SARASVATI BHAVANA GRANTHAMALA

VOL. 87

Part I

GENERAL EDITOR —

Kshetresachandra Chattopadhyaya

Director, Research Institute,

Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya,

Varanasi.

BRHAT-SABDENDUSEKHARA

by

NĀGEŚA BHAṬṬA

Volume I

VARANASI

1960

Published by —

Director, Research Institute,
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya
Varanasi

Printed by —

Balkrishna Sastri,
Jyotish Prakash Press,
Kalbhairava Marg, Varanasi.

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

(८७)

नागेशभट्टविरचितः

बृहच्छब्देन्दुशेखरः

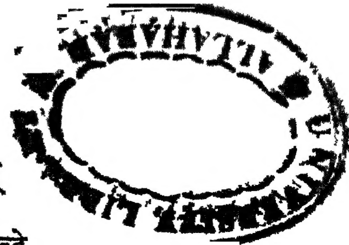
(प्रथमो भागः)

सम्पादकः

डॉ० श्रीसीतारामशास्त्री, एम०ए०, पीएच्० डी०,

व्याकरणाचार्यः, साहित्याचार्यः, राजशास्त्रशास्त्री, साहित्यरत्नम्,

वाराणसेयश्रीराजस्थानसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षः ।

वाराणस्याम्

१८८२ तमे शकाब्दे

प्राप्तिस्थानम्—
प्रकाशन-विभाग,
वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालय,
वाराणसी–२

मूल्यम्—४५ रूप्यकाणि

गीर्वाणीगीर्वाणवाणीप्रगुणरसमलमत्तमद्यश पुञ्जगुञ्ज-
द्विद्वद्रोलम्बमालाविलुलितरभसोद्दामदानप्रवाह ।
विश्वकम्रोल्लासिविद्यल्लहरि धृतिमहानन्दसिन्धूपमेय
सम्पूर्णानन्द-सान्द्रो जयति वरमतिर्मुख्यमन्त्री गुणज्ञ. ॥

॥ श्रीः ॥

नागमालाविभूषाङ्गं शिरोधृतनिशाकरम् ।
नमामि विश्वनाथं तं देवं ज्ञानप्रदायिनम् ॥ १ ॥

नागेशाख्यो बुधश्रेष्ठः सट्टीका या चकार हि ।
सिद्धान्तकौमुदीं श्रित्वा लघुशब्देन्दुशेखरम् ॥ २ ॥

तस्या हि प्रथमं रूपं प्रकाशयाम्यहं मुदा ।
शब्दशास्त्ररसज्ञाना यथा स्याद्धर्षसम्भवः ॥ ३ ॥

अस्य सम्पादनं साधु श्रीसीतारामशास्त्रिणा ।
वैयाकरणवर्येण यत्नेन महता कृतम् ॥४॥

समाख्या च कृतेरस्या बृहच्छब्देन्दुशेखरः ।
इति ब्रूते शास्त्रिवर्यो मह्यं तन्नैव रोचते ॥ ५ ॥

ग्रन्थस्यादौ पुष्पिकायाम् अन्त्यश्लोके च दृश्यते ।
शब्देन्दुशेखर-प्रख्या सैव स्यात् सर्वसम्मता ॥ ६ ॥

संस्कारः पूर्वटीकाया नागेशेन यदा कृतः ।
तदाख्या लघुशब्देन्दुशेखरस्तेन वै कृता ॥ ७ ॥

ततो विभाजनायैव बृहद् इति विशेषणम् ।
असकृद् ग्रन्थकर्त्रा वा अन्यैश्च समुदाहृतम् ॥ ८ ॥

तेन नैव कृतेर्नाम प्रमाणे परिनिष्ठितम् ।
कदाचिद्व्यपदेशेन परावर्तनमर्हति ॥ ९ ॥

शब्देन्दुशेखरः प्रख्या बृहत्-पदयुता हि वा ।
ग्रन्थस्य सारवत्त्वे तु सन्देहो नैव विद्यते ॥१०॥

भाष्यं पतञ्जलेर्यत्तु सूत्राणां पाणिनेर्महत् ।
मर्मज्ञस्तस्य नागेश प्रदीपोद्द्योतकृद् यत ॥११॥

प्रत्नूतनमार्गौ द्वौ दृश्येते पाणिनेर्नये ।
तयोः समन्वय' साधुर्नागेशेन मुदा कृत ॥१२॥

तदिदं ग्रन्थरत्नं हि
पण्डितो बहु मन्यताम् ।
प्रार्थनं काशिकापुर्यां
[illegible]र्मण ॥१३॥

।। श्रीः ।।

प्रास्ताविक-भूमिकास्थ-विषयाणां सूची ।

पृष्ठाङ्क.

॥ श्रीः ॥

अथ प्रास्ताविकं किञ्चित्

अथेदं विद्वन्मूर्धन्यश्रीनागोजिभट्टाऽपराऽभिधानसुप्रसिद्धनागेशभट्टविरचितं, विद्वच्छिखामणिश्रीभट्टोजिदीक्षितकृतेर्जगद्विदिताया वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या विस्तृतविवेचनप्रधानव्याख्यानरूपम् , अनन्यसाधारणं, शब्देन्दुशेखराऽपरनामधेयमपि, बृहच्छब्देन्दुशेखराख्यया विद्वद्भिर्व्यवह्रियमाणं, चिरसम्भृतोत्कण्ठ्यं तद्दर्शनोत्सुकैः सुधीभिः प्रतीक्ष्यमाणप्रकाशनमहोत्सवाऽवसरं ग्रन्थरत्नं सम्मुद्य सहर्षमधिकरकञ्जं मञ्जुलं प्राभृतकमिव विद्वत्सूपह्रियते ।

यद्यपि सर्वतन्त्र–स्वतन्त्रविद्वद्धुर्यक्षाणां, शब्देन्दुशेखर-परिभाषेन्दुशेखर-महाभाष्यप्रदीपोद्द्योत-वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा-लघुमञ्जूषा-परमलघुमञ्जूषा-लघुशब्दरत्न-काव्यप्रदीपोद्द्योत-योगसूत्रच्छायादि-सुप्रसिद्धग्रन्थप्रणेतृतया विश्वविश्रुतविमलकीर्तीनां, श्रीनागेशभट्टानां कृतिरियं बृहच्छब्देन्दुशेखर इत्येतावतैव तत्कृतलघुशब्देन्दुशेखर-मञ्जूषोद्द्योतादिग्रन्थपरिशीलनसंजातदृढाऽऽश्वासानां विदुषां स्वान्तेषु बृहच्छब्देन्दुशेखरेतिनामाऽक्षरधोरण्यैव महतीमुत्कण्ठां तद्दर्शनाऽनुबन्धिनीमुद्भावयितुमलम्भविष्णुरिति नाधिकं परिचयप्रदानमेतद्ग्रन्थरत्नमपेक्षते, अथापि वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः सतीषु प्रौढमनोरमा-रत्नाकर-तत्त्वबोधिन्याद्यनेकविशदविस्तृतटीकासु किमर्थमयं पिष्टपेषणतुल्यो बृहच्छब्देन्दुशेखराख्यव्याख्यासमुद्भावनप्रयासो वैयाकरणशिरोमणीनां श्रीभट्टनागेशानामिति विशेषतो जिज्ञासासमुद्वेल्लितमानसानां लोकानामाकाङ्क्षापनोदायैव प्रक्रान्तग्रन्थविषये संक्षेपेण किमपि परिचयप्रदर्शनमावश्यकं प्रस्तूयते—

सुविदितमेवैतत्सर्वेषां सहृदयानां यत् स्वाभिप्रायप्रकाशनाय, विचाराणामादानाय, प्रदानाय चेदानीन्तनैः प्रायशः सर्वैरेव मानुषैः सार्थकवर्णसमूहरूपा केवलं 'भाषा' एव मुख्यतया आश्रीयते । तासु तासु भाषासु प्रयुज्यमानानां तत्तच्छब्दानां च तेषु तेष्वर्थेषु शक्तिग्रहो यावन्न बोद्धृणां समुपजायते, तावन्न तेषां शाब्दबोधः सम्भवतीति तत्तदर्थविषयकं शक्तिज्ञानं शाब्दबोधे सहकारिकारणत्वेनामनन्ति भाषाविदो विद्वांसः । तथा चोक्तम्—

---

१ 'तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितवृत्तिविशिष्टज्ञानं हेतुः' इति हि मञ्जूषायां नागेशभट्टाः ।

'पदज्ञानन्तु करणं, द्वारं तत्र पदार्थधीः ।
शाब्दबोधः फलं तत्र, शक्तिधीस्सहकारिणी' ।। इति ।

तत्र सत्स्वप्यन्येषु शक्तिग्राहकेषु, सन्ध्यावन्दनादिनित्यकृत्यातिरिक्ते लौकिके कर्मणि विद्वद्भिरप्यप्रयुज्यमानाया, अत एव व्यवहारमार्गात्सुदूरमपसारिताया देवगिरोऽस्या व्याकरणमेवेदानीं मुख्यं शक्तिग्राहकमवशिष्यते । अत एव—

'शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाऽऽप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः' ॥

—इति कारिकोक्तशक्तिग्राहकश्रेण्यामभियुक्तैर्व्याकरणमेव प्रमुखतयाऽभ्यर्हितत्वादादौ पठ्यते । महाभाष्यकारैरपि 'प्रधानं च षडङ्गेषु व्याकरणम्। प्रधाने च कृतो यत्नः फलवान् भवति ।' इत्येवं पस्पशायां व्याहरद्भिः शिक्षादिषु षडङ्गेषु वेदपुरुषस्य[1] मुख्यं मुखरूपं स्थानमधितिष्ठतो व्याकरणस्य वास्तविकं महत्त्वमूरीकृतमेव ।

तदेवं व्याकरणाध्ययनमन्तरा न कस्यापि कोऽप्यधिकारः खलु देववाण्यां सम्पद्यते इति नात्र शङ्काकलङ्कपङ्कलेशोऽपि । किं बहुना, सकलवाङ्मय-व्यवहारस्यापि व्याकरणज्ञानाधीनत्वात्, व्याकरणाध्ययने लौकिक-वैदिकानामुभयेषामपि अहमहमिकया प्रवृत्तिर्निर्बाधा दृश्यते । तदुच्यते—

'रसालङ्कारसाराऽपि वाणी व्याकरणोज्झिता ।
श्वित्रोपहतगात्रेव न रञ्जयति सज्जनान्' ॥ इति,
'यद्यपि बहु नाधीषे, तथाऽपि पठ पुत्र ! व्याकरणम् ।
स्वजनः श्वजनो मा भूत्, सकलं शकलं, सकृत् शकृत् ॥' इति च ।

अथात्र पाणिनीयव्याकरणात् पूर्वम् ऐन्द्र[2]-चान्द्र-काशकृत्स्न-कौमार-शाकटायन-सारस्वता-ऽऽपिशल-शाकलादिव्याकरणानां तत्तत्समये सुप्रसिद्धानामपि, कालमाहात्म्येनाद्यत्वे सुदुर्लभत्वात्, महेश्वरप्रसादाधिगताऽक्षरसमाम्नायश्रुतिमूलकत्वेनाऽभ्यर्हितत्वाच्च पाणिनिमुनिप्रणीतमष्टाध्यायीसूत्र[3]रूपं व्याकरणमेव लौकिक-

---

१ 'ज्योतिषामयनं चक्षुः, निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।
छन्दः पादौ तु वेदस्य, हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य, मुखं व्याकरणं स्मृतम्' ।। (पाणिनीयशिक्षा) ।

२ 'ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम् ।
सारस्वतं चाऽऽपिशलं शाकलं पाणिनीयकम्' ।। इति ।

३ 'अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।
अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः' ।। इति ।

वैदिक-शब्द-स्वराद्यनुशासनतया सर्वाङ्गपूर्णं, वेदाङ्गत्वेन[1] व्यवहारभाजनं पठनपाठनादौ लब्धविपुलप्रचारं, विद्वदादृतं च सर्वातिशायिसौभाग्यमाप्ततमप्रणीतत्वेन[2] अनितरसाधारणतया लब्धप्रकर्षं च सम्प्रति पुरः परिस्फुरति । तदुक्तम्—

'येनाक्षरसमाम्नायमधिगम्य महेश्वरात् ।
कृत्स्नं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै पाणिनये नमः' ॥ इति.
'अज्ञानान्धस्य लोकस्य सूत्राञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै पाणिनये नमः' ॥ इति च ।

तस्याऽस्य पाणिनीय-व्याकरणस्य सूत्ररूपत्वेनाऽतिसुदुर्बोधत्वान्मुग्धबुद्धिभिः स्वतोऽर्थतो ग्रहीतुमशक्यत्वेन, 'त्रिमुनि व्याकरणमि'ति प्रसिद्धेर्वार्त्तिक-भाष्य-व्याख्यानसव्यपेक्षत्वात्, भाष्यवार्त्तिकोक्तीनामपि च स्वाभाविकगाम्भीर्यशालितया सूत्रार्थस्योत्तानबुद्धिभिर्दुरवबोधतायाः पुनरपि तथैव स्थितत्वेन, सरलप्राञ्जल-व्याख्यापेक्षितायास्तत्र तथैव स्थितत्वात्, कुणिवृत्ति-भागवृत्त्यादिव्याख्यानां च एतर्हि लुप्तत्वात्, प्रायो वैक्रमे षष्ठे (सं० ६००) शतके वामन-जयादित्याभ्यां सम्भूय निर्मितया, न्यासा-ऽनुन्यास-पदमञ्जरी-कुङ्कुमविकासाद्यनेकव्याख्याऽनु-व्याख्यापरिबृंहितया, स्वतोऽपि अष्टादशसाहस्री-(१८०००)-ग्रन्थसङ्ख्या-परिमितत्वेनाऽतिविस्तृतया, पाणिनिसूत्रक्रमेणैवाऽत्र वृत्तौ सूत्राणां व्याख्यानात् सत्वरं प्रक्रियांश-(शब्दरूप-धातुरूपादि)-ज्ञाननिष्पत्तौ पिपठिषूणां याथातथ्येन साहाय्यमनाचरन्त्याऽपि, तथाविधग्रन्थान्तरविरहेण लब्धप्रचुरप्रचारया काशिका-वृत्त्या सर्वविद्याप्रदीपभूतानां[3] पाणिनिव्याकरणसूत्राणामध्ययनाऽध्यापनं च बहोः कालात् सम्भृतप्रचारमासीत् ।

तदुक्तं महाकविना माघेन राजनीतिस्वरूपनिर्धारणप्रस्तावे—

'अनुत्सूत्रपदन्यासा, सद्वृत्तिः, सन्निबन्धना ।
शब्दविद्येव नो भाति राजनीतिरपस्पशा ॥' इति ।

---

१ 'श्रुतिमूलकत्वादस्यैव वेदाङ्गत्व'मिति शेखरे नागेशभट्टाः ।

२ 'प्रमाणभूत आचार्यो दर्भपवित्रपाणिः शुचाववकाशे प्राङ्मुख उपविश्य महता प्रयत्नेन सूत्राणि प्रणयति स्म । (—वृद्धिरादैच्सूत्रे महाभाष्यम्) ।

३ 'उपासनीयं यत्नेन शास्त्रं व्याकरणं महत् ।
प्रदीपभूतं विद्यानां सर्वासां तदवस्थितम् ॥
इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
इयं सा मोक्षमाणानामजिह्मा राजपद्धतिः' ॥ इति ।

अथ गच्छता कालेन काशिकावृत्ति-समाश्रित-पाणिनिसूत्रव्याख्यानपरिपाट्याऽध्येतॄणां झटिति शब्दरूप-धातुरूपादिज्ञानविरहात्, ततोऽपरितुष्यद्भिः श्रीरामचन्द्राचार्यैः प्रायो वैक्रमे १४५० संवत्सरे प्रक्रियाक्रमेण (शब्दरूप-धातुरूपादिसाधनोपयोगि-सन्ध्यादिक्रमेण) पाणिनिव्याकरणसूत्राणां कतिपयानां, केषांचन धातूनां च व्याख्यानं 'प्रक्रियाकौमुदी'नाम्ना समुद्भावितम्। तदनन्तरं तेषामेव श्रीरामचन्द्राचार्याणां पौत्राः श्रीविट्ठलाचार्याः स्वपितामहचरणैरभ्यूहितायाः प्रक्रियाकौमुद्या उपरि तात्कालिकैः विद्वद्भिरुपक्षिप्तानां दूषणानां[1] समाधानाय, तत्र परित्यक्तव्याख्यानानां[2] पाणिनिसूत्राणां, धात्वादीनामुणादिसूत्राणाञ्च केषाञ्चित् यथामति विशदव्याख्यानाय च नाऽतिविस्तृतां प्रक्रियाकौमुदीप्रसादाख्यां विद्वत्समादरणीयां व्याख्यां व्यररचन्।

किञ्च परां प्रसिद्धिं गताया अस्या एव प्रक्रियाकौमुद्या, एकामन्यामन्वर्थनाम्नीं प्रकाशाख्यां व्याख्यां पारसीकस्य भारतसम्राजः अकबरस्य मन्त्रिणो महाराजवीरवरस्य (प्रसिद्धस्य बीरबलस्य) सूनोः कल्याणमल्लस्याध्ययनाय[3]

१ 'तथा च पण्डितम्मन्यैः प्रक्षेपैर्मलिनीकृता।
प्रक्रियाकौमुदी, तस्याः प्रसादः क्रियते मया' ॥ (श्रीविट्ठलाचार्यः)।

२ 'स्पष्टत्वात्समुपेक्षितानि कतिचिद्व्याख्यातकल्पत्वतो,
रामाचार्यवरैरमूनि विशदं व्याख्यामि सूत्राण्यहम्।
ग्रन्थेऽस्मिन् स्वरसाधनं कतिपयानौणादिकांश्च ब्रुवे,
स्थाने तांश्च गणान् यथामति, तथा न्यायान् पदैः सूचितान्' ॥
(—प्रक्रियाकौमुदीटीकाप्रसादकृत्, श्रीविट्ठलाचार्यः)।

३ तदेतत् प्रकाशटीकाप्रारम्भे टीकाकर्त्रा स्वयमेव विस्तरेणोक्तम्। तथाहि—
'अलिकुलमण्डितगण्डं, प्रत्यूहव्यूहतिमिरमार्तण्डम्।
सिन्दूरारुणशुण्डं देवं वेतुण्डतुण्डमवलम्बे ॥
भास्वद्भूमीवलयतिलके धर्मकर्मप्रसूता-
वार्यावर्त्ते सुचरितकृताचार्यके, विश्ववन्द्ये।
अन्तर्वेदिर्जयति यमुना-जह्नुजा-व्याजभाजो-
र्बाह्वोर्मध्ये हरि-गिरिशयोः स्पष्टलक्ष्मेव वक्षः ॥
तत्रोदुम्बरहार† इत्यभिधया जागर्त्ति नीवृद्वरः,

† उदुम्बरहारः—ब्रह्मावर्त्त (बिठूर—कानपुर) निकटे विषयः। स च सम्प्रति 'राय—बरेली' नाम्ना प्रसिद्ध इति संभाव्यते।

तत्पित्राभ्यर्थिता, विद्वत्सदसि लब्धकीर्तयो, वाराणसेया, भट्टोजिदीक्षितगुरवः श्रीशेषश्रीकृष्णभट्टा व्यातेनिरे ।

स्वर्लोकप्रतिबिम्बमम्बरचरैः साशङ्कमालोकितः ।
यस्मिन्नल्पितकल्पशाखिविभवाः, शाखाशतोद्भासिताः,
सेव्यन्ते तरवोऽथ वेदगुरवः प्रत्याश-यार्तैर्द्विजैः ॥
ब्रह्मावर्त्तं नाम तत्राऽस्ति तीर्थं, सार्थं, पण्यं पूर्वपुण्यैरगण्यैः ।
यत्संसेव्य प्राप वल्मीकजन्मा सन्मानाऽर्हां काव्यवाचां समृद्धिम् ॥
आस्ते तस्मिन्नमरनगरीगर्वसर्वस्वहारी,
हारीभूताऽमलसुरसरित्, †पत्रपुञ्जाऽभिधानः ।
ग्रामः स्वःस्त्रीजनविनिमयीभूतरामाभिरामः,
कामक्रीडाभवनमवनौ कश्चिदाश्चर्यरूपः ॥
तत्र ब्राह्मणमण्डलेऽतिविपुले सत्कर्मभिर्निर्मले,
वाल्मीकिप्रतिवेशवासवशतो विज्ञातसर्वागमे ।
आसीद्रूपधरः परः स्मरहरः, सच्छ्रोत्रियाणां वरः,
शौर्यौदार्यविवेकधैर्यनिलयो भूपालभूपामणिः ॥
तद्वंशे महाराजरूपधरस्य पुत्रो नारायणः, तत्पुत्रो महाराजगङ्गादासः,
तत्पुत्रो महाराजवीरवरः (बीरबलः) । तद्वर्णनं च तत्रैव—
कामो वामदृशां, निधिर्नयजुषां, कालानलो विद्विषां,
स्वःशाखी विदुषां, गुरुर्गुणवतां, पार्थो धनुर्धारिणाम् ।
लीलावासगृहं कला-कुलभुवां, कर्णः सुवर्णार्थिनां,
श्रीमान् वीरवरः क्षितीश्वरवरो वर्वर्त्ति सर्वोपरि ॥
बालार्कोदरसोदराऽङ्घ्रिकिरणैः स्पष्टाऽरिसीमन्तिनी—
सीमन्तेषु समर्पयन्नविरतं सिन्दूरपूरश्रियम् ।
सर्वाशाः परिपूरयन्निजयशःकर्पूरपूरैश्चिरं,
श्रीमान् वीरवरो जगत्यनुपमश्रीः केन वा वर्ण्यताम् ॥
सोऽयं काव्यकलाविलासभवनं श्रीपारसीकेश्वर—
प्राणानामधिदैवतं, गुरुगुणश्रेणीमणीरोहणम् ।

† 'पत्रपुञ्ज'ग्रामः—'पटौंजा' इति सम्प्रति प्रसिद्धः । तत्रत्याः 'पटौंजा के दूबे' इति रीत्या कान्यकुब्जब्राह्मणेषु कुलीनतया प्रसिद्धा ब्राह्मणाः ।

अकबरक्षितीशस्य च प्रायो १६१६ वैक्रमेऽब्दे राज्ये वर्तमानत्वात् वीरवरस्य, प्रक्रियाप्रकाशकर्तुं शेषश्रीकृष्णस्य च स एव समय इति निश्चीयते।

अथैव लब्धप्रसारा नानाविधटीकाप्रणयनद्वारा तदानीन्तनैर्विद्वद्भि' प्रदर्शितादरामपि सटीका प्रक्रियाकौमुदी पाणिनिसूत्राणा सर्वेषा तत्र व्याख्यानाभावात, धातुगणोणादीना, सर्वासामावश्यिकाना परिभाषाणा च यथायथ सन्निवेशाऽभावात्, त्रिमुनिविरुद्धसदोषव्याख्यानवतीत्वाच्च त्रुटिपूर्णा ता विनिश्चित्य तयाऽपरितुष्यद्भि॰ त्रिमुनिसिद्धसर्वाङ्गपूर्णवैयाकरणसिद्धान्तप्रतिपादकपाणिनीयव्याकरणसूत्रव्याख्यानानुपलम्भात्खिन्नमानसै., वाराणसीमधिवसद्भि, श्रीशेषकृष्णप्रधानशिष्यैस्तत्र भवद्भिर्भट्टोजिदीक्षितैः प्रक्रियाकौमुदीप्रदर्शितमार्गेण प्रक्रियाप्रधानसरण्या 'वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी'तिनाम्ना सुप्रसिद्धा, धातुगणोणादिपाणिनीयलिङ्गानुशासनाद्यशेषसूत्रव्याख्यानयुता, यथास्थान भाष्येष्टिवार्त्तिकपरिभाषाद्युपन्यासमहनीया, ग्रन्थतो द्वादशसहस्रश्लोकमानवती (१२००० ग्रन्थप्रमाणा), शब्दतो लघ्व्यप्यर्थगुर्वी सिद्धान्तकौमुदी प्रायशो वैक्रमे १६५० सवत्सरे विरचय्य विदुषा पुरस्तात् समुपास्थाप्यत।

विद्याना निकषोपल, कुलगृह केलीकुरङ्गीदृशा,
शश्वत्पण्डितमण्डलीपरिवृतो विद्याविनोद व्यवधात्' ॥

तस्य वीरबलस्य पुत्रश्च कल्याणमल्ल॰। स चाऽतितीक्ष्णबुद्धि, स्वभावाच्च व्याकरणप्रिय। तदुक्त—

कल्याणस्य तनूद्भवस्य नृपति कल्याणमूर्तेस्तत
कल्याणी मतिमाकलय्य विषमग्रन्थार्थसवित्तये ॥
कृष्ण शेषनृसिंहसूरितनय श्रीप्रक्रियाकौमुदी—
टीका कर्त्तुमसौ विशेषविदुषा प्रीत्यै समाजिज्ञपत् ॥
अस्फुटभावा, प्रस्फुटदोषाऽभिहिताऽपसिद्धान्ता।
असमर्थकपदबन्धा, नैषाऽपरथा विभावयत्यर्थम् ॥
तस्माद्वीरवरान्महीशमुकुटाऽलङ्कारचूडामणे.
प्राप्याज्ञा, सुचिर विभाव्य च हृदि ज्योतिर्नृसिंहाभिधम्।
सन्तोषाय विशिष्य भाष्यविदुषा, तोषाय दुर्मेधसा,
व्याख्यास्याकरसाक्षिकं सुविशद तां प्रक्रियाकौमुदीम्'॥ इति।

१ 'आनन्त्यात् सर्वशब्दा हि न शक्यन्तेऽनुशासितुम्।
बालव्युत्पत्तयेऽस्माभि संक्षिप्योक्ता यथामति'॥ (—इति प्रक्रियाकौमुदी)।

आवश्यकसर्वसामग्रीगुम्फिताया, शास्त्रार्थ-पङ्क्ति-गूढोक्तिविशङ्कटाया अस्या अभिनवाया वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या विद्वत्सु समादरेण साकं लोके प्रचारोऽपि सत्वरमेव परां कोटिं तथा पस्पर्श यथा काशिकावृत्ति प्रक्रियाकौमुदी-प्रकाशादि-प्राचीनग्रन्थानां नामान्यपि जनानां मानसपटलेभ्योऽपससृसिरे। किं बहुना, आगोपाल-जलहारिकाऽङ्गनं सिद्धान्तकौमुद्या नामधेयं श्रीपतञ्जलिनिर्मितात् महाभाष्यादपि समधिकं कीर्त्तिकलापसम्भृतमण्डनं प्रसिद्धिं लेभे।

स्वनिर्मितायाः सिद्धान्तकौमुद्या असम्भावनीयामनन्यसाधारणीमल्पीयसैव कालेन सञ्जातां तादृशीं प्रसिद्धिं विज्ञाय परां मुदमधिगच्छन्तः श्रीभट्टोजिदीक्षिताः स्वबुद्धि-विलासवैभवं, परमतखण्डनपाटवं च विद्वत्सु समुपस्थापयितुं पुनरग्यभिलषन्तः स्वकृते सिद्धान्तकौमुद्या एव टीकाव्याजेन प्रौढमनोरमानाम्नीं व्याख्यां निरमासिषु, यस्यां 'यत्तु प्राचा', 'यत्तु तत्पौत्रेण', 'यत्तु प्रसादकृता', इत्येवं नामग्राहं न केवलं रामचन्द्राचार्य विट्ठलादिप्राचीनविदुषां[2] मतान्येव, अपितु स्वगुरूणां श्रीशेषकृष्ण-

---

१ 'कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः।
कौमुदी यद्यकण्ठस्था वृथा भाष्ये परिश्रमः'॥ (–इति केषाञ्चित्)।

'किं सम्बुद्धिपदं विधेर्निगदितं, ध्यन्तस्य चान्तेऽस्ति किम्?,
भर्त्तारं प्रति भाषते प्रतिदिनं मुग्धा रतौ किं पुनः?।
का पाठ्या पदशुद्धये भुवि सदा, स्वान्तेषु दुष्फक्किका
स्मृत्वा किं प्रवदन्ति वै बहुजना, 'आ-ई नहीं, कौमुदी'॥
इति सिद्धान्तकौमुदी-फक्किका-काठिन्यसूचकं केषाञ्चित् पद्यम्।

२ (क) 'यत्तु प्राचा (रामचन्द्राचार्येण) 'वेति केचिदि'त्युक्त्वा 'सख्या सुख्य' इत्याद्युक्तम्, यच्च तद्व्याख्यातृभिः (शेषकृष्णाचार्यैः) 'उभयमप्येतद्भाष्ये स्थितमि'त्युक्तम्। यथा चोपष्टम्भार्थं प्रसादकृता—
'सख्युः पत्युः प्रसिद्ध्यै यत्ख्यत्यादित्याह पाणिनिः।
सुख्य इत्यादि साध्वेतदुभयं भाष्यगौरवात्॥'
—इति विचारचिन्तामणिस्थश्लोकोपन्यसनं कृतं, तदेतत्सर्वं भाष्य-कैयटाऽपर्यालोचनमूलकमिति कृतबुद्धय एव विदाङ्कुर्वन्तु।
(–अजन्तमनोरमा)।

(ख) 'इह प्राचा (रामचन्द्रेण) 'आखूत्थं वर्तते' इति नपुंसकं पठितम्, यच्च तत्पौत्रेण (विट्ठलेन) तथैवाऽभिनिवेशेन व्याख्यातं, तदुपेक्ष्यम्।
(—उत्तरार्द्धमनोरमा)।

महानानामपि वचासि तथा खण्डितानि यथा तदानीन्तनेषु विद्वत्सु महान् बौद्धो वाक्कलह[1] समुदायिष्ट। तदेवं प्रक्रियाकौमुदीप्रकाशकृता शेषकृष्णभट्टाना शिष्य-प्रशिष्यैः, तत्पुत्रपौत्रादिभिश्च स्वगुरूक्तिखण्डनममृष्यद्भि[2] श्रीदीक्षितस्य गुरुद्रोह-महापातकमुद्घोषयद्भि सिद्धान्तकौमुदी-प्रौढमनोरमयोर्नैकविधान्याक्षेपप्रतिक्षेप-सम्भृतान्तराणि खण्डनानि टीकाव्याजेन, साक्षात्खण्डनग्रन्थतयैव वा समुल्लासितान्यभूवन्। तेषु पण्डितराजजगन्नाथकृत मनोरमाकुचमर्दन[3], शेषचक्रपाणिनिर्मित

(ग) 'तच्छिव । यत्तु प्राचा (रामचन्द्रेण) 'तत् शिव' इत्यत्र जश्त्वे कृते, 'खरि च' इत्युक्त, तन्न। तदो दान्तत्वेन जश्त्वोपन्यासवैयर्थ्यात्। यत्तु तत्पौत्रेण (विठ्ठलेन) 'तदो वावसाने इति चर्त्वे कृते पश्चाच्छिव इत्यनेन सम्बन्धे, झला जश् इति जश्त्वे, खरि च इति चर्त्वमि'ति। तदतिस्थवीय । (—हल्सन्धिमनोरमा)।

१ (क) 'एजृ दीप्तौ। कम्पनार्थस्तु परस्मैपदी। एजते कम्पते इति तु प्राचा (शेषकृष्णभट्टाना) व्याख्यान प्रामादिकमेव। (—अच्सन्धिमनोरमा)।

(ख) 'प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु। 'अत्र ऊहशब्द कैश्चित्प्रक्षिप्त । भाष्यादौ तु न दृश्यते' इति प्राञ्च (—शेषकृष्णभट्टा)। इदानीन्तनपुस्तकेषु तु भाष्यवार्त्तिकयोरूहशब्दो दृश्यते एव। (—मनोरमा, अच्सन्धौ)।

(ग) यत्तु प्राचोक्त 'प्रातिपदिकार्थ सत्ते'ति। यच्च व्याख्यात (शेषकृष्णै) 'योऽर्थ सन्नित्येव केवल भासते, न जात्यादिरूपो, न लिङ्गसख्या-कारकयोगी, स विवक्षितो, यथाऽव्ययार्थ ' इति। तन्न'।

(—मनोरमा-कारके)।

२ 'अहो! अयं महान् अस्य (दीक्षितस्य) द्रोहोद्रेको यत्–'उदासीनाना प्राचा ग्रन्था आशयविशेषकल्पनेन समर्थ्यन्ते, न च समर्थ्यन्ते गुरूणामि'ति शितुक्सूत्रव्याख्यावसरे मनोरमाकुचमर्दने पण्डितराजा व्याजहु ।

३ (क) 'लक्ष्मीकान्तपदाम्भोजमानम्य श्रेयसा पदम्।
पण्डितेन्द्रो जगन्नाथ स्यति गर्वं गुरुद्रुहाम्।

इह केचित् (भट्टोजिदीक्षिता) निखिलविद्वन्मुकुटमयूखमाला-लालितचरणकमलाना, गीर्वाणगणगौरवग्रामममांसलमहिममण्डिता-ऽखण्डमहीमण्डलाना, शेषवशावतसाना श्रीकृष्णपण्डितानां चिराया-ऽर्चितयो' पादुकयो प्रसादादासादितशब्दानुशासना, तेषु च

प्रौढमनोरमाखण्डनं चातिशयेन प्रसिद्धिं भजेते। किम्बहुना, तदानीं वाराणस्यां

पारमेश्वर पद प्रयातेषु कलिकालवशंवदीभवन्त ,तत्र भवद्भिरुल्लासित प्रक्रियाप्रकाशमाशयानवबोधनिबन्धनैर्दूषणै स्वयं निर्मितायां मनोरमायामाकुल्यकार्षु ।

सा च प्रक्रियाप्रकाशकृतां पौत्रैरखिलशास्त्रमहार्णवमन्था चलायमानमानसानामस्मद्गुरुवीरेश्वरपण्डितानां तनयैर्दूषिताऽपि, स्वमतिपरीक्षार्थं पुनरस्माभिरपि निरीक्ष्यते'(—मनोरमाकुचमर्दनम्)।

(ख) 'ऊकाल । यत्तु 'ऊशब्देन स्वोच्चारणकालो लक्ष्यते' इति (मनोरमायाम्) आहु । तन्न । ऊशब्दलक्ष्यस्य स्वोच्चारणकालस्य सादृश्यरूपभेदसम्बन्धेनोत्तरपदार्थेनाऽन्वयस्यानुपपत्ते'।

(—मनोरमाकुचमर्दनम्)।

(ग) 'निपात एकाज्। यत्तु पर्य्युदासादेवाज्रूपनिपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थमिति (दीक्षिता) वदन्ति, तन्न। अनाडित्यस्य पर्य्युदासत्वे 'प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भ' इत्येतत्सूत्रगतभाष्याऽसगते'।

(—मनोरमाकुचमर्दनम्)।

(घ) 'यत्तु आ च आ च रलौ, तौ चेमौ वर्णौ च, उश्च उल्च ऋलो, तयोर्वर्णयोरिति वा प्रथमान्तेन, परिनिष्ठितविभक्त्या वा विग्रह' इति (मनोरमायाम्) आहु । तन्न। रलावितिरूपस्याऽसिद्धे । 'ऋत्यक' इति शाकलप्रकृतिभावेन, तदभावे सवर्णदीर्घेण च यणादेशस्य बाधात्'। (—मनोरमाकुचमर्दनम्)।

१ (क) 'अत्र प्रेजतीति मूलोदाहरणमभिप्रेत्य 'एजृ कम्पने' इति प्रकाश । कम्पनार्थस्य एजते परस्मैपदत्वादिति बोध्यम्'।

(—प्रौढमनोरमाखण्डनम्)।

(ख) 'एवे च। अनियोगे = अवधारणभिन्ने सम्भावने। तथाच—

'अनवक्लृप्तौ यदा दृष्ट. पररूपस्य गोचर ।
एवस्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽथ यदा भवेत्' ॥

—इति श्लोकवार्त्तिकम्' इति प्रकाश । तत्र वृत्तौ भव वार्त्तिकम्। अध्यात्मादित्वाट्ठञ् बोध्यम् । तेन 'वार्त्तिकोक्ती रभसादि'ति केषांचित् (दीक्षितानाम्) उक्ति, सैव राभसिकीति बोध्यम्।'

(—प्रौढमनोरमाखण्डनम्)।

प्रत्यहं सभ्यसभासु, विद्वत्समवायेषु, जाह्नवीघट्टसोपानेषु, देवगृहेषु, विदुषां कथनोपकथनेषु, सहृदयानां स्वैरगोष्ठीबन्धेषु च प्रतिरथ्यं, प्रतिमन्दिरं, प्रतिकुटीकोटरं च सिद्धान्तकौमुदीं, तद्व्याख्यां प्रौढमनोरमाञ्चाधिकृत्यैव विचारविमर्शैः, तर्कैः, आक्षेप-प्रतिसमाधानादिकञ्च जनसमर्देन, श्रोतृजनकोलाहलेन, प्रेक्षकवृन्दसाधुवाद-करताडनादिभिश्च साकं महता सरम्भेण तथा समुदितं, यथा सर्वदिङ्मण्डलमेव विक्षुब्धान्तरालमिवाऽभूत्।

अथैवं समेधमाने विद्वत्कुलद्वयविरोधे श्रीमद्भट्टोजिदीक्षितानां पौत्रैः, श्रीवीरेश्वरदीक्षितसूनुभिः, श्रीनागेशभट्टगुरुभिर्महापण्डितैर्हरिदीक्षितैस्तदानीं सुप्रसिद्धानां, श्रीशेषकृष्णपण्डितेन्द्रस्य पुत्राणां, पण्डितराजजगन्नाथस्य गुरूणां, महाविदुषां श्रीशेषवीरेश्वराणां कोपोपशमनाय तत्स्तुतिपूर्वकमेव मनोरमोक्तिमण्डनपरं बृहच्छब्दरत्नाख्यं व्याख्यानं प्रौढमनोरमामधिकृत्य व्यलिख्यत।

अस्मिन्नेव समये (प्रायः १७५० वैक्रमेऽब्दे) स्वगुरु-हरिदीक्षित-पादकमलसेवनलब्धवैदुष्यः, स्वमतमण्डन परमतखण्डन-सामर्थ्यवर्ती, नवनवोन्मेषशालिनीमनिर्वचनीयां कामपि स्पृहणीयां प्रतिभामादधानो, विद्वत्तल्लजोऽयं श्रीभट्ट नागेशो बहोः कालाजरठैर्महावैय्याकरणैः प्रचाल्यमाने वादाहवे आत्मनो वैशिष्ट्य-

---

(ग) 'एवं चैतद्-भाष्यकैयटापर्य्यालोचनमूलमिति केषाञ्चित् (दीक्षितानाम्) उक्तिः आशयानवबोधनिबन्धनेति ध्येयम्।'

(—मनोरमाखण्डनम्)।

१ †'शेष-वि-भूषणमीडे शेषाऽशेषार्थलाभाय।
दातुं सकलमभीष्टं फलमीष्टे यत्कृपादृष्टिः॥
'गूढोक्तिग्रथितां पितामहकृतां विद्वत्प्रमोदप्रदां,
भक्त्याधीत्य मनोरमां निरुपमाद्रामाश्रमात् सद्गुरोः।
तत्त्वाऽज्ञानवशात्परेण कलितान्दोषान् समुन्मूलयन्,
व्याचष्टे हरिरेष तां फणिमतान्यालोच्य वैरेश्वरिः'॥ इति।

---

† शेषश्च = अनन्तश्च (= 'शे-ष' इत्यक्षरद्वयं च), विश्च = गरुडश्च (= 'वकार'-'इकार' इत्यक्षरद्वयं च), भूषणम् = अलङ्कारः—शय्यात्वेन, वाहनतया च (नामाद्यक्षरतया वा अलङ्कारो) यस्य-इत्येवं श्लेषेण भगवतः श्रीविष्णोः, 'शेषवीरेश्वर' इति नाम्नश्च परामर्शः सकेतेन कृतः। साक्षाद्गुर्वादिपूज्यजननामग्रहणस्य निषिद्धत्वात्।

मनन्यसाधारणं शास्त्रार्थपाटवं, ग्रन्थलेखनकौशलं च ख्यापयितुमिव, सिद्धान्त-कौमुदी-प्रौढमनोरमा-खण्डन-मण्डन-कर्त्तॄणामुक्तिप्रत्युक्तिषु तादृशं गभीरं वाद-वैदुष्यमनवलोक्य ताभिरसन्तुष्यन् सिद्धान्तकौमुदीटीकामिषेण विरचितेन पञ्चा शत्शतसहस्र (५००००) ग्रन्थपरिमितेन, विद्वत्सुलभगम्भीरार्थेन, 'बृहच्छब्देन्दु-शेखर' इति नाम्ना प्रसिद्धेन, शब्देन्दुशेखराख्येन महता ग्रन्थेन सह शास्त्रार्थ रणाङ्गणं वन्यगजभुवं केसरिकिशोर इवाऽवततार।

स्वभावगम्भीरे, वैयाकरणसिद्धान्तमहार्णवायमाने, प्रखरतरकल्पनाकोटिव्याटीकमानवपुषि, अभिनवयुक्तिजालजटिलेऽस्मिन्ग्रन्थे महाभाष्यमनुसरन्तीभिर्वाचो-युक्तिभिर्न केवलं प्राचीनानां कैयट-वृत्तिकार-पदमञ्जरीकार न्यासकार-धातुवृत्तिकारादीनामालोच्याऽऽलोच्य खण्डशः कृतानि मतान्येवाऽपि तु मनोरमा-सिद्धान्तकौमुदीखण्डनकृतां पण्डिराजजगन्नाथ-शेषचक्रपाणि-रत्नाकरकारादीनामपि वचांसि कुशाग्रबुद्धितीक्ष्णासिधारेण भट्टनागेशेन विचित्य विचित्य विदलितानि निभाल्य तदानीन्तना· पण्डितमन्या वादीभा विद्वत्सभासु वादगोष्ठीषु स्तब्ध-बुद्धयः सन्तस्तथा पराभवं जग्मुर्यथाऽद्यावध्यपि न केऽपि विद्वांसो नागेशोक्ति विरोधाय लेखनीमुत्थापयितुमुत्साहमपि प्रादर्शयन्।

सर्वतन्त्र-स्वतन्त्रो, वादीभकण्ठीरवोऽयं महावैयाकरणः श्रीनागेशभट्टो 'दोषा वाच्या गुरोरपी'तिलोकोक्तिमनुरुन्धन्निव स्थले स्थले मनोरमाम्, किम्बहुना भाष्यमप्यधिक्षिपन् सङ्कोचलेशमपि नान्वभूदिति, अहोऽस्य प्रतिभावैशद्यम्।

---

१ 'निपात एकाजनाङ्। अनाङिति पर्य्युदासादेव अज्रूपे निपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थमि'ति मनोरमा।

'यत्तु पर्य्युदासादेवाज्रूपे निपाते लब्धे निपातग्रहणमुत्तरार्थमि'ति वदन्ति। तन्न। अनाङित्यस्य पर्य्युदासत्वे 'प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भ' इत्ये-त्सूत्रगतभाष्यासंगते' (—इति मनोरमाकुचमर्दनम्)।

'यत्तु नाय पर्य्युदास। किन्तु प्रसज्यप्रतिषेध। 'प्रतिषेधार्थो-ऽयमारम्भ' इति भाष्यग्रन्थेन बोधितत्वात्। पर्य्युदासत्वेनैव सिद्धौ भाष्या ऽसंगति स्पष्टैव' ' ' इति। तन्न' (बृहच्छब्देन्दुशेखरे २३४ पृष्ठे)।

२ 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति परिभाषया ईरिन्ग्रहणे ईरिणीशब्दस्यापि ग्रहणमित्यभिप्रेत्य स्त्रीलिङ्गोदाहरणमाह—स्वैरिणीति'।
(—प्रक्रियाकौमुदीप्रसाद·)।

अत एव सर्वानपि प्राचीन-मूल-टीकादिग्रन्थानतिशेते इय नागेशभट्ट-कृतिरिति काम वक्तु शक्यम् ।

बृहच्छब्देन्दुशेखर

ग्रन्थरत्नेऽस्मिन्न केवल नाम्नैव, अपितु स्वरूपेणाऽपि बृहति व्याकरणशास्त्र-सम्बन्धिना प्रायश. सर्वेषामेव विषयाणा, सिद्धान्तानाञ्च पाण्डित्यपूर्ण विवेचन विद्यत इति व्याकरणरहस्यजिज्ञासूना कृते ननु परामुपादेयतामिद भजते । वस्तुत महाभाष्यप्रणयनानन्तर पाणिनीयसूत्राणा विशद-विस्तृतविवेचनात्मकः, एतदति-रिक्त एतत्समोऽन्यो न कोऽपि व्याकरण-ग्रन्थोऽद्यावध्युपलभ्यते इत्युक्तौ नात्युक्ति-दोषलेशोऽपि । अस्य ग्रन्थरत्नस्य वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदीवत् पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धौ द्वौ मुख्यौ भागौ स्तः, तयोर्मध्ये सप्तचत्वारिंशत्प्रकरणयुत' प्रथमो भागः, उत्तरार्धा-पेक्षया द्विगुणादप्यधिक , अव्ययीभावसमासपर्य्यन्त विशेषव्याख्यानसम्पन्नत्वात् । षड्विंशतिप्रकरणविराजितस्योत्तरार्द्धस्य तु सकुचितव्याख्यानवत्त्वेन स्वरूपलघुता स्वाभाविक्येव । सिद्धान्तकोमुद्या प्रतीकमादाय प्रवृत्तेऽस्मिन् टीकाग्रन्थे परमत-निरसनपूर्वक स्वसिद्धान्तमुपस्थापयद्भि श्रीनागेशभट्टै स्वपरमगुरोर्भट्टोजिदीक्षितस्य समर्थन तर्कपूर्णयाऽत्यन्त मनोग्राहिण्या शरण्याऽक्रियत, यद्विलोक्य विदुषा मुखेभ्यो हठात् स्वयमेव साधुवादा. प्रसरन्ति । पर सूक्ष्मेक्षिकया पदार्थतत्त्वाव-गाहनचतुरा इमे यत्रैव भट्टोजिदीक्षिताना विचारशैथिल्य, स्वसिद्धान्तप्रातिकूल्य वाऽऽकलयन्ति तत्र 'मूल तु वृत्त्यनुरोधेन', 'रक्षितग्रन्थानुसारेण', 'मूल, मनोरमा

'स्वैरिणीत्यत्र तु ङीप प्राग्भागमादायैव वृद्धिर्बोध्या । यत्तु व्याचख्यु लिङ्गविशिष्टपरिभाषयेति । तन्निष्फलम्' । (—मनोरमा, अच्सन्धौ) ।

'असमस्तस्थले हे स्वेराऽस्ति, हे स्वेर ज्ञान वर्तते, हे स्वेर घटौ स्त ' इत्यादिप्रयोगेष्ववृद्धये उत्तरपदयोरिरेरिणोरित्यर्थं —समासग्रहणाभावेऽपि वस्तुत समासे एव वृद्धेरिष्टत्वात्—स्वीकार्यं । समर्थपरिभाषोपस्थाने-नाऽनन्वितार्थकत्वादुद्धारेऽपि, स्वेर घटौ इत्यादौ दोषानुद्धारात्' ।

(—इति मनोरमाखण्डनकृत) ।

'लिङ्गविशिष्टपरिभाषोपन्यासस्तु निष्फल एव । समर्थपारिभाषा च ईदृशेषु नेति ओत्वोष्ठयोरित्यत्र व्युत्पादयिष्यते' । (—बृ श. शे. १९०पृष्ठे) ।

१ 'मूलं तु वृत्त्यनुरोधेनेत्याहु'' इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे ८५ पृष्ठे ।

'रक्षितग्रन्थानुसारेण मूलग्रन्थसत्त्वात्' इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे ९६९ पृष्ठे ।

च चिन्त्यैवं' इत्येवं रीत्या तानप्यधिक्षिपन्ति। किंबहुना, स्वमतविपरीताना महाभाष्यवचनानामपि प्रौढिवादत्वमुद्घोषयन्नयं नागेशः स्वस्य महाभाष्यतत्त्ववेत्तृत्वं सगर्वं प्रकटयति। कैयटस्तु प्रतिपद विहन्यमानो ग्रन्थेऽस्मिन् निःसारतामिवादधानोऽभिलक्ष्यते।

कुत्र चिच्च भट्टनागेशः स्वमतविरोधभाजामन्याचार्यवचनाना व्याख्यान स्वबुद्धिवैभवेनैव विधत्ते यथा न केवल तेषा वचनाना स्वमतविरोधित्व व्याहन्य तेऽपि तु तेषु स्वमतपोषकत्वमप्याविर्भवतीत्यहो व्याख्यानपाटवमस्य।

अन्येषा परमप्राचीनाना, प्राचीनाना च विदुषा गभीराणा मताना तलस्पर्शी, गुणैकबद्धादरोऽय ग्रन्थकारो यत्राऽपि तेषा वच सु सारमभिनवार्थबोधन सामर्थ्यं चाद्राक्षीत्तानि कुत्रचित्तदाचार्यनामनिर्देशपूर्वकम्, कुत्रचिच्च, 'केचित्तु' 'प्राञ्चः' इति विशेषसकेतमकृत्वाऽप्यत्र ग्रन्थे समग्रहीत्तेषा मतानि। अत एव ग्रन्थेऽस्मिन् शतद्वयादप्यधिकाना ग्रन्थाना, ग्रन्थकर्तॄणा च नामानि, उद्धृता

---

१ 'व्यपेक्षाया नित्यार्थश्चे'ति मूल, 'पुम खय्यम्परे' इतिसूत्रस्थाऽप्रत्ययरूपो विसर्ग इति सामानाधिकरण्ये त्वित्यादिमनोरमा च चिन्त्यैव' (इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे २९६ पृष्ठे)।

२ 'एओङ्', 'ऐऔच्' 'इको गुणवृद्धी' इतिसूत्रस्थभाष्यन्तु पूर्वपक्षस्थत्वात् प्रौढिवाद इति ध्येयम्।' (इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे २०० पृष्ठे)।

३ 'कैयटस्तु चिन्त्य एव' (इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे ४३ पृष्ठे)।

४ अत्र ३३ पृष्ठस्थो बृहच्छेखरग्रन्थो द्रष्टव्य।

५ 'शश्छोटीति प्रसंगोच्चारितमिति कैयटेन व्याख्यातम्'। (बृहच्छब्देन्दुशेखरे ५ पृष्ठे)। 'स्पष्ट चेद प्रकृतसूत्रे हरदत्तग्रन्थे, दशधातौ माधवग्रन्थे च (तत्रैव ८२ पृष्ठे)। 'स्पष्ट चेदमादेच उपदेशे इत्यत्र भाष्यकैयटादिषु।' (तत्रैव २१ पृष्ठे)। 'तदुक्त हरिणा।' (बृहच्छब्देन्दुशेखरे ७३ पृष्ठे)।

६ 'केचित्तु तदुत्तरकालो ' (बृहच्छब्देन्दुशेखरे २१ पृष्ठे)।
'केचित्तु वैदिकशिक्षयैव ' (बृहच्छब्देन्दुशेखरे ३२ पृष्ठे)।

७ 'व्याप्तिन्यायेन, बहुलक्ष्यसस्कारानुरोधेन च सर्वस्याऽपि ग्रहणमिति प्राञ्च।' (बृहच्छब्देन्दुशेखरे ३८ पृष्ठे)।
'प्राचार्य इत्यादावव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर सिध्यतीति प्राञ्च।'
(—बृहच्छब्देन्दुशेखरे ८२ पृष्ठे)।

ग्रन्थभागाश्चोपलभ्यन्ते, ते चाध्येतृणां सौकर्य्यायास्माभिर्ग्रन्थान्ते सपृष्ठाङ्काः पृथङ् निर्दिष्टा राजन्ते।

स्वमतप्रदर्शनन्तु 'परे तु' 'वस्तुतस्तु' इत्यादिशब्दप्रयोगपूर्वकमेव प्रायशो भट्टनागेशा विदधति। तथा हि—

(क) 'परे तु अस्याऽनुनासिकत्वेऽतोल्रेतिसूत्रे भगवान् पाणिनिर्लकारं नोच्चारयेत्। प्रत्याहारेणैव निर्वाहात्' (बृ० शे० ७ पृ०)।

(ख) 'परे तु 'सेदुष' इत्यादौ पूर्वमिटि, ततः सम्प्रसारणे, 'नाजानन्तर्य्ये' इति निषेधाद्बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त्या, यणि, बहिरङ्गतयैव सम्प्रसारणाऽसिद्धत्वेन वल्परत्वाद्यस्य लोपे, तत्सिद्धिरिति-एषा परिभाषा निष्फला' (—बृ० शे० १३५ पृ०)।

(ग) वस्तुतस्तेषु 'अमः की'त्येव पठितुं शक्यम्'। (बृ० शे० ३४ पृ०)।

वस्तुतो ग्रन्थेऽस्मिन् श्रीनागेशभट्टस्यानन्यक्षुण्णा विचारसरणिः, प्रतिक्षणमभिनवार्थोपस्थापिका कल्पनाशक्तिः, पदे-पदे महाभाष्य-कैयटाद्याकरोक्तिसमुपबृंहिताः सूक्तयः, गभीरार्थप्रतिपादनसमर्थानां शब्दानां यथास्थानं गुम्फनं च कामप्यनिर्वचनीयां विद्वद्धृदयावर्जनीं सुषमां प्रकटी करोतीति नैव तिरोहितं स्यादेतद्ग्रन्थरत्नपरिशीलनशालिनां विदुषाम्।

बृहच्छब्देन्दुशेखरः, शब्देन्दुशेखरो वा।

अथाऽस्य ग्रन्थस्य नामकरणविषये केचन विद्वांस एवं प्रत्यवतिष्ठन्ते— यत् कस्याऽपि ग्रन्थस्य नामकरणे ग्रन्थनिर्मातैव सर्वसंमतोऽधिकारी भवति। तेन च ग्रन्थकर्त्रा यन्नाम शुद्धमशुद्धं वा, उचितमनुचितमन्वर्थमनन्वर्थं वा स्वस्य ग्रन्थस्य कृतं,न तस्य परिवर्त्तने वर्तते कस्याप्यधिकारः। तथा च संमुद्रय प्रकाश्यमानस्यास्य ग्रन्थस्य मंगलाचरणश्लोके,[1] समाप्तिश्लोके,[2] पुष्पिकायां[3] च 'शब्देन्दुशेखर' इति-

---

१ 'नत्वा फणीशमीशानं कौमुद्यर्थप्रकाशकम्।
मनोरमोमार्द्धदेहं तन्वे शब्देन्दुशेखरम्'॥ इति,

२ 'शब्देन्दुशेखरः पुत्रो, मञ्जूषा चैव कन्यका।
स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य शिवयोरर्पितौ मया'॥ इति,
'शब्देन्दुशेखरः सोऽयं फणिभाष्योक्तिभूषितः।
सतां हृत्कमलेष्वास्तां यावच्चन्द्रदिवाकरौ'॥ इति च।

३ 'इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते

नाम्नो ग्रन्थकृत्कृतस्य स्पष्टत उपलम्भात्, 'बृहच्छब्देन्दुशेखर'नाम्ना स्वकपोलकल्पितेन व्यवहरण, तन्नाम्ना प्रकाशन च न केवलमनुचितमपि तु ग्रन्थकृतामक्षम्योऽपराध.। अतः शब्देन्दुशेखरनाम्नैवास्य प्रकाश सस्कृतविदुषा कृते प्रमोदावहो, न तु केवल सम्पादकमनस्सम्भूतेन 'बृहच्छब्देन्दुशेखर'नाम्नेति।

तत्र नामकरणविषये विसवादवता विदुषामेष हृदयस्थितो भावोऽभिज्ञायते, यत्—(१) 'बृहच्छब्देन्दुशेखर' इति नाम न ग्रन्थकृता कृतम्, (२) नान्यैरपि कैश्चिद्विद्वद्भि, अपि तु केवल सम्पादकमनःप्रसूतमेवैतन्नाम। (३) अस्य ग्रन्थस्य केवलमेकमेव नाम ग्रन्थकृता विहित. तच्च 'शब्देन्दुशेखर' इत्येवेति।

तत्रेत्थ ते समाधीयन्ते यदस्य ग्रन्थशिरोमणे 'शब्देन्दुशेखर' इति ग्रन्थकारकृता सज्ञा इति नात्र विवादावसर । अय हि बृहच्छब्देन्दुशेखरो नागेशभट्टस्य प्रथमो ग्रन्थ इत्यग्रे यथावसर स्फुटी भविष्यति। एतद्ग्रन्थनिर्माणानन्तरमनेनैव श्रीनागेशभट्टेनास्या एव वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्या द्वितीय व्याख्यानमेतद्ग्रन्थसारभूतमत एव लघु, लघुशब्देन्दुशेखराख्य[1] गच्छता कालेन निरमीयत। एवमेकेन लेखकेनैव निबद्धयोर्द्वयो. शेखरयोर्भिन्ना प्रतीतिः स्पष्ट यथा जायेत, इत्येतदर्थं ग्रन्थकृतैवाऽस्य ग्रन्थरत्नस्य पुन 'बृहच्छब्देन्दुशेखर' इत्याख्याप्यकारीति लघुशब्देन्दुशेखरे पूर्वार्द्धान्ते, लकारार्थप्रक्रियान्ते, कृदन्तान्ते च **'विस्तरस्तु बृहच्छब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्य', 'विस्तरस्तु बृहच्छब्देन्दुशेखरे बोध्य'** इति तल्लिखितेन वाक्येन निश्चीयते। न केवल लघुशब्देन्दुशेखरे एवापि तु स्वनिर्मिते मनोरमाव्याख्याने लघुशब्दरत्नेऽपि[2] अस्य ग्रन्थस्य 'बृहच्छब्देन्दुशेखर' इति नाम्नैव व्यवहारो भट्टनागेशेन विहितो दृश्यते। अतोऽस्य ग्रन्थस्य शब्देन्दुशेखर इव 'बृहच्छब्देन्दुशेखर' इति सज्ञाऽपि नागेशभट्टेनैवाक्रियतेति नात्र सम्पादकमनःप्रसूतत्व शक्यतेऽवधारयितुम्। अनन्तर निर्मितस्यास्य लघुरूपस्य

शब्देन्दुशेखराख्ये सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने उत्तरार्द्धे वैदिकप्रकरण, स्वरप्रकरणञ्च समाप्तिमगमत्'।

१ **'नत्वा फणीशं नागेश तनुतेऽर्थप्रकाशकम्।**
मनोरमोमार्द्धदेहं लघु-शब्देन्दु-शेखरम्'॥ इति।

२ **मनोरमाव्याख्यानस्य लघुशब्दरत्नस्य निर्माणमप्यस्मादेव बृहच्छब्देन्दुशेखरादुद्धृतेभ्यो मनोरमासमर्थकपाठेभ्यो नागेशभट्टेनैव स्वगुरुनाम्ना कृतमिति उभयग्रन्थविमर्शनशालिधिया न तिरोहितमेतत्।**

व्याख्यानस्य 'लघुशब्देन्दुशेखर' इति सञ्ज्ञाकरणमेव, अस्य ग्रन्थस्य 'बृहच्छब्देन्दुशेखर' इत्याख्याया ग्रन्थकर्तुस्तात्पर्य्यं ग्राहयितुमलम्। यतो लघुशब्दस्य सापेक्षिकत्वेन कस्याऽपि बृहतो व्याख्यानस्यावश्यमेव तत्र सद्भावात्। अत एव

'नागेशभट्टविदुषा नत्वा साम्बं शिव लघु ।
वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषैषा विरच्यते ॥'

—इति नागेशभट्टविरचितलघुमञ्जूषा-मङ्गलाचरणश्लोकान्तर्गतलघुशब्दव्याख्याऽवसरे नागेशभट्टप्रधानशिष्या कलाटीकाकर्तारो वैद्यनाथपायगुण्डेमहोदया 'अनेन (नाम्नि लघुशब्दविशेषणेन) गुर्व्यपि एका मञ्जूषा अस्तीति सूचितमि'ति व्याचक्रुः। अत एव सर्वप्रथम निर्मितस्यास्य ग्रन्थस्य निर्माणावसरे 'शब्देन्दुशेखर' इति सामान्यमेव नाम निर्दिष्ट ग्रन्थकृता, न तु सविशेषण, लघुशब्दयुक्त, बृहच्छब्दघटित वा। लघुशब्देन्दुशेखरस्य प्रणयनानन्तर तु ग्रन्थकृन्नागेशो बृहच्छब्देन्दुशेखरनाम्नैवामु व्याजहार, न तु निर्विशेषणेन 'शब्देन्दुशेखर' इति पदेन, इत्यनुपदमेव दर्शितेन प्रमाणेन निश्चितमेव। यत्र कुत्राऽपि परिभाषेन्दुशेखरलघुमञ्जूषादौ, 'शब्देन्दुशेखरे निरूपितम्' इत्यभिधत्ते भट्टनागेश, तत्र प्रायश सर्वत्रापि शब्देन्दुशेखरपदेन लघुशब्देन्दुशेखरस्यैवोभयोर्वा शेखरयोर्बोधनेच्छयेति तत्तत्स्थलविवेचन-विमर्शादिना सुस्पष्टमेवेति न तिरोहित विदुषाम्।

अत एव ग्रन्थकर्तुरिच्छामेवानुसरन्तोऽर्वाचीना लघुशब्देन्दुशेखरटीकाकर्तार प्रसिद्धा विद्वास सदाशिवभट्टोदयङ्करपाठकादयोऽमु ग्रन्थ 'बृहच्छब्देन्दुशेखर' इति नामग्राहं स्वनिर्मितासु सदाशिवभट्टी-ज्यौत्स्न्यादिटीकासु स्थले स्थलेऽस्मार्षु। तेषु केषाचिदिह विद्वन्मनस्तोषार्थमुद्धरण नाप्रासगिकं भविष्यतीति कृत्वा केचन प्रघट्टका¹ समुपस्थाप्यन्ते।

प्रायो १८५० विक्रमाब्दे उदयङ्करपाठकेन निर्मिताया लघुशब्देन्दुशेखरटीकाया ज्यौत्स्न्या बृहच्छब्देन्दुशेखरस्य स्मरणमेवमुपलभ्यते—

(क) 'तमनतिक्रम्येति। सङ्ख्यानं संख्या, गणना, क्रम' इति संख्यापदनिर्वचनस्य बृहच्छब्देन्दुशेखरे (२५८ पृष्ठे) कृतत्वात्क्रमेणेहापि पुँल्लिङ्गो निर्दिष्ट। स्त्रीलिङ्गस्य, नपुंसकस्य वा निर्देशस्त्विहोचित'।
(—लघुशेखरटीका ज्यौत्स्नी पृष्ठं ३६३)।

---

१ **सदाशिवभट्टी-ज्यौत्स्नी-चिदस्थिमालादयः प्राचीना लघुशब्देन्दुशेखरटीका, आचार्यश्रीगुरुप्रसादशास्त्रिमहाभागै. स्वनिर्मित-'वरवर्णिनी'त्याख्यया प्रसिद्धया टीकया सह सपाद्य समूलं प्रकाशिता इति, अत्र पृष्ठसख्या तैः**

(ख) 'भाष्योक्त व्यवस्थापयितु परानुसारि-बृहच्छेखरोक्ति (२०० पृष्ठे) दूषयति—लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया त्विति'। (ज्यौत्स्नी १७८ पृष्ठे)।

(ग) 'इण्गताविस्यतश्चे'त्यपपाठ , बृहच्छेखरेऽदर्शनात् । (–ज्यौत्स्नी ४० पृष्ठे)।

(घ) 'उदात्तत्वादीनामिति । अस्य 'वस्तुत ' इत्यादि । बृहच्छेखरे (२९ पृष्ठे) तथा दर्शनात् ।' (–ज्यौत्स्नी ८५ पृष्ठे)।

(ङ) 'वयन्तु कल्पयाम —अन्त्योदाहरण पठयतीत्यादीत्युत्तरग्रन्थानन्तरम् 'अत एव' इत्यादि 'सार्थका'न्त पाठ । बृहच्छेखरे (५२ पृष्ठे) तथा दर्शनात्' । (–ज्यौत्स्नी २४२ पृष्ठे)।

एवमेव १८७३ वैक्रमाब्दसमये महोपाध्यायसदाशिवभट्टनिर्मिताया लघु-शब्देन्दुशेखरटीकायामपि बृहच्छेखरोल्लेखो दृश्यते । तथा हि—

(क) 'बृहति तु' (२३० पृष्ठे) 'नार्थ'इत्यस्य ई३चाक्रवर्मणस्येत्येतत्सम्बन्धेन, नार्थ = न सकलप्रयोजनसिद्धिरित्यर्थ.'। (सदाशिवभट्टी ३३२ पृष्ठे)।

(ख) 'बृहच्छेखरे तु (२७८ पृष्ठे) ननु वचनयोर्युगपत्प्रवृत्तौ, क्रमेण वा प्रवृत्तौ एकस्यैव विधानापत्ति । 'द्वे' इत्यस्य सख्येयपरत्वेन शब्द-द्वयस्योच्चारणसाध्यत्वेन, तस्य बुद्ध्यारोहावश्यकत्वात् , 'यर' इति षष्ठ्या कारकविभक्तित्वस्य न्याय्यत्वाच्च, 'उच्चारण'इत्यध्याहारेणो-च्चारणद्वयस्यैव विधेयत्वादिति चेन्न।' (सदाशिवभट्टी ३८२ पृष्ठे)।

(ग) 'बृहति (९४ पृष्ठे) उपस्थितेरप्युक्तत्वाच्च न क्षोद ' (–सदाशिव-भट्टी १६७ पृष्ठे)।

(घ) 'इडाया वा इत्युत्तरम् 'इण ष ' इति पठित्वा इष्टसाधनपरो बृह-च्छेखरस्तु (२९१ पृष्ठे) प्रकाशाशयाऽसमर्थकत्वादनादेय एव'।

(—सदाशिवभट्टी ३९२ पृष्ठे)।

(ङ) 'ध्वनित चेद भ्यामादावपीत्युक्त्वा बृहति' (—३६४ पृष्ठे)।

(—सदाशिवभट्टी, ७२ पृष्ठे अजन्तपुलिङ्गे)।

—एवमुपस्थापितैः प्राचीनटीकासन्दर्भैः, प्रमाणैश्च सिद्धमेतज्जायते यत्—

(१) 'बृहच्छब्देन्दुशेखर' इति सज्ञा ग्रन्थकृतैवास्य ग्रन्थस्य विहिता, लघुशब्देन्दुशेखरादावनयैव सज्ञयाऽस्य ग्रन्थरत्नस्य तेन स्मरणात् ।

सम्पादितस्य षट्टीकोपेतस्य लघुशब्देन्दुशेखरस्यैव द्रष्टृजनसौकर्याय सकेतिता ।

(२) अन्यैरपि प्रथितैर्विद्वद्भिः सदाशिवभट्टोदयङ्करपाठकादिभिरस्य ग्रन्थमुख्यस्य बृहच्छब्देन्दुशेखरनाम्नैव स्मृतत्वेन सर्वसम्मतैवैषा सञ्ज्ञे'ति। तथा च न केवलमस्मन्मन'प्रसूतमेतन्नामेति सुधीभिर्विभावनीयम्।

एतेन 'बृहच्छब्देन्दुशेखर' इतिनाम्ना प्रसिद्धस्याप्यस्य ग्रन्थस्य 'शब्देन्दुशेखर' इति नाम्नैव व्यवहार उचित' इति प्रणिगदन्त' समाहिता'।

'व्यावृत्तिर्व्यवहारो वा लक्षणस्य (नामदे) प्रयोजनमि'ति सिद्धान्तानुसारेण स्पष्टप्रतिपत्तये लघुशब्देन्दुशेखरप्रणयनानन्तर ग्रन्थकृतैवास्य 'बृहच्छब्देन्दुशेखर' इति नाम्ना व्यवहृतत्वेन, 'शब्देन्दुशेखराभिधेयः प्रायो 'लघुशब्देन्दुशेखर एवे'-त्यस्य विदुषा व्यवहारतो निश्चितत्वेन च 'शब्देन्दुशेखर'इत्येवाऽस्य नामधेय, नायं बृहच्छब्देन्दुशेखरपदवाच्य' इत्याग्रहस्याऽनुचितत्वात्।

अत एव सर्वेष्वपि विशिष्टेषु पुस्तकालयेषु यत्रास्य ग्रन्थरत्नस्याल्पीयानपि वर्त्ततेऽशः, तत्र सर्वत्र 'बृहच्छब्देन्दुशेखर'नाम्ना एवास्य पुस्तकसूचीषूल्लेखो दृश्यते, नान्येन नाम्ना, अन्यस्माल्लघुशेखराद् व्यावृत्तेर्व्यवहारस्य चोक्तैनैव नाम्ना संभवात्। 'लण्डन'नगरस्थ-'इण्डिया-आफिस-लाइब्रेरी'नामकपुस्तकालयाल्लब्धस्य 'ग'सञ्ज्ञितस्यैतद्ग्रन्थहस्तलिखितादर्शस्य च सर्वेष्वपि पत्रेषु प्रान्तभागे समुपलभ्यमानो

---

१ शब्देन्दुशेखरपदेन लघुशब्देन्दुशेखरस्यैव ग्रहण, बोधश्च बहो कालाज्जायते स्म। अत एव लघुशब्देन्दुशेखर-टीका 'चन्द्रकला'प्रणयनावसरे, श्रीभैरवमिश्रा -'शब्देन्दुशेखरस्येय टीका चन्द्रकलाभिधा' इति, श्रीमदुदयङ्करपाठका' 'शब्देन्दुशेखरज्यौत्स्नीमातनोत्युदयङ्कर' इति, श्रीराघवेन्द्राचार्याश्च 'श्रीराघवेन्द्रगुरुणा क्रियते शब्देन्दुशेखरव्याख्या' इति, आचार्याः श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणश्च 'टीकान्तरेषु विश्रान्ति भजमानेषु कारके। प्रथिमान परं धत्ते शेखरे वरवर्णिनी' इति प्रत्यपीपदन्। किम्बहुना, स्वय ग्रन्थकृतो नागेशभट्टा अपि लघुशब्देन्दुशेखरान्ते—

> 'शब्देन्दुशेखर पुत्रो, मञ्जूषा चैव कन्यका।
> स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य शिवयोरर्पितौ मया॥
> शब्देन्दुशेखर सोऽय फणिभाष्योक्तिभूषित।
> सता हृत्कमलेष्वास्तां यावच्चन्द्रदिवाकरौ'॥

—इत्येवं पद्ययुगलेन लघुशब्देन्दुशेखरमेव 'शब्देन्दुशेखर'नाम्ना व्यवहरन्तोऽस्मदभिहितार्थे—'अस्य 'बृहच्छब्देन्दुशेखर' इत्येव नामधेय ग्रन्थकृत्संमतम्' इत्यत्र स्वीयां सुस्पष्टां समति प्रादर्शयन्।

'बृ श. शे' इति ग्रन्थनाम्नः संक्षिप्त' सङ्केतः, अन्तिमे तत्सूचीपत्रे च 'बृहच्छब्दे-न्दुशेखरः' इत्युल्लिखित सम्पूर्ण नाम च 'अय ग्रन्थो 'बृहच्छब्देन्दुशेखर' इति नाम्नैव प्रसिद्ध' इत्यत्र कामं प्रमाणमुपस्थापयतः ।

एवमेव महाभाष्य-लघुमञ्जूषा-लघुशब्देन्दुशेखरादिव्याकरणशास्त्रग्रन्थसम्पा-दका, व्याकरणशास्त्रेतिहासलेखकाश्च सर्वेऽपि विद्वासो नागेशभट्टग्रन्थनिर्देशावसरे 'बृहच्छब्देन्दुशेखरः' 'लघुशब्देन्दुशेखरः' इत्येवमेव ग्रन्थनाम्न उल्लेख व्यदधुः, न तु 'शब्देन्दुशेखर' इति नाम्न उल्लेखम् ।

यत्तु—'यथा भिन्नेन भिन्नेन लेखकेन लिखितयोरेकयैव सज्ञया सज्ञितयोर्द्वयोर्ग्र-न्थयो' स्पष्टप्रतिपत्तये लोको ग्रन्थकर्तुर्नामधेयम्, अन्य कञ्चन वा शब्द भेदकतयो-पादत्ते, यथा 'अमुककृत इतिहासग्रन्थोऽमुककृतश्चे'त्येवम् । पर नैतावता ग्रन्थ-कर्तुनाम, अन्यो वा कश्चन शब्दो ग्रन्थनाम्नि समाविष्टो भवति । ग्रन्थनाम तु तदेव यद् ग्रन्थकृता पूर्वं विहितम् । स्पष्टप्रतिपत्तये यत्किमप्यस्माभिरुपादीयते तत् केवलमुपलक्षणमेव[1] स्यान्न तु विशेषणम्[2] । तथैवात्रापि स्पष्टप्रतिपत्तये ग्रन्थकृता, तदनुसारिभिरन्यैश्चोदयङ्करसदाशिवभट्टादिभिश्च ग्रन्थनाम्न्युपादीयमानो बृहच्छब्दो न विशेषणमपि तूपलक्षणमेवेति न ग्रन्थनामघटकतामर्हतीत्यस्य 'शब्देन्दुशेखर' इत्येषैव सज्ञे'तीत्थमपि केचन विद्वासो व्याहरन्ति ।

तत्तु सूक्ष्मेक्षिकया निभाल्यमाने नेदमुदाहरणम् प्रकृतेऽशेनापि सघटत इत्यापातरमणीयमेवैतत् । यतो नात्र द्वौ भिन्नौ भिन्नौ लेखकौ, एकयैव सज्ञया सज्ञितौ द्वौ ग्रन्थौ वा । 'लघुशब्देन्दुशेखर' इति सज्ञायाः 'शब्देन्दुशेखर' इति सज्ञातः स्पष्टमेव भेदात् । अन्यथा कदाचित् 'लघुसिद्धान्तकौमुदी'तिसज्ञया सिद्धान्तकौमुद्या अपि बोधापत्ति ।

अत्र तु एक एव ग्रन्थ' सज्ञाद्वयेन व्यवहृतः, लघुशब्देन्दुशेखरप्रादुर्भावात् पूर्वं 'शब्देन्दुशेखर' इति सज्ञया, लघुशब्देन्दुशेखरनिर्माणावसरे 'बृहच्छब्देन्दु-शेखर' इति सज्ञया चेति, नात्र बृहच्छब्दस्योपलक्षणत्वशङ्का । अपि तु 'लघु-शब्देन्दुशेखर' इतिवत् 'बृहच्छब्देन्दुशेखर' इत्यपि सज्ञान्तरमेव ।

---

१ अवर्त्तमानत्वे (कादाचित्कत्वे) सतीतरव्यावर्त्तकत्वमुपलक्षणत्वम् । यथा 'काकवन्तो देवदत्तस्य गृहा.' इत्यादि ।

२ विद्यमानत्वे (सार्वदिकत्वे) सतीतरव्यावर्त्तकत्व विशेषणत्वम् । यथा 'सास्नादिमान् गौ' इत्यादि ।

इय 'बृहच्छब्देन्दुशेखर' इति सज्ञा ग्रन्थान्तरस्य 'लघुशब्देन्दुशेखर' इतिसज्ञाकरणानन्तरमुद्राविता, अत पश्चाद्भावित्वादस्यामव ग्रन्थकृदभिमत वास्तविक सज्ञात्वमिति तत्त्वविद.।

नन्वेकस्य ग्रन्थस्य शब्देन्दुशेखरमिति सज्ञितस्य पुन. सज्ञान्तरकरण ।नरथक-मिति चेत्, एतद्ग्रन्थबुबोधयिषयोच्चार्यमाणेन 'शब्देन्दुशेखर' इतिनाम्ना 'नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणमि'ति न्यायबलाद्भ्रमाद्वा कदाचिल्लघुशब्देन्दुशेखरस्य बोधो मा भूदित्येतदर्थमिति गृहाण। उभयोः शेखरयोर्भिन्नभिन्नमज्ञाकरणानन्तर तु 'स्यतासी लृलुटोः' इत्यत्र 'उत्सृष्टानुबन्धग्रहणे' इति परिभाषाबलेन 'ल' इति लड्लृटोर्ग्रहणमि'तिवत्, उभयोर्लघु-गुरुशेखयोर्बोधो यत्र कुत्रचिज्जायमानस्तूचित एव स्यात्।

एव स्थितेऽपि यदि ये केचन 'या खलु सज्ञा ग्रन्थकृता पूर्व विहिता, तस्या. प्राथम्यात्तयैव व्यवहार उचितो, न त्वनन्तरमुद्रावितये'त्येवमाग्रहीयु., ते स्वनिर्णये स्वतन्त्रा एवेत्यलमतिप्रसक्त्या।

अधिगतान्यादर्शपुस्तकानि।

तदेव सर्वगुणगरिष्ठस्य सिद्धान्तकौमुदीसर्व-टीकातिशायिनोऽद्य यावदप्रका-शितस्य बृहतः शब्देन्दुशेखरस्य सम्पादनाय कृतनिश्चयैर्बद्धदृढपरिकरबन्धैरस्मा-भिरेतल्लिखितादर्शपुस्तकान्वेषणायेतस्ततो भ्रमद्भिः स्वदेश विदेशस्थ-पुस्तका-गाराध्यक्षाणा सविधे पत्रादिक प्रेषयद्भिर्महता प्रयासेन षडेव हस्तलिखितादर्श-पुस्तकानि,—येषा सम्पादनकार्यसौकर्याय क्रमशः 'क' 'ख' 'ग' 'घ' 'ङ' 'च' इति सकेतोऽत्र विहितः—कथञ्चित्प्रालम्भिषत।

'क' पुस्तकम्।

तत्र 'क पुस्तक काशीस्थमहावैयाकरणकुलक्रमाऽऽगत, सशोधितं, प्राय शुद्धं, सुवाच्याक्षरलिखित, यत्र तत्र रक्तमसीनिर्मितकुण्डलना-(कोष्ठक)-कुण्डलितपाठसहित, कृदन्तान्त, स्वरवैदिकप्रकरणरहित, द्वितीयाकारकमध्यात् 'अर्थनिबन्धनेय सज्ञा' इत्यत आरभ्य सप्तमीकारक यावत् खण्डितं[1], पूर्वार्द्धे (७१८) अष्टादशोत्तरसप्तशतपत्रमुत्तरार्द्धे (२४९) पञ्चचत्वारिंशदुत्तरद्विशतपत्रम्,

---

१ खण्डितोऽयमशश्च कुतश्चिदुपलब्धात् 'ग' पाठानुसारिणो' 'घ' सज्ञकात् पुस्तकादाचार्यैं श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिभिर्लेखकद्वारा लेखयित्वा पूरित-इति अत्रत्य पाठो घपुस्तकपाठत्वेन ग्रन्थेऽत्र स्थले स्थले स्मृतोऽस्माभि ।

११" × ४३/४" मितदलपरिमाण, प्रायश प्रतिपत्र पञ्चाशद्वर्णयुताभिस्त्रयोदशपङ्क्तिभिर्युक्तैः (९६३) त्रिषष्ट्युत्तरनवशतपत्रै सम्भृतकलेवर, विभिन्नाक्षरतया सम्भवतः चतुर्भिः पुरुषै. सम्भूय लिखित, सर्वोत्कृष्ट वाराणसेयश्रीराजस्थानसस्कृतमहाविद्यालयप्रधानाध्यक्षाणामाचार्यवर्याणा विश्रुतकीर्त्तीना श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिमहाभागाना स्वीये, पुस्तकालये स्थित, परमकारुणिकाना तेषामेवानुकम्पाविशेषेणाऽधिगतमस्माभिः।

इद च 'क'पुस्तक नागेशभट्टेनाऽनेकवार सशोधितस्य बृहच्छब्देन्दुशेखरस्यान्तिमेन परिनिष्ठितेन पाठेनाऽन्वितमिति सर्वादर्शातिशायित्वमस्य 'क'-पुस्तकस्य। अत एव यत्रादर्शपाठेषु विप्रतिपत्तिर्भ्रमो, वैपरीत्य वाऽऽसादित तत्रास्य 'क'पुस्तकस्यैव पाठाः प्रायोऽस्माभिराहता.। अत एव चास्य 'क' सञ्ज्ञाऽभ्यर्हितत्वादुपादिष्टा।

अथास्य 'क'पुस्तकस्य प्रारम्भोऽन्तिमश्चाशो यथा—

श्रीगणेशाय नमः।

'नागेश किल नागेशभाषितार्थविचक्षण।
शिवभट्टसुतो धीमानुपाध्यायोपनामक ॥ १ ॥
याचकाना कल्पतरोररिकक्षहुताशनात्।
श्रृङ्गवेरपुराधीश-रामतो लब्धजीविक ॥ २ ॥

ग्रन्थसमाप्ति-ग्रन्थप्रचारादि-प्रतिबन्धकविघ्नविघाताय समुचितऋषित्रयनमस्काररूप मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै, व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति—मुनित्रयमिति'। (—इति प्रारम्भे)।

'अत्र स्वार्थे द्वित्वम्। पुस्त्वं लोकात्।
शब्देन्दुशेखरे ग्रन्थे पूर्वमर्द्धमपूपुरम्।
प्रीयता तेन भगवान् शिवया सहित शिव।
शब्देन्दुशेखर सोऽय फणिभाष्योक्तिभूषित।
सता हृत्कमलेष्वास्ता यावत्फणिफणे धरा' ॥ २ ॥

'इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने शब्देन्दुशेखराख्ये पूर्वार्द्धं समाप्तम्'। (—इति पूर्वार्द्धान्ते)।

श्रीगणेशाय नम।

'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते इतिभाष्याद्युक्तेर्मध्ये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निबध्नाति—श्रोत्रेति'। (—इति उत्तरार्द्धप्रारम्भे)।

'नाप्युपपदसमास' इति व्यवस्थेति सर्वेष्टसिद्धिः। 'इति श्रीउपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते शब्देन्दुशेखरे सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने कृदन्त समाप्तम्। तेन श्रीरस्तु'। (—इति कृदन्तान्ते च पाठः)।

अस्मिन् 'क' पुस्तके यद्यपि लिपिकालो न निर्दिष्टस्तथाऽपि शतद्वयाब्दादधिक पुरातन प्रायश इद भवेदिति पत्राणा जीर्णतयाऽनुमातु शक्यते।

'ख' पुस्तकम्।

स्वरवैदिकप्रकरणान्त सम्पूर्णमत एव महत्त्वपूर्ण सुवाच्यैर्मनोहरैर्देवनागरैरक्षरैः १७९१ वैक्रमेऽब्दे लिखित पूर्वार्द्धे, (१९३) त्रिनवत्युत्तरशतपत्रमुत्तरार्द्धे (१००) शतदलम्, ९½" × ३½" मितपत्रपरिमाण, प्रायशः प्रतिपत्रमशीतिवर्णयुताभि' सप्तविंशतिपङ्क्तिभिस्सहितैः (२९३) त्रिनवत्युत्तरद्विशतपत्रैः पूर्णविग्रह, विपुलपाठं 'ख'पुस्तकमपि तेषामेव विमलयशसामाचार्य-श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिमहाभागानामहेतुक्यानुकम्पया ग्रन्थस्यास्य सम्पादनसौकर्य्याय तेभ्योऽलभ्यत। इदमेवैक पुस्तकमासादितेषु सर्वथा पूर्णमन्यानि खण्डितानीत्यस्यैवादर्शस्य ग्रन्थरत्नस्यास्य सम्पादने सर्वाधिक साहाय्यमस्माभिरासादितमिति निस्सकोचमावेदनम्।

श्रीनागेशभट्टकृताद्बृहच्छब्देन्दुशेखरस्थपाठशोधन-परिवर्तन परिवर्द्धन-परिष्कारादितः पूर्ववर्तिनोऽपरिपक्वबुद्ध्या विलिखिता, अत एव शिथिलयुक्तयः, अरुचिग्रस्ताश्च, (ग्रन्थकृता परिपक्वबुद्ध्यवस्थाया स्वयमेव निस्सारिताः) सर्वेऽपि पाठा ये शोधनानन्तरं 'क' पुस्तके कुण्डलिताः, खण्डिता, निस्सारिताश्च, तेऽविकला अत्र 'ख'पुस्तके उपलभ्यन्ते इति'क'पुस्तकपूर्ववर्त्यादर्शप्रतिकृतित्वमस्येत्यवगम्यते।

अस्य 'ख'पुस्तकस्य प्रारम्भमध्यान्तपाठा यथा—

श्रीमहागणपतये नम । श्रीरामाय नम । श्रीदुर्गायै नम । श्रीगुरुभ्यो नम ।

'नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षण ।
शिवभट्टसुतो धीमानुपाध्यायोपनामक ॥१॥
याचकाना कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् ।
शृङ्गवेरपुराधीश-रामतो लब्धजीविक ॥२॥
नत्वा फणीशमीशान कौमुद्यर्थप्रकाशकम् ।
मनोरमोमार्द्धदेहं तन्वे शब्देन्दुशेखरम्' ॥३॥

(–इति पूर्वार्द्धप्रारम्भे)।

'शब्देन्दुशेखरे ग्रन्थे पूर्वमर्धमपूपुरम् ।
प्रीयता तेन भगवान् शिवया सहित शिव ॥ १ ॥
शब्देन्दुशेखर सोऽय फणिभाष्योक्तिभूषित ।
सता हृत्कमलेष्वास्ता यावत्फणिफणे धरा' ॥ २ ॥

'इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने शब्देन्दुशेखराख्ये पूर्वार्द्धं समाप्तम् । सवत् १७९१ रक्ताक्षीसवत्सरे माघमासे सुदीयपक्षे द्वादश्या भृगौ लिलेख शब्देन्दुशेखरे पूर्वार्द्धम्' । (–इति पूर्वार्द्धान्ते) ।

श्रीवक्रतुण्डाय नम । मगलादीनि मंगलमध्यानि मगलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते इति भाष्योक्तेर्मध्ये कृत मगल शिष्यशिक्षार्थै निबध्नाति—श्रोत्रेति' । (–इत्युत्तरार्द्धादौ) ।

'नाप्युपपदसमास इति व्यवस्थयैव सर्वेष्टसिद्धि । इति श्रीउपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते शब्देन्दुशेखरे सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याया कृदन्त समाप्तम्' ।

'श्रीमगलमूर्तिर्जयति । श्रीरामो विजयतेतराम् । शुभमस्तु । लिखितमिद कृदन्तटिप्पण सवत् १७९१ माघवदीशिवरात्रिदिने समाप्तिमगमत् ।' (–इति कृदन्तान्ते) ।

'पद्यादीस्तु ह्युदात्तानामसहितवदुत्तरान्' इति विशेषवचनात् ।

शब्देन्दुशेखर पुत्रो मञ्जूषा चैव कन्यका ।
स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य शिवयोरर्पितौ मया ॥ १ ॥
शब्देन्दुशेखर सोऽय फणिभाष्योक्तिभूषित ।
सता हृत्कमलेष्वास्ता यावच्चन्द्रदिवाकरौ' ॥ २ ॥

'इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टरचिते शब्देन्दुशेखराख्ये सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने उत्तरार्द्धे वैदिकप्रकरण स्वरप्रकरण च समाप्तिमगमत्' । (—इति च सर्वान्ते पाठः) ।

एतत्—'ख' पुस्तकाधारेणैव मुद्रणार्ह पत्र सञ्चिका (प्रेस कापी) अस्माभि· कारिता, अस्यैव प्रचुरपाठवत्त्वात् ।

'ग' पुस्तकम् ।

त्रिषु खण्डेषु नद्धमर्वाचीनैः सस्कृतानभिज्ञैः त्वरायुक्तैर्बहुभिर्लेखकै· कुत्रचित्स्पष्टैः, बहुत्र च भ्रामकैर्देवनागराक्षरैर्लिखितमशुद्धिबहुलमशोधित यत्र तत्र

मात्राक्षर-पद-वाक्य-परिभ्रष्टपाठमेतदाधारेण सम्पादनकार्यस्य पाठनिर्धारणस्य च कर्तुमशक्यत्वेन व्यवहारानर्हमपि भट्टनागेशकृतस्य बृहच्छब्देन्दुशेखरपाठ शोधन-परिवर्तन-परिवर्द्धन-परिष्कारादेः साक्षिभूतमत एव विशिष्टाया एकस्या अवस्थायाः प्रातिनिध्यमाचरत्प्रायश (प्रतिपत्र) पञ्चाशद्वर्ण घटितत्रयोदशपङ्क्ति-विराजित, १२"×४½" मितपत्रपरिमाणं, प्रान्तभागे 'बृ. श. शे.' इति लिखितैर्वर्णैं 'बृहच्छब्देन्दुशेखराख्योऽय ग्रन्थ.' इति स्पष्टमुद्घोषयद्भिर्युतं, सुपुष्टैः चिक्कणैर्नवीनैरनेकवर्णैः (७९४) चतुर्नवत्युत्तरसप्तशतपत्रैर्विभावितवर्ष्मोऽपि वैदिकप्रकरणान्तमत एवापूर्ण 'ग' पुस्तकमेतत् पारेसमुद्र 'लण्डन' नगरस्थात् 'इण्डिया आफिस लाइब्रेरी' नामकात्सुप्रसिद्धात्पुस्तकागारात्तत्रत्याना व्यवहारचतुर-शिरोमणीना, पुस्तकाल्यस्यास्य सचितस्य यशस. सरक्षणाय, तत्परिवर्द्धनाय च प्रतिक्षण दत्तावधानाना, पाठकारुन्तुद-निरर्थकाभिमानाभिनिवेशरहिताना, पुस्त-काल्याध्यक्षाणा हृदयावर्जकेनानुकरणीयेनान्यत्राननुभूतेन च सोहार्देन प्रभावि-तान्त करणैरस्माभि प्रालम्भि ।

'ग' पुस्तकस्यास्य विवरणम् 'इण्डिया आफिस-पुस्तकालय'-सूचीपत्रे एव लिखितं दृश्यते—

660–662

1504, 1505, 1513. Size 12 in by 4½ in , fairly written, in Devanāgarī, by different recent hands, 8–13 lines in a page

[*Bṛhat-*] *S'abdendus'ekhara,* a commentary on the *Siddhāntakaumudī*, by *Nāges'abhatta,* son of *S'ivabhatta* (surnamed *Kāla*) and *Satī*

Vols i and ii , foll 278 and 277 resp , numbered 1–553 (three consecutive leaves being marked 106) The *Pūrvārdha* It begins

'नागेशभट्टो नागेशभाषितार्थविचक्षण ।
शिवभट्टसुतो धीमानुपाध्यायोपनामक ॥
याचकाना कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् ।
शृङ्गवेरपुराधीशरामतो लब्धजीविक ॥
नत्वा फणीशमीशान कौमुद्यर्थप्रकाशक ।
मनोरमोमार्द्धदेह तन्वे शब्देन्दुशेखरं ॥

ग्रन्थसमाप्तिग्रन्थप्रचारादिप्रतिबन्धकविघ्नविघाताय समुचितऋषित्रयनमस्काररूपं मंगलमाचरन् शिष्यशिक्षार्थै व्याख्यातृश्रोतॄणामनुषंगतो मंगलाय च निबध्नाति । मुनित्रयमिति ।

The *kāraka* (or *vibhaktyarthāḥ*) begins fol. 253*b*, the *samāsa*, fol 318*b*, the *taddhita*, fol 421, the *dvirukta*, fol 544

It ends

'शब्देन्दुशेखरे ग्रन्थे पूर्वमर्धमपूपुर ।
प्रीयतां तेन भगवान् शिवया सहित शिव ॥
शब्देन्दुशेखर सोऽय फणिभाष्योक्तिभूषित ।
सतां हृत्कमलेष्वास्ता यावत्फणिफणाधरौ ॥

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुत–सतीगर्भज–नागेशभट्टविरचिते सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने 'शब्देन्दुशेखराखे[1] पूर्वार्धं समाप्तम्' ॥

Vol iii, foll 239, the *Uttarārdha*, in three parts, each with a separate numbering of leaves, viz, *tiṅanta*, foll 154 इति श्रीशिवभट्टसुत–सतीगर्भज–नागोजीभट्टविरचिते शब्देन्दुशेखरे तिङन्त समाप्तम् ॥ *vaidikī prakriyā*, foll 20, not quite complete at the end of the eighth or last adhyāya, *kṛdanta*, foll 65

In the margin of the last leaf of vol ii, as well as in the *sūcīpattras* (one loose leaf in each of the first two volumes, and two in vol iii), the work is called *Vṛhacchabdendus'ekhara*, as indeed it also is done in the author's shorter work the *laghus'abdendus'ekhara* (see below)

[H T Colebrooke]

---

१ 'शब्देन्दुशेखराख्ये' इति शुद्ध पाठ ।

पुस्तकमिदं प्रायशः 'क' पुस्तकपाठान् अनुसरति। परन्तु 'क' पुस्तकपाठ-शोधनानन्तरमस्याऽऽविर्भावाद्ये खलु पाठाः 'क' पुस्तके रक्तमस्या कुण्डलितास्ते नात्रोपलभ्यन्ते। अर्थात् 'ख' पुस्तके ये पाठा मूले ग्रन्थघटकतयोल्लिखितास्ते 'क' पुस्तके रक्तमस्या कुण्डलितास्ते एव च कुण्डलिताः पाठाः पुस्तकादस्मात् 'ग' संज्ञकात् प्रायशो निस्सारिताः। कुत्रचिच्च 'क' कुण्डलिता अपि पाठा अत्र कुण्डलनारहिता ग्रन्थघटकतया दृश्यन्ते इति 'ख' पाठानुसारित्वमप्यस्य न व्याहतम्। स्थले स्थले हल्सन्धि-विसर्गसन्धि-स्वादिसन्ध्यजन्त-कारक-समास-तद्धित-तिङन्तादौ पूर्वतनाः, शिथिलयुक्तयोऽरुचिग्रस्ताः, 'क' 'ख' पुस्तकपाठेभ्यो-ऽतिप्राचीनाः, अत एव 'क' 'ख' पुस्तकयोरवर्तमानाः, तत्तत्स्थानीय 'क' पाठतो भिन्नाभिधेयाः, विरुद्धा अपि पाठा उपलभ्यन्ते। मात्राभङ्गादिदोषयुक्तैर्ग्रामकाक्षरै-र्लिखितानामेतेषामशुद्धिशङ्कुलानां पाठानामुपलब्धादर्शेष्ववर्तमानत्वात्ताद्दशपाठ-वतोऽन्यस्य शुद्धस्यादर्शपुस्तकस्याऽनुपलब्धेर्वास्तविकपाठनिर्धारणार्थं महान्तं क्लेशमनुभवद्भिः कथं कथमपि महताऽऽयासेन यथामति तेषामुद्धारः, टिप्पण्यां संयोजनं, संगमनञ्चाऽस्माभिस्सम्पादितमिति सहृदया एवाऽस्य परिश्रमस्य महत्त्व-मनुभविष्यन्तीति किमधिकं स्वयं तदभिधानेन।

आदर्शपुस्तकान्तरप्राप्त्यभावाद् दूयमानमानसैरस्माभिरावेदितसकलवृत्ता-न्तानां, हैयङ्गवीनहृदयानां, गुणैकपक्षपातिनां, सुरभारत्युद्धाराय बद्धपरिक-राणामुत्तरप्रदेशमुख्यमन्त्रिणां श्रीसम्पूर्णानन्दमहाभागानामहेतुक्या विशेषानु-कम्पायाः प्रभावेणैव कथं कथमप्यन्यान्यपि त्रीणि खण्डताऽऽदर्शपुस्तकानि क्रमशः 'घ' 'ङ' 'च' इत्याख्याभाञ्जि वाराणसेय-सरस्वतीभवन-पुस्तकागारादपि प्राध्यगम्यन्तास्माभिः।

'घ' पुस्तकम्।

'तेषु 'घ' पुस्तकमिदमव्ययीभावसमासप्रकरणादारभ्य पूर्वार्द्धान्तं, खण्डितं १७६१ वैक्रमेऽब्दे **सबलदासपुत्रगनेसदासेन** लिखितं, प्राचीनं, मध्ये मध्ये खण्डितबहुपत्रं च वर्तते।

अस्य पुस्तकस्य पृष्ठसंख्याया (१) एकसंख्यातः प्रचलितत्वेनानुमीयते यदिद-मव्ययीभावसमासत एव प्रारब्धलेखमासीदथवाऽस्य कारकान्तः प्रथमोऽपि भागो-ऽनुपलम्भाल्लुप्त इति। अस्यान्तिमस्य पत्रस्य संख्या (२६६) षट्षष्ट्युत्तरद्विशतं

वर्तते । पत्रेषु चैतेषु ४५, ४६, ४७, ४८, ४९, ५०, ५१, ५२, ५३, ६०, ६१, १४४,१४५, १४६ सख्याङ्कितानि दलानि नोपलभ्यन्ते । पत्राणा परिमाण १३′×५″ वर्तते । तेषु प्रतिपत्र प्रायश॰ १० पङ्क्तयः, प्रतिपङ्क्ति च ६० अक्षराणि दृश्यन्ते । अथास्याऽऽदर्शपुस्तकस्य प्रथमयोर्द्वयोरपि पत्रयोर्विदीर्णतया प्रारम्भे कियानपि पाठो वाचयितुमशक्य॰ सवृत्तः । पृष्ठादेकस्मादारभ्य (९४ चतुर्नवति पर्य्यन्तं, चतुर्विंशत्युत्तरशतसख्याकादारभ्यान्तिमपत्र यावत् एकेनैव लेखकेन प्राचीनेषु पत्रेषु समानाक्षरैर्लिखितमिद पुस्तकमवशिष्टभागे च नवीनपत्र विभिन्न-लेखमपि प्रतिभाति । केनाऽपि कारणेन खण्डितोयमस्याशस्तदानीन्तनेन केनाऽपि विदुषा पूरित इति सम्भाव्यते । तथा चेत्थमिद प्रारभ्यते—

'समर्थ॰ पदविधि । विधिशब्द कर्मसाधन । शेषषष्ठ्या समास इत्यभि-प्रेत्याह—पदसम्बन्धीति ।'

इत्थं च समाप्यते—

'अत्र स्वार्थे द्वित्व, पुस्त्वं लोकात् ।

शब्देन्दुशेखरे ग्रन्थे पूर्वमर्धमपूपुरम् ।
प्रीयता तेन भगवान् शिवया सहित शिव ॥
शब्देन्दुशेखर॰ सोऽय फणिभाष्योक्तिभूषित ।
सतां हृत्कमलेष्वास्ता यावत्फणिफणे धरा ॥'

इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते सिद्धान्त-कौमुदीव्याख्याने शब्देन्दुशेखराख्ये पूर्वार्द्धं समाप्तम् । शुभमस्तु । सवत् १७६१ लेखक शबलदास क बेटा गनेशदास । समाप्त ।'

'ङ'पुस्तकम् ।

'ङ'पुस्तकमिद १०½″×४॥। परिमितैः (३०८) अष्टोत्तरत्रिशतसख्याकै-र्नवीनैः पत्रैर्युतमव्ययीभावसमासादारभ्य स्वरवैदिकप्रकरणान्तमेकेनैव लेखकेन लिखित, 'ख'पुस्तकपाठानुसारीति नाऽतिमहत्त्वपूर्णम्, (१८००) अष्टशत्युत्तर-सहस्रमिते वैक्रमेऽब्दे लिपिकृतमन्यादर्शसमाद्यन्तभागं, तस्यैवाब्दस्य फाल्गुनशुक्ल-द्वितीयाया शनिवासरे समाप्तलेखं च वर्तते । अत्र च प्रतिपत्रमेकादश पङ्क्तयः, प्रतिपङ्क्ति च (५२) द्वापञ्चाशदक्षराणि सन्ति । 'ख'पुस्तके यत्र यदक्षरं, पदं पंक्तिर्वा नास्ति, तदेवास्मिन् 'ङ'पुस्तकेऽपि तथैव खण्डितमुपलभ्यते इति शुद्ध पाठनिर्णये नानेन पुस्तकेनेषदप्यस्माक साहाय्यमाचरितमित्यनुपयुक्तकल्पमपीदं स्थाने स्थानेऽस्माभिष्टिप्पण्यादौ क्वचिदुपयुक्तमेव ।

'च'पुस्तकम् ।

पुस्तकमिदं 'च'संज्ञकं हल्सन्धि-विसर्गसन्ध्यजन्ता-व्ययीभावसमासप्रकरण-सम्बन्धिनां कतिचन स्फुटपत्राणां विभिन्नैर्लेखकैर्विभिन्नकालिकेभ्यः पुस्तकेभ्यो लिखितानां (१३३) त्रयस्त्रिंशदुत्तरशतसंख्याकानां संग्रहमात्रमेव । नात्र किमपि प्रकरणं सादि, सान्तं चोपलभ्यते, न वा लेखकनाम-लिपिकालौ । अत्रत्याः पाठाः कुत्रचित् 'क'पुस्तकपाठानुसारिणः, कुत्रचित् 'ख'पुस्तकपाठानुसारिणः, कुत्र-चित् 'ग'पुस्तकपाठानुसारिणः, कुत्रचित्स्वतन्त्राः, क्वचित्सकलादर्शविलक्षणाश्च । परं च सम्पूर्णस्यैकस्याऽपि प्रकरणस्याऽनुपलम्भात् संग्रहपुस्तकमिदं 'च'संज्ञितमपि पाठशुद्ध्यशुद्धिनिर्णये विशेषतः कमप्युपयोगं नाऽभजत् ।

मद्रासप्रदेशस्थे 'गवर्नमेण्ट-ओरिएण्टियल मैनुस्क्रिप्ट-लाइब्रेरी, ट्रिप्लिकेन' इत्याख्ये हस्तलेखागारे देवनागराक्षरैर्लिखिताः षट्, तेलुगुलिप्यां लिखिताः त्रयः, 'ग्रन्थ'मातृकाभिर्लिखितौ द्वावित्येकादश खण्डिता हस्तलेखा अस्य ग्रन्थस्य सुरक्षिता इति तत आदर्श-पुस्तक-प्राप्त्यर्थं स्वातन्त्र्येण, उत्तरप्रदेशराज्यद्वारा च प्रयतमानैरप्यस्माभिः साफल्यं नैवालभ्यत ।

तथा चैकेन सम्पूर्णेनादर्शेनापरैश्च खण्डितैरादर्शैः पृथक्-पृथक् नानाविधपाठ-युतैः शुद्धपाठनिर्धारणे साहाय्यमनाचरद्भिः, परिष्कृताऽपरिष्कृतपरिनिष्ठिताऽपरि-निष्ठितपाठसङ्कुलैरक्षरविलोपमात्राभङ्गादिलेखककृतदोषसम्भृतैश्च बृहतः शब्देन्दु-शेखरस्य व्याकरणशास्त्रमूर्धन्यतयाऽतिकठिनस्य सम्पादने भृशमायस्यद्भिरस्माभिः कियान् क्लेशः, कीदृशावायासखेदौ चान्वभाविषतेति सहृदयैकसंवेद्योऽयं प्रसङ्गः । अथाऽपि भगवद्गुरुचरणकृपया यथामति निर्व्यूढोऽयं भार इति प्रसीदत्येव नश्चेतः ।

अत्रत्याः पाठभेदाः ।

अज्ञैर्विज्ञैर्नानाविधैर्लेखकैस्त्वरया, शान्त्या, सानुसन्धानमर्थावगमपुरस्सरं, यथा तथा वा समये समये विलिखितेष्वेकस्यैव ग्रन्थस्य विभिन्नेषु हस्तलेखेषु भ्रम-प्रमादविप्रलिप्साकरणाऽपाटवादिमनुष्यस्वभावसुलभदोषाद्धेतोरक्षर-पद-पङ्क्तिवाक्य-विलोप-व्यत्ययोपजननानां सम्भवात्, प्रायशः सर्वेष्वपि पुरातनेषु ग्रन्थेषु देश-काल-कृताः पाठभेदाः समुपलभ्यन्ते । एते च भेदाः कुत्रचिद्वर्णे, कुत्रचित्पदे, यत्र कुत्रचिद्वाक्यसमुदायेऽपि च दृष्टिपथमायान्ति । प्रक्षिप्ताः पाठाः, प्रकरणानि च तद्ग्रन्थस्य ततोऽपि प्राचीनैः प्रामाणिकैर्हस्तलेखैरिमे नैतद्ग्रन्थघटका इति निर्धार्य्यन्ते च ।

परन्त्वत्र बृहच्छब्देन्दुशेखरे उपलभ्यमाना पाठभेदा न देश काल-लेखक-कृताः, न वा प्रक्षिप्ता, अपि तु स्वेनैव ग्रन्थकर्त्रा श्रीनागेशभट्टेन यथायथं स्वबुद्ध्यैवोद्भाविता इति वैशिष्ट्यमेतेषां पाठभेदानाम् ।

एतेषामुपलब्धानामादर्शपुस्तकानां गभीरानुशीलनेनैतत्सुस्पष्टतां भजते यत्—

यथा यथाऽयमभिनवग्रन्थलेखको, विद्वत्तरुणो, ग्रन्थाभ्यासादिना, शास्त्रार्थादौ नवीन-कोटि-कल्पना श्रवणादिना च सदसद्विवेकिन्या बुद्धेः परां कोटिं पस्पर्श, तथा तथा स्वलिखिताभिरेव कोटीकल्पनाभिरतुष्टः सन् समये समये ग्रन्थेऽस्मिन् स्वविचारशोधनं, व्याख्यानपरिवर्तनं, सिद्धान्तभेदं, समासशैल्यनुसरणञ्चाकार्षीत् ।

तदित्थं सम्पूर्णोऽयं ग्रन्थो ग्रन्थकृता सप्तवारमवश्यमशोध्यत, ततोऽप्यधिकवारं वेत्यप्यन्यादर्शपुस्तकलाभान्तरमेव निश्चेतुं शक्येत । अत एव एकस्मिन्नादर्श-पुस्तके यः सिद्धान्तो ग्रन्थकृता युक्तिभिः स्थिरीकृतः, स एवाऽन्यस्मिन्नादर्शपुस्तके ततोऽपि विशिष्टाभिर्युक्तिभिस्तेनैव खण्डितः, सक्षेपेण वा निरूपितोऽप्युपलभ्यते । न कोऽपि लिपिकारोऽध्येताऽध्यापको वान्यस्य ग्रन्थघटकस्य पाठस्य सिद्धान्तस्य वा खण्डनं, स्वाभिमतपाठं तद्ग्रन्थघटकतया कर्तुं, न वा सक्षेप्तुमलं, नैव चैषा परिपाटी क्वचिद् दृष्टा, आदृता वा दृश्यते विद्वद्भिः ।

ग्रन्थरत्नस्याऽस्य बहूनां हस्तलेखानां समये समये स्वाध्ययनं समाप्य स्वगृहं प्रत्यावर्तमानैश्छात्रैरन्यैरपि व्याकरणशास्त्रसेविभिः पण्डितैः काशीतो बहिर्नीतत्वाद् ग्रन्थकृता श्रीनागेशभट्टेनाऽपि विधीयमानानीमानि परिशोधन-परिवर्तन-सक्षेपादीनि न सर्वेषु हस्तलेखेषु समावशमभजन् । अत एवास्य ग्रन्थस्योपलभ्यमानेषु सर्वेष्वप्यादर्शपुस्तकेषु महान् पारस्परिकः सैद्धान्तिको भेदो, ग्रन्थे न्यूनाऽधिक्यं च गोचरतामुपयाति । एतदर्थमेव क्रियासमभिहारेण कृतेन शोधनेनाप्यपरितुष्यन् ग्रन्थकार एतस्यैव ग्रन्थस्य सारभूतमर्थगभीरं लघुशब्देन्दुशेखराख्यमपरमपि ग्रन्थरत्नं समासशैल्या विरचयामास ।

अधिगतानामादर्शपुस्तकानां पौर्वापर्य्यं, सम्बन्धश्च ।

ग्रन्थशिरोमणेरस्य बृहच्छब्देन्दुशेखरस्य सम्पादनायाधिगतानां षण्णामपि पुस्तकानां पौर्वापर्य्यस्य, तेषां पारस्परिकस्य सम्बन्धस्य च निर्णयायैतेषां हस्त-लेखानां द्वयोर्वर्गयोर्विभाग आवश्यकः । यतो हि पुस्तकेष्वेषु पुरातनानामाचार्याणां ग्रन्थावलोकनादिभिस्तन्मताक्रान्तबुद्धिना, अत एवापह्नुतस्वतन्त्रविचारशक्तिना, नागेशभट्टेनापरिपक्वशेमुषीकेन निर्णीतानां सिद्धान्तानामुपस्थापका एके, किञ्च पुनः पुनर्महाभाष्य-प्रौढमनोरमा-बृहच्छब्दरत्नादिनवीनग्रन्थानामालोडनेनावस्था-

याश्च परिपाकात्सजातपरिनिष्ठितविचारेण, स्वतन्त्रविचार-विमर्श-सामर्थ्यवता, स्व-नवीनसिद्धान्तस्थापनप्रवणेन, वैयाकरणशिरोमणिना, श्रीनागेशभट्टेन प्राङ्निर्णीत-स्वसिद्धान्तप्रभञ्जकाना नवीनाना सिद्धान्ताना, व्याख्यानानाञ्चापेक्षिकेन सकोचे-नोपस्थापका अन्ये, इति द्विविधाः पाठाः समुपलभ्यन्ते।

तथा च प्रथमे खलु वर्गे ग्रन्थस्यास्य'च', 'ङ', 'घ', 'ख', इति सज्ञितानि चत्वार्यादर्शपुस्तकानि प्रवेश लभन्ते, प्राचीन-पाठप्रतिनिधिभूतत्वात्। द्वितीये च वर्गेऽवशिष्टे 'क','ग'सज्ञिते द्वे अप्यादर्शपुस्तके समागच्छत., ययोः प्रथम-वर्गाश्रिताना सर्वेषामप्युपलब्धानामादर्शपुस्तकाना पाठाः स्थले स्थले खण्डिता, परिवर्त्तिताश्च समुपलभ्यन्ते।

प्रथमवर्गीयाणा चतुर्णामप्यादर्शपुस्तकाना सूक्ष्मेक्षिकयाऽऽलोचने सुनि-श्चितमेतज्जायते यद्ग्रन्थकृन्नागेशो ग्रन्थममु सशोधनमिषेण शनैः शनै सङ्कोच-यामास। अत एव 'च'पुस्तकापेक्षया 'ङ'पुस्तके, 'ङ'पुस्तकापेक्षया 'घ'पुस्तके, एतदपेक्षया च 'ख'पुस्तके पाठाना स्वल्पता दृष्टिपथमवतरति। येन ग्रन्थकर्त्तुरुत्त-रोत्तरक्रमेण प्रौढत्व, लेखनपाटव च स्पष्टतामुपयाति। तथा च 'च'पुस्तकमिद बृहच्छब्देन्दुशेखरस्य सर्वप्रथमं रूपमुपस्थापयति। तदनन्तर ग्रन्थकृता सशोधित सत् 'ङ'पुस्तकरूपता दधौ। पुनः परीक्षणपरिवर्तनेन 'घ'रूपमुपगत., शनैः शनैः 'ख'पुस्तकस्वरूप च जगृहे' इतिनानारूपधरोऽय ग्रन्थः, स्वस्य स्थिर-निश्चित-रूपस्यानवाप्त्या मन्ये न लघुशब्देन्दुशेखर इव प्रकाम प्रचारमभजत्।

ख पुस्तकादृते कवर्गीयाणा त्रयाणामपि पुस्तकाना खण्डितत्वान्नैतैस्तात्का-लिक ग्रन्थस्य प्राक्तन स्वरूप शक्यते निर्धारयितुमिति खेदावहोऽय विषयः।

'ख'पुस्तकस्य तु सर्वथा पूर्णत्वादस्मिन्न केवल नागेशभट्टकृतानि तात्कालि-कानि परिवर्तन-परिवर्धन-परिशोधनादीन्येव प्रत्यक्षतामुपयान्त्यपि त्वेतत्खपुस्तक-

---

१ यथा-(बृ शे २८५ पृष्ठे)'सेनासुरेति। चद्वय श्रूयेतेति भाव। महाप्राण-छकारोच्चारणापेक्षया चकारद्वयोच्चारण लघीयो मन्यते। ध्वनित चेद् 'तस्मि-न्निति निर्दिष्टे' इत्यत्र कैयटे। वैकल्पिकेष्वपि भावानुष्ठानस्यैवौचित्य, फला-धिक्यादित्यप्याहु। यत्तु 'सन्निपातपरिभाषया छस्य चर्त्वाप्रवृत्तौ छकारोपरि चकार श्रूयेते'ति। तन्न। चर्त्वस्यासिद्धतया तत्परिभाषाया अप्रवृत्ते। तथा च इत एव ज्ञापकाद् व्याख्यानाद्वा षष्ठ्यर्थे इय पञ्चमीति बोध्यम्' इत्यय पाठः केवल 'च' पुस्तके एव। अन्येषु तु ततो लघीयान्, भिन्नः, अशतो विरुद्धश्च पाठो दृश्यते, स च मूलादेवावगन्तव्य।

स्थपाठस्य स्वस्वनिर्माणकालप्रतिनिधिभूतानामवशिष्टाना त्रयाणामपि खण्डितादर्श-पुस्तकाना पाठैः सह तुलनया तत्तदवसरे ग्रन्थकृता सशोध्य सशोध्य निर्धारितस्य तस्य तस्य ग्रन्थस्वरूपस्य साध्वनुमानमप्युपपद्यते ।

तथा च प्रथमे वर्गे 'ख'पुस्तकमेव सर्वातिशायिसौभाग्य भजते । 'ङ'-पुस्तक तु प्रायशः 'ख'पुस्तकमेवानुसरति, नतु तत्र कश्चन मौलिको भेद. । यथा प्रागवोचाम, ख पुस्तके या त्रुटिः, या पदवर्णहानिरक्षरभ्रमो वा, स सर्वोप्यत्रापि तथैवोपलभ्यत इत्याश्चर्यकर साम्यमेतयो· । तथापि यत्र कुत्रचिदनयोर्भेदोऽपि परिलक्ष्यते एव ।

'घ' पुस्तक 'च'पुस्तकापेक्षयाऽर्वाचीनमप्यन्येभ्य सर्वेभ्य प्राचीनमिति तत्रत्यपाठानामनुशीलनेन निर्धार्य्यते । इदमप्याश्चर्यकरमेव यत् यत्र कुत्रचित् 'ख'-'घ'पुस्तकयो साम्यम्, कुत्रचित् 'ख' 'घ' 'ङ'पुस्तकाना, कुत्रचिच्च चतुर्णामपि, एवमेव तथैव तयोस्तेषा वा परस्पर भेदोऽपि । अत एवात्र प्रतिपद पाठभेदा उपलभ्यन्ते । ते चात्रास्माभिर्यथाशक्ति तत्तत्पुस्तकनामनिर्देशपूर्वक टिप्पणी-स्थाने योजिता अनुशीलनकर्तॄणा सौकर्य्याय ।

द्वितीयवर्गीययो· 'क''ग'पुस्तकयोर्मध्ये 'क' पुस्तकमेव सर्वथा विशिष्ट-मादरार्हं च विद्यते । अस्मिन्नुपलभ्यमाना· सर्वेऽपि पाठाः प्रामाणिका, युक्तियुक्ता, नागेशभट्टस्य परिपक्वबुद्धेर्द्योतका, गम्भीरार्थाश्च वर्तन्ते । मन्यामहे, 'क' पुस्तके उपलभ्यमानमेवास्य बृहच्छब्देन्दुशेखरस्यान्तिमं, सशोध्य ग्रन्थकृता स्थिरीकृत च रूप विद्यते इति । एतत्कपुस्तकस्थितपाठाना संशोधितस्यान्यस्य स्वरूप-स्यानुपलम्भात्, बृहच्छब्देन्दुशेखरानन्तर रचितेषु लघुशेखरभाष्यप्रदीपोद्योतादिषु 'क'पुस्तकानुमोदितपाठानामेव दर्शनाच्च 'क'पुस्तकस्थस्वरूपमेव बृहच्छब्देन्दु-शेखरस्यान्तिमं रूपमिति निर्णयमेव द्रढयति ।

ग' पुस्तक तु 'क' पुस्तकस्यैव द्वितीयं रूपमिति न 'क'पुस्तकस्थपाठेषु स्थिरीकृतस्य ग्रन्थस्वरूपस्य भेदस्तत्र समाव्यते । इयानेव 'क''ग'पुस्तकयोर्भेदो यत् 'क'पुस्तके ये खलु पाठा, यावन्तो वर्णा वा रक्तया मस्या कुण्डलिताः प्रायस्ते सर्वेऽपि गपुस्तकान्निःसारिता· । तेषा च तत्रानुपलम्भादेवमनुमीयते यत्कदाचिदस्मादेव 'क'पुस्तकादेतदाधारभूतादन्यस्माद्वा कस्माच्चदाऽस्य 'ग'पुस्त-कस्य लेखनमभूत्तदा लेखकेन 'कुण्डलान्तर्गता पाठा हेया एव' इति बुद्धया ते परित्यक्ता इति । ये च पाठा· 'क'पुस्तके कुण्डलिताः पर 'ग'पुस्तके नोप-लभ्यन्ते तेषा, 'क'कुण्डलितः पाठः' इत्येवरूपेणोल्लेखोऽस्माभिर्विहितोऽत्र प्रतिपद टिप्पण्या दृष्टिपथमुपयास्यति विदुषाम् ।

तथा च, यथा प्रथमे वर्गे 'ख'पुस्तक मुख्य, तथैव द्वितीये वर्गे 'क'पुस्तक प्रधानमित्येतयो. 'क''ख'पुस्तकयोः परस्परसम्बन्धस्य च निर्णये क्रियमाणे सर्वेषा पौर्वापर्य्य, पारस्परिक. सम्बन्धश्च स्वयमेव निर्णीतौ स्यातामिति तदर्थमेव प्रयतामहे।

'क'पुस्तके हि प्रायश सर्वेषामेव प्रथमवर्गीयाणा 'ख' 'घ' 'ङ' 'च' पुस्तकाना पाठा यत्र तत्र प्रबलाभिर्युक्तिभि. खण्डिता उपलभ्यन्ते। यो हि खलु सिद्धान्त. प्रथवर्गीयान्यतमादर्शपुस्तके निर्धारित, सोऽन्यत्र 'क'पुस्तके खण्डितो ग्रन्थकृतेत्यहो नागेशभट्टस्य बुद्धे समये समये परिवर्त्तनम्।

अथ बृहच्छब्देन्दुशेखरस्य प्रथमवर्गान्तर्गतेभ्य. 'च' 'ख'प्रभृतिप्राचीनादर्शेभ्यो नवीनादर्शयो 'क' 'ग'इत्यनयो कियान् परस्पर भेदो, वैपरीत्य च कीदृगिति प्रदर्शयितु द्वित्राण्युदाहरणान्यत्रोपन्यस्यामः। एषूपस्थाप्यमानेषूदाहरणेषु य एव खलु सिद्धान्त प्राचीनादर्शेषु ग्रन्थकर्त्रा खण्डितो युक्तिजालै., स एव नवीनयोः परिष्कृतादर्शयो स्वयमेव तेन मण्डित इत्यद्भुतमेवैतत्। तथा हि—

(क)'अत्रानुनासिक पूर्वस्य तु वा। इद विधिसूत्रम्, नाधिकारो, लाघवात्। अधिकारत्वे हि प्रतिसूत्रमावृत्त्यापत्तौ गौरवापत्ते। मतुवसोरिति सूत्रे सम्बन्धाऽनापत्तेश्च। तद्विषये एतदप्रवृत्तौ हि तत्र वसुग्रहण व्यर्थं स्यात्। तदर्थं तत्रापकर्षकरणे गौरवम्। अत एव 'अत्र'ग्रहण चरितार्थम्—एतद्रुप्रकरणे इत्यर्थकम्। अन्यथा अधिकारादेव रुप्रकरणलाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। 'तु'शब्दस्तु 'अन्त्यस्य रु, ततस्तु पूर्वस्य अनुनासिक' इति विशेषस्य स्पष्टं बोधनाय 'वा'शब्दवद् बोध्य' इति विधिसूत्रत्वसमर्थकः 'ख' 'च'पुस्तकस्थ. पाठ. (बृ शे २६८ पृ०)।

तद्विरुद्ध. परिष्कृतोऽस्याऽधिकारत्वसमर्थकः 'क''ग' पाठस्तु इत्थम्—

'अय चाधिकार। तेनोत्तरसूत्रविषये एव एतयो प्रवृत्ति। अत्रेति तु रुप्रकरणे एवास्य सम्बन्धो, न तु अग्रे ढोढे लोप इत्यादावित्यर्थसूचनार्थम्। 'तु'शब्द 'परस्य नित्य रुत्व पूर्वस्य तु वा अनुनासिक' इति विशेषद्योतनार्थम्। अत एव मतुवसोरित्यत्रोपसख्यातयो 'वन उपसङ्ख्यानम्', 'विभाषा भव'-दित्यनयोरुदाहरणेऽत्रानुनासिकादेरनुच्चारण भाष्ये। विधिपक्षे तु अत्र प्रवृत्तिर्दुर्वारैव। अत्र च रुस्थानिन पूर्वस्यानुनासिक इति बोध्यम्। वाग्रहणन्तु स्पष्टार्थमेव' इति।

(ख) येन विधिरिति सूत्रे (बृ. शे ९० पृष्ठे)—'कर्मणि क्तिर्न तु भावे। तथा सति कर्मणोऽनुपादानात् साकाङ्क्षतापत्ते' इति 'ख' पाठ.।

स च 'विधिरिति किर्भावे। कर्म तु विधेयमनुक्तमपि प्रसिद्धत्वाल्लभ्यते एव' इति 'क' पुस्तकपाठेन सर्वथा खण्डितः।

(ग) 'वसिष्ठ-मित्रावरुणौ, कुण्डिनश्च महातपा' इति प्रवराध्याये मत्स्य-पुराणात्, 'वसिष्ठ-मैत्रावरुण कौण्डिन्येति होते'तिबौधायनसूत्राच्चावश्यस्वीकार्य्यं-'लघावन्ते' इत्युदात्तकुण्डिनेत्यकारान्तप्रकृतिकगर्गादियञन्तकौण्डिन्यस्याप्यत्र ग्रहणम्। गर्गादौ कण्वादिमध्ये कुण्डिनेति, कुण्डिनीति च पठन्ति।' इति 'ख' 'घ'. 'ङ' पाठ'। (बृ शे १२७२ पृष्ठे)।

एतद्विरुद्धः 'क'पाठश्च यथा—

'वसिष्ठ-मित्रावरुणौ, कुण्डिनश्च महातपा' इतिप्रवराध्याय-मत्स्यपुराण-प्रसिद्ध-कुण्डिनात्तु न गर्गादियञ्। कुण्डिनीत्येव तत्र पाठात्। तत्पर्याय-नान्त-कुण्डिन्-शब्दात्तस्य भार्येत्यर्थे 'कुण्डिनी'। 'गर्गादौ 'कुण्डिने'ति पाठादुभाभ्यामपि यञ्। उभयोश्चात्र ग्रहणमि'ति तु न युक्तम्। कुण्डिनशब्दात्तु नापत्ये प्रत्यय। अनभिधानात्। 'अत एव निपातनात्कौण्डिन्ये पुवत्त्वाभाव' इति भाष्यमत एव सङ्गच्छते। तव तु तदसङ्गतिः स्पष्टैव।' इति। (बृ शे १२७२ पृ)

उदाहरणार्थमुपस्थापितेष्वेषु प्रघट्टकेषु 'क'पुस्तकपाठस्य 'च' 'ङ' 'घ'-'खा'दिपुस्तकपाठैस्सह तेजस्तिमिरवद्विरोध. स्पष्ट.। उदाहरणैरेतैश्च नागेशभट्टाना समये समये स्वसिद्धान्तपरिवर्तन, बृहच्छेखरस्थपाठाना परिवर्तनञ्च स्पष्ट-मेवावभोत्स्यन्ते विद्वास.। एवमुपलभ्यमाने च परस्परपाठविरोधे 'क'पुस्तक-पाठस्यैव प्रामाण्यम्। सर्वतः परिनिष्ठिते लघुशब्देन्दुशेखरे तत्पाठानामेवादरात्। लघुशब्देन्दुशेखरस्था, लघुशब्दरत्नस्थाश्च पाठा नितरा परिनिष्ठिता, नागेशमत सूचकाश्चेत्यतोऽस्माभिरपि 'क'पुस्तकपाठानामेवादरोऽत्र विहित.। अत एव प्रायशः 'क'पाठा मूलेऽन्ये पाठाश्च टिप्पण्या समायोजिताः।

'ग'पाठास्तु प्रायेण सर्वे 'क'पुस्तकपाठानुसारिण इति 'ग'पुस्तकस्य 'क'पुस्तकानुसारित्वमेवेति प्रागेवावोचाम। 'क'पुस्तके कुण्डलितानामथ च 'क'पुस्तकेऽवर्तमानानामपि 'ख'पुस्तकपाठाना 'ग'पुस्तके यत्र तत्रोपदर्शनात् 'ग'पुस्तकस्य 'ख'पुस्तकपाठानुसारित्वम्, 'घ''ङ'पुस्तकपाठवत्त्वात्स्थले स्थले 'घा'नुसारित्व, 'ङ'पुस्तकानुसारित्वमपि च दृश्यते। 'क'पुस्तकरूपनिर्धारणानन्तर लिपिकृतेऽस्मिन् 'ग'पुस्तके 'क'पुस्तकान्निस्सारितपाठाना, भिन्नपाठानाञ्चो पलब्धौ ह्येतदेव कारण सम्भाव्यते यत्-सम्पूर्णस्य कस्य चिदपि पुस्तकस्य तदानी-मनुपलम्भात् भिन्नैर्भिन्नैर्लेखकैरिद 'ग'पुस्तक कदाचित् खण्डितेभ्यो नाना-

पुस्तकेभ्यो भिन्नभिन्नपाठवद्ग्रन्थो लिखितमिति। कथमन्यथा 'क'पुस्तकपाठानुसारिबहुलपाठयुतेऽस्मिन् 'ग'पुस्तके भूयासः पुरातना अपि पाठा लभ्येरन्।

'क'पुस्तके कुण्डलिता पाठाः।

सर्वतः परिष्कृतपाठवत्त्वात्समादरणीयेऽस्मिन् 'क'पुस्तके रक्तया मस्या कुण्डलिताः, 'ख'पुस्तके तु ग्रन्थघटकतयोपलभ्यमाना बहवः पाठाः 'ग'पुस्तके दृष्टिपथं नैवोपयान्तीति प्राक्प्रत्यपीपदाम। ते चेमे 'ख'पुस्तकघटकाः पाठाः कथं, केन वा 'क'पुस्तके कुण्डलनामवापिताः, कथञ्च 'ग'पुस्तकान्निस्सारिता इत्येव जिज्ञास्यमाने नागेशभट्टनिर्मितसकलोपलब्धव्याकरणग्रन्थपरिशीलन-सजातप्रत्ययैरस्माभिरित्थमेव निर्धार्यते यदिमे 'क'पुस्तके कुण्डलिताः सर्वेऽपि पाठा नागेशनिर्मिता एव, 'ख'पुस्तके तेषामुपलम्भात्। एतेषु परं 'क'कुण्डलितपाठेषु के चन पाठाः स्थूलयुक्तिका प्राचीनमतानुयायिनो नागेशभट्टस्यापरिनिष्ठितबुद्धेर्द्योतकाः, केचन युक्तियुक्ता, गम्भीरार्थाः, प्रामाणिकाश्च। 'ख'पुस्तकशोधनानन्तरं स्थिरीकृतस्वरूपस्य 'क'पुस्तकस्य च सिंहावलोकने विधीयमाने ग्रन्थकृता 'ख'पुस्तकपाठानुसारिणस्ते सर्वेऽपि पाठा 'क'पुस्तकादस्मादपसारणाय कुण्डलिताः, य आसन् स्थूलयुक्तिकाः। तदेव कुण्डलनापीयं नागेशभट्टेनैव सम्पादितेति नात्र सन्देहः। एतद्ग्रन्थनिर्माणानन्तरं नागेशभट्टेन लघुशब्देन्दुशेखरपरिभाषेन्दुशेखरलघुशब्दरत्नादयो ग्रन्था व्यरच्यन्तेति तेषु तेषु ग्रन्थेषु तत्तत्स्थलविषय-समर्थका बहवो बृहच्छेखरस्था पाठा अस्माद्बृहच्छब्देन्दुशेखरग्रन्थादुद्धृत्य नीता इति शब्दरत्नादिग्रन्थालोडनेन स्पष्टमेव प्रतीयते। तथा च तऽपि 'क'पुस्तकस्था पाठा ग्रन्थकृता कुण्डलिता ये तेनैव रूपेणान्यत्र ग्रन्थे इत उद्धृत्य नीता इति टिप्पण्यामस्माभिर्यथास्थाने 'शब्दरत्ने उपलम्भादयं पाठः 'क'कुण्डलितः' इत्येवमुल्लिख्य स्पष्टीकृतमेव। एतेषु कतिचन कुण्डलिता 'क'पुस्तकस्था ये पाठा लेखकदोषादन्यस्मात्कस्मादपि कारणाद्वा त्रुटिता आसन्, तेऽप्यस्माभिः 'ख'पुस्तकात्पूरिताः, तत्र सम्पूर्णस्य पाठस्योपलम्भात्।

निष्कर्षः।

तथा चैतेषामुपलब्धानां षण्णामप्यादर्शपुस्तकानाम्परिशीलनानुसन्धानादिभिर्वयममुमेव निष्कर्षमुपलभामहे यन्महाभाष्य-शब्दकौस्तुभ-प्रौढमनोरमा-बृहच्छब्दरत्नादिस्वगुरुपरम्पराप्रसिद्धग्रन्थपर्यालोचनादिना लब्धोत्साहस्तारुण्याच्चटुलमतिर्नववैयाकरणोऽयं श्रीनागेशभट्टः स्वाध्ययनकालसमाप्त्यनन्तरमेवात्यन्त-

परिपक्वनिर्मलबुद्धिसाध्ये ग्रन्थनिर्माणव्यवसाये स्वात्मान व्यापारयामास, व्यररच-च्चान्वर्थनामान बृहन्त शब्देन्दुशेखर ग्रन्थम्, अध्यापयामास चामु निजच्छात्रान्, उद्घाटयामास च विद्वत्सभासु शास्त्रार्थप्रसङ्गेनैतन्निबद्धा स्वप्रतिभोद्भासिता नवीना[1] फक्किका, कोटिकल्पनाश्च।

तदेव ग्रन्थावलोकन-शास्त्राभ्यास-गुरुशुश्रूषादिना शनै॰ शनैरधिगतप्रौढवैदुष्यस्य परिपक्व-बुद्धेर्ग्रन्थकर्तुर्नागेशभट्टस्यैवेच्छया तत्सम्मुखे एव छात्राध्यापनावसरे प्रायः प्रतिपाठमेवाय ग्रन्थो नैकवार स्वस्वरूप परिवर्तयामास, येषु परिवर्तितेषु ग्रन्थस्यास्य स्वरूपेषु 'च'पुस्तक प्रथम, 'क'पुस्तकञ्चान्तिम स्वरूपमिति।

अथैव पुन पुन स्वरूपपरिवर्तनकारणादुत्पन्ना इमे पाठभेदा नान्यत्र पुस्तकेषु वर्तमानै पाठभेदैः समा, ये प्रायशो लेखकाध्यापकाध्येतॄणामनवधानतादिदोषाद्धेतोरुत्पद्यन्ते, अपि तु पुन पुनर्महाभाष्याद्यनुशीलनादिना परिवर्तितसिद्धान्तेन स्वय ग्रन्थकृतैव विहिता इति वैशिष्ट्यमेतेषामिति पूर्वमेवाऽचकथाम। वस्तुतोस्य परिवर्तनस्यान्तिम स्वरूपन्तु लघुशब्देन्दुशेखर एव, यत्र नागेशभट्टस्य निर्दुष्टाना, सर्वथा स्फीताना विचाराणा चमत्कृत्याधायको वास्तविक पूर्ण प्रतिबिम्ब उपलभ्यते। यतो हि गुरुजनमुखादित्थ श्रूयते स्म यत्कृतानेकवारसशोधनेऽपि बृहति शब्देन्दुशेखरे यदा पुनरपि सशोधनावश्यकता गच्छता कालेनान्वभूद् ग्रन्थकारस्तदा प्रचारमुपगतेष्वस्य ग्रन्थस्य सर्वेषु पुस्तकेषु समभिलषितस्य परिवर्तनस्य कथमपि कर्तुमशक्यत्वान्निर्बबन्ध तस्यैतस्य ग्रन्थस्य परिनिष्ठित रूप 'लघुशब्देन्दुशेखर' इति नाम्ना। अत एव विद्वत्सु यादृश प्रचारो लघुशेखरस्य समजनि, न तादृश॰, ततोऽर्धोऽपि वा प्रचारोऽस्य बृहत शेखरस्य बभूव। किम्बहुना, अस्य ग्रन्थस्य कुत्रापि पुस्तकालयेषु, विद्वत्कुलेषु वा नैव सम्पूर्णो हस्तलेखोपीदानीमधिगम्यते। सेय हस्तलेखानुपलब्धिर्ग्रन्थस्यास्य सहेतुक प्रचारावरोधमेवाभिव्यनक्ति।

किञ्च स्वगुरुनागेशभट्टविरचिताना ग्रन्थाना प्रचाराय बद्धपरिकरो नागेशभट्टप्रमुखशिष्यो वैद्यनाथपायगुण्डेमहोदय स्वनिर्मिताया लघुशब्देन्दुशेखरटीकाया चिदस्थिमालाया बृहच्छब्देन्दुशेखरग्रन्थस्यास्याविकलान् पाठान् स्थले-स्थले समुद्धरन्नपि, न कुत्रचिदपि 'बृहच्छब्देन्दुशेखर'नाम्ना, 'शब्देन्दुशेखर'-नाम्ना वा ग्रन्थममु प्रसङ्गतोऽप्यस्मार्षीत्। अपि तु 'केन चिदुक्त[1] परास्तम्'

---

१ "एतेन 'अच परस्य रेफहकाराभ्या परस्य यर' इति वाच्योऽर्थ.। न च पृथङ् निमित्तता स्यादिति वाच्यम्। चकाराऽभावेन स्पष्टप्रतिपत्तये 'अचो

'यत्तु ... तत्खण्डयति' इत्यादिरीत्या बृहच्छेखरस्थपाठान् पूर्वपक्षत्वेनोपस्थाप्य, बहुषु स्थलेषु ग्रन्थस्य नामनिर्देश विनैव तान् खण्डयामासेत्याश्चर्यकरमेवैतत् ।

तदेव बृहच्छब्देन्दुशेखरविषये पायगुण्डेमहोदयेनाङ्गीक्रियमाण उपेक्षाभावो 'लघुशब्देन्दुशेखर-परिभाषेन्दुशेखर लघुमञ्जूषाद्यनेकप्रौढग्रन्थप्रकाशिताऽलौकिक-वैदुष्यस्य विश्वविश्रुतविमलकीर्तेर्नागेशभट्टस्य स्वगुरोर्बालभावद्योतक बृहच्छब्देन्दु-शेखर ग्रन्थ न खलु सुदृढगुरुभक्तिरय विदुषाम्पुरतो नाम्नाप्युपस्थापयितुमभिलष-ती'ति स्पष्ट सूचयति । अत एव—

'नागेशभट्टविदुषा नत्वा साम्ब शिवं लघु' ।

—इति लघुमञ्जूषास्थमङ्गलाचरणश्लोकघटक'लघु'शब्दव्याख्यावसरे 'अनेन गुर्व्यप्येका मञ्जूषास्तीति सूचितम्' इत्येव कलाटीकाया व्याहरतोऽपि वैद्यनाथस्य

द्वेऽनचि','रहाभ्यामि'त्येव न्यासे कार्ये, ईदृशन्यासेन च तदभावकल्पनात् । तत्राऽणुरपीतिन्यायेन विधेयसन्निहितत्वेन रहाभ्यामित्यत्रैव निर्दिष्टाशबाध । 'अच' इत्यशे तु सामर्थ्यात्तद्बाध', व्यवधानञ्चोपस्थितरेफहकारकृतमेव गृह्यते, नाऽन्यकृत, तदेतत्फलितमाह—अच पराभ्यामिति । एतेनानुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिदमनुपपन्नमित्यापस्तम्" इति केनचिदुक्त परास्तम्' इत्ययं चिदस्थिमालास्थ † पाठो बृहच्छब्देन्दुशेखरादुद्धृत , तत्र १७२ पृष्ठे 'एतेन' 'इति केनचिदुक्त परास्तम्' इत्यशरहितस्यास्याऽविकलस्य पाठस्य टिप्पणीस्थ'ख'पुस्तकपाठे दर्शनात् ।

१ 'यत्तु 'नाम्रेडितस्ये'त्यशस्यान्वाचयशिष्टत्वज्ञापनार्थं तथोक्त, तेन वटक् वटगि-त्यादावन्त्यस्य वा पररूप भवत्येव । एतेन 'नाम्रेडितस्य''अन्त्यस्य वे'ति-योगद्वयेनैव पूर्वस्य नित्यत्वे, उत्तरस्य वैकल्पिकत्वे च सिद्धे, 'तु'शब्दो व्यर्थ' इत्यपास्तम् । निषेधोऽच्छब्दमात्रविषयो, द्वितीय तकाराऽतकाराद्यन्त-मात्रविषयमिति विषयविशेषस्य स्पष्टतया बोधनार्थं तस्य सत्त्वात् । एवञ्च 'पट पट इत्याहे'त्यादावन्त्याकारस्य परस्य पररूपे, 'पटपटित्याहे'त्यपि पक्षे बोध्यम्'इति । तत्खण्डयति—फलेति' । इति चिदस्थिमालाया‡ खण्ड-नार्थमुद्धृत सकलोऽप्यय पाठो बृहच्छब्देन्दुशेखरे २०४ पृष्ठे 'ख'पुस्तक-पाठत्वेन टिप्पण्या सगृहीतोऽस्माभि ।

---

† आचार्य-श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिसम्पादिते षष्टीकोपेते लघुशब्देन्दुशेखरे २५९ पृष्ठे द्रष्टव्योऽय ग्रन्थ ।

‡ षष्टीकोपेते लघुशब्देन्दुशेखरे चिदस्थिमालाया ३०७ पृष्ठे द्रष्टव्य ।

'मनोरमोमार्द्धदेह लघुशब्देन्दुशेखरम्' इतिश्लोकघटक'लघु'शब्दव्याख्याया मौनावलम्बनमुचितमेव ।

पर च नैतावता बृहच्छब्देन्दुशेखरमहाग्रन्थाध्ययन परिशीलन-मननाद्यर्थ-मुन्मनोभिर्विद्वद्भिर्विघ्नितोत्साहैर्भाव्यम् । अनेकेषामाचार्याणा मतोपमतानामालोचकतया, अशेषव्याकरणग्रन्थप्रतिपाद्यतत्त्वसङ्ग्राहाधायकतया, अन्यत्रानुपलब्धनानाविधशास्त्रीयविचारसमूहानामुपस्थापकतया, पाणिनीयसूत्राणामतिविस्तृतव्याख्यानवत्त्वाच्च प्राचीन-नवीन वैयाकरण-सिद्धान्तरत्नानामाकरतामिवादधानो नागेशभट्टेन बालभावेऽपि विरचितोऽय बृहच्छब्देन्दुशेखर इदानीन्तनैः प्रौढातिप्रौढजरठवैयाकरणैरुपनिबध्यमानानतिप्रौढानपि ग्रन्थान् विगलितविभवान् विदधच्च ग्रन्थशिरोमणितामेव भजते, इति नात्र शङ्काकलङ्कपङ्कलेशोऽपि ।

ये खलु 'च' 'ङ' 'घ' 'ख'इत्यादिप्रथमवर्गान्तर्गताना प्राचीनपुस्तकानाम्पाठा ग्रन्थकृता श्रीनागेशभट्टेन 'क'पुस्तकस्वरूपनिर्धारणावसरे स्वयमेव कुण्डलना विधाय हेयता नीतास्ते एव 'ख' प्रभृत्यादर्शपुस्तकस्थाः पाठाः स्वगुरो· पन्थानमनुसरता श्रीवैद्यनाथेनापि चिदस्थिमालायामनूद्यानूद्य खण्डिता इति, नैतावता बृहच्छब्देन्दुशेखरस्य 'क'पुस्तकपाठानुसारिणो विषयेऽनुपादेयत्वशङ्काप्युचिता ।

वस्तुतस्तु नानामततमःसङ्कुलेऽतिगभीरे खलु व्याकरणमहाशास्त्रपयोधावन्यान्यमहार्घसिद्धान्तरत्नानामनुसन्धान चिकीर्षूणामन्वेषणप्रवणशेमुषीकाना विद्वत्तल्लजानामयमेव ग्रन्थमन्थ उचित साहाय्य विधास्यतीति सुनिश्चितमेव ।

अनुशीलनमननादिनाऽऽश्रितोऽय कल्पतरुरिव महते फलाय स्यादिति साधु विनिश्चित्यैव दशवर्षेभ्योऽप्यनून कालमेतत्सम्पादनायोपयच्छद्भिर्यथाशक्त्युपलब्धपाठभेदादिविराजित, लघुशेखराद्यन्यग्रन्थोद्धरण-टिप्पण सर्वविधसूत्रसूचीत्याद्यावश्यकोपकरणयुतश्चैतस्य ग्रन्थस्यानुत्तमं महनीय सस्करण सस्कृतानुरागिणा विदुषाम्पुरत उपस्थापयद्भिर्विस्मृतसकलायासैरस्माभि· कीदृश· खल्वानन्दोऽनुभूयत इत्यनिर्वचनीयमेव ।

एवमावेदितसकलवृत्तान्तोद्घाटिताऽशेषतत्त्वस्य बृहतः शब्देन्दुशेखरस्याऽस्य श्रीनागेशभट्टविरचितेभ्योऽन्यव्याकरणग्रन्थेभ्यः क· सम्बन्धः, कीदृश च तेषु पौर्वापर्य्यमित्याद्यप्यावश्यक किञ्चित् प्रकृते सक्षेपतोऽत्रोपदर्शयामः ।

बृहच्छब्देन्दुशेखरो, लघुशब्देन्दुशेखरश्च ।

लघुशब्देन्दुशेखरोऽपि यद्यपि भट्टोजिदीक्षितकृताया· सिद्धान्तकौमुद्या एवाऽऽपेक्षिकं विस्तृतमेव च व्याख्यान, तथापि बृहच्छब्देन्दुशेखरापेक्षयाऽस्य

लघुत्वेन नूनमन्वर्थनामैवाय ग्रन्थ इत्यत्र नास्ति सन्देहावसरः ।

एकेनैव लेखकेनैकामेव सिद्धान्तकौमुदीमभिलक्ष्य टीकारूपेणोपनिबद्धाविमौ बृहल्लघूशब्देन्दुशेखरौ यद्यपि समानप्रतिपाद्यविषयावेव, तथापि स्वकीयया-ऽलौकिकप्रतिभया, विवेकशीलया प्रज्ञया च ग्रन्थकृद्भि श्रीनागेशभट्टैः समाश्रिता-भ्या समास-व्यासशैलीभ्यामुपजनिष्यमाणस्य पदार्थ-सचय-सकलन व्याख्यानभेदस्य स्पष्टमुपलब्धेरिमावुभावपि स्वकीयं भिन्नभिन्नमस्तित्व, महत्त्व, वैशिष्ट्यञ्च साधु रक्षत एवेति, नैकेनान्यस्य गतार्थत्व सम्भाव्यते ।

व्यासशैलीसमाश्रितेऽत एव स्वरूपेणाऽपि बृहत्यस्मिन् बृहच्छब्देन्दुशेखरे तु प्रतिपिपादयिषितस्य विषयस्याऽऽमूलचूडमुपस्थापन, तत्सम्बन्धिनीना सर्वासा शङ्काना, प्रायेण सम्भावितानाम्पूर्वपक्षाणाञ्च प्रतिपदतर्कपूर्णाभिर्वाचोयुक्तिभिर्निरसन, स्वाभिप्रायसरक्षणञ्चेत्येकत्रैव सहत्य ग्रन्थकर्तुरुत्तमोत्तमलेखनकलाया. सौष्ठव प्रतिपद शक्यमत्राऽनुभवितुम् । प्रकाम विस्तीर्णेऽप्यस्मिन् ग्रन्थे न किमप्येतादृश पदं, पङ्क्तिर्वा, यत्र नैरर्थक्य, पुनरुक्तत्व वा सम्भाव्येत। अपि तु वक्तव्यस्य वस्तुनः प्रतिपादनं परिमितै, तदभिधेयप्रकाशनसमर्थैः पदैर्वाक्यैश्च तथाऽत्र विहित-मालोक्यते यथा भावुकाना मन·सु सन्देहस्याऽर्थान्तरकल्पनाया वा लेशमात्र-मप्यवसरः पद न निदधाति । कि बहुना, चकारोऽप्यत्र शेखरेऽभिप्रायविशेष-सूचक एवोपात्त. । किञ्च-किञ्चेत्यादिकमपि यत्रोपात्त तत्र ग्रन्थकर्त्तुरभिप्राय-विशेषमरुच्यादिरूप प्रकटयन्ति विद्वास ।

श्रीनागेशभट्टैर्लघुशेखरग्रन्थे प्रौढत्वसम्पादनार्थम् अल्पैरेव पदैर्बह्वर्थप्रकाशन-क्षमाया. समासशैल्याः समाश्रयणात्, लघुशब्देन्दुशेखरस्य सतीष्वपि नानाविधानेक-टीकाटिप्पणीषु ग्रन्थस्य दुरूहत्वमद्यावध्यपि न्यूनता नोपयाति । तदित्थ नागेशो-क्तीनामर्थगाम्भीर्य्यं विद्वद्भिर्नतमस्तकैरूरी क्रियत एव । पर स्वाभाविकाऽति-सक्षिप्तगभीरलेखप्रवणत्वान्नागेशभट्टाना तत्कृतलघुशेखरग्रन्थे यत्र कुत्रचित्स्थले प्रतिपाद्यविषये महतामपि प्राय सन्देहावसर. समुत्पद्यते एव । तत्र च टीका-कारा अपि ग्रन्थकर्तुस्तात्पर्यं परमार्थतो ग्रहीतुमशक्नुवन्तो भ्रान्ता इव दृश्यन्ते । अत्र विषये तादृशस्य एकस्यैव प्रघट्टकस्योपस्थापनमावश्यकं, प्रासङ्गिक, पर्य्याप्त च भविष्यति । तथा हि—

(स्थानिवत्सूत्रे लघुशेखरे—) 'प्राधान्यात्कार्यातिदेशोऽयम् । 'शास्त्राति-देशस्तु कार्यातिदेशादभिन्नरूपः । तस्यापि कार्यफलकत्वात्' इति तृज्वत्सूत्रे कैयटः । भाष्येऽपि 'तत्राऽऽङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धम् । आङ्गं यत्कार्य्यं तदति-

दिश्यते' इत्युक्त्या तयोरभिन्नत्वं सूचितम्। तत्राऽनपेक्षितार्थसन्निधान', तत्त-न्निमित्तरूपकार्य्यव्यवहार एवानेन, कार्य्यं तु स्वशास्त्रेणैवेति। अत एव रामाये-त्यादौ स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घ इति सङ्गच्छते। परिवीरित्यादौ परत्वाद्दीर्घ इति च सङ्गच्छते। यद्वा किञ्चिन्निमित्तवैकल्येऽपि दीर्घादिकार्य्य-मनेन क्रियते .।' इत्यादि।

अस्य लघुशेखरग्रन्थस्याऽऽपाततोऽयमेवाशयो, यत्—'अय स्थानिवदिति योग' कार्यातिदेश-शास्त्रातिदेश निमित्तातिदेशेषु प्राधान्यात्कार्य्यातिदेश एव। शास्त्रातिदेशस्तु कार्यातिदेशादभिन्न रूप एव, न भिन्नः, भाष्यकैयटादिषु तयो-रैक्यस्य प्रतिपादनात्। तथा चानेन सूत्रेण तत्तन्निमित्तरूपकार्य्यव्यवहार एव विधीयते, कार्य्य तु स्वस्वशास्त्रेणैव।' इति।

पर चार्थेऽस्मिन् वदतो व्याघात उत्पद्यते। 'अय कार्य्यातिदेश' इति स्वयमेव स्पष्टमभिधाय, 'तत्तन्निमित्तरूपकार्य्यव्यवहार एवानेन क्रियते, कार्य्य तु स्वशास्त्रेणैवे'ति कथन सर्वथा स्वोक्तिविपरीतमेव। अत्रत्याः प्रायश सर्वेऽपि टीकाकाराश्च श्रीनागेशभट्टाभिमतस्फोरणेऽसमर्था एव दृश्यन्ते। इदानीन्तनाः प्रसिद्धा कतिचन काशीस्था वैयाकरणा अस्माभि' पृष्टा अप्यत्र विषये टीका-कर्तृणामेवोक्तीरनुवदन्ति। न च तावता समीहितार्थसिद्धि.। पूर्वापरविरोधस्य कथमप्यसमाधानात्।

पर चात्रत्यो यदि बृहच्छेखरग्रन्थोऽनुशील्येत तदा सर्वा अपि विप्रतिपत्तयो, निरुक्तविरोधश्च विलयमुपयान्ति। तथा हि बृहच्छब्देन्दुशेखरे (१४१ पृष्ठे)—

'अत्र कार्य्यमतिदिश्यते, प्राधान्यात्। कार्य्यं च न जरसादिरूपमेव, किन्तु शास्त्रविहित सुप्त्वाद्यपि। तत्राऽनपेक्षितशास्त्रम्, अनपेक्षितनिमित्त च कार्य्यमनेनैव क्रियते। यद्वा—अनपेक्षिताऽर्थसन्निधान, तत्तन्निमित्तरूपकार्य्य-व्यवहार एवाऽनेन। कार्य्यं तु स्वशास्त्रेण अर्थादेव सिद्धम्' इति। अत एव 'रामायेत्यादौ स्थानिवद्भावेन यादेशस्य सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घ' इत्यादि सङ्गच्छते। 'इनादीन्बाधित्वा परत्वाज्जरस्' इति च'।

बृहच्छेखरग्रन्थादस्मात् स्पष्टमेव ज्ञायते यत्—कार्यातिदेशो द्विविध., जरस्-दीर्घाद्यादेशरूपो, दीर्घादिनिमित्तभूतसुप्त्वाद्यतिदेशरूपश्च। अय च स्थानिवदिति-योग उभयो कार्य्यातिदेशयोर्मध्येऽन्यतररूपः सम्भवति। जरसादेशरूपकार्य्याति-देशपक्षे 'परत्वाज्जरस्' इति भाष्य सङ्गच्छते। शास्त्रविहितसुप्त्वातिदेशरूप-कार्य्यातिदेशस्वीकारे च 'स्थानिवत्त्वेन सुप्त्वात्सुपि चेति दीर्घ' इति भाष्यं

स्वारस्येनोपपद्यते' इति बृहच्छेखरे समाश्रितायां, व्यासशैल्या माहात्म्यान्नाऽत्र सन्देहावसरः । कार्य्यातिदेशद्वैविध्यं च बुद्धौ कृत्वा यदि लघुशेखरग्रन्थः सलाप्यते, तदा नैव तिष्ठति तत्राऽपि पूर्वापरविरोधादिकमिति सुधियो विभावयन्तु ।

तथा चैवमतिगभीरस्य लघुशेखरस्य स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमपि बृहतः शेखरस्य परिशीलनमावश्यकमेव । यतोऽत्र बहूनि स्थलानि वर्तन्त एतादृशानि यत्र न टीकाकारा, नापि तदध्यापका ग्रन्थकर्तुस्तात्पर्यं स्पष्टं बोधयितुं समर्थाः, तत्र बृहच्छेखरोऽयं मूर्तिधरो नागेशभट्ट इवाऽभ्रान्तं विषयं प्रतिपाद्य मनस्तोषं जनयति विदुषाम् । बहुषु स्थलेषु लघुशेखरोऽपि बृहच्छेखरापेक्षया नवीनं युक्तियुक्तं विषयमन्यत्रानुपलब्धया मनोग्राहिण्या सरण्या प्रतिपादयतीत्युभयोरप्येतयोः शब्देन्दुशेखरयोस्तुलनात्मकदृष्ट्या परिशीलनं विदुषां कृते प्रमोदावहं भविष्यतीति नात्र सन्देहः । यतो हि दीर्घदर्शिभिर्विद्वत्तल्लजैः श्रीनागेशभट्टैरुभयोश्शब्देन्दुशेखरयोः पृथक् पृथक् वैशिष्ट्यं सन्निवेशितं, येन नैकेनान्यस्य गतार्थत्वं विद्वद्भिश्चिन्तितमपि स्यात् । तथाहि—बृहच्छब्देन्दुशेखरे सविस्तरं व्याख्यातानां फक्किकानां यथा लघुशेखरे प्रतीकधारणमपि नास्ति, तथैव लघुशेखरेऽपि बहूनां सूत्राणां, फक्किकानाञ्चाऽतिविस्तृतं व्याख्यानमुपलभ्यते, यस्य बृहच्छेखरे न विद्यते चर्चाऽपि । तदेवं परस्परमगतार्थत्वमनयोर्ग्रन्थकृदभिप्रेतं सिध्यति ।

अयं च लघुशब्देन्दुशेखरो बृहच्छब्देन्दुशेखरनिर्माणानन्तरमेव ग्रन्थकृताऽऽविष्कृतः, नाम्नि 'लघु'रिति विशेषणवत्त्वात् । लघुशब्दश्च सापेक्षिकमर्थमभिवदतीति नामनिर्धारणप्रसङ्गे प्रागेवाऽवोचाम ।

किं च बृहच्छब्देन्दुशेखरे 'येन विधिस्तदन्तस्ये'ति सूत्रे (बृ० शे० ९० पृष्ठे) **'विधिरिति कर्मणि किं, न तु भावे। तथा सति कर्मणोऽनुपादानात् साकाङ्क्षतापत्तेः'।** इत्येवमुपलभ्यमानः 'ख'पुस्तकपाठो ग्रन्थकृतैव 'क'पुस्तके **'विधिरिति किम्भावे । कर्म तु विधेयमनुक्तमपि प्रसिद्धत्वाल्लभ्यत एव ।'** इत्येवं रीत्या शोधित उपलभ्यते।

अयं च 'ख' 'क' पुस्तकपाठः परस्परं न केवलं भिन्न एवाऽपि तु विरुद्धार्थोऽपि । लघुशेखरे उपलभ्यमानश्चाऽत्रत्यः पाठः 'क'पुस्तकपाठेन सर्वथा साम्यं भजत इति बृहच्छेखरानन्तरभावित्वं लघुशेखरस्य स्पष्टमेव । अत एव **'विस्तरस्तु बृहच्छब्देन्दुशेखरे द्रष्टव्यः'** इत्यभिधानं लघुशब्देन्दुशेखरे सङ्गच्छते ।

एवमेव तद्धितस्य प्राग्दिशीयप्रकरणे—**'अथ स्वार्थिकाः प्रत्ययाः'** इति मूलफक्किकाव्याख्यावसरे लघुशेखरे दृश्यमानः पाठोऽपि बृहच्छेखराल् लघु-

शेखरस्य पश्चाद्भावित्व स्पष्टमाख्याति। तथा हि—तत्र बृहच्छब्देन्दुशेखरे इत्थमुपलभ्यते पाठः (१४९० पृष्ठे)—

'अथ स्वार्थिका इति। स्वीयाया प्रकृतेरर्थे भवा इत्यर्थ। तसिलादावर्थ-निर्देशविरहात्। 'अतिशायने' 'कुत्सिते'इत्यादीना च प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति भाव।'

अत्राऽयमाशयो, यत्—'अग्रे पठ्यमानाः सर्वेऽपि प्रत्यया. स्वार्थिकाः। अर्थात् स्वीयायाः प्रकृतेरर्थे जायन्ते, न तेषामन्यो वर्त्तते कश्चिदर्थः, तसिलादावर्थनिर्देश-विरहात्' इति। पर चात्र जायते एषा शङ्का, यत् **'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि' 'प्रकारवचने थाल्'** इत्यादावर्थनिर्देशस्य सत्त्वेन कथमत्र स्वार्थिकत्वमिति ?। परमेतच्छङ्कासमाधानाय न किमप्यभिधत्तेऽत्र बृहच्छेखरः।

लघुशेखरे तु **'प्रायेण स्वार्थिका'** इत्येव **'प्रायेण'** इति पदं पूरयित्वा ग्रन्थ-कृतेय शङ्का स्वयमेव समाहिता। तथा च लघुशब्देन्दुशेखरे पाठ.—

'स्वार्थिका इति। 'प्रायेणे'ति शेष। स्वीयप्रकृतेरर्थे भवा इत्यर्थ। तसिलादावर्थनिर्देशाऽभावात्। 'अतिशायने' इत्यादीना प्रकृत्यर्थविशेषणत्वादिति भाव। 'जात्यन्ताच्छ बन्धुनि', 'प्रकारवचने थाल्' इत्यादिविहितस्य तु वाचकत्वमेव। अत एव तदर्थस्य विशेष्यतया भानम्। अत एव 'प्रायेणे'ति पूरितम्' इति।

एतदुभयग्रन्थपाठविमर्शनात्स्पष्टमेतज्जायते यद् बृहच्छेखरनिर्माणावसरे या खलु शङ्का ग्रन्थकृता मनसि नैवासीत्सा लघुशेखरनिर्माणावसरे कथमपि समुद्भूतेति, सा लघुशेखरे 'प्रायेणे'ति पदपूरणेन नागेशभट्टै समाहिता। यद्यमु बृहच्छब्दे-न्दुशेखर श्रीनागेशभट्टा लघुशेखरानन्तर व्यरचयिष्यन्, तदा तस्याः शङ्कायाः समाधानमवश्यमेवाऽस्मिन्नपि ग्रन्थेऽकरिष्यन्, नचैवं व्यदधुरित्यतो बृहच्छब्देन्दु-शेखरस्य पूर्वभावित्व, लघुशब्देन्दुशेखरस्य च तत्पश्चाद्भावित्वं सुस्पष्टमेव।

बृहच्छब्देन्दुशेखरो, वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा च।

नागेशभट्टैर्विरचिता वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा वस्तुतो यथा नाम तथा-गुणैव। अस्या मञ्जूषाया महार्घाण्यनन्यलभ्यानि वैयाकरणसिद्धान्तरत्नानि दार्श-निक-विवेचन-शरण्या शाणोल्लीढानीव विधाय, सशोध्य, समार्ज्य च तथा साधु निगूढ स्थापितानि, यथाऽद्यावध्यपि न कोऽपि तेभ्य एकमपि सिद्धान्तरत्न मोषयितु, खण्डयितु, नाशयितुमपि वा प्राभवत्। ग्रन्थेऽस्मिन् खण्डनखण्ड-खाद्यवत् स्वसिद्धान्तप्रतिपक्षभाञ्जि सर्वेषा दार्शनिकाना मततमासि नव्यभव्य-

तर्कार्करश्मिभिः साधु शकलीकृतानीति न तिरोहितमेतत्प्रेक्षावताम् । व्याकरण शास्त्र न केवल प्रकृतिप्रत्ययमात्रबोधकमपि त्वेक विशिष्ट दर्शनमपीति सिद्धान्तारविन्दविकासेऽयमेव नागेशभट्ट• सहस्रांशुरिव प्रचण्डप्रखरतरशेमुषीकोऽस्मिन्ग्रन्थे सर्वातिशायिनीं सफलता पर्य्युपावृणोत् । वस्तुतो ग्रन्थेऽस्मिन् ग्रन्थकर्तुः स्पृहणीय विचित्र वैदुष्य, परमतविश्लेषणक्षमामनतिसाधारणी विवेचनाशक्ति च प्रत्यक्षी कुर्मः । अत्र हि 'शब्दस्य अर्थेन सह कः सम्बन्धः, विभक्ते प्रत्ययस्य च कोऽर्थः, कुत्र च तस्य सम्बन्धः, का नाम शक्तिः, कश्च शक्त्याश्रयः' इत्यादिविषयमवलम्ब्य बहुप्रत्यपीपदत्र ग्रन्थकारः । शब्देन्दुशेखरे प्रकृतिप्रत्यययोरत्र च तयोरर्थयोर्विवेचनस्य सत्त्वादुभावपि ग्रन्थौ परस्परमन्योन्यस्य पूरकावित्यभेद्य एवोभयो• सम्बन्धः ।

ग्रन्थलेखनव्यसनशीलै• श्रीनागेशभट्टैर्विरचितासु 'गुरुमञ्जूषा-लघुमञ्जूषा-परमलघुमञ्जूषे'ति प्रसिद्धासु तिसृषु मञ्जूषासु लघुमञ्जूषा-परमलघुमञ्जूषे द्वे एवोपलभ्येते । गुरुमञ्जूषाया हस्तलेखस्याऽद्यावध्यपि ग्रन्थागारादिषु कुत्राप्यनुपलम्भेऽपि 'लघुमञ्जूषा' इति नाम्नि लघुशब्दविशेषणात्, वैद्यनाथपायगुण्डेमहोदयैर्नागेशभट्टमुख्यशिष्यैर्निर्मिताया लघुमञ्जूषा-कलाटीकायामनेकशस्तस्या• स्मरणाच्च गुर्व्यपि एका मञ्जूषा नागेशभट्टनिर्मिताऽऽसीदिति निश्चीयते । परमस्याऽनुपलम्भाद् यद्यपि स्पष्ट किमपि तद्विषये विवेचयितु, निर्धारयितु वाऽशक्यमेव, तथापि बृहच्छब्देन्दुशेखरे **'मञ्जूषाया शक्तिवादे निरूपितम्', 'समासवादे मञ्जूषाया विस्तरेण प्रतिपादितम्'** इत्येव रूपेण स्मरणात्, तस्या मञ्जूषाया प्रकरणनामानि 'शक्तिवादः','समासवाद ''एवकारवादः' 'इत्येव रूपेणासन् , न तु यथा लघुमञ्जूषाया 'शक्तिनिरूपण', 'लक्षणानिरूपणमि'त्येव रूपेण । अतश्चेदमपि सिद्ध भवति यत्—'इमे उपलभ्यमाने लघु-परमलघुमञ्जूषे बृहच्छेखरानन्तरमेव ग्रन्थकृता विरचिते, न तु ततः पूर्वम् । गुरुमञ्जूषायास्त्वनुपलम्भेनोभयोर्मध्ये कतमो ग्रन्थ• प्रथम निर्मित इति निर्धारण दुःशकमेव । लघुमञ्जूषाया सुबर्थविचारे, कृदर्थप्रकरणे चोपलभ्यमान शब्देन्दुशेखरनामोल्लेखो लघुशब्देन्दुशेखरमेव बोधयतीति तत्तत्स्थलविमर्शादिना स्पष्टमिति, न तेन लघुशब्देन्दुशेखरानन्तर निर्मिताया अस्या लघुमञ्जूषाया बृहच्छेखरापेक्षया प्राग्भावित्व समर्थयितुमलम् । तस्या हि बृहच्छेखरापेक्षया पश्चाद्भावित्व स्वतः सिद्धमेव । तथाहि —

'नमस्करोति देवान्' इत्यत्रोपपदविभक्ते कारकविभक्तिर्बलीयसीतिन्यायात्कर्मणि द्वितीयेति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम्' इति सुबर्थविचारलघुमञ्जूषा-

ग्रन्थव्याख्यावसरे नागेशभट्टप्रमुखशिष्यैर्वैद्यनाथपायगुण्डेमहोदयैः स्वनिर्मितायां कलाटीकायाम् 'एकस्या एव उपपदविभक्तित्वे, कारकविभक्तित्वे चाय न्याय' इति तु न युक्तम् । 'नमस्यति देवानि'त्यत्रैतत्परिभाषोपन्यासपरभाष्य-विरोधात्, 'सहयुक्ते'इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । तदाह—शब्देन्दिवति'— इत्येवमुद्धृत पाठो लघुशब्देन्दुशेखरे एव तेनैव रूपेण दृश्यते, न तु बृहच्छब्देन्दु-शेखरे । तत्र तु अधो निर्दिष्टस्य भिन्नस्यैव पाठस्योपलम्भात् । तथाहि—

'एतेन 'एकस्या एवोपपदविभक्तित्वे, कारकविभक्तित्वे चाय न्याय' इत्यपास्तम् । किञ्च 'एकस्या एवे'त्याद्यङ्गीकारे 'नमस्यति देवानि'त्यत्र परिभाषोपन्यासपरभाष्यविरोध , 'सहयुक्ते'इत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधश्च ।' (—बृ० श० शे० ८९५ पृष्ठे) ।

अय च पाठ' कलोद्धृतपाठाद्भिन्न इति स्पष्टमेव ।

एवमेव 'तुमुनादिवाच्यस्त्वभ्यन्तर ' इति तुमर्थे इति सूत्रे भाष्ये । तत्र शोभनाद्यर्थस्य धात्वर्थफलान्वये 'शोभन पाक' इत्येव । 'कर्तृकर्मणो'-रिति षष्ठी तु न । कर्तृसाहचर्य्येण कर्मणा धात्वर्थे भेदेनाऽन्वयिन एव तत्र ग्रहणात् । स्पष्ट चेद 'पूजनात्पूजितम्' इत्यत्राऽष्टमे भाष्ये । एतच्च निरूपितम् 'कर्तृकर्मणो'रिति सूत्रे शब्देन्दुशेखरे ।'

—इति कृदर्थनिरूपणप्रकरणे लघुमञ्जूषाया प्रतिपादितस्य विषयस्य लघुशब्दे-न्दुशेखरे एव स्पष्ट, विस्तृत च विवेचनमुपलभ्यते । तथाहि—

'कर्तृसाहचर्य्यात्कर्मापि धात्वर्थे भेदेनान्वय्येव गृह्यते । तेन 'स्तोक पाक' इत्यादौ न क्रियाविशेषणात् षष्ठी । किञ्च क्रियाविशेषणेन 'स्तोक पाचक' इत्यादौ न समानाधिकरणसमासो, नापि 'सुप्सुपे'त्यादि , सुबन्तार्थविशेष्येणान्वयेना-ऽसामर्थ्यात् । 'द्वितीयाश्रिते'त्यादेस्तु सामर्थ्यादवयवद्वारके सामर्थ्ये प्रवृत्ति ।

द्वितीयाप्रकरणोक्त-'परे तु' मतरीत्या वा सामर्थ्यम् । अत एव 'पूजनात् पूजितमि'ति सूत्रे 'दारुण यथा भवति तथाऽध्यापक' इत्यर्थकस्य 'दारुणा-ऽध्यापक' इत्यस्य सिद्ध्यर्थं मलोपवचनमारब्ध भाष्ये । अन्यथा समासेन सिद्धे तद्व्यर्थं स्यात् । एतदेव भाष्य तत षष्ठ्यभावेऽपि मानम् । अन्यथा षष्ठीसमा-सस्य 'तृजकाभ्या कर्तरी'त्यादिनिषेधैरुक्तसामर्थ्येऽपि प्रवृत्त्या तत्समासेनैव सिद्धौ, मलोपवचनं व्यर्थमेव स्यादिति बोध्यम् । न च भिन्नपदत्वेऽपि तथा प्रयोग-साधुत्वार्थ मलोपवचनमिति वाच्यम् । तथा सति 'वाक्ये मलोपश्च वक्तव्य' इति वदेत् । अत एव कैयटेन 'क्रियाविशेषण दारुणादय । तत्र वैयधिकरण्य-

समासाऽभावान्मलोपो विधीयते' इत्युक्तम् । 'सुप्सुपे'त्यादिसमासो न सार्वत्रिक इति तदाशय' इत्यलम् ।' इति ।

एवरीत्या प्रकृतविषयस्य लघुशब्देन्दुशेखरे एव विस्तरो, न तु बृहच्छेखरे । तत्राऽतिसङ्क्षिप्तस्याऽधोनिर्दिष्टपाठस्यैवोपलम्भात् । तथा हि—

'अत्र कर्तृसाहचर्यात्कर्मापि धात्वर्थेऽभेदेनान्वय्येव गृह्यते । तेन 'स्तोक पाक' इत्यादौ क्रियाविशेषणान्न षष्ठी । ध्वनित चेद 'पूजनात्पूजितमि'ति सूत्रे भाष्यकैय्यटयो ।' (बृ श शे ९२५ पृष्ठे)।

एतदुभयग्रन्थपाठविमर्शेनैतदपि सिद्ध, यत्—'तदानीं न केवल ग्रन्थकारोऽपि तु तदनुयायिनोऽन्येऽपि कलाटीकाकारादय. 'शब्देन्दुशेखर'पदेन, प्रायो लघोरेव शेखरस्य ग्रहण, बोध चाऽकार्षु., न बृहत शेखरस्ये'ति । यतो लघुमञ्जूषाया यत्प्रतिपादित नागेशभट्टैस्ततो नाधिक किञ्चिदत्र बृहच्छेखरे पठ्यते ग्रन्थकृता । एतद्विपरीत लघुशेखरे तु भूयानुपलभ्यते पाठः । 'उत्सृष्टानुबन्धग्रहणे सामान्यस्यापि ग्रहणमि'ति परिभाषाबलान्नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणमिति परिभाषाबलाद्वा लघुमञ्जूषायामुपलब्धेन 'शब्देन्दुशेखर'पदेन सामान्यतयोभयोरपि लघु-बृहतो' शेखरयोर्ग्रहणेऽपि, लघुमञ्जूषाया बृहच्छब्देन्दुशेखरपश्चाद्भावित्व न व्याहन्यते, अपि तु तत् सिध्यत्येवेति सुधियो विदाङ्कुर्वन्तु ।

बृहच्छब्देन्दुशेखर., परिभाषेन्दुशेखरश्च ।

सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यानभूते बृहच्छब्देन्दुशेखरे प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वाचनिकतया पठिताना, पाणिनीयतन्त्रे ज्ञापकन्यायसिद्धाना, भाष्यवार्तिकयोरुपनिबद्धानामेतच्छास्त्रोपयोगिनीना सर्वासा परिभाषाणा सर्वाङ्गपूर्णस्य विवेचनस्याऽसम्भवात्प्राचीनमतनिरसनपूर्वक स्वमतद्योतनाय स्पष्ट स्वातन्त्र्येण तद्व्याचिख्यासवो नागेशभट्टा. परिभाषाविषयकसिद्धान्तसर्वस्वप्रकाशक परिभाषेन्दुशेखरनामकमेक स्वतन्त्र महत्त्वपूर्ण ग्रन्थमपि निरमासिषुः ।

ग्रन्थस्यास्य बृहच्छेखरे नामानुपलम्भादय ततोऽर्वाचीन एवेति बृहच्छब्देन्दुशेखरस्यैतदपेक्षयाऽपि प्राथम्य सिद्धमेव । परिभाषेन्दुशेखरेऽतिसूक्ष्माभिरपि विपुलगभीरार्थपूर्णाभि. पङ्क्तिभिरभिव्यज्यमानयाऽन्यत्र तद्ग्रन्थेष्वनुपलभ्यमानया ग्रन्थकर्तुर्निरतिशयप्रौढ्या, बुद्धे. परिनिष्ठितेन विपाकेन च ग्रन्थोऽय परिभाषेन्दुशेखरो नागेशभट्टरचितेषु व्याकरणग्रन्थेष्वन्तिम इति निर्धार्यते । अत एवास्य ग्रन्थस्य नान्यस्मिन् कस्मिन्नपि ग्रन्थे दृश्यते नामस्मरणम् । लघुशब्देन्दुशेखरेऽसिद्ध

बहिरङ्गमितिपरिभाषाविचारप्रसङ्गे परिभाषाप्रकरणे परिभाषेन्दुशेखरस्योल्लेखस्तु परिभाषेन्दुशेखरनिर्माणानन्तर, लघुशब्देन्दुशेखरस्य पुनर्विधीयमाने सिंहावलोकने पश्चाद्ग्रन्थकृता योजित इति प्रतीयते। यतो ग्रन्थकृन्नागेशोऽय स्वलिखितग्रन्थाना पुनः पुनरनुसन्धान-परिवर्तन-परिवर्धन परिशोधनावसरे पूर्वं, पश्चाद्वा लिखिताना ग्रन्थाना पूर्वं, पश्चाद्वा लिखिते ग्रन्थे प्रसङ्गत स्मरणमध्येतॄणामधिकव्याख्यानजिज्ञासापनोदनसौकर्य्याय, स्वग्रन्थप्रसिद्धये च व्यधात्। अत एव प्रायश. सर्वेषामेव व्याकरणग्रन्थाना मञ्जूषा-शब्देन्दुशेखर-भाष्यप्रदीपोद्योतादीनाम्, प्रायश सर्वेष्वपि तद्ग्रन्थेषूल्लेखो दृश्यते, येन कश्च ग्रन्थः पूर्वं लिखित, कश्च पश्चादिति निर्धारणेऽन्वेषकजनमनोमन्थको महानुत्पद्यतेऽन्तरायो नागेशभट्टग्रन्थाना पौर्वापर्यनिर्धारणे।

बृहच्छब्देन्दुशेखरो, भाष्यप्रदीपोद्द्योतश्च।

'व्याकरणशास्त्रजीवातुभूत पातञ्जलं महाभाष्यमधिकृत्य यावन्न खलु यस्य लेखिनी प्रचरेत्तावन्न तस्य प्रौढवैयाकरणविद्वत्सु जायेत गणने'त्यासीत्सम्प्रदायः। अत एव प्रायश' सर्वैरेव प्राचीनैरुद्भटपण्डितैर्महाभाष्यस्य साक्षात्, परम्परारूपेण वा कृत व्याख्यान प्रदीप कौस्तुभ महाभाष्यरत्नाकरादिरूपेण समुपलभामहे। आत्मनश्च 'सुधीः'[1] 'विद्वान्'[2] 'भाष्ये कृतभूरिपरिश्रम'' इत्यादिपदैर्विभूषयिता नागेशः कथं तावन्महाभाष्यमपि स्वलेखिनीचर्चित न विदध्यात्। अतो भाष्ये कृतभूरिपरिश्रमत्वमात्मन' ख्यापयितुमयं महाभाष्यगूढार्थविद्योतनाय प्रदीपव्याख्यानव्याजेन भाष्यप्रदीपोद्द्योतनामक महान्त निबन्ध निर्बबन्ध। अत्र च महाभाष्यस्य, कैयटनिर्मितस्य तद्व्याख्यानस्य प्रदीपाख्यस्य च साधु विवेचन विधाय, स्थले स्थले कैयटमत स्वसिद्धान्तप्रतिपादकतीक्ष्णवाचोयुक्तिभिरच्छैत्सीत्, अनैषीच्च यत्र कुत्र चिद् भाष्यवचास्यपि प्रौढिवादताम्।

बृहच्छब्देन्दुशेखर'ख'पाठविरुद्धैर्लघुशब्देन्दुशेखरसम्मतै[3]'क'पुस्तकपाठैर्युतत्वा-

---

१ 'नत्वा साम्ब शिव ब्रह्म नागेश कुरुते सुधी।
बालाना सुखबोधाय परिभाषेन्दुशेखरम्॥'

२ 'नागेशभट्टविदुषा नत्वा साम्ब शिव लघु.।
वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषैषा विरच्यते।'

३ 'विधिरिति कर्मणि कि, न तु भावे' इति बृहच्छेखरस्थख पुस्तकपाठाद्विपरीतस्य 'विधिरिति भावे कि.' इत्येवविधस्य 'क'पुस्तकस्थपाठानुयायिनो लघुशेखरपाठस्योद्द्योते तेनैव रूपेणोपलब्धिर्जायते।

दयमुद्द्योतग्रन्थोऽपि बृहच्छब्देन्दुशेखरानन्तरमेव निर्मित इति नात्र सन्देहावसरः।

बृहच्छब्देन्दुशेखरो, लघुशब्दरत्नञ्च।

अद्य यावत् समुद्य क्वचिदप्यप्रकाशितस्य, स्वगुरुभिर्भट्टोजिदीक्षितपौत्रैः श्रीहरिदीक्षितैरभ्यूहितस्य, प्रौढमनोरमाव्याख्यानभूतस्य, बृहच्छब्दरत्नाऽपरनामधेयस्य शब्दरत्नस्योपर्युपाक्षिप्ताना दोषाणामुद्धाराय, अथ च तत्र (बृहति शब्दरत्ने) प्राचीनाचार्यमतानुसारेण प्रतिपादिताना स्थूलयुक्तिसिद्धसिद्धान्ताना पुन. सशोधनद्वारा स्वगुरोर्वैदुष्यस्याऽपि विद्वत्सदसि सस्थापनाय, स्वानुकूलमतोपष्टम्भाय च वास्तविक छात्रत्वमाविष्कुर्वता[1] श्रीनागेशभट्टेन स्वगुरुनाम्नैव, न तु स्वनाम्ना, एकमन्यत्प्रौढमनोरमाव्याख्यान भावगभीर लघुशब्दरत्न नाम व्यरचि। एकेनैव नागेशभट्टविदुषा विरचितत्वादुभयोरनयोश्शेखर-लघुशब्दरत्नयोर्ग्रन्थयोर्न केवल विषयप्रतिपादनशैलीसाम्यमपि तु यत्र तत्रोपलभ्यमान पाठयोरपि सर्वथा साम्य नाऽस्वाभाविकम्। केवलमेतयोरियानेव भेदो यदेकः सिद्धान्तकौमुदीप्रतीकमुपादाय विरचितोऽन्यश्च प्रौढमनोरमाप्रतीकान्। अत एव श्रीहरिदीक्षितनाम्ना लिखितमपि लघुशब्दरत्नमलौकिकप्रतिपादनशैल्या सूचितनिजवास्तविकलेखक नागेशभट्टकृतिष्वेव पद निधत्ते। सुदृढ प्रमाण चाऽत्र—'**गुरुं नत्वा श्रये बद्धशब्दरत्नेन्दुशेखरम्**'इतिलघुशब्दरत्नटीकाया भावप्रकाशाख्याया नागेशशिष्यवैद्यनाथोक्तिरपि।

एतेन 'यत्तु केचित्,—'लघुशब्दरत्नोऽपि नागेशभट्टेनैव विरचितः, शब्देन्दुशेखरादिग्रन्थानुपूर्व्या बहुश उपलम्भात्, व्याख्यानसाम्याच्चे'ति। तन्न। गुरुशिष्योक्तौ तादृशसाम्यस्य बहुत्र दर्शनात्। तदीयग्रन्थापेक्षया शब्दरत्नस्यातिशयितगाम्भीर्यपूर्णलेखात्, हरिदीक्षितकृतत्वे बाधाऽयोगाच्चे'ति श्रीसभापतिशर्मोपाध्याया लघुशब्दरत्नमधिकृत्य लघुमञ्जूषाभूमिकाया प्रत्यपीपदन्, तदेतद्धरिदीक्षितकृतबृहच्छब्दरत्नाऽपर्य्यालोचनमूलक, कुण्डलितपाठयुत'क'पुस्तकस्थबृहच्छेखरग्रन्थाऽदर्शनमूलकञ्चेत्यधिक बृहत' शब्दरत्नस्य सम्पादनावसरे प्रतिपादयिष्यतेऽस्माभि.।

बृहत. शब्देन्दुशेखरान्मनोरमासमर्थनपरग्रन्थभागानुद्धृत्योद्धृत्य लघुशब्दरत्नस्य निर्माणादस्य बृहच्छेखरपश्चाद्भावित्व सुनिश्चितमेव। अत एव ये खलु पाठा लघुशब्दरत्ने ग्रन्थकृतोद्धृतास्ते नागेशभट्टै स्वहस्तेन शोधित 'क' पुस्तके कुण्डलिता

---

[1] **'गुरोर्दोषाणामावरण छलम्। तच्छीलमस्य छात्र'।**

उपलभ्यन्ते, पश्चान्निस्सारिताश्चेत्यतो 'ग'पुस्तकादौ प्रायेण तेषा 'क'पुस्तक-कुण्डलितपाठाना सर्वथाऽभाव एवेति प्रागवोचाम ।

तथा चेदानीं यावदुपदर्शितेन युक्तिकदम्बकेनैतत्सिध्यति, यत्–'उपलभ्यमानेषु श्रीनागेशभट्टविरचितव्याकरणग्रन्थेषु बृहच्छेखरोऽय सर्वत' प्रथमो ग्रन्थो, ग्रन्थ-कृताऽस्य सर्वत प्रथम विरचितत्वा'दिति ।

बृहच्छब्देन्दुशेखर, प्रौढमनोरमा च ।

श्रीभट्टोजिदीक्षितनिर्मिताया प्रौढमनोरमाया, अस्य बृहच्छब्देन्दुशेखरस्य चेत्युभयोरपि एकस्या एव सिद्धान्तकौमुद्या व्याख्यानभूतत्वादुभयोरपि परिदृश्य-मान साम्य स्वाभाविकमेव । अत एव स्वगुरुहरिदीक्षितस्य पितामहचरणैरभ्यूहि-तायाः प्रौढमनोरमाया पाठस्याऽपि यत्र कुत्रचिदविकल स्वरूप बृहच्छब्देन्दुशेखरे दृष्टिपथमवतरति । कुत्रचिच्च मनोरमाया नामोल्लेखपूर्वक तत्र प्रतिपादितविषयस्य

---

१ तथाहि—

(क) 'यद्यपि सूत्रकारकृतोऽनुनासिकपाठ इदानी परिभ्रष्टस्तथापि वृत्ति-कारादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयते इति भाव ।' —प्रौढमनोरमास्थोऽयं पाठो बृहच्छब्देन्दुशेखरे २५ पृष्ठे एवमेवोपलभ्यते ।

(ख) 'अय सहितेति । न त्वयसो विकार । 'जानपदे'तिङीष्प्रसङ्गात् । अयस्कर्णीति । अय इव कर्णौ यस्या । 'नासिकोदरौष्ठे'त्यादिना ङीष् । अध शिरसी । एतयोरिति । सूत्रे तु षष्ठ्या स्थाने प्रथमा बोध्या । अध-स्पदमिति । मयूरव्यसकादित्वात्समास । शिरस्पदमिति । षष्ठीसमास ' । —अय मनोरमास्थो ग्रन्थो बृहच्छेखरेऽपि ३०२ पृष्ठे एवमेव द्रष्टु शक्यते ।

२ (क) 'हल्सूत्राऽन्त्य, हल्रूपाऽन्त्य चेद्भवती'ति वाक्यार्थद्वयम् । प्राग्वत् 'हसमीपो लकार इत्यस्याऽर्थासङ्गतिरि'त्यपि मनोर-माया स्पष्टम् ।' (—बृहच्छब्देन्दुशेखरे १६ पृष्ठे) ।

(ख) 'वेदे तु अर्द्धमेवोदात्तम् । प्रातिशाख्याल्लक्ष्यानुरोधाच्चेति मनोरमाया स्पष्टम्' । (—बृहच्छब्देन्दुशेखरे ३३ पृष्ठे) ।

(ग) 'मनोरमायामपि 'परत्वादि'त्यस्य उत्कृष्टत्वादित्यर्थेनाऽपवा-दत्वमेव विवक्षितमिति वदन्ति ।' (—बृहच्छब्देन्दुशेखरे २२९ पृष्ठे) ।

(घ) 'अत एव ब्रह्माणमानयतीति विग्रहे 'ब्रह्माणी'त्यादौ 'पूर्वपदात् सज्ञायाम्'इति णत्वमुक्तं मनोरमायाम् ।' (—बृहच्छब्देन्दुशेखरे ४५० पृष्ठे)।

सङ्केतं विदधता ग्रन्थकृताऽस्य '**मनोरमैव उमा, मनोरमोमा, सा अर्द्धदेहो यस्य स**, तत्त्व'मित्यर्थकं मनोरमोमार्द्धदेहत्वं विशदीकृतमेव । परं चास्य प्रौढमनोरमा-पेक्षयाऽतिविस्तृतत्वाद्बहूनां विषयाणां, व्याकरणशास्त्रसम्बन्धिनां नवीनानां सिद्धान्तानाञ्चात्र समावेशस्य सत्त्वात्प्रौढमनोरमयाऽस्य गतार्थत्वं नाशङ्कनीयम् ।

किञ्च ग्रन्थेऽस्मिन् सर्वतन्त्रस्वतन्त्रोऽलौकिकालोचनप्रतिभासम्पन्नो नागेशः स्थले स्थले प्रौढमनोरमायाः खण्डनं विदधत्, प्राचीनमतानुसारित्वं वा प्रकटयन्, '**मनोरमोमाया अर्धं द्यति = खण्डयतीति मनोरमोमार्द्धदा, तादृशी ईहा = चेष्टा यस्य**, तथाभूतोऽयं मदीयो निबन्ध' इति स्वहृदयस्थितं निगूढार्थमप्यभिव्यञ्जयतीति न तिरोहितं शेमुषीमताम् । तथा च प्रौढमनोरमाग्रन्थेनाऽप्यस्य गतार्थत्व-शङ्का दूरापास्तैव ।

नागेशभट्टस्य गद्यम् ।

श्रीनागेशभट्टनिर्मितेषु सर्वेष्वपि व्याकरणग्रन्थेषु प्रयुज्यमाने संस्कृतगद्यभागे व्याकरणमहाभाष्यान्तर्गतेषु पतञ्जलिवचःसु काममनुभूयमानस्तादृशः प्रसादगुणः, पाठकहृदयावर्जकत्वञ्च यद्यपि नाभिलक्ष्येते, तथापि आपेक्षिकस्य सारल्यस्य, स्वाभाविकस्य वाक्प्रवाहस्यापेक्षितार्थबोधजनकत्वस्य, साधुशब्दचयस्य च वर्त-मानत्वान्नागेशभट्टीयमिदं गद्यमपि किमपि विशिष्टं स्थानमधिगच्छत्येव ।

लेखनकलाविन्मूर्धन्योऽयं भट्टनागेशो यथाशक्ति सरल-सरस-मनोहर-वाक्य-वृन्दैः स्वाभिप्रायमुपस्थापयितुं यतमानोऽपि व्याकरणशास्त्र-स्वभाव-सुलभं काठिन्यं

---

१ '**मनोरमोमार्द्धदेहं तन्वे शब्देन्दुशेखरम्** ।' (—**बृहच्छब्देन्दु-शेखरे १ पृष्ठे**) ।

२ (क) '**एवं च उभशब्दादुत्पन्नं द्विवचनं लुका नापहृतं यत्र, ततो-ऽन्यत्रायजिति मनोरमाया प्रयासः किमर्थं इति चिन्त्यम्** ।' (—**बृहच्छब्दे-न्दुशेखरे ४०९ पृष्ठे**) ।

(ख) **परिगणनपक्षे मनोरमायामव्ययपदवैयर्थ्यानुक्तिस्तु तत्पक्षे प्रयोगाऽसिद्धिरूपदोषस्यापि सत्त्वम्, उदाहरणत्वपक्षे तु तद्वैयर्थ्यमेव दोष इत्यभिप्रेत्येत्याहुः** ।' (**बृहच्छब्देन्दुशेखरे १४० पृष्ठे**) ।

(ग) '**यत्तु मनोरमायामत्र प्रकरणे-प्रश्नोत्तरयोर्निरालम्बनतापत्तेरिति दृश्यते । तस्यायमर्थः —अद्ग्रहणं तद्भिन्नव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थस्य बालैरपि सुज्ञेय-त्वेन 'अतः किम् ? वटक् , मरुत्' इति प्राचीनग्रन्थस्य निरालम्बनतेति** ।' (—**बृहच्छब्देन्दुशेखरे २०३ पृष्ठे**) ।

कथं नाम परिहर्तुमलम्भवेत्। किन्तु तत्कृतोपयुक्तशब्दगुम्फनशालिश्रवणमधुर-बाक्यविन्यासान् विलोक्य 'श्रीमतो भट्टनागेशस्यास्य संस्कृतभाषायामासीत्पूर्णो ऽधिकार' इति प्रतिपादनं मन्यामहे नात्युक्तये दोषाय प्रभवेत्।

अयं हि खलु नागेशभट्टस्य कालः वादप्रणाल्या पूर्णोल्लाससमयोऽभूत्। तदानीं नव्यन्यायवाचोयुक्तिसम्पृक्ताया अवच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिशब्दघटिताया एव भाषासरितः प्रवाहो विद्वत्सु महता वेगेन प्रावहत। नवीन-निबन्धरचयितुः स एव ग्रन्थो, निबन्धश्च वा विदुषा प्रशंसाया, आदरस्य च पदमधिरुरोह, यत्र खलु नव्यन्यायमिश्रितया सुपरिष्कृतयैव भाषया विषयविचारोऽभूत्कृतः।

किम्बहुना, कारणाच्चास्मादेव, प्रसादगुणगरिष्ठया, कोमलकान्तपदावल्या ब्रह्मानन्दसहोदररसानुभूतिसम्पादकसाहित्यशास्त्रग्रन्थेष्वपि तस्या एव भाषायाः साम्राज्यं निर्द्वन्द्वमुदियाय, का कथा संस्कृतवाङ्मयस्यान्येषां भागानां व्याकरणादीनाम्।

एवंविधे नव्यन्याय-प्रचुर-प्रचारे, विवादप्रधाने काले, शास्त्रार्थरणाङ्गणमहारथस्य भट्टनागेशस्य संस्कृतं नव्यन्यायवात्याऽऽक्रान्तं न भवेदिति कथं नाम सम्भावितम्। अत एव

'एवं चान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनान्वये एवकारस्तात्पर्यग्राहक इति विभक्तित्वावच्छेदेन सारूप्यान्वयो लभ्यते।' (—बृ. श. शे. ३६४ पृष्ठे)।

'तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितवृत्ति विशिष्टज्ञानं हेतुः।' (—मञ्जूषा)।

—इत्येवंविधा वाक्यप्रयोगाः, **'दृढस्तर्केऽस्य नाभ्यास इति चिन्त्यं न पण्डितैः'** इत्येवं मञ्जूषायामात्मनो नैय्यायिकत्वं चिख्यापयिषद्भिर्भट्टनागेशैरकारिषत।

एवं सत्यपि अस्याः शास्त्रार्थसहायिकाया नव्यन्यायशब्दप्रचुराया भाषाया निरर्थको, बहुलतया वा प्रयोगः स्वग्रन्थेषु नागेशैः प्रायशो नैवादृतो येनानपेक्षितं काठिन्यं ग्रन्थेषूपजायेत। केवलं दार्शनिक-सिद्धान्त-बहुले मञ्जूषाग्रन्थे, यत्र नव्यन्यायसरण्या आश्रयणं विना गभीरस्य विचारविमर्शस्यैवाऽसम्भवः, तत्रैवास्या भाषायाः प्रायेण समाश्रयणमकारीति तत्तद्ग्रन्थपर्य्यालोचनेन निश्चीयते।

वस्तुतः परमतध्वंसार्थं, स्वमतमण्डनार्थञ्चाऽस्याः परिष्कृतभाषायाः समाश्रयणं भूषणमेवाभून्न तु दूषणम्। एतद्विवेचनद्वारा स्पष्टमिदमुपजायते यदयं नागेशभट्टः सर्वविधभाषायाः प्रयोगे, निर्माणे, लेखने च सर्वथा समर्थो, विद्वांश्चासीदिति।

श्रीनागेशभट्ट ।

बृहच्छब्देन्दुशेखरादिनानाग्रन्थप्रणेता, वैयाकरणकेसरी, सर्वतन्त्रस्वतन्त्र, सकलसस्कृतवाङ्मयतत्त्वज्ञ सर्वशास्त्रेषु निबन्धकृत्, पाणिनीयव्याकरणस्यान्तिम· परिष्कर्ता, वादीभकण्ठीरव, शास्त्रार्थमहारथो नागेशभट्टोऽय किमभिजनः, कदा, कुत्र, कस्मिन् वा जनिमुपाययौ, कस्या वाऽवस्थायामायासीत्काशीम्, क्क वा सकला विद्यामधिजगे, के वाऽस्य पूर्वपूरुषा, भ्रातरो, दायादा वा कियन्त, कियन्त वा काल सुरभारत्याः स्पृहणीया सेवा विधाय कदाऽय पारमेश्वर शिवसायुज्यप्रद पदमुपागादित्यादिजिज्ञास्यमानविषयेऽन्येषा पुण्यकीर्त्तीनामाचार्याणामिव शृङ्खला-बद्ध निश्चित किमपि प्रमाण यद्यपि नोपलभ्यत इति महत खेदस्य विषयोऽय, तथापीतस्ततोऽन्वेषणादुपलब्धाभि· सामग्रीभिर्गुरुपरम्परया प्रसिद्धिमुपागताभि किवदन्तीभिश्च यद्यावधि निर्धारितमेतद्विषये तदेवाऽत्रास्माभिर्ननु विदुषा मोदाय, मननाय चैवमुपनिबध्यते—

प्रयागादुत्तर स्थितस्यैतर्हि 'सिग्रौर' इति नाम्ना व्यवह्रियमाणस्य पुराण[2]-प्रसिद्धस्य शृङ्गवेरपुरस्याऽधीशाद्विशेनवशोत्पन्नात्क्षत्रियात्स्वशिष्यतामुपागताद्राम[3][4]-सिहाद्योग-क्षेमानर्वाहमात्रसमर्थो (सम्भवतः प्रतिवर्षम् १०० शत रूप्यकाणि)

---

१ 'सर्वतन्त्रार्थतत्त्वज्ञ, सर्वत्र च निबन्धकृत्, वैयाकरणनागेश'। (—मञ्जूषा)।

२ 'राम सीता च सौमित्रिर्मया नीता रथेन ते।
शृङ्गवेरपुराभ्याशे गङ्गाकूले व्यवस्थिता।' (—अध्यात्मरामायणम्)।
'शृङ्गवेरपुरे सूत गङ्गाकूले व्यसर्जयत्।
गुहमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम्।' (—मूलरामायणम्)।

३ 'विसेनवशजलधौ पूर्णशीतकरोऽपर।
तेन श्रीरामभक्तेन सर्वा विद्या प्रजानता॥
शृङ्गवेरपुरेशेन, रिपुकक्षदवाग्निना।
अर्थिना कल्पवृक्षेण, विद्वज्जनसभासदा॥
नागेशभट्टशिष्येण बध्यते रामवर्मणा।
सेतु परोपकृतयेऽध्यात्मरामायणाम्बुधौ'॥(—अध्यात्मरामायणटीकायाम्)।

४ 'याचकाना कल्पतरोररिकक्षहुताशनात्।
शृङ्गवेरपुराधीश-रामतो लब्धजीविकः'॥ (—बृहच्छेखर)।

वृत्तिमुपलभमानो, 'दुर्गादेवी'ति नाम्नो प्रसिद्धया पतिव्रताशिरोरत्नभूतया पाणिगृहीत्या कान्तया सह क्षेत्रसन्न्यासमूरीकृत्य श्रीभगवतो विश्वेशितु' सर्वत. प्रियाज्ञानरत्नप्रकाशिका काशिका पुरीमधिवसन्, स्वकीयया सर्वशास्त्रावगाहनपरिष्कृतपरिमलबुद्धया, तत्क्षणप्रखरतरकोटी-कल्पना-निर्माण प्रदर्शितानन्यसाधारण: वैदुष्येन च चमत्कृतिमुपनीतया, तदानीन्तनया काशीस्थविद्वत्परिषदा ससम्मानम् 'उपाध्याय' इत्युपाधिना (यश्चायमुपाधिरुपनामतामपि पश्चाल्लेभे) विभूषित. कालोपनामकोऽय, नागोजीभट्टापराभिधान. श्रीनागेशभट्टो महाराष्ट्रियाणामृग्वेदशाखाध्यायिना देशस्थब्राह्मणानामुत्तमे कुले शिवरूपाच्छ्रीशिवभट्टात , सतीकुलशेखरायमाणाया सतीदेव्या जन्म लेभे ।

नागेशभट्टाना गुरव , शिष्याश्च ।

प्रकाण्डविद्वद्वृन्दमहीयस्या वाराणस्या विहितनिवसतीना श्रीमता भट्टोजिदीक्षिताना पौत्रेभ्य., शिक्षितानेकशिष्येभ्यो विद्वत्ससदि लब्धकीर्त्तिभ्यो महावैयाकरणेभ्यः, श्रीवीरेश्वरतनुजन्मभ्यः, सुधीन्द्रहरिदीक्षितेभ्य सकल महाभाष्यान्त व्याकरण याथातथ्येनाभिगम्य, विद्वच्छिरोभूषणाना न्यायदर्शनपारदश्वनाम्प्रतिवादिभयङ्कराणा श्रीरामरामभट्टाचार्यमहाभागाना चरणकमलमेवनाल्लब्धकृपापोतोऽय नागेशो न्यायाब्धिमतिगभीरमपि हेलयैवापपारत् । तदुक्त श्रीमता नागेशभट्टेन स्वयमेव लघुमञ्जूषायाम्—

'अधीत्य फणिभाष्याब्धि सुधीन्द्रहरिदीक्षितात् ।
न्यायतन्त्र रामरामाद्वादिरक्षोघ्नरामत ॥

---

१ 'शेषालङ्कारकं दुर्गा-रमोमा कान्तया युतम् । गुरुं नत्वाऽऽश्रये बह्वशब्दरत्नेन्दुशेखरम् ॥' इति भावप्रकाशे वैद्यनाथपायगुण्डे ।

२ 'इति श्रीमदुपाध्यायोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते शब्देन्दुशेखराख्ये सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने उत्तरार्द्धम्' । (—बृहच्छेखर) ।

३ इति श्रीकालोपनामकशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते सिद्धान्तकौमुदीव्याख्याने पूर्वार्द्धं समाप्तम्' । (—बृहच्छेखर) ।

४ 'इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते शब्देन्दुशेखरे तिङन्तं समाप्तम्' (—बृहच्छेखर) ।

५ 'नागेश' किल नागेशभाषितार्थविचक्षण ।
शिवभट्टसुतो धीमानुपाध्यायोपनामक ' ॥ (—बृहच्छेखर) ।

६ 'रामरामात् = रामरामभट्टाचार्यात्' इति मञ्जूषायाः कलाटीका ।

'दृढस्तर्केऽस्य नाभ्यास' इति चिन्त्यं न पण्डितैः ।
दृषदोऽपि हि सन्तीर्णाः पयोधौ रामयोगतः ॥' इति ।

रसगङ्गाधरनाम्नि प्रसिद्धतमे साहित्यग्रन्थे च गुरु[1] मर्मप्रकाशाख्या व्याख्यामुपनिबध्नन्नय साहित्यशास्त्रविषये पण्डितेन्द्रश्रीजगन्नाथमात्मन आचार्यत्वेनोपाग्रहीदित्यनुमीयते कैश्चित् ।

परन्तु शब्देन्दुशेखर लघुशब्दरत्नादौ श्रीजगन्नाथपण्डितराजनिर्मितस्य मनोरमाकुचमर्दनस्य, टीकारूपेणापि लिखिते गुरु-मर्मप्रकाशे रसगङ्गाधरस्य च बहुत्र खण्डनदर्शनान्नाय नागेशभट्टो पण्डितराजजगन्नाथस्य शिष्यो भवितुमर्हति ।

'गुरु-मर्मप्रकाश' इति स्वविरचितटीकाया नाम्नि 'गुरु'रितिपदसम्बन्धस्तु 'गुरुमञ्जूषा' इतिवत् प्रकाशाख्ये स्वटिप्पणे गुरुत्वबोधनायैव । अनेन लघुमर्मप्रकाशोऽप्यनेन व्यरचीत्यपि स्पष्ट ज्ञायते' इत्यपि केचन विद्वासो व्याहार्षुः ।

सर्वशास्त्रेष्वप्रतिहतप्रवेशस्यास्य नागेशभट्टस्य यद्यप्यासन् बहवश्छात्राः, तथापि तेषु 'वैद्यनाथ'पायगुण्डेनामा एक एवाय स्वगुरुसदृश प्रौढ पाण्डित्य, ग्रन्थप्रणयनव्यसनञ्च गुरुचरणकृपावशादवाप्य परा प्रसिद्धिमुपाययौ । दृढतरगुरुभक्तेनानेन पायगुण्डेमहाभागेन स्वगुरुविरचिताना प्रायेण सर्वेषामेव व्याकरणग्रन्थानामुपरि वैदुष्यपूर्णा गुरोर्गभीराणामभिप्रायाणामुपदर्शिका विस्तृताष्टीका व्यरच्यन्त । व्याकरणशास्त्रग्रन्थेष्विवान्येष्वपि शास्त्रेषु महाभागेनाऽनेनोपनिबद्धा महत्वपूर्णा ग्रन्था उपलभ्यन्ते । अस्य वैद्यनाथस्य पुत्रो बालशर्मापि स्वपितृगुरोर्नागेशभट्टस्यैव शिष्यता स्वीचकारेति तन्निर्मितस्य 'धर्मशास्त्रसग्रह'-ग्रन्थस्य परिशीलनेन विज्ञायते । वैद्यनाथस्य च मन्युदेवाऽपराऽभिधानो मन्नुदेवनामा प्रखरमतिः शिष्यो बभूव येन 'मन्नुदेवी'तिनाम्ना परिभाषेन्दुशेखरे एका टीका, 'लघुशब्देन्दुशेखरदूषणोद्धार'नामकः स्वतन्त्रो ग्रन्थश्च व्यलिख्येताम् ।

श्रीनागेशभट्टविषये प्रसिद्धा किंवदन्त्यः ।

अन्येषा विशिष्टाना विदुषा विषय इव, आचार्याणा भट्टनागेशानामपि विषये नानाविधाः किंवदन्त्यः प्रचलिता वर्तन्ते, याभिरेतेषा जीवन-चरिते महानुपल-

---

१ 'नत्वा गङ्गाधर मर्मप्रकाश तनुते गुरुम् ।
रसगङ्गाधरमणेरतिगूढार्थसविदे ॥
याचकाना कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् ।
नागेश श्रृङ्गवेरेशरामतो लब्धजीविकः' ॥
(—रसगङ्गाधर-गुरु-मर्मप्रकाशः) ।

भ्यते प्रकाशः । आसु जनश्रुतिषु कियान् सत्यांश इति निर्णयो यद्यपि दुःशकस्तथापि आप्तजनपरम्परया गुरुमुखेभ्यः श्रुतिकुहरमुपागता इमाः सर्वथा अविश्वसनीया इति प्रतिपादनमपि कथं नामौचित्यं भजेत । अतोऽस्माकं ग्रन्थनायकस्यास्य ग्रन्थकर्तुः श्रीनागेशभट्टस्य जीवनकाले समुपस्थितानां कतिपयानां विशिष्टानां विश्वसनीयानां घटनानामत्रोल्लेखो मन्यामहे न सहृदयानामरुन्तुदः स्यात् ।

(१)

तद्यथाऽनुश्रूयते—मल्लविद्यायां दत्तावधानोऽयं नागेशो व्यायामशालायां द्वन्द्वयुद्ध—(कुस्तीबाजी)—पाटवमेव मल्लेभ्योऽभ्यस्यन्नवशिष्टे च काले प्रत्यहं काशीप्रतोलीष्वितस्ततो भ्राम्यन्नाषोडशाब्दं पर्य्यध्ययन एवावतस्थे ।

अथ गच्छता कालेन कदाचिदयं निरुद्देश्यं पर्य्यटन्ननाहूतोऽपि विद्वत्सभायां प्रविश्य, तत्र समागतानां शास्त्रार्थधुरन्धराणां विदुषां कृते विस्तारितेष्वग्रासनेषु एकमधिकृत्य स्थितस्तत्रत्यैः सभ्यैस्तथा मर्मभेदिभिर्वाग्बाणैर्भृशं विद्धः, सावमानं, सफूत्कारं निस्सारितश्च, यथाऽयमपमानाग्निना दग्धाऽज्ञानान्धकारः, स्वस्वरूपसाक्षात्कारमितिकर्तव्यताबुद्धिञ्चालभत ।

हृदयाकाशे भयकरझञ्झावातान्दोलनजनिकयानयावज्ञयात्मनो मौर्ख्येण च भृशं दूयमानचेताः कस्यापि दयार्द्रहृदयस्य तन्त्राचार्यस्य कृपावशाल्लब्धसारस्वतमन्त्रोऽलौकिकवैदुष्यप्राप्तये, प्राणत्यागाय वा विहितनिश्चयस्त्यक्ताहारो, वाचामधीश्वरीम्भगवतीं श्रीवागीश्वरीम्मनोवाक्कायकर्मभिस्साधु शिश्रिये ।

अथ निश्चिते काले मन्त्रानुष्ठानप्रभावादधिगतवाग्देवीपूर्णप्रसादोऽल्पैरेव दिवसैस्तत्तद्गुरुजनेभ्यो लब्धसकलशास्त्रवैदुष्यः परां ख्यातिमुपागतस्तदानीन्तनैः पण्डितेन्द्रैः ससम्भ्रमं, ससम्मानमपि पण्डितसभासूपस्थाप्यमानान्यग्रासनानि न बहुमस्त । वस्तुतः स्वकीयाभिर्निरुपमाभिः कृतिभिर्यशःशरीरेणाद्यापि संस्कृतप्रणयिनां हृत्सु परिस्फुरन्नयमनन्यलभ्यायाः स्पृहणीयायाः प्रतिष्ठायाः पदमवाप, यावच्चन्द्रदिवाकरावबाप्स्यति चेति नात्र सन्देहः ।

(२)

कमलालया-सरस्वत्योः प्रसिद्धसहजविरोधात् सरस्वत्याः पूर्णं कृपापात्रं प्रखरमतिरुद्भटोऽपि विद्वानयं सपत्नीको नागेशो द्विजत्वादिन्दिराकोपभाजनतयेव दारिद्र्योपहतो त्र्यहं, त्र्यहं वा प्रतिसप्ताहमुपवासं यदि न विदधीत, ननु तदेवाश्रयंकरं भवेत् ।

अथैव योगक्षेमार्थमप्यत्यन्तं कष्टमनुभवन्त्या स्वधर्मपत्न्या धनोपार्जनाय

विदेशगमनार्थं मुहुर्मुहुर्नुन्नोऽय विद्वद्धौरेयो द्विजो दारिद्र्यादात्मान मोचयितु विदेश जिगमिषुर्गङ्गातीरमागत्य, नौकया द्वितीय पार गन्तुकामो, नाविकं 'पण्डितोऽह ब्राह्मण., आतर विनापि मा नयसि चेत्पर पार, पुण्यभागी स्याः' इति सरलया वाचा दैन्यदु खितान्तकरण प्रार्थयामास ।

स्वभावसुलभेनौद्धत्येन मुखरतामापन्नोय नाविकश्च 'न मन्यामहेऽन्य पण्डित-मृते जगद्विदितयशोभ्यो नागेशभट्टेभ्यः, येषा कारणाद्देशोऽय भारत वर्षे गर्व-मनुभवन्नात्मनि न माति, येषा च सम्मुखे शास्त्रार्थावसरे भवादृशा सर्वेऽपि पण्डितमानिनः स्वमुखमप्युद्घाटयितु वेपन्ते । जगद्वन्द्यास्त एवास्माक मान्या नान्ये भवादृशा' ।' इत्येवमतिविनीतास्तानपरिचिन्वन्नविनीतशब्दैः प्रत्याचख्यौ ।

नाविकवचनाद्भग्नोत्साहाः श्रीनागेशभट्टा आत्मनो विज्ञापना कर्तुमनिच्छन्त' स्वकुटीर प्रति परावृत्य स्वभावसुखदे व्यसनभूते ग्रन्थप्रणयनव्यापारे एव पुनरपि स्व मनो नियोजयामासुः ।

(३)

अथ कदाचित्—

आशुतोषस्य भगवतः श्रीविश्वनाथस्य दर्शनेनात्मनो जन्मनो, नेत्रयोश्च साफल्य कामयमानः, पुरुषार्थचतुष्टयप्रकाशिका काशिका पुरीमुपागतो धर्माचरण-परिशुद्धबुद्धि , शास्त्रानुशीलनशीलः, शृङ्गवेरपुराधीशो विद्वान् रामसिंहो, विद्वदु-पदेशग्रहणप्रसङ्गतो विश्वविश्रुतविमलयशसा श्रीनागेशभट्टानामप्याश्रमपद श्रद्धा-प्रेरितान्तःकरणो महतोत्साहेनाजगाम । तत्रोपस्थितैर्जीर्णशीर्णैरुपकरणैः, पटच्चर-कच्चरादिभिश्च विद्यातप पूतान्त.करणस्य प्रशस्ततेजस्विनोऽस्य महती विपन्नामव-स्थामनुमाय दयार्द्रहृदयो राजा पण्डितप्रकाण्ड विनयावनत इत्थ व्यजिज्ञपत्—

'विद्वन् ! श्रीमच्चरणकमलावलोकनक्षीणपातकचयोऽय रामसिंह. शृङ्गवेरपुरा-धीशः श्रीमता सेवा विधातुमभिलषति । यदि वर्तते श्रीमता किमपि कष्ट, तदपनोदायादिशतु मा शीघ्र, येनाहमात्मनः साफल्यं मन्वीय ।' इति । राज्ञैव

---

१ 'पीतोऽगस्त्येन तातश्चरणतलहतो वल्लभोऽन्येन रोषा-
दाबाल्याद्विप्रवर्यैः स्ववदनविवरे धारिता वैरिणी मे ।
गेह मे छेदयन्ति प्रतिदिवसमुमाकान्तपूजानिमित्त,
तस्मात्खिन्ना सदाह द्विजकुल सदन नाथ ! नित्य त्यजामि ।'

—इति 'द्विजकुलेषु कथ न प्रसीदसी'त्येव कदाचित् पृष्टवन्त श्रीविष्णुं प्रति कमलाया उक्तिः ।

सविनयमावेदितोऽयमलौकिको विद्वान् अतिसरलेन स्वाभाविकेन रूपेण कस्याऽपि ग्रन्थस्यैका पङ्क्ति दर्शयन् राजानमेव प्रत्यब्रवीत्—'राजन् ! प्रातःकालान् मध्याह्न यावदस्या पङ्क्तेरभिप्रायावगतये प्रयतमानोऽह महान्त कष्टमन्वभूवम् । परमिदानीमपीय निगूढार्थैव वर्त्तते । केवलमिदमेवेदानी विद्यते कष्टम् । यद्यत्र भवता क्रियते किञ्चित् साहाय्यन्तदाऽत्यन्त प्रसीदामि ।' इति ।

प्रकाण्डपण्डितस्याऽस्यावितर्कित भावगभीरमलौकिकमुत्तरमुपश्रुत्य लज्जया, श्रद्धया चावनतमूर्धा, तदीयपादपद्मनिविष्टचित्तचञ्चरीको राजा निजापराधक्षमापनाय भूमौ लुठन् , साष्टाङ्गञ्च प्रणमस्तस्यैव शिष्यत्वमुपाग्रहीन्निरधारयच्चास्य योगक्षेमसम्पादनयोग्यामाजीविकाम् । इत्थ भूयस्यः किवदन्त्य श्रूयन्ते ।

नागेशभट्टस्य सन्तति ।

नागेशभट्टस्य न कोऽपि पुत्रो बभूव । अत एवोत्तराधिकारिणोऽभावात्काश्या भगवत्याः श्रीसिद्धेश्वरीदेव्या निकटे वर्तमान निज गृह नागेशो 'देवे'त्युपाधिभाजामृग्वेदपाठिना देशस्थब्राह्मणाना कुले परिणीतायै स्वपुत्र्यै प्रादात् । कियन्त्येव वर्षाणि व्यतीतानि, नागेशपुत्रीकुलोत्पन्नैरेवोपभुज्यमानमिदमैतिहासिक गृहमिदानीं द्विजाऽतिरिक्तेन केनापि काशीवासिना मूल्य प्रदाय जगृह इत्यप्यश्रौष्म । एव च—

'शब्देन्दुशेखर पुत्र, मञ्जूषा चैव कन्यकाम् ।
स्वमतौ सम्यगुत्पाद्य, शिवयोरर्पितौ मया ।'

—इत्येव लघुमञ्जूषादावुपलभ्यमानाच्छ्लोकात् 'शब्देन्दुशेखरे पुत्रत्वस्य, मञ्जूषाया कन्यात्वस्य चाध्यारोपको नागेशो नि सन्ततिक एवासीदि'ति कल्पनाया अप्रामाणिकत्व स्पष्टमेव, नागेशभट्टतनयावशजानामिदानीमप्युपलम्भात् । 'निःसन्ततिक' इत्यस्य पुत्ररूपसन्ततिरहित इत्यर्थो यद्यभिप्रेतस्तदा तूचितमेव । तत्पुत्रसत्ताधायकाना प्रमाणानामत्यन्ताऽभावात् । अपि तु पुत्र्यै स्वगृहप्रदानं पुत्राऽभावमेव द्रढयति । अत एव लघुमञ्जूषाकलाटीकाया नागेशभट्टशिष्या वैद्यनाथपायगुण्डेमहाभागा अस्य श्लोकस्य व्याख्यानावसरे 'नापुत्रस्य लोकोस्तीत्यादिश्रुत्यगोचरत्वमाह—**शब्देन्दुशेखरमिति । स्वमतौ पत्नीत्वम् ।**' —इति प्राहु ।

भगवत्प्रीत्यै तु स्वकृतीना भगवच्चरणयोरर्पणमित्येष सम्प्रदायः शिष्टैः प्राचीनैर्विद्वद्भिराशीर्वादात्मकतृतीयमङ्गलत्वेनादृतो दृश्यते सस्कृतवाङ्मये । भट्टोजिदीक्षिता अपि सिद्धान्तकौमुद्यन्ते—

'भट्टोजिदीक्षितकृति सैषा सिद्धान्तकौमुदी ।
प्रीत्यै भूयाद्भगवतोर्भवानीविश्वनाथयो ।'

—इत्येवं व्याहरन्तोऽमुमेव सम्प्रदायमनुसरन्तो विभाव्यन्ते ।

तथा च तादृशीं शिष्टपरम्परामेवानुरुन्धानो नागेशः स्वकृतिषु पुत्रत्वपुत्रीत्वे आरोप्य शिवयोरर्पयामास । नैतावता 'पुत्रवदस्य कन्यापि नैवासीदन्यथा कथं नाम मञ्जूषाया कन्यात्वमादधीत नागेश' इति शङ्कनीयम् । अत एव नागेश-समकालिको प्रौढो नैयायिको विद्वान् महादेवपुणताम्बेकरमहाभागः सत्स्वप्य-नेकपुत्रेषु स्वनिर्मिते प्रकाशकौस्तुभे पुत्रत्व, स्वनिर्मिताया सर्वोपकारिण्या पुत्रीत्व-मारोप्य शिवचरणाब्जयोस्तावार्पयत् । एव सत्यपि 'मञ्जूषा चैव कन्यकाम्' इतिवाक्यान्नागेशस्य न काचित्कन्याप्यासीदित्याग्रह्णन्ति ये, ते मन्यामहे 'स्वमतौ सम्यगुत्पाद्ये'तिवाक्यबलात् 'नागेशभट्टोऽय यावज्जीवमविवाहित एवासीत्, कथमन्यथा स्वमतौ पत्नीत्वमादधीते'त्येतत्साधयितुमपि कदाचित्प्रयतेरन्नित्यल विस्तरेण ।

नागेशभट्टस्य समय. ।

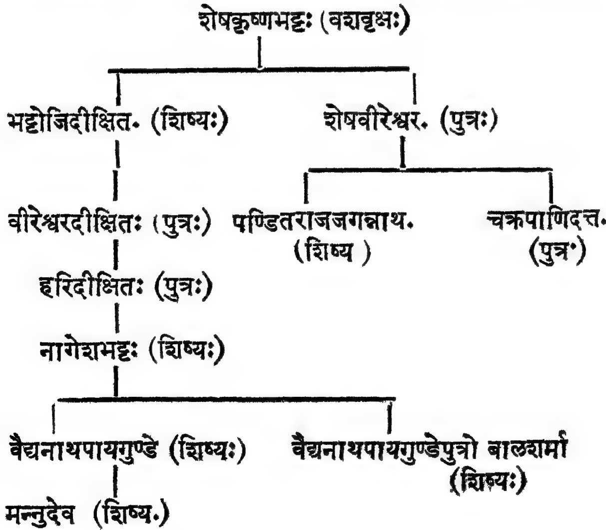
जीवनकालनिर्णायकाना दृढतरप्रमाणामनुपलम्भाद्यद्यपि कदायमुत्पन्नः, कदा च पाञ्चभौतिक स्व विग्रह जहाविति निश्चप्रच न शक्यते व्यवस्थापयितु, तथापि १७३१ वैक्रमाब्दात् १८१० वैक्रमाब्द (१६७४–१७५३ ई० सन्) यावत्कदा-चिदयमासीदित्यनुमीयते ।

तथाहि—'जयपुराधीश्वरा. श्रीजयसिंहवर्माणः १७७१ वैक्रमेऽब्दे (१७१४ ई०) अनुष्ठीयमानेऽश्वमेधयज्ञे पण्डितनरेन्द्रममु श्रीनागेशभट्टमपि जयपुरागमनाय निमन्त्रयामासु । परम् '**अह क्षेत्रसन्यास गृहीत्वा काश्या स्थितोऽस्मि, अतस्ता परित्यज्य नान्यत्र गन्तु शक्नोमि**' इत्युत्तर ददन्नागेशो न तन्निमन्त्रण स्वीचक्रे ।' इति नागेशविषयिणी प्रसिद्धा घटना जयपुरनिवासी महामहोपाध्यायो दुर्गाप्रसादशर्मा स्वसम्पादितरसगङ्गाधरभूमिकाया नागेशभट्टस्य कालनिर्धारण-प्रसङ्गे व्यलिखत् ।

अतिदूरं स्थितेभ्यो नागेशभट्टेभ्यो जयपुरनगरात्प्रेषित जयसिंहवर्मणो राज्ञो निमन्त्रणपत्रं तेषा देशान्तरव्यापिनीं परामुत्कृष्टा ख्यातिं—यस्या उपार्जने स्वीयजीवनकालस्य प्रथमश्चत्वारिंशद्वर्षप्रमितो भागोऽवश्यमेव व्ययीकृतो भवेत्—अनुमापयति । अथैव यदि अश्वमेधयज्ञसमयात् चत्वारिंशद्वर्षाणि हीयन्ते, तदा समुपलभ्यते स एव १७३१ वैक्रमाब्दसमय. ।

वाराणसेये सरस्वतीभवन-पुस्तकालये बृहच्छब्देन्दुशेखरस्यैक १७६१ वैक्रमाब्दे लिखित खण्डित पुस्तकम्—यस्याऽस्माभिः 'घ' इति सङ्केतेनोपयोगोत्र विहित.—उपलभ्यते । एवमेव भानुदत्तकृताया रसमञ्जर्या उपरि नागेशभट्टेन लिखितायाष्टीकाया अपि १७६९ वैक्रमेऽब्दे लिखितो हस्तलेख 'इण्डिया-आफिस-लाइब्रेरी' नामके लण्डननगरस्थे पुस्तकागारे सुरक्षितो वर्त्तते । तद्यदि बृहच्छब्देन्दुशेखरनिर्माणावसरे नागेशोऽय त्रिंशद्वर्षदेशीयोऽपि भवेत्, तदाप्यस्य जन्मकालः १७३१ वैक्रमाब्दः, तदर्वाक्, पश्चाद्वा सिध्यति । इण्डिया-आफिस-पुस्तकालयस्थो हस्तलेखोप्यत्रैव तात्पर्य्यं ग्राहयति ।

१७१४ वैक्रमेऽब्दे (१७५७ ई०) विद्वद्रत्नप्रभाभूषितायामस्या वाराणस्या बहो. कालात्प्रचाल्यमानस्य 'महाराष्ट्रियब्राह्मणेषु'देवरुखे'इत्युपाधिधारिणो ब्राह्मणा. सम्बन्धार्हा न वेति विवादस्य निर्णयाय शास्त्रमर्मज्ञाना विपश्चितामभूदेका सभा, यस्या 'देवरुखे'ब्राह्मणा सम्बन्धार्हा' इति निर्णयः समजनि । एतन्निर्णयव्यवस्था-पत्रोपरि निर्णेतृत्वेन हस्ताक्षराणि विदधता द्वासप्ततिसख्यकविदुषाम्मध्ये श्री-नागेशभट्टगुरवो रामरामभट्टाचार्या अप्येके वर्तन्ते । व्यवस्थापत्रमिद श्रीरामकृष्ण-सदाशिवपिपुटकरेण 'चितलेभट्टप्रकरण'नामके पुस्तके मुद्रापितमुपलभ्यते । अनेन व्यवस्थापत्रेणापि 'न्यायतन्त्र रामरामात्' इति मञ्जूषोक्तश्लोकात् नागेशस्य १७३१ वैक्रमेब्दे सत्ता सम्भाव्यते इति, प्रायेण प्रामाणिक एवैष समयः ।

नन्दटीका), (२०) लघुकाव्यप्रदीपोद्योतः, (२१) गुरुकाव्यप्रदीपोद्योतः (२२) गुरु-मर्मप्रकाशः, (२३) रसतरङ्गिणीटीका, (२४) रसमञ्जरीप्रकाशः, (२५) तिथीन्दु-शेखरः, (२६) अध्यात्मरामायणटीका, (२७) चण्डीपाठटीका, (२८) चण्डी-स्तोत्रप्रयोगविधि, (२९) आचारेन्दुशेखरः, (३०) तीर्थेन्दुशेखरः, (३१) त्रिस्थ-लीसेतुः, (३२) अशौचनिर्णयः, (३३) कात्यायनीतन्त्रम्, (३४) इष्टिकाल-निर्णयः, (३५) प्रयोगतरणिः, (३६) प्रायश्चित्तेन्दुसंग्रहः, (३७) लक्षणरत्नमाला, (३८) सापिण्ड्यमञ्जरी, (३९) तर्कभाषाटीका, (४०) तात्पर्यदीपिका, (४१) प्रभाकरचन्द्रतत्त्वदीपिका, (४२) पदार्थदीपिका, (४३) पातञ्जलसूत्र-वृत्तिः, (४४) पातञ्जलसूत्रवृत्तिभाष्यच्छायाव्याख्या, (४५) व्याससूत्रेन्दुशेखरः, (४६) वेदसूक्तभाष्यम्, (४७) लघुसाङ्ख्यसूत्रवृत्तिः, (४८) प्रत्याख्यानसंग्रहः, (४९) एकश्रुतिवाद, (५०) श्राद्धेन्दुशेखरः, (५१) कालेन्दुशेखरः, (५२) गीतगोविन्दटीका, (५३) सुधालहरीटीका, (५४) वाल्मीकीयरामायणटीका, (५५) परमार्थसारविवरणम् (५६) वृत्तिसंग्रहः।

पाणिनीयव्याकरणसिद्धान्तानां परिष्कर्तुर्महावैय्याकरणस्य, परमतालोचने, स्वसिद्धान्तस्थापने च नवीनानां स्वप्रतिभोद्भासितानां साहित्यशास्त्रसिद्धान्तानां निर्धारयितुः पण्डितराजजगन्नाथस्योपमामादधानस्य श्रीमतो नागेशभट्टस्य, तन्नि-र्मितानां ग्रन्थानां चोपरि न तावदद्यावधि तादृशमन्वेषणकार्यं समजनि, यादृश-मासीदावश्यकमिति महतः खेदस्य विषयः। अन्यथाऽन्येषां तत्कृतग्रन्थानां, तत्सिद्धान्तानाञ्चावश्यमेव भवेद्विकासः।

मन्यामहे वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्यानुसन्धानविभागोऽनुसन्धान-समर्थप्रतिभासम्पन्नैर्योग्यतम-सञ्चालकैरादिष्टेन पथोन्नतेः परमशिखरमधिरुरुक्षुरेता-दृशानां प्राचीनानां ग्रन्थप्रणेतॄणां विषयेऽवश्यमेवावश्यकमनुसन्धास्यतीति।

अथैवमुपलब्धैरुपकरणैर्यथामति परिष्कृतेऽप्यत्र बृहच्छब्देन्दुशेखरे भ्रम-प्रमादविप्रलिप्साकरणाऽपाटवादीनां मनुष्यस्वभावसुलभतयाऽस्मदज्ञानविलसिता, मुद्रणयन्त्रसङ्घर्षोद्भाविताश्च मात्राभङ्गादिका नैकविधास्त्रुटयो याः खलु सम्भवेयुस्ता उदाराशयैर्विद्वद्भिस्समीकरणीया एव।

ननु विद्वन्निवहैरेवैकपदे सहत्य कर्तुमर्हं, नितान्तं गुरु कर्मैतद्बृहच्छब्देन्दु-शेखरसम्पादनं नाम त्रिचतुराक्षरलवलघीयसा चेतसा कुर्वन्निह कथं नु वा न वञ्चनीयोऽस्म्यभिरूपाणाम्?।

अथाप्यप्रकाशितग्रन्थप्रकाशनकौतुकङ्कथङ्कथमपि सवरीतुमसमर्थेन मया केनाप्यदभ्रेण साहसेन साधु सम्पाद्य सस्कृतजगत्युद्भावितोऽय ग्रन्थो यदि विदुष-स्तोषयेन्ननु सफलश्रमोऽह कृतकृत्यमात्मान मंस्ये ।

कृतज्ञताप्रकाश. ।

अथाऽस्य प्रायेण परस्परविपरीतैर्विपुलै पाठभेदै' परिवर्द्धितकलेवरस्य बृहत शब्देन्दुशेखरस्य सस्कृतविदुषामुपकारबुद्धयैवाऽतिव्ययसाध्या मुद्रणव्यवस्था, सरस्वतीभवन-पुस्तकागाराद्यथोपलब्धलिखितग्रन्थावाप्तिसौकर्य्यञ्च, सोत्साह, सानुराग विदधता, परममान्याना, सस्कृतभाषोद्धारबद्धपरिकराणा, महनीय-सुललितकीर्त्तिकलापपरिमलभरोल्लासितनिखिलजगतीवलयान्तरालवर्त्तिविद्वज्जन-मानसमरन्दाना, सुरभारतीविभ्रमभरैकनिकेतनाना, भारतीयसभ्यतासस्कृति-समुपासकाना, विपश्चिल्लोकवल्लभानामुत्तरप्रदेशमुख्यमन्त्रिणा, स्वनामधन्य-**श्रीसम्पूर्णानन्दमहाभागाना** सर्व सुरभारतीप्रणयिसार्थ एवाऽधर्मणता भजते ।

वस्तुतो गुणैकपक्षपातिना, सकलप्रदेशराज्यधूर्वहनीतिविदग्रेसराणामेतेषा मुख्यमन्त्रिमहोदयानामस्मिन् बृहच्छब्देन्दुशेखरप्रकाशनकार्ये यदि नाऽभविष्य-द्विशिष्ट' कृपाकटाक्षस्तदा नैवेद सस्कृत-वाङ्मयाब्धेरमूल्य ग्रन्थरत्न प्रकाशमुपा-भजिष्यदिति मुख्यमन्त्रिमहोदया एवाऽत्र विशेषतो धन्यवादार्हा इत्येवमस्य ग्रन्थ-मणेः प्रकाशने पदेपदे हठादुपस्थितेभ्यो नानाविधविघ्नेभ्यो भृश दूयमानचेतसामपि तत्तदवसरे मुख्यमन्त्रिमनीषिभिर्वर्द्धितोत्साहानामस्माकमावेदन न खलु केषामपि कृते चटुलश्चाटुवादोऽपि तु वस्तुस्थितिकीर्त्तनमात्रमेव ।

तदेवमेतद्ग्रन्थ सम्पादन-मुद्रण-प्रकाशनादि-सर्वविध सकल श्रेयोभाजः श्रीसम्पूर्णानन्दमहाभागान् वय कैर्नु शब्दै' प्रशसाम इत्येवमभिचिन्तयता खलु निरुद्धप्रसरेव नः सरस्वती ।

किञ्चैवमेतद्ग्रन्थसम्पादन-मुद्रण-प्रकाशन-पुस्तकादानप्रदानादिविविधकार्येषु स्वस्वानुरूप विशिष्ट साहाय्यमातिष्ठद्भ्योऽनुसन्धानविभागाध्यक्षेभ्यो विद्वत्सदसि लब्धकीर्त्तिभ्योऽनेकभाषाप्रवीणेभ्यः **श्रीक्षेत्रेशचन्द्रचट्टोपाध्यायमहाशयेभ्य.**, वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालयस्य प्रस्तोतृपदमलङ्कुर्वद्भ्यो विपश्चिदपश्चिमेभ्यः **श्रीकुबेरनाथशुक्लमहोदयेभ्यश्च** धन्यवादान्वितरन्तस्तेषा सौजन्यातिशय श्लाघामहे ।

तदनु *'Preface'*[1] *and Introduction to An Edition of Brihacchabdendushekhara of Nagesh'* इत्याख्यस्यैतद्ग्रन्थसम्बन्धिनो निबन्धस्य (thesis) विलेखनावसरे विशिष्टमुचित.निर्देश यथावसरमुपादिशद्भ्य., सहृदयधुरीणेभ्यो हिन्दूविश्वविद्यालयसस्कृतविभागाध्यक्षेभ्यो डा० श्रीसूर्य्यकान्तशास्त्रिमहाभागेभ्योऽनेकान् साधुवादान् क्रियासमभिहारेणोदाहरन्तो वयमेतेषामनुग्रहभर नितरा धारयामः ।

नानापुस्तकपाठभेदविलसत्प्रोद्भिन्ननानामत-
व्याख्याभेदविशङ्कटोक्तिगहनो, नागेशभट्टोम्भित ।
नव्यव्याकरणाऽब्धिगाहनरसव्यासङ्गभाजा बृहन्
हृद्य शेखरनामको विजयते शब्देन्दुपूर्वो निधि ॥

सर्वे भवन्तु सुखिन , सर्वे सन्तु निरामया ।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु, मा कश्चिद्दु खभाग्भवेत् ॥

श्रीराजस्थान-सस्कृत-कालेज,
मीरघाट, वाराणसी—१
चैत्रकृष्ण १० भौमे स २०१७ वै

—इत्याशसमानस्य, विधेयतमस्य,
श्रीसीतारामशास्त्रिणः ।
ता० २२–३–१९६० ई०

---

१ अस्माभि 'पी० एच्० डी०' इत्युपाधिप्राप्त्यर्थं 'बृहच्छब्देन्दुशेखर'ग्रन्थमधिकृत्य लिखितस्य, काशीस्थहिन्दूविश्वविद्यालये च समुपस्थापितस्याङ्गलभाषामयस्य निबन्धस्य (thesis) प्रकाशनं तु ततो लब्धानुज्ञैर्यथावसरं विधास्यते ।

॥ श्री ॥

बृहच्छब्देन्दुशेखरे

प्रथमभागप्रकरणसूची

पूर्वार्द्धं

द्वितीयभागप्रकरणसूची

पूर्वार्द्धे

तृतीयभागप्रकरणसूची
उत्तरार्द्धे

बृहच्छब्देन्दुशेखरः

प्रथमो भागः

* श्रीमहागणपतये नमः *

अथ महामहोपाध्यायश्रीनागेशभट्टविरचित

बृहच्छब्देन्दुशेखरः

नागेशः किल नागेशभाषितार्थविचक्षणः ।
शिवभट्टसुतो धीमानुपाध्यायोपनामकः ॥ १ ॥
याचकानां कल्पतरोररिकक्षहुताशनात् ।
शृङ्गवेरपुराधीश-रामतो लब्धजीविकः ॥ २ ॥
नत्वा फणीशमीशानं कौमुद्यर्थप्रकाशकम् ।
मनोरमोमार्द्धदेहं तन्वे शब्देन्दुशेखरम् ॥ ३ ॥

ग्रन्थसमाप्ति-ग्रन्थप्रचारादि-प्रतिबन्धकविघ्न-विघाताय समुचितऋषित्रय-नमस्काररूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै, व्याख्यातृ श्रोतॄणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति—मुनित्रयमिति । कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वाद् द्वितीया । परिभाव्येति । तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वात्—

---

१ 'नागेशभट्टो' ग. ख. पुस्तकपाठ ।

२ 'प्रचारादी'त्यन्तोऽयं पाठ ख पुस्तके नास्ति ।

प्राचामुक्तीस्तिरस्कृत्येत्यर्थः । मुनित्रयोक्तीर्विचार्येत्यप्यर्थः[1] । न चाऽत्रा[2]ऽर्थे 'परिभावस्[3]तिरस्क्रिये'ति कोशविरोधः । कोशस्य नामलिङ्गानुशासनत्वेन धातोस्तिरस्कारमात्रार्थाऽबोधकत्वात् । 'परौ भुवोऽवज्ञाने' इति विशेषणेनाऽन्यार्थबोधनाच्च । एतेन स्वग्रन्थस्य प्राचीनग्रन्थैरगतार्थता, समूलत्वं च ध्वनितम् । भाविनोऽपि बुद्ध्या विषयीकरणादियमिति निर्देशः । सिद्धा[4]न्तप्रकाशकत्वेनाऽतिदुरूहग्रन्थान्तरेभ्यः सिद्धान्तज्ञाने जायमानस्य क्लेशरूपसन्तापस्य शामकत्वेन च कौमुदीसादृ[5]श्यम् ।

अत्र 'सिद्धान्तकौमुदी'त्यनेन वैयाकरणसिद्धान्ता विषयः । तज्ज्ञानं प्रयोजनम् । तज्जिज्ञासुरधिकारीत्यादि बोधितम् ।

अइउणिति । एषु जातिपरो निर्देशः । अत एवा'ऽवात्ता'मित्यादावुभयोरपि झल्त्वात् 'झलो झली'त्यादिसिद्धिः । तत्र यद्यपि ह्रस्व-दीर्घ-प्लुतसाधारणी जातिरस्ति, तथापि तस्या अत्र न निर्देशः । अणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणात् । किन्तु तद्व्याप्या ह्रस्वमात्रवृत्तिरपि सा स्वीक्रियते, व्यवहारबलात् । तस्या एव निर्देशः । (अत एवा[6]ऽस्य च्वावित्यादावणुदित्सूत्रप्रवृत्तिः)। अत एव 'दीर्घाणामनण्त्वेन सवर्णाऽग्राहकत्व'मिति सिद्धान्तः सङ्गच्छते। न चैवमपि दीर्घादीनामच्[7]त्वं न स्यात् । इष्टापत्तेः । अणुदित्सूत्रप्रवृत्त्या, लक्षणया वाऽजादिपदैस्तदुपस्थितिः शास्त्रे इत्यग्रे निरूपयिष्यामः । [यद्वा[8] व्यक्तिपक्षेऽपि विनिगमनाविरहात्तद्रूपाणां सर्वेषां ग्रहणमत्र । तदुक्तं भाष्ये— 'रूपसामान्याद्वा सिद्धम्'–इत्यग्रे निरूपयिष्यामः । स्पष्टं चेदं वृद्धिसञ्ज्ञा-

---

१ 'विचार्येत्यर्थश्च' ग पाठः । 'विचार्येत्यर्थो वा' ख पाठः ।

२ 'न चाऽत्र पक्षे' ख ग पाठः ।

३ 'अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया' इत्यमरे तु दीर्घः पाठः ।

४ 'सिद्धान्ते'ति ग नास्ति ।

५ 'सादृश्यबोधनादुपमाऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः' ख पाठः । ६ ख. पुस्तकपाठः ।

७ 'अत्त्व न स्यात्' इति तु शोधितः क. पुस्तकपाठः । ८ ग. पुस्तकपाठः ।

सूत्रे कैयटे ।] यद्वा—व्यापकजातिनिर्देश एवाऽत्र । अणुदित्सूत्रप्रयोजनन्तु वक्ष्यते ।

सञ्ज्ञासूत्राण्येतानि । नन्वेतानि न सञ्ज्ञासूत्राणि, किन्तु क्रमबोधकानि[2] । अत एव 'यमा यमी'त्यादौ यथासङ्ख्यनिर्वाह इति चेन्न ।

क्रमबोधकत्वेऽप्येषामादिरन्त्येनेत्यनेनैकवाक्यतया वृत्तिपरिच्छेदकत्वेन संज्ञासूत्रत्वाऽक्षते । क्रमस्या[3]ऽपि सञ्ज्ञाद्वारेणैवोपयोगात् । एकवाक्यता चेत्थम्–'आदिरकारादिरन्त्येनेता सह्देशेन णकारादिना सहित उच्चार्यमाण सन् आद्यन्ताभ्यामाक्षिप्तमध्यगामिनामिकारोकारादीना, स्वस्य च संज्ञेती'त्याहु[5] । स्वौजसित्यादीनामप्येतदेकवाक्यतया सुबादिसंज्ञार्थत्वेन सञ्ज्ञासूत्रत्वमस्त्येव । स्वादिविधायकत्वमपीति त्वन्यत् ।

'अइउ'णित्यादौ संहिता[6]—(कार्यकरणेऽभिमतवर्णनिर्देशाऽनापत्त्या तद्–)विवक्षाविरहान्न यणादय । 'विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चे'त्यनेन निपातत्वात्, 'निपात एका'जिति प्रगृह्यत्वेन प्रकृतिभावान्न सन्धि'रित्यपरे ।

कारप्रत्ययोऽपि बाहुलकान्न भवति । वस्तुतस्तत्र 'इकृश्तिपौ धातुनिर्देशे' इत्यतो 'निर्देशे' इत्यनुवर्त्तते । निर्देशश्च प्रतिपादनम् । तच्च प्रत्यासत्त्या वर्णस्यैव । प्रकृते त्वानुपूर्वीसपादनमात्रे तात्पर्यं, न तु 'कविपुत्र' इत्यादौ दृष्टानां प्रतिपादने । अतो न कारप्रत्यय । 'ककार' इत्यादौ हलामज्व्यतिरेकेणोच्चारणाऽभावादच्सहितोच्चारणेऽपि वर्णप्रतिपादन एव तात्पर्यमिति न कश्चिद्दोषः । यत्तु 'वर्णोपदेशकालेऽजादिसञ्ज्ञानामनिष्पादात्सन्धिर्ने'ति । तन्न । वर्णोपदेशे इत्सञ्ज्ञायामच्प्रत्याहारे च ज्ञाते[8], 'उपेन्द्र' इत्यादौ तटस्थ इव, उद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने वर्णोपदेशादावपि प्रवृत्ते-

---

१ ख. पाठ ।
२ 'क्रमविधायकानि' ख. पाठ' ।
३ क. ग. पाठ ।
४ ख पाठ. ।
५ 'आक्षिप्तानां सञ्ज्ञेत्याहु.' क. पाठ. ।
७ ख. नास्ति ।
६ 'सहिताविवक्षाविरहान्न' ख. पाठ' ।
८ 'निष्पन्ने' ख. पाठ ।

नीति फलितम् । एवं च तदानुपूर्वीका श्रुतिरिवाऽनादिरकर्तृका, प्रत्याहारादितात्पर्यिका, तत्प्रसादात्पाणिनिना लब्धा । अत एवाऽष्टाध्याय्य-पेक्षयाऽस्य ग्रन्थान्तरत्वम् । अत एव च श्रुतितुल्यमूलकत्वेनाऽस्यैव वेदाङ्गत्वं, प्रमाणत्वं चेति बोध्यम् । अत्र प्रमाण तु-'**येनाक्षरसमाम्नाय-मधिगम्य महेश्वरात् । कृत्स्नं व्याकरण प्रोक्त**'मिति शिक्षावचनम् ।

'महेश्वरेण प्रोक्तानी'ति व्याख्यानेऽपि मदुक्तार्थे एव पर्यवसानम् । व्याख्यानेनाऽध्यापनेन वा प्रकाशितस्यैव[1] 'प्रोक्त'पदार्थत्वात् । प्रत्या-हाराह्निकभाष्ये-'एषा ह्याचार्यस्य शैली लक्ष्यते-अक्षु अचो, हलु हल इति', 'लण्सूत्रे णकारविषयाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति, व्याख्यानत इती'त्यादावा-चार्यपदेन शब्दपुरुष एव । मीमासकाना वेदपुरुषे प्रेरणादिवत्-आचार्यत्वेन व्यवहारे बाधकाऽभावात्, महेश्वरकृतत्वेन व्याख्यातॄणां मते महेश्वरवत् ।

'ञमङणन'मित्यादौ मकारप्रत्याख्यानपरभाष्य तु 'किमदृष्टार्थमत्र तदु-च्चारणम् , उत दृष्टार्थमपी'त्येव विचारपरमिति न दोष । अन्यथाऽङ्गानामपि पारायणादिषु धर्मश्रवणेन तत्र तत्र पाणिनिन्यासप्रत्याख्यानस्याऽप्यसङ्गत-ताऽऽपत्तिः । एवं चाऽऽम्नायसादृश्यादाम्नायव्यवहार इति बोध्यम् ।

'श्रुतिरेवे'त्यन्ये । इदमेवाऽभिप्रेत्य भाष्ये उक्त-'सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नाय , फलित , पुष्पितश्चन्द्रतारकवत् प्रतिमण्डितो, ब्रह्मराशि-रिति—सर्ववेदपुण्यफलाऽवाप्तिश्चाऽस्य ज्ञाने भवति, मातापितरौ चाऽस्य स्वर्गे लोके महीयेते' इति । 'चन्द्रतारकवत्प्रतिमण्डित' इति प्रतीक-मुपादाय भर्तृहरिणा—'यथैवेदम् अव्युच्छिन्न चन्द्रतारकादि, एवमस्या-ऽक्षरसमाम्नायस्य वाग्व्यवहारजनकस्य न कश्चित्कर्त्ताऽस्त्येवमेव वेदे पारम्पर्येण स्मर्यमाण'मिति व्याख्यातम्[2] । तदुक्तमेतच्चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतायां काशिकायां[3]—'नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद

---

१ 'प्रकाशितत्वस्यैव' क पाठ. ।

२ 'व्याख्यातमित्यल' ख. पाठ' । ३ 'नन्दिकाशिकायां' क पाठ ।

ढक्कां नवपञ्चवारम् । उद्धर्तुकाम सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शे शिवसूत्र-जालम्' । तथा—'अत्र सर्वत्र सूत्रेषु अन्त्य वर्णचतुर्दशम् । धात्वर्थं समुपादिष्ट पाणिन्यादीष्टसिद्धये ।' इति । धात्वर्थं = धातुमूलकशब्दशास्त्र प्रवृत्त्यर्थम् । इन्द्रोऽप्याह—'अन्त्यवर्णसमुद्भूता धातव. परिकीर्तिता' इति–इत्यलम् ॥ नन्वेवमपि प्रयोजनाऽभावादेषामानर्थक्य, कलादि-दोषरहितवर्णस्वरूपज्ञानस्य लोकत एव सिद्धे' । कस्य चित्साधुत्वा-ऽप्रतिपादनाच्चाऽत आह—संज्ञार्थानीति । 'आदिरन्त्येने'तिसूत्रेण क्रियमा-णाऽणादिसञ्ज्ञानां सन्निवेशविशेषमन्तरेण कर्त्तुमशक्यत्वादिति भाव ।

सञ्ज्ञाप्रणयनं च लाघवेन शास्त्रप्रवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् । गर्गाद्यादिगणेषु पाठेनाऽपठितेषु च पृषोदरादिपाठात् कलादिदोषविशिष्टानामसाधुत्व बोध्यम् । सञ्ज्ञार्थत्वं यथा तदाह—एषामिति । अकारश्चेति । तेन 'र'प्रत्याहारसिद्धिरिति भाव । अनन्त्यत्वात्पृथगुक्ति ।

इद चँ तुल्यास्यसूत्रस्थ—कैयटाद्यनुरोधेन । परेतु—अस्यानुऽनासि-कत्वेऽतो ऌेति सूत्रे भगवान् पाणिनिर्लकारं नोच्चारयेत् । प्रत्याहारेणैव निर्वाहात् । तस्मादस्याऽनुनासिकत्वाऽभाव एव । (न चँ तत्र लकारग्रहण-मादिरन्त्येनेत्यस्याऽनित्यत्वज्ञापनाय । तस्मिन् ज्ञापिते रेफाऽ-काररूपा-ऽऽद्यन्तविषये तदप्रवृत्तावित्सञ्ज्ञावैयर्थ्यापत्तेः । नह्यनित्यत्वेन तस्या एव क्वचित्संज्ञात्वं भवति, क्वचिन्नेति लभ्यते । क्वचित्सञ्ज्ञात्वसिद्धावत्रापि तयैव व्यवहारोपपत्तौ लकारोच्चारणसार्थक्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात् । 'व्याख्यानत' इतिन्यायेन 'रात्सस्ये'त्यादौ दोषवारणेऽपि वृद्धिविधा-यके लकारोच्चारणं व्यर्थमेव) । 'लोपश्च बलवत्तर' इत्यादिभाष्यादप्यस्या-ऽनुनासिकत्वमप्रामाणिकम्[6] । एतच्चाऽनुपदमेव स्फुटी भविष्यति ।

---

१ इतिः ग पुस्तके नास्ति । २ ख. पुस्तके नास्ति । ३ क ग. पाठ ।
४ ग पाठ । ५ 'सौत्रलोपेन लुप्तो वे'त्यस्याग्रेऽय पाठो ग पुस्तके ।
६ 'अप्रामाणिकमित्यग्रे निरूपयिष्याम.' ग. पाठः ।

तस्मादुपाल्कारीयतीत्याद्यर्थ[४]मुरणितिसूत्रे लकारग्रहणं कर्त्तव्यमेव, ऋलो· सावर्ण्य(वचन)वत् । (सौत्रलोपेन[५] लुप्तो वा) । ध्वनितं चेदं 'लपरत्व वक्ष्यामी' त्यनेन तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये । (यद्वा 'रलयोः समता भवे'दिति तन्त्रोक्तेः—'रपर' इत्यत्र 'र' शब्देन लोऽपि ग्रहणम् । अयमेव 'वक्ष्यामी'ति भाष्यार्थ. । 'अतो ल्रान्तस्ये'त्यत्र तु स्पष्टार्थमुभयोपादानम्, उक्तार्थस्य क्वचिदनाश्रयणज्ञापनार्थं वा । तेन 'रात्सस्ये'त्यादौ न दोषः । एतदेवा-ऽभिप्रेत्य शारदाटिप्पणे राघवभट्टेनोक्त—'व्याकरणपरिभाषया रेण लोऽपीष्यते ग्रहण'मितीत्याहु.) ।

ननु 'अइउण्' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्पुनर्हयवेत्यादिष्वकारो व्यर्थ. । तस्या-ऽपि हल्त्वादिप्रसङ्गश्चेत्यत आह—हकारादिष्विति । त[६]त्फलन्तूक्तमेव । 'हल्संज्ञार्थं' इति तु न भ्रमितव्यम् । पुन· पुनरुच्चारणवैयर्थ्यापत्तेः ।

स्यादेतत् । 'न विभक्तौ तुस्मा'इत्यादिसार्थक्याय 'हलन्त्य'मित्यस्यो-पदेशेऽन्त्य हलित्स्यादित्यर्थकत्वाऽऽवश्यकत्वेन, 'हलन्त्यमादिरन्त्येने'-त्यनयोः परस्परसापेक्षत्वेनाऽन्योन्याश्रयादबोधः । एवञ्च[६] लकारे-त्संज्ञामबोधयित्वा हलामित्सञ्ज्ञाबोधन पाणिनेरयुक्तम् । ननु 'ह'लित्ये-कदेशस्यैव तन्त्रा[७]दिकमस्तु । 'हस्य ल्' इति समास । सामीप्य षष्ठ्यर्थ ।

न च 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य जागरूकत्वेन सामीप्यरूप षष्ठ्यर्थो दुर्लभ. । अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थिते. । संज्ञा-परिभाषयोरुभयोरपि अन्यगुण त्वेन परस्पर सम्बन्धाऽयोगाच्च । 'गुणाना च परार्थत्वा'दिति न्यायात् ।

न चे'को गुणवृद्धी' इतिसूत्रे तच्छेषशब्देन परिभाषयोर्गुणगुणिभावो व्यवहृत इति वाच्यम् । 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयो ' 'अलोन्त्यस्य' 'इको गुण-

---

१ ग पाठः । २ क. पाठः । ख. ग. पुस्तके नास्ति । ३ क. ग. पाठः ।

४ इलोऽग्रे-'राम'इत्यादौ संयोगान्तलोपापत्तेः'—ख पाठ ।

५ 'पत्तेश्च' ख ग पाठ· । ६ ख. पुस्तके नास्ति ।

७ 'आवृत्तिरस्तु' क ग पाठ· ।

वृद्धी'इतिसूत्रत्रयस्य लक्ष्यसंस्कारकमहावाक्ये विशेषणविशेष्यभावमादायैव तच्छेषव्यवहारो,[1] न तु गुणगुणिभावेन, परस्परापेक्षत्वेन वेति कैयटेन स्पष्टमुक्ते । एतन्मूलकतयैव तत्पक्षाऽसंभवस्य तेनोक्तेश्चेति नाऽन्योन्याश्रय इति चेन्न । 'हल विलेखने' इति धातोर्लकारस्येत्संज्ञापत्तेः । न च फलाऽभावः । 'देवदत्त ! हल' इत्यादौ लित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोप इतिवत् प्रत्ययात्पूर्वत्वाऽभावेऽपि लित्स्वरस्यैव फलत्वात् । (अतएव[2] काम्यचि लुप्तनिर्दिष्टाऽऽदिर्यत्न आस्थितो भाष्ये । 'देवदत्त[3] ह्लाद' इत्यादावतिव्याप्तेश्च) । किञ्च 'ब्राह्मणस्य कम्बल'इत्यादावसत्यपि प्रकरणादौ स्वस्वामिभावादिवदनन्तर-समीपादिशब्दप्रयोगमन्तरा सामीप्याद्यप्रतीतौ, वृत्तौ सुतरां तदप्रतीतिरिति[4] सामीप्यादेः षष्ठ्यर्थत्वाऽभावः । पृथक् प्रयोगे त्वसामर्थ्याद्वृत्तेरेवाऽभाव इति,-अस्य समासस्य क्लिष्टत्वम् । अत एव 'चित्रगु'रित्यतश्चित्रा गावो यस्येत्यतश्च[5] चित्रगवीसमीपवर्त्तिवृक्षादेरप्रतीतिः । ['चित्रगवीना'[6]मिति क्वचिदन्त्यनकारपाठस्तु लेखकप्रमाद एव । एवं चाऽऽनन्तर्यादय षष्ठ्यर्था एव न भवन्ति][7] । 'अस्तेरनन्तरे समीपे वे'त्यादिभाष्य तु (अनन्तरादि)[8]पदाऽध्याहारेण[9] तन्निरूपितसम्बन्धार्थिका, स्थाननिरूपितसम्बन्धार्थिका वेत्यभिप्रायकम् । अत एव मतुप्सूत्रे कैयटेन— 'गावोऽस्य सन्त्यनन्तरा' इत्यर्थे मतुपूशङ्कापरभाष्यव्याख्यावसरे 'आनन्तर्यमस्त्यर्थवत्प्रकृत्यर्थोपाधि'रित्युक्तं, नतु तस्य षष्ठ्यर्थ(त्वेन प्रत्ययार्थ)-

---

१ 'व्यवहारादिति नान्योन्याश्रय ' ख. पाठः । 'व्यवहारो, नतु परस्परार्थव्यवस्थापकत्वेनेत्यदोषादिति नान्योन्याश्रय ' ग पाठ ।

२ क पुस्तके नास्ति । ३ क, ग, पुस्तके नास्ति ।

४ ख. पुस्तके नास्ति । ५ 'त्यतश्चित्र' ख पाठ ।

६ 'गवीणां' ख. पाठ । ७ क, ग पुस्तके नास्ति ।

८ क पुस्तके नास्ति । ९ 'तदध्याहारेण' ख. ग. पाठः ।

त्वमुक्तं।[भगवता भाष्यकारेण चाऽसामर्थ्याद्वृत्त्यभाव उक्तः। षष्ठ्यर्थत्वे तु प्रत्ययार्थत्वात्काऽसामर्थ्यम्। तस्माद्यत्र षष्ठ्यन्तमात्रप्रयोगे आनन्तर्यादिप्रतीतिस्तत्रानन्तरादिपदाध्याहार एवेति तत्त्वं। तत्र सूत्राऽनुपात्ताऽस्त्यर्थान्तर्भावेण बहुव्रीहिवत्, आनन्तर्याद्यर्थान्तर्भावेण बहुव्रीहि-मत्वर्थीयौ—'चित्रा गाव सन्त्यस्याऽनन्तरा' इत्यर्थे न भवत, अनभिधानादिति मतुप्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। अनन्तरादेरिदमर्थत्वे 'तस्येद'मिति शैषिको नेति 'तस्येद'-मित्यत्र भाष्ये। अनन्तरादिशब्दै षष्ठीतत्पुरुषस्तु भवत्येवेत्याद्यूह्यम्।

'ग्रामकूप' इत्यत्र ससीमके, साऽरण्यके ग्रामशब्दस्य वृत्तेरवयवार्थकषष्ठ्यैव समास। 'अनेकाल्शि'दित्यादौ तु 'ध्वसोरेद्धा' वित्यत्र विभक्त्यन्त-'लोपश्'शब्दोत्तरं शकारप्रश्लेषपरभाष्यप्रामाण्यात्समीप एवाऽवयवत्वारोपेण समास। अत एव 'गङ्गातीर'मित्यादौ न दोष। (स्पष्टा चेयरीतिर्मपर्यन्तस्येति सूत्रे कैयटे। 'तीरत्वेजाति–) विशिष्टेनाऽवयविना तीरेण सयोगसंबन्धोऽप्यत्र वक्तु शक्य'इत्यन्ये। अनेकान्तपक्षे सर्वत्राऽनुबन्धग्रहणे एवमेव बोध्यम्। नच वुञ्छण्-क ठञादौ परस्मिन्नपि सामीप्यसत्त्वाण्णित्वप्रयुक्तवृद्धिप्रसङ्ग। दन्नचश्चकारेण 'हलन्त्यमितीत्संज्ञकसामीप्यप्रयुक्त कार्यं पूर्वस्यैव, न परस्ये'ति व्याख्यानेन निर्वाहसंभवात्। एतेन 'हात् लि'ति पञ्चमीसमासो, 'हे लि'ति सामीप्यार्थकसप्तम्या समासो, 'हसमीपो लि'ति मध्यमपदलोपी समासश्च परास्त[२]। पञ्चम्या. परशब्दान्वितत्वेन, सप्तम्या क्रियान्वितत्वेन, लकारेण सामर्थ्योऽभावाच्च। (यद्यपि 'हलसीरा'-दितिनिर्देशेन हलधातोर्लस्य नेत्सञ्ज्ञेति मध्यमपदलोपिसमासे बाधकाऽभावस्तथापि ज्ञापकस्वीकारापेक्षया सम्पूर्णसूत्रावृत्तिरेव लघीयसी)।

ननु 'हल् च ल् चे'ति द्वन्द्वोऽस्तु। नचाऽस्यामवस्थाया हल्पदार्थज्ञानाऽभावेन सहविवक्षाऽभावाद् द्वन्द्वो दुर्लभ इति वाच्यम्। 'आद्यन्तौ

---

१ [] एतदन्तर्गत पाठ क पुस्तके नास्ति।　　२ ग. पाठोऽयम्।

३ ग. पाठ।　　　　४ 'संपूर्णावृत्ति' ग. पाठ।

टकिता'वित्यादौ यथासंख्यमन्वयेऽपि प्रथमत साहित्यावच्छिन्ने साहित्यावच्छिन्नोऽन्वयमात्रेण सह विवक्षामाश्रित्य द्वन्द्वसाधुत्ववदिहापि प्रथमतो लकारो, हलूपदवाच्यश्चेदितिसामान्यतो बोध कल्पितमादाय द्वन्द्वसाधुत्वोपपादनात् । ततो विशेषजिज्ञासायामादिरन्त्येनेत्याद्येकवाक्यतया विशेषतो वाक्यार्थबोधो लक्ष्यसस्कारक इत्यदोष ।

किञ्च सहविवक्षा – सह वक्तु वक्तुरिच्छा । सा चाऽऽदिरन्त्येनेतिसूत्रप्रणयनानुपपत्त्या पाणिनेस्ततः पूर्वमपि हलूपदार्थज्ञानादक्षतैव । बोद्धृबोधस्तु क्रमेणैवेति चेन्न ।

'आद्यन्ता'वित्यादौ यथासंख्यसूत्राऽऽरम्भसामर्थ्येन तथा साधुत्वाङ्गीकारेऽपि, अन्यप्रकारेण तस्य साधुत्वकल्पने मानाऽभावात् । किञ्च श्रोतृणां सह बोधो भवत्वि'तीच्छया सह वक्तुमिच्छाया एव सहविवक्षात्वेन, श्रोतृणामपि सहबोधस्यैवौचित्यात् । तादृशेच्छया तेषां तादृशबोधाऽजनकशब्दप्रयोगे तु पाणिनेर्भ्रान्तत्वापत्ति । 'मुखनयन पश्ये'त्यादौ तु नयनपदार्थाऽज्ञानवतः कस्यचित्सहबोधाऽसभवेऽपि, अन्यस्य तज्ज्ञानवत सह बोधसत्त्वेन सहविवक्षाऽक्षतैव । अत्र तु न कस्यापि सहबोध इति विशेषात् । ('मुखनयन पश्ये'त्यादावुभयज्ञत्वेन ज्ञातं प्रत्येव तादृशशब्दप्रयोगात् । तेन रूपेण ज्ञानं भ्रमः, प्रमा वेत्यन्यत् । लोके भ्रमेणापि व्यवहारात्) । किञ्च पाणिने पूर्वं हलूपदार्थज्ञानेऽपि तदभिप्रायेण न प्रयोग । अन्यथा व्याख्यातृपरम्परावगतवक्तृतात्पर्याऽनुपपत्त्या, 'लट् स्मे'-इति सूत्रस्थकैयटोक्तरीत्या लक्षणया, तन्त्रान्तरीयप्रथमादिव्यवहारेण प्रथमादिपदानामिव शक्त्यनुमानाद्वा, तत श्रोतृणा बोधसंभवेनेतरेतराश्रयस्यैवाऽभावेन, तदाशङ्का, लकारनिर्देश-तन्त्राश्रयणादिरूपसमाधानादिपरभाष्यस्याऽसङ्गत्यापत्तेः । नचैवमजादिव्यवहारस्यापि लक्षणादिनैवो-

१ 'साहित्यान्वय' क ख पाठ । २ क. पुस्तके नास्ति ।
३ 'तु पदार्थाज्ञानवतः' ग. पाठ । 'तु ' क. ख. पुस्तके नास्ति । ४ क ग. पाठ. ।

पपत्तौ 'आदिरन्त्येने'त्यादिवैयर्थ्यम् । 'क्वचिल्लक्षणया बोध' इति सर्वत्र लक्षणाद्याश्रयणमेवेति नियमाऽभावात् । 'नाऽसूया कर्त्तव्या यत्राऽनुगम क्रियते'इति 'पङ्क्तिविंशती'तिसूत्रस्थभाष्योक्तेश्च । तस्मा'त्करिष्यमाणशक्ति-ग्रहोपायकपदस्य तदभिप्रायेणाऽऽचार्यस्य पूर्वमप्रयोग'इत्येव कल्पना ज्यायसी । ध्वनितश्चाऽयमर्थो वाक्याऽसमाप्तिप्रतिपादकभाष्येणाऽपीति स्पष्ट-मस्मत्कृतभाष्यप्रदीपोद्द्योते । किञ्च लकारद्वयश्रवणापत्तिः । सयोगान्तलो-पस्तु न । यण प्रतिषेधात् । झलो लोपाच्च । ['पूर्वं पूर्वमन्तरङ्ग'मितिपक्षे विभक्ति-लोपस्य बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वात् । लस्य सयोगान्त्यत्वाऽभावाच्च । पूर्वोक्त-रीत्या द्वन्द्वस्य दु खलभ्यत्वेन सूत्राऽऽवृत्तेरेव युक्तत्वाच्च] । एतेन 'हलन्त्यं, ल्' इति प्रश्लेष'इत्यपास्तम् । संयोगान्तस्य पदत्वाऽभावाच्च । सौत्रलोपाश्रयणे त्वस्मदुक्तमेव लघु । नचेह 'शषस'रित्यन्त समुदायमुद्दिश्य 'ह'लित्य-नेन हल्संज्ञा विधेयेति वाच्यम् । श्रोत्रगृहीतस्योद्देश्यत्वे 'वृत्त्या पदजन्यो-पस्थिति शाब्दबोधे कारण'मिति सिद्धान्तहानात् । (रान्तसमुदायस्या-ऽज्ञातज्ञापकत्वरूपोपदेशत्वाऽभावेन णादीनामित्संज्ञाऽनापत्तेः । आवृत्त्या-ऽऽदिनोभयरूपत्वे तु विपरीतगौरवम् । मम त्वानुपूर्वीविशेषस्याऽज्ञातस्य ज्ञापनादुपदेशत्वम्) । विनिगमकाऽभावेन 'अइउ'इत्यादीनामपि संज्ञा-पत्तेश्च । नचाऽऽद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरण हल्शब्द इति नाऽन्योन्या-श्रय इति वाच्यम् । अत्यन्तवैसादृश्येनाऽनुकरणत्वाऽयोगात् । अनुकरणं हि सादृश्याख्यसबन्धेन प्रतीतिजनकम् । नचैतत्साहृश्य मध्यमेष्वित्यपि वदन्ति । न च 'उपदेशे इदन्त्यम्' । 'अच्' । 'अनुनासिक' इति सूत्र-त्रयम् । 'अ'जिति सूत्रमनन्यार्थम् । तत्रा'ऽनुनासिक' इति तृतीयसूत्रे-ऽजित्यनुवृत्तिसामर्थ्या दच्चेदिद्भवति तर्ह्यनुनासिक एवे'ति नियमाश्रयणा-

---

१ क. ग पुस्तके नास्ति । २ क. ग. पाठः । ३ क. ग. पाठः ।
४ अयं ग्रन्थ क. पुस्तके नास्ति । ५ 'आवृत्त्योभय' ग. पाठः ।
६ 'एतेनाद्यन्तावयवद्वारा' ख. पाठ । ७ 'इत्यपास्त' ख. पाठः ।

दुप्रभृतौ न दोष । एवं च हल्ग्रहणमपि व्यर्थम्, अन्योन्याश्रयशङ्काऽपि नास्तीत्यपरमनुकूलम् । योगविभागसामर्थ्याच्चाऽनन्तरस्येति न्याय बाधित्वा व्यवहितस्यापि नियम । तेनाऽऽद्यस्याऽपि न 'रु'प्रभृतौ प्रवृत्तिः। 'मिदचोन्त्यात्पर.', 'ङिनत्यादि'रिति ज्ञापकाच्च न विपरीतनियम ।

नच पाणिनिसूत्रभेदः । एवञ्च[1] पारायणादावदृष्टहानि' । तथा च तत्र तत्र भाष्यम्—'अपाणिनीयन्तु भवती'ति—इति वाच्यम् । कल्प्यमानन्या. स्य लघुत्वेऽस्याऽदोषत्वात् । तथा चो'पसर्गात्त' इति सूत्रे भाष्यं-'सूत्रभेद तमुपाचरन्ति, यत्र तदेवाऽन्यत्सूत्रं क्रियते, भूयो वा । यदि तदेवोपसंहृत्य क्रियते, नाऽसौ सूत्रभेद' इति । 'उपसंहृत्ये'त्यस्य—सङ्क्षिप्तं कृत्वेत्यर्थ । 'नाऽसौ सूत्रभेद'—इत्यस्य 'दोषाये'ति शेष । दृष्टद्वारैवाङ्गानामदृष्टार्थत्वमिति तदाशय इति वाच्यम्[2] ।

[अपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गवाक्यस्य[3] लक्ष्यसंस्कारकत्वे उदासीन इवाऽपवादविषयेऽपि प्रवृत्त्यापत्तौ 'पश्चाद्भुक्तवन्त ब्रूयान्मा भुँक्था'[4] इति किं तेन कृतं स्या'दिति 'स्थानेन्तरतम'सूत्रभाष्योक्तन्यायबोधिताऽपवादशास्त्रवैयर्थ्यापत्तिमूलक-प्रातिपदिकार्थसूत्रस्थभाष्यपठित—'पूर्वमपवादा अभिनिविशन्ते, पश्चादुत्सर्गा'इति न्यायेनोत्सर्गवाक्यार्थात्पूर्वमपवादवाक्यार्थस्यावश्यकत्वेन, तत्काले चाऽच्पदार्थनिष्पत्त्यभावेनाऽन्योन्याश्रयस्य तद वस्थत्वात् । ननु सूत्राऽऽवृत्तिमतेऽपि 'न विभक्तौ तुस्मा' इति सूत्रघटकविभक्तिपदबोध्यसुप्तिङ्बोधात्पूर्वं तदबोधेनाऽन्योन्याश्रयस्य तदवस्थत्वेन, तत्परिहाराय 'अपवादसिद्ध्युपयोग्यतिरिक्तविषये एवाऽपवादबोधात्पूर्वमुत्सर्गस्य न लक्ष्यसस्कारकता, अपवादसिद्ध्युपयोगिनि तु तद्बोधात्पूर्वमपि से'त्यवश्यं वाच्यम्, 'न विभक्ता'वित्याद्यपवादारम्भसामर्थ्यात् । एवं च प्रकृतेऽपि न दोष' । विभिन्नविभक्तिनिर्देशेन, योगविभा-

१ क ग. पाठ । २ 'इति वाच्यम् । योगविभागनियमज्ञापका'—क ग. पाठः ।
३ क. ग. पुस्तके नास्ति । ४ 'भुङ्क्था' इतित्वपपाठः । लुङि अमभावात् ।

गेन चाऽज्विषयनियमस्य सर्वनियामकत्वज्ञानेनाऽपवादत्वनिर्णयादिति चेन्न]। योगविभागनियमज्ञापकाश्रयणरूपज्ञानगौरवमाश्रित्याऽर्द्धमात्रात्मकैकहकारप्रत्याख्याने 'सेय महतो वशस्तम्बाल्लड्वानुकृष्यते' इति ऋलृक्-सूत्रस्थभाष्यविरोधः[1] । तत्र हि 'वंशस्तम्बा'दिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । महान्तं वशस्तम्ब संयोज्येत्यर्थः । लड्वा—क्षुद्रपक्षिविशेष । लकारस्त्वनुनासिक इत्यत्र विसर्गेण समान. । किञ्चाऽजित्यस्यानुपदेशार्थत्ववारणायापि ज्ञापकाश्रयणे विपरीत गौरवम् । एतेनैवजातीयका अन्येऽपि पूर्वपक्षाऽऽभासा निराकर्त्तव्या । नहि वर्णाभिव्यक्तिजनककण्ठताल्वादिव्यापारगौरवमेवादर्त्तव्य, नतु ज्ञानजनकमनोव्यापारगौरवमिति राजाज्ञाऽस्ति।

[यत्तु 'पूर्वं ह्यपवादा अभिनिविशन्ते, पश्चादुत्सर्गा' इति भाष्ये पठ्यते । तस्यायं भाव.—लक्षणैकचक्षुष्कस्य तदुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने सर्वत्रोत्सर्गकृतसस्कारबुद्धावुत्सर्गापवादयोर्विषयव्यवस्थाऽनापत्त्या, 'भुक्तवन्त प्रति मा भुक्था' इति वाक्यस्येवापवादशास्त्रस्य वैयर्थ्यापत्त्या च स पूर्वमपवादविषय पर्यालोच्य, तदभावनिश्चये उत्सर्गेण तत्तल्लक्ष्य संस्करोति ।

'अभिनिविशते' इत्यस्य—बुद्ध्यारूढा भवन्तीत्यर्थ । लक्ष्यैकचक्षुष्कस्तु तच्छास्त्रपर्यालोचन विनाऽप्यपवादविषय परित्यज्योत्सर्गेण तद्विषयलक्ष्य सस्करोति । तस्यापि शास्त्रप्रक्रियास्मरणपूर्वकप्रयोगे एव धर्मोत्पत्ते. ।

तदुक्तं—'प्रकल्प्य चापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशते' इति। 'तत' इत्यस्यापवादशास्त्रपर्यालोचनात्प्रागपीत्यर्थः । 'प्रकल्प्ये'त्यस्य परित्यज्येत्यर्थः । एतन्मूलकमेव पठ्यते—'उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद' इति । न त्वपवादवाक्यार्थं विना नोत्सर्गवाक्यार्थ इति तदर्थः । 'अभिनिविशते' 'ऽपवादविषय'मित्यादिपदस्वारस्यात्[2] । पदै[3]पदार्थोपस्थितौ वाक्यार्थबोधाऽभावे कारणाऽभावाच्च । वाक्यार्थबोधात् प्रागपवादत्वोत्सर्गत्वज्ञानाऽभावाच्च । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणतया विधिवाक्यार्थ-

१ 'विरोधात्' इति क पुस्तके पाठ । २ क. ग पाठ. । ३ 'पदजन्य' क.पाठः ।

ोधं विना निषेधवाक्यार्थबोधाऽसंभवाच्च । एतेन 'न विभक्तौ तुस्माः' इति
वभक्तिपदबोध्य-सुप्तिङ्बोधो 'हलन्त्य'मिति वाक्यार्थबोधोत्तर, तद्बोधश्चा-
पवादवाक्यार्थबोधोत्तरमित्यन्योन्याश्रयस्तदवस्थ एवे'त्यपास्तम् ।

यद्यप्यत्र 'हलन्त्य'मित्यनेन लक्ष्यसंस्कारे सुप्तिङ्रूपविभक्तिपदार्थज्ञानो-
तर'न विभक्तौ'वित्यस्य वाक्यार्थज्ञानं, ततस्तद्विषयपर्यालोचनोत्तरमुत्स-
र्गेण लक्ष्यसंस्कार इति,—आद्यस्य न्यायस्य व्यभिचारस्तथापि न दोष.।
तुस्मा'इत्यस्याऽसन्दिग्धतया तज्जन्योपस्थितिमात्रेण प्रथमान्तस्यैव प्राय
उद्देश्यसमर्पकताया क्लृप्तत्वेन च पकारादावपवादविषयत्वाऽभावनिर्णयात्।

विभक्तिपदवाच्यानां तुस्मा इतो नेत्यापाततो वाक्यार्थबोधसम्भवात्।
'हलन्त्य'मित्यत्र हल्पदवाच्यमिदिति वाक्यार्थबोधेपि तस्य लक्ष्यसंस्कार-
कत्वाऽभावेन, विशिष्य बोधस्यैव तथात्वेन तस्य च लकारेत्सञ्ज्ञा-
बोधं विना कथमप्युपपादयितुमशक्यत्वेन वैषम्यादिति दिक्] ।

न च सह आ = समन्तात् (एति =) गच्छतीत्यर्थात्सहेता = मध्यमवर्ण
इत्यतो नान्योन्याश्रय.। सिद्धान्तेऽपि सूत्राऽनित्यत्वावश्यकत्वेन नाऽतिप्रसङ्ग
इति वाच्यम् । अन्योन्याश्रयतत्परिहारादीन्वदता भाष्यकारेण कटी वी'त्यत्र
प्रश्लिष्टात्, ईङ्गतावित्यतश्च सहाऽऽङ्पूर्वात्तृजभावबोधनात् । इण आङा
'एत्येधतो'ति वृद्धेर्दुर्वारत्वाच्च । (इत्पदाऽभावे 'हयवर'डिति रेफादिभि.
प्रत्याहाराऽऽपत्तेश्च । सूत्रत्वाद्युपाध्यवच्छिन्नाऽन्त्यग्रहणे मानाऽभावात् ।
आदेरपि तादृशस्यैव ग्रहणापत्तौ यणादिसञ्ज्ञाद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । 'र'प्रत्या-
हाराऽसिद्ध्यापत्तेश्च) । 'अत. सूत्राऽऽवृत्त्या त परिहरति—हलन्त्यमिति ।

अत एव भाष्येऽपि 'लकारनिर्देशात्सिद्धं, हलन्त्यमित्संज्ञ भवति, लकार-
श्चेति वक्तव्य'मित्युक्त्वा, 'एकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धम्'। हल् च हल् च हल् ,

---

१ ग. पाठ. । २ 'सह आगच्छती' क. ग. पाठः ।
३ क. ग पाठः । ४ 'प्रश्लिष्टस्य' ख. क. पाठः ।
५ 'वित्यस्य च तृज' क. ख. पाठ । ६ क ग पुस्तके नास्ति ।

हलन्त्यमित्सञ्ज्ञं भवती'त्युक्तम्। तस्याऽयं भाव'–कृतैकशेषेण हल्पदेन संब-न्धसामान्यषष्ठ्या समास । अन्त्यशब्दस्य द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्यैवोभयत्रा-ऽन्वय । [स[1] चाऽत्र क्रमिकबोधादावृत्त्यैव वाच्य.] । एव च'हल्सूत्रान्त्य,' 'हल्रूपान्त्यं चेद्भवती'ति वाक्यार्थद्वयम्। नच द्वितीयार्थे षष्ठ्यनुपपन्ना । 'राहो शिर'इतिवदुपपत्ते. । 'हसमीपो लकार इद्भवति, हल्रूपान्त्यमि'-दिति कैयटोक्तव्याख्याया इष्टत्वे हि 'हल् इत्संज्ञं भवति, ह[2]लन्त्यं चेत्सञ्ज्ञं भवती'ति वदेत्। प्राग्वत्—'हस[3]मीपो लकार'इत्यस्याऽर्थोऽसङ्गतिरित्यपि मनोरमायां स्पष्टम्। एव च पदद्वयावृत्तेरावश्यकत्वे, षष्ठ्यर्थान्वयक्लेश-मसहमानो मूलकृत्संपूर्णसूत्रं पृथगावर्त्तितवानिति सुधीभिर्विभावनीयम् ।

हलिति सूत्रे इति । (हलि[4]—अन्त्यमिति 'सप्तमी'ति योगविभागा-त्समासः । ननु–उक्तरीत्यां सप्तमीसमासाऽप्राप्ति । 'हली'त्यस्य क्रियान्व-यित्वेनाऽन्त्यपदेन सामर्थ्याऽभाव. । यथा कथञ्चित्सामर्थ्याश्रयेणैतत्प्रवृत्तौ मानाऽभावात्। एतेन 'सुप्सुपे'ति समास इत्यपास्तमिति चेत्।

एवं तर्हि—) हल. =हल्सूत्रस्याऽन्त्यमिति सूत्रे षष्ठीतत्पुरुष' । 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्य तु 'ऊदुपधाया गोह'इत्यादाविव, प्रागुक्तयुक्त्या चाऽप्रवृत्ति' ।

अत्राऽप्युपदेश इति सबध्यते । तद्लभ्यं—सूत्रे इति ।

आदिरन्त्येन। आदिरिति किम् ? । इगादिप्रत्याहारेष्वकारा-दीनामपि ग्रहणापत्ते. । अन्त्यशब्देन पूर्वेषामाक्षेपात्। अन्त्येनेति किम् ? । इ[6]णादिप्रत्याहारे अकारादीनामपि ग्रहणापत्ते' । आदिशब्देन परेषा-माक्षेपात्। उभयोपादाने तु न दोष' । लोके'ऽयमादिरन्तो वे'त्युक्तेऽव-शिष्टमपि किञ्चिदस्तीति नियमेन प्रत्ययात्—'परस्मिन्सति यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदि ','पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति सोऽन्त्य' इति लक्षणस्य

---

१ क. पुस्तके नास्ति । २ 'चेत्सञ्ज्ञ' ग पाठ. ।

३ ग ख. पुस्तके नास्ति । ४ क पुस्तके कुण्डलितोऽयं पाठ. ।

५ ग ख. पुस्तके नास्ति । ६ 'रप्रत्या' ख पाठ' ।

आवश्यकत्वेऽकारादिग्रहणे इकार-णकारादीनामाद्यन्तत्वस्यैवाऽनापत्ते ।

इतेति किम्? । 'ञमङणने'त्यादिणकारादिभि प्रत्याहाराऽऽपत्ते ।(यदि[1] त्वनित्यत्वावश्यकत्वेन तेनैवाऽनतिप्रसङ्ग इत्युच्यते, तदा इतेति[2]—'नाऽसूया कर्त्तव्या यत्रानुगम क्रियते' इति न्यायेन बोध्यम्) । (नच[3] 'मध्यगाना'-मित्यधिकमिति वाच्यम्) । तत्र[4] विनिगमकाऽभावादवयवत्वेन बोधकाऽऽद्य-न्तशब्दाभ्यामाक्षिप्तावयविभूतसमुदायघटकाऽऽदिवर्णात्परभूता, अन्त्य-वर्णात्पूर्वभूता, आदिवर्णश्चेति—सर्वे इह गृह्यन्ते । तेनाऽऽदिसहितमध्यगा सञ्ज्ञिन इति फलितम् । समुदायस्य तु न सञ्ज्ञा, फला[5]ऽभावात् । सहग्रहणात्तु समुदाय एव सञ्ज्ञेति समुदायादेव विभक्त्युत्पत्तिरिक इत्यादौ, ना-ऽऽदिमात्रात् । नन्वन्त्यशब्देन स्वघटितसमुदायाऽऽक्षेपेणाऽन्त्यस्यापि समुदायघटकत्वात्सञ्ज्ञित्व स्यात् । नचेत्सञ्ज्ञा-लोपाभ्यामपहारात्कथ तस्य सञ्ज्ञाप्राप्तिरिति वाच्यम् । वर्ण[6]समाम्नायेऽपहारेऽपि इकूशब्दादौ तस्य सत्त्वा[7]त् । अक[8] सवर्णे इत्यादिसूत्रेष्वश्रवणापत्ते , 'आदिरन्त्येने'ति सूत्रस्याऽसङ्गततापत्तेश्च, अत्रेत्त्वेऽपि लोपाऽभावात् । नच सञ्ज्ञास्वरूप-बोधनेन सङ्केतकाल एव तस्य पारार्थ्यनिर्णयेन न सञ्ज्ञित्वम् । आदेरपि तर्हि तत्त्वाऽनापत्तेरिति चेन्न । आदिपदमावर्त्त्यो'ऽन्त्येन सहोच्चार्यमाण आदिर्मध्यगवर्णा–ऽऽदिवर्णा–ऽभिन्न'इत्यर्थ[9] । तेषां स सञ्ज्ञेति यावत् ।

[[10]लाघवा'दादिरन्त्य इच्च सहे'त्येव न्यासे कर्त्तव्ये, 'आदिरन्त्येने'ति-गुरुभूतन्यासेनाऽन्त्येऽप्रधानत्वबोधनद्वारा आदे प्राधान्यबोधनेन, परार्थत्वेऽपि संज्ञित्वबोधनात् । एव च[8] 'स्व रूप'मिति प्रत्याख्यानेऽपि न दोष[6] ।

---

१ क. ग पाठ' । २ 'इतेति चिन्त्यप्रयोजनं' ग पाठः ।

३ क. नास्ति । ४ 'तत्रे'ति क पाठः । ख ग नास्ति ।

५ 'प्रयोगाऽभावात्' क ग पाठ । ६ क ग नास्ति ।

७ क ग पाठ' । ८ क. ग. पाठ ।

९ क. पाठः । १० [] एतदन्तर्गत पाठ' क पुस्तके कुण्डलित ।

केचित्त्वाद्यन्तयोरुभयो संज्ञास्वरूपबोधकतया पारार्थ्येऽपि, 'स्व'-मित्यनुवृत्त्या न दोष । स्व रूप चाऽऽदेरेव, नान्त्यस्य । अप्रधानतृतीया-निर्देशात् । सर्वनाम्नामुत्सर्गत प्रधानपरामर्शित्वादित्याहु]।

इद सूत्रमनित्यम् । 'अचि श्नुधातु'तिसूत्रे 'इण' इत्येव सिद्धे 'य्वो'-रिति निर्देशात् । ('शास इदङ्हलो' रित्यत्रोभयोपादानात् । तत्राऽङादौ, हलादावित्यर्थे उभयवैयर्थ्यम् । 'व्यतिशासै' इत्यत्र ङित्त्वमेव नास्ति । आटा सहैकादेशस्य स्थानिवद्भावाच्च । अतो नाऽतिप्रसङ्ग)–इति दिक् ।

हलन्त्यम् । अत्र पदद्वयम् । समासे ह्यन्त्यशब्दस्य पूर्वनिपात स्यादित्याहु । 'कर्मधारययोग्यपदानां समासाऽभाव. सूत्रकारशैलीसिद्ध'-इत्यपि वदन्ति । यद्यपि सर्वोऽपि हल् तं तमवधि प्रत्यन्त्यो भवति, तथा-प्यन्त्यग्रहणादुपदेश इत्यनुवृत्तेश्च प्रत्यासत्त्याऽज्ञातज्ञापकोच्चारणविषय-समुदाय प्रत्यन्त्य इह गृह्यते । अत एव थमोरुकारो, (णौ गमेरिकारश्च) मकारेत्सञ्ज्ञापरित्राणार्थश्चरितार्थ । समुदायोपदेशे एव सर्वत्र ऋषि-तात्पर्येण, अवयवाना नान्तरीयकतया च तेषामज्ञातज्ञापकत्वाऽभावात् । (अत्र गमेर्मकारो नोपदेशाऽन्त्य)।

(नचैवमिकारस्येत्त्वे 'इदित' इति नुमापत्ति । अनुनासिकत्वे मानाऽभावात् । उच्चारणार्थेनाऽप्यन्त्यत्वविघातस्य कर्त्तु शक्यत्वात् । वस्तुतोऽयमिका निर्देश स्थानिवद्भावलब्धधातुत्वमादायेति न दोष)।

'उपदेशे' इति प्रधानक्रियान्वयि । तदन्वयस्य न्याय्यत्वात् । तत्रो-च्चारणेनाऽभिव्यक्तस्य तदुत्तर सञ्ज्ञा युक्तेति,—तेन तदुत्तरकालो लक्ष्यते ।

---

१ 'उभयोरपि' ख पाठ । २ क ग. पाठ । 'निर्देशादिति दिक्' क. पाठ ।
३ ख. पाठ क पाठस्थाने । ४ क. ग नास्ति ।
५ ख नास्ति । ६ () एतदन्तर्गत. पाठः क. नास्ति ।
७ इतोऽग्रे—'उपदेशशब्देन चोपदेशो यस्मिन्निति बहुव्रीहिणा काल उच्यते' —अयं ख पाठ । क ग. तु नास्ति । ८ 'तत्रोच्चारणकालेना' ख. पाठः ।

(स चोऽव्यवहित एव) । अत एव 'उपदेशस्तावत्, उपदेशोत्तर-काला इत्सञ्ज्ञे'त्यादिवाक्याऽपरिसमाप्तिन्यायप्रतिपादक—'नाज्झलौ'—विति सूत्रस्थभाष्य सङ्गच्छते । तत्र (प्रायोऽन्तरङ्गत्वादुपदेशाऽव्यवहितो-त्तरे) पदपर्यालोचनकाले यथोद्देशपक्षाश्रयणेनेत्संज्ञा । पदार्थोपस्थिति-रनुबन्धविनिर्मुक्तस्यैव । स्पष्टं चेदं तिस्वरितमित्यत्र कैयटे ।

(अत[4] एवेदम इशित्यादौ 'अणुत्वात्सवर्णग्रहण प्राप्तमप्रत्यय इत्यनेन निषिध्यते' इति भाष्ये उक्त सङ्गच्छते । 'धु'ङित्यादौ[5] सानुबन्धा-द्विभक्तिस्तु[6] श्रावणे प्राथमिकबोधे विशिष्टस्य विषयतया[7], तस्यैवाऽर्थ-वत्त्वमारोप्य । अन्यो हि पश्चादुपतिष्ठते, न तु प्रयुज्यते इति ततो विभक्त्य-सभवात् । विभक्त्यर्थान्वयस्तु 'आनर्थक्यात्तदङ्गेष्वि'तिन्यायेनाऽनुबन्ध-रहित एव । इत्संज्ञाकार्यमप्येवम्) । वैयाकरणे चित्स्वरस्तु न । 'आदिर-न्त्येने'ति सूत्रप्रवृत्त्योपस्थापके एव चस्य[8] चारितार्थ्यात् । अतएव घेट्प्रभृ[9] तीनामेजन्तत्वनिमित्तकाऽऽत्वसिद्धि । नचैवमप्युपदेशे एजन्तत्वाऽभावा-त्कथमात्वम् । 'धातो'रित्यधिकारेण 'धातुसञ्ज्ञोपदेशे एजन्तस्ये'ति तदर्था-न्न दोषः । धातुसञ्ज्ञा त्वनुबन्धरहितस्यैवेति स्पष्ट 'न धात्वि'ति सूत्रे भाष्य कैयटयो । अत एवोदीचा माङ इति निर्देश संगच्छते । [10]सोऽयमनेकान्त-पक्ष । [[11]विभक्त्यादिसञ्ज्ञाऽपि सूत्रान्तर्गतानामेव । तत्फलन्तु तत्रैव

---

१ क ग नास्ति । २ क ग पाठ । ३ ख नास्ति ।

४ क. ग नास्ति । ५ इतोऽग्रे—'धुङित्यादौ सानुबन्धाद्विभक्तिस्तु तेनैवा-नुबन्धविनिर्मुक्तोपस्थितेस्तस्यैवार्थवत्त्वात्सुलभा । इत्सञ्ज्ञाकार्यं तु यत्र सञ्ज्ञा तत्रानर्थक्यात्तदुपस्थाप्ये एव—क पाठ. ।

६ ख ग पाठ । ७ इतोऽग्रे—'लोपद्वारेण च विशिष्टे तद्वाचकताग्रह एव । इत्सञ्ज्ञाकार्यन्तु यत्र संज्ञा तत्रानर्थक्यात्तदुपस्थाप्ये एव' ग. पाठः ।

८ 'तस्य' क पाठ । ९ 'घेप्रभृतीना' ग पाठ. ।

१० क नास्ति । ११ [] एतन्तर्गत क. ग. पाठः ।

'न विभक्ता'वित्यादीनां प्रवृत्तिः। अनुबन्धानामनेकान्तत्वादेव 'इदम इ'-शित्यादावण्वात्सवर्णग्रहण प्राप्तमप्रत्यय इत्यनेन निषिध्यते'इति भाष्ये उक्तं संगच्छते। 'अनेकाल्शि'दिति सूत्रे यत् इशि उक्तम्—'शित्करणादेव सर्वादेश' इति भाष्ये, तस्ये'त्सञ्ज्ञकशकारकरणसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्या-ऽनेकाल्त्वमादाय सर्वादेश' इत्यर्थ इति न तद्विरोधः।

ते चाऽनुबन्धाः—अनेकान्ता = अनवयवाः। यो ह्यवयव स कदाचित्तत्रोपलभ्यत एव। अयन्तु न तथा। तदर्थभूते विधेये कदाऽप्यदर्शनात्। 'अनेकां'लित्यत्र सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यर्थे बहुव्रीहिः, समीपेऽवयवत्वारोपेण वा बहुव्रीहिरिति डा णलादौ न दोष। न चाऽत्र पक्षे वुञ्छण्कठजादौ परस्मिन्नपि सम्बन्धसत्त्वेन णित्त्वप्रयुक्तवृद्धि स्यादिति वाच्यम्। दध्नचश्चकारेण हलन्त्यमितीत्सञ्ज्ञकसामीप्यप्रयुक्तकार्यं पूर्वस्यैव, न परस्येति कल्पनात्। (यत्र तूपदेशाऽव्यवहितोत्तरकालेऽसम्भवस्तत्र तद्व्यवहितेऽपि काले सा। यथाऽइर्डणित्यादीना हल्प्रत्याहारसिद्ध्युत्तरसेति दिक्। यद्वा सर्वत्र फलप्रत्यासत्ते, कार्यकालपक्षे तथैवौचित्याच्च विधानोत्तर प्रयोग एव प्रक्रियादशाया तत्प्रवृत्तिः। प्रत्यासत्तिलभ्यमुपदिश्यमानाऽन्त्यत्वं हि प्रत्याय्येष्वसम्भवात्प्रत्यायकनिष्ठमाश्रीयते। अतएवाऽनेकाल्सूत्रे इशादावनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वे सिद्धे शिद्ग्रहणं किमर्थमित्यादिविचारो भाष्यकृत्कृत संगच्छते। किञ्चाऽनवयवत्वे ण-श-कप्रत्ययादौ कादेरित्त्वानापत्तिः, प्रत्ययादित्वाऽभावात्।

'चुट्टू' इत्यादावादिशब्दस्य समीपपरत्वे तु चुञ्चुप्-चणपयोर्यादित्वेऽपीत्त्वापत्तिः)। दध्नचश्चकारेण चैकान्तत्वमेव ज्ञापयितु युक्तमिति दिक्]।

---

१ 'अत एव' क पाठः। २ ग नास्ति। क पाठ।

३ 'अनेकान्तत्व चानवयवत्व' ग पाठ। ४ एतत्स्थाने—'इदं चानेकान्तत्वं डाणलाद्यतिरिक्तविषयम्। सर्वादेशत्व विना तत्राऽनुबन्धत्वस्यैवाऽभावात्'इत्येव ग पाठ। ५ क कुण्डलितः पाठ। ६ ग ख. नास्ति।

[केचित्तु[१] तदुत्तरकालो व्यवहितोऽपि, फलप्रत्यासत्तेः । पदार्थेष्वेवेत्सञ्ज्ञाया उचितत्वात् । कार्यकालपक्षे तथैवौचित्यात् । 'न तेषामुपदेश'इति चेत् , पूर्वमते परम्परासंबन्धे फलमिव, इत्सञ्ज्ञैव तत्राऽस्तु, सामर्थ्यात् । उपदेशान्त्यत्व हि प्रत्याय्येष्वसम्भवात्तत्प्रत्यायकनिष्ठमाश्रीयते । अत एवानेकाल्सूत्रे 'इशादावनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वे सिद्धे, शिद्ग्रहणं किमर्थ'मित्यादिविचारो भाष्यकृत्कृत सङ्गच्छते इत्याहु । सोऽयमेकान्तपक्षः] ।

(एवञ्च[२] विधानकाले तत्रोपलम्भादन्यत्रानुपलम्भाच्चैकान्तत्वमेव युक्तम् । अनवयवो हि काकादिरेकजातीयसम्बन्धेन वृक्षगृहादिषूपलभ्यते । न चैवमवयव इति दिक्)। अन्त्यमिति किम् ? । वाचाल' । हल् किम् ? । 'चिरिणोती'त्यादौ धातोरन्त्यस्य मा भूत् ।

आद्योच्चारणमिति । आद्यमुच्चारणमित्यर्थ. । तच्च[३] प्रत्यासत्त्या एतच्छास्त्रप्रवर्त्तकाऽऽचार्याणामेव । आद्यत्वं चाऽज्ञातज्ञापकत्वम् । 'उप'शब्द आद्यर्थक. । दिशिरुच्चारणक्रिय । स्पष्ट चेदमादेच उपदेशे इत्यत्र भाष्यकैयटादिषु । (तच्चेत्[४]सञ्ज्ञाश्रयावयवकशब्दस्य, इत्सञ्ज्ञाश्रयावयवकबोधकशब्दस्य वेति बोध्यम्)। प्रकृत[५]सूत्रभाष्ये तु"—उपदेश इति किम् ? । अभ्र ऑ अप । प्रत्यक्षमाख्यानमुपदेशो, गुणैः प्रापणमुद्देश' इति नासावुपदेश' इत्युक्त्वा, उद्देशोपदेशयोर्लोकव्यवहारेण संकीर्णत्वमाशङ्क्य, 'उपदेशनेऽजनुनासिक' इति वार्तिककारदर्शितन्यासस्य खण्डनाय—'उपदेश इति करणे घञ् । उपदिश्यतेऽनेने'ति । तच्च शास्त्र शासनकरण, प्रत्यासत्त्यैतच्छास्त्रीयधात्वागमप्रातिपदिकनिपातप्रत्याहारसूत्रप्रत्ययाऽऽदेशरूपम् ।

(त[६]त्रोपदेशने = शास्त्रे । उच्चारित इत्यध्याहार । नतु तत्र बोधित इति । व्याख्यानात् । तथा सति 'अभ्र ऑ' इत्यादौ दोषो दुर्वार इति बोध्यम् ।

---

१ ख ग. पाठ । क. पाठेन च क्वचित्तुल्य. । २ क ग पाठ ।
३ 'स च' ग पा । ४ ग. पाठ. ।
५ क कुण्डलित. पाठ. । ६ क ग. पाठ. ।

शास्त्रं च प्रकृतमेव, प्रत्यासत्ते॰)। ननु ल्युटा बाधात्करणे घञ् दुर्लभ । वाऽसरूपविधिस्तु 'क्तल्युटतुमुन्खलर्थेषु ने'ति निषिद्ध॰ । नच तत्र साहचर्येण भावल्युट एव ग्रहणम्। 'ईषत्पानः सोमो भवते'त्यत्र कर्मणि खल् ने'ति भाष्यादिप्रामाण्येनाऽत्र साहचर्याऽनाश्रयणात्। नच सञ्ज्ञात्वाऽभावात्कथ घञः प्राप्ति॰ । 'अकर्त्तरि चेति सूत्रे सञ्ज्ञायामित्यस्य प्रायिकत्वात्। 'हलश्चे' ति घञ् तु यद्यपि—ल्युडपवाद , स च विकल्पेनैव । नच तत्राऽपि 'क्त ल्यु'डित्यस्य प्रवृत्ति । ल्युटो यत्राऽपवादत्व तत्रैव निषेधप्रवृत्ते॰, तथापि–स प्रकृते न लभ्य । 'संज्ञाया'मिति विहितत्वात्।

नच 'प्रायेणे'त्यनुवृत्ते 'प्रायेण सञ्ज्ञाया'मिति व्याख्यानान्निस्तार । गुण-प्रधानसन्निधौ यत्र प्रधानं विशेषणसाकाङ्क्ष, तत्र गुणस्य[2] तद्विशेषणताया एव न्याय्यत्वात्। तदुक्त भाष्ये—'नह्युप/वेरुपाधिर्भवती'ति' चेन्न। बाहुलकाल्ल्युडभावे घञ सिद्धेः–"इत्युक्त। तत्प्रौढिवाद । बाहुलकस्याऽगतिकगतित्वात्। 'उच्चार्य वर्णानाह—उपदिष्टा इमे वर्णा' इत्यादिभाष्यादुपदेशशब्दस्योच्चारणार्थत्वनिर्णयेन, सङ्कीर्णलोकव्यवहारस्य लक्षणयाऽप्युपपन्नत्वेन च, भावघञि बाधकाऽभावाच्च। (व्याख्यानैसापेक्षो[3]च्चारितपदाऽध्याहारे गौरवाच्च) । 'आदेच उपदेशे' 'उपदेशेऽत्वत' इत्यादावाद्योच्चारणार्थकभावघञन्तस्यैव सर्वसंमतत्वाच्च। अत एव 'एकाच उपदेशे' इति सूत्रे कैयटेनोक्तम्–'इत्संज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिशिर्गृह्यते। तदुक्तम्—उद्देशश्च प्रातिपदिकाना नोपदेश' इति। इदं चा'देच उपदेशे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एव चैतद्भाष्यविरोधेनाऽत्रत्योपसहारस्य सकीर्णत्वादिशङ्कादिपरभाष्यस्य प्रौढिवादत्वमावश्यकम्। किञ्चोपदेशशब्दस्य प्रत्ययादिपरत्वे तस्यैव 'हलन्त्य'मित्यत्राऽन्वयेन, यत्किञ्चित्समुदायान्त्यस्य वारणसभवे, तदर्थं सामर्थ्यादिवर्णनक्लेशो भाष्यकृतो व्यर्थ. स्यात्। किञ्च षष्ठीप्रकृतिपक्षे प्रत्ययविधौ पञ्चम्या. प्रकल्पकत्वापत्तौ

१ एतत्स्थाने 'तस्ये'त्येव ख पाठ॰ । २ 'विशेषणस्य' ग पाठः । ३ ग. पाठ. ।

सन• सनेवादेशोऽस्तु । नैव शक्यम् । इत्सञ्ज्ञा न स्यात् । 'उपदेश इत्सञ्ज्ञोच्यते' इति 'तस्मिन्नि'तिसूत्रस्थभाष्यम्, 'आदेशस्योपदेशाऽभावा'-दिति कैयटश्च विरुध्येत । एतेन 'प्रक्रिया'शब्दे करणव्युत्पत्ति रिति परास्तम् । तदुक्तम्–'अजब्भ्यां स्त्रीखलना, स्त्रिया खलनौ विप्रतिषेधेने'ति । अतो भावप्रत्यय एव न्याय्य । यत्तु—

धातु सूत्र-गणो-णादि-वाक्य-लिङ्गा-नुशासनम् ।
आगम-प्रत्ययाऽऽदेशा उपदेशाः प्रकीर्तिता ॥

करणव्युत्पत्त्या पूर्वार्द्धोपात्तानामुपदेशसंज्ञा = उपदेशव्यवहार. । एतेन 'संज्ञाया शास्त्रकारैरनुक्ते'रित्याद्यपास्तम् । कर्मव्युत्पत्त्या त्वागमा-दीनाम् । उणादि-लिङ्गानुशासनयो पृथगुपादानं गोबलीवर्दन्यायेन ।

एवं गणाद्धातोः, प्रत्ययेभ्य उणादेरपि । शीङ्, लण्, चोरट्, उण्, आचारेऽवगल्भ,घुट्, अनङित्युदाहरणानि । अत्र सूत्रसाहचर्याद्धात्वागम-प्रत्ययादि[1]शब्दे तद्बोधकपाणिन्यादिपठितानुपूर्वीक[2]शब्दानामेव ग्रहणम् । तेषा धातुत्वादिव्यवहारस्तु भाविसंज्ञाविषयघटकत्वेन, 'धातुपाठ' इत्यादि-व्यवहारवत् । एतेन 'आमोऽमित्त्वमदन्तत्वात् । यकारादी चुञ्चुप्चणपा'-वित्यादिग्रन्थविरोधः । नह्युत्सृष्टानुबन्धस्य न प्रत्ययत्वं, यन मित्त्वादि न भवेत् । किञ्च 'न धात्वि'ति सूत्रे धातुग्रहण किमर्थं ? । 'लूञ् लविते'त्यादि-भाष्यम्, अनुबन्धो न धात्वेकदेश , यस्मादुपदेशे एवेत्सञ्ज्ञा । प्रयोगे तु 'लू' शब्द एव धातुसंज्ञ । केवलमसौ ञित्कार्यं लभते' इति कैयटग्रन्थ-श्च विरुध्यते । किञ्च 'तस्मिन्नि'तिसूत्रस्थोक्तभाष्यविरोध' इत्यपास्तम् ।

इदं चोदाहरणमात्रम् । एतेन 'ध्वसो'रिति सूत्रे 'लोपश्श्चेति द्विश-कारको निर्देश । द्वितीय शकार इ'दित्युपधासंज्ञासूत्रस्थभाष्यविरोध. । तत्र हि 'लोपश्'इति भिन्न पदं, 'श्'इति च । पूर्वस्य श्चुत्वेन श• । झल्परसंयोगादित्वेन 'स्को'रित्यस्य तु न प्रवृत्ति । तस्य निमित्तकार्यिणो-

१ 'प्रत्ययादीनां' क ख. पाठ. । २ 'पठितानुपूर्वीकानामेव' क ख. पाठः ।

रखण्डैकपदस्थत्वे एव प्रवृत्ते'—'परेश्चे'तिसूत्रस्थभाष्यसंमतिपूर्वक-मुपपादयिष्यमाणत्वात्। शकारस्य च धात्वाद्यन्तत्वाऽभाव स्पष्ट एव। अपि च 'नमोवरिवश्चित्रङ' इत्यस्याऽसग्रह' इति परास्तमिति। तन्न। करणव्युत्पत्त्यैव भाष्यरीत्या सर्वसंग्रहे, कर्मव्युत्पत्तिकथनस्य व्यर्थत्वात्।

किञ्चैवमुपदेशकरणत्वस्यैवोपदेशव्यवहारप्रयोजकत्वेनोपदेशताप्रयो-जकधातुत्वादिरूपोपाध्यवच्छिन्नसमुदायाऽन्त्य हलिदिदित्यर्थ इति त्वद्ग्र-न्थविरोध। यथा पाचकादिव्यवहारस्य पाककर्तृत्वादिकमेव प्रयोजक, नतु देवदत्तत्वादि। लिङ्गानुशासनस्य प्रकृतानुपयोगाच्चेति दिक्।

यत्र तु करणव्युत्पत्त्यैवाऽर्थसगतिस्तत्राऽगत्याऽस्तु बाहुलकात्तथा। यथा—'यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाप्रवृत्ता'वित्यादौ। एतेन 'तपरोप-देशश्चेत्तपरोच्चारण'मिति वार्त्तिक व्याख्यातम्। केचित्तु-'उपदेशशब्द संप्रदानव्युत्पत्त्या प्रयोजनपर। तपरत्वे प्रयोजनमस्ति चेत्तकारोच्चारण कर्त्तव्यमिति तदर्थ' इत्याहु।

यत्तु 'भीमादयोऽपादाने' 'दाशगोघ्नौ सप्रदाने' 'ताभ्यामन्यत्रोणादय' इत्युक्ते सप्रदाने घञ् दुर्लभ'। उणादिशब्देन च पञ्चपाद्युक्तवदष्टाध्यायी-तार्तीयीकतृतीयचतुर्थचरणोक्ता अपि गृह्यन्ते, विनिगमकाऽभावा'[1]दिति। तन्न। उणादित्वादेव ल्युटि बाहुलके सिद्धे 'कृत्यल्युट' इति सूत्रे ल्युड्ग्रहण-वैयर्थ्यापत्तेरित्याहु.। उपदेश इति किम्? । अभ्र ऑ अटित। यद्यपि लोपो न प्राप्नोति, 'आङ इ' दिति वक्तव्येऽनुनासिकविधानसामर्थ्यात्। यथा 'उञ ऊँ' इत्यत्र (विधा[2]नसामर्थ्यान्नेत्त्वलोपौ)। तथाप्य'नेकान्ता अनुबन्धा' इति पक्षे 'आदितश्चे'[3]त्यटित इतीट् प्रतिषेध स्यात्[4]। उत्तरार्थं चावश्यक तत्।

---

१ 'परश्चेति' क ख. पाठ। २ ग नास्ति। ३ 'आदितश्चेतीट्प्रति' ग. पाठ.।
४ इतोऽग्रे–'यद्यपि वेदे आपाद्य नास्ति, तथाप्यभ्र आँ इत्यनुकरणात्परेऽटित इत्यत्र दोष। यत्तु लोपाऽभावे इदिति महासज्ञाकरणात्सज्ञापि नेति। तत्तु महासज्ञयैव लोपसिद्धेस्तस्य लोप इत्यस्य वैयर्थ्यापत्त्या, 'इक' इत्यादौ ककारादिश्रवणाऽनापत्त्या चाऽयुक्तम्।' ग पाठः।

([1]उपदेशेऽज। उपदेश इति तूत्तरार्थमावश्यकम्)। ननु 'मुखनासिके'ति लक्षणलक्षिताऽनुनासिकत्ववतामचा (पाणिन्युच्चारिताना-)[3] मेतच्छास्त्रेऽनुपलम्भेन कीदृशानुनासिक्यास्ते इत्यत आह—प्रतिज्ञेति । प्रतिज्ञाविषयीभूतमानुनासिक्य येषामिति विग्रह । 'आतश्चोपसर्गे' इति कर्मण्यङ् ।

[एतेन[2] 'प्रतिज्ञाशब्दस्य भावाऽङन्तस्य प्रतिज्ञासमधिगम्ये लक्षणे'-त्यपास्तम् ।

(कारके[3]विषये लक्षणयैवोपपत्तौ कारके प्रत्ययविधानवैयर्थ्यापत्तेश्च) । (एतेन[4] 'पाणिनिवृत्ति आद्यज्ञानविषयो व्याकरण'मित्यर्थक'पाणिन्युपज्ञं व्याकरण'मित्यादावपि लक्षणे'त्यपास्तम्)। नच लाक्षणिकार्थानुशासनमेव तत् । (अदृष्टत्वात्) । 'ल. कर्मणी'त्यादीनामपि तथात्वापत्तौ 'तिङा कर्मादौ शक्ति'रिति सिद्धान्ताऽसङ्गत्यापत्तेश्च[6]]। पाणिनिना प्रोक्ता वर्णा पाणिनीया इत्यर्थ. । प्रतिज्ञा चेदमित्थमिति कथनम् । (वर्णाना तत्त्वज्ञापको व्यवहारश्च)। तत्कर्त्तारश्च प्रत्यासत्तिन्यायेन एतच्छास्त्रकर्त्रध्येतार एव । एतेन 'पाणिनीया' इत्यस्य पाणिनिशास्त्राध्येतार इत्यर्थं मत्वा प्रश्नसमानार्थकत्वाऽभावेनेदमुत्तरमसङ्गतमिति[8] मन्दोक्त[9]मपास्तम् । 'पाणिनि' शब्दश्च भाष्यवार्त्तिककृतोरप्युपलक्षणम् । [10]आर्थं वाऽस्योत्तरत्व बोध्यम् । यद्यपि सूत्रकृतस्तथा पाठ इदानी परिभ्रष्टस्तथापि वृत्त्यादिव्यवहारबलेन यथाकार्यं प्राक् स्थित इत्यनुमीयत इति भाव]।

ननु 'रलयो'रिति न्यून, टकारस्याऽपि मध्यगत्वात् । नच 'लोप. खल्वपि

---

१ क पाठ । २ क कुण्डलितोऽय पाठ । ३ क ग नास्ति ।
४ क नास्ति । ख. ग पुस्तके तु दृश्यते । ५ क ग नास्ति ।
६ चो नास्ति क ग पुस्तके । ७ क ग पाठ. ।
८ वृत्तिदीपिकादिकृन्मौनिकृष्णभट्टोऽत्र मन्दपदेन व्यवह्रियते ।
९ 'इत्यपास्तम्' इति तु शोधित. क पाठ । 'मन्द'पदमपसारितम् । ग पुस्तके तु स्वत एव तथा पाठ । १० प्रतिज्ञेत्यादेरित्यर्थ. ।

तावद्भवती'ति भाष्यादन्तरङ्गत्वादित्संज्ञालोपयो. कृतयोरसंनिधानात्संज्ञा नेति वाच्यम् । हलूप्रत्याहारे 'ल'णित्यकारप्रवेशाऽऽपत्ते. । हलूप्रत्याहार-सिद्धे' प्रागच्पदार्थनिष्पत्त्यभावेनोपदेशेऽजित्यस्य वाक्यार्थाऽभावेन तदप्राप्ते[1] ।

ननु तदुत्तरमुपदेशकालाऽव्यवहितोत्तरकालाऽभावात्कथमित्संज्ञेति चेत् । [अनुनासिकत्वप्रतिज्ञासामर्थ्याद्व्यवहितेऽपि प्रवृत्तिरिति गृहाण ।

(एवञ्च[2] हल्प्रत्याहारसिद्ध्यनन्तरं 'हलन्त्य'मितिवाक्यार्थबोधे) मकारादीनां द्विरुपदेशसामर्थ्याद्यणादिव्यवहाराच्च उपदेशव्यवहितकाले णादीनामपीत्सञ्ज्ञेति बोध्यम्] ।

नच लणित्यनुनासिकस्य तत्र प्रवेशेऽपि गुणाना भेदकत्वेना-ऽननुनासिकस्य न हलूत्वमिति वाच्यम् । 'मार्मल्लायस्वे'तिप्रयोगेऽनुना-सिकपक्षेऽनुस्वारापत्ते. ।

नच टकारस्याऽडादिप्रत्याहारस्वरूपबोधनार्थत्वेन परार्थत्वान्न ग्रहणम्[4] । (तदुक्तं[3] भाष्ये—'अप्रधानत्वादिती'ति वाच्यम् । इक्स्वरूपबोधनेन चरि-तार्थस्येकारस्याऽणप्रत्याहारे) ग्रहणाऽनापत्तेरत[6] आह—प्रत्याहारेष्विति ।

अन्यथा नासिकादौ यणाद्यापत्तिरिति भाव ।

नन्वित्त्वविधानसामर्थ्याद्यणभावस्य सिद्धत्वेन कथम्'अनुनासिक' इत्यादिनिर्देशाना ज्ञापकत्वम् ? ।

नच येन नाप्राप्तिन्यायेनेत्त्वस्य यण्बाधकत्वेपि नासाशब्दात्कप्रत्यय-

---

१ 'तस्य तदप्राप्ते ' इत्युचित पाठ' प्रतिभाति ।

२ क. नास्ति ।

३ ग पाठः ।

४ 'अट्प्रत्याहार' क ग पाठ' ।

५ ग पाठ ।

६ 'न ग्रहणं । प्रत्याहारद्वये इकारस्य ग्रहणाऽनापत्ते ' ख पा. ।

निष्पन्ननासिकाशब्दे यस्येतिलोपस्य प्राप्तत्वेन लाघवा 'न्नास्क'इत्येव वक्तव्ये नासिकशब्दोच्चारणस्य ज्ञापकत्वाऽक्षतिरिति वाच्यम् । 'केऽण'इति ह्रस्वेत्वाभ्यां परत्वाद्यस्येति लोपस्य बाधितत्वेन, सकृद्गतिन्यायात् (भ्रष्टावसरत्वाच्च) पुनस्तदप्रवृत्तौ, नास्कस्याऽसाधुत्वात् । नच नित्यो 'यस्ये'ति लोप । शब्दान्तरप्राप्त्या तस्याऽप्यनित्यत्वात् । (अण्ग्रहणसामर्थ्येन 'केऽण' इत्यस्य लोपबाधकत्वाच्च । पुनस्तु न लोपप्रवृत्ति[3], भ्रष्टावसरत्वात्)–इत्यत आह—आदीति । आदिना 'तृषिमृषिकृषे' 'एक' पूर्वपरयो' 'उणादयो बहुल'मित्यादिसंग्रह' । (वस्तुत उक्तरीत्या लण्सूत्रस्थाऽकारस्य नाऽनुबन्धत्व, किन्तूच्चारणार्थत्वमेव । एवञ्चा ऽऽचाराद्प्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तर' इति भाष्यस्थोऽप्रधानत्वादित्यादिर्द्वितीयसमाधिरपि युक्त एव । तत्राऽप्रधानत्वादित्यन्त्याऽनुबन्धविषयम् । अप्रधानत्वबोधकाऽन्त्येनेति तृतीयानिर्देशादिति तदर्थ । मध्यगाऽनुबन्धविषये तु—'लोपश्चे'त्यादि । अन्त्यस्य तु यथा न लोपस्तथोक्तमेवेति वदन्ति) ।

ननु 'प्रत्याहारेऽनुबन्धाना'मिति वार्त्तिके 'प्रत्याहारशब्दस्य वर्णसमाम्नाये प्रसिद्धे', 'प्रत्याहारेष्विता'मित्यनुपपन्नमत आह–आदिरन्त्येनेतीति । वार्त्तिके तादर्थ्यात्ताच्छब्द्यमिति भावः । प्रत्याह्रियन्ते = सक्षिप्यन्ते वर्णा यत्रेति बाहुलकादधिकरणे घञ् । 'भावघञन्तादर्श आद्यजि'त्यन्ये । यद्यपि योगोऽकारादिसंज्ञास्वतिप्रसक्तस्तथापि योगरूढिरिति भाव. । यत्तु—

'एकस्माञ्ङ-ञ-ण व-टा' द्वाभ्यां षश्चिभ्य एव क-ण-मा' स्यु' ।
ज्ञेयौ च यौ चतुर्भ्यो, र पञ्चभ्य', श-लौ षड्भ्य ॥—

–इति प्रत्याहारा एकचत्वारिंश'दिति । तन्न । सुप्तिङादीना, रप्रत्याहारस्य, 'चयो द्वितीया' इति चय्प्रत्याहारस्य, 'अमन्ताड्ड' इति 'अम्'–

---

१ क. ग नास्ति । २ क नास्ति ।

३ 'प्रवृत्तिरित्यत आह-आदीति' ग पाठ' । ४ क ग पाठ' ।

प्रत्याहारस्य चाऽधिकस्य व्यवहारदर्शनात्। संख्यानियमस्याऽत्युपयोगा-ऽभावाच्च। यद्यप्यत्रोपजीव्यत्वादनुनासिकसंज्ञा प्रथमं वक्तुमुचिता, तथापि 'नासिका = तद्व्यापारमनुजाता'इतियोगेनैव गतार्थत्वात्सञ्ज्ञासूत्र-मनावश्यकमिति सूचयितु नेहोपन्यस्तम्। अत एव तत्र सूत्रे मुखग्रहण-प्रत्याख्यानभाष्यध्वनितो यमानुस्वारयोरनुनासिकत्वव्यवहार' सङ्गच्छते।

'यरोऽनुनासिक' इत्यादौ स्वरूपग्रहणाऽभावस्तु—'पशु''रपत्य'मित्या-दिवद्भविष्यतीति बोध्यम्।

ऊकालोऽच्। कुक्कुटरुते उकार एव एकमात्र(त्व)[1]द्विमात्रत्वादीना प्रसिद्धेरकारादयो नोक्ता सूत्रकारेण। 'ऊ' इति एकद्वित्रिमात्राणा क्रमेण प्रश्लेषनिर्देश, व्याख्यानात्। (अत एव—)[2] सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनो क्रमोऽपि,[3] महासंज्ञाकरणात्। (ए[4]तेन यथासङ्ख्यसूत्रमिहैवोपन्यस्तु युक्त'मिति परास्तम्)। तेन च स्वोच्चारणकालसदृशो लक्ष्यते। स कालो-यस्येति बहुव्रीहि। 'ह्रस्वदीर्घप्लुत' इति द्वन्द्व। सौत्र पुंस्त्वम्। एकवचन वा। तदेतत्फलितमाह–उश्च ऊश्चेति। ननु 'वां काल'इति विग्रहोऽयुक्त, व्यधिकरणत्वादिति चेत्सत्यम्। फलितार्थकथनमेतत्। विग्रहस्तु 'व कालो यस्ये'त्युक्त एव। अत्र जात्याख्यायां 'काल' इत्येकवचनम्। तस्य वैक-ल्पिकत्वात् 'व'इति बहुवचनम्। 'ह्रस्वदीर्घप्लुत'इति विशिष्टा संज्ञा तु न। प्रयोजनाऽभावात्। सञ्ज्ञाकरणस्य लघ्वर्थत्वाच्च। अतएव सञ्ज्ञिनोऽपि त्रय इति बोध्यम्।

ननु 'उकालो ह्रस्व' इति प्रथमवाक्येऽण्त्वात्सवर्णग्रहणे द्विमात्रत्रि-मात्रयोर्ह्रस्वसञ्ज्ञाऽपि स्यात्। तत्र विधौ यद्यपि न दोष, 'आपोऽन्यतरस्या'-मित्यादिविकल्पविधानेन ह्रस्वविधाने द्विमात्राऽविधानज्ञापनात्। त्रिमात्रस्य 'प्लुतश्च विषये स्मृत' इत्युक्तेर्न विधानम्। तथाऽप्यनुवादे दोष स्यादिति चेन्न। 'छे चे'त्येव सिद्धौ, 'दीर्घा'दितिसूत्रस्य वैयर्थ्यापत्ते.। नच

---

१ ग. पाठ। २ क. ग. नास्ति।
३ 'क्रमस्तु' क ग पाठ.। ४ क नास्ति।

'पदान्ताद्वे'ति विकल्पार्थं तत् । योगविभागस्य तथापि वैयर्थ्यात् ।

किञ्च 'ऊरूपोऽ'जिति, 'अज्रूपो य ऊ'इत्यर्थे वाऽज्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेरूसदृशो योऽजित्यर्थो भविष्यति । सादृश्यस्य च प्रकारान्तरेणाऽसभवाद्व्याख्यानाच्च कालकृतस्यैव ग्रहण भविष्यतीत्यधिक कालग्रहणमुच्चारितकाल सदृश कालकस्यैव सञ्ज्ञा, न तु तेन गृहीतकालसदृशकालकस्यापीत्यर्थकमतो न दोष. । नच तथापि अजिति[2] वर्णग्रहणे जातिग्रहणस्य दुर्वारत्वात् 'तितउच्छत्र'मित्यत्र परत्वेन 'दीर्घात्पदान्ताद्वे'ति तुग्विकल्पापत्ति[3] ।

(नंच[4] तदभावे नित्यस्तुग्भविष्यतीत्यदोष । सकृद्गतिन्यायाश्रयणात्, भ्रष्टावसरत्वाच्च तदप्रवृत्ते -)—इति वाच्यम् । अन्तरङ्गत्वेन ह्रस्वलक्षणस्यैव प्रवृत्ते ।

किञ्च लोके ह्रस्वत्वादि[5] व्यक्तावेव प्रसिद्ध, न जाताविति महासञ्ज्ञाकरणसामर्थ्यान्न जातिग्रहणम् । अच् किं ? प्रतक्ष्य । मात्रिकत्वेपि 'ह्रस्वस्य पिती'ति[6] तुक् न । उत्तरार्थं चेत्याहुः ।

नाऽत्र श्रुतिकृतमुच्चैस्त्वम् । उपांशुप्रयोगेऽव्याप्ते । श्रुतिप्रकर्षस्याऽव्यवस्थितत्वाच्च । किन्तु स्थानकृतम् । एव च 'उच्चै'रित्यधिकरणशक्तिप्रधानम् । अधिकरणत्वं चोच्चारणक्रियां प्रति । तच्च ताल्वादीना सभागत्वे एवेत्याशयेनाह—ताल्वादीति । अत्र[7] 'कण्ठादी'ति वक्तुमुचितम् । तद्बीजन्तु तुल्यास्यसूत्रे वक्ष्याम[7]. । प्रयत्नेरितो वायुर्यदोर्ध्वभागे प्रतिहतोऽच व्यञ्जयति, तदा स उदात्त इति भाव । एवमग्रेऽपि ।

अजिति । 'ऊकाल' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भाव । वस्तुतस्तु हल्व्यतिरेकेणाऽचामुदात्तत्वादीनामुपलम्भेन, हलां चाऽज्व्यतिरेकेण

---

१ 'उच्चारित(कालसदृश)मात्रकालक' ख पाठ । २ ग पाठ. ।
३ 'पत्तिरिति वाच्य' क पाठ. । ४ क नास्ति । ख ग पाठ ।
५ 'ह्रस्वत्व' ख पाठ । ६ क. ग पाठ ।
७ क ग पाठ. । ८ 'उच्चैस्त्वादीना' ख पाठः ।

तेषामनुपलम्भेनाऽच्सन्निधाने तदुपरागवशादेव हल्षु तत्त्वोपपत्त्या च, हलां साक्षादुदात्तत्वादिकल्पने मानाऽभावात् 'हलूस्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानव' दित्यनयोः सत्त्वेन हलां[2] तत्त्वेऽपि क्षत्यभावाच्चाऽजनुवृत्तौ फलाऽभाव । मूलेऽर्जिति तु वस्तुस्वरूपकथनं बोध्यम् । आये इति । आकारो निपातत्वादाद्युदात्त । यच्छब्द फिट्स्वरेणाऽन्तोदात्त । जस सुप्त्वादनुदात्तत्वम् । 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येकार उदात्त । अर्वाङिति । अभिमुखवाच्यव्युत्पन्न प्रातिपदिकमेतत् । तस्य 'फिषोऽन्त उदात्त' इत्यन्तोदात्तत्वे, आद्यस्य शेषनिघातेनाऽनुदात्तत्वम् । 'अर्वन्तमञ्चती'ति विग्रहेऽपि 'गतिकारकोपपदात्कृ'दित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शेषं प्राग्वत् ।

एकस्मिन्नचि उदात्तानुदात्तयोर्धर्मिणोर्मेलनविरोधादाह—उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्माविति । (नच[3] द्वन्द्वे साहित्यस्य प्रकारत्वात्प्रकृतिजन्यबोधप्रकारस्य च भावप्रत्ययार्थत्वाद् द्विवचनमनुपपन्नम्, इष्टार्थाऽलाभश्चेति वाच्यम् । प्रत्येकधर्मयोरपि तत्प्रकारत्वेनाऽक्षते । अत एव 'तस्य भाव' इति सूत्रे कैयटेन—'धव-खदिरत्व'मित्यादौ 'जातिसमुदाये भावप्रत्यय' इत्युक्तम् । तत्र तस्य समुदायस्याऽनुद्भूतावयवत्वे एकवचनम् । उद्भूतावायवत्वे तु द्विवचनाद्यपीति बोध्यम्) । यस्मिन्निति । बाहुलकादधिकरणे घञिति भाव । 'अर्श आद्य'जिति तु भाष्ये उक्तम् । नचोदात्तादिव्यवहारस्य लोकवेदयो. प्रसिद्धत्वेन व्यर्थयं त्रिसूत्रीति वाच्यम् । 'तस्यादित' इति सूत्रभाष्य कैयटे प्रत्याख्यातत्वेनेष्टापत्ते. ।

नन्वर्द्धह्रस्वशब्दस्य किं 'ह्रस्वरूपमर्द्ध'मित्यर्थो विवक्षित, उत 'अर्द्धं नपुंसक'मित्येकदेशिसमासेन ह्रस्वस्याऽर्द्ध'मिति ? । नाद्य[4] । ह्रस्वस्वरिताऽसग्रहापत्तेः । (पूर्वनिपातवैपरीत्यापत्तेश्च) । कर्मधारय-

---

१ 'उच्चैस्त्वादि' ख. पाठ । २ 'हलां स्वरप्राप्तेरपि' क.ग.पाठः ।

३ क नास्ति । ख ग. पाठः । ४ क. ग. नास्ति ।

योग्यपदानां सूत्रकृता समासाऽकरणाच्च । अन्त्येपि—ह्रस्वशब्देन स्वशास्त्रसङ्केतितस्य ग्रहणे दीर्घस्वरिताऽसग्रह । [अन्त्येपि किं ह्रस्वशब्देन स्वशास्त्रसङ्केतितस्य ग्रहणम्, उत मात्राकालिकमात्रस्य ? । आद्ये दीर्घस्वरिताऽसग्रह]। ह्रस्वशब्दस्य मात्राकालिकेऽचि संकेतितत्वात्। (अन्त्ये—ह्रस्वशब्दोच्चारणं व्यर्थम् । स्पष्टप्रतिपत्तये'ऽर्द्धमात्र'मित्यस्यैव वक्तुमुचितत्वात् । तदाह)—अतन्त्रमिति । स्वशास्त्रसङ्केतिताऽबोधकमित्यर्थ । एवं च लोके दीर्घादिष्वपि अर्द्धमात्रैवोदात्ता । तदुक्त हरिणा—'प्रमाणमेव ह्रस्वादावनुपात्तं प्रतीयते' इति । 'अनुपात्तमपि मात्रारूप प्रमाणमेवोपलक्ष्यत इत्यर्थ' इति हेलाराज' । अत्र च प्रमाणं-'तस्य'ग्रहणम्।

तद्धि दीर्घादिरूप (सकल) स्वरितसग्रहार्थम् । ह्रस्वग्रहणविवक्षाया हि स न स्यात्। नच षष्ठीकल्पनार्थम्। 'आदित-'शब्दस्य सबन्धिशब्दत्वादेव सिद्धे. । नच त्रिपादीस्थस्वरितसग्रहाय तत् । अस्यापि परिभाषात्वेन कार्यकालपक्षे तत्रोपस्थितेरादितोऽर्द्धमात्रैवोदात्तेति नियमनात्। स्वरितस्यैव तल्लिङ्गत्वाच्च । ('समाहार. स्वरित' इत्यनेन कार्यकालपक्षे त्रिपादीस्थोद्देशेनाऽपि स्वरितसङ्केतबोधनात्सर्वप्रतिपादकसमाहारग्रहणस्यानुवृत्त्याऽर्थाधिकाराश्रयणेनात्रापि सर्वोपस्थितेरनायासेन लाभात्)। भाष्ये इत आरभ्य नवसूत्र्या 'अ अ' इत्यत. प्रागुत्कर्षेण, त्रिपाद्या असिद्धत्वस्यैवाऽभावाच्च। 'अर्द्धमुदात्त'मितिवृत्तिस्तु 'सत्यभामा' 'भामे'तिवद्व्याख्येया ।

आदितोऽर्द्धमित्यस्य—'मात्राया' इति शेषो वा । उत्तरार्द्धमित्यस्य चाऽर्द्धमात्रातोऽवशिष्ट उत्तरो भाग इत्यर्थो बोध्यः । इदमेवाऽभिप्रेत्य भाष्ये 'अर्द्धह्रस्वशब्दोऽर्द्धमात्रायां रूढ । तत' प्रमाणे मात्रचो लु'गित्युक्तम् । [अत एव 'अर्द्धह्रस्वशब्देनाऽर्द्धमात्रा लक्ष्यते' इति हरदत्तेनोक्तम्। भाष्ये–रूढ इत्यस्य निरूढलक्षणावानित्यर्थ इति तत्तात्पर्यम्] ।

---

१ क नास्ति, ख. ग. पाठः । २ 'सङ्केतितत्वादत आह' क. पाठः ।

वेदे तु यथाप्रयोग बोध्यम् । [वेदे तु[3] 'अर्द्धमेवोदात्त प्रातिशाख्याल्लक्ष्यानुरोधाच्चे'ति मनोरमायां स्पष्टम् । एवं च वैदिकोदाहरणविषयकाऽस्मिन्सूत्रे ह्रस्वग्रहणमविवक्षितमेव, 'ईयिवास'मित्यादिप्रयोगादुपेयिवानित्यादावुपसर्गवत् । 'अर्द्धमुदात्त'मिति वृत्तिरपि यथाश्रुतैव । तत्र लक्ष्यं,-येऽरा इति । अत्र एकार ,'तनूनपाच्छचीपति' मित्यत्र पदपाठे ऊदीतौ चाऽर्द्धोदात्तौ बह्वृचै पठ्यन्ते । यद्यपि तनूनपा-च्छचीपतिशब्दयो'रुभे वनस्पत्यादिषु' इति पूर्वपदोत्तरपदयोराद्युदात्तत्वे, शेषनिघातेनोदीतावनुदात्तौ प्राप्नुत , तथापि 'जात्यवद्वा, तथावाऽन्तौ तनूशचीतिपूर्वयो'रितिप्रातिशाख्येन पाक्षिकस्वरितत्वोक्तेर्न दोष· । जात्य –स्वरितविशेष । [3]तथा वेत्यस्य— अनुदात्तौ वेत्यर्थ । प्रातिशाख्यमप्यनुपदमेव स्फुटी भविष्यति ।

([4]गुरवस्तु—अर्द्धशब्दोऽवयववाची । स च कस्याञ्चिच्छाखाया समाश·, कस्याञ्चिदर्द्धमात्रेति प्रातिशाख्यानुरोधेन वेदे, लोके च भाष्यप्रामाण्येनार्द्धमात्रैवेति व्यवस्था बोध्या । एतेन 'सम स्यादश्रुतत्वा'- दितिन्यायेन सिद्धेऽर्द्धग्रहणमपि व्यर्थ'मित्यपास्तम् । एव च ह्रस्वग्रहणमतन्त्रमिति मूल यथाश्रुतमेवेत्याहु) ।

तस्य चेति । अनुदात्तस्येत्यर्थ । उदात्तेति । उदात्त स्वरितयो· परत्वे सतीत्यर्थ । तयो परत्वं चोपस्थिताऽनुदात्ताऽपेक्षयैव ।

अन्यत्रेति । उदात्त स्वरितपरत्वाऽभावे इत्यर्थ । प्रातिशाख्ये इति । लोके त्वनुदात्त एवेति भाव । प्रातिशाख्यन्तु मनोरमाया द्रष्टव्यम् ।

[[6]केचित्तु—वैदिकशिक्षयैव लोकेऽपि स्वरितविभागज्ञानसिद्धिमाश्रित्याऽस्य सूत्रस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात्, लोकेपि तादृशस्थले उदात्त श्रुतिरेव । नचैव 'प्रातिशाख्य' मिति समाख्या विरोध ।

---

१ क पाठः । २ क. कुण्डलित ख. पाठोऽयम् ।
३ क. ग. पाठ । ४ क ग नास्ति ।
५ क. ग पाठ. । ६ अय ग्रन्थ क ग नास्ति ।

'एकाक्षरसमावेशे पूर्वयो स्वरित स्वर ।
तस्योदात्ततरोदात्तादर्द्धमात्राऽर्द्धमेव वा ॥
अनुदात्त पर शेष , स उदात्तश्रुतिर्न चेत् ।
उदात्त वोच्यते किञ्चित्स्वरित वाऽक्षर परम् ॥'

(–इति ऋग्वेदप्रातिशाख्यस्य ऋग्वेदे स्वरितपर-ह्रस्वस्वरितस्याऽभावेन तत्र प्रतिषेधस्य वैयर्थ्याऽऽपत्त्याऽन्यविषयताया आवश्यकत्वात्)।

तदर्थस्तु—'पूर्वयो. = उदात्तानुदात्तयो । उदात्तात् । स्वतन्त्रो-दात्तात् । उदात्ततराऽर्द्धमात्रेति—'क वोऽश्वा' इत्यादि ह्रस्वाऽभिप्रायम् । अर्द्धमेव वेति—दीर्घाद्यभिप्रायम् । 'व्यापकत्वादिदमेवाऽऽदर्त्तव्य'मिति-सूचयितुमेवकार । ह्रस्वस्याऽप्यनेन सग्रहात्[2] । तच्छाखायां दीर्घादिष्वपि समाऽशोदात्तकस्वरितस्यैव पाठाच्च । एतेनैतौ पक्षौ वैकल्पिकावित्यपास्तम् । 'वा'शब्दस्तु पादपूरणाय । 'अनुदात्त'इत्यादि परिशेषसिद्धार्थकथनम् । स शेष उदात्तश्रुतिः स्यात् । किमविशेषेण ? । नेत्याह—न चेदित्यादि । उदात्तस्वरितपर विहायेत्यर्थ' इत्याहु ।

ह्रस्वस्वरितमुदाहरति—केति । 'किमो'ऽदित्यत् । 'काऽती'ति कादेशे 'तित्स्वरित'मिति स्वरित' । दीर्घं तमुदाहरति–रथानामिति । ये रा इति । 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादा'वित्येकार स्वरित. । (न च[3] त्रैपादिकत्वेना-ऽसिद्धत्वम् । उक्तोत्तरत्वात्) । 'नोदात्तस्वरितोदय'मिति निषेधस्तु 'उदा-त्तादनुदात्तस्य स्वरित' इत्यस्यैव । 'अनन्तरस्ये'ति न्यायात् । स्वरितपरमुदा-हरति–शतचक्रमिति । (अह[4] व्याप्ता'वित्यस्मात्कर्मणि ण्यति,तित्त्वात्स्वरिते, संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभाव') । [अह्रौ साधुरिति यति, तित्स्वरेणा-ऽन्तस्वरित[5] । यद्वा—अहेरित्यर्थे—ह्य । वृत्रस्येत्यर्थ । 'छन्दसि वावचन

---

१ क ग नास्ति । २ 'संग्रहणात्' ख. पाठ' ।

३ ख पाठ' । ग क नास्ति । ४ क ग. पाठ । ५ 'अन्तस्वरितो वा' ग ।

प्राङ् णौ चङ्युपधाया'इति वचनाद्गुणाऽभाव । 'उदात्तस्वरितयोर्यण' इति स्वरित । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्'–इति तु न, छान्दसत्वात्– (–इत्यन्ये) ।] 'य'च्छब्द' फिट्स्वरेणाऽन्तोदात्तः । तदेकादेशश्च वा स्वरितः । स इति । उदात्तादि–ह्रस्वादि–संज्ञक इत्यर्थ' ।

([1]नवविधोऽपीऽत्युपलक्षणम् । तेन एच् ऌकारादेरपि संग्रह') ।

मुख । उच्यतेऽसौ वचन । बाहुलकात्कर्मणि ल्युट् । (मुखेनासिके-ति)–(मुखसंहितया नासिकयेति) मध्यमपदलोपी समास । द्वन्द्वे हि प्राण्य-ङ्गत्वादेकवद्भावे, ह्रस्वत्वे, 'मुखनासिक'मिति स्यात् । 'मुखनासिकया वचन' इति 'साधन कृते'ति समास । अधिकरणस्याऽपि 'स्थाल्या पच्यते' इतिवत्करणत्वम् ।

वस्तुतस्तु—स्थानशब्दोऽपि करणव्युत्पत्त्या करणविशेषे योगरूढ । कण्ठादीनामपि करणत्वमेव । (अधिकरणत्वन्त्वयुक्तम् । आकाशस्यैव तद-धिकरणत्वात्) । अत एव तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये'ऽस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्य'-मिति करणे व्युत्पत्तिर्दर्शितेति मतान्तरं भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् । तदभिप्रेत्याऽऽह—मुखसहितेत्यादि । मुखेति किम् ? । यमानुस्वाराणामेव' प्रसज्येत । ततश्चाऽऽ ङोऽनुनासिक' इत्यत्राऽनुस्वार स्यात् । 'अनुनासिकस्य क्वी'त्यादावप्रतिपत्तिरेव स्यात् ।

[वस्तुतस्तेषु 'ञम क्वी'त्येव पठितु शक्यम् । 'यरोऽनुनासिके' इत्यत्र त्वप्रतिपत्ति' । तत्र 'कमलँ 'ॐ पठसी'त्याद्यसिद्ध्या 'यरो ञमि ञम् वे'त्यस्य पठितुमशक्यत्वात् । भाष्ये तु प्रासादवासि-

---

१ ग पाठः । २ ख ग पाठ । ३ क पाठ ।
४ 'एकवत्त्वे, ह्रस्वत्वे' क पाठ । ५ 'यद्वा' ख पाठः ।
६ क पुस्तके अय नास्ति ग्रन्थ' । किन्तु अस्य स्थाने–'तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये-ऽस्यन्त्यनेन वर्णानित्यास्यमिति करणव्युत्पत्तिरप्येवम् । तदेतदभिप्रेत्याह— —इति पाठ । ७ ग पाठ, । ८ [] एतदन्तर्गत क, ग पाठ ।

न्यायेनोभयस्थानानामपि ञादीना सञ्ज्ञासिद्धिमाश्रित्य, यमाऽनुस्वाराणा चाऽनुनासिकत्वे दोष-प्रयोजनयोरभावेन मुखग्रहणाऽभावेऽप्यदोष इति—तत्प्रत्याख्यातम् । न च मुखग्रहणसत्त्वेऽनुस्वारस्य केवलनासिकास्थानत्वेनाऽनुनासिकत्वाऽभावे 'हरिं नमती'त्यादावनुस्वारस्य ययीत्यादिपरसवर्णस्याऽसिद्धत्वेन 'यरोऽनुनासिक' इति पक्षे ञमङणना पर्यायेण स्यु । मुखग्रहणाऽसत्त्वे तु तस्याऽनुनासिकत्वे आन्तरतम्यादनुस्वार एवाऽनुनासिको भवतीति दोष इति वाच्यम् । अयोगवाहाना शर्षु पाठस्य 'नुमविसर्जनीये'तिसूत्रस्थविसर्जनीयग्रहणेनाऽनित्यतया, तत्र 'यरोऽनुनासिक'इत्यस्याऽप्रवृत्त्याऽदोषात् । (अतएव भाष्ये 'यमानुस्वाराणामनुनासिकत्वे नैव दोषो, न प्रयोजन'मित्युक्तम्) ।

नासिकेति किम् ? । 'शक्ते'त्यादौ 'अनुदात्तोपदेशे'त्यादिना कलोपो मा भूत् । अष्टादशेति । यद्यपीद न जातिपक्षे, तस्या एकत्वात् । व्यक्तिपक्षेऽपि न । व्यक्तीनामानन्त्यात् । तथापि गुणभेदभिन्नानां, लोक वेदयो प्रयुज्यमानानां,शास्त्रीयकार्योपयोगिना तत्तद्व्याप्यधर्मवतामष्टादशत्वमेवेति भाव । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

ऌवर्णस्येति । विवृतस्येत्यर्थ । तेन 'ऌति ऌ वे'ति विधेयस्य तुल्यास्यसूत्रे भाष्ये दीर्घत्वकथनेऽपि न क्षति । तस्येषत्स्पृष्टत्वादिति बोध्यम् ।

दीर्घाऽभावादिति । अत्र च मान 'तुल्यास्ये'ति भाष्ये 'ऌति सवर्णे' इत्यनेन पक्षे द्विलकाराऽभावे'ऽक सवर्णे' इति दीर्घत्वे, 'होतॄकार' इति ॠकारघटितप्रयोगकरणमिति बोध्यम् । (प्रथमयो. पूर्वसवर्ण ' इति सूत्रस्थ सवर्णग्रहणमुक्ताऽर्थे ज्ञापकमपि वक्ष्यते) ।

ह्रस्वाऽभावादिति । इद च 'एओङ्' सूत्रे, 'एच इ'गिति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । एतेन गानरोदनादौ चतुर्मात्रादीनामप्युलम्भे,

१ ग पाठ । २ 'तद्व्याप्यधर्मवता'इति ग पाठ । ख तु नास्ति । ३ 'इति-बोध्य'इति क नास्ति । ४ 'इति द्विलकाराऽभावे' ख पाठ । ५ क नास्ति ।

तथा सति 'कण्ठ आदिरवयवो यस्ये'ति व्युत्पत्त्या प्राथमकल्पिकाऽऽस्य-प्रतीतिरपि स्यात् । एतेन 'वर्णसमाम्नाये, मातृकान्यासादौ चाऽकारस्य प्राथम्येन, स्थानप्रयत्नविवेके कण्ठस्थानस्यैव प्रथमत उक्तत्वेन च, 'कण्ठादो'त्येव वक्तुमुचित'मित्यपास्तम् । (शिक्षाया कण्ठादीना तत्त्वेनैव स्थानत्वोक्त्या तद्रूपेणैवास्यभवशब्देन ग्रहणमिति तद्भागभेदमादाय नोदात्तादिषु सावर्ण्यभङ्ग इति बोध्यम्) । आभ्यन्तरेति । 'प्र'शब्दबलाल्लब्धम् ।

प्रकर्षश्च वर्णोत्पत्ति (अव्यवहित)-प्राग्भावित्वरूपो लक्ष्यते । 'यस्य एतद्द्वय येन यदीयेन एतद्द्वयेन तुल्य'मित्यर्थ. । 'यजुष्येकेषा'मित्यादिनिर्देशाद्यावदास्यभवतुल्यत्वमेव गृह्यते । (जनकत्व च-'यजुष्येकेषा'मित्यादिनिर्देशात्पर्याप्तमेव गृह्यते) । अत एव ईप्रत्ययान्तवातप्रमीशब्दस्य 'वातप्रम्ये'इत्यादावेकारादीकाराद्योर्न सावर्ण्यमिति न दीर्घ. । 'कण्ठ-ताल्वि'त्यादिसमासनिर्देशेन प्रत्येकं जनकतापर्याप्त्यभावात् । अत एव ऐकारौकारयोः सावर्ण्यमाशङ्क्य, 'नैतौ तुल्यस्थाना'विति समाहित 'तुल्यास्य'सूत्रे भाष्ये । अत एव व-लयोर्न सावर्ण्यम् । तेन'तद्वस्तु' इत्यादौ 'तोर्लि'ति परसवर्णो न । (व-लयो सावर्ण्ये हि तद्दुर्वारमेव स्यात् । वल्-रलिति भेदेन व्यवहाराच्च) । [अत एव 'तद्वानासा'मिति सूत्र-प्रयोग. संगच्छते । 'एकारौकारयो' केवलताल्व्यत्वम्, केवलौष्ठ्यत्व'-मिति 'एच इ'गिति सूत्रभाष्यध्वनितमतान्तरे इकारोकारयोरेकारौकाराभ्यां सावर्ण्येपि, मधुव्रभ्वोर्यजुष्येकषामित्यादिनिर्देशैर्न तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्ति. ।

नच यावदास्यभवतुल्यत्वविवक्षणे 'प्रयत्न'ग्रहण व्यर्थं, प्रयत्नस्यापि आस्यभवत्वादिति वाच्य । ह्रस्वदीर्घयोः सावर्ण्याऽनापत्ते । तयोर्जनकवायु-संयोगानामास्यभवानामतुल्यत्वात् । तस्मादास्यभवशब्देन कण्ठादीना-मेव ग्रहणमिति बोधनाय तत्सार्थक्यम् । 'किं पुनरास्ये भवं ? । स्थानं, करणं

---

१ ख ग. नास्ति । क पाठ । २ अयं क्वचित्पाठः । ३ क ग. पाठ. । ४ ख पाठ । ५ ग पाठ । ६ क ग. पाठ ।

चे'तिभाष्ये करणशब्देन वायुसयोगाद्येव प्रयत्नपदसार्थक्याय दर्शित-मित्याहु]। (व्याख्यानाच्चे[2] कण्ठादिस्थानस्यैव ग्रहणमित्याहु)।

[अत[3] एव 'ल'णिति सूत्र चरितार्थम्। न चे'कोयणची'त्यादावुभय-ग्रहणाय, प्रत्याहारे ग्रहणाय च तदिति वाच्यम्। 'हयवरल'डित्येव-पठितुं युक्तत्वात्। पृथक् सूत्रकरणम्–अटि लकाराऽग्रहणार्थम्[4]। वलयो' सावर्ण्ये हि तद् दुर्वारमेव स्यात्। 'वॅल्'र'लिति भेदेन व्यव-हाराच्च। 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मने पदे दन्त्ये' इत्यादौ तादृश्या एव जनकताया ग्रहणे मानाऽभावात्। व्याप्तिन्यायेन, बहुलक्ष्यसस्काराऽनुरोधेन च सर्वस्यापि ग्रहणमिति प्राञ्च[5]।

केचित्तु प्रत्येकं स्थानत्वेऽपि न क्षति'। 'मधुबभ्रो—''यजुष्ये-केषा'मित्यादिनिर्देशैर्वल्-रलितिभेदेन निर्देशेन च सावर्ण्याऽनित्यत्व-ज्ञापनात्। अतएव एकार–ओकारयो केवलताल्व्यत्वं, केवलौष्ठ्यत्वमि 'त्येच इ'गितिसूत्रभाष्यध्वनितमतान्तरे इकारोकारयोरेकारौकाराभ्यां न सावर्ण्यमित्याहु]।

आस्येति किम्?। 'तप्तं'। 'झरो झरी'ति लोपो मा भूत्। प्रयत्नेति किम्?। 'वाक् श्चोतति'। प्रेति किम्?। श-चयो श्वासाऽघोष-विवारा-ख्यबाह्यप्रयत्नसाम्येन तत्रैव दोषात्। (नच तद्धितान्ताऽऽस्यपदोपादा-नादेव स्थानप्रयत्नोभयसाम्यलाभे कि 'प्रयत्न'ग्रहणेनेति वाच्यम्। अन्यतरसाम्येऽपि सञ्ज्ञाप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। सति तु तस्मिंस्तदुपादान-सामर्थ्येन धर्मद्वयकृतसाम्यविवक्षणान्न दोष)। (अत[6] एवाऽक सवर्ण इति सवर्णग्रहण चरितार्थम्)।

कस्य कि स्थानमित्याशङ्कायामाह—अकुहेति। यद्यपि सर्ववर्णो-च्चारणे कण्ठव्यापार आवश्यकस्तथापि चवर्गाद्युच्चारणे तात्वादि-

---

१ क. ग पाठः। २ ग. पाठ। ३ क. ग पाठस्थाने ख पाठ।
४ ग पाठ.। ५ क नास्ति। ६ ग पाठ।

व्यापारोऽपि तथा। अकारादीनामुच्चारणे तु नेति भाव । नचैव क—चयोरपि सावर्ण्यापत्ति । भिन्नस्थानकथनवैयर्थ्यापत्ते ।

ननु 'कण्ठ्यावहौ' 'जिह्वामूले तु कु प्रोक्त'इति शिक्षोक्ते कुग्रहण-मसङ्गतमिति चेन्न। (अत्रत्यकण्ठपदस्य कण्ठस्थान तत्समीपजिह्वामूल-स्थानोभयपरत्वात् । जिह्वामूलीयव्यवहारातिप्रसङ्गवारणाय पर तस्य रूढि कल्प्येति बोध्यम्)। रूढिकल्पने मान च हयवरट्सूत्रस्थभाष्ये अयोगवाहेषु जिह्वामूलीयगणनम्। [वृत्त्यादिप्रामाण्येन[1] शिक्षास्थजिह्वा-मूलपदस्य लक्षणया स्वसमीपदेश कण्ठ—बोधकत्वात्। ध्वनित चेद 'हयवरट्' सूत्रे भाष्ये। अतएव जिह्वामूलीयव्यवहाराऽतिप्रसङ्गवारणाय तस्य रूढिकल्पना नेति लाघवम्]। अत्र वाक्ये'ह'पदेन पञ्चमाऽन्तस्था ऽसंयुक्त-हकारस्यैव ग्रहणम् ।

'हकार पञ्चमैर्युक्तमन्तस्थाभिश्च सयुतम् ।
उरस्यं त विजानीयात्कण्ठ्यमाहुरसंयुतम्' ॥—

—इति शिक्षास्वरसात्। नचाऽनेन कादीना कण्ठस्थानत्वे बोधिते, तुल्यस्थात्वात्सवर्णपदवाच्यत्वग्रहे[3] 'कु'शब्दस्य तद्ग्राहकत्वमणुदित्सूत्रेण बोधनीयमिति कथमत्र वाक्ये 'कु'शब्देन पञ्चानामुपस्थितिरिति वाच्यम्। तत्तद्वर्णोत्पत्ते प्राक् तत्तत्स्थानादौ जिह्वास्पर्शाद्यनुभवेन तत्तत्स्थानत्वनिर्णय-स्य जातत्वेनाऽक्षते । 'अकुहे'त्यादिकथनन्तु साधारणधर्मबोधनायेत्याहु ।

(विसर्जनीयपदेन[4] च साहचर्यादकाराश्रयविसर्गस्यैव ग्रहणम्। अत एव'अयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन 'इति शिक्षया न विरोध ।)

दन्ता इति। 'दन्त'शब्देन तत्सयुक्तदेशो लक्ष्यते। अतो भग्नदन्त-स्याप्युच्चारणं भवत्येव। 'उश्च पश्च ध्यायेतेऽनेन, तत्र भव'इति योगेनो-पध्मानीयस्यौष्ठ्यत्वमित्याह—उपूपेति । नचो-पयोरप्यनेन शब्देन

---

१ क. ग पाठ । २ ख. पाठ —क ग पाठस्थाने ।
३ 'शक्तिग्रहे' ख. पाठः । ४ क ग पाठ ।

व्यवहारप्रसङ्ग[1] । (जिह्वामूलीयपदवदस्यापि योगरूढत्वात्) ।

'एदैतो'रित्यादौ तपरत्वमसन्देहार्थमेव, न त्वेतावता तत्कालस्यैव ग्रहणमिति भ्रमितव्यम् । शिक्षोक्ताऽर्थाऽनुवादकेऽस्मिन्नाधुनिकस्य वाक्ये तपरशास्त्राऽप्रवृत्ते. । तेन प्लुतस्याऽपि तत्स्थानत्वाऽनुभवो नाऽनुपपन्न इति बोध्यम् । तथा च पाणिनीयशिक्षा—

'कण्ठ्यावहाविचु य-शास्तालव्यावोष्ठजावु पू ।
स्युर्मूर्द्धन्या ऋ-टु र-षा, दन्त्या लृ तु-ल-सा स्मृता ॥
जिह्वामूले तु कु प्रोक्तो, दन्त्योष्ठ्यो व स्मृतो बुधै ।
ए-ऐ तु कण्ठतालव्यावो-औ कण्ठोष्ठजौ स्मृतौ' ॥ इति ।
[अष्टौ स्थानानि वर्णानामुर , कण्ठः, शिरस्तथा ।
जिह्वामूल च, दन्ताश्च, नासिकोष्ठौ च, तालु च] ॥

[नचा 'ऽयोगवाहा विज्ञेया आश्रयस्थानभागिन' इति शिक्षोक्ते- 'र्जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूल'मिति, 'विसर्जनीयस्य कण्ठं स्थान'मिति चाऽसङ्गतम् । अत एवोपध्मानीयस्योष्ठ्यत्व, पकाराश्रयत्वात् । एतेन 'विसर्जनीयस्योरःस्थान'मित्यपास्तमिति वाच्यम् । 'तत्र भव' इत्यधिकारीय'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छ'इतिसूत्रविहित—छप्रत्ययान्त जिह्वामूलीयशब्देन भाष्यादौ व्यवहारदर्शनेन तत्स्थानत्वनिर्णयात् । शिक्षा तु-आश्रयस्थानतत्समीपस्थानोभयपरतया व्याख्येया । तत्र यथाऽनुभवमभियुक्तोक्त्या व्यवस्था । अत एव—

'अष्टौ स्थानानि वर्णानामुर , कण्ठ , शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च, दन्ताश्च, नासिकोष्ठौ च तालु च' ॥

—इत्यत्र शिक्षायां जिह्वामूलस्य स्थानमध्ये गणन सङ्गच्छते । 'अकुहे'त्यत्र विसर्जनीयस्य साहचर्येणाऽकाराश्रयस्यैव ग्रहणान्न दोष ।

---

१ 'व्यवहारप्रसङ्ग । तथा सत्योष्ठीया इत्येव व्यवहरेयुः' ख. पाठः ।
२ क. पाठ । ख ग. नास्ति । ३ [] एतदन्तर्गतः पाठ क. नास्ति ।

नच[1] दन्तोष्ठादीनामन्येषा सत्त्वेनाऽष्टाविति शिक्षाऽसङ्गता । नियमस्याऽसङ्कीर्णस्थानपरत्वात् । तेषा सङ्कीर्णत्वं सभोगत्वाद्यभिप्राय, स्थानद्वयनिबन्धन चेति यावद्बाधं साधु]।

(यत्तु[3] 'वादीना दन्तोष्ठादि समुदित स्थानं, न तु प्रत्येक'मिति । तन्न । शिक्षायां 'दन्त्योष्ठ्य' 'कण्ठ्यतालव्या'वित्यादौ 'तत्र भव' इत्यधिकारविहितयत· प्रत्येकमनुत्पत्त्यापत्ते । 'दन्तोष्ठ्य'मित्यादि त्वसङ्गतमेव। शरीराऽवयवसमुदायस्य शरीराऽवयवत्वाऽभावात् । स्वाङ्गसमुदायस्य स्वाङ्गत्वाऽभाववत् । स्वजनकवायुसंयोगावच्छेदके कण्ठादौ स्वाधारत्व मारोप्य 'शरीरे मे वेदने' तिवत्कण्ठे भव इत्याद्युपपत्तिरिति यावद्बाधं साधु ।)

नासिका चेति । चेन स्व-स्ववर्गानुकूलं तात्वादि समुच्चीयते ।

यत्तु 'अनुस्वारयमाना च नासिका स्थानमिष्यते'इति शिक्षोक्तेरेषा नासिका करणम् । किञ्च स्थानत्वे क-ङयो सावर्ण्याऽनापत्ति । यावत्स्थानैक्याऽभावा'दिति । तन्न । कण्ठादीनामपि करणत्वस्यैव 'अस्यैन्त्यनेन वर्णानित्यास्य' मिति—उक्तभाष्यात्प्रतीते । (प्रासादवासिन्यायोऽपि—यथा तत्रोभयवासिनोऽन्यतरवासिशब्देन ग्रहण, तथाऽत्रोभयजन्यस्यान्यतरजन्यशब्देन ग्रहणमिति सूपपाद एव) । नचैव कस्यचित्स्थानत्वेन, कस्य चित्करणत्वेन व्यवहारे बीजाऽभाव । वर्णाऽभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगाऽनुयोगि-तद्वर्णाश्रयाऽऽकाशावच्छेदकतात्वादेर्योगरूढ्या स्थानत्वव्यवहारात् । (तस्य व्यापारवदसाधारणकारणत्वात् । तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषादौ स्पृष्टत्वाद्याख्ये करणत्वव्यवहारस्तु गौण । एवमाकाशनिष्ठाधारत्वस्यावच्छेदके आरोपेण, वायुसंयोगनिष्ठाऽऽधेयत्वस्य वर्णे आरोपेण वा,

---

१ क नास्ति । ख ग वर्तते । २ 'सङ्कीर्णत्वं यथा तथोक्त' ग. पाठ ।

३ क ग पाठ । ख नास्ति ।　४ क. ग पाठ ।

५ क ग नास्ति ।

(कण्ठे भव' कण्ठ्य इत्यादौ) स्थानभूतदेशानामाधारसप्तम्या निर्देश ।

अत एव 'तत्र भव'इत्यधिकारविहित यदन्तेन'नासिक्यो वर्ण' इत्यादि-व्यवहार । (तत्सह[2]कारि-जिह्वाग्रादे करणत्वेन व्यवहारात् । तत्तत्स्थाने जिह्वाग्रादिसम्बन्धेन वर्णोत्पत्ते । तत्सम्बन्धजनकप्रयत्नविशेषे स्पृष्टत्वाद्याख्ये च करणत्वव्यवहार) ।वर्णाभिव्यक्त्यनन्तरभावो,सावर्ण्योऽनुपयुक्त, आन्तरतम्यपरीक्षोपयुक्तश्च कण्ठविवरादिनिष्ठविकासादेरास्यबहिर्देशावच्छिन्नकार्यस्य जनको (त[3]द्वर्णनिष्ठधर्मविशेषजनक, आस्यबहिर्देशावच्छिन्नवायुसयोगजनको) यत्नो, 'गुण'शब्देनोच्यते । अत एवाऽकारादिनिष्ठानुनासिक्यं वृद्धिसंज्ञासूत्रशेषभाष्ये 'भेदकत्वाद्गुणस्ये'त्यादिग्रन्थे गुणत्वेन व्यवहृतम् । कण्ठादिदेशावच्छिन्नवायुसंयोगेनोत्प[4]न्नेषु तेषु नासावच्छिन्नवायुसंयोगेन तद्रूपधर्[5]मस्योत्पत्ते. । अत एव 'साऽनुनासिकाऽकारादीना नासिका स्थान'मिति नोक्त मूलकृता । 'एकोऽयमात्मा उदक नाम, तस्य गुणभेदादन्यत्व भवति,—अन्यदिद शीतम्, अन्यदिदमुष्ण' मिति तद्दृष्टान्तवर्[6]णनपरभाष्य-कैयटाभ्या तथैव प्रतीते । (अत्र[7] आत्मशब्दो द्रव्य पर्याय ।) अत एव गुणानामभेदकत्वपक्षे निरनुनासिकै सानुनासिकाना ग्रहणं सिद्ध्यति । स्वरूपस्यैकत्वात् । तेषा नासिकास्थानत्वे तूत्पादकसामग्रीभेदात्स्वरूपभेदस्याऽप्यापत्तौ, अग्रहणं तदवस्थमेव स्यात् । नच तत्र भगवतोदात्तत्वादीनामपि गुणव्यवहार कृत, सोऽसङ्गत स्यात्, तेषां वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात्, आस्यान्तर्गतत्वाच्चेति वाच्यम् । सावर्ण्योऽनुपयुक्तत्वाऽऽन्तरतम्यपरीक्षोपयोगित्वकृतसादृश्यमात्रेण तत्त्वव्यवहारात् ।

नासिका त्वास्यबहिर्भूतैव । 'मुखनासिके'तिसूत्रे (मुख च नासिका चेति), 'मुखद्वितीया नासिके'ति (च) भाष्ये विग्रहप्रदर्शनात् । (नह्यवयवा-

---

१ काचत्क. पाठ । २ ख नास्ति । ३ ख पाठ । क ग नास्ति ।
४ 'अभिव्यक्तेषु' ख पा । ५ क. ग पाठ ।
६ ग. नास्ति । ७ अय पाठ क नास्ति ।

ऽवयवविषये 'देवदत्तसहितो हस्त' इति प्रयोग सचेतसाम्)। 'सहस्तो देवदत्त' इत्यादौ तु विद्यमानवाची 'सह'शब्द'। अत एव 'मुखवचनो ऽनुनासिक' इतीयत्युच्यमाने क च-ट-त-पानामेव प्रसज्येते'ति भाष्ये एव कार सङ्गच्छते। आस्याऽन्तर्गतत्वे तु यमादीना, ङादीनां च मुखवचन-त्वात्तदसङ्गति स्पष्टैव। मम तु न दोष। ङादीना 'सर्वं वाक्य साव-धारण'मिति न्यायेन मुखमात्रवचनत्वाऽभावात्। प्रासादवासिन्याय-[स्यो-ऽप्यद्याप्यज्ञानाच्च। तन्न्याय–]–प्रदर्शकभाष्येणाऽपि नासिकाया आस्या-ऽनन्तर्गतत्वबोधनाच्च।

नन्वेव सति 'यदि लौकिकमास्यं, किमास्योपादाने प्रयोजन'मिति भाष्यं, 'तत्र तुल्यावास्यप्रयत्नमात्रौ यस्य जनकावित्यर्थबोधनेन नासिका-स्थान-ञङादिनिवृत्त्यर्थमास्यग्रहण स्या'दिति शङ्का मनसि निधाय, नासिकाऽपि न बाह्या वर्णोत्पत्तिनिमित्त, किं तर्हि, आस्याऽन्तश्चर्म विततमस्ति, तत्सम्बद्धा रेखा नासिका, तस्यां वाय्वभिघाता-द्वर्णोत्पत्ति'रिति कैयटश्च विरुध्येत। 'मुखनासिके'तिसूत्रस्थमुखग्रहण मुखाऽवयवपरम्। गोबलीवर्दन्यायेन च नासाऽतिरिक्तस्वावयवपर तत्। एवकारश्चाऽप्यर्थे। प्रासादवासिदृष्टान्तोऽप्यंशेन कथञ्चिदुपपाद्य इति न तद्विरोधोऽपीति चेन्न। अवधारणगर्भसमासे ह्रस्वाऽकारादीना साव-र्ण्याऽनापत्ते। तज्जनकवायुसयोगानामपि तुल्यत्वात्। नचाऽऽस्यपद तल्लाक्षणिकम्। 'यदि लौकिक'मित्युपक्रमविरोधात्। अवधारणाऽगर्भसमासे तु नासिकाव्यावृत्तिरपि दुरुपपादैवेति भाष्याशयात्। 'मुखनासिके'ति सूत्रे, तद्भाष्यादौ च न लक्षणेत्यपरमनुकूलम्। कैयटस्तु चिन्त्य एव। ञादीना तु नासिका स्थानमेव। उभयावच्छेदेन वायुसंयोगोत्तरमेव स्वरूपोत्पत्त्या विनिगमनाविरहादुभयोरपि स्थानत्वात्। [आस्यैर्बहिर्भूतत्वाच्च न कङ्यो

---

१ क. नास्ति।　　२ 'लौकिकमिति वाक्यशेषविरोधात्' ख. पाठ.।

३ क ग. नास्ति।

सावर्ण्यदोष । नचैव'मास्ये तुल्यदेशप्रयत्न'मिति वार्त्तिकव्याख्यावसरे 'यदि लौकिकमास्यं, किमास्योपादाने प्रयोजनम् ? । प्रयत्नविशेषणमास्योपादान'मिति भाष्याऽऽसङ्गति. । (नासिकाव्यावृत्तये देशविशेषणताया अप्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् ।) अनुनासिकाऽकारादौ तस्या धर्ममात्रजनकतया, ङादावपि तत्त्वमेवेत्याशयात्। अत एव तत्सिद्धान्तभाष्ये 'एतदर्थमेव देशविशेषणमपि त'दित्युक्तमित्यनुपदमेव स्फुटी भविष्यति] ।

नचैव स्थानतोऽन्तरतमे 'त्व करोषी'त्यादौ चरितार्थं परसवर्णशास्त्र, 'सॅय्यन्ते'त्यादौ न प्रवर्त्तेत । उक्तरीत्या यादीनां नासिकास्थानत्वाऽभावेन, स्थानत आन्तर्याऽभावादिति वाच्यम् ।

[संग्रॉह्यलाघवाऽनुरोधेन 'ञयी'ति वाच्ये'ययी'त्युक्तिसामर्थ्येन गुणकृताऽऽन्तर्येणापि तेषु तत्प्रवृत्ते । अस्तु वा कैयटरीत्या आस्याऽन्तर्गतत्व, स्थानत्वं च । तथापि न क ङयो सावर्ण्ये दोष. । 'तद्धितान्त आस्यशब्द । आस्ये भवम्—आस्य। स्थानं, करण च । प्रारम्भो यत्नस्य प्रयत्न. । द्वन्द्वगर्भो बहुव्रीहि । अथवा—प्रयतनमेव प्रयत्न. । तदेव चाऽऽस्यम् । नच बाह्यभेदे सावर्ण्याऽनापत्ति. । यत्समान तदाश्रयिष्यामः । किं सति ? । भेदे 'सती'त्याह । भेदाऽधिष्ठाना हि सवर्णसंज्ञा । अन्यथा 'झरो झरी'त्यादौ सवर्णग्रहणमनर्थक स्यात् । न च बाह्यैक्ये आभ्यन्तरभेदे सावर्ण्याऽऽपत्ति । एव तर्ह्यास्यभवे एकस्मिन् तुल्य' प्रयत्नो येषा'मित्यर्थप्रतिपादकभाष्यसन्दर्भेण यत्किञ्चित्स्थानैक्ये एव संज्ञाया बोधनात् । किञ्च—नासिकाया करणत्वेऽप्यास्यभवत्वेन करणस्याऽपि ग्रहणाद्यावदास्यभवतुल्यत्वे इत्यर्थाऽऽपत्तौ, तवाऽपि क–ङयो सावर्ण्याऽनापत्तिस्तदवस्था । नचैवं ञ-ङयोरपि सावर्ण्याऽऽपत्ति:,

---

१ एतदन्तर्गत' पाठ'। क ग. नास्ति । २ ग. पाठ. ।

३ 'त्यभिमानात्' ग. पाठ । ४ क ग. नास्ति । ख पाठ ।

५ 'त्वमेव' ख पाठ । ६ ग. नास्ति । ७ 'ग-ङयो ' ग पाठः ।

आस्यान्तर्गतत्वपक्षे इति वाच्यम् । 'आस्ये तुल्यदेशप्रयत्न'मिति वार्त्तिकन्यासे उक्तरीत्या देशविशेषणे फलाऽभाव मनसि निधाय—'किमास्योपादाने प्रयोजन'मिति प्रश्ने, सौत्रत्वाद् द्वन्द्वसाधुत्वमभिप्रेत्य,('कि पुन[1] स्थान करणं चे'तिभाष्यात्) प्रयत्नविशेषणमास्योपादानमित्युक्त्वा, तद्व्यावर्त्त्यत्वेन बाह्यप्रयत्नान्प्रदर्श्य, 'यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा, आनुनासिक्यमेषामधिको गुण' इति ग्रन्थेने[2] समाहितत्वात् । उक्तरीत्या ङादीना नासिकास्थानत्वात्तेषा परस्परसावर्ण्यनिवृत्तये देशविशेषणमप्यास्यग्रहणमावश्यकमि[3]ति तस्य गूढ आशय । स च नासिकाया बाह्यत्वे ए[4]व सङ्गच्छते]।

'स्थानेऽन्त[5]रतमे' इति सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्ये दूषितत्वेनोक्तयुक्तेरसम्भवदुक्तिकत्वात् । न च नासिकाया बाह्यत्वे 'आस्ये तुल्यदेशप्रयत्न'मिति वार्त्तिकन्यासे, 'किमास्योपादाने प्रयोजन'मिति प्रश्नस्य, 'प्रयत्नविशेषणमास्योपादान'मित्युत्तरस्य चाऽसङ्गति । नासिकाव्यावृत्तये देशविशेषणताया अप्यावश्यकत्वादिति वाच्यम् । अनुनासिकाऽकारादौ तस्या धर्ममात्रजनकतया ङादावपि तथात्वमित्यभिमानेन तत्सत्त्वात् ।

किञ्च सिद्धान्ते 'प्रयत्नविशेषणमास्योपादान'मित्युक्त्वा तद्व्यावर्त्त्यत्वेन बाह्यप्रयत्नान् प्रदर्श्य, 'यथा तृतीयास्तथा पञ्चमा, आनुनासिक्यमेषामधिको गुण' इति ग्रन्थेनोक्तरीत्या ङादीना नासिकास्थानत्वात्तेषा कादिभि सावर्ण्यसिद्धये देशविशेषणमप्यास्यग्रहणमित्यर्थ[6] उक्तप्राय । स च नासिकाया बाह्यत्वे एव सङ्गच्छते । आस्यान्तर्गतत्वे तु–'मुखनासिके'ति सूत्रे नासिकाऽतिरिक्ताऽवयवकमुखस्यैव ग्रहणेन, तत्साहचर्यादत्राऽप्यास्यपदेन तादृशस्यैव ग्रहणमिति क्लेशेनोपपादनीय स्यात् । अन्यथाऽत्र स्थाने एतत्कथनवैयर्थ्याऽऽपत्ति । आस्यग्रहणव्यावर्त्त्य-सावर्ण्याऽनुपयुक्तप्रदर्शन-

---

१ ग पाठः । २ 'ग्रन्थेनोक्तरीत्याङादीना' ग. पाठ. । ३ 'मित्यर्थ उक्तप्राय' ग. पाठ. । ४ 'बाह्यत्वे स्पष्ट एव' ख पाठ. । ५ [] एतदन्तर्गत ख. ग पाठस्थानेऽयं क. पाठः । ६ 'ग्रहणमित्याशय.' ख. पाठ ।

मेवाऽत्र प्रक्रान्तम्। (नासिकाया सावर्ण्याऽनुपयुक्तत्वबोधनाय हि तस्य गुणत्वोक्ति ।)[नचाऽनुनासिकाऽकारादीनां, ङादीनां च (ताल्वादिस्थानैक्येनाऽऽनुनासिक्यरूपप्रयत्नैक्येन च) परस्परसावर्ण्यनिवृत्तये, प्रयत्नविशेषणाऽऽस्यग्रहणस्यैवेदं व्यावर्त्यप्रदर्शनमिति वाच्यम्। 'नाज्झला'-वित्येव सिद्धे]। अत एव 'एवमप्यवर्णस्य सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति। काकलकाऽधस्तनोपजतृस्थानत्वात्तस्य। सर्वमुखस्थानमवर्णमेके इच्छन्ति। एवमपि व्यपदेशो न प्रकल्पते—'आस्ये येषां तुल्यो देश' इति। व्यपदेशिवद्भावेन व्यपदेशो भविष्यती'त्यर्थक—एतदुत्तरभाष्यसन्दर्भं स्वरसत सङ्गच्छते। अन्यथा प्राक् प्रयत्नविशेषणमात्रस्योक्तेर्देशविशेषणत्वाऽभावेन तदसङ्गति· स्पष्टैव। (उपरञ्जकतया देशविशेषणत्वमादाय तद्ग्रन्थयोजनन्तु न स्वारस्याऽऽवहम्)।

[अत एव शिक्षायामपि—'शेषा· स्पृष्टा हल· प्रोक्ता·' इत्यन्तेनाऽऽभ्यन्तरप्रयत्नानुक्त्वा,—'निबोधाऽनुप्रदानत ' इत्युपक्रम्य—

'अमोऽनुनासिका न ह्रौ, नादिनो ह-झ श· स्मृता ।
ईषन्नादा यणश्चैव, श्वासिनस्तु ख-फादयः।
ईषच्छ्वासाश्चरो विद्यात्—'इत्युक्तम्।

(अत्र 'नादिन' इति पूर्वपराऽन्वयि ।) नादेति—सवारघोषयोरुपलक्षणम्। श्वासपद—विवाराऽघोषयोरिति । अत्र 'न ह्रा'वित्युप-

---

१ ख ग नास्ति। २ क नास्ति।
३ 'अनुनासिकयकारादीना' ग पाठ । ४ ग पाठ· ।
५ इतोऽग्रे—'विनिगमनाविरहेणार्थद्वयस्यापि बोधनात्। तस्य सावर्ण्याऽनुपयुक्तत्वबोधनाय हि तस्य गुणत्वोक्ति । एवञ्च नासिकास्थानस्य, तत्रत्यप्रयत्नस्य च न सवर्णसञ्ज्ञासूत्रे ग्रहणमिति तात्पर्यम्'—ग पाठः।
६ ख पाठः। क ग नास्ति। ७ [] एतदन्तर्गत क ग पाठ ।
८ 'अमो' ग पाठ। ९ ग पाठ·।

लक्षणम् । एकारौकारयोरपि तत्त्वाऽभावात् । एवम्—'एचो द्वादशानाम् । लृवर्णस्य द्वादशे'त्याद्यपि (प्रायिकम्) । एवञ्च नासिकाया आस्यबाह्यत्वे क-ङयो सावर्ण्ये दोष एव न । आस्याऽन्तर्गतत्वेऽपि तदतिरिक्ताऽऽस्यभवस्यैवाऽत्र सूत्रे ग्रहणान्न दोष इति ध्येयम् ।]

[ननु 'उदात्तादीना[1] सवर्णसञ्ज्ञा न प्राप्नोती'ति भाष्य त्वन्मते विरुध्येत, स्थानैक्याद्विवृतरूपप्रयत्नैक्याच्च । मम तु यत्किञ्चिदैक्येप्युदात्तादिरूपप्रयत्नभेदान्न प्राप्नोनीत्याशय इति चेन्न । ऊर्ध्वभागा ऽधोभागादिरूपस्थानभेदान्न प्राप्नोति । नहि तव कण्ठादित्वेनाऽत्र सूत्रे निर्देश , किन्त्वास्यभवत्वेन । एव चोदात्तादिजनकाऽऽस्यभवयोस्तुल्यत्वाऽभावादिति प्रश्नाशयः । 'अभेदका उदात्तादय' इत्युत्तरभाष्यां[3]शयस्तु—योगरूढ्या कण्ठादय एवाऽऽस्यभवत्वेन गृह्यन्ते, न तु तदवान्तरस्थानविशेषा, (नासिकाया आस्यान्तर्गतत्वपक्षे नासिकाया इव) इति । अत एव शिक्षादौ स्थानप्रयत्नविवेके तेषामकथनम् । उदात्तादिशब्देनाऽपि जन्यजनकयोरभेदोपचारात्ते स्थानविशेषा उच्यन्ते । यद्वा बाह्येष्वपरिगणितत्वादास्याऽन्तर्गतत्वाद्वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वाच्च सूत्रे 'प्रयत्न'पदेनैषामपि ग्रहण स्यात् ।

तथा च तत्सामर्थ्यादुदात्तत्वादिनाऽपि तुल्यत्व विवक्षणीयमिति पूर्वपक्षाशय । 'अभेदका उदात्तादय' इति सिद्धान्तस्य च ते सवर्णसञ्ज्ञाभेदकत्वेन न विवक्षिता इत्यर्थः । अनङ्गाद्युदात्तत्वेनोदात्तादिशब्देनाऽनुपात्तस्य न कार्योऽन्वयित्वमिति ज्ञापनादित्याशय] । एव च (न्या[6]यभाष्यादिप्रामाण्येन यत्किञ्चित्स्थानतुल्यत्वे सवर्णसञ्ज्ञेति स्थिते) शिक्षादौ चकारेण ञकारादीनपि सगृह्य तेषां नासिका स्थानमित्येव युक्तम् । (अनुस्वारादौ स्थानत्वस्यैव क्लृप्तत्वाच्च) इत्यलं विस्तरेण ।

---

१ ग नास्ति । २ ख पाठ । ३ 'उत्तराशयस्तु' ख पाठ. ।
४ ग पाठ । ५ 'त्पत्तिप्राग्भा' ख पाठ ।
६ क. नास्ति । ७ क. नास्ति ।

सूत्रे 'प्र'शब्देन विलक्षणार्थबोधेऽपि, लोके यत्न-प्रयत्नशब्दयोः पर्यायत्वमिति ध्वनयन्नाह-प्रयत्नो द्विधेति। क्वचित्तु 'यत्नो द्विधे'त्येव पाठः।

चतुर्द्धेति। यत्तु 'स्वराणामूष्मणा चैव विवृत करणं स्मृत'मिति, 'तेभ्योपि विवृतावेङौ, ताभ्यामैचौ तथैव चे'ति शिक्षावाक्याद्विवृततर-विवृततम-प्रयत्नयोरपि प्रतीयमानत्वेन 'नाज्झला'विति सूत्रभाष्यादूष्मणामीषद्विवृतत्वस्य प्रतीयमानत्वेन च, 'चतुर्धे'त्यसङ्गतम्। किञ्च एव सत्येङैचो सावर्ण्यस्य प्रसक्तेरेवाऽभावेन,तदर्थं ज्ञापकाऽनुसरणमपि व्यर्थ'मिति। तन्न। 'नाज्झला'वितिसूत्रवैयर्थ्याऽऽपत्त्या सूत्रकारेण विवृतत्वव्याप्यानामेषां सवर्णसंज्ञाऽनुपयुक्तबोधनात्। नचैव संवृतकथनमधिकम्। 'अ अ'इति पाणिनीयशास्त्रविधेयत्वेन तत्कथनात्। यदि तु सूत्रवृत्त्यादिषु श्रद्धाजाड्यमपहाय, प्रयत्नभेदादेवैतद्व्यावर्त्यसावर्ण्यानां न सावर्ण्यमित्युच्यते, तदा सन्तु सप्त प्रयत्ना। मास्तु च 'नाज्झला'विति सूत्रम्। (अत[1] एव 'तुल्यास्य'-सूत्रे भाष्येऽवर्णस्यैचां च सावर्ण्यमाशङ्क्य, विवृततरत्वेनैव परिहृतम्)। एवञ्च[2] एदैतोरोदौतोश्च न सावर्ण्यप्रसक्तिः, प्रयत्नभेदादित्यलम्।

स्पृष्टादीनामाभ्यन्तरत्वं त्वोष्ठप्रभृति-काकलकपर्यन्तदेशरूपाऽऽस्यान्तर्गततत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादीनां स्पर्शे-षत्स्पर्श-दूरावस्थान-समीपावस्थान रूपाऽऽभ्यन्तरकार्यकारित्वाद्वर्णोत्पत्त्यव्यवहितप्राग्भावित्वाच्च[3] बोध्यम्।

तत्र बहूनामेकस्थानत्वेऽपि कस्यचिदुच्चारणे सम्यक् स्पर्शः, कस्यचिदीषदित्यनुभवं, शिक्षाकारोक्ति चाऽनुसृत्य विवेक्तव्यम्।

स्पृष्टं प्रयतनमिति। नपुसके भावे ल्युट्। ल्युटा नङो बाधात्। नङन्तस्य पुंस्त्वाच्च। 'प्रयत्न'मिति क्वाचित्कोऽपपाठ इत्याहुः।

(ईषत्स्पृष्टमिति[4]। अत्र स्पृष्टमीषत्स्पृष्टमिति विभागकथनसामर्थ्येन

१ ख ग पाठः। क नास्ति। २ क ग पाठः। ख नास्ति।

३ 'त्पत्तिप्राग्भावि' ख पाठः।

४ क ग पाठः।

चवर्गे यकारादीनां न सावर्ण्यम् । अन्यथा ईषच्छ्लुक्तस्य शुक्लत्ववद्, ईषत्स्पृष्टस्यापि स्पृष्टत्वाऽनपायात्तद्वारं स्यात्) । (नच ह्रस्व-दीर्घादीनां कालविशेषपरिच्छेद्यतानियमाय कारणभेदोऽवश्य वाच्य । स च यत्नविशेषरूप एव । अन्यस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । स च वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वादाभ्यन्तर एवेति तदकथनान्न्यूनता, ह्रस्वदीर्घयो' सावर्ण्याऽनापत्तिश्चेति वाच्यम् । अइउण्सूत्रे भाष्ये कालभेदजनकप्रयत्नस्याऽऽस्यविशेषणेन सवर्णसञ्ज्ञासूत्रेऽग्रहणस्योक्तत्वेनाऽऽस्यबहिर्भूतत्वेन तेषां बाह्यत्वमित्याशयात् । अथ[3] यथाऽऽस्यबहिर्भूतत्व तथा बाह्यप्रयत्ननिरूपणावसरे निरूपयिष्यते ।)

प्रक्रियेति । तेन 'दण्डाऽऽढक'मित्यादौ दीर्घसिद्धि । अन्यथा सवृताऽकारस्य विवृतेन आकारेण सावर्ण्याऽभावात्स न स्यादिति भाव. ।

विवृतमेवेति । प्रक्रियादशायां विवृतत्व प्रतिज्ञेयमित्यर्थ । नच 'विवृतकरणा स्वरास्तेभ्य ए ओ । ताभ्यामप्यै औ । ताभ्यामप्याकार । सवृतोऽकार'—इति शिक्षावाक्यादाकारस्य विवृततरत्वेनाऽकारस्य विवृतत्वप्रतिज्ञायामपि दीर्घेण सावर्ण्याऽसिद्धि । तस्मादकारस्य विवृततरत्व वक्तु युक्तमिति वाच्यम् । 'स्वराणामूष्मणा चे'ति प्रागुक्तपाणिनीयशिक्षाबलाद् अकारस्य विवृतोपदेश कर्त्तव्य आकारग्रहणार्थ' इत्य'इउण्'सूत्रस्थभाष्यवार्त्तिकबलाच्च, दीर्घाऽऽकारेऽपि विवृतत्वस्यैव स्वीकारात् । प्रागुक्तशिक्षास्थ तु नैतच्छास्त्रीयप्रक्रियोपयोगि,पाणिनीयशिक्षाभाष्यवार्त्तिकविरोधादित्यवधेयम् ।

अ अ । एकस्य विवृतत्वादपरस्य सवृतत्वात्सन्ध्यभाव । नचाऽत्रोद्देश्यस्य सवर्णग्राहकत्वाऽऽपत्त्या, आकारादीनामप्ययमादेश स्यादिति वाच्यम् । [यथोद्देशपक्षेऽस्याऽसिद्धत्वेनाऽत्र ग्रहणकशास्त्राऽप्रवृत्ते । कार्यकालपक्षे तु—]'तपरनिर्देशात्सिद्ध'मिति भाष्ये एव समाहितत्वात् ।

---

१ क पाठ । २ 'अस्य यथाऽऽस्य' क्वाचित्क पाठ । ३ क नास्ति ।

एतेना'ऽनुसिकाऽकारादीना स्थानेऽननुनासिक एवोच्चारितगुणक स्या'दिति परास्तम् । 'अद्' इति न्यासे तात्परत्वेन विधेयेनाऽपि तत्काल-सवर्णग्रहणात्, षण्णामेकशेषनिर्देशाद्वा सिद्धमिति बोध्यम् ।

पूर्वत्रा । अस्य विधित्वे त्रिपाद्या परस्य पूर्वं प्रत्यसिद्धत्वाऽनापत्तिः । (तथा[1] च छान्दसे गोधुड्ढ्वानित्यादौ घत्वे कृते, परत्वाज्जश्त्वे कृते, वैकल्पिक-त्वात्परसवर्णाऽभावे'झय'इतिवत्वाऽऽपत्ति । भष्भावाऽनापत्तिश्च । परसवर्ण-पक्षे तु भष्भावाऽनापत्तिरेव बोध्या)। [तथा[2] च छान्दसे—'गोधुड्ढ्वान्' 'गुड-लिण्मा'नित्यादौ घ(त्व)ढत्वयो कृतयो'र्झय'इति वत्वाऽऽपत्ति । नच वत्वात्प-रत्वा'त्प्रत्यये भाषाया'मित्यनुनासिके, झयोऽसत्त्वात्कथ वत्वाऽऽपादनम् । 'झय'इति सूत्रन्तु 'कुमुद्वा'नित्यादौ चरितार्थमिति वाच्यम् । अनुनासिकस्य बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वात् । ढत्वादिकन्तु प्रकृतिप्रत्ययोभयापेक्ष-वत्वाऽपेक्ष-याऽन्तरङ्गमेव । किञ्च वैदिकेषु 'गुडलिड्मा'नित्यादिषु वत्वापत्ति. । तेषु ह्यनुनासिको वैकल्पिक' । किञ्च 'गोधुड्ढ्वा'नित्यादौ जश्त्वादौ परत्वा-त्कृते, भष्भावाऽनापत्ति] । नचाऽतिदेशान्तरवदस्यापि त्रिपाद्या प्रवृत्ति. स्यात् । सपादसप्ताध्याय्यामपि पूर्वं प्रति पराऽसिद्धत्वाऽऽपत्तेः । मध्ये पाठस्य, (विप्रतिषेधसूत्रस्य[3] च) सामर्थ्याऽऽश्रयणे तु (विनिगमना-विरहा-) त्रिपाद्यामप्यप्रवृत्ति स्यादित्याशयेनाह—अधिकार इति । अत एव 'श्चुत्वं धुटि सिद्ध वाच्य'मित्यादिक चरितार्थम् । एवं च यत्राऽनुवृत्ति-स्तस्याऽसिद्धत्वम् । (पूर्वशब्देन[4] तूपस्थितत्वाऽविशेषात्सर्वस्यैव ग्रहणम्) ।

पूर्वत्वं च क्वचित्सपादसप्ताध्याय्या, क्वचित्सूत्राऽन्तरसहिताया' ।

तत्राऽयमर्थ'—'हो ढ' इत्यादावस्योपस्थितौ वाक्यभेदेनाऽन्वयः—'हस्य ढो भवति, इदं च शास्त्रं पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति । अतएव 'न मु ने' इत्यादिभिस्तन्निषेध उपपद्यते ।

---

१. क पाठ । ख पाठापेक्षयाऽयमेव युक्त. । २ ख पाठ । क ग नास्ति ।
३ 'नचाऽन्यविधिवत्' त्रिपाद्यामप्यस्य' ख पाठः । ४ ख नास्ति । ५ क नास्ति ।

(केचित्तु असिद्धपदस्याऽसिद्धशास्त्रके लक्षणया 'पूर्वत्राऽसिद्धशास्त्रको ह्रस्य ढ'इत्येकवाक्यतयैवाऽन्वय.। 'न मु ने'इत्यस्यापि नाभाव-तन्निमित्तक-शास्त्रातिरिक्ते पूर्वत्राऽसिद्धशास्त्रक मुत्वमित्येकवाक्यतयैवान्वय इत्याहु)।

शास्त्रमिति। न तु कार्यमिति भाव ।असिद्धमिति। सिद्ध = निष्पन्नम्। प्रवृत्तमिति यावत्। 'सिद्धश्च प्रत्ययविधा'वित्यादौ तथा दर्शनात्। तद्भिन्नम् अ-सिद्धम् = अनिष्पन्नम्। अप्रवृत्तमिति यावत्। यद्यपि लोकेऽनाहार्यनिश्चयस्यैव प्रवर्त्तकत्व दृष्ट, तथापीह शास्त्रप्रामाण्यादाहार्याऽऽरोपोऽपि शास्त्रप्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति बोध्यम्। नच विद्यमानेऽपि शास्त्रे, जातेऽपि कार्ये, शास्त्रप्रामाण्यात्कार्यमात्रेऽभावारोपोऽस्त्विवति वाच्यम्। सिद्धेऽसिद्धत्वाऽऽरोपात्सूत्रोदाहरणसपत्त्यै परत्वाल्लक्ष्ये कार्यप्रवृत्तेरावश्यकतया, जाते कार्येऽभावप्रतियोगित्वाऽऽरोपेऽपि, 'देवदत्तहन्तृहत'न्यायेन स्थानिभूतवादेरभावा'द्धशि चे'त्यप्राप्तौ, मनोरथाऽसिद्धे ।नच 'तौ स'दित्यादिनिर्देशै-'र्देवदत्तहन्तृहत'न्यायस्याऽनित्यत्वादेतत्प्रयोगसिद्धिरिति वाच्यम्। 'हते देवदत्ते, तद्धन्तरि हतेऽपि नोन्मज्जन देवदत्तस्य। हतत्वारोपे तु सुतराम्। हन्तुमुद्यतस्य हनने तूज्जीवनमस्त्येवे'ति तन्न्यायशरीरम् । 'ता'वित्यादौ वृद्धिहन्तु पूर्वसवर्णस्य हननोद्यमसजातीय प्रसङ्गमात्र, नतु हननस्थानीय लक्ष्ये प्रवर्त्तनमिति न तत्राऽस्य न्यायस्य विषय इति, कथ तेनाऽस्याऽनित्यत्व बोधनीयम्। (ध्वनित चेदं 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति सूत्रे कैयटे।)

प्रकृते तु निरधिष्ठानाऽऽरोपाऽसंभवेन हननसजातीय कार्यप्रवर्त्तनमावश्यकमेव। अत एव 'यच्छास्त्रमुच्चारितं तस्याऽसिद्धत्वमशक्यं कर्त्तुमित्य-

---

१ क ग पाठ ।क. पुस्तके तु कुण्डलित ।

२ 'इति वाच्यं। सूत्रपाठे कार्योऽपाठात्। पूर्वशास्त्रविहितत्वादिरूपपूर्वत्वस्याश्रयणे तु लक्षणापत्ति । किञ्च सिद्धेऽसिद्धत्वारोपात्' ख. पाठ.।

३ क पाठ.।

सिद्धवचनाऽतिदेश आश्रीयते' इति कैयट । अतिदेशश्चाऽऽरोप एव ।

एतेन 'कार्याऽसिद्धत्वेऽपि 'मनोरथ' इत्यत्रोत्वे कर्त्तव्ये रलोपस्य पूर्वमेवाऽप्रवृत्तौ रोरुत्वस्याऽप्रतीघातान्मनोरथसिद्धिरप्रत्यूहे'ति परास्तम् । स्पष्ट चेद प्रकृतसूत्रे'ऽच परस्मि'न्निति सूत्रे, 'षत्वतुको'रिति च सूत्रे भाष्ये ।

ननु मनोरथे दर्शनाऽभावरूपलोपेऽभावाऽऽरोपस्य दर्शनाऽऽरोपरूपत्वेन[1] न दोषः। अभावाऽभावस्य प्रतियोगिरूपत्वात् । (किञ्चोक्त[2]रीत्योत्वस्य नित्यत्वमपि सुवचम् । 'ढ्रलोपे'इतिदीर्घे तदप्राप्तावपि, 'यस्य च लक्षणाऽन्तरेण निमित्त विहन्यते न तदनित्य'मित्युक्तेरदोषात्) इति चेत् । एव तर्हि 'अमू' इत्यादावद अ औ इत्यस्यामवस्थाया, मुत्वे कृते, जातस्योत्वस्य सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यदृष्ट्याऽसिद्धत्वेऽपि, पूर्वरीत्याऽकाराऽभावेन पररूपा[3]द्यनापत्ति ।

नच 'न मु टादेशे'इति वार्त्तिकेन, टाया परत आदेशेऽसिद्धत्वनिषेधसामर्थ्यादेतद्विषये पूर्वोक्तन्यायाऽप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । शास्त्राऽसिद्धत्व पक्षस्यैव ज्ञापयितु युक्तत्वात् । एव शीभावात्पूर्वमदसोसेरिति मुत्वे, शीभावाऽभावे, दात्परैकाराऽभावेनैत ईदिति सूत्र व्यर्थमिति, तदपिशास्त्राऽसिद्धत्वे ज्ञापक बोध्यम् ।

[केचित्तु—'अमू'[2] इत्यादौ वैतण्डिक[4]तया वृद्ध्या[5]द्यङ्गीकारेऽपि 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायादस्य विकाराऽभावेन, सन्नियोगशिष्टन्यायाद्दात्परत्वाभावाच्च पुनरुत्वाऽप्रवृत्त्याऽमू इत्याद्यसिद्धिरित्याहु. ।

तत्र वृद्ध्या उकाराऽपहारे, सन्नियोगशिष्टन्यायादेव मस्याऽपि निवृत्तौ, दात्परत्वमस्त्येव । लक्षणभेदा[6]च्च 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायस्याऽप्यविषय इति चिन्त्यम् । ('अद[7]सोसे'रिति सूत्रे समाहारद्वन्द्वनिर्देशे लक्षणभेदस्य

---

१ 'दर्शनरूपत्वेन' ख पाठ । २ क कुण्डलित । ३ 'वृद्ध्याद्यनापत्ति' ख पाठ' ।
४ क ग. पाठ । ५ 'अमू' 'इत्यादौ वृद्ध्यादावपि' ख पाठ ।
६ 'विधेयभेदाच्च' ख. पाठ । ७ ख पाठ. ।

स्पष्टत्वात् ।) अधिक 'कृन्मेजन्त'सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्द्योते द्रष्टव्यम् ।

शास्त्राऽसिद्धत्वाऽङ्गीकारे यत्राऽप्यन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेव त्रैपादिक प्रवृत्त, तत्रा[1]ऽपि तत्तच्छास्त्रे एवाऽभावप्रतियोगित्वाऽऽरोपेण तन्निवृत्तिबुद्धेरभाव , आदेशबुद्ध्यभाव , लक्ष्ये जातत्वबुद्ध्यभावश्चेति न किञ्चिदवद्यम् ।

जायमानकार्यन्तु स्थानिबुद्ध्याऽऽदेशे एव प्रवर्त्तते । 'नहि रजतभ्रम-प्रयुक्ता प्रवृत्ति शुक्ति न गोचरयती'ति न्यायात् । स्पष्ट चेद 'द्विर्वचनेऽची'ति भाष्ये । यत्र तु सह प्रसङ्गस्तत्राऽप्रवृत्तिरेव । अभावाऽऽरोपात् ।

नच कार्याऽसिद्धत्वे नाऽयमतिदेश । किं तर्हि ? । कार्यस्याऽसिद्धत्वम्= अनिष्पन्नत्वम् अ[3]नेन प्रतिपाद्यते । तत्र निष्पन्नस्याऽनिष्पन्नताया वचन-शतेनाऽपि क[2]र्त्तुमशक्यतया, (पूर्[4]वम्) अप्रवृत्तिरेव प्रतिपाद्यते इति न दोष इति वाच्यम् । किमनेन पूर्वशास्त्रप्राप्तौ पराऽप्रवृत्ति., उत तद्विषयसभाव-नायाम् ? । नाद्य. । 'नलोप सु'बितिसूत्राऽसङ्गते । तद्धि नियमार्थम् । त्वद्रीत्या हि 'राजाश्व' इत्यादौ 'राजन् अश्व'इत्यस्या दशाया कस्यापि पूर्व-शास्त्रस्याऽप्राप्त्या एतन्निषेधाऽप्रवृत्तौ, नलोपे जाते, 'भुक्तवन्त'मित्यादि-न्यायेन (पुन[4]:) एतदप्रवृत्तौ, दीर्घसिद्ध्या, नियमाऽनुपयोगात् । 'राजभ्या'मित्यादावप्युक्तरीत्या दीर्घापत्तेश्च । नाऽन्त्य । 'राजभ्या'मित्यादौ

---

१ 'इति सूत्रे' ख. पाठ ।　　　　२ अपि क ख नास्ति ।

३ ख ग नास्ति ।　　　　४ क ग नास्ति ।

५ इतोऽग्रे, राजन्-भ्या'मिति स्थिते कस्यापि सपादसप्ताध्यायीस्थस्या-ऽप्रवृत्त्या, एतदप्रवृत्तौ, नलोपे जाते, प्राप्तदीर्घस्याऽनेन वारणाऽनापत्ते ।

एव 'हर इहे'त्यादौ यलोपे गुणस्याऽसिद्धत्वेनाऽभावाऽनापत्ते । एतेन 'पूर्वत्र ने'त्येव सूत्रणीयम् । 'नलोप' सु' बिति सूत्र तु पूर्वविषये परनिषेध इत्यर्थबोधनद्वारा, 'राजाऽश्व' इत्यादौ नलोपे दीर्घविषयस्य सभावितत्वेन तत्र निषेधाऽभावाय स्या'दित्यपास्तम् । 'राजभ्या'मित्यादौ

राजाश्ववन्नलोपे, सुब्विधिदीर्घविषयसभावनया सर्वथा नलोपाऽनापत्ते.।
एतेन 'पूर्वत्रने'त्येव सूत्रणीय'मित्यपास्तम् ।

न चैवमपि अविद्यमानवत्पदानुवृत्त्यैव सिद्धे'रसिद्ध'ग्रहणं व्यर्थ-मिति वाच्यम् । शास्त्रस्याऽविद्यमानवत्त्वेऽपि राजभ्यामित्यादौ कृतस्य कार्यस्याऽविद्यमानत्वबुद्धेर्दुरुपपादतया, दीर्घाऽऽपत्तेस्तदवस्थत्वात् । यदि निमित्तकारणविद्यमानत्व कार्यविद्यमानत्वे नियामक स्यात्स्यादपि तथा । नचैवम् । कुलालादेरविद्यमानत्वेऽपि घटसत्तादर्शनात् । शास्त्रन्तु युगपत्प्राप्तिके चरितार्थम् । 'नलोप सुबिति सूत्रं चाऽसङ्गत स्यात् ।

असिद्धत्वे तु कारणेऽनुत्पन्नत्वबुद्ध्या भवत्येव कार्येऽनुत्पन्नत्वबुद्धि.। कारणाऽनुत्पत्तौ कार्याऽनुत्पत्तेर्लोकसिद्धत्वादित्यलम् ।

बाह्यप्रयत्न इति । काकलकाऽधस्ताद्गलविवरसकोच विकास-श्वासोत्पत्ति-ध्वनिविशेषरूपनाद-तद्विशेषरूपघोषा-ऽल्पघोष-प्राणाल्पत्व-महत्त्वरूप—बहिर्भूतकार्य करत्वेन, वर्णोत्पत्त्यनन्तरभावित्वेन चाऽऽस्य-बाह्यदेशस्थत्वेन च बाह्यत्वं विवारादीनाम् । 'नाभिप्रदेशात्प्रेरितो वायु' प्राणाख्य ऊर्ध्वमाक्रामन्, (तत्तत्स्थानान्याहत्य, ध्वनीनभिव्यज्य,

---

सर्वथा नलोपाऽनापत्ते । 'पूर्वत्र कर्तव्ये एव निषेध , कृते तु न निषेध' इत्यर्थेऽपि प्रागुक्तरीत्या 'राजभ्या'मित्याद्यसिद्धिः । 'नलोप सुबि'ति सूत्राऽसङ्गतिश्च' ख पाठ. । क नास्ति ।

१ 'एतेनाऽविद्यमानवत्पदाऽनुवृत्त्यैव सिद्धेरसिद्धग्रहण व्यर्थमित्यपास्तम् । कार्यस्याऽविद्यमानवत्त्वे मनोरथाऽसिद्धे' । शास्त्राऽविद्यमानवत्त्वे तु कृत-कार्यस्य शास्त्रस्य बुद्धेरतीततयाऽविद्यमानत्वेन तद्भावाऽप्रवृत्तौ'राजभ्या'-मित्याद्यसिद्धे । किञ्च शास्त्रस्याऽविद्यमानवत्त्वेऽपि कृतकार्यस्याऽविद्यमान-त्वबुद्धिर्दुरुपपादा । यदि निमित्तकारणविद्यमानत्व—' ख पाठ. ।

२ 'दण्डादेरविद्यमान' ख. पाठ । ३ क. ग पाठ ।

४ 'नलोप. सुबितिसूत्रमपि प्रागुक्तरीत्यैवाऽचरितार्थं स्यात्' ख पाठः ।

तत्काले एव स्पृष्टतादीनुत्पाद्य[1]) मूर्ध्नि प्रतिहतो = निवृत्त सन्, वर्णानभिव्यज्य, (तदभिव्यक्तिकाले[2] वा), यत्नविशेषसहायेन गलविवरादीना विकासादीन्करोती'ति सिद्धान्तात् । अत एव—

आत्मा बुद्ध्या समेत्याऽर्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया ।
मन॰ कायाग्निमाहन्ति, स प्रेरयति मारुतम् ।
सोदीर्णो मूर्द्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुत ।

वर्णान् जनयते—'

—इति शिक्षया न विरोध । (अर्थान्[3] बुद्ध्या समेत्य = विषयीकृत्येत्यर्थ) । ये तु 'वर्णोत्पत्त्यनन्तर मूर्ध्नि प्रतिहतो = निवृत्त' इति वदन्ति, तेषां शिक्षाविरोध स्पष्ट एव ।

([4]अत्रेदं बोध्य—'शब्दप्रयोगेच्छयोत्पन्नयत्नान्नाभिदेशात्प्रेरितो वायुर्वेगान्मूर्द्धपर्यन्तं गतस्तत प्रतिनिवृत्तो यत्नविशेषसहायेन तत्तत्स्थानेषु जिह्वाग्रादिस्पर्शपूर्वकं तत्तत्स्थानान्याहत्य, वर्णानभिव्यनक्ति । ततो यत्नविशेषेण परावृत्तिसमये गलविवरादीनां विकासादीन् करोति । तत्र ये तत्तत्स्थानाभिघातका यत्नास्ते आस्यान्तर्गततत्तत्कार्यकारित्वात् 'आस्ये प्रयत्ना' इत्युच्यन्ते, 'आभ्यन्तरा' इति च । गलविवरादिविकासादिकराश्चाऽऽस्यबहिर्भूतदेशे कार्यकरत्वात्'बाह्या'इति । मात्राकालिकत्वादि (रूपह्रस्वत्वादि)कन्तु वाय्वल्पत्व-महत्त्वकृत'मिति । 'नाभिप्रदेशात्प्रेरकयत्न एव कश्चिद्विलक्षणोऽल्प वायुं प्रेरयति, कश्चिदधिकमिति तस्य यत्नस्य वायुप्रेरणारूपं कार्यमास्यबाह्यदेशमिति[5] सोऽपि बाह्य एवे'ति दिक्)।

एतेन[6] नाऽऽस्याद्बाह्यदेशे यत्नोत्पत्तिर्मानाऽभावात् । बाह्यत्व तु वर्णोत्पत्त्यनन्तरभावित्वमात्रेणे'ति परास्तम्[7] । 'आस्ये तुल्यदेशप्रयत्न'मिति वार्त्तिके 'आस्येन प्रयत्नविशेषणाद्बाह्यप्रयत्नव्यावृत्ति'रिति भाष्यविरोधा-

---

१ क. ग नास्ति । २ ख पाठ । ३ ख. नास्ति । ४ क. ग पाठ ।
५ ग नास्ति । क. पाठ । ६ 'यत्तु' ख पाठ । ७ 'तन्न' ख पाठः ।

पत्ते । (ह्रस्वत्वादीना बाह्यत्वाऽनापत्तेश्च।) उदात्तादीनां यद्यपि प्रागुक्तरी-त्याऽऽभ्यन्तरत्वमेव, तथापि ('उदात्तादीना सवर्णसंज्ञा न प्राप्नोति,अभेदका उदात्तादय' इति) पूर्वोदाहृतभाष्येण सवर्णसंज्ञाऽनुपयुक्तत्वबोधनात् । आन्तरतम्यपरीक्षोपयोगित्वेन तत्र तत्र दर्शयिष्यमाणत्वाच्च । वृद्धिसूत्रशेषे गुणत्वेन व्यवहाराच्च। तेनैव साद‍ृश्येन बाह्येषु गणनमिति बोध्यम्।

इदं चाऽऽनुनासिक्यस्य, ह्रस्वत्वादेश्चोऽपलक्षणम् ।

शर इति। आक्षरसमाम्नायिका. शषसा.। अत एव यम-विसर्गादीना पृथक् ग्रह । अत एवाऽनुस्वारस्य श्वासाऽघोषविवारा नेत्याहु. । श्वासानुप्रदाना ।(अनु = पश्चात्प्रदीयते = उत्पद्यते इत्यनुप्रदानो 'बाह्य'-प्रयत्न ।) तत्प्रयत्नका ।

विवृण्वते कण्ठमिति। तदभिव्यक्त्युत्तर जायमाने कण्ठविवरविकासे तेषां कर्तृत्वविवक्षा बोध्या। विवार एषा प्रयत्न इत्यर्थः। अन्येष्विति। वर्गतृतीय-चतुर्थ-पञ्चमास्तद्यमा, हकारा-ऽनुस्वारौ यरलवा इत्यर्थ । नाद-भागिन । तत्प्रयत्नका । यद्यपि खयादिषु घोषाऽघोषान्यतरप्रयत्नमात्रेणाऽपि प्रक्रियाश निर्वाहस्तथाऽपि शिक्षाद्यनुरोधेनाऽन्येषामुक्तिरिति बोध्यम्।

वर्गयमगा इति। वर्गगा, यमगाश्चेत्यर्थ । अल्पाऽसव. = अल्प-प्राणा.। (यत एतदुच्चारणोत्तर प्राणानामल्पत्वमिव भवति।) वर्गेष्विति। 'विद्यमानाना'मिति शेषः। चतुर्णामिति।–निर्धारणे षष्ठी। 'अन्यतमा'-दिति शेष । एतेन 'पर'शब्दयोगे 'चतुर्भ्य' इति पञ्चम्युचिते'त्यपास्तम्।

मध्ये पूर्वसद‍ृश इति। साद‍ृश्य च प्रयत्नैक्येन। एव च 'वर्गपञ्चम-युक्ता प्रथमादयो यमा' इति विवरणकारोक्तिरसङ्गतेति भाव'।

अत एव यमानामयोगवाहेषु गणनं भाष्यकृत सङ्गच्छते। परसद‍ृशस्तु

---

१ क ग पाठ । २ क पाठ'। ख ग नास्ति। ३ 'इति भाष्येण' क पाठ । ४ 'चानुनासिक्यस्याप्युप' ख पाठः। ५ क ग पाठः। ६ क ग पाठ' ।

न। अनुभवविरोधात्।'चत्वारश्च यमा स्मृता'इति पाणिनिशिक्षोक्तसङ्ख्या-विरोधाच्च। प्रथम-द्वितीय तृतीय-चतुर्थ-यमत्वेन हि 'चत्वार' इत्युक्तम्। अय च वेदे एव। तदाह—प्रातिशाख्ये प्रसिद्ध इति। (एतेन–'तद्नमन'-मित्यादौ यमेन व्यवधाना'च्चरोनुनासिक'इति न प्रवर्त्तते'त्यपास्तम्। अखण्ड-पदे एव यमोत्पत्तेर्न दोष इत्याहु। अन्येषां त्विति। अचाम्, उक्तान्यहला चेत्यर्थ। स्पष्टमिदं सहितासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये। यरलवाश्चेति।—चकारेणा-ऽचामपि ग्रहणं बोध्यम्। 'सुपा सुलु'गिति सूत्रे'इकारस्याऽऽन्तर्यतो दकारो भवती'ति भाष्यात्। (अस्मादेव भाष्याद् घोषरूवारनादत्वमचाम्। अन्यथा त-दौ पर्यायेण स्याताम्। अल्पप्राणत्वाऽनङ्गीकारे द धौ पर्यायेण स्याताम्। अत एव 'सर्वे स्वरा घोषवन्त' इति छान्दोग्योपनिषद्युक्तम्)। अन्ये इति। द्वितीय-चतुर्थौ, तद्यमौ शषसहा, अयोगवाहाश्चेत्यर्थ.। जिह्वामूलीयादीना स्थानादिविवेकस्तु स्वरूपनिर्णयाय, न तु सावर्ण्यादावुपयोगीति बोध्यम्। अनुपयुक्ता इति)। 'तुल्यास्य' सूत्रे 'प्र'शब्दस्य ग्रहणादित्यर्थ। उपयुक्तत्वे हि श-छयोरपि सावर्ण्यं स्यादिति भाव।

परीक्षायामिति। सा च 'घोषवतो, नादवत' इत्यादिना तत्र तत्र स्फुटीभविष्यति।

कादय इति। 'अनन्त्यश्च भवेत्पूर्वो ह्यन्त्यश्च परतो यदी'त्यादिप्राति-शाख्य-'त्रिभिश्च मध्यमैर्वर्गै'रिति भाष्यादिपर्यालोचनया, 'क-ख-ग घ-ङे'त्यादीनामप्यनादित्वाऽनुमानात्। मातृकामन्त्रे तथैव पाठाच्च। एतेन 'चतुर्दशसूत्र्यां ञादिपावसानत्वेन कादि—मावसानत्वाऽयोगादिद चिन्त्य'मित्यपास्तम्। लोकप्रसिद्धपाठाऽपेक्षत्वात्। स्पर्शा इति। तत्संज्ञका इत्यर्थ। 'अन्तस्था'शब्द आद्न्त'। शषसहा ऊष्माण इति। तमब्ग्रहणाद्ये सोष्माणो, नादवन्तश्च ते भवन्ति चतुर्था—'वाग्घसति'-अन्यथा सोष्मण सोष्माण इति द्वितीया:, नादवनो नादवन्त इति

१ क ग नास्ति। २ 'ह्रस्वाऽचामपि' ख पाठ। ३ क ग पाठ'।

चतुर्थो प्रसज्येर'न्निति 'स्थानेऽन्तरतम' इति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याद् द्वितीयचतुर्थयोरप्यूष्मत्वं बोध्यम् ।

(तेन[1] 'विवृतमूष्मणा'मित्यनेन तेषामपि विवृतत्व, स्पर्शत्वात्स्पृष्टत्व च । एवं च द्वितीयचतुर्थयोराभ्यन्तरप्रयत्नद्वय बोध्यम् । विनिगमनाविरहात् । अतोऽपि यावत्प्रयत्नैक्यविवक्षा न युक्ता । आद्येन द्वितीयचतुर्थयो सावर्ण्याऽभावप्रसङ्गादित्याहु । [1]कश्चित्तु—) एवं तयोरूष्मत्वेऽपि 'विवृतमूष्मणा'-मित्यत्र शषसहा एव गृह्यन्ते । तयो 'स्पृष्ट प्रयतन'मित्यत्र ग्रहात् । (इत्या[2]ह) । (तथा च[3] शिक्षा—

'स्वराणामूष्मणां चैव विवृत करण स्मृतम् ।
अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषन्नेमस्पृष्टा शल. स्मृताः ॥
शेषा. स्पृष्टा हल प्रोक्ताः—'इति ।

'नेमशब्दोऽर्द्धे । तेन विवृता इत्यर्थ' इति तद्विवरणकृत । एतन्मूलक भाष्ये ईषद्विवृतत्वमूष्मणामुक्तम्) । अच· स्वरा इति । स्वरशब्दवाच्या इत्यर्थः । 'उदात्तादिभि· (स्वरै) स्वयमेव राजन्ते' इति व्युत्पत्ते स्वपूर्वा द्राजतेर्बाहुलकादौणादिको ड । स्पष्ट चेद'मुच्चैरुदात्त' इत्यत्र भाष्ये । तद्धर्मत्वादुदात्तत्वादयोऽपि 'स्वर'शब्देन व्यवह्रियन्ते ।

ᳲकᳲपाभ्यामिति । खफयोरप्युपलक्षणम् । प्रागर्द्धविसर्गेति ।(ऊर्ध्वाधोऽवस्थितवृत्तद्वयात्मिका लिपिर्विसर्गस्य । अर्धवृत्तद्वयात्मिका चानऽयोरिति सादृश्यं लेखने बोध्यम् । ये तूच्चारणेऽप्यर्द्धविसर्गसादृश्य वदन्ति, तेषामेतौ पादमात्रिकौ बोध्यौ ।) (सादृश्यमुच्चारणे, लेखने च बोध्यम्) ।

अ अ इत्युपलक्षणमिकारादे । तदेव ध्वनयन्नाह—अचःपराविति । अत एव 'मोऽनुस्वार' इति सूत्रेऽनुस्वारग्रहण चरितार्थम् । अन्यथा

१ क ग नास्ति । २ ख पाठ. ।
३ क. ग पाठ. । ख. नास्ति । ४ क ग नास्ति ।
५ क ग. पाठ । ६ ख. पाठ· ।

'कुप्वो ⨯क⨯पौ चे'तिव'न्मो अं' इति वदेत् । तद्धि 'स्वर एव स्वारस्तमनुगत'इति व्युत्पत्त्याऽचः परत्वबोधनाऽर्थम् । तथा च शिक्षा—

'अनुस्वारो, विसर्गश्च, ⨯क⨯ पौ चापि पराश्रितौ' ॥ इति ।

'अलाबुवीणानिर्घोषो दन्त्यमूल्य' स्वराननु ।

अनुस्वारस्तु कर्त्तव्यो नित्य ह्रो शषसेषु च' इति ।

अच परत्वं चाऽविकृताऽनुस्वारस्यैव । अत एव 'बहूर्ज्जि'इत्यादौ न दोष' । 'नपुंसकस्य झलच' इति सूत्रस्थभाष्यन्तु हल' परमप्यनुस्वाराऽऽपादकं पूर्वपक्षस्थत्वान्नाऽर्थसाधकम् ।

ऋलृवर्णयोरिति । आ च आ च रलौ, तयोर्वर्णयोरिति विग्रह । (ऋ लृ औ इति स्थिते 'ऋत्यक'इति प्रकृतिभावेन दीर्घाऽभावे, लृकारस्य ('ऋतोऽङी'ति) गुणे यणि रलावित्यस्य सिद्धिर्बोध्या ।)

[ननु'ऋ लृ औ'-इति स्थिते वैकल्पिकत्वात् (प्रकृतिभावाऽभावोऽस्तु । यद्वा-गुणे ऋकाररूपनिमित्तविनाशेनाऽकृतव्यूहपरिभाषया तदभावोऽस्तु । 'नाऽच' परस्मिन्नि'ति स्थानिवत्त्वम । अस्य स्थानिवत्त्वस्य प्रकृतिभावप्रवृत्तिद्वारा,पदान्तभूतऋकारस्थानिकयणादेशप्रतिबन्धकतया, साक्षात्परम्परया वा पदान्तविधिप्रतिबन्धकस्थानिवत्त्वस्य 'न पदान्ते'ति निषेध इत्यर्थस्य वक्ष्यमाणतया स्थानिवत्त्वनिषेधात् । एव–)प्रकृतिभावाऽभावेऽपि,] अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे, यणि 'रा'वित्यापत्तिरिति चेन्न । अकृतव्यूहपरिभाषया सवर्णदीर्घाऽप्राप्ते । अग्रे यणप्रवृत्त्या सवर्णाऽच्त्वरूपनिमित्तस्य विनाशात्, 'सौत्थिति'वत् । एवं च सवर्णदीर्घाऽभावे, 'ऋतो ङी'ति लृकारस्य गुणे, ऋकारस्य यणि च सिद्ध—रलाविति । यद्वा—'वार्णादाङ्ग'-परिभाषया दीर्घं बाधित्वा गुण । नच युगपत्प्राप्तिविषये एव स न्याय. ।

---

१ 'मकारस्य स्थाने 'अ' इत्यनुस्वार आदेश स्या'दित्यर्थ ।

२ क पाठ । ३ क नास्ति । क पाठस्थानेऽय ख ग पाठ ।

४ ग. नास्ति । ५ 'प्राप्त्यादिविषये' ख पाठ ।

मानाऽभावात् । अत एव 'लावस्थायाम'डिति पक्षे॰(वृद्धिं बोधित्वा इयङा-देशे)ऽध्यैयाता'मित्यादिसिद्धि॰। अन्यथाऽन्तरङ्गत्वादाटश्चेनिवृद्धावायादेशे-'ऽध्यायाता'मित्यापत्ति । (एतेन 'एकनिमित्तके एव स न्याय इत्यपास्तम् । अत एव 'प्रत्यय'इत्यादि निर्देशा सङ्गच्छन्ते) ।

यत्र त्वप्रवृत्तिरिष्टा, तदर्थमनित्यत्वमाश्रयणीयम् । ओसि तु 'ऋलो'-रित्येव, न तु 'रलो'रिति । कचित्तथा दृश्यमानप्रयोगस्त्वागन्तुनाऽकारेणो-पपाद्य ('अप्रयुक्ताना शास्त्रेणाऽन्वाख्यानात् । ईदृशानां प्रयुक्तत्वे, साधुत्वे च मान चिन्त्य मिति परे)। 'ऋलृवर्णयो'रित्यत्र तु न दीर्घ । 'ऋत्यक' इति प्रकृतिभावात्] । नच 'क्लृ३प्तशिखेत्यादा'वनृत'इति निषेधात्प्लुताऽना-पत्ति । 'ऋलृ'गिति वर्णोपदेशे पृथक वर्णद्वयोच्चारणेन सावर्ण्योऽनित्यत्वस्य, (कचित्परस्पराऽग्राहकत्वस्य वा) कल्पनात् । नचा'ऽनृत' इति न्यास कार्य । 'र् युक्तो ऋत्-ऋ'दिति मध्यमपदलोपी समास. । रेफयुक्त-ऋकारभिन्नस्येत्यर्थात् 'क्लृ३ प्ते'त्यादौ निषेधाऽप्राप्त्या, वर्णोपदेशे लृकारो व्यर्थ । 'रवतो ने'त्यादिभाष्यस्याऽप्यत्रैव तात्पर्यम् । अच्त्वन्तु सावर्ण्या-त्सिद्धमिति वाच्यम् । सूत्रभङ्ग, विषयबाहुल्यकृतज्ञानगौरवं चाश्रित्यैकलृ-कारप्रत्याख्याने लाघवाऽभावात् । मम तु फलमुखत्वादनित्यतादिकल्पना-गौरव न दोषाय । ननु 'नहि वार्त्तिक दृष्ट्वा सूत्रकृतः प्रवृत्ति'रिति 'तृतीया च होश्छन्दसी'तिसूत्रस्थभाष्योक्तन्यायेनाऽत्रत्यज्ञापकपरा ग्रन्था असङ्गता इति चेन्न । (एषामनादित्वेन, शिवसूत्रत्वेन वा सूत्रकृद्वक्ष्यमाणार्थ-

---

१ क ग पाठ । २ 'बोध्यः' ख पाठ । ३ क. पाठ॰ ।
४ क कुण्डलित पाठोऽयम् । ५ क ग. पाठ । ६ क ग पाठ. ।
७ 'मम तु वार्त्तिके उद्देश्यसामानाधिकरण्येन विधेयान्वयमात्रे लृकारस्य तात्पर्यग्राहकतामात्रकल्पनेन न किञ्चिद्गौरवम् ' ख पाठः ।
८ क. ग पाठ । ॰

विषयकत्वेनेव, वार्त्तिककृद्वक्ष्यमाणार्थमादायाऽपि प्रवृत्ते ।) 'इद च वार्त्तिक 'प्रथमयो'रिति सूत्रस्थसवर्णग्रहणेन बोधित'मिति वक्ष्यते ।

अकार-हकारयोरिति । अकार घकारादीनामुपलक्षणमिदम् । ('एकारस्य केवलतालव्यत्वम्, ओकारस्य केवलौष्ठयत्व'मिति मते—)एकारशकारादीनामप्युपलक्षणम् । एतेन 'नाऽकूशला'वित्येव सूत्रयितुमुचित'मित्यपास्तम् । नच 'हशि चे'ति सिद्धे'ऽतोरो' रिति व्यर्थम् । आकारव्यावृत्त्यर्थत्वात् । नच हकारे'ऽतो रो'रित्येव सिद्धे, 'यशि चे'त्येव पठितु युक्तम् । तपरकरणादाकारे इव, हकारेऽपि पूर्वसूत्राऽप्रवृत्तेः ।

सौत्रद्विवचनोपपत्त्यर्थं मध्यमपदलोपिसमास दर्शयति—

आकारसहित इति । अत एव 'कालसमयवेलास्वि'ति निर्देश उपपद्यते । समाहारद्वन्द्वे तु टच्प्रसङ्ग इति भाव । न च हल्पदेन समाहारद्वन्द्वोत्तरम्—'आ'पदेन इतरेतरयोगेन न दोष इति वाच्यम् । अज्झल्पदेनाऽऽकारस्य सहविवक्षाऽभावेन द्वन्द्वस्यैव दुर्लभत्वात् । तथात्वे ह्यज्भिरप्याकारस्य सावर्ण्यं न स्यादिति बोध्यम् । इत्येतेष्विति ।

१ इतोऽग्रे—'यत्र वार्त्तिके सूत्र तात्पर्यग्रहक, तदतिरिक्तविषयत्वात्तद्भाष्यस्य न दोष'—ख ग पाठ. ।

२ क ग नास्ति । ३ क ग पाठ ।

४ 'कण्ठताल्वादे प्रत्येकस्थानत्वमते, एकारस्य केवलतालव्यत्वमते च' —इति ख पाठ, क ग पाठस्थाने ।

५ इतोऽग्रे—'नच चवर्गयकारादीनामपि सावर्ण्यं स्यात्, ईषच्छुक्लस्यापि शुक्लत्ववदीषत्स्पृष्टस्याऽपि स्पृष्टत्वादिति वाच्यम् । 'स्पृष्टमीषत्स्पृष्ट'मिति विभागकथनसामर्थ्यादप्रवृत्ते । वस्तुतो 'नाऽऽज्झला'विति सूत्र व्यर्थम् । 'विवृतमूष्मणा'मित्यत्र योग विभज्य, 'ईष'दित्यनुवर्त्य, 'स्वराणां चे'त्यत्र निवर्त्य, प्रयत्नभेदस्य भाष्ये उक्तत्वात्'—ख. पाठ, क ग तु नास्ति ।

एतेषु परेषु, एतेषु विद्यमानस्य चेत्यर्थ । तेन हकारादीनाम्[2], अकारादिषु परतोऽपि[3] दीर्घादिसंग्रहः[4] । 'इत्येतेषु परेष्वि'ति तु क्वाचित्कोऽपपाठः । तथा पाठे उपलक्षणत्वं वा बोध्यम् । (एतेन[5] 'अकः सवर्णे'इत्यत्रत्याऽज्ग्रहणसामर्थ्येन दीर्घवारणं शक्य'मिति परास्तम् । शीङ शकारोच्चारण तु 'शिश्ये' इत्यादौ चरितार्थम् । तत्र वार्णपरिभाषया पूर्वं दीर्घाऽप्रवृत्ते') ।

दीर्घादीनामिति । आदिनोदात्तादीनामपि ग्रहण बोध्यम् । ग्रहणकेति । दीर्घादीनामिव हकारादीनामप्यकारादिवाच्यत्वे बुद्धे, अगादिप्रत्याहारेषु इकारादीनामनुच्चारितत्वेन प्रत्यायकत्वाऽसम्भवेन, प्रत्ययाना प्रकृतिवृत्त्युपस्थाप्याऽर्थान्वयाऽनुरोधेन 'ल्वादिभ्य'इत्यादिनिर्देशात्स्वीकृतया प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये निरूढलक्षणयाऽच्पदबोध्यत्वं स्यादित्यर्थ ।

अणुदि । अत्राऽणमुद्दिश्य सवर्णबोधकता विधेयेति न 'यच्छब्दयोग प्राथम्य'मित्यादिन्यायविरोध । 'सवर्णस्ये'त्यस्य—'बोधक' इति शेष । [9]अर्थविशेष्यकशक्तिग्रहवत्पदविशेष्यकस्याऽपि तस्य स्वीकारादित्याहु[10] । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । ननु कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायेन प्रत्ययस्यैव निषेध स्यात् । तथा चाऽऽगमादौ सवर्णग्रहण स्यात् । एव च 'वृतो वे'त्यादिसूत्र व्यर्थं स्यादत आह—प्रतीयत इति । (अत एव 'ज्यादईयस 'इति न सूत्रितमिति तत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्) । तेनेदम इश् त्रिमात्रो न[12] ।

---

१ 'इत्येतेषु' ख पाठ । २ 'हादीना' ख. पाठ. ।

३ क ग पाठ । ४ 'दीर्घादीनामपिसग्रह ' ख. पाठ ।

५ इतोऽग्रे—'यत्त्वक सवर्ण इत्यत्रत्याऽज्ग्रहणसामर्थ्येन दीर्घवारण शक्यमिति । तन्न । उत्तराऽर्थत्वादिति दिक्'—ख पाठ ।

७ 'तत्र चाऽकृतव्यूहपरिभाषया' ग पाठ । ६ क ग पाठ. ।

९ 'सिद्धं धर्मिणमादायेत्यादि' ख पाठ । ८ ग पाठ ।

११ क ग पाठ । १० ग पाठ ।

१२ इतोऽग्रे—'अन्तरङ्गत्वात्' 'उपदेशे' इति वचनाच्च सूत्रान्तर्गतेष्वेवेशादि-

अनुबन्धानामनेकान्तत्वात्सवर्णग्रहणप्रसक्ति । (उदिदिति । न च 'चो'-रित्यादावुपदेशत्वाऽभावादुकारस्येत्त्वाऽभावे उदित्त्वाऽभावात्कथं सवर्णग्रहणमिति वाच्यम् । कुचुटुतुपूनामितराऽनवयवनामुदित्सञ्ज्ञाया व्याकरणान्तरे कृतत्वेन तथैवेहापि व्यवहारेणाऽदोषात् । यद्यपि समुदायसवर्णिनोऽप्रसिद्धास्तथापि तदवयव-चादिसवर्णा एवाऽत्र तत्सवर्णा बोध्या)।

'अप्रत्यय' इत्युदिदंशेन सम्बध्यते । 'चो कु'रित्यादावुदित्करणात् । कुकुटुगादौ सवर्णग्राहकत्वन्तु न[1] । (अवयवभूतानामुदित्सञ्ज्ञाऽभावात् । 'सूत्रे चकारेण स्वरूपस्याऽपि ग्रहणं बोध्य'मिति प्राञ्च[2] । तत्र कस्य स्वरूपस्य ग्रहणम् ? । 'अस्यच्वा' वित्यादिसूत्रपठिताऽकारस्वरूपस्येति चेन्न । तस्य तद्विहितकार्यप्रसक्त्यभावात् । नच ह्रस्वव्यक्तीनां न परस्परं सावर्ण्यं, स्थानैक्येन स्थानतुल्यत्वाऽभावादिति वाच्यम् । पुरुषभेदेन भेदात्तत्तत्स्थानानामपि तुल्यत्वस्य सूपपादत्वात् । अत एव शकारयो सावर्ण्यनिषेधाऽऽपादनपरभाष्यसङ्गति । एकपुरुषोच्चारिताऽकारयोरपि तत्तत्कालाद्युपाधिभेदमारोप्य तुल्यत्वं सूपपादम् ।

तस्मादत्र चो भिन्नक्रमः । अण्, उदिच्चेत्यर्थ इति युक्तमाभाति ।)

शब्देषु इत्सञ्ज्ञायामनुबन्धविनिर्मुक्तैव पदार्थोपस्थितिरित्यणत्वात्सवर्णग्रहणप्रसक्ति । इत्सञ्ज्ञाकार्यं तु 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु'ति न्यायात्तत्प्रत्याय्ये प्रवर्त्तत इति ध्येयम् । 'उदि'दिति भिन्नं पदम् । तेन 'उपदेशेऽजि'त्यादावुदित्पदार्थाऽबोधेऽप्यण् सवर्णग्राहक इत्यस्य प्रवृत्ति. । अतद्गुणसंविज्ञानश्चाय बहुव्रीहि॰ । 'चो॰ कु'रित्यादौ चकारककारादीनामेव सञ्ज्ञात्वम् । अन्यथोक्तरीत्योकारस्य पदपर्यालोचनदशायामेव निवृत्तत्वेन सूत्रस्याऽसम्भवदुक्तिकत्वापत्ते. । समुदायसवर्णिनामप्रसिद्धत्वाच्च'—ख पाठ. ।

१ क ग. पाठ । २ क. ग पाठ ।

३ इतोऽग्रे—'तत्रोकारस्य उच्चारणार्थत्वात् । सूत्रे चकारेण स्वरूपस्यापि ग्रहणं बोध्यमित्याहु'—ख पाठ । ४ क. ग. पाठ. ।

अत्रेति । ग्राहकसूत्र एवेत्यर्थ । अत्र ज्ञापकन्तु 'उर्ऋ'दिति सूत्रे तपरकरणम्। तद्धि चुरादिण्यन्तात्'कृत'धातोर्लुङि, चङि''अचीकृत'दित्यत्र ऋकारस्य दीर्घस्य स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्येवमर्थम् । पूर्वेणाऽत्राऽणुग्रहणे तूद्देश्यऋकारेणाऽनण्त्वाद्भिन्नकालाऽग्रहणेन तस्य न स्थानित्व, न वाऽऽदेशत्व प्रसक्तमिति व्यर्थं तत्स्यात् । न च तपरसूत्रेण ऌकारग्रहणार्थं तत् । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया तस्य वारणेन तद्ग्रहणे फलाऽभावात् ।

नचैवं भाव्यमानत्वात्सवर्णग्रहणाऽप्रसक्तेस्तद्वैयर्थ्यम् । तपरत्वाऽभावे आदेशाऽन्तरनिवृत्त्यर्थत्वेन, स्वरूपाऽभ्यनुज्ञानार्थत्वेन, अपूर्वबोध्यत्वाऽभावेन चाऽविधेयत्वात् । कृते तु तपरत्वे भाव्यमानताऽपीत्यन्यदेतत् ।

यत्तु 'उपसर्गादृति', 'ऋत उ'दिति तपरकरण मान'मिति । तन्न । ऌकारग्रहणेन चारितार्थ्यात् ।

त्रिंशत इति । 'ऋऌवर्णयो' रित्यत्र जातिपक्षाश्रयणात् ऋत्वजात्याक्रान्त ऌत्वजात्याक्रान्तयो सवर्णसञ्ज्ञाविधानादिति भाव । नन्वेव वर्णसमाम्नायादिषु व्यापकजातिग्रहणादेवाऽष्टादशादीना ग्रहणेन,[2] अच्त्वादौ च सिद्धे, ग्रहणकशास्त्रेऽण्ग्रहण व्यर्थम् । अत एव सूत्रारम्भपक्षे'ऽस्य च्वा'वित्यादौ दीर्घादिग्रहणसिद्धि । अन्यथाऽण्ग्रहणेन वर्णसमाम्नायस्थानामेव ग्रहणेन, णकारादिचिह्नेन प्रत्याहारे तत्प्रत्यभिज्ञासत्त्वेन,[3] तत्रत्याऽऽद्यवर्ण सूत्रस्य चरितार्थतया, व्यक्तिपक्षे तत्रत्याऽत्रत्यव्यक्तेर्भेदेन, प्रकृते तदप्रवृत्ति स्पष्टैव । (नचाऽ[4]ऽइउणित्यादावकारादिर्विनिगमनाविरहेण सर्वाऽकाराणामनुकरण-

१ इतोऽग्रे—'न च म्लदादिभ्योऽनुकरणेभ्य आचक्षाणणिचि ऌकारस्य ऌकारार्थं तत् । उद्देश्यकोटौ ऌकारग्रहणस्य पूर्वेणाऽण्ग्रहणेऽप्रसक्त्या ज्ञापकत्वाऽक्षते । वस्तुतोऽनभिधानेन तेषामभाव इति पथ्यादिसूत्रे निरूपयिष्याम '—इति ख पाठ । क ग तु नास्ति ।

२ 'ग्रहणे, अच्त्वादौ च सिद्धे ग्रहणकशास्त्र व्यर्थं'—ख ग पाठ ।

३ 'प्रत्याहारे तत्रत्यानामेव ग्रहणस्य सत्त्वेन' ख पाठ । 'प्रत्यभिज्ञासत्त्वे' क पाठ ।

४ ग पाठ ।

मित्य(यम) पि स एवेति न दोष॰ । प्रयोगस्थसर्वाऽकाराणामनुकरणेऽपि सूत्रस्थाऽनुकरणे मानाऽभाव इत्याशयात्) । जातिपक्षाश्रयणादेवा गादिप्रत्याहारे उपस्थितदीर्घकारादीनां तदुत्तरविभक्त्यर्थेनाऽन्वय ।

'नच विधेयेऽप्यष्टादशानां ग्रहणाऽऽपत्ति॰ । नच विधेयविशेषणत्वा-

---

१ 'अत एवाऽणादिप्रत्याहारे' ख पाठ॰ ।

२ इतोऽग्रे—'नच प्रत्याहारशब्दानां विशिष्टत्वेन घटादिशब्दघटकाऽकारादिभिरिव तद्घटकाऽकारादिभिर्न सवर्णग्रहण प्राप्नोतीति वाच्यम् । तदुपस्थितस्योच्चारिताऽभेदेन गृहीतस्यैव सवर्णग्राहकत्वेनाऽदोषात्' । य एते प्रत्याहाराणामादितो वर्णास्तै सवर्ण (र्णा ?) ग्रहण तथा स्या'दितिभाष्येण वर्णोपस्थापकशब्दघटकस्यापि अण्ग्रहणेन ग्रहणात् । वर्णतात्पर्यकाणामेव वाऽण्ग्रहणेन ग्रहणात् । उपस्थितवर्णाऽभेदेनैवाऽवयवस्या . ?' ॰दत्रा भायाऽपिकार्यजातिग्रहणप्रा (प्ता) तिप्रसगवारणाया'प्रत्यय' इति निषेधार्थं च तदावश्यकमि (ति) तदाशय । यदि तु लक्ष्यानुरोधेन व्याख्यानाद्विधेयविषये व्यक्तिपक्ष एव । अनुवाद्यविषये जातिपक्ष एवेत्याश्रयणीय (आश्रियते) । 'यद्वा विधेयाऽण्विषये तपरत्वं प्रायेण कृतमेव । यत्रापि न कृत तत्रापि तपरत्व कर्त्तव्यम् । 'तपरसूत्रस्य तत्कालवृत्तिजातिबोधक' इत्यर्थ ।

इक्षादिषु विशिष्टस्य विधेयतया वर्णग्रहणमेव तत्र ऋलृवत् । =ऋलृवर्णयो सावर्ण्यस्य स्थाने ऋवर्णवत् लृवर्ण' इति वाच्यमिति न दोष॰ । (नाऽसूया कर्त्तव्या . सूत्रमावश्यकमेवेतिदिक्) । किञ्च तन्त्रान्तरे, प्रातिशाख्यादौ च क्रादिभिर्वर्गग्रहणस्य सत्त्वादकारादिभिरष्टादशानां ग्रहणस्य च सत्त्वात्जातिरावश्यकीति तदाशय '—इति खण्डितो ग. पाठ॰ । ख. पुस्तके तु—'तदुत्तर विभक्त्यर्थेनाऽन्वय संगच्छते । कवर्गेऽपि कुत्वजातेः स्वीकारात् । 'कु'रित्याद्यनुगतव्यवहाराच्च तत्सिद्धिः । सञ्ज्ञापक्षेऽप्यनुगतव्यवहाराऽनुगतधर्मस्याऽऽवश्यकत्वात् । 'त्रयी शब्दानां प्रवृत्ति'रितिपक्षे आवश्यकत्वाच्च । स्पष्टं चेद 'वृद्धिरादै'च्सूत्रे कौस्तुभे ।

त्तत्र ह्रस्वत्वादिविवक्षितम्, उद्देश्यविशेषणत्वाच्चाऽ'स्य च्वा'वित्यादौ न विवक्षेति मीमांसकरीत्या निर्वाह । 'उपेयिवानित्यत्रोपेत्यविवक्षायां, 'अनूचान' इत्यादौ नञो विवक्षायाश्च दर्शनेन, तस्या वैयाकरणैरभ्युपगन्तुमशक्यत्वात्—इति वाच्यम् । जातिपक्षे तपरसूत्रस्य जातिग्रहणप्राप्तसवर्णग्रहणनियामकत्ववदप्रत्यय इत्यस्य योगविभागेन तत्प्राप्तसवर्णग्रहणनिषेधकत्वेनाऽदोषात् ।

ऋत्वाभिव्यञ्जक चाऽज्भागवेष्टित-रश्रुतिरेव। ऌकार-रेफयोश्च समानश्रुतिता कविसंप्रदाये प्रसिद्धेति ऋत्वजातिर्ऌकारेऽप्यस्त्येवेति तत्रापि न दोष' । यद्वा ऌवर्णस्य ऋवद्भाव एव वाच्य. । सावर्ण्यं च न वाच्यम् ।

नच जातिबोधार्थमेव तर्हि सूत्रमावश्यकम् । षड्भेदवृत्त्यात्वादिजातिबोधाऽर्थमपि सूत्रस्य कर्त्तव्यताऽऽपत्ते । लोकव्यवहारात्तत्सिद्धिरिति तूभयो सममिति चेन्न । विधेयेऽप्यष्टादशाना ग्रहणाऽऽपत्ते '—अय पाठ ।

१ 'उपेत्यविवक्षाया, 'सुप्सुपे'त्यादावनुवाद्यगतैकत्वाविवक्षायाश्च दर्शनेन 'तस्या वैयाकरणैरभ्युपगन्तुमशक्यत्वात् । 'अस्य च्वा'वित्यादौ व्यापकजातेरप्यविवक्षाऽऽपत्तेश्च । इदमेव सूत्र तदनाश्रयणे ज्ञापकम् । ऋग्रहणे ऌकारग्रहणाऽनापत्ते । ऋत्वजातेर्ऌवृत्तित्वस्वीकारे प्रमाणाऽभावात् । जातिबोधार्थमुदिदशस्याऽऽवश्यकत्वाच्च। ध्वनित चेद वृद्धिसूत्रे कौस्तुभे ।

अत्वादिकमपि द्विमात्रत्वादिविशिष्टमत्वादिकमेवेति, न तद्बोधकसूत्रारम्भ । पृथगनुबन्धकरणाच्च न ऋदिदॢदित्प्रयुक्त कार्यसङ्कर. । वार्त्तिककृता त्वणग्रहणमत्र प्रत्याख्यात'—सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्य'मिति । अण्मात्रे सवर्णग्रहणलाभाय न कार्यम् । क्वचित्तु तल्लाभायाऽपि कार्यम् । जातिग्रहणप्राप्ताऽतिप्रसङ्गवारणायाऽप्रत्यय इति निषेधार्थं च तदावश्यकमिति तदाशय. । यदि तु लक्ष्याऽनुरोधेन व्याख्याना'द्विधेयविषये व्यक्तिपक्ष एव, अनुवाद्यविषये जातिपक्ष एवे'त्याश्रीयते इति न दोष इत्युच्यते, तथाऽपि 'नाऽसूया कर्त्तव्या यत्रानुगमः क्रियते' इति भाष्योक्तन्यायेनोक्तार्थं च सूत्रमावश्यकमेवेति दिक् ।' इति ख. पाठः ।

पृथगनुबन्धकरणाच्च न ऋदित् लृदित्प्रयुक्तकार्यसङ्कर इति चेदिष्टापत्तेः ।
तदुक्तं वार्त्तिककृता 'सवर्णेऽण्ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणा'दिति ।

किञ्चाऽप्रत्यय इत्यस्य विधीयमाने गुणाऽभेदकत्वप्राप्तसवर्णग्रहण-निषेधकत्वमपि । अत एव 'घटव'दित्यादौ मतोर्मस्य नाऽनुनासिको वकारः । यदि तु गुणानामभेदकत्वेऽण्ग्रहणं व्यर्थम्, अज्ग्रहणेनैव सिद्धेः । अतो यण्सु गुणभेदकत्वमेवेत्युच्यते, तदा तु सम्यगेव । एवं च 'मय उञो वो वा' 'यवलपरे यवला वा' 'इको यणची' त्यादिभिरनुनासिक-स्थानेऽनुनासिक' इत्यादि केषांचिदुक्तिः परास्ता । सूत्रमतेऽनुना-सिकानामत्राऽग्रहणे, तत्प्रत्याख्यातृनयेऽपि तद्ग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात् ।

सामर्थ्यादिति । एचोऽयवायाव'इत्यादौ तु स्थानेन्तरतमपरिभाषयैव निर्वाह इति वक्ष्यते । न य्वाभ्यामित्यत्र तु 'ऐ-औ' स्वरूपेण पाठ्यौ ।'वृद्धि-रादै'जित्यत्राप्यैडित्येव पाठ्यम् । तत्र, गुणसूत्रे च परस्परसवर्णसञ्ज्ञा-वादिमते चतुर्णां ग्रहणसत्त्वात्[1] । वक्ष्यमाणरीत्या यथोद्देशे कार्यकाले चाऽनु-वाद्यतयाऽणुदित्सूत्रप्रवृत्तेः । नचैवं पूर्वपक्षसिद्धान्तयोर्निर्दलत्वाऽऽपत्तिः । तद्धि पूर्वपक्षे सिद्धान्तदूषणाऽतिरिक्तदूषणवत्त्वम् । अत्र च वृद्धिगुणविधौ प्रत्याहारद्वयग्रहणवैयर्थ्यरूपस्य, 'प्लुतावैच' 'एचोऽप्रगृह्यस्ये'त्यत्र च तद्वैयर्थ्यरूपस्य दोषस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । 'ऐऔ'जिति सूत्र वैयर्थ्योपन्या-सेन तन्मूलभूतग्रहणवैयर्थ्यरूपदोषस्याऽपि क्रोडीकृतत्वेनाऽक्षतेरित्याहुः ।

[[2]यद्यपीति । इदं च व्यक्तिपक्षे । अणुदित्सूत्रस्य प्रत्याहारबोध्यवर्णे-

---

१ इतोऽग्रे—'तपरकरणेन यथोद्देशपक्षस्य बोधनादनुवाद्यतयाऽणुदित्सूत्र प्रवृत्ते ।' ख ग पाठ । इतोग्रेऽपि—'कार्यकालपक्षेऽप्यनुवाद्यताया एव वक्ष्यमाणत्वात्' इति ग पुस्तकेत्वधिक पाठ' दृश्यते ।

२ क. ग पाठ । एतत्पाठस्थाने ख पुस्तकेतु—'यद्यपीति । निषेधपर्यालोचन विना नोत्सर्गस्य वाक्यार्थो, लक्ष्ये प्रवृत्तिश्च । 'क्ङिति चे'ति सूत्रे निषेधसूत्राणा परिभाषात्वाङ्गीकारेणैकवाक्यताया एव युक्तत्वात् । 'नाज्झलौ'विति सूत्रात्पूर्वं-

ष्वपि प्रवृत्तिः (प्रत्ययार्थान्वये च प्रकृतिवृत्तिप्रयोज्योपस्थिति. कारणम्) इति पक्षे च। वर्णानामुपदेशस्तावत्। तदुत्तरकालेत्सञ्ज्ञा। तदुत्तरमादिरन्त्येनेतिप्रत्याहारस्तदुत्तरकाला सवर्णसञ्ज्ञा। तदुत्तरकालमणुदिदित्येतेन सर्वेण समुदितेन (वाक्येन)[3] सवर्णाना ग्रहणं भवति। नचाऽत्रेकार शकारं गृह्णाती'तिवाक्याऽपरिसमाप्तिन्यायादित्यर्थ[1]।

अय भाव'—'आदिरन्त्येने'ति प्रत्याहारसिद्धौ, 'नाज्झला'वित्येतद्वाक्यार्थबोधे सति, निर्णीततद्विषयपरिहारेण सवर्णसञ्ज्ञाबोध्यनिश्चये सत्यणुदित्सूत्रेण(अकारादिभि)[3]तावतां ग्रहण बोधनीयम्। (अन्यथा[3] बाधकसम्भावनया'तुल्यास्य'सूत्रजशक्तिग्रहेऽप्रामाण्यसन्देहेन तच्छास्त्रजबोधानापत्तिः)। नचैतद्वाक्यार्थबोधकाले तन्निश्चय इति। अत एव शकारयो सावर्ण्यसिद्धि। अन्यथा तयोरज्झलूरूपत्वेन तन्निषेधापत्तिः। यत्तु 'नाज्झला'वित्येतद्बोधोत्तर 'तुल्यास्ये'त्यस्य बोध इति-एतत्काले सवर्णपदार्थज्ञानाऽभावेनाऽणुदिदित्यस्याऽबोध' इति। तन्न। अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानस्य कारणतया विधिबोधोत्तरमेव निषेधबोधात्। वाक्यस्याऽपरिसमाप्तत्व च सवर्णपदवाच्यनिर्णयं विना स[4]वर्णग्रहणबोधनाऽसामर्थ्यमिति बोध्यम्।]

(एवञ्च[5] 'नाज्झला'[6]वित्यस्य बोधकाले तद्वाच्यवाच्यत्वस्य लक्ष्यतावच्छेदकस्याऽनिर्णयात्तदन्तर्भावेन लक्षणाऽपि वक्तुमशक्येत्यपि बोध्यम्।)

मिकारादिषु सञ्ज्ञाप्रवृत्तिसमयेऽज्झलोरपि प्रवृत्तेन'भुक्तवन्तं प्रति माभुक्था' इति वाक्यस्येव निषेधवाक्यस्य वैयर्थ्यापत्तेश्च। अष्टदोषदुष्टविकल्पाऽऽपत्तेश्च। तथा चैतत्पर्यालोचनोत्तर सवर्णपदार्थज्ञाने जातेऽणुदिदित्यस्य वाक्यार्थबोध। वाक्यार्थबोधे पदार्थज्ञानस्य कारणत्वात्। वाक्यार्थबोधोत्तर च लक्ष्ये प्रवृत्ति.। तथाच नाज्झालावित्यस्य बोधकाले तद्वाच्यवाच्यत्वस्य'—इत्ययं ख पाठ।

१ ग पाठः। २ ग नास्ति। ३ ग. पाठ। ४ 'तद्ग्रहण' ग पाठ'।
५ 'तथाच' ख. पाठ.। ६ () एतदन्तर्गत. क कुण्डलितः ख ग. पाठः।

प्रश्लिष्टत्वादिति । अत्र लिङ्गं 'कालसमयवेलास्वि'तिनिर्देशो[1] । ये तु निर्देशादेव सावर्ण्याऽभावमिच्छन्ति, तेषामानुमानिकवचनकल्पनाऽऽपात । अत एव भाष्ये प्रयत्नभेदेनैषां सावर्ण्याऽभाव साधित सङ्गच्छते । एतेन 'हे विपा३सो'इत्यत्र प्लुतादाकारात्परस्य सन. सस्य षत्व स्या'दित्यपास्तम् । दीर्घात्परत्र प्लुतस्याऽपि प्रश्लेषाच्च ।

इद च व्यक्तिपक्षेऽणुदित्सूत्रसत्त्वे । जातिपक्षे तु भिन्नजातीयत्वादेव न हकारेणाऽऽकारग्रहण (मिति[2] बोध्यम्) ।

होढ इति । हकारेणाऽऽकारग्रहणे सति यद्यत्प्राप्नोति, तस्य सर्वस्याऽप्युपलक्षणमिदम् । 'एतेन ढत्वस्याऽसिद्धत्वात्सयोगान्तलोप आपादयितु युक्त'इत्यपास्तम् । सर्वस्याऽप्येकयैव युक्त्या वारयितु शक्यत्वेन, आपाद्यमानेऽर्थेन्यायाऽनादराच्च । 'हलोऽनन्तरा'इति सूत्रे यादिसाहचर्येणाऽच्त्वानाक्रान्तहलामेव ग्रहणाच्च । (न च[3] गुणकृताऽन्तरतमे स्थानिनि हकारे चरितार्थो ढोऽनन्तरतमे आकारे न प्रवर्त्ततेति वाच्यम् । व्यक्तिपक्षे आकारविषयकलक्षणस्याऽचरितार्थत्वात् । उपलक्षणत्वेनाऽदोषाच्च ।) (हलश्च[3] न यणुतुल्यस्थानप्रयत्नका प्रसिद्धा इति सूत्रेऽज्ग्रहणेनैव सिद्धेऽण्ग्रहण व्यर्थमत आह—अनु नासिकेत्यादि) ।

यद्यपि 'युवोरनाका'विति सूत्रभाष्येऽ'नुनासिका यण'इति सामान्यत उक्तम् । तथापि कुण्ड रथेने'त्यादौ पर[4]सवर्णमाशङ्क्य, 'रेफोष्मणा सवर्णा न सन्ती'ति समाधानपरहयवरट्सूत्रस्थभाष्यविरोधेन, तस्य रेफाऽतिरिक्तपरत्वं मनसि निधायाऽऽह—यवला इति[5]

---

१ सर्वत्र पुस्तकेषु 'निर्देशा' इति बहुवचनान्त एव पाठो दृश्यते ।

२ ख पाठः । ३ क. ग पाठ. ।

४ 'कुण्डरथेनेत्यादावनुनासिकणकारमाशङ्क्य' स्थानप्रयत्नान्तरतमे 'कुण्ठित'-इत्यादौ सावकाशमत्र न प्रवर्त्तते इति समाधानपर'—ख पाठः ।

५ इतोऽग्रे—'द्वयोरिति । एतदर्थमेवाऽणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहम् । अन्यथाऽज्ग्रहणमेव कुर्यात् ।' ख पाठः ।

तेन सँय्यन्तेत्यादौ 'वा पदान्तस्ये'ति परसवर्णानामनुनासिकयवलानां'मनचि चे'ति द्वित्वं सिद्ध्यति।'हलो यमा'मिति लोपस्तु वैकल्पिक। अत्र चाऽणग्रहणमेव मानमित्याहु। 'अतो भिस' इत्यादि(स्थ[1])तकारोच्चारणात् 'आङि चाप' इत्यत्र ओसनुकर्षणार्थाच्चकाराच्च 'तपर'इत्यत्र बहुव्रीहि। अन्यथा 'ओसि चे'त्यनेन सिद्धे किं तेन ? । नचाऽऽकाररूपस्यैवाऽऽपो यथा स्यात्,'अतिखट्वयो'रित्यत्र मा भूदित्यर्थं चकार इति वाच्यम्। नियमाद्विधेर्ज्यायस्त्वात्[2]। 'सहिवहोरो'दिति सूत्रस्थवर्णग्रहणाद्व्याख्यानाच्च[3] पञ्चमीसमासोऽपि[4]। तदाह—त पर इत्यादिना।

(वर्णग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादत्वावच्छिन्नसर्ववर्णग्रहणबोधनेन तत्र तपरसूत्राऽप्रवृत्तिरिति बोध्यम्)। आद्यस्योदाहरणम्–'अतो भिस' इत्यादि। द्वितीयस्य तु 'वृद्धिरादै'जित्यादि। नचात्र संज्ञायास्तात्परत्वेऽपि, संज्ञिना तद्भावात्कथमैक्षु त्रिमात्रव्यावृत्ति। संज्ञासवर्णिनामप्रसिद्धत्वाच्च। (संज्ञा[5]समकालस्याऽप्रसिद्धत्वाच्च।) द्विमात्राणामप्यतत्कालत्वाद्व्यावृत्त्यापत्तिश्चेति वाच्यम्[6]। (इत ए[7]व तपरकरणाद्भाष्यादिप्रामाण्याच्च 'तात्पर' इत्यस्य 'तात्परशब्दबोध्यो वर्ण. स्वसमकालग्राहक' इत्यर्थकल्पनेनाऽदोषात्।)

'यत्त्व'त्राऽणित्यनुवर्त्तते, तच्च परेणैव, तेन नियमार्थमिद'मिति। तन्न। अणग्रहणमननुवर्त्त्य लाघवेन विधित्वस्यैव वक्तु युक्त-

१ ख पाठ। २ 'बलीयस्त्वात्' ख पाठ।
३ क ग पाठ। ४ 'समासस्तदाह' ख पाठ।
५ क ग पाठ.। ६ क ग पाठः।

७ 'इतिवाच्य। प्रत्याहारेषु निरूढलक्षणाया सत्त्वेनैजादिशब्दानामेवोपस्थापकत्वान्न दोष। दीर्घोऽनुदात्तादीनामैच्छब्दसवर्णित्व तु परम्परासम्बन्धेन। तत्कालपद चैतद्विषयेऽधिककालव्यावर्त्तकम्, न तु न्यूनकालस्याऽपि। ऐच्पदसामर्थ्यात्—ख पाठः—'इत एव तपरे'ति क ग. पाठस्थाने।

त्वात्। [1]विधित्वेऽपि 'वृद्धिरादै' जित्यादौ गुणाना भेदकत्वे (अनणि) आकारांशे सावकाशेन तपरसूत्रेण' 'अतो भिस' इत्यादौ परत्वेनाऽणुदित्सूत्रबाधोपपत्तेश्च । सख्याकृतव्यवहारस्य परस्परपरिहारेणैव दृष्टत्वेनेह विरोधस्य सत्त्वात् । स्पष्ट चेद भाष्ये[2] । गुणानामभेदकत्वे तु 'अतो' भिस ऐ'सिति तपरकरणात्तत्सामर्थ्यैन तत्रोपस्थितेनाऽनेनाऽनवकाशत्वेनैव तस्य बाध[3] । अकारस्यैव सज्ञात्वेऽपि विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तिस्तु 'अतो भिस' इत्यादौ सौत्रत्वाद्बोध्या । यत्तु 'अतो भिस' इत्यादौ[4] विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्ते तकारविशिष्टा सज्ञा । 'तत्कालस्ये' त्यत्र 'त'च्छब्देन विशेष्यस्यैव परामर्श । अन्यथा सार्द्धमात्रिकाद्[5] वर्णस्याप्रसिद्धत्वात्सूत्रस्याऽसम्भवदुक्तिकतैव स्यात्। एव च विशिष्टस्याऽण्त्वाऽभावादवयवस्य पदैकदेशत्वेनाऽनर्थकत्वाच्चाऽणुदित्सूत्राऽप्रवृत्तिरेवैतद्विषये इत्याहु. । तन्न । 'यस्ये'ति बहुव्रीहौ समुदायस्याऽवयविनो विशेष्यत्वेन तत्परामर्शेऽपि, सूत्रस्याऽसम्भवदुक्तिकतायास्तदवस्थत्वात् । 'यस्मा'—दिति बहुव्रीहौ तु विशिष्टे सज्ञात्व दुर्लभम्[6]। सयोगसमवायाऽन्यतर-

---

१ 'विधित्वेपि 'वृद्धिरादैच्' 'दिव उ'दित्यादौ सावकाशेन तपरसूत्रेण' ख ग पाठ ।

२ इतोऽग्रे—'यदितु सज्ञासूत्रद्वये सङ्ख्याऽनुपादानान्न विरोध इति विभाव्यते तदाऽतो भिस ऐसिति' ख पाठः।

३ 'बाध्यति केचित् ।' ख पाठ ।

४ 'इत्यादौ समुदाये तात्पर्याद्विशिष्टाद्विभक्त्युत्पत्तेश्चाऽवयवस्य संज्ञात्वाऽसम्भवेन तकारविशिष्टा सज्ञा ।' ख पाठ. ।

५ ग. नास्त्यय हेतु ।

६ इतोऽग्रे 'अतएव 'तदित्ययं वर्ण प्रतिनिर्दिश्यते' इति भाष्य सङ्गच्छते । सयोगसमवाया' ख पाठ ।

सम्बन्धेनाऽन्यपदार्थस्य वर्त्तिपदार्थसम्बन्धित्व एव प्रायेण तद्गुणत्वस्वीकारात्। वक्ष्यते चेदं सर्वादिसूत्रे।

तत्कालस्येति तच्छब्दस्य तदुच्चारणकालसदृशे लक्षणा। कालपदेन बहुव्रीहि। तत्सर्वं ध्वनयन्नाह—समकालस्यैवेति।

एवकारश्च न्यायसिद्धबाध्यबाधकभावस्याऽनुवादक इति भाव। जातिपक्षे[1] तु तज्जातिमत्सकलव्यक्तिग्रहणप्रसङ्गे या व्यक्तिमुपादाय जातिर्निर्दिश्यते, ततो भिन्नकालव्यक्तिर्[2]माग्राहीति नियमार्थमेवैतत् (स[3]वर्णग्रहणानुवृत्ते। तेनजात्यन्तरयुक्तसमकालव्यक्तिग्रहणाय विध्यर्थमेवैतत्कुतो नेति न शंक्यम्)। इदं च विभक्तितकारे न प्रवर्त्तते, 'उपसर्गाद्दती'ति तपरकरणात्। (तेन[4] 'आद्गुण' इत्यादौ न दोष)। 'ऋदोर' बित्यत्र दकार एवेति न दोष। स च पञ्चमीसमासाऽभावपक्षे तकार इवोच्चारणार्थो (ऽस्तु[6]), मुखसुखार्थो वेति। स्पष्ट चेद वृद्ध्यादिसूत्रेषु भाष्ये।

नन्वेव 'तित्स्वरित'मिति सूत्रे 'तितिप्रत्ययग्रहण कार्यमिह मा भूत्, द्युभ्यां द्युभि'रित्युक्त्वा, 'दिव उ'दित्यत्र दित्वमाश्रित्य, वार्त्तिक प्रत्याख्यातम्। भाविदीर्घव्यावृत्यर्थं तपरसूत्रे चर्त्वेन दकारोऽपि प्रश्लिष्यते इत्युक्तमाकरे, तेनैतद्विरुध्यत इति चेन्न। भावि दीर्घस्य (संप्रसारणसंज्ञायां तद्भावितपक्षाश्रयणरूप) प्रकारान्तरेण व्यावृत्ते सिद्धतया, ('अदसोऽसे'रित्यत्र समाहारद्वन्द्वेनैव निर्वाहाद्भाव्यमानोकारस्य सवर्णग्राहकत्वज्ञापने फलाऽभावेन च तद्भाष्ये) तदाकरस्य प्रौढिवादपरत्वात् 'ऋदोर'बित्यत्र धकारस्थानिकदस्य सत्त्वाच्चेति दिक्।

---

१ 'जातिपक्षे तु सकलव्यक्तियुक्तजातिग्रहण' ख पाठ।

२ 'कालव्यक्तियुक्ताजाति' ख पाठ।

३ क ग पाठः। ४ क. ग पाठः।

५ ग. पाठ। ६ 'भाष्ये' इति ख. पाठ।

७ क ग पाठ। ८ क नास्ति। ९ 'तद्भाष्यस्य'—ख. पाठः।

वृद्धिरादैच् । वृद्धि , आत्, ऐजिति पदत्रयम् । ([1]'त्'इत्यस्य भिन्न-पदत्वेन चतुष्टय वा) । अतो न समासान्तादि प्रवृत्तिशङ्का । तपरकरण-मसन्देहार्थतया पूर्वार्थम् । (यथोद्देश[2]पक्षे) त्रिमात्रादिव्यावृत्तये परार्थमपि ।

यत्तु 'अशब्दसंज्ञे'त्यनुवर्त्त्य शब्दसज्ञाया नेत्यर्थाद् ग्राहकसूत्राऽप्रवृत्ति'रिति तन्न । तस्य प्रथमान्तत्वात् । 'उच्चैरुदात्त'इत्यादौ दोषापत्तेश्च । तेन 'रमेश ' 'गङ्गोदक'मित्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्राणा त्रिमात्रचतुर्मात्रा न । चतुर्मात्रोऽपि प्लुत 'प्लुतावैच इदुता'वित्यत्र भाष्ये स्पष्ट । 'प्लुतश्च विषये स्मृत' इति प्लुताऽप्लुतप्रसङ्ग एवेति बोध्यम् । अत्र 'तद्धितार्थे'ति सूत्रसमते–'स्वेच्छया सज्ञा क्रियन्ते' इति पक्षे, (यदा 'यथोद्देश सज्ञा-परिभाष' मित्याश्रीयते, तदा—)

'यच्छब्दयोग प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम् ।
तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम्' ॥

इत्यभियुक्तोक्तेस्तथैवानुभवाच्च पाठक्रमादर्थक्रमस्य बलीयस्त्वेना-ऽऽदैज्वृद्धिरित्यानुपूर्वीकल्पनाद्बोध । वृद्धिशब्दस्य पूर्वपाठस्तु मङ्गलार्थो ग्रन्थादौ । वर्णसमाम्नायस्तु न पाणिनिकृत इति प्रागेवोक्तम् । वृद्धिशब्द-स्तु पदपरः । अर्थपरताया असम्भवात्, व्याख्यानाच्च । ([3]संख्यासज्ञासूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत्) तथा च 'आदैचो वृद्धिपदाऽभिन्ना' इति वाक्यार्थः । पदाऽभेदोऽर्थे तु वाच्यवाचकयोरभेदात् । अतएवाऽय शुक्ल इतिवदय डित्थ इत्यादिर्व्यवहार । पदपदार्थयोस्तादात्म्यस्यैव शक्तिताया मञ्जूषाया-मुपपादितत्वात् । तदुक्त हरिणा—

'वृद्ध्यादयो यथा शब्दाः स्वरूपोपनिबन्धना ।
आदैच् प्रत्यायितै शब्दै सम्बन्धं यान्ति सज्ञिभि'रिति ॥

अतएव

---

१ क. नास्ति । २ ख पाठ. । ३ क ग पाठः ।

रामेतिद्व्यक्षरं नाम मानभङ्गः पिनाकिनः ।
गर्वभङ्गो भार्गवस्य, शौर्यभङ्गश्च बालिनः ॥

'हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः । नामनामिनोरभेदात्[1] । (प्रकृतसूत्रे[2] भाष्येऽप्युक्त-'इद खल्वपि भूय.-सामानाधिकरण्यमेकविभक्तित्वं च, द्वयोरेतद्भवति-संज्ञासञ्ज्ञिनोर्वा, विशेषणविशेष्ययोर्वेति । तत्र सामानाधिकरण्यम्-एकार्थविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वम् । संज्ञा च शब्द एव । विशेषणविशेष्यपदे च तद्बोधकपरे । एवं संज्ञिपदमपि । अत एव 'द्वयोर्हि प्रतीतपदार्थकयोर्विशेषणविशेष्यभावो भवती'ति बहुव्रीहिणोक्तम् ।) वृद्धिशब्दस्य संज्ञात्वन्तु व्याख्यानादिनाबोध्यम् । [व्यवहारार्थं[3] नियमः सञ्ज्ञाया संज्ञिनि क्वचि'दिति पक्षेऽपि 'अस्मच्छास्त्रे आदैच एव

---

१ इतोऽग्रे-'न च कशिपुशब्दस्याऽसुरविशेषे लक्षणा, 'हिरण्यपूर्व'पदं तात्पर्यग्राहकम् । हिरण्यकशिपुनामकत्वेन प्रतीत्यनापत्ते । नच हिरण्यपूर्वकशिपुपदवाच्यत्वेनाऽसुरविशेषे कशिपुपदस्य लक्षणा, इतरत्तात्पर्यग्राहकमिति वाच्य । बाधादिप्रतिसन्धानाऽभावेऽपि बोधात् । रूढि प्रयोजनाऽन्यतराऽभावेन काव्ये नेयार्थदोषापत्तेश्चेति यथोक्तमेव श्रेय । आदैजुद्देशेन वृद्धिपदाऽभेदो विधेय । स्पष्टश्च पदार्थयोरभेद 'अथ गौरित्यत्र क शब्द' इति भाष्यार्थतया कौस्तुभे उक्त ।

नच वृद्धिपदोद्देशेनाऽदैजभेद एव विधेयोऽस्तु । एवं चाऽऽनुपूर्वी व्यत्ययोऽपि न कल्प्य । पदविशेष्यकशक्तिग्रहस्येवाऽर्थविशेष्यकशक्तिग्रहस्याऽप्यङ्गीकारात् । 'अदेङ्गुण' इत्यादावदेङुद्देशेन गुणपदाऽभेदस्य विधानान्नाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् । पदेनाऽर्थस्मरणाय सम्बन्धज्ञानविधया हि शक्तिग्रहस्योपयोगात् । अर्थविशेष्यकशक्तिग्रहस्यैवौचित्यमिति भाष्याद्याशयात्' ।-इति ख पाठ । 'यथोक्तमेव श्रेय 'इति पर्य्यन्त ग पाठोऽपि । २ क ग. पाठ ।

३ क. ग. पाठ' । ख पुस्तके तु क ग पाठस्थाने अय पाठ -'व्यवहाराय नियम. सञ्ज्ञाया संज्ञिनि क्वचि'दिति पक्षे तु 'वृद्धिशब्देनाऽऽदैच एव बोद्धव्या' इत्यर्थस्य सत्त्वेन यथाश्रुतमेव साधु ।'

वृद्धिपदाऽभिन्ना' इति बोध । अपरे तु अयं पक्षोऽयुक्त एव । सवशब्दाना सर्वार्थवाचकत्वेऽपि वाचकत्वस्य गृहीतस्यैव बोधजनकतया, तद्ग्रहस्य च व्यवहारत, सङ्केतेन वा जायमानत्वात्सञ्ज्ञासूत्राणा च सङ्केतरूपतया-ऽज्ञातशक्तिज्ञापकत्वेन विधित्वसम्भवात् ।

([1]विनिगमनाविरहात्—आदैचो वृद्धिपदेनैव ग्राह्या । इति नियमस्याऽप्यापत्तावाकारादीना स्वशब्दैर्व्यवहाराऽनापत्ति) आदैक्षु वृद्धिपदवाच्यत्वोपदेशो, वृद्धिपदे चाऽऽदैज्वाचकत्वोपदेशो, नान्यत्रेत्यत्र वक्त्रिच्छाया एव नियामकत्वात्तेषा यदृच्छाशब्दत्वेन व्यवहार, 'स्वेच्छया सञ्ज्ञा क्रियन्ते' इति च व्यवहार । एतदुपदेशरूपसङ्केतात्प्राक् तत्र सञ्ज्ञात्वाऽग्रहाच्च सञ्ज्ञानामनित्यत्वव्यवहारोऽपि 'तद्धितार्थे'तिसूत्रभाष्यादौ ।

अतएव संख्यासञ्ज्ञासूत्रे तत्तत्सञ्ज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणादन्यार्थाऽग्रहणरूपनियम. कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायमूलतयोक्त. । वाचकताबोधकत्वेऽपि तदनुत्पादकत्वान्न शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानि । अतएव सञ्ज्ञाशब्दाना लौकिकत्वम् । यद्वा लौकिकत्व वेदमात्रप्रसिद्धशब्दभिन्नत्वम् । तत्र शास्त्रीयाणा शिष्टप्रयुक्तत्वेन साधुत्वाच्छास्त्रविषयत्वे न विवाद ।

देशभाषानुसारेण क्रियमाण 'कूची'त्यादीनां तु न साधुत्वम् । अनादिशिष्टप्रयोगाऽभावात् । नाऽप्यसाधुत्व, समाने प्रवृत्तिनिमित्तेऽन्वाख्यातस्याऽभावेन तस्याऽसाधुत्वबोधकाऽभावात् । तत्र हि शब्द प्रवृत्तिनिमित्तम् (इति[1]) तदुक्तम् ऋलृक्सूत्रे भाष्ये—'समाने प्रवृत्तिनिमित्तेऽन्वाख्यातोऽनन्वाख्यातस्य निवर्त्तको, यथा देवदत्तशब्दो 'देवदिण्ण' शब्द निवर्त्तयती'ति । उभयबहिर्भूतत्वेऽपि न शास्त्रविषयता । अतएव लृतकस्य त्रयीपक्षे, चतुष्टयीपक्षे वोक्तरीत्योभयबहिर्भूतत्वेऽपि शास्त्राऽविषयत्वाद् दध्य्लृनकायेत्यादौ यणादेशार्थत्वम् ऋलृक्सूत्र-

---

१ ग पाठ ।

ऌकारस्य खण्डित वार्त्तिककारै. । वस्तुतोऽन्वाख्यातेन निवृत्तिर्यथाऽसाधुत्व-बोधिका, तथा शिष्टाऽप्रयुक्तत्वमप्यसाधुत्वबोधकम् । शास्त्राऽन्वितस्यापि वचन्तीत्यादे शिष्टाऽप्रयोगमात्रेणाऽसाधुताया वैयाकरणैरङ्गीकारादिति तेषामसाधुत्वमेव । त्रयीपक्षाश्रयणेन यत्तत्रपरिहारान्तरमुक्त तत्तु पक्षान्त-रैरपि परिहारा भवन्तीत्याशयेनेति भाष्ये स्फुटम् । नैतावता चतुष्टयीपक्षे शास्त्रविषयत्वमित्यङ्गीकर्त्तु युक्तम् । पक्षभेदेन तद्विषयत्वाऽतद्विषयत्वयोर-युक्तत्वात् । एकत्र साधुत्वाऽसाधुत्वयो. पक्षभेदेन नवेति सूत्रे भाष्ये तिर-स्कारादिति मञ्जूषायां विस्तर इति वदन्ति] ।

[1]केचित्तु कार्यकालपक्षे यत्र वृद्धिस्तत्रादैजित्युपतिष्ठत[2] इत्यर्थस्य सत्त्वाद्वृ-द्धिशब्दस्य प्राथम्यमेव युक्तम्। अत्र पक्षे यथा ज्योतिष्टोम-राजसूयादिशब्दा-नां यागविधावेव यागसामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वावगतिर्न तु वाक्यान्त-रेण, तथा 'मृजेर्वृद्धि'रित्यादावेव सामानाधिकरण्यान्नामधेयत्वाऽवगति[3]. ।

('मृजेर्वृद्धि'[4] रित्यादौ तद्वाचकपदकल्पनयाऽर्थोपस्थित्यङ्गीकारान्न शाब्दबोधे वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थिते. कारण'त्वस्य हानि । वृद्धिरादै जित्यादिक त्वि'कोगुणवृद्धी' इतिवदुपस्थापकम्) । उपस्थाप्याऽर्थस्यो-पस्थापकेन वृद्ध्यादिपदेन वृद्धिर्यस्येत्यादौ[5] वृत्त्या बोधनात्पर सञ्ज्ञासूत्र-त्वव्यवहार । अत्र पक्षे विधिवाक्येनैव वृद्धिसञ्ज्ञाविशिष्टानामादैचा भाव्य-मानत्वात्सवर्णग्रहणाप्राप्त्या तपरत्वमसन्देहार्थम् ।

न च 'वृद्धिर्यस्याचामादि' रित्यादौ (आदैचामुपस्थितौ) सवर्ण-ग्रहण दुर्वारमिति वाच्यम् । तादृशलक्ष्याऽभावेनेष्टापत्ते । क्वचिद्विधि-वाक्यस्योपजीव्यत्वेन प्राधान्यात्तन्निर्णीताऽर्थग्रहस्योचितत्वाच्चेत्याहु[6]. ।

१ 'केचित्तु' इत्यस्य स्थाने 'आद्येपि' इति ख पाठः ।

२ 'तत्रादैच उपत्तिष्ठन्ते' ख. पाठ. । ३ 'नामधेयत्वापत्तिः' ख पाठ ।

४ क ग. नास्ति । ख. पाठ । ५ क ग नास्ति ।

६ 'इत्याहु' रिति पाठ ख. नास्ति ।

[परे तु कार्यकालपक्षेऽपि सञ्ज्ञासूत्राणा न भवदुक्तोऽर्थ । 'ष्यङ सं-प्रसारण' मितिसूत्रे 'कार्यकालं सञ्ज्ञापरिभाष, भस्येत्युपस्थितमिद भवति, 'यचिभ'मितिभाष्याऽसङ्गते । भवदुक्तरीत्या 'यची' त्येव वक्तु युक्तत्वात् । ('अर्थे संज्ञाधिकारः संज्ञासंप्रत्ययार्थं' इति वार्त्तिकाऽसङ्गतेश्च । नहि पक्षान्तरेण शास्त्रजवाक्यार्थबोधे सभवति तदर्थं वचनारम्भो युक्त । किञ्चोपस्थाप्यार्थस्य 'वृद्धिर्यस्ये' त्यादौ वृत्त्या बोधनात्सञ्ज्ञासूत्रत्व वा, 'इको गुणवृद्धी इत्यादिवत्पदोपस्थापकत्वात्परिभाषात्व वेत्यत्र विनिगमकाऽभाव । अपि च तत्रापि वृद्धिपदश्रुत्या आदैच्पदोपस्थित्या तत्पदोपस्थितानामेव वाक्यार्थान्वये तेषा वृद्धिपदेन वृत्त्योपस्थितिरित्यत्राऽपि न मानम् । अपि च 'मृजेर्वृद्धि' रित्यादिसूत्रस्थवृद्ध्यादिपदाना तदुपस्थितिसपत्त्या चरितार्थाना स्वोपस्थापितपदार्थेऽभेदान्वये मानाऽभावेन ज्योतिष्टोमवाक्याद्वैलक्षण्येन तत्र नामधेयता दुरुपपादा । ज्योतिष्टोमवाक्ये तु पदद्वयस्याऽपि वाक्ये श्रवणात्तस्य फलान्तराऽभावाच्च वाक्यार्थान्वयित्वेन नामधेयता सूपपादा) ।

तस्मा'न्मिदेर्गुण' इत्यादौ श्रुते गुणपदार्थजिज्ञासाया'मदेङ् गुण' इत्युपस्थित्या तदर्थबोधरूपे शक्तिग्रहे वृत्ते, विधिवाक्यार्थबोध इत्येव तद्विषये कार्यकालपक्षशरीरम् । (तत्तत्प्रदेशेषु सर्वत्र तत्तत्पदशक्तिग्रहपूर्वक वाक्यार्थबोध इति तात्पर्यम् ।

नच यत्र कुत्रापि प्रदेशे शक्तिग्रहे वृत्ते पुन प्रदेशान्तरे तद्ग्रहो व्यर्थ इतिवाच्यम्, तत्प्रदेशस्थस्यैव तत्रार्थे शक्तिरिति सभावनया प्रदेशान्तरस्थे बोधाऽनापत्त्या सर्वप्रदेशेषु शक्तिग्रहावश्यकत्वात्) । एव च तपरत्व तत्पक्षेऽपि त्रिमात्रादिव्यावृत्त्यर्थम् । वृद्धिशब्दस्यादौ पाठो मङ्गलार्थः । 'एतदेकमाचार्यस्य मृष्यता' मितिभाष्ये एकपद प्रथमार्थकम् । 'अपृक्त एकाल्प्रत्यय' इत्यादौ तु क्वचिदुद्देश्यवाचकस्य

---

१ क ग पाठ. । २ ग नास्ति । क पाठ. । ३ ग नास्ति क पाठ ।

प्रथमप्रयोग एव साधुत्वं, न परप्रयोगे इत्यर्थकत्वं "यच्छब्दयोग प्राथम्य" मित्यादेरिति भ्रमवारणाय न तथाकरणमपि सूत्रकारस्य। प्रकारान्तरेण तु सञ्ज्ञासूत्रघटकपदाना, विधिघटकपदाना च सर्वेषां पदैकवाक्यतयाऽन्वयो दुरुपपाद एव। एकवृद्धिपदाऽनन्वयस्य तदवस्थत्वात्।

न चैक वृद्धिपदमनुवादः। ईदृशकल्पनापेक्षयामदुक्त प्रकारस्यैवौचित्यात्। एवञ्च सञ्ज्ञासूत्रत्वमप्येषामाञ्जस्येनोपपद्यते। किञ्चभवदुक्तरीत्या संज्ञासूत्रार्थे यस्याऽतो गुणइति प्रथममुपस्थितं तत्राऽदेङ्पदोपस्थितौ गुणपदवददेङ्षु इत्यर्थे तत्पदवत्त्वांशे विधिर्विशिष्टस्य चाऽनुवाद्यतेति महती दुरवस्थेत्याहु] अत्र चाऽतद्भावितानामपि ग्रहणम्। तद्भावितमात्रग्रहणे मानाऽभावात्। शालीयाद्यसिद्धेश्च। कुत्व त्वयस्मयादित्वेन भत्वान्न। उभयसञ्ज्ञकत्वाच्च संहितापाठे जश्त्वं भवत्येवेति दिक्।

भूवादयो। 'भूश्च, वाश्चे'ति द्वन्द्व आदिशब्दयोर्व्यवस्थाप्रकारवाचिनोरेकशेष.। तत 'आदि' शब्देन बहुव्रीहि। तेन भूप्रभृतयो, वासदृशा इत्यर्थ।

केचित्तु-'भूसदृशा, वाप्रभृतय इत्यर्थ धातुपाठेचाऽऽदावदादिगण, तस्यचाऽऽदौ 'वा'धातु। 'अदिप्रभृतिभ्य' इत्यत्र बहुव्रीहितत्पुरुषयोरेकशेष। ध्वनित चेदम् अत्रैव भाष्ये, चुरादिमनोरभाया चे'त्याहु'। स्वस्मिन्स्वसादृश्य च प्रयोगभेदेनोपपाद्य। तेन भूवो. सञ्ज्ञासिद्धि'। सादृश्य च क्रियावाचकत्वेन तदाह-**क्रियावाचिन** इत्यादि।

क्रियावाचिन किम्[2] ?

---

१ 'सूत्रार्थेऽतो गुण इत्यादवदेङ्' क पाठ।

२ इतोऽग्रे ['या पश्यसी'त्यादौ 'आतोधातो'रिति मा भूदिति। नचाऽर्थनिमित्तकाटापो बहिरङ्गत्वेन लोपेऽसिद्धत्व, 'नाजाऽन्तर्ये'इति निषेधात्। ततोऽपि बहिर्भूताऽर्थनिमित्तकविभक्तिसापेक्षत्वेन लोपस्यैव बहिरङ्गत्वाच्च। नाऽप्यस्य लाक्षणिकत्वम्।

विकल्पार्थकनिपात'वा'शब्दस्यधातुत्वे, प्रातिपदिकत्वाऽभावात्सुब-भावे, पदत्वाऽनापत्ते[3] । तत 'शकधृषे'त्यादि तुमुनापत्तेश्च (वाॅर्थस्य क्रिया-काङ्क्षादर्शनेन तदर्थविकल्पस्य क्रियात्वाभावात् 'क्रियावाचिन'इत्युक्तौ न दोष ।) न च प्रत्यासत्त्या धातुपाठपठिताऽर्थानामेव ग्रहणान्न दोष । तद्रहितधातुपाठस्यैव प्रकृतसूत्रभाष्ये ध्वनितत्वात्। अर्थनिर्देशोऽपि तस्योप-लक्षणत्वाच्च । अतएव 'पराभवति' केशान्वपती'त्यादौ धातुत्वम् ।

क्रियात्वं च—'साध्यत्वेन प्रतीयमानत्वम् ।'

साध्यत्व च क्रियान्तराऽऽकाङ्क्षाऽनुत्थापकतावच्छेदकवैजात्यम् । अस्त्यादीनामपि क्रियावाचकत्व, (षट्सु क्रियाप्रकारकेषु 'जायते''ऽस्ति' 'विपरिणमते'इत्यादिष्वस्तेर्गणनात्) भूतभविष्यत्कालसम्बन्धाच्च । आसन्नविनाशमुद्दिश्य 'किं करोती'ति प्रश्नेऽ'स्ती'त्युत्तराच्च ।

उपसर्गास्तु द्योतका एव, धातव एव वाचका इति प्रपचादिसमुदा-यानां न धातुत्वम् । अपाठाच्चेति सर्वं भाष्ये स्पष्टम् । भ्वादय किं ?

"नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलिधातुषु । सकारज शकारश्चे, षाट्टवर्गस्तवर्गज ॥"

इत्यभियुक्तोक्तेर्भ्वादिषु लाक्षणिकानामपि दर्शनेन, तद्विषये तत्परिभाषाऽ-प्रवृत्ते । 'आतो धातो' रित्यत्र प्रतिपदोक्त आकारो गृह्यत इति तु वक्तुमशक्यम् । 'पञ्चुष' इत्याद्यसिद्ध्यापत्ते । 'पञ्च सनोती'ति विट् । 'विड्वनो'रित्यात्वम् । अतएव 'जहातिसा'मित्यादि निर्देशा सङ्गच्छन्ते । नचाऽऽ'तोऽनाप'इति वार्तिक-कृन्मते 'क्रियावाचिन'इति विशेषण व्यर्थम् । याश्रुतसूत्रमते सत्वात्। ख ग पाठः । क. पुस्तके तु कुण्डलित. ।

१ 'सुबभावे आकारान्तस्य' ख पाठ· ।　　२ 'नापत्तेश्च' ख पाठ ।

३ क. ग. पाठः ।　　४ क. नास्ति ।

५ 'क्रियारूपेषु परिणामिषु जायते' ग. पाठ. ।　　६ 'च.' क. नास्ति ।

७ शय्यते इत्यादिभावार्थकतिङन्तानां, हिरुगादीना च मा भूत्। तत्र धातुत्वे आदेच इत्यात्वापत्ति । तत्र नैमित्तिक, धातुत्वनिमित्तकञ्चेति प्रकृतसूत्र-

('आणवयति' 'वट्टयती' त्यादौधातुत्वे शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्ते । सूत्रशेषे भाष्ये' स्पष्टमेतत् ।)

स्तंभ्वादीनान्तु सौत्राणामुदित्करणेन, तत्प्रकृतिकच्ल्यनुवादेनाऽङ्-विधानेन च[2], सार्वधातुकेपरे विकरणविधानेन च धातुत्व ज्ञाप्यते। 'जुचङ्क्रम्ये'त्यत्र पठितजो 'जपजभे'त्यत्र पठितपस, ऋतिप्रभृतीनां च धर्मिग्राहकमानात्, केषाचिद्धात्वधिकारविहितकार्योद्देश्यत्वाद्बोध्यम् । 'चुलुम्प''ढुण्ढि''विक्लव'त्यादीना 'बहुलमेतन्निदर्शन'मित्यनेनेति दिक् ।

प्राग्रीश्वरात् । 'रीश्वर'शब्दस्य चा'ऽधिरीश्वरे'इति सूत्रस्थस्य-ग्रहणम् । रेफविशिष्टोच्चारणाच्च 'ईश्वरेतो सु'नित्यादिस्थस्य न ग्रहणम् ।

भाष्ये स्पष्टम् । यदित्वस्योपदिश्यमानैजन्तत्वाभावान्नाऽत्र प्रसक्तिरात्वस्य । किञ्च षष्ठे आदेच इत्यत्र धातुग्रहणासम्बन्ध उक्तो भाष्ये । तर्हि आणवयति वट्टयतीत्यादीना व्यावृत्तये पाठ । एतच्चात्रैव सूत्रशेषे 'आणवयत्यादिनिवृत्त्यर्थं पाठ'इतिवदता, 'उक्तमपी'तिवदता च भाष्यकारेण ध्वनितम् । किंच भूसाद्दश्य-मन्यानभिहितक्रियावाचकत्व इति शिश्ये इत्यादि सुपरिहरम् । आणवयत्यादीना धातुत्वे हि शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तिरिति भाष्यसमत पन्था । हिरुगादीना क्रियासमानाधिकरणत्वाल्लिङ्गाद्यनन्वयित्वाच्च गौणं क्रियावाचकत्वं बोध्यम् । हिरुगादीनामव्ययपाठस्तु प्रातिपदिकाद्यभावेऽप्यकजाद्यर्थं स्यात् ।

यत्तु तत्पाठसामर्थ्याद्धातुत्वाद्यभाव एव कल्प्यता'मिति । तन्न । प्रधानबा-धकल्पनापेक्षयाऽधिकृतविशेषणबाधकल्पनस्यैव न्याय्यत्वात् । यदि तु क्रियान्त-राकाङ्क्षादर्शनेन तेषा न क्रियावाचित्व, तदाद्यम् (शय्यते) इत्येव प्रत्युदा-हरणम् । नच कालस्याऽपि तदर्थत्वेन क्रियावाचकत्वाऽनुपपत्ति' । कालस्यापि धात्वर्थत्वात् । लकारास्तु द्योतका एव । कालाऽवाचकभावार्थकलकारे दोषाच्च । भावार्थके 'शयितव्य'मित्यादौ दोषाच्च ।' इति ख ग पाठ । क. पुस्तके तु कुण्डलित ।　　१ क. पाठ ।　　२ 'च' इति क. ग नास्ति ।

अन्यथा व्याप्तिन्यायेन तस्यैव ग्रहणं स्यादिति[1] स्पष्टं भाष्ये । तत्र 'रीश्वरा-त्प्रा'गित्युक्तत्वेनाऽध्यशे[2] सबन्धोऽस्त्येव । तस्य ततः प्राक् सत्त्वात् ।

एतेन 'तद्विहितकर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञया निपातसञ्ज्ञाया समावेशो न स्या'दित्यपास्तम् । प्राप्तविभाषात्वाच्च 'विभाषा कृञी'त्यत्र न दोष । यद्वा-'रीश्वरम'भिव्याप्येत्यर्थ । ल्यब्लोपे पञ्चमी । प्राग्ग्रहणं त्वेकसञ्ज्ञाधिका-रेऽपि गत्युपसर्गकर्मप्रवचनीयसंज्ञाभि समावेशार्थम् । 'प्राक्निपाता सन्तो गतय'इत्यर्थात् । तेनाऽव्ययत्वाद्गतिसञ्ज्ञकेषु सुपः श्रवणं न । आद्यपक्षे तु प्रागित्यावर्त्यमित्याहु । न चाऽव्ययसञ्ज्ञाप्रकरणे एव 'चादयोऽसत्त्वे' इत्यादि प्रकरणमस्तु । माऽस्तु च निपातसञ्ज्ञा । एवं चैकसञ्ज्ञाऽनधिकारा-त्संज्ञासमावेशोऽपि सिद्ध्यतीत्यपरमनुकूलमिति वाच्यम् । कर्मप्रवचनीय-सञ्ज्ञयाऽपि गत्यादीना समावेशाऽऽपत्ते । तथा च 'जपमनुप्रावर्ष'दित्यादौ 'गतिर्गता'विति निघात स्यात् । [महती[3] सञ्ज्ञाकरणं तु 'नियमेन पातयन्ति स्वार्थमन्यस्मि'न्नित्यन्वर्थलाभाय । तेनैषा द्योतकत्वं बोधितम् । अत एव 'चोरी क्रियते' 'साक्षात्क्रियते' 'अनुभूयते गुरु'रित्यादौ कर्मणि लकार सङ्ग-च्छते । नचैवं तत एव पशुशब्दादेर्व्यावृत्तिसिद्धौ, 'चादय'इत्यत्रा'ऽसत्त्वे'-इति व्यर्थमिति वाच्यम् । स्पष्टार्थत्वात् । अत एव च पदैकदेशाना चादीना न सञ्ज्ञा । (अर्थवत्त्वाऽभावाच्च[4]) ।]

पादपूरणार्थानान्तु 'निपाता'इति बहुवचनात्सा [यद्वा[5] 'निपतन निपातोऽनेकेष्वर्थेषु येषा'मित्यर्श आद्यच् । तेन निपातानामनेकार्थत्व सिद्धमित्याहु) । 'असत्त्वे'इति न प्रसज्यप्रतिषेध, वाक्यभेदासमर्थ समासाऽऽपत्ते । तद्ध्वनयन्नाह—अद्रव्येति ।

सत्त्वत्वं तु—लिङ्गसख्याकारकाऽन्वयित्वम् । नच पर्युदासपक्षे

---

१ 'स्यादितीदमुक्तमितिस्पष्टं भाष्ये' ख पाठ ।

२ 'अवध्यशे' ग. पाठ । ३ क कुण्डलितोऽय पाठः ।

४ क. ग नास्ति । ५ क. नास्ति । ख ग पाठ. ।

'वातीति वा' इत्यस्य क्रियाविशिष्टद्रव्यवाचकतया, क्रियायाश्च द्रव्यभिन्नत्वेन, निपातत्व स्यादिति वाच्यम्। द्रव्यवाचकपशुशब्दादेरपि 'त्रिक प्रातिपदिकार्थो'दिपक्षे लिङ्गाद्यर्थकत्वेन, लिङ्गादेश्चाऽद्रव्यत्वेन, व्यावर्त्याऽलाभेन सामर्थ्याद्द्रव्यविशेष्याऽर्थकत्वविवक्षणेनाऽदोषात्। (महा[1]संज्ञया वारणाच्च)।

वस्तुतस्तु पर्युदासेऽनर्थकाना निपातत्वाऽनापत्त्या प्रसज्यप्रतिषेध एवोचित इत्याहु । चादय. किं ? स्वरादिमात्रपठिताऽसत्ववाचकाना मा भूत्। तथा सति निपातत्वादाद्युदात्तत्वं स्यादिति बोध्यम्। ['लोधं[2]नयन्ति पशु 'मन्यमाना' इत्यत्र तु भ[3]वत्येव निपातत्वम्। तत्र हि'पश्वि'ति सम्यगर्थेऽव्ययम्। 'लुब्धमृषि नयन्ति पशु मन्यमाना'इति साऽनुस्वारपाठस्तु निरुक्तेऽसाम्प्रदायिक एव। 'लोध'शब्दार्थनिर्णयाय तस्य प्रवृत्तत्वेन पशुशब्दांऽशेऽन्यथापाठे मानाऽभावात्। अतएव 'लोध'मित्यनवगत'मिति तद्भाष्ये व्याख्यातम्। स्पष्ट चेद प्रकृतसूत्रे हरदत्तग्रन्थे, दृशृधातौ माधवग्रन्थे च]।

गतिसंज्ञाश्चेति। चकार उपसर्गसंज्ञासमावेशाऽर्थ । तेन 'प्रतिप्रणीत'मित्यादौ गतित्वा'द्गतिरनन्तर'इति स्वर, उपसर्गत्वाण्णत्वादि च सिद्ध्यति। 'योग'ग्रहणन्तु यदर्थे प्रादीनामन्वयस्त प्रत्येव गत्युपसर्गत्वमिति बोधनार्थम्। प्रत्यासत्तिन्यायात्। अत एव वाऽभेर्ण्यर्थविशेषकत्वेऽभिसावयती'त्यादौ षत्व न।

'प्रादय' इति,–योगविभागकरणन्तु क्रियायोग विनाऽपि निपातत्वाय। तेन 'प्रगत आचार्य' प्राचार्य[4]' इत्यादावव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वर सिद्ध्यतीति प्राञ्चः।

---

१ 'दद्रव्यमात्रार्थकत्व' ख पाठ.। २ क ग नास्ति।

३ क. पुस्तके खण्डित कुण्डलितश्च ख ग पाठोऽयम्।

४ 'स्यादेव' ख.।

केचित्तु 'उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चे'ति चाद्यन्तर्गणसूत्रेण तत्र निपातत्वसिद्धिरित्याहु ।

वस्तुतस्त्वेतद्योगविभागसिद्धमेव तत्रोपसर्गग्रहणमिति भाष्याशय इति दिक् । प्रपरेत्यादौ ('प्रकृतिवदनुकरण'मित्यतिदेशात्सुपो लुक्) अनुकार्याऽनुकरणयोरभेदविवक्षयाऽनुत्पत्तिरेव(वा) ।

निस् निर् दुस्-दुरिति । 'निसस्तपतौ' 'निसोगते' इत्यादि निर्देशात्, ('हयवरट्' सूत्रे भाष्ये 'इदुदुपधस्ये' त्यस्ये'दुदुपधसस्ये'त्यर्थं कृत्वा'दुःकृत' मित्युदाहरणात्) 'उपसर्गस्याऽयता'वित्यत्र (दुसो) वामनोक्तेश्च सान्तौ । 'निर कुष' 'सुदुरोरधिकरणे' इति निर्देशाद्रेफान्तावपीति बोध्यम् ।

[ननु 'निर कुष' इत्यादि शास्त्राणि निसि न प्रवर्त्तेरन् । न च प्रयोग एव शास्त्रप्रवृत्त्या प्रयोगस्थानामिदमनुकरणम् । 'दाधाध्वदा'विति सूत्रस्थ-भाष्यस्वरसाच्च । प्रयोगे चोभयोरपि रान्तत्वान्न दोष । क्वचित्त्वगत्या प्रयोगाऽर्थं कल्पितस्याऽप्यनुकरण, यथा 'लट शतृ शानचा'वित्यादाविति न दोष इति वाच्यम् । एवमपि निस्सम्बन्धि-निरोलाक्षणिकतया तदनुकरणादिति चेन्न । 'एकाच उपदेशे' इति सूत्राऽनन्तर निर. कुषोऽनिष्ठाया' मिति लघुभूतन्यासेन सिद्धे, 'स्वरति सूती'ति विकल्पप्रकरणे 'निरः कुष' 'इण् निष्ठाया'मिति गुरुभूतन्यासकरणस्योपसर्गद्वयेन रूपस्य सिद्ध्या वैयर्थ्येन, रान्तोपसर्गग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिज्ञापनार्थतयाऽदोषात् । तत्र प्रमाणानां सामान्ये पक्षपातात्, व्याख्यानाच्च 'अनिष्ठाया'मिति पर्युदासे प्रत्ययत्वेनैव सादृश्यं, न कृत्त्वेनेति, 'पर्युदासेन कृत्येवेद प्रवर्त्तते'ति न शङ्क्यम् ।

---

१ क ग नास्ति । २ ग पाठ ।
३ क ग पाठ । ४ क कुण्डलितोऽन्ते त्रुटितश्च, ख. पुस्तके पाठ ।
५ इत आरभ्य–'लाघवमित्याहु.।' इति पर्यन्त ग्रन्थोऽय क त्रुटितः । ख तु दृश्यते एव । ग नास्ति ।

नच 'कृ सृ भृ' इति क्रादिनियमा'न्निश्चुकोषिथे'त्येकमेव स्यात् । यथान्यासे तु न। 'निषेधप्रापितस्यैवाऽयन्नियम'इत्यर्थस्य वक्ष्यमाणत्वादिति वाच्यम्। नियमस्य सजातीयत्वेनोपसर्गाऽनिमित्तनिषेधप्रापितस्यैव नियमात्। 'विकल्पप्रापितस्याऽपि नियम' इति वादिनां मते यथान्यासे दुर्वारत्वेनेष्टापत्तेश्च । मदुक्तरीत्या वारणे तु समम् ।

अत एव दुर उपसर्गत्वप्रतिषेधे दुसोऽपि निषेध । तेन 'दु षेधती'ति चिन्त्यम्। एवं च 'निष्कोष्टा' 'निष्कोषिते'तिरूपद्वयसिद्धये विकल्पप्रकरणे पाठ आवश्यक । अत एव क्वचिन्निस इति, क्वचिन्निर इति वैलक्षण्येन निर्देश सूत्रकृत सङ्गच्छते रान्ते उभयग्रहणाय। अत एवाऽसिद्धत्वमपि न। नच यथान्यासेपि 'निर कुषोऽनिष्ठाया'मित्येव कुतो न सूत्रितम्, 'यस्य विभाषे'त्यस्य प्राप्त्या निष्ठाया विकल्पस्याऽप्राप्तेरनिष्ठायामित्यस्य वैयर्थ्यापत्ते । सामर्थ्येनानुमानिकवचनकल्पने तु न किञ्चिल्लाघवमित्याहु ।

[अत्र केचित् सान्तग्रहणे रान्तस्याऽग्रहणमेव । यत्र च रुत्वमसिद्ध, तत्र रान्तग्रहणेपि न सान्तग्रहणम् । तद्दृष्ट्या रुत्वस्याऽसिद्धत्वेन तयोर्निर्दुरत्वाऽभावात् । यत्र तु रुत्वस्य सिद्धत्व, यथा षत्वणत्वयो., तद्विषयोपसर्गत्व प्रतिषेधपरे 'दुर. षत्वणत्वयो'रिति वार्त्तिके कृतरेफसान्तस्यापि ग्रहणम् । उपसर्गसञ्ज्ञाया(च)कार्यकालपक्षस्यैवाश्रयणीयत्वात्। 'दु स्थित'मित्याद्यर्थे 'दु ष्ठित'मित्यादिशिष्टप्रयोगाऽदर्शनाच्च । तद्वार्त्तिकस्य णत्वविषयोदाहरणे 'इह णत्व माभू'दिति भाष्योक्तेश्च । सान्ताऽग्रहणे तु 'दुर्भवानी'त्यादौ णत्वसहितप्रयोगस्यापीष्टत्वेना(ऽत्र ?)णत्वमपि यथा स्या'दितिवक्तु युक्तम् ।

किञ्चैव सुषामादिषु 'दुष्ठु'शब्दपाठो व्यर्थ. स्यात्। स हि 'अपदुस्सुस्थ.कु'रिति दु पूर्वकस्थाधातो कुप्रत्यये साधु । त्वद्रीत्या हि दुस्पूर्वकादेव कुप्रत्ययमङ्गीकृत्योपसर्गादित्येव षत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। न चास्य

१ क ग पाठ. । २ 'कार्यकालपक्ष एवेति तत्राऽपि रुत्वस्य सिद्धत्वात् । दुस्थितमित्या' ग. पाठ ।

रूढत्वेनावयवार्थाऽभावादुपसर्गत्वाऽभाव । अत्यन्तरूढेषु प्रतिष्ठानिष्ठादि शब्देषु षत्वाऽनापत्ते । अर्थवत्त्वारोपेणेति चेत् । प्रकृतेपि तुल्यम् । नचैव दुस पाठो व्यर्थ । 'दुरयते' इत्यादौ रुत्वस्याऽसिद्धत्वेन लत्वाऽभावार्थत्वात् । दुरस्तु 'दुलयते' इतिरूपम् ।—एतेन 'दु'षुणोती'ति 'उपसर्गादिति-सूत्रेति हरदत्तोक्त चिन्त्यमित्याहु] ।

(परे तु[3] दुस्नास्त्येव, निर्स्निर्दुराभिव सूत्रभाष्यादावव्यवहृतत्वात् । वृत्तिकारादीना तु प्रमाद एव 'निर कुषोऽनिष्ठाया'मित्येव सूत्र यितुमुचितम् ।

यत्तु 'इदुदुपधस्य सस्ये'त्यर्थ हयवरट्सूत्रभाष्ये उक्त्वा 'दुष्कृत'-मित्युदाहरण दत्त, तत्तु तत्रत्यसग्रहणस्य 'अथवा इदुद्भ्या पर विसर्जनीय विशेषयिष्याम ' इत्युत्तरभाष्यैकवाक्यतयोपलक्षणताया आवश्यकत्वान्नाऽर्थसाधकम् । मूल तु वृत्त्यनुरोधेनेत्याहु ।)

नवेति । 'इति'शब्दो मध्यमणिन्यायेनोभाभ्या सम्बध्यते, व्याख्यानात् । स च लोकेऽर्थपदार्थकस्य शब्दपदार्थकत्व करोति । (उप[3]स्थितत्वात्) । यथा गवित्ययमाहेति । इह तु 'स्व रूप'मिति परिभाषणात्[4] शब्दपदार्थकस्याऽर्थपदार्थकत्वम् । इदमेव इते पदार्थविपर्यासकृत्त्व नाम । तेनाऽर्थ एव सञ्ज्ञी, सञ्ज्ञा च । शब्दस्यैव सञ्ज्ञात्वे, 'हृक्रोरन्यतरस्या'मित्यत्रोपस्थितिर्न स्यात् । तस्यैव सञ्ज्ञित्वे तु 'विभाषाश्वे'रित्यस्य 'न'शब्दो 'वा' शब्द आदेश इत्यर्थ' स्यात् । सम्प्रसारणग्रहणानुवृत्तावपि पर्याय स्यात् । 'नवे'त्यखण्डनिपातार्थनिषेधस्तु न गृह्यते । 'इति' शब्दस्य प्रत्येकं संबन्धात् 'ने'ति, 'वे'तीत्यर्थात्[5] । अतएव सञ्ज्ञाकरणं चरितार्थम् । अन्यथा विभाषाप्रदेशेषु'ने'त्येव वदेत् ।

न च तयोरपदार्थतयाऽनन्वयप्रसङ्ग । विकल्पवाचिपदस्य तयोर्लक्षणा-

---

१ क ग पाठ' ।　　२ क ग. नास्ति । ख पाठ ।　　३ ख. पाठः ।

४ 'परिभाषणात्तत्र शब्दपदार्थकस्य' ख पाठ । ५ 'अर्थात्'इति ख. नास्ति ।

भ्युपगमात्। तथा च लक्षणातात्पर्यग्राहकमिद सूत्रम्। साचाऽर्थद्वये सूत्राऽनुरोधात्क्रमेणैव (जनिताऽन्वयबोधनैराकाङ्क्षादिकमपि सूत्रबलादेव न)। (केचित्तु[2] अर्थस्य सञ्ज्ञात्व न दृष्टचरम्। अनेकविधिवाक्येषु विकल्पवाचिपदलक्षणागौरवग्रस्त चेतीति शब्दसम्बन्धसामर्थ्याद्विभाषेत्युपस्थितार्थाक्षिप्ततद्वाचकशब्दमात्रस्य सञ्ज्ञात्वमित्याहु.)। तत्र 'विभाषोपपदेने'त्यादि प्राप्तविभाषाया नाऽस्योपयोग । तद्विषये सर्वत्र 'स्वरितञित'इत्यादिना नित्यमात्मने पदे प्राप्ते तस्य पक्षे निवृत्तिमात्रार्थत्वात्[3]।

'विभाषोर्णो' रित्याद्यप्राप्तविभाषास्वपिनोपयोग । तस्य पक्षे ङित्वविधिमात्रार्थत्वात्। अप्राप्तत्वेन निषेधाऽसभवाच्च[4]।

किन्तूभयत्र विभाषासु 'विभाषाश्वे'रित्यादिकास्वावश्यकम्। तत्र हि सञ्ज्ञाऽसूत्राऽभावे यदि विधिमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि पित्स्वेव विकल्प स्यात्। कित्सु तु यजादित्वान्नित्यमेव सम्प्रसारण स्यात्। निषेधमुखेन प्रवृत्तौ तु कित्स्वेव प्रवृत्ति स्यान्नपित्सु। उभयथाप्रवृत्तिस्तु वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदापत्तेर्वक्तुमशक्या। वस्तुतो भावतात्पर्यकताऽलाभेन पित्स्वेव प्रवृत्ति स्यात्कित्सु तु न स्यादेवेति बोध्यम्। सञ्ज्ञाकरणे तु श्रुतक्रमानुरोधात्पूर्वं निषेध. कित्सु प्रवर्त्तते। तत किदकिद्रूपे सर्वस्मिन् लिटि ऐकरूप्य

---

१ क ग. नास्ति। ख पाठ।

२ क ग पाठः।

३ इतोऽग्रे—'ननु नेय प्राप्तविभाषा, उपपदेन प्रतीयमाने कर्तृगामित्वे उक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायेनाऽऽत्मनेपदाऽप्राप्तेः। स्पष्ट चेद विभाषोपपदेनेत्यत्र कैयटे इति चेन्न। कर्तृगामित्वविषये इति व्याख्यानस्यैवैतत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनाचितत्वात्।' ख पाठ.। क ग. नास्ति।

४ इतोऽग्रे—'और्णुवीत्यत्र तु परत्वात्सार्वधातुकमपिदिति नित्य ङित्वमेव भवति।' ख पाठ। क. ग नास्ति।

प्रापिते सति, 'पक्षे भवती'त्येकरूपेण विधिमुखेनैव विकल्प ।

नचोभयत्र विभाषार्थमावश्यकमप्राप्तविभाषास्वपि प्राप्नोति, 'घटायोन्मीलितं चक्षु' पटं नहि न पश्यतीति' न्यायात् । एव च 'विभाषोर्णो' रिति सूत्रेण 'प्रौर्णुवी'त्यत्राऽपि 'निषेधाश्च बलीयास' इति 'सार्वधातुक'-मित्यस्य निषेधे, ततो विकल्प' स्यादिति वाच्यम् ।

(विजे इडित्यत्रागमस्यैव सम्भवेनार्थाधिकारादिहाप्यागमस्यैवेटो ग्रहणेनाऽदोषात् । तत्र लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्था । एव च सूत्रारम्भेपि लक्ष्यानुसरणस्यावश्यकत्वेन तत एव 'विभाषाश्वे' रित्यादावप्युभयमुखेन प्रवृत्तिर्भविष्यतीति नार्थोऽनेन सूत्रेण । किञ्चाक्षिप्तशब्दमात्र सञ्ज्ञेत्यप्यसङ्गतमेव । एकस्यार्थस्य समानफलकानेकसञ्ज्ञाकरणस्या'ऽनाकृति' संज्ञे'ति वृद्धिसूत्रस्थभाष्येण तिरस्कारात् । 'विभाषापदस्य स्वबोध्यबोधके लक्षणेत्यपि न । निषिद्धलक्षणापत्ते । तस्मा'द्धूक्रो'रित्यादौ लक्ष्यानुसारेणैवोभयमुखेन प्रवृत्तिर्वाच्या । एव च 'विभाषाश्वे' रित्यादावपि तथैव सिध्यतीति जातिव्यक्तिपक्षयोरुभयोरपि सूत्र भाष्यकृता प्रत्याख्यातम् ।

केचित्तु—क्विदादि विषयेऽपि परत्वा 'द्विभाषाश्वे' रित्यस्यैव प्रवृत्तिरिति 'विधिमुखेनैव प्रवृत्ति' रितिपक्षेऽपि न दोष इत्याहुरितिदिक् ।)

स्व रूप । 'स्व रूप'मिति न संज्ञापर, पूर्वनिर्देशात् । रूपग्रहणेनाऽर्थ-

---

१ 'ततो विकल्प स्यादिति वाच्य । विभाषाजसी'त्यतो विभाषाग्रहणाऽनुवृत्त्या क्वाचित्कत्वाऽभ्युपगमेनाऽदोषात् । अत एवोभयशब्दे 'प्रथमचरमे'ति विकल्पो नेति वक्ष्यमाण सङ्गच्छते । अन्यथा तत्रापि 'नवे'त्यस्योपस्थितावुभयशब्देऽन्तरङ्गाया अपि निषेधे सर्वसाधारण्येन विकल्प स्यात् । नचाऽन्तरङ्गत्वादेव तस्या न निषेध, 'नवे'त्युपस्थितिवैयर्थ्यापत्ते । 'निषेधाश्च बलीयांस' इति न्यायाच्च । तत्र लक्ष्याऽनुरोधेन व्यवस्थेति दिक् ।' ख पाठ क. ग. पाठस्थाने ।

२ क ग पाठ । ख नास्ति ।

स्याऽपि विवक्षे'ति भाष्यविरोधाच्च । तस्मात्संज्ञिपर तदाह-सञ्ज्ञीति ।

'रूपं शब्दस्य सञ्ज्ञे'ति भाष्येऽपि सञ्ज्ञाशब्द -'सञ्ज्ञायते'इति व्युत्पत्त्या बोध्यार्थपर इति न दोष । 'राज्ञो य'दित्यादौ लौकिकव्युत्पत्त्योपस्थितार्थस्य प्रत्ययेन पौर्वापर्याऽसम्भवात्, (शब्दद्वारा व्याख्याने मानाऽभावात्), 'प्रातिपदिका'दित्यनेनाऽभेदान्वयाऽसभवाच्च । सामर्थ्येन, बहुलक्ष्य-संस्काराऽनुरोधेन, तदर्थकशब्दमात्रग्रहणाऽऽपत्तौ नियमार्थं सूत्रम् । तत्र 'स्व'शब्दो न शब्दस्वरूपरूपा[2]ऽऽत्मवाची रूपग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तेः ।

नच'रूप'ग्रहणाऽभावे आत्मीयवाचकतयाऽर्थस्यैव सञ्ज्ञित्व स्यान्न शब्दस्येति तच्छङ्कावारणाऽर्थं 'रूप'ग्रहणमिति वाच्यम् । प्रतीतावुपदेशा-ऽनपेक्षत्वादसाधारणत्वादन्तरङ्गत्वान्नियतोपस्थितिकत्वाच्च शब्दस्वरूप-रूपा[3]ऽऽत्मवाचकस्यैव[4] ग्रहणसम्भवेन तद्वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । अर्थो हि प्रतीतौ सम्बन्धग्राहकमुपदेशमपेक्षते,[5] साधारणश्च, पर्यायैरपि प्रतिपाद-नात् । बहिरङ्गश्च, पदज्ञानजन्यबोधविषयत्वात् । अनियतोपस्थितिकश्च-अनुकरणदशायामप्रतीते । त[6]स्माद्रूपग्रहणसामर्थ्यादात्मीयवाची ।

तच्चाऽर्थरूपं, रूपशब्देन शब्दस्वरूपमेतदुभयं सञ्ज्ञीत्यर्थ । तत्राऽर्थो न विशेष्य , उक्तयुक्ते । किन्तु शब्दविशेषणम् । एव चाऽर्थविशिष्ट-शब्द सञ्ज्ञी'ति फलितम् ।[7]

---

१ क ग नास्ति ।

२ 'शब्दरूपाऽऽत्मवाची, नपुसकनिर्देशापत्तेः रूपग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च' । ख पाठ । ३ क पाठ । ४ 'शब्दस्वरूपात्मवाचकस्यैव ग्रहणात् ।' ख पाठः ।

५ 'सम्बन्धग्रहणमपेक्षते' ख पाठ. ।

६ 'किन्त्वात्मीयवाची' ख पाठ' ।

७ इतोऽग्रे-'नचाऽन्तरङ्गत्वादिना 'राजश्वशुरे'त्यादौ राजन्शब्दस्यैव ग्रहणे सिद्धे सूत्र व्यर्थम् । उपस्थिताऽर्थत्यागे मानाऽभावेन तस्य विशेषणतयाऽन्व-यस्याऽपि सम्भवादिति वाच्यम् । उक्तन्यायसिद्धार्थाऽनुवादेनैव सूत्रेण

(एवञ्चेद[1] सूत्र विशिष्टरूपोपादानविषयमेव)। एव चार्थवद्ग्रहण-परिभाषा सिद्धा। (अत्र[2] चार्थ कल्पितान्वयव्यतिरेककल्पित शास्त्रीयो-(ऽपि)गृह्यते इति 'सख्याया अती'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्) उपस्थितोऽर्थश्च मुख्य प्रसिद्ध एव गृह्यते। तेन गौणमुख्यन्याय, 'अभिव्यक्तपदार्थो ये' इति न्यायश्च सिद्ध। अर्थानुपस्थितौ तु केवलशब्देऽपि। इदमेवा-ऽभिप्रेत्याऽर्थवत्परिभाषा[3] (वर्णग्रहणेषु[4] नेति 'लस्ये'त्यत्र भाष्ये उक्तम्)। नचाऽ'शब्दसञ्ज्ञे'ति व्यर्थम्। 'उपसर्ग घो कि'रित्यादावर्थे कार्यस्या-ऽबाधादिति वाच्यम्। 'दाधाघ्व'त्यस्य 'ईहल्यघो'रित्यादौचारिताथ्र्येनो-'पसर्गे घो'रित्यादौ 'स्व रूप'मित्यनेन परत्वाद्बाध(शङ्का[5])वारणार्थत्वात्। (कार्यकाल[6]पक्षेऽप्यविशेषाद्घुधातोर्दाधाभ्यश्च प्राप्तत्वाच्च)।

तत्र 'शब्दस्य सञ्ज्ञे'ति न षष्ठीतत्पुरुष। कर्मसञ्ज्ञादेरर्थसञ्ज्ञात्वेन निषेधाऽप्रवृत्तौ, 'कर्मण्य'णित्यादौ स्वरूपग्रहणाऽऽपत्तेः। (अर्थे[7] कार्यस्य बाधसत्त्वात्)। किन्तु सप्तमीतत्पुरुष। तत्र शब्दपदेन शब्दशास्त्र लक्ष्यते। यथाश्रुते बाधात्। लुप्त[8]विभक्त्यन्त चैतत्। तदेतत्सकलमभि-सन्धायाऽऽह—

शब्दार्थविषये क्वचिदुक्तन्यायाऽप्रवृत्तेरपि ज्ञापनात्। तेन 'जनपदे लुप्' 'तस्यापत्य'मित्यादौ न दोष।

एव चेद सूत्रं लौकिकव्युत्पत्त्योपस्थितार्थे कार्यबाधे, तदर्थकाऽनेक-शब्दग्रहणे प्राप्ते'ऽर्थविशिष्ट उपस्थित' शब्द एव सञ्ज्ञी'त्येतदर्थे फलितम्।

अतएव प्राचामुदीचामपत्य पशुरित्यादौ न दोष.। अर्थे कार्यस्या-ऽबाधात्।' इयानशः क ग नास्ति। ख. तु दृश्यते एवेयं पाठः।

१ क ग पाठः।　　　　२ क ग. पाठ।

३ 'परिभाषा विशिष्टोपादानविषयेत्युक्त' ख पाठ।

४ क ग पाठ.।　५ ख नास्ति।　६ क ग नास्ति। ख. पाठ।

७ ख पाठ।　　　　८ 'लुप्तषष्ठ्यन्त' ख पाठ।

शब्दशास्त्र इति। इदमपि सूत्राऽऽशयवर्णनमात्रम्[1]। (वस्तुतस्तु[2] अन्तरङ्गत्वादिना 'राजश्वशुरे' त्यादौ तज्जन्यबोधे प्रकारतया भासमानस्य राजन्शब्दस्यैव ग्रहणे सिद्धे सूत्र व्यर्थम्। उपस्थितार्थत्यागे मानाभावेन तस्य विशेषणतयाऽन्वयस्य सम्भवेनार्थवत्परिभाषापि सिद्धा। लक्ष्यानुरोधेन क्वचिन्न्यायाऽप्रवृत्या 'उपसर्गेघो कि'रित्यादौ न दोष। अत एव 'ऊकाल' इतिसूत्रे 'स्व रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञे'ति योग प्रत्याख्यायते इति भाष्ये उक्तम्)।

येन विधि'। 'येने'ति करणे तृतीया, न कर्त्तरि। कृद्योगषष्ठ्या बाधात्। 'विधि'रिति किर्भावे। कर्म तु विधेयमनुक्तमपि प्रसिद्धत्वाल्लभ्यते[3] एव। (करण[4] च परतन्त्रम्। कर्त्रधिष्ठितस्यैव तथात्वात्। नचैरजित्यादाविकारादीना पारतन्त्र्यं, धात्वादीना च प्राधान्य स्वरूपतोऽवभासते, वास्यादिष्विव तक्षादीनाम्। अतो विवक्षानिबन्धन तदुभयं बोध्यम्)। एवं च तृतीयया पारतन्त्र्यं लक्ष्यते। तच्च शब्दानां विशेषणभावेन। एवं च 'विशेषण'मिति लब्धम् तदप्यन्तरङ्गत्वात्समानाधिकरणमेव, नतु व्यधिकरणम् तत्र (तत्र[5]) तदन्तविधौ सति तत्समानाधिकरणविशेषणत्वयोग्यताऽप्येतत्प्रवृत्तौ निमित्तम्। अत एवेन्हन्नित्यादाविनशे तदन्तविधि। नहि इन्-अङ्गमित्यन्वयो भवति। (बाधात्[6]। यद्वा बाधज्ञानस्य बोधेऽप्रतिबन्धकत्वात्तादृशबोधो भवत्येवैतत्प्रवृत्त्युपयोगी। बाधज्ञानेन जायमाने बोधेऽप्रामाण्यज्ञानजननात्स न लक्ष्यसस्कारक इत्यन्यत्)।

---

१ मात्रविषयं। ख पाठ। २ क ग पाठ।
३ 'कर्मणि किर्न तु भावे। तथा सति कर्मणोऽनुपादानात्साकाङ्क्षतापत्ते।' ख पाठ। ४ क. नास्ति। ग. तु 'कर्त्रधिष्ठितस्यैव तथात्वात्।' एतत्पर्यन्त दृश्यते पाठः। ५ ग पाठ। ६ क ग नास्ति। ख पाठः।

एव च बाधा'त्स्वस्य चे'त्यशस्येदृशे विषयेऽप्रवृत्तिर्बोध्या तदाह—विशेषणमिति ।

तदन्तस्येति । प्रकरणात्तदन्तस्य शब्दस्येत्यर्थ ('स्वरूप'मिति सूत्रा-'च्छब्दस्ये'त्यनुवर्त्तना'त्तदन्तस्य शब्दस्ये'त्यर्थ)। अत एव यच्छब्देन शब्दो लब्ध (यद्वा करणत्व कार्यं प्रति । तच्चेह शास्त्रे प्राय शब्दस्यैवेति यच्छब्देन शब्दो लब्ध)।

नन्वेव'मेर'ज्ञिति—'अय' इत्यत्र न स्यादत आह—स्वस्य चेति । 'स्व'मित्यनुवर्त्त्य, षष्ठ्या विपरिणम्यते इति भाव । (तत्प्रत्याख्याने तु व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिर्बोध्या ।) समासप्रेति । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे तात्पर्यग्राहकमिदमिति । एव च 'द्वितीया श्रिते'त्यादौ श्रितादयो विशेष्यास्तद्विशेषणं सुप् । तेन 'कृष्णं परमश्रित'इत्यत्र न समास । एव 'नडादिभ्य फ'गित्यादावपि नडादिविशेष्य, प्रातिपदिक विशेषणमिति फलितम् । तेन 'सौत्रनाडि'रित्यत्र फक् न । नन्वत्र तदन्तविधिसत्त्वेऽपि न क्षति । श्रिताऽन्तस्य सुबन्तत्वाऽभावात् । श्रितादिशब्दस्य तत्प्रकृतिके-लक्षणाया, तेन तदन्तविधावपि न क्षति । श्रितप्रकृतिकान्तसुबन्ताऽभावादिति चेन्न ।

[समर्थपरिभाषोपस्थितसमर्थपदस्य सूत्रीयतत्तत्पदोत्तर विभक्तिसमानविभक्त्यन्तस्योपस्थित्या तद्विशेषणत्वेन प्राप्ततदन्तविधेर्निषेधार्थत्वात् । तस्य च तत्प्रकृतिके लक्षणया सुपेत्यनेनान्वय । नहि सामर्थ्यं (तु) सुबन्तेनैवेति नियम. । 'कुम्भकार' इत्यादौ सुबुत्पत्ते. पूर्वमपि तदङ्गीकारात् । एकार्थीभावस्याऽलौकिकेऽप्रयुक्ते एव कल्पनाच्च । 'परिपूर्णं पद' मितिन्यायस्तु यस्येतरत्राऽऽकाङ्क्षयाऽन्वयस्तद्विषये, नतु

---

१ ख पाठ ।　　　　२ क ग नास्ति । ख. पाठ ।

३ क. ग. पाठ ।　　　　४ 'श्रितशब्द' ख. पाठ ।

५ ख नास्ति । क ग. पाठ । अस्यैव पाठस्य स्थाने ख पुस्तके त्वय पाठ —

यत्रान्वयस्तद्विषय इति 'कुत्सित'इति सूत्रभाष्यात्स्पष्टमेवोपलभ्यते इति-ङ्याप्सूत्रे निरूपयिष्याम । एतेन 'सम्बुध्यन्तमेवोदाहर्त्तव्य'मिति कैयटाद्युक्त,'टाबन्तमपी'ति नव्योक्त च परास्तम्। मदुक्तरीत्या सर्वत्र समासस्य प्राप्तत्वात्। नचात्र वार्त्तिके समासग्रहण व्यर्थं, समासे क्वापि समर्थ-पदादेर्विशेष्यत्वप्रयुक्ततदन्तविधेरदर्शनादिति वाच्यम्। 'अपपरी'ति सूत्रे उगिदञ्चुग्रहणे तद्दर्शनात्। अन्यथा केवलाञ्चतिना क्विबन्तेनैव समास' स्यात्। न च तद्योगे पञ्चमी दुर्लभा। 'प्रयागाद् गत'इतिवद-पादाने सभवात्। न च सा न प्रतिपदोक्ता दिक्शब्दत्वेनैव सिद्धि-माश्रित्याऽञ्चूत्तरपदग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यानेन प्रतिपदोक्ताया दुर्लभ-त्वादिति दिक्]।

उगिदिति। (उगिता, वर्णेन च यत्र प्रातिपदिक विशेष्यते, तत्र तेन तदन्तविधिर्भवत्येवेत्यर्थ)। तेना'ऽति भवती'त्यत्र 'उगितश्चे'ति ङीप्, 'दाक्षि'रित्यत्रा'ऽत इ'ञितीञ्च सिद्ध। सूत्रन्तु 'भवतु' इति सर्वादि पठिते, 'अस्यापत्यम्–इ काम' इत्यत्र च चरितार्थम्। ञित्त्व तु 'बाह्वादिभ्य-श्चे'त्युत्तरत्र चरितार्थम्[2])। (अत्र[3]'स्वस्य चे'त्यंशो व्यपदेशिवद्भा-वेन सिद्ध)।

'श्रितप्रकृतिकान्तसुबन्ताऽभावादिति चेन्न। समभिव्याहृतसुबादिप्रत्य-याऽऽक्षिप्तप्रकृत्यश प्रति श्रितादीनां विशेषणत्वेन प्राप्ततदन्तविधेर्निषे-धार्थत्वात्। अतएव 'खट्वाक्षेपे' इत्यादि चरितार्थम्। अन्यथा 'सुबन्तो य' खट्वा शब्द'इत्यर्थेऽसम्भव स्यात्। एतेन 'सम्बुध्यन्तमेवोदाहर्त्तव्य'-मिति कैयटाद्युक्त, 'टाबन्तमपी'ति नव्योक्तं च परास्तम्। मदुक्तरीत्या सर्वत्र समासस्य सुलभत्वात्। अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेन सबुद्धिलोप-हल्ङ्याादिलोपाऽप्राप्तावुक्तरीत्या तत्रापि दोषाऽभावाच्च'।

१ ख पाठ। क ग नास्ति। २ 'चरितार्थमित्याहु'रिति क. ग पाठ। ३ ख पाठ।

विराम । भावे घञ् । शब्दानुशासनप्रस्तावादाह—वर्णानामिति । शब्दनित्यत्वे वर्णानामुच्चारणाऽभाव इत्यर्थ । सच स्वभावाद्व्याख्यानाद्वा-किञ्चिद्वर्णोच्चारणाऽनन्तरकालिक एव गृह्यते । प्रदेशा—'वाऽवसाने' इत्यादय । अभावस्याऽपि बुद्धिकृतपौर्वापर्यमस्त्येव । यथोच्चरितप्रध्व-सिना नित्यविभूना वा वर्णानाम् । परशब्दो नाऽन्यार्थ । अन्यत्वस्या-ऽव्यभिचरितत्वादत आह—अतिशयित इति । अर्द्धमात्राऽतिरिक्त कालव्यवायेन रहित । पर किम्? । अवग्रहे माभूत् । मात्राकालो ह्यवग्रह । अन्यथा सनिकर्षस्य पुरुषभेदेनाऽव्यवस्थितत्वादत्रापि[1] स स्यात्[2] । (पैरग्रहणे[3] तु तत्सामर्थ्यात्—अर्द्धमात्राकालातिरिक्तकालव्यवाया-ऽभावरूपसंनिकर्षस्य ग्रहणान्न दोष । सनिकर्षश्च कचित्पूर्वेण । प्राय परेण । अतएव'ऽणो प्रगृह्यस्ये'त्यादीना संहिताकारे पाठ सगच्छते । पूर्वसनिकर्षमात्रेणैव तत्र तत्प्रवृत्ते । 'ध्वनितं चेद विसर्जनीयस्य स' इति सूत्रे भाष्ये इति दिक् ।)

(केचित्तु[4] पुरुषभेदेन सन्निकर्षस्याऽव्यवस्थिततया, सूत्रारम्भ-सामर्थ्यादेवोक्तसनिकर्षलाभे, 'पर'ग्रहण व्यर्थमेवेत्याहु) । सन्निकर्षश्च न सबन्ध, गुणाना परस्पर सयोगसमवाययोरभावात् । (आशुविना-[5]शित्वाच्च) 'नित्यविभुद्रव्यता'पक्षेऽपि न । अजसयोगनिराकरणतात् ।

---

१ 'अत्रापि सत्त्वात् ।' ग पाठ ।

२ ख पुस्तके त्वितोऽग्रेऽय पाठ.—'परग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्सर्वोऽपेक्षया न्यूनस्याऽर्द्धमात्राकालव्यवायस्य सनिकर्षस्य ग्रहणान्न दोष । एतेन परशब्दग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वपरयो सनिकर्ष एव सहिताधिकारे पाठ सङ्गच्छत इति । पूर्वसनिकर्षमात्रेणैव तत्र तत्प्रवृत्ते । ध्वनित चेद 'विसर्जनीयस्य स'इत्यत्रभाष्ये इति दिक् ।' ख. पाठः ।

३ क ग. पाठ ।   ४ ख पाठः । क, ग नास्ति ।

५ क, ग पाठः ।

अत आह—संनिधिरिति । व्यवायाऽभाव इत्यर्थः ।

सुप्तिङन्तम् । सुप्प्रत्याहारो, न सप्तमीबहुवचनं । तिङ्साहचर्यात् । स च सुप् पकारेणैव, न कपः । 'स्वादिष्वि'त्यादिग्रहणात् । अन्यथा 'सुप्यसर्वनामस्थाने'इत्येव वदेत् । यद्यपि प्रत्ययाक्षिप्तस्य(स्व)प्रकृत्यवयवकसमुदायस्य सुप्तिङ्भ्यां विशेषणात्सिद्धं तदन्तग्रहणं, तथाऽपि 'संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति ज्ञापनार्थमन्तग्रहणम् । (केचित्तु[1] प्रत्ययेन तादृशार्थस्य नियताक्षेपे, आक्षिप्तस्य वा शाब्देऽन्वये मानाऽभावेन, वाचनिक एवायं तदन्तविधिः । तत्र वाचनिकत्वमेव युक्तम् । अन्यथा'वनोरच'त्यादि समासप्रत्ययविधावस्यापि स निषेधः स्यात् । मम तु सौत्रस्यैव स निषेध इत्याहुः) ।

नच ज्ञापितेऽपि फलाभावः, प्रत्यययोरेव पदसंज्ञायामपि, पदप्रदेशेषु प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणाऽसम्भवात् । 'यस्मिन् ज्ञापिते यस्य चारितार्थ्यं तत्तेन ज्ञाप्य'मिति सिद्धान्तादिति वाच्यम् । पदसंज्ञायां 'स्वादिष्वसर्वनामस्थान'इति प्रकृतिसाधारणतया, पदग्रहणे प्रत्ययग्रहणस्यैवाऽभावात् । अत्र सूत्रे 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित'-इत्यंशस्तु प्रवर्त्तत एव तेन नाऽतिप्रसङ्गः । 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्याद्यनुवृत्तेर्वा । ज्ञापनफलं तु 'तरप्तमपौघ'इति सूत्रेण तरप्तमयोरेव सज्ञा, न तदन्तस्य । तेन 'गौरी ब्राह्मणितरे'त्यत्र न ह्रस्वः । विहितांऽशोपस्थितिफलन्तु पदसमुदायस्य पदत्वाऽभावः । 'हरिषु'इत्यादौ सोः पदत्वाऽभावश्च । पदत्वे हि 'सात्पदाद्यो'रिति षत्वनिषेधः स्यात् । नच केवलस्य सुपो न तदन्तत्वं, व्यपदेशिवद्भावेन सुलभत्वात् । यस्माद्विहितस्तदादित्वन्तु न तेन लभ्यम् । (अ[2]शास्त्रीयत्वात् ।) 'व्यतिसे' इत्यादौ [3]प्रत्ययमात्रस्य पदत्वन्तु 'अस् से' इत्यवस्थायां प्रकृति-प्रत्ययसमुदाये प्रागेव प्रवृत्तं, स्थानिवद्भावेन बोध्यम् । 'रामा'वित्यादावप्येकदेशविकृत-

१ ख. नास्ति । क ग पाठः । २ ख नास्ति ।
३ 'इत्यादौ 'से' इति प्रत्ययमात्रस्य' ख पाठः ।

न्यायेनैव पदत्वम्। एकादेशात्प्रागेव पदत्वप्रवृत्ते। नत्वेकादेशे कृतेऽस्य प्राप्तिरस्ति। उभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वविरहात्। स्थानिवद्भावेनाऽपिनाऽस्य सुबन्तत्वम्। यस्माद्विहितस्तदादित्वस्याऽशास्त्रीयत्वेनाऽतिदेष्टुमशक्यत्वात्। ईदृशे विषये लक्ष्याऽऽनुरोधाद्यथोद्देशपक्ष एवाऽऽश्रीयते। कार्यकालपक्षे तु 'व्यतिसे'इत्यादौ षत्वनिषेधैकवाक्यतापन्ना सञ्ज्ञा दुर्लभेति प्राञ्च[3]।

केचि[1]त्तुकार्यकालपक्षो नाम'कार्यप्रवृत्तिसमये कार्यविधायकैकवाक्यतापन्नस्य सञ्ज्ञाविधायकस्य प्रवृत्ति'रित्येव। 'सा चोपदेशे नैवे'त्यत्र सकोचे न किञ्चिन्मानम्। अतिदेशवाक्यस्याऽप्येकवाक्यताया. सुवचत्वात्। (सैवेत्थ–'सुप्तिङन्त पदसञ्ज्ञं, तदादेशश्च तद्वत्पद, तस्य पदस्यादेसस्य षत्व ने'ति।) 'दिव कर्म च' 'गतिबुद्धि' 'कर्त्तुरीप्सिततम'मित्यादीनामनेकेषा 'कर्मणि द्वितीये'त्यादिभिरेकवाक्यताया दृष्ट[3]त्वात्।

(किञ्चैक[4]देशविकृतन्यायेनाऽशास्त्रीयमप्यतिदिश्यते इति वक्ष्यते। एवञ्च 'रामा'वित्यादौ कार्यकाल पक्षेपि न दोष)।

किञ्च[5] व्यतिसे' इत्यादौ यत प्रत्ययविधिस्तदादित्वमपि व्यपदेशिवद्भावेन सुल[6]भम्। नहि 'तेन शास्त्रीयस्यैवाऽतिदेश' इति वक्तुं युक्तम्। एकाच्त्वादेरतिदेशाऽनापत्ते.। तस्य लोकन्यायसिद्धताया भगवतोक्तत्वाच्च। 'विशिष्टोऽपदेशो व्यवहारो यस्य समुदायस्य तद्व्यवहारा एकस्मिन्नपि कर्त्तव्या' इति तदर्थ। ('समु[7]दाये दृष्टा' शब्दा

---

१ 'यत्तु' ख पाठ। २ क ग पाठ।

३ इतोऽग्रे–'इति। तन्न। अतिदेशेन हि पूर्वसञ्ज्ञाया आरोपमात्रम्। सा च स्वरादिविध्येकवाक्यतापन्ना। तस्या आरोपेऽपि षत्वनिषेधस्य दुर्लभत्वा दित्याहु।' इति ख पाठ.। ४ क ग पाठ.।

५ क ग पाठ। ख. पुस्तके तु 'किचे'त्यस्य स्थाने 'वस्तुतस्तु' इति पाठ'।

६ 'सुलभमितिकार्यकालपक्षेऽपि न दोषः।' ख पाठ। ७ ख. पाठ।

अवयवे वर्त्तन्ते' इति तत्र तत्र भाष्योक्तेश्च)। अतएव प्रत्ययान्तत्वप्रयुक्त-प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधस्तस्य सिद्ध्यति। सति हि प्रातिपदिकत्वे औत्सर्गिक प्रथमैकवचनाऽऽपत्ति [1]।

ध्वनित चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्ये। तत्र हि प्रत्ययपर्युदास' पृथग् नोक्त । नचैवं 'यस्माद्विहित'इत्यत्र विहितत्वांऽशनिवेशो व्यर्थ. । अधिकव्या वृत्त्यर्थत्वात्। अत एव 'देवदत्तश्चिकीर्षती'त्यादौ देवादेर्न सनन्तत्वादि-प्रयुक्तधातुत्वादीति स्पष्टमङ्गसंज्ञासूत्रे भाष्ये। [स्पष्ट चाऽधिकमात्र-व्यावृत्त्यर्थत्वमस्याऽनुपसर्जनादित्यत्र कैयटेनोक्तम्।

नचाऽवयवधर्मस्य समुदायेऽप्यारोपसम्भवे तत्राऽपि धातुत्वादि दुर्वारम्। तादृशाऽऽरोपस्य लोके बहुशोऽदृष्टत्वात्। तदादिग्रहणपरि-भाषायां विहितत्वाऽशनिवेशाच्च। न च तेन 'तदशे व्यपदेशिवद्भावादि-ने'त्येव ज्ञाप्यताम्। 'सात्पदाद्योरिति 'साति' ग्रहणेनाऽवयवे तत्प्रवृत्त्य-ङ्गीकारात्। अतएव 'व्यपदेशिवदेकस्मि'न्नित्येव पठन्ति।

किञ्च प्रत्ययग्रहणे स्वाऽऽक्षिप्तस्वप्रकृत्यवयवकसमुदायस्य विशेष्य-त्वात्तदन्तविधौ तन्मूलकाऽतिप्रसङ्गनिवारणाय कृतया 'प्रत्ययग्रहणे'इति परिभाषयाऽधिकव्यावृत्तिरेव युक्तेत्यन्यार्थकल्पने मानाऽभाव । अत एव 'रदाभ्या'मित्यादौ 'प्रत्ययग्रहण चाऽपञ्चम्या' इति तदन्तविधिनिषेधे'नास्या प्रवृत्ति] अतएवाऽस्याऽपत्यमिरित्यादौ तद्धितान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकत्व-सिद्धि कार्यकालपक्षेऽपि। ('अैततेर्ङ अ'इत्यत्र कृदन्तत्वनिमित्तक प्रातिप-दिकत्व सिद्धिश्च। 'इयन्मात्र'मित्यत्र' वत्वन्तात्स्वार्थे'इति मात्रच्सिद्धिश्च)। नचैव 'हरिषु'इत्यादौ सोरपि पदत्वे षत्वाऽनापत्ति 'हलिसर्वेषा'मित्यादि

---

१. इतोऽग्रे–'करोषी'त्यादौ फिट्स्वराऽऽपत्तिश्च। सिपः पित्त्वन्तु 'सार्वधा-तुकमपि' दित्यर्थं।' ख पाठ।

२ [] एतदन्तर्गत पाठः क ग नास्ति। ख. पाठोऽयम्।

३ क ग. पाठ'।

निर्देशैस्तादृशाऽऽरोपेण क्वचित्कार्याऽप्रवृत्तिज्ञापनात्[1] ।

(यद्वा—'व्यपदेशिवदेकस्मि'न्नित्युक्तेरीदृशे स्थले व्यपदेशिवद्भावो नास्त्येव । 'निजौ चत्वार एकाच' इति भाष्यन्त्वभ्युपेत्यवादेन । अत्र पक्षे 'हरिष्वि'त्यादौ सो प्रातिपदिकत्व यथा न, तथा वक्ष्यते)[2] ।

तस्माद्यथोक्तमेव साधु, भाष्यसमतं[3] चेति वदन्ति । वाचकतासंबन्धेन पदशब्दवत्त्वमेव पदत्वव्यवहारप्रयोजकमिति नाऽननुगम ।

हलोऽनन्तराः ।

['गर्गा[4] शतं दण्ड्यन्ता'मित्यत्र समुदाये शतदण्डनवदत्र समुदायस्यैव संज्ञा, न प्रत्येकम् । अत एव 'सुदृषद्‍ब्राती'त्यत्र सयोगान्तलोपो न । न च 'सयोगावन्तौ यस्ये'ति भाष्योक्तरीत्या निर्वाह । नानाविधक्लिष्टकल्पनामाश्रित्य, श्रुताऽनन्तरा इत्यस्योपलक्षणतामाश्रित्य च प्रत्येकसंज्ञाकल्पने फलाऽभावात् । ध्वनित चेदं प्रत्येकं संज्ञापक्षे दोषानुद्धृत्य, पुनर्यदि वृद्धिसंज्ञायां 'प्रत्येक'मित्युच्यते, इहापि 'सह' ग्रहणं कार्यम् । ब्राह्मणभोजनन्यायात्तत्र तदकरणे, गर्गदण्डनन्यायेनेहाऽप्येतन्न कार्य' मित्युपसंहारभाष्येण ।

---

१ इतोऽग्रे—'किञ्च तदन्तविधिसूत्रे 'स्वस्य चे'त्यनुवर्त्तयता, 'तस्यचे'ति वचनं कुर्वता वार्त्तिककृता च मते 'हरिषु'इत्यादौ सुप' पदत्ववारणाय ज्ञापकमावश्यकम् । तदन्तविध्यङ्गभूतप्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अयोग्यतया'स्वस्य चे'त्यशेऽप्रवृत्त्या विहितत्वांशनिवेशाऽभावात् । नच तत्परिभाषाया सामर्थ्येन प्रत्ययांऽशे 'तस्य चे'त्यंशाऽप्रवृत्तिरेवेति वाच्यम् । अधिकव्यावृत्त्या चारितार्थ्यात् । सातिग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च ।

तदर्थ'मर्थव'त्सूत्रेऽप्रत्यय इत्यावश्यं व्याख्याने विपरीत गौरवम् । अतएवाऽस्याऽपत्य 'इ'रित्यतो यूनि'यञिञोश्चे'ति फक् सिद्धि '। ख पाठ ।

२ क ग पाठः । ३ 'भाष्यसंमतं चेति दिक्' ख. पाठ' ।

४ क ग. पाठ. ।

यत्तु 'सयुज्यन्ते वर्णा यत्र समुदाये इत्यन्वर्थसञ्ज्ञाविरोधान्न प्रत्येकं सञ्ज्ञे'ति । तन्न । तदाश्रयणे 'घटपटौ सयुज्येते यत्रे'त्यादौ सयोगानुपयोगि-प्रतियोग्यतिरिक्तस्यैवान्यपदार्थतया प्रतीतेर्व्युत्पन्नत्वेन, तद्व्यतिरिक्ततद्घटितपदवाक्यरूपसमुदायस्य संज्ञापत्तावनिष्टापत्ते । तस्मान्महासंज्ञाकरण प्राचामनुरोधेनेत्येव न्याय' । अत एव भगवता गर्गदण्डनन्यायाश्रयणेन 'सह' ग्रहण प्रत्याख्यात, नतु महासञ्ज्ञयेति दिक्[1]] ।

'हल'इति जातौ बहुवचनम् । तेन द्वयोरपि सिद्ध्यति । अतएव 'शिक्षेत्यादौ 'गुरोश्च हल'इत्यप्रत्यय. ।

यत्र तु बहव श्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां च सा । यदि बहूनामेव स्यात्तर्हि 'गोमान्करोती'त्यादौ मतुपस्तकारस्य संयोगान्तलोपो न स्यात् । अत एव झलि परे संयोगादिलोपविधानं चरितार्थम् । न ह्यन्यथा झलि परे संयोग संभवति। झल्सहितस्यैव तत्सञ्ज्ञाप्रवृत्ते । (यत्र[2] बहव श्लिष्टास्तत्र बहूनामपि संयोगत्वे फल चिन्त्यम् ।) आनन्तर्यं = व्यवधानाऽभाव । व्यवधान च[3] विजातीयेनैव। स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये इत्याशयेनाह— अज्भिरिति ।

हल किं ? । 'तितउ देव' । अत्र 'गुरोरनृत'इति प्लुत' स्यात् ।

---

१ 'गर्गा ' इत्यारभ्य दिक्पर्यन्तस्य क ग पुस्तकपाठस्य स्थानेऽय— 'महासञ्ज्ञाकरण 'सयुज्यन्ते वर्णा अत्रे'त्यन्वर्थलाभार्थम् । तेनाऽत्र समुदायस्यैव सञ्ज्ञा, न प्रत्येकम् । अत एव 'सुदृषद्ब्राती'त्यत्र सयोगान्तलोपो न । नच 'सयोगावन्तौ यस्ये'ति भाष्योक्तरीत्या निर्वाहः । प्रयोगनिर्वाहेऽप्यन्वर्थसंज्ञाविरोधेन तत्पक्षोपपत्त्यभावात् । ध्वनित चेद प्रत्येक संज्ञापक्षे दोषानुद्धृत्य' पुन'र्यदि वृद्धिसञ्ज्ञायां प्रत्येक'मित्युच्यते, इहाऽपि 'सह'ग्रहण कार्यम् । ब्राह्मणभोजनन्यायात्तत्र तदकरणे, गर्गदण्डनन्यायेनेहाऽप्येतन्नकार्य'मित्युपसहारभाष्येणेति दिक् ।'—ख पाठ' ।

२ क ग. पाठ. । ३ चकार ख पुस्तके नास्ति ।

अनन्तरा कि ?[1]। 'पनसम्' । अत्र हि सकारमकारयो सयोगत्वे 'स्को रिति लोप स्यात् ।

यत्तु 'स्को'रिति सूत्रे 'झल'इति वर्त्तते । तेन झल परयो स्कोर्लोप इति नाऽत्र तत्प्राप्ति'रिति । तन्न । 'द्रप्स'मित्यादौ दोषस्य दुर्वारत्वात् । विच्छिन्नत्वे नाऽनुवृत्तौ प्रमाणाऽभावाच्चेत्यन्यत्र विस्तर[2]. ।

ह्रस्व लघु । ननु ह्रस्वप्रदेशेष्वपि लघुसञ्ज्ञयैव व्यवहारोऽस्तु, ह्रस्वसञ्ज्ञा च[2] माऽस्त्विति चेन्न । (एक[3]सञ्ज्ञाधिकारात्) गुरुसञ्ज्ञया लघुसञ्ज्ञाया बाधात् 'सर्पिष्टु'मित्यादौ 'लघोस्तादा'विति षत्वाऽनापत्ते' । 'अततक्ष'दित्यादौ सन्वद्भावाऽभावार्थन्तु त[4]या तस्याबाध आवश्यक । 'भेत्ते'त्यादौ गुणस्तु क्ङो कित्त्वसामर्थ्येन भूतपूर्वलघूपधग्रहणात्सुसाध ।

इति संज्ञाप्रकरणमिति । प्रथमाऽध्याय[5]स्थाना सन्धिकार्योपयोगिनीना सञ्ज्ञाना प्रकरणम्–इति=समाप्तमित्यर्थ. । तेनाऽऽम्रेडितसंज्ञा-प्रगृह्यसञ्ज्ञा-भसञ्ज्ञाद्यनुपन्यासेऽपि न दोष[5] ।

'अ अ' इत्याद्युपन्यासस्तु प्रासङ्गिक इत्याहु ।

॥ इति सञ्ज्ञाप्रकरणम् ॥

---

१ इति उत्तर—महासञ्ज्ञयैवाऽव्यवधानेऽपि लब्धेऽ'नन्तरा'इति चिन्त्यमिति कश्चित्' । इति ख पुस्तके पाठ ।

२ 'च' इति ख नास्ति । ३ ख पाठ' । ४ तया=गुरुसञ्ज्ञया, तस्या =लघुसञ्ज्ञाया इत्यर्थं । ५ 'प्रथमाध्यायस्थानामष्टाध्यायीस्थ-सूत्रविहितसन्धिकार्योपयोगिनीनाम्' ख. पाठ' ।

५ इतोऽग्रे–'लोपसंज्ञा तु नोपन्यस्ता । तस्या अन्वर्थसञ्ज्ञयैवाऽर्थबोधे सिद्धे शक्यग्राहकत्वात् । प्रसक्ताऽदर्शनस्यैव लोपसञ्ज्ञा यथा स्यादित्येतदर्थं तदित्यग्रे स्फुटी भविष्यति । तथा च 'सञ्ज्ञानामेवेदं प्रकरण' मित्यर्थो, न तु 'सञ्ज्ञानामिदमेवप्रकरण'मिति बोध्यम् ।' क कुण्डलितः पाठ । ग पुस्तके नास्त्येव । ख. तु दृश्यते ।

इको गुणवृद्धी। अथ नाऽधिकार., तथा सतीको गुणवृद्धी नेति नञा सयुज्यैव पठेत् , सर्वस्य द्वे इत्यादिवत् । नह्युत्तरसूत्रोपस्थितिकत्वेऽ विशेषे किञ्चित्संयुज्य, किञ्चिद्विभज्य पठितु युक्तम् । प्रत्यय' परश्चे त्यादौ तु पारार्थ्याविशेषेऽपि विधेयभेदाद्युक्त एव विभाग. । 'एकाचो द्वे' 'अजादे' रित्यादावुद्देश्यभेदाद्यथा । नाऽपि विधि. । तत्तद्विधीनां वैयर्थ्याऽऽपत्ते. । पूर्वोत्तरसाहचर्येण परशास्त्रोपकारकत्वस्य निर्णयाच्च । तस्मात्परिभाषेयम् ।

गुणवृद्धिशब्दाभ्यामिति । गुणवृद्धिग्रहणाऽनुवृत्त्यैव सिद्धे गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति भाव. । अनुवर्त्तमानं च सञ्ज्ञिपरमेव स्यात् । सञ्ज्ञाकरणेनाऽन्यत्र संज्ञिपरत्वात् । (वस्तुतस्त्वर्थोऽधिकाराऽत्तस्य शब्दपरता वक्तु शक्या । किञ्च) लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया 'विभाषादिक् समासे' इति सूत्रे दिक्शब्दमुच्चार्य विहितस्य समासस्य यथा ग्रहणमेव प्रकृतेपि गुणवृद्धिशब्दोपस्थितगुणवृद्ध्योर्ग्रहणमित्यनुवृत्त्यैव सिद्धे, गुणवृद्धिग्रहण व्यर्थम् । नच वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्ति' । अत एव 'ह्रस्व नद्याप' इत्यादे. 'श्रीपाणा कुलाना' मित्यादौ प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तत्राऽप्रवृत्तिज्ञापकेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वस्यैव ज्ञापनात् । ध्वनित चेद'मो'त्सूत्रे भाष्ये (इति चेन्न स्पष्टार्थत्वात्) । तेन 'त्यदादीनाम ' 'दिव औ'दित्यादौ नाऽस्योपस्थानम् ।

ननु 'गुणवृद्धी इक स्थाने स्त' इत्येवाऽर्थोऽस्तु । अलोऽन्त्यपरिभाषाशेषा चेयम् । तत्र 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयो'रित्यत्राऽऽङ्गस्य सार्वधातु-

१ 'पस्थितिकत्वाऽविशेषेऽपि' ख पाठ. । २ 'योगविभाग ' इति ख. पाठः ।

३ क. पुस्तके कुण्डलित. पाठः । ग पुस्तके नास्ति ।

४ 'ग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम्' ख. पाठ ।

५ इतोग्रे–'अर्थोऽधिकारप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापकमिति तत्त्वम्' । ख पाठ । क. पुस्तके तु कुण्डलित । ६ क ग पाठः । ख. तु नास्ति ।

७ 'सार्वधातुकार्द्धधातुकयोर्गुणो भवतीत्यवान्तवाक्यार्थे'ति ग. पुस्तके पाठः ।

कार्द्धधातुकयोर्गुणो भवती'त्यवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तर, स्वस्वनिमित्त-वशात् 'गुणवृद्धी इक. स्थाने स्त.', 'षष्ठीनिर्दिष्टान्त्याऽऽदेश' इत्यर्थक परिभाषाद्वयमुपस्थित, तदेकवाक्यतया महावाक्यार्थप्रतिपादने विशेष्य-विशेषणभावे कामचारेण, यद्यङ्गस्येति पूर्वमेवाऽन्त्यमल नीयते-'अङ्गा-ऽन्त्यस्य गुण'इति, ततोऽङ्गान्त्यस्येको,ऽनिकश्च गुणे प्राप्ते, 'इक एवे'ति नियमाय-पश्चादिकाऽन्त्यो विशेष्यते, तदेकपरिभाषा शेषभूता, विशेषणत्वात् । यदि पूर्वमिकाऽङ्गस्य विशेषणेन 'इगन्तस्याऽङ्ग-स्ये'त्यर्थ । स च भवन्नलोऽन्त्यस्येति, तदेय तस्या शेष. । न चाऽलोन्त्यपरिभाषाया स्थानषष्ठीनिमित्तत्वेनाऽवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तरं प्रवृत्त्या बहिरङ्गत्वम् । इय तु पदार्थोपस्थितिमात्रनिमित्तिकाऽन्तरङ्गा । अस्या स्थानषष्ठ्या लिङ्गत्वे मानाऽभावादिति वाच्यम् । विहितगुण-वृद्ध्यो, स्थानिनियममात्रार्थत्वेनाऽस्या अप्यवान्तरवाक्यार्थबोधोत्तर-मेव प्रवृत्तेरिति[2] चेन्न ।

एव हि 'मिदेर्गुण'इत्यादाविक्परिभाषाऽलोन्त्यपरिभाषयो. परस्पर-विरोधात्त्यागे सर्वाऽऽदेशो गुण स्यात् । अस्याश्च तदविरोधेन 'सार्व-धातुकार्द्धधातुकयो'रित्यादिरवकाश ।

स्यादेतत् । 'मिद इ' 'लघ्वी उपधा' 'पुकि अन्त'इति भाष्योक्तरीत्या[3] निर्वाह. । नच 'यापयती'त्यादौ गुणाऽऽपत्ति. । सन्निपातपरिभाषया

१ 'गुणादौ' ख पाठ ।

२ 'अप्यवान्तर्वाक्यार्थबोधोत्तर मेव प्रवृत्ति । इकोगुणवृद्धी इत्यस्य प्रागुक्ताऽर्थबोधकाले सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यादीनामप्यवान्तर-वाक्यार्थोत्पत्तौ बाधकाऽभावेन परिभाषाद्वयस्याऽपि समत्वाच्चेति चेन्न' । ख पुस्तके पाठ. ।

३ 'भाष्याद्युक्तरीत्या' ख. पाठः ।

वारणात्। नच 'क्ष्मापयती'त्यत्र दोषः[1][2]। पुक्की'त्यस्य विवक्षितसप्तमीत्वेनाऽदोषात्[3]।

न च वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वाद्यलोप बाधित्वा यस्य गुणाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। व्याश्रयत्वात्।

ननु 'वार्णादाङ्ग'मिति परिभाषा समानकार्यिकत्वरूपसमानाश्रये इत्येव धर्मिग्राहकमानेन लभ्यते। तथाहि—'अभ्यासस्याऽसवर्णे' इतीयङ्विधायकसूत्रस्थमसवर्णग्रहणं हि तज्ज्ञापकम्। तद्धीषतुरित्यादावियङ्व्यावृत्त्यर्थम्। एतत्परिभाषाऽभावे तु तद्व्यर्थम्। 'ईषतु'रित्यादावन्तरङ्गेण सवर्णदीर्घेण बाधात्। इयङुवङौ हि अङ्ग-संज्ञाऽभ्यास-सञ्ज्ञाऽपेक्षत्वाद्बहिरङ्गौ। नचेयङपवादः। 'येन नाऽप्राप्तिन्यायेने'यर्त्तीत्यादिसकललक्ष्यप्राप्तयणपवादत्वस्यैव निर्णयात्।

ननु 'इयेषे'त्यत्रापि तर्हि पूर्वप्रवृत्तगुणस्य, 'इयाये'त्यत्र पूर्वप्रवृत्तवृद्धेश्च 'द्विर्वचनेऽची'ति रूपाऽतिदेशेनाऽपहारे, द्वित्वे च कृते, पुन प्राप्ते गुणवृद्धी बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घाऽऽपत्ति।

अथाऽ'भ्यासस्ये'तिसूत्राऽऽरम्भसामर्थ्यान्न दीर्घ। नचेयर्त्तीत्यादौ चारितार्थ्यम्। तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे हि[4]—

उरित्येव ब्रूयात्। 'य्वो'रित्यनुवर्त्तते 'इणो य'णितिसाहचर्या-

---

१ 'क्ष्मापयतीत्यादौ' ख. पाठ।

२ एतदग्रे—'पूर्वं पूर्व'मिति पक्षे यलोपस्याऽसिद्धत्वात्'—इति ख पाठ।

३ 'अदोषाच्च' ख. पाठ।

४ तावन्मात्रप्रयोजनकत्वे हि—अभ्यासस्यार्त्तावित्येव ब्रूयात्। नच क्षितपानिर्देशाद्यङ्लुकि न स्यात्। अभ्यासग्रहणसामर्थ्येनाऽदोषात्। अर्ति इयर्त्तीत्यादौ तु प्रत्यासत्त्या स्थानिनिमित्तयोरेकाङ्गघटकत्वे एव तत्प्रवृत्त्याऽदोषात्। 'अभ्यासस्याऽर्त्ते'रितिन्यासे दोषाऽभावाच्च। यद्वा—'उरित्येव-ब्रूयात्—ख पाठ।

द्व्याख्यानाच्च ऋधातोरेव ग्रहणम् । अर्तेरिवर्णस्येयङित्यर्थे । (अभ्यास-स्यार्त्तो' विति तु गुरुत्वान्न युक्तम् । एव 'मभ्यासस्यार्त्ते' रिति च ।)

नच 'ए' 'ऐ' 'ओ' 'औ' शब्देभ्य आचारक्विबन्तेभ्यो लिटि इयडाद्यर्थ-म'भ्यासस्ये'ति सूत्रमावश्यकम् । तथा ओणृधातोर्ण्वुलन्तादिच्छाक्य-जन्तात्सनि 'उत्रोणकोयिषती' त्याद्यर्थमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । षष्ठा-ऽध्यायप्रथमाऽह्निकान्तस्थभाष्यप्रामाण्येन तेषामनभिधानादिति चेन्न ।

एव तर्हि (इयेषे त्यत्रैव) ईषतुरित्यत्राऽपि सवर्णदीर्घबाध. स्यादिति तत्रेयङादिवारणार्थमसवर्णग्रहणमावश्यकमितिचेत् । सत्यम् । एव तर्हि संपूर्णसूत्रमेव तदर्थज्ञापकमस्तु । यद्यपि भाष्ये 'यदयमभ्यासस्याऽसवर्णे इत्यसवर्णग्रहण करोती'त्यनेनाऽसवर्ण ग्रहणस्यैव ज्ञापकता लभ्यते, तथापि 'नह्यन्तरेण गुणवृद्धी असवर्णपरोऽभ्यासो भवती'ति तदुपपादनग्रन्थेन संपूर्णसूत्रस्यैव ज्ञापकता लभ्यते । (तदग्रे च 'नैतदस्ति ज्ञापक 'मित्युक्त्वा अस्त्यर्थमेतत्स्या'दित्यनेन सूत्रसार्थक्य दर्शितम् । असवर्णग्रहणस्यैव ज्ञापकत्वे तद्व्यावर्त्त्यप्रदर्शनेन तत्सार्थक्यमेव दर्शितं स्यात् ।)

नन्वकृतव्यूहपरिभाषया 'इयेषे'त्यादौ सवर्णदीर्घाऽप्राप्ति. । 'यदि दीर्घो न स्यात्तर्हि गुण स्या'दिति सभावनाया सत्त्वेन परिभाषाप्रवृत्त' सूपपादत्वात्–इति कथं सपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतेति चेन्न । भाष्यप्रामाण्येन,

---

१ क. ग पाठ । २ 'तथेति' ख पुस्तके नास्ति ।

३ 'अनभिधानात् । अभ्यासस्येत्यत्राऽचिश्नुवित्यतो धातुग्रहणाऽनुवृत्त्या-ऽभ्यासेन धात्वाक्षेपेण च धातावेव धातौ, न तु नामधाता'विति व्याख्या-नाद्वाऽदोष इति चेन्न ।' ख पाठ । क ग नास्ति ।

४ क ग पाठ । ५ ख नास्ति ।

६ सूपपादत्वात् । न च तेनैव न्यायेन गुणस्याऽप्यप्राप्तिर्दीर्घसभाव-नाया सत्त्वादिति वाच्यम् । बहिरङ्गकृतनिमित्तविनाशस्यैव परिभाषा-प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् । नचैवमपि गुणवृद्ध्यो कृतयो., स्थानिवद्भावेन

धर्मिग्राहकमानेन चाऽन्तरङ्गकार्यप्रवृत्तियोग्यकालोत्तरमेव यत्र तन्निमित्तविनाशकबहिरङ्गविधे प्राप्तिस्तत्रैव तत्परिभाषाप्रवृत्तिस्वीकारेणेहाऽप्राप्ते. (तस्या असत्त्वाच्च)। अन्यथा तवाप्यसवर्णग्रहणाऽभावे 'ईषतु'रित्यत्रेयङ. सम्भावनासत्त्वेनाऽकृतव्यूहपरिभाषया दीर्घोऽप्राप्ताविय‌ङादिव्यावृत्त्यर्थमसवर्णग्रहण चरितार्थमिति, तस्याऽपि कथ ज्ञापकत्व स्यात्।

नचाऽन्तरङ्गत्वाद्दीर्घेऽपि 'इयाये'त्यादौ पूर्वान्तवत्त्वेनाऽभ्यासत्वादिवर्णत्वाच्च णल्यसवर्णे इयङ्विधानेन सूत्र चरितार्थम्। नचा'ऽचिश्नु' इत्यनेन सिद्धि । वृद्धिबाधनार्थत्वादिति वाच्यम्। (प्रत्यासत्त्याऽसवर्णपदेनाऽभ्यासोत्तरखण्डसम्बन्ध्यसवर्णाऽच एव ग्रहणात्। शास्त्रबाधकल्पनाऽपेक्षया परिभाषाज्ञापकत्वस्यैवौचित्याच्च । एव चेदमेवज्ञापयति— 'वार्णादाङ्ग बलीय' इति । एवञ्च'इयाय इयेषे'त्यादौ सवर्णदीर्घं बाधित्वा गुणादावियङ् सिद्धि. । यदि तु समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्वे एवाऽस्या प्रवृत्ति स्यात्तदा ज्ञापितेऽपि तदसिद्धि । सूत्रवैयर्थ्यं च तदवस्थमेव[३])।

दीर्घो दुर्वार. । दीर्घस्य पूर्वपरविधित्वेन तत्र कार्ये—स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तिरिति कथ संपूर्णसूत्रस्य'—ख पाठ ।

१ क ग पाठ । ख नास्ति ।   २ क ग पाठ । ख तु नास्ति ।

३ ख पुस्तके तु (एतदन्तर्गतस्य क ग पाठस्य) स्थाने 'अचः परस्मि'न्निति स्थानिवत्त्वेन तदप्रवृत्ते. । स्थानिभूतादच पूर्वसम्बन्धिविधौ हि स. । सम्बन्धश्च पूर्वधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकत्वम् । स्थानिभूतादचः पूर्वोऽस्थानिभूत एव गृह्यत इत्यत्र न मानम् । तक्रकौण्डिन्यन्यायाऽनित्यत्वात् । तत्र च सूत्रेऽभावातिदेशोऽपि वक्ष्यते । स्पष्ट चेद सर्वं 'कृदतिङ् सूत्रे भाष्ये इति निरूपितम्भाष्यप्रदीपोद्द्योते ।

न चाऽत्र न समानाश्रयत्वमिति भ्रमितव्यम् । अभ्यासेवर्णस्य सवर्णदीर्घेयङौ प्रति स्थानितया, ततः परस्यैव निमित्ततया तत्त्वाक्षतेः ।

'स्योन' इत्यत्र तु न प्रत्यय इव बाहुलकाद्यणादेश । नचैवमपि इयायेत्यादावियङ् दुर्लभ । तत्र कर्त्तव्ये वृद्ध्यादे स्थानिवत्त्वेनाऽसवर्णे इति प्रतिषेधादिति वाच्यम् । सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्ते । तच्च ज्ञापक सामान्याऽपेक्षम्—अभ्यासस्य कार्ये तदुत्तरखण्डाऽऽदेशस्य तत्कार्यप्रतिबन्धकीभूतं स्थानिवत्वं नेति। अत एवाऽऽरतीत्यादौ यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादभ्यासस्य ('ढ्लोपे' इति दीर्घो दुर्लभ इत्यपास्तम् । दीर्घविधौ तन्निषेधाच्च । 'अरियिया' दित्यत्र च स्थानिवत्त्वेनेयङ भवत्येव । तस्याऽभ्यास) कार्यप्रतिबन्धकत्वाऽभावात् । (किञ्च[3]) अङ्गस्य 'आडजादीना' 'श्नृद्दप्रा ह्रस्वो वा' 'उपसर्गाद्र्हस्व ऊहते' रित्यादिसूत्रस्थकैयटादिप्रामाण्यात् ("सामान्येन च वार्णादाङ्ग बलवदित्याश्रीयते न समानाश्रयाङ्गवर्णविषय" मित्य'जादेर्द्वितीयस्ये'ति सूत्रे कण्ठत कैयटोक्तेश्च) षाष्ठप्रथमाऽह्निकान्ते भाष्येऽस्या. परिभाषाया प्रयोजनाना-'मियाये'त्यादीना व्याश्रयसाधारणानामुपन्यासाच्च न समाननिमित्तकत्वरूपसमानाश्रयत्वे एवाऽस्या प्रवृत्तिरिति नियम । समानकार्यिकत्वमात्रन्त्वाश्रीयते ।

यत्र त्वप्रवृत्तिरिष्टा, तदर्थमनित्यत्वमाश्रयणीयम् । तत्र प्रमाण च 'च्छ्वो शू'डिति सूत्रस्य सतुक्निर्देश एव। (इयं चाङ्गसम्बन्धिन्याङ्ग एवेति 'स्वरितो वे'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तत्र हि 'कुमार्यै'इत्यादौ यणुत्तरमाट् दर्शित । एवञ्च 'क्ष्मापयती'त्यत्रानयापरिभाषया लोप बाधित्वा गुणो

सा च ज्ञाप्यमाना आङ्गवर्णयो समानाश्रयत्वे, युगपत्प्राप्तावेव च प्रवर्त्तते । ज्ञापकस्य सजातीयाऽपेक्षत्वात्' । अयं ख पाठः ।

१ 'न चैवमपि असवर्णग्रहणे कृते इयायेत्यादा' ख पाठ ।

२ क ग पाठः । ख तु नास्ति । ३ क ग. पाठ ।

४ क ग पाठ. । ५ '–समानाश्रयत्वादावस्याः' ख. पाठ. ।

६ क ग पाठः । ख. नास्ति ।

दुर्वार इति चेन्न। लघूपधसाहचर्येण पुक्यन्तस्याऽच एव ग्रहणादितिचेत्। अत्राहु –(क्ष्मापयतिवत्) 'क्नोपयती'त्यादौ गुणाऽनापत्ते । किञ्च तच्छेषपक्षे लघूपधांऽशे इक्परिभाषाऽनुपस्थितावनिग्लक्षणत्वा 'द्भिन्न'मित्यादौ गुणनिषेधाऽनापत्ति । क्नो कित्वस्याऽनिग्लक्षणत्वेऽपि लघूपधगुणनिषेधप्रवृत्तिज्ञापत्वाऽऽश्रयणे तु पदोपस्थितिपक्षज्ञापकत्वमेवोचितम्। एव हि ज्ञापनमूलकं वाक्याऽन्तरं न कल्प्यमिति लाघवम्।

अपि च 'मृजेर्वृद्धि'रित्यत्राऽच इत्यपकर्षे, 'ऋच्छत्यृता'मित्यत्र ऋकारप्रश्लेषे, 'ऋदृशोऽङो'त्यादौ योगविभागादिकल्पने च तच्छेषपक्षे विपरीतगौरवम्। (किञ्च विध्यङ्गत्वात्परिभाषाणा गुणत्वेन, गुणानां च परस्परमसबन्धेन तच्छेषत्वस्योक्तिसभवाऽभाव । किञ्च परस्परापेक्षावशाद्द्वयो शेषशेषिभावो भवति । न चैतयो. साऽस्तीतिदिक्।)

न च गुणविधावङ्गस्येति न स्थान षष्ठी। किन्तु इगपेक्षयाऽवयवषष्ठी। एव चा'ऽलोन्त्यस्ये'त्यस्य प्राप्तिरेव न। एव च 'मेद्यतो'त्यादौ न दोष इति वाच्यम्। 'सार्वधातुके'ति गुणस्य 'ईहिते'त्यादावप्याप्त्ते । (जुसिचे'ति गुणस्या'ऽनेनिजु'रित्यादावप्यापत्तेश्च)। तस्मादत्र पदोपस्थितिपक्ष ।

तत्र च (विधेयसमर्पक) गुणवृद्धिपदश्रुतिर्लिङ्गम् (तदाह— विधीयेते इति। भाष्येऽप्युक्तं) 'गुणो वृद्धिर्भवती'ति यत्र ब्रूयादिति

१ क. ग पाठ. । २ ख. नास्ति । क. ग. पाठ ।

३ 'न च' इति स्थाने ख पुस्तके 'एतेन' इति पाठ. ।

४ 'इत्यपास्त' ख पाठ । ५ क. ग पाठः ।

६ क. ग पाठ ।

७ '–पदश्रुतिर्लिङ्गं' । 'विधीयते' इति तु अनुवादे परिभाषोपस्थित्यभावान्न्यायसिद्धम्। गुणो वृद्धिर्भवतीति' ख पाठ. ।

(तत्र[1] प्रथमाया विधेयविभक्तित्वेन तदन्तस्य विधेयसमर्पकत्वनिर्णय । अत एव गुणादिपपदानामिक्पदोपस्थापनेन चरितार्थानामपि वाक्यार्थान्वयिता । तद न्वयित्वे उपस्थापकत्वस्यैव भङ्गापत्ते । 'वृद्धिर्यस्ये' त्यादौ यत्पदसमभिव्यहाराद्विधेयसमर्पकत्वाऽभावनिर्णय) ।

न चैव 'मचोञ्णिति' 'ओर्गुण' इत्यादौ पदश्रुतिमात्रनिमित्तकेक्परिभाषोपस्थितिर्दुर्वारा । नच निर्दिष्टस्थानिकत्वान्न प्रवृत्ति । अच इत्यादे स्थानित्वनिर्णयस्य वाक्यार्थबोधोत्तरकालिकतया पूर्वमभावादिति[2] वाच्यम् ।(लिङ्गस्य[3] श्रुत्यपेक्षया दुर्बलत्वेन प्रथमत श्रौताऽजादिपदार्थघटितवाक्यार्थबोधे निर्दिष्टस्थानिकत्वेनोपस्थितस्यापि तस्य वाक्यार्थानन्वयित्वात् । सार्वधातुकेत्यादौ तु तदुपस्थितिं विना स्थान्याकाङ्क्षाशान्त्यभावेन बोध एव नेत्यन्तरङ्गेयम् ।)

तत्र वृत्ते स्थानषष्ठीत्व[4]निर्णये उपस्थिताऽलोन्त्यपरिभाषाया अन-

---

१ क ग पाठ । ख पुस्तके त्वस्य पाठस्य स्थाने—'गुणा वृद्धिर्भवतीति यत्र ब्रूयादिति भाष्ये 'भवती'त्यप्येवमेव । ध्वनित चेद 'मचश्चे'ति सूत्रभाष्ये । एतेन 'गुणवृद्धिपदमनुवर्त्यं' गुणो वृद्धिरिति ये गुणवृद्धी इति योजनयेद लभ्यते इति परास्तम् । अनुवृत्तौ, योजनायां च फलाऽभावात् । अन्तरङ्गत्वाऽनापत्तेश्च । अनुवृत्त्या सिद्धे , सामर्थ्यादिद शब्दपरमिति वक्तु युक्तम् ।' इत्यय पाठ ।

२ 'पूर्वमभावादितिवाच्यम् । लिङ्गेनोपस्थितिसमये वा बाधकाऽभावेनाऽवान्तरवाक्यार्थबोधे श्रौताऽच्पदेनैव स्थान्याकाङ्क्षाशान्तये पुनस्तत्पदैकवाक्यतया सामानाधिकरण्याऽसभवात्सामानाधिकरण्येन बोधान्तर कल्प्यते इत्यन्तरङ्गेयम् ।' ख पाठः ।

३ क ग. पाठः ।

४ इतोऽग्रे—'इक्पदघटितवाक्यार्थबोधकाले एव उपस्थिताऽलोन्त्य' ख पाठ ।

न्त्यगुणव्यावृत्तये वाक्यैकवाक्यतया, बोध इति बहिरङ्गा सा। ('अलोन्त्य' सूत्रस्य यत्र स्थानषष्ठी तत्राऽलोन्त्यस्येत्युपतिष्ठते' इत्यर्थेऽपि वाक्येन वाक्यस्यैवैकवाक्यता।)

'मिदेर्गुण' इत्यादाववान्तरवाक्यार्थसमये उपस्थितेक्पदेन सामानाधिकरण्याऽसंभवाद्वैयधिकरण्येनाऽन्वये जाते (स्थानषष्ठीत्वाऽभावनिर्णयेन न प्रवर्तते।) तदेतदाह—पदमुपतिष्ठत इति। सूत्रे षष्ठ्यन्ताऽनुकरणाच्छब्दस्वरूपपरतया नपुंसकात्सोर्लुगिति बोध्यम्। (केचित्तु यत्र गुणवृद्धिपदं तत्रेकामुपस्थितिरित्येव वाक्यार्थ.। तत्रेक इति पदे षष्ठ्युपादानात् इकारादयोऽप्युपतिष्ठमाना षष्ठ्यन्ता एवोपतिष्ठन्ते इत्याहु'।

इक इति किम् ? 'एधिते'त्यादौ व्यञ्जनादीना गुणो मा भूत्। ज्ञापकेनाऽनिष्टवारणे तु प्रतिपत्तिगौरवम्। 'भिन्न मित्यादौ निषेधप्रवृत्तये इग्लक्षणत्वसम्पत्यर्थमावश्यकत्वाच्च।

ह्रस्वदीर्घप्लुतशब्दैरिति। 'ऊकाल' इति सूत्रात् 'ह्रस्वदीर्घप्लुत' इति, 'अजिति चाऽनुवर्त्तते इति भाव.। फलन्तु 'दिव उत्' 'अष्टन आ विभक्तौ' ('युष्मदस्मदोरनादेशे) इत्यादावेतदनुपस्थितिरिति

---

१ 'वाक्यैकवाक्यतया' पदैकवाक्यतया वा बोध इति बहिरङ्गा सा। तस्याऽपि 'यत्र स्थानषष्ठी तत्राऽलोन्त्यस्येत्युपतिष्ठते' इत्यर्थे पदैकवाक्यतया बोधः'। ख पाठ।

२ क ग पाठ।

३ 'जातेऽवान्तरवाक्यार्थबोधकालिकस्थानषष्ठीत्वभ्रमेणेक्पदघटितवाक्यार्थबोधकाले उपस्थिताऽप्यलोन्त्यपरिभाषोपजीव्यस्थानषष्ठीत्वाऽभावनिर्णयेन वर्त्तते इति न तद्घटितवाक्यार्थबोधः।' ख पाठ। क.ग नास्ति।

४ क ग. पाठ।

५ क ग पाठ।

६ ख, पाठ.। क, ग, नास्ति।

बोध्यम् । विध्यन्वयस्तु प्राग्वत् । (एते च परिभाषे'अचोञ्णिति' 'आद्गुण' 'अतो दीर्घ' इत्यादौ न प्रवर्त्तेते, निर्दिष्टस्थानिकत्वात्)।

आद्यन्तौ टकिताविति । यद्यप्यत्र मिलितस्य नैकत्राऽन्वय इति द्वन्द्वो न प्राप्नोति, तथाऽपि साहित्याऽवच्छिन्नयोरन्वयबोधोत्तर, तात्पर्याऽऽदि-वशात्, यथासङ्ख्यसूत्राऽऽरम्भसामर्थ्याच्च पुन प्रत्येकाऽन्वयस्वीकारेण न दोष ।

एतेन 'विकृताऽविकृता देहं घ्नन्ति ते वर्त्तयन्ति चे'ति वाग्भट-श्लोकोऽपि व्याख्यात । 'च'शब्दबोधितसाहित्याऽवच्छिन्नक्रिययो साहित्याऽवच्छिन्न-विकृताऽविकृतदोषा-ऽन्वयोत्तरं, पुनस्तत्तात्पर्यवशेन प्रत्ये-कान्वयाऽङ्गीकारादित्याहु ।

ध्वनितं चेद 'दृष्टान्तस्याऽपि पुरुषाऽऽरम्भो निवर्त्तको भवती'ति भाष्येण । तत्र पुरुषाऽऽरम्भस्तात्पर्यादि । तद्ग्राहक चाऽत्र यथासङ्ख्य-सूत्रम् । लोके तु प्रकरणादीति ।

केचित्त्वेव रीत्या प्रयोगो लोकेऽसाधुरिति भाष्यतात्पर्यमाहु ।[1] द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य इच्छब्दस्य प्रत्येक सम्बन्ध ।[2]

पुरस्तादपवादन्यायेन स्थाने योगत्वस्याऽयमपवाद । प्रत्ययपरत्वन्तु परत्वादमुं बाधते । तेन 'चरेष्ट' इत्यादय परा एव भवन्ति । अत एव 'गुणवचने' त्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते । अत एव यत्रैतदभावे स्थान-षष्ठी, तत्रैवेद प्रवर्त्तते । 'षष्ठी'त्यपकर्षेण 'षष्ठ्यन्तस्य निर्दिश्यमानस्या-ऽऽद्यन्ता'वित्यर्थाच्च तदाह—यस्योक्ताविति । आद्यन्ताऽऽक्षिप्ताऽवयवी च यच्छब्दाऽर्थः यथासंख्यसिद्धमर्थमाह—क्रमादिति ।

---

१ ख पाठः । क. ग नास्ति ।

२ 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकपर्याप्तार्थवाचकत्वादिच्छब्दस्य प्रत्येक सम्बन्ध । तादृशव्यासज्यवृत्तिधर्मवाचकस्य तु न तथा । यथा'ऽग्नीषोमौ देवता

मिदचों। श्नमो मित्करणसामर्थ्याद्बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्याऽय स्थानेयोगत्व प्रत्ययपरत्वयोरुभयोरप्यपवाद[1]। नच श्नमो म (मकार.) श्रवणाऽर्थं । 'तृणह' इति निर्देशात्। 'अन्त्यादच'[1]इति सामानाऽधिकरण्याऽऽश्रयणे तु 'अनिदिता'मित्यनिदिद्ग्रहणं[2] व्यर्थं स्यात्। 'तृणह्' इत्यादिर्निर्देशाश्च न सङ्गच्छेरन्नत आह—निर्धारण इति।

अचामिति। 'यस्य समुदायस्य नुम् विहितस्तस्य समुदायस्याऽचा मध्ये'इत्यर्थं । सूत्रे च जातावेकवचनमिति भावः। तस्यैवेति। तच्छब्देन यस्य विहित स समुदाय परामृश्यते। यत्तु 'तस्या[3]ऽन्त्याऽच' इति व्याख्यानम्। तन्न। 'त्रपूणी'त्यादावङ्गस्यनान्तत्वाऽनापत्ते । ([4]लोके पाण्याद्यवयवाङ्गुल्यादे पुरुषावयवत्वव्यवहारात्, भवितेऽत्यादौ तासवयवेटो लघूपधाङ्गावयवे कृत्वेन प्राप्तस्य गुणस्य 'दीधीवेवीटा' मिति निषेधाऽऽरम्भाच्च)। अवयवाऽवयवस्य समुदायावयवत्वाऽङ्गीकारेऽपि 'पञ्चाऽरत्नीनी'त्यादौ (पदस्य विभज्याऽन्वाख्याने) उत्तरपदस्याऽपि नान्तत्वाऽऽपत्ता'विगन्तकाले'तिस्वराऽनापत्ति । (नचाऽन्तरङ्ग स्वर.। अकृतव्यूहपरिभाषाया दुर्वारत्वात्। वर्णस्य वर्णाऽन्तरावयवत्वाऽसंभवाच्च) । अत एव 'समुदायभक्तौऽसौ'नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विहन्तु' मित्यादिभाष्यादि ग्रन्था सङ्गच्छन्ते। ('यत्तु[7] कुन्मेजन्तसूत्रभाष्ये 'ग्रामणि कुल' मित्य- 'त्रेको ह्रस्व' इति पूर्वपदोत्तरपदसनिपातलक्षणे ह्रस्वे कृते 'ह्रस्वस्य पिती'ति तुक सनिपातपरिभाषया वारण कृतम्, तत्तु इगन्तपूर्वोत्तरपदसंनिपात-

---

१ 'अन्त्यादच'इति सामानाधिकरण्याश्रयणे तु 'मुञ्चती'ति न सिद्ध्येत्। अन्त्यस्याऽचोऽभावेनाऽऽलोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्याऽऽपत्ते । मित्त्वन्तु 'ज्ञानानी'त्यादौ चरितार्थम्।' ख. पाठ । क तु कुण्डलित. । ग नास्त्येव ।

२ 'ग्रहण च व्यर्थं स्यात्' ख पाठ । क ग नास्ति ।

३ 'तस्याऽन्त्यस्याच ' ख पाठ. । ४ क ग. पाठ. ।

५ क, ग पाठ । ६ ख, पाठ· । ७ क ग पाठः ।

धातुमात्रस्योपधायाश्च ऊत्स्यात् ।

स्थानेयोगेति । 'स्थानेन योगो यस्या' इति विग्रहः । निपातनादेत्व-व्यधिकरणबहुव्रीही । नच 'स्थान योगे[1] सबन्धो यस्या वाच्य'इत्यर्थक-समानाधिकरणबहुव्रीहिरेवाऽस्त्विति वाच्यम् । स्थानरूपसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वाऽभावात् । स्थाननिरूपितसम्बन्धस्यैव तदर्थत्वात् । (स्थानेनं[2] = स्थानशब्देन योग इति तदर्थ. ।) इदमेवध्वनयितुं भगवता व्यधिकरण-बहुव्रीहिरेव दर्शित' । 'एकशतं षष्ठ्यर्था' इत्यस्याऽपि तन्निरूपका अनन्ता इत्यर्थ । निरूपकभेदे तद्भेदोऽपि फलित एव । 'अस्तेरनन्तरे, समीपे वे'त्यादि भाष्यस्याऽपि 'अनन्तरादिनिरूपितसम्बन्धे' इत्येवाऽर्थ ।

एतेन मतुप्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन सामीप्याऽऽनन्तर्ययो. षष्ठ्यर्थ-त्वाऽभावादिदमसङ्गत'मित्यपास्तम् ।

प्रसङ्ग इति । दर्भाणा स्थाने शरै प्रस्तरितव्यमित्यादौ तथा दर्शनात् । भावल्युडन्तश्च स्थानशब्दः । तथा'चेको यणि'त्यादेरिगुच्चार-णप्रसङ्गे यणुच्चारणीय इत्यर्थः । प्रसङ्गश्च सति सम्भवेऽर्थवत एव । अर्थ-प्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात् । एव च 'एरु'रित्यादे'स्तेस्तु'रितिफलितोऽर्थ । 'तेन सर्वे सर्वपदादेशा' इति सिद्धम् । च्लिसिच्स्थलेऽपि द्योत्याऽर्थेना ऽर्थवत्ताऽस्त्येवं[3] । (च्ल्यादेरनर्थकत्वमेवेतिसिद्धान्ते तु वक्ष्यमाणरीत्ये'को-

---

१ 'योगस्तद्रूपः सम्बन्धो ।' ख पाठ । २ क ग. पाठ. ।

३ इतोऽग्रे–'न च शब्दनित्यताहानिः । तत्तच्छब्दज्ञाननिष्ठोत्पादविनाशयोर्विषये आरोपेण, रेखागवयन्यायेन शास्त्रस्य सत्वेन च वस्तुतस्तदुपपत्ते. । इको यणित्यादौ त्वगत्याऽनर्थकयोरपि स । वस्तुतस्तत्राप्यच्परेकारघटित-शब्दस्याऽर्थे तत्परयकारघटित प्रयोक्तव्य' इत्येवाऽर्थः । नच यः कश्चिद्य-कारघटितः स्यात् । विधेयाऽन्यश्रूयमाणवर्णत्यागे मानाऽभावात् । तदर्थबोधनाऽसमर्थत्वाच्च ।' ख. पाठः ।

४ क. ग पाठ । ख नास्ति ।

यणची'त्यादिवद्बोध्यम् । अत एव न शब्दनित्यताहानि । 'इको यणि'त्यादावपि 'अच्परेकारघटितशब्दस्याऽर्थबोधनाय प्रसङ्गे तत्परयकारघटित प्रयोक्तव्य' इत्यर्थं फलति)।

साक्षादवयवानामेव षष्ठीनिर्दिष्टत्वेन, विधेयत्वेन च तेषामपि स्थान्यादेशभावोऽक्षत एव । अत एवा'ऽचः परस्मिन्नि'त्यादि सङ्गच्छते ।

स्थानेऽन्तर । 'षष्ठी'त्यनुवृत्त्या 'यत्र स्थानषष्ठी तत्रेदमुपतिष्ठते' इति बोध्यम् । तेन विधिवाक्यैकवाक्यतयाऽस्य नियामकत्वं, न तु विहिताना नियम । 'भुक्तवन्त'मिति न्यायेनाऽसम्भवात् । फलिताऽर्थमाह—प्रसङ्ग इति ।

सदृशतम इति । अर्थात्प्राप्यमाणाना मध्ये एव । अत एव 'गङ्गोदक'-मित्यत्र त्रिमात्रो न । तमब्ग्रहण किम् ? । 'वाग्घरि'रित्यत्र महाप्राणत्व-साम्येन जायमान पूर्वसवर्णो वर्गद्वितीयोऽपि मा भूत् । किन्तु नादवान् महाप्राणश्चतुर्थो घ एव यथा स्यादिति ।

यत्तु–'तन्त्राऽऽदिना 'स्थानेऽन्तरमे' इति सप्तम्यन्तपाठमपीच्छन्ति[1], तत्तु 'इको यणची'त्यादौ दोषस्य स्फुटत्वादयुक्तम् ।

(अत[2] एव न भूसुधियो'रिति चरितार्थम् । अन्यथा दीर्घाणा यणप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भाष्ये स्पष्टम्)। यत्राऽनेक इति । स्थानाऽर्थ-गुण-प्रमाणकृतमित्यर्थः । (प्रमाणस्योक्तरीत्या[3] गुणत्वेऽपि, गोबलीवर्दन्यायेन पृथङ् निर्देश । विवारादीनां बाह्याना साक्षाद्वर्णाऽवृत्तित्वेऽप्यौपचारिक गुणत्व बोध्यम्) । गुणशब्देनोक्तत्रितयाऽतिरिक्तधर्ममात्रम् । तेना-'ऽनान्तर्यमेवैतयोरान्तर्य'मित्यादि—'स्थानेऽन्तरतम'सूत्राऽऽदिस्थभाष्येण न विरोध । (अन्तरतमा[4]ऽभाववत्त्वमेव गुणविधौ ऋकाराऽकारयो. सादृश्यमिति तदर्थ)।

---

१ 'पाठमिच्छन्ति' ख. पाठः । २ क ग पाठ. ।

३ क ग पाठ. । ४ क ग पुस्तकपाठ' ।

स्थानत इति। अत्र मानन्तु–'षष्ठी स्थाने' इत्यत. 'स्थाने'ग्रहणेऽनुवर्त्तमाने, पुन 'स्थाने'ग्रहणमेव। तद्धि वाक्यभेदेन 'प्रसङ्गे जायमानः स्थानत एवाऽन्तरतम' इत्यर्थकम्।

नन्वेवमपि 'प्रसङ्गे[1] स्थानकृताऽऽन्तर्यवा'नित्येव वाक्यार्थोऽस्तु। वाक्यभेदे मानाऽभाव इति चेन्न। तमब्ग्रहणस्यैव मानत्वात्। अन्यथा स्थानकृत एव सादृश्ये गृह्यमाणे, सादृश्याऽन्तराऽभावात्किं तेन?। इदमेव च सादृश्यान्तर[2]ग्रहणस्याऽपि ज्ञापकम।

तत्र स्थानतः—'इको यणची'ति। अर्थत'—'तृज्वत्क्रोष्टु'रिति। इह 'क्रोष्टु'शब्दस्थाने 'पक्तृ'शब्दो नाऽऽदेश'। किन्तु 'क्रोष्टृ'इत्येव। गुणतस्तु–'वाग्घरि'रित्यादौ मूल एव स्पष्टम्।

एवं पदादय आदेशा वर्णसाम्यरूपगुणेन पादादीनामेव, न चरणादीनाम्। प्रमाणतस्तु—'अदसोऽसे'रित्यादौ। बलीय इति। तेन 'चेते'-त्यादौ प्रमाणत आन्तर्यवान्—अकारो गुणो न।

तस्मिन्निति—न स्वरूपपरम्। उदाहरणाऽभावात्। न च 'तस्मिन्नणि चे' त्येवोदाहरणम्। फलन्तु 'हे यौष्माकीण—अस्मभ्य देही'त्यादौ स्व. परस्याऽऽदेशा मा भूवन्निति वाच्यम्। 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धे'-रित्यादाविवाऽङ्गाऽऽक्षेपे सति, तस्य च निरूपकाऽऽकाङ्क्षायामाक्षेपकस्वणो सम्बन्धेनाऽदोषात्। तत्रैव कर्त्तु[3] युक्तत्वाच्च। किन्तु'अची' त्यादिसप्तम्यन्तार्थक[4] स्वतन्त्रस्य सर्वनाम्नो निर्देश'। सप्तमी[5] तु—सप्तम्यन्तानामेव तच्छब्दार्थत्व'मिति बोधनाय, (तद्बोध्यार्थस्य 'निर्दिष्ट' इत्यनेन सामानाधिकरण्याय च[4])।

---

१ 'प्रसङ्गे' इति ख नास्ति। २ 'सादृश्यान्तरसत्त्वस्यापि'—ख पाठ।

३ 'सप्तम्यनुवादिका सप्तम्यन्तानामेव' ख. पाठः। ४ क. ग पाठ।

५ एतदुत्तर—'सप्तम्यन्तानामनुकरण'मित्यस्याऽप्यत्रैव तात्पर्यम्। अनुकरणं हि शब्दबोधकम्। तथाऽत्राऽपि सप्तम्यन्तपदबोधकस्तच्छब्द इत्यर्थः.' ख पाठ। क. पुस्तके तु कुण्डलित। ग तु नास्ति।

'इति'शब्द पुनस्तस्य तदर्थपरत्व बोधयति। अन्यथा 'सप्तम्यन्ते पदेऽव्यवहितोच्चारिते' इत्यर्थ स्यात्। एतेन 'सप्तमीनिर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति सूत्रयितुमुचित'मित्यपास्तम्।

किञ्चैव 'यत्र सप्तम्यन्तनिर्देश' इत्यर्थे 'नेड् वशी'त्यादौ 'तस्मि'न्नित्य स्याऽऽपत्ति । यथान्यासे[1] तु तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकतया, यत्राऽर्थे सप्तमीविधान तदर्थकसप्तम्यन्तस्यैव ग्रहणान्न दोष ।

'नि'शब्दो–नैरन्तर्यपर । 'दिशि'रुच्चारणक्रिय । एवञ्च 'सप्तम्यन्ता-ऽर्थेऽव्यवहितोच्चारिते[2] उपश्लिष्टस्य पूर्वस्य कार्य'मिति वाच्योऽर्थ[3]।

एव च नियमद्वयं फलितम्–'अव्यवहिते एव','पूर्वस्यैवे'ति च। अत एव 'जनपदे लु'बित्यादौ न दोष । न ह्यर्थ उच्चारितो, नाऽपि शब्दस्य निरन्तर । अव्यवहितपूर्वपराऽन्यतरस्थत्व हि निरन्तरत्वम्। अवध्य-वधिमतो साजात्यस्यैवौचित्यात्।

किञ्चाऽर्थनिर्देशे 'जनपदे य प्रत्यय' इत्यन्वयेऽनियमप्रसङ्गाऽभावा-न्नियमफलाया परिभाषाया अनुपस्थिति[4] ।

एवमुत्तरसूत्रे 'तस्मा'दित्यपि बोध्यम्। एतत्सूत्रसाहचर्यात्। अन्यथा तदपि 'तस्माच्छस' 'तस्मान्नुडची'ति योगद्वये एव स्यात्। 'उच्चरत आन् उपलभते' 'गौरनश्व' इत्यादेर्व्यावर्त्यस्य तत्र सम्भवात्[5]।

---

१ 'यथान्यासे त्वर्थपरत्वादर्थस्य च यत्रार्थे सप्तमीविधानं तस्यैव ग्रहणात्' —ख. पाठ ।

२ 'उच्चारिते सति, तत. पूर्वस्य कार्यम्' ख. पाठ ।

३ इतोऽग्रे—'यत्र सप्तम्यन्तेनाऽर्थनिर्देश' तत्र 'निर्दिष्टे पूर्वस्ये'त्युपतिष्ठते इति वा ।'–इति ख पाठ ।

४ 'अनुपस्थितिरित्याहु' । ख. पाठ' ।

५ इतोऽग्रे—'तस्मादित्यत्र 'निर्दिष्टे' इति पञ्चम्या विपरिणम्यते इति बोध्यम्।' —ख पाठ ।

तथा चैतत्परिभाषाद्वयोपस्थितौ सप्तम्यन्तपदस्य, पञ्चम्यन्तपदस्य च अर्थो लिङ्गमित्याशयेन फलितमाह्—सप्तमीति ।

'इको यणची'त्यादौ 'यस्य च भावेने'ति सप्तमी ।

---

१ इतोऽग्रे—'तेनाऽचि सति यण् भवतीत्यर्थ' इति केचित्तन्न । औपश्लेषिकाऽधिकरणसप्तम्यन्तत्वेनाऽवश्याऽऽक्षेप्यप्रधानक्रियाऽन्वये सम्भवति, 'सति' इत्यध्याहारे मानाऽभावात् । किञ्च तदध्याहारसामर्थ्यादस्या परिभाषाया अप्रवृत्तिरेव स्यात्,'नित्य ङित' इत्यादौ विहितपदाध्याहारे 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यस्येव । अत एव तत्रा'ऽऽदे परस्ये'त्यस्याऽप्रवृत्ति. । व्यवहितेऽपि सलोपश्च । अत एव 'श्नान्नलोप' इति सूत्रे भाष्ये 'नान्नलोप' इति सूत्रमस्त्वित्याशङ्क्य, नन्दितेत्यत्र दोष । एव तर्हि क्ङिति इत्यनुवर्त्तते । एवमपि हिनस्तीत्यत्र न प्राप्नोति । एव तर्हि नैषा परसप्तमी । का तर्हि । सत्सप्तमी । एवमपि नन्दमाव इत्यत्र प्राप्नोती'त्युक्त सङ्गच्छते । तस्मादौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी । उपश्लेषश्चेगादिद्वारा परम्परासम्बन्धेन । एवञ्चाऽ'ची'त्यादिसप्तम्यन्तानां यणादिभावनायामेवाऽन्वयः । स्पष्ट चेदं संहितासंज्ञासूत्रे भाष्ये ।

तत्रोपश्लेष. पूर्वस्येव, परस्याऽपीति 'पूर्वस्यैवे'ति नियमार्थमिदम् । तत्र 'पूर्व'शब्देन न भावना । तस्या अर्थरूपत्वेन शब्देन पौर्वापर्याऽसम्भवात् । नाऽपि तद्विशेषणं यणादिकम् । इक्शब्दोत्तरषष्ठीबोधिताऽर्थस्य 'पूर्वस्ये'त्यनेनाऽनुवादे लाघवेन, अयोग्यत्वेन च 'पूर्वस्ये'ति षष्ठ्याऽनन्वयात् । मानाऽन्तरप्राप्ताऽचो लक्ष्यसस्कारवेलायामविद्यमानविधेययणादिना पौर्वापर्याऽभावाच्च । भाविबुद्ध्याश्रयणे तु न मानम् । किन्तु तद्विशेषणमिगादिकम् । ततोऽधिकन्तु न । मानाऽभावात् ।

इदमेवाऽभिसन्धाय 'विधौ परिभाषा, नाऽनुवादे' इत्युद्योष । अत एव 'उदीचामात'इति सूत्रे 'स्थाने' ग्रहण चरितार्थम् । 'षष्ठी स्थाने'इत्येतत्—साक्षाद्विधेयविशेषणे 'इक' इत्यादौ चरितार्थं, तद्विशेषणे न प्रवर्त्तत । क्वचित्तु—'उदात्तस्वरितयोर्यण' इत्यादौ लक्ष्याऽनुरोधाद्व्याख्यानाच्चा-

अश्रूयमाणक्रियत्वेऽप्यन्तरङ्गत्वादस्त्यर्थलाभ ।

तेनोऽचि सति यण्भवतीत्यर्थे 'पूर्वस्य', 'परस्य वे'त्येवमादिसन्देहे इदमुपतिष्ठते। पूर्वत्व च—प्रत्यासत्त्या सप्तम्यर्थापेक्षमेवेति केचित्तन्न। 'सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहितोच्चारिते'इत्यर्थे कुतोऽव्यवधानमित्याकाङ्क्षाया 'सप्तम्यन्तार्थाऽन्वय्यर्थापेक्षये'ति प्रत्यासत्त्या लभ्यते। पूर्वापेक्षयाऽव्यवधानग्रहणेऽपि, पूर्व प्रत्यासत्त्या सप्तम्यन्तार्थाऽन्वय्येव गृह्यते। सत्सप्तम्या हि विधेययणादिकर्तृकभवतिक्रियान्वयित्वेन। तत्क्रियायास्तत्कर्तुश्च विधेयतया। तदपेक्षाऽव्यवधानस्याऽनुवादाऽयोगात् । पूर्वस्येक सप्तम्यर्थाऽन्वयित्वाऽभावाच्च । मम 'त्वजुपश्लिष्टस्येक' इत्यर्थे सप्तम्यन्तान्वयीगपेक्षयाऽव्यवधान युक्त वक्तुम्। 'अचि सति विद्यमानस्येक' इत्यर्थे तु पदद्वयाऽध्याहारे गौरवम्। किञ्चाऽत्र सूत्रे 'निर्दिष्टे' इति सप्तम्यौपश्लेषिकेऽधिकरणे एवोचिता। 'उपपदविभक्ते'रिति न्यायात्।

तत्र न्याये कारकविभक्तित्वं च–कारकाऽधिकारपठितसंज्ञावदर्थनिमित्तकविभक्तित्वम्। प्रथमाया अपि तिङ्समानाधिकरणे विधानात्तत्त्वमिति 'तत्र च दीयते' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोर्ध्वनितम्। एवञ्च यत्रैवाऽधिकरणे सप्तमी, तत्रैवाऽस्य प्रवृत्तिर्न तु (सत्)सप्तम्याम्। एतदर्थमेव 'निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति भिन्नविभक्तिकनिर्देशश्चरितार्थ.। अन्यथा 'सप्तम्यन्तार्थे सति, तदपेक्षयाऽव्यवहितस्य पूर्वस्ये'त्यर्थक—'निर्दिष्टस्य पूर्वस्ये'त्येव वदेत्।

यद्वा–'सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहिते परे सति कार्यं भवती'त्यर्थक 'निर्दिष्टे परे' इति वदेत्। उक्तन्यायादपी'को यणची'त्यादौ सैवोचिता। लक्ष्यानुसारात्तु क्वचित्तन्न्यायत्यागपूर्वक सत्सप्तम्यपि।

ऽधिकेऽपि प्रवृत्ति । 'अची'त्यादिकमपि भावनायामेतद्द्वारैव विशेषणम् ।'—इति ख. पुस्तकेऽधिक पाठ ।

१ क. पाठः। ख नास्ति। २ पृष्ठ ११७—११८ स्थ' पाठ ख नास्ति ।

'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति सूत्रे तु निर्दिष्टपद निर्दिष्टादिति विभक्तिविपरिणामेनाऽन्वेति। सा चोत्तरस्येति दिग्योगलक्षणेति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यामेव तत्प्रवृत्ति । अत एव 'कर्तृकर्मणो कृती'त्यत्राऽस्याऽप्रवृत्ति. । सत्सप्तमीसत्त्वात्। 'कृति सति प्रत्यासत्त्या तत्प्रकृत्यर्थकर्तृकर्मणो षष्ठी'ति तदर्थ· ।

अत एव 'श्नान्नलोप' इति सूत्रे भाष्ये 'नान्नलोप' इति सूत्रमस्त्वित्याशङ्क्य, नन्दितेत्यत्र दोष । एव तर्हि क्ङितीत्यनुवर्त्तते। एवमपि हिनस्तीत्यत्र न प्राप्नोति । एव तर्हि नैषा परसप्तमी । का तर्हि ?। सत्सप्तमी । एवमपि नन्दमान इत्यत्र प्राप्नोती'त्युक्त सङ्गच्छते ।

उत्तरसूत्रस्य च 'विहित'पदाध्याहारेण पञ्चम्यामप्रवृत्ति । तस्मादौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी, 'उपश्लिष्टस्ये'त्यध्याहारेण। 'अच्युपश्लिष्टस्येक' इत्यन्वय । उपश्लेषश्च—समीपवृत्तित्वम्। स्पष्ट चेद 'सहिताया'मित्यत्र भाष्ये। 'शब्दस्य च शब्देन कोऽन्योऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हति, अन्यदत उपश्लेषात्। इको यणचि–अच्युपश्लिष्टस्येती'ति हि तत्र भाष्ये उक्तम्।

तथाहि–अचीत्यस्य न कर्त्तृयणादिद्वारा विधेयभावनायामन्वय· । तस्याऽविद्यमानत्वेन तदधिकरणत्वाऽसम्भवात् । कर्तृकर्माऽधिकद्वारकसम्बन्धेनाऽन्वयेनाऽधिकरणत्वे तु न मानम्। तस्मादुपश्लिष्टपदाध्याहारे विधेयविशेषणेऽन्वयः ।

इदमेवाऽभिसन्धाय–'विधौ परिभाषा, नाऽनुवादे' इत्युद्घोष । तत्रोपश्लेष पूर्वस्येव, परस्याऽपीति 'पूर्वस्यैवे'ति नियमार्थमिदम्। संयोगवत्पूर्वपरयोर्वर्णयोर्बौद्धौपश्लेषिकाऽऽधारत्वस्याऽप्यस्माकं सत्त्वात्।

'क्ङिति चे'त्यादौ तु लक्ष्यानुरोधा'त्सती'ति, 'प्राप्नुत' इति चाऽध्याहार्यम्। तत्र च परिभाषा प्रवृत्तिर्नेत्युक्तम्। तेन 'क्ङिति सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते ने'त्यर्थ । अन्यथा ह्यव्यवहितक्ङिदुपश्लिष्टस्य पूर्वस्येको गुणवृद्धी न भवत' इत्यर्थापत्तौ 'भिन्न' मित्यादौ निषेधाऽनापत्ति. ।

'सती'त्यध्याहारे च 'यस्य च भावेने'ति ज्ञापकत्वाऽर्थिका सप्तमी। ज्ञापकत्वञ्च सम्बन्धं विनाऽनुपपन्नं सद्विधिशास्त्रक्लृप्तनिमित्तत्वमादाय पर्यवस्यति। एवं च 'निमित्ततया क्ङिज्ज्ञाप्या या गुणवृद्धिप्राप्ति, सा ने'त्यर्थ।

केचित्तु 'क्ङित्सत्तोपलक्षिता या गुणवृद्धिप्राप्तिस्तदभाव' इति वाक्याऽर्थ। एव च साध्यगुणवृद्धि-सिद्धक्ङितो समभिव्याहारे 'सिद्ध-साध्ये'तिन्यायेन निमित्तत्व फलति। 'राहूपरागे स्नाया'दितिवत्। 'क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी'इति तु फलिताऽर्थकथन, न तु निमित्ततायामस्मच्छास्त्रे सप्तमीविधानमस्तीति भ्रमितव्यमित्याहु।

(तत्र प्रायेणौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी, कचित्तु लक्ष्याऽनुसारात्सति सप्तमीति बोध्यम्)।

अत्र च नियमद्वय फलति-'सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहिते एव' 'पूर्वस्यैवे'ति च।

---

१ 'सतीत्यध्याहारे चे' त्यतोऽग्रे—'क्ङिति चे'त्यादौ तु 'क्ङिती'त्यस्य साक्षाद्-भावे, क्रियाया वाऽन्वयेन न परिभाषाप्रवृत्ति। तयोरर्थरूपत्वात्। एतेन 'गुणवृद्ध्योरन्वयेन से'त्यपास्तम्। प्रसक्तस्यैव निषेधात्। विद्यमानत्वेन (दैशिक-) पौर्वापर्याऽसम्भवात् (च)। न च गुणवृद्ध्याक्षिप्तस्थानिन्यन्वयेन परिभाषा दुर्वारेति वाच्यम्। शब्दोपस्थितस्य शब्दोपस्थितेऽन्वये सम्भवत्याक्षिप्तेऽन्वयस्याऽनुचितत्वात्।

न च 'क्ङिति सति पूर्वस्य ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते ने'त्यर्थ। प्राप्ति-क्रियाया, सत्तायाश्च निषेध्यक्रियाऽपेक्षयाऽप्राधान्येन, तदन्वये परिभाषाया अप्रवृत्ते। तत्र च 'यस्य च भावेने'ति ज्ञापकत्वार्थिका सप्तमी'इति—ख पाठ। क पुस्तके तु कुण्डलित.। ग तु नास्त्येव।

२ 'ज्ञाप्ये गुणवृद्धी नेत्यर्थ' ख. पाठ। ३ ख पाठः। क ग नास्ति।

४ 'अत्र च वाक्यद्वयम्। सप्तम्यन्तेऽव्यवहिताऽधिकारबहिर्भूतोदाहरणसम्भवात्'—ख पाठ।

आद्येन व्यवहितव्यावृत्ति । 'अव्यवहितस्ये'ति तु फलितार्थकथनम् । न च व्यवहिते संहिताया एवाऽभाव । संहिताऽधिकारबहिर्भूतोदाहरण-सम्भवात् । व्यवधानञ्च न वर्णशून्यकालकृत व्यावर्त्त्यम् । संहिताऽधि-कारबहिर्भूताना वर्णशून्यकालव्यवाये प्रवृत्तेस्तदधिकारेण बोधनात् । अत एवाऽवग्रहेऽप्यानडादय ।

पूर्वशब्दश्च व्यवहिताऽव्यवहितसाधारणो लोके दृष्ट । 'अच· परस्मि'-न्नित्यादौ च । (कटे शयाने देवदत्ते 'न भूमौ शेते' इति व्यवहारादुपश्ले-षोऽपि तथा) । अतोऽव्यवहितार्थक निर्दिष्टपदम् । वस्तुतोऽवग्रहे सम्प्रदाय एव शरणम् । सहिताविकारो, निर्दिष्टपद च विफलमेव । अर्द्धमात्रा-कालाधिकव्यवधाने उपश्लेषाऽभावात् । स्पष्टं चेद 'सहिताया'मिति सूत्रे भाष्यकैयटयो[2] ।

'उद. स्थास्तम्भो'रित्यादौ 'उद'इत्यादि दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्रा-ऽनियतदिक्शब्दाऽध्याहारे प्रसक्ते, परशब्दस्यैवाऽध्याहार इति 'तस्मा'दित्यनेन नियम्यते ।

'प्रत्यय ' 'परश्चे' त्यादौ तूत्तराऽशविकला 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परि भाषा प्रवर्त्तते । अतो न प्रत्यया व्यवहिता । अत एव 'छन्दसि परेऽपि'[3] 'व्यवहिताश्चे' ति सूत्रं सार्थकम् । 'पूर्वस्ये' ति च न स्थानषष्ठी । तत्तद्विधि-भिरेव सबन्धस्य निर्णीतत्वेन, 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्याऽप्राप्तत्वात् । अत एवाऽऽगमविधौ न दोष । 'आने मुगि'त्यादौ तु 'अत आने मु'गित्यापातत: सूत्राऽर्थे ज्ञाते, आगमिसन्देहे प्राप्ते, सप्तम्या अचरितार्थत्वेन, पञ्चम्याश्च पूर्वसूत्रे कृतार्थत्वेन, 'तस्मि'न्नित्यस्यैव प्राप्तौ, पूर्वसम्बन्धित्व निर्णीयते । एवमन्यत्राऽप्यूह्यम् ।

'गाङ्कुटादिभ्य' इत्यादौ[4] अञ्णित प्रत्ययस्य परस्यैव सम्भवेन,

---

१ ख. पाठ । क ग नास्ति । २–२ मध्यस्थोऽय क ग पाठ । ख तु नास्ति ।

३ ख. नास्त्ययं पाठ. । ४ 'इत्यादौ न दोष. । तत्राऽञ्णित ' ख पाठ ।

प्रत्यासत्त्या गाङादिप्रकृतिकस्यैव प्रत्ययस्य ग्रहणेन चाऽनियमाऽप्रसक्त्या, परिभाषाया अप्रवृत्तिरेव[1]।

ननु परिभाषाणां नियमत्वव्यवहारः कथम्?। तासां विध्यङ्गभूतत्वेन[2], तदेकवाक्यतयैव विधेर्लक्ष्यसंस्कारकत्वस्वीकारेण, व्यवहितादौ प्रवृत्तेरेवाऽभावादिति चेन्न। 'यदि परिभाषासूत्रं न स्यात्तदा[3] व्यवहितादावपि प्रवृत्तिः स्या'दित्येतावता नियमत्वव्यवहारात्। (आसां[4] च न परिसंख्यारूपनियमत्वम्। अपि तु 'व्रीहीनवहन्ती'तिवदार्थनियमत्वमित्यन्यत्र विस्तरः)।

अलोऽन्त्यस्य। 'षष्ठी स्थाने'इत्यनुवर्त्तते। तदाह—षष्ठीनिर्दिष्टेति। स्थानषष्ठीनिर्दिष्टाऽन्त्यस्येत्यर्थः। 'स्थाने'त्यादि किम्?। इट् तृच ऋकारात्पूर्वो मा भूत्। अन्त्यस्येति। अलः इत्यर्थः। अल इति किम्?। 'पदस्ये'ति विधीयमानं 'वसुस्रंस्वि'ति दत्वं 'स्वनडुद्भ्या'मित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत्[5]।

'अन्त्यस्ये'ति षष्ठीसाहचर्याच्चाऽल इति षष्ठ्यन्तमेव।

तथा च नियमद्वयमत्र फलितम्—'अल एवे'ति, 'अन्त्यस्यैवे'ति च। एवं चाऽल्समुदायोत्तरं स्थानषष्ठी अस्या लिङ्गमिति बोध्यम्। अत एव 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यादौ नाऽस्याः प्रवृत्तिः। 'पथ्यादीना'मित्यस्याऽवयवषष्ठीत्वात्। 'इत'इत्यस्याऽल्समुदायोत्तरत्वाऽभावाच्च। ध्वनितं चेदमिको गुणवृद्धी (इ)त्यत्र भाष्यकैयटयोः।

---

१ 'अप्रवृत्ते' ख पाठः।

२ 'विध्यङ्गभूतत्वेन ताभिरुपस्कृतस्य, निष्पन्नमूर्त्तिकस्य विधेः'। ख पाठः।

३ 'स्यात्तदा केवले एव विधिरुदाहरणेषु प्रवर्तेत। तथा व्यवहितादावपि' —इति ख पाठः। ४ ख पाठः। क ग पुस्तके तु नोपलभ्यते।

५ इतोऽग्रे—'एतेनाऽल इति जसन्तमादेशविशेषण'मिति परास्तम्। लोपानामन्त्याऽऽदेशताऽनापत्तेश्च।' अयं ख. पाठः। क. कुण्डलितः। ग. नास्ति।

ङिच्च । अनेकालर्थमिदम् । तद् ध्वनयन्नाह—सर्वस्येति । आदे रिति । आदेरल इत्यर्थ । (तेन[1]'द्वीप'मित्यादौ पान्तसमुदायस्य नेत्त्व- मित्याहु.)। अत्र'परस्ये'त्यावर्त्तते । तेन परबोधकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधानं, तत्रैवेय परिभाषा । तेन 'नित्य ङित' इत्यादौ न दोष । न च 'धातो'रित्यधिकारात्तत्राऽप्यस्त्येव परशब्देन विधानम् । विकरणव्यव- धाने प्रवृत्त्यनापत्त्या, पूर्वोत्तरसाहचर्याच्च 'धातोर्विहितस्ये'त्यर्थस्यैव तत्रा- ऽङ्गीकारात् । अत एवा'ऽनेकाल्शि'दित्यत्र भाष्ये 'शिच्छब्दाऽभावे 'जश शी'त्यादयोऽन्त्यस्य स्यु'रित्युक्तम् । कैयटेन च—'अत सर्वनाम्न'- इति षष्ठी, 'नपुसका'दिति विहितपञ्चमी'ति तदाशयो वर्णित ।

अनेकाल्शित्स । शित उदाहरणम्—'इदम इश्' । इतं[2] ।

ननु 'नाऽनेकाल्शि'दित्यलोऽन्त्यस्याऽऽदे परस्येत्यनुसहारद्वयनिषे- धेनैव सिद्धौ, 'सर्वस्ये'ति व्यर्थम् । न च मध्यस्थस्याऽऽपत्ति । 'निर्दिश्य- मानस्ये'ति न्यायविरोधात् । षष्ठ्या बोधितस्य समुदायनिष्ठस्थानित्वस्य त्यागे मानाऽभावाच्चेति चेत् । चिन्त्यमेवैतत् । ('[3]अनन्तरस्येति न्यायेन 'आदे परस्ये'त्यस्यैव निषेध इति शङ्कावारणार्थं त'दित्यन्ये)।

१ क ग. पाठ । ख नास्ति ।

२ इतोऽग्रे-'जश्शसो. शि'रित्यादौ तु सर्वादेशतायाः प्राक्शित्वाऽभावेन डा-णलो रिवाऽऽनुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैव सर्वाऽऽदेशत्वमिति नैतदुदाहरण तत् ।'

'आदेशाना प्रत्ययाधिकारे पाठेऽपि वाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रत्ययत्व- ज्ञानेन उपदेशे णलादीनामित्त्वाऽप्रवृत्ते ।' क कुण्डलितः पाठः । ख ग तु नास्त्येव ।

ख पुस्तके तु—आदेशाना 'प्रत्ययाऽधिकारे पाठेऽपि नौपदेशिकं प्रत्यय- त्वमिति 'प्रत्यय' इति सूत्रे उपपादयिष्याम- । आदेशोत्तरमित्सञ्ज्ञालोपयोरेका- ल्त्वेऽपि न दोष । उपजीव्यविरोधादित्याहु ' ।—अय पाठ', क पाठस्थाने ।

३ क. ग पाठः । ख. नास्ति ।

ननु शिद्ग्रहण व्यर्थम् । तदभावेऽपि इशादे शकारस्य कार्या-ऽभावादित्संज्ञाभावेऽनेकाल्त्वादेव सर्वाऽऽदेशत्वसिद्धे । न च 'ष्वसो-रेद्धा'विति लोपस्य सर्वाऽऽदेशत्वाऽर्थमिति वाच्यम् । 'लोपो यी'ति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणेन तस्य सिद्धत्वादिति चेन्न । अनुबन्धानामनेकान्तत्वे औशादौ शकारस्य,-'दिव औ'दिति तकारस्येव, 'ऋदोर'बिति दकारस्येव, 'सिब्बहुल'मिति सूत्रे पकारस्येव चोच्चारणार्थत्वसम्भवेन, औत इव

---

१ 'सिद्धत्वात् । न च 'नाऽनुबन्धकृतमनेकाल्त्व'मिति ज्ञापनार्थम् । तत्फल 'त्ववर्ण'इत्यादेरसर्वाऽऽदेशत्वमिति वाच्यम् । अनुबन्धानामनेकान्तत्वात् । तत्रो-गित्त्वप्रयुक्तनुम्फलस्य सम्भावितत्वेन पूर्वमित्त्वप्रवृत्ते । डाणित्विषये तु सर्वा-ऽऽदेशत्वं विनाऽनुबन्धत्वस्यैवाऽभावेन, तदतिरिक्तविषयमेवाऽनेकान्तत्वमिति न दोष । लोपमात्रफलिकेत्सज्ञाया अभावाच्च न लोप फलम् ।

न च औश शकार —'आदेशस्य औकाररूपत्वमेव, न त्वोकाररूपत्व'मिति सन्देहनिवर्त्तकत्वेन न व्यर्थं इति, तस्य लोपमात्रफलकत्वेऽपि, पूर्वमेव भविष्य-तीति, तस्य सर्वादेशत्वाय शिद्ग्रहणमिति वाच्यम् । 'अचि श्नु' इत्यादाविव व्याख्या-नेनैवाऽसन्देहसम्भवात् । 'औ' इति विभक्तिरहितनिर्देशेनैवाऽसन्देहसम्भवाच्च ।

न चाऽभस्याऽपि टेर्लोपवद्धात्वधिकारस्थत्वेऽपि सार्वधातुकसज्ञाफलम-स्त्विति वाच्यम् । तिङ्साहचर्य-धात्वधिकार-महासज्ञानां बोधकल्पनेऽतिगौरवा-त्संज्ञामात्रकल्पनेनाऽपि फलवदुपदेशकालाऽव्यवहितोत्तरकालाऽभावादित्सज्ञाया अनापत्तौ, शकारश्रवणवारणाऽर्थं शित्करणात् । विद्यतिक्रियाऽध्याहारे च माना-ऽभावेन, गौरवेण च, शित्करणेन च 'उपदेशे'इत्यस्य प्रधानक्रियाऽन्वयस्यैव युक्तत्वात् । ज्ञापकपरभाष्यस्याऽप्यत्रैव तात्पर्यमित्याहु ।

कार्यकालपक्षाऽनुगृहीतैकान्तत्वपक्षे तु भाष्योक्तज्ञापक, तत्फल च स्पष्ट-मेवेति दिक्' । —इति ख पाठ , क. ग पाठस्थाने ।

२ इत आरभ्य 'न सर्वादेशत्व मिति भाष्ये स्पष्टम्' (१२४ पृ) इत्यन्त क. ग पाठ ।

सर्वाऽऽदेशत्वाऽनापत्त्या तस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

'एकान्ता अनुबन्धा'इति पक्षे तु विधेयविषये उच्चारणार्थानामपीत्सं-ज्ञाया'स्तस्य लोपो' 'वेरपृक्तस्ये'त्यादिभाष्यसमतिपूर्वक 'दिव औ'त्सूत्रे उपपादयिष्यमाणतया, तत्पक्षे चेत्सञ्ज्ञाया सर्वत्र प्रयोग एव प्रवृत्त्या, शिद्ग्रहण विनाऽप्यनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वे सिद्धे, तद्ग्रहण 'नानुबन्धकृत-मनेकाल्त्व'मित्यस्य ज्ञापनाऽर्थम् । तेन औदादीना न सर्वादेशत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

परत्वादिति । 'आदे परस्ये'त्यस्याऽवकाश -'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' । द्वीपम् । 'शित्सर्वस्ये'त्यस्य-'इदम इश्' । एव'मतो भिस' इत्यादि-विषये 'अनेका'ल्शित्यनेना'ऽऽदे परस्ये'ति परत्वाद्बाध्यते ।

एतेन 'ङिच्चे'त्यत्र 'ङिद्वाऽनेकालन्त्यस्ये'ति नियमेन सिद्धे-ऽनेकाल्ग्रहण व्यर्थ'मित्यपास्तम् ।

---

१ 'अनेकाल्ग्रहण व्यर्थम् । किञ्च 'स्व रूप' मित्यत' पूर्वं 'तस्मादित्युत्त-रस्याऽऽदे'रित्येव सूत्रमस्तु । तत्रा'ऽऽदे'रिति पृथक् वाक्यम् । तत्र 'उत्तरस्ये'-त्यनुवर्त्तते । स्थानषष्ठी चेयम् । एव च 'पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसम्बन्धि', 'उत्तरस्य स्थाने विधीयमान च आदेर्बोध्य'मिति च वाक्यार्थद्वयम् । अत एव '[1]उत्तरस्य' 'आदे'रिति भिन्नविभक्तिनिर्देश सङ्गच्छते । वाक्यभेदसामर्थ्याच्च '[2]आदे'रित्यश विनाऽपि क्वचिदशाऽन्तरस्य प्रवृत्ति । 'आदे'रित्यशस्तु [3]अनुवृत्तो-त्तरस्येत्यस्यावृत्त्या प्राग्व'च्चित्य ङित'इत्यादौ न प्रवर्त्तते इत्यपास्तम् ।

किञ्चैवमादेरित्यशो षष्ठी स्थाने इत्यस्याऽसम्बन्धात्तस्याऽऽज्जसेरसुगित्यादावपि

---

1 'तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदेरिति' ख पाठ ।

2 'अश विनाऽपि 'गाङ्कुटादिभ्य' इत्यादावशाऽन्तरस्य' ख ।

3 इतोऽग्रे-'उपस्थितपरित्यागे मानाऽभावेन, प्रत्यासत्त्या च पूर्ववाक्यप्रापिता-ऽऽदेशस्यैव ग्रहणा'च्चित्य ङित' इत्यादौ न प्रवर्त्तते' इत्यपास्तम् ।' ख. पाठः ।

स्वरितेन[1] । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो-विनियोग । स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिकार इत्यर्थ । स्वरितत्व चाऽधिक्रियमाणपदघटकाऽज्निष्ठम् । 'अस्य स्वरितत्वस्य दोषविशेषरूपत्वाद्धल्ष्वपि सत्त्व'मित्यन्ये ।

विनियोगोऽपि–प्रायेणोत्तरत्रोपस्थिति । क्वचित्पूर्वत्राऽपि । 'कियद्दूर-मधिकार' इत्यत्राऽसति नियामके व्याख्यानमेव शरणम् । (स्वरितत्व[2] चानुनासिक्यवत्प्रतिज्ञागम्यम्) । तदुक्तं–प्रतिज्ञास्वरिता पाणिनीया इति ।

प्रवृत्त्यापत्ति । तावद्दूर तदनुवृत्तौ 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यादावपि तत्सम्बन्धापत्तौ तस्याऽप्यागमविषयेऽप्रवृत्त्यापत्ति । एतेनाऽनेकाल्शित्यत पूर्वमेव 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य', 'तस्मादित्युत्तरस्यादे'रिति सूत्रे कुतो न पठिते' इति परास्तम् ।' —अयं पाठ॰ क कुण्डलित. । ख ग स्वय नास्ति । किन्तु—

एतत्स्थाने ख पुस्तके तु—'नित्य ङित॰' इत्यादि न प्रवर्तते इत्यपास्तम् ।

न च 'ङिच्चे'ति नियमेन सिद्धेऽनेकाल्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वविप्रतिषेधेन तद्बाधसिद्धिरिति वाच्यम् । शिदशे तत्कल्पने मानाऽभावात् ।

नन्वनेकाल्शित्यत. पूर्वमेव 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदे'रिति सूत्रे कुतो न पठिते इति चेन्न । 'ज्यादादीयस 'इत्यादावङ्गाऽधिकारात् । अङ्गस्य च प्रत्यासत्त्या ज्यादिरूपस्य, ईयस्निमित्तकस्यैव च ग्रहणेन, परिभाषाप्रवृत्तिं विनाऽपि परशब्दाऽध्याहारे एव नियमेन प्रसक्तेऽनियमाऽभावेन, अनियमे नियमकारिण्या परिभाषाया अप्रवृत्तौ, 'आदे परस्ये'त्यस्याऽप्राप्त्यापत्ते । मम तु विभिन्नव्यवहितगुरुतरन्यासकरणसामर्थ्यात्परबोधकशब्देन परस्य विधाने तत्प्रवृत्तेर्न दोष । एतेन 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यस्याऽप्य'नेका'ल्शित्यनेन बाधाऽऽपत्तौ, 'ब्राह्मणा अष्टा'वित्यत्र ब्राह्मणपदोत्तरजश्शसोरौश्त्वापत्ति'रिति परास्तम् । जश्शस्भ्यामाक्षिप्तप्रकृतेरङ्गस्य च सन्निधानादष्टरूपस्यैव ग्रहणेन, 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यस्य सिद्धान्तेऽपि प्राप्त्यभावेन क्षत्यभावात् । एव च पञ्चमी निर्दिष्टात्प्रत्ययसम्बन्धिकार्ये 'तस्मा'दिति परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति तत्त्वम्' ।–इति पा॰ ।

१ 'स्वरितेनाऽधिकार.' ख. पाठ । २ क ग. पाठ॰ । ख नास्ति ।

न चैव व्याख्यानादेवाऽनुवृत्ति-निवृत्ती स्ता, कि सूत्रेणेति चेत्। अर्थोऽन्तरसङ्ग्रह इत्यवेहि। तेन स्वरितेनाऽधिकाऽर्थो ग्राह्य । तेन 'गोस्त्रियो'रित्यादौ स्त्रीप्रत्ययान्तमात्रग्रहणम्। अपि चाऽधिक कार = कृति ,— यत्पूर्वं सत्पर बाधते। तथा च पूर्वविप्रतिषेधा सङ्गृहीता। तत्र स्वरितपाठादिति दिक्।

परनित्येति। परं-विप्रतिषेधसूत्राद्बलवत्। नित्यं-कृताऽकृतप्रसङ्गि। तद्विपरीतम्—अनित्यम्। तत्राऽक्लृप्ताऽभावकस्याऽभावकल्पनाऽपेक्षया, क्लृप्ताऽभावकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति भाव ।

एव 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवती'ति पठ्यते। तदपि न्यायसिद्धम्। यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव पुन प्रवृत्तौ कृताऽकृतप्रसङ्गित्वं प्रसिद्धमिति। इद च 'शदे. शित' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि 'न्यविशते'त्यत्र विकरणे कृते, तदन्तस्याऽट्, अकृते धातुमात्रस्येत्यट्-अनित्य इत्युक्तम्।

(ओदेशविषये तु स्थानिवत्सूत्रे कार्याऽतिदेशाऽऽश्रयणेन, शास्त्रयोर्भेदेनैकस्य कृताऽकृतप्रसङ्गित्वाऽभाव इत्यपि बीजम्)।

एव च तुल्यन्यायेन शब्दान्तरात्प्राप्नुवत[1], शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चाऽनित्यत्वम्। मूलयुक्तेस्तुल्यत्वात्।

परिभाषायाञ्च 'शब्दान्तरस्ये'ति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी बोध्या। इदमेवाऽभिप्रेत्य अतिदेशविषये 'लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्य'इत्य- 'सिद्धवदत्रे'ति सूत्रे कैयटेनोक्तम्।

यदि तु शास्त्रव्यतिरेकेण तद्विधेयकार्ययोरेव नित्यत्वादिविचार, यदाऽपि व्यक्तिविशेषाऽऽश्रयणाऽभावस्तदा नाऽय न्याय । तदेतदुच्यते- 'कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणाऽपी'ति।'

कृते द्वितीये नित्यत्वेनाऽभिमतस्य प्रसङ्गमात्रं नित्यत्वव्यवहारे

---

१ क कुण्डलितः, ख. पाठ । ग नास्ति ।

प्रयोजक, न तु बाधकाऽऽप्रबाधितफलोपहितप्रसङ्गस्तथा। तदेतदुच्यते—'यस्य च लक्षणाऽन्तरेण निमित्तं विहन्यते, न तदनित्य'मिति।

क्वचित्तु बाधकाऽऽप्रबाधितप्रसङ्ग एव गृह्यते। तदेतदुच्यते—'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्त विहन्यते, तदप्यनित्य'मिति।

अत एव सप्तमे कैयट एतदुपष्टम्भक लोकव्यवहारद्वयमुदाहृतवान्—'वालिसुग्रीवयोर्युद्ध्यमानयोर्भगवता वालिनि हतेऽपि, सुग्रीवस्य वालिन प्राबल्य न व्यवहरन्ति। भगवत्सहाये पाण्डवैर्जये लब्धेऽपि, पाण्डवानां प्राबल्य व्यवहरन्ति चे'ति। सर्वं चेद लक्ष्याऽनुरोधाद्व्यवस्थित ज्ञेयम्।

एव 'लुट· प्रथमस्य' 'आद्युदात्तश्चे'त्यादिसूत्रभाष्यादौ पठ्यमान-'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यः' इति वचनमपि। इदमपि 'शब्दान्तरस्ये'त्येतत्समानविषयमिति दिक्।

परान्नित्य यथा—'तुदती'त्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वात् शाऽऽदि-रिति बोध्यम्।

अन्तरङ्गेति। अन्त = मध्ये, बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये, ऽन्तर्भूतान्यङ्गानि यस्य तदन्तरङ्गम्। एव तदीयनिमित्तसमुदायाद्बहि-र्भूताङ्गक बहिरङ्गम्। एवं च परम्पराऽपेक्षया व्याप्यनिमित्तक, व्यापक-निमित्तकं चाऽन्तरङ्ग, बहिरङ्गमित्युत्सर्ग[२]। शीघ्रोपस्थितिकत्वं[३] चाऽस्य बलवत्त्वे बीजम्।

---

१ 'परान्नित्य यथा—रधेर्णिचि रन्धयति। परामप्युपधावृद्धिं बाधित्वा, नित्यत्वात्, 'रधिजभो'रिति नुम्। न च शब्दान्तरप्राप्त्या सोऽप्यनित्य। कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणाऽपि नित्यताया क्वचिदभ्युपगमात्। 'वृद्धयौत्व-तृज्वद्भावे'त्यस्य त्वत्र न प्राप्ति। साहचर्येण विभक्तिनिमित्तानामेव तत्र ग्रहणात्। एव तुदतीत्यादौ'—इति क कुण्डलितः ख पाठ'। ग तु नास्ति।

२ इतोऽग्रे—'इदमेव चाऽस्य बलवत्त्वे बीज—यद्व्याप्यनिमित्तकतया प्रथम-प्रवृत्तिकत्वमित्याहु।'—इति ख पाठ', क, ग पुस्तकपाठस्थाने।

३ क ग पाठ'। ख, नास्ति।

एतेना'ऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गब लव'दिति परिभाषाऽन्तरमिति दर्शयति। अत्र च ज्ञापकम्-'ओमाङोश्चे'त्याङ्ग्रहणम्। तद्धि 'खट्वा आ ऊढे'त्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा, धातूपसर्गकार्यत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते, वृद्धिप्राप्तौ सत्यां, पररूपं यथा स्यादित्येवमर्थम्। ऐहीत्यनुकरणस्य शिवादिशब्दसम्बन्धे तु नाऽस्य प्रवृत्ति। ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनाऽनित्यं 'प्रकृतिवदनुकरण' मित्यतिदेशमादाय लब्धाऽऽङ्त्वे एतद्प्रवृत्ते[1]।

न चेयं परिभाषा'ऽसिद्धं बहिरङ्ग'मिति परिभाषया गताऽर्थेति वाच्यम्। तस्या 'नाजानन्तर्ये' इति साऽपवादतया'ऽयजे इन्द्र'मित्याद्यसिद्ध्यापत्ते[2]।

वस्तुतस्तु नेयमसिद्धपरिभाषाऽतिरिक्ता। गौरवात्। विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये तामादायाऽस्या प्रत्याख्यानाच्च[3]।

'नाऽजानन्तर्ये' इति परिभाषा तु धर्मिग्राहकमानेन, 'ओमाङोश्चे'-

१ एतदग्रे—'न च शिव-एहीत्यस्याऽनुकरणे, 'एही'त्यस्यैव वाऽनुकरणे, पररूपार्थमाङ्ग्रहण चरितार्थम्। न चाऽनुकार्ये एकादेशादिशास्त्रप्रवृत्त्याऽन्तादिवद्भावेनाङ्त्वलाभेऽपि, अनुकरणे तदभाव.। अनुकार्येऽन्तादिवद्भावलब्धाऽऽङ्त्वस्य 'प्रकृतिवदनुकरण'मित्यतिदेशेनाऽनुकरणे सुलभत्वादिति वाच्यम्। 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेनाऽर्थपरस्यैवाऽऽङो ग्रहणात्। शीघ्रमुपस्थितिश्च एतन्न्यायबीजम्'।—इति ख पाठ, क. पाठस्थाने।

२ 'एतदप्रवृत्ते'' इत्यन्त पाठ ख नास्ति। क ग पाठ।

३ इतोऽग्रे—अत एव 'बहुयुवे' त्यादा'वन उपधे'ति विकल्पो न। भविषयेऽन्तरङ्गेण'सम्प्रसारणाच्चे'तिपूर्वरूपेणाऽल्लोपस्य बाधात्। नचाऽत्राऽसिद्धपरिभाषाया. प्रवृत्ति। 'नाऽजानन्तर्ये' इति निषेधादित्याहुः। इयं च परिभाषा सिधि नेति 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र भाष्ये स्थितम्। तिङन्ते स्पष्ट निरूपयिष्याम। —इति ख पाठ। क ग नास्ति।

४ 'धर्मिग्राहकमानेन, ओमाङोश्चेत्यनेन च बहिरङ्गकार्यप्रवृत्ते पूर्वं यत्राऽन्तरङ्गकार्यस्य प्रवृत्त्ययोग्यता तत्रैवेति न 'अयजे इन्द्र' मित्यादौ दोष.'—इति ख पुस्तके पाठ।

त्याङ्ग्रहणेन चोऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्राप्त्ययोग्यत्वे एवेति नाऽ'यजेइन्द्र'-मित्यादौ दोष । 'ओमाङोश्च'त्यनेनाऽनित्या सेति वा न दोष[1]—इति भाष्यारूढ' पन्था । (एतदुदाहरण[3] तु 'उभये' इति । अन्तरङ्गत्वान्नित्या संज्ञेति 'उभ'शब्दे निरूपयिष्यते) ।

इय चाऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्राप्तावेव । एव च 'पचावेद'मित्याद्य-सिद्धिरत आह—असिद्धमिति । अन्तरङ्[4]गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् । अत एव कार्यकालपक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गेऽस्या प्रवृत्तिरित्याकरग्रन्था सङ्गच्छन्ते[4] ।

'एतज्ज्ञापक 'वाह ऊठ्' सूत्रस्थमूठ्ग्रहणम । अन्यथा सम्प्रसारण-मात्रविधानेऽपि, लघूपधगुणे, 'वृद्धिरेची'ति वृद्धौ, 'विश्वोह'इत्यादिसिद्धे-र्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । सत्या हि तस्या बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्याऽसिद्धत्वा-ल्लघूपधगुणो न स्यात् । स्पष्ट चेद तत्रैव भाष्ये । अकारान्तोपसर्गे उपपदे, अनकारान्तोपपदे च वहेर्वाहेर्वा 'ण्वि-विचावनभिधानान्न स्त एवेति हि तदाशय । 'वार्यूह'इत्यादय प्रयोगास्तु ऊहते क्विपि बोध्या । धातूनामने-कार्थत्वान्नाऽर्थाऽसङ्गति । 'प्रौह'इत्याद्यसाध्वेव । वृद्धेर्दुर्लभत्वात् । अस्यो-हस्याऽऽनर्थक्यान्न 'प्रादूहोढे'त्यस्यार्ऽपि प्रवृत्ति । न च सम्प्रसारणे 'विश्वौह' इत्यस्याऽसिद्धि । 'अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्ग बलीय'इति परिभाषाऽन्त-रस्य सत्त्वेन लघूपधगुण बाधित्वाऽऽद्गुणस्यैव प्राप्तेरिति वाच्यम् । वार्णा-दाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । परिभाषाऽन्तरस्याऽसत्त्वाच्चेति दिक् ।

अपवादस्तु वचनप्रामाण्याद्बलवान् । सोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि अन्तरङ्गेण बाध्यते एव । निरवकाशत्वरूपस्य बलवत्त्वबीजस्याऽभावात् ।

यथा 'अयजे इन्द्र'मित्यादावन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घ' समानाश्रये चरितार्थो यण्गुणयोरपवादोऽपि बाध्यत इति बोध्यम् ।

अत्राऽन्तरङ्गत्वमन्त कार्यत्वरूपम् । अन्त[5] कार्यत्व चाऽन्तर्भूतनिमित्त-

---

१ क ग पाठ । ख नास्ति ।　२ इत आरभ्य—'न दोष' इत्यन्त क ग. पाठ' । ३ ख पाठ । ४ 'सङ्गच्छन्ते'इत्यन्त क ग पाठ । ख. नास्ति । ५ 'कृतितुग्ग्रहणादितिदिक् (पृ १३१) इत्यन्तोऽय क ग. पाठ । ख. पुस्तके तु—'यत्र स्वल्पाऽपेक्षत्वमन्तरङ्गत्व, तत्र तद्बाधं विनाऽपवादस्य ०

कत्वम्। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमिति यावत्। अन्तरङ्गशब्देऽङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वात्। न तु पूर्वोपस्थितस्थानिकत्वमपि। अङ्गशब्दात्तदलाभात्। किञ्चैवं सति 'स्रजिष्ठ'इत्यादौ विन्मतोर्लुकि, टिलोपव्यावृत्तयेऽपवादविन्मतोर्लुक्प्रवृत्त्या जातिपक्षाश्रयणपर्यन्तधावन 'प्रकृत्यैका'जितिसूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे कृत निष्फल स्यात्। भवदुक्तरीत्या विन्मतोर्लुको बहिरङ्गाऽसिद्धत्वेन तद्वारणस्य सुकरत्वात्। भाष्ये काऽपीदृशरीत्या बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाश्रयणस्याऽदर्शनाच्च।

इदमन्तरङ्गत्व लोकन्यायसिद्धमित्यच परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्– 'मनुष्योऽय प्रातरुत्थाय शरीरकार्याणि करोति, तत सुहृदा, तत सबन्धिना'मित्यादिग्रन्थे। तदपि युगपत्प्रवृत्तिविषयमेव। न तु जाते बहिरङ्गे तस्याऽसिद्धत्वविषयमपि। लोके तथाऽदर्शनादिति 'वाह ऊठ्'सूत्रे कैयटे स्पष्टम्।

इय चोत्तरपदाधिकारे न प्रवर्त्तते इति 'इच एकाच'इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। आभीयेऽन्तरङ्गे आभीयस्य बहिरङ्गस्य समानाश्रयस्य नाऽनेनाऽसिद्धत्वमित्यसिद्धवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।'न सिध्यन्तरङ्गमस्ती'ति तु

चारितार्थ्याऽभावेनाऽन्तरङ्ग बाध्यमेव। अत एव 'दधती'त्यादावन्तादेशो न। श्नोऽन्तस्याऽल्पाऽपेक्षत्वरूपाऽन्तरङ्गत्वेन'जक्षती'त्यादिविषयेऽपि तत्त्वात्।

न च पूर्वकालप्राप्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्व 'दधती'त्यस्य विषयेऽधिकमस्तीति 'जक्षती'त्यादौ समकालप्राप्तिके चारितार्थ्यादत्राऽन्ताऽऽदेश एव स्यादिति वाच्यम्। 'उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽपवाद' इत्यादिसामर्थ्येन ईदृशाऽन्तरङ्गत्वस्याऽनाश्रयणादित्याहु.।

अन्त कार्यत्वरूपाऽन्तरङ्गत्व त्व'च. परस्मि'न्नित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। इद चाऽल्पापेक्षत्वरूपाऽन्तरङ्गत्वाऽपेक्षया दुर्बलम्। ध्वनित चेदम्–'अत्र' 'अस्मा'दित्यादावेक देशादन्तरङ्गत्वात्स्मायादय इति 'सर्वनाम्न. स्मै' इति सूत्रस्थभाष्येण। इय चोत्तरपदाधिकारे न प्रवर्त्तते इति 'इच एकाच' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्'।—इति, १३१ पृष्ठस्थ'दिक्'इत्यन्त—क. ग. पाठ—स्थानेऽय पाठ।

निष्प्रमाणकमिति निरूपित'मिको गुणे'ति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्द्योते। उपपाद-यिष्यते च तिङन्ते ।

तथा[1]–'परोपस्थितिनिमित्तक बहिरङ्ग'मित्येतद्युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनिया-मकमेव, न तु जातस्य तादृशबहिरङ्गस्याऽन्तरङ्गेऽसिद्धतानियामकम् । प्रागुक्तलोकन्यायेन तथैव लाभात् । अत एव 'वाय्वो'रित्यादौ वलि लोपो यण स्थानिवत्त्वेन वारितो भाष्ये'ऽच परस्मि'न्नित्यत्रेति बोध्यम् ।

इय चाऽनित्या कृति–तुग्रहणादिति दिक् ।

अकृतेति । विशिष्ट ऊहो येषु तानि—व्यूहानि । ऊहस्तर्क । स च बहिरङ्गेणाऽन्तरङ्गस्य निमित्तविनाशरूप । तद्वन्ति अन्तरङ्गाणि–अकृतानि यैरित्यर्थ । बहिरङ्गेणाऽन्तरङ्गस्य निमित्तविनाशे पश्चात्सभाविते‍ऽन्तरङ्ग नेति फलितम् ।

यद्वा—न कृतो विशिष्ट ऊहो = निश्चय शास्त्रप्रवृत्तिविषयो यैरित्यर्थ । अध्याहारात्[2]—'निमित्तविनाशसम्भावनाया'मिति लभ्यते । अस्या[3] च ज्ञापक 'समर्थाना प्रथमा'दितिसूत्रे 'समर्थान'मिति । तद्धि सूत्थिता-त्कृतदीर्घात्प्रत्ययो यथा स्यादित्यर्थम् । अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घे कृते एव प्रत्यय-प्राप्त्या तद्वयर्थं सदस्या ज्ञापकम् । तत्र हि भाविन्याऽऽदिवृद्ध्या सवर्णाऽच्त्व-विनाश स्पष्ट एव । (न च[4] तत्परिभाषासत्त्वे कृतवर्गानुपूर्वीक समर्थमेव दुर्लभम् । अस्य क्वचिदेवेष्टसिद्ध्यर्थमाश्रयणमित्यर्थस्याऽपि बोधनात्) । उपपादयिष्यते चेद तत्रापि ।

---

१ 'तथा' इति ग पाठ । २ 'आक्षेपादध्याहाराद्वा' ख पाठ' ।

३ ख पुस्तके तु–'अस्यां च ज्ञापकं 'गोरतद्धितलुकी'तिसूत्रस्थं 'तद्धित'ग्रहणम् । तद्धि'राजगवीयती'त्यादौ सुपो लुक. सत्त्वेन टज्निषेधो मा भूदिति क्रियते । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वाट्टच्सिद्धौ किं तेन' ।—अयं पाठ. ।

४ क कुण्डलितः पाठ' । ख ग नास्ति ।

तथा चैतत्परिभाषाद्वयोपस्थितौ सप्तम्यन्तपदस्य, पञ्चम्यन्तपदस्य च अर्थो लिङ्गमित्याशयेन फलितमाह—सप्तमीति ।

'इको यणची'त्यादौ 'यस्य च भावेने'ति सप्तमी ।

---

१ इतोऽग्रे–'तेनाऽचि सति यण् भवतीत्यर्थ' इति केचित्तन्न । औपश्लेषिकाऽधिकरणसप्तम्यन्तत्वेनाऽवश्याऽऽक्षेप्यप्रधानक्रियाऽन्वये सम्भवति, 'सति' इत्यध्याहारे मानाऽभावात् । किञ्च तदध्याहारसामर्थ्यादस्या. परिभाषाया अप्रवृत्तिरेव स्यात्,'नित्य ङित' इत्यादौ विहितपदाध्याहारे 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यस्येव । अत एव तत्रा'ऽऽदे परस्ये'त्यस्याऽप्रवृत्ति' । व्यवहितेऽपि सलोपश्च । अत एव 'श्नान्नलोप' इति सूत्रे भाष्ये 'नान्नलोप' इति सूत्रमस्त्वित्याशङ्क्य, नन्दितेत्यत्र दोष । एव तर्हि क्ङिति इत्यनुवर्त्तते । एवमपि हिनस्तीत्यत्र न प्राप्नोति । एव तर्हि नैषा परसप्तमी । का तर्हि । सत्सप्तमी । एवमपि नन्दमाव इत्यत्र प्राप्नोती'त्युक्तं सङ्गच्छते । तस्मादौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी । उपश्लेषश्चेगादिद्वारा परम्परासम्बन्धेन । एवञ्चाऽ'चो'त्यादिसप्तम्यन्ताना यणादिभावनायामेवाऽन्वय' । स्पष्ट चेदं सहितासञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये ।

तत्रोपश्लेषः पूर्वस्येव, परस्याऽपीति 'पूर्वस्यैवे'ति नियमार्थमिदम् । तत्र 'पूर्व'शब्देन न भावना । तस्या अर्थरूपत्वेन शब्देन पौर्वापर्याऽसम्भवात् । नाऽपि तद्विशेषण यणादिकम् । इक्शब्दोत्तरषष्ठीबोधिताऽर्थस्य 'पूर्वस्ये'त्यनेनाऽनुवादे लाघवेन, अयोग्यत्वेन च 'पूर्वस्ये'ति षष्ठ्याऽनन्वयात् । मानाऽन्तरप्राप्ताऽचो लक्ष्यसस्कारवेलायामविद्यमानविधेययणादिना पौर्वापर्याऽभावाच्च । भाविबुद्ध्याश्रयणे तु न मानम् । किन्तु तद्विशेषणमिगादिकम् । ततोऽधिकन्तु न । मानाऽभावात् ।

इदमेवाऽभिसन्धाय 'विधौ परिभाषा, नाऽनुवादे' इत्युद्घोष' । अत एव 'उदीचामात'इति सूत्रे 'स्थाने' ग्रहण चरितार्थम् । 'षष्ठी स्थाने'इत्येतत्–साक्षाद्विधेयविशेषणे 'इक' इत्यादौ चरितार्थं, तद्विशेषणे न प्रवर्त्तेत । क्वचित्तु—'उदात्तस्वरितयोर्यण' इत्यादौ लक्ष्याऽनुरोधाद्व्याख्यानाच्चा-

अश्रूयमाणक्रियत्वेऽप्यन्तरङ्गत्वादस्त्यर्थलाभ[1] ।

तेनाऽचि[2] सति यण्भवतीत्यर्थे 'पूर्वस्य', 'परस्य वे'त्येवमादिसन्देहे इदमुपतिष्ठते। पूर्वत्व च—प्रत्यासत्त्या सप्तम्यर्थापेक्षमेवेति केचित्तन्न। 'सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहितोच्चारिते'इत्यर्थे कुतोऽव्यवधानमित्याकाङ्क्षायां 'सप्तम्यन्तार्थाऽन्वय्यर्थापेक्षये'ति प्रत्यासत्त्या लभ्यते। पूर्वापेक्षयाऽव्यवधानग्रहणेऽपि, पूर्वं प्रत्यासत्त्या सप्तम्यन्तार्थाऽन्वय्येव गृह्यते। सत्सप्तम्या हि विधेययणादिकर्तृकभवतिक्रियान्वयित्वेन। तत्क्रियायास्तत्कर्तुश्च विधेयतया। तदपेक्षाऽव्यवधानस्याऽनुवादाऽयोगात्। पूर्वस्येक सप्तम्यर्थाऽन्वयित्वाऽभावाच्च। मम 'त्वजुपश्लिष्टस्येक' इत्यर्थे सप्तम्यन्तान्वयीगपेक्षयाऽव्यवधान युक्त वक्तुम्। 'अचि सति विद्यमानस्येक' इत्यर्थे तु पदद्वयाऽध्याहारे गौरवम्। किञ्चाऽत्र सूत्रे 'निर्दिष्टे' इति सप्तम्यौपश्लेषिकेऽधिकरणे एवोचिता। 'उपपदविभक्ते'रिति न्यायात्।

तत्र न्याये कारकविभक्तित्वं च—कारकाऽधिकारपठितसञ्ज्ञावदर्थनिमित्तकविभक्तित्वम्। प्रथमाया अपि तिङ्समानाधिकरणे विधानात्तत्त्वमिति 'तत्र च दीयते' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोर्ध्वनितम्। एवञ्च यत्रैवाऽधिकरणे सप्तमी, तत्रैवाऽस्य प्रवृत्तिर्न तु (सत्)सप्तम्याम्। एतदर्थमेव 'निर्दिष्टे पूर्वस्ये'ति भिन्नविभक्तिकनिर्देशश्चरितार्थ.। अन्यथा 'सप्तम्यन्तार्थे सति, तदपेक्षयाऽव्यवहितस्य पूर्वस्ये'त्यर्थक—'निदिष्टस्य पूर्वस्ये'त्येव वदेत्।

यद्वा—'सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहिते परे सति कार्यं भवती'त्यर्थकं 'निर्दिष्टे परे' इति वदेत्। उक्तन्यायादपी'को यणची'त्यादौ सैवोचिता। लक्ष्यानुसारात्तु क्वचित्तन्न्यायत्यागपूर्वकं सत्सप्तम्यपि।

ऽधिकेऽपि प्रवृत्ति । 'अची'त्यादिकमपि भावनायामेतद्द्वारैव विशेषणम्।'—इति ख पुस्तकेऽधिक पाठ.।

[1] क पाठः। ख नास्ति। [2] पृष्ठ ११७—११८स्थ. पाठ ख नास्ति।

'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति सूत्रे तु निर्दिष्टपद निर्दिष्टादिति विभक्तिविपरिणामेनाऽन्वेति। सा चोत्तरस्येति दिग्योगलक्षणेति दिग्योगलक्षणपञ्चम्यामेव तत्प्रवृत्ति । अत एव 'कर्तृकर्मणो कृती'त्यत्राऽस्याऽप्रवृत्ति । सत्सप्तमीसत्त्वात्। 'कृति सति प्रत्यासत्त्या तत्प्रकृत्यर्थकर्तृकर्मणो. षष्ठी'ति तदर्थः।

अत एव 'श्नान्नलोप' इति सूत्रे भाष्ये 'नान्नलोप' इति सूत्रमस्त्वित्याशङ्कय, नन्दितेत्यत्र दोष । एव तर्हि क्ङितीत्यनुवर्त्तते। एवमपि हिनस्तीत्यत्र न प्राप्नोति । एव तर्हि नैषा परसप्तमी । का तर्हि ?। सत्सप्तमी । एवमपि नन्द्मान इत्यत्र प्राप्नोती'त्युक्त सङ्गच्छते ।

उत्तरसूत्रस्य च 'विहित'पदाध्याहारेण पञ्चम्यामप्रवृत्ति । तस्मादौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी, 'उपश्लिष्टस्ये'त्यध्याहारेण । 'अच्युपश्लिष्टस्येक' इत्यन्वय.। उपश्लेषश्च—समीपवृत्तित्वम्। स्पष्ट चेद 'सहिताया'मित्यत्र भाष्ये । 'शब्दस्य च शब्देन कोऽन्योऽभिसम्बन्धो भवितुमर्हति, अन्यदत उपश्लेषात्। इको यणचि—अच्युपश्लिष्टस्येती'ति हि तत्र भाष्ये उक्तम्।

तथाहि—अचीत्यस्य न कर्तृयणादिद्वारा विधेयभावनायामन्वय.। तस्याऽविद्यमानत्वेन तदधिकरणत्वाऽसम्भवात् । कर्तृकर्माऽधिकद्वारकसम्बन्धेनाऽन्वयेनाऽधिकरणत्वे तु न मानम्। तस्मादुपश्लिष्टपदाध्याहारे विधेयविशेषणेऽन्वयः।

इदमेवाऽभिसन्धाय—'विधौ परिभाषा, नाऽनुवादे' इत्युद्घोष । तत्रोपश्लेष पूर्वस्येव, परस्याऽपीति 'पूर्वस्यैवे'ति नियमार्थमिदम्। संयोगवत्पूर्वपरयोर्वर्णयोर्बौद्धौपश्लेषिकाऽऽधारत्वस्याऽप्यस्माक सत्त्वात्।

'क्ङिति चे'त्यादौ तु लक्ष्यानुरोधा'त्सती'ति, 'प्राप्नुत' इति चाऽध्याहार्यम्। तत्र च परिभाषा प्रवृत्तिर्नेत्युक्तम्। तेन 'क्ङिति सति ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते ने'त्यर्थ.। अन्यथा ह्यव्यवहितक्ङिदुपश्लिष्टस्य पूर्वस्येको गुणवृद्धी न भवत' इत्यर्थापत्तौ 'भिन्न' मित्यादौ निषेधाऽनापत्ति.।

'सती'त्यध्याहारे च 'यस्य च भावेने'ति ज्ञापकत्वाऽर्थिका सप्तमी। ज्ञापकत्वञ्च सम्बन्धं विनाऽनुपपन्न सद्विशिष्टशास्त्रप्रवृत्तिनिमित्तत्वमादाय पर्यवस्यति। एवं च 'निमित्ततया क्ङिज्ज्ञाप्या या गुणवृद्धिप्राप्ति, सा ने'त्यर्थः।

केचित्तु 'क्ङित्सत्तोपलक्षिता या गुणवृद्धिप्राप्तिस्तदभाव' इति वाक्याऽर्थः। एव च साध्यगुणवृद्धि सिद्धक्ङिनो समभिव्याहारे 'सिद्ध-साध्ये'तिन्यायेन निमित्तत्वं फलति। 'राहूपरागे स्नाया'दितिवत्। 'क्ङिन्निमित्ते ये गुणवृद्धी'इति तु फलिताऽर्थकथनं, न तु निमित्ततायामस्मच्छास्त्रे सप्तमीविधानमस्तीति भ्रमितव्यमित्याहु।

(तत्र प्रायेणौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी, क्वचित्तु लक्ष्याऽनुसारात्सति सप्तमीति बोध्यम्)।

अत्र च नियमद्वयं फलति—'सप्तम्यन्तार्थेऽव्यवहिते एव' 'पूर्वस्यैवे'ति च।

---

१ 'सतीत्यध्याहारे चे' त्यतोऽग्रे—'क्ङिति चे'त्यादौ तु 'क्ङिती'त्यस्य साक्षाद-भावे, क्रियाया वाऽन्वयेन न परिभाषाप्रवृत्ति.। तयोरर्थरूपत्वात्। एतेन 'गुणवृद्ध्योरन्वयेन से'त्यपास्तम्। प्रसक्तस्यैव निषेधात्। विद्यमानत्वेन (दैशिक—) पौर्वापर्याऽसम्भवात् (च)। न च गुणवृद्ध्याक्षिप्तस्थानिन्य-न्वयेन परिभाषा दुर्वारेति वाच्यम्। शब्दोपस्थितस्य शब्दोपस्थितेऽन्वये सम्भवत्याक्षिप्तेऽन्वयस्याऽनुचितत्वात्।

न च 'क्ङिति सति पूर्वस्य ये गुणवृद्धी प्राप्नुतस्ते ने'त्यर्थः। प्राप्ति-क्रियाया., सत्तायाश्च निषेध्यक्रियाऽपेक्षयाऽप्राधान्येन, तदन्वये परिभाषाया अप्रवृत्ते। तत्र च 'यस्य च भावेने'ति ज्ञापकत्वार्थिका सप्तमी'इति—ख पाठ। क पुस्तके तु कुण्डलित। ग तु नास्त्येव।

२ 'ज्ञाप्ये गुणवृद्धी नेत्यर्थः' ख पाठ। ३ ख. पाठः। क ग नास्ति।

४ 'अत्र च वाक्यद्वयम्। सप्तम्यन्तेऽव्यवहिताऽधिकारबहिर्भूतोदाहरणसम्भ-वात्'—ख पाठ।

आद्येन व्यवहितव्यावृत्ति । 'अव्यवहितस्ये'ति तु फलितार्थकथनम् । न च व्यवहिते संहिताया एवाऽभाव । संहिताऽधिकारबहिर्भूतोदाहरण-सम्भवात् । व्यवधानञ्च न वर्णशून्यकालकृत व्यावर्त्त्यम् । संहिताऽधि-कारबहिर्भूताना वर्णशून्यकालव्यवाये प्रवृत्तेस्तदधिकारेण बोधनात । अत एवाऽवग्रहेऽप्यानडादय ।

पूर्वशब्दश्च व्यवहिताऽव्यवहितसाधारणो लोके दृष्ट । 'अचः परस्मि'-न्नित्यादौ च । (कंटे शयाने देवदत्ते 'न भूमौ शेते' इति व्यवहारादुपश्ले-षोऽपि तथा) । अतोऽव्यवहितार्थक निर्दिष्टपदम् । वस्तुतोऽवग्रहे सम्प्रदाय एव शरणम् । संहिताधिकारो, निर्दिष्टपद च विफलमेव । अर्द्धमात्रा-कालाधिकव्यवधाने उपश्लेषाऽभावात् । स्पष्ट चेद 'संहिताया'मिति सूत्रे भाष्यकैयटयो[२] ।

'उद स्थास्तम्भो'रित्यादौ 'उद'इत्यादि दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्रा-ऽनियतदिक्शब्दाऽध्याहारे प्रसक्ते, परशब्दस्यैवाऽध्याहार इति 'तस्मा'दित्यनेन नियम्यते ।

'प्रत्यय' 'परश्चे' त्यादौ तूत्तराऽशविकला 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परि भाषा प्रवर्त्तते । अतो न प्रत्यया व्यवहिता । अत एव 'छन्दसि परेऽपि'[३] 'व्यवहिताश्चे' ति सूत्रं सार्थकम् । 'पूर्वस्ये' ति च न स्थानषष्ठी । तत्तद्विधि-भिरेव सबन्धस्य निर्णीतत्वेन, 'षष्ठी स्थाने' इत्यस्याऽप्राप्तत्वात् । अत एवाऽऽगमविधौ न दोष । 'आने मुगि'त्यादौ तु 'अत आने मु'गित्यापाततः सूत्राऽर्थे ज्ञाते, आगमिसन्देहे प्राप्ते, सप्तम्या अचरितार्थत्वेन, पञ्चम्याश्च पूर्वसूत्रे कृतार्थत्वेन, 'तस्मि'न्नित्यस्यैव प्राप्तौ, पूर्वसम्बन्धित्व निर्णीयते । एवमन्यत्राऽप्यूह्यम् ।

'गाङ्कुटादिभ्य' इत्यादौ[४] अञ्णित प्रत्ययस्य परस्यैव सम्भवेन,

---

१ ख. पाठ । क. ग नास्ति । २–२ मध्यस्थोऽय क ग पाठ । ख तु नास्ति ।

३ ख नास्त्ययं पाठ । ४ 'इत्यादौ न दोष । तत्राऽञ्णित ' ख पाठ ।

प्रत्यासत्त्या गाङादिप्रकृतिकस्यैव प्रत्ययस्य ग्रहणेन चाऽनियमाऽप्रसक्त्या, परिभाषाया अप्रवृत्तिरेव[1]।

ननु परिभाषाणां नियमत्वव्यवहार. कथम् ?। तासां विध्यङ्गभूतत्वेन[2], तदेकवाक्यतयैव विधेर्लक्ष्यसस्कारकत्वस्वीकारेण, व्यवहितादौ प्रवृत्तेरेवाऽभावादिति चेन्न । 'यदि परिभाषासूत्र न स्यात्तदा[3] व्यवहितादावपि प्रवृत्ति' स्या'दित्येतावता नियमत्वव्यवहारात् । (आसां[4] च न परिसख्यारूपनियमत्वम् । अपि तु 'व्रीहीनवहन्ती'तिवदार्थनियमत्वमित्यन्यत्र विस्तर)।

अलोऽन्त्यस्य । 'षष्ठी स्थाने'इत्यनुवर्त्तते । तदाह—षष्ठीनिर्दिष्टेति । स्थानषष्ठ्या निर्दिष्टाऽन्त्यस्येत्यर्थ । 'स्थाने'त्यादि किम् ?। इट् तृच ऋकारात्पूर्वो मा भूत् । अन्त्यस्येति । अल इत्यर्थ । अल इति किम् ?। 'पदस्ये'ति विधीयमान 'वसुस्रंस्वि'ति दत्व 'स्वनडुद्भ्या'मित्यादावन्त्यस्य पदस्य मा भूत्[5]।

'अन्त्यस्ये'ति षष्ठीसाहचर्याच्चाऽल इति षष्ठ्यन्तमेव ।

तथा च नियमद्वयमत्र फलितम्—'अल एवे'ति, 'अन्त्यस्यैवे'ति च । एव चाऽल्समुदायोत्तर स्थानषष्ठी अस्या लिङ्गमिति बोध्यम् । अत एव 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यादौ नाऽस्या प्रवृत्ति । 'पथ्यादीना'मित्यस्याऽवयवषष्ठीत्वात् । 'इत'इत्यस्याऽल्समुदायोत्तरत्वाऽभावाच्च । ध्वनित चेद-मिको गुणवृद्धी (इ)त्यत्र भाष्यकैयटयो. ।

---

१ 'अप्रवृत्ते ' ख पाठ ।

२ 'विध्यङ्गभूतत्वेन ताभिरुपस्कृतस्य, निष्पन्नमूर्त्तिकस्य विधे ' । ख पाठः ।

३ 'स्यात्तदा केवले एव विधिरुदाहरणेषु प्रवर्तेत । तथा व्यवहितादावपि' —इति ख पाठः । ४ ख पाठ । क ग. पुस्तके तु नोपलभ्यते ।

५ इतोऽग्रे—'एतेनाऽल इति जसन्तमादेशविशेषण'मिति परास्तम् । लोपानामन्त्याऽऽदेशताऽनापत्तेश्च ।' अयं ख. पाठः । क. कुण्डलित. । ग नास्ति ।

ङिच्च । अनेकाल्‌र्थमिदम् । तद् ध्वनयन्नाह—सर्वस्येति । आदेरिति । आदेरल इत्यर्थ । (तेन'द्वीप'मित्यादौ पान्तसमुदायस्य नेत्त्वमित्याहुः)। अत्र'परस्ये'त्यावर्त्तते । तेन परबोधकशब्देन यत्र परस्य स्थाने विधानं, तत्रैवेय परिभाषा । तेन 'नित्य ङित' इत्यादौ न दोष । न च 'धातो'रित्यधिकारात्तत्राऽप्यस्त्येव परशब्देन विधानम् । विकरणव्यवधाने प्रवृत्त्यनापत्त्या, पूर्वोत्तरसाहचर्याच्च 'धातोर्विहितस्ये'त्यर्थस्यैव तत्राऽङ्गीकारात् । अत एवा'ऽनेकाल्शि'दित्यत्र भाष्ये 'शिच्छब्दाऽभावे 'जश शी'त्यादयोऽन्त्यस्य स्यु'रित्युक्तम् । कैयटेन च—'अत सर्वनाम्न'-इति षष्ठी, 'नपुसका'दिति विहितपञ्चमी'ति तदाशयो वर्णित ।

अनेकाल्शित्स । शित उदाहरणम्—'इदम इश्' । इतै ।

ननु 'नाऽनेकाल्शि'दित्यलोऽन्त्यस्याऽऽदे परस्येत्यनुसहारद्वयनिषेधेनैव सिद्धौ, 'सर्वस्ये'ति व्यर्थम् । न च मध्यस्थस्याऽऽपत्ति । 'निर्दिश्यमानस्ये'ति न्यायविरोधात् । षष्ठ्या बोधितस्य समुदायनिष्ठस्थानित्वस्य त्यागे मानाऽभावाच्चेति चेत् । चिन्त्यमेवैतत् । ('अनन्तरस्येति न्यायेन 'आदे परस्ये'त्यस्यैव निषेध इति शङ्कावारणार्थं त'दित्यन्ये)।

---

१ क ग पाठ । ख नास्ति ।

२ इतोऽग्रे 'जश्शसो. शि'रित्यादौ तु सर्वादेशतायाः प्राक्शित्वाऽभावेन डा-णलो रिवाऽऽनुपूर्व्यादनेकाल्त्वेनैव सर्वाऽऽदेशत्वमिति नैतदुदाहरण तत् ।'

'आदेशाना प्रत्ययाधिकारे पाठेऽपि वाक्यार्थबोधोत्तरमेव प्रत्ययत्वज्ञानेन उपदेशे णलादीनामित्त्वाऽप्रवृत्ते ।' क कुण्डलित पाठ. । ख ग तु नास्त्येव ।

ख पुस्तके तु—आदेशाना 'प्रत्ययाऽधिकारे पाठेऽपि नौपदेशिकं प्रत्ययत्वमिति 'प्रत्यय' इति सूत्रे उपपादयिष्याम । आदेशोत्तरमित्सञ्ज्ञालोपयोरेकाल्त्वेऽपि न दोष । उपजीव्यविरोधादित्याहु.' ।—अयं पाठः, क पाठस्थाने ।

३ क ग पाठः । ख. नास्ति ।

ननु शिद्ग्रहणं व्यर्थम् । तदभावेऽपि इशादेः शकारस्य कार्या-ऽभावादित्संज्ञाभावेऽनेकाल्त्वादेव सर्वाऽऽदेशत्वसिद्धेः । न च 'श्वसो-रेद्धा'विति लोपस्य सर्वाऽऽदेशत्वार्थमिति वाच्यम् । 'लोपो यी'ति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणेन तस्य सिद्धत्वादिति चेन्न । अनुबन्धानामनेकान्तत्वे[2] औशादौ शकारस्य,–'दिव औ'दिति तकारस्येव, 'ऋदोर'बिति दकारस्येव, 'सिब्बहुल'मिति सूत्रे पकारस्येव चोच्चारणार्थत्वसम्भवेन, औत इव

१ 'सिद्धत्वात् । न च 'नाऽनुबन्धकृतमनेकाल्त्व'मिति ज्ञापनार्थम् । तत्फलं 'स्वर्वेण'इत्यादेरसर्वाऽऽदेशत्वमिति वाच्यम् । अनुबन्धानामनेकान्तत्वात् । तन्त्रो-गित्त्वप्रयुक्तनुम्फलस्य सम्भावितत्वेन पूर्वमित्त्वप्रवृत्तेः । डाणल्विषये तु सर्वा-ऽऽदेशत्वं विनाऽनुबन्धत्वस्यैवाऽभावेन, तदतिरिक्तविषयमेवाऽनेकान्तत्वमिति न दोषः । लोपमात्रफलिकेत्संज्ञाया अभावाच्च न लोपः फलम् ।

न च औशः शकारः —'आदेशस्य औकाररूपत्वमेव, न त्वोकाररूपत्व'मिति सन्देहनिवर्त्तकत्वेन न व्यर्थ इति, तस्य लोपमात्रफलकत्वेऽपि, पूर्वमेव भविष्य-तीति, तस्य सर्वादेशत्वाय शिद्ग्रहणमिति वाच्यम् । 'अचि श्नु' इत्यादाविव व्याख्या-नेनैवाऽसन्देहसम्भवात् । 'औ' इति विभक्तिरहितनिर्देशेनैवाऽसन्देहसम्भवाच्च ।

न चाऽभस्याऽपि टेर्लोपवद्धात्वधिकारस्थत्वेऽपि सार्वधातुकसंज्ञाफलम-स्त्विति वाच्यम् । तिङ्साहचर्य-धात्वधिकार-महासंज्ञानां बोधकल्पनेऽतिगौरवा-त्संज्ञामात्रकल्पनेनाऽपि फलवदुपदेशकालाऽव्यवहितोत्तरकालाऽभावादित्संज्ञाया अनापत्तौ, शकारश्रवणवारणाऽर्थं शित्करणात् । विद्यतिक्रियाऽध्याहारे च माना-ऽभावेन, गौरवेण च, शित्करणेन च 'उपदेशे'इत्यस्य प्रधानक्रियाऽन्वयस्यैव युक्तत्वात् । ज्ञापकपरभाष्यस्याऽप्यत्रैव तात्पर्यमित्याहुः ।

कार्यकालपक्षाऽनुगृहीतैकान्तत्वपक्षे तु भाष्योक्तज्ञापकं, तत्फलं च स्पष्ट-मेवेति दिक्' । —इति ख पाठः, क ग पाठस्थाने ।

२ इत आरभ्य 'न सर्वादेशत्व मिति भाष्ये स्पष्टम्' (१२४ पृ) इत्यन्तः क ग पाठः ।

सर्वाऽऽदेशत्वाऽनापत्त्या तस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

'एकान्ता अनुबन्धा'इति पक्षे तु विधेयविषये उच्चारणार्थानामपीत्सं-ज्ञाया'स्तस्य लोपो' 'वेरपृक्तस्ये'त्यादिभाष्यसमतिपूर्वक 'दिव औ'त्सूत्रे उपपादयिष्यमाणतया, तत्पक्षे चेत्सञ्ज्ञाया. सर्वत्र प्रयोग एव प्रवृत्त्या, शिद्ग्रहण विनाऽप्यनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वे सिद्धे, तद्ग्रहण 'नानुबन्धकृत-मनेकाल्त्व'मित्यस्य ज्ञापनाऽर्थम् । तेन औदादीना न सर्वादेशत्वमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

परत्वादिति । 'आदे' परस्ये'त्यस्याऽवकाश –'द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' । द्वीपम् । 'शित्सर्वस्ये'त्यस्य–'इदम इश्' । एव'मतो भिस' इत्यादि-विषये 'अनेका'ल्त्यनेना'ऽऽदे परस्ये'ति परत्वाद्बाध्यते ।

एतेन 'ङिच्चे'त्यत्र 'ङिद्वाऽनेकालन्त्यस्ये'ति नियमेन सिद्धे-ऽनेकाल्ग्रहण व्यर्थ'मित्यपास्तम् ।

---

१ 'अनेकाल्ग्रहण व्यर्थम् । किञ्च 'स्व रूप' मित्यतः पूर्वं 'तस्मादित्युत्त-रस्याऽऽदे'रित्येव सूत्रमस्तु । तत्रा'ऽऽदे'रिति पृथक् वाक्यम् । तत्र 'उत्तरस्ये'-त्यनुवर्त्तते । स्थानषष्ठी चेयम् । एव च 'पञ्चमीनिर्देशेन यत्कार्यं तदुत्तरसम्बन्धि', 'उत्तरस्य स्थाने विधीयमान च आदेर्बोध्य'मिति च वाक्यार्थद्वयम् । अत एव '[1]उत्तरस्य' 'आदे'रिति भिन्नविभक्तिनिर्देश सङ्गच्छते । वाक्यभेदसामर्थ्याच्च '[2]आदे'रित्यशं विनाऽपि क्वचिद्शाऽन्तरस्य प्रवृत्ति । 'आदे'रित्यशस्तु [3]अनुवृत्तो-त्तरस्येत्यस्यावृत्त्या प्राग्व'त्त्रित्य ङित'इत्यादौ न प्रवर्त्तते इत्यपास्तम् ।

किञ्चैवमादेरित्यशे षष्ठी स्थाने इत्यस्याऽसम्बन्धात्तस्याऽऽज्जसेरसुगित्यादावपि

---

1 'तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदेरिति' ख. पाठ ।

2 'अंश विनाऽपि 'गाङ्कुटादिभ्य' इत्यादावशाऽन्तरस्य' ख ।

3 इतोऽग्रे–'उपस्थितपरित्यागे मानाऽभावेन, प्रत्यासत्त्या च पूर्ववाक्यप्रापिता-ऽऽदेशस्यैव ग्रहणा'त्त्रित्य ङित' इत्यादौ न प्रवर्त्तते' इत्यपास्तम् ।' ख. पाठः ।

स्वरितेन[1] । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । अधिकारो-विनियोग । स्वरितत्वज्ञाप्योऽधिकार इत्यर्थ । स्वरितत्वं चाऽधिक्रियमाणपदघटकाऽज्निष्ठम् । 'अस्य स्वरितत्वस्य दोषविशेषरूपत्वाद्धल्ष्वपि सत्त्व'मित्यन्ये ।

विनियोगोऽपि-प्रायेणोत्तरत्रोपस्थिति । क्वचित्पूर्वत्राऽपि । 'कियद्दूरमधिकार' इत्यत्राऽसति नियामके व्याख्यानमेव शरणम् । (स्वरितत्व[2] चानुनासिक्यवत्प्रतिज्ञागम्यम्) । तदुक्तं-प्रतिज्ञास्वरिता पाणिनीया इति ।

प्रवृत्त्यापत्ति । तावद्दूर तदनुवृत्तौ 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यादावपि तत्सम्बन्धापत्तौ तस्याऽप्यागमविषयेऽप्रवृत्त्यापत्ति । एतेनाऽनेकाल्शित्यत पूर्वमेव 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य', 'तस्मादित्युत्तरस्यादे'रिति सूत्रे कुतो न पठिते' इति परास्तम् ।'—अय पाठ क कुण्डलित' । ख ग स्वय नास्ति । किन्तु—

एतत्स्थाने ख पुस्तके तु—'नित्य ङित ' इत्यादि न प्रवर्तते इत्यपास्तम् ।

न च 'ङिच्चे'ति नियमेन सिद्धेऽनेकाल्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वविप्रतिषेधेन तद्बाधसिद्धिरिति वाच्यम् । ङिद्दशे तत्कल्पने मानाऽभावात् ।

नन्वनेकाल्शित्यत. पूर्वमेव 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदे'रिति सूत्रे कुतो न पठिते इति चेन्न । 'ज्यादादीयस 'इत्यादावङ्गाऽधिकारात् । अङ्गस्य च प्रत्यासत्त्या ज्यादिरूपस्य, ईयसुनिमित्तकस्यैव च ग्रहणेन, परिभाषाप्रवृत्तिं विनाऽपि परशब्दाऽध्याहारे एव नियमेन प्रसक्तेऽनियमाऽभावेन, अनियमे नियमकारिण्या परिभाषाया अप्रवृत्तौ, 'आदे परस्ये'त्यस्याऽप्राप्त्यापत्ते । मम तु विभिन्नव्यवहितगुरुतरन्यासकरणसामर्थ्यात्परबोधकशब्देन परस्य विधाने तत्प्रवृत्तेर्न दोष । एतेन 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यस्याऽप्य'नेकाल्शित्यनेन बाधाऽऽपत्तौ, 'ब्राह्मणा अष्टा'वित्यत्र ब्राह्मणपदोत्तरजश्शसोरौत्वापत्ति'रिति परास्तम् । जश्शसभ्यामाक्षिप्तप्रकृतेरङ्गस्य च सन्निधानादष्टरूपस्यैव ग्रहणेन, 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यस्य सिद्धान्तेऽपि प्राप्त्यभावेन क्षत्यभावात् । एवं च पञ्चमी निर्दिष्टात्प्रत्ययसम्बन्धिकार्ये 'तस्मा'दिति परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति तत्त्वम्' ।–इति पा० ।

१ 'स्वरितेनाऽधिकार.' ख पाठः । २ क ग. पाठ । ख नास्ति ।

न चैव व्याख्यानादेवाऽनुवृत्ति-निवृत्ती स्ता, किं सूत्रेणेति चेत्। अर्थाऽन्तरसङ्ग्रह इत्यवेहि। तेन स्वरितेनाऽधिकाऽर्थो ग्राह्य। तेन 'गोस्त्रियो'-रित्यादौ स्त्रीप्रत्ययान्तमात्रग्रहणम्। अपि चाऽधिक कार =कृति,—यत्पूर्वं सत्पर बाधते। तथा च पूर्वविप्रतिषेधा सङ्गृहीता। तत्र स्वरित-पाठादिति दिक्।

परनित्येति। **पर**-विप्रतिषेधसूत्राद्बलवत्। **नित्यं**-कृताऽकृतप्रसङ्गि। तद्विपरीतम्—अनित्यम्। तत्राऽक्लृप्ताऽभावकस्याऽभावकल्पनाऽपेक्षया, क्लृप्ताऽभावकस्यैव तत्कल्पनमुचितमिति भाव।

एव 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवती'ति पठ्यते। तदपि न्यायसिद्धम्। यद्व्यक्तिसम्बन्धितया पूर्वं प्रवृत्तिस्तद्व्यक्तिसम्बन्धितयैव पुन प्रवृत्तौ कृताऽकृतप्रसङ्गित्वं प्रसिद्धमिति। इद च 'शदे. शित' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि 'न्यविशते'त्यत्र विकरणे कृते, तदन्तस्याऽट्, अकृते धातुमात्रस्येत्यट्-अनित्य इत्युक्तम्।

(आदेशविषये तु स्थानिवत्सूत्रे कार्याऽतिदेशाऽऽश्रयणेन, शास्त्रयो-र्भेदेनैकस्य कृताऽकृतप्रसङ्गित्वाऽभाव इत्यपि बीजम्)।

एव च तुल्यन्यायेन शब्दान्तरात्प्राप्नुवत, शब्दान्तरे प्राप्नु-वतश्चाऽनित्यत्वम्। मूलयुक्तेस्तुल्यत्वात्।

परिभाषायाञ्च 'शब्दान्तरस्ये'ति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी बोध्या। इद-मेवाऽभिप्रेत्य अतिदेशविषये 'लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन्विधिरनित्य'इत्य-'सिद्धवदत्रे'ति सूत्रे कैयटेनोक्तम्।

यदि तु शास्त्रव्यतिरेकेण तद्विधेयकार्ययोरेव नित्यत्वादिविचार, यदाऽपि व्यक्तिविशेषाऽऽश्रयणाऽभावस्तदा नाऽय न्याय। तदेतदुच्यते-'कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणाऽपी'ति।'

कृते द्वितीये नित्यत्वेनाऽभिमतस्य प्रसङ्गमात्रं नित्यत्वव्यवहारे

---

१ क. कुण्डलित', ख. पाठ.। ग. नास्ति।

प्रयोजकं, न तु बाधकाऽऽद्यबाधितफलोपहितप्रसङ्गस्तथा। तदेतदुच्यते—'यस्य च लक्षणाऽन्तरेण निमित्तं विहन्यते, न तदनित्य'मिति।

क्वचित्तु बाधकाऽऽद्यबाधितप्रसङ्ग एव गृह्यते। तदेतदुच्यते—'यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते, तदप्यनित्य'मिति।

अत एव सप्तमे कैयट एतदुपष्टम्भकं लोकव्यवहारद्वयमुदाहृतवान्—'वालिसुग्रीवयोर्युद्ध्यमानयोर्भगवता वालिनि हतेऽपि, सुग्रीवस्य वालिन प्राबल्यं न व्यवहरन्ति। भगवत्सहायै पाण्डवैर्जये लब्धेऽपि, पाण्डवानां प्राबल्य व्यवहरन्ति चे'ति। सर्वं चेद लक्ष्याऽनुरोधाद्व्यवस्थित ज्ञेयम्।

एव 'लुट प्रथमस्य' 'आद्युदात्तश्चे'त्यादिसूत्रभाष्यादौ पठ्यमानं-'स्वरभिन्नस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यः' इति वचनमपि। इदमपि 'शब्दान्तरस्ये'त्येतत्समानविषयमिति दिक्।

परान्नित्य यथा—'तुदती'त्यादौ परादपि गुणान्नित्यत्वात् शाऽऽदिरिति बोध्यम्।

अन्तरङ्गेति। अन्त =मध्ये, बहिरङ्गशास्त्रीयनिमित्तसमुदायमध्ये, ऽन्तर्भूतान्यङ्गानि यस्य तदन्तरङ्गम्। एवं तदीयनिमित्तसमुदायाद्बहिर्भूताङ्गकं बहिरङ्गम्। एवं च परम्पराऽपेक्षया व्याप्यनिमित्तक, व्यापकनिमित्तकं चाऽन्तरङ्ग, बहिरङ्गमित्युत्सर्ग[2]। शीघ्रोप[3]स्थितिकत्व चाऽस्य बलवत्त्वे बीजम्।

---

१ 'परान्नित्य यथा—रधेर्णिचि रन्धयति। परामप्युपधावृद्धिं बाधित्वा, नित्यत्वात्, 'रधिजभो'रिति नुम्। न च शब्दान्तरप्राप्त्या सोऽप्यनित्य। कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणाऽपि नित्यताया क्वचिदभ्युपगमात्। 'वृद्ध्यौत्व-तृज्वद्भावे'त्यस्य त्वत्र न प्राप्ति। साहचर्येण विभक्तिनिमित्तानामेव तत्र ग्रहणात्। एवं तुदतीत्यादौ'—इति क कुण्डलित ख पाठ। ग तु नास्ति।

२ इतोऽग्रे—'इदमेव चाऽस्य बलवत्त्वे बीज—यद्व्याप्यनिमित्तकतया प्रथम-प्रवृत्तिकत्वमित्याहु।'—इति ख पाठ., क ग पुस्तकपाठस्थाने।

३ क. ग पाठ। ख नास्ति।

एतेना'ऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गब लव'दिति परिभाषाऽन्तरमिति दर्श-[1]यति। अत्र च ज्ञापकम्-'ओमाङोश्चे'त्याङ्ग्रहणम्। तद्धि 'खट्वा आ ऊढे'त्यत्र परमपि सवर्णदीर्घं बाधित्वा, धातूपसर्गकार्यत्वेनाऽन्तरङ्गत्वाद्गुणे कृते, वृद्धिप्राप्तौ सत्यां, पररूप यथा स्यादित्येवमर्थम्। एहीत्यनुकरणस्य शिवादिशब्दसम्बन्धे तु नाऽस्य प्रवृत्ति। ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनाऽनित्यं 'प्रकृतिवदनुकरण' मित्यतिदेशमादाय लब्धाऽऽङ्त्वे एतदप्रवृत्ते[2]।

न चेयं परिभाषा'ऽसिद्धं बहिरङ्ग'मिति परिभाषया गताऽर्थेति वाच्यम्। तस्या 'नाजानन्तर्ये' इति साऽपवादतया'ऽयजे इन्द्र'मित्याद्यसिद्ध्यापत्ते[3]।

वस्तुतस्तु नेयमसिद्धपरिभाषाऽतिरिक्ता। गौरवात्। विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये तामादायाऽस्या प्रत्याख्यानाच्च।

'नाऽजानन्तर्ये' इति परिभाषा तु धर्मिग्राहकमानेन[4], 'ओमाङोश्चे'-

---

१ एतदग्रे—'न च शिव-एहीत्यस्याऽनुकरणे, 'एही'त्यस्यैव वाऽनुकरणे, पररूपार्थमाङ्ग्रहण चरितार्थम्। न चाऽनुकार्ये एकादेशादिशास्त्रप्रवृत्त्याऽन्तादिवद्भावेनाङ्त्वलाभेऽपि, अनुकरणे तदभाव। अनुकार्येऽन्तादिवद्भावलब्धाऽऽङ्त्वस्य 'प्रकृतिवदनुकरण'मित्यतिदेशेनाऽनुकरणे सुलभत्वादिति वाच्यम्। 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायेनाऽर्थपरस्यैवाऽऽङो ग्रहणात्। शीघ्रमुपस्थितिश्च एतन्न्यायबीजम्'।—इति ख पाठ., क. पाठस्थाने।

२ 'एतदप्रवृत्ते' इत्यन्त पाठ. ख नास्ति। क ग. पाठ।

३ इतोऽग्रे—अत एव 'बहुयुवे' त्यादा'वन उपधे'ति विकल्पो न। भविषयेऽन्तरङ्गेण'सम्प्रसारणाच्चे'तिपूर्वरूपेणाऽल्लोपस्य बाधात्। नचाऽत्राऽसिद्धपरिभाषाया प्रवृत्ति.। 'नाऽजानन्तर्ये' इति निषेधादित्याहु'। इय च परिभाषा सिचि नेति 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र भाष्ये स्थितम्। तिङन्ते स्पष्ट निरूपयिष्याम'। —इति ख पाठ। क ग. नास्ति।

४ 'धर्मिग्राहकमानेन, ओमाङोश्चेत्यनेन च बहिरङ्गकार्यप्रवृत्ते' पूर्वं यत्राऽन्तरङ्गकार्यस्य प्रवृत्त्ययोग्यता तत्रैवेति न 'अयजे इन्द्र' मित्यादौ दोषः'—इति ख. पुस्तके पाठ।

त्याङ्ग्रहणेन चोऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्राप्त्ययोग्यत्वे एवेति नाऽ'यजेइन्द्र'-मित्यादौ दोष । 'ओमाङोश्च'त्यनेनाऽनित्या सेति वा न दोष—इति भाष्यारूढ पन्था । (एतदुदाहरण तु 'उभये' इति । अन्तरङ्गत्वान्नित्या संज्ञेति 'उभ'शब्दे निरूपयिष्यते) ।

इय चाऽन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्प्राप्तावेव । एव च 'पचावेद'मित्याद्य-सिद्धिरत आह—असिद्धमिति । अन्तरङ्गशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् । अत एव कार्यकालपक्षे त्रैपादिकेऽन्तरङ्गेऽस्या प्रवृत्तिरित्याकरग्रन्था सङ्गच्छन्ते ।

'एतज्ज्ञापकं 'वाह ऊठ्' सूत्रस्थमूठ्ग्रहणम् । अन्यथा सम्प्रसारण-मात्रविधानेऽपि, लघूपधगुणे, 'वृद्धिरेची'ति वृद्धौ, 'विश्वौह'इत्यादिसिद्धे-र्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । सत्या हि तस्या बहिरङ्गस्य सम्प्रसारणस्याऽसिद्धत्वा-ल्लघूपधगुणो न स्यात् । स्पष्ट चेद तत्रैव भाष्ये । अकारान्तोपसर्गे उपपदे, अनकारान्तोपपदे च वहेर्वाहेर्वा 'ण्वि-विचावनभिधानान्न स्त एवेति हि तदाशय । 'वायूह'इत्यादय प्रयोगास्तु ऊहते क्विपि बोध्या. । धातूनामने-कार्थत्वान्नाऽर्थोऽसङ्गति । 'प्रौह'इत्याद्यसाध्वेव । वृद्धेर्दुर्लभत्वात् । अस्यो-हस्याऽऽनर्थक्यान्न 'प्रादूहोढे'त्यस्याऽपि प्रवृत्ति । न च सम्प्रसारणे 'विश्वौह' इत्यस्याऽसिद्धि. । 'अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्ग बलीय'इति परिभाषाऽन्त-रस्य सत्त्वेन लघूपधगुण बाधित्वाऽऽद्गुणस्यैव प्राप्तेरिति वाच्यम् । वार्णा-दाङ्गस्य बलीयस्त्वात् । परिभाषाऽन्तरस्याऽसत्त्वाच्चेति दिक् ।

अपवादस्तु वचनप्रामाण्याद्बलवान् । सोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि अन्तरङ्गेण बाध्यते एव । निरवकाशत्वरूपस्य बलवत्त्वबीजस्याऽभावात् ।

यथा 'अयजे इन्द्र'मित्यादावन्तरङ्गेण गुणेन सवर्णदीर्घः समानाश्रये चरितार्थो यण्गुणयोरपवादोऽपि बाध्यत इति बोध्यम् ।

अत्राऽन्तरङ्गत्वमन्त कार्यत्वरूपम् । अन्त कार्यत्व चाऽन्तर्भूतनिमित्त-

---

१ क ग पाठ । ख नास्ति । २ इत आरभ्य-'न दोष' इत्यन्त' क ग पाठ । ३ ख पाठ । ४ 'सङ्गच्छन्ते'इत्यन्त क ग पाठ । ख नास्ति । ५ 'कृतितुग्ग्रहणादितिदिक् (पृ १३१) इत्यन्तोऽय क ग पाठ. । ख पुस्तके तु—'यत्र स्वल्पाऽपेक्षत्वमन्तरङ्गत्वं, तत्र तद्बाध विनाऽपवादस्य

कत्वम्। पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वमिति यावत्। अन्तरङ्गशब्देऽङ्गशब्दस्य निमित्तपरत्वात्। न तु पूर्वोपस्थितस्थानिकत्वमपि। अङ्गशब्दात्तदलाभात्। किञ्चैवं सति 'स्रजिष्ठ'इत्यादौ विन्मतोर्लुकि, टिलोपव्यावृत्तयेऽपवादविन्मतोर्लुक्प्रवृत्त्या जातिपक्षाश्रयणपर्यन्तधावन 'प्रकृत्यैका'जितिसूत्रप्रयोजनखण्डनावसरे कृत निष्फल स्यात्। भवदुक्तरीत्या विन्मतोर्लुको बहिरङ्गाऽसिद्धत्वेन तद्वारणस्य सुकरत्वात्। भाष्ये क्काऽपीदृशरीत्या बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाश्रयणस्याऽदर्शनाच्च।

इदमन्तरङ्गत्व लोकन्यायसिद्धमित्यच परस्मिन्निति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्–'मनुष्योऽय प्रातरुत्थाय शरीरकार्याणि करोति, तत सुहृदा, तत सबन्धिना'मित्यादिग्रन्थे। तदपि युगपत्प्रवृत्तिविषयमेव। न तु जाते बहिरङ्गे तस्याऽसिद्धत्वविषयमपि। लोके तथाऽदर्शनादिति 'वाह ऊठ्'सूत्रे कैयटे स्पष्टम्।

इयं चोत्तरपदाधिकारे न प्रवर्त्तते इति 'इच एकाच'इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। आभीयेऽन्तरङ्गे आभीयस्य बहिरङ्गस्य समानाश्रयस्य नाऽनेनाऽसिद्धत्वमित्यसिद्धवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। 'न सिच्यन्तरङ्गमस्ती'ति तु

चारितार्थ्याऽभावेनाऽन्तरङ्ग बाध्यमेव। अत एव 'दधती'त्यादावन्तादेशो न। झोऽन्तस्याऽल्पाऽपेक्षत्वरूपाऽन्तरङ्गत्वेन 'जक्षती'त्यादिविषयेऽपि तत्त्वात्।

न च पूर्वकालप्राप्तिकत्वरूपमन्तरङ्गत्वं 'दधती'त्यस्य विषयेऽधिकमस्तीति 'जक्षती'त्यादौ समकालप्राप्तिके चारितार्थ्यादत्राऽन्ताऽऽदेश एव स्यादिति वाच्यम्। 'उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽपवाद' इत्यादिसामर्थ्येन ईदृशाऽन्तरङ्गत्वस्याऽनाश्रयणादित्याहु।

अन्त कार्यत्वरूपाऽन्तरङ्गत्व त्व'च. परस्मि'न्नित्यत्र भाष्ये स्पष्टम्। इदं चाऽल्पापेक्षत्वरूपाऽन्तरङ्गत्वाऽपेक्षया दुर्बलम्। ध्वनितं चेदम्–'अत्र' 'अस्मा'दित्यादावेक देशादन्तरङ्गत्वात्स्मायादय इति 'सर्वनाम्न. स्मै' इति सूत्रस्थभाष्येण। इय चोत्तरपदाधिकारे न प्रवर्त्तते इति 'इच एकाच' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्'।—इति १२१ पृष्ठस्थ'दिक्'इत्यन्त—क. ग. पाठ—स्थानेऽय पाठ।

निष्प्रमाणकमिति निरूपित'मिको गुणे'ति सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्द्योते। उपपाद-यिष्यते च तिङन्ते ।

तथा[1]-'परोपस्थितिनिमित्तक बहिरङ्ग'मित्येतद्युगपत्प्राप्तौ पूर्वप्रवृत्तिनियामकमेव, न तु जातस्य तादृशबहिरङ्गस्याऽन्तरङ्गेऽसिद्धतानियामकम् । प्रागुक्तलोकन्यायेन तथैव लाभात् । अत एव 'वाय्वो'रित्यादौ वलि लोपो यण स्थानिवत्त्वेन वारितो भाष्ये'ऽच परस्मि'न्नित्यत्रेति बोध्यम् ।

इय चाऽनित्या कृति-तुग्ग्रहणादिति दिक् ।

अकृतेति । विशिष्ट ऊहो येषु तानि—व्यूहानि । ऊहस्तर्क । स च बहिरङ्गेणाऽन्तरङ्गस्य निमित्तविनाशरूप । तद्वन्ति अन्तरङ्गाणि–अकृतानि यैरित्यर्थ । बहिरङ्गेणाऽन्तरङ्गस्य निमित्तविनाशे पश्चात्सभावितेऽन्तरङ्ग नेति फलितम् ।

यद्वा—न कृतो विशिष्ट ऊहो = निश्चय शास्त्रप्रवृत्तिविषयो यैरित्यर्थ.। अध्याहारात्[2]—'निमित्तविनाशसम्भावनाया'मिति लभ्यते । अस्या[3] च ज्ञापक 'समर्थाना प्रथमा'दितिसूत्रे 'समर्थान'मिति । तद्धि सूत्थितात्कृतदीर्घात्प्रत्ययो यथा स्यादित्यर्थम् । अन्तरङ्गत्वाद्दीर्घे कृते एव प्रत्ययप्राप्त्या तद्व्यर्थं सदस्या ज्ञापकम् । तत्र हि भाविन्याऽऽदिवृद्ध्या सवर्णाऽच्त्वविनाश स्पष्ट एव । (न च[4] तत्परिभाषासत्त्वे कृतवर्णानुपूर्वीक समर्थमेव दुर्लभम् । अस्य क्वचिदेवेष्टसिद्ध्यर्थमाश्रयणमित्यर्थस्याऽपि बोधनात्) । उपपादयिष्यते चेदं तत्रापि ।

---

१ 'तथा' इति ग. पाठ । २ 'आक्षेपादध्याहाराद्वा' ख. पाठ. ।

३ ख पुस्तके तु–'अस्यां च ज्ञापकं 'गोरतद्धितलुकी'तिसूत्रस्य 'तद्धित'ग्रहणम् । तद्धि'राजगवीयती'त्यादौ सुपो लुक. सत्त्वेन टज्निषेधो मा भूदिति क्रियते । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वाट्टच्सिद्धौ किं तेन' ।—अय पाठ' ।

४ क कुण्डलित. पाठः । ख. ग. नास्ति ।

एवमदो जग्धिरिति सूत्रस्थ 'ल्यब्'ग्रहणमपि मानम् । 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधते' इतिवचनस्योक्तवचने एवाऽन्तर्भाव ।

यद्यपि 'कृतमपि वा निवर्त्तयन्ती'ति परिभाषाऽन्तर पठ्यते । फलं च तुल्यम् । तथा'प्यकृते'त्येव लघु । 'प्रक्षालनाद्धी'ति न्यायादिति बोध्यम् ।

न कुर्वन्तीति । यथा 'निषेदुषी'मित्यादौ क्सोरिटमन्तरङ्गत्वात्प्राप्तमपि 'भाविना सम्प्रसारणेन वलादित्व नङ्क्ष्यतो'त्यालोच्य न कुर्वन्तीत्यर्थ ।

'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् बाधते' इत्यस्य 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति सूत्रं ज्ञापकम् । 'त्वत्कृत'मित्यादौ लुगपेक्षयाऽन्तरङ्गत्वाद्विभक्तिनिमित्तक-'त्वमावेकवचने' इत्येव सिद्धे, इद व्यर्थं सत्तज्ज्ञापकम् ।

ननु 'तव पुत्रस्त्वत्पुत्र' इत्यादौ तवममादिबाधनार्थं तदावश्यकमिति चेत् । एव तर्हि मपर्यन्तग्रहणाऽनुवृत्तिरत्रत्या तज्ज्ञापिकेति भाष्यकृत. ।

युष्मदादिभ्य आचारक्विप्तु नाऽस्त्येव । सपूर्णसूत्रस्य ज्ञापकतापरभाष्यप्रामाण्यात् । 'ह्रस्वनद्याप' इति नुड्विधायकसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन हलन्तेभ्य आचारक्विबभावाच्च । एवमेवैकाऽर्थकाभ्यां प्रातिपदिकप्रकृतिकणिचोऽप्यनभिधान बोध्यम् ।

ननु मपर्यन्ताऽनुवृत्तिरपि सर्वादेशत्ववारणाय चरिताऽर्था । न चो-'त्सर्गसमानदेशा अपवादा' इति न्यायेन मपर्यन्तस्यैवाऽऽदेशे सिद्धे, तदनुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यम् । तस्य श्रमकजादौ व्यभिचारादिति चेन्न ।

श्रमि मित्त्वेन, बहुचि पुरस्ताद्ग्रहणेनाऽकचि प्राक्टेर्ग्रहणेन तस्य बाधेऽप्यत्रोत्सर्गस्य त्यागे मानाऽभावात् । अत एव 'तस्मिन्नणि चे' त्यनेन

---

१ 'ल्यब्बाधते, लुग्वा बाधते'—इत्यादिवचनानामुक्तवचने' ख पाठ ।

२ 'इति परिभाषाया'' ख पाठः । ३ 'सूत्र'मिति क ग. पाठ ।

४ 'विभक्तिनिमित्तके'ति क ग पाठ । ५ 'ननु सापि सर्वादेशत्व' ख. पाठः ।

६ एतदारभ्य 'तदाशय.' (पृ १३३) इत्यन्त.क. ग पाठ' ।

युष्माकाद्यादेशविधानं चरितार्थम् । अन्यथा आकडादेशमेव विदध्यात् । आकङि हि तवकाद्यादेशयोरेतदपवादयोरुक्तन्यायेनान्त्यादेशत्वापत्तिरत समुदायादेशविधानम् । एवञ्च मपर्यन्ताऽनुवृत्तिस्त्वत्कृतमित्यादौ मपर्यन्तस्यादेशविधानार्था । तत्र चाऽन्तरङ्गत्वात्त्वमावित्येव सिद्धे व्यर्था सा एतज्ज्ञापिका । ज्ञापिते त्वस्मिन्नेतद्विषये त्वादीनामप्राप्त्या, तदपवादत्वाऽभावेन, मपर्यन्तस्यैवादेशार्थं सा चरितार्थेति[1] तदाशय[2] ।

यत्तु हरदत्तेना'ऽन्तरङ्गप्रवृत्तौ–प्रत्यये, उत्तरपदे च मपर्यन्ताऽसम्भवेन तदनुवृत्तिर्ज्ञापिके'त्युक्तम् । तन्न । अन्तरङ्गाणामप्यपवादबाध्यत्वेन, तद्विषये तदप्रवृत्तेः ।

इयं च 'सुपो धातु'ति लुग्विषयैवेति केचित् । 'एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः' 'न यासयो'रित्यादिसूत्रस्थाऽऽकरप्रामाण्येन लुग्मात्रविषयेति तत्त्वम् । अत एव 'सनीस्रंस'इत्यादौ नलोपाऽभावः । 'पञ्चखट्व'इत्यादावेकादेशात्प्रागेव च टापो लुक् । अन्यथा कृतैकादेशस्य लुकि अकारश्रवणं न स्यात्[3] ।

---

१ 'मानाऽभावात् । एवञ्च मपर्यन्तानुवृत्तिर्वाक्यभेदेन पुनर्विधानार्था । तच्च 'त्वत्कृत'मित्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वेणैव सिद्धे व्यर्थमिति ज्ञापकत्वं सुस्थम्' —ख पाठः ।

२ (१३२ पृष्ठस्थ) अतएव इत्यारभ्य एतदन्तः क ग पाठः । ख नास्ति ।

३ इतोऽग्रे—'तस्याऽप्यकृतव्यूहपरिभाषाज्ञापकत्वमेवोचितम् । लाघवात् । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायेनाऽप्यन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुकस्तत्प्रयोजकीभूतसमासादीनामेव च प्राबल्यबोधनेनाऽविशेषात् । अत एव 'समर्थग्रहणमकृतव्यूहपरिभाषाज्ञापक' मित्याकरोक्तं सङ्गच्छते । किञ्चाऽकृतव्यूहपरिभाषाऽतिरिक्तत्वे तयैवोत्तरपदपदस्य चारितार्थ्येऽस्या ज्ञापकमपि भज्येत । अकृतव्यूहपरिभाषा च येन नाऽप्राप्तिन्यायेनाऽन्तरङ्गपरिभाषाऽपवादिकेति बोध्यम् । निमित्तविनाशसम्भावनाऽप्येतत्प्रवृत्तिनिमित्तम् ।'—इत्यथ ख. पाठ'— (१३४ पृष्ठस्थ) 'अयं न्यायोऽप्यन्तरङ्ग' इति क, ग पाठस्थाने ।

अयं[1] न्यायोऽप्यन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलुकस्तत्प्रयोजकीभूतसमासादीनां च प्राबल्यबोधक इत्यकृतव्यूहपरिभाषाऽन्तर्गत एव। अन्यथा तयैव 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'त्यस्य चारितार्थ्ये, एतज्ज्ञापकत्व तस्य भज्येत। (लुङ्[2]गनिमित्तप्राबल्यबोधकत्वं 'चा'विति कैयटे स्पष्टम्)।

अकृतव्यूहपरिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तविनाशसम्भावनाऽपि निमित्तम्[1]। अत एव 'गोमद्दण्डी' त्यादौ हल्ङ्यादिलोपो न। अन्यथा हल्ङ्यादिलोपकाले सामासिकलुक्तोऽप्राप्त्या, तदुत्तर चाऽप्यपहार्यो[3]ऽभावादप्राप्त्या, लोपस्यैवाऽऽपत्ते.। अस्ति चाऽत्राऽपि 'यदीद न स्यात्तर्हि लुक् स्यादेवे'ति सम्भावना। 'अल्लोपोऽन' इति सूत्रस्थतपरकरणन्तु परिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनेन चरितार्थम्। तद्धि 'आन' इत्यादौ लोपवारणाय। अन्यथा दीर्घोऽभावे लोपसम्भावनयाऽकृतव्यूहपरिभाषाबला[4]द्दीर्घोऽप्राप्तौ, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव[5]।

[य[6]त्तु 'अकृतव्यूहपरिभाषा भाष्ये क्वाऽपि न पठिते'ति असिद्धवत्सूत्रे कैयटादय। तन्न। सूत्रवृत्त्यादिसंमतताया भाष्याऽनुक्तत्वमात्रेणाऽनङ्गीकारस्याऽयुक्तत्वात्। 'अप्रतिषिद्धमनुमत भवती'ति न्यायाच्च। 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायज्ञापनेन भाष्यकृताऽप्युक्तत्वाच्च। 'चा'विति सूत्रभाष्यादौ ध्वनितत्वाच्च। तथा च तत्र भाष्यम्—'चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य। नैष दोष। एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो—'न चौ प्रत्यङ्गं भवति, यदय चौ दीर्घत्व शास्ती'ति। प्रत्यङ्गम्। अन्तरङ्गमित्यर्थः। 'समर्थाना' मिति सूत्रभाष्ये च ध्वनिता। कैयटेन च स्पष्टमुपपादिता।

---

१ 'निमित्तम्' इत्यन्तोऽय क ग पाठ । ख नास्ति ।

२ ख ग नास्ति, क. कुण्डलितः । ३ 'तदुत्तरमप्यपहार्यो' ख पाठः ।

४ 'एतत्परिभाषाबलात्' क पाठ॰ ।

५ 'स्पष्टमेवेति स्पष्टम'च परस्मिन्' 'न पदान्ते'ति सूत्रादौ कौस्तुभे' ख पाठ. ।

६ क कुण्डलित॰ ख पुस्तकपाठ । ग नास्ति ।

असिद्धवत्सूत्रस्थकैयटादयस्तु[1] 'कृतमपि शास्त्रं निवर्त्तयन्ती'त्येतत्परिभाषाऽन्तराऽभावपरा[2] इत्यन्ये ।

एवं[3]'मुपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते' इति न्यायोऽप्यकृतव्यूहपरिभाषाऽन्तर्गत एव। अपवादविषयाऽभावस्याऽपि निमित्तकोटौ प्रवेशात्। यथा 'दधती'त्यादावदादेशमवलोक्याऽन्तादेशो नेत्याहु । अपरे तु—एतै सर्वैरन्तरङ्गपरिभाषाऽनित्यत्वमेव ज्ञाप्यत इत्याहु[3]] ।

[यत्तु[4]—'न च बहिरङ्गतया वृद्धेरसिद्धत्वात् 'सौत्थिति'रित्यत्र न निमित्तविनाश इति वाच्यम्। समर्थग्रहणेनैतद्विषये तस्या अप्रवृत्तेरपि ज्ञापनात्। यद्वा—एतज्ज्ञापकैरन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यते इति । तन्न । अन्तरङ्गबहिरङ्गयो समकालप्राप्त्यभावेन 'अन्तरङ्गं बलव'दित्यस्याऽप्राप्ते । 'असिद्ध बहिरङ्ग'मित्यनयाऽपि जातस्य बहिरङ्गस्याऽन्तरङ्गे कर्त्तव्येऽसिद्धत्व बोध्यते, न तु जातेऽन्तरङ्गे तस्य तत्त्व बोध्यते। मानाऽभावात्। फलाऽभावाच्च । एव च सूत्थितादावेकादेशस्य परिभाषासाध्यत्वाऽभावेन तदनित्यत्वज्ञापनाऽसम्भव इति दिक्।

परे तु 'सेदुष' इत्यादौ पूर्वमिटि, तत सम्प्रसारणे, 'नाऽजानन्तर्ये' इति निषेधाद्बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्त्या, यणि, बहिरङ्गतयैव सम्प्रसारणाऽसिद्धत्वेन वल्परत्वाद्यस्य लोपे, तत्सिद्धिरित्येषा परिभाषा निष्फला ।

न च 'लोपो व्यो'रित्येतद्विषये बहिरङ्गाऽसिद्धत्वे 'गौधेर' 'पचेर'न्नित्यादावाङ्गत्वेन बहिरङ्गतया एयादीनामसिद्धत्वेन यलोपाऽनापत्तिरितिवाच्यम्। तद्विषये निर्णीतलक्ष्यतयाऽनित्यत्वेन तदप्रवृत्तावपि, प्रकृतविषये तदप्रवृत्तौ मानाऽभावात्। अत एव 'वाय्वो'रित्यादेर्बहिरङ्ग-

१ तु क० नास्ति । 'कैयटादयस्तु चिन्त्या ' ख पाठ. ।

२ 'परिभाषाऽभावपरा वेति दिक्' ख. पाठ ।

३ 'इत्याहु' रित्यन्तोऽय ख. पाठः। क. ग नास्ति । ४ क ग पाठ । ख नास्ति।

परिभाषया सिद्धिराकरे उक्ता। 'समर्थानां प्रथमा'दिति सूत्रस्थसमर्थ-ग्रहणन्तु 'विषुण' इत्यादावकृतसन्धे प्रत्ययदर्शनेन सर्वत्र तथात्वभ्रमवारणाय न्यायसिद्धार्थोऽनुवाद एव। ध्वनित चेद विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये।

तत्र हि—'द्यौकामि.' 'वैक्षमाणि' 'सौवश्व' इत्याद्यन्तरङ्गपरिभाषोदाहरणमुक्तम्। किञ्च पदावधिकेऽन्वाख्याने 'वार्णादाङ्ग बलीय'इति प्राप्तवृद्धिवारणाय तत्।]

(यत्तूपेयिवानिति सूत्रे 'उपेयिवा'नित्यत्रेडर्थ निपातनम्। इणो लिट. कसाविट पूर्व नित्यत्वाद्द्विर्वचने 'दीर्घ इण'इत्यभ्यासदीर्घत्वे, तत्सामर्थ्यादेकादेशाऽभावेऽनेकाच्त्वाद्वस्वेकाजित्यप्राप्तस्येटो निपातनं क्रियते।

न चेयतुरित्यत्र दीर्घ सावकाश। पूर्वपरविधेरपि पूर्वविधित्वेन, यणादेशस्य स्थानिवत्त्वादेकादेशप्राप्तेरित्युक्तम्। एव चेदजादावुपेयुष इत्यादावतिप्रसङ्ग इत्युक्तम्। तत्तु पदावधिकेऽन्वाख्यानेऽन्तरङ्गत्वमनाश्रित्य प्रवृत्तम्। तदा हि नित्यत्वात्सम्प्रसारणे न वलादिलक्षण इट्, पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वमनाश्रित्येव, 'वस्वेकाजा'दितिनियमबाधितेट. प्रतिप्रसवोऽय'-मित्यनाश्रित्येव चेति दिक्)।

यदपि—'असिद्धव'त्सूत्रे 'वसुसम्प्रसारणमज्विधौ सिद्ध वक्तव्य', 'पपुष' 'तस्थुष'इत्यादौ वसो सम्प्रसारणे कृते आतो लोपो यथा स्या'दिति भाष्ये उक्तम्, तदपि पदस्य विभज्याऽन्वाख्यानपक्षे 'पपा वस् अ'सिति-स्थितेऽन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वादनाश्रयणेन नित्यत्वात्सम्प्रसारणे, ततो बहिरङ्गाऽसिद्धत्वस्याऽनित्यत्वादिडभावे, वस्निमित्तक एवाऽऽतो लोप इत्यभिमानेनैकदेश्युक्तिरिति कैयटेन ध्वनितम्। सिद्धान्तिसंमतोदाहरणन्तु 'लुलुवुष' 'चिच्युष'इत्याद्येव भाष्योक्तम्।

तत्र हि—'वस्वेकाजा'दिति नियमादिडभाव.। अत एव 'चा'विति सूत्रे 'चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेध' इति वचन वार्त्तिककृताऽऽरब्ध, भाष्यकृता च न प्रत्याख्यातम्।

---

१ क कुण्डलित. पाठ। ख ग तु नास्ति। २ क ग पाठ'। ख नास्ति।

प्रत्यङ्गम् = अन्तरङ्गम् । अस्या परिभाषाया सत्यान्तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव 'च्छो'रिति सूत्रे–'अवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्न कार्य. । अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक् प्राप्नोती'ति भाष्ये उक्तम् । तत्सत्त्वे तुकोऽप्राप्त्या यत्नाऽवश्यकत्वकथनमसङ्गतमिति स्पष्टमेव । न च तदनित्यत्वज्ञापनार्थम् । 'अवश्यमत्रे'त्यक्षरस्वारस्यभङ्गाऽऽपत्ते । तथा ल्यब्विधेर्लुग्विधेश्चाऽन्तरङ्गबाधकताया प्रागुक्त भाष्योक्त ज्ञापकं सङ्गच्छते । अन्यथा तयैव तज्ज्ञापकत्वेनाऽभिमताना चारितार्थ्यं स्पष्टमेव । सर्वं चेद 'समर्थाना'मितिसूत्रेऽसिद्धवत्सूत्रे च कैयटेन ध्वनित, स्पष्टमुक्त चेत्याहु. ।

(इति परिभाषाप्रकरणमिति[1]) । 'समर्थ पदविधि' रित्यादीनामन्यत्रोपन्यासस्तु कार्यकालपक्षमाश्रित्य[2] । सूत्रकृताऽपि[3] तस्यास्तथैव करणाच्च । सर्वशास्त्रोपकारिकाणामेवाऽत्र पाठाच्च ।

॥ इति परिभाषाप्रकरणम् ॥

स्यादिति । कार्यशब्दवादे इदम् ।

सहितायां विषय इति । कार्यिनिमित्तयो सहिताया विषयभूतायामित्यर्थ ।

स्थानत[4] इति । इद यथासङ्ख्यसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'जातिपक्षे

---

१ यद्यपि नाय पाठ केष्वपि पुस्तकेषूपलभ्यते, तथापि–आवश्यकत्वाकृष्ट इति मत्वाऽस्माभि. () अत्र स्थापित । २ क पाठोऽयम् । ख तु 'कार्यकालपक्षे' इति पाठ । ३ क पाठ । ख ग. नास्ति ।

४ इत आरभ्य 'ऋल्त्वसिद्धिरिति दिक्'इत्यन्त क ग पाठ' । ख पुस्तके तु तत्स्थाने–'स्थानत आन्तर्यादिति । अत एवाऽनुनासिकाऽनुकरणे 'दधिँ अत्रे' त्यादौ, 'स्वौज'सित्यादौ चाऽनुनासिकस्थाने न निरनुनासिक इति भावः । न चाऽस्य विधीयमानत्वेन सवर्णाऽग्राहकत्वात्कथमनुनासिकविधानमिति वाच्यम् । गुणानामभेदकत्वाऽऽश्रयणात् । स्पष्टं चेदम् 'ऊन'इति सूत्रे भाष्ये । एतेन 'यथासङ्ख्यसूत्रेणैवाऽत्रेष्टसिद्धि'रित्यपास्तम् । (अग्रे १३८ पृष्ठेऽपि टिप्पणीयम्) ।

यथासङ्ख्येनाऽपि निर्वाह' इति 'स्थानेऽन्तरतम'सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

(१३७ पृ० टिप्पणीयम्-) इक्पदोपस्थित-ह्रस्वोपस्थाप्य-दीर्घादौ प्रत्ययाऽर्थाऽऽद्यन्वयाय प्रत्याहारेषु तद्वाच्यवाच्ये लक्षणाया 'दीर्घाज्जसिचे'-त्यत्र निरूपयिष्यमाणत्वेन, इक्पदात्षट्षष्टेरुपस्थित्या, यण्पदेन—गुणानाम-भेदकत्वेन चतुर्णाम्—

—वस्तुत स्वरूपकृतभेदसत्त्वेन भाव्यमानत्वेन सवर्णाऽग्राहकत्वेऽपि, अनुवाद्यसमर्पकत्वेऽपि, यण्पदे लक्ष्यतावच्छेदकस्य प्रसिद्धत्वेन लक्षणया—सप्ताना वोपस्थित्या, सख्यासाम्याऽभावेन तदप्राप्तेश्च । न च शक्यार्थमात्र-विषयकबोधे 'ल्वादिभ्य'इत्यादिनिर्देशोहिततात्पर्याऽनुपपत्तिज्ञानपूर्वकमेव लक्षणाया प्रसरेण, प्राथमिकीं वर्णसमाम्नायपठितवर्णमात्रविषयिकामु-पस्थितिमादाय यथासख्यमस्तु । एव च शक्याऽर्थस्मृतौ यथासख्यसहायेन तद्विषयकवाक्यार्थचतुष्टये 'इत्युत्तरस्ये'त्यादिनिर्देशैर्लक्ष्यसंस्कारके निष्पन्ने, 'ल्वादिभ्य'इत्यादिनिर्देशाल्लक्षितदीर्घादीना तदन्वयिन्येवाऽन्वय इति वाच्यम् । ऋकारे ऌकाराऽऽदेशस्य, ऌकारे राऽऽदेशस्य च प्रसङ्गात् ।

न चेगादिपदोपस्थापितेकारादिभिर्दीर्घादीनां बोधे तेषु प्रकृतिजन्यवृत्त्या, समभिव्याहृतपदजन्यवृत्त्या चोपस्थित्यभावेन विभक्त्यर्थस्य, यण्पदार्थस्य चाऽन्वयानाऽऽपत्तेस्तेषा जातिपरत्वमणुदित्सूत्रे भाष्ये उक्तम् । यथासख्यसूत्रं च व्यक्तिसाम्य इव धर्मसाम्येऽपि प्रवर्त्तते। अत एव 'स्यतासी ऌलुटो'रित्यादौ न दोष । नाऽप्यत्र पक्षेऋकारादौ ऌकाराद्यापत्ति । ऌत्वादिजातेरृकारेऽभा-वात्। 'उरण्रपर'इत्यादाविव ग्राहकशास्त्रेण ग्रहणेऽप्युक्तरीत्यापदादिभिरन्वया-दिति वाच्यम् । अनुनासिकाऽननुनासिकव्यवस्थासिद्धये 'स्थानेऽन्तरतम'-सूत्रप्रवृत्तेरङ्गीकार्यत्वात्। यदि तु ऋऌवर्णयो. सावर्ण्यस्थाने 'ऌवर्ण्यस्य ऋव'-दित्यतिदेश एव क्रियते । 'ऋऌक्'सूत्रे भेदेन निर्देशादतिदेशाऽनित्यत्वेन नाऽतिप्रसङ्ग. । अत एवाऽण्ग्रहणप्रत्याख्यानेऽपि 'उर'णित्यादौ न दोष इत्यु-च्यते, तदा जातिपक्षेऽपि ऌकारे रेफाऽऽपत्तिरिति दिक्' ।–इत्यय ख. पाठः ।

अनुनासिकस्थानेऽपि निरनुनासिक एव । विधीयमानत्वेन सवर्णाऽग्राहकत्वात् । गुणाऽभेदकत्वपक्षोऽपि न विधेयाऽण्विषये । 'अप्रत्यय' इत्यनेन जातिग्रहणप्रयुक्तस्य, गुणाऽभेदकत्वप्रयुक्तस्य, सूत्रप्राप्तस्य च सवर्णग्रहणस्य निषेधात्, जातिग्रहणप्रयुक्तस्यापि तपरसूत्रेणेव । दीर्घादीनामिगादिपदैरुपस्थितये प्रत्याहारेषु जातिपक्ष एवावश्यक इत्यणुदित्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव सवर्झकारादीना झल्त्वसिद्धिरिति दिक् ।

ननु स्थानप्रमाणोभयान्तरतमे ह्रस्वेकारे चरितार्थो यण् दीर्घे कथ प्रवर्त्तेतेत्यत उक्तम्—स्थानत इति । सर्वतोऽस्य बलवत्त्वात् । 'स्थानेऽन्तरतमे' इति सप्तम्यन्तपाठस्य चैतद्दूषणेनैव भाष्ये दूषितत्वादिति भाव ।

चकारो विध्यर्थस्तदाह—द्वे वा स्त इति । 'यरोऽनुनासिके'इति सूत्राद्वाग्रहणमनुवर्त्तते इति 'नाज्झलौ'वित्यत्र भाष्यकैयटयोरुक्ते । सूत्रकृता शाकल्यमते सर्वत्र द्वित्वाऽभावोक्तेश्च । 'हली'ति वक्तव्ये'ऽनची'ति करणात्, 'वाक्', 'वाक्क्' इत्यसिद्धेश्च प्रसज्यप्रतिषेध । तदाह—न त्वचीति । तत्राऽस्मिन्द्वित्वे द्वि प्रयोग एव, न तु स्थाने द्विर्वचनत्वम् । मानाऽभावात् । 'यर' इत्यादेरध्याहृतोच्चारणक्रियाऽपेक्षया कर्मषष्ठ्या एवोचितत्वाच्च । 'सर्वस्य द्वे' इत्यत्र स्थानेद्विर्वचनत्वे मानन्तु तत्रैव वक्ष्याम ।

इति धकारेति । न तु द्वित्वे पूर्वधस्थाने जस्त्वनिष्पन्नदस्याऽपि । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्ते । 'विकारभेदेन न लक्ष्यभेद' इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम् ।

---

१ ख नास्ति । २ क ग पुस्तकपाठः । ख नास्ति ।

३ इतोऽग्रे-'जश्त्वस्याऽसिद्धत्व'मिति तु न युक्तं, 'पूर्वत्राऽसिद्धीयमद्वित्वे' इति निषेधात् । यथा चाऽत्र न लक्ष्यभेदस्तथा 'सम' सुटी'त्यत्र निरूपयिष्याम' । कार्यकालपक्षे जश्त्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन लक्ष्यभेदस्योक्तिसम्भवाऽभावाच्चेति भाव' ।' ख पाठ ।

४ 'प्रपञ्चित' मित्यन्तोऽय क. ग पाठ ।

न चाऽत्र यणो बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वादच्परत्वमेवेति वाच्यम् । 'नाऽजानन्तर्ये' इति निषेधात् । ([1]यथोद्देशपक्षे तदप्राप्तेश्च) ।

यद्यपि तत्स्थानाऽऽपन्नस्य तद्धर्मलाभो दृष्टो लोके, यथा [2]योज्यकुलादौ गुर्वभावे गुरु[3]प्रेषितच्छात्रादे पूजादि । तथाऽपि 'स्वं रूप'मिति सूत्रा[4]-व्याकरणे न स्यादत. स्थानिवत्सूत्रम् ।

आदेश इति । अत एव '[5]अग्रही'दित्यादौ ईट इट्त्वसिद्धि. ।

[[6]एतेन 'धात्वङ्गकृत्तद्धिताऽव्ययसुप्तिङ्पदादेशा' इति वृत्त्याद्युक्तं, सिजादीना च प्रत्ययाधिकारपाठात् अम्वत्प्रत्ययत्व'मिति तद्विवरणोक्त[7]ञ्च अपास्तम् । अव्ययस्याऽङ्ग-पदाभ्या पृथग्ग्रहणवैयर्थ्याच्च । परिगणनपक्षे मनोरमायामव्ययपदवैयर्थ्याऽनुक्तिस्तु 'तत्पक्षे प्रयोगाऽसिद्धिरूपदोष-स्याऽपि सत्त्वम्, उदाहरणत्वपक्षे तु तद्वैयर्थ्यमेव दोष'इत्यभिप्रेत्येत्याहु ।

यत्त्वव्ययाशे 'प्रस्तुत्ये'ति वृत्तावुदाहृतम् । 'सर्वे सर्वपदाऽऽदेशा'इति न्यायेन 'प्रस्तुत्वे'त्यस्य स्थाने 'प्रस्तूये'त्यादेश इति व्याख्यातार. । तन्न । 'अर्थवत्येव स्थानित्व'मिति तत्तात्पर्येण क्त्वोऽप्यर्थवत्त्वेन तादृशस्थान्या-देशभावकल्पने मानाऽभावात् । ([8]न च जहत्स्वार्थाया वृत्तौ क्त्व आनर्थक्यम् । भूतपूर्वगत्या तत्राऽप्यर्थवत्त्वात् । अत एवाऽत्र तुक्) । क्त्वामात्रं च नाऽव्ययमिति स्पष्टमेव । कृत्त्वेन सिद्धेश्च] ।

न तु स्थान्यलेति । [9]स्थानिसम्बन्ध्यल्वृत्तिधर्माश्रये नेत्यर्थ' ।

---

१ ख पाठ । २ 'शिष्यकुलादौ' ख पाठ । ३ 'गुरुपुत्रादे'' ख पाठ ।

४ 'स्व रूपमिति सूत्राल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया च व्याकरणे'-ख पाठः ।

५ 'अत एव सिजादीनामादेशादीनां प्रत्ययत्वसिद्धिः ।' 'अग्रही' दित्यादावीट इट्त्वसिद्धिश्च' ख पाठ ।

६ ख पाठ । क तु कुण्डलित । ग नास्त्येव ।

७ एतदङ्कान्तस्थ क पाठः । ख नास्ति । ८ ख पाठ ।

९ एतदङ्कान्तस्थः क ग पाठ । 'न' इति तु तत्र नास्ति ।

इद फलिताऽर्थकथनम् । पर्युदास एव तूचित । वाक्यभेदाऽसमर्थ-समासाऽभावलाघवाऽनुरोधात् । अत एव 'शास्त्रीये कार्ये एवाऽय स्थानिवद्भाव'इति, अत्र सूत्रे 'शास्त्रीयकार्यस्याऽभावाऽतिदेशो ने'ति सिद्धान्त. । अन्यथा 'नायक' इत्याद्यसिद्ध्यापत्ते । अत एव 'किरतौ लवने' इत्यादिनिर्देशा. सङ्गच्छन्ते । (अत एवाऽत्र यथेष्टवाक्यशेषाऽध्याहारो न) ।

न चैवमपि इटो वलादित्वाऽऽश्रयतया 'बभूविवे'त्याद्यसिद्धिरिति वाच्यम् । प्रत्यासत्त्या यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाऽप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते, तस्य निमित्तस्य स्थान्यलसाधारणधर्मत्वे एव निषेधप्रवृत्ते । प्रकृते चाऽऽर्द्धधातुकवैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्ति । न च तत्स्थान्यलसाधारणम् । यच्च तादृश वलादित्व, न तद्वैकल्यप्रयुक्ताऽप्राप्तिरिति बोध्यम् ।

(अत एव 'रामाये'त्यादौ यञादित्वनिमित्तकोऽपि 'ए'वृत्तिसुप्त्वमात्रा-ऽऽश्रय 'सुपि चे'ति दीर्घ सिद्ध्यति । सुप्त्व च न तदसाधारणम् । भ्या-मादिषु समुदायेऽपि सत्त्वात्) । प्रत्यासत्तिन्यायात्, 'कष्टाये'ति ज्ञापका-च्चाऽल स्थानित्व, स्थानिसम्बन्धित्व वा लभ्यते । इदमेवाऽभिप्रेत्य भाष्ये उक्तम्–'आदेशिन्यल्याश्रीयमाणे प्रतिषेध' इति ।

अत्र कार्यमतिदिश्यते, प्राधान्यात् । (कार्यं च न जरसादिरूपमेव, किन्तु शास्त्रविहितं सुप्त्वाद्यपि) । तत्राऽनपेक्षितशास्त्रम्, अनपेक्षितनिमित्त च

---

१ क ग नास्ति । ख पाठ. ।

२ 'न च स्थान्यलाश्रितविधिभिन्नविधौ कर्त्तव्ये इत्यर्थेऽपि बभूविवेत्याद्यसिद्धि-रिति वाच्यम् ।' ख पाठ ।

३ 'अतिदेशो मृग्यते, स्थान्यलसाधारणतन्निमित्तनिमित्तकविधिभिन्नविधावि-त्यर्थात् । अत एव रामायेत्यादौ' ख पाठ । ४ ख पाठ ।

५ क ग पाठ । ख नास्ति । ६ क ग नास्ति ।

७ 'तत्राऽनपेक्षितनिमित्तं च कार्यमनेनैव क्रियते' ख पाठ ।

कार्यमनेनैव क्रियते । यद्वाऽनपेक्षिताऽर्थसन्निधानस्तत्तन्निमित्तरूपकार्य-व्यवहार एवाऽनेन । कार्यन्तु स्वशास्त्रेणाऽर्थादेव सिद्धमिति ।

अत एव 'रामाये'त्यादौ स्थानिवद्भावेन याऽऽदेशस्य सुप्त्वा 'त्सुपि चे'ति दीर्घ' इत्यादि सङ्गच्छते । (इनादीन्बाधित्वा परत्वाज्जरसिति च)[1] । एतन्मूलकमेव पठ्यते–'अतिदिश्यमानकार्याणामुपदेशदेश एव देश'[2]इति । आद्यपक्षमभिप्रेत्य च 'शब्दाऽन्तरस्य प्राप्नुवन्विधि'रिति सङ्गच्छते इति बोध्यम् । यन्निमित्तवैकल्यप्रयुक्तोपदेशाऽप्रवृत्तावतिदेशो मृग्यते तन्निमित्त शास्त्रीयमेव । प्रत्यासत्ते. । अत एव तासौ नित्याऽनिटत्वस्याऽशास्त्रीयत्वात् 'थलि नित्यमि'डित्यादि सङ्गच्छते । अनल्विधाविति किम् ? । तेन तस्मात्तस्य तस्मिश्च विधौ मा भूत् । 'व्यूढोरस्केन' 'द्यौ' 'द्युकामः' 'क इष्ट' इत्युदाहरणानि तत्र तत्र व्याख्यास्यन्ते[3] ।

नन्वादेशग्रहण व्यर्थम् । 'षष्ठी स्थाने' इत्यनुवृत्त्या 'स्थाने[4] य स स्थानिव'दित्यर्थेनैव सिद्धे । 'स्थानिव'दित्युक्ते सम्बन्धिशब्दमहिम्नैव तल्लाभाच्च । न च 'पचेत्वि'[5]त्यादा'वेरु'रित्याद्यनुमितानां तेस्त्वादीनामपि स्थानिवद्भावाय तत् । 'सर्वे सर्वपदादेशा' इत्यस्य सत्त्वेन तत्राऽपि स्थान्यादेशभावसत्त्वेनाऽक्षते । 'श्रौत एव स्थान्यादेशभावो ग्राह्य' इत्यत्र न मानम् । तदर्थज्ञापकेनाऽशे.[6] शित्त्वेनाऽत्र सूत्रे तद्ग्रहबोधनाच्च इति[7] चेन्न । मुख्याऽऽदेशग्रहणशङ्कावारणार्थत्वेनानुमानिकादेशग्रहणाथमादेशग्रहणस्य सत्त्वादिति स्पष्ट भाष्ये ।

यत्तु-एतन्मूलकमेव पठ्यते—यदागमास्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते'

---

१ क ग नास्ति । २ 'देश इति' इत्यन्तोऽय क ग पाठ. । ख नास्ति ।

३ 'व्याख्यास्यन्ते' इत्यन्तोऽय क ग पाठ ।

४ 'स्थानार्थकषष्ठ्यन्तार्थस्य स्थाने यः, स स्थानिवत्' ख. पाठ ।

५ 'पचन्त्वित्यादौ' क. पाठ । ६ 'युष्मदस्मद्भ्या ङशोऽशि'ति शित्त्वेनेत्यर्थः ।

७ 'स्पष्ट भाष्ये' इत्यन्तोऽय क ग पाठ. । ख. नास्ति ।

इति । 'अनागमकाना साऽऽगमका आदेशा'इति 'दाधाघ्वि'त्यादिसूत्र-स्थभाष्यरीत्या तत्राऽप्यानुमानिकस्थान्यादेशभावसत्त्वात् । अल्विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् 'दिदीये' इत्यादौ यणादिक न । अन्यथा युट एकारा-ऽऽगमत्वेनाऽज्ग्रहणेन ग्रहणात्तद्दुर्वार स्यात् । (एतेन[1] 'यदागमा'इति परिभाषाऽन्तरमेवे'त्यपास्तम्)—इति । तन्न ।

'अनागमकाना साऽऽगमका आदेशा' इत्यस्य ह्ययमर्थ,—'आर्द्ध-धातुकस्येडागमो भवती'त्यर्थे जाते, ततो नित्येषु शब्देष्वागमविधाना-ऽनुपपत्त्याऽर्थापत्तिमूलकवाक्याऽन्तरकल्पनेन बुद्धिविपरिणामरूप' स्थान्या-देशभाव' इति । तेन न नित्यत्वहानि । स्थानिवत्सूत्रे च ईदृशाऽऽदेश-ग्रहणे न मानम् । अष्टाध्यायीपठितषष्ठ्यादिबोधितस्थान्यादेशभावे चारि-तार्थ्यात् । (स्थानषष्ठीत्वबाधकाऽऽद्यन्तावित्यादिसूत्रारम्भसामर्थ्याच्च[3]) ।

किञ्चैव स्थानिवद्भावे[4] सति (स्थानिवद्भावस्य[5] वतिघटितवाक्यत्वेन, स्थान्याऽऽरोपमात्रबोधकत्वात्—) स्थानिबुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या 'निर्दिश्यमा-नस्ये'ति परिभाषाबाधाऽभावेनाऽडाद्यागमसहितस्य पिबाद्यादेशाऽऽपत्त्या, 'लाऽवस्थायाम'डिति भाष्योक्तसिद्धान्ताऽसङ्गत्यापत्ति. । 'उदस्था'[6]दि-त्यादौ निर्दिश्यमानपरिभाषयो'द स्थास्तम्भो'रित्येतद्वारणपर'पाद. प'दिति सूत्रस्थभाष्याऽसङ्गतेश्च । स्थानिवद्भावविषयेऽपि 'निर्दिश्यमानस्ये'ति-परिभाषयाऽप्रवृत्तौ 'तिसृणा'मित्यत्र तिस्रादेशे, स्थानिवद्भावेन त्रया-ऽऽदेशमाशङ्क्य, सकृद्गतिन्यायेन समाधान भाष्योक्तमसङ्गतं स्यात् ।

अत एव 'द्वितीयाटौस्स्वेन' इत्यत्र 'एनदादेश'इति भाष्यमते 'एनम्'

---

१ 'इत्याद्यन्तौ टकिता'वित्यादिसूत्रस्थ' ख. पाठ ।

२ क ग. नास्ति । ख पाठ ।

३ क ग नास्ति । ख पाठः । ४ स्थानिवद्भावे सती'ति ख पुस्तके नास्ति ।

५ क ग पुस्तके नास्ति ।

६ 'भाष्याऽसङ्गतेश्चे'त्यन्त. क ग. पाठः । ख नास्ति ।

'एना'वित्यादौ त्यदाद्यत्वसिद्धि । अन्यथा निर्दिश्यमानेदमोऽन्त्याऽभावेन 'त्यदादीनाम' इत्यत्व न स्यात् । (अपि चैव 'रुदिही'त्यादौ धित्वाऽऽपत्ति)। 'एरु'रित्यादौ तु स्थानषष्ठीनिर्देशात्तदन्तपरतया(ऽपि पदद्वयस्य व्याख्यातु शक्यत्वात्, 'ङसोऽशि'ति ज्ञापकसिद्ध–'सर्वे सर्वपदादेशा'इत्यस्य सत्त्वाच्च)—पठितवाक्यस्यैव, समुदायाऽऽदेशपरतया–तस्य स्थानिवत्सूत्रेऽग्रहणान्न दोष ।

ननु 'राज्ञ क चे'ति कादेशे'ऽन -अकादेश' इत्याकारकाऽऽनुमानिकस्थान्यादेशभावसम्भवात्, 'राजकीय'मित्यादौ स्थानिवद्भावेना'ऽल्लोपोऽन' इत्यापत्तिरिति चेन्न । स्थानषष्ठीनिर्दिष्टेऽर्थवति स्थान्यादेशभावेनैव वाक्योपपत्तावन्यमादाय तत्कल्पने मानाऽभावात् । पुच्छरहितश्वदृष्टान्तेनाऽन्त्वेऽपि नकारप्रश्लेषान्न दोष इति वक्ष्यते । अर्द्धविकारेण प्रत्यभिज्ञाऽभावाद्वा । यत्र तु स्थानषष्ठीनिर्दिष्टोऽनर्थकस्तत्र भवत्येव तथा कल्पना । यथा 'एरु'रित्यादौ–'तेरतु'रिति । आनुमानिकस्थान्यादेशभावकल्पनेऽप्युपजीव्यत्वात् श्रौतस्थान्यादेशभावस्य न त्याग ।अत एवाऽ'च. परस्मिन्नि'त्यादीनामुक्तिसम्भव । ('यदागमा'इति त्ववयविग्रहणेन लोके विशिष्टस्यैव ग्रहणान्न्यायसिद्धमिति केचित्। 'णेरनिटी'त्यादिज्ञापकसिद्ध'मित्यपरे)।

'यदागमा' इत्यादेर्यमुद्दिश्यागमो विहित. स तद्गुणीभूत , शास्त्रेण तदवयवत्वेन बोधितोऽतस्तद्ग्रहणेन = तद्ग्राहकेण शब्देन गृह्यत इत्यर्थः । एवञ्च 'तद्गुणीभूत' इत्यशो बीजकथनम् । लोकेऽपि देवदत्तस्याऽङ्गाऽऽधिक्ये तद्विशिष्टस्यैव देवदत्तग्रहणेन ग्रहण दृश्यते ।

'प्रनिदारयती'त्यादौ तु न'दा'रित्यस्य घुत्वम् । 'यमुद्दिश्य विहिता'

---

१ क ग नास्ति । ख पाठ । २ क ग. नास्ति । ख पाठ ।

३ 'स्थान्यादेशभावकल्पनेऽप्यन्यमादाय' ख पाठ ।

४ क ग नास्ति । ख पाठ• ।

५ 'दृश्यते' इत्यन्त. क ग पाठः । ख नास्ति ।

इत्यर्थात् । तेन नेर्णत्वाऽभाव सिद्ध्यति । 'आने मुगि'ति मुग्विधानसामर्थ्येनाऽस्या अनित्यत्वात् क्वचिद्वर्णग्रहणे तदप्रवृत्त्या 'दिदीये' 'अग्निचिदत्रे'-त्यादौ न यणादिकम् ।

न च एकारादेर्वर्णस्य कथ वर्णाऽन्तरमवयव । तदुक्तम्—'रऋत' इत्यत्र भाष्ये—'कथ ऋकारस्य नाम हल् आदि स्यादन्यस्याऽन्य इती'ति वाच्यम् । वचनेनाऽवयवत्वबोधनात् । तस्य चा ऽवयववदि'ति सादृश्ये पर्यवसानं बोध्यम्[1] । वर्णग्रहणे क्वचिदप्रवृत्तेरेव 'जहारे'त्यादा'वात औ णल'इति न । 'क्वचि'दित्युक्ते'राने मुगि'तिसूत्रे भाष्ये-'अकारस्याऽङ्गाऽवयवस्य मुगि'त्यर्थे, 'पचमान' इत्यत्र 'तास्यनुदात्ते'दिति स्वरो न स्यादि'त्याशङ्क्य, 'उपदेशभक्तस्तद्ग्रहणेन ग्राहिष्यते' इति समाहितं[2] सङ्गच्छते । 'ङमो ह्रस्वादि'ति सूत्रस्थभाष्यसङ्गतिश्च । अरारोर्गुणवृद्धिसञ्ज्ञा च सिध्यतीति दिक् ।

ननु तोस्तित्त्वमपि छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्वव्यवहारवल्लोकसिद्धन्यायेनैव सिद्धम् । तदेतत्पठ्यते-'एकदेशविकृतस्याऽनन्यत्वात्सिद्धमि'ति । न च शब्दाऽनित्यत्वाऽऽपत्ति । 'रेखागवय'न्यायेन समाधानादिति चेन्न । अर्द्धस्याऽन्यथात्वे, जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवदर्शनाऽभावेन, तौ तित्त्वप्रतीतेर्न्यायेनाऽनुपपादनात् । निर्जरादौ[3] त्वनेन न्यायेनैव सिद्धिरिति सूत्रव्यापाराऽभावा'त्परत्वाज्जरसि'त्यादिग्रन्थानामपि सङ्गतिर्बोध्या । यथा च परि-

---

१ 'पर्यवसान बोध्यमि'त्यतोऽग्रे ख पुस्तके त्वयम्पाठ —'जहारेत्यादावात औ णल इति च न । 'रपर' इति पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिरिति कश्चित् । अत एवाऽऽने मुगिति' ।

२ 'इति समाहितमिति चेन्न । मुख्याऽऽदेशग्रहणशङ्कावारणार्थत्वेन आनुमानिकाऽऽदेशग्रहणार्थमादेशग्रहणस्य सत्त्वादिति स्पष्ट भाष्ये । ननु तोस्तित्वम्' ख पाठ ।

३ इत आरभ्य 'नाऽनेन न्यायेन लाभ. ।' एतत्पर्यन्त पाठो ग. नास्ति ।

च्छिन्नपरिमाण-कनिष्ठ-निष्कत्वादीनामीषन्न्यूने तस्मिन्न लोके व्यवहार-स्तथाऽक्तपरिमाणसञ्ज्ञिनिष्ठोपसर्गत्वादीना नाऽनेन न्यायेन लाभ ।

[1]न चाऽभीयादित्यादौ भान्तस्याऽनेन न्यायेनोपसर्गत्वादीकारस्य पराऽऽदिवद्भावेनेण्त्वाद् ह्रस्वो दुर्वार इति वाच्यम्।

[2]वक्ष्यमाणज्ञापकासिद्धत्वेनाऽस्य न्यायस्याऽनित्यत्वेनाऽसार्वत्रिकत्वात्।

किञ्च यद्वर्णविकारेण शब्दस्य विकृतत्व, तद्वर्णविशिष्टेन विशेषशब्देन यत्र तस्य ग्रहण, तत्र नाऽस्य न्यायस्य प्रवृत्ति । तथैव लोकव्युत्पत्ते । न हि 'सपुच्छश्व'शब्देन च्छिन्नपुच्छशुनो ग्रहण लोके। अतोऽपि नाऽभेर्वि-कृतस्योपसर्गत्वमनेन न्यायेन। 'प्रादय' इत्यादिना तत्तद्रूपेण गृहीत्वैव सञ्ज्ञाविधानादिति दिक्। ध्वनित चेदं सर्वं भाष्यादौ।

यत्तु 'अयं न्यायोऽपि स्थानषष्ठीनिर्दिष्ट एवे'ति। तन्न। मानाऽभावात्। अत एव 'प्राग्दीव्यतोऽणि'ति सूत्रभाष्ये 'दीव्यति'शब्दैकदेश–'दीव्य'-च्छब्दाऽनुकरणमिदमि'त्युक्त्वा, 'किमर्थं विकृतनिर्देश.?। एतदेव ज्ञापयत्या-चार्यो भवत्येषा परिभाषा–'एकदेशविकृतमनन्यवदि'त्युक्तम्। स्थानषष्ठी-निर्दिष्ट एव प्रवृत्तौ तु तदसङ्गति' स्पष्टैव[4]। 'अनन्यव'दित्यस्याऽन्यवन्ने-त्यर्थ । तत्राऽन्यसादृश्यनिषेधेऽन्यत्वाऽभाव. सुतरामिति दिक्।

नन्वेवमपि 'अपचत्तण्डुला'नित्यादौ स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वेऽपि, स्वतोऽप्रत्ययत्वेन, ब्राह्मणत्वेनाऽतिदिष्टक्षत्रियस्य ब्राह्मणभिन्नत्ववत्[6], प्रत्य-याऽन्तभिन्नत्वाऽनपायात्प्रातिपदिकत्व स्यात्। 'अप्रत्यय'इति हि पर्युदास.।

---

१ इत आरभ्य 'इति वाच्यम्' इत्यन्त क ग पाठ'। ख नास्ति।

२ इतोऽग्रे–गणपठितानामक्तपरिमाणानामेव तत्र सञ्ज्ञित्वबोधनात्। स्पष्टञ्चे-दमङ्गसञ्ज्ञासूत्रे भाष्ये'–अय पाठ क. कुण्डलित.। ख. ग नास्ति।

३ इत आरभ्य 'सञ्ज्ञाविधानादिति दिक्' इत्यन्त पाठ ख ग नास्ति।

४ 'स्पष्टैवेति दिक्। नन्वेवमपि अपचत्तण्डुलान्' ख ग. पाठ.।

५ इत आरभ्य 'सुतरामिति दिक्' इत्यन्त पाठ. ख. ग नास्ति।

६ इत आरभ्य 'ब्राह्मणभिन्नत्ववत्' इत्यन्तोऽयं पाठ. ख ग नास्ति।

प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयणे वाक्यभेदाऽसमर्थसमासाऽऽपत्तेः ।

अत[2] एव 'सृजिदृशोर्झल्यमकिती' त्यादौ पर्युदासाश्रयणे 'सिसृक्षती'-त्यादौ कित्त्वाऽतिदेशेऽपि स्वतोऽकित्त्वादमागमप्राप्तिमाशङ्क्य प्रसज्यप्रति-षेधाश्रयणेन समाहितमिति चेन्न । अतिदेशस्वाभाव्यादेवाऽतिदिश्यमान-विरुद्धस्वाश्रयकार्याऽभावात् । अत एव 'ब्राह्मणवदि'त्युक्तेऽब्राह्मणत्वप्रयुक्तं मद्यपानादि निवर्त्तते । इद चाऽसिद्धवत्सूत्रे (अष्टमे[3] च) कैयटे स्पष्टम्[4] ।

अत एव 'जही' त्यादौ जादेशस्याऽसिद्धवत्त्वे स्वाश्रयोऽपि हेर्लुक् न । सिद्धत्वाऽसिद्धत्वयोर्विरोधात् । असिद्धवत्सूत्रन्तु 'शाधी'त्यादौ स्थानि-प्रयुक्तधिभावसम्पादनेन चरितार्थम् । 'सृजिदृशो'रिति सूत्रे प्रसज्य-प्रतिषेधपरभाष्यन्तूपायाऽन्तरपरतया व्याख्येयम् । न चैव पर्युदासत्वे स्थानिवद्भाव एव दुर्लभ, शास्त्रीयकार्याऽभावादिति वाच्यम् । वाच्यवृत्त्या प्रातिपदिकत्वाऽभावस्य शास्त्रबोध्यताऽभावेऽपि, तात्पर्येण शास्त्रविषयत्वेन शास्त्रीयत्वात् । अत एव 'पर्युदासे प्रतिषेधो गम्य' इति शास्त्रकृता व्यवहार ।

---

१ इतोऽग्रे—'न च प्रत्ययत्वाद्यतिदेशे प्रत्ययत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्व वक्तुमशक्यमिति न प्रातिपदिकत्वादीति वाच्यम् । प्रातिपदिकत्वाऽभावस्या-ऽशास्त्रीयत्वेनाऽत्राऽभावाऽतिदेशाऽभावेन च तत्र स्थानिवद्भावस्य वक्तुम-शक्यत्वात् । किञ्चाऽतिदिश्यमानमारोपितं धर्ममादाय तत्त्वावच्छिन्नप्रतियो-गिताकभेदाऽभावो निरूपयितुमशक्य । विरोधाऽभावात् । ब्राह्मणत्वेना-ऽतिदिष्टक्षत्रियस्याऽब्राह्मणत्वाऽनापत्ते । अपि चैव 'सृजिदृशोर्झल्यमकिती'-त्यादौ पर्युदासाऽऽश्रयणे 'सिसृक्षती'त्यादौ कित्त्वाऽतिदेशमात्रेणैव कित्त्वाव-च्छिन्नप्रतियोगिताकभेदराहित्यादमागमाऽप्राप्तौ भाष्यकृत प्रसज्यप्रतिषेधा-लम्बनस्य निर्बीजत्वाऽऽपत्तिरिति चेन्न । अतिदेशस्वाभाव्यादेव'—इति ख पाठः । २ इत आरभ्य 'चेन्न' इत्यन्त. क ग. पाठ. । ख नास्ति । ३ क ग नास्ति । ४ इतोऽग्रे—'अत एव 'प्रकृतिवदनुकरण'मित्यादिविषयेऽपि न दोष ' ख. पाठ. । क ग नास्ति ।

नन्वेवमचीत्यादिविशेषणद्वारा हलि अयाद्यभावस्याऽपि शास्त्र तात्पर्यविषयत्वेन, तस्याऽपि शास्त्रीयत्वा'ल्लवने' इत्यादिनिर्देशाऽसङ्गतिरिति चेत्। एवं तर्हि 'पक्षिमत्स्यमृगान्हन्ती'त्यादिनिर्देशै. पर्युदासलभ्याऽशास्त्रीयस्याऽपि शास्त्रतात्पर्यविषयस्य शास्त्रीयवदतिदेशज्ञापनान्न दोष ।

एतेन 'क्षिय' इत्यादौ 'प्रकृतिव'दित्यतिदेशेन धातुत्वेऽपि, स्वनिष्ठाऽधातुत्वमादाय सञ्ज्ञा। 'अधातु'रिति हि पर्युदास । अत आतिदेशिककार्योऽभावादतिदेशाऽप्रवृत्तौ, तद्विरुद्धमपि स्वाश्रय प्रवर्त्तत इति 'क्षियो दीर्घा'दिति सूत्रे कैयटोक्तमपास्तम्। अत एव तत्र भाष्ये इयङर्थं प्रकृतिवदतिदेशे स्वाद्यनुत्पत्तिमाशङ्क्य 'एव तर्हि आतिदेशिकाना स्वाश्रयाण्यपि न निवर्त्तन्त' इति समाधाय, विरुद्धनिवृत्तेरावश्यकत्वाऽभिप्रायेण—'अथाऽप्येतन्न'ति शङ्कायाम्, 'एवमपि न दोष , निर्देशसामर्थ्यादेव तदुत्पत्ते'रिति समाहितम्। तत एव निर्देशात्सोऽनिदेशोऽनित्य इति तदाशय ।

अत एवाऽधातुग्रहणप्रयोजनेऽहन्नित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तपर्युदासमाशङ्क्य, 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रिति ज्ञापकेन तत्र कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणाऽप्रवृत्त्या समाहितमर्थवत्सूत्रे भाष्ये।

अत एव 'वे स्कन्देरनिष्ठाया'मित्यत्र षत्वविधायकेऽनिष्ठायामिति पर्युदासश्चरितार्थ ।

तत्र हि तिङन्तादिषु षत्ववारणाय पर्युदास आवश्यक । 'विस्कन्न'इत्यादौ निष्ठान्तत्वस्य नित्यतया स्थानिवद्भावेनैव निष्ठात्वस्य वक्तव्यत्वादिति दिक्।

ननु चैवमपि 'स्थान्यादेश'इति सूत्र्यता, वत्यध्याहारेण, लक्षणया वाऽभिमताऽर्थसिद्धे । 'अन्यत्राऽन्यशब्द प्रयुज्यमानो विनाऽपि वतिं वत्यर्थं गमयती'ति सिद्धान्तात्। 'अब्रह्मदत्त ब्रह्मदत्त'इत्याह। 'ब्रह्मदत्तव'-

१ 'शास्त्रतात्पर्यविषयस्य' इति ख नास्ति। क ग पाठ । २ 'इति तदाशय' इत्यन्त क ग पाठ । ख नास्ति। ३ इत आरभ्य 'अर्थवत्सूत्रे भाष्ये' इत्यन्त ग नास्ति। क कुण्डलित ख पाठ । ४ इत आरभ्य १४९ पृष्ठस्थ 'स्पष्टमेवेति चेन्न'इत्यन्तः क ग पाठ । ख. नास्ति।

दिति गम्यते'इति तत्र तत्र भाष्योक्ते । अत एव 'युष्मदस्मदो'रित्यत्र अनादेशग्रहणं चरितार्थम् । अन्यथाऽऽदेशे स्थानिप्रयुक्तकार्योऽप्राप्त्या तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति चेन्न[1] । उत्तरसूत्रेऽभावाऽतिदेशार्थं, स्पष्टतयाऽर्थ-लाभार्थं च तस्य सत्त्वात् ।

नन्वेवमपि 'अनल' इत्युक्त्यैव सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या समास-चतुष्टयफललाभे 'विधि'ग्रहण व्यर्थमिति चेत् । अप्राधान्येनाऽप्यला-श्रयणे निषेधार्थं तत् । तद्धि अलाश्रयविधिमात्रे[2] निषेधो यथा स्या-दित्येवमर्थम् । तेन 'प्रपठ्ये'त्यत्र वलादिलक्षण इण्न । (विनिर्गमना-[3]विरहाद्–) इदमेव विशेषाऽतिदेशमपि बोधयति । अन्यथा[4] वलादित्वस्य क्त्वाविशेषधर्मत्वात्सामान्याऽतिदेशे विशेषाऽनतिदेशेन सिद्धौ, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । इडादेरपि क्त्व सत्त्वाद्वलादित्व तद्विशेषधर्म । 'प्रदाये'त्यादौ हलादिकिर्डान्निमित्तकेत्त्वनिषेधक'न ल्यपी'त्यादिलिङ्गाच्च । कित्त्वं हि क्त्वाविशेषधर्म । सेट्क्त्वस्तदभावात् ।

न चैवमपि कित्त्वस्याऽल्विधित्वात्स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तौ तद्व्यर्थमेवेति वाच्यम् । अनुबन्धकार्येऽनल्विधावितिप्रतिषेधप्रवृत्त्यभावस्याऽपि ज्ञापनात् । अन्तरङ्गेण लोपेनाऽऽदेशसम्बन्धात्प्रागेवाऽनुबन्धानामपहारेण तेषां स्थान्यल्त्वाऽभावाच्च । तेनाऽरुदितामित्यादौ सार्वधातुकत्वनिबन्धने-डादिसिद्धि । सार्वधातुकत्वस्य विशेषधर्मत्वात् । उपस्थितधर्मैं, तद्व्या-पकसामान्यधर्मैश्च विध्याकाङ्क्षापूरणे सति, तदतिरिक्तविशेषग्रहणे मानाऽभावेन, सामान्याऽतिदेशे विशेषाऽनतिदेशात् । अत एवा'ऽऽशं-साया भूतवच्चे'त्यनेन भूतसामान्यविहितयोर्लुङ्निष्ठयोरेवाऽतिदेशो,

---

१ न चैव सञ्ज्ञाप्रकरणा'त्स्थान्यादेशस्य सञ्ज्ञे'त्याद्यर्थोऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । 'युष्मदस्मदोरनादेशे'इत्यनादेशग्रहणवैयर्थ्यापत्ते । एतेन 'विपरीताऽतिदेश-वारणार्थमि'त्यपि परास्तमिति चेन्न'–इति ख पाठ एतत्पाठस्थाने ।

२ 'अल्विधिमात्रे' ख पाठ. । ३ क ग नास्ति । ख. पाठ. ।

४ इति आरभ्य 'तद्विशेषधर्मः' इत्यन्त. क ग पाठ । ख. नास्ति ।

न लङ्लिटोरित्याहुः ।

'अलाश्रयो विधि'रित्येवंरूपस्य विधिग्रहणलभ्यसमासस्य बलादेव यत्र विधौ विशेष्यतया, विशेषणतया वा शब्दतोऽल्मात्राऽऽश्रयणं, तादृशे विधौ निषेधः । अत एवाऽग्रहीदित्यादा'विट ईटी'ति सिचो लोपे न दीर्घस्य स्थानिवत्त्वनिषेधः । सूत्रे 'इट' इति शब्दतः समुदायाश्रयणात् । अन्यथा टस्याऽनुबन्धत्वादिकारस्यैवाश्रयणमित्यल्विधित्वं स्यादिति दिक् ।[1]

ननु स्थानिवद्भावेऽपि न क्षतिः । अत्र सूत्रेऽभावाऽतिदेशाऽभावात्, (स्वाश्रयाऽव्यावृत्तेश्च)[2]-इत्यत आह—द्वित्वनिषेधः इति । प्रसज्यप्रतिषेधाऽऽश्रयणादयमपि शास्त्रीयं कार्यं भवत्येवेति भावः । 'भावाऽभाव'-शब्दौ च शास्त्रबोध्याऽबोध्यपराविति स्पष्टमाकरे । (विरुद्धस्वाश्रय-[3]व्यावृत्तेः पूर्वमुक्तत्वाच्च) ।

अचः परस्मिन् । अल्विध्यर्थमिति । तेन 'वव्रश्चे'त्यत्राऽङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकोरदत्त्वस्य स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणतया, 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधात्सम्प्रसारणं न । 'आ सप्तमसमाप्तेरङ्गाधिकारः' इति सिद्धान्तात् ।

'आदेश'ग्रहणमनुवर्त्तते । स्थानिपदलभ्य वा । तदनुरोधादच इति स्थानषष्ठी ।(अन्यथाऽनूद्यमानत्वा'त्षष्ठीस्थाने' इति परिभाषोपस्थितिर्न स्यात्)[4] ।

'परस्मि'न्निति सप्तमी,-आदेशविशेषणम् । तेन[5] 'तस्मिन्नि'तिसूत्रोक्तरीत्या 'क्ङिति चे'तिवन्निमित्तत्वं फलतीत्याशयेनाऽऽह—परनिमित्तोऽजादेशः इति । अच एवाऽऽदेश इत्यर्थः । तेनाऽज्झलाऽऽदेशो न स्थानिवत् । अत एव 'मरुतमाचष्टे मारयती'त्यादौ वृद्धिः । स्पष्टं चेदमत्रैव

१ इत आरभ्य 'स्यादिति दिक्' इत्यन्तः क. ग. पाठः । ख नास्ति ।

२ क ग नास्ति । ख पाठः ३ क ग नास्ति । ख पाठः ।

४ इतोऽग्रे'अनुवादे परिभाषाऽनुपस्थितेराह—परनिमित्त इति'–इति ख पाठः ।

५ 'तत्सामर्थ्यादच इति'-इति ख पाठः । ६ क ग नास्ति ।

७ 'तेन सिद्धसाध्यसमभिव्याहारान्निमित्तत्वं फलति'-इति ख पाठः ।

भाष्ये । अच इति किम् ? । द्यूत्वा । 'व'स्थानिकोठ स्थानिवत्त्वे[1] यण्न स्यात् । स्वाऽऽश्रयनिवृत्तेरप्यत्र सूत्रे सिद्धान्तितत्वात् । परस्मिन्निति किम् ? । युवजानि. । निङ. स्थानिवत्त्वे हि यलोपो न स्यात् । पूर्वविधाविति किम् ? । हे गौ । सम्बुद्धिलोपे कर्त्तव्ये वृद्धे स्थानिवत्त्व मा भूत् ।

अच इति । तस्यैव सूत्रे श्रवणादिति भाव । न च 'परस्मिन्नि'ति-निमित्तस्याऽपि श्रवणमस्तीति वाच्यम् । तथा सति 'लवन'मित्यादौ निमित्ताऽ[2]नाऽपेक्षया पूर्वस्य गुणस्य स्थानिवत्त्वादवादेशाऽनापत्ते. । अत एव 'किरतौ लवने' इत्यादिनिर्देशा सङ्गच्छन्ते । आदेशाऽपेक्षया पूर्वत्व-विज्ञाने तु 'वैयाकरणो' न सिद्ध्येत् । यणः[3] स्थानिवत्त्वेनाऽऽयाऽऽपत्ते. ।

दृष्टस्येति । पूर्वत्वमुपलक्षण, न तु विशेषणमिति तात्पर्यम् । निषेधसूत्रे यलोप-स्वर ग्रहणसामर्थ्येन, यथेष्ट वाक्यशेषाऽध्याहारेण च-'स्थानिनि यद्भवति, तदादेशेऽपि भवति, स्थानिनि यन्न भवति, तदादेशेऽपि न भवती'ति भावाऽभावयोरुभयोरप्यतिदेश । अत एव 'गणयती'त्यादौ न वृद्धि । न च 'क्लिुगुपधात्वे'तिनिषेधेनाऽत्र स्थानिवत्त्व दुर्लभम् । उपधासञ्ज्ञामुपजीव्य विहितप्रत्ययविधावेव तन्निषेधात् । अत एव 'चङ्पर-निर्ह्रास'ग्रहण चरितार्थम् । अन्यथा तत्राऽप्युपधात्वेन 'स्थानिवदि'त्येव सिद्धे, कि तेन ? । तेन 'परिखा'शब्दाच्चातुरर्थिकेऽणि, 'वृद्धादके-कान्तखोपधे'ति च्छप्रत्यये 'पारिखीय' सिद्ध्यति । अन्यथाऽऽल्लोपस्य स्थादिवत्त्वेन खस्योपधासञ्ज्ञा न स्यात् । अतो न प्रकृते दोष[4][5] ।

'पूर्वस्ये'ति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यैव कार्यस्याऽध्याहारेण सिद्धे 'विधि'-

---

१ 'स्थानिवत्त्वेन' ख पाठ । २ 'निमित्तल्युडपेक्षया' ख पाठः ।

३ 'यण स्थानिवत्त्वेनाऽऽयाऽऽपत्ते' इति ख नास्ति । क ग पाठ ।

४ इतोऽग्रे-'अत्र केचित्-अवधारणगर्भसमासेन पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वं, न तु पूर्वपरयोर्विधौ । तत्फलन्तु 'आरतु'रित्यादौ 'ऋच्छत्यृतामिति' क ग पाठ ।

५ इत आरभ्य 'इत्यत्र भाष्ये' (१५२ पृष्ठे) इत्यन्तोऽय ख पाठ ।

ग्रहण 'पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवत्त्वं, न तु पूर्वपरयोर्विधा'वित्यर्थलाभार्थम्। तदाह—पूर्वत्वेन दृष्टस्येति। पूर्वत्वेन दृष्टस्यैवेत्यर्थ । तत्फलन्तु 'आरतु'-रित्यादौ 'ऋच्छत्यृता'मिति गुणस्य सवर्णदीर्घे न स्थानिवत्त्वमित्यग्रे निरूपयिष्याम.। ध्वनित चेद'सुपेयिवाननाश्वानि'त्यत्र भाष्ये इत्याहु[1] ।

पूर्वत्व च—ऽव्यवहिताऽव्यवहितसाधारणम्। अव्यवहितस्यैव ग्रहणे मानाऽभावात्। अनुवादत्वेन निर्दिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्ते । तेन 'पटयती'त्यादिसिद्धि । अत एव चङ्परह्रस्वे स्थानिवत्त्वनिषेध. सार्थक, स्वरे निषेधश्चेत्याहु ।

यत्तु 'अव्यवहितग्रहणेऽप्यवयवद्वारा समुदायस्याऽपि कार्यभाक्त्वेन, तस्याऽव्यवहितपूर्वत्वमस्त्येवे ति। तन्न। अत्र सूत्रे आनुमानिकस्थान्या-देशभावग्रहणे मानाऽभावात्। (अच[2] इत्यस्याऽसङ्गत्यापत्तेश्चेत्याहु.)।

'पूर्वस्य विधा'वित्यत्र कर्मणि कि । शेषे षष्ठी। अनुवादे परिभाषा-ऽनुपस्थानान्न स्थानसम्बन्धलाभ । अत एव 'श्रायसा'वित्यादौ नुम्न। एकदेशविकृतन्यायेन सान्तस्य सुब्निरूपिताऽङ्गत्वात्। नाऽपि[3] पूर्वकर्मके विधावित्यर्थ । विधेये स्थानिभूतादच पूर्वताया निरूपयितुमशक्यत्वात्।

ननु नाऽनेनाऽत्र स्थानिवद्भावप्राप्ति । 'पूर्वत्राऽसिद्धे न स्थानिव'दिति निषेधात् । अत आह—इति यण इति[4]। 'पूर्वत्राऽसिद्धे' इति च

---

१ 'इत्याहु' इति ख. नास्ति। २ ख पाठ। क ग नास्ति।

३ इत आरभ्य 'अशक्यत्वात्' इत्यन्त क. ग पाठ । ख पुस्तके तु—'नापि पूर्वकर्मके विधावित्यर्थं । अवध्यवधिमतोः साजात्येनाऽच पूर्वस्य भाव-रूपस्यैव ग्रहणाऽऽपत्तौ, 'वव्रश्चे'त्यत्र सम्प्रसारणनिषेधाऽऽपत्तेः। अत एवोत्तर-सूत्रे द्विर्वचनग्रहणं चरितार्थम्। वर्णद्वित्वन्तु द्वि प्रयोग एवेत्युक्तम्'— इति पाठ ।

४ इतोऽग्रे—'पूर्वत्राऽसिद्धे' इति च नाऽपूर्वं, किन्तूत्तरसूत्रस्थविधिशब्दस्यैवा-ऽर्थ.। तत्र हि'चर्चं,विधयश्चे'ति द्वन्द्व.। विधयश्च जश्त्वादिसाहचर्यान्त्रैपादिका

नाऽपूर्वम्। किन्तूत्तरसूत्रस्थविधिष्वितिबहुवचनलभ्यम्। अनुस्वारादिग्रहण-मेव चाऽतिदेशं प्रति त्रिपाद्यसिद्धत्वाऽभावज्ञापकमिति भाव ।

अन्ये तु—अतिदेशं प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वेन न्यायसिद्ध 'पूर्वत्रा-ऽसिद्धे' इति। 'न मु ने'इत्यत्र 'ने'ति योगविभागेन स्थलत्रयेऽसिद्धत्वा-ऽभावबोधनात् 'तस्य दोष' इत्यपि न्यायसिद्धमेव। स्थानिवत्सूत्र प्रति तु त्रिपादी नाऽसिद्धा। 'प्रत्यय' इत्यादिनिर्देशादिति वक्ष्यते। तेन 'व' 'न' इत्यादौ विसर्गसिद्धिरित्याहु ।

न पदान्त। अत्र 'विधि'शब्दो भावसाधन । 'पदान्ते'त्यत्राऽन्त-शब्दश्चरमाऽवयववाची। कर्मषष्ठ्या च समास । अत एव 'एषो यन् हसती'त्यादा'वेतत्तदो'रिति सुलोपो न। इण शतरि 'य'न्निति रूपम्। तत्र यण स्थानिवत्त्वात्। हत्वे च न स्थानिवत्। अनेन निषेधात्। इदमेवा-ऽभिप्रेत्या'ऽपरविधाविति तु वक्तव्य'मिति प्रघट्टके 'कानि प्रयोजनानी'ति प्रश्ने–दध्यत्र। यणि सयोगान्तलोप प्राप्नोति। स्थानिवत्त्वान्ने'ति भाष्य-मुपादाय, 'न पदान्ते'ति निषेधोऽत्र नाऽस्ति। पदान्ते विधातव्ये स प्रति-षेध । न च लोपोऽभावाऽऽत्मकत्वात्पदान्त'इति कैयटेनोक्तम्। अष्टमे च 'भोभगो'इति सूत्रे कैयटेन स्पष्टमेवोक्तम्। प्रकृतसूत्रभाष्ये च स्पष्टमिति

एव गृह्यन्ते। अत एव 'विधि'ग्रहण चरितार्थम्। अन्यथा 'जश्चर्वि'त्येव वदेत्। न चैव द्विर्वचनसवर्णादिग्रहण व्यर्थम्। विधिग्रहणबोधितार्थस्या-ऽनित्यत्वज्ञापनार्थत्वात्। तेन 'तस्य दोष सयोगादिलोपे'त्यादिसिद्धमिति भाव । यद्वा—'विधि'ग्रहण विधिमात्रसग्रहार्थम्। तेन 'क्लिलुगुपधात्वचङ्-परनिर्ह्रासेषु'इत्यपि सिद्धम्। द्विर्वचनादिग्रहण चाऽस्य सूत्रस्याऽनित्यत्वज्ञाप-नार्थम्। तेन 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाऽजादेश एव न स्थानिव'दित्यपि सिद्धमित्याहु'। ख पाठ ।

१ 'त्रिपादी नाऽसिद्धा। भोभगोइतिसूत्रेऽशूग्रहणाल्लिङ्गादिति वक्ष्यते' ख. पाठ ।

२ 'प्रत्यय इत्यादिनिर्देशादिति वक्ष्यते' इति ख. नास्ति। क. ग पाठ. ।

भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम्। 'पादस्य लोप' इत्यस्य समासान्त-प्रकरणे पाठात्तत्र गौणाऽवयवत्वाऽऽश्रयणेऽपि, प्रकृते तथाऽऽश्रयणे न मानम्। 'कानि सन्ती'त्यादौ चारिताथ्यीत्।

एतेन 'कर्मसाधनो विधिशब्द । स्थानषष्ठ्या च समास' इति परास्तम्। अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थिते स्थानसम्बन्धस्य दुर्लभत्वाच्च। द्विर्वचनादिषु विधिशब्दस्याऽनन्वयाऽऽपत्तेश्च। तदनुरोधात् कर्मधारयाऽऽश्रयणे तु विधिशब्दस्य पूर्वनिपाताऽऽपत्ति.। पूर्वोक्तप्रतिज्ञाऽनिर्वाहश्च। (वैरूप्याऽऽपत्तिश्च)। एकेन विधिशब्देन युगपत्समासद्वयाऽनुपपत्तिश्च। कर्मसाधनस्य बहिरङ्गत्वं[2] चेत्याशयेनाऽऽह[3]—पदचरमावयव इति।

भाष्ये तु 'पदेऽन्त इति सप्तमीसमासोऽप्युक्त । न च तस्मिन्सति गतिकारकोपपदानां सुबुत्पत्ते पूर्वं समासेऽसुबन्तत्वेन, सुबन्तेन समासे 'उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधा'विति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन चोत्तरस्याऽपदत्वाद् 'गोऽचे'-त्यादावल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाऽवङापत्तिरिति वाच्यम्। उत्तरपदस्य कार्यित्वे एव प्रत्यासत्त्या प्रत्ययलक्षणनिषेधप्रवृत्ते । अत्र चेद् भाष्यमपि मानम्।

---

१ ख पाठ ।

२ 'कर्मसाधनस्य बहिरङ्गत्वञ्च। यत्तु 'पदेऽन्त इति सप्तमीसमास' इति। तन्न। 'गतिकारकोपपदाना सुबुत्पत्ते पूर्वं समासेऽसुबन्तत्वेन सुबन्तेन समासे 'उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधा'विति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधेन चोत्तरस्याऽपदत्वात् 'गोचे'त्यादावल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाऽवङापत्तेरित्याशयवानाह—पदचरमावयव इति। पदचरमाऽवयवश्चाऽत्र द्विर्वचनसाहचर्येणाऽनेकवर्णाऽस्थानिक एव गृह्यते। तेन 'कत्सन्' इत्यत्र 'को कत्तत्पुरुषेऽची' त्यनेन कदादेश सिद्ध्यति। अन्यथा कदादेशस्याऽपि व्यपदेशिवद्भावेन पदान्तविधित्वात्स्थानिवद्भावो न स्यात्'—इति ख. पाठः, क ग पाठस्थाने।

३ 'इत्याशयेनाह'इत्यारभ्य (१५५ पृष्ठे) 'दर्शित' मित्यन्तोऽय क ग. पाठ'।

सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासे चैतद्विषयेऽनित्यत्वान्न प्रवृत्तिरिति न दोष ।

एव पदचरमावयवे कर्त्तव्ये परपदस्थाऽजादेशस्यैव स्थानिवत्त्व-निषेध इति समासद्वयप्रदर्शनेन भगवता दर्शितम् ।

अत एव 'अच परस्मिन्नि'त्यत्र पञ्चमीसमासस्या'ऽपीपचन्नि'-त्युदाहरणं भाष्योक्त सङ्गच्छते इत्याहु ।

अत्र ([1]साक्षात्परम्परया वा) पदचरमाऽवयवसाधक, प्रतिबन्ध-कश्च स्थानिवद्भावो निषिध्यते। तत्राऽऽद्ये उदाहरणम्—'कानि सन्तो'ति। द्वितीये तूदाहरण-'राजानो यन्ती'ति । अत्र इणो यण स्थानिवत्त्वेन 'हशि चे'त्युत्व न स्यात् । 'न पदान्ते'ति निषेधात्सिद्ध्यति ।

'वरे' इत्यस्य–वरे योऽजादेश स न स्थानिवदित्यर्थं । सूत्रे निपातना-त्साधुत्वम्। यत्तु ईकार प्रश्लिष्य 'ई[2]कारे सति विधौ = ईकारनिमित्ते विधौ न स्थानिव'दित्यप्यर्थं । तेनाऽऽमलक्या फलमामलकम् । फले लुकि जातस्य स्त्रीप्रत्ययलुक' स्थानिवत्त्वेन 'यस्ये'तिलोपो न । एव पञ्चाऽग्नाय्य, पञ्चेन्द्राण्यो वा देवता अस्य-'पञ्चेन्द्र.', 'पञ्चाऽग्नि' रित्यत्र परनिमित्त-ङीषलुक पूर्वयोरानुगैकारयो सन्नियोगशिष्टन्यायेन निवृत्तौ कर्त्तव्यायां स्थानिवद्भावेन, तयो श्रवण स्या[3]त् । ईकार[4]निमित्तके विधौ तन्निषेधे तु

---

१ क. ग. नास्ति । २ 'ईकारे परतो विधौ' ख पाठ ।

३ इतोऽग्रे–'ईकारे परतस्तन्निषेधे तु न दोष । न चाऽऽनुगादिर्नकारे परतो विधि. । वस्तुतस्तयो परत्वेनाऽक्षतेरिति । तन्न । 'लुक् न स्थानिव'दित्य नेनैव सिद्धे (—तद्वैयर्थ्यात्) । तद्धि पञ्चभि' श्वश्रूभि क्रीतः पट 'पञ्चश्व-शुर' इत्वादावुकाराऽकारलोपनिवृत्तये आवश्यकम् । न च 'भस्याऽढे'इति पुवत्त्वेन निर्वाह । 'अन्तरङ्गा'निति न्यायेनैकादेशात्पूर्वं लुकि भत्वाऽभावात् । प्रत्ययलक्षणस्य नियमार्थत्वेनाऽलिवधावप्रवृत्त्या भत्वाऽभावाच्च । 'अन्तरङ्गा-नपी'ति न्यायेन पुंवत्त्वं बाधित्वा ङीषादेर्लुक एव प्राप्तेश्च । पट्व्या अपत्य 'पाट्वेय' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । पट्व्या मृद्व्येत्युदाहरणपराऽच.' ख पाठ ।

४ इत आरभ्य 'तद्वैयर्थ्यात्' (१५६ पृष्ठे) इत्यन्तोऽय क ग पाठ. । ख नास्ति ।

न दोष इति । तन्न । 'लुक् न स्थानिव दि'त्यनेनैव सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यात् ।

'पद्व्या' 'मृद्व्या' इत्युदाहरणपरा'ऽच. परस्मिन्नि'ति सूत्रस्थभाष्य-विरोधाच्च । (ईकारप्रश्लेषस्य भाष्यवार्त्तिकाऽनारूढत्वाच्च) ।

उदाहरण—यायावर । यातेर्यङन्ताद्वरच् । यङोऽल्लोपस्य स्थानि-वद्भावा 'दातो लोप' इत्यालोपो न । न च 'पूर्वमलोपस्ततो यलोप' इति क्रम-सत्त्वादकारेणाऽऽर्द्धधातुकत्वाद्यलाभात्कथमतिदेश । सम्भावनामात्रेणा-ऽपि तत्प्रवृत्ते'र्वरे'ग्रहणेन ज्ञापितत्वात् । अस्ति चाऽत्राऽपि 'यदि पूर्वं यलोप स्यात्तदाऽकारेण प्रत्ययत्व लब्ध स्या' दिति सम्भावना ।

फलन्तु यङन्तस्य 'याति'रित्यादिसिद्धि । यातेर्यङन्तात् क्विच् । क्विन्तु न । 'अप्रत्यया'दित्यनेन बाधात् । अतो लोप । यलोप । अल्लोप-स्य स्थानिवत्त्वादातो लोप । यलोप । पुनरातो लोपस्तु न । 'चिणो लुग्'-न्यायेनाऽऽलोपस्याऽसिद्धत्वात् । स्थानिवत्त्वाच्च । (न चैऽल्लोपस्या-ऽऽल्लोपे आभीयाऽसिद्धत्वम् । विभिन्नाऽऽश्रयत्वात्) ।

स्वरे–चिकीर्षक । अत्र ईकारस्य स्वरे कर्त्तव्येऽल्लोप स्थानिवत् । स्वविधौ[3] च न तथेति स्वराऽप्रवृत्तिरेव स्यात् । लित्त्वन्तु 'कारक' इत्यादौ साऽवकाशम् ।

स्यादेतत् । अत्र 'सवर्ण'ग्रहण व्यर्थम् । 'शिण्ढो'त्यादावनुस्वारस्या-ऽऽदिष्टादच. पूर्वत्वेन स्थानिवद्भावस्यैवाऽप्राप्ते. । सवर्णदीर्घस्तु नाऽत्र 'सवर्ण'पदेन गृह्यते[4] । अनुस्वाराऽऽदिसाहचर्येण त्रैपादिकस्यैव ग्रहणात्[5] । साहचर्याऽनाश्रणे तु दीर्घग्रहणेनैव सिद्धेरेतद्वैयर्थ्यमेवेति[6] चेत्सत्यम् ।

१ क ग नास्ति । ख पाठ । २ ग नास्ति । क कुण्डलित । ख पाठोऽयम् ।

३ स्वविधौ = अकारस्य स्वरे कर्त्तव्ये । न तथा = न स्थानिवद्भाव इत्यर्थः ।

४ 'इतोऽग्रे–'फलाऽभावात्'—इति ख पाठ. ।

५ 'ग्रहणाच्च' इति ख पाठ ।

६ 'सिद्धेरेतद्वैयर्थ्याच्चेति चेत्सत्यम्' ख पाठ ।

सवर्णग्रहणस्य[1] 'अनादिष्टादच पूर्वत्वस्याऽशास्त्रीयत्वेऽपि स्थानिवत्सूत्रेणाऽतिदेश' इत्यर्थलाभार्थत्वात्[2]। यद्वा[3]ऽनादिष्टादच पूर्वसम्बन्धित्व विधे परम्परयाऽपि गृह्यते इत्यर्थलाभार्थं तत् ।

नन्वेव 'ब्राह्मणकण्डूति'रिति न सिद्ध्यति । कण्डूयते'रप्रत्यया' दित्यनेन क्तिनो बाधेऽपि, क्तिचि, अल्लोप यलोपयोरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन धातुत्वे, उवङि, क्यजन्तात् क्तिचि, तद्भावे यणि, उक्तरीत्या स्थानिवत्वादूठ्-वलोपयोरभावे-('[4]कण्डुवतिरि'ति, 'कण्डूतिरि'ति वा)-ऽनिष्टरूपाऽऽपत्ति । न च कण्ड्वादीना धातुत्वे, उवङि, वस्योठि कर्त्तव्ये वकारस्याऽनादिष्टादच पूर्वत्व न स्थानिवत्त्वेन लभ्यम् । वकारस्याऽनादेशत्वात् । उवङ स्थानिवत्त्वेन तल्लाभेऽपि, न तस्य किञ्चित्कार्यमस्ति । एवं च वस्योठि कार्येऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तावूठि, 'ब्राह्मणक[5]ण्डूति ' सिद्ध्यत्येव । ध्वनित चेद 'कण्ड्वादिभ्यो यगि'त्यत्र कैयटे इति वा[6]च्यम् ।

'सर्वे सर्वपदादेशा' इ[7]ति 'कण्डू'इत्यस्य 'कण्डुव्'इत्यादेशे तस्य, 'कण्डू-ऊ' इत्यादेशे कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावस्य सुलभत्वा[8]दिति चेन्न ।

'न पदान्त'सूत्रस्थ 'ब्राह्मणकण्डूतिरि'ति भाष्योदाहरणेनाऽनादिष्टादच. पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वस्य परम्परया[9] तत्सम्बन्धिविधौ प्रवृत्तेर्वाऽनित्यत्वकल्पनादिति प्राञ्च । अत्र [10]नव्या —

---

१ 'सवर्णग्रहण' ख पाठ. ।　　　　२ 'इत्यर्थलाभार्थम्' ख. पाठ ।

३ इत आरभ्य'इत्यर्थलाभार्थं तत्' इत्यन्त ख नास्ति । क ग. पाठ ।

४ ख पाठ. ।　　　　५ 'ब्राह्मणकण्डूतिरिति'-इति ख पाठ ।

६ 'इतोऽग्रे-'प्रातिपदिकस्य सिद्ध्यनापत्ते '-इति ख पाठ' ।

७ 'इति पक्षे कण्डू' ख पाठ ।　　　　८ 'सुलभत्वाच्चेति चेन्न' ख पाठ ।

९ 'परम्परया तत्सम्बन्धिविधौ प्रवृत्तेर्वा' इति ख नास्ति । क ग पाठ ।

१० इतोऽग्रे–'सर्वे सर्वपदादेशा' इत्याश्रित्य स्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ स्वरादिग्रहणे ऽव्यवहिताऽव्यवहितसाधारणपूर्वत्वग्रहणज्ञापकताया आकरोक्ताया असङ्गत्यापत्ते । पूर्वविधावित्यत्रानुमानिकादेशग्रहणे' मानाऽभावाच्च'–ख पाठ ।

'अच: परस्मिन् पूर्वविधा'वित्यत्राऽऽनुमानिकाऽऽदेशग्रहणे मानाऽभाव[1] ।

अपि च-अनादिष्टादच पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वादिज्ञापने फलाऽभावः। न च 'समाद्ये'त्यत्राऽद् इ य इति स्थिते 'ण्यल्लोपा'विति पूर्वविप्रतिषेधेन उपधावृद्धे पूर्वं णिलोपे, तत प्रत्ययलक्षणेनोपधावृद्धावेकदेशविकृत-न्यायेन प्राप्तजग्ध्यादेशस्य वारणाय णिलोपस्य स्थानिवत्त्वमुपेयम्। तच्चो-क्तार्थं[2] विना न सम्भवति। कृतवृद्धेः 'आ'दित्यस्याऽनादिष्टादच पूर्वत्वाऽभावादिति वाच्यम्। अन्तरङ्गत्वेनोपधावृद्धेः पूर्वमेव[3] प्राप्ते ।

किञ्च[4] 'ण्यल्लोपा'विति णिस्थानिकवृद्ध्यादेर्बाधकम्[5] ।

'शिण्ढी'[6]त्युदाहरणमपि चिन्त्यम्। 'दीर्घादाचार्याणामि'त्युत्तरम्'— 'अनुस्वारस्य ययि' 'वा पदान्तस्य' 'तोर्लि' 'उद स्थास्तम्भो' 'झयो हो'

---

१ 'मानाऽभावाच्च' ख पाठ । २ 'तच्च पूर्वोक्तार्थं विना' ख पाठः ।

३ 'पूर्वमेव प्राप्ते ' इत्यस्य स्थाने 'दुर्वारत्वात्' इति—ख. पाठः ।

४ 'किञ्चे'ति ख नास्ति । 'ण्यल्लोपाविति तु'-इति ख पाठ ।

५ इतोऽग्रे–'स्थानिभूतादच पूर्वत्वेन दृष्टो यस्तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नोद्देश्यकविधा'-वित्यर्थस्य 'कृदतिङ्'सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वेनाऽक्षतेश्च । इदमेवाऽभिप्रेत्य 'पूर्वत्राऽसिद्धे न स्थानिवदि'त्यनेनैव सिद्धौ 'द्विर्वचनादीनि न कर्त्तव्यानि, वरे-यलोपस्वरवर्जमि'ति भाष्यम् । अन्यथा सवर्णग्रहणस्याऽपि कर्त्तव्यताऽऽपत्तौ तदसङ्गति' स्पष्टैव । न च 'हरित'शब्दादाचक्षाणणिजन्ताण्णिचि 'हरिल्लुनाती'-त्यादौ 'तोर्लि'ति परसवर्णे स्थानिवद्भावाऽऽपत्ति । न च 'पूर्वत्राऽसिद्धे ने'ति निषेध. । 'तस्य दोष. सयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वि'ति तन्निषेधादिति सवर्ण-ग्रहणमिति, कथ प्रत्याख्यानमिति वाच्यम् । परनिपातयोग्यस्य पूर्वनिपात-करणेन सयोगादिलोपसाहचर्यात् प्रतिपदोक्तलत्वस्यैव तत्र ग्रहणान्न दोष इति भाष्याशयात्'—इति ख पाठ' ।

६ इत आरभ्य 'भाष्यविरोधापत्तेरित्याहु.' (१६० पृष्ठे) इत्यन्तः पाठः ख. नास्ति ।

'शश्छोऽटी'ति षट्सूत्रीपाठोत्तरं–'झलां जश् झशि' 'अभ्यासे चर्च' 'खरि च' 'वाऽवसाने' 'अणोऽप्रगृह्यस्ये'ति पञ्चसूत्र्या पाठ इति भाष्यसंमताऽष्टाध्यायीपाठपक्षे'ऽनुस्वारस्ये'तिसूत्रदृष्ट्या 'झला जशि'त्यस्य, 'झरो झरी' त्यस्य चाऽसिद्धत्वेन यय्परत्वाऽभावात् । प्रत्याख्यानभाष्यरीत्या 'पूर्वत्राऽसिद्धे' इति निषेधस्य णत्वे प्रतिप्रसवेनाऽत्र स्थानिवत्त्वेन परसवर्णाऽभावस्यैव लाभाच्च ।

'णत्वे च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा ने'त्युपपादयिष्यते ।

'भिन्धी'त्युदाहर्त्तुमुचितम् । तदप्युक्तरीत्या स्थानिवत्त्वाऽप्रवृत्तेरनुचितम् । तस्माद्धे भिद्यादिभ्यो यङन्तेभ्य क्विपि 'बेभिह्लाती'त्यादौ 'तोर्ली'ति परसवर्णे स्थानिवत्त्वाऽभावाय तत् । 'क्वौ लुप्तमि'ति तु काचित्कम् । 'सयोगादिलोपलत्वणत्वेष्वि'त्यत्र लत्वस्य मध्ये पाठादत्र सवर्णग्रहणाच्च णत्वप्राग्वर्त्तिलत्वस्यैव ग्रहणान्न दोष ।

न चाऽत्र 'पदचरमावयवे न स्थानिवदि'ति निषेध । तत्स्थानिवत्त्वेन दकारगतपदचरमावयवत्वस्याऽपहारेण, तत्स्थानिके तस्याऽलाभेन, तत्र तस्य निषेधस्याऽप्रवृत्ते. । स निषेधस्तु 'कानि सन्ती'त्यादौ चरितार्थ । एतदेवाऽभिप्रेत्य 'वेतस्वा'नित्यादावेतन्निषेधप्रवृत्त्या रुत्वमाशङ्क्य, तत्समाधानग्रन्थे–'ननु चैव विज्ञायते–सम्प्रति य पदान्त' इति सिद्धान्तिनोक्तम् । 'स्थानिवत्त्वनिषेध विनाऽपि य पदान्त' इति च कैयटेन व्याख्यातम् । किञ्च पुनस्तदग्रे 'वेतस्वा'नित्यादे सर्वथैतदनुदाहरणत्वबोधनाय 'पदेऽन्त' इति पक्षो दर्शित ।

तदनेन भाष्यद्वयेन 'पदचरमावयवे कर्त्तव्ये परपदस्थाऽजादेशो न स्थानिव'दिति दर्शितम् । एवञ्चाऽपरविधाविति प्रघट्टकस्थकैयटग्रन्थो, 'भोभगो'इतिसूत्रस्थकैयटग्रन्थश्च, तदनुसारिणो नवीनग्रन्थाश्च एकपदविषये एतस्य निषेधस्य प्रवृत्ति वदन्तश्चिन्त्या एव । अत एव 'अपीपचन्नि'ति पञ्चमीसमासोदाहरणे नाऽयं निषेधो भगवतोक्त. ।

न च द्विर्बचनादिसाहचर्येण पदचरमावयव एकवर्णस्थानिक एव

गृह्यत इति न तत्र दोषः। एवं हि तत एव वर्णरूपस्य तस्य ग्रहणापत्तौ 'कौ स्त' इत्युदाहरणपरभाष्यविरोधाऽऽपत्तेरित्याहु ।

अनुस्वारे-शिषन्तीति[1]। दीर्घे-प्रतिदीव्ना। जशि-सग्धिरित्युदाहरणम्। अद्न-ग्धि। अदे क्तिनि 'बहुल छन्दसी'ति 'घस्ऌ'आदेश। 'घसिभसो'रित्युपधालोप। 'झलो झली'ति सलोप। घस्य जश्त्वम्। सहस्य स। 'सग्धि स्त्री सहभोजनमि'त्यमरस्वरसात्। 'झलो[2] झली'-त्यनेन सिच एव लोप इति पक्षे तु छान्दसो वर्णलोपो बोध्यः। स्पष्ट चेदं 'धि चे' ति सूत्रे भाष्ये। लोके तु 'सग्धि' रित्यसाध्वेवेति बोध्यम्।

चरि—जक्षतु।

भाष्ये[3] तु 'पूर्वत्राऽसिद्धे न स्थानिव'दित्याश्रित्य 'वरे-यलोप-स्वरवर्जं[4] द्विर्वचनादीन्यत्र न कर्त्तव्यानी'त्युक्तम्। एवञ्च सूत्रमतेऽपि दीर्घस्य त्रैपादिकस्यैव ग्रहणमित्येके। 'चिण्णमुलोर्दीर्घो' 'कमेर्णिङ्' 'वा दान्ते'त्यादिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याद्वर्ज्यकोटौ दीर्घग्रहणमपि बोध्यमित्यन्ये।

निषेध इति। द्विर्वचनग्रहणा[5]दिति भाव। 'नाऽज्ानन्तर्ये' इति

---

१ इतोऽग्रे—'ननु परसवर्णे स्थानिवत्त्वनिषेधसामर्थ्येनैवाऽनुस्वारलाभेऽनुस्वारग्रहणे फल चिन्त्यमिति चेन्न। तन्मात्रविषयत्वशङ्कावारणार्थत्वात्'——इति ख पाठ। ग नास्ति। क तु मसीलेपेन दूरीकृतोऽय पाठ.।

२ इतोऽग्रे—'समानस्य छन्दस्यमूर्द्ध'त्यनेन समानस्य स'इत्यन्ये। 'वयस्यासु मूर्द्ध्नो मतु'बिति सूत्रस्थ'वयस्यास्वि'ति निर्देशस्य सामान्याऽपेक्षज्ञापकत्वेन च्छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायामिति ज्ञापनादमरे न दोष। 'तद्धानासामि'ति यत्प्रत्ययस्य च्छन्दसि विहितत्वेन 'वयस्या'शब्दस्य लोकेऽप्राप्ते। केचित्तु—'स्वतन्त्रघस्ऌधातोरेव बाहुलकात् क्तिनि पृषोदरादित्वादुपधालोपेन लोकेऽपि साधुत्वमाहु। 'चरि जक्षतुः'—इति ख पाठ.।

३ इत आरभ्य 'असाध्वेवेति बोध्यम्' इत्यन्त क ग पाठोऽयम्।

४ इत आरभ्य 'बोध्यमित्यन्ये' इत्यन्त. क ग पाठ। ख नास्ति।

५ 'द्विर्वचनग्रहणाद्विधिग्रहणाद्वा' ख पाठ।

निषेधाद्बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्तिः[1] ।

झलां जश् झशि । सौत्रत्वाज्जश[2] शस्य जश्त्वं, 'व्रश्चे'त्यादिषत्वञ्च न ।

दकार इति । स्थानत आन्तर्यादिति भावः ।

अदर्शनम् । 'स्थाने' इत्यनुवर्तते । 'प्रसङ्गे' इति हि तदर्थः । तदेतदाह—प्रसक्तस्येति । शास्त्रतोऽर्थतो वेति भावः ।

अत्र दृशिर्ज्ञानसामान्यवचनः । तेन 'स्मृत्यतिरिक्तज्ञानसामान्याऽभावो लोप' इति फलितम् । अत एव[3] 'स्मृत एवाऽनुबन्धः कार्यसाधक' इति सङ्गच्छते । लोपविधायके तु ज्ञानस्याऽवर्जनीयत्वेन, तन्निषेधस्तत्सामग्रीनिषेध एव पर्यवस्यति । तत्र सामग्र्यन्तर्गता सत्ता निषिध्यते । (सा च[4] बुद्धिसत्ता, बाह्यसत्ता वेत्यन्यदेतत्) ।

अदर्शनशब्दाऽर्थस्यैषा सञ्ज्ञा, न तु शब्दस्य[5] । व्याख्यानात्[6] ।

ननु प्रसक्तस्येति किम् ? । न च 'दधि' 'मधु' इत्यादौ तुक् स्यात्, 'ग्रामणी' रित्यादौ चाऽणकार्यं वृद्ध्यादि स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वात् । स्थानिवद्भावस्तु स्थानषष्ठीनिर्दिष्टत्वाऽभावान्नैव प्रवर्तते । अणस्तस्माद्विधानाऽभावेन, ञ्णित्प्रत्ययनिरूपिताङ्गत्वाऽभावेन, वृद्धेरप्रसक्तेश्च[7] । प्रत्ययेनाऽङ्गाक्षेपे तु विधिपक्षेऽपि तुको व्यावृत्तिसिद्धेश्चेति चेन्न । ग्रामाऽधिकरणिका स्थितिरित्यर्थके 'ग्रामे तिष्ठती'ति वाक्ये 'ल्यब्लोपे'इति पञ्चम्यापत्तेः । अस्ति ह्यत्र ल्यपोऽदर्शनम् । 'प्रसक्त'-

---

१ 'अप्रवृत्ते' ख पाठः ।　　२ 'निपातनाज्जश' ख पाठः ।

३ 'अत एव ल्यबन्तपदस्याऽध्याहारविषये 'ल्यब्लोपे' इत्यस्य न प्रवृत्तिः । स्मृत एवाऽनुबन्धः कार्यसाधक इति च सङ्गच्छते' ख पाठः ।

४ ख पाठः ।

५ इतोऽग्रे—'महासंज्ञाकरणसामर्थ्यात् । 'लोपनं लोप' इति हि तदर्थः । न हि शब्दो लोपनक्रिया ।'—इति ख. पाठः ।　　६ 'व्याख्यानात्' इति ख. नास्ति । क ग पाठः । ७ क ग नास्ति । ख पाठः ।

ग्रहणे तु शास्त्रतोऽर्थतो वा ल्यप प्रसक्त्यभावान्न दोष । एतेन 'लोपनं लोप' इत्यन्वर्थसंज्ञाबलादेव सिद्धे, सूत्रं न कार्य'मिति परास्तम्।[1]

सयोगान्त । 'पदस्ये'त्यधिकारा त्संयोगस्ये'त्यस्य तद्विशेषणत्वेन तदन्तग्रहणे लब्धेऽन्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। 'पदस्येत्यस्य क्वचिद्वैय-धिकरण्येनाऽन्वय' इत्यर्थज्ञापक वा । 'प्रत्येक सयोगसज्ञा'पक्षेऽपि 'सयो-गयोर्लोपो', 'हलोर्लोप' इति वा न्यासेन 'सुदृषत्प्रासाद' इत्यादौ दोषा-ऽभावात्। तत्पक्षस्य दूषितत्वाच्च। यत्तु 'संयोगे'ति लुप्तषष्ठीक पदम्। तच्च, 'पदस्ये'ति चाऽन्तस्य विशेषणम्। 'संयोगाऽन्तस्य सत पदान्तस्ये'-त्यर्थ । अत्र चाऽन्तग्रहण मानम्। अत एव सरूपसूत्रे 'पृथक् सर्वेभ्यो विभक्तावेकशेष' इति पक्षे'ऽन्त्ययोर्निवृत्तौ वृक्षस् स् स् इति प्रसज्येत' इत्याशङ्क्य 'सयोगान्तलोपेन सिद्ध'मिति भाष्य सङ्गच्छते। यथाश्रुते हि[2] योऽत्र सयोगो, न तदन्त पद, सुपो प्रत्येक पदत्वा'दिति। तन्न[3]। तादृशलक्ष्याऽभावात्।

अत एव 'ध्वसोरेद्धा'विति सूत्रे 'द्विशकारको निर्देश' इति भाष्य सङ्गच्छते। तव मते संयोगान्तलोपस्य दुर्वारत्वेन शकारद्वयाऽभावात्तदस-ङ्गति. स्पष्टैव। (किञ्चैवं सति[4] 'लुप्तनिर्दिष्ट शकार' इत्येव ब्रूयात्। लाघवाय तथैव वक्तुमुचितत्वाच्च)। 'वृक्षा'वित्याद्यसिद्ध्या[5] त्वदुदाहृतभाष्यस्यैकदे-श्युक्तित्वाच्च। ('तत्रा[6]ऽवरतो द्वयो श्रवण प्रसज्येते'ति भाष्ये'ऽवरत' इति-

---

१ इतोऽग्रे 'न च तेनैव सिद्धे सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्येनैव 'प्रसक्ताऽदर्शन'मित्यर्थलाभे 'स्थाने' इत्यनुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यम्। वाच्यवृत्त्याऽलाभात्'—इति ख पाठ'।

२ 'यथाश्रुते हि' इति ख नास्ति।

३ 'तन्न' इत्यतोऽग्रे-'सयोगसज्ञासूत्रेऽन्तपदसामर्थ्याद्द्विवचनान्तेन समास इति ध्वनयता भाष्यकृता प्रयोजनाऽन्तराऽभावस्य ध्वनितत्वात्। तादृशलक्ष्या-ऽभावाच्च।' ख. पाठ.।

४ क ग नास्ति। ख. पाठ.।

५ 'प्रौढिवादपरत्वाच्च।' इति तु ख पाठ'। ६ क. ग. नास्ति। ख पाठ.।

पदोपादानेन पूर्वग्रन्थस्य प्रौढिवादत्वध्वननाच्च)।

यण इति। वाचनिकमिदम्। यद्वा-वाच्य =व्याख्येय इत्यर्थ। 'झलो झली'ति सूत्रा'ज्झल' इत्यपकर्षणादिति भाव। अत एव 'झलि झल' इति नाऽसूत्रि। अपकृष्यमाण च वाक्यभेदेन सम्बद्ध्यते। [१]षष्ठ्या च विपरिणम्यते। तेन पूर्ववाक्यस्य कचिदझल्यपि प्रवृत्ति। उत्तरवाक्येन च तस्य काचित्कत्वं ज्ञाप्यत इति नाऽतिप्रसङ्ग।([२]ध्वनित चेदम्-'अमो मशि'त्यत्र भाष्यकैयटयो।) एतेना'ऽत्रैव कुतो न कृत'मित्यपास्तम्।

यद्वा-'कार्यकालपक्षेऽन्तरङ्गे लोपे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्व'-मिति व्याख्या। ([३]न च 'नाजानन्तर्ये' इति निषेध। 'केऽण' इति निर्देशेन तस्याऽनित्यत्वात्। तत्र हि 'क इ अण'इति स्थितेऽन्तरङ्गत्वाद्गुणो, न तु परत्वात्। लक्ष्यगतपरत्वमादाय यणोऽपि परत्वात्। 'नाऽजानन्तर्ये'इति निषेधेनाऽन्तरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्तावुभयोरपि परत्वेन, परस्परप्रतिबन्धाद् द्वयोरभावे प्राप्ते, उक्तनिर्देशस्तदनित्यत्वज्ञापक)।

([४]यदि तु नाऽत्राऽसिद्धपरिभाषाया प्रवृत्ति। किन्तु निरपवादाया 'अन्तरङ्ग बलीय'इत्यस्या तर्हि) उत्तरकालप्रवृत्तिके लोपेऽजानन्तर्याऽभावा-[५]त्तद्प्रवृत्तिर्बोध्या। एतच्च 'सुखार्त्त' इत्यत्र निरूपयिष्यते। तदुक्त भाष्ये—'सयोगान्तलोपे यण प्रतिषेध। [६]सयोगादिलोपे च। न वा झलो लोपाद्बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वे'ति। न च [७]श्वल्ल्यादिभ्य कर्त्तरि क्विपि, सौ, तृतीयपक्षे सयोगान्तलोप प्राप्नोति, आद्यपक्षद्वये तु नेति फलभेद इति

१ 'षष्ठ्या च विपरिणम्यते' इति ख नास्ति। क ग पाठ.।

२ क ग. पाठ। ख नास्ति। ३ क. कुण्डलितः ख. पाठ। ग नास्ति।

४ क. पुस्तके कुण्डलित. पाठ। ग नास्ति। ख पुस्तके तु–'यदि लक्ष्यगतपरत्व मादाय विप्रतिषेधशास्त्राऽप्रवृत्तिस्तर्हि उत्तरकालप्रवृत्तिके लोपे' इति पाठः।

५ 'भावाच्च' ग. पाठ। ६ 'सयोगादि लोपे च' इति ख. नास्ति। क. ग पाठ.।

७ 'श्वल्ल्यादिधातुभ्य' इत्यर्थः।

वाच्यम्। दध्यत्रेत्याद्युदाहरणविशेषाभिप्राय एव, सयोगादिलोपाभिप्राय एव वा भाष्ये तृतीय पक्ष । 'झलग्रहणाऽपकर्ष एवैतद्विषयक' इत्यन्ये।

इति पक्षे इति। विनिगमनाविरहादिति भाव'। न च बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वाद्यणभाव । 'दध्यत्रे'त्यादिभाष्योदाहरणप्रामाण्येन यथोद्देशपक्षाऽङ्गीकारात्। (यत्तु 'कार्यकालपक्षेऽपि त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषा न प्रवर्त्तते, विसर्जनीयसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्या'दिति । तन्न। संयोगान्तलोपसूत्रस्थभाष्यविरोधाद्विसर्जनोयसूत्रस्थभाष्यमपि यथोद्देशाश्रयेणैव प्रवृत्तमिति न तदसङ्गतिरिति दिक्)।

धकारयकारयोर्द्वित्वेति। एव च विसर्गादिद्वित्वेनाऽऽधिक्येऽपि न क्षति'। **द्विधमेकयमिति**। द्विधत्व प्रक्रियाया बोध्यम्। अत्र पुनर्द्वित्वप्रवृत्त्या रूपान्तरमित्येत'त्सम सुटो'ति सूत्रे खण्डयिष्यते। यत्तु 'कृञ्चाऽनुप्रयुज्यते' इति सूत्रे लिङ्ग्रहणाऽभावेऽन्यपरप्रयोगमाशङ्क्य 'एकस्या आकृतेश्चरित प्रयोगो द्वितीयस्याः, तृतीयस्याश्च न भविष्यति'। तद्यथा- 'गोषु स्वामी, अश्वेषु चे'त्येव भवति, नतु 'गोषु चाऽश्वाना स्वामी'त्युक्तत्वेन एकस्मिन्द्वित्वाऽभावेऽपरस्मिन्द्वित्वस्य वक्तुमशक्यत्वादयुक्तमिद'मिति।

---

१ 'फलभेद इति वाच्यम्। आद्यपक्षद्वयेन फलैक्या'त्पूर्वं पूर्वमन्तरङ्ग'मित्याश्रित्य सुलोपस्याऽसिद्धत्वेन संयोगान्तत्वाऽभावात्तदप्राप्ते । पूर्वपक्ष्युक्त'दध्यत्रे'त्याद्युदाहरणविशेषाऽभिप्राय एव, संयोगादिलोपाभिप्राय एव वा भाष्ये तृतीय पक्षः। झल्ग्रहणाऽपकर्ष एवैतद्विषयक इत्यन्ये। काव्यादिभ्य आचक्षाणणिजन्तेभ्य कर्तृक्किपि लोपो भवति, न वेति, 'अतोऽमि'तिसूत्रे विचारयिष्यत इत्यलम्। 'न वे'ति 'वा' शब्दस्वारस्याद्वचनाऽऽरम्भवादिन एव प्रत्याख्यानप्रकार । भाष्यकृत्तु 'तर्त्तर्हि वक्तव्य, न वक्तव्य'मित्यादिशब्दैरेव प्रत्याचष्टे इत्याहुः।'—इति ख पाठ.।

२ 'दध्यत्र' इत्यारभ्य 'इत्यन्ये' इत्यन्त. क ग पाठ.। ख नास्ति।

३ 'वा' इति क. नास्ति। ४ क कुण्डलितः ख पाठ.। ग. नास्ति।

तन्न । सार्थकाऽनेकविषये तन्न्यायाऽङ्गीकारात् । द्वित्वादेस्तन्निर्मेयस्य वा सार्थकत्वाऽभावात् । वेदे त्वेककर्मविषयशास्त्रविधेयसाधनाऽनेकत्वे ।

अत एव व्रीहिसाधनकप्रयोगे व्रीहिभ्रेषे न यवोपादानम् । किन्तु तत्सदृशनीवाराद्युपादानमेव । तत्र हि सादृश्यात्तद्बुद्धयुदयेन तत्प्रयोग-निर्वाहात् । 'भिन्नपदविषयोऽय न्यायो, नैकपदविषय । वेदेऽप्यनेकद्रव्य-विषय एव, न तु व्रीहिविषये एव । यज्जातीयव्रीहिभि प्रक्रमस्तज्जातीयाना-मेवोपादानमिति नियम' इत्यन्ये ।

अत एव 'सर्वस्य द्वे' इति सूत्रे पूर्वं द्विर्वचनमित्यङ्गीकारे 'द्रोग्धा-द्रोग्धे'त्यत्र घत्वढत्वयोरापत्तिरितिभाष्यकारोक्त दूषण सङ्गच्छते ।

वस्तुतो यत्राऽन्याऽऽकृतिकरणे भिन्नाऽर्थत्वसम्भावना, प्रयोगान्यत्व-बुद्धिश्च, तद्विषयोऽयं न्याय' । अत एवेदृशे विषये प्रक्रमभङ्गमालङ्कारिका दोषमाहु । न चैतत्प्रकृते इति दिक् ।

'हलो यमा'मिति लोपे, द्वित्वाऽभावे चैतद्[2]वे रूपम् । नन्वेवमपि संहिताया अविवक्षिततत्वे रूपाऽन्तर दुर्वारम् ।

'सहितैकपदे नित्या,नित्या धातूपसर्गयो. ।
समासे चाऽथ वाक्ये च सा विवक्षामपेक्षते ॥'

—इत्युक्तत्वेन समासे, वाक्ये च तदनित्यत्वस्य प्राप्ते. । अत एव 'भूवा'दि-सूत्रे भाष्यम्—'अथाऽसहितया निर्देश.—'भू–आदय' इति भवितव्य-मिती'ति चेन्न ।

'नित्या समासे, वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ।'

—'इत्येवोत्तरार्द्धसत्त्वात् । न चाऽत्र पाठे 'समास'ग्रहणं व्यर्थम्, एकपदत्वादेव समासे संहितानित्यत्वसिद्धेरिति वाच्यम् । एत-त्सामर्थ्येनैकपदेनाऽखण्डपदस्यैव ग्रहणात् । अत एवा'ऽग्ने अग्ने' इत्यादौ

---

१ 'द्वित्वादेर्निर्मेयस्य' इति क, 'द्वित्वादिनिर्मेयस्य'इति ग. पाठः ।

२ 'एकधमेव रूपम्'–इति पाठान्तरम् ।

पदद्विर्वचने संहिता न नित्या। स्पष्ट चेद 'प्रकारे गुणवचनस्ये'ति सूत्रे भाष्ये।

अखण्डत्व च-पदत्वाऽभाववदुत्तरखण्डत्वम्। अत एव 'राजीयती'त्यादौ[1] न दोष। अन्यथा[2] शपा एकादेशाऽभावोऽपि स्यात्। 'समासे चाऽथ-वाक्ये चे'ति पाठेऽपि 'समासे चे'ति पूर्वाऽन्वयी'ति न पाठयो. फले विशेष'। 'अथ'शब्दश्च चरितार्थ। धातुसञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्यम्-असमास-परतया व्याख्येयम्। 'भू' इत्यनुकरणम्-अविभक्तिकम्-अभेदेनाऽऽदे-र्विशेषणम्। 'ड्तश्च प्रत्यया'दितिवत्। अनुभूतविशेषण 'आदि'शब्दो लक्षणयाऽऽदिमत्पर इत्याहु'।

(न[3] चैवमपि 'इकोऽसवर्णे' इति प्रकृतिभावेन रूपाऽन्तरं दुर्वारम्। समासे तन्निषेधात्। न च नित्यसमासे तन्निषेधः। भाष्ये 'नित्य'ग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्। नन्विह यण् दुर्लभ'। 'सुधी'शब्दस्य ध्यायते सम्प्रसारणे निष्पन्नत्वेन, 'संप्रसारणाच्चे'ति पूर्वरूपाऽऽपत्तेरिति चेन्न। 'सम्प्रसारण-पूर्वत्वे समानाऽङ्गग्रहण'मिति वार्त्तिकोक्ते। किञ्च साक्षात्सम्प्रसारण-स्थानिकपूर्वरूपादे 'हल' इत्यारम्भसामर्थ्यादल्विधौ स्थानिवत्त्वाऽङ्गीकारे-ऽपि, पूर्वरूपोत्तरं प्रवृत्त हल'इतिदीर्घस्य स्थानिवद्भावेन सम्प्रसारणत्वे मानाऽभावात्। उपपादयिष्यते चेदम् 'इग्यण' इति सूत्रे)।

['न[4] भूसुधियो'रिति यण् निषेधस्तु न। आङ्गत्वेन प्रत्यये परत एव

---

१ 'अत एव राजपुरुषौ, राजीयतीत्यादौ' ख पाठ.।

२ 'अन्यथा औ-शब्भ्यामेकादेशाऽभावोऽपि' ख पाठ.।

३ ग. नास्ति। क. पुस्तके कुण्डलित, ख. पाठ।

४ इत आरम्भ १६९ पृष्ठस्थ'नादिन्या' इति प्रतीकात्पूर्वम्'इति दिक्' इत्यन्तोऽयं ग्रन्थ' ख पाठः। क ग नास्ति। भट्टोजिदीक्षितकृत–प्रौढमनोरमायामपि दृश्यतेऽय पाठ।

तत्प्रवृत्ते.। 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन 'एरनेकाच' इति, 'ओ सुपी'ति च सूत्रद्वयप्रापितस्यैव तेन निषेधाच्च।

धात्रंश इति। अत्र 'यणो मय' इति रेफस्य न द्वित्वम्। 'अचो रहाभ्या'मिति सूत्रे विशेषविहितेन निमित्तत्वेन तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्व बाधात्। तथा च भाष्यम्—'नेमौ रहौ कार्यिणौ। कि तर्हि ?। निमित्त द्विर्वचनस्ये'ति। न चैवमपि प्रकरणे कार्यित्वबाधे मानाऽभावेन 'यणो मय' इति दुर्वारम्। अत एव 'हर्य्यनुभव' इत्यादावनचि चेति द्वित्ववारणायाऽर्थोऽधिकार आश्रित कौस्तुभे इति वाच्यम्। स्वाऽगर्भहकारघटितवाक्याऽन्तरे इवाऽन्यशास्त्रेऽपि तद्बाधात्। किञ्च'अय रेफो यकारवकाराभ्या पूर्व एवोपदिश्येत, पर एव वा यथान्यासम्। कश्चाऽत्र विशेष ?। परोपदेशेऽनुनासिकपरसवर्णद्विर्वचनप्रतिषेधो वक्तव्य । स्वर्नयति। कुण्ड रथेन। भद्रह्रद'। न वक्तव्य.। रेफोष्मणा सवर्णा न सन्ति। नेमौ रहा'विति भाष्यसन्दर्भस्यैव मानत्वात्। अन्यथा वचनाऽऽरम्भे द्विर्वचनमात्रस्य निषेधेन फलभेदे प्रत्याख्यानाऽनापत्ते। पूर्वोपदेशे 'किंत्वप्रतिषेधो, व्यलोपवचनं चे'ति दोषोपन्यासवद्रेफस्य 'यणो मय'इति द्वित्वाऽनापत्तिरूपदोषाऽनुपन्यासेन न्यूनताऽऽपत्तेश्च। 'इको यणची'त्यादौ तु निमित्तत्वमिक. स्थानित्वेन न बाध्यते, 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति निर्देशात्।

इद च व्यक्तिपक्षेऽप्यावश्यकम्। अन्यथा 'अक. सवर्णे' इत्येतत्पर्यालोचनया 'श्रीश'इत्यादिविषयकयणूशास्त्राऽभावकल्पनवत्सग्राहकवाक्ये इक' स्थानित्वश्रवणात्तद्विषयकलक्षणाऽभावस्यैव कल्पनं स्यात्। स्पष्टा चेय रीति 'रिको यणची'त्यत्र कैयटे इत्याहु।

लाकृतिरिति। अत्र यण् तत्प्राग्वर्त्तियर्द्वित्वप्रयुक्तरूपभेदो नाऽस्ति। तदुक्त-'लाकृतिरिति त्वेकमेवे'ति। अत्र यथा 'लण्'सूत्रस्थभाष्यविरोधो न भवति, तथा 'गम्लृ'शब्दे उपपादयिष्यते। न च वकाराऽऽपत्तिरिति

वाच्यम्। तस्य समुदितस्थानत्वेन दन्त्यत्वाऽभावात्। अन्यूनाऽनतिरिक्तस्थानिकाऽऽदेशलाभेनाऽधिकस्थानस्याऽप्रवृत्तेश्चेत्यलम्।

नन्वनेन यणादिविधौ तेषां यण्सञ्ज्ञा = यण्पदशक्तिग्रहः। अविद्यमाने शक्तिग्रहाऽसम्भवात्। सञ्ज्ञया च यण्विधिरित्यन्योन्याश्रयादस्य वाक्यार्थो दुर्वचः। यण्शब्द एव वाऽऽदेशः स्यात्। यण्संज्ञाविधानन्तु 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' इत्यादावनुवादे चरितार्थम्।[1] अतो न भाविसञ्ज्ञाविज्ञानम्। 'इग्यणः' इत्यादौ तु सामर्थ्यात्तत्कल्पनम्।

न चाऽयमन्योन्याश्रयो न वर्णैकत्वमते। तन्मते नित्यतया वर्णानां, शास्त्रस्य साधुत्वाऽन्वाख्यानपरत्वेनाऽन्योन्याश्रयाऽभावात्। तस्मादनन्ता वर्णा, अनित्या व्याकरणनिष्पाद्या'इति मतेऽयं वाच्यः। तत्राऽनुवादविषयाणां सर्वेषां शक्तिग्रहकालेऽस्मदादीनामनुपस्थितेस्तत्राऽपि शक्तिग्रहाऽसम्भवेन, शक्तिग्रहकालाऽनुपस्थित'स्त्याना'दौ नत्वाऽनोपत्तिरिति तेषु सर्वेषु सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या शक्तिग्रहो वाच्यः, देशान्तरस्थाऽसन्निहितगोव्यक्तिष्विव। सामान्यलक्षणाऽनभ्युपगमे—जातौ शक्तिग्रहात्, शक्त्यनुभव पदार्थस्मरण-वाक्यार्थबोधानां समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावाद्वाऽतिप्रसङ्गभङ्गोऽभ्युपेयः। एवं चाऽसन्निहितयण्ष्विव भावियण्ष्वपि तथैव न दोषो, भाविगोव्यक्तिष्विवेति वाच्यम्।

एवमप्यसतीनां व्यक्तीनां तया सञ्ज्ञया व्यवहाराऽनुपपत्त्याऽन्योन्याश्रयः। अनेन विधानोत्तरं सञ्ज्ञया व्यवहारः, संज्ञाकरणकव्यवहारेण च 'इकः स्थानेऽयं प्रयोक्तव्य'इत्येवं रूपेण विधानमिति–वाक्यार्थो दुर्वचः।

'सतामादैचां सञ्ज्ञया भाव्य'मिति भाष्ये 'सञ्ज्ञये'त्यस्य-सञ्ज्ञाकरणकव्यवहारेणेत्यर्थः। अनुत्पन्नगवादेः सञ्ज्ञया व्यवहाराऽदर्शनादिति चेन्न।

'सिद्धन्तु नित्यशब्दत्वा'दिति न्यायेन समाधानात्। कार्यवादेऽपि

---

१ 'संयोगादेरातोधातो'रित्यनेनेति भावः।

भाविसंज्ञाविज्ञानान्न दोषः। न चाऽनुवादे सञ्ज्ञाशास्त्रस्य चारितार्थ्येन तदाश्रयणे मानाऽभाव'। अत्र सञ्ज्ञासूत्रोपस्थितिबाधकल्पनाऽपेक्षया भाविसंज्ञाविज्ञानस्यैवौचित्यात्। अत्र भाष्ये तदनुक्तिस्तु पक्षान्तरेणाऽपि परिहारसम्भवात्। 'इग्यण' इत्यादौ 'यण' स्थाने' इति व्यवहारदर्शनेन कार्यवादे एव' शास्त्रज्ञानसापेक्षतयैव वा तत्सूत्रसङ्गतिरिति मत्वा। तत्र तेन समाधिरुक्त —'बुद्धिविपरिणाममात्र स्थान्यादेशभाव' इति । अस्याऽपि नित्यशब्दवादे, शास्त्रजज्ञाननिरपेक्षतया च प्रवृत्तिरिति समाधिस्तत्रा'ऽथवे'तिग्रन्थेनोक्त । तत्रापि 'तद्भावितस्यैव सञ्ज्ञे'ति पक्षे तु शास्त्रज्ञानसापेक्षतया भाविसंज्ञाविज्ञानेनैव समाधिर्बोध्य इति दिक्]।

नादिन्या। 'यरोऽनुनासिक' इत्यतो 'यर' इत्यनुवर्त्तते। वृत्तौ 'पुत्रशब्दस्ये'त्यवयवषष्ठी। 'आदिनी'ति च प्राधान्याद्यर एव विशेषणम्। एतेन—'पुत्रादिनीत्यादावुभयत आश्रयणेनाऽऽदिवद्भावात्पुत्रशब्दस्याऽऽदिनीशब्दपरत्व दुर्लभ'मित्यपास्तम्। (एवं च 'पुत्र्यादिनी'त्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्तोऽपि तकारस्य द्वित्वनिषेधो न। 'पुत्रादिनी'त्यत्रैकरेफमात्रव्यवधाने चारितार्थ्येन, रेफयकारोभयव्यवधाने प्रवृत्तौ मानाऽभावात्। न चाऽत्रापि सवर्णदीर्घस्या'ऽच परस्मिन्नि'ति स्थानिवत्त्वाद् द्वाभ्या व्यवधानम्। 'यस्ये'ति लोपस्य स्थानिवत्त्वेन तस्य तुल्यत्वात्। 'द्विवचने' इति, 'पूर्वत्राऽसिद्धोये' इति वा तन्निषेधाच्च। रेफयकारयोस्तु द्वित्वप्राप्तिरेव नास्तीति बोध्यम्)।

[२]आक्रोशो—निन्द्यकर्माऽऽरोप । इद च सूत्रं स्त्रियामेव प्रवर्त्तते। [३]ईदृशाऽऽक्रोशस्य प्रायः स्त्रीष्वेव दर्शनात्। भाष्ये तथैवोदाहरणाच्च।

---

१ क ग नास्ति। ख. पाठ.। २ 'आक्रोशो निन्दा'—ख पाठ ।

३ इत आरभ्य 'तथैवोदाहरणाच्च' इत्यन्तः क. ग. पाठः। ख नास्ति।

('अचो रहाभ्यां द्वे''नाऽचि च' 'आदिन्याक्रोशे पुत्रस्ये'ति वक्तव्ये नञ्द्वयोपादानेन वैयर्थ्यशङ्कायुक्तोत्तरनञ्घटितवाक्यस्य 'नादिनी'त्यस्याऽनित्यत्वकल्पनात् । न च स्त्रीप्रत्ययान्त एवाऽप्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यम् । उदाहरणपरभाष्यविरोधाऽऽपत्ते.) । तद्ध्वनयन्नाह—पुत्रादिनीति ।

केचित्तु 'आदिनी'ति ङयन्ताऽनुकरणं लुप्तसप्तमीकमित्याहु । अत एव 'तत्परे चे'त्यस्याऽऽदिनीशब्दो यस्मात्परस्तत्र परे' इति हरदत्तो व्याख्यानमकृत । 'अद्'धातौ माधवस्वरसोऽप्येवमेव । अत्र[2] मूलेऽपि क्वचित्— 'आदिनीशब्दे परे'इत्येव पाठो दृश्यते । नञ्द्वयोपादानन्तु स्पष्टार्थमेव । एतत्सूत्रसाहचर्यादत्रोपसङ्ख्यातत्वाच्च 'वा हते'ति वार्त्तिकमपि स्त्रियामेव । तदाह—पुत्रहतीति । अत एवा'ऽनचि चे'त्यनेन सिद्धे 'वा हते'ति चरितार्थम् । 'पुत्रस्य[3] क्तान्ते चेद्धतजग्धयोरेव, आक्रोशे एवे'ति नियमार्थत्वात् ।

संयुक्तेष्विति । 'त्रिप्रभृतिषि्व'ति सूत्रे परस्परसाहचर्याद्वर्णाना सजातीयानामेव ग्रहणम् । न च तथाऽच सम्भवन्ति । अत एवा'ऽचो रहाभ्या'मिति सूत्रं सार्थकमिति भाव । निर्धारणे सप्तमी । 'अच'इत्यनुवर्त्तते । तेन[4] त्रिप्रभृतिसंयुक्तवर्णमध्येऽच. परस्य यरो द्वे वा न स्त इत्यर्थ । तेनेन्द्र, राष्ट्रमित्यत्र नकार-षकारयोरेव प्राप्तद्वित्वस्य निषेधविकल्प । स्पष्टचेदं हरदत्तग्रन्थे ।

न चा'ऽनचि चे'त्येव विकल्पे सिद्धे 'त्रिप्रभृतिष्वि'त्यादिसूत्रत्रयं व्यर्थमिति वाच्यम् । विकल्पस्यैव मतभेदप्राप्तव्यवस्थाबोधनार्थत्वात् ।

एतेन 'शाकटायनग्रहणाऽनुवृत्त्यैव सिद्धावुत्तरसूत्रयो. शाकल्यादिग्रहणं

---

१ ख. पाठ । क ग नास्ति । २ 'अत्र मूलेऽपि क्वचित्' इति ख. नास्ति । क. ग. पाठ । ३ 'नियमार्थत्वात्' इत्यन्त क ग पाठ । ख पुस्तके तु 'पुत्रस्यक्तान्ते चेद्धतजग्धयोरेवे'ति नियमार्थमित्येके । 'आक्रोश एवे'ति नियमार्थमिति कश्चित् ।'— इति पाठः । ४ इत आरभ्य 'इत्यर्थ ' इत्यन्तोऽय क. ग पाठः । ख. नास्ति ।

व्यर्थ'मित्यपास्तमिति सूत्राऽऽशय । (इदमेव ध्वनयितुमनचीति सूत्रे 'वा'ग्रहणानुवृत्तिर्दर्शिता 'नाज्झला'विति सूत्रे भाष्यादौ । तेन ह्यस्य सूत्रत्रयस्याऽनावश्यकता ध्वनिता)[1]।

(यत्तु[2] 'दीर्घादाचार्याणा'मित्यत्राऽऽचार्यग्रहण पूजार्थम् । 'नित्य एव निषेधो दीर्घात्पर'इति । तन्न । 'वाक्' 'वाक्क्' इति भाष्योदाहरणविरोधाऽऽपत्ते. । न चाऽत्राऽनचीत्यनुवर्त्त्य पर्युदासपरतया 'हली'त्यर्थाद्धलि पर एव नित्यनिषेध इति वाच्यम् । 'सर्वत्र शाकल्यस्ये'तिवदस्यापि प्रपञ्चाऽर्थतयैवोपपत्तौ, माधवादिविरुद्धक्लिष्टशब्दाऽधिकाराऽऽश्रयणे मानाऽभावात् । 'आस्ते'इत्यत्र 'स'द्वित्वविकल्पस्य माधवेनाऽङ्गीकृतत्वात् । पूजाऽर्थताया प्रामाणिकैरनुक्तेश्च । त्रिप्रभृतिष्वि'त्यत्र शाकटायनग्रहणस्याऽपि तथात्वापत्तौ 'सस्कर्त्ते'त्यत्र त्रिसकारपरकैयटादिग्रन्थविरोधाच्च ।

यत्तु 'नाऽऽदिनी'त्यादौ वृत्तावनचीत्यादिप्राप्तिमुद्भाव्य, 'त्रिप्रभृतिषु' 'सर्वत्रे'त्यनयो प्राप्तिमनुद्भाव्य, पुन'र्दीर्घादि'त्यत्राऽनचीति प्राप्तिरुद्भाविता हरदत्तेन । तस्याऽयमाशय –निषेधविकल्पे प्राप्त्युद्भावन नाऽऽवश्यक, तद्विकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन विधेरेवाऽप्राप्तविषयविकल्पसम्भवात् । नित्यनिषेधे तु तदुद्भावनमावश्यक'मिति । तन्न ।

विकल्पेऽपि निषेधप्रकरणान्नव्युल्लेखस्याऽऽवश्यकत्वेन प्राप्त्युद्भावनस्याऽऽवश्यकत्वात् । 'मध्येऽसम्बन्धो, मण्डूकाऽनुवृत्तिरग्रे' इत्यत्र मानाऽभावाच्च । 'सर्वत्रे'ति सूत्रस्य द्वित्वमात्रनिषेधकतेति बोधयितु तदनुल्लेखाच्च । 'त्रिभृतिष्वि'त्येतद्विषये नकारषकारयोर्द्विर्वचनाऽभाव'इति मिश्रग्रन्थेन प्राप्त्युल्लेखस्य कृतप्रायत्वाच्च । वृत्ति-हरदत्तयो 'र्नादिनि' 'शरोची'त्यनयोरपि बहुषु पुस्तकेषु प्राप्त्युल्लेखस्याऽनुपलभ्यमानत्वाच्चेत्यलम्) ।

---

१ अय पाठ क कुण्डलित । ख ग. नास्त्येव ।

२ क. कुण्डलितः ख पाठः । ग तु नास्ति ।

अचो रहा[1]। 'अच' इति श्रुतत्वाद्रहाभ्यां सम्बध्यते।

'गु[2]ण कृताऽऽत्मसंस्कार' इति न्यायाच्च। 'विधौ परिभाषोपतिष्ठते' इत्यस्याऽनित्यत्वात्, उक्तन्यायाच्च 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यस्याऽच इत्यशेऽप्युपस्थिति। तदाह—अच. पराभ्यामिति।

वा यमीति। 'झयो ह्' इत्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवृत्ते। भा[3]ष्यसंमताऽष्टाध्यायीपाठे तु 'वाऽवसाने' इत्यतोऽनुवृत्तिर्बोध्या।

अत्र च ज्ञापक ग्राहकसूत्रस्याऽणग्रहणम्। तद्धि 'सँय्यन्ते'त्यादावनुनासिकयादीनां द्वित्वाऽर्थम्। लोपस्य नित्यत्वे व्यर्थमेव स्यात्। यद्यपि गुणानामभेदकत्वेनैव साऽनुनासिकानां द्वित्वसिद्धेरजग्रहणमेव कर्त्तुं युक्तं, त[4]थाऽपि यण्विषये गुणभेदकत्वमेवेति ज्ञापयितुमणग्रहणम्। नह्येकेनैकमेव ज्ञाप्यमिति नियम। अणग्रहणप्रत्याख्यातृवार्त्तिकमते तु व्याख्यानादेव तदनुवृत्ति। स्पष्टं च 'लणि'ति सूत्रे भाष्ये वैकल्पिकत्वमुक्तम्।

आदित्य इति। 'आदित्य'शब्दाद्देवताऽर्थे ण्य.। 'यस्येति चे'

---

१ 'अचो रहा। अच. परस्य रेफहकाराभ्या परस्य यर' इति वाच्योऽर्थ.। न च पृथक् निमित्तता स्यादिति वाच्यम्। चकाराऽभावेन, स्पष्टप्रतिपत्तये 'अचो द्वेऽनचि रहाभ्या'मित्येव न्यासे कर्त्तव्ये, ईदृशन्यासेन (च), तदभावकल्पनात्। तत्राऽ'णुरपी'ति न्यायेन विधेयसन्निहितत्वेन 'रहाभ्या'मित्यत्रैव निर्दिष्टाऽशाऽबाध'। 'अच' इत्यशे तु सामर्थ्यात्तद्बाध। व्यवधानश्चोपस्थितरेफहकारकृतमेव गृह्यते, नाऽन्यकृतम्। तदेतत्फलितमाह—अच पराभ्यामिति। एतेनाऽनुवादे परिभाषाणामनुपस्थितेरिदमनुपपन्नमिति परास्तम्।'—इति ख पाठ, क ग. पाठस्थाने।

२ ख पाठस्थाने क ग पाठोऽयम्।

३ इत आरभ्य 'अनुवृत्तिर्बोध्या' इत्यन्त पाठ' ख. नास्ति। क. ग. पाठः।

४ 'तथापि गुणा भेदका' इति पक्षमपि ज्ञापयितु' ख. पाठः।

त्यल्लोपेऽनेन यलोप । 'आपत्यस्ये'ति तु न । भवाद्यर्थण्यप्रत्ययान्ताण्ण्ये तदप्राप्ते[1] । [2]यथासङ्ख्येति । स्थानाख्यप्रमाणेनेत्यर्थ । हल इति किम् ? । शय्या । यमामिति किम् ? आर्ध्नोत् । आर्त्नी । (आङ्पूर्वादृतेर्बाहुलकान्नि-प्रत्यय । धनुष कोटी उच्येते । एतेन 'हलो यरा यरि सवर्णे लोप' इत्येव सूत्रमस्तु, 'झरो झरी'ति च न वक्तव्य'मिति परास्तम् । 'आर्त्ति. पीडा-धनु.कोट्यो'रित्यमरे तु नकाररहित पाठो दृश्यते । 'अर्त्ति'रिति तत्र पाठान्तरम्)[3] । यमीति किम् ? । रामाभ्याम् ।

एचोऽय । 'इचोऽचि यणयवायाव' इति सूत्रयितुमुचितम् । न च 'हूहूयति' 'तोष्टूयते' इत्यादौ 'वान्तो यी'ति यणादेशप्रसङ्ग । 'वान्तौ यि प्रत्यये' इति न्यासेन वारणात् । 'एकवान्तसाहचर्यादपरोऽपि मुख्य-वान्त एव गृह्यते' इति नोक्ताऽतिप्रसङ्ग' इत्यपरे । 'स्वल्पक्लेशोच्चारणयुक्त-कण्ठ्य-तालव्यादे स्वल्पक्लेशोच्चारणयुक्तः स । अधिकक्लेशोच्चारण-युक्तस्याऽधिकक्लेशोच्चारणयुक्त' इति स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयैव निर्वाह । एतदेव ध्वनयितु यथासङ्ख्यसूत्र नोपन्यस्तम् । क्रमादिति तु फलितार्थ-कथन बोध्यम् । उदात्तगुणयुक्तानामनुदात्तादिगुणयुक्तव्यावृत्त्यर्थं 'स्थाने-ऽन्तरतम'परिभाषाया आवश्यकत्वाच्च ।

तस्य लोप । 'उपदेशेऽजि'त्यत 'इदि'त्यनुवृत्या, विभक्तिविपरिणा-मेन च सिद्धौ 'तस्य'ग्रहण सर्वलोपाऽर्थम् । तेन ञिटुडूनामन्त्यस्य लोपो न । 'नाऽनर्थके' इति परिभाषा त्व'लोन्त्यादि'ति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातैवेति दिक् ।

वान्तो (यि) । 'येन विधि'रित्यस्याऽपवादभूतया, वाचनिक्या, 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति परिभाषया लभ्यमर्थमाह—यकारा-

---

१ 'तदप्राप्तेश्च' ख पाठ ।

२ 'यथासङ्ख्येति स्थानाख्यप्रमाणेनेत्यर्थ.' इति पाठ । ग नास्ति ।

३ क. पुस्तके कुण्डलित ख पाठ. । ग तु नास्त्येव ।

द्राविति। ('यान्ते'इत्यर्थे तु गव्यत्यादिभ्यो लिटि, आमि, अतो लोपे, 'गव्याञ्चकारे'त्यादावेव स्यात्। न चाऽ'च. परस्मिन्नि'ति स्थानिवद्भाव.। 'येन विधिस्तदन्तस्ये'ति सूत्रप्रवृत्तिसामर्थ्येन श्रुतिकृत-यान्तस्यैव ग्रह-णात्। अत एव 'ढकि लोप' इत्यत्र ढकल्पन सङ्गच्छते। अन्यथा (पं ?) ढकोऽभावे निर्दिष्टपरिभाषाबाधे 'गाङ्गेय-पितृष्वसे'त्यादौ लोपाऽऽपत्तिरित्याहु)। ओदौतोरिति। वान्तज्ञानाय पूर्वसूत्रपर्यालोचन-स्याऽऽवश्यकतया तत्र तौ प्रति निर्णीतयोरेव स्थानिनोर्ग्रहणादितिभाव ।

भाष्ये[3] तु यथास्थितसूत्रन्यासे 'ओदौतोरिति वक्तव्य'मिति वचनमेवाऽऽश्रितम्। उक्तयुक्तिस्तु शिथिलैव। सूत्रपर्यालोचनेऽपि तदीय-लक्ष्यसस्कारकवाक्यार्थपर्यालोचने मानाऽभावात्। अन्तरतमपरिभाषा-सहकारेण हि तत्र तयो स्थानित्वनिर्णय.। तत प्राक् झटित्युपस्थितेनैच इत्यनेन वाक्यार्थबोधे बाधकाऽभावात्। न च पश्चादन्तरतमपरि-भाषापर्यालोचनया एकारैकारयोस्त्याग । सप्तम्यन्तपाठस्याऽभावात्। एतदेवाऽभिप्रेत्य 'पूर्वत्र स्थानिविशेषलाभो यथासङ्ख्यसम्बन्धात्, इह तु निमित्ताऽभावात्तल्लाभाऽभाव'इति कैयटेन षष्ठे उक्तम्। न चाऽचीत्य-नुवर्त्त्य'अचि परतो यादृशो वान्त आदेश. पूर्वं दृष्टस्तादृशो यि प्रत्यये भवती'ति सूत्रार्थ। ओस्थानिकश्च अव्, औस्थानिकश्च आव्, तत्र दृष्ट इति वाच्यम्। वाच्यवृत्त्येदृशाऽर्थाऽलाभात्। 'यि प्रत्यये'इति दृष्ट्वाऽचीत्यस्य निवृत्तेश्चेति दिक्। गव्यमिति। भत्वाद्वलोपो न। वान्त किम्। रैयति। 'यी'ति किम् ?। गोभ्याम्। प्रत्यये किम् ?। गोयानम्।

गोर्यूताविति। न चा'ऽप्रत्ययकारादौ चेद्यूतावेवे'ति नियमा'द्गोयान-

---

१ क ग नास्ति। ख पाठ.।

२ 'अन्यथाऽत्र ढकोऽभावे' इति, 'अन्यथा पितृष्वसुर्ढकोऽभावे' इति वा अत्र पाठः स्यात्।

३ इत आरभ्य 'निवृत्तिश्चेति दिक्' इत्यन्तोऽय क. ग. पाठ.। ख नास्ति।

मि'त्यादिव्यावृत्तौ व्यर्थं सूत्रे प्रत्ययग्रहणमिति वाच्यम् । 'यूतौ चेद्गोशब्द-स्यैव,' 'गोशब्दस्य चेद्यूतावेवे'ति वा विपरीतनियमस्याऽपि सम्भवात् ।

ननु 'गव्यूति'रित्यत्र वस्य 'हलि सर्वेषा'मिति, 'लोप शाकल्यस्ये'ति वा लोप स्यादत आह—वान्त इत्यत्रेति । न च विशेषविहितेन कार्यित्वेन निमित्तत्वबाधाद्वकारे 'लोपो व्यो'रिति दुर्लभमिति वाच्यम्[1] । निमित्तत्वाऽनाक्रान्ते विषये कार्यित्वस्य प्रकृते एव चारितार्थ्यात् ।

एव च 'यादौ प्रत्यये श्रूयमाणवकारान्त आदेश'इत्यर्थ । तत्र यद्यपि सूत्रविषये नाऽस्य फलम् । प्रत्ययेऽस्य प्रवृत्ते. । स हि द्विविध –कृत्, तद्धितो वा । उभयथाऽपि पूर्वस्य पदत्वाऽभाव । आद्ये तदप्राप्ते, द्वितीये भत्वेन बाधात् । 'गो'शब्दादिभ्य क्यचि तु 'न क्ये'इति नियमात्पूर्वस्य पदत्वमेव न । तथापि वार्त्तिके तदनुवृत्त्या तत्र फलमिति भाव । एवं तर्हि वार्त्तिक एव प्रश्लेषोऽस्तु, लाघवादित्याशयेनाह—छकाराद्वेति ।

न च'लोपो व्यो'रिति सूत्रे वकारस्य भगवता प्रत्याख्यातत्वेन कथमत्र वलोप' । लौकिकोदाहरणाऽभावेन तदर्थतया प्रत्याख्यानेऽपि, शास्त्रीय-सौत्रप्रयोगाऽर्थत्वे बाधकाऽभावात् । अत एवा'ऽतो ऌान्तस्ये'ति 'लुप्त-निर्दिष्टो वकार'इति 'इको गुणवृद्धी'इत्यत्र भाष्ये उक्तम् । न चैव'विष्णवे'-इत्यादौ 'तस्य लोप' इति लोपो दुर्वार., उच्चारणस्य 'गव्यूति''नाव्य'-मित्यादौ चारितार्थ्यादिति वाच्यम् । 'गवि च युक्ते' 'यतोऽनाव' इत्यादि-निर्देशैर्वारणात् । 'इति यवयोर्लोपो ने'त्यत्र वकारग्रहणन्तु वार्त्तिके प्रश्लेषपक्षे आवशे उपायाऽन्तरपरतया योज्यम् ।

केचित्तु—'वान्तो यी'ति सूत्रे वान्तग्रहण व्यर्थम् । न च तदभावे 'चेय'मित्यादावतिप्रसङ्ग । 'क्षय्यजय्या'विति योग विभज्य, 'कण्ठ्य-तालव्यस्य चेत् क्षिज्योरेवे'ति नियमेनाऽदोषात् । 'क्षिज्यो. शक्यार्थे

१ इतोऽग्रे 'सर्वत्रैव निमित्तत्वबाधाऽऽपत्तौ 'रलो'ति वक्तव्ये 'वलो'त्यस्य वैयर्थ्यात् ।'—इति ख. पाठ ।

एवे'ति द्वितीयसूत्राऽर्थ । एवञ्च ओदौतो स्थानित्वलाभाय न यत्न आस्थे-यो भवति । एवञ्च तद्योगविभागेनान्यत्राऽपि विधानार्थम् । 'तेन'गव्यूति'-रितिसिद्धेर्वार्त्तिकं नाऽपूर्वम् । यकाराऽशे हल्रूपेऽशि 'हलि सर्वेषा'मित्य स्यैव प्रवृत्तेर्यकारसाहचर्याद्वस्याऽप्यजूरूपेऽश्येव 'लोप शाकल्यस्ये'त्यस्य प्रवृत्तिरिति नाऽत्र तत्प्रवृत्ति । एव'भो'सादिसाहचर्या'द्धलि सर्वेषा'मित्यस्या-ऽपि एचो ऽयवादिसम्बन्धि-विषयेऽप्रवृत्तेर्न दोष इत्याहु ।

धातोस्त । अत्र 'धातु'ग्रहणाऽभावे यद्यपि 'यिप्रत्यये चेत्तर्हि तन्निमित्तस्यैवे'ति सामान्यनियमो नाऽऽपादनाऽर्हं, तथा सति योगविभागै-वकारवैयर्थ्याऽऽपत्ते । विशिष्टविषयविधिनाऽपि तत्फललाभात् । तथाऽपि प्रातिपदिकमात्रविषयो नियम सम्भाव्येत । तथा च 'बाभ्रव्य' इत्यत्रैव स्यात् । 'गव्य'मित्यत्र न स्यात् । 'औयते'त्यत्र च स्यात् । अतो 'धातु'-ग्रहणम् । 'एव'कारस्त्विष्टतोऽवधारणाऽर्थ । अन्यथा 'तन्निमित्तस्य चेद्धातोरेवे'त्यपि नियम सम्भाव्येत । तथा च 'बाभ्रव्य' इत्यत्र न स्यात् । धातोस्त्वतन्निमित्तस्याऽपि स्यात्-'औयते'त्यादाविति बोध्यम् ।

[४]केचित्तु—'अयं नियमो धातुप्रत्ययविषय एव । 'धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञान'मिति परिभाषणात् । तेन 'भू'धातो. क्विपि 'भुवे हित'मित्यर्थे 'उगवादिभ्यो य'दिति यति न वान्तादेशो, यद्यभिधान-मस्ती'त्याहु । लव्यमिति । लुनातेरचो यत् । 'सार्वधातुकार्द्ध'ति गुण ।

लाव्यमिति । 'ओरावश्यके' इति ण्यत् । उभयत्राऽपि गुणवृद्ध्योर्यत्-ण्यन्निमित्तत्वेन यादिप्रत्ययनिमित्तत्वमेवेति बोध्यम् । तन्निमित्तस्येति

---

१ इत आरभ्य 'यत्न आस्थेयो भवति' इत्यन्त क ग पाठ' ख नास्ति ।

२ इत. आरभ्य 'हलि सर्वेषामित्यस्यैव प्रवृत्ते' इत्यन्त क ग पाठः । ख नास्ति । ३ 'मित्यस्याऽपि 'एचोऽयवा'दिसूत्रविहितसम्बन्धि य-व-विषये' इति ख पाठ ।

४ 'केचित्तु' इति ख नास्ति । ५ 'अयंच नियमो' ख. पाठ. ।

किमिति । सूत्रमेव किमर्थमिति[1] प्रश्न ।

ओयते इति । 'वेञ्'धातो कर्मणि लटि, यकि, यजादित्वात्सम्प्रसारणे'ऽकृत्सार्वे'ति दीर्घे, आडा सह'ऽऽद्गुण'। धातूपसर्गकार्यस्याऽन्तरङ्गत्वाद्वान्तादेशे गुणो नाऽसिद्ध । इद च 'सुट् कात्पूर्व.' इत्यादौ तत्प्रत्याख्यानाय भाष्ये स्पष्टम् । यत्तु 'धातूपसर्गयो कार्यमन्तरङ्गम्'-इत्यस्य गृह्यमाणधातूपसर्गकार्यविषयकत्वमिति । तन्न । 'ओमाङोश्चे'ति सूत्रस्थाऽऽङ्ग्रहणस्य तज्ज्ञापकतापरभाष्यविरोधात् । 'सुट् कात्पूर्व'इत्यादिज्ञापकसिद्धे 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इति पक्ष आह—औयतेति । तस्मादेव कर्मणि लङ् । आडागमे वृद्धि । शेष पूर्ववत् ।

क्षय्यज । 'क्षि क्षये' 'जि जये' इत्यनयोरेव ग्रहणम्, न तु 'क्षीष् हिंसायाम्' 'क्षै जै क्षये'इत्यनयो, व्याख्यानात् । अत एव 'क्षिज्योरेवैच' इति भाष्ये ह्रस्वनिर्देश । तद् ध्वनयन्नाह—क्षेतु जेतुमित्यादि । 'अर्हे कृत्यतृचश्चे'ति कृत्य'। न चैव तेषामशक्यार्थे 'क्षेयम्' 'जेयमि'त्यादे प्रयोगस्य सिद्धत्वात् 'शक्याऽर्थे' इत्यनर्थकम्, अशक्यार्थे 'क्षय्यमि'ति वारणेन चारितार्थ्यात् ।

तस्मै प्रेति । क्रयाऽर्थे वस्तुनि 'क्रय्य' इति निपात्यते इत्यर्थ । ननु[2] सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वस्यौत्सर्गिकत्वात्प्रत्ययार्थपरामर्श एवोचित इति चेन्न । यत प्रत्ययार्थपरामर्शे यदि 'स एवाऽर्थ' इति तत्पुरुष, तदा क्रय्यशब्द. स्वार्थे एव वर्त्तते इति 'तदर्थ'ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । अथ 'सोऽर्थो यस्ये'ति बहुव्रीहिस्तथाऽपि (शब्दे[3] शब्दस्य वृत्त्यभावात्) अनर्थकमेव तत्स्यात्[4] । तस्मात्सामर्थ्याद्गुणभूतस्याऽपि ग्रहणम् । 'चतुर्थी

१ 'सूत्रमेव किमिति प्रश्न.' इति ख पाठ ।

२ 'ननु सर्वनाम्ना प्रधानपरामर्शित्वस्यौत्सर्गिकत्वात्प्रत्ययार्थपरामर्श स्यादत आह—तस्मै प्रेति । क्रयार्थे वस्तुनि 'क्रय्य' इति निपात्यते इत्यर्थ. । अय भावः—प्रत्ययार्थपरामर्शे यदि स एवार्थ ' ख पाठः ।

३ क ग. नास्ति । ४ 'तत्स्यादिति भावः । केचित्तु विनिमयो नाम' ग पाठ. ।

तदर्थार्थे’ति समास । क्रयार्थत्वञ्च फलोपधानरूपम्, न तु योग्यतामात्रम् । ‘तदर्थे’ इति विशेषणात् । तदाह–क्रेतार इति । योग्यतामात्रग्रहणे त्वव्यावर्त्तकमेतत्स्यादिति भाव ।

केचित्तु[1] विनिमयो नाम स्वीय धान्यादि दत्त्वा परतस्तन्मूल्यग्रहणम् । तत्र–धान्य क्रय्यम् । येनाऽन्यदीय द्रव्य गृह्यते तत् ‘क्रय्यमि’ति यावत् । यत्र तु स्वीय द्रव्य दत्वा परकीयधान्यादिग्रहण, तत्र (धान्य) क्रेयमिति । समानेऽपि विनिमये द्रव्ये न क्रय्यत्व, नाऽपि क्रेयत्वम् । किन्तु धान्यादावेव । शब्दशक्तिस्वभावात् । भाष्यस्वरसोऽप्येवमेव । ‘क्रयणाऽर्हमि’ति मूलस्याऽप्यत्रैव तात्पर्यमित्याहु ।

लोप शा । ‘भोभगोअघोअपूर्वस्ये’त्यशीति चाऽनुवर्त्तते । तत्र–ओकारान्ते‘ष्वोतो गार्ग्यस्ये’ति बाधकमित्याशयेनाह–अवर्णपूर्वयोरिति ।

यवयोरिति । यद्यपि ‘व्योरि’त्यनुवर्त्तते, तथापि वर्णसमाम्नाये यकारस्य प्राक् पाठात्तत्क्रमेणैव व्याख्यातम् । हर एहीति । ‘ओमाङोश्चे’ति पररूपं प्राप्तम् । इद सूत्र लघुप्रयत्ने न प्रवर्त्तते । शाकटायनमते तयोर्विधानेन शाकल्यमते तदभावात् । अवर्णेति किम् ? । हरिव् गच्छति । पदान्तयोः किम् ? । हरये ।

अशि किम् ? । वृक्षं वेतीति वृक्षवी । क्विप् । तमाचष्टे, करोति वेति ण्यन्ताट्ट्विच् । वृक्षव् करोति । क्विपि तूठ् स्यात् । विज्निमित्तको[3] ‘लोपो व्यो’रिति लोपस्तु न । णिलोपटिलोपयो· स्थानिवत्त्वात् । प्रातिपदिकाण्णिजुत्पत्त्या पदत्वाऽभावेन ‘न पदान्ते’ तिनिषेधाऽप्रवृत्ते ।

[ननु[4] विचि ‘लोपो व्यो’रिति वलोपाऽऽपत्ति । न च णिलोपस्य, टिलोपस्य वा स्थानिवत्त्वम् । ‘न पदान्ते’ति निषेधात् । न चाऽस्य न पदत्वम् । ‘सुबन्ताण्णि’जिति हरदत्तादिमतेऽन्तर्वर्त्तिसुपा पदत्वस्यैकदेश-

१ ‘के चित्तु’ इत्यारभ्य ‘तात्पर्यमित्याहु’ इत्यन्तः क ग पाठ ।

२ ग नास्ति । ३ इत आरभ्य ‘निषेधाऽप्रवृत्तेः’ इत्यन्त· क ग पाठ ।

४ ‘सग्रह.’ (१८० पृष्ठे) इत्यन्त क कुण्डलितोऽयं ख ग्रन्थ· । ग नास्ति ।

विकृतन्यायेन वान्तेऽपि सुलभत्वात् । न च'इष्ठवदि'त्यतिदिष्टेन भत्वेन पदत्वबाध । णिचो लुप्तत्वात् । न च प्रत्ययलक्षणम् । 'णाविष्ठवदि'त्यनेन 'यचि भमि'तिशास्त्रस्यैवाऽतिदेशेन, तस्य वर्णाऽऽश्रयत्वात् ।

भाष्यमते प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य 'प्रत्ययस्याऽसाधारण रूप यत्राश्रीयते तत्रैव प्रत्ययलक्षणमि'ति नियमार्थत्वात् । अत्रोऽतृणेढित्यादावित्रिवा-ऽप्राधान्येनाऽऽश्रयणेऽपि न दोष । वार्त्तिकोक्तस्या'ऽप्राधान्येना-ऽऽश्रयणे विध्यर्थ'मिति विधित्वपक्षस्याऽसार्वत्रिकत्वाच्च । (कार्या-ऽतिदेशपक्षेऽपि,—स्वादित्वमात्रविरहप्रयुक्तभत्वाऽप्राप्तिमति श्रूयमाण-णिचि चरितार्थस्य, स्वादित्वा-ऽजादित्वविरहप्रयुक्तभत्वाऽप्राप्तिमति लुप्त-णिच्यतिदेशाऽप्रवृत्तेर्न दोष)।

न चा'ऽच परस्मिन्नि'त्यनेन स्थानिवत्त्वाद्भत्व सुलभम् । णिलोप[3]स्य तेन स्थानिवत्त्ववट्टिलोपस्यापि स्थानिवत्त्वापत्तौ, वान्ते भत्वस्य दुर्लभत्वेन तेन तद्गतपदत्वाऽनिवृत्ते. । पदत्व तु तत्रैकदेशविकृतन्यायेनेति न दोष । यदि तु टिलोपस्थानिवत्त्वस्य वान्तगतपदत्वसरक्षणद्वारा, 'न पदान्ते'ति-निषेधप्राप्तिद्वारा, पदान्तस्थानिकवलोपप्रापकतया 'न पदान्ते'ति निषेध इत्युच्यते तदा (अ[4]स्य) णिलोपस्थानिवद्भावस्याऽपि 'न पदान्ते'ति निषेध-प्रतिबन्धद्वारा, पदान्तस्थानिकवलोपप्रतिबन्धकतया तत्राऽपि 'न पदान्ते'ति-निषेधो दुर्वार । (तत्प्र[5]वृत्ते प्राक् पदत्वसत्त्वाच्च । विधिनिषेधयोरेकवाक्य-तयैवाऽनुष्ठापकत्वाऽङ्गीकारात् । निषेधविषये तदप्रवृत्तेश्च)।

'पटित' इत्यादौ तु बहिरङ्गत्वेन टिलोपस्याऽसिद्धत्वेन न जश्त्वम् । 'अत्यरराज'दित्यादौ भत्वनिमित्तकोऽपि टिलोपोऽन्तरङ्गत्वाण्णिलोपा-त्प्रागेव । अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्यत्वान्न प्रवर्त्तते । तस्या असत्त्वाच्च । (अत[6] एव) टिलोपस्य बहिरङ्गाऽसिद्धत्वाच्च तत्र कुत्वमपि न । ([7]णिचि भत्वसत्त्वेन तत्र कुत्वाऽप्राप्त्या, भ्रष्टावसरन्यायेन णिलोपेऽप्यप्रवृत्ते)

१ 'इत आरभ्य 'न दोष ' इत्यन्त ख ग नास्ति । क पाठ । २ क नास्ति ।
३ 'इत्युच्यते तदा' इत्यन्तोऽय क ग पाठ । ४ क ग नास्ति ।
५ ख पाठ' । क. ग नास्ति । ६ क ग पाठ । ७ क ग. नास्ति । ख पाठ ।

—इति चेन्न[1]। कार्यातिदेशपक्षे 'णाविष्ठव'दित्यतिदेशस्य प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तेः। न हि तत्र वर्णाश्रयत्वम्। प्राधान्येन कार्याऽतिदेशस्यैव युक्तत्वात्। सुबन्ताण्णिजितिपक्षो न सूत्रभाष्यवार्त्तिकसम्मत इति चुरादौ वक्ष्यते इति प्रातिपदिकात्तदुत्पत्तौ पदत्वाऽभावाच्च।

ध्वनितं चेदं सर्वं 'न पदान्त'सूत्रे 'हरदत्तादिमते' इत्युक्त्या मनोरमायाम्। आदिना—शास्त्रातिदेशाश्रयणेन णिलोपे भत्वाऽनङ्गीकर्त्तॄणां संग्रह]।

नन्वेवमपि 'करोती'ति 'क'निमित्तो 'लोपो व्यो'रिति वलोपो दुर्वारः। न च स्थानिवत्त्वम्। 'न पदान्ते'ति निषेधात्। (विजु[3]त्तरसुब्निमित्तकपदत्वस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेनाऽन्तरङ्गभसंज्ञया बाधाऽयोगात्। अन्तरङ्गपदत्वन्तु वचनसामर्थ्याद्बाध्यत एव)–इति चेन्न। 'न पदान्त'-सूत्रे भावसाधन विधिशब्दमाश्रित्य, चरमाऽवयववाच्यन्तशब्दमाश्रित्य, कर्मषष्ठ्या समासेन 'पदचरमावयवे कर्त्तव्ये' इत्यर्थात्। इह च विधेयो लोपो न पदचरमावयव। '[3]न पदान्त'सूत्रनिरूपितरीत्या परपदस्थाऽज्ादेशस्यैव पदान्तविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाच्च।

किञ्च[4] 'य सम्प्रति पदान्त' इति भाष्योक्तरीत्या स्थानिवत्त्वनिषेध विनाऽस्य पदान्तत्वाऽभावादत्र निषेधाऽप्रवृत्ति। स्थानिवत्त्वनिषेधज्ञाने पदान्तत्वज्ञान, तन्निर्णये च स्थानिवत्त्वाऽभावज्ञानमित्यन्योन्याश्रयो हि तत्राऽप्रवृत्तौ बीजमिति बोध्यम्। (एतेन[5] 'पदान्तस्य स्थाने विधा'-वित्यर्थवर्णन परास्तम्। अत्र वलोपाऽऽपत्ते। न चेष्टाऽऽपत्ति। 'वृक्षवयतेरप्रत्यय, वृक्षव् करोती'ति 'विभाषा भवद्भगवदि'ति वार्त्तिकस्थभाष्य विरोधाऽऽपत्ते.)। न च पदसंज्ञाया टिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वस्य

१ 'इति चेन्न। कार्याऽतिदेशपक्षे 'णाविष्ठव'दित्येतद्विषयकप्रत्ययलक्षणोपप्लवस्य व्यक्तिपक्षे वैयर्थ्याऽऽपत्त्या प्रागुक्तकल्पनाया अयुक्तत्वात्'—इति ख. पाठ।

२ क. ग. नास्ति। ३ 'बोध्यम्' इत्यन्तोऽय क ग पाठ.। ख. नास्ति।

४ 'किञ्च' इति क ग नास्ति। ख पाठः।

५ ख पाठ। क ग. नास्ति।

पदान्तत्वमेव नास्तीति–'अशी'ति व्यर्थमिति वाच्यम् । 'पूर्वत्राऽसिद्धीये' इति निषेधात्। साक्षात्परम्परया वा पूर्वत्राऽसिद्धीयप्रापक-प्रतिबन्धकाऽतिदेशस्य तेन निषेधादित्याहु ।

कानि सन्तीति। वाक्यसस्कारपक्षे एतदुदाहरणम्। तत्रापि[1] पक्षे पूर्वोपस्थितनिमित्तकत्वरूपाऽन्तरङ्गत्वाद्यादायाऽन्तरङ्गाणां पूर्वं प्रवृत्तिसत्त्वादिकारादे स्थानिभूतादच पूर्वत्व द्रष्टव्यम्। एतन्मूलकमेव वाक्यसंस्कारपक्षे श्रुतवर्णक्रमेणैव लक्ष्यसंस्कार इति वदन्ति ।

न च स्थानिवत्त्वाऽभावेऽप्यल्लोपस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्व दुर्वारम्। पदद्वयाऽऽश्रितत्वेन यणावोरेव बहिरङ्गत्वात्। ('नाऽज्ञानन्तर्ये'[2] इति निषेधाच्च)।

एक पूर्वपरयोरित्यधिकृत्येति।स्यादेतत्।'एक'ग्रहण किमर्थम् ?। न च 'रदाभ्या निष्ठातो न' ('उभौ[3] साभ्यासस्य')इतिवदनेकस्य स्थानित्वेन स्थानिसमसङ्ख्याकाऽऽदेशव्यावृत्त्यर्थमिति वाच्यम्[4]।

---

१ 'तत्रापि' इत्यारभ्य 'वदन्ति' इत्यन्तोऽय क ग. पाठ । ख पुस्तके तु— 'वाक्यसस्कारपक्षे एतदुदाहरणम् । नन्वेतत्पक्षेऽपि परस्परपरिहारेण लब्धाऽवकाशयो' समवस्थितयोरेकस्मिल्लँक्ष्ये युगपत्प्राप्तिरूपविरोधाऽभावेन सर्वशास्त्राणा युगपत्प्रवृत्त्या, सर्वविधिभ्यो लोपविधेर्बलवत्त्वाच्च शिभावादपि पूर्वं लोपे, इकारस्य स्थानिभूतादच्च पूर्वत्वाऽभाव इति चेन्न। वाक्यसस्कारपक्षेऽपि प्रकृतवर्णक्रमेणैव लक्ष्यसस्कारकल्पनात्। अत्र च पदान्तग्रहणस्यैतदुदाहरणपरभाष्यमेव मानम्। 'सर्वविधिभ्य'इत्यस्या परिभाषाया मानाऽभावाच्च। भाष्यादावपठितत्वाच्च ।'—इति पाठ. ।

२ ख पाठ । क ग नास्ति । ३ ख. पाठ । क ग नास्ति ।

४ इतोऽग्रे—'अग्नीषोमाभ्यामि'त्यादौ द्वन्द्वोत्तरचतुर्थ्या समुदिते एकप्रदेयनिरूपितैकदेवतात्वबोधवत्, 'पूर्वपरयोरि'त्यत्र द्वन्द्वोत्तरषष्ठ्या एकविधेयनिरूपितसमुदायनिष्ठैकस्थानित्वबोधेनाऽऽदेशद्वयाऽप्राप्ते । 'ज्वरत्वरे'त्यादौ

विधेयत्वेन[1]'गुण'इत्यादावेकत्वसङ्ख्याया विवक्षितत्वेन, उभयोरपि पूर्व-परयोरेकवाक्यतयैव विधेयान्वयेन च, 'अनयो पूलयो कट कुर्वि'त्यादित इव उभयसम्बन्ध्येकविधेयस्यैव प्रतीते । 'रदाभ्या'मित्यत्र तु भिन्न-विभक्तिनिर्देशाच्चकाराच्च वाक्यभेद एवेति चेत्सत्यम् । न्यायसिद्ध एवार्थ सुखप्रतिपत्त्यर्थमेकग्रहणेन सूत्रकृता दर्शित इति बोध्यम् । विस्तरस्तु भाष्य-प्रदीपोद्द्योते द्रष्टव्य ।

आद्गुणः । न चा'ऽवर्णादचि पूर्वपरयोरेक आदेश'इत्येतावतैव स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया गङ्गेशाऽऽदिनिर्वाहे, किं 'गुण'ग्रहणेनेति वाच्यम् । 'कृष्ण ऋकार'इत्यादौ[2] द्विमात्रिकस्य सार्द्धद्विमात्रिकाऽऽरादेश-व्यावृत्त्यर्थम्, उक्तोदाहरणेषु ऐकारादिव्यावृत्त्यर्थं च तत्सत्त्वात् । 'वृद्धि-रेची'त्यादे र्वृद्धिरेच्येव' 'ऋति धातावेवे'त्यादिनियमाश्रयणेऽपि 'गङ्गौघ' इत्यादौ गुणाऽऽपत्ति । 'वृद्धिरेवैची'त्येवविधनियमे तु गङ्गेशादौ

'उपधायाश्चे'ति चेन समुदित एव स्थानित्वपर्यवसानम् । यत्र'त्वेत्येधती'-त्यादौ समुदायस्यैकनिरूपितस्थानित्वाऽसम्भवस्तत्र वाक्यभेदकल्पनया-ऽगत्या प्रत्येकमादेश । 'रदाभ्या'मित्यत्र तु लक्ष्याऽनुरोधाच्चकाराच्च 'पूर्वस्य च द' इति वाक्यभेदाश्रयणान्न दोष । 'उभौ साभ्यासस्ये'त्यत्रा-ऽपि 'अभ्यासेने'त्येव 'व्यवाय'पदाध्याहारेण सिद्धे, बहुव्रीहिरूप-गुरुभूत-'साऽभ्यासस्ये'ति निर्देशसामर्थ्याद्द्वयस्य स्थानित्वलाभे, 'उभौ'ग्रहण-सामर्थ्यादादेशद्वयसिद्धि । विधेयत्वेन प्राधान्यात्, लक्ष्यानुसारेण, व्याख्या-नाच्च 'गुण' इत्यादावेकत्वसङ्ख्याया विवक्षितत्वाच्चेति चेत् । सत्यम् । न्यायसिद्ध एवाऽर्थ· सुखप्रतिपत्त्यर्थमेकग्रहणेन सूत्रकृता दर्शित इति बोध्यम् । विस्तरस्तु भाष्यप्रदीपोद्द्योते द्रष्टव्य । अत्र 'पूर्वपरयो'रितीतरे-तरयोगद्वन्द्वनिर्देशेन प्रत्येक स्थानित्वमपि बोध्यम् । अत एवैकाऽऽदेशस्य ऋकारस्थानिकत्वेन रपरत्वसिद्धि '—इति ख पाठ ।

१ 'विधेयत्वेन' इत्यारभ्य 'इति बोध्यम्' इत्यन्तोऽय क ग पाठ. । ख. नास्ति ।

२ 'कृष्ण ऋकार इत्यादौ त्रिमात्रिकस्य' ख. पाठः ।

वृद्ध्यापत्ति । उभयविधनियमाश्रयणे तु मानाऽभावो, गौरव, खट्वेन्द्रादौ त्रिमात्राद्यापत्तिश्च ।

उरण् (रपर)। अनुवादे परिभाषाऽनुपस्थानेऽपि 'षष्ठी स्थाने' इत्यत 'स्थाने'इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याऽऽह— तत्स्थाने इति । 'स्थानेऽन्तर-तम'इति सूत्राद् द्वितीयमपि 'स्थाने'ग्रहणमनुवर्त्तते । 'प्रसङ्गाऽवस्थाया'-मिति तदर्थं । तदाह—रपर सन्नेवेति ।

'रपर'[1] इति अवयववाचिना परशब्देन षष्ठ्यर्थे बहुव्रीहि । न तु व्यवस्था-वाचिना पञ्चम्यर्थे । तथा सत्यभक्तत्वाऽऽपत्तौ 'वव्रे'इत्यादौ हलादि शेषो न स्यात् । अभ्यासावयवस्यैवाऽनादेस्तेन निवृत्तिबोधनात् । इदमेव बोधयितुम-न्तशब्दानुवृत्त्या पूर्वाऽवयवत्व बोधित भाष्ये । किञ्चाऽनवयवत्वे ऋकारस्य गुणवृद्धी जायमाने अरारावेवेति नियमो न स्यात् । गुणशब्देन अकारा-देरेव रेफपरस्यैतत्सूत्रैकवाक्यतया विधानम् । गुणत्वादिक त्वकारादिनिष्ठ-मेव । तेन तु नाऽऽन्तर्यमिति स्पष्टमेव । अवयवत्वे तु 'यदागमा'इति न्यायेन विशिष्टे गुणत्वमितीष्टसिद्धि । वर्णग्रहणे क्वचिदेव तदप्रवृत्ते ।

एतेन 'अणमनूद्य रपरत्व विधीयते' इति परास्तम् । उक्तनियमा ऽनुपपत्ते । क्व रपरत्व, क्व लपरत्वमिति व्यवस्थाऽनुपपत्तेश्च ।

तत्राऽऽन्तरतम्यादिति । स्थानत इति भाव । रेफशिरस्कतया-ऽऽदेशस्याऽपि मूर्द्धस्थानत्वात् । यत्तु'वृद्धिरारालैच्' 'अरलेङ् गुण' 'ऋत

---

१ 'रपर' इत्यारभ्य 'तत्रान्तरतम्यादिति' इत्यन्तोऽय क ग. पाठ । ख. पुस्तके तु-'रपर सन्नेवेति । ये तु अणमनूद्य रपरत्व विदधति, तेषा 'क्व रपर-त्व'मिति, 'क्व लपरत्व'मितिव्यवस्था न सिद्ध्येत् । अभक्तत्वाऽऽदिशङ्काव्या-वृत्तये 'यस्य गुणादिशब्दैरण्विहितस्तदन्ताऽवयव'इत्यर्थकाऽन्तग्रहणाऽनुवृत्ति-क्लेशश्च । मम त्वान्तरतम्येन व्यवस्थासिद्धि । अरादिरूपेणैव विधानात् । स्थान्यवयवकाऽवयवत्वलाभश्च । तद्ध्वनयन्नाह—तत्राऽन्तरतम्यादिति' —अय पाठ ।

इर्' 'उरोष्ठ्ये'त्येव सिद्धा'वुरण् रपर' इति सूत्रं व्यर्थ'मिति। तन्न। 'आपृज्ञप्यृधामीदि'त्यस्य रपरत्वाऽनापत्ते । 'भृञामित्' 'ऋत उत्'[1] इत्यादौ दोषाऽऽपत्तेश्च। ('गैमुलि'त्यादे कपिलकाऽऽदित्वेन साधने तु पृषोदरादित्वाऽऽश्रयणेन सम्पूर्णशास्त्रस्यैव प्रत्याख्यानापत्ति.) इति दिक्।

अत्राऽण् पूर्वेणैव, न परेण। 'उरन्नपर' इत्येव सिद्धेऽण्ग्रहणात्, 'प्रशास्तृणा'मित्यादिनिर्देशाच्च।

पक्षे द्वित्वमिति। ऋद्धेर्धस्येति भाव ।

झरो झरि। 'हलो यमा'मित्यतो 'हल' इति, 'झयो ह' इत्यतो'ऽन्यतरस्यामि'ति, 'वाँऽवसाने'[3] इत्यतो 'वे' ति वाऽनुवर्त्तते। इद च 'हयवरडि'ति सूत्रशेषे भाष्ये स्पष्टम् । 'हलो यमामि'त्यस्य वैकल्पिकत्वेन तद्विषये 'हर्य्यनुभव' इत्यादौ चरितार्थ'मचो रहे'ति द्वित्वमिति, अस्य नित्यत्वे 'शरोऽची'ति तन्निषेधो व्यर्थ इति–अस्याऽप्यनित्यत्वे ज्ञापकम्।

तत्सूत्रस्थमस्य ज्ञापकत्वखण्डनपर 'द्वित्व लोपाऽपवाद स्यादि'ति भाष्यन्तूभयोर्लोपयोर्वैकल्पिकत्वे इद ज्ञापकमित्यर्थखण्डनपरमिति न तद्विरोध इत्याहु ।

लोप इति। ऋध्धातोर्झर इति भाव । असतीति। 'द्वित्वाऽभावे' इत्यनुकृष्यते। त्रिधमिति। यत्तु 'द्वित्वभिन्ने पूर्वत्र कर्त्तव्ये परमसिद्ध'-मित्यर्थक'पूर्वत्राऽसिद्धमद्वित्वे' इत्यनेन धातुधकारस्य जश्त्वे कृते, दकारे

---

१ 'ऋत उत्' इति ग नास्ति। २ ख पाठ। क ग नास्ति।

३ 'वावसाने' इत्यारभ्य 'इत्याहु' इत्यन्त. क ग पाठ। ख पुस्तके तु-'अन्यतरस्यामिति चानुवर्त्तते। इद च 'नाज्झला'विति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। व्याख्यानमेव चाऽत्र शरणम्। यद्यपि 'हलो यमा'मित्यत्राऽणुदित्सूत्रस्थाऽण्ग्रहण ज्ञापकमस्ति, तथाऽपि नेह तादृक्किञ्चिदस्ति। न च 'शरोऽची'ति निषेधोऽत्राऽपि ज्ञापक । लोपस्य नित्यत्वे'ऽचो रहे'ति द्वित्वमारम्भसामर्थ्याल्लोपाऽपवाद इति तस्य सार्थक्यात्। लोप इति।'—इति पाठः।

द्वित्वस्योचितत्वेन, 'त्रिधमि'ति चिन्त्यमि'ति । तन्न । अस्य वार्त्तिकस्य परिभाषावृत्तिकृद्भि परिभाषात्वोक्त्याऽदोषात् ।

तथा हि—'पूर्वत्राऽसिद्धमि'त्यधिकारभवशास्त्रत्वमस्या लिङ्गम् । नियामकत्वमेव च परिभाषात्वम् । नियमश्च फलविशेषायैवेति,–यत्र फलाऽविशेषस्तत्र न प्रवर्त्तते । अत एव 'व्रीहीनवहन्ती'त्यादौ दृष्टफले विशेषाऽभावान्नियमजन्याऽदृष्ट कल्पयन्ति वाक्यार्थविद । (कृष्णलेषु तु नाऽवघात । दृष्टफलाऽभावात् । दृष्टद्वारैव चाऽदृष्टकल्पना । त्रिधकारकत्वन्तु प्रक्रियाऽभिप्रायेण बोध्यम्) ।

न ह्यत्र जश्त्वात्पूर्वमनन्तर वा द्वित्वे रूपे विशेषोऽस्ति । तदनन्तर जश्त्वप्रवृत्ते सत्त्वात् । त्रिधकारत्वन्तु प्रक्रियाऽभिप्रायेण बोध्यम् ।[1]

(किञ्च वाक्यसंस्कारपक्षे 'कृष्ण ऋध् ति' इत्यस्यामवस्थाया पूर्वं गुण । श्रुतवर्णक्रमेण लक्ष्यसंस्कारस्योचितत्वात् । तद्दृष्ट्या धत्व-द्वित्वादीनामसिद्धत्वाच्च । ततो द्वित्वस्याऽसिद्धत्वा'ज्झषस्तथोरि'ति धत्वम् । ततोऽकृतव्यूहपरिभाषया जश्त्वाऽप्रवृत्तौ, तत पूर्वं द्वित्वेनाऽदोषात् । द्वित्वे ऋध् धकार–प्रत्ययधकारा ऽऽनन्तर्यरूपजश्त्वनिमित्तविनाशसम्भावनाया सत्त्वात् । द्वित्वेनोत्पद्यमानश्चाऽऽगन्तूनामन्ते निवेशादसति बाधके परत्रैवेति न कश्चिद्दोष)[3] ।

'यणो मय'इति लक्षणाऽन्तरेण पुनर्द्वित्वे, चतुर्द्धमपि बोध्यम् । एतदुपपत्तिरपि 'सस्कर्त्ते'त्यत्र वक्ष्यते । पञ्चमीति । विनिगमकाऽभावाद् व्याख्याद्वयमित्यर्थ । अत एवेद द्वित्व वैकल्पिकमिति बोध्यम् ।

वृद्धिरेचि । नन्वस्य गुणाऽपवादत्वात्, 'एक' इत्यधिकारादन्तरतमपरिभाषया च सिद्धे वृद्धिग्रहण व्यर्थम् । (न[4] च पाक्षिकगुणवारणार्थम् । 'वा सुपी'त्यत्र 'वा'ग्रहणवैयर्थ्यापत्ते.—) इति चेन्न । 'वृद्धि'रिति-

१ ख. पाठ । क. ग नास्ति । २ 'बोध्यम्' इत्यन्तोऽयमिहैव क ग. पाठ । ख तु पूर्वत्राऽय पाठ. ।

३ ख पाठ । क ग नास्ति ।　　४ क. ग नास्ति । ख पाठः ।

योगविभागाऽर्थत्वात् । तेना'ऽक्षादूहिन्यामि'त्यादि नाऽपूर्वमित्याहुः ।

कृष्णैकेति । 'कृष्णे'ति सम्बुद्ध्यन्तं पृथक् पदम् । एवमग्रेऽपि । एतेन 'पूरणगुणे'ति निषेधात्समासो दुर्लभ इत्यपास्तम् । गुणेन निषेधस्याऽनित्यत्वाच्च । सङ्ख्याया[1] अगुणत्वाच्च ।

एत्ये । 'ऊठ उपघाते' इत्यस्य भ्वादावेकीयमतेन पठ्यमानस्य दीर्घाऽऽदेस्तु न ग्रहणम् । तथा[2] सति 'ऊठिषु' इत्येव स्पष्टप्रतिपत्तये वदेत् । आदेशस्य प्रसिद्धत्वाच्च । अष्टाध्यायीस्थत्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्च ।

'एची'ति नोठो विशेषणम्, व्याख्यानात् । सर्वस्योठस्तत्त्वाऽसम्भवात् । 'विश्वौह' 'प्रष्ठौह' इति 'विभाषा पूर्वाह्णे'तिसूत्रे भाष्यप्रयोगाच्च ।

(न च[3] 'आ अवती'ति औ । जनस्य ओर्जनौ । 'जनोभ्या'मित्यादाववेकावूठि, आडाऽऽद्गुणे परादिवत्त्वेनोठत्वात्सम्भवोऽस्ति । न च 'वृद्धिरेची'ति सिद्धि । 'ओमाङोश्चे'त्यनेन बाधादिति वाच्यम् । 'ओमाङोश्चे'त्येतद्बाधकल्पनाऽपेक्षया सामर्थ्येन, लक्ष्यानुरोधेन च 'एची'त्यसम्बन्धस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात्) । तदाह-एजाद्योरिति । अत एव 'एत्येधत्यो'रिति योग विभज्य, 'तयोरेवै ची'ति विशेषणं कृत भाष्ये । 'इणीकारादौ प्रतिषेधो वक्तव्य'इति वार्त्तिके इणग्रहणमुपलक्षणमिति तात्पर्यम् ।

अत्र एतिशब्देन इण एव ग्रहणम् । प्रसिद्धत्वात् । (एधतिसाहचर्येणाऽप्रश्लिष्टसानुबन्धकस्यैव[4] ग्रहणाच्च) । तेन 'वी गतौ'त्यत्र प्रश्लिष्टस्य न वृद्धिरित्याहु ।

'उपैती'त्यादौ 'वृद्धिरेची'त्यनेन गतार्थत्वमाशङ्क्याह—पररूपगुणेति । एत्येधत्योरेङि पररूपस्य, ऊठि चाऽऽड्गुणस्येति विवेक ।

---

१ 'सङ्ख्याया अगुणत्वाच्च' इति ख नास्ति ।

२ 'तथा सति' इत्यारभ्य 'भाष्यप्रयोगाच्च' इत्यन्तः क ग पाठः । ख पुस्तके त्वत्र—'दीर्घादेस्तु न ग्रहणम् । अल्पाच्तरत्वेऽप्यूठ परनिपातकरणात् । अत एवैचीति नोठो विशेषणम् । असम्भवाच्च'—इति पाठ ।

३ 'न च' इत्यारभ्य 'कल्पयितुमुचितत्वात्' इत्यन्त क पुस्तके कुण्डलित., ख पाठ. । लघुशब्दरत्ने चाऽयं पाठो दृश्यते । ४ क. ग नास्ति ।

प्रष्ठौह इति। प्रष्ठं वहतीत्यर्थे वहेण्वौ, ततः शसि, वाह ऊठि, संप्रसारणपूर्वरूपेऽनेन वृद्धिः।

प्रेदिधदिति। (अकृतव्यूहपरिभाषया)[1], वार्णादाङ्गपरिभाषया (च)[2] पूर्वं 'णौ चङी'ति ह्रस्वे कृते, स्थानिवद्भावेन एधत्वेपि, पूर्वपरविधित्वात्, 'अचः परस्मिन्नि'ति[3] स्थानिवत्त्वाऽभावेनैजादित्वाऽभावादिति भावः।

अन्यथा मध्येऽपवादन्यायेना'ऽऽद्गुणं' बाधित्वेहैव स्यात्। 'उपैधते' इत्यादौ तु परत्वात्पररूपमेव स्यादिति बोध्यम्। यद्यपि 'पर'शब्देन एधतेरेव ग्रहणेन सम्पूर्णस्यैकादेशः प्राप्नोति, तथाऽ'प्यादेः परस्ये'त्यादेर्बोध्यः। न चाऽयमेधयतिर्नैधतिरिति वाच्यम्। प्रकृतिभागस्य एधरूपत्वाऽनपायात्। अत एवा'ऽभिषावयती'त्यादौ सुनोतित्वप्रयुक्तषत्वं भाष्ये उक्तम्।

[अत[4] एवोपैधयते इत्यादौ वृद्धिः। नन्वेवमपि 'अजादेर्द्वितीयस्ये'ति धिशब्दस्थाने 'धि-धि'शब्दाऽऽदेशे वस्नसोरिव प्रकृतिप्रत्ययसंमोहः। एधतेरादेशाऽभावेन, अर्द्धाऽधिकविकारेण चैकदेशविकृतिन्यायेनाऽपि नैधतित्वं प्रत्याशेति चेन्न। षाष्ठद्वित्वे 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचन'मितिसिद्धान्तात्। अन्यथेहैव णिलोपो न स्यात्। न च 'णेरनिटी'त्यस्य 'ण्यन्तस्याऽङ्गस्य लोप' इत्यर्थः। स चाऽलोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य। एवं च प्रकृते न दोषः। 'सर्वे सर्वपदादेशा' इति न्यायेन 'इधि' इत्यस्य 'इधिधि'-इत्यादेशसत्त्वेन, स्थानिनो ण्यन्ततयाऽऽदेशेऽपि स्थानिवद्भावेन ण्यन्तत्वस्य सुलभत्वादिति वाच्यम्। अलोन्त्यपरिभाषया, निर्दिश्यमानपरिभाषया च 'णेरनिटी'त्यस्य 'ण्यन्तस्याऽङ्गस्याऽन्त्यो यो निर्दिश्यमानो णिस्तस्य लोपः' इत्यर्थस्य सत्त्वेन 'आद्या'दित्यादौ सूत्रस्य चारितार्थ्येनाऽत्र तदप्राप्तेः। अन्ते णेरसत्त्वात्[5]। अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा[6] त्वनित्य-

---

१ ख. पाठः। क. ग. नास्ति। २ चकारः क. ग. नास्ति।

३ 'अचः परस्मिन्निति' इति क. ग. पाठः। ख. नास्ति।

४ क. कुण्डलितः ख. पाठः। ग. नास्ति।

५ 'अन्ते णिचोऽसत्त्वात्' ख. पाठः। ६ 'इति बोध्यम्' इत्यन्तोऽयं क. नास्ति।

त्वान्न प्रवर्त्तत इति बोध्यम् । तथा–'जिघासती'त्यादौ सन्सकार-विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्व न स्यात् । हन्त्यवयवहकाराऽभावात् । न चा-ऽल्पपदार्थाऽपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वान्नित्यत्वाच्च द्वित्वे, 'णौ चङी'ति ह्रस्वो दुर्लभ । ओणेर्ऋदित्करणेन बहिरङ्गस्याऽपि 'णौ चङी'त्यस्य प्रथम प्रवृत्ति-ज्ञापनात् । ध्वनित चेद् षष्ठस्य प्रथमाह्निके भाष्ये]।

नन्वेजाद्योरिति व्यर्थम्, 'उपेत' 'प्रेदिध'दित्यत्र निर्दिश्यमानपरि-भाषयैव वृद्धिवारणात् । तथाहि–'अवर्णाद् एत्येधत्यो पूर्वस्य, परस्य च निर्दिश्यमानयोरन्त्याद्योर्वृद्धि'रिति सूत्राऽर्थ । तत्र निर्दिश्यमान एकार एव, न त्विकार इति न तत्र दोष । अत एव 'पचेयुरि'त्यादौ 'पच इयुरि'ति-स्थिते 'उस्यपदान्तादि'ति न । अन्यथा 'यदागमा'इति न्यायेनेयुस उस्त्वेन तद्दुर्वार स्यात् । मम त्विकारस्याऽनिर्दिश्यमानत्वान्न दोष इति चेन्न । 'निर्दिश्यमानस्ये'त्यस्य यत षष्ठी उच्चारिता तस्य ग्रहणमित्यर्थ । 'आद्‌ची'-त्यत्र च न षष्ठी । 'पूर्वपरयो'रिति षष्ठी तु पूर्वपरशब्दाभ्याम् । तयोस्तु न ग्रहणमिष्टम् । तदर्थयोस्तु न उच्चारणेन षष्ठ्युच्चारणमित्यदोषात् । 'येन विधि'रित्यत्र भाष्यकैयटयोर्ध्वनितमेतत् । 'पचेयुरि'त्यादौ तु न दोष । वाक्यार्थबोधवेलाया'मादे परस्ये'त्येकवाक्यतया 'पूर्ववर्ण-पराद्योरेकादेश' इत्यर्थे उपस्थितत्वादुकारस्यैव परादित्वेन ग्रहणात् । 'यदागमा'इति न्यायस्तु लक्ष्यसस्कारवेलोपस्थितिक इत्यदोष इत्याहु ।

१ 'तथाहि अवर्णात्' इति ख नास्ति । क ग पाठ ।

२ 'निर्दिश्यमानावयवयोरन्त्याद्यो' ख पाठ ।

३ 'निर्दिश्यमानावयव एकार एव' ख पाठ ।

४ 'अनिर्दिश्यमानावयवत्वान्न' ख. पाठ ।

५ 'इत्याहु' इत्यन्तोऽय क ग पाठ । ख पुस्तके तु–'मम त्विकारस्या-ऽनिर्दिश्यमानाऽवयवत्वान्न दोष इति चेन्न । धातुनिर्देशविहितश्तिपा धातोरेव निर्दिश्यमानत्वात् । स्थानिवद्भावेन स्थानिबुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्याऽदोषाच्च । अत एव 'उपैती'त्यादौ वृद्धि । अपरे तु इणीकारादौ'—इत्येवं पाठ. ।

अपरे तु–'इणीकारादौ प्रतिषेधो वक्तव्य'इति वार्त्तिकात्, 'एत्येधत्यो-रेच्वी'ति भाष्यस्य एधत्यंशे उपरञ्जकतया विशेषणत्वेनाऽप्युपपत्तेश्च, 'न त्वेधतेरव्यभिचारादि'ति वृत्तेश्च, 'मा भवान्प्रेदिधदि'त्यादेरनभिधान-मेव। यत्तु क्वचित्कैयटपुस्तके 'मा भवान्प्रेदिधदित्यत्र व्यभिचारादेध-तेरपि विशेषणमि'ति, तद्बहुषु पुस्तकेष्वनुपलम्भादप्रामाणिकम्। वार्त्तिक-विरोधाच्चेत्याहु[1]। पुरस्तादिति।'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते, नोत्तरानि'ति न्याय। अवश्य स्व-परस्मिन्बाधनीये, भेदेनाऽपेक्षाया प्रथमोपस्थितबाधेनाऽऽकाङ्क्षानिवृत्तिर्हि तद्बीजम्। असाधुरेवेति। आङि-णोरेकादेशस्य पूर्वान्ततया आङि पररूपेण बाधादिति भाव।

अक्षादू। अत्रा'ऽप्यक्षादूहिनीशब्दे परे वृद्धि'रिति वाक्यार्थे स्थिते'ऽलो-न्त्यस्ये'त्यनेनाऽकारस्य, 'आदे॰ परस्ये'त्यूकारस्य च वृद्धि। ([2]'तस्मादि-त्युत्तरस्ये'त्येतद्बोधितपरत्वघटितशास्त्रविषये एवाऽस्य प्रवृत्तिरि'ति मता-न्तरे तु–) [3]पदाऽस्वैरीतिनिर्देशादक्षशब्दाऽवयवाऽकारादूहिनीशब्दाऽवय वेऽचि, विशेष्यभूतयो पूर्वपरयोर्वृद्धिरित्यर्थ इति प्रत्ययलक्षणसूत्रस्थभाष्य-स्वरस।

अक्षौहिणीति। ऊहोऽस्त्यस्या–ऊहिनी। अक्षाणामूहिनीति विग्रह। परिमाणविशेषविशिष्टा सेना। 'पूर्वपदादि'ति णत्वम्।

१　'वार्त्तिकविरोधाच्च। लेखकप्रमादपतित वेत्याहु।' ख पाठ।

२　क पुस्तके कुण्डलितोऽयमंशः ख पाठ। ग तु नास्ति।

३　'पदास्वैरीति निर्देशादर्थाऽधिकाराच्च पूर्वपरशब्दाभ्या वर्णयो॰ परस्पराऽव्यव हितयोरेव ग्रहणेन, 'एकाऽऽदेशोऽवयवभूतयोरचोरेव, न तु कृत्स्नस्ये'ति सामान्याऽपेक्षज्ञापनेन वा, 'तदवयवेऽची'त्याद्यर्थज्ञापनेन वा, न कश्चिद्दोष इत्याहु॰। परन्त्विद 'ज्यादादीयस'इत्याद्यसिद्धयाऽयुक्तमिति प्रागेव निरू-पितम्। अक्षौहिणीति'—इति ख पाठ।

(यदा[1] तु 'अक्षाणामूह' इति विगृह्यते, तदाऽन्तरङ्गत्वाद्गुणे, 'अक्षोहिणी'त्येव। अपवादभूताया अपि वृद्धेरूहिनीशब्देन विग्रहे चारितार्थ्यात्।

न चैवं विग्रहेऽपि वृद्धिरेव युक्ता। अकृतव्यूहपरिभाषया गुणस्य दुर्लभत्वात्। अस्त्यत्राऽपि—'यदि गुणो न स्यात्तर्हि वृद्धि स्यादि'ति सम्भावना। सम्भावनामात्रेण च तत्प्रवृत्ते प्रागुपपादितत्वादिति वाच्यम्। 'समर्थ'-ग्रहणेन कृतसन्धिकार्यादेव तद्धितोत्पत्तिबोधनेन, तद्धितविषये प्रकृत्यंशे तद्प्रवृत्त'। तद्घटकीभूतोहिनीशब्दस्य कल्पिताऽर्थेनाऽप्यर्थवत्त्वाऽभावाच्च। एतेन 'उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते' इति न्यायेन गुणो न स्या'दित्यपास्तम्। तस्याऽचरितार्थविषयकत्वाच्चेत्याहु')।

स्वेनेरितुमिति। यदा त्वीरणमीर इति घञन्तेन 'स्व'शब्दस्य स्वेनाऽभिप्रायेण ईर इति 'साधन कृते'ति समासे, मत्वर्थीयेनिः, मत्वर्थ-ञन्तेरिन्शब्देन वा समास, तदा तदवयवीभूतेरशब्दमादायैव सिद्धिरिति भाव। भाष्यकृत्तु मत्वर्थीयेनिना स्वैरिशब्द साधयित्वा, णिनेश्चाऽनभिधान स्वीकृत्येरिन्ग्रहण प्रत्याचख्यौ। केचित्तु[2]—स्वतन्त्र-रूढ-'स्वैरि'शब्दे ताच्छीलिकणिने प्रसङ्ग एव न। फलाऽपेक्षायामपि स्वेच्छया व्यवहरणम्-स्वातन्त्र्यम्। फलाऽनपेक्षश्च व्यापारस्ताच्छील्यमिति भेदादित्याहु। ('[3]ईरेरिण्योरि'ति क्वचित्कोऽपपाठ.। 'स्वैरी'ति-णिन्यन्तस्याऽस्त्रिया वृद्धयनापत्ते। 'स्वैरिणी'त्यत्र तु ङीप. प्रागभागमादायैव वृद्धि.। लिङ्गविशिष्टपरिभाषोपन्यासस्तु निष्फल एव। स[4]मर्थपरिभाषा चेदृशेषु नेति 'ओत्वाष्ठयोरि'त्यत्र व्युत्पादयिष्यते)।

अर्थवद्ग्रहण इति। अस्या बीज 'स्व रूपमि'ति सूत्रे निरूपितम्।

---

१ क कुण्डलितोऽयं ख. पाठ। ग नास्ति।

२ 'केचित्तु' इति क. ग. पाठ। ख नास्ति। ३ क कुण्डलित: ख पाठ'। ग नास्ति।

४ ख पाठ। क ग. नास्ति।

सीरदेवोक्तमस्या ज्ञापक 'प्रश्चा'दि सूत्रे उपपादयिष्यते। दूषयिष्यते च[1]।

प्रैष्य इति। ण्यन्तादिषे क्त्वो ल्यपि 'प्रेष्य गत'इत्यादौ पररूपमेव, न वृद्धि। 'एष'साहचर्येणाऽनव्ययस्यैव एष्यस्य ग्रहणात्। (न[2] च क्त्वाऽन्तेन समासकाले एवाऽन्तरङ्गत्वात्पररूप भविष्यतीति वाच्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषया तदप्राप्ते। अस्ति चाऽत्राऽपि-'यदि पूर्वं पररूप न स्यात्तर्हि वृद्धि स्यादिति सम्भावने'त्याहु)।

सुखार्त्त इति। कार्यकालपक्षे ऋत[3]शब्द-तृतीयासमाससापेक्षतया बहिरङ्गत्वेन वृद्धेरसिद्धत्वान्न विसर्ग। न च बहिरङ्गत्वस्यान्तरङ्गसापेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गस्य च 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मित्यसिद्धत्वादस्य बहिरङ्गत्वाऽभाव इति वाच्यम्। कार्यकालपक्षे बहिरङ्गपरिभाषोपस्थितिसामर्थ्येन[4]— पूर्वत्राऽसिद्धत्वस्य बाधात्। अत एव 'नाकुंट' इत्यादौ न विसर्ग।

न चैवमपि 'कि कार्यकालपक्षमाश्रित्य 'पूर्वत्राऽसिद्धमि'त्यस्य बाध कार्य', उत यथोद्देशमाश्रित्याऽऽन्तरङ्गपरिभाषाया बाध' इत्यत्र विनिगमकाऽभावादनया पूर्वाऽसिद्धत्वेन 'पूर्वत्राऽसिद्धमि'त्यस्य प्रवृत्तिप्रतिबन्धेन, तेन च परस्याऽसिद्धत्वे, तन्निरूपितबहिरङ्गत्वाऽभावेनाऽस्या प्रतिबन्धेन, परस्परविरोधे[5], द्वयोरप्यप्रवृत्त्यापत्तौ[6] विसर्गो दुर्वार। स्पष्ट चेद 'खरवसानयोरि'ति सूत्रे भाष्ये इति वाच्यम्। लक्ष्याऽनुरोधेनाऽत्र कार्यकालपक्षस्यैव, बहिरङ्गपरिभाषाया एव चाऽङ्गीकारात्। 'हरिरि'त्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घोदोन्म[7]ति विसर्गोऽसिद्धत्वबोधनेन 'पूर्वत्रा-

---

१ 'दूषयिष्यते च'इति क. नास्ति।

२ ख. पाठ। क ग नास्ति। ३ सापेक्षत्वेन' इत्यन्त क ग पाठः। ख. नास्ति।

४ 'सामर्थ्येन' इत्यन्त ख नास्ति।

५ 'परस्परविरोधे' इत्यतोऽग्रे 'विनिगमकाऽभावाच्च' इत्ययमश. क पुस्तके स्थितोऽपि तत्रैव मसीलेपेन दूरीकृत। 'द्वयो परस्परविरोधे' इति तु ख पाठ।

६ 'प्रवृत्त्यापत्तेश्च परत्वाद्विसर्गो' ख पाठ।

७ पूर्वसवर्णदीर्घोऽसिद्धत्वबोधनेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य' क पाठ.।

ऽसिद्धमि'त्यस्य सर्वथा बाधाऽभावाच्च। स्पष्टं चेदं तत्रैव कैयटे। 'सयोगान्तलोप'सूत्रे भाष्ये च ध्वनितम्।

ननु 'नाऽजानन्तर्ये'इति निषेध । अत्र च 'षत्वतुकोरि'ति सूत्रस्थ-षत्वग्रहण ज्ञापकम्। अन्यथा 'कोऽसिचदि'त्यादौ पदाऽन्तरसापेक्ष-बहिरङ्गैकादेशस्याऽसिद्धत्वेन षत्वाऽप्रवृत्तौ किन्तेन ?। त्रिपादीस्थेऽपि षत्वे कार्यकालपक्षाश्रयेणाऽस्याऽसिद्धत्वमिति चेन्न। पश्चात्प्रवर्त्तमाने विधावजानन्तर्ये तत्प्रवृत्ते । अत एव 'पचावेद'मित्यादिसिद्धि ।

न च षत्वविधाविण्ग्रहण, तच्च परेणैवेति न तत्राऽजानन्तर्यम्। तन्मध्येऽचामप्यन्तर्भावसत्त्वेनाऽदोषात्। अत एव 'अचोरानन्तर्यमि'ति वदन्त परास्ता । धर्मिग्राहकमानादेव चाऽस्या. स्वबोधकोत्तरविभक्ति-बोधिताऽज्निष्ठाऽऽनन्तर्य एव प्रवृत्ति । अत एव 'ग्रामणि कुल'मित्यादौ 'ह्रस्वस्ये'ति तुक्-असिद्धिपरिभाषया व्यावर्त्तित 'कृन्मेजन्त'सूत्रे भाष्ये।

एतेन 'तुग्ग्रहणमपि ज्ञापकमि'ति परास्तम्। 'प्रेत्ये'त्यादौ–(धातूप-सर्गकार्यत्वेनैकादेशस्याऽन्तरङ्गत्वाच्च । किञ्च)–समासोत्तर ल्यप्प्रवृत्त्या पूर्वं पूर्वपदसम्बन्धेन समासे जाते, तत्र संहिताया नित्यत्वात्, ल्यबुत्पत्ति-पर्यन्तमप्यसंहितयाऽवस्थानाऽसम्भवेन पूर्वमेकादेशे, बहिर्भूतल्यबपेक्षतुग-पेक्षया धातूपसर्गकार्यत्वेन तस्याऽन्तरङ्गत्वेन बहिरङ्गाऽसिद्धत्वस्य दुरुप-पादत्वाच्च। 'अकृतव्यूह'परिभाषाया अन्तरङ्गपरिभाषाऽपवादकत्वेन तयाऽप्राप्ततुक्प्राप्तयेऽसिद्धत्ववचनस्याऽऽवश्यकत्वाच्च–इति दिक्।

वत्सतर। अत्र 'वत्स'-'वत्सर'शब्दावपि केचित्पठन्ति, तद्भाष्या-ऽनुक्तम्।

उपसर्गादृ। 'ऋती'ति तपरकरणमुत्तरार्थम्। तेन 'उपऋकारीयती'-

---

१ 'अस्याऽसिद्धत्वम्' इत्यन्तोऽय क ग पाठ । ख नास्ति।

२ क ग. नास्ति। ख पाठ ।

३ 'बहिर्भूतल्यबपेक्षया' ख पाठः। ४ 'इति दिक्' इत्यन्त. ख पाठ। क. ग नास्ति।

५ 'धातुग्रहणात्' इत्यन्तोऽयं ग्रन्थ ख नास्ति।

त्यादौ न 'वा सुपी'ति वृद्धि'। 'ऋकारशब्दादाचारक्विपि 'उपर्कारती'त्यादौ वृद्धिवारणायेहार्थमपी'त्यन्ये । सौत्रऋतिग्रहणन्तु न । 'ऋतावि'त्येव सिद्धे धातुग्रहणात् ।

'आदि'त्यनुवृत्तेन विशेषणेन तदन्तविधिमभिप्रेत्याऽऽह—अवर्णान्तादिति । 'यस्मिन्विधिरि'ति परिभाषालभ्यमाह—ऋकारादाविति ।

न च 'गतेर्ऋती'त्येव सूत्र्यताम् । 'अच्छर्छति' 'अच्छौखती'त्यादौ दोषाऽऽपत्ते ।

अन्ता । इह 'एक पूर्वपरयोरि'त्यनुवर्त्तते । यथासङ्ख्य च । अन्ताऽऽदिशब्दावुपस्थितैकादेशस्थानिपरौ । पूर्व-परशब्दौ च तद्घटितसमुदायपरौ । तदयमर्थ —

'पूर्वस्य, परस्य च समुदायस्याऽन्ताऽऽदिभ्या वर्णाभ्या पृथगवस्थिताभ्यां ये व्यवहाराः प्रातिपदिकत्व-सुबन्तत्व-प्रत्ययत्वादयस्ते कृतैकादेशस्याऽपि भवन्ति' । एवञ्च 'रामावि'त्यादौ पराऽऽदिवद्भावेन 'औ' इत्यस्य सुप्त्वे, पूर्वमान्तस्यैकदेशविकृतन्यायेन रामशब्दत्वे, यस्माद्विहितस्तदादितदन्तत्वमार्थसमाजग्रस्तम् । तदेतत्फलितमाह—योऽयमित्यादि ।

इदमल्विधौ न प्रवर्त्तते । तुक्यसिद्धत्ववचनाज्ज्ञापकात् । अन्यथा-'ऽधीत्ये'त्यादावादिवद्भावेन ह्रस्वप्रयुक्ततुक्सिद्धेरसिद्धवचनवैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तेन ह्वेञो 'जुहावे'त्यादौ'आत औ णल' इत्यौत्व, 'खट्वाभिरि'त्यत्र ऐस् च न । 'अयजे इन्द्रमि'त्यादौ सवर्णदीर्घश्च न ।

---

१ 'सौत्रऋतिव्यावृत्तिस्तु 'आदची'ति वर्णप्रकरणात्'—इति क कुण्डलित ख पाठ । ग तु नास्ति ।

२ इतोऽग्रे—'यद्यप्यन्ताऽऽदिशब्दाभ्यामेव ससम्बन्धिकत्वात्तौ समुदायावाक्षेप्तु शक्येते, तथाऽपि 'पूर्वपरयोरि'त्यनुवृत्तिसामर्थ्यादयमर्थः' इति ख पाठ ।

३ 'एकादेशविशिष्टस्यापि' ख. पाठ' ।

४ 'पूर्वमान्तस्य' इत्यारभ्य 'यस्माद्विहित'' इत्यन्तोऽय क ग. पाठ'। ख नास्ति।

५ 'अत एव इदमल्विधौ' इति ख पाठ' ।　　　६ 'ज्ञापकाच्च' ख पाठ. ।

अत एव 'वर्णाऽऽश्रये चाऽन्तादिवद्भावप्रतिषेधो वक्तव्य.। न वाऽताद्रूप्याऽतिदेशादि'ति भाष्य सङ्गच्छते।

(यत्तु 'काण्डे' इत्यादौ परादिवद्भावेन प्रत्ययाऽन्तत्वात्प्रातिपदिकाद्य-भाव' इत्यर्थवत्सूत्रे भाष्ये उक्तम्। 'प्रातिपदिकाऽप्रातिपदिकयोरेकादेशः प्रातिपदिकग्रहणेने'ति च। तत्सम्यगेव। न च 'प्रत्ययग्रहणे' इति परि-भाषया उभयत आश्रयणात्तन्निषेध। तदन्तग्रहणप्रयुक्ताऽतिप्रसङ्गनिरा-करणं हि तत्फलम्। तया हि 'तदन्त'शब्दे तावत एवाऽन्यपदार्थता बोध्यते। एव च सुबन्तत्वादिना निमित्तता, न तु यस्माद्विहितत्वादिना-ऽपि निमित्ततेति भाष्याशयात्। 'अभीया'दित्यादौ तूपसर्गत्वेण्त्वाभ्यां निमित्तता स्पष्टैवेति बोध्यम्। 'यस्माद्विहितत्वादिनाऽपि तदुपस्थिति'रिति वादिनान्तु स्थानिवद्भावेन प्रत्ययान्तत्व बोद्धव्यम्। 'न लुमते'ति सूत्रे भाष्ये—'सुप्तिङन्त'मितिसूत्रे 'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्याद्यनुवृत्तिरुक्ता, तत्पक्षेऽपि स्थानिवत्त्वेनैव 'रामा'वित्यादौ पदत्व बोध्यम्)।

एव[1] च 'पूर्वपरयोरि'ति द्विवचननिर्देशेनोभयोरपि प्रत्येक स्थानित्व-सत्त्वेन स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे, इदं न कार्यम्[2]।([3]एव च 'प्राच्छंती'-त्यादौ विसर्गवारणाय ज्ञापकाश्रयणमपि न कार्यम्। यतस्तत्र स्थानि-वत्त्वेन रेफान्ते पदत्व दुर्लभम्। तस्य तत्स्थानिधर्मत्वाऽभावात्।

आनुमानिकवचनकल्पनयाँ[4] 'च ऋषी'त्यस्य 'चर्ष्या'देशे तु समुदाये 'च'शब्द[5]धर्माणां स्थानिवत्त्वेन लाभेऽपि, रेफे पदान्तत्वस्य दुर्लभत्वात्) –इति प्राञ्च।

अत्र वदन्ति,—एकादेशे वर्णयोरेव स्थानित्वं, न समुदायस्येति

---

१ ख. पाठ.। क ग नास्ति।

२ 'न कार्यमिति प्राञ्च.' इत्येवं क ग पाठ.।

३ ख. ग्रन्थ। ग. नास्ति। क कुण्डलितोऽयम्।

४ 'वचनकल्पनया 'प्र-ऋच्छेत्यस्य प्रच्छोदेशे तु' इति क. पाठ।

५ 'समुदाये 'प्र'-शब्दधर्माणाम्' इति क पाठ·।

'सर्वो'शब्दादे (पूर्वान्तत्वेन लभ्यमान—) सर्वनामत्वाऽप्रसङ्ग । सर्वनामत्वस्यैकादेशस्थानिधर्मत्वाऽभावात् । आनुमानिकाऽऽदेशकल्पकवाक्यन्तु 'पूर्वपरघटितसमुदायस्यैकादेशघटित आदेश' इत्येव, न तु तयो समुदाययो प्रत्येक स्थानित्वबोधकम्, मानाभावादिति न तत्पक्षमादायाऽप्युपपत्ति । तथात्वे च 'स्वोऽश्व'शब्दस्याऽऽनुमानिकं स्थान्यादेशभाव गृहीत्वा, समुदायस्य स्थानिवत्त्वेन 'स्व'शब्दत्वात्तत'ईरिन्'शब्दे वृद्ध्यापत्तिरिति । स्थानिवत्सूत्रे[3] च यथाकथञ्चित्स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्यैव ग्रहणम् ।

किञ्चोभयत आश्रयणे नाऽन्तादिवदित्यस्याऽसङ्गतौ 'अभीयादि'त्याद्यसिद्धि । स्थानिवद्भावस्तूभयत आश्रयणे इष्यत एव । अन्यथा (पदसंज्ञायामुभयाश्रयणाऽङ्गीकर्तृणा मते 'अ'शब्दस्य सप्तम्येकवचने 'ए' इत्यादौ स्थानिवद्भावेन पदत्वाऽनापत्ति । स्थानिवत्त्वेन लभ्ये कार्य उभयत आश्रयणे नेत्यर्थेन पदत्वेऽपि तत्सत्त्वात् । अन्यथा 'अभीयादि'त्यत्र ह्रस्वस्याऽप्यापत्ति)। 'अच परस्मिन्नि'त्यस्याऽप्युभयत आश्रयणेऽप्रवृत्त्यापत्तौ 'प्लायते'इत्याद्यसिद्ध्यापत्ते । (भाष्योक्तन्यायसिद्धताऽनापत्त्या वचनाऽऽरम्भे गौरवञ्च । 'अन्तादिवच्चेति' सूत्रसत्त्वे तु भाष्योक्तन्यायसिद्धता युक्ता । अन्ताऽऽदिशब्दाभ्या नानादेशत्वस्य शब्दोपात्तत्वात् । तथा च भाष्य—'नास्ति यौगपद्येन सम्भव. । नैक उभयोः प्रेष्योऽविरोधार्थी कस्याऽपि करोती'ति । न चाऽतिदेशेनाऽऽहार्याऽऽरोपबोधनाज्ज्ञानयौगपद्यस्याऽपि स्वीकाराच्च कथ यौगपद्येनाऽसम्भव इति वाच्यम् । ज्ञानयौगपद्याऽनङ्गीकर्तृमते भाष्यस्य सत्त्वात् । यौगपद्याऽङ्गीकारे तु वचनमावश्यकमेव) ।

---

१ क ग नास्ति । ख पाठ । २ 'स्वाशब्दस्य' ग पाठ ।

३ 'स्थानिवत्सूत्रे' इत्यारभ्य 'ग्रहणम्'इत्यन्तोऽय क, ग पाठ । ख नास्ति ।

४ क ग नास्ति । ख पाठः ।

५ 'अच. परस्मिन्नित्यस्योभयत' ख पाठः । ६ क ग,नास्ति । ख पाठः ।

इदमेवाऽभिप्रेत्य भाष्यकृताऽन्तादिवत्सूत्रं न प्रत्याख्यातम्। किञ्च 'षत्वतुकोरि'तिसूत्रे 'पदान्तपदाद्योरेकादेशोऽसिद्ध' इत्यवश्यं वाच्यम्। अन्यथा वेञ आत्वे क्विपि संप्रसारणे 'उदि'त्यादौ तुगभावापत्ते। 'शक-हूष्वि'त्यादौ ह्वेञ· क्विपि संप्रसारणे षत्वाऽनापत्तेश्च। एव च तत्र'पदस्ये'-त्येव वाच्यम्। 'अन्ताऽऽदी'त्यनुवृत्त्या, 'पूर्वपरयोरि'त्यनुवृत्त्या चेष्टाऽर्थ-लाभः। 'पूर्वपरयोरि'त्यनुवृत्त्या 'उदि'त्यत्र पदस्य विभज्याऽन्वाख्यानपक्षेऽपि न दोष[1]। 'पूर्वपदान्त-परपदाद्योरि'त्यर्थात्। 'अभिप्रेत्ये त्यादौ तुक्-सिद्धिस्तु सुबन्तेन समासे बोध्या। 'गतिकारके'त्यस्याऽनित्यत्वात्। पदशब्देनाऽर्थवत उपलक्षणाद्वेति दिक्।

निर्देशादिति। (धातूपसर्गकार्यत्वेन वृद्धेरन्तरङ्गत्वाद्बहिरङ्गत्वेन समा-धानमशक्यमिति भाव। वस्तुतो धातूपसर्गनिमित्तवृद्ध्यपेक्षयोपसर्गो-ऽवयवमात्रनिष्ठपदान्तत्वनिमित्तकविसर्गेऽन्तरङ्गत्वमस्त्येवेति तदप्यत्र समाधान वक्तुं शक्यमित्याहु[2])। यत्तु'कर्त्तरि चर्षी'त्यादौ गुणस्य पदद्वयाऽऽश्रितत्वेन बहिरङ्गत्वाद्रेफाऽभावादेव न विसर्ग' इति, तन्न[3]।

पदद्वयसम्बन्धिवर्णद्वयाश्रितत्वेन गुणस्येव, पदद्वयसम्बन्धिरेफ-स्वरात्मकवर्णद्वयाश्रितत्वेन विसर्गस्याऽपि तत्त्वात्। एवञ्च निर्देशज्ञापकता 'कृष्णर्द्धिरि'त्याद्यर्थमावश्यिकैव। परनिमित्तकत्वमप्युभयो· समम्।

(न च[4] 'संयोगान्तलोप'सूत्रे-'यण. प्रतिषेधो वाच्य'। दध्यत्र। 'सयोगा-

---

१ पूर्वपरयोरित्यनुवृत्त्या वेञः क्विपि, सम्प्रसारणे, भ्यामि, 'उभ्यामि'त्यादौ पदस्य विभाज्याऽन्वाख्यानपक्षेऽपि 'उत् भ्यामि'त्यादौ न दोषः' ख. पाठ। क ग. नास्ति। २ ख पाठः।

३ इत आरभ्य 'समम्' इत्यन्तोऽयं क ग. पाठ·। ख तु–'तन्न। गुणशास्त्रेण पदद्वयाऽनपेक्षणात्। न च सयोगान्तलोपसूत्रे' इति ख पाठ।

४ ख. पाठः।

दिलोपे च'। काक्यर्थम्। न वा, झलो लोपात्। झलो लोप सयोगान्त-लोप'। बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वे'ति भाष्यमसङ्गत स्यात्। त्वदुक्तरीत्या 'दध्यत्रे'-त्यत्र यणो बहिरङ्गत्वाऽनापत्तेरिति वाच्यम्। परस्थानिकमिव परनिमित्त-कमपि बहिरङ्गमित्याशयेन तत्सत्त्वादिति यावद्बाध साधु)।

उपसर्गेणैवेति। तत्सञ्ज्ञाया क्रियायोगनिमित्तत्वादित्यर्थ। अत[1] एव 'यदर्थे क्रियारूपे प्रादीनामन्वयस्त प्रत्येवोपसर्गत्व'मिति प्रागुक्तत्वात्, प्रत्यासत्तिन्यायेन ऋकारादिनिमित्तोपसर्गत्वस्य ग्रहणाच्च 'प्रभूत ऋद्ध प्रर्द्ध' इत्यत्र नाऽतिप्रसङ्ग इति[2] बोध्यम्।

पुनरिति। इद प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। एतेन-'न माङ्योगे' इति-सूत्रे भाष्ये 'अजादीनामटा सिद्धमि'त्युक्त्वा, 'अटश्चे'ति सूत्र विधाय, 'अस्वपो हसती'त्यत्र वृद्धिमाशङ्क्य, 'धातावि'त्यपकृष्य समाहितत्वेन, धातुग्रहणस्य चारितार्थ्याद्योगविभागे मानाऽभाव'इति परास्तम्। पूर्वसूत्रे एव कर्त्तव्येऽत्र करणेनेदृशफलस्याऽपि वक्तु शक्यत्वाच्च[3]। अत एव 'उभयो शेष' इति भाष्ये उक्तम्।

वा सुपि। सुब्धाताविति। 'सुबन्तप्रकृतिके धातावि'त्यर्थ। 'तुल्या-स्ये'ति सूत्रे 'उपार्कारीयति' 'उपाल्कारीयती'ति 'वा सुप्यापिशलेरि'त्यस्य भाष्यकृतोदाहरणात्। 'सुबन्ते धातावि'त्यर्थे हि तदसङ्गत स्यात्[4]।

---

१ 'अत एव' इति ख नास्ति।

२ 'इति भाव' ख ग पाठ।		३ चकारः ख नास्ति।

४ इतोऽग्रे—'प्रर्षभती' त्यादावाचारक्विबन्ते, 'प्रर्षभयती'त्यादावाख्यानण्यन्ते च नेद प्रवर्त्तते। सुब्धातुत्वाऽभावादित्याहु। यत्तु 'सुबन्तस्य धातो-रसम्भव'इति, तन्न। 'ऋज गतावि'त्यादे' क्विपि सम्भवात्। तपरकरण त्वत्र पक्षे ऋकारशब्दादाचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विपि व्यावृत्त्यर्थम्। मत्पक्षे तु 'उपऋकारीयती'ति व्यावर्त्यं प्रसिद्धमेव। 'ऋती'ति च श्रूयमाण'सुपी'त्यस्यैव विशेषण, न त्वाक्षिप्तधातो। तेन ऋकारादिसुबन्तप्रकृतिके इत्यर्थः। तेन 'ऋषभस्य समीपम्,-उपर्षभ, तदिच्छति—उपर्षभीयती'त्यत्र न वृद्धि.। ऋषभ-

शास्त्रे सुबन्तस्य धातुप्रकृतित्वेनोक्ते. 'सुपी'त्यस्य तत्प्रकृतिके लक्षणैवोचिता, न तु तदवयवके इति बोध्यम्। ऋषभस्य समीपम्-उपर्षभम्, तदिच्छति 'उपर्षभीयती' त्यत्र तु न वृद्धि। 'उपे'त्यस्य उपसर्गत्वाऽभावात्।

अत्राऽपि 'धातावि'त्यनुवर्त्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। तेन सुब्धातावपि न प्रकृतिभाव इति बोध्यम्। प्रार्षभीयतीति। 'अचो रहाभ्यामि'ति षस्य द्वित्वन्तु न। 'शरोऽची'ति निषेधात्। अत्राऽनुपन्यासस्तु व्यञ्जनात्परस्यैकस्याऽनेकस्य वोच्चारणे विशेषाऽभाववादिमते'ऽचो रहाभ्या'मित्यस्य, 'शरोऽची'त्यस्य चाऽनावश्यकतां ध्वनयितुमित्याहु।

प्रेजत इति। 'एजृ दीप्तौ'। कम्पने तु परस्मैपदी। वाक्यभेदेनेति। इदं च वृत्तौ स्पष्टम्। भाष्ये तु न दृश्यते। (औतोऽमिति सूत्रे भाष्ये ध्वनित चेति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम्)।

एवे चेति-वार्त्तिकम्। एतदारम्भसामर्थ्यादेव सूत्रे'धातावि'ति मण्डूकप्लुत्याऽनुवर्त्तितम्। ओम्यारम्भाच्च। अवधारणमिति। नियम इत्यर्थ। (तदुक्तं वृत्तौ-'एवन्तु विषयो वृद्धेर्नियमेऽय यदा भवेदि'ति। एतेन 'नियोगो व्यापार' इति परास्तम्। 'शाकटायनस्यैवे'त्यादिनिर्देशविरोधाच्च। यत्तु 'श्लोकवार्त्तिकमिदमि'ति। तद्भ्रमसात्। 'वृत्तौ भवमि'ति व्याख्याने तु 'वार्त्तिक'शब्दस्य पूर्वनिपाताऽऽपत्ति)।

शब्दस्याऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्या सुबन्तत्वेऽपि, क्यचस्तत्प्रकृतिकत्वाऽभावात्। धातुसञ्ज्ञानिमित्ते प्रत्यये कृते उपसर्गस्य पृथक्करणाद्धातुत्व परम्,-'ऋषभीय'-शब्दस्यैव। अत एव 'उपाऽऽर्षभीयते'त्यादौ उपात्पूर्वं नाऽऽट्। पूर्वत्र क्लृप्ततया धातोरेव विशेषणेऽपि न क्षति.। क्यजन्त प्रति 'उपे'त्यस्योपसर्गत्वाऽभावात्। एतेन 'सुबन्तावयवके धातावि'ति व्याख्यानमप्युज्जीवितम्' —इति ख. पाठ। क ग तु नास्ति।

१ 'उपसर्गत्वाऽभावात्' इत्यन्तोऽय ख. नास्ति। क ग. पाठ।
२ 'योगविभागेन' ख पाठः। क ग नास्ति। ३ 'नहि व्यञ्जनात्परस्य' ख पाठ.।
४ क ग नास्ति। ख. पाठः। ५ क. कुण्डलित ख पाठ'। ग. नास्ति।

एवशब्दस्याऽर्थद्वयम्—अवधारणम्, अनवक्लृप्तिश्च । तत्राऽवधारणे प्रतिषेधादनवक्लृप्तिरेवाऽत्र एवशब्दार्थ इत्यभिप्रेत्याह–अनवक्लृप्तावेवेति । अनवक्लृप्ति =असम्भव. । 'क्वेव भोक्ष्यसे' इत्युक्ते नास्ति सम्भवस्तव भोजनस्येति गम्यते । असम्भवश्च—स्थलस्य सङ्कीर्णत्वादिना बोध्य ।

[1]'त्वं भोक्ष्यसे इति न सभावये' इत्यर्थ इत्यन्ये ।

अचोऽन्त्या । 'अच' इति निर्धारणे षष्ठी । जातावेकवचनम् । अन्ते भवोऽन्त्य । 'अन्त्यादी'तिनित्यसापेक्षत्वाद्बहुव्रीहि ।

शकन्ध्वा । विषयत्व सप्तम्यर्थ । 'शकन्ध्वादिविषये तत्सिद्ध्यनुगुणमि'त्यर्थ । तत्सामर्थ्यलभ्यमाह—तच्च टेरिति । यदि तु 'आदि'त्यधिकारादकारस्यैवेष्यते, तर्हि मनीषा-पतञ्जली न सिद्ध्येताम् । यदि तु मन–पतच्छब्दयो पृषोदरादित्वादन्त्यलोपेऽकारस्यैव पररूपमुच्यते, तर्हि वचनद्वयव्यापारो व्यर्थ । पृषोदरादिलोपेनैव सिद्धेरित्याहु ।

शकन्धुरिति । शकाना = देशविशेषाणामन्धु =कूप इत्यर्थ । देश[3]-विशेष'शब्दस्य यौगिकत्वेन जातिवाचकत्वाऽऽभावाद् 'विशेषणाना चाऽजातेरि'ति न निषेध इत्याहु ।

कुलटेति । पचाद्यजन्तेन 'अट'शब्देन कर्मण शेषत्वविवक्षणात्षष्ठीसमास । अन्यथा कर्मण्यणि 'कुलाटी'ति स्यात् । केशवेश इति । तथा च वार्त्तिकम्—'सीमन्त केशेषु' इति । मनीषेति । मनसो, हलस्य चेषेति विग्रह. । 'ईष उञ्छे', 'ईष गत्यादिषु' । आभ्यां 'गुरोश्चे'त्यप्रत्यये–'ईषा' ।

---

१ 'इत्यन्ये' इत्यन्तोऽय क ग पाठ' । ख नास्ति ।

२ 'न निषेध इत्याहु ' इत्यन्त. क कुण्डलित ख पाठ । ग नास्ति ।

३ एतत्पाठस्थाने 'अत्राऽवयवगतं बहुत्व समुदाये आरोप्य 'देशविशेषाणा'-मिति बहुवचनम् । 'विशेषणाना चाऽजाते'रिति निषेधस्तु लुबर्थविशेषणत्व-प्रयुक्तप्राप्तलिङ्गवचनादिनिषेधद्वारा 'अङ्गा जनपद' इत्यादिप्रयोगसाधनाऽर्थो, न तु 'अङ्गा जनपदा' इतिनिवृत्त्यर्थ'—इति ख पाठ । क ग नास्ति । ख पाठ । ४ 'जातिवाचकत्वाऽभावाच्चेत्याहु ' ख पाठ ।

तालव्योपधे 'ईश'शब्दे परे आह्णे 'हलेशे'त्येव। मृताण्डादागतो—मार्तण्ड । अण् विषये एव पररूपम्। केचित्तु[1]—'एङि पर' इत्येव सिद्धे 'रूप'ग्रहण योगविभागेन परग्रहणाऽनुवृत्त्या एतद्वार्त्तिकाऽर्थसंग्राहकम्।

न च 'शिवाये'त्यत्र'अणोऽप्रगृह्यस्ये'त्यनुनासिकत्वे, तदनुकरणे, ततः परमोमित्यस्य 'ओमाङोश्चे'ति पररूपेऽनुनासिकाऽभावार्थं 'परस्य यादृश रूप यादृश यथा स्यादि'त्येतदर्थं 'रूप'ग्रहणमिति वाच्यम्। ('अ[2]भिव्यक्त-पदार्था ये'इति न्यायेनाऽर्थपरयोरेव ओमाङोर्ग्रहणेन, तत्साहचर्याच्छब्द-भिन्नाऽर्थकाऽवयवस्यैवाऽतो ग्रहणात्। किञ्चैवं)—स्वरिताऽन्तसुब्रह्मण्या-शब्दस्य निपातत्वादुदात्तेन 'ओम्'शब्देन'ओमाङोरि'त्येकादेश 'सुब्रह्म-ण्योऽ३मि'त्यादौ स्वरित' इति भाष्योक्ता[3]ऽसङ्गतेरित्याहु ।

'एओङ्' 'ऐऔच्' 'इको गुणवृद्धी' इतिसूत्रस्थभाष्यन्तु पूर्वपक्षस्थ-त्वात् प्रौढिवाद इति ध्येयम्।

ओत्वोष्ठयो । यत्तु 'समर्थ पदविधिरि'त्यस्योद्देश्यकोटौ पदगन्ध-सत्त्वे प्रवृत्तेरङ्गीकारेणैकार्थीभावपरतया भाष्यादौ तस्या व्याख्यानेन च ओत्वादीनामवर्णान्तस्य समासे एवैकार्थीभावसम्भवेन तयैव समासे प्रवृत्तिसिद्धौ, 'समास'ग्रहण व्यर्थमि'ति। तन्न। 'एङि पररूपमि'त्य-त्राऽपि तत्प्रवृत्त्यापत्त्या 'प्रेजते' इत्याद्यसिद्ध्यापत्ते । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्ग'इत्यादौ 'समास'ग्रहणेन, 'पदविधिरि'तिसूत्रस्वरसेन च, भाष्या-ऽऽदिस्वारस्येन च पदत्वेन, सुबन्तत्वेन वा यत्र साक्षादुद्देश्यता, तत्रैव एतत्परिभाषावृत्तिस्वीका[4]राच्च । [5]ओत्वोष्ठादिमात्रस्य पदत्वाऽभावाच्च ।

---

१ 'केचित्तु' इत्यारभ्य 'इति ध्येयम्' इत्यन्त क कुण्डलित, ख पाठः। ग. नास्त्येव। २ ख पाठ। क ग नास्ति।

३ 'भाष्याद्युक्तमसङ्गत स्यादित्याहु' ख पाठ'।

४ एतदुत्तर—'एतेनोक्तयुक्त्यैव समासे लब्धे समासग्रहणमोत्वोष्ठयोरुत्तरपदत्वे एव प्रवृत्त्यर्थमिति परास्तम्। 'दन्त्योष्ठ्यो व' स्मृतो बुधैरि'त्यादिप्रयोग-विरोधाच्च। तेनोष्ठघटितोत्तरपदेऽपि भवतीत्याहु'—ख. पाठ ।

५ 'भवतीत्याहु' इत्यन्तोऽय क ग पाठ। ख नास्ति।

न चैवमपि प्रत्यासत्त्या ओत्वोष्ठोत्तरपदकसमासे एव प्रवृत्त्यापत्तौ, 'दन्त्योष्ठ्यो व स्मृत'इति प्रयोगाऽसङ्गतिरिति वाच्यम् । 'अवर्णादोत्वोष्ठयोरचि परतस्तद्घटितसमासे' इत्यर्थेनाऽदोषात् । ध्वनितं चेद'मिन्द्रे चे'तिसूत्रे भाष्ये । तेनोत्वोष्ठघटितोत्तरपदेऽपि भवतीत्याहु ।

ओतु. = बिडाल. । अत्र प्रत्यासत्त्याऽकारस्यौत्वोष्ठयोश्चैकत्र समासे स्थितौ सत्यामेवेदम् । तेनेह न—'वृषलसुतौष्ठव्रणस्ते'इति ।

ओमाङो । एतदर्थमेव[1] 'एङ्येडि'ति नाऽसूत्रि । तेनेषदर्थकाऽऽङा सह ऋषभशब्दस्य समासे'ऽद्य-अर्षभ'इत्यत्र पररूपे'ऽद्यर्षभ'इति भवति । अत एवाऽत्र एङीति नाऽनुवर्त्तते । तदुक्त भाष्ये[2]–'चोऽनर्थकोऽनधिकारादेङ' इति । अत एव 'अव्यक्ताऽनुकरणस्याऽत'इत्यत्र न दोष । नन्वत्र परत्वाद्दीर्घप्रसङ्ग । न च प्रतिपदविधित्वात्पररूपम् । निरवकाशत्वे सत्येव तस्य बलवत्त्वनियामकत्वादिति चेन्न[3] । लक्ष्यानुरोधेनाऽत्र[4] बाध्यसामान्यचिन्ताश्रयणात् । इदञ्चाटश्चेति चांऽशेऽप्यावश्यकम् । अन्यथा

---

1 'आत्परे पररूपमिति । अत एव एङ्येडिति'—इति ख पाठ. ।

2 'स्पष्टं चेदं भाष्ये' ख पाठ' ।

3 इतोऽग्रे–'तस्य बलवत्त्वनियामकत्वादिति चेन्न । पुनर्विधानाऽर्थेन चकारेण दीर्घबाधात् । ननु तथापि मध्येऽपवादन्यायेनाऽऽटश्चेत्यस्यैवाऽनेन बाध स्यात् । तथा च'औङ्कारीयदि'त्यत्र वृद्धिर्न स्यात् । 'आटश्चे'ति पुनर्विधानार्थचकारस्तु 'औस्रीयदि'त्यत्र 'उस्यपदान्तादि'त्येतद्बाधनेन चरितार्थः । न च परत्वादेवाऽऽटश्चेत्यस्य बाधे सिद्धे चकारवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वम् । 'आटश्चे'ति चकारेण 'उसी'त्यस्येवाऽस्य बाधा माभूदित्येतदर्थं तत्सत्त्वादिति चेन्न । लक्ष्याऽनुरोधेनाऽत्र बाध्यसामान्यचिन्ताऽऽश्रयणादिति हरदत्तः' —इति ख पाठ ।

४ इत आरभ्य 'मनोरमायामित्याहुः' इत्यन्तोऽयं क, ग पाठ । ख नास्ति ।

सोऽपि 'पुरस्तादपवादा' इति न्यायेन 'ओमाङोश्चे'त्यस्यैव बाधक स्यान्न तु 'ङसी'त्यस्य। अत एव 'औस्त्रीयत्' 'औङ्कारीयदि'त्यत्र वृद्धिसिद्धिरिति दिक्। इदमेवाऽभिप्रेत्य परग्रहणमुत्तरार्थमित्युक्त मनोरमायामित्याहु ।

'अव्यक्त'शब्द व्याचष्टे-ध्वनेरिति। अविद्यमानकत्वादिशब्दस्येत्यर्थं[1]। तस्य चाऽच्छब्दोऽनुकरणे एव सम्भवतीत्याशयेनाऽऽह—अनुकरणस्येति । परिस्फुटाऽकारादिवर्णस्येत्यर्थ । तस्य चाऽनुकरणत्व किञ्चित्साम्येन बोध्यम्। तदभावे हि भग्नदन्ताद्युच्चारिते-व्यक्तशब्देऽनुकार्ये[2] एव स्यात्। अव्यक्तत्व चाऽर्थबोधाऽजनकत्वेनाऽपि वक्तु शक्यमित्याहु ।

अत्रा'ऽलोन्त्यस्ये'ति न प्रवर्त्तते। 'नाऽनर्थके'इति निषेधात्। 'आम्रेडितस्य वे'ति वक्तव्ये 'नाऽऽम्रेडितस्ये'त्यस्याऽऽरम्भाच्च। यत्तु 'पूर्वपरयो'-रित्यत्र समुदायस्य षष्ठीनिर्दिष्टत्वादत इत्यस्य पञ्चम्यन्तत्वान्नाऽन्त्यादेश इति कैयटादयस्तन्न[3]। 'अक्षादूहिन्या'मित्यादौ दोषाऽऽपत्ते । अत्र पूर्व-परयो प्रत्येक स्थानित्वस्वीकाराच्च।

अत एव[4] 'कृष्णर्द्धि'रित्यादौ ऋस्थानिकत्वप्रयुक्तरपरत्वसिद्धि । ध्वनित चेदमुपधासञ्ज्ञासूत्रे कैयटे।

[नन्वत[5] इति किमर्थम्। 'आङ्गुण'इत्यादिवद्'अनुकरणादि'ति वक्तव्ये षष्ठीनिर्देशेनाऽनुकरणाऽवयवस्य स्थानित्वनिर्देशेन, सर्वाऽऽदेशत्वाऽभाव-सिद्धे.। स चाऽवयवो नाऽन्त्यवर्ण । 'नाम्रेडितस्ये'ति ज्ञापकात्। किन्तू-

---

१ 'अविद्यमानकत्वादिवर्णस्येत्यर्थ '—ख ग पाठ ।

२ 'उच्चारिताऽव्यक्तशब्दे' इति ख पाठ ।

३ इतोऽग्रे—'इतरेतरयोगद्वन्द्वान्ते श्रूयमाणषष्ठ्या प्रत्येक स्थानित्वस्याऽपि बोधनात्' इति ख पाठ ।

४ 'अत एव वृषाकप्यग्नी'त्यादौ प्रत्येकमादेश । 'कृष्णर्द्धिरि'त्यादौ ऋस्थानिकत्वप्रयुक्तरपरत्वसिद्धिश्च' ख पाठ ।

५ 'निरालम्बनतेति' इत्यन्तः क. कुण्डलित ख पाठ. । ग नास्ति ।

पान्त्यवर्णसहितः। ततोऽधिकग्रहणे मानाऽभावात्। न चोऽद्भिन्नव्या-वृत्त्यर्थम्। अस्या[1]ऽर्थस्य बालैरपि सुज्ञेयत्वेन प्रश्नोत्तरयोर्निरालम्बनतापत्ते[2]।

न च 'अतो गुणे' इत्यतो'ऽत' इति शब्दाधिकारेणाऽनुवर्त्त्यम्। तेना-ऽच्छब्दस्येत्यर्थो भविष्यति, किमत इत्यनेन। न च तत् क्रियमाण तान्तत्वविवक्षार्थमिति, कृतजश्त्वव्यावृत्तये तदिति वाच्यम्। अनुकार्या-ऽनुकरणयोरभेदेऽत सत्त्वेन, भेदविवक्षायां जश्त्वेऽपि तस्याऽसिद्धत्वादत एव सत्त्वेन, सर्वत्र[3] प्राप्तेर्दुर्वारत्वात्। 'नाऽऽम्रेडितस्ये'ति निषेधे 'पटत्पट-दिती'त्युदाहरणाऽसम्बद्धत्वाऽऽपत्तेश्च।

एतेन—'जश्त्वस्य सवथा प्राप्त्योदाहरणाऽसम्भवमाशङ्क्याऽनु-कार्याऽनुकरणयोरभेदविवक्षया[4] (विभक्त्यभावेन) 'गवित्ययमाहे'ति-वदपदत्वाज्जश्त्वं ने'त्यपि परास्तम्। उक्तरीत्या जश्त्वेऽपि तस्याऽसिद्ध-त्वात्क्षत्यभावेना'ऽपदत्वादि'ति हेतूपन्यासस्याऽयुक्तत्वात्। पररूपस्य नित्यत्वेऽपि सहिताया अविवक्षाया तदभावोऽपि सुलभ।

न च पुनरद्ग्रहण श्रौततान्तत्वविवक्षाद्वारा जश्त्वाऽविषयेऽभेदविव-क्षायामेव प्रवृत्तिर्यथा स्यान्न तु भेदविवक्षाया जश्त्वविषये इत्यर्थकमिति वाच्यम्। 'अपदान्ता'दित्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति चेन्न। शब्दाऽधिकारस्या-ऽनित्यताज्ञापनार्थत्वात्।

यत्तु मनोरमायामत्र प्रकरणे–'प्रश्नोत्तरयोर्निरालम्बनतापत्तेरि'ति दृश्यते। तस्याऽयमर्थ—अद्ग्रहणं तद्भिन्नव्यावृत्त्यर्थमित्यर्थस्य बालैरपि सुज्ञेयत्वेन 'अत किं?, वटक् मरुदि'ति प्राचीनग्रन्थस्य निरालम्बनते'ति]।

---

१ 'एतेनाऽद्भिन्नव्यावृत्त्यर्थं तदित्यपास्तम्' इति क कुण्डलित पाठ।

२ 'निरालम्बनतापत्ते' इत्यन्तोऽय ग्रन्थ ख इहास्ति। क तु अग्रे दृश्यते।

३ 'सर्वत्र सिद्धे' ख पाठ।

४ 'विवक्षाया' ख पाठः। ५ मनोरमापाठोऽयम्।

६ 'नन्वत' इत्यारभ्य 'निरालम्बनतेति' इत्यन्त क कुण्डलितः ख पाठ। ग. नास्ति।

नाम्रेडि । 'अव्यक्ताऽनुकरणस्ये'ति, 'अत' इति च वर्त्तते । (सा चाऽऽम्रेडितस्ये'त्यनेन व्यधिकरणषष्ठी) । एव चाऽव्यक्ताऽनुकरणाऽवयवीभूताऽऽम्रेडितावयवाऽच्छब्दस्येत्यर्थ[1] ।

तकारमात्रस्येति । अत्र[2] केचित्—न चैव 'नाऽऽम्रेडितस्य, तस्तु वे'त्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । 'नाऽऽम्रेडितस्ये'त्यशस्याऽन्वाचयशिष्टत्व-ज्ञापनार्थत्वात् । तेन 'वटक् वटक् इति'—इत्यादावन्त्यस्य पररूप भवत्येव ।

न च[3] 'नाऽऽम्रेडितस्य', 'अन्त्यस्य वे'ति योगद्वयेनैव पूर्वस्य नित्यत्वे, उत्तरसूत्रस्य वैकल्पिकत्वे च सिद्धे 'तु'शब्दो व्यर्थ इति वाच्यम्[4] । 'निषेधोऽच्छब्दमात्रविषयो, द्वितीय तकाराद्यन्त्यमात्रविषयमि'ति विषय-विशेषस्य स्पष्टतया बोधनार्थं तस्य सत्त्वात् । एव च 'पटपट इत्याहे'—त्यादावन्त्याऽकारस्य पररूपे 'पटपटित्याहे'त्यपि पक्षे बोध्यमिति वदन्ति । तत्तु भाष्याऽनुक्तत्वाद्वैचित्र्यार्थत्वस्याऽपि सम्भवाच्च चिन्त्यम् ।

ननु डाचोऽभावा'ड्डाची'ति द्वित्वाऽप्राप्ति । 'नित्यवीप्सयोरि'त्यस्य तु वीप्साद्यभावादप्राप्तिरेवेत्यत आह—बहुलेति ।

तस्य परम् । परशब्दस्य दिशि दृष्टत्वेन पञ्चम्या प्राप्तायामप्यस्मादेव निपातनादवयववाचिपरशब्दयोगे षष्ठी । 'तस्य'ग्रहणमनन्तरस्य 'सर्वस्य द्वे' इतिप्रकरणद्विरुक्तस्यैव संज्ञा यथा स्यात्, 'एकाचो द्वे' इत्यादिप्रकरण-द्विरुक्तस्य मा भूदिति । अन्यथा 'द्वे' इत्यनुवर्त्त्य, षष्ठ्या विपरिणामेन च सिद्धे, तद्वैयर्थ्य स्पष्टमेव । 'पदस्ये'त्यधिकारादाह—पदान्त इति । 'अन्त'-ग्रहण 'झली'ति निवृत्त्यर्थम्[5] ।

(किञ्चाऽन्तग्रहण 'पदस्ये'त्यस्य 'व्रश्चा'दिसूत्रादौ वैयधिकरण्येन

---

१ क ग नास्ति । ख पाठ । २ 'अत्र केचित्'इति क ग पाठ । ख. नास्ति ।
३ 'एतेन' ख पाठ. । ४ 'इति परास्तम्' ख पाठ' ।
५ क ग. नास्ति । ख. पाठ' ।

सम्बन्धबोधनार्थम्। तेन तण्डुलभृज्जमाचष्टे-तण्डुलभयति। ततः क्विपि 'तण्डुलभ्' इत्यादौ षत्व न। अर्द्धाऽधिकस्य नाशेन, एकदेशविकृतन्यायेन भृज्जतित्वप्रत्यभिज्ञाऽभावात्। स्थानिवत्त्व तु न। सम्पूर्णप्रातिपदिकस्य विकारेऽपि, भृज्जतेर्विकाराऽभावात्। वैयधिकरण्याऽन्वयाच्च 'भृज्जत्यन्ते पदत्व स्थानिवद्भावेन लभ्यमि'ति वक्तुमशक्यम्। ध्वनित चेद् प्रत्याहाराऽऽह्निके, 'भोभगो' इति सूत्रे च कैयटे)।

हल्सन्धिप्रकरणे सोदाहरणतया व्याख्यास्यमानमपीदं[1]मत्र स्मारितम्। एवं 'अदिती'त्यत्रापि बोध्यम्। तत्रै[2]व कुतो न स्मारितमिति चेत्। शिशिपाचोद्यमेतत्। 'सर्वोपकारकतया प्रकरणान्ते स्मा[3]रणमि'त्यप्याहु ।

अज्झलो सावर्ण्यनिषेधादाह—अचि किमिति। [4]अनिष्पत्तेरिति। 'नाज्झलावि'तिसूत्रविषयज्ञानेऽपवादविषयपरिहारेण तत्तद्वर्णीयसवर्णपदवाच्यनिर्णयोत्तरं तावता ग्रहणस्य ग्रहणकशास्त्रेण बोध्यतया, एतद्बोधकाले ग्रहणकशास्त्रस्य तावद्ग्रहणबोधकत्वाऽनिष्पत्तेरित्यर्थ[5] ।

य[6]त्तु-'एतद्वाक्यार्थबोधनिष्पत्तिरेव ताभ्यां विना ने'ति । तन्न। तद्वाक्यार्थबोधाय 'सवर्ण'पदार्थज्ञापक'तुल्यास्य'सूत्रज्ञानापेक्षणेऽपि, निषेधाऽनपेक्षणादिति दिक्।

यदा तु प्रयत्नभेदं व्याख्याय 'नाज्झलावि'ति प्रत्याख्यायते, 'नाज्झलावि'त्यत्र जातिपक्षो वाऽऽश्रीयते, तदा'ऽची'ति नाऽनुवर्त्तनीयम्।

सूत्रस्थ'सवर्ण'पदाऽनुवृत्तिमभिप्रेत्याऽऽह—ऋति सवर्ण इति।

---

१ इद = 'झलां जशोऽन्ते' इति सूत्रम्।

२ तत्रैव = अदितीत्यत्रैव।   ३ 'स्मरणम्' इति पाठान्तरम्।

४ अनिष्पत्तेरिति। 'तदुपजीव्यत्वाद् ग्रहणकशास्त्रस्येत्यर्थ 'इति ख पाठ.।

५ 'अनिष्पत्तेरित्यर्थः' इत्यन्तोऽयं क ग पाठ ।

६ 'यत्तु' इत्यारभ्य 'इति दिक्' इत्यन्तोऽयं क ग. पाठः।

तत्फलन्तु 'दध्यृकार' इत्यादावेतदप्रवृत्ति । एतद्विधेययोश्चाऽयोगवाहेषु पाठादच्त्वम् । तेनैतत्स्थाने प्लुतसिद्धि । स च पाठोऽइउण्सूत्रानन्तर कार्य· । अन्यथा रपरत्व स्यादिति बोध्यम् । (वस्तुतस्तु सवर्णपदाऽनुवृत्तिरनावश्यकीति ध्वनयन्नाह — विधेयमित्यादिना) ।

द्विमात्रमिति । अत्र च'अक. सवर्णे' इत्यनेनैव एतत्सिद्धिमभिप्रेत्य, एतद्वार्त्तिकद्वयप्रत्याख्यानपर 'तुल्यास्ये'ति सूत्रस्थ भाष्य मानम् ।

द्वौ रेफाविति । अत्राऽपि तदेव भाष्य मानम् । द्विरेफवत्त्वे हि रेफद्वयवति स्थानिन्ययं, लकारवत्यपर इति व्यवस्था सिद्ध्यति ।

अभित इति । 'द्वौ रेफावि'त्यनुषज्यते । तच्च द्वितीयान्तम् । 'अभितः'[1]-पदयोगात् । 'एओङ्'सूत्रभाष्ये-'वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते' इति-पक्षे 'अग्ने[2] इन्द्र' 'प्रल्ऌय[3]' 'खट्वाभि''वाचा तरती'त्यादौ सवर्णदीर्घ-तुक्-ऐस्-व्यजल्लक्षणष्ठनां[4] शङ्काया, दीर्घात्परस्य लुग्विधानसामर्थ्य तपरकरण-सामर्थ्य-'नौव्य च'इतिसूत्रस्थ'नौ'ग्रहणसामर्थ्यैरव्यपवृक्तस्याऽवयवे व्यप-वृक्तकार्याऽभावज्ञापनरूपसमाधानस्य च करणवत्, 'प्रातऋतमित्यत्र 'रो री'त्यस्य, 'तत् ऌकार' इत्यादौ 'तोर्लि'त्यस्य च शङ्का-समाधानाद्य-करणेन, 'यत्तद्रेफात्पर भक्ते रि'ति हयवरट्सूत्रस्थभाष्येण च 'ऋऌक्'सूत्र-स्थयोरर्द्धमात्राऽज्भागस्याऽभित कृप्तत्वेन तथैवाचितत्वादिति भाव इत्याहुः ।

द्वौ लकाराविति । हल्द्वयवत्पूर्वसाहचर्यादिति भाव । (एवं च सवर्ण-पदाऽनुवृत्तावपि रेफद्वयवति स्थानिनि 'होतृ ऋकार' इत्यादौ चरितार्थं

---

१ ख. पाठ । २. 'अग्ने इन्द्र'इति ग नास्ति । क पुस्तके तु पुनर्योजित पाठ ।

३ 'आल्ऌय' ख पाठ. ।

४ 'व्यजल्लक्षणठनाम्' इति पाठ उचितः । 'नौव्यचष्ठनि'त्यनेन ठन एव विधानात् । ५ अत्र 'एओङ्सूत्रस्थे'ति पाठ' इति तु लघुशेखरस्य चिदस्थिमाला-भट्टीटीकयोः ।

६ क. ग नास्ति । ख पाठ ।

सिद्धे। 'ॠति ऋ वे'त्यादेरपि दध्यृकारादौ व्यवस्थितविभाषयैवाऽप्रवृत्ति-सिद्धे। अक्शब्देनाऽकारादीना क्रमेणोपस्थितत्वाद्यथासङ्ख्यसूत्रस्य, स्थानाऽऽख्यप्रमाणस्य च प्रवृत्तेः। सञ्ज्ञाशब्दे यथासङ्ख्याऽर्थं 'परस्मैपदानां णलि'त्यादौ भाष्ये सूत्रान्तरस्थक्रमग्रहणात्। तथा चाऽक्शब्देनाऽकाराद्यष्टादशभेदोपस्थित्यनन्तरमिकाराद्यष्टादशभेदोपस्थिति[1]। तद्वाच्य-वाच्यत्वेन लक्षणायामपि, अकार-ककारयोराद्यन्तत्वज्ञानायाऽइउणित्या-द्युपस्थितेरावश्यकत्वेन,[2] सूत्राऽन्तरस्थक्रमाऽनुरोधेन च तथैवोपस्थिते-रुचितत्वात्। अष्टादशभेदेषु पर न क्रमेणोपस्थिति। तेषां क्रमेण क्वचिदप्यपाठात्।

न च 'ह्रस्वदीर्घप्लुत'इति क्रमेणैव सञ्ज्ञाकरणात्तेषा तेनैव क्रमेणो-पस्थितिरुचिता। 'तुल्यास्ये'ति निर्देशेन तत्क्रमस्य नियामकत्वा-ऽनाश्रयणात्। अत एव 'मतीशौ'[3] इत्यादौ दीर्घसिद्धि। अत एव 'संयन्ते'त्यादौ निरनुनासिके साऽनुनासिकलोप उक्तो भाष्यकृता। जाति पक्षे तु क्रमोपस्थिति स्पष्टैव। यद्यप्यनया रीत्या 'इको यणची'त्यत्राऽपि यथासङ्ख्यं सूपपादं, तथाऽपि ऋकारे लकारस्य, लकारे रेफस्य चा-ऽऽपत्त्योपेक्षितम्]।

एतद्वचनद्वयप्रत्याख्यानन्तु 'गमृनि'त्येतद्व्याख्याऽवसरे निरूपयिष्याम इत्यलम्। (वक्ष्यन्त[4] इति। 'ऋत्यक इति'-इति भाव)।

एङ। पदान्तात्किम्?। भवति 'ङसिङसोश्चे'त्यस्यारम्भात् 'अपदा-न्ताच्चेन्ङसिङसोरेवे'ति नियमेन सिद्धे,[6] 'पदान्तादि'ति'इकोऽसवर्णे'-इत्याद्युत्तरार्थमावश्यक स्पष्टार्थमिहैव कृतमिति मनोरमा। 'विभक्तौ चेन्ङसिङसोरेवे'तिविपरीतनियमशङ्कावारणार्थमिति तदाशयः[5]।

---

१ 'सिद्धे' इत्यन्तः क. पाठ। २ 'आवश्यकत्वेन' इत्यन्तः क पाठः।

३ 'मतीशो मध्वरित्यादौ दीर्घ-तदभावयो सिद्धि' ख. पाठ।

४ क ग नास्ति। ख पा। ५. 'तदाशय' इत्यन्तोऽयं ख पाठ.। क. कुण्डलितः।

६ 'ङसिङसोश्चेतीति नियमेन सिद्धे पदान्तादिति' क. पाठ।

सर्वत्र वि । यद्यपीह 'च्छन्दसी'ति न प्रकृत, तथाऽपि 'यजुष्युर' इत्यादिप्रक्रमाच्छन्दस्येवेदमिति सम्भाव्येताऽत 'सर्वत्रे'त्युक्तम् ।

तद्व्याचष्टे—लोके वेदे चेति । 'प्रकृत्याऽन्त ' इति सूत्रात्'प्रकृत्ये'त्यनुवर्त्तते । अत्र पाठे-शाकलसूत्रे 'ह्रस्वश्चेति चेन प्रकृत्येत्यनुकृष्यते'इति भाष्य मानम् ।'प्रकृति'शब्दश्चाऽत्र स्वभाववाची । 'दुस्त्यजा प्रकृतिरि'त्यादौ[1] तथादर्शनात् । अत एव[1] प्रकृतिभावे, न पूर्वरूप, नाऽप्ययादय इति भाव ।[2]

(कारणवाची वा 'प्रकृति'शब्द । कारणरूपेणाऽवस्थानमित्यर्थ[3] । न तु तस्य किञ्चित्कार्यमिति भाव) । 'इको गुणे'तिसूत्रस्थभाष्यसम्मत–'नान्त-पादमिति पाठे तु अनेन सूत्रेण 'गोशब्दस्य[4] यत्प्राप्त तन्ने'ति व्याख्यानेन 'नान्त पादमि'त्यत्रेव पूर्वत्वादिक[5] विकल्पेन निषिध्यते इति बोध्यम् ।

अत्र पाठे 'प्लुतप्रगृह्या'इत्यादावध्याहारेणाऽन्वयक्लेश[6] । (बाध्यसा-[7] मान्यचिन्ताऽऽश्रयण च । 'नान्त पाद'मित्यत्र च भ्रष्टाऽवसरन्यायाश्रयण बोध्यम्) । न च 'प्रकृत्ये'त्यनेन 'गोरि'ति षष्ठ्यन्तमन्वयाऽयोग्यमिति वाच्यम्[8] । 'अवस्थानमि'त्यध्याहारेणाऽदोषात् ।

'एङ' इति वर्त्तते । तच्च षष्ठ्यन्ततया विपरिणत गोर्विशेषणम् ।

---

१ 'अत एव सुजाते ए अश्वसूनृते' इत्यादौ 'प्रकृत्याऽन्त'पादमि'ति प्रकृतिभावे' इति ख. पाठ ।

२ ख पाठ ।　　३ 'रूपेणाऽव्यवस्थान' ख. पाठ' ।

४ 'गोशब्दस्य' इत्यारभ्य 'नान्तःपादमित्यत्रेव' इत्यन्त क पाठ' । ख ग नास्ति ।　　५ 'पूर्वत्व' ख पाठ' ।

६ 'अध्याहारेणान्वय ' ख पाठः ।　　७ क ग. नास्ति । ख पाठ ।

८ 'अन्वयाऽयोग्यमिति वाच्यम् । 'एङ' इत्यस्य प्रथमान्ततया विपरिणामात् । सामानाधिकरण्याऽन्वयवादिनोऽपि षष्ठ्यन्ततया विपरिणामस्याऽऽवश्यकत्वात्'—इति ख. पाठः ।

अत एव 'चित्रग्वग्र'मित्यादौ न दोषः[1] ।

प्रतिदोक्तपरिभाषया चैङ् प्रतिपदोक्त एव गृह्यते । वर्णग्रहणे तदप्रवृत्ति-ज्ञापकस्या'ऽऽदेच'इति सूत्रस्थोपदेशग्रहणस्य तदनित्यतामात्रज्ञापकत्वात् । ध्वनित चेदमोत्सूत्रे भाष्ये । एङ्ग्रहणाऽऽवृत्तेर्वा[2] । अत एव 'हे चित्रगोऽग्र'-मि'त्यादौ न प्रकृतिभावा-ऽवङौ[3] ।

तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्यम्—'गो पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः । चित्रग्वग्रम् । 'सर्वत्र विभाषा गोरि'ति पूर्वत्व प्राप्नोति । नैतत्प्रयो-जनम् । 'एङ'इति वर्त्तते । एवञ्चाँ[4]ऽनल्विधावपि प्रतिषेधो भविष्यति । एव तर्हि 'हे चित्रगोऽग्रमि'त्यत्र प्राप्नोति[5]'ति ।

---

१ इतोऽग्रे—'पदान्त'ग्रहणसामर्थ्याच्चैङ् प्रतिपदोक्त एव गृह्यते । अन्यथा 'ङसिङसोश्चे'ति नियमादेव सिद्धे, 'एङ' इति सूत्रे 'पदान्तादि'ति व्यर्थम् । न च 'विभक्तौ चेन्ङसिङसोरेवे'ति विपरीतनियमस्याऽपि सम्भवेन तच्चारि-तार्थ्यम् । 'भवतेर'इत्यादिनिर्देशात्, सामान्ये प्रमाणाना पक्षपाताच्च-सामान्यतो नियमाऽऽश्रयणात् ।

न चैवमपि 'इकोऽसवर्णे'इत्यत्र तस्याऽऽवश्यकत्वेन कथ सामर्थ्यम् । तत्रैव कर्त्तव्येऽत्र करणेन सामर्थ्यस्योपपादयितु शक्यत्वात् । अत एव मनोरमाया'मुत्तरार्थमावश्यक स्पष्टार्थमिहैव कृतमि'त्युक्तम् । प्रतिपदोक्त-परिभाषया वा' इति ख पाठ । क ग नास्ति ।

२ 'एङ्ग्रहणाऽऽवृत्तेर्वा' इति क ग पाठ । ख नास्ति ।

३ 'अत एव 'हे चित्रगोऽग्रमि'त्यादौ न दोष । 'ने'ति पाठेऽनन्तरत्वात्पूर्वरूप-स्यैव निषेधो, न तु यण इत्येङनुवृत्तिरेव प्रतिपदोक्तैङ्ग्रहणाऽर्थेति बोध्यम् । एवञ्च 'गो पूर्वत्वे स्थानिवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य' इति ख· पाठ. ।

४ 'भविष्यति' इत्यन्तोऽय क ग पाठः ।

५ 'प्राप्नोतीति भाष्योक्तं प्रतिषेधवचन न कर्त्तव्य भवति'–ख पाठः ।

अत्र[1] 'पूर्वत्व'पदेन तदपवादप्रकृतिभावाऽवङौ बोध्यौ । विनिगमनाविरहात् । 'सर्वत्रे'ति चाऽवङित्यस्याऽप्युपलक्षणम् । अत एव वार्त्तिकभाष्ययो 'प्रकृतिभावे' इति नोक्तम् । चित्रगोशब्दे गोशब्दस्य लाक्षणिकत्वेऽपि, स्थानिवत्त्वात् प्राप्तौ तत्प्रतिषेध इति तदाशय । एङ प्रतिपदोक्तस्याऽत्र ग्रहणे तु तन्न कर्त्तव्यमित्यन्यत् । (इदं[2] सर्वमुत्तरसूत्रेऽपि बोध्यम् ।

ननु 'गोरग्वचन स्वरसिद्ध्यर्थम् । अन्यथा कदा चिदवङन्तोदात्तोऽपि स्यादि'त्यवङ्सूत्रभाष्यप्रामाण्या'च्चित्रग्वग्रमि'त्यत्राऽवङभावोऽस्तु । तत्राऽगवङो रूपे विशेषस्य स्पष्टत्वात् । 'चित्रगोऽग्रमि'त्यादावङभावकल्पने कि मानमिति चेन्न । उपदेशे आद्युदात्तत्वनिपातनेनाऽवङ्न्यासस्थापनपरभाष्यस्यैव मानत्वात् । चित्रगोशब्दस्याऽऽमन्त्रिताऽऽद्युदात्तत्वेनाऽन्तोऽनुदात्त । तत्राऽकि, तस्याऽऽगमाऽनुदात्तत्वे, उभयोरनुदात्तयोरेव श्रवण स्यात् । आद्युदात्तनिपातने तु गकाराऽकारस्योदात्तस्येति विशेष स्पष्ट एव । न च 'गवाक्ष' इत्यादाववङ आद्युदात्तस्य श्रवण मा भूदिति, तस्योपदेशिवद्भावो वाच्य इति, समासान्तोदात्तादिवाऽऽमन्त्रिताऽऽद्युदात्तादपि प्रागवङ्स्वरप्रवृत्तौ,पश्चादामन्त्रितस्वरे, स्वरभेदाऽभाव इतिवाच्यम् ।

गवाक्ष[3] इत्यादौ समानकालप्रवृत्तिकस्य, परत्वेन प्रथम प्राप्तस्य समासस्वरस्य प्रागप्रवृत्त्या उपदेशिवद्भाववचनस्य चारितार्थ्येनाऽ[4]ङ्गसंज्ञासापेक्षबहिरङ्गगुणापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवामन्त्रितस्वरप्राप्त्या तदप्रवृत्तिसम्पादनेऽस्य सामर्थ्याऽभावादित्याहु) ।

---

१ 'अत्र' इत्यारभ्य 'इत्यन्यत्' इत्यन्त क ग पाठ । ख नास्ति ।

२ ग नास्ति । क कुण्डलित ख पाठ. । अय ग्रन्थो लघुशब्दरत्नेऽपि दृश्यते ।

३ 'गवाक्ष इत्यादौ' इति ख नास्ति ।

४ 'चारितार्थ्येनावङ पूर्वं प्राप्ताऽन्तरङ्गामन्त्रितस्वराऽप्रवृत्तौ मानाऽभावात्' ख पाठ. ।

न चैङ पदान्तादित्यत्राऽपि प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणाऽऽपत्ति । 'हलोऽनन्तरा' इत्यादिनिर्देशात् ।

अवङ् स्फो । स्फोटोऽयनं यस्य । स्फोटप्रतिपादक इत्यर्थ । 'स्फौटायनस्ये'ति पाठे नडादित्वमश्वादित्व वा कल्प्यम् । अत्राऽपि 'एङन्तस्य गोरि'त्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् ।

ननु नित्या शब्दा । शास्त्र चेदं साधुत्वमात्रविधायकम् । 'गोशब्दे गकारात्परोऽचि परेऽवङ् साधुरि'त्याद्यर्थं शास्त्राणाम् । एव च प्राधान्यादवङ. साधुत्व स्फोटायनेन स्वीकृत, न सर्वैरिति स्मृत्यन्तराऽनुसन्धानद्वारेण तस्यैव विकल्पाऽऽपत्तिरिति, 'गोऽग्रमि'त्यवङभावोऽनुचित इति चेन्न । साधुत्वस्याऽपौरुषेयतयाऽविकल्प्यत्वेनाऽवङादीना श्रुतत्वेन च, लङादिषु प्रयोगाऽसमवायिषु श्रुत एव सम्बन्धस्य क्लृप्तत्वेन, श्रुताऽवङादिभिरेव सम्बन्धेन तदुपपत्ते. । स्फोटायनोऽवङ स्मर्त्ताऽन्यस्तु तदभावस्येति स्मृत्यन्तराऽनुसन्धानद्वारेण विकल्पसिद्धि । 'कार्या' शब्दा' इति मते तु न सिद्ध्येत् । नहि तन्मते 'स्फोटायनेनाऽवङ्कृतो[1]ऽत कर्त्तव्योऽन्येन न कृत इति न कर्त्तव्य' इति स्मृत्यन्तराऽनुसन्धानेन विकल्पो व्याख्यातु शक्य । अन्येनोत्पादितस्य पुनरुत्पादनाऽयोगात् । पाणिनिकृतकार्याणामप्यन्येनाऽकरणात्सर्वत्र विकल्पाऽऽपत्तेश्च । अन्येनाऽपि तेषां कृतत्वे तु पाणिनिशास्त्रे कार्यशब्दत्वस्य हानिरेव । 'देवदत्तेन घट. कृतो, न विष्णुने'त्येतावता घटोत्पत्तेर्विकल्पाऽऽपत्तेश्चे'ति 'नवेति विभाषे'त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । न चैवं साध्वनुशासनत्वभङ्ग' । शब्दानां सिद्धत्वेन शास्त्रवैयर्थ्याऽऽपत्त्या, 'मृजिप्रसङ्गे मार्जि. साधुर्भवती'त्यादिवृद्धिसञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्यादिप्रामाण्येन च 'यदिह परिनिष्ठितेन ज्ञाप्य तत्साध्वि'त्यर्थापत्तिकल्प्यवाक्येन तत्सिद्धेरित्याहु ।

---

१ 'अवङ् कृतो, नान्येनेति स्मृत्यन्तरानुसन्धानेन' इति ख पाठ ।

निवृत्तमिति। अत एव 'इन्द्रे चे'ति सामर्थ्येन नित्यमि'ति भाष्यकैयटयो स्पष्टम्। गवाग्रमिति। न च सन्निपातपरिभाषया दीर्घो न स्यात्। अत एव स्त्रीवाचकगोशब्देन समासे 'जातेरस्त्री'ति ङीष् नेति वाच्यम्। भाष्याऽऽदिप्रामाण्येन एकादेशे तदप्रवृत्ते। (एतेन 'गवे' इति प्रत्युदाहरणमिति परास्तम्। सत्यप्यवङि 'अतो गुणे' इत्यनेन सिद्धे। यादेशटापौ तु ङीष्वत्सन्निपातपरिभाषया सुशकवारणावित्याहु)।[1]

व्यवस्थितेति। (अत एव 'विभाषे'त्यनुवर्त्तमाने स्फोटायनग्रहणं चरितार्थम्)।[2] व्यवस्थितविभाषात्व चाऽस्य—

> 'देवत्रातो, गलो, ग्राह, इतियोगे च सद्विधि।
> मिथस्ते न विभाष्यन्ते, गवाक्ष., संशितव्रत'।

—इत्यादिना 'शाच्छोरन्यतरस्यामि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तेन 'प्राण्यवयवे न भवत्येवे'त्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्।

गवाक्ष इति। गवामक्षीवेति विग्रह। 'अक्ष्णोऽदर्शनादि'त्यच्। वातायने रूढोऽयम्। पुंस्त्व लोकात्।

इन्द्रे च। क्वचिद् भाष्यपुस्तके 'च'शब्दरहित पाठोऽपि[3] दृश्यते। षष्ठीतत्पुरुषोत्तर षष्ठीतत्पुरुषे 'गवे-न्द्रयज्ञ'इत्यादाववङ् भवत्येव।[4] 'इन्द्राऽवयवेऽची'ति व्याख्यानात्। अन्यथा वाक्ये गोशब्दस्येन्द्रपरत्वाऽसम्भवेन, समासाऽऽक्षेपादिन्द्रशब्दस्योत्तरपदत्व एव प्रवृत्तिरिति–अत्र न स्यादिति भाष्ये स्पष्टम्।[5]

---

१ क. कुण्डलितोऽय ख पाठ। ग नास्ति।

२ ख. पाठ। क ग. नास्ति।

३ 'पाठो दृश्यते' इति ख पाठ.।

४ गवाम्–इन्द्रयज्ञ इत्यर्थे 'गवेन्द्रयज्ञ'इत्यादावित्यर्थ'।

५ इतोऽग्रे 'सर्वत्रे'ति सूत्रत्रय 'प्रकृत्याऽन्त. इत्यत पूर्वमेव 'ख्यत्यादि'त्युत्तर

अथ प्रकृतिभावः ।

'प्लुतप्रगृह्या' इत्यस्य 'प्रकृत्ये'तिपाठे एव सामञ्जस्यमिति ध्वनयन्नाह[1]–

अथ प्रकृतीति । एतेनाऽय ग्रन्थ 'सर्वत्रे'ति सूत्रात्पूर्वमेव वक्तु युक्त इत्यपास्तम् । ननु पदार्थबोधस्य वाक्यार्थबोधहेतुत्वात् प्रगृह्यत्वकथनोत्तरं[2] प्रकृतिभावो वक्तु युक्त इति चेन्न[3] । 'इन्द्रे चे'ति सूत्रे प्राचीनपठितनित्य-ग्रहणस्य प्रामादिकत्व बोधयितु तदव्यवहितमेतत्सूत्रलेखनात्[4] । तत्र हि नित्य-ग्रहणे, तदव्यवहितोत्तरैतत्सूत्रे नित्यग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याशयेनाऽऽह—

प्लुता प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्त इति ।

अचीति । न चाऽचीत्यनुवर्त्तमाने पुनरज्ग्रहण व्यर्थमिति वाच्यम् । प्रत्यासत्तिन्यायेन 'यस्मिन्नचि[5] परत प्लुतप्रगृह्ययो प्रकृतिभावो विधीयते,

---

पाठ्यम् । 'अतो रोरि'ति सूत्रे'ऽप्लुते'ति पाठ्यम् । एव च 'यजुष्युर'इत्यत प्रक्रा-न्तयजु पदव्यावृत्तये सर्वत्रग्रहण न कर्त्तव्य भवतीति लाघवम् । 'विभाषा गोरि'त्यनेन हि पूर्वरूपस्यैव प्राप्तस्य विकल्प । न चैवं तदभावेऽव् दुर्वार. । अपवादे निवृत्ते पुनरुत्सर्गोऽप्रवृत्ते । 'नान्तःपादमि'ति पाठे 'सुजाते ए अश्वसूनृते' इत्याद्यर्थमस्याऽर्थस्यावश्यकत्वात् । नहि 'न'शब्देन निवृत्तौ, 'विभाषा'शब्देन वा निवृत्तौ कश्चिद्विशेषोऽस्ति । प्राप्तविभाषाया निषेध एव तात्पर्याच्च । ध्वनितं चेदं 'गो पूर्वणित्त्वाऽऽत्त्वे'ति वार्त्तिकव्याख्याऽवसरे स्थानिवत्सूत्रभाष्ये । तदेतद् ध्वनयन्नाह—अथ प्रकृतीति'–इतिख पाठ. ।

१ 'प्लुतप्रगृह्या' इत्यारभ्य 'ध्वनयन्नाह' इत्यन्त ख नास्ति । क ग पाठ ।

२ 'प्लुतप्रगृह्यत्वकथनोत्तर' ख पाठ' ।

३ इतोऽग्रे–'उभयकथनोत्तरमेतत्कथने प्लुतोदाहरणेषु सन्ध्यकरणे बीजांऽशे निराकाङ्क्षता न स्यात् । अन्यतरकथनोत्तर कथने त्वन्यतराऽज्ञान तदवस्थ-मेव'इति ख. पाठ । ४ 'लेखनाच्च' ख. पाठ. ।

५ 'यस्मिन्नच्यादेशो विधीयते तस्मिन्नेवाचि परत. प्लुतप्रगृह्ययोः प्रकृतिभाव इत्यर्थलाभार्थं तत्सत्त्वात्' ख. पाठः ।

तदज्निमित्तककार्यस्यैवाऽभावस्तेनेत्यर्थलाभाऽर्थं तत्सत्त्वात् । तेन 'जानु उ अस्य रुजति'-'जानू अस्य रुजति', 'जान्वस्य रुजती'त्यादौ सवर्णदीर्घरूप-सन्धिर्भवत्येवेति भाष्ये एव स्पष्टम् । एहि कृष्णेति । 'दूराद्धूते चे'ति प्लुत । न च प्लुतस्याऽसिद्धत्वम्[1] । प्लुतप्रकृतिभाववचनेन तद्विषये त्रैपादिकाऽसिद्धत्वाऽभावज्ञापनात् । नित्यमिति किमिति । वाग्रहणनिवृत्तेरेव नित्यत्वलाभ इति प्रश्न । मा भूदिति । नित्यग्रहणसामर्थ्येन पुनर्विधानाद्बाधकविषयेऽप्ययमेव भवतीति भाव' ।

इकोऽसवर्णे । 'एङ' पदान्तादि'त्यत पदान्तादित्यनुवृत्त प्रथमया विपरिणम्यते इत्याह—पदान्ता इति । यत्तु 'शाकल्यग्रहणमुत्तरार्थम् । ह्रस्वयणोर्विधानसामर्थ्यादपि पर्यायसिद्धे । सवर्णेऽचि दीर्घविधानेनाऽसवर्णेऽच एव यणादेशविषयत्वादि'ति । तन्न । अपदान्ते यणश्चरितार्थत्वेन पदान्ते ह्रस्व-प्रकृतिभावयोरपवादत्वाऽऽपत्तेरित्याहु ।

सामर्थ्यादेवेति । एवकारोऽवश्याश्रयणीयतामस्य सूचयति । चकारेण प्रकृतिभावानुकर्षणेऽपि[2] 'ऋत्यक'इत्यत्र तदनुवृत्तिर्न स्यात् । चाऽनुकृष्टत्वात् । तदर्थं ह्रस्वविधानसामर्थ्यस्याऽऽवश्यकत्वे चकारो व्यर्थ इति भावः ।

भाष्ये स्थितमिति । 'प्रकृतसूत्रे' इति शेष । न च ह्रस्वस्य वैकल्पिकतया ह्रस्वाऽभावे प्रकृतिभावार्थं चकार. । तेन 'चक्री अत्रे'त्यादिसिद्धि । प्रकृतिभावस्याऽपि वैकल्पिकत्वात्पक्षे 'चक्र्यत्रे'त्यपीति वाच्यम् । 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य', 'ह्रस्व' इति सूत्रद्वयकरणेनैव सिद्धौ चकारस्य तथाऽपि वैयर्थ्यादित्याशयात् । किञ्च भाष्यप्रामाण्यान्न ह्रस्वाऽभावे प्रकृतिभाव । 'चक्री अत्रे'ति तु संहिताया अविवक्षायां बोध्यम् ।

---

१ 'न च प्लुतस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वमेव सवर्णदीर्घ.' ख ग पाठ ।

२ 'प्रकृतिभावानुकर्षणे 'ऋत्यक' इत्यत्र' इति ख. पाठ ।

चानुकृष्टस्योत्तरत्राऽसम्बन्धान्न तद्विषयेऽपि फलमिति बोध्यम्[1]। भाष्य-विरुद्धसूत्राऽऽशयकल्पनाऽपेक्षया सामर्थ्यसिद्धाऽर्थाऽनुवादकश्चकार इत्येव सूत्राऽऽशयस्य वक्तुमुचितत्वात्[2]। [3]चक्रय्यत्रेति। इह 'स्कोरि'ति लोपो यण कार्यकालपक्षे बहिरङ्गाऽसिद्धत्वान्न । 'पूर्वत्राऽसिद्धे ने'त्यस्य 'तस्य दोष' इति निषेधेन स्थानिवद्भावाच्च।

न समासे इति। अत्र च ज्ञापकम्-'इको यणेव क्वचिद्यथा स्यादि'-त्यर्थकमिग्ग्रहणम्। अन्यथा ह्रस्वदीर्घपदाऽनुवृत्त्यैव व्यञ्जनव्यावृत्तिसिद्धे, प्लुतस्य प्रकृतिभावात्, अवर्णे[4] च यथायथमयवायावां, दीर्घस्य, गुण-वृद्ध्योश्च बाधकत्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अप्लुतवद्भावे त्वप्लुतशब्दस्य पर्युदासवृत्त्या ह्रस्वदीर्घपरत्वेन, तत्कार्योऽतिदेशात्, प्लुतस्याऽसिद्धत्वाच्च सिद्धिरित्यग्रे निरूपयिष्याम । एतेन 'सिति च ने'त्यपि व्याख्यातम्। पार्श्वमिति। 'पर्श्वा णस् वक्तव्य' इति णस्। 'सिति चे'ति पदत्वम्।

ऋत्यक । सवर्णाऽर्थमनिगर्थं च वचनम्,—'होतृॠकार ' 'ब्रह्मऋषि-रि'त्यादौ। आर्च्छदिति। आटो धात्ववयवत्वेनाऽपदान्तत्वादिति भाव'।

यत्तु—'आर्च्छदि'त्यत्राऽऽटश्चेनि पुनर्विधानार्थेन चकारेणोस्योमाङ्क्षु पररूपबाधवत्प्रकृतिभावस्याऽपि बाधेनेष्टसिद्धौ व्यर्थं 'पदान्ता'इति। तन्न। 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन पुनर्वृद्धिविधानस्य पररूपमात्रबाधकत्वात्। [5]ईषदसमाप्त ऋच्छको बह्वृच्छक इत्यादेर्व्यावर्त्यस्य सत्त्वाच्च।

---

१ 'चानुकृष्टस्य' इत्यारभ्य 'फलमिति बोध्यम्' इत्यन्त पाठ ख नास्ति। क ग पाठ.।

२ इतोऽग्रे–'एव च 'विश्वप ऋषीणाम्' 'विश्वपर्षीणामि'त्येव, न तु 'विश्वपा-ऋषीणामि'ति' इति क कुण्डलितोऽय ख पाठ । ग नास्ति।

३ इत आरभ्य 'स्थानिवद्भावाच्च' इत्यन्त. क कुण्डलित ख. पाठ.। ग. नास्ति।

४ 'च ' ख नास्ति। ५ 'ईषदसमाप्त'इत्यारभ्य 'सत्त्वाच्च' इत्यन्तः क. ग. पाठः। ख. नास्ति। 'ईषदसमाप्तो ऋच्छक ' इति क. ग. पाठ ।

समासेऽपीति । पूर्वोक्तज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात्, सित्साहचर्याच्च 'न समासे' इत्यस्य पूर्वसूत्रमात्रनिषेधकत्वात् । पूर्वसूत्रस्येवाऽस्याऽभावे प्रमाणाऽभावाच्चेति भाव ।

सप्त ऋषीणामिति । 'दिक्सङ्ख्ये सञ्ज्ञायामि'ति समास ।

तत्र प्रकरणशुद्धये प्रकृतिभावविधायकसूत्रद्वयमुपन्यस्य, 'प्लुतप्रगृह्या'-इतिसूत्राऽऽकाङ्क्षितप्लुतप्रगृह्ययोर्मध्ये सूत्रे प्रथमोपात्तत्वात् प्लुतप्रकरण-मारभते—

वाक्यस्य टे. । 'वाक्यस्ये'त्यस्याऽभावे 'पदस्य टेरि'त्यर्थोऽऽपत्तावन-न्त्यस्याऽपि पदस्य टेः प्लुत' स्यात् । तत्सत्त्वे तु वाक्यस्य टिरन्त्यपद-स्यैव सम्भवतीति न कश्चिद्दोष । टिग्रहणाऽभावे प्लुतश्रुत्याऽच्परिभाषो-पस्थितावजन्तस्यैव स्यात्, नपुसकह्रस्ववत्[1] । टिग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात्-टिनाऽचो विशेषणाद्व्यञ्जनाऽन्तस्याऽपि भवति ।

प्रत्यभिवादे । प्रणामादिभिराशिष वाच्यमानो गुर्वादिर्यदाशिष प्रयुङ्क्ते, स प्रत्यभिवाद । तत्रैव प्रसिद्धत्वात् । 'अशूद्रे' इति सप्तम्यर्थो विषयत्वम् । तथा च 'शूद्रभिन्नविषयके आशीर्वादे इत्यर्थ' इति हरदत्ता-दय' । यथा तु भाष्य तथा 'प्रतिसम्भाषणमात्र प्रत्यभिवाद'इति प्रतीयते । तथा च भाष्यम्—'अशूद्र इति किमर्थम् । कुशल्यसि तुषजके'ति । शूद्रे आशीर्वचनरूपप्रत्यभिवादाऽभावेनाऽशूद्रे इत्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च । ध्वनित चेद कैयटे । तस्मादाशीर्वचनरूपं, कुशलादिप्रश्नरूपं वा-ऽभिवादयितर्यनुग्रहद्योतक वाक्यमात्र 'प्रत्यभिवाद' शब्देनोच्यते इत्याहु' ।

अभिवादये इति । नमस्कारपूर्वकमाशीरादि वाचयामीत्यर्थ. । **आयुष्मानिति** । आयुष्मत्त्वस्य विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्त्यभावः ।

---

१ 'ह्रस्वत्ववत्' ख पाठः ।

अत्र[1] प्रत्यभिवादे शर्मादिप्रयोगो न नियतः। 'एचोऽप्रगृह्यस्ये'तिसूत्रे प्रत्यभिवादेऽन्तस्यैच प्लुतस्य आद्विधानात्[2]। तदुत्तरार्धस्येदुतोर्विधानात्। 'आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ' इत्युदाहरणाच्चेति बोध्यम्। यत्तु–'आयुष्मान् भव सौम्ये'ति वाच्यो विप्रोऽभिवादने' इति मनूक्तेरेधीति प्रयोगश्चिन्त्य' इति। तन्न। तत्र 'भवे'त्यस्याऽर्थपरत्वादित्याहुः।

स्त्रियां नेति। ये तु स्त्रिया नाम्नाऽभिवादन–प्रत्यभिवादने[3] इच्छन्ति, तन्मतेनाऽयं निषेधः। इदमेव भाष्यसम्मतम्। येषां तु 'न स्त्र्यभिवादयते, पादोपसंग्रहणमेव करोति। येषामप्यभिवादयते, न तु स्वनाम गृह्णाति। एवञ्च[4] प्रत्यभिवादेऽपि तदभाव एव। तन्मतेऽय प्रतिषेधोऽनर्थकः। तद् ध्वनयन्नाह—नाम गोत्रं वेति। इदं न्यायसिद्धम्। अभिवादनं तावन्नामगोत्राभ्यामेव। 'असौ नामाऽहमस्मी'ति स्वं नाम परिकीर्त्तयेदि'ति-मनुस्मृते। अत्र नामपदं गोत्रस्याऽप्युपलक्षणम्। प्रत्यभिवादनञ्च प्रागुक्तमेव। प्लुतस्तु,–अधिकृतस्य पदस्येत्यस्य 'प्रत्यभिवादे'इत्यनेन विशेषणात्, प्रत्यासत्तिन्यायाच्च प्रत्यभ्युद्यमानाऽर्थवाचकस्यैव। किञ्चाऽभिवादयित्रनुग्रहार्थत्वात्प्रत्यभिवादस्य, तेन तस्य सत्कार्यत्वाच्च, प्राधान्येन तद्वाचकस्यैव प्लुतः। स्पष्टं चेदं भाष्ये। एवं च तस्य वाक्याऽन्तत्वमात्रश्यकम्।

तत्र च नामपदेन न बोधकशब्दमात्रम्। किन्तु 'द्वादशेऽह्नि पिता नाम कुर्याद्, द्व्यक्षरं, चतुरक्षरं वे'त्यादि, 'शर्माऽन्त नाम ब्राह्मणस्य' 'वर्माऽन्तं क्षत्रियस्ये'त्यादि च श्रुतिस्मृत्याद्युक्तमिति बोध्यम्। अत एव 'आयुष्मान् भव दण्डिन्नि'त्यादौ प्लुतो नेति भाष्ये ध्वनितम्।

---

१ 'अत्र प्रत्यभिवादे' इत्यारभ्य 'इत्युदाहरणाच्चेति बोध्यम्' इत्यन्तः क ग पाठ। ख नास्ति। २ 'आद्विधानात्' इत्ययमंश आवश्यकोऽपि न क्वाऽपि दृश्यते।

३ 'अभिवादनमिव प्रत्यभिवादनमिच्छन्ति' ख पाठ।

४ 'एवं च प्रत्यभिवादेऽपि तदभाव एव' इत्यंश ख नास्ति।

भोराजन्येति । भोशब्दस्य, राजन्यवैश्यवाचकनाम्नश्च टे प्लुतं इत्यर्थं । भोशब्दस्याऽनामगोत्रत्वादप्राप्ते, इतरयोस्तु नामत्वात्प्राप्ते, विभाषेयम् । अत एव भाष्यकृताऽपि–'भो शब्दस्याऽनामगोत्रत्वादप्राप्तिं मत्वा, 'सर्वस्यैव नाम्न प्रत्यभिवादे भो शब्द आदेश' इत्यपर आहेत्यादिनोक्तम्[2] । शर्मवर्मादीना नाम्न्यन्तर्भाव एव । अत एव शर्मान्तटेर्नित्य प्लुतसिद्धि । 'शर्माऽन्त नाम ब्राह्मणस्ये'त्यादौ तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहि । अन्तशब्दश्चाऽवयववाचीति न दोष ।

दूरात्समिति । यावति देशे प्राकृतप्रयत्नोच्चारित सम्बोध्यमानो न शृणोति, किन्त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते, तावद्दूरम् । दूरादाह्वानं च दूरात्सम्बोधनमात्रोपलक्षणम् । एवं चाऽसत्यप्याह्वाने भवतीति भाव ।

तथा व्याख्याने फलमाह—सक्तूनित्यादि । अत एवाऽतो रोरितिसूत्रे 'सुश्रोता३ अत्र न्वसी'त्युदाहृतम् । परे[3] तु दूरादाह्वान दूराद्बोधनस्योपलक्षणं, न तु सम्बोधनविभक्तिनियामकस्याऽभिमुखीकृत्यबोधनरूपस्य सम्बोधनस्योपलक्षणम् । 'आगच्छतु भवान् देवदत्त' इत्येवमाह्वानस्यापि सम्भवात् । अत एव आकडारसूत्रे नदीगुरुसञ्ज्ञयो समावेशस्य 'वात्सीबन्धुरि'त्यत्र 'गुरोरि'ति प्लुतो, 'नदी बन्धुनी'ति पूर्वान्तोदात्तत्व च फलमुक्तं भाष्यकृता । अन्यथाऽत्र सम्बोधनाऽभावेन 'गुरोरि'त्यस्याऽप्राप्त्या तदसङ्गति स्पष्टैवेत्याहु ।

अत्रापि 'दूराद्धूते' इत्येतदनुवृत्तस्य पदस्येत्यस्य[4] विशेषणम् । तेन

---

१ 'प्लुतो वेत्यर्थं ' इति ख पाठ' ।

२ इतोऽग्रे–'इन्द्रवर्मादौ च तथाऽनुक्ते '–ख पाठ. ।

३ 'परे तु' इत्यारभ्य 'स्पष्टैवेत्याहु ' इत्यन्त क ग. पाठ. । ख. नास्ति । लघुशेखरे च 'परे तु' 'आहु'रितिवर्जमय ग्रन्थो दृश्यते ।

४ 'पदस्य' इति ख. नास्ति । क ग. पाठ ।

हूयमानाऽर्थवाचिन' पदस्यैव टे प्लुत । पदं चाऽविशेषात्पित्रादि-सकेतितप्रकृतिक, पाचकशब्दादिप्रकृतिकं चेत्याहु । ध्वनित चेदं भाष्ये ।

हैहेप्रयोगे । पूर्वेण हूयमानाऽर्थस्य पदस्य वाक्यान्तस्य टे प्लुत-विधानादताद्दशयोर्न प्राप्नोतीति वचनम् । अयं च हूयमानाऽर्थपदटेः प्लुतस्य बाधक । तक्रकौण्डिन्यन्यायात् । तदेतद् ध्वनयन्नाह–**हैहयो-रेवेति** । 'हैहयोरि'ति त्वनन्त्यार्थम् । अन्यथा 'वाक्यस्य टेरि'त्यधिकारा-त्तयोरन्त्ययोरेव स्यात्[2] । तदेतद् ध्वनयन्नुदाहरति—**हे ३ रामेति** ।

नन्वेवमपि 'हैहेप्रयोगे' इति व्यर्थम् । न ह्यप्रयुक्तयो. प्लुत. सम्भव-तीति चेन्न । यत्र सम्बोधनोत्तर तयो प्रयोगस्तत्र तेनैवाऽभिमुख्यस्य द्योति-तत्वेन द्योत्याऽभावादनर्थकयोरपि तयो[3] प्लुतार्थत्वात् । तदेतद् ध्वनयन्नाह–**राम है ३ इति** ।

गुरोरनृतो । 'दूराद्धूते' इत्यनुवर्त्तते । तेन दूराद्धोधने[4] एव प्रवृत्ति । तदेतदाह—**दूराद्धूत इति** । दूरत्व चाऽत्राऽविवक्षितम् । तेन प्रत्यभिवादे-ऽशूद्रे'इत्यस्याऽपि सङ्ग्रह । तद्विषयेऽप्युपलक्ष्यबोधनस्य सत्त्वात् । 'अनुदात्त प्रश्नान्ते'त्यादिभिस्तु लाघवादनुदात्तत्वादिगुणमात्र विधीयते, न प्लुत[5]. । स च 'दूराद्धूते' इत्यादिभिरेव ।

(अत[6] एव 'चिदिति चोपमार्थे' इति सूत्रे प्लुतसमावेशार्थश्चकार'

---

१ लघुशेखरे तु 'यत्तु' 'तन्न' इत्यादिनाऽय ग्रन्थ खण्डित ।

२ इतोऽग्रे–'ननु हैहयोरि'ति व्यर्थम् । आरम्भसामर्थ्यादेवाऽनन्त्यस्य भविष्य-तीति चेन्न । हूयमानवाचिन एवाऽनन्त्यस्य स्यान्न तु हैहयो' । तदेतद् ध्वनयन्नुदाहरति'–इति क कुण्डलित ख पाठ । ग नास्ति ।

३ 'तयोर्द्वौ ब्राह्मणावित्यादिवत्प्रयोगे प्लुतार्थत्वात्' ख पाठः ।

४ 'तेन सम्बोधने एव' ख पाठ ।

५ 'न प्लुत. । स्पष्टं चेद वृत्तौ' ख. पाठ. ।

६ क. कुण्डलितोऽय ख. पाठ. । ग नास्ति ।

सार्थक)।[2]एव च पूर्वसूत्रद्वयस्यैव शेषोऽयमिति फलितम्। तदेतद्वृत्तौ पठ्यते 'क्वचित्प्रत्यभिवादे दूराद्धूते चेत्येवमादिना यः प्लुतो विहितस्तस्यै-वायं स्थानिविशेष उच्यते' इति प्रकृतसूत्रे । तथा-'नाऽनेन प्लुतो विधीयते, किन्तु दूराद्धूतादिषु विहितस्य प्लुतस्यानुदात्तत्वगुणमात्र विधीयते' इति 'अनुदात्तं प्रश्नान्तेति सूत्रे । आदिना 'भोराजन्ये'त्यस्य सङ्ग्रह ।

सर्वप्लुतप्रकरणस्य तु न शेषः । तथा हि सति 'वाक्यस्य टे' रित्यनेन

---

१ इतोऽग्रे–'नन्वेव'मेचोऽप्रगृह्यस्याऽदूराद्धूते पूर्वस्याऽर्द्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुतावि'-त्येतदुदाहरणभूते विचार्यमाणविषये 'होतव्य दीक्षितस्य गृहा३इ' इत्यादौ तद्विहितपूर्वार्द्धाऽऽकारस्याऽनन्त्यस्य प्लुतो न स्यात्। यत 'अदूराद्धूते' इत्युक्तत्वेन दूराद्धूतेऽस्याऽप्रवृत्ति । अदूराद्धूते च प्लुतो दुर्लभ । न चाऽनेनैव प्लुतो विधेयः । 'उदात्तपदमेचोऽप्रगृह्यस्येति सूत्रेऽनुवर्त्तमानमिदुतोर्विधी-यमानयोरेव विशेषणम्। प्लुतस्तु यथाविषयमनुदात्तादिस्वरक' इत्युत्तर-सूत्रस्थकैयट-प्रकृतसूत्रस्थवृत्ति-हरदत्तादिविरोधात् । 'प्रश्नान्तानाऽभि पूजित-विचार्यमाण-प्रत्यभिवाद-याज्यान्तेष्वि'ति परिगणनेनाऽदूराद्धूते इत्यस्य प्रत्याख्यानेप्युक्तोदाहरणेऽनुपपत्तिरेव । वस्तुतस्तत्र दूराद्धूतपदं न सम्बो-धनोपलक्षणम्, किन्तु यथाश्रुतमेवेति दूरादाह्वानसम्बोधनविशिष्टाऽभि-पूजितार्थे–'स्वागच्छ भो माणवकाग्निभूते' इत्यादौ नाऽस्य प्रवृत्तिरिति परि-गणनेन तत्प्रत्याख्यान युक्तम्। 'अदूराद्धूते' इति न वक्तव्यमि'त्यनुक्त्या भाष्यात्तथैव लाभादिति चेन्न। अत्र 'दूराद्धूते' इत्यस्य प्लुतविषयोपलक्षण-त्वात्। अतएव क्वचिद्वृत्तौ पठ्यते—'प्रत्यभिवादे दूराद्धूते चेत्येवमादिना य प्लुतो विहितस्तस्यैवाऽय स्थानिविशेष उच्यते' इति । हरदत्तस्त्वे-तद्व्याख्यायां सूत्रद्वयविषयमेव प्रदर्श्याऽऽदिशब्दार्थं किमित्युपेक्षितवानिति तदाशय स एव प्रष्टव्य '–इति ख पाठ ।

२ 'तदेतद्वृत्तौ' इत्यारभ्य 'व्याख्यानादिति बोध्यम्' (२२२ पृष्ठे) इत्यन्त क ग. पाठ । ख. नास्ति ।

सहैवाऽस्याप्यधिकारत्वमेव कुर्यात्। 'एचोऽप्रगृह्यस्याऽदूराद्धूते पूर्वस्याऽर्द्धस्याऽऽदुत्तरस्येदुता'वित्यनेनापि आकार प्लुतविशिष्ट एव विधीयते।

एतेन तदुदाहरणभूते विचार्यमाणविषये 'होतव्य दीक्षितस्य गृहा३इ' इत्यादौ तद्विहितपूर्वार्द्धाकारस्याऽनन्त्यस्य प्लुतो न स्यात्। यतो'ऽदूराद्धूते' इत्युक्तत्वेन दूराद्धूतेऽस्याऽप्रवृत्तिः। अदूराद्धूते च प्लुतो दुर्लभ' इत्यपास्तम्। स च प्लुत आकारः प्रश्नान्तादिविषयेऽनुदात्तादिगुणक एव। प्रश्नान्तादौ य प्लुतः सोऽनुदात्तगुणक इत्यादिक्रमेण तदर्थात्।

यत्त्वत्र 'गुरोरि'ति प्लुत। आकारमात्रस्यैव तु तेन विधानम्। तन्न। अदूराद्धूतविषये तदप्राप्ते। 'गुरोरि'ति सूत्रे 'दूराद्धूते' इत्यस्याऽसम्बन्धे तु सर्वत्र प्लुतापत्तेः। इदुतोरपि पर्यायेण प्लुताऽऽपत्तेश्च। उदात्तग्रहणं च व्याख्यानादिदुतो, प्लुतस्य च विशेषणम्। प्लुतपदं चाऽऽकारेणैव सम्बध्यते। व्याख्यानादिति बोध्यम्।

'अपि'शब्दो यथाप्राप्तटिसमुच्चयार्थ। यदि तु गुरो सन्निधानादन्यो गुरुरेव समुच्चीयते, तदाऽन्त्यलघुमत्यनन्त्यगुरावेतस्य, अन्त्यलघौ 'दूराद्धूते चे'त्यादीना दुर्वारत्वेन प्लुतसमावेशाऽऽपत्तिः।

'एकैक'ग्रहण त्वेतद्विधिविहितानामेव पर्यायार्थम्। तेन यत्राऽन्त्योऽपि गुरुस्तत्रैव पर्याय स्यात्। व्याख्यानाच्चैतदर्थलाभ।[1] तद्ध्वनयन्नाह—अन्त्यस्यानन्त्यस्यापि गुरोरिति। अपिशब्दात्[2]—अन्त्यस्य गुरोरगुरोश्चेत्यर्थ। अत एव सूत्रे 'गुरोरि'त्य'नन्त्यस्याऽपी'त्यग्रे न पठितम्। व्याख्यानाच्च[3]। एतदेव ध्वनयन्नुदाहरति—देवदत्ता ३ इति[4]।

---

१ 'व्याख्यानाच्चैतदर्थलाभः' इति ख नास्ति। २ 'अपिशब्दात्' इति ख नास्ति। ३ 'व्याख्यानाच्च' इति ख पाठ। क ग नास्ति।

४ इतोऽग्रे—'यत्त्वनन्त्यग्रहणं व्यर्थम्। पृथग्योगाकरणसामर्थ्येनैवानन्त्यस्य सिद्धेरि'ति। तन्न। तथा सति तक्रकौण्डिन्यन्यायेनाऽन्त्यस्य गुरोः प्लुताऽनापत्ति। तेनैव न्यायेनाऽनन्त्यगुरुमत्यन्त्यलघौ टेः प्लुताऽनापत्तिश्च।

अस्य 'एही'त्यादि । 'वाक्यस्य टे', 'एकतिङ् वाक्य'मित्युक्ते ।
[2]पर्यायार्थमिति । अन्यथा समावेश स्यादिति भाव । 'अनुदात्त

'एकैक' ग्रहणन्त्वनन्त्यगुरूणामेव पर्यायाऽर्थं स्यादिति यत्किञ्चिदेतत् । ख पाठ ।

१ 'अस्य' इत्यारभ्य 'इत्युक्ते.' इत्यन्त पाठ ख नास्ति ।

२ पर्यायार्थमिति । 'अन्यथा समावेश स्यादिति भाव. । न च 'अनुदात्त पदमेकवर्जमि'ति परिभाषणान्न समावेश इति वाच्यम् । 'अनुदात्त प्रश्नान्ते'-त्यादिविहिताऽनुदात्तादिगुणकाना समावेशस्य दुर्वारत्वात् । एकग्रहणस्य विधीयमानोपलक्षणत्वेन 'तवै चान्तश्च युगपदि'त्यादिविधेयाऽनेकाऽबाधवद्-त्राप्यापत्तेश्च । उक्तपरिभाषायास्त्रिपाद्यामप्रवृत्तेश्च । अत एव 'तव्यतस्तित्स्व चरितार्थम् । तद्धि 'तित्स्वरितमि'त्यन्तस्वरितार्थम् । तत्र हि 'अन्त' इति वर्त्तते । त्रिपाद्या परिभाषाप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरेणाऽऽद्युदात्ते, शेषनिघातेनाऽनु-दात्तस्याऽन्तस्यो'दात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरिते, शेषनिघातेन सिद्धौ, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

एव 'यतोऽनाव' इत्यपि ज्ञापकम् । अन्यथा 'यतोऽनाव' इत्याद्युदात्ते कृते, शेषनिघाते, 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरिते, शेषनिघाते, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवे'ति प्राञ्च । तन्न । सन्निपातपरिभाषयो'दात्तादनुदात्तस्ये'ति विषये शेषनिघाताऽप्रवृत्त्याऽपि तयोश्चारितार्थ्येन भवदुक्तार्थे दृढतरमानाऽभावात् । किञ्च 'पूरणगुणे'ति सूत्रे निरनुबन्धकपरिभाषया तव्यतो ग्रहणाऽभावाय तित्त्व सार्थकम् । न चाऽनेन समासे तत्र तव्यग्रहणं व्यर्थम् । स्वरे भेदात् । न च 'उदात्तादनुदात्तस्ये'ति स्वरिते न विशेष । 'ब्राह्मणकर्त्तव्यं तत्र','ब्राह्मण-कर्त्तव्य क्के'त्यादौ 'नोदात्तस्वरितोदयमि'ति निषेधविषये विशेषात् । एतेना-'ऽनुबन्धाऽन्तरेणाऽपि तव्यग्रहणेनाऽस्य ग्रहणाऽभाव सूपपाद' इति परास्तम् ।

एव 'कण्ठ्य तत्र', 'कण्ठ्य क्के'त्यादावाष्टमिकस्वरस्यानेन निषेधे 'यतोऽनाव' सार्थकम् । तस्माल्लक्ष्यानुरोधाद्यथोद्देशमाश्रित्य त्रिपाद्यामस्या अप्रवृत्तिः । अत एव 'अनुदात्त पदमि'ति सूत्रस्याधिकारत्वे 'षाष्ठ एक

पदमि'ति तु त्रिपाद्या न प्रवर्त्तते । 'प्राचां'ग्रहणन्तु पक्षे सर्वेषां प्लुताऽभावार्थम्[1] ।

सा चेयं व्यवस्थितविभाषा । तेनाऽग्नीदग्नीन्विहरेत्यादौ 'अग्नीत्प्रेषणे'

सगृहीत. । ये येसप्ताध्याय्यां स्वरास्ते न संगृहीता' स्यु'रिति षाष्ठभाष्योक्त सङ्गच्छते । अन्यत्वे षाष्ठस्य प्रतियोगित्वेन, षाष्ठस्याऽपि सप्ताऽध्याय्यन्तर्गतत्वप्रतीते । अष्टमे प्रथमे पादेऽनुदात्तस्यैव विधानम् । त्रिपादी त्वसिद्धेवेति तद्भाव इत्याहु । प्राग्ग्रहणन्तु पक्षे सर्वेषा प्लुताऽभावाऽर्थम् ।

नेन सर्व इति । 'प्रत्यभिवादे' इत्यारभ्य 'अग्नीदि'त्यन्त' । अग्रे तु न सम्बध्यते, 'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरि'त्यादौ विभाषाग्रहणात् । अत्र करणाच्चेत्याहु. तथा च 'अग्नीदि'ति सूत्रे भाष्यम्-'अपर आह-'सर्व एव प्लुत साहसमनिच्छता विभाषा वक्तव्य' इति । साहसं-शास्त्रत्याग , तदनिच्छतेत्यर्थ' इति कैयट' । 'वैकल्पिकेऽनुष्ठानक्लेश धर्माऽऽधिक्यफलकमप्यशक्तत्वादनिच्छतेत्यर्थ' इत्यन्ये ।

एतेन 'आजुहाव पुत्रेती'ति भागवत व्याख्यातम् । प्लुतस्य वैकल्पिकत्वात् । आख्यातप्राग्वर्त्तिनोऽप्यनुकरणसम्भवेन पुत्रशब्दस्य वाक्याऽन्तत्वाभावाच्च । किञ्च तिङन्ताऽसमभिव्याहृत–'पुत्रे'त्यस्याऽनुकरणाद्वाक्यत्वाऽभावेन प्लुताऽप्राप्ते । किञ्च सत्यपि प्लुते'ऽप्लुतवदुपस्थिते' इति प्रकृतिवद्भावाऽप्राप्तेर्न दोष ।

यत्तु 'प्लुते सत्यपि प्रकृतिवद्भावो वैकल्पिकत्वाच्च । 'ई ३ चाक्रे'ति सूत्रे 'ई ३ ग्रहणेन नाऽर्थ । वशा इय वशेयम् । प्लुतप्रकृतिभाव सर्वोऽपि चाक्रवर्मणमते नास्तो'ति भाष्योक्तेरि'ति । तन्न । 'चाक्रवर्मणस्याऽऽचार्यस्याऽप्लुतव'दित्येव भाष्योक्ते, प्रकृतिभाववैकल्पिकत्वस्याऽभावात् । अप्लुतवद्भावस्यैव प्रकृतिभावाऽभावप्रयोजकत्वेन तद्वैकल्पिकत्वोक्तेरनुप्रयोगाच्चेत्याहुः।' —इति क. ग. नास्ति । ख. पाठ' ।

1 'अन्यथा' (२२३पृष्ठे)—इत्यारभ्य 'प्लुताऽभावार्थम्' इत्यन्तः क. ग पाठ. । ख नास्ति ।

इत्यस्याऽप्रवृत्तिरिति स्पष्टं भाष्ये इत्याहु[1] ।

ननु 'क्लृ३प्तशिखे'त्यत्र प्लुतो न स्यात्, 'अनृत' इति निषेधादिति चेन्न। 'ऋलृगि'ति सूत्रे भेदेन निर्देशेन सावर्ण्याऽनित्यत्वज्ञापनात्। ऋकारादिप्रयुक्तकार्यस्य क्वचित् लृकारादावप्रवृत्तिज्ञापनाद्वा[2] ।

अप्लुतकार्यमिति। यत्तु 'प्लुतकार्यं न भवतीत्यर्थ । अत एव वृत्तावुक्तम्—'अप्लुत' इत्युक्ते प्लुत एव निषिध्येते'ति । 'जातस्याऽपि लोपाऽऽदिनेव निवृत्तिरि'ति तदाशय[3] । पर्युदासे हि 'अग्नी३इती'त्यादौ प्रगृह्याऽऽश्रयं प्रकृतिभाव बाधित्वा परत्वादप्लुतवद्भावेन दीर्घाऽऽदिक स्यादि'ति। तन्न। वाक्यभेदाऽसमर्थसमासाऽऽपत्ते.। 'प्लुतवदि'त्यनेन 'प्लुतकार्यमि'त्यर्थस्य शब्दमर्यादयाऽलाभाच्च । प्लुते प्लुतसादृश्याऽसम्भवेनाऽसाधुत्वाऽऽपत्तेश्च। प्लुतेऽप्लुतसादृश्यस्य विधानौचित्याच्च[4]। 'अग्नी ३ इती'त्यादौ च शास्त्राऽतिदेशाऽश्रयणान्न दोष । प्रकृतिभावस्य निषेधफलकत्वेन 'निषेधाश्च बलीयासो भवन्ती'ति न्यायेन परमपि

---

१ इतोऽग्रे–'केचित्तु'प्रत्यभिवादे' इत्यनेनाऽप्यसम्बन्ध । अत एव 'भोराजन्ये'-तिवार्तिके 'वा'ग्रहण चरितार्थम् । विकल्पस्याऽनेनैव सिद्धेः । अत एव च–

'अविद्वांस प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदु.।
कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवाऽयमह वदेत्॥'

इति भाष्यं सङ्गच्छते' इत्याहु ' इति क कुण्डलित. ख पाठ । ग नास्ति ।

२ 'ऋकारादिप्रयुक्तकार्यस्य क्वचित् लृकारादावप्रवृत्तिज्ञापनाद्वा' इति क ग. पाठ.। ख नास्ति।

३ 'तद्भाव' ख पाठ.।

४ इतोऽग्रे–'वृत्तिस्तु चिन्त्यैव। 'भुक्तवन्तमि'त्यादिन्यायविरोधाच्च[1]। मूले तु–'अप्लुत एव विधीयेते'त्येव पाठ '–इति क कुण्डलित ख.पाठ । ग.नास्ति।

---

1 'न्यायविरोधात्' इत्येव ख. पाठ.। तत्र चकारो नास्ति।

बाधित्वा प्रगृह्याऽऽश्रयप्रकृतिभावस्यैव प्राप्तेश्च। (अत[1] एव 'नाऽन्त पाद-मि'ति पाठेन फलैक्यम्)। अप्लुतवद्भावस्य 'इति'श[2]ब्दसाऽऽपेक्षत्वेन, तदपेक्षया प्रकृतिभावस्य वर्णमात्राऽपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वा[3]च्च। वृत्तेस्तु[4]— तत्स्थानेऽप्लुतस्य विधानेन स निवर्त्ततेत्यर्थ इति दिक।

अग्नी३इतीति। नन्व'ग्नी३इती'त्यादौ प्लुतस्य प्रगृह्यत्व दुर्लभम्। तत्र दीर्घाणामेव ग्रहणेन, तेषा चाऽनण्त्वेन सवर्णाऽग्राहकत्वादिति चेन्न। प्लुतस्याऽसिद्धत्वात्। न च प्लुत प्रकृत्ये'ति ज्ञापकात्स्वरसन्धिप्रकरणे प्लुतस्य सिद्धत्वम्[5]। प्रकृ[6]तिभाव प्रत्याश्रयात्सिद्धत्वेनैव रोरुत्व इव तदुप-पत्तौ, स्वरसन्धिप्रकरणे सिद्धत्वे मानाऽभावात्। एवं च संज्ञा प्रति प्लुत-स्याऽसिद्धत्वेन त्रिमात्रेऽपि द्विमात्रबुद्धेरप्रतिघातात्सिद्धा सञ्ज्ञाऽनुकार्ये। अनुकरणे तु 'प्रकृतिवदनुकरणमि'त्यतिदेशात्। (अत[7] एवा'ऽग्नी३'इत्यव-सानविषये नाऽनुनासिक)। न चैवमपि प्लुतस्याऽसिद्धत्वे, प्लुतात्पूर्वमेव च प्रगृह्यत्वप्रवृत्तौ, तत प्लुते कृते, त्रिमात्र द्विमात्रत्वेन पश्यन्त्या अपि संज्ञाया पुन प्रवृत्तौ बीजाऽभावेन, अल्विधित्वात्स्थानिवद्भावस्य दुर्लभ-

---

१ ख पाठ। क ग नास्ति।

२ 'इतिशब्दरूपपदसापेक्षत्वेन' इति ख पाठ.।

३ इतोऽग्रे—'प्लुतप्रगृह्या' इति सूत्रस्थनित्यग्रहणेन बाध्यसामान्यचिन्ताऽऽश्रय-णेनाऽस्याऽपि बाधाच्चेति दिक्'—इति ख. पाठ.।

४ 'वृत्तेस्तु' इत्यारभ्य 'इति दिक्' इत्यन्त पाठ ख. नास्ति। क. ग. पाठ।

५ इतोऽग्रे—'तत्र प्लुतशब्दस्य तत्स्थानिनि लक्षणयैवोपपत्ते। श्रुताऽर्थाऽऽपत्ति-मूलकवाक्यकल्पनाऽपेक्षया तस्या एव लघुत्वात्। सञ्ज्ञायास्तत्प्रकरणस्थत्वा-ऽभावाच्च। प्रगृह्यसञ्ज्ञायां यथोद्देशपक्षाऽऽश्रयणात्'—इति ख. पाठ।

६ 'प्रकृतिभावम्' इत्यारभ्य 'मानाभावात्' इत्यन्तः क. ग. पाठ.। ख नास्ति।

७ ख. पाठ.। क. ग. नास्ति।

त्वेन चा'ऽग्नी३ इती'त्यादौ प्रगृह्याश्रयप्रकृतिभावो दुर्लभ एवेति वाच्यम् । सञ्ज्ञाया कार्यार्थत्वेन स्वनिमित्तकार्यसम्भावनायोग्ये एव प्रवृत्त्या, पदाऽन्तर-सम्बन्धात्प्रागेवाऽन्तरङ्गत्वात् प्लुतप्रवृत्ते । लक्ष्याऽनुरोधेनाऽत्र पदसंस्कार-पक्षस्यैवाऽऽश्रयणात् । न च स्वरसन्धिप्रवृत्तिरूपफलायैव पूर्वमत्र सञ्ज्ञा-प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । सञ्ज्ञाया अप्रवृत्तावपि तल्लाभेन, तस्याऽन्यथा सिद्ध-त्वात् । अन्वयव्यतिरेकनिर्णेयत्वात्फलत्वस्य[1] ।

अत एवा'ऽग्नी'३ इत्यादावसाने प्लुतस्थाने नाऽनुनासिक इति स्पष्टं भाष्यादौ । न चैव कार्यकालपक्षप्रवेश.[2] । यत्किञ्चित्कार्यविधानकाले शेष-पुरस्कारेण सञ्ज्ञाप्रवृत्तौ कार्यकालपक्ष । कार्यमात्रयोग्यतासंभावना-पुरस्कारेण प्रागेव सञ्ज्ञाप्रवृत्तौ यथोद्देशपक्ष[3] इति 'ईदूदेदि'ति सूत्रे कैयटोक्ते ।

किञ्च[4] प्लुतात्पूर्वमपि प्रवृत्तस्य प्रगृह्यत्वस्य स्थानिवद्भावेन प्लुतेपि स-त्त्वम् । न चाऽल्विधित्वम् । प्रगृह्यत्वस्यालसमुदायवृत्तित्वेनालधर्मत्वाऽभावात् । न हीकारान्तद्विर्वचनत्वमेव प्रगृह्यत्व, किन्तु तत्समानाधिकरणो धर्मविशेष इति संज्ञाविधायकेऽलाश्रयणेऽपि, संज्ञानिमित्तप्रकृतिभावादिविधायकस्या-

---

१ इतोऽग्रे—'विधिस्पृष्टतया प्रगृह्यत्वप्रयुक्तसन्ध्यभावस्यैव फलत्वौचित्येन पश्चा-त्प्रवृत्तेरेव युक्तत्वाच्च । तत्राऽप्यनुनासिकस्याऽसिद्धत्वात् प्लुतस्यैव प्राप्त्या, फलाऽभावेन पूर्वं प्रगृह्यत्वाऽप्राप्ते । अत एव—अग्नी३ इत्यादावसाने प्लुत-स्थाने नानुनासिक इति स्पष्ट भाष्यादौ' ख पाठ. ।

२ इतोऽग्रे—'नचैवं कार्यकालपक्षप्रवेश. । कार्यविधायकैकवाक्यतया सञ्ज्ञाप्रवृत्त कार्यकालपक्ष । कार्यमात्रयोग्यतासम्भावनापुरस्कारेण पृथग् वाक्येन सञ्ज्ञाप्रवृत्तौ यथोद्देशपक्ष'' ख पाठ ।

३ 'यत्किञ्चित्' इत्यारभ्य 'यथोद्देशपक्ष ' इत्यन्तोऽय क ग पाठ ।

४ 'किञ्च' इत्यारभ्य 'दुरुपपादमित्याहुः' इत्यन्त. क कुण्डलित पाठ. । ग नास्ति । ख. तु 'अपरेतु' इत्यारभ्य इत्यादिना 'इत्याहु ' इत्यन्त पाठोऽयमग्रेवर्त्तते ।

ऽलिविधित्वं दुरुपपादमित्याहुः। अत[1] एव 'सम्बुद्धौ शाकल्यस्ये'ति सूत्रे सम्बुद्धिग्रहण चरितार्थम्। तद्धि 'आहो इती'त्यादौ परत्वाद्विकल्पो मा भूदित्यर्थम्। त्वदुक्तरीत्या 'इति'शब्दनिरपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वान्नित्यस्यैवापत्तौ तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। मम तु कार्यसम्भावनायोग्यतायामेव सञ्ज्ञाप्रवृत्त्या पदान्तरसम्बन्धनिमित्तकत्वेन समत्वमेवोभयोरिति बोध्यम्। न च सम्बुद्धिग्रहणाऽभावे ओदन्तनिपातस्यैव इतौ विकल्पः स्यादिति, तदननुवृत्तिमात्रतात्पर्यग्राहक तदिति वाच्यम्। ओद्ग्रहणाऽनुवृत्तौ पुनरोत्करणेनैव तदर्थलाभे सिद्धे, सम्बुद्धिग्रहणवैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात्। न चाऽनेन वैकल्पिकाऽभावे नित्यविधिर्दुर्वार। 'इति'शब्दाऽतिरिक्ते 'ओदि'त्यस्य, निपाताऽतिरिक्ते 'सम्बुद्धावि'त्यस्य चारितार्थ्येन सामर्थ्याऽभावात्। तथा च फलेऽविशेष इति वाच्यम्। परत्वेन विकल्पप्रवृत्तावभावपर्यन्तमप्यस्य व्यापारेण सकृद्गतिन्यायेन, (भ्रष्टाऽवसरत्वाच्च[2]) नित्यविधेस्तदभावेऽप्राप्ते। (अत्रा[3]ऽप्यर्थे सम्बुद्धिग्रहणमेव मानम्)। अत एव 'न यदि' 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति सूत्रं निषेधीयोभयत्रविभाषेति सङ्गच्छते। अन्यथा परत्वादेतत्प्रवृत्तावप्यनेन निषेधाऽभावे पूर्वसूत्रस्य दुर्वारताऽऽपत्तौ सा दुर्लभा स्यात्। स्पष्टं चेदं 'नवे'ति सूत्रे भाष्ये।

न चैवमपि पूर्वसूत्रे ओदन्तस्य कार्यितया, प्रकृतसूत्रे च विशेष्याऽसन्निधानेन तदन्तविधिविरहादोकारस्य कार्यितया, भिन्नविषयत्वे कथं वप्रतिषेध इति वाच्यम्। नुम्नुटोरिव फलविरोधेन विषयभेदेऽपि विप्रतिषेधसम्भवात्। न चाऽऽकडारसूत्रेणाऽन्यत्र सञ्ज्ञाना बाध्यबाधकभावाऽभावस्य ज्ञापितत्वेन 'परत्वाद्विकल्प' इत्यसङ्गतमिति वाच्यम्। संज्ञाया एकत्वात्। ज्ञापकस्य विशेषाऽऽपेक्षत्वेन सञ्ज्ञाभेदविषयत्वात्। पदान्तर[4]-

---

१ 'अत एव' इत्यारभ्य 'समत्वमेवोभयोरिति बोध्यम्' इत्यन्त' ख. पाठ', क. कुण्डलित। २ क. ग. नास्ति। ख. पाठ.। ३ ख. पाठः। क ग नास्ति। ४ 'इति वदन्ति' इत्यन्तः क. पाठः। ख. ग. नास्ति।

सम्बन्धोत्तर प्रवृत्तावपि तत्कार्यस्य वर्णनिमित्तकत्वेन, वैकल्पिकस्य विशिष्ट-पदनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वात्। 'सम्बुद्धावि'ति तु निपातपदाऽननुवृत्तये। अन्यथा ओदन्तनिपातस्यैव इतौ विकल्पापत्ते। न च ओद्ग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धौ पुनरोद्ग्रहणेनैव तन्निवृत्ति सिद्धेति वाच्यम्। पदलाघवाऽभावात्। तस्मादोद्ग्रहणे कर्त्तव्ये वैचित्र्यार्थमेव सम्बुद्धिग्रहणम्। मनोरमायामपि 'परत्वा'दित्यस्य-उत्कृष्टत्वादित्यर्थेनाऽपवादत्वमेव विवक्षितमिति वदन्ति।

अस्तु वा प्लुतस्य सिद्धत्वम्, तथापि न दोष। दीर्घात् परत्र प्लुत-स्याऽपि प्रश्लेषात्। अत एवाऽवसानविषये 'अणो प्रगृह्यस्ये'ति कार्यकाल-पक्षेऽपि नेति दिक्। [1]अपरे तु प्लुतात्पूर्वमपि प्रवृत्तस्य प्रगृह्यत्वस्य स्थानिवद्भावेन प्लुतेऽपि सत्त्वम्। न चाऽल्विधित्वम्। प्रगृह्यत्वस्या-ऽल्धर्मत्वाऽभावात्। किन्त्वल्समुदायवृत्तित्वमिति स्पष्टमेव। न हीकारान्त-द्विवचनमेव प्रगृह्यत्वं, किन्तु तत्समानाऽधिकरणो धर्मविशेष इति सञ्ज्ञाविधायकेऽलाश्रयणेऽपि, सञ्ज्ञानिमित्तप्रकृतिभावादिविधायकस्या-ऽल्विधित्व दुरुपपादम्। अत एव 'वारिणी' 'त्र्यह्नी' इत्यादौ 'औ'आदेश-'शी'त्यस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्व-प्रत्ययत्वाऽऽदिलाभ। कैयटस्याऽप्यत्रैव तात्पर्यमित्याहु।

'किं मया चेतव्यमि'ति पृष्ट सन् प्रतिवक्ति—चिनुही३इदमिति। 'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेरि'ति प्लुत। 'इदम्'शब्दोऽत्र वाक्यान्तरस्थ., न त्वनेनैकवाक्यतापन्न। 'वाक्यस्य टे'रित्यधिकाराद्धिकारेकारस्य प्लुता-ऽभावाऽऽपत्तेरित्याहु[2]। न चाऽर्थवत्परिभाषयाऽत्र न स्यात्। लक्ष्मीवाचक-ईशब्दस्य सबुद्धौ ह्रस्वे, प्लुते 'ई३इदमि'त्यादौ चारितार्थ्यादिति वाच्यम्। वर्णग्रहणे तदप्रवृत्ते। ([3]एकाक्षरकोशावधृतस्त्वप्रसिद्धत्वान्न झटित्युपतिष्ठते)।

---

१ 'दुरुपपादम्' इत्यन्तोऽयं पाठ (२२७ पृष्ठे) 'किञ्चे'त्यादिना क पुस्तके पूर्वमप्यागत। २ अत्र सन्धिर्नागेशेनैव न कृत। ३ ख पाठ। क. ग. नास्ति।

अत एव 'नेदमदसोरि'ति निषेध सार्थक । अत एव गङ्गोदकादा-द्गुणादिकम् ।

उभयत्र विभाषेयमिति । उपस्थिते प्राप्तेऽनुपस्थिते चाऽप्राप्ते । विभाष्यते = विकल्प्यते इति विभाषा । 'गुरोश्च हल' इत्यप्रत्यये टाप् । न त्विदमव्ययम् । 'द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये', 'पयसस्तु विभाषये'त्यादौ विभक्तेर्दर्शनात् ।

यत्तु 'ई३चाक्रवर्मणस्ये'ति सूत्रे भाष्ये–'ई३ग्रहणेन नाऽर्थ । अविशेषेण चाक्रवर्मणस्याऽऽचार्यस्याऽप्लुतवद्भवतीत्येव । इदमपि सिद्ध भवति–वशा३इयं वशेयमि'ति ग्रन्थेन ई३ग्रहणं प्रत्याख्यातम् । एव च 'सुश्लोके-ती'त्यादाविव 'चिनुही३ती'त्यादावपि नित्येनाऽप्लुतवद्भावेन वैकल्पिकस्य येन नाऽप्राप्तिन्यायेन बाधौचित्यादुभयत्रविभाषात्व भाष्यविरुद्धम् । तस्मात्सूत्रमतेऽप्युपस्थिते पूर्वविप्रतिषेधेन नित्याऽप्लुतवद्भाव एवेष्टव्य । अत एव 'किमर्थमिदमुच्यते ? । अनुपस्थिताऽर्थमि'त्युपक्रमस्थभाष्यं सङ्गच्छते । 'उभयत्रविभाषेयमि'ति कैयटस्तु प्रामादिक' इति । तन्न । 'नाऽर्थ' इत्यस्य-'चाक्रवर्मणस्येत्येतत्सम्बद्धेन[1]-नाऽर्थों = न सकलप्रयोजनसिद्धिरि'-त्यर्थ । अय भाव –ई३इति पृथक्कार्यम् । 'उपस्थिते' इति च वर्त्तते । पूर्वेण सिद्धे विकल्पाऽर्थमिदम् । न चोत्तरसूत्रप्राप्तस्य उपस्थिते एवेति नियमोऽयमस्त्विति वाच्यम् । उपस्थिते 'येन नाऽप्राप्ति'न्यायेन 'अप्लुतवदि'त्यनेन विकल्पस्य बाधात्तत्र तदप्राप्ते । तत.'चाक्रवर्मणस्ये'ति । अयमेव च सूत्राऽऽशय । एव च सूत्रभाष्ययोर्न विरोध । भाष्याऽविरोधेन सूत्रस्येव, सूत्राऽविरोधेन भाष्यव्याख्याया उचितत्वाच्च। एतेन 'भाष्ये ई३ग्रहणसत्त्वे वशेयमित्यसिद्धिव'चिनुही३ती'त्यादौ नित्याऽप्लुतवद्भावाऽसिद्धिर्नोक्ता । नाऽपि पूर्वविप्रतिषेधाऽऽरम्भगौरवमिति न्यूनते'त्यपास्तम् । एव च कैयटादीनां प्रामादिकत्वोक्तिरेव प्रामादिकीति दिक् ।

---

१ 'सम्बन्धेन' ख. पाठ ।

नन्विदम्शब्दस्योद्देश्यकसमर्पकत्वम् । उद्देश्यस्य चा'ऽप्लुतवदि'-त्यादेर्योगरूपता, सूत्ररूपता वा, उभयथाऽपि स्त्रीलिङ्गनिर्देशोऽनुपपन्न इति चेत् । अत्राहु —उद्देश्य-प्रतिनिर्देश्ययोरैक्यमापादयत्सर्वनाम पर्यायेण तत्तल्लिङ्गभाग्भवति । यथा 'णेरणावि'ति सूत्रे कर्मकारकपरामर्श्यपि तच्छब्द 'स कर्मे'ति वाक्ये विधीयमानकर्तृलिङ्गभाग् भवतीत्याहु'।

विशेषणेन तदन्तविधिमभिप्रेत्याह—**ईदूदेदन्तमिति । द्विवचनमिति** । सञ्ज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधिनिषेधादिति भाव । (तेन[2] कुमार्योरगार कुमार्यगारमित्यादौ न) । 'एदन्तमि'ति व्याख्यातम् ।

तत्फलमाह—**पचेते इति । इवाऽर्थे इति** । 'सत्यभामे'त्यर्थे 'सत्या' 'भामे'तिवदिवाऽर्थे व'शब्द[3] । (ननु[4] समुदायस्यैव तत्र शक्तिग्रहात्कथमवयवात्तद्बोध इति चेन्न । अनुनिष्पादिनामवयवानामपि समुदायशक्तिग्रहकाले शक्तिग्रहान्न दोष । न च 'सेन'शब्दादपि भीमसेनबोधाऽऽपत्ति । व्यवहारस्य शक्तिग्राहकतया, तत्र च व्यवहाराऽभावेन तेषा शक्त्यग्रहाऽनुमानात् । यत्तु'एकदेशेन स्मर्यमाणसमुदायादर्थबोध' इति । तन्न । एवं हि उच्चारितपदस्य वृत्त्याऽर्थबोधकत्वाऽभावेन प्रातिपदिकत्वाऽभावात्तदुत्तर विभक्त्युत्पत्त्यनापत्ते । तस्याऽर्थे दत्तादिपदोत्तरविभक्त्यर्थाऽनन्वयाऽऽपत्ते । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थाऽन्वितस्वार्थबोधकत्वात् । तथाऽननुभवाच्च) इत्याहु । तन्न । 'पूर्वोत्तरपदयोर्विनाऽपि प्रत्ययलोपो वक्तव्य' इतिवचनेन तादृशस्थले तथा शक्तिग्रहाऽनुमानेऽप्यखण्डपदे तत्कल्पने

---

१ 'कर्मकार' इति क ग पाठ ।　　२ ख पाठ । क ग नास्ति ।

३ 'वशब्द इत्याहुस्तन्न' इति ग पाठ ।　　४ 'ननु समुदायस्य' इत्यारभ्य 'तथाननुभवाच्च' इत्यन्त. क कुण्डलित ख पाठ । ग नास्ति ।

५ 'एव हि' इत्यारभ्य 'विभक्त्युत्पत्त्यनापत्ते' इत्यन्त क कुण्डलितः पाठ । ख. ग. नास्ति ।

मानाऽभावात् । तस्माद्ध इत्यादि स्वतन्त्रो निपात इवाऽर्थक इति बोध्य मिति दिक् । एव च 'मणीवादीना प्रतिषेधो वक्तव्य' इति भाष्याऽऽनुक्तत्वात्, प्रयोगाणामन्यथासिद्धेश्चाऽप्रामाणिकमिति भाव ।

अदसो । इह एकारो नाऽनुवर्त्तते । असम्भवात् । तदाह—ईदूताविति । ननूकाराऽनुवृत्तिर्व्यर्था । 'स्त्रियौ, फले वा[1] अमू आसाते' इत्यादौ पूर्वेणैव सिद्धे । मुत्वस्याऽसिद्धत्वेऽप्येकारान्तत्वादत आह—रामकृष्णाविति । पुंसि पूर्वेण न सिद्ध्यति, औकाराऽन्तत्वादिति भाव ।

ननु 'आसाते'इत्यादिपदान्तरसम्बन्धात्पूर्वमन्तरङ्गत्वेन जातयोरपि उत्वे[2] मत्वयोरसिद्धत्वादायादीना दुर्वारता । (न च[3] 'अदसो मादि'ति सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्यात्तदभाव । 'अप्रगृह्यस्ये'त्यनुनासिकपर्युदासेन चारितार्थ्यात्) । किञ्चोत्वादीनामसिद्धत्वे प्रगृह्यसज्ञाया अप्रसङ्ग । न च रो 'अतो रोरि'त्युत्त्व प्रत्याश्रयात्सिद्धत्वमिवेत्त्वादीनामप्यत्राऽऽश्रयात्सिद्धत्व[4] भविष्यतीति वाच्यम् । तत्रोत्वशास्त्रस्य वैयर्थ्याऽऽपत्त्याऽऽश्रयात्सिद्धत्वेऽपि प्रकृते कार्यकालपक्षे सज्ञाया अनुनासिकप्रतिषेधे चारितार्थ्येनाऽऽश्रयात्सिद्धत्वे मानाऽभावात्[5] । न च[6] कार्यकालपक्षेऽप्यष्टाध्यायीपाठकृतपूर्वत्व-

---

१ 'वा' इति ख नास्ति ।

२ 'ऊत्व' इति पाठान्तरम् । ३ ख पाठ । क. ग नास्ति ।

४ 'मिवोत्त्वादीना' क्वचित् पाठ ।

५ इतोऽग्रे—'आश्रयात्सिद्धत्वे मानाऽभावादिति चेन्न । कार्यकालपक्षे 'प्लुतप्रगृह्या' इत्यत्र यावता प्रगृह्यसज्ञा विहिता, ते सर्वे तेन तेन रूपेणोपस्थिता । एव च 'अदसो मादि'तिसूत्रोपस्थितिसामर्थ्यादयादीन् प्रत्यप्यसिद्धत्वबाधात् । अत एव 'कर्मणि द्वितीये'ति सूत्रे 'दिव. कर्म चे'त्यस्योपस्थितिसामर्थ्यात् 'अक्षैरक्षान्वा दीव्यती'त्यादौ पक्षे द्वितीयाऽपीत्याकर । किञ्च अनुनासिकविधौ 'अप्रगृह्यादस' इत्येव सिद्धौ' इति ख. पाठ. ।

६ 'न च कार्यकाल' इत्यारभ्य 'वाक्यमेवेति चेन्न' इत्यन्तः क. ग पाठ , ख नास्ति ।

परत्वयोरनपायेन सञ्ज्ञा प्रत्यसिद्धत्वस्य दुर्वारत्वात्कथं तेन चारितार्थ्य-मिति वाच्यम्। 'पूर्वत्राऽसिद्धमि'त्यस्याऽधिकारसूत्रत्वेन, सञ्ज्ञाशास्त्रस्य कार्यकालपक्षे पृथक्कार्याऽबोधकत्वेनाऽतिदेशस्य कार्याऽर्थत्वेन च, तत्तदेक-वाक्यतापन्नसञ्ज्ञापरिभाषाशास्त्र प्रत्येव तत्तदसिद्धत्वबोधनेनाऽदोषात्।

एवञ्च मूत्वदृष्टयाऽनुनासिकविधेरसिद्धत्वेन तदेकवाक्यतापन्नस्यापि तद्दृष्टयाऽसिद्धत्वेन मूत्वशास्त्रेऽनुवृत्त'पूर्वत्राऽसिद्धमि'त्यत्रत्यपूर्वग्रहणेन तस्य ग्रहीतुमशक्यत्वेनाऽदोषात्। यथोद्देशे तु स्वातन्त्र्येण सञ्ज्ञादिशास्त्राणा कार्यबोधकत्वात्तत्प्रति मूत्वाऽसिद्धत्वबोधन शक्यमेवेति चेन्न। अनुना-सिकविधौ 'अप्रगृह्याऽदस'इत्येव सिद्धौ, प्रकरणोत्कर्षेण सामान्यसञ्ज्ञासूत्र-करणसामर्थ्येन 'प्लुतप्रगृह्या'इत्यत्राऽप्युपस्थित्या, तत्सामर्थ्येनाऽसिद्धत्व-बाधात्। 'हेऽसुक''असुका' इत्यादौ व्यवस्थितविभाषाश्रयणात् सूत्रमतेऽपि नाऽनुनासिक। ध्वनित चेद भाष्ये।

केचित्तु 'अदस इत्यावर्त्य 'न विद्यते दस्य स्थाने सो यस्य तादृशा ऽदस' इत्यर्थेन (असुकेत्यादौ) अनुनासिको भाष्यमतेऽपि भवत्येवे-त्याहु। एकारोऽपीति। तथा च एकाराऽननुवृत्तितात्पर्यग्रहफलक माद्ग्रहणमिति भाव।

शे। 'अस्मे इति'इत्यनुकरणाऽर्थं लोकेऽप्यस्त्येवाऽस्योपयोग। 'अस्मभ्यमि'त्यत्र भ्यस 'सुपां सुलुगि'ति 'शे'आदेश। 'शेषे लोप'।

(अनुकार्याऽनुकरणयोर्भेदविवक्षासत्त्वेन)–'प्रकृतिवदनुकरणमि'त्यति-

---

१ 'प्लुतप्रगृह्या इत्यत्राप्युपस्थित्या तत्सामर्थ्येन' इति क. ग पाठ.। ख नास्ति।

२ 'असुका' इत्यादौ संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात्सूत्रमतेऽपि नानुनासिक.' इति ख पाठ.।

३ 'व्यवस्थितविभाषाश्रयणात्' इति क. ग. पाठ'। ख नास्ति।

४ ख पाठ। क ग नास्ति। ५ ख. पाठः। क ग नास्ति।

देशेन पदत्वात्पदान्तत्वप्रयुक्तोऽपि प्रकृतिभावो भवत्येव। (न चैवमपि प्रातिपदिकत्वाऽऽपत्तौ सुबापत्ति । तेनैवाऽतिदेशेन प्रत्ययान्तत्वात्)।

न चाऽत्र 'प्रकृतिवदनुकरणमि'त्येव सिद्धम्। 'त्वे राय'इत्यादावनुकार्ये फलाऽभावेन प्रगृह्यत्वाऽप्रवृत्तौ, तदनुकरणेऽतिदेशेनाऽसिद्ध्योपदेशप्रवृत्तेरेव वाच्यत्वात्।

निपात। निपात इति किम्?। अकारो वासुदेव । हे अ-इद पश्य=एद पश्य। 'एकाजि'ति न बहुव्रीहि । किन्तु कर्मधारय । वर्त्तिपदार्थप्रधानत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्, 'व्याहरति मृग' इत्यादिनिर्देशाच्च। तेन 'प्रेदमि'त्यादौ न दोष। तद् ध्वनयन्नाह—एकोऽजिति।

आङ्वर्ज इति। एतेन पर्युदासोऽयमिति ध्वनयति। अत एव 'एकाज् नाऽऽङि'ति नाऽसूत्रि। यत्तु-'नाऽय पर्युदास, किन्तु प्रसज्यप्रतिषेध । 'आ उ=ओ'इत्यत्राऽऽङनाङोरेकादेशस्याऽनाङितिप्रतिषेधे प्राप्ते, प्रतिप्रसवाय 'ओदि'ति सूत्रमित्यर्थकेन 'प्रतिषिद्धार्थोऽयमारम्भ'इति भाष्यग्रन्थेन बोधितत्वात्। पर्युदासे[2] त्वनेनैव सिद्धौ भाष्याऽसङ्गति स्पष्टैव। 'अनाङि'ति पर्युदासेनैवाऽच्रूपत्वे, निपातत्वे च लब्धे निपातपदस्य, 'एकाच्'पदस्य च वैयर्थ्याऽऽपत्तिश्च। फले विशेषाच्च। तथा हि वासु[3]देवाऽऽदिवाचकाऽशब्दस्याऽऽङा सहाऽव्ययीभावे, आ आत्-अम्, तत स[4]मासे, अम् इत ='एत' इति रूप प्रसज्यप्रतिषेधपक्षे। तस्य पूर्वान्तव[5]त्त्वेन, स्थानिवद्भा[6]वाद्वा आङ्त्वेन प्रगृह्यत्वप्रतिषेधात्। पर्युदासपक्षे तु

१ ख पाठ। क ग नास्ति।

२ 'पर्युदासे तु पूर्वसूत्रेणैव सिद्धौ' ख पाठ.।

३ वासुदेवादिवाचकस्य 'अ'शब्दस्येत्यर्थ.।

४ 'ततस्तत्पुरुषे' ख पाठः।

५ 'पूर्वान्तवत्त्वेन' इति ख नाति।

६ 'तस्य स्थानिवद्भावादाङ्त्वेन' ख पाठ।

स्वत आङ्भिन्नत्वेन, स्थानिवद्भावेन निपातत्वाच्च प्रगृह्यत्व दुर्वारमेव । परा-ऽऽदिवत्त्वेनाङ्भिन्नत्व तु न लभ्यम् । अशास्त्रीयत्वात् । एवम्–अमित्यादौ प्रगृह्यत्वादमि पूर्वत्वाऽनापत्ति । पूर्वाऽन्तवत्त्वेन पदान्ततया प्रकृतिभावा[1]-दिति । तन्न । 'अदोऽभवदि'त्यादिसिद्ध्यर्थं प्रतिपदोक्तौकारग्रहणेन, निपाते[2] समुदाये निपातत्वाऽभावेन च, 'ओषु यातमि'त्यत्र 'ओदि'त्यस्याऽप्राप्ते, 'आहो' 'उताहो'[3]इत्यादेरखण्डनिपातत्वपक्षस्याऽपि भाष्ये उक्तत्वात्, पर्युदासेऽपि गम्यस्य प्रतिषेधस्य सत्त्वेन 'प्रतिषिद्धार्थ'इति भाष्याऽनुप-पत्त्यभावाच्च, लाघव-तर्क सहितपर्युदासत्यागे मानाऽभावात् । आङ्त्वस्य पूर्वान्तवत्त्वेनातिदेशेऽतिदिश्यमानधर्मविरुद्धस्वा[4]ऽऽश्रयधर्मप्रयुक्तकार्य-स्य निवृत्तेरुक्तत्वेनाऽऽङ्भिन्नत्वाऽभावात्पर्युदासेऽपि 'एत' इत्यादौ क्षत्य-भावाच्च । 'विधिनिषेधयोरेकवाक्यतायामप्राप्त्यनुमानमेव बाध' इति 'क्ङिति चे'त्यादिसूत्रस्थकैयटाद्युक्तरीत्या एकवाक्यताया पर्युदासविधयैव वक्तव्यतया, तस्या च सत्या त्वदुक्तरीत्या 'सार्वधातुकमपि दि'त्याद्यति-देशविषये गुणाऽऽद्यापत्त्या, प्रसज्यप्रतिषेधपर्युदासयोरेवजातीयफलविशे-षस्य [5]मदुक्तरीत्या वारणं सर्वेषामावश्यकम् ।

'अनाङि'तिपर्युदासादेव निपाते लब्धे, निपातग्रहणमुत्तरार्थमाव-श्यकं स्पष्टप्रतिपत्तये इहैव कृतम् । एकाज्ग्रहणन्तु एकाज्रूपनिपात-मात्रस्य प्रगृह्यत्वार्थम् । तेन गौणानाम्–'ई अभवदि'त्यादौ सञ्ज्ञासिद्धि ।

[6]अत एव 'च्व्यन्तस्य प्रतिषेध'इतिवचनमोत्सूत्रे वार्त्तिककृताऽऽरब्धम् ।

---

१ 'पूर्वान्तवत्त्वेन पदत्वादिति' इति ख पाठ ।

२ 'ओकारग्रहणस्य भाष्यकृतैवोक्तत्वेन ओषु यातमित्यत्र' ख पाठ ।

३ 'आहो उताहो इत्यादे' इति क ग पाठ । ख नास्ति ।

४ 'धर्माऽविरुद्ध' इति ख पाठ ।

५ 'फलविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वादित्यपि कश्चित्' इति ख पाठ ।

६ 'अत एव' इत्यारभ्य 'अच्त्वाभावात्' इत्यन्त. क पाठः । ख. नास्ति । ग तु मन्ये त्रुटितः ।

एकाच्प्रकृतिकच्व्यन्तानामनभिधाने तु स्पष्टार्थमेव ।

स्वाङ्गसमुदाये स्वाङ्गत्वाऽभाववदच्समुदायेऽच्त्वाऽभावात् 'अजि'त्येव तद्ग्रहणा[1]ऽभावे सिद्धे, एकग्रहणमन्यत्र वर्णग्रहणे जातिग्रहणार्थम् । तेन 'धिप्सती'त्यादिसिद्धिरिति भाष्ये स्पष्टम् । 'जातिग्रहणार्थमि'[2]त्यस्योपात्त-जात्याश्रयैकाऽनेकव्यक्तिग्रहणार्थमित्यर्थ । तेन 'तितउ'शब्दैकदेशस्य 'अउ-'इत्यस्याऽनुकरणे 'अउ अकरोदि'त्यत्र'अनुकरण चाऽनिती'ति निपातत्वेऽपि प्रगृह्यत्वाऽभाव इत्याहुः ।

यत्तु कैयटेनाऽच्समुदायग्रहणशङ्कानिरासा[3]र्थम् । अन्यथा 'अइउ अपे-ही'त्यत्र समुदायैकाज्द्विवचनवत्समुदायस्यैव प्रगृह्यत्वं स्यान्नावयवानाम् । (सिद्धा[4]न्ते तु तत्रकौण्डिन्यन्यायाऽनित्यत्वात्प्रगृह्येऽपि परे प्रकृतिभाव') इति । तन्न । समुदायसज्ञयाऽवयवानामननुग्रहात् । उ[5]क्तरीत्या निपात-समुदायस्य निपातग्रहणेनाऽग्रहणाच्च ।

ननु ङकारस्य क्वाऽप्यश्रवणेन ङिदङिद्विवेको दुर्ज्ञेय इत्यत आह— वाक्यस्मरणयोरिति । वाक्यशब्देन वाक्याऽर्थगतमन्यथात्वमुच्यते । अन्यथात्व चाऽनभिमतत्वमेव । पूर्वोदाहरणस्य-'पूर्वमेव नाऽमंस्था, इदानीं त्वेव मन्यसे' इत्यर्थ । (ए[6]वं पर्यवसाने हि पूर्वोक्ताऽर्थस्याऽनभिमतत्व स्फुटमेवाऽवगम्यते) । द्वितीये हि—विस्मृतस्य स्मृतिविषयता द्योत्यते । एवं किल तदिति—स्मृताऽर्थनिर्देश' । एवं च इतोऽन्यत्राऽङिदित्यर्थादुक्त

---

१ 'तद्ग्रहणाऽभावे' इति ख नास्ति ।

२ 'जातिग्रहणार्थम्' इत्यारभ्य 'ग्रहणार्थमित्यर्थ.' इत्यन्त' पाठ ख. नास्ति ।

३ अस्य 'एकग्रहण'मिति शेषो बोध्य ।

४ क पुस्तके कुण्डलितोऽय ख, पाठ । ग. तु नास्त्येव ।

५ 'उक्तरीत्या निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेनाऽग्रहणाच्च' इति पाठः ख नास्ति ।

६ ख. पाठ । क ग. नास्ति ।

भवंति ।

'निपात'इत्यनुवृत्तम् 'ओदि'त्यनेन विशेष्यते इत्याह—ओदन्त इति। ननु-अनद अद' समभवत्, 'अदोऽभवत्, अगौगौ. समभवत्-'गोऽभवदि'-त्यादौ प्रगृह्यसंज्ञा दुर्वारा। लक्षणप्रतिपदोक्तन्यायस्य, गौणमुख्यन्यायस्य च वर्णग्रहणेऽप्रवृत्तेरिति चेन्न[2]। निपात[3]सञ्ज्ञा हि चादिपदोपस्थितचादीना सति सम्भवेऽर्थवतामेवेति, ये साऽर्थकास्तेषा निपातपदेनाऽपि तत्तदर्थ-विशिष्टानामेवोपस्थितिरिति,–प्रकृतसूत्रस्थनिपातपदेन मुख्याऽर्थकनिपाता-नामेव ग्रहण, न तु गौणार्थकानामित्यदोषात्। वर्णग्रहणे हि तदप्रवृत्ता-वर्थाऽनुपस्थितिरेव बीजम्। तस्याश्चाऽत्राऽनुपस्थितेरसत्त्वात्तत्प्र[4]वृत्ते सूप-पादत्वात्। एवञ्च[5] कार्यकालपक्षे 'चाव्यन्ता निपाता'इत्यस्याऽत्राऽनुपस्थिति,

---

१ इतोऽग्रे—तदुक्त भाष्ये—

> 'ईषदर्थे, क्रियायोगे, मर्यादाऽभिविधौ च य ।
> एतमात ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्' ॥

'मर्यादाऽभिविधा'वित्यत्र समाहारद्वन्द्वे 'आगमशासनस्याऽनित्यत्वान्नुम-भाव । मर्यादासहितेऽभिविधावित्यर्थो वा । अत्राऽङिल्लक्षण एव तात्प-र्यम्। अन्यस्य ङित्त्व त्वर्थतो लब्धम्। 'ईषदर्थे'इत्यादिस्त्वयुत्याऽनुवादः। एव च 'अत्र आँ अप'इत्यत्र सप्तम्यर्थवृत्तेरप्याकारस्य निरुक्तोक्तस्य ङित्त्वा-'दाङोऽनुनासिक' इति भवति । अव्ययीभावाऽभावश्च छान्दसत्वादित्याहु' इति ख. पाठोऽयं क कुण्डलित । ग नास्ति ।

२ इतोऽग्रे–'निपात'इत्यनुवृत्त्याऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषया चोपस्थितस्याऽर्थस्य गौणमुख्यन्यायेन मुख्यस्यैव ग्रहणात्। वर्णग्रहणे हि तदप्रवृत्तौ' इति ख. पाठ.।

३ 'निपातसञ्ज्ञा हि' इत्यारभ्य 'इत्यदोषात्' इत्यन्त क ग पाठ । ख नास्ति । ४ 'प्रवृत्तिः सूपपादा' ख पाठ ।

५ 'एव च' इत्यारभ्य 'इति बोध्यम्' इत्यन्त क ग. पाठः। ख. नास्ति ।

एतत्परिभाषावशात्। अव्ययसंज्ञादौ तु नैतत्परिभाषाप्रवृत्ति॰, अनित्यत्वा-दिति बोध्यम्। ध्वनित चेदं भाष्ये।

सादृश्यसम्बन्धेन प्रवृत्तिश्च-गौणत्वम्[1]। तत्रैव च्वेः साधुत्वस्य तद्वि-धायके वक्ष्यमाणत्वात्[2]। अनर्थकेऽपि[3] निपाते तत्कार्यं भवत्येव। तेषामपि निपातपदेनोपस्थितेरिति दिक्।

निपात किम्?। देवोऽसि। वायवायाहि।

सम्बुद्धौ। यद्यपि 'सम्बुद्धिपरौकारस्ये'त्यपि व्याख्यातु शक्यम्, 'तस्मिन्नि'तिपरिभाषाबाधे मानाऽभावादुचितं च, तथाऽपि 'त्रपो इती'-त्यादौ प्रगृह्यत्वं यथा स्यादित्येतदर्थं निमित्तत्वेन व्याख्यातम्। तत्र सोर्लुका लुप्तत्वेन सम्बुद्धिपरत्वाऽभावात्। 'न लुमते'ति निषेधाऽनित्य-त्वन्तु अगतिकगतिरित्याहु।

इताविति किम्?। पटोऽत्र। अनार्षे किम्?। 'ब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत्'। वस्तुतो वेदे आपाद्यरूपाऽभावात्, सिद्धरूपस्य च विकल्पप्रवृत्तावपि

---

१ 'गौणत्वात्' ख पाठः।

२ इतोऽग्रे–'प्रतिपदिकसञ्ज्ञाविधौ तु महासञ्ज्ञाकरणेन बोधकमात्रे तत्सञ्ज्ञा-प्रवृत्तेर्नैतन्न्यायप्रवृत्ति। अत एव 'अत इञि'त्यादावपि न प्रवृत्ति.। निपात-पदस्य च 'निपतन्त्यनेकेष्वर्थेष्वि'ति, 'निपातयन्ति वा स्वार्थमन्यस्मिन्नि'ति योगेनाऽर्थोपस्थापकत्वम्।

यद्यप्यन्यत्र निपातग्रहणे [1]सर्वग्रहणमिष्यते, तथाऽपीह शब्दाऽधिकार-माश्रित्य भाष्यप्रामाण्येनाऽर्थवत्परिभाषा प्रवर्त्तते एव। अत एव 'निपात'-इति सूत्र विहाय–'ओदि'ति सूत्रे एव 'ओतश्च्यन्तस्य प्रतिषेध' इति वार्त्तिकाऽऽरम्भ इति दिक्'–इति ख पाठ।

३ 'अनर्थके' इत्यारभ्य 'इति दिक्' इत्यन्त क. ग. पाठ.। ख नास्ति।

---

1 अर्थवदनर्थकमात्रग्रहणमित्यर्थः।

सिद्धत्वाद्व्यर्थमनार्षग्रहणमित्याहु ।

ऋषिर्वेद । 'तदुक्तमृषिणे'त्यादौ तथा दर्शनात् ।

नन्विदं सूत्र व्यर्थम् । संहिताया अविवक्षाया 'विष्णो इति' इत्यस्य सिद्धे । समासे त्वस्याऽप्रवृत्तिरेव । तत्र हि सुब्लुकि तन्निमित्तौकाराऽभावात्, सम्बुद्ध्यन्तेन प्राय समासाऽभावाच्चेति चेन्न । अर्द्धमात्राकालस्य वर्णोच्चारणे नियतत्वेन, तदधिककालव्यवायाऽभाव संहिता । तस्या अविवक्षा नाम तदधिककालव्यवायेन वर्णानामुच्चारणविवक्षा । अधिकः कालोऽपि न यथेच्छ, किन्त्वर्द्धमात्राकाल एव । अत एव 'मुहूर्त्ताऽऽदिव्यवधाने न साधुत्व, नाऽप्यर्थबोध इति वृद्धा । एव च मात्राकालव्यवाये सहिताया अविवक्षणेन साधुत्वे सिद्धेऽपि, अर्द्धमात्राकालव्यवायेनोच्चारणेऽवादिरहितप्रयोगाऽर्थं सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वात् ।

न चैव 'मयूररोमभिरि'त्यादाववग्रहे सहितानित्यत्वव्याघात । इष्टाऽऽपत्ते । अवग्रहेण विशेषविहितेन स्वविषये सहितानित्यत्वस्य बाधात् । वर्णोच्चारणे स्वाभाविकाऽर्द्धमात्राकालापेक्षयाऽधिकोऽर्द्धमात्राकालो ह्यवग्रह इत्याहु.[1] ।

---

१ 'इतोऽग्रे 'यत्तु–'गवित्ययमाहे'ति इह सम्बुद्धिग्रहणस्य, 'ओदि'त्यत्रनिपाताऽनुवृत्तेश्च प्रत्युदाहरणम् ।

नन्नु 'प्लुतप्रगृह्या'इति सूत्रे 'पदान्ता'इति सम्बध्यते । अन्यथा 'इकोऽसवर्णे'इत्यादौ मण्डूकाऽनुवृत्त्यापत्ते. । मण्डूकाऽनुवृत्तिश्च–सम्बन्धतदभावोभयकल्पनाऽऽपत्त्या अन्याय्या । प्रकृते च न पदान्तत्वम् । अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षयाऽर्थवत्त्वाऽभावेन विभक्त्यनुत्पत्ते । अत एव तस्या श्रवणं न । अभेदविवक्षा नाम सादृश्यसम्बन्धेनोपस्थापकत्वम् । एवञ्च वृत्त्याऽर्थबोधकत्वाऽभावात्प्रातिपादिकत्वाऽभाव स्पष्ट एव । अर्थबोधकत्व-तदभावाभ्यां भेदस्य सत्त्वेन सादृश्याऽनुपपत्ति ।

न च लिङ्गसर्वनामनपुंसकताऽभ्युपगमेन लुका निर्वाह ।ह्रस्वाऽऽपत्ते । न च 'नैकधे'तिवत्'सुप्सुपे'ति समासेन निस्तार । 'इति'शब्दस्य—(शब्द-

सम्बुद्धौ किम्। 'अहो इती'त्यादावेव परत्वाद्विकल्पो माभूदितीत्युक्तम्।

स्वरूपपरतातात्पर्यग्राहकत्वेन तेनैकार्थीभावरूपसामर्थ्यस्य दुरुपपादत्वात्। इतिशब्दस्य—) प्रकाराऽर्थताया वक्ष्यमाणत्वेनोपसर्जनत्वात्पूर्वनिपाताऽऽपत्तेरिति चेन्न।

'गोभ्याम्' 'गोक्षीर'मित्यादिलक्ष्यवर्त्ति'गो'शब्दाऽनुकरणे 'प्रकृतिवदनुकरण भवती'त्यतिदेशेन पदत्वस्य सुलभत्वादि'ति। तन्न। अतिदेशस्याऽनित्यतया तदप्रवृत्तिमाश्रित्याऽपि सुसाधत्वेनाऽसाधारणप्रयोजनत्वाऽभावादिति केचित्[1]।

परे[2] तु तदतिदेशस्याऽनित्यत्वे मानाऽभाव। 'यत्तदेतेभ्य' इत्यादावेकशेषस्त्वनुकार्यस्वरूपभङ्गभिया न कृत, 'झलां जश् झशी'त्यादौ जश्त्वाऽऽदिवत्। 'जे' 'किर' इत्यादौ विभक्तिस्तु सौत्रत्वादेवेत्याहु। तन्न। 'क्षियो दीर्घा'दिति सूत्रेऽष्टमे तदनित्यत्वस्य स्पष्टत्वात्।

[3]'यत्तदेतेभ्य' इत्यादेर्ज्ञापकस्य विशेषाऽपेक्षत्वेन, वतिना सादृश्यस्य भेदघटितस्य बोधनेन च, भेदविवक्षायामेवाऽतिदेशप्रवृत्तेश्च। सा चेहाऽशक्या। विभक्तिश्रवणाऽऽपत्ते। अत एव इनाऽऽतो' प्रत्याख्यानपरभाष्येण न विरोध.। अन्यथा 'नाऽऽदेशे 'रामेणे'त्येकादेशभूत'रामे'इत्यनुकरणे,'रामे' इत्यादावयादेशे, अतिदेशात्पदत्वेन पक्षे लोप' स्यात्, सूत्रमते नेति फलभेदात्तदसङ्गति स्पष्टैव। एतेना'ऽनुकार्याऽनुकरणयोरभेदादेव पदत्वलाभ' इत्यपास्तम्। अभेदबोधनेन, भेदप्रयुक्ताऽर्थवत्त्वनिमित्तप्रातिपदिकत्वाऽभावेऽपि, शब्दाऽन्तरनिष्ठधर्मवैशिष्ट्यस्य बोधयितुमशक्यत्वात्। 'सम्बुद्धा'विति तु 'अहो इती'त्यादौ परत्वाद्विकल्पप्रवृत्त्यभावाऽर्थमित्युक्तमेवेति दिक्।

१ इत आरभ्य 'इतीत्युक्तम्' इत्यन्त' क पाठ। ख तु अग्रे वर्त्तते। सच टिप्पण्यां द्रष्टव्य। २ 'परत्वाद्विकल्प.' इति मनोरमापाठ।

1 'इति केचि'दिति ख नास्ति। क कुण्डलित'।

2 'परे तु'इत्यारभ्य 'तदनित्यत्वस्य स्पष्टत्वात्' इत्यन्त. ग्रन्थ ख नास्ति।

3 'यत्तदेतेभ्य'इत्यारभ्य 'इत्युक्तमेवेति दिक्' इत्यन्तो ग्रन्थ ख. पाठ।

'उञि'ति न प्रत्याहार[1] । 'उञ्'ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा हल्षु विशेषाऽभावादुज्ग्रहणमेव कुर्यात् । उञ्निपाते ञकारोच्चारणसामर्थ्याच्च ।

'उञ ऊँ' इत्येकसूत्रत्वे तु-शाकल्यग्रहणाऽननुवृत्तौ 'ऊँ इती'त्येकमेव स्यात् । प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रकरणे पाठेन तद्विशिष्टस्यैव[2] विधानात् । स्थानिवद्भावेन 'निपात एकाऽजि'ति प्रगृह्यत्वाच्च[3] । 'उ इति', 'विती'ति च न स्यात् ।

तदनुवृत्तौ[4]—आदेशाऽभावे 'निपात एके'ति प्रगृह्यत्वेन, 'उ इती'ति सिद्धावपि, 'विती'त्यस्याऽनापत्तिः ।

न च 'उ इती'तिरूपस्य निरनुबन्धकोकारमादाय सिद्धत्वेन, शाकल्याऽनुवृत्तिसामर्थ्यात्पक्षे 'विती'ति भविष्यतीति वाच्यम् । 'उ इती'त्यत्र साऽनुबन्धकबोधस्याऽपीष्टत्वेन तदनापत्ते[5] । किञ्च[6] मय परत्वे-'किम्विती'त्यादौ मकारसहितवकारघटितरूपाऽसिद्धिः। तदनुवृत्तिसामर्थ्या-'न्निपात'इति प्रगृह्यत्वाऽभावेऽपि, 'मय' इतिवत्वाऽसिद्धत्वेनेको यणचीति वत्वेऽनुस्वाराऽऽपत्ते । यद्वाऽनेन प्रकरणात्प्रगृह्यसंज्ञस्य 'ऊँ'आदेशस्य विधानेनाऽस्य 'निपात'इति प्रगृह्यसञ्ज्ञापवादत्वादेतदादेशविकल्पे, 'ऊँ इति', 'विती'ति च सिध्यति, न तु 'उ इति' । अतो योगविभागेन व्याचष्टे-उञ इति । 'उञो वाचक प्रगृह्यपदमि'त्यर्थ. । 'शाकल्यस्य इतौ प्रगृह्यमि'-

---

१ 'उञ्प्रत्याहार विहाय उच्प्रत्याहारेणैव व्यवहरेदित्यर्थ ।

२ 'तस्या अपि विधानात्' ख पाठ ।

३ इतोऽग्रे-'न च दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद्यणाद्यभाव । असहितायां चरितार्थत्वात्'-इति ख पाठ ।

४ शाकल्यपदानुवृत्तावित्यर्थ ।

५ इतोऽग्रे-'फलान्तरमपि भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम्'-इति ख. पाठ. ।

६ 'किञ्च मय ' इत आरभ्य 'उ इति' इत्यन्तोऽयं ग्रन्थ' क. ग पाठ । ख. नास्ति ।

त्यनुवर्त्तते । तदाह—उञ इतौ वेत्यादि । विकल्पाऽननुवृत्तौ हि 'निपात एके'त्येव सिद्धे इद व्यर्थमेव स्यात् । एव च प्राप्तविभाषेयम् ।

---

१ 'वाग्रहणाननुवृत्तौ' ख पाठ ।

२ इतोऽग्रे—'ननु योगविभागेऽपि 'ऊँ'इति सूत्रे 'शाकल्यस्य','प्रगृह्यस्ये'त्युभयमपि नाऽनुवर्त्त्यम् । 'उञ' इति विकल्पस्तु सामर्थ्यादादेश एव तत्कार्यप्रवृत्त्या, 'ऊँ इति' 'विति'इतिरूपद्वयाऽर्थ भविष्यति । आदेशस्य स्थानिवत्त्वेन प्रकृतिभावाऽपवादभूत'मय उञ' इत्यनेनाऽऽन्तरतम्यादनुनासिकवकारस्य सुलभत्वेन,'किम्वँती'त्यपि सिद्धमिति चेन्न।

प्रगृह्यत्व तदभावयोरुभयत्राऽऽथ्यादेशाऽऽपत्तौ, 'उ इती'त्यस्य, निरनुनासिकवकारघटित'विती'त्यस्य चाऽनापत्ते ।

किञ्चाऽप्रगृह्यत्वपक्षे 'ऊँ'आदेशे, 'इको यणची'ति यणि, मय परत्वेऽनुस्वारसहितसाऽनुनासिकवकारघटितरूपप्रसङ्गात् । एतेन 'अत्र प्रगृह्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तते' इत्यपास्तम् । एव हि 'उञ' इत्यनेन पक्षे कृतप्रगृह्यस्यैव 'ऊँ'आदेश स्यात् । तथा च प्रगृह्यत्वाऽभावे आदेशाऽभावादिको यणित्यनेन यणि,'विती'त्यस्य सिद्धावपि, उञर्थक–'उ इति' इत्यस्य, मय परत्वेमकारसहितनिरनुनासिकवकारघटितरूपस्य चाऽसिद्धेस्तदवस्थत्वात् ।

न च 'प्रगृह्यमि'त्यस्य प्रथमान्ततया आदेशेनैव तत्सम्बन्ध स्यादिति वाच्यम् । एव हि उञ्मात्रस्य नित्य प्रगृह्यसञ्ज्ञक–'ऊँ'भावविधाने योगविभागस्य वैयर्थ्याऽऽपत्ते ।

न च शाकल्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तताम् । 'उञ'इत्यनेन 'उ इती'त्यस्य, 'विती'त्यस्य च सिद्धे. । 'ऊँ'आदेशस्याऽपि वैकल्पिकत्वात् । न च 'शाकल्यस्यैव प्रगृह्यत्व, तस्यैव च तेनाऽऽदेश' इति तयोरेकप्रयोगे एव प्रवृत्ति' स्यात् । योगविभागसामर्थ्येन शाकल्यमते एव भावाऽभावकल्पनात् । तदुक्तं भाष्ये ऊँ वा शाकल्यस्ये'ति । मय. परत्वे प्रगृह्यत्वपक्षे, आदेशाऽभावे च मकारसहितनिरनुनासिकस्यापि सिद्धेरिति वाच्यम् । मयः परत्वेऽप्रगृह्य-

ऊँ। अत्र 'शाकल्य' 'प्रगृह्य'पदयोरसम्बन्धे 'उञ' इत्यर्थाधिकारादप्रगृह्यस्यैवादेशे तस्य'इको यणि'ति यणि, 'ऊँ इती'त्यस्याऽसिद्धि । दीर्घोच्चारणवैयर्थ्याऽऽपत्तिश्च । विकल्पमात्रसम्बन्धेऽपि 'ऊँ इती'त्यस्याऽसिद्धिरेव । तथा 'प्रगृह्य'पदमात्रसम्बन्धेऽप्रगृह्यस्य नित्ये 'ऊँ'आदेशे, 'ऊँ इती'ति, प्रगृह्यस्य 'उ इती'ति सिद्धेऽपि, 'विती'ति न सिद्ध्येत्। योगविभागवैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च। तस्माद्योगविभाग दीर्घोच्चारणसामर्थ्याद् द्वयोरपि सम्बन्ध ।

यत्तूभयाऽसम्बन्धे, प्रगृह्यपदमात्राऽसम्बन्धे वा प्रगृह्याऽप्रगृह्योभ्मात्रस्यादेशाऽऽपत्तिरुक्ता। तच्चिन्त्यम्। अर्थाऽधिकारस्योचितत्वात्। तदाह-उञ इतौ दीर्घो नुनेत्यादि । अत्र विशिष्टविधिर्बोध्य इति न वाक्यभेदाऽऽपत्तिर्दोष. । न च शाकल्यस्यैव प्रगृह्यत्वम् , तस्यैव च मते आदेश इति तयोरेकप्रयोग एव प्रवृत्ति स्यादिति वाच्यम्। योगविभागसामर्थ्येन शाकल्यमत एव भावाऽभावकल्पनात्। तदुक्त भाष्ये—'ऊँ वा शाकल्यस्ये'ति ।

(इह[2] मय उञ इतौ पञ्च रूपाणि–(१) 'ऊँ'आदेशे 'मय उञ', इति वत्वे मकारसहितसानुनासिकवकारोपेतमेक–'किम्वॅतीति । (२) वत्वा-

---

स्वपक्षेऽपि सहिताऽनिमित्तत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् 'ऊँ'आदेशे, तस्य प्रगृह्यत्वाऽभावेनेको यणचीत्यस्याऽऽपत्तावनुस्वारघटितसाऽनुनासिकवकारघटितरूपाऽऽपत्ते. । किञ्च 'इकोऽसवर्णे'इति पाक्षिकह्रस्वप्रसङ्ग इत्याशयेनाऽऽह—उञ इतौ दीर्घोऽनुनेत्यादि ।

न च विधेयाऽनेकत्वे वाक्यभेद., 'तद्वाक्यविधेयस्य तद्वाक्यविधेयाऽन्तरे उद्देश्यत्वाऽभाव'इत्यर्थस्य'अनुदात्त सर्वमपादादा'विति सूत्रस्थ-'सर्व'-ग्रहणेन ज्ञापयिष्यमाणत्वादसम्भवश्चेति वाच्यम्। विशिष्टविधे सत्त्वेनाऽदोषात्'—इति ख पाठः ।

१ 'अत्र शाकल्यप्रगृह्यपदयो 'इत्यारभ्य 'किं वितीति' इत्यन्त क ग पाठ । ख नास्ति । ख. तु भिन्नोऽत्र पाठः ।

२ क कुण्डलितः पाठः । ख. ग नास्ति ।

ऽभावे-'किमूँ इती'ति। (३) 'ऊँ'आदेशाऽभावे प्रगृह्यत्वे (वत्वपक्षे) मकारसहितनिरनुनासिकवकारोपेतं 'किम्विती'ति। (४) तदभावे[1] 'किमु इतीति'। (५) प्रगृह्यत्वाऽभावे'मय उञ' इत्यस्याऽसिद्धत्वा'दिको यणि'ति यणि, (तस्य यण सिद्धत्वात्-) अनुस्वारेऽनुस्वारसहितनिरनुनासिकवकार-घटित 'किं विती'ति)।

मय उञो। अत्र[2] व्याख्यानान्न 'मय'धातोर्ग्रहणम्। तद् ध्वनयन्नाह— किम्वुक्तमिति। 'प्लुतप्रगृह्या' इत्यनेन तु नाऽस्य बाध'। त्रिपादीस्थत्वेना-ऽसिद्धत्वात्। नाऽनुस्वार इति। प्रगृह्यसञ्ज्ञाऽभावे वत्वस्याऽसिद्धत्वा-'दिको यणि'ति यणि, अनुस्वारो भवत्येव[3]। यणो[4] बहिरङ्गाऽसिद्धत्वन्तु न।

---

१ वत्वाऽभावे 'उञ'इति प्रगृह्यत्वे इत्यर्थः।

२ 'अत्र बहुलक्ष्यसंस्कारानुरोधान्न मयधातोर्ग्रहणम्' ख पाठ।

३ एतदग्रे—'न च बहिरङ्गपरिभाषया यणोऽसिद्धत्वम्। त्रैपादिके बहिरङ्गपरि-भाषाया अप्रवृत्ते। अत्र चेको यणित्यस्याऽनन्तर 'मय उञो वे'ति पठितव्ये त्रिपाद्यामेतत्सूत्रकरण मानम्। न च तथा न्यासेऽपि सन्निपातपरिभाषया-ऽनुस्वारो दुर्लभ'। अनुस्वारस्याऽसिद्धत्वेन [1]सन्निपातविघाताऽभावात्— इति ख पाठ.।

४ 'यण' इति क ग नास्ति। इत आरभ्य च 'एतत्सूत्रकरणात्' इत्यन्त. क. पाठ।

'बहिरङ्गाऽसिद्धत्व तु न। त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे 'प्लुतप्रगृह्या'इत्यस्या-ऽनन्तर'मय उञो वे'ति पठितव्ये त्रिपाद्यामेतत्सूत्रकरणात्' इति तु ग पाठ'।

---

1 अस्य ख पाठस्य खण्डन ग्रन्थकारेणैव 'अनुस्वारस्याऽसिद्धत्वेन सनिपात-विघाताऽभाव' इति तु न युक्तम्। पूर्वत्रेति सप्तमीनिर्देशेन पूर्वत्र कर्तव्ये-ऽसिद्धत्वेऽपि, कृते तस्मिन्परस्याऽसिद्धत्वाऽलाभात्'इत्यादिग्रन्थेन क. पुस्तक-पाठे कृतमिति सुधीभिर्विभावनीयम्।

त्रैपादिकेऽन्तरङ्गे बहिरङ्गपरिभाषाया अप्रवृत्ते । 'इको यणि'त्यस्यानन्तर 'मय ञ्वो वे'ति पठितव्ये त्रिपाद्यामेतत्सूत्रकरणात् ।

न[1] चेको यणित्युत्तर तथान्यासेऽपि सनिपातपरिभाषयाऽनुस्वारो दुर्लभ । तदाऽनेनं[2] प्रकृतिभावबाधे बोधिते, 'इक'इत्यनेन यणि प्राप्तेऽस्य[3] प्राप्तविभाषात्वेनाऽभावे एव तात्पर्येण, वस्य[4] तत्संनिपातलक्षणत्वा-ऽभावात् । 'अनुस्वारस्याऽसिद्धत्वेन संनिपातविघाताऽभाव'इति तु न युक्तम् । 'पूर्वत्रे'ति सप्तमीनिर्देशेन पूर्वत्र कर्त्तव्येऽसिद्धत्वेऽपि, कृते तस्मिन् परस्याऽसिद्धत्वाऽलाभात् ।

किञ्चाऽऽतिदेशिकसनिपातविघाताऽभावमादायैतदप्रवृत्तौ[5] 'गौरी'त्यादौ सम्बुद्धिलोपेऽपि, स्थानिवत्त्वेन ह्रस्वनिमित्त[6]विघाताऽभावात्तत्रैतस्या अति-व्याप्तिपरभाष्याऽसङ्गति' । सनिपातस्याऽशास्त्रीयत्वान्नाऽत्र स्थानिवत्त्व-मिति चेत् । असिद्धत्वस्याऽपि कथमशास्त्रीये प्रवृत्तिरिति तुल्यम् । अशास्त्रीयेऽसिद्धत्वाऽप्रवृत्तिरपीदूदेदिति सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्ता ।

तस्माद्यदि त्रिपादीस्थे सनिपातपरिभाषाप्रवृत्तिरिष्टा तर्ह्यनित्यत्वादेव, न तूक्तयुक्त्येति सारम् । अत एव 'गव्यिते'त्यादौ सनिपातपरिभाषया यलोपो न । अन्यथा तृज्निमित्तकलोपस्य बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वादिहैव-एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्न स्यादिति दिक्[7] ।

ननु'य शिष्यते स लुप्यमानाऽर्थाभिधायी'ति न्यायेन 'गौरी'शब्दस्य सप्तम्यर्थवृत्तित्वेऽपीकारस्य तत्त्वाऽभाव' । (तस्य[8] सप्तम्यप्रकृतित्वेन सप्तम्यर्थाऽनन्वितत्वात्) अत आह—ईदूदन्तमिति ।

---

१ 'न चेको यणित्युत्तरम्' इत्यारभ्य 'स्यादिति दिक्'इत्यन्त क कुण्डलित पाठ । ख ग. नास्ति । २ 'मय उञ' इत्यनेनेत्यर्थ ।

३ 'मय उञो वे'त्यस्येत्यर्थः । ४ 'इको यणची'तिविहितस्येत्यर्थ ।

५ संनिपातपरिभाषाया अप्रवृत्ताविस्यर्थः । ६ सम्बुद्धिपरत्वरूपह्रस्वनिमित्त विघाताभावादित्यर्थ । ७ ख पाठ' । क कुण्डलित. । ग नास्ति ।

'सप्तम्यर्थे' इत्युपात्ताऽर्थोऽऽक्षिप्त—तद्वाचकशब्दस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिरिति भाव ।

मामकी तनू इति । यद्यप्यत्र संहितायां प्रगृह्यत्वस्य न प्रयोजन, तथाऽपि पदकाले बोध्यम् । प्रगृह्येषु 'इति'शब्दप्रयोगस्य पदकारैर्नियमितत्वात् । ईदूतौ किम् ? । अग्ना भवाति । सप्तम्या डाऽऽदेश । अत्राऽग्ना इत्यस्य प्रगृह्यत्वे सति 'इति'शब्दप्रयोग स्यात् पदकाले ।

तपरत्वमसन्देहाय । सप्तमीग्रहण किम् ? । 'धीती' 'मती' । ह्रस्वाऽन्तेभ्यस्तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णे सवर्णदीर्घ ।

वृत्तावर्थान्तरे इति । नन्वत्र वाप्यादिपदानामाधेयाऽश्वरूपाऽर्थवृत्तित्वेऽपि 'अधिक तु प्रविष्ट, न तु तद्धानिरि'ति न्यायेन सप्तम्यर्थवृत्तित्वाऽनपायात्प्रगृह्यसंज्ञा दुर्वारा । न चाऽर्थग्रहणसामर्थ्यात्सप्तम्यर्थमात्रे पर्यवसन्नमित्यर्थ । अत्र च न सप्तम्यर्थोऽधिकरणमात्रे'वापी'पद पर्यवस्यति, किन्तु तत्संसृष्टाऽऽधेयाऽर्थे इति न दोष इति वाच्यम् । अर्थग्रहणाऽभावे 'ईदूदेति'वदीदूदन्ता या सप्तमीत्यर्थोऽऽपत्ति । तथा च 'पपी' इत्यादावेव स्यात्, एकाऽऽदेशस्य पराऽऽदिवद्भावेन सप्तमीत्वात् । न तु 'गौरी'त्यादौ । तथा च तत्सिद्ध्यर्थमर्थग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वात् । न च 'सञ्ज्ञायामि'ति-[1]समासे जहत्स्वार्थाया वृत्ताववयवानामानर्थक्येन सप्तम्यर्थवृत्तित्वाऽभावान्न दोष इति वाच्यम्[2] । '[3]सुप्सुपे'तिसमासेऽजहत्स्वार्थाया दोषाऽऽपत्तेरिति चेन्न ।

---

१ 'संज्ञायामिति समासे' इति क ग पाठ । ख नास्ति ।

२ 'न दोष इति वाच्यम् । 'अजहत्स्वार्थाया च न दोष । समुदायाऽर्थोऽभिधीयते' इति भाष्यविरोधाऽऽपत्तेरिति चेन्न । ऊकारसाहचर्येण 'ईदूता'वित्यत्र दीर्घेण ईकाराद्यन्तरप्रश्लेषेण वा तत्सिद्धावर्थग्रहणसामर्थ्यस्य सूपपादत्वात्'— इति ख. पाठ' ।

३ 'सुप्सुपेति समासेऽजहत्स्वार्थाया दोषापत्तेरिति चेन्न' इति—क ग. पाठेऽयम् । ख नास्ति ।

'ईदूतौ सप्तमी प्रगृह्यम्' । 'अदस '। 'एच्च द्विवचनमि'त्येव सिद्धे गुरुभूतन्यासकरणेन तत्प्रकरणाऽपेक्षया वैजात्यबोधना'त्संज्ञाविधावि'तितदन्तग्रहणनिषेधाऽप्रवृत्त्या 'ईदूदन्तं सप्तम्यन्तमि'त्यर्थेनेष्टसिद्धावर्थग्रहणेन प्रागुक्ताऽर्थबोधनेनाऽदोषात्[1] । तदुक्त[2] भाष्ये–'अजहत्स्वार्थाया च न दोष । समुदायार्थोऽभिधीयते' इति ।

न चाऽर्थग्रहणं[3] 'बहुश्रेयसीकुलमधिष्ठित' इत्यर्थके 'बहुश्रेयसी अधिष्ठित' इत्यत्र प्रगृह्यसज्ञाऽर्थमावश्यकम् , तत्र सप्तम्यर्थाऽऽधारस्यैव द्वितीयाऽर्थत्वादिति वाच्यम्। नपुसकह्रस्वत्वेन तादृशरूपस्यैव दुर्लभत्वात् ।

किञ्च 'इकोऽची'त्यज्ग्रहणेन 'न लुमते'ति निषेधाऽनित्यज्ञापनेन, तद्विषये तदप्रवृत्त्या, द्वितीयाऽमो लुक्यपि,नुमि,नलोपे, तस्य सञ्ज्ञाविधावसिद्धतया, ईकारान्तत्वाऽभावात्तत्राऽप्राप्तेः । न च 'वातप्रमीश्वर'इत्यत्र 'स्वामीश्वरे'त्यनेन षष्ठीसप्तम्योर्विधानेन, षष्ठ्या 'सुपा सुलुगि'ति लुकि, प्रगृह्यत्वाऽर्थमर्थग्रहणम् । भाष्यप्रामाण्येन वेदे तादृशप्रयोगाऽभावात् । सत्त्वेऽपि सप्तम्यैव तादृशप्रयोगनिर्वाहात् । वेदे आपाद्यरूपाऽभावात् । लोके तु सप्तम्यन्तत्वे भवत्येव प्रगृह्यत्वम् । षष्ठ्यान्तु तादृश रूपं दुर्लभमित्याहु । लोपद्वारेण लक्षणाया एवाऽन्वाख्यानाद्गौर्यादिपदाना सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वम् ।

नन्वेवं 'गौरी अधिश्रित' इत्यादौ विरुद्धविभक्तिरहितनामाऽर्थतया भेदेनाऽन्वयाऽयोगादभेदाऽन्वयाय गौर्यादिपदाना तदधिकरणके लक्षणाया आवश्यकत्वेन सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नत्वाऽभाव । 'लुप्तस्मरणा-

---

१ 'अदोषाच्च' ख पाठ ।

२ 'तदुक्तं भाष्ये–अजहत्स्वार्थाया च न दोषः । समुदायार्थोऽभिधायते इति' इति पाठोऽत्र ख. नास्ति। पूर्वं तु वर्त्तते, स च २४६ पृष्ठे टिप्पण्या द्रष्टव्यः ।

३ 'अर्थग्रहण च' ख पाठ. ।

च्छाब्दबोध'इतिवादिना मते सप्तम्यर्थपर्यवसन्नत्वस्यैवाऽभाव इति चेन्न[1]। अधिश्रयणक्रियायामेव[2] गौरीपदार्थबोध्याऽधिकरणत्वस्याऽन्वय इति गौर्यधिकरणके लक्षणायां मानाऽभावात्।

वाप्यश्व इति। 'सञ्ज्ञायामि'ति समास इति प्रकृतसूत्रे कैयट.। ननु वाक्येन सञ्ज्ञाऽनवगमादस्य नित्यसमासतया[3] विग्रहो नोचित इति चेन्न। तेषु समाससमानाऽर्थवाक्याऽभावेन नित्यसमाससदृशत्वेन नित्यसमासत्वोक्ते। नैतावता विभाषाऽधिकारबाधे मानमस्ति। नित्यसमासे हि वृत्तिघटकपदाना पृथक् प्रयोगाऽभाव एव। अत्र तु पृथक्प्रयोगेऽपि तद्बोध्यविशिष्टाऽर्थोऽप्रतीतिमात्रम्। ध्वनित चेदं 'द्वितीयतृतीये'तिसूत्रे भाष्ये इति समासे निरूपयिष्याम।

'सुप्सुपे'ति समासोऽत्रे'ति 'इकोऽसवर्णे'इत्यत्र कैयट। 'न समासे'-

---

१ 'इति चेन्न। 'राज्ञो देवदत्तस्य यज्ञदत्त' इत्यादौ प्रकारद्वयेनाऽप्यन्वयस्य दर्शनेन, सप्तम्यर्थमात्रलक्षणया भेदेनाऽन्वये बाधकाऽभावात्। भेदाऽभेदाऽन्वयबोधे च तात्पर्यमेव नियामकमित्याहुः।

अपरे तु एव हि 'वाप्यश्व' इत्यत्राऽपि प्रगृह्यत्वव्यावृत्ति, विशेषश्च दुर्वच.। तस्मात्सप्तम्यर्थमात्रपर्यवसन्नत्वमत्र वचनसामर्थ्यात्, भाष्याऽऽदिबलाच्च समभिव्याहृतपदान्तराऽर्थोऽनन्वयित्वेनोपस्थितिविषयत्वमेव गृह्यते। 'वाप्यश्व' इत्यादौ तदन्वयित्वेनैवोपस्थिति। अत एव'अजहत्स्वार्थाया च न दोष। समुदायाऽर्थोऽभिधीयते'इति भाष्य सङ्गच्छते। 'समुदायरूपोऽर्थोऽभिधाभिरूपस्थाप्यते, न तु तत्तत्पदाऽभिधया इतराऽससृष्टपदाऽर्थमात्रोपस्थितिरिति तदर्थं। यथा चैतत्तथा समर्थसूत्रे उपपादयिष्याम इत्याहुः' –इति ख. पाठ। क ग नास्ति।

२ 'अधिश्रयणक्रियायाम्' इत्यारभ्य 'मानाऽभावात्' इत्यन्तोऽय क. ग. पाठ.।

३ 'समासताया शाकलसूत्रकैयटोक्तत्वेन विग्रहो नोचितः' ख पाठः।

इति प्रकृतिभावनिषेधस्तु नाऽऽशङ्क्य । तस्य 'इकोऽसवर्णे' इत्येतन्मात्र-विषयताया उक्तत्वात्।

अणोऽप्र। 'अण'इति किम्?। 'कर्त्तृ' 'हर्त्तृ'। न च परणकारेणाऽणि अस्याऽप्यण्त्वमस्त्येवेति वाच्यम्। 'अप्रगृह्यस्ये'तिपर्युदासेन हलि [1]अप्रवृत्तौ, लाघवाय 'अच' इति वक्तव्येऽणग्रहणसामर्थ्येन, पूर्वेणैवाऽणग्रहादित्याहु।

अच्सन्धिरिति। सवर्णसंज्ञाप्रकरणे 'सिद्धमनच्त्वादि'त्यादिभाष्य-वार्त्तिकादि[2]प्रयोगै, 'अल्पाऽच्तरमि'ति सौत्रप्रयोगेण च वृत्तिघटका-ऽच्शब्दे पदान्तकार्यस्य, तत्सन्निधानेन श्चुत्वस्य चाऽभावो बोध्यते। अतोऽत्र न चुत्वकुत्वे।

इति स्वरसन्धिप्रकरणम्।

अथ हल्सन्धिप्रकरणम्।

स्तोरिति। सौत्र पुंस्त्वं समाहारद्वन्द्वे इति बोध्यम्। 'श्चु'रित्यप्येवम्। 'स्' इति लुप्तषष्ठीक, 'श्'इति च भिन्न पदमिति केचित्। 'श्चुने'ति कर्त्तरि तृतीया, सम्बन्धिनोऽपि कर्त्तृत्वविवक्षणात्। 'विनाऽपि तद्योग तृतीये'ति वक्ष्यमाणत्वा'त्सहयुक्ते' इत्यनेनेत्यन्ये। 'योगे' इत्यध्याहारलब्धम्। सयोगे इत्यर्थ.। '[3]सत्या' 'भीम' इतिवद् 'योगे' इत्युक्ति। सयोगश्चाऽव्यव-हितयोरेवेति 'चित' 'कटु तैलमि'त्यादौ श्चुत्व-ष्टुत्वे न। अत एव 'चित-तूलभारिषु' 'डतरादिभ्य'इत्यादिनिर्देशा सङ्गच्छन्ते।

अत्र'पदस्ये'त्यधिकृतमपि न सम्बध्यते, 'शादि'ति ज्ञापकात्। तेन 'याच्ञा' सिद्धा। एवमुत्तरसूत्रेऽपि। 'न पदान्तादि'ति ज्ञापकात्।

---

१ 'हल्सु अप्रवृत्तौ' ख. पाठ.।

२ 'भाष्यवार्त्तिकप्रयोगै' ख पाठ.।

३ 'नामैकदेशे नामग्रहणवद् योग इत्युक्ति.'इति ख पाठ।

हरिश्शेते इति । 'वा शरी'ति विसर्गाऽभावे स । विवृतत्वसाम्यात्सस्य श । विवाराऽल्पप्राण विवारमहाप्राण-सवाराऽल्पप्राण-संवारमहाप्राणा ऽनुनासिकानां त-थ-द-ध-नाना तादृशा एव च-छ-ज-झ ञा भवन्ति । एवमुत्तरसूत्रेऽपि बोध्यम् ।

सच्चिदिति । न च 'झला जशोऽन्ते' 'खरि चे'ति सूत्रे अत्रैव लिखितु युक्ते। चुत्वष्टुत्वयोरसिद्धत्वाज्जश्त्वेन दत्वे, तस्य चुत्वेन जकारे,'तट्टीके'त्यादौ ष्टुत्वेन डकारे च चर्त्वस्य प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । उभयसूत्राऽऽकरणेनाऽपि साधयितु शक्यत्वादित्याशय इत्याहु· ।

शात् । 'तो षी'त्यत 'तो'रिति वर्त्तते । विश्न इति । विच्छप्रच्छोः 'यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ्'ति नङि'च्छ्वो शूडि'ति शादेशे, ङित्त्वाद्गुणाऽभाव । ([3]प्रश्ने–) 'प्रश्ने चाऽऽसन्नकाले'इति निर्देशात्संप्रसारणाऽभाव । न च तत एव ज्ञापकात् श्चुत्वाऽभावस्याऽपि सिद्धौ,'शादि'ति सूत्र व्यर्थम् । 'विश्न' इत्यर्थत्वात् ।

न पदान्ताट्टो । 'पदाट्टो'रित्येव सिद्धेऽन्तग्रहण स्पष्टार्थम् ।

टो किमिति । षकारस्याऽपि पदान्ते जश्त्वविधानादिति प्रश्न. । 'ह्रस्वात्तादौ'ति षत्वस्याऽसिद्धत्वात्तस्य जश्त्वाऽभाव इत्युत्तराशय ।

---

१ इतोऽग्रे–'सञ्ज्ञाप्रकरणोक्तरीत्या'तथदधने'त्यादेरप्यनादितया तमादाय 'परस्मैपदाना णलि'त्यादौ सूत्राऽन्तरस्थक्रमेणेव यथासङ्ख्यप्रवृत्तिरपि सुलभेति [1]केचित् । 'चुप्रभृतिशब्दैस्तेन क्रमेणोपस्थितौ मानाऽभाव इति चिन्त्यमिद' मित्यन्ये । निमित्तकार्यिणोस्तु न तत् ।'शादि'ति ज्ञापकात् । एवमुत्तरसूत्रेऽपि न । 'तोःषी'ति ज्ञापकादिति बोध्यम्' इति क कुण्डलित ख. पाठ. । ग तु नास्ति ।

२ चकार· क ख. नास्ति । ग पाठ । ३ तन्त्रेण द्वयोर्निर्देशोऽत्र बोध्यः ।

४ इतोऽग्रे–'निमित्तकार्यिणोर्यथासङ्ख्याऽभावज्ञापनार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वाच्च । तट्टीकेति । तनोतीति तत् । टीकते'इति विग्रह.' ख. पाठ । क. ग. नास्ति ।

---

1 'केचित्' इत्यारभ्य 'इत्यन्ये' इत्यन्तः क पाठः, ख नास्ति ।

षण्णवतिरिति । षडधिका नवतिरिति विग्रह ।

षण् णगर्य इति—पृथक् पदम् । सञ्ज्ञात्वे कर्मधारयो वा ।

सूत्रद्वयेऽपि 'स्तो श्चौ श्चु ''ष्टौ ष्टुरि'त्येव सुवचम् । 'शात्''न पदान्ता-दि'तिज्ञापकेन पूर्वत्वाऽङ्गविकल'तस्मिन्नि'तिपरिभाषोपस्थित्यङ्गीकारेण, 'यज्ञ' ईट्टे 'कटुतैल''चितमि'त्यादावदोषात् ।

यरो । पदान्तस्येति किम् ? । वेद्मि । स्पष्ट चेदम् 'एकादिश्चैकस्ये'ति-सूत्रे भाष्ये ।

[1]ननु 'यरो ञमि ञम्वे'त्येव सूत्र्यताम् । न च यथासङ्ख्याऽऽपत्ति । तस्याऽसार्वत्रिकत्वात्, 'आन्महत' इत्यादिनिर्देशाच्चेति चेन्न । 'यद्तत् ॐ पठसि' (यदेतन्ँ पठसि) इत्यत्र तकारस्य नकाराऽनापत्ते –'[2]अनुनासिके' इत्युक्तम् । अनिते क्विपि सम्बुद्धौ 'आन्''चिनोषी'इती'त्यत्र 'नश्छवी'-ति रुत्वे'ऽत्रानुनासिक'इति पूर्वस्याऽनुनासिके 'कमल् ऑश्चिनोषी[3]'-त्यत्र लकारस्य नकाराऽऽपत्तेश्च–'[4]विधेयकोटावनुनासिक इत्युक्तम् ।

विधिकोटौ 'हरयवडि'ति यकारमारभ्य प्रत्याहारे तु 'कमल् नमन' 'वृक्षव् नेते'त्यादावान्तरतम्यान्निरनुनासिकलकारवकारयोरेवाऽऽपत्ति ।

यदि तु यकारा[5]ऽऽदिविधानसामर्थ्यादनुनासिक एव भविष्यतीत्यु-च्यते, तर्हि सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वेन कचित्तदभावबोधनाय तत् । तेन 'ककुब्मन्त' इत्यादौ न दोष इत्याहुरिति दिक् ।

---

१ 'ननु यरो ञमि' इत्यारभ्य 'इत्याहुरिति दिक्' इत्यन्त. क कुण्डलित ख पाठ । ग. नास्ति । लघुशब्दरत्नेऽपि 'उञ ॐ' इति सूत्रे दृश्यतेऽय पाठः ।

२ 'अनुनासिके इत्युक्त'मिति ख नास्ति ।

३ अत्र सर्वत्र 'चिनोती'ति पाठो लेखकप्रमादात् । 'चिनोषी'त्येव पाठ इति हि भावप्रकाशे पायगुण्डे वैद्यनाथ ।

४ 'विधेयकोटावनुनासिक इत्युक्तम्' इति ख नास्ति । क ग पाठ. ।

५ 'वकारादि' इति ख. पाठ' ।

स्पर्शे चरितार्थ इति। उपलक्षणमिदम्। वलयोरपि प्रवृत्त्यङ्गीकारात्। इदमपि जातिपक्षे। व्यक्तिपक्षे तु प्रतिलक्ष्य लक्षणभेदाद्रेफ[1]विषयकलक्षणस्याऽचारितार्थत्वात्तत्राऽपि प्रवृत्तिर्दुर्वारैव। जातिव्यक्तिपक्षयोश्च लक्ष्याऽनुरोधेन व्यवस्थितत्वम्। स्पष्ट चेद्'हयवरडि'ति सूत्रे आकरे[2]।

व[3]स्तुतो व्यक्तिपक्षेऽपि तादृशव्यक्तौ चरितार्थोऽस्या व्यक्तौ न प्रवर्त्तते इति वक्तु शक्यम्। तदुक्तम्-'इको यणची'त्यत्र कैयटेन-'द्रव्येऽपि पदार्थे उत्सर्गोऽपवादभाव संदिग्धत्वाश्रयोऽस्त्येवे'ति।

अत्र केचित्—'स्थानेऽन्तरतम'[4]सूत्रे सप्तम्यन्तपाठस्य भाष्यकृता दूषितत्वेन ईदृशयुक्तेरसम्भव[5]। किञ्च 'महिष्मानि'त्यादौ षस्याऽनुनासिकाऽऽपत्ति। न चाऽस्योक्तयुक्त्या वारणम्। सूत्रमते षकारस्य स्थानप्रयत्नाऽन्तरतमङ्कारसत्त्वात्। टिलोपस्याऽसिद्धत्व तु न। मतु[6]निमित्तत्वेनोभयो समत्वात्। जश्त्व तु न। तस्याऽसिद्धत्वात्। मतु[6]निमित्तकपदत्वं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वेनाऽन्तर्वर्त्तिसुबन्तनिमित्तकपदत्वमेव तत्र भवति। (पूर्व[7]पूर्व[8]मन्तरङ्गमि'त्यस्य तु नाऽत्र प्राप्तिरित्युक्तमेव)।

किञ्चाऽशक्त्या केनचित्प्रयुक्तस्य 'कृष् ऑश्विनोषी'त्यस्यानुकरणे षस्य एतदापत्ति। न चानुक्रियमाणरूपभङ्गापत्त्या न तत्र शास्त्रप्रवृत्ति। 'किरश्च पञ्चभ्य' इत्यादाविट्वादेरप्यनापत्ते। न चास्याऽसिद्धत्वादत्र'झलांजशोन्ते' इति स्यात्। न्यायप्राप्तजश्त्वाऽकरणप्रयुक्तोपहा[9]सेनाऽनुकरणे, तस्य कर्त्तु-

---

१ 'रेफलक्ष्यविषयक' ख पाठ। २ 'कैयटे' इति ख. पाठ.।

३ 'वस्तुत' इत्यारभ्य 'अस्त्येवेति'इत्यन्तोऽय क ग पाठः।

४ 'इति सूत्रे' ख पाठः। क तु इतिर्नास्ति।

५ 'असम्भवात्' ख पाठ। ६ 'मतुब्निमित्त' इति ख पाठः।

७ क. ग नास्ति। ख पाठ।

८ 'भाष्यकृता स्थापितम्' इत्यन्त क पुस्तके कुण्डलितोऽयं पाठ। ख ग नास्ति।

९ जश्त्वशास्त्रस्य अज्ञानेन हि प्रयोक्तुरुपहास इत्यर्थ।

मयोग्यत्वात्। अत एव ऋलृक्सूत्रेऽनुकरणार्थत्वम् लृकारोपदेशस्य भाष्य-
कृता स्थापितम्। तस्मादनुस्वारस्येति सूत्रात्सवर्णग्रहणमपकृष्य 'यर सवर्णो-
ऽनुनासिको भवती'ति व्याख्यानान्न दोष । तदुक्त भाष्ये'रेफेऽनुनासिक-
परसवर्णयो प्रतिषेधो वक्तव्य । न वक्तव्यः । रेफोष्मणा सवर्णा न सन्ती'-
ति । त्वदुक्तरीत्या व्याख्याने हि 'ऊष्म'ग्रहणमत्र व्यर्थं स्यात् । तस्या-
ऽप्रकृतत्वात् । मम तूष्मसु तद्वारणायाऽऽवश्यकेन यत्नेन रेफस्याऽपि
वारणमित्याशय । 'सवर्णा न सन्ती'त्यस्य चा'ऽनुनासिकत्वविशिष्ट-
सवर्णो नास्ती'[1]त्यर्थ[2] इत्याहु ।

चिन्मयमिति । स्वार्थिक 'तत्प्रकृतवचने मयडि'ति मयट् । अत
एव 'चिन्मयं ब्रह्मे'ति सामानाधिकरण्यम् । तत्र 'तदि'ति,-वाक्यभेदेन
क्वचित्प्राचुर्याऽऽदिरूपप्रकृतवचनाऽभावेऽपि मयडर्थम् । अत एव तत्र सूत्रे
'तदि'ति चरितार्थमित्यादि निरूपयिष्याम· ।

चिन्मात्रमिति[3]–क्वाचित्कमसाम्प्रदायिकम् । मात्रच प्रत्ययस्या-
ऽत्रोपपत्त्यभावात् ।

निपातनादिति । 'यवाऽऽदिगणे 'ककुद्मानि'तिप्रकृतिप्रत्ययसमुदाय·
पठ्यते' इति मतेनेदम् । केचित्तु 'यचिभं, तसौ मत्वर्थे' इति संहितापाठे
तात्पूर्वं चर्त्त्वेन दकारं प्रश्लिष्य, भत्वेनाऽप्येतत्सुसाधम् । मृच्छब्दस्य तु
यवादिगणे पाठे न मानमिति 'झय'इति वत्वे 'मृद्वानि'त्येवेत्याहु ।

उद· स्था । 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषालभ्यमर्थमाह–उद परयो-
रिति । **पूर्वसवर्ण स्यादिति**[4] । नन्वत्र'सवर्ण'पदमधिकम् । न च 'पर-

---

१ 'अनुनासिकत्वविशिष्टोऽनुस्वारान्तरतमश्च सवर्णो नास्ति' ख पाठ· ।

२ 'नास्तीत्यर्थ· । अनभिधानादिति भाव इत्याहु ' ख पाठ ।

३ 'चिन्मात्रम्' इत्यारभ्य 'उपपत्त्यभावा'दित्यन्तोऽय पाठ ख नास्ति । क.
ग पाठ ।

४ 'पूर्वसवर्ण स्यादिति' इत्यारभ्य 'अस्मदादीना बोध इत्याहु ' इत्यन्तोऽय
ख ग्रन्थो लघुशब्दरत्ने श्रीनागेशभट्टैर्धृत इति क कुण्डलित । ग नास्त्येव ।

सवर्ण'इत्यतोऽनुवर्त्तते । तस्य 'पर'पदार्थेनैकाऽर्थीभावाऽऽपन्नत्वेनान्येनाऽन्वेतुमयोग्यत्वात्। न च स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्यादेकदेशाऽनुवृत्ति' । 'तोर्ली'त्यत्र समुदायाऽनुवृत्त्या तस्याश्चारिताऽर्थ्यात् ।

न च 'पूर्वस्ये'त्यस्य सम्बन्ध्याकाङ्क्षाया यत्किञ्चित्सम्बन्धिकल्पनाऽपेक्षया पूर्वत्रोपस्थिताऽर्थवाचकपदाऽध्याहारस्यौचित्यात्तल्लाभ । 'चुटू' इत्यादावित्पदादेरप्येवमेव सम्बन्धोपपत्तौ, तत्र तत्र स्वरितत्वप्रतिज्ञाया वैयर्थ्याऽऽपत्तेरिति चेन्न । पकारमात्रे स्वरितत्वप्रतिज्ञयैव 'तोर्ली'त्यादावनुवृत्तिसिद्धौ, पुन' सकाराऽशे तत्प्रतिज्ञया तावतोऽप्यंशस्य पूर्वक्लृप्ताऽर्थरहितस्यैवोत्तरत्राऽनुवृत्तिबोधनान्न दोष । शब्दाऽधिकारपक्षे तस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्तत्सदृशशब्दोच्चारणेनाऽस्मदादीना बोध इत्याहु[1][2] ।

अत्राऽघोषस्येति । यत्तु 'अत्र श्वासविवारयोस्त्यागेन न्यूनते'ति । तन्न । समनियतत्वेनाऽन्यतमाऽग्रहणेऽपि बाधकाऽभावात् ।

थस्याऽसिद्धत्वादिति । त्रिपाद्या परत्वादिति भाव. ।

न चेद सूत्रं व्यर्थम् । 'झलो झली'त्यनेन सस्य लोपे उत्थानस्य सिद्धत्वादिति वाच्यम्[3] । झलादौ[4] प्रत्यये तेन लोप इत्यर्थस्याऽनेन ज्ञापनादिति[5] स्पष्ट 'परेश्च घे'ति सूत्रे कैयटे । न च'उदस्थादि'त्यत्र 'यदागमा'इति न्यायेना-

---

१ 'स्वरितत्वप्रतिज्ञया तावतोऽप्यंशस्य पूर्वक्लृप्तार्थरहितस्यैव' इति क पाठ. । ग नास्त्येव ।

२ 'तत्सदृशशब्दानुमानमत्रेत्याहु ' ख पाठ ।

३ 'सिद्धत्वादिति वाच्यम् । पक्षे थकारद्वयश्रवणार्थत्वात् । सिचश्च तेन लोपस्याऽनेन ज्ञापनाच्चेति स्पष्टम्'—इति ख पाठ ।

४ 'झलादौ प्रत्यये' इति ख नास्ति । किन्तु 'सिचश्च तेन लोपस्यानेन' इति ख पाठ ।

५ 'ज्ञापनाच्चेति स्पष्टम्' ख. पाठ. ।

ऽड्विशिष्टस्य स्थात्वात्पूर्वसवर्णाऽऽपत्ति । निर्दिश्यमानपरिभाषया वारणात् । 'आदे परस्ये'त्यनेन निर्दिश्यमानाऽऽदेरेव स्थानिवत्त्व-बोधनम्। स्पष्ट चेद 'पाद पदि'त्यत्र भाष्ये।

ननु 'उत्पूर्वत्वे स्कन्देश्छन्दस्युपसङ्ख्यानम् । 'अघ्न्ये दूरमुत्कन्द'। 'रोगे चेति वक्तव्यम्'। उत्कन्दो रोग'इति भाष्य विरुध्येत। अग्रिम-वार्त्तिकस्याऽऽरम्भसामर्थ्येन लोकेऽपि प्रवृत्तेरिति चेन्न।

भाष्योदाहरणप्रामाण्येन 'ने'ति योगविभागेनाऽसिद्धत्वस्य तत्र बाधेना-ऽदोषात् । वक्ष्यमाणभाष्यकारीयन्यासरीत्या थस्याऽसिद्धत्वाऽभावेन, वृत्तिसमतपाठेऽप्युक्तरीत्यादर आवश्यक इति सर्वत्र चर्त्वं भवत्येवेति वस्तुतत्त्वम्[२]।

झय इति पञ्चमीत्याशयेनाऽऽह—झय परस्येति।'उद स्थे'ति सूत्रा-'त्पूर्वस्ये'ति, 'सवर्ण'ग्रहण चाऽनुवर्त्तते। तदाह—पूर्वसवर्णति।

यदि तु 'हस्य सवर्ण'इत्येवोच्येत, तदा'रेफोष्मणां सवर्णा न सन्ती'ति हस्य ह एव स्यात्। एवं च वचनवैयर्थ्याऽऽपत्त्या तत्सामर्थ्यात्पूर्वग्रहण-स्याऽपि स्वरितत्व कल्पते।

'अन्यतरस्यामि'त्यखण्डो निपातो विकल्पाऽर्थ । सूत्रे 'वे'ति वक्तव्ये गुरूच्चारण व्यर्थमिति न शङ्क्यम्। पर्याये लाघवगौरवाऽनादरणात्।

घोषवतो नादवत इति। समनियतत्वेऽपि विनिगमनाविरहात्, स्वरूपप्रतिपादनाय च त्रितयग्रहणमित्याहु'। झय इति। 'पदान्तादि'त्यपि बोध्यम्। तेन'विरप्शमि'त्यादौ लोकेऽपि च्छत्व नेति स्पष्टमाकरे।

---

१ भाष्ये तु 'उत्कन्दको रोगः' इत्येव पाठ.।

२ इतोऽग्रे—'तस्य चयो द्वितीया'इति तु न। चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्। मूल तु प्राचामनुरोधेनेति दिक्। नाज्झलाविति निर्देशात् झय इति पञ्चम्येवेत्याशये-नाह' इति ख. पाठः। क. ग. तु नास्ति।

चकार इति । पूर्वं 'शश्छोटी'त्यस्य लेखनेऽपि, चर्त्वदृष्ट्या तस्याऽसिद्धत्वा'च्चर्त्वोत्तरं छत्वमि'ति प्रक्रिया बोध्या ।

वस्तुतस्तु 'जकारे कृते'[1] इत्यस्य 'छत्वमि'ति शेष । 'दीर्घादाचार्याणामि'त्युत्तरम्–'अनुस्वारस्य ययि', 'वा पदान्तस्य', 'तोर्लि', 'उद स्थास्तम्भोः'-'झयो हो', 'शश्छोटी'ति षट्सूत्रीपाठोत्तर, 'झला जश् झशि', 'अभ्यासे चर्च', 'खरि च', 'वाऽवसाने' 'अणो प्रगृह्यस्ये'ति पञ्चसूत्र्या पाठस्य भाष्यसंमतत्वेन, चर्त्वस्य च्छत्व प्रत्यसिद्धत्वादित्याहु ।

यत्तु[2] तदो 'वाऽवसाने'इति चर्त्वे, ततो 'झलां जशोऽन्ते'इति जश्त्वे, तत शिवशब्दसम्बन्धे, 'खरि चे'तिचर्त्वे, श्चुत्वे' 'शश्छोटी'ति प्रक्रियेति । तन्न । जश्त्व प्रत्यवसाने चर्त्वस्याऽपवादत्वेन[3], तत्र कृते भ्रष्टाऽवसरन्यायेन जश्त्वाऽप्रवृत्ते. । अन्यथा चर्त्वशास्त्रवैयर्थ्यं स्यात् ।

न च जश्त्वे कृते चर्त्वस्य चारितार्थ्येन, तस्याऽसिद्धत्वादपवादत्वे न मानमिति वाच्यम् । तत्कालेऽवश्य तस्य प्राप्तत्वेन, तदप्राप्तिविषये चारितार्थ्याऽभावमात्रेण येन नाप्राप्तिन्यायेनाऽपवादत्वस्य सुलभतया, उक्तयुक्तेरसम्भवात् ।

एतदेवाऽभिप्रेत्य मिदचोन्त्यात्सूत्रे भाष्ये उक्त 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती'ति । अन्यथा 'कौण्डिन्याय तक्रमि'त्यनेन 'ब्राह्मणेभ्यो दधी'ति प्राप्तदधिदानस्याऽपि बाधो न स्यात् । तद्दानोत्तरं[4], तत्पूर्वं वा तद्दानस्य चारितार्थ्यात् । 'दयतेर्दिगी'ति सूत्रस्थकैयटादिग्रन्थास्तु[5] प्रौढ्येति स्पष्टमेव ।

---

१ 'कृते' इति ख नास्ति ।

२ 'यत्तु' इत्यारभ्य 'चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति दिक्'इत्यन्त क कुण्डलितोऽय ख पाठ' । ग नास्ति । मनोरमाशब्दरत्नयोश्चाऽय ग्रन्थो दृश्यते ।

३ 'स्याप्यपवादत्वेन' ख पाठ ।

४ 'दानोत्तर' ख पाठ. । ५ 'सूत्रस्थाऽऽकरग्रन्थास्तु' ख पाठ ।

किञ्चैव सति 'पादोऽन्यतरस्यामि'त्यस्य 'टाबृची'त्यपवादो न स्यात् । तस्य वैकल्पिकत्वेन तदभावपक्षेऽस्य चारितार्थ्यात् । अत[1] एव 'अजादेर्द्वितीयस्ये'तिसूत्रे प्रथमद्विर्वचनोत्तरमस्य चारितार्थ्येन प्रथमद्विर्वचनस्याऽनेन बाधो न स्यादित्याशङ्क्य 'सत्यपि सम्भवे'इति न्यायेन बाध[2]कत्वमुक्त भाष्ये ।

किञ्चैवमपि तदो दान्तत्वेन, जश्त्वोपन्यासो विफल । चर्त्वस्याऽसिद्धतया, जश्त्वोत्तर चर्त्वोपन्यासस्यैव युक्तत्वाच्च । भाविन्यवसानभङ्गे 'वाऽवसाने' इत्यस्याऽप्रवृत्तेश्च । 'चर्त्वे कृते चुत्व'[3]मित्यपि न न्याय्यम् । चुत्व प्रति चर्त्वस्याऽसिद्धत्वादिति दिक् ।

मोऽनुस्वा । 'पदस्ये'त्यधिकृत 'म'इत्यनेन विशेष्यते इत्याह—**मान्तस्येति** । 'हलि सर्वेषामि'त्यतो 'हली'त्यनुवर्त्तते । हलि किम् ? । त्वमत्र ।

नश्च । चेन मोऽनुकृष्यते इत्याह—**नस्य मस्य चेति** । अपदान्तस्य किम् ? । राजन्पाहि । **यशांसीति** । यशस्शब्दे जस शौ, 'नपुंसकस्ये'ति नुमि, 'सान्ते'ति दीर्घ । **आक्रंस्यते इति** । क्रमेर्लृट् । 'आङ उद्गमने' इति तङ् । स्य । आत्मनेपदित्वादिडभाव ।

अनुस्वारस्य । 'ययी'ति किम् ? । 'दशनमि'त्यत्र शकारसवर्णस्य दीर्घेकारस्याऽनुनासिकस्य प्रसक्ते । 'नाऽऽज्झलावि'ति निषेधस्तु न दीर्घशकारयो । प्रयत्नभेदाऽऽश्रयेण सावर्ण्याऽभावाऽङ्गीकारे तु प्रयोजन चिन्त्यम् । अचि अनुस्वारस्यैवाऽभावात् । शल्सवर्णो अनुस्वाराऽन्तरतमो नाऽस्त्येवेत्याहु ।

मो राजि । न च 'न राजी'त्येवोच्यताम् । अनुस्वारनिषेधेनैवेष्ट-

---

१ 'अत एव' इत्यारभ्य 'उक्त भाष्ये' इत्यन्तोऽय क पाठः । ख ग नास्ति ।

२ 'बाधकमुक्त भाष्ये' इति क पाठ ।

३ 'चुत्वमपि न न्याय्यम्' ख पाठ ।

सिद्धेरिति वाच्यम्। 'हे मपरे'इतिसूत्रविषये 'प्रशाम् ह्मलयती'त्यादौ 'मो नो धातो'रिति नत्वबाधनार्थत्वात्। निषेधो ह्यनन्तरस्येति न्यायेनाऽनुस्वारस्यैव स्यात्। ध्वनित चेदम्'एतदोऽनि'ति सूत्रे भाष्ये, अमो मश्' इति सूत्रे च। तत्र हि 'मो राजी'ति अनुस्वाराऽऽदिबाधनाऽर्थमि'त्युक्तमित्याहु.।

ह्मे मपरे। 'मपरे' इति बहुव्रीहि, न तु पञ्चमीतत्पुरुषं[2], असम्भवात्। 'मोऽनुस्वार' इत्यतो 'म' इत्यनुवर्त्तते। तदाह—**मस्येत्यादि**। 'पर'ग्रहण समुच्चयवारणाऽर्थम्। 'अहरहर्नयमानो गामश्व पुरुष पशुमि'त्यादौ 'च'शब्द विनाऽपि समुच्चयदर्शनात्।

यथासङ्ख्य। सम्यक्[3] ख्यान सङ्ख्या। क्रमवैशिष्ट्येन ज्ञानम्। 'यत्साङ्ख्यै प्राप्यते स्थानमि'त्यादौ 'सङ्ख्या'शब्दस्य ज्ञानाऽर्थताया दृष्टत्वात्। तमनतिक्रम्य—**यथासङ्ख्यम्**। **अनुदेश**—पश्चाद्भववाक्याऽर्थबोधकालिक सम्बन्ध.।

समानामिति। साम्य–सङ्ख्यया योग्यत्वाद्, व्याख्यानाच्च। तथा च– 'समसङ्ख्याना सम्बन्धो यथाक्रममि'त्यर्थ। येन क्रमेण पदज्ञान, पदादुपस्थितिर्वा, तेनैव क्रमेण वाक्याऽर्थबोधविषय सम्बन्धस्तेषामिति भाव।

एतेन 'समकर्मकं विधानमि'त्यपास्तम्। अनुवाद्ययोरपि अस्येष्टत्वात्[4]। 'समूलाऽकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रह'इत्यत्र यथा।

तत्फलितमाह—**समसम्बन्धीति**। यद्यपि स्थानाऽऽख्यलौकिक-

---

१ 'हे मपरे' इति सूत्रविषये' इति क ग पाठ।

२ 'तत्पुरुषोऽयम्' ख पाठ।

३ 'सम्यक् सख्यान सङ्ख्या' इति क पाठ। 'सख्यानं सङ्ख्या' ख ग पाठः।

४ 'यथासङ्ख्यस्येष्टत्वात्। यथासङ्ख्यस्येति व्यान्तैकदेशेन सूत्रग्रहण बोध्यम्' इति ख. पाठ.। क कुण्डलित.। ग नास्ति।

प्रमाणादेव सिद्ध, तथाऽपि 'परस्मैपदानामि'त्यादौ शब्दत[1] सूत्राऽन्तरस्थ-क्रममादाय सम्बन्धबोधनाऽर्थं सूत्रम् । किञ्च 'आद्यन्तौ टकिता'वित्यादौ समासनिर्देशे साहित्ये द्वन्द्वविधानादप्राप्त क्रमाऽन्वयबोधनार्थम् । द्वन्द्वस्तु प्राथमिकबोधमादाय साधु', द्वितीय-क्रमिकबोधा[2]र्थमिद सूत्रम् । एवञ्च[3] तत्र यथासङ्ख्येनान्वयबोधकवाक्यकल्पना एतत्प्रामाण्यात्, ततश्च बोध इति बोध्यम् ।

अत्र 'स्वरितेने'त्यपकृष्यते । तेन[4] 'स्यत्यादि'त्यादौ न दोष ।

सङ्ख्यासाम्य च वाचकशब्दकृतं बहुधा । यथा 'स्यनासी ऌलुटो-रि'त्यत्र । क्वचिदर्थकृतमपि 'परस्मैपदानामि'त्यादौ । अतिप्रसङ्गभङ्ग-स्त्वस्वरितत्वाद्बोध्य ।

तत्र प्रतिपत्तिकालिकमेव सङ्ख्यासाम्यमेतच्छास्त्रप्रवृत्त्युपयोगि, न तु लक्ष्यसस्कारवेलायामपि तदपेक्षेति 'ञमङ्णनमि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

ङ्णो । कुक्टुको पूर्वोऽन्तत्वात् 'प्राङ्क् साये'इत्यत्र 'सात्पदाद्यो'रिति षत्व न । 'सुगण्ट् साये' इत्यत्र 'न पदान्ताट्टो'रिति ष्टुत्व न ।

चयो द्वितीया इति । 'नादिन्याक्रोशे' इति सूत्रे भाष्ये पठितमिदम् । पौष्करसादि –आचार्य । सुगण्ठ् षष्ठ इति । न च ठकारे कृते तस्य चर्त्वं दुर्वारमिति वाच्यम् । 'चयो द्वितीया' इत्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्ते[5] ।

---

1 'शब्दत. सूत्रान्तरस्थमर्थतोऽत्रोपस्थित क्रममादाय' ख पाठ ।

2 'बोधनार्थमिद सूत्रम्' ख पाठ ।

3 'एव च' इत्यारभ्य 'इति बोध्य'मित्यन्तोऽय क ग पाठ ।

4 'तेन स्यत्यादित्यादौ न स्थानाख्यलौकिकप्रमाणस्यापि प्रवृत्ति । अपकर्ष-सामर्थ्यादित्याहु '–ख पाठ ।

5 'वैयर्थ्यापत्ते । न च 'ऊष्मोदय प्रथम स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाज-मि'ति प्रातिशाख्यविरोधात्कथमत्र'चयो द्वितीया' इत्यस्य प्रसक्ति. । 'ऊष्माण उदया = परे यस्य तादृश स्पर्शं द्वितीयमाहु', पदान्तभिन्नमि'ति हि तदर्थ ।

न चाऽत्र 'चयो द्वितीया' इत्यस्याऽसिद्धत्वा'ज्झला जश' इति जश्त्वे, चर्त्वे, तस्याऽसिद्धत्वात्कथमत्र 'चयो द्वितीया' इत्यस्य प्राप्तिः। एतन्मूलकमेव—'ऊष्मोदयं प्रथमं स्पर्शमेके द्वितीयमाहुरपदान्तभाजमि'ति प्रातिशाख्यम्। ऊष्माण उदये = परे यस्य तादृशं स्पर्शं द्वितीयमेके = व्याकरणवार्त्तिककाराः—आहुः पदान्तभिन्नमिति हि तदर्थं इति वाच्यम्। एषामागमानां जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वेन तदप्राप्तेः। तदाह—कुक्टुकोरिति। अत एव भाष्ये 'अप्सराः' 'वथ्साः' इति अस्योदाहरणं दत्तम्।

प्रकृते च पदान्तत्वं स्पष्टमेवेति वाच्यम्। 'प्रातिशाख्यमि'ति समाख्याबलेन तस्य च्छन्दोमात्रविषयत्वात्। 'लिट्सु' इत्यादौ तु चर्त्वस्याऽसिद्धत्वाद् द्वितीयस्य प्राप्तिरेव न'—इति ख पाठः।

१ 'नचाऽत्र' इत्यारभ्य 'तदाह कुक्टुकोरिति' इत्यन्तं क ग पाठः।

'अत एव भाष्ये'ऽप्सरा' इति, अस्योदाहरणं दत्तम्। तत्र हि 'अप्सु सरन्ती'त्यर्थेऽप्पूर्वात्सर्त्तेरसिर्विहित इति पकारस्य पदान्तत्वं स्पष्टमेवेत्याहुः।

अन्ये तु 'वथ्सा' 'अप्सरा' इत्युदाहरणद्वयमस्य भाष्ये दत्तम्। तत्राऽऽद्ये वदेः सः, द्वितीये तूक्तमेव। एवञ्चोभयत्राऽपि चर्त्वेनैव चयः सत्त्वेन, चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्कथमस्य प्राप्तिः। तस्मादव्युत्पत्तिपक्षाऽभिप्रायेणेदमुदाहरणद्वयम्। यद्वा छान्दसमन्त्रोदाहरणमिदम्। छान्दसत्वाच्च चर्त्वाऽसिद्धत्वं न, नेति योगविभागादत्र चर्त्वस्याऽसिद्धत्वाऽभावो वेत्याहुः'।

इति तु ख पाठः।

'यत्तु भाष्ये 'अप्सरा' 'वथ्सा' इति अस्योदाहरणं दत्तम्। तत्र हि अप्सु सरन्तीत्यर्थेऽप्पूर्वात्सर्त्तेरसिर्विहितः। अन्त्ये वदेः सः। एवञ्च यद्यपि चर्त्वेनैव चयः सत्त्वेन चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्कथमस्य प्राप्तिः, तथापि अव्युत्पत्तिपक्षाभिप्रायेणेदमुदाहरणद्वयम्। यद्वा छान्दसमन्त्रोदाहरणमिदम्। छान्दसत्वाच्चर्त्वाऽसिद्धत्वं न'—इति तु ग पाठः।

ड सि । 'ड' इति पञ्चमी, व्याख्यानात् । 'पदस्ये'ति वर्त्तते । 'डकारात्पर सकारे परे पदस्य धुट्' इति वाक्याऽर्थ । तत्र पञ्चमी-सप्तम्यर्थोऽनुग्रहाय धुट् पराऽऽदिरेव । एवमग्रेऽपि । 'डात्सस्ये'त्यादि तु फलिताऽर्थकथनमित्याहु । तन्न[1] । परस्ये'त्यादे षष्ठ्यन्तस्यैव[2] उपस्थित्या तथाऽन्वयाऽसम्भवात् । अत एव 'तस्मिन्नि'तिसूत्रभाष्यादौ 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानि'त्यादिर्यत्न आस्थितो 'रुधादिभ्य सार्वधातुके' इत्यादौ पराऽऽदित्वसिद्धये । 'तस्मिन्नि'तिसूत्राऽपेक्षया 'तस्मादि'त्यस्य परत्वादिति[3] हि तस्याऽर्थ ।

'डकारात्सकारे (परे[4])धु'डित्यर्थे 'तस्मिन्नि'त्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितडकारस्याऽऽगमित्वम् , 'तस्मादि'त्यस्य प्रवृत्तावुपस्थितसकारस्याऽऽगमित्वमिति विरोधे[5] परत्वेन व्यवस्थेति सकारस्याऽऽगमित्वनिर्णय । एव च पञ्चमी

---

१ 'तन्न । विधेयस्याऽविद्यमानत्वेन तद्विशेषणाऽयोगात्' इति क्वाचित्कोऽय पाठ । क पुस्तके स्वयं लिखितोऽपि मसीलेपेन दूरीकृत । ख ग तु नास्त्येव ।

२ 'षष्ठ्यन्तस्यैव परिभाषाभ्यामुपस्थापनेन तथाऽन्वयाऽसम्भवात् । स्पष्ट चेद 'परश्चे'तिसूत्रे भाष्ये' इति ख पाठ ।

३ 'परत्वादिति हि तस्यार्थः । एवञ्च डकारात्परस्य सकारे सति धुडित्यर्थे पर क इत्याकाङ्क्षाया श्रुत' सकार एव गृह्यते । 'तस्मिन्नि'त्यस्य प्रवृत्तौ तु सकारे परे पूर्वस्य धुडित्यर्थ. स्यात्,—इति द्वयोर्विरोधे 'तस्मादि'त्यस्या एवोपस्थानम् । एतेन डकारात्परस्य सकारे पूर्वस्येत्यर्थे षट् त्सरुरित्युदाहरणसम्भवाद्विरोधाऽभावेन कथ परत्वेन व्यवस्थेत्यपास्तम् । श्रौतस्थानिलाभायान्यतरपरिभाषाबाधस्यौचित्यात् । वस्तुतो नाऽत्र बाध , किन्त्वप्रवृत्तिरेव । एवञ्च पञ्चमी स्वार्थे'—इति च पुस्तकपाठ ।

४ क ग नास्ति । ख. पाठ ।

५ 'मिति विरोधे उभयो प्रवृत्तावुपस्थितवर्णद्वयपरित्यागेन 'षट् त्सर'इत्यादावनुपस्थितस्याऽन्यस्याऽऽगमित्वं कल्प्यमिति परत्वेन व्यवस्थे'ति, इति ख पाठः ।

स्वार्थेऽवस्थिता । 'सीति सप्तमी तु षष्ठ्यर्थे' इति फलितम् । तदाह— सस्येति ।

न च 'ड' इत्यस्य सन्दिग्धत्वेन, 'सी'त्यस्याऽसन्दिग्धत्वेन विपरीत-मुचितम् । तस्याऽपि लाघवाऽर्थत्वेन सन्दिग्धत्वात् ।

'पदस्ये'ति वर्त्तमान[1] वैयधिकरण्येन सम्बध्यते ।

नन्वेवमपि 'धुक् ड सी'त्येव सूत्रमस्तु । सप्तमी च यथाश्रुतैवाऽस्तु । 'ड'इति च षष्ठ्यन्तम् । परमाऽर्थतो वाक्यशक्त्यङ्गीकारेण पूर्वान्तत्वे, पराऽऽदित्वे वा न शक्तताऽवच्छेदकभेद । (अवग्रहे[2] सहिताऽभावाद् धुडाद्यभावेन, तत्राऽपि न विशेष) इति चेन्न । 'षट्त्सन्त' इत्यत्र ष्टुत्वा-ऽऽपत्ते । पदान्तटवर्गाऽभावेन निषेधस्याऽप्राप्तेरिति दिक् ।

षट् त्सन्त इति । धुटि, धस्य चर्त्त्वे, डस्य चर्त्त्वम् । न चैव 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन धस्य चर्त्त्वे, डस्य तद् दुर्लभम् । चर्त्त्वस्य हि धकार-सकारौ, डकारतकारौ चेत्येव लक्ष्य, नाऽधिकम् । मानाऽभावात् । एवं च लक्ष्यभेदान्न क्षति ।

एतेन 'अचछा, अचशा'इति व्याख्यातम् । चर्त्त्वस्याऽसिद्धत्वा'च्चयो द्वितीया'इति न । अत[3] एव 'ड. सि तुडि'ति नाऽसूत्रि ।

'श्चुत्व धुटि सिद्ध वाच्यम्' । अटतीत्यट् श्चोतति । इह धुण्न ।

नश्च । नकारान्तादिति । 'पदस्येत्यनुवृत्त पञ्चम्या विपरिणम्यते इति भाव । वैयधिकरण्येनैवाऽन्वय इति'ङमुट्'सूत्रस्थभाष्यस्वरसं[4] ।

---

१ 'वर्त्तमान विभक्तिविपरिणामेन'ड'इत्यनेन सम्बध्यते, न सकारेण, डकारा-त्परस्य सकारान्तस्याऽसम्भवात्, भाष्योदाहरणाऽसङ्गतेश्चेत्याहु.' इति ख. पाठ. । २ क ग नास्ति । ख. पाठ ।

३ 'अत एव वक्ष्यमाणस्तुगिहैव न कृत । ष्टुत्वापत्तेश्चेति दिक्' ख पाठः ।

४ इतोऽग्रे 'ङमो ह्रस्वादि'त्यत्र सम्बन्धस्यावश्यकत्वेन मध्येऽपि सम्बन्धस्यै-वौचित्यात्' इति च. पाठ ।

शि तुक् । 'न'इति पञ्चम्या पूर्वसूत्रे चरिताऽर्थतया, 'शी'ति सप्तम्य-नुरोधादत्र षष्ठ्या विपरिणाम । द्वयोरचरितार्थत्वे हि लाघवाऽनुरोधेन निरर्थकविभक्त्युच्चारण युक्तमित्याशयेनाऽऽह— [1]नस्येति ।

(न[2] च 'कुर्वन् च्शेते'इत्यत्र णत्व स्यात्[3] । 'स्तो. श्चुने'ति सूत्रे 'श्चुने'ति योग विभज्य, 'ने'ति,'ण'इति चाऽनुवर्त्त्य निषेधेन भाष्ये समाहितत्वात् । एतद्दृष्ट्या 'श्चु'रित्यस्याऽसिद्धत्व तु वचनसामर्थ्यान्न । इद च नकारा-ऽर्थमेव । सग्रहणं, शग्रहण[4], वर्गग्रहण चोत्तरार्थम् । तत 'श्चु'रिति । पूर्व-सूत्रमनुवर्त्तते । कार्यकालपक्षे बहिरङ्गतया तुकोऽसिद्धत्वाच्च) ।

'नस्य पदान्तस्ये'ति क्वाचित्कोऽपपाठ । 'नान्तस्य[5] पदस्ये'ति सामानाधिकरण्यस्योचितत्वात् । 'अलोऽन्त्य'परिभाषाऽप्रवृत्त्या 'ससजुषो रु'रितिवत्फलिताऽर्थकथनत्वस्याऽप्यभावात् । वैयधिकरण्ये तु 'पदाऽवय-वस्य नस्ये'त्येव लभ्यते, न तु 'पदान्तस्ये'ति ।

अपदान्तनकारेऽनुस्वारप्रवृत्त्या यथाकथञ्चित्फलितार्थकथनपरतया वा नेय[6] ।

ननु धुटमेवाऽनुवर्त्त्य, 'सी'ति साहचर्यात् 'शी'ति सप्तम्यपि षष्ठ्यर्थे व्याख्येया, षष्ठ्यन्तमेव वा श'इति पाठ्यमित्याशङ्क्याऽऽह–शश्छोटीति । अन्यथा पदान्ताज्झय परत्वाऽभावान्न स्यात् । विरप्[7]शमि'त्यादौ छत्वा-ऽभावाय 'पदान्तादि'ति तत्राऽऽवश्यकमिति स्पष्टमाकरे ।

---

१ इतोऽग्रे 'नान्तस्य पदस्येति (ना)र्थं '–इति च पुस्तकपाठ ।

२ क कुण्डलितोऽय ख पाठ. । प्रौढमनोरमायामपि चाऽयं दृश्यते ।

३ 'पदान्तस्ये'तिणत्वनिषेधाऽप्रवृत्त्या'इति शेष ।

४ 'शग्रहणम्' इति क्वचिन्न ।

५ 'नान्तस्य पदस्ये'ति क ग. पाठ ।

६ 'अपदान्त'इत्यारभ्य 'वा नेय 'इत्यन्त क ग पाठ । ख. नास्ति ।

७ 'लोके।विरप्शमित्यादौ' ख च पाठ ।

चतुष्टयमिति । चुत्व-तुकोरिव च्छत्वस्याप्यसिद्धत्वा'न्नश्छवी'ति रुत्वं न । यत्तु तुकश्चुत्वे छत्वस्याऽसिद्धत्वा'च्चयो द्वितीया'इति पक्षे चस्य च्छत्वेन छकार-शकारघटितरूपद्वयवृद्धेश्चिन्त्यमिदमि'ति । तन्न । वक्ष्यमाण-विकल्पैश्चतुष्टयत्वस्याऽभिमतत्वेन क्षत्यभावात् । अत एवोत्तरार्द्धे तदुक्ति । अत एव ञकार-छकार शकारा ऽनुस्वार-विसर्गाऽऽदीनां द्वित्वविकल्पेना-ऽऽधिक्येऽपि न क्षति ।[1]

यत्तु 'तुकि, तकारस्य पदान्तत्वाच्चुत्वस्याऽसिद्धत्वेन जश्त्वे, ततश्चु-त्वेन जकारे, तस्य 'खरि चे'ति चर्त्वे ह्यय चकार. । तत्र चर्त्वस्याऽसिद्धत्वा-'च्चयो द्वितीया' इत्यस्य प्राप्तेरेवाऽभावाद्यत्किञ्चिदेतदिति । तन्न । तुको जश्त्व प्रत्यसिद्धत्वा[2]दिति दिक् ।

ङमो ह्रस्वात् । 'मय[3] उञो व'इत्यत्र वाग्रहणादेवास्य नित्यत्वे सिद्धे, पुनर्नित्यग्रहण स्पष्टार्थम् । न[4] च विकल्पद्वयमध्यपाठेनैव नित्यत्वकल्पने, तन्मध्यपाति-'नश्चे'त्यादीनामपि नित्यताऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । स्वरितत्व-बलादनुवृत्तस्य पुन'र्वा'ग्रहणसामर्थ्यान्निवृत्तौ कल्प्यमानाया, स्वाऽनन्तर एव तत्कल्पनेनोपपत्तावन्यत्र तत्कल्पने मानाऽभावा[5]दित्याहु ।

---

१ 'छकार-छकार छकार शकारे'ति क्वचित्पाठ । स च क पुस्तके मसीलेपेन निराकृत. । ख च ग. पुस्तके तु स पाठो वर्त्तते एव ।

२ 'तुको जश्त्वं प्रत्यसिद्धत्वात् । अतोऽपि धुडनुवृत्ति कर्त्तुमशक्येति दिक्'— इति ख च पाठ । क कुण्डलित । ग नास्ति ।

३ 'हे मपरे' इति 'मय उञो वो वा' इति च विकल्पद्वयमध्ये पाठादेव नित्यत्वे सिद्धे' इति ख. च पाठ. ।

४ 'न च'इत्यारभ्य 'इत्याहु 'इत्यन्त' लघुशब्दरत्ने धृतोऽय ग्रन्थ इति क पुस्तके कुण्डलित. । ग नास्त्येव । ख तु वर्त्तते ।

५ इतोऽग्रे—'तस्मादुत्तरत्र 'मय उञो वो वे'त्यत्र वाग्रहणसामर्थ्याद्व्यवहितपूर्व-सूत्रे एव वाग्रहणस्य निवृत्तिरिति भाव ' इति लघुशब्दरत्नेऽधिक पाठ' ।

यद्यपि[1] 'पदस्ये'तिषष्ठ्यन्तमनुवृत्त[2] पञ्चम्यन्त'ङम'इत्यनेन सामानाधिकरण्याऽसम्भवादवयवत्वसम्बन्धेन विशेषणम्। मण्डूकप्लुत्या 'पदे' इत्यनुवृत्तेश्चा'ऽजादे. पदस्ये'त्यर्थ । तेन 'दण्डिने'त्यादौ नाऽतिप्रसङ्ग ।

न च 'पदस्ये'त्यधिकारेणैव 'नेड् वशि कृती'त्यादाविवाऽजादे. पदस्ये'त्यर्थसम्भवेन 'पदे' इत्यनुवृत्तिर्व्यर्थेति वाच्यम्। विशेषणविशेष्ययोरुभयो सप्तम्यन्तत्वे एव 'यस्मिन्विधि'रित्यस्य प्रवृत्त्या तथाऽर्थोऽलाभात्। अत एव 'लिट्त्सु' इत्यादौ धुडादिसिद्धि । अन्यथा सादे पदस्यैव स्यात्। स्पष्ट चेद भाष्ये। तथापि[3] वैयधिकरण्याऽपेक्षया विभक्तेर्लक्षणया सामानाधिकरण्यमुचितम्। तदेतत्फलितमाह—पदं तस्मादिति।

वस्तुतो विभक्तिविषयनियमवैयर्थ्याऽऽपत्त्या विभक्तेर्लक्षणयाऽसाधुत्वाद्व्यत्ययकल्पनाऽपेक्षया भाष्योक्त वैयधिकरण्यमेव न्याय्यम्। 'अची'ति सप्तम्या 'ङम'इति पञ्चम्या षष्ठ्यर्थकत्वम् । सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थ., उत्तरार्थश्च, 'यस्मिन्विधिरि'ति प्रवृत्त्यर्थश्च। स्पष्ट चेद 'तस्मिन्नि'तिसूत्रे भाष्ये।

ननु[4] 'ङम'इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य 'ङमन्तं यत्पद तदवयवस्य ह्रस्वात्परस्य ङमो ङमुडजादौ पदे'इत्यर्थोऽस्तु। 'पदस्ये'ति च 'मादुपधाया' इतिवदवयवषष्ठी[5] । 'अजादौ पदे' इत्युक्ते[6]'मनन्नि'त्यादावनन्त्यस्य न।

---

१ 'यद्यपि'इति ख च नास्ति ।

२ 'अनुवृत्तमपि पञ्चम्यन्त' ख च पाठ ।

३ 'तथापि' इत्यस्य स्थाने 'वस्तुतः' इति ख च पुस्तकयो पाठ ।

४ ननु 'ङम' इत्यारभ्य 'इत्याहु'रित्यन्त' ख च पाठोऽयं, प्रायो मनोरमाशब्दरत्नयो स्थितत्वात् क कुण्डलितो, ग नास्ति ।

५ 'अवयवषष्ठीति चेन्न । कुर्वन्नास्ते' इति क पाठ । 'अवयवषष्ठी । ह्रस्वात्परश्च प्रत्यासत्त्या उपस्थितङमेवेति चेन्न' च पाठ ।

६ 'अजादौ पदे'इत आरभ्य 'रूपम्'इत्यन्त पाठः क ग पुस्तकयोर्नास्ति ।

'म्ना अभ्यासे'इत्यस्य शतरि रूपमिति चेन्न ।

'कुर्वन्नास्ते' इत्यत्र णत्वाऽऽपत्ते । यदि 'कार्यकालपक्षे नुटो बहिरङ्गाऽसिद्धत्वान्न णत्वप्राप्ति'रित्युच्यते, यद्वा–'यदागमा' इति न्यायेनाऽऽगमानामागमिधर्मवैशिष्ट्यमपि बोध्यते इति आद्यनस्याऽपि पदान्तत्वमस्त्येव, स्पष्टं चेदं भाष्ये—इत्युन्यते, तदाऽपि[1] (सामानाधिकरण्यस्य न्याय्यत्वेन पदस्य विशेष्यत्वे–) 'ह्रस्वात्परस्य ङमन्तस्य पदस्याऽचि परे ङमुडि'त्येवाऽर्थ[2] स्यात् , न तु त्वदुक्त इति महदनिष्ट स्यादिति बोध्यम् । स्पष्ट चेदं सर्वं भाष्ये ।

'ङमो ह्रस्वादचि द्वे' इति तु न सूत्रितम् । यथोद्देशपक्षे पूर्वोक्ते णत्वाऽऽपत्तेरित्याहु[3] ।

ङमुडिति । 'ङम्' इति प्रत्याहारे कृतमपि टित्त्व सामर्थ्यात्संज्ञिन उपकरोति । तेन यथासङ्ख्यं ङुट्-णुट्-नुट' प्रवर्त्तन्ते ।

न च 'ङम पर उट् यस्मिन्नि'तिबहुव्रीह्याश्रयणेन ङुट् णुट्-नुट उपस्थापनीया इति वाच्यम् । व्यधिकरणबहुव्रीह्यापत्तेः । तेषामुच्चारणाऽभावेन उपदेशाऽन्त्यत्वाऽभावादित्संज्ञाऽनापत्तेश्च । (ङमुटि उकार उच्चारणाऽर्थ.)[4]।

'ङमन्तं यत्पदमि'ति[5] किम् ? । 'दण्डिनित्याहे'त्यादावनुकार्याऽनुकरणयोरभेदविवक्षायां सुबुत्पत्त्यभावे ङमुडापत्तेरिति ।

ननु 'परमदण्डिनौ' इत्यादावन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वान्नुट् स्यात् ।

---

१ 'तदा ङम इत्यस्यावृत्तौ मानाऽभावेन पदस्य विशेष्यत्वे ह्रस्वात्परस्य ङमन्तस्य'–इति च. पुस्तकपाठः ।

२ क ग. नास्ति । ख. पाठ ।

३ 'ननु ङम'(२६५ पृष्ठे)इत्यारभ्य 'इत्याहु'रित्यन्त. ख च पाठ । क तु कुण्डलित., लघुशब्दरत्ने ग्रन्थकृता घृतत्वात् ।

४ क कुण्डलितोऽयं ख पाठ । ग नास्ति ।

५ 'पदस्येति किम्' ख, ग पाठ. ।

न चो त्तरपदत्वे चे'तिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेध । 'अपदादिविधा'विति पर्युदासेन पदान्तत्वनिमित्ते विधावेव तत्प्रवृत्ते'र्न लुमते'तिसूत्रभाष्ये स्पष्टत्वात् । उत्तरपदस्य कार्यित्वे एव तत्प्रवृत्तेश्च । अत एव 'माषकुम्भवापेने'त्यादौ 'पदव्यवायेऽपी'तिनिषेधसिद्धिरिति चेन्न । 'ञ्जि च पदे' इत्यत 'पदे' इत्यनुवर्त्य 'अजादे पदस्ये'ति व्याख्यानेनाऽदोषात् । प्रकृतसूत्रभाष्ये 'तेन निषेधेन सिद्धमि'त्युक्तिस्त्वेकदेशिन इति न तद्विरोध (–इत्युपपादयिष्याम) ।

नन्वेवमपि विभक्त्यर्थान्वयाऽर्थं तदन्तस्य ङमपदेन वृत्त्योपस्थितेरावश्यकत्वेन, ङमि ह्रस्वाऽन्वयो न स्यात्, पदार्थैकदेशत्वादिति चेन्न ।

'ङमूरूप पदमि'त्यर्थमुपजीव्य विशेषणत्वज्ञानसापेक्ष–'येनविधि'-रित्यस्य प्रवृत्तत्वेन तस्यामवस्थाया 'ङमि ह्रस्वादि'त्यन्वये बाधकाऽभावेन, क्लृप्ताऽर्थाऽबाधेनैव तदन्तग्रहस्योचितत्वाच्च । स्पष्टा चेय रीति'र्येन विधि'रिति सूत्रे भाष्ये ।

अयं च कश्चिन्न । 'इको यणची'ति निर्देशात् । एतेन 'इकोऽचि यणि'-त्येव वक्तुं युक्तमित्यपास्तमित्याहु ।

[illegible] इति । ण्यल्लोपौ न स्थानिवत । पूर्वविध्यभावात् । (पूर्वत्राऽसिद्धे तन्निषेधाच्च) ।

---

१ 'पर्युदासेन पदान्तविधावेव' इति ख पाठ ।

२ 'न लुमतेति सूत्रभाष्ये स्पष्टत्वात्' इति क ग पाठ । ख. नास्ति ।

३ 'अत एव' इत्यारभ्य 'निषेधसिद्धि' इत्यन्त क ग. पाठ. ।

४ ख पाठ ।

५ 'पदार्थैकदेशत्वादिति चेन्न । लक्ष्याऽनुरोधेन, व्याख्यानेन च ङमूपदस्यैव ह्रस्वपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनेनाऽदोषात्'–इति ख पाठ. ।

समः सुटि । यद्यपि मोऽनुस्वारेण सिद्धः तथाऽप्यनुनासिकत्व-त्रिसकारत्वसिद्ध्यर्थमिदम् ।

रुप्रकरण इति । अत एव 'समः स्सुटी'त्यादौ प्रश्लेषेण सकार-विधानेनैवेष्टसिद्धौ, 'सम्पुम्कानामि'ति वचनं न कार्यमि'ति भाष्योक्तं सङ्गच्छते । 'रो पूर्वस्ये'त्युपलक्षणं, रुप्रकरणविधेयस्य । एवमुत्तरसूत्रे-रो पूर्वस्मादित्यपि ।

अयं चाऽधिकारः । तेनोत्तरसूत्रविषये एवैतयोः प्रवृत्तिः । 'अत्रे'ति तु रुप्रकरण एवाऽस्य सम्बन्धो, न त्वग्रे 'ढो ढे लोपः' इत्यादावित्यर्थ-सूचनार्थम् । 'तु'शब्दः 'परस्य नित्यं रुत्वं, पूर्वस्य तु वाऽनुनासिक'इति

---

१ इतोऽग्रे–'इदं च विधिसूत्रं, नाऽधिकारो, लाघवात् । अधिकारत्वे हि प्रति सूत्रमावृत्त्यापत्तौ गौरवाऽऽपत्तेः । 'मतुवसोरि'तिसूत्रे सम्बन्धाऽनापत्तेश्च । तद्विषये एतदप्रवृत्तौ हि तत्र 'वसु'ग्रहणं व्यर्थं स्यात् । तदर्थं तत्राऽपकर्ष-करणे गौरवम् । अत एवाऽत्रग्रहणं चरितार्थमेतद्रुप्रकरणे इत्यर्थकम् । अन्यथा-ऽधिकारादेव रुप्रकरणलाभे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव[1] । 'तु'शब्दस्तु–'अन्त्यस्य रुस्ततस्तु पूर्वस्याऽनुनासिक' इति विशेषस्य स्पष्टबोधनाय 'वा'शब्दवद्बोध्यः.'। इति ख. च. पाठः ।

२ 'अयं चाधिकारः' इत आरभ्य 'बोध्यम्' इत्यन्तः ख.पाठखण्डनात्मकः क. ग. पाठः ।

---

1 इतोऽग्रे—'किञ्चाऽत्र पक्षे पूर्वत्वे रोरवधित्वाऽलाभः । रोरनुनासिकस्य च सहैव विधानेन तस्याऽवधित्वेन ग्रहीतुमशक्यत्वात् । रुस्थानिनस्तु शब्दादु-पस्थितिर्दुर्लभा । विधित्वे 'मतुवसोरि'त्यतो रुरित्यनुवर्त्य पञ्चम्या विपरिणामा-त्तल्लाभः स्पष्ट एव । तुशब्दः पक्षद्वयेऽपि व्यर्थः । न चाऽधिकारत्वे परस्मा-त्कार्यिणो विशेषद्योतनार्थः सः, 'परस्य नित्यं रुत्वं, पूर्वस्य वाऽनुनासिक' इतीति वाच्यम् । स्वसूत्रोपात्तविधेयसम्बन्धेन निराकाङ्क्षतयाऽन्यत्राऽसम्ब-न्धात् । वाग्रहणन्तु'–इति च पुस्तकेऽधिकः पाठः ।

विशेषद्योतनार्थम् । अत एव 'मतुवसोरि'त्यत्रोपसङ्ख्यातयो'र्वन उपसङ्ख्यान' 'विभाषा भवदि'त्यनयोरुदाहरणेऽनुनासिकादेरनुच्चारण भाष्ये । विधिपक्षे तु तत्र प्रवृत्तिर्दुर्वारैव । अत्र च रुस्थानिन पूर्वस्याऽनुनासिक इति बोध्यम् ।[1]

'वा'ग्रहणन्तु स्पष्टाऽर्थमेव । 'अनुनासिकात्पर' इत्येव सिद्धे । न हि विकल्पं विना'ऽनुनासिकाऽभावपक्षे' इति सम्भवति । (इदमेव[2] ध्वनयितुं वृत्तौ 'तु-वे'ति शब्दौ नोक्तावित्याहु)।

ननु 'अनुनासिकादि'ति दिग्योगलक्षणा पञ्चम्यस्त्विवति चेन्न । (तत्र[3] ह्यनुनासिकपद यथाश्रुत, देशविशेषस्थवर्णमात्रोपलक्षण वा ? । नाऽऽद्य)। 'अत्राऽनुस्वारपराऽनुनासिक पूर्वस्य तु वे'ति न्यासेन सिद्धौ 'अनुनासिकात्पर' इति सूत्रस्य वैयर्थ्याऽऽपत्ते । (नान्त्य[4] । पूर्वसूत्र इवाऽत्रापि 'रु'इत्यनुवृत्त्यैव पूर्वशब्दमनुवर्त्त्य, परशब्दयोगेन पञ्चम्या विपरिणम्य 'रो' पूर्वस्मात्पर' इत्यर्थेनैव सिद्धौ 'अनुनासिकादि'त्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्ते) अतो ल्यब्लोपे पञ्चमीत्याह—अनुनासिकं विहायेति ।

एव च सम्भाविताऽनुनासिक्यगुणक एव परत्वेऽवधि । ससर्गवद्विप्रयोगस्याऽपि विशेषाऽवगतिहेतुत्वात् । यथा 'अवत्सा धेनुरानीयतामि'त्यादावित्याशयेनाऽऽह—रो पूर्वस्मादिति । (रु[5]प्रकरणस्थादित्यर्थ)।

अनुस्वारागम इति । परशब्दादेतल्लाभ । अयमनवयव एव, अवयवत्वे मानाऽभावात् ।

---

१ 'अथ चाधिकार' (२६८ पृष्ठे) इत आरभ्य 'इति बोध्यम्' इत्यन्त ख पाठखण्डनात्मक क ग पाठ ।

२ क ग नास्ति । ख पाठ ।

३ क ग नास्ति । ख च पाठ ।

४ क ग. नास्ति । ख. च पाठ ।

५ क ग नास्ति । ख पाठ ।

विसर्जनीयस्य। नन्ववसानेऽपि प्रवृत्त्यापत्ति । विसर्जनीयेन खर इव तस्याऽपि निमित्तस्याऽऽक्षेपात्। न चाऽवसाने संहिताऽधिकारादेव न भविष्यति, अवसानसञ्ज्ञया[1] संहितासञ्ज्ञाया बाधादिति वाच्यम्। सञ्ज्ञि-भेदेन बाध्यबाधकभावाऽयोगात्[2]। संहिताऽधिकारपठिताऽवसानकार्याणा-मसम्भवदुक्तिकत्वाऽऽपत्तेश्च।

न च तेषु न संहिताऽधिकार । 'तोर्ली'त्यादौ मण्डूकप्लुत्यापत्ते.। स्पष्ट चेदमत्रैव भाष्ये। (प्रथमे[3] संहिताऽवसानसञ्ज्ञयोर्द्वयोरपि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वाच्च) इति चेन्न । 'खरवसानयो'रित्यतो मण्डूकप्लुत्या एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञया[4] 'खरी'त्यनुवृत्ते । तदाह—खरीति।

यत्तु 'रो री'त्यस्याऽग्रे-'खरि स', 'रो सुपि', 'शर्परे विसर्जनीय.', 'अवसाने', 'वा शरि', 'कुप्वोः ⨯क⨯पौ च'इत्यादि'इडाया वे'त्यन्त पठित्वा, 'भोभगो'इत्यादिप्रकरण 'रु'पदघटित 'मय उञो(वो)वे'त्यन्तं पाठ्यम्। ततो'ऽपदान्तस्ये'त्यादि । 'शर्परे'इत्यादौ च 'रो'रित्यस्य नाऽनुवृत्ति । अस्वरितत्वात्, 'काम्ये रोरेवे'ति वार्त्तिकाच्च। एव च 'खरवसानयो'रिति-सूत्रे 'विसर्जनीय'ग्रहण, प्रकृतसूत्रं च न कार्यम्। न च कवर्गतृतीयादौ 'कुप्वो'रिति स्यादिति वाच्यम्। मण्डूकाऽनुवृत्त्या 'कुप्वो'रिति सूत्रे खरी'-त्यस्य सम्बन्धेनाऽदोषा'दिति। तन्न। 'गीर्ष्वि'त्यादौ 'वा शरी'ति पाक्षिक-विसर्गाऽऽपत्ते । 'रो सुपी'ति चाऽनन्तरस्येति न्यायात्तस्यैव नियम स्यात्। 'वा शरी'त्यस्याऽसिद्धत्वाच्च।

---

१ इतोऽग्रे-'महासञ्ज्ञाबलात्पूर्वंपरयो सनिकर्षे एव तत्सत्त्वाच्चेतिवाच्यम्'च पाठ'।

२ इतोऽग्रे—'स्वापेक्षया पूर्ववर्णमादाय पूर्वपरयो सनिकर्षस्य सत्त्वाच्च' इति च. पुस्तके पाठ ।

३ ख पाठ'। क ग नास्ति।

४ 'प्रतिज्ञया च' च. पुस्तके पाठ.।

सिद्धान्ते तु 'वा शरी'त्यस्य विसर्गस्थानिकत्वान्नियमेन 'खरवसानयो-रि'तिविसर्गाऽभावे प्राप्तिरेव नास्ति ।

यदि तु 'वा शरी'त्यत्र 'रो सुपी'त्यनुवर्त्त्य, वाक्यभेदेनाऽर्थोऽधिकारान्नियमपरतया व्याख्याय, तस्याऽपि नियमेन व्यावृत्तिरित्युच्यते, तर्हि पर्यवसन्नेकपदलाघवाय स्वरितत्ववाक्यभेदाऽऽदिकल्पन'सेय महतो वशस्तम्बाल्लट्वाऽनुकृष्यते'इति 'ऋलृक्'सूत्रस्थभाष्यविरोध । 'कुप्वोः ≍क-≍पौ चे'तिव'खरवसानयोर ' इत्येव सिद्धे पर्यायेषु लाघवगौरवाऽनादरेणैव विसर्जनीयपदस्य सत्त्वेन, वर्णकृतलाघवगौरवस्याऽप्रयोजकत्वादित्याहु ।

सम्पुंकानां सो वक्तव्य इति । 'सम सुटि' 'पुम. खय्यम्परे' 'कानाम्रेडिते' इति सूत्रत्रये 'स' इत्युपसङ्ख्याय, 'सम सुटी'त्यत्र सकार प्रश्लिष्य वा, एतै सकार एव विधेय इत्यर्थ. । एव चाऽस्याऽसिद्धत्वाद्रुत्वा-ऽभावेन विसर्गाऽभावे, तत्तद्विधीनामप्राप्तिरेवेति भाव । स्पष्टश्चाऽयमर्थ. 'सम. सुटी'ति सूत्रे भाष्ये ।

ये त्वनेन वार्त्तिकेन विसर्गस्य स विदधति, तेषा गौरव स्फुटमेव । भाष्यविरोधश्च ।

'रुप्रकरणे' इति व्याख्यानस्य फल दर्शयितुमाह—**'समो वा लोप-मिति** । यत्तु—

'उपधारञ्जनं कुर्यान्न-मो रुकरणे सति ।

लोपे, प्रकृतिभावे वा नोपधारञ्जनं मतम्' ॥

उपधारञ्जनम् = अनुनासिकाऽनुस्वाराऽऽगमरूपम् । **न-मो** = नकार-मकारयो । प्रकृतिभावोदाहरणन्तु 'नॄन्पाही'त्यादीति (—वेदभाष्ये

---

१ इतोऽग्रे–'लोपस्यापि रुप्रकरणस्थत्वादिति । प्रकरणपरतया व्याख्याने मानन्तु प्रागवोचाम । एतेनोपधारञ्जन कुर्यात्' इतिवेदभाष्योक्तमपास्तम् ।' च पाठ ।

२ क ग नास्ति । ख पाठ. ।

उक्तम्)। तत्तु प्रातिशाख्यत्वात्तच्छाखामात्रविषयमित्याहु[2]।

ननु लोपेऽपि द्वित्वाऽभावेनैकसकारस्य, द्वित्वेन द्विसकारस्य च सिद्धत्वात् 'सम सुटी'ति सूत्र व्यर्थमित्यत आह—त्रिसकारमपीति। 'स्को'रिति सलोपस्तु न। 'सम सुटी'त्यादीनामसिद्धत्वात्। (अत[3] एव 'झलो झली'त्यपि न। सिच एव तेन लोपाच्च)।

ननु पुनर्द्वित्वेन त्रिसकारस्याऽपि सिद्धत्वात्सूत्रं व्यर्थमेव[4]।

न च[5] 'एक पूर्वपरयो'रित्यधिकारस्थ–'संप्रसारणाच्चे'त्यादिसूत्रेषु स्पष्ट भाष्ये पठितेन 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन न पुनर्द्वित्वम्। 'एक पूर्वपरयो'रित्यत्राऽपि भाष्ये ध्वनितोऽयमर्थ। तत्र हि–

यथा[6]'ऽनयो पूलयो कट कुर्वि'त्यादावेकवाक्यतयैव बोधादेकत्वविवक्षणेनोभयसम्बन्ध्येककटकरणप्रतीतिस्तथा 'आदचि पूर्वपरयोर्गुण' इत्यादावपि द्वन्द्वनिर्देशाद्विधेयगतसङ्ख्याविवक्षणाच्चोभयो स्थाने एक एवादेशो भविष्यतीत्येकग्रहण प्रत्याख्यातम्।

तत शङ्कित–शास्त्राऽधिकारिण पुरुषान् प्रति प्रवृत्त सस्कारकं तत्तच्छास्त्र, प्रतिपुरुषमेकवाक्यतया सस्कृदेवाऽर्थबोधकम्। यथा 'वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीते'त्याधानेनाऽग्नि सस्कुर्यादित्यर्थक प्रतिब्राह्मणं सकृदेवाऽर्थबोधकम्, सकृदेव स्वविषये प्रवर्त्तक च। अत एव पुन. पुनर्नाऽऽधानादिसस्कार। तथा व्याकरणशास्त्रस्य 'अवर्णादचि पूर्वपरयोर्गुणो

---

१ 'प्रतिशाख्यत्वाच्छन्दोमात्रविषयम्' ख पाठ।

२ इतोऽग्रे–'यदि तु वेदे क्वचिदनुनासिकाऽभावविशिष्ट प्रयोगो दृश्यते, तर्हि स च्छान्दसत्वात्साध्य इत्याहु'—च पाठ।

३ 'अत एव' इत्यारभ्य'लोपाच्चे'त्यन्त क कुण्डलित पाठ। ख ग नास्ति।

४ 'व्यर्थमेवेति चेन्न। लक्ष्येलक्षणस्येतिन्यायात्' इत्येव क. पाठ।

५ 'न च' इत्यारभ्य 'तत्रैव निरूपयिष्याम '(२७७ पृष्ठे) इत्यन्तस्तु क कुण्डलित, प्राय' ख. ग च. पाठ। ६ 'यथाऽनयो.' इत्यारभ्य तत्रैकग्रहणमावश्यकम्' (२७३ पृष्ठे) इत्यन्तः क कुण्डलित पाठ। ख ग च नास्ति।

भवति, गुणवान् शब्दश्च साधुर्भवति, स च प्रयोक्तव्य' इत्येतावत्पर्यन्त व्यापारात्तत्सकृतस्यैकस्य खट्वेन्द्रस्य प्रयोगेण शास्त्रार्थस्य करणान्मालेन्द्रादि-प्रयोगो न स्यात्। अतस्तत्तल्लक्ष्यविषयवाक्योपप्लवेन वाक्यभेदोऽवश्य वाच्यः। तद्वत्पूर्वपरविषयेऽपि स्यादिति तत्रैकग्रहणमावश्यकमिति।

तत्र हि जातिपदार्थे तज्जात्याश्रयकचिद्व्यक्तौ चरितार्थस्य व्यक्त्यन्तरे प्रवृत्तिर्न स्यात्। यथाऽग्न्याधानमेकपुरुष प्रति सकृदेव प्रवर्त्तते। न च तुल्यन्यायात्तस्याऽपि पुरुषाऽन्तरेऽप्रवृत्त्यापत्ति[2]। आधानस्य यज्ञद्वारत्वेन[3], यज्ञेच्छत्वात्सर्वेषा,सर्वान् प्रति प्रवृत्तेरित्याशङ्क्य, अत्रा[4]ऽपि विनिगमनाविर-

---

१ इतोऽग्रे–'तत्र गुणो भवतीत्याद्यशो लक्ष्यसस्कारफलक एव। यथाऽऽधान मग्निसस्कारकम्। शास्त्रतात्पर्यविषयप्रयोगविधिश्च पुरुषसंस्कारक एवेति तदाशय। तत सिद्धान्तित–यथा नित्यनैमित्तिककाम्यविधीनां तदकरण-जन्यप्रत्यवायपरिहाराय, फलाय च वाक्यभेदेन तत्तद्विषयकशास्त्रोपप्लवा-त्पुनः पुन प्रवर्त्तकत्व, तथा ममाऽप्यसाधुप्रयोगे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यसमत्व प्रयोगविधे, 'एक शब्द सम्यग्ज्ञात, शास्त्रान्वित, सुष्ठु प्रयुक्त, स्वर्गे लोके कामधुग् भवती'त्यनेन काम्यत्व चेति तत्तद्विषयाऽनन्तवाक्यो-पप्लवेन भवत्येव मालेन्द्रादिप्रयोग इति। एव प्रयोगविध्यशस्य नित्य-काम्यत्वव्यवस्थापनेन गुणविध्यशस्य शुद्धलक्ष्यसस्कारार्थत्वमेवोक्तम्। एवञ्च तस्याऽऽधानादिवदेवाग्निस्थानीयलक्ष्येषु सर्वेषु प्रवृत्तावपि, एकाग्ना-विवैकलक्ष्ये नाऽऽवृत्तिरिति पूर्वपरयोर्नाऽऽदेशद्वयप्रसक्तिरिति तत्तात्पर्यम्। एवञ्च स्पष्टमेव पूर्वपक्षसिद्धान्तयोरय न्याय. सस्कारकविधिविषये सिद्धान्तित इति भाव.' इति लघुशब्दरत्नेऽधिक पाठः।

२ इतोऽग्रे–तत्र 'व्यक्तिपक्षस्यैवावश्याश्रयणीयत्वात्' इति च पाठ।

३ यज्ञोपायत्वेनेत्यर्थ।

४ 'अत्रापि व्यक्तिपक्षे सर्वत्र प्रवृत्ति। किञ्च विनिगमनाविरहात्' च पाठ।

हात्सर्वत्र प्रवृत्तिरिति 'न ब्राह्मणो हन्तव्य' इत्यादिदृष्टान्तेन समाहितम्।

एव च तुल्यन्यायतया एकपुरुषे पुन पुनराधानाऽप्रवृत्तिवदेकव्यक्तौ शास्त्रस्याऽपि पुन पुनर्न प्रवृत्तिरिति ध्वनित एवाऽय न्याय ।

किञ्च 'झरो झरी'त्यादिलोपाना वैकल्पिकतया, पक्षे द्वित्वानामानन्त्याऽऽपत्त्या, परिनिष्ठतत्वाऽभावरूपदोषवारणाय क्वचिद्विश्रान्तौ कल्पनीयाया, लाघवेन प्रथमप्रवृत्तावेव विश्रान्तिर्युक्तेति वाच्यम्।

त्वदुक्तरीत्या तत्प्रवृत्तावानन्त्यापत्तिर्बीजम्। न च सा प्रकृतेऽस्ति। द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वेन यावच्छक्ति द्वित्वसहितप्रयोगस्य परिनिष्ठितत्वसम्भवात्। अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकाऽनाक्रान्तत्व हि परिनिष्ठितत्वम्।

किञ्चाऽऽष्टमिकवर्णद्वित्वस्य स्थानेद्विर्वचनत्वाल्लक्ष्यभेदोऽस्त्येवेति चेत्।

अत्राऽऽहु –'आनन्त्याऽऽपत्तिस्तद्बीजमि'त्येतद्भाष्यविरुद्धम्। तथा हि सति—काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा–काशकृत्स्नी, तामधीते 'काशकृत्स्ना ब्राह्मणी'त्यत्र 'अण्योऽकार' इति व्याख्यानेन 'प्रोक्ताल्लुगि'त्यनेन लुप्तद्वितीयाऽणमादाय 'टिड्ढाणञि'त्यस्य प्राप्त्यभावेऽपि, प्रोक्ताऽर्थोत्पन्नाऽलुप्तप्रथममादाय प्राप्तस्य ङीपो 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'तिन्यायेन वारण'मनुपसर्जनादि'ति सूत्रे तत्प्रत्याख्यानाऽवसरे भाष्यकृत्कृतमसङ्गत स्यात्। न ह्यत्राऽऽनन्त्याऽऽपत्ति । ङीपि सत्यदन्तत्वाऽभावेन, एकङीपा स्त्रीत्वस्य बोधनाच्च पुनरप्रवृत्ते ।

अपि चोद्वोढामित्यादौ 'उद्वह् स् तामि'त्यवस्थाया सिज्लोपादेरसिद्धत्वात्सिचि वृद्धावोकारे च कृते, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'तिन्यायेन पुनर्वृद्धिर्नेति'सिचि वृद्धि'रितिसूत्रस्थभाष्य विरुध्येत। आनन्त्याऽऽपत्तेरभावात्।

न च तत्र 'ओदि'तितपरकरणसामर्थ्यान्न वृद्धिरिति वाच्यम्। अशाब्दत्वात्। अतत्कालव्यावृत्तेरेव तेन शब्दमर्यादया लाभात्।

---

१ 'सिचि वृद्धौ, वर्णग्रहणसामर्थ्येन ओकारे' इति च.पुस्तकपाठः।

एतेन 'दध्यत्रे'त्यादौ पूर्वं धस्य द्वित्वे, जश्त्वे, लक्ष्यभेदात्पुनर्द्वित्व-मि'ति परास्तम् । पूर्वमकारस्य, इदानीमोकारस्येत्यादिलक्ष्यभेदस्य 'उदवोढामि'त्यादावपि सत्त्वेन, पूर्वोक्तभाष्यविरोधात् । विकाराऽन्याऽऽनुपूर्व्यैक्येन लक्ष्यैक्यन्तु ममाऽप्यस्त्येव । जश्त्वस्याऽसिद्धत्वेन लक्ष्यभेदाऽभावाच्च ।

न चैवमपाचितरामित्यादौ 'तशब्दलोपे पुनश्चिणो लुगित्यस्य प्रवृत्त्या तरपोऽपि लुक् स्यादि'त्याशङ्क्य 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन वारण भाष्योक्तमसङ्गत स्यात्। विकाराऽन्यानुपूर्व्यैक्याऽभावेन लक्ष्यभेदादिति वाच्यम् । इमामेवाऽनुपपत्तिमुक्त्वा'ऽथवा क्ङितीत्यनुवर्त्त्य, षष्ठ्या विपरिणमय्य, 'क्ङितो लोप' इत्यस्य, लक्षणभेदमाश्रित्याऽऽभीयाऽसिद्धत्वरूपस्य च समाधानान्तरस्य भाष्य एव कृतत्वेनाऽदोषात्[2] । एव च प्रकृते न्यायाऽप्रवृत्तौ बीजाऽभावेन पुनर्द्वित्वाऽप्रवृत्त्या सूत्रमावश्यकमेव ।

अत एव'लिटि धातो'रितिसूत्रे 'अनभ्यास'ग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । 'एकस्यैकाऽचो द्वित्वे कृते, एकाज्व्यपदेशहेतोरचो द्विरुक्तत्वादनेन न्यायेनाऽच' पुनर्द्वित्वाऽप्राप्ताववयवाऽन्तरस्यैकाऽच्त्वाऽभावेन तदप्रवृत्तौ, तद्व्यर्थमि'ति कैयटेनोक्तम्[3] ।

नन्वेकेन पुरुषेण ज्योतिष्टोमाऽऽदियज्ञाऽङ्गमग्निसंस्कारफलकमाधानं फलाऽभावाद्यथा पुन' पुनर्नाऽनुष्ठीयते, तथा शास्त्रमप्येकप्रयोगे सकृत्कृतसस्कार फलाऽभावात्पुनर्न प्रवर्त्तत इति हि तन्न्यायबीज 'सम्प्रसारणाच्चे'त्यत्र भाष्ये उक्तम् । यत्तु काम्य[4], यदप्यकरणप्रत्यवायपरिहारफलक,

---

१ 'आनुपूर्व्यैकवाक्येन' ख पाठ ।

२ इतोऽग्रे–'एव भाष्यव्याख्यान च तवाऽप्यावश्यकम्' इति च. पाठः ।

३ इतोऽग्रे–'सन्नन्तादिभ्यो णिचि, चङि, द्वित्वाऽभावार्थं तदिति च कैयटेनोक्तम् । एवञ्चाऽत्राऽकर्त्तव्यपरं भाष्य बोध्यम्' इति च. पाठ ।

४ 'काम्यवदप्यकरण' ख. पाठ ।

तदावर्त्तत एव। यथा फलभेदाद्भिद्यमाना ज्योतिष्टोमादयः पुनः पुनरनुष्ठीयन्ते, यथा च नैमित्तिकानि प्रतिनिमित्तमनुष्ठीयन्ते, तद्वदिहाऽपि शास्त्रज्ञानपूर्वकप्रयोगे स्वर्गाऽऽदिरूपफलोक्ते काम्यवद्वा, नैमित्तिकवद्वा, एकप्रयोगेऽपि लक्ष्यभेदात्पुनः पुनः शास्त्रप्रवृत्तिरि'त्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम्।

अत एव 'न संप्रसारणे' इति निषेधश्चरितार्थः। तत्र लक्ष्यभेदादिवत्फलभेदादपि पुनः प्रवृत्तिर्दुर्वारा। एवं च प्रकृते तृतीयचतुर्थादिश्रवणरूपफलभेदात्पुनः पुनः प्रवृत्तिः स्यादेवेति चेन्न।

अच्परयत्त्वावच्छिन्नोद्देशेन हि द्वित्वं विधेयम्। तत्फलं च तद्रूपलक्ष्यसंस्कार एव, न त्वन्यत्। ज्योतिष्टोमाऽऽदेः स्वर्गकामाऽऽदिपदैः फलबोधनवदत्र तदभावात्। नाऽपि नित्ये प्रत्यवायपरिहारादिवदत्र तथा किञ्चित्फलकल्पकमस्ति। स्वर्गादि तु शास्त्रज्ञानपूर्वकप्रयोगस्य फलं, न तु शास्त्रप्रवृत्तेः। 'एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः, सुप्रयुक्तः, स्वर्गे लोके कामधुग्भवती'ति श्रुतेः। संस्कारस्य च सकृत्प्रवृत्त्यैव कृतत्वान्न पुनः प्रवृत्तिः।

अच्परयत्त्वावच्छिन्नेऽन्यस्मिंस्तु भवत्येव। यथा 'सुद्ध्युपास्य' इत्यत्र धसयोर्द्वित्वम्। एवं सम्प्रसारणाऽऽदिविधौ यण्त्वावच्छिन्नं, पदान्तसंयोगाऽऽदिस्थसत्वाऽवच्छिन्नं चोद्देश्यमिति यावदुद्देश्यं पुनः पुनः प्रवृत्तिर्भवत्येवेति न दोषः।

न चैवं वृद्धिविधावपि हलन्तसम्बन्ध्यन्त्यसमीपाऽच्त्वाऽवच्छिन्नं लक्ष्यमित्योकारस्याऽपि वृद्ध्यापत्तिः। 'इरयो रे'इतिद्विवचननिर्देशेन तत्तत्सम्बन्ध्यागमविकारादिकृतभेदमादाय लक्ष्यभेदस्याऽत्राऽनाश्रयणात्। वर्णश्रवणरूपफलन्तु लौकिकत्वान्न पुनः प्रवृत्तौ प्रयोजकम्। 'सम सुटी'तिसूत्राऽऽरम्भाच्च।

येऽप्यग्निर्यथाऽदग्धमेव दहत्येव शास्त्रमपि कृतसंस्कारमेकत्र प्रयोगे

---

१ 'तत्तद्धातुसम्बन्धि यण्त्वावच्छिन्नं।' च पाठः।

२ एतस्या युक्तेर्लघुशब्दरत्ने 'सुद्ध्युपास्य'इत्यत्र नागेशभट्टैः स्वयमेव खण्डनं कृतम्–'इरयो रे'इतिद्विवचनं तु न मानमि'त्यादिना।

पुनर्न संस्करोती'त्येतन्न्यायबीजमाहु । तेषामपि मते 'भूयादि'त्यादौ न दोष । यथा एकस्यैव वस्तुन एकाऽवच्छेदेन दग्धस्याऽपरभागावच्छेदेन दाहायाऽग्ने पुन प्रवृत्तिर्दृश्यते, तथा शास्त्रस्याऽपीति ।

किञ्च यथा वत्सो दोहनाय पूर्वं पयोग्रहणे प्रवृत्तोऽपि, पुनर्दुग्धपय-शेषग्रहणाय प्रवर्त्तते, यथा वा पर्जन्य स्वेन पूर्णे कृतेऽपि क्षेत्रे पुन पुनर्वर्षति, तद्वच्छास्त्रस्याऽपि क्वचिल्लक्ष्याऽनुरोधेन पुन॰ प्रवृत्तेरप्यङ्गीकार । स्पष्ट चेदं 'शदे शित' इत्यत्र भाष्यकैयटयो ।

यदप्युक्त–'वर्णद्वित्व स्थानेद्विर्वचनमि'ति । तदपि न । एकस्य विधि-विषयताया लाघवेनाऽतिरिक्ताऽऽदेशकल्पने गौरवेण च, 'पर'इत्यस्यो-च्चारणक्रियानिरूपितकारकविभक्त्यन्तत्वस्योचितत्वेन च, षाष्ठद्वित्ववद् द्वि प्रयोगपक्षस्यैवाऽत्र न्याय्यत्वात् । आष्टमिकपदद्वित्वे तु यथा स्थाने-द्विर्वचन तथा तत्रैव निरूपयिष्याम ।

ननु 'सम. सुटी'ति सूत्रे 'वे'ति पाठेनैव पक्षे मोऽनुस्वारे सिद्धे, 'अनुनासिकात्पर' इति व्यर्थमत आह—[3]अपि रूपद्वयमिति । नन्व-नुस्वारस्याऽनच्त्वात्तत परस्य द्वित्व न स्यादत आह—अनुस्वारेत्यादि ।

अकारस्योपरीति । यद्यपि 'हयवरट्'सूत्रभाष्येऽट्स्विति सामान्यत उक्त, तथापि 'पुस्वि'त्यादावुकारं निमित्तीकृत्याऽनुस्वारव्यवधाने षत्व-माशङ्क्य नुम्स्थानिकाऽनुस्वारस्यैव 'नुम्विसर्जनीये'तिसूत्रे ग्रहणान्ने'ति-समाधानपरभाष्यबलादिदमवसीयते । इकाराद्युत्तरं पाठे हि अनुस्वार-मिण गृहीत्वा 'आदेशप्रत्यययो'रिति षत्व दुर्वारमेव स्यादित्याहु ।

शर्षु चेति । इद च 'हयवरडि'तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'कुप्वो ᳲकᳲपा'-विति निर्देशश्चाऽत्र प्रमाणम् ।

---

१ क, ग. पाठ. । ख तु 'आष्टमिक'इति नास्ति । 'पदद्वित्वे तु' इत्येव तत्र पाठ. ।

२ 'यथाऽनयो ' (२७२ पृष्ठे) इत्यारभ्य सर्वोऽय ग्रन्थ क कुण्डलित. । प्राय ख ग च पाठोऽयम् ।　　३ 'अपि' इति च नास्ति ।

अयं च पाठोऽनित्य । 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि', 'अट्कुप्वाङ्-नुम्व्यवायेऽपी'त्यनयोर्विसर्जनीयाऽनुस्वारोपलक्षक'नुम्'ग्रहणात् । अत एव 'यज्ञ'इत्यत्र यम्परत्वेऽपि'ज'द्वित्वम् । स्पष्ट चेद 'मुखनासिके'तिसूत्रे कौस्तुभे इत्याहु । ([1]एतेन 'हरि कर्त्ते'त्यादौ पूर्वसवर्णदीर्घो, 'हरिं स्मरे-दि'त्यादौ यणादिक च स्यादि'ति परास्तम् । विसर्गादीनामसिद्धत्वाच्चे[2]) ।

ननु 'व्यञ्जनानामज्व्यतिरेकेण कालाऽन्तरं नाऽस्ती'तिमते व्यञ्जना-त्परस्यैकस्याऽनेकस्य [3]वोच्चारणे विशेषो[4]ऽभावोऽत आह—अनुनासिक-वतामिति । तत्रोच्चारणे विशेषाऽभावकल्पने इदं वचन व्यर्थमेव स्यात् । तेषा पृथक्कालाऽन्तराऽभावे तत्तत्प्रयुक्तलाघवगौरवाऽऽदिविचारा ऽसङ्गतिश्च स्यादिति भाव ।

अनुस्वारादीना शर्षु पाठस्योपसङ्ख्याने फलमाह-अनुस्वारवता-अपिना कस्य सग्रह । ([5]पूर्वोक्ताऽर्थकल्पनाऽभावे सूत्रवैयर्थ्यमपि र्शयितुमाह—एषामष्टादशानामिति) । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्ते-राह—वचनाऽन्तरेणेति । 'यणो मय' इत्यनेन । एकस्यैव शास्त्रस्य पुन. वृत्तौ हि स न्याय इति भाव । ननु वचनयोर्युगपत्प्रवृत्तौ, क्रमेण वा वृत्तौ, एकस्यैव विधानाऽऽपत्ति । [6]'द्वे' इत्यनेन उच्चारणद्वयस्यैव विधेय-

---

क कुण्डलितोऽय ख च पाठ । ग तु नास्त्येव ।

इतोऽग्रे— अत एव 'हरिर्जयती'त्यादौ 'झला जशि'ति न । स्थानप्रयत्नाभ्या-मन्तरतमेऽन्यत्र चरितार्थत्वाच्चेत्याहु ' इति च पाठ ।

'चोच्चारणे' इति पाठान्तरम् ।

'विशेषाऽभावात्सूत्र व्यर्थमेवेत्यत आह' इति ख पाठ ।

क कुण्डलित. ख च पाठ । ग नास्ति ।

'द्वे' इत्यस्य संख्येयपरत्वेन, शब्दद्वयस्योच्चारणसाध्यत्वेन, तस्य बुद्ध्यारोहा-ऽऽवश्यकत्वा'त्पर' इत्यादिषष्ठ्या कारकविभक्तित्वस्य न्याय्यत्वाच्चो च्चारणे' इत्यध्याहारेणोच्चारणद्वयस्यैव विधेयत्वादिति चेन्न । पूर्वत्राऽसिद्धत्वात्' इति ख च पाठ', क पाठस्थाने ।

त्वादिति चेन्न। पूर्वत्राऽसिद्धत्वात्[1] शास्त्रयोः क्रमेणैव प्रवृत्तिः । तत्र प्रयोग-समवाय्यन्यवर्णोच्चारणवदेकतकारोच्चारणस्य सिद्धत्वेन, एकस्यैव विधि-तात्पर्यविषयता । ([2]तत्रैकस्य द्वितीयोच्चारणस्यैकेन साधुत्वबोधनेऽपि, द्विती-येन तयोर्मध्येऽपरस्य द्वितीयस्योच्चारणस्य साधुत्वबोधे क्षत्यभावादिति दिक्)।

([3]यत्तु 'अनुस्वारपक्षेऽणोऽप्रगृह्यस्ये'त्यनुनासिको न, 'अनुनासिका-ऽभावपक्षे' इत्युक्तत्वादित्याहुस्तन्नेति ध्वनयन्नाह—अण इति। तस्या-ऽसिद्धत्वान्नाऽत्र तद्ग्रहणमिति भावः) ।

पुम । पुस सयोगाऽन्तलोपे कृतेऽवशिष्टभागस्येदमनुकरणम् । 'अम्परे' इति बहुव्रीहिः । ≍क≍पयोरिति । 'कुप्वो'रितिसूत्रविधेययोरि-त्यर्थः । 'इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्ये तिसूत्रे'ऽप्रत्ययस्ये'त्यस्य 'प्रत्यया-ऽवयवभिन्नस्ये'त्यर्थादिति[4] भावः ।

([5]केचित्तु पूज्य उकारादेशो म्सुन्प्रत्ययः । एवं च टिलोपाऽर्थं डित्त्व-सामर्थ्यादि नाऽऽश्रयणीयमित्याहुः । तन्मते 'प्रत्ययभिन्नरूपविसर्गस्ये'ति-सामानाऽधिकरण्येनाऽन्वयेऽपि न क्षतिः । सस्य सयोगाऽन्तलोपेऽवशिष्टो

---

१ पूर्वत्राऽसिद्धत्वात्परत्वाद्वा' ख पाठः । 'पूर्वत्राऽसिद्धत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा' इति तु सदाशिवभट्टीये पाठः ।

२ क ग नास्ति । ख पाठः । एतत्स्थाने—'सा च व्यक्तिपक्षे एतद्विषयक-लक्षणद्वयवैयर्थ्यापत्तेः पूर्वप्रवृत्तेन'आगन्तूनामन्ते निवेश'इति न्यायबाधे मानाऽभावेन च परं,तत्साधुत्वं वा बोध्यते । उत्तरप्रवृत्तेन तु सामर्थ्या-त्पूर्वं , तत्साधुत्वं वा बोध्यते । स्वकृतनिमित्तविनाशेनाऽकृतव्यूहपरिभाषा-प्रवृत्तिस्तु नेति त्रितस्य सिद्धिरिति दिक्'—इति च. पाठः ।

३ क कुण्डलितः पाठः । ख ग च नास्ति ।

४ 'भिन्नस्येत्यर्थं इति पक्षे इदम्' च पाठः ।

५ क ग पुस्तके नास्ति । ख च पाठः ।

मकार एव प्रत्यय इति, अत्रत्येव प्रत्ययरूपो विसर्ग इत्याहुरिति दिक्)।

अव्युत्पत्तीति । तत्पक्षे प्रकृतिप्रत्ययविभागाऽभावादिति भाव. । अत्र च ज्ञापकम् 'अत कृकमी'तिसूत्रे 'कमि'ग्रहणेनैव सिद्धे 'कंस'ग्रहणम्।

षत्वेति ।(षत्वस्याऽपीत्यर्थ)[1]। इदमनुनासिकपक्षे[2] । अनुस्वारपक्षे तु 'कुप्वो'रित्यस्यैव प्रवृत्ति । तत्पक्षेऽनुस्वारव्यवधानेनोदुपधत्वाऽभावात्।

पुक्षीरमिति । न च 'घस किचे'तीरनि,कित्त्वादुपधालोपे, 'खरी'ति चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात्खयुपरत्वमेव नाऽस्तीति वाच्यम् । अव्युत्पत्तिपक्षाऽऽश्रयणात् । व्युत्पत्तिपक्षे[3] तु 'क्षीर क्षरतेर्घसेर्वे'ति निरुक्तप्रामाण्यात्क्षरधातोरुपधाया ईत्वम्, अच्प्रत्ययश्चेति व्युत्पादने इद[4] बोध्यम् ।

ख्याञादेशे नेति । इद न्यायसिद्धम् । आदेशो ह्युपदेशे खशादि' । असिद्धप्रकरणाऽन्ते खशाञ शस्य यत्व विकल्प्यते[5] । तेन सुप्रख्येन निर्वृत्त सौप्रख्यम् । तत्र भव –'सौप्रख्योय' । यत्वस्याऽसिद्धत्वात् 'धन्वयोपधादि'ति वुञ् नेत्याकर' । एव च यत्वस्याऽसिद्धतयाऽम्परत्वाऽभावादस्याऽप्राप्तिरिति भाव ।

पुंख्यानमिति । चक्षिडो ल्युट् । ख्याञादेश । यद्यपि 'असनयोश्चे'ति निषेधात्ख्याञादेशो दुर्लभस्तथापि 'बहुल तण्य[6]न्नगात्रवधकविचक्षणाऽजिराद्यर्थमि'तिबहुलग्रहणाद्बोध्य । अत एव खशादित्वप्रयोजनकथनाऽवसरे 'रुविधि पुंख्यानमि'ति भाष्य सङ्गच्छते । स्वतन्त्रख्यातेस्तु आर्द्धधातुके प्रयोग एव नेति तिङन्ते निरूपयिष्यते ।

---

१ क. कुण्डलित पाठ । ख नास्ति ।

२ 'इदमप्यनुनासिकपक्षे' च पाठ ।

३ 'व्युत्पत्तिपक्षे तु 'पुक्षय' इति प्रत्युदाहरणम् । क्षीर क्षरतेर्घसेर्वा' ख पाठ ।

४ 'इदमपि वा बोध्यम्' ख पाठ ।

५ 'विकल्प्यते' इति ख नास्ति ।

६ 'तण्' इति संज्ञाच्छन्दसो. सज्ञा । 'तण्यन्नवधकगात्र'इति तु मुद्रित. पाठ. ।

न चैवमपि 'बहुपुम् ख्याती'त्यत्र रुत्वं स्यात् । इष्टाऽऽपत्ते । संहिताया अविवक्षायां तु रुत्वं न । 'बहुपुमि'ति कुलाऽन्यपदार्थो बहुव्रीहि । उर प्रभृतिष्वेकवचनान्तपुम्शब्दपाठान्न कबिति दिक् ।

नश्छवि । यत्तु 'अप्रशानि'ति पर्युदासेनैव नान्तग्रहणे सिद्धे 'न'इति स्यर्थमि'ति । तन्न । 'प्रशानि'ति हि न 'शान तेजने' इत्यस्य रूपम् । तस्य पदान्ते नलोपेन नाऽन्तत्वाऽसम्भवात् । किन्तु शाम्यते. क्विपि रूपम् । तथा च पर्युदासेन[2] लक्षणवशसम्पन्ननकारान्त(क)मान्तानामेव स्यादतस्तदित्याहु । (सूत्रे[3]'प्रशानि'तिप्रयोगस्तु लक्षणवशसम्पन्ननत्वकृत. । 'कृतनकारान्तस्याऽनुकरणमि'त्यत्र तु न प्रमाणम् । 'दाधे'ति कृताऽऽकारान्ताऽनुकरणवदस्याऽपि तथात्वे तु 'न[4]' इति स्पष्टार्थम्) ।

'अप्रशानि'ति षष्ठ्यर्थे प्रथमा बोध्या ।

त्रायस्वेति । 'त्राहि मा पुण्डरीकाक्षे'ति तु त्रायते इति त्रा. । स इवाऽऽचरेत्यर्थे कर्त्तृक्विबन्तादाचारक्विपि बोध्यम् । नामधातौ तु यथा 'अनुदात्तङित' इत्यादेरप्रवृत्तिस्तथा तिङन्ते[5] निरूपयिष्याम ।

'आर्षं परस्मैपदमि'त्यन्ये ।

प्रशानिति । प्रपूर्वात् शाम्यते. क्विप् । 'अनुनासिकस्य क्वी'ति दीर्घ । 'मो न' इति नत्वस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न ।

नॄन्पे । 'नॄनि'ति द्वितीयान्ताऽनुकरणम् । षष्ठ्या सौत्रो लुक् । 'प्रकृतिवदनुकरणमि'त्यतिदेशस्याऽनित्यत्वेनाऽप्रत्ययान्तत्वादनुकार्याऽनु-

---

१ 'कृन्मेजन्तसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तस्मात्क्विब्विचोरनुत्पत्ते । किन्तु' च पाठ. ।

२ 'पर्युदासेन मान्तस्यैव स्यात्' ख पाठ' ।

३ ख च. पाठ. । क ग नास्ति ।

४ 'तथात्वे तु 'न'इति चिन्त्यप्रयोजनम्'—इति च पाठ ।

५ 'तिङन्ते' इति ख. ग. च पाठ' । क नास्ति ।

किञ्चोऽस्यैव तौ स्याताम् । 'खरवसानयो'रिति विहितस्य तु एतयो-रसिद्धत्वात्सत्वमेव स्यादिति वाच्यम् ।

'कुप्वो'रिति[2] योग विभज्य शर्परकुप्वोर्विसर्गस्य विसर्गो जिह्वामूलीयोपध्मानीयाऽपवाद । तत 'ᳵक ᳶपौ च'। कुप्वोरित्येव। 'शर्परया'रिति निवृत्तम् । यद्वा 'शर्परे' इति सूत्र कुप्वोरित्यत्रानुवर्त्त्य शर्परयो कुप्वो ᳵक-ᳶपाऽपवादो विसर्ग इति वाक्यभेदेन व्याख्यानेनाऽदोषात्। स्पष्ट चेद भाष्ये । (यद्वा[3]ऽत्राऽपि 'शर्परे विसर्जनीय' इत्यनुवृत्त्या न दोष)।

कानाम्रेडिते । 'कान् कानि'ति वक्तव्ये 'आम्रेडित'ग्रहण यत्र द्विरुक्तिस्तत्रैव यथा स्यात्, इह मा भूत्, 'कान्कान्पश्यसी'ति । कान्कुत्सितान् पश्यसीत्यर्थ । एक प्रश्नेऽपर' क्षेपे[4]।

वार्त्तिके कान्ग्रहणमकर्त्तु शक्यमित्याशयवानाह—यद्वेति । अनया दिशा 'सम्'ग्रहणमपि त्यक्तु शक्यम्। 'पुम्'ग्रहण त्वावश्यकमेव। अनुनासिकपक्षे इण परत्वेन षत्वप्रसङ्गादित्याहु ।

कस्कादिषु च । यद्यपि 'अत कृ' इत्युत्तरम् 'इण ष' इति निवृत्तम्,

---

तथा हि सति सत्वनिषेधेऽपि, विसर्जनीयस्य तत्सूत्रविहिततया स्याताम्मेव तौ । 'विसर्जनीय'पदे तु,—तद्विधानद्वारैव सत्वाऽभावबोधनाश्च तन्मात्रविहितत्वम् । 'शर्परे ने'ति सूत्र तु 'क त्सरु'रित्यादौ चरितार्थम्' इति क कुण्डलित , ख ग च पाठ ।

१ 'किञ्चास्यैव' इत्यारभ्य 'स्यादिति वाच्यम्' इत्यन्त क पाठ । ख ग. च. नास्ति ।

२ 'कुप्वोरिति' इत्यत आरभ्य 'स्पष्ट चेद भाष्ये' इत्यन्तः क पाठ । ख ग. च नास्ति ।

३ अय केवलख पाठ ।

४ इतोऽग्रे 'शर्परे ने'तिसूत्रन्तु 'क त्सरु'रित्यादौ चरितार्थम्' इति च पुस्तकेऽधिकोऽत्र पाठ । ख. पुस्तके तु पूर्वत्राऽय पाठः ।

'अत' इति दर्शनात्, तथाऽपि कस्कादिषु विशिष्टपाठाद्यथा-पठितविसर्गस्थानिका साधव इत्यर्थ । तदेतत्फलितमाह–एष्विण इति ।[1]

ᳲकᳲपयोरपवाद इति । तद्विधायकसूत्राऽपवाद इत्यर्थ[2] । तेन[3] पक्षे तयोरभावे चारितार्थ्यमिति न शङ्क्यम् ।

कांस्कानिति । 'नित्यवीप्सयो'रिति द्वित्वम् ।

कौतस्कुत इति । पञ्चम्यन्तात्स्वार्थे तसिल्विधानेन, अव्ययादुत्सर्गत प्रथमैकवचनोत्पादनेन च, पञ्चम्यन्तत्वाऽभावेऽपि गणपाठसामर्थ्यादेव 'तत आगत' इत्यर्थेऽण् । अत एव त्यब्न । 'अव्ययाना भमात्रे' इति टिलोप । ([4]सर्पिष्कुण्डिकेति । 'नित्य समासे' इत्येव सिद्धे इह पाठस्य फल तु वक्ष्यते) ।

संहितायामिति । यद्यपि वर्णव्यवाये 'तस्मिन्नि'तिपरिभाषया सिद्धम् । वर्णशून्यकालव्यवाये[5] तु[6] कालव्यवधानेनाऽनुष्ठिताङ्गकज्योतिष्टोमाऽऽदीनां फलाऽजनकत्ववत्कालव्यवहिततयोच्चारितवर्णाना[7] शब्दाना भ्रमाऽऽपाद-

---

१ इतोऽग्रे–'न च 'कुप्वो'रिति विहितपाक्षिकविसर्गेऽस्य चारितार्थ्यात्कथमपवादत्वमिति वाच्यम् । अर्थाधिकारेण 'खरवसानयो'रितिसूत्रविहितविसर्गस्यैव सत्वाद्यङ्गीकारात् । एवञ्च 'सोऽपदादा'वित्याद्यपि ᳲकᳲपयोरपवाद एव । एवञ्च 'ᳲकᳲपयोरपवाद' इत्युपलक्षणम् । तद्विहितविसर्गस्याऽप्यपवाद इति बोध्यम्' इति ग च पाठ ।

२ 'तद्विधायक' इत्यारभ्य 'न शङ्क्यम्' इत्यन्त पाठो ग च नास्ति ।

३ 'तेन तयोरभावे पक्षे चारितार्थ्यम्' इति ख पाठ ।

४ क कुण्डलितोऽय पाठ । ख ग च पुस्तकेष्वप्युपलभ्यते ।

५ 'वर्णशून्यकाले तु कालव्यवधाने' इति ग च पाठ ।

६ 'तु' इति क. नास्ति ।

७ 'उच्चारितवर्णकशब्दाना भ्रमापादकानाम्' इति ख. पाठ । ग. च तु–'उच्चारितानां भ्रमापादकानाम्' इति पाठ ।

काना'मेक शब्द. सम्यग्ज्ञात' इत्यादिभिः फलजनकत्वबोधने माना-ऽभावेन, तादृशशब्दस्याऽसाधुशब्दत्वाच्छास्त्राऽप्रवृत्तौ, संहिताऽधिकारो व्यर्थ, तथाऽपि कालव्यवेतस्याऽपि साधुत्वबोधनद्वारा तद्व्यावृत्त्या सार्थक्य बोध्यम् ।

अत एवाऽवग्रहाऽऽदौ सहिताऽधिकारबहिर्भूताऽऽनङ्सिद्धि । अत एव निर्दिष्टपरिभाषया वर्णशून्यकालव्यवायो न व्यावर्त्यते ।

कालव्यवायश्च सहितयोच्चारणे सर्वत्राऽर्द्धमात्राकालव्यवायस्य सत्त्वेन तदपेक्षयाऽधिकोऽर्द्धमात्राकालव्यवाय एव । अत एव मुहूर्त्तादिव्यवधाने नाऽर्थबोधो, नाऽपि साधुत्वमित्याहु ।

केचित्तु निर्दिष्टग्रहणेन[1] वर्णशून्यकालोऽपि व्यावर्त्यते । अवग्रहे तु सम्प्रदाय एव शरणमिति तत्राऽसाधुप्रयोगेऽपि न दोष इतीद सूत्र व्यर्थमेव । ध्वनितं चेदं भाष्ये इत्याहु ।

छे च । छकारोपरि अकार उच्चारणाऽर्थ । तेन 'अच्छिन्नमि'त्यादौ तुक् सिद्धि । 'ह्रस्वस्य पिती'त्यतो 'ह्रस्वस्ये'ति, 'तुगि'ति च वर्त्तते ।

जश्त्वेन द इति । 'स्वच्छ'शब्दस्य निर्मले रूढस्यापि स्वशब्दे उपपदे छ्यते कप्रत्ययेन निष्पन्नत्वात्तत्राऽपि पदान्तत्वमस्त्येव । स्पष्टं चेदममरटिप्पणे ।

एवमच्छशब्दोऽपि नञ्पूर्वाच्छ्यते के, छादयतेर्डे वा निष्पन्न इति तत्रैव स्पष्टम् ।

आङ्माङो । आङा साहचर्यान्माङप्यव्ययमेव गृह्यते । तेन 'माङ् माने' इतिधातो क्विबन्ताच्छे परे नित्यस्तुग्नेत्याहु ।

सेनासुरेति[2] । सन्निपातपरिभाषया छस्य चर्त्त्वाऽप्रवृत्तौ, छकारोपरि

---

१ 'ग्रहणेन निर्दिष्टकालोऽपि' च पुस्तकपाठ ।

२ च. पुस्तके तु इतोऽग्रे—'चद्वय श्रूयेतेति भाव । महाप्राण-छकारोच्चारणापेक्षया

चकार श्रूयेतेति भाव.। असिद्धत्वविषयेऽपि तत्परिभाषाप्रवृत्तेरुक्तत्वात्। ध्वनित चेद 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इत्यत्र कैयटे । वैकल्पिकेष्वपि भावाऽनुष्ठानस्यैवौचित्य फलाऽऽधिक्यायेत्याहु । तथा च इत एव ज्ञापका-द्व्याख्यानाद्वा[1] षष्ठ्यर्थे इयं पञ्चमीति बोध्यम्।

अत एव 'एओङ्'सूत्रे भाष्ये—'वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते' इति-पक्षे 'आलूये'त्यादौ तुकमाशङ्क्य'छे चे'त्येव सिद्धे 'दीर्घादि'ति तुग्विधान ज्ञापक-'न दीर्घाऽवयवस्य ह्रस्वत्वप्रयुक्तस्तुगि'तीत्युक्त सङ्गच्छते।

चेच्छिद्यते इति। तुको'हलादि शेष'स्तु न। अभ्याससज्ञाप्रवृत्तिकाले स्थानिद्वारा, साक्षाद्वा सन्निहिताना हलामेव तेन निवृत्ते.। अत एव 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्ये'त्यादि चरितार्थम्।

पदान्ताद्वा। यद्यपि प्रकृतसूत्रभाष्ये, 'इको यणची'ति सूत्रभाष्ये च 'दीर्घात्पदान्ताद्वे'त्येक सूत्रमिति लभ्यते, तथाऽपि 'एओङैऔज्'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टतयैव योगविभाग प्रदर्शित इति बोध्यम्। 'पदादि'त्युक्त्यैव 'दीर्घान्तात्पदादि'त्यर्थेनैव सिद्धावन्तग्रहण पदान्तविधिरयं यथा स्यान्न तु पदविधिरिति। तेन समर्थपरिभाषाऽनुपस्थानात् 'तिष्ठतु कुमारी, च्छत्रं देवदत्तस्ये'त्यादावपि विकल्पो भवत्येवेति कैयटादय.। समर्थसूत्रस्थ-भाष्यस्वरसोऽप्येवमेव।

इति हल्सन्धि ।

चद्वयोच्चारणं लघीयो मन्यते। ध्वनितं चेदं 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे' इत्यत्र कैयटे। वैकल्पिकेष्वपि भावानुष्ठानस्यैवौचित्य, फलाधिक्यायेत्यप्याहु। यत्तु सन्नि-पातपरिभाषया छस्य चर्त्वाऽप्रवृत्तौ छकारोपरि चकार श्रूयेतेति। तन्न। चर्त्वस्याऽसिद्धतया तत्परिभाषाया अप्रवृत्ते। तथा च इत एव ज्ञापकाद्, व्याख्यानाद्वा षष्ठ्यर्थे इयं पञ्चमीति बोध्यम्' इत्येव पाठो दृश्यते।

1 'व्याख्यानाच्च' ख पाठ.।

अथ विसर्गसन्धिः।

विसर्जनीयस्य। प्रकरणाऽनुरोधेन प्राग्व्याख्यातमपि स्मारितम्।

शर्परे[1]। 'शर्परे' इति बहुव्रीहिः। विशेष्य चाऽवध्यवधिमतोः साजात्याद्विसर्जनीयाऽऽक्षिप्तः खरेव, न त्ववसानम्। परग्रहणं तु स्पष्टतया बहुव्रीहिबोधनद्वारा विपरीताऽर्थवारणार्थम्।

विसर्गस्य विसर्गविधौ फलाऽभावादाह—न[2] त्वन्यदिति। अन्यदेव विवृणोति–इहेति। (न[3] चाऽनन्तरत्वाद्येन नाप्राप्तिन्यायेन 'कुप्वो'रित्य[4]सिद्धत्वाच्च सत्वस्यैवाऽयमपवादः स्यादिति वाच्यम्। इष्टाऽऽपत्तेः। जिह्वामूलीयस्त्वस्याऽर्थाधिकारान्नेत्युक्तम्[5])।

त्रैरूप्यमिति। विकल्पद्वयसामर्थ्यादिति भावः।

सोऽप[6]। नन्वपदे इत्युक्त्यैव 'कुप्वो'रित्यनुवृत्त्या, 'यस्मिन् विधि'रितिपरिभाषया च 'कवर्गपवर्गादा[7]वपदे' इत्येव सिद्धे आदिग्रहणं व्यर्थमिति चेन्न। 'अपदस्यैवादि'रित्यर्थलाभार्थं तत्सत्त्वात्। तेन उरः कायतीति विग्रहे सुबुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽपि उरः केणेत्यादौ न सत्वम्। आदिग्रहणसामर्थ्येन,

---

१ 'शर्परे। 'शर्परे ने'ति तु वक्तुमशक्यमिति 'कुप्वो'रिति सूत्रे निरूपितम्' इति ग च पाठः। क ख नास्ति।

२ 'अन्यदिति' इत्येव ख ग च पाठः।

३ क कुण्डलितः, ख ग च पाठः।

४ 'कुप्वोरित्यस्याऽसिद्धत्वात्' ख पाठः।

५ इतोऽग्रे–'जिह्वामूलीयश्चे'ति चेन 'सोऽपदादा' वित्यादेर्ग्रहणम्। 'सोऽपदादा'-वित्याद्यो पाशकल्पककाम्येष्वेव प्रवृत्त्या 'खरवसानयोरि'ति विसर्गे प्रवृत्तिरावश्यकीत्यर्थाधिकार उचित इति दिक्' इति ग च पाठः।

६ 'नन्वपदे'इत्यारभ्य 'असम्भवादिति तदाशयः' इत्यन्तः क.कुण्डलितः ख.पाठः।

७ 'कवर्गपवर्गादावपदस्त्वयोग्यप्रातिपदिकानवयवस्यैव ग्रहणात्'इत्येव ख. पाठः।

तल्लब्धावधारणेन च पदत्वयोग्यप्रातिपदिकाऽनवयवस्यैव ग्रहणात्[1]। एतेन[2] 'सुबन्तेन समासेऽपि 'उत्तरपदत्वे चे'ति प्रत्ययलक्षणनिषेधेनाऽपवादत्वा-दुरःकेणेति सत्वरहितप्रयोगो भाष्योक्तोऽसङ्गत' इत्यपास्तम्। ([3]उत्तरपदस्य कार्यित्व एव तन्निषेधात्)।

तदुक्त वृत्तौ—'पाशकल्पककाम्येष्वि'ति। 'सम्भवत्प्रदर्शनमिद, न तु परिगणनम्। अन्येषामसम्भवादि'ति पदमञ्जर्यां च। अन्यस्य प्रत्यय-स्याऽसम्भवादिति तदाशय। अ[4]त एवे'दुदुपधस्ये'त्यस्य 'निष्कृतमि'त्यु-दाहरणं भाष्ये दत्तम्। अन्यथा तत्राऽपि सुबुत्पत्ते पूर्वं समासा'दुत्तर-पदत्वे चे'ति निषेधाद्वाऽपदादित्वेन 'इदुदुपधस्ये'त्यस्याऽसिद्धत्वा-'दिण ष' इत्येवोचितं स्यादिति दिक्।

कुप्वोरिति। 'अपदादा'विति द्विवचनविषये सौत्रत्वादेकवचनम्। 'प्रत्येकसम्बन्धादेकवचनमि'तिग्रन्थानामप्ययमेवाऽऽशय। अन्यथा सह-विवक्षायां द्वन्द्वविधानेन, साहित्यस्यैवाऽन्वयिताऽवच्छेदकत्वेनैकाऽर्थी-भावसत्त्वेन च निष्कृष्य प्रत्येक सम्बन्धो दुर्घट इति तेषामसङ्गति स्पष्टैव। अत एव 'गच्छति देवदत्तयज्ञदत्ता'वित्यादेरसाधुत्वमाहुः।

([5]'खरी'त्यनुवृत्त्यैकवचनस्य सामञ्जस्येऽपि, मण्डूकप्लुत्या तदनुवर्त्त्यं, सन्निहितं च त्याज्यमिति क्लेश। अतिशयिता पूः'पूस्तरे'त्यादौ 'इण ष' इति षत्वाऽऽपत्तेश्च। 'पय श[6]ः पिबे'त्यादौ दोषाच्च। 'कु[7]प्वो'रित्यनुवर्त्त्यं

---

१ 'प्रातिपदिक–धात्वनवयवस्यैव ग्रहणात्' ग च पाठ।

२ 'एतेन' इत्यारभ्य 'इत्यपास्तम्' इत्यन्त ख ग च पाठ। क. नास्ति।

३ क ग नास्ति। ख च पाठ।

४ 'अत एव' इत्यारभ्य 'इति दिक्' इत्यन्त ख ग च. पाठ। क. नास्ति।

५ क. कुण्डलितोऽय ख. ग च पाठ.।

६ 'पय श 'इति शस्प्रत्ययान्तः। अत्र दोषश्च 'सोपदादा'विति सत्वापत्तिरूपो बोध्य। ७ 'न च कुप्वोरित्यप्यनुवर्त्यम्' ग. च पाठः।

८ 'कुप्वोरित्यप्यनुवर्त्त्यं कुप्वन्तर्गते = कुप्वोर्विद्यमाने' इति ग. पाठः।

'कुप्वोर्विद्यमाने खरी'ति व्याख्याने[1] तु सुतरा क्लेश । उत्तरत्र[2] तु तस्य नोपयोग , खर विना विसर्गस्य दुर्लभत्वात्[3]) ।

अनव्ययस्येति । 'उपपयस्काम्यती'त्यादौ तु सत्व भवत्येव । 'अव्ययी-भावस्याऽव्ययत्वे लुङ्मुखस्वरोपचारा'इति परिगणनात् । 'उपचार'शब्देन[4] 'अत कृकमी'ति सत्वमेव गृह्यते । अत एव भाष्ये 'उपचार'ग्रहणम् 'अत. कृ'इति सूत्रे'ऽनुत्तरपदस्थस्ये'ति सम्बन्धेन प्रत्याख्यातमिति वदन्ति ।[5]

---

१ 'व्याख्यानान्न दोष । तर्हि क्लेश एव दोष ' इति ग च पाठ ।

२ 'उत्तरत्रानुवृत्तेस्तु नोपयोग ' ग पाठ ।

३ 'दुर्लभतया तदनुवृत्तेरुपयोगाऽभावादिति दिक्' इति ग च पाठ ।

४ 'शब्देन च' ख ग. च पाठ ।

५ इतोऽग्रे—'इदमुत्तरत्र न सम्बध्यते । अत एवा'ऽत्र प्रकरणे सत्वमेव विधे-यम् । तस्य विसर्जनीयस्थानिकसस्य 'इण ष'इत्यनेन षत्वमि'तिभाष्योक्त-पक्षाऽन्तर सङ्गच्छते । अस्योत्तरत्र सम्बन्धे तु 'द्विस्त्री'त्यनेन सुजन्तस्य सत्वे कृते, षत्वाऽनापत्त्या तदसङ्गति स्पष्टैव । 'विसर्जनीयस्थानिके'ति विशेषणात्-'पुंस्पुत्र'इत्यादौ न दोष । तत्र हि मस्थानिक स इत्युक्त प्राक् । उत्तरत्र विसर्जनीयपदस्य मण्डूकानुवृत्तिक्लेशश्च न ।

'काम्ये रो'रिति तु अत्र पक्षे 'इण ष' इत्यत्र न सम्बध्यते । तेन 'दुष्का-म्यती'त्यादौ षत्वसिद्धि । 'इदुदुपधस्ये'त्यादीनामेतद्दृष्ट्याऽसिद्धत्व तु न । तथात्वे 'सोपदादा'विति सत्वे एवाऽस्य प्रवृत्ते फलितत्वेनाऽपदादौ विसर्ज-नीयस्य षत्वविधानेनैव सिद्धे 'स' इत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन स्थानित्व-कल्पनस्य वैयर्थ्यापत्ते ।

न चोच्चै कमित्यादौ 'इण ष'इति षत्व दुर्वारम्, भाष्यमते तु नेति कथ-मस्योपपत्तिरिति वाच्यम् । 'इण ष' इति सूत्रे पूर्वेणैव णकारेण इण्ग्रहाऽङ्गी-कारेणाऽक्षते । अत एव 'इच ष 'इति न सूत्रितम् । 'इण' इति प्रत्याहार-ग्रहण तु लाघवार्थमेव । प्रकृतपक्षे तु'काम्ये से'रिति सम्बध्यते एव ।

प्रातःकल्पमिति। नन्वधिकरणशक्तिप्रधानस्याऽपि 'प्रात'शब्दादेरीषदसमाप्त्याद्यन्वयाय 'दोषाभूतमह'रित्यादौ दोषादेरिव शक्तिमत्परत्वमवश्याऽभ्युपेयम्। एवं च सत्त्ववाचिनोऽनव्ययत्वात्कथं निषेध इति चेन्न। सामर्थ्येन भूतपूर्वाऽव्ययत्वमादाय निषेधप्रवृत्ते[1]।

गी:काम्यतीति। इह 'इण: ष' इति, 'सोपदादा'विति च न। अत्र[2] पाठात्, तत्राऽनुवृत्तेश्च। एवं 'वा काम्यती'त्यत्राऽपि न।

इणः षः। पूर्वस्याऽपवाद। 'इदुदुपधस्ये'त्यस्याऽसिद्धत्वा'त्सर्पिष्पाशमि'त्यादौ सत्वनिवृत्त्यर्थं, 'गीष्पाश' 'दोष्कल्प'मित्याद्यर्थं चेदम्।

इदं सूत्रं, 'स' इति च द्वयमप्युत्तरत्राऽनुवर्त्तते। तेन यथासम्भवमिण: परस्य ष., अन्यस्य स इति बोध्यम्। अत्रा'ऽनव्ययस्ये'ति, 'अपदादा'विति, 'काम्ये' इति च सम्बद्ध्यते। तेन 'उच्चै: कल्प, 'दो: पश्य,' 'गी: काम्यती'[3]त्यादौ न षत्वम्।

अत एव 'अत्र प्रकरणे सर्वत्र सत्वमेव विधेयम्। इण उत्तरस्य विसर्गस्थानिकसस्याऽनेन षत्वमि'ति भाष्योक्त पक्षाऽन्तरं सङ्गच्छते। तत्पक्षे ह्येषु सकाराऽभावात्षत्वाऽप्रवृत्ति: स्पष्टैव। अत्र पक्षे—उक्त त्रयमप्यत्र न सम्बद्ध्यते। तेन 'द्विष्करोति' 'चतुष्काम्यती'त्यादौ षत्वसिद्धि:। 'विसर्जनीयस्थानिके'त्युक्ते. 'पुस्पुत्र' इत्यादौ न दोष:। तत्र हि 'म'स्थानिक: सकार। विसर्गस्य क्लृप्तस्थानित्वत्यागेन सस्य स्थानित्वकल्पन-

---

'गी: काम्यती'ति विसर्गसहितभाष्योदाहरणात्। तद् ध्वनयन्नुदाहरति—प्रात: कल्पमितीति। गी: काम्यतीति च।' इति ग च पुस्तकपाठ।

१ 'निषेधप्रवृत्तिस्वीकारात्' इति ग च पाठ।

२ अत्र = 'सोपदादा'वित्यत्र। पाठात् = 'काम्ये रोरेवे'त्यस्य पाठात्। तत्र = 'इण: ष' इत्यत्र च। अनुवृत्ते. = 'काम्ये रोरेवे'त्यस्यानुवृत्तेरित्यर्थ:।

३ 'दो: काम्यति' ग. पाठ।

सामर्थ्यादेतद्दृष्टयोत्तरेषामसिद्धत्वमपि न । किञ्चेण[1] ष इतिसूत्रस्य 'इडाया वे'त्युत्तरमपि कर्त्तुं शक्यत्वान्न दोष इत्यन्यत्र विस्तर ।

नमस्पुरसो । इत उत्तरम् 'अपदादा'विति न सम्बध्यते । पुरसो गत्या विशेषणात्, व्याख्यानाच्च । [2]साक्षात्प्रभृतित्वादिति । ऊर्यादित्वा-द्गतित्वम् । स्वरादिपठितस्य तु गतित्वाऽभाव । तेन साक्षात्प्रभृतिषु च्व्यर्थवचनेऽपि न क्षतिरित्यन्ये । पुर प्रष्टव्या इति । 'पृ पालनपूरणयो ' । 'भ्राजभासे'त्यादिना क्विप् । तदन्ताज्जस् । जसन्तता स्फुटीकर्त्तुं–'पू.'- 'पुरा'वित्युपन्यस्तम् ।

इदुदुपधस्य । [3]इकारोकारोपधस्येति । तदुपधकसमुदायाऽवयव-स्येत्यर्थ । 'अलोन्त्यादि'तिसूत्रेऽवयववाचकाऽन्त्यशब्देन समुदाया-ऽऽक्षेपादुपधात्वस्य समुदायनिरूपितत्वेन विसर्गस्य समानाधिकरण विशेषणमि'त्यसङ्गतम् । 'विसर्गोऽन्तस्येदुदुपधस्य पदस्येत्यर्थ'[4] इत्यन्ये ।

'अप्रत्ययस्ये'ति च लाघवात्पर्युदास । तत्र 'प्रत्यय'पद तत्सम्बन्धि-परम्[5] । तेन 'प्रत्ययसम्बन्धिभिन्नस्ये'त्यर्थ[6] । अत एव 'कविभि कृतमि'त्यादौ न दोष. । ('[7]अग्नि करोती'त्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन तत्त्व बोध्यम्) ।

प्रत्यय[8]भिन्नस्य विसर्गस्ये'त्यर्थस्तु न । प्रत्ययरूपविसर्गोऽप्रसिद्धे ।

---

१ 'किञ्च' इत्यारभ्य 'न दोष ' इत्यन्त पाठो ग नास्ति ।

२ इत आरभ्य 'न क्षतिरित्यन्ये' इत्यन्त पाठो ग नास्ति ।

३ मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात् 'इत्यन्ये' इत्यन्तोऽय ख. पाठ क कुण्डलित । ग च नास्ति ।

४ 'पदस्ये'ति क्वचिन्नास्ति । लघुशब्दरत्ने तु वर्त्तते एव । 'अन्ये' इत्यरुचिस्तु 'पदाधिकारस्य विशेषणत्वमि'त्युक्तभाष्यविरोधात् ।

५ 'तदवयवपरम्' ख ग च पाठ । ६ 'प्रत्ययावयव' ख. ग. च. पाठ. ।

७ ख पाठ । क ग च नास्ति ।

८ 'प्रत्ययभिन्नस्य' इत्यारभ्य 'अलाभात्' इत्यन्त. क पाठ. ।

'भोभगो' इतिसूत्रभाष्यसमतवक्ष्यमाणरीत्या रेफस्थानिकविसर्गे तत्स्थान्य-लृरूपरेफवृत्तिधर्मस्य प्रत्ययत्वस्य स्थान्यलधर्मत्वेन विसर्गे स्थानिवद्भा-वेनाऽलाभात्। एतेन 'प्रत्ययभिन्नस्य विसर्गस्ये'त्यर्थ.। सामानाधिकरण्यस्य न्याय्यत्वात्। 'अग्नि करोती'त्यादौ विसर्गस्य स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वा-द्यावर्त्त्यं प्रसिद्धमेव। अयमेव च निषेध स्थानिवत्सूत्र प्रति त्रिपाद्यसिद्ध-त्वाऽभावे लिङ्गम्। अत एवा'ऽग्नि'रित्यादौ रोर्विसर्गे। अन्यथा रोरसु-प्त्वेन पदत्वाऽप्रवृत्त्या, अपदान्तत्वान्न स्यात्। विसर्गविधिस्तु 'पुनरि'-त्यादौ चरिताऽर्थ' इति व्याख्याऽऽदर्शाद्युक्तमपास्तम्।

'अग्नि शब्द-पुन शब्दयोर्वैषम्यस्य दुर्वचत्वाच्च। 'अग्निस्'इत्यवस्थायां प्रवृत्तपदत्वस्य, सुबन्तत्वस्य वा स्थानिवत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेन वा रान्ते आनयनम्, 'पुनरि'त्यत्राऽपि 'पुनर्स्' इत्यवस्थाया प्रवृत्तपदत्वादेरुक्त-न्यायेन 'पुनरि'त्यत्राऽऽनयनमिति किं वैषम्यम्?।

'तत्राऽऽदेशस्य, अतिदेशलभ्यकार्यस्य चाऽसिद्धत्वम्, अत्र च द्वितीयस्यैवे'ति विशेषस्त्वकिञ्चित्करः। सर्वथाऽप्यतिदेशाऽपेक्षणात्। (त्रिपाद्यामतिदेशप्रवृत्तौ 'प्रत्यय'इत्यादिनिर्देशा एव लिङ्गम्)। भोभगो-इतिसूत्रवक्ष्यमाणरीत्याऽल्विधित्वेनाऽतिदेशाऽप्रवृत्तेश्च। लौकिकैकदेश-विकृतन्यायेन, रुत्वादीनामसिद्धत्वेन च पदत्वसिद्ध्या ज्ञापकाऽनुपयोगाच्च।

---

१ शब्दरत्ने धृतत्वात् 'ज्ञापकानुपयोगोच्चे'त्यन्त क. कुण्डलितोऽयं पाठ।

२ 'चरितार्थ इत्यपास्तम्' इति ख. ग च. पाठ।

३ 'अतिदेशाऽप्राप्ते'—ख ग च पाठ। क. नास्ति।

४ ख. पाठ। क ग च नास्ति।

५ 'भोभगो'इत्यारभ्य 'ज्ञापकानुपयोगाच्चे'त्यन्त पाठ ख च नास्ति। क. पाठोऽयम्।

६ 'लौकिके'ति ग पाठ। शब्दरत्नटीकायां भावप्रकाशेऽपि च दृश्यते।

७ 'तदनुपयोगाच्च' क पाठ।

किञ्च 'असो'रिति वक्तव्ये'ऽप्रत्यय'ग्रहणसामर्थ्यादस्मदुक्ताऽर्थे एव न्याय्य[1]। अत एव 'नित्य समासे' इति सूत्रे-'अथाऽव्युत्पन्न प्रातिपदिक'सर्पि'-रादि, ततो नित्ये प्राप्ते, 'इसुसो. सामर्थ्ये' इति विभाषाऽऽरभ्यते' इत्युक्त भाष्ये। 'प्रत्ययत्वपर्याप्त्यधिकरणभिन्नस्ये'त्यर्थे तु व्युत्पत्तिपक्षेऽपि नित्य-षत्वप्राप्तेर्भाष्याऽसङ्गति स्पष्टैव। अत्र भाष्ये 'अथे'ति–यद्यर्थे। तेना-ऽरुचिर्बोधिता। तद्बीजन्तु 'सर्पिऽषा' 'धनुषे'त्यादौ षत्वसिद्धये इसुसशे व्युत्पत्तिपक्ष एव आदरणीयो, न त्वयमिति। एव च इसुसशे नित्यषत्वा-ऽप्राप्तिरेवेति। किञ्च[2]'प्रत्ययभिन्नविसर्गस्ये'त्यर्थे 'नित्य समासे' इति सूत्रे-ऽनुत्तरपदस्येत्यस्य वैयर्थ्यम्। 'परमसर्पि कुण्डिके'त्यादावनेन नित्यषत्व-स्यैव दुर्वारत्वात्। यदि तु तत्सामर्थ्यादुत्तरपदस्थे एतदप्रवृत्ति कल्प्यते, तर्हि उक्तार्थतात्पर्यग्राहकतैवोचिता। एव कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाशब्द-पाठोऽप्येतदर्थज्ञापक। परेण तु अव्यपेक्षायामनेन षत्वसिद्धेर्व्यपेक्षा-यामिसुसोरितिवैकल्पिकषत्वबाधनार्थत्व वाच्यमिति गौरवम्।

नन्वेव 'मातु कार्यमि'त्यादौ षत्वं स्यात्, सकारसन्निधिकालेऽकारेण नैव लब्धा प्रत्ययसंज्ञा, समुदायनिवेशनीयत्वात्तस्या इति, तदादेशस्योर प्रत्ययत्वाऽभावात्। यश्चोत्त्वे कृतेऽवशिष्ट सकार प्रत्ययसंज्ञक, स तु लुप्त एव। न चा'ऽन्तादिवच्चे'त्यस्य 'पूर्वस्य, परस्य समुदायस्याऽन्ताऽऽदिभ्या

---

१ इतोऽग्रे–'लक्षणैषा स्वारसिक्येव[1]। अत एव 'प्रत्ययलोप'सूत्रे 'प्रत्ययस्ये'-त्यनुवृत्त्यैव सिद्धे आद्यप्रत्ययग्रहणम् 'आघ्नीये'त्यादाववयवलोपेऽनुनासिक-लोपो मा भूदित्यर्थ'मिति भाष्योक्त सङ्गच्छते'–इति ख पाठ।

२ 'किञ्च' इत्यारभ्य 'गौरवम्' इत्यन्त क. पाठ.। ख. ग. नास्ति।

---

1 इतोऽग्रे–'वस्तुतस्तु माऽस्तु तदवयवे लक्षणा। 'सात्पदाद्यो'रिति निषेधेन 'समुदायदृष्टा शब्दा अवयवेष्वपि वर्त्तन्ते' इति न्यायेनावयवेऽपि प्रत्यय-त्वस्य युक्तत्वान्न दोष' इति ग. पाठ.।

वर्णाभ्या पृथग्व्यवस्थिताभ्या[1] ये व्यवहारा प्रत्ययत्वादयस्ते एकादेश-विशिष्टस्याऽपि भवन्ती'त्यर्थादुर्सित्यत्र प्रत्ययत्वस्य सुलभतया, सलोपे, एकदेशविकृतन्यायेन 'उरि'त्यस्य प्रत्ययतया, विसर्गस्य प्रत्ययसम्बन्धि-त्वमेवेति[2] वाच्यम्। त्रिपाद्या असिद्धत्वेन तत्राऽन्तवद्भावाऽप्रवृत्ते ।

स्थानिवद्भावेन तु न निर्वाह । उपात्तस्य स्थानिनोऽकारस्य प्रत्यय-त्वाऽभावात्। प्रत्ययसम्बन्धित्व[3] तु न स्थानिवत्त्वेन लभ्यम्। अशास्त्रीय-त्वात्। 'सर्वे सर्वपदाऽऽदेशा' इत्यनेन तु 'मातृ असि'त्यस्य स्थानित्वेऽपि, 'असि'त्यस्य स्थानित्वाऽलाभेन, तेन 'उर्सि'त्यस्य प्रत्ययताया लब्धु-मशक्यत्वादिति 'अन्तादिवच्चे'तिसूत्रोक्तरीत्या द्रष्टव्यम्।

तदेतदभिप्रेत्य प्रकृतसूत्रे, 'उरण् रपर' इति सूत्रे च भाष्ये उक्तम्— 'इह कस्मान्न भवति 'पितु करोति'। 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'ति षत्वं प्राप्नोति। 'अप्रत्ययविसर्जनीयस्ये'त्युच्यते, प्रत्ययविसर्जनीयश्चाऽयम्। लुप्यतेऽत्र प्रत्ययविसर्जनीयो 'रात्सस्ये'ति' इति। अत आह-एकादेशेति। एकाऽऽदेशशास्त्रसम्पन्नरेफस्थानिकत्वेन विसर्जनीयस्य एकादेशशास्त्र-निमित्तकत्वं बोध्यम्। तत्र मानमाह—कस्कादिष्विति । एवं च त्रिपाद्या-मप्यन्तवत्त्वादिप्रवृत्तिरनेन[4] ज्ञाप्यते इति भाव । तेन 'अमी' 'क्षीरपेणे'-त्यादौ मीत्व-णत्वे सिद्धयत । अत्र[5] च एकारस्याऽदस्शब्दसम्बन्धित्व, 'पे'इत्यस्य एकाजुत्तरपदत्व चाऽन्तवद्भावाऽधीनम्।

---

१ 'पृथगवस्थिताभ्याम्' इति तु शब्दरत्नादौ पाठ ।

२ 'प्रत्ययाऽवयवत्वम्' ख पाठ. ।

३ 'प्रत्ययावयवत्व तु न स्थानिवत्त्वेन लभ्यम् । सर्वे सर्वपदादेशा.' इति ख पाठ ।

४ 'अन्तवत्त्वादे प्रवृत्ति' ग पाठ ।

५ 'अत्र च' इत्यारभ्य 'अन्तवद्भावाधीनम्' इत्यन्त क ख पाठ' । ग. नास्ति ।

([1]नन्वाकरे 'एकाऽऽदेशशास्त्रनिमित्तकादि'ति पाठो दृश्यते। 'ओषधीस्कृधी'त्यादौ शसा एकादेशे 'क करत्करतिकृधी'ति षत्वव्यावृत्ति. फलमप्युक्तमिति चेन्न। तत्फलस्य छान्दसत्वात्। 'छन्दसि वा[2] प्रे'त्यत 'इण ष'इत्यस्य निवृत्त्याऽदोषाच्च। अत षष्ठ्यन्तमेव पठितम्[3]।

यत्तु हरदत्तादिभि 'प्रत्ययस्याऽवयवो यो विसर्गस्तस्य न षत्वमि'ति-वैयधिकरण्येन, प्रसज्यप्रतिषेधपरतया च व्याख्यातम्। तत्तु वाक्यभेदाऽसमर्थसमास–वैयधिकरण्यान्वय-रूपदोषत्रयग्रस्तत्वेनोपेक्ष्यम्[4]।

'प्रत्ययभिन्नाऽवयवस्ये'त्यर्थे तु 'अग्नि करोती'त्यादावपि प्रत्ययभिन्न[5]-समुदायावयवत्वेन तत्राऽपि षत्वाऽऽपत्ति। किञ्च 'प्रत्ययरूपविसर्गस्य ने'ति-सामानाधिकरण्याऽङ्गीकारे 'नित्य समासे' इतिसूत्रस्थाऽनुत्तरपद-स्थस्ये'ति व्यर्थं स्यात्। 'परमसर्पि कुण्डिके'त्यादौ नित्यषत्वस्याऽनेन दुर्वारत्वात्।

यदि तु तत्सा[6]मर्थ्यादुत्तरपदस्थे एतदप्रवृत्ति कल्प्यते, तर्हि उक्ता-ऽर्थतात्पर्य[7]ग्राहकतैवोचिता। बाधकल्पनातो लघुत्वात्। एतेन 'इदुदुपधौ

---

१ 'नन्वाकरे'इत्यारभ्य 'बोध्यम्' (२९६ पृष्ठे) इत्यन्तोऽयं पाठ क पुस्तके नास्ति, प्रायो मनोरमालघुशब्दरत्नस्थत्वात्। ख ग तु दृश्यते एव।

२ 'छन्दसि वा प्राऽऽम्रेडितयो ' इति हि सूत्रम्।

३ इतोऽग्रे-'ध्वनितं चेदमिण ष इतिसूत्रशेषे भाष्ये' इति ग. पाठ.।

४ इतोग्रे-'मदुक्तार्थे तु प्रत्ययपदस्य गौणप्रत्ययपरत्वमात्रम्' इति ग पाठ । तत्र–गौणप्रत्यय इत्यस्य प्रत्ययसम्बन्धीत्यर्थ·।

५ 'प्रत्ययभिन्नसमुदायत्वेन' क पाठ ।

६ 'यदि तु सामर्थ्यात्' ग. पाठ ।

७ 'उक्तार्थतात्पर्यग्राहकतैवोचिता। अपि चैवम्' इति क ख पाठ· । 'ग्राहक-तैवोचिता बाधकल्पनातो लघुत्वात्' इत्यारभ्य 'वैयर्थ्यापत्तेश्च' इत्यन्तो ग पाठः। भावप्रकाशे धृतश्चाऽयमिति प्रामाणिकताऽप्यस्य। क ख. पुस्तके तु नोपलभ्यते।

परस्परसाहचर्यात् तृतीया-पञ्चमी-षष्ठी-तद्धित-तिङन्ताऽवयवभिन्नौ गृह्येते । यद्वा'ऽन्यतरस्या'ग्रहणस्याऽपकर्षेण व्यवस्थितविभाषां चाश्रित्याऽतिप्रसङ्गो वारणीय' इत्यपास्तम् । तदपेक्षयाऽस्मदुक्तप्रकारस्यैव न्याय्यत्वात् । अप्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च ।

अपि चैव 'सर्पिष्कुण्डिका'शब्दपाठोऽपि चरितार्थ । अन्यथाऽव्यपेक्षायामनेन षत्वसिद्धव्यपेक्षायाम् 'इसुसो'रिति[1] वैकल्पिकषत्वशास्त्र[2]-बाधनार्थत्व वाच्यम् । मम तु मते प्रकृतसूत्रस्योक्ताऽर्थकत्वे तात्पर्यग्राहक इति न[3] कस्यापि बाध कल्प्यते इति लाघवम् । 'व्यपेक्षाया नित्याऽर्थश्चे'ति मूल, 'पुम' खय्यम्परे' इति सूत्रस्था'ऽप्रत्ययरूपो विसर्ग' इति-समानाधिकरण्ये त्वि'त्यादिमनोरमा च चिन्त्यैव । व्याख्याऽऽदर्शाऽऽद्युक्तरीत्या वा तदनुरोधेनेति बाध्य[4]म्)। तपरकरणं किम् ? । गी. करोति ।

'उपधा'ग्रहण व्यर्थम् । 'उपधाग्रहण न करिष्यते । इदुद्भ्या तु परं विसर्जनीयं विशेषयिष्याम' इति 'हयवरट्'सूत्रस्थभाष्यात् ।

मुहुस इति । यद्यपि भाष्याऽऽदौ 'पुं-मुहुसो प्रतिषेध' इति पठितं, तथाऽपि पुम्शब्द फलाऽभावान्नोपन्यस्त । 'संम्पुकानामि'तिसत्व-विधानेनैव षत्वाऽभावसिद्धे । अनुस्वारपक्षे जिह्वामूलीयाऽऽदिनिवृत्त्यर्थं

---

१ 'इसुसोरिति सिद्धे शास्त्रबाधनार्थम्' इति ग पाठ ।

२ 'वैकल्पिकषत्वशास्त्रे'ति क ग नास्ति ।

३ 'न कस्यापि बाध कल्प्यतेइति' इति ग पाठ. । क. ख नास्ति ।

४ इतोऽग्रे–'न च इदुदुपधस्येत्यपि लक्षणया सामानाधिकरण्यमस्तु इति वाच्यम् । इष्टापत्ते. । ध्वनित चेद 'शदे शित' इत्यत्र भाष्ये । 'वैयधिकरण्यान्वयाऽपेक्षया लक्षणा युक्तेति, पदस्येत्यधिकाराद्विसर्गान्तस्य पदस्येति वाच्योऽर्थः । तत्र पदस्येत्यनेन तु विनैव लक्षणा सामानाधिकरण्यमित्यन्ये'- इति ग पाठ ।

च तदावश्यकम् । अत एव साऽऽदेशाऽभावे 'पुस्कामे'त्यत्र 'इदुदुपधस्ये'ति षत्व प्रसज्येते'ति 'पुम खय्यम्परे'इतिसूत्रस्थ भाष्य सङ्गच्छते । अन्यथाऽनेन षत्वाऽभावसिद्धौ तदापादनमसङ्गतमेव स्यात् । षत्वाऽभावार्थं सादेशे आरब्धे, तत्र पुम्ग्रहण माऽस्त्वित्येव हि तदाशय । तद्वचनैतद्वचनकर्त्रोश्च भेद एवेत्याहु. ।

वस्तुतस्तु[1] कात्यायनेनैव पूर्वं सादेशवार्त्तिके कृते, तेनैव पुनरुत्तरत्र षत्वप्रतिषेधारम्भे ऋषेरज्ञताऽऽपत्त्या, पुम्ग्रहण प्रदेशान्तरस्थ-'ह्रस्वात्तादावि'तिषत्ववारणायेति, 'पुस्त्वमि'त्यादावनुनासिकपक्षेऽपि षत्व नेति दिक् ।

तिरसो । अत्र 'गति'ग्रहणमनुवर्त्तते, न वेति मतद्वयमपि 'विभाषा कृञी'ति सूत्रे कौस्तुभे, कृञ्धातौ माधवग्रन्थे च स्पष्टम् । तत्र द्वितीयमतमेव ज्याय । पराभवेऽपि 'तिरस्कार' इति प्रयोगात् । अन्तर्द्धावेव तिरसो गतित्वात् ।

द्विस्त्रि । 'कृत्वोऽर्थे' इति न विसर्गविशेषणम् । चतु शब्देऽसम्भवात् । किन्तु द्विरादीनामित्याह—वर्त्तमानानामिति । उभयत्र विभाषेयम् । चतुरि'त्यस्य 'इदुदुपधस्ये'ति प्राप्ते, इतरयोरप्राप्ते । न च तयो'रिसुसो सामर्थ्ये' इत्यनेन सिद्धि । इस प्रत्ययस्याऽर्थवतश्च तत्र ग्रहणात् । अस्य लाक्षणिकत्वाच्च ।

चतुष्कपाल इति । 'इदुदुपधस्ये'ति नित्य ष । न च व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययसम्बन्धित्वात्[2]कथमत्र षत्वम् । भाष्यप्रामाण्येनाऽव्युत्पत्तिपक्षस्यैव[3] एतद्विषये कल्पनात् । 'चतुष्पञ्चाश'दित्यत्राऽपि षत्वं भवत्येव । अत एव 'चतुष्पाद्भ्यो ढञि'त्यादिनिर्देशा सङ्गच्छन्ते ।

---

१ 'वस्तुतस्तु' इत्यारभ्य 'नेति दिक्' इत्यन्तः क कुण्डकितो, ग पाठ. । ख नास्ति ।

२ 'प्रत्ययावयवत्वात्' ख. ग पाठ ।

३ 'एव' इति ख नास्ति ।

न चे'दुदुपधस्य सस्य यो विसर्ग' इति 'हयवरट्'सूत्रभाष्योक्ते कथमत्र षत्वमिति वाच्यम्। विसर्गस्य पाठाऽभावेनोपधात्वाऽसम्भवा-त्तत्स्थानिनिमित्तमुपधात्वं ग्राह्यमिति भाष्यतात्पर्यात्। (अत एवा-ऽनुपदोपदर्शिततत्सूत्रस्थभाष्योक्तपक्षाऽन्तरेणाऽविरोध)।

अत एव 'सम सुटी'ति सूत्रभाष्ये 'सम्पुङ्कानामि'त्यनेन रुविधिरेवा-ऽस्त्वित्याशङ्क्य, 'पुस्कामे'ति षत्वाऽऽपादानं सङ्गच्छते।

न च 'कृत्वोऽर्थे' इत्येव सूत्रमस्तु। 'पदस्ये'त्यधिकारात् 'कृत्वोऽर्थे विद्यमानस्य पदस्येदुदुपधस्य या विसर्ग'इत्यर्थान्न 'पञ्चकृत्व करोती'त्यादौ दोष', नाऽपि 'चतुष्करोती'त्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम्। 'कृत्वाऽर्थे'इत्य-स्याऽसिद्धत्वेन 'चतु 'शब्दे 'इदुदुपधस्ये'ति नित्यषत्वाऽऽपत्ते ।

न चो'पसर्गादि'तिसूत्रस्था'ऽसमासेपी'तिग्रहणज्ञापिते 'प्रकरणे प्रक-रणमसिद्धमि'तिपक्षे न दोष । तथाहि— 'असमासेऽपी'ति न पूर्वपदा-ऽधिकारनिवृत्तिद्योतनमुखेन समासाऽसमासयो प्रवृत्त्यर्थम्। अधिकार-निवृत्तेरन्यत्रेवाऽत्राऽपि व्याख्यानादेव सिद्धे। किन्त्वसञ्ज्ञाया 'पूर्वपदादि'-तिनियमव्यावर्त्तितणत्वप्रतिप्रसवाय समासाऽसमासयोर्विशिष्यविधाना-ऽर्थम्। योगे योगस्याऽसिद्धत्वे तु 'पूर्वपदादि'ति इष्टयो पसर्गादसमासे' इत्यस्याऽसिद्धत्वान्नियमेन व्यावृत्तेरेव कर्त्तुमशक्यत्वाद्व्यर्थमिदमेतत्पक्ष-ज्ञापकमिति वाच्यम्। मध्येऽपवादन्यायेन 'उपसर्गादि'त्यस्य नियमेन व्यावृत्ते' कर्त्तुमशक्यत्वात्। 'रामनयनमि'त्यादौ णत्वव्यावृत्तये 'समान-पदे' इत्यस्याऽखण्डपदे इत्यर्थाऽऽवश्यकत्वेन, 'पूर्वपदादि'त्यस्य विध्यर्थ-त्वाच्च। (अत एव 'स्तौतिण्यो'रितिसूत्रस्थभाष्यकैयटादिक सङ्गच्छते)। तथा च ज्ञापकस्यैवाऽसम्भवेन तत्पक्षस्य गर्भस्रावेणैव गतत्वात्। स्पष्ट चेद'मुपसर्गादि'तिसूत्रे कैयटे, 'पूर्वपदादि'ति सूत्रे भाष्ये च।

---

१ 'सस्य' इति ख नास्ति। २ क पुस्तके कुण्डलितोऽय ख. ग पाठः। ३ क कुण्डलितोऽय ग. पाठ। ४ 'भाष्ये चेति दिक्' ग. पाठ.।

किञ्चैव सति 'पूर्वत्रे'ति सूत्रे'पूर्व'शब्देन प्रकरणग्रहणे, अव्यवहित-प्रकरणे एव त्रिपाद्यसिद्धत्व स्यान्न सम्पूर्णसप्ताध्याय्याम् । किञ्चाऽधिका-रत्वादस्य प्रतिसूत्रमुपस्थित्या प्रतियोगमप्यसिद्धत्वं दुर्वारमिति दिक्[1] ।

साहचर्येणैव निर्वाहे सिद्धे 'कृत्वोऽर्थ'ग्रहण तदनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन 'दीधीवेवीटामि'त्यत्र धातुसाहचर्येऽप्यागमस्येटो ग्रहणम्[2] ।

न[3] च 'रामलक्ष्मणा'वित्यादौ दृष्टसाहचर्यसम्बन्धस्याऽभिधानियाम-कत्वमुक्तम् । प्रकृते[4] चैषा न कचित्साहचर्यसम्बन्धो गृहीत इति कथमेतदिति वाच्यम् । 'पञ्चम्यपाङ्परिभि'रित्यनेन लक्षणाऽऽदिद्योतकपरियोगे पञ्चमी-शङ्कायां 'यद्यप्यय परिर्दृष्टाऽपचारो वर्जने चाऽवर्जने च, अय खल्वप-शब्दोऽदृष्टाऽपचारो वर्जनाऽर्थ एव कर्मप्रवचनीय , तस्य कोऽन्य सहायो भवितुमर्हति-अन्यो वर्जनार्थात् ?, यथा'ऽस्य गो सहायेनाऽर्थ'इति गौरेवाऽऽनीयते, नाऽश्वो, न गर्दभ'इति 'कर्मप्रवचनीययुक्ते'इति सूत्रस्थ-भाष्येण सदृशानामेव प्रयोगे सहायत्वमित्यर्थस्य प्रतिपादनेनाऽक्षते ।

परिभाषायामपि 'सहचरित'शब्देन सदृशस्यैव ग्रहणम् । सहचरस्य भावः—साहचर्यम् = सहचरणम् । तच्च सदृशयोरेवेति 'साहचर्य'शब्देन सादृश्यमुच्यते । 'रामलक्ष्मणा'वित्यादावपि सादृश्यमेव नियामकम् । सदृ-

---

१ इतोऽग्रे—'वस्तुतस्तु 'द्वि त्रि'रित्येव सिद्धे गुरुभूत'कृत्वोर्थे' इत्युक्त्या कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानेदुदुपधविसर्गमात्रेऽस्य प्रवृत्तिबोधनेन, तत्सामर्थ्याच्चतु शब्दांशे नित्यषत्वापवादोऽयमिति द्विरादिग्रहण शक्यमकर्त्तुम् । ध्वनित चेदं भाष्ये' इति ग पुस्तकेऽधिक पाठ ।

२ इतोऽग्रे—'अनुकरणसञ्ज्ञोपसर्जनव्यावृत्तिस्त्वागमस्यैव शास्त्रप्रसिद्धत्वेन सिद्धेति दिक्' इति ग पाठ ।

३ 'न च रामलक्ष्मणौ' इत्यारभ्य 'इत्युत्सर्गोच्चेति दिक्' इत्यन्तोय ख पाठ ।

४ 'नैव प्रकृते एषाम्' ख पाठ ।

शयोरेव सहविवक्षेत्युत्सर्गात्, तयोरेव सहप्रयोग इत्युत्सर्गाच्चेति दिक्।

इसुसो । इस्साहचर्यादुसोऽतिङन्तस्यैव ग्रहणान्नेह-'पेचु काष्ठे.। अत एव 'अथ कृदन्तमेतदि'ति भाष्य सङ्गच्छते। अत एव 'सख्यु पाक' इत्यादौ षत्व न। लाक्षणिकत्वाच्च। (इसोऽपि प्रत्ययस्याऽर्थवत एव ग्रहणम्। न चाऽव्युत्पत्तिपक्षे सपिरादावप्यप्रत्ययत्वमनर्थकत्वञ्चेति वाच्यम्। 'सर्पिषे'त्याद्यनुरोधेन इसुसुर्विषये व्युत्पत्तिपक्षस्यैवाऽङ्गीकारात्)[1]।

नन्वेव प्रत्ययग्रहणपरिभाषया 'परमसर्पिष्करोती'त्यादौ षत्वाऽनापत्ति। न च[2] प्रत्ययग्रहणपरिभाषालब्धतदन्तार्थकस्य पदविशेषणतया पुनस्तदन्तविधौ 'इसुसन्तान्तस्ये'त्यर्थान्न दोष इति वाच्यम्। उपात्तविशेष्यसत्त्वे तदतिरिक्तविशेष्यमादाय तत्परिभाषाप्रवृत्तौ मानाऽभावात्[3]। न चाऽवयवस्य इसुसन्ततया निर्वाह[4]। उत्तरपदत्वे चे'ति निषेधेन तस्य पदत्वाऽभावादिति चेन्न। 'अनुत्तरपदस्थस्ये'तिनिषेधेन क्वचिदुपात्तविशेष्यसत्त्वेऽपि शब्दाऽऽदिरूपविशेष्यमादाय तत्प्रवृत्तिज्ञापनान्न दोष[5][6]।

---

१ ग पाठ । क तु कुण्डलित ।

२ 'नचाऽऽक्षिप्तसमुदायस्य विशेष्यत्वाल्लब्ध' इति ग पाठः ।

३ 'उपात्तविशेष्यसत्त्वे आक्षेपे, आक्षिप्तस्य वा भिन्नतया विशेष्यत्वे मानाऽभावात्' इति ग. पाठ ।

४ इतोऽग्रे-'एकार्थीभूतस्य निष्कृष्य करोतिना व्यपेक्षाया दुर्वचत्वात्। 'उत्तरपदत्वे चे'ति निषेधेन तस्य पदत्वाऽभावाच्चेति चेन्न'—इति ख पाठ। 'दुर्वचत्वात्' इत्यन्तश्च क कुण्डलित पाठ ।

५ 'आक्षिप्तस्य पृथग्विशेष्यताज्ञापनान्न दोष.' ग पाठ ।

६ इतोऽग्रे 'यद्वा—'प्रत्ययग्रहणे' इत्यस्य विशेष्यनिरपेक्षमपि तदन्तविधिबोधकत्वं ज्ञाप्यते। अत 'समासप्रत्ययविधा'विति न निषेधः इति' ख. पाठ । क. ग नास्ति ।

अत एव 'वनो र चे'त्यादौ न दोष ।

एवं च 'द्विस्त्रि'रितिसूत्रस्थाने 'सुच'इति सूत्रयितुमुचितम् । 'सुजन्ताऽन्तस्य पदस्ये'त्यर्थो'चतुष्करोति'[1] 'परमद्विष्करोती' त्यादौ न दोष इत्याहु.।

('उक्ताऽर्थोऽनित्यत्वज्ञापनाऽर्थं[2] तथाकरणम् । अत एव 'यञिञोश्चे'ति फक् सुन्दरगार्ग्यशब्दान्ने'त्यन्ये) ।

'सर्पि कालकमि'त्यत्र'ऽधात्वभिहित समानाऽधिकरणसमर्थवदि' तिवचनेनाऽसामर्थ्यान्न षत्वम् । 'अधात्वभिहितमि'त्यनेन 'धातुसहचरितप्रत्ययाऽभिहिताऽर्थेन समानाधिकरणमसमर्थवन्ने'त्यर्थकेन 'सर्पिष्पीयते' इत्यादौ षत्वविकल्पसिद्धि । इद च वचन षत्वे एव, न समासे । स्पष्ट चेदं 'समर्थ'सूत्रे भाष्ये । न च 'साऽपेक्षमसमर्थवदि'तिवचनेन 'ब्राह्मणस्य सर्पिष्करोती'त्यादावपि षत्वविकल्पो न स्यादिति वाच्यम् । तद्वचनस्य समासमात्रविषयत्वादिति तत्रैव भाष्ये स्पष्टत्वादित्याहु ।

व्यपेक्षेति । एकार्थीभावसामर्थ्यग्रहणे, समासे 'परमसर्पि कुण्डिके'[3]त्यादौ विकल्पाऽऽपत्ते. । 'अनुत्तरपदस्थस्ये'तिनिषेधादुत्तरसूत्रस्य न प्रवृत्ति । अतो[4] लक्ष्याऽनुसारि[5]व्याख्यानात् उत्तरसूत्रे[6] समासग्रहणेन, तक्रकौण्डिन्यन्यायाच्च व्यपेक्षाया एव ग्रहणमिति तत्त्वम् ।

नन्वनेनैव सिद्धे कस्कादिषु 'सर्पिष्कुण्डिका'शब्दपाठो व्यर्थ । (एवच) तत्सामर्थ्यादुत्तरपदस्थस्याऽपि षत्व प्राप्नोतीत्यत आह-कस्कादि-

---

१ 'चतु करोति । परमद्वि करोति' इति ग पाठ ।

२ क कुण्डलित ख. पाठोऽयम् ।

३ 'परमसर्पिष्कुण्डिके'त्यादौ विकल्पापत्ति ' इति ख पाठ. ।

४ एतत्पाठस्थाने 'किञ्च व्याख्यानादुत्तरसूत्रे समासग्रहणेन तक्रकौण्डिन्यन्यायाच्च व्यपेक्षाया एव ग्रहणमिति तत्त्वम्' इति ग पाठ ।

५ 'लक्ष्यानुसारि' इति ख ग नास्ति । क पाठ ।

६ 'उत्तरसूत्रे समासग्रहणेन, तक्रकौण्डिन्यन्यायाच्च' इति क कुण्डलित. पाठ ।

ष्विति । अत एवा'ऽनुत्तरपदस्थस्येति किम् ? । परमसर्पि कुण्डिके'ति भाष्य सङ्गच्छते ।

व्यपेक्षाविरहेपीति । 'आनय सर्पि, कुण्डिका तिष्ठत्वि'त्यादौ ।

व्यपेक्षायामिति । 'इद सर्पिष्कुण्डिकाया' इत्यत्रेत्यर्थ[1] । अत्र यद्वक्तव्य त'दिदुदुपधस्ये'त्यत्रोक्तम् ।

अत. कृ । करोत्यादिष्विति । 'करोति'शब्देन तदादेर्ग्रहणम् । समासाऽऽक्षिप्तोत्तरपदस्य विशेष्यत्वात् । 'विष्वग्देवयो'रिति सूत्रे 'वप्र-त्यय'ग्रहणेन धातोर्विशेषणत्वे तदादिविधिज्ञापनादिति 'सुट् कात्पूर्व'इति सूत्रे कैयट[2] । अयस्कुम्भीत्यादौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सत्त्वम्[3] । [4]अय. सहितेति । न त्वयसो विकार । 'जानपदे'ति ङीषापत्ते ।

अयस्कर्णीति । अय इव कर्णौ यस्या । 'नासिकोदरौष्ठे'ति ङीष् ।

अध.शिरसी । सूत्रे षष्ठ्या स्थाने प्रथमा । तदाह—एतयोरिति । अधस्पदमिति । मयूरव्यसकाऽऽदिसमास. । ([5]शिरस्पदमिति । षष्ठीतत्पु-रुषः) । भास्कर इति । तपरकरणात्'अत कृ' इत्यस्याऽप्राप्ति ।

इति विसर्गसन्धिः ।

---

१ इतोऽग्रे—'यत्तु 'सर्पिष्कुण्डिका'शब्दपाठ उत्तरपदस्थत्वेऽपि षत्वार्थमिति, तद्भाष्यविरुद्धम् । गणे समासैकदेशपाठे मानाऽभावश्च' इति ग. पाठ ।

२ इतोग्रे 'यद्यप्यत्र 'समासे' इत्यनुवृत्त्या'ऽनुत्तरपदस्थस्ये'त्यनुवृत्त्या च विस-र्गान्तस्य पूर्वपदत्वबोधनात्तदाक्षिप्तोत्तरपदस्य प्रत्यासत्तिन्यायात्कसादिरूप-स्यैव ग्रहीतुमुचितत्वेन 'अयस्कुम्भी'त्यादौ सत्त्व न प्राप्नोति, तथापि लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषया' इति ग. पाठ , क कुण्डलित' ।

३ 'परिभाषया तद्बोध्यम्' ग पाठ ।

४ 'अय सहिता' इत्यारभ्य' 'ङीषापत्ते ' इत्यन्त' पाठो मनोरमास्थत्वात् क कुण्डलित ।

५ ख. पाठोऽयम् । क. ग. नास्ति ।

अथ स्वादिसन्धिः ।

यत्तु प्रक्रियालाघवाय 'स्वौजसौ'डित्यनेन रुरेव विधेय । सर्वत्र 'सु'ग्रहणेषु रुरेव पठनीय । तच्चिन्त्यम् । 'यशोऽत्रे'त्यादौ रोरसिद्धत्वादुत्वाऽनापत्ते । 'अतो रो'रित्यस्य प्रथमैकवचने चारितार्थ्यात् । तद्ध्वनयन्नाह—स्वौजसेति ।

ससजु । 'पदस्ये'त्यनुवृत्त स-सजूभ्र्या विशेष्यते । तेन तदन्तविधि. । आदेशस्त्वलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य । तत्फलितमाह—**पदान्तस्येत्यादिना** । 'सजू'रित्यत्राऽपि व्यपदेशिवद्भावेन न दोष ।

'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्ने'तिपरिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयम् । इद च 'दिव उत्' सूत्रे हरदत्तग्रन्थे, 'इन्द्रे चे'त्यत्र [1]कैयटे च स्पष्टम् । उपपादयिष्यते चाऽस्माभिर्[2]हलन्तनपुंसके ।

अतो रो । ननूत्वे कृते, तस्य स्थानिवत्त्वेन रुत्वाद्यत्वं स्यादत आह—**यत्वस्यापवाद इति** । विधानसामर्थ्यादुत्व यत्वस्य बाधकमित्यर्थ ।

सामर्थ्यादिति । न च त्रिपाद्यामेव 'रो. सुपी'त्यस्याऽनन्तरम् 'अत उरती'त्येव पाठ्यमिति वाच्यम् । उत्वस्याऽसिद्धत्वेनाऽऽद्गुणस्याऽनाप्त्ते ।

प्रथमयो: । 'वा सुपी'त्यत 'सुपी'त्यनुवृत्तेस्तिङ्प्रथमयोर्ग्रहण न । सुपामप्यादित प्रत्यययोर्ग्रहण न । 'तस्माच्छसो न'इति लिङ्गात् । 'अची'त्यधिकाराच्च । यद्यपि 'शिवोऽर्च्य' इत्यत्रोत्वे कृते प्रथमस्याऽच्सम्भवति, तथाऽपि तत्र 'नादिची'ति निषेध । ('[3]हरि करोती'त्यादौ तु विसर्गस्याऽसिद्धत्वान्नैव प्रवृत्ति) ।

---

१ 'असमासे निष्कादिभ्य इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टमि'ति च लघुशेखरे पाठ ।

२ इतोग्रे–'व्यपदेशिवद्भाव' इत्यस्या प्रत्याख्यानमपि तत्रैव दूषयिष्यते' इति ग पाठ ।　　३ क. कुण्डलित ग. पाठ ।

प्रथमा च प्रथमा चेत्येकशेष । द्वितीय'प्रथमा'शब्दो द्वितीया लक्ष-णया बोधयति । तदाह—प्रथमाद्वितीययोरिति । (अचि[1] किम् ? । राम । विसर्गस्याऽसिद्धत्वादच्परत्वाऽभाव. । अक किम् ? । गावौ, नावौ । प्रथमयो. किम् ? । पित्रे) । 'पूर्व'ग्रहण किम् ? । अग्नी' इत्यत्र पक्षे परस-वर्णोऽपि मा भूत्। 'दीर्घ'ग्रहण तु त्रिमात्रस्य स्थानिनस्त्रिमात्रो माभूदिति।

ननु 'सवर्ण'ग्रहण किमर्थम्, 'पूर्व'इत्येतावतैव दीर्घपदाऽनुवृत्त्यो[2] पूर्वस्य दीर्घत्वाऽसम्भवेन पूर्वजातीय इत्यर्थेन, पूर्वान्तरतम इत्यर्थेन वा सिद्धेरिति चेन्न[3]। स्पष्टार्थत्वात् । स्पष्टं चेदं भाष्ये ।

आद्गुण इति । (अनित्यत्वेन[4]) अपवादे निषिद्धे पुनरुत्सर्गप्रवृत्ते-रिति भाव । अत एव 'तौ सदि'ति निर्देश सङ्गच्छते । सुस्रोत इति । 'सुस्रोतस्'शब्दस्य सम्बुद्धौ 'दूराद्धूते चे'ति प्लुत । 'सुस्रोत'इति संज्ञा कस्य चित् । ('अनन्त्यस्याऽपि[5] प्रश्नाऽऽख्यानयो'रिति वा प्लुत) ।

तत्सामर्थ्यादिति । प्रतियोगित्वेन तदाश्रयणसामर्थ्यादित्यर्थ । तदुक्तं भाष्ये-'आश्रयात्सिद्धमि'ति । (असिद्धत्वाऽभावश्च[6] तद्विशेषणं प्रत्येव । एतेन[7] 'ज्ञापितेऽपि तस्मिन् तपरकरणेनैव व्यावृत्तिसिद्धेरस्य चारितार्थ्या-

---

१ ख ग पाठ ।

२ 'दीर्घपदानुवृत्त्या जातिनिर्देशन च सिद्धे' ग पाठ ।

३ 'चेन्न । 'गम्लृ'शब्दाच्छसि 'गम्लृनि'त्यादौ पूर्वस्य लृकारस्य दीर्घस्याऽभावा-द्दीर्घो नस्यात्। सवर्णग्रहणे तु तत्सामर्थ्याद् ॠकारसिद्धि. । इदमेव 'सवर्ण-ग्रहणम् लृकारस्य दीर्घाऽभावे, ऋऌवर्णयो सावर्ण्ये च ज्ञापक बोध्यम्' ग पाठ । क तु कुण्डलित । ४ ख पाठ । क. ग नास्ति ।

५ क कुण्डलित ' ख पाठ । ६ ग पाठ. ।

७ 'एतेन'इत्यारभ्य 'इति मान्याः' (हरिदीक्षिता') इत्यन्तः पाठश्चिदस्थि-मालायामुद्धृत इति प्रामाणिकोऽय पाठ. ।

ऽभावात्कथं ज्ञापकत्वम् । 'यस्मिन् ज्ञापिते यस्य चारितार्थ्यं तत्तेन ज्ञाप्यमि'ति सिद्धान्तादिति परास्तम् । 'अप्लुतादप्लुते' इति विशेषणद्वयं प्लुताऽसिद्धत्वाऽभावप्रतिपादनद्वारा तपरकरणकृतप्लुतव्यावृत्त्यनुवादकमिति न दोष इति गुरुचरणाः)।

नन्वेव'मागच्छ पयो३ट्', 'आगच्छ पयो३दे'त्यादावुत्वदृष्टया प्लुतस्य सिद्धत्वे, परत्वात्प्लुते, आद्येऽप्लुतपरत्वाऽभावाद्, द्वितीये प्लुतात्परत्वाऽभावादुत्वं न स्यात् । 'पयस्यटती'ति पयोट् । 'पयो ददाती'ति पयोद । तयो' सम्बोधने इमे । तत्राद्ये 'वाक्यस्य टे'रित्यट्शब्दाऽकारस्य प्लुत. । द्वितीये रेफदकारसयोगपरस्याऽकारस्य गुरुत्वा'द्गुरोरनृत'इति प्लुत इति चेन्न ।

एकपदस्थवर्णद्वयसापेक्षत्वेनोत्वस्याऽन्तरङ्गतया, तत्प्रति वाक्यतासम्पादकपदान्तरसापेक्षस्य प्लुतस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वात् । आश्रयात्तु 'येन नाऽप्राप्ति'न्यायेन, प्रत्यक्षत्वेन च पूर्वत्राऽसिद्धत्वमेव बाध्यते, न त्वानुमानिकं, क्वचिदेव विषये प्राप्तं, बहिरङ्गाऽसिद्धत्वमपि । 'सुस्रोता३'इत्यादौ तु एकवाक्यमात्रसापेक्षत्वात्प्लुतोऽन्तरङ्ग , भिन्नवाक्यस्थाऽकारसापेक्षत्वादुत्वं बहिरङ्गमिति स्पष्टं भाष्ये इति दिक् ।

उकाराऽनुबन्धेति । 'अनुबन्धे'त्यनेनाऽनुनासिकत्वं सूचयति । तेन 'देव रुही'त्यादौ न दोष । (अँनुनासिकत्वेऽपि अनुवादत्वेनोपदेशत्वाऽभावान्नेत्त्वम्) ।

भोभगो । 'रो सुपी'त्यतो 'रो'रित्यनुवर्त्तते, न तु 'रो री'त्यतो 'र'इति । 'प्रातरत्रे'त्यादावतिप्रसङ्गात् । 'अ'शब्दान्तद्वन्द्वेन पूर्वशब्दस्य बहुव्रीहिमभिप्रेत्याह—एतत्पूर्वस्येति । (सँम्बुद्धौ 'विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चाऽवस्ये'ति वार्त्तिकनिष्पन्नैकदेशानामनुकरणं सूत्रे इँति भाव । 'एषामन्त्यस्य

१ 'नन्वेवम्'इत्यारभ्य 'इति दिक्'इत्यन्तोऽयं क ग पाठः ।

२ क कुण्डलितो ग पाठः ।

३ क नास्ति । ख ग पाठ । ४ 'इति भाव.' इति ग पाठ ।

रुः स्यादवस्य चौकार , सम्बुद्धा'विति वार्त्तिकाऽर्थं । 'अलोऽन्त्यस्ये'ति न । 'नाऽनर्थके'इति निषेधात् । 'अव'ग्रहणसामर्थ्याच्च) ।

नन्वेवं सूत्रे[1] पूर्वरूपाऽऽद्यापत्तिरत आह—असन्धिरिति । भगोऽघोशब्दौकारयोरकाराभ्यां प्राप्तपूर्वरूपाऽऽत्मकसन्धिकार्याऽभाव इत्यर्थ[2] ।

[3]स्थानिवदिति । 'प्रत्यय' इत्यादिनिर्देशै त्रिपाद्या स्थानिवत्सूत्रं प्रति असिद्धत्वाऽभावादिति भाव ।

ननु रोरुकारस्याऽनुबन्धत्वाद्रेफमात्रं विसर्गस्य स्थानि । एवं चाऽनल्विधा'विति निषेध. स्यादत आह[4]-

---

१ 'सूत्रे' इति क नास्ति । ख ग पाठ ।

२ इतोऽग्रे-'इहेति । ननु यत्वस्याऽपरनिमित्तकत्वेनाऽन्तरङ्गत्वादसिद्ध बहिरङ्गमिति, 'पूर्वत्रे'ति च वचनद्वयेन, परस्परमसिद्धत्वबोधनात्परत्वाद्विसर्गात्पूर्वं यत्वेनैव भाव्यमिति चेन्न । शब्दविशेषनिमित्तकत्वेन यत्वस्य बहिरङ्गत्वात्' इति ग पाठ । अश्ग्रहणाऽभावेऽपरनिमित्तकत्वं यत्वस्येति भाव ।

३ इतोऽग्रे-'ननु विसर्जनीय-यत्वयोस्त्रैपादिकत्वेन स्थानिवत्सूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वात्कथं स्थानिवत्त्वमिति चेन्न । अश्ग्रहणेन स्थानिवत्सूत्र प्रति त्रिपाद्या असिद्धत्वाऽभावज्ञापनात्' इति ख पाठ ।

४ इतोऽग्रे-'नह्ययमिति । यथा'ऽग्रहीदि'त्यत्र ग्रहोऽलिटिदीर्घस्य स्थानिवत्त्वेनेट्त्वा'दिट ईटी'ति प्रवर्त्तते, एवमिहाऽपि विसर्गस्य रुत्वाद्यत्व प्रवर्त्ततेति भाव । तथा च स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये उक्त—'विशिष्ट ह्येषोऽनल्माश्रयते इट नामे'ति । न च 'रो री'त्यतो'र'इत्यनुवर्त्य रो रेफस्यैव यत्वविधानेनाऽल्विधित्वादेव सिद्धे किमश्ग्रहणेनेति वाच्यम् । 'हलि सर्वेषा'मित्युत्तराऽर्थमावश्यकस्य स्पष्टाऽर्थमिहैवोक्तेरिति तत्त्वम् ।

ननु 'विभाषा भवदि'त्यादिनिष्पन्नैकदेशाऽनुकरणे एव मानाऽभावात् 'विभोरिद'मित्यादावतिप्रसङ्ग । लाक्षणिकत्वाऽनर्थकत्वयोस्तुल्यत्वात् ।

न च परस्परसाहचर्येण वार्त्तिकोक्तैकदेशानामेव ग्रहणमिति न दोष ।

नह्ययमिति । यद्यपि रेफस्य विसर्गस्थानित्वेन तद्वृत्तिरुत्वाश्रयस्या-

---

(विभोरिद)'सुप्रभगोरिद' 'रवोरिदमि'ति त्रयाणा तादृशानामपि सभवात् । अत पक्षान्तरमाह—सकारान्ता निपाता इति[1] । सम्बुद्ध्यन्तभवदादिप्रकृतिका, स्त्रीपुनपुसकैकवचनद्विवचनाऽऽदिसाधारणा, अखण्डाश्च सान्ता (रान्ता[2] वा) विनिगमनाविरहादत्रैव सूत्रे निपात्यन्त इत्यर्थ । तत्र द्वितीयाना निपातत्व बोध्यम् । तच्च चाऽऽदेराकृतिगणत्वात्, विभक्तिप्रतिरूपकत्वाद्वा । विभक्त्यन्त-प्रतिरूपकत्वन्तु सम्बुद्ध्यन्तानामपि निपातनात्स्पष्टमेव । तेन'भो विद्वद्वृन्दे'ति नपुसके लुका लुप्ते वार्त्तिकाऽप्रवृत्तौ, 'भो गङ्गे' इति स्त्रियाम्,—'अवस्य सम्बुद्धाविति विशेषणमि'ति पक्षे ङीपा व्यवधानाद्विभक्तौ लिङ्ग-विशिष्टाऽग्रहणाच्च सम्बुद्धिपरत्वाऽभावेन, लिङ्गविशिष्टग्रहणेऽपि तकारश्रवणा-ऽऽपत्त्या 'भो' इति रूपाऽसिद्धिर्न । 'हे भवन्नि'तिवत् 'हे भो' इति प्रयोग-सिद्धिश्च । निपातमात्राऽङ्गीकारे 'स्यु पाट्प्याडङ्ग हैहेभो'इत्यमरोक्तनिपाताना सहप्रयोगाऽयोगात् । किञ्च 'तत्र भवानि'तिवत् 'तत्र भो' इत्याद्यपि निपात-मात्राऽङ्गीकारे न सिद्ध्येत् । 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति सर्वविभक्त्यन्त-त्रतसोर्भवदादियोग एवेष्टत्वात् ।

किञ्च 'सामन्त्रितमि'ति सूत्रे वक्ष्यमाणरीत्या भोस्शब्दस्य निपातस्या-ऽऽमन्त्रितत्वेऽपि, भगोऽघोशब्दयोरामन्त्रितत्वे मानाऽभावेनाऽऽमन्त्रितत्व[3]-प्रयुक्तकार्याऽसिद्धि । निपातेभ्यो ह्युत्सर्गत एकवचनमात्रसत्त्वेऽपि, सम्बो-धने प्रथमान्तत्वाऽभावेन तयोरामन्त्रितत्वाऽभावात् । सबोधने[4] तयो शक्तौ मानाऽभावाच्च । ([5]भगवत्वादिप्रकारेणैव हि ततो बोध) । 'भगो हरिहरौ तिष्ठत ' इत्यादिसिद्ध्यर्थं निपातावपीमावावश्यकौ । अत एव 'घनेनाऽघो'

---

1 इतोऽग्रे-'इदमुपलक्षणं, रान्ता इति वा बोध्यम्' इति ग पुस्तके पाठ ।

2 ग पाठ । 3 'तत्प्रयुक्त' ख पाठ ।

4 'तयो सम्बोधने' ख पाठ । 5 ग पाठ ।

ऽप्यस्याऽल्विधित्वेन न स्थानिवत्त्वप्राप्ति, स्थान्यल्वृत्तिधर्माऽऽश्रयत्वात्, 'अनल्विधा'वित्यस्य 'स्थानिसम्बन्ध्यल्वृत्तिधर्माश्रये ने'त्यर्थ, 'अग्रही'-दित्यादौ तु 'ग्रहोऽलिटी'त्यस्य 'ग्रहे परस्येटो दीर्घ'इत्यर्थाद्दीर्घे इट्त्वेनैव तस्य स्थानिता, लोपे च तत्त्वेनैव निमित्ततेति विशेष, स्पष्टं चेद प्रकृतसूत्रे भाष्ये,

---

इत्यादौ पराङ्गवत्त्वप्रयुक्तषाष्ठाऽऽद्युदात्तत्वसिद्धि [1] । 'धनेने'त्यस्य करणत्वेन मत्वर्थसत्तायामन्वय । 'भगो[2] आगच्छे'त्यादौ 'वाक्यादेरामन्त्रितस्ये'ति-द्वित्वम्, 'आम् देवदत्त भगो' इत्यादौ 'आम एकान्तर'मिति च सिद्ध्यति ।

यदि तु 'युष्मदस्मदो'रित्युत्तरसूत्रस्थयुष्मदस्मत्साहचर्या'दामन्त्रितस्ये'-तिनिघातविधायके लिङ्गसङ्ख्याद्यन्वयि सत्त्ववाचकमेवामन्त्रित गृह्यते, अत एव प्रकरणशुद्ध्ये'तिङो गोत्रादीनी'त्यत पूर्वमेव तन्न पठितमिति विभाव्यते, तर्हि भो शब्दे आमन्त्रितनिघातसिद्धिरपि सम्बुध्यन्तभो शब्दनिपातनफलमिति बोध्यम् । ([3]किञ्च 'देवदत्तस्य भगो' इत्यादावामन्त्रितनिघातसिद्धिरपि फलम्) ।

किञ्चा'ऽऽमन्त्रित पूर्व'मित्यस्य 'नाऽऽमन्त्रिते समानाधिकरणे' इति निषेधो भो शब्दादौ[4] सिद्ध्यति । निपातस्य तु द्रव्यवाचित्वेन सामान्यवचनत्वेऽपि लिङ्गाद्यनन्वयित्वेनाऽत्यन्तसामानाधिकरण्याऽभावान्नामन्त्रिते इति निषेधो न, समानाधिकरणग्रहणसामर्थ्यादिति स्पष्ट भाष्ये इति निरूपयिष्याम ।

([5]एतेनामन्त्रितेतिमहासञ्ज्ञाकरणादसत्त्वार्थके सञ्ज्ञा नेत्यपास्तम्)। यत्तु निपातानामव्ययत्वेना'ऽव्ययानां प्रतिषेध' इत्युक्तेः 'भो देवदत्ते'त्यादौ पराङ्गवत्वंप्रयुक्तषाष्ठाऽऽद्युदात्तत्वसिद्धिरपि सम्बुद्ध्यन्तनिपातनफलमिति ।

---

1 पराङ्गवत्त्व-'सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' इति सूत्रेण । षाष्ठेति । 'आमन्त्रितस्य चे'तिषष्ठाध्यायस्थसूत्रविहितेत्यर्थ ।

2 'भगोऽत्रागच्छ' ग. पाठ. । 3 ख पाठः । ग. पुस्तके नास्ति ।

4 'भो शब्दे' ग पाठ· । 5 ग. पाठ. ।

तथाऽप्यशीत्यस्याऽभावे 'पय स्वि'त्यादौ दोष । तत्र हि'रो सुपी'ति विसर्ग । नियमशास्त्राणि हि वाच्याऽर्थमादाय विधायकानि, आर्थिकाऽर्थमादाय निषेधकानीत्यन्यत्र निरूपितम् । तत्र हि विसर्गस्य विशिष्टो रु स्थानीति स्थानिवद्भाव सुलभ । न च 'रो सुपी'त्यत्र 'रो री'त्यतो 'र'

तन्न । तत्र षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनात्, तन्निमित्तग्रहणाच्च ।

एव च 'विभाषा भवदि'ति वार्त्तिक नाऽऽरम्भणीयम् । 'विभोरिद-मित्यादौ तु नाऽतिप्रसङ्ग । अनर्थकत्वात् ।

एतेन निपातानामभ्युपगमे यत्वविधौ त एव गृह्येरन्, प्रतिपदोक्तत्वात्, न तु सम्बुद्ध्यन्ता, लाक्षणिकत्वादित्यपास्तम् । उभयोरप्यत्रैव निपात-नात् । वार्त्तिकाऽऽरम्भेऽपि स्वरितपाठात्, 'भुवश्च महाव्याहृते'रिति 'महा-व्याहृति'ग्रहणेन प्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वाद्वा न दोष ।

(अत्र[1] पक्षे सान्तानामपि कृतरुत्वानामनुकरणान्न दोष) ।

यद्यपि भाष्ये नेद प्रत्याख्यात, तथाऽपि वार्त्तिकस्याऽपूर्वत्वाऽपेक्षया सूत्रसिद्धार्थत्व वक्तु युक्तम् । 'स्यु पाट्प्याडङ्गहैहेभो'रित्यमरस्वार-स्याद् 'भो.'शब्दो निपातोऽप्यङ्गीकार्य. । अत एव 'भो हरिहरावि'त्यादि-सिद्धि । 'भगो-अघो' इति निपातौ, यदि प्रामाणिकौ तर्हि स्ता, नो चेन्मा, अत्र मतेऽसन्धिर्न्याय्य एव । ([2]अशब्दपूर्वशब्दयोर्बहुव्रीहि कृत्वा भो इत्यादिभिर्द्वन्द्व कार्यः । 'एषा रोर्यत्व'मिति वृत्ति कार्येत्यक्रम् । यद्वा–) एषा त्रयाणा रोर्य स्यादपूर्वस्य रोश्चे'ति वाक्यभेदेन व्याख्येयम् ।

ये तु[3] निपातानपि रान्तानिच्छन्ति, तेषा तेषु रोरित्यस्याऽनन्वय. । 'एषामलोऽन्त्यस्य य स्यादपूर्वस्य रोश्चे'ति तैर्व्याख्येयम् । अत्र पक्षद्वये-ऽप्यघोऽन्त लुप्तषष्ठीक पृथक्पद न्याय्यम् । व्योर्लघु'–इति ख ग पाठः ।

---

1 ख पाठ । ग नास्ति ।

2 'अशब्दपूर्वशब्दयो' इत्यारभ्य 'यद्वा' इत्यन्तो ग पाठ । ख. नास्ति ।

3 'ये तु' इत्यारभ्य 'न्याय्यम्' इत्यन्त' पाठो ग. नास्ति ।

इत्यनुवर्त्त्य रो रेफस्यैव तेन विसर्ग इति वाच्यम्। 'हलि सर्वेषा'मित्युत्तरार्थ-मावश्यकस्य स्पष्टार्थमिहैव करणादिति दिक्।

तेषां रोरिति। इदं च निपातानास्थाय वक्ष्यमाणवार्त्तिकं प्रत्याचक्षाणस्य वृत्तिकृतो मतेनोक्तम्। अन्ये तु 'तेषामपि रो'रित्यर्थः। अपिना 'विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्ये'ति वार्त्तिकनिष्पन्नाना सग्रह । 'एषामन्त्यस्य रु स्याद्, अवस्य चौकार, सम्बुद्धा'विति तदर्थ । 'अव'ग्रहण-सामर्थ्या'द्लोऽन्त्यस्ये'ति नेति बोध्यम्। न च निपातानाश्रित्य वार्त्तिक प्रत्याख्येयम्, निपाताश्च 'भो ब्राह्मणाः' 'भगो हरिहरौ' इत्यादिसिद्ध्यर्थ-मावश्यका इति वाच्यम्। 'तत्र भवा'नित्यादिव'त्तत्र भो'इत्यादि सिद्धये, 'धनेन भगो' इत्यादावामन्त्रितनिघातसिद्धये च वार्त्तिकस्याऽप्यावश्यक-त्वात्। अत्र सूत्रे उभयोर्ग्रहणे मानन्तु–अत्र वार्त्तिके'भो ब्राह्मणा'इत्याद्य-सिद्ध्याशङ्का, 'अव्ययमेष भो शब्द'इति सिद्धान्तपर भाष्यमिति बोध्यमित्याहु ।

यदि तु निपाता अपि स्त्रीपुनपुसकसाधारणसम्बोधनान्तभवदादि-समानार्थकत्वादामन्त्रिता एव, 'भवदादी'त्यत्र भो शब्दस्याऽप्यादिना ग्रहणा'त्तत्र भो'इत्यादिसिद्धिस्तदा वार्त्तिक मास्त्विति तु वृत्त्याशय ।

न चैव 'विभोरिद' 'सुप्रभगोरिद' 'रघोरिद'मित्यादावपि यत्वापत्तिः। भोशब्दादीना लाक्षणिकत्वाऽनर्थकत्वयो सर्वत्र तुल्यत्वादिति वाच्यम्। प्रसिद्ध्या, 'भो'इत्यादिपूर्वकरेफान्तानामर्थवता ग्रहणस्य न्याय्यत्वेन च वार्त्तिकनिष्पन्ननिपातयोरेकदेशभूत'भो'शब्दादीनामेव ग्रहणेनाऽदोषादिति दिक्।

व्योर्लघु। यद्यपि वर्णसमाम्नाये यस्य प्राथम्याद् 'य्वो'रिति वक्तु-मुचित, तथाऽपि 'लोपो व्यो'रिति लोपवारणाय सौत्रत्वाद्याश्रयणीय स्या-दतो 'व्यो'रित्युक्तम्। लघुतर प्रयत्नो यस्योच्चारणे स लघुप्रयत्नतर ।

१ 'लघुतर' इत्यारभ्य 'साधु' इत्यन्तोऽय पाठो ग नास्ति। तत्स्थाने-'लघुप्रयत्नतरशब्द व्याचष्टे–लघूच्चारणाविति'–इत्येव ग पाठ ।

अन्यपदार्थसम्बन्धोत्तर वर्त्तिपदार्थे प्रकर्षविवक्षायामिद साधु ।

शैथिल्यमिति[१] । प्रयत्ने लघुतरत्वं चैषा शैथिल्यजनकत्वमेव । लघूच्चारणाविति । लघुतरोच्चारणावित्यर्थ । सूत्रे सौत्रत्वादेकवचनम् । (आन्तरतम्याद्ध्रस्य वो, यस्य य इति बोध्यम्)[२] । वकारोदाहरणम्[३] 'असावादित्य' इति वृत्ति ।

ओतो । ओकारादिति । 'भो'इत्याद्यनुवृत्तेस्तदवयवादित्यर्थ । तेन 'स्मृतोव् अच्युते'त्यादौ न । इद पूर्वसूत्रेऽपि बोध्यम् । 'अपूर्वस्ये'[४]त्यस्य 'ओत' इत्यनेन विरोधान्न सम्बन्ध । तदाह—यस्येति । वस्य त्वसम्भव इति भाव ।

इदं लघुप्रयत्नयोर्न, तद्विधानसामर्थ्यात्, गार्ग्यश्रुतेश्च । तदाह—अलघ्विति । आरम्भसामर्थ्याच्च नित्यम्[५] । अन्यथा 'लोप शाकल्यस्ये'त्यनेनैव सिद्धे एतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति स्पष्ट भाष्ये । न च गार्ग्यशाकल्ययो. स्वस्वमतप्रच्युत्यभावायेदम् । ताभ्या[६] लोपस्यैव स्मृतत्वेन, तद्वाक्येऽन्यग्रहणेन तयोरग्रहणात् । न च तदेव नित्यमस्तु, (इदमेव[७] च विकल्पाऽर्थमस्त्विति वाच्यम्) । 'उपनिषदावौपम्ये'इतिनिर्देशेन तस्य वैकल्पिकत्वाऽनुमानात् । तदाह—पूजार्थमिति ।

---

१ 'शैथिल्यमिति' इति ख ग पाठ । क तु केनापि वर्द्धित । इतोऽग्रे—'मृदुत्वमित्यर्थ । आन्तरतम्याद्ध्रस्य व ' इति ग पाठ ।

२ ख ग पाठ । चिदस्थिमालायामयमुद्धृतश्च ।

३ 'वकारोदाहरणन्तु' ख ग पाठ. ।

४ 'अपूर्वस्ये' त्यशस्तु न सम्बध्यते । 'ओत' इत्यनेन बाधात् । तदाह—पदान्तस्य यस्येति । एतेन 'वकारत्यागे बीज चिन्त्यमि'त्यपास्तम् । असम्भवस्यैव तत्त्वात्' ख. ग पाठ ।

५ 'लोप शाकल्यस्ये'त्यनेन सिद्धे आरम्भसामर्थ्याच्च नित्यमिति स्पष्ट भाष्ये' इति क पाठ ।

६ 'गार्ग्यशाकल्याभ्यां लोपस्यैव' ख पाठ । ७ क. नास्ति ।

केचित्तु 'व्यो'रिति सूत्रे यकारसाहचर्याद्वकारो धात्वनवयव एव गृह्यते । 'ओत' इत्यत्रार्थाऽधिकारात्तस्यैवाऽनुवृत्तिरतो[1] भो इत्याद्यनुवृत्ति विनाऽपि 'स्मृतोव् इह' 'हरिव् इहे'त्यादौ न दोष इत्याहु[2] । तन्मतेनाऽऽह–पदान्तस्य किम् । तोयमिति । (एतन्मते[3] 'लोप शाकल्यस्ये'तिसूत्रे-'ऽवर्णपूर्वयो'रिति, 'अशी'ति च वस्तुसिद्धाऽर्थकथन बोध्यम्) ।

उञि च । 'भो' इत्यादिपूर्वस्य तु[4] पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्याशयेनाह[5]–अवर्णपूर्वयोरिति ।

ननु पूर्वसूत्रेणाऽलघुप्रयत्नस्य लोपे सिद्धेऽपि, लघुप्रयत्नस्य लोपाऽर्थ-मत्राऽपि 'भोभगो' इत्यनुवृत्तिरस्तु । अत एव 'हलि सर्वेषा'मित्यत्र मण्डूका-ऽनुवृत्तिरपि न । न च लघुप्रयत्नविधान व्यर्थम् । उञ्यतिरिक्तेऽशि चारि-तार्थ्यादिति चेन्न[6] । अत्रापि गार्ग्यग्रहणानुवर्त्तनादिति केचित् । वकारोदाहर-णन्तु 'असा उ एकाग्नि'रिति ।

उत्तरार्थमिति । 'ङमो ह्रस्वादची'त्येतदर्थमित्यर्थ । तेन 'परमगणा[7]-वित्यादौ न । 'गणि'त्यस्याऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वात् ।

---

१ 'भो इत्याद्यनुवृत्ति विनाऽपि' इति क. पाठ । ख ग नास्ति ।

२ 'हरिव् इह, स्मृतोव् इहेत्यादौ' ख पाठ ।

३ ख ग पाठ । क नास्ति ।

४ 'तु' इति क नास्ति । ख ग दृश्यते ।

५ 'इत्याशयेनाह' इति ख पाठ ।

६ इतोऽग्रे—'व्योर्लघुप्रयत्नतर' इतिसूत्राद्धि 'व्यो'रित्यनुवर्त्तते । तच्च तत्रो-द्देश्यसमर्पकत्वादलघुप्रयत्नाऽर्थकम्, अर्थाऽधिकाराच्चेहाऽपि तथैवेत्याशय इत्याहु । अत्राऽपि गार्ग्यग्रहणाऽनुवर्त्तनादिति तु केचित्' इति ख ग पाठः ।

७ इतोग्रे–'उत्तरपदत्वे चे'ति निषेधस्तु-[1]उत्तरपदसम्बन्धिपदान्तविधावेव । 'अपदादिविधा'वितिपर्युदासात् । भाष्येपि 'न लुमते'त्यत्र स्फुटमेतत् ।

---

1 'उत्तरपदसम्बन्धिपदान्तत्वनिमित्तविधावेव' ख. ग पाठ ।

'हलि सर्वेषामि'त्यादौ तु न सम्बध्यते, व्यवहित'ङमो ह्रस्वादि'त्यत्रैव प्रयोजनकथनपरभाष्यप्रामाण्येन मण्डूकाऽनुवृत्तिस्वीकारात् । अत एव 'गुडलिट्त्सु' इत्यादौ धुडादय' इति कैयटादय । अत एव 'माभ्यामि'-त्यादौ 'हलि सर्वेषामि'त्यस्य प्रवृत्ति । अन्यथा हि 'हलादौ पदे' इत्यर्थाऽऽपत्तौ तदभावान्न स्यादिति दिक् ।

हलि सर्वेषाम् । 'भोभगो' इत्याद्यनुवर्त्तते । तत्र ओकारात्परस्य लघूच्चारणस्यैवाऽनेन लोप । अलघूच्चारणस्य तु 'ओत' इत्येव सिद्धम् । 'अ'पूर्वे तूभयोरपि ।

न चाऽलघुप्रयत्नेऽस्याऽसिद्धत्वा'ल्लोप शाकल्यस्ये'त्यनेनैव लोप उचित इति वाच्यम् । लघुप्रयत्नस्यैवाऽनेन लोपे 'व्योर्लघुप्रयत्नतर'इति सूत्रे 'अची'तिग्रहणेन,हलि विधानाऽभावेनैव सिद्धावेतत्सूत्रवैयर्थ्याऽऽपत्ते ।

न चैवमलघुप्रयत्नयोरेव लोप स्यात् । एव च 'व्यो'रित्यस्य शब्दाऽधिकाराऽऽश्रयणमपि नेति वाच्यम् । 'सर्वेषामि'त्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्ते ।

'न लुमते'ति सूत्रस्थवार्त्तिकाऽर्थनिर्णायकभाष्यविरोधेनाऽऽष्टमिकभाष्यस्य 'ङमो ह्रस्वादि'तिसूत्रस्थस्य प्रौढिवादत्वात् । 'यची'त्यादियोगविभागेना-'ऽसर्वनामस्थाने' इत्यनुवर्त्त्य, मध्यस्याऽपि पदत्वनिषेध इत्यपि योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थतया [1]उत्तरपदसम्बन्धिपदान्तविधिविषय एवेति, न फलभेद । [2]प्रकृते च ङमन्तस्य, पदावयवङमो वा निमित्तत्वेऽपि, पदान्तोद्देश्यकत्वरूपस्य वा, पदान्तस्थानिकत्वरूपस्य वा पदान्तसम्बन्धित्वस्याऽभावात् । अत एव 'माषकुम्भवापेने'त्यादौ 'पदव्यवायेपी'तिप्रतिषेधसिद्धि । अत्राऽर्थे 'पदे'ग्रहणमपि ज्ञापक बोध्यम् । स्पष्ट चेदम् 'उञि च पदे' इत्यत्र भाष्ये, 'ङमो ह्रस्वादि'त्यत्र च' इति क कुण्डलित , ख ग. पाठ ।

१ 'अत एव' इति क. ग पाठ- । ख नास्ति ।

---

1 'उत्तरपदसम्बन्धी'ति ग नास्ति ।

2 'प्रकृते च' इत्यारभ्य 'अभावात्' इत्यन्तो ग. पाठ ।

विकल्पस्य विच्छिन्नत्वादेवाऽननुवृत्तिसिद्धे । तद्धि ऋषिमात्रग्रहणार्थम् । तदाह—लघ्वलघूच्चारणस्येति ।

ये तु भोसादिसाहचर्येणाऽवर्णपूर्वस्याऽपि यस्यैव, धात्वनवयवस्यैव वा लोप इत्याहुस्तन्मतेनाऽऽह—यस्येति ।

परे तु वकारमनुवर्त्त्य वस्याऽपि लोपमाहु । अत एव 'वृक्षव् करोती'-त्यादावतिप्रसङ्गवारणाय अशा हलो विशेषणं भाष्यकृतां सङ्गच्छते । 'वृक्षव् हसती'त्यादीनां त्वनभिधानमिति हरदत्त ।[1]

पदान्तस्य किम् ?, गव्यम् । 'गव्यूति'रित्यत्र यथा न लोपस्तथोक्तम् । 'लोपो व्यो'रित्यनेन तु न सिद्धि । त प्रति यत्वस्याऽसिद्धत्वात् । 'देवा यान्ती'त्यत्र वल्परत्वाऽभावाच्चेति दिक् ।

न तु सुपीति । पर्युदासे हि सुप्सदृशे प्रत्यये एव स्यात् । तथा च 'अहर्भाती'त्यत्र न स्यादिति बोध्यम् । न च प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणात् 'सुबन्ते' इत्यर्थो दुर्वार इति वाच्यम् । 'तस्मिन्नि'तिपरिभाषया 'सुपी'त्यादीनां 'सुपि परे' इत्यर्थस्याऽऽवश्यकत्वेन, तस्य च नियमेन 'कस्मादि'-त्यवधिसाकाङ्क्षत्वेन, 'अह्न' इत्यादेरेव चोपस्थितत्वेनाऽवधित्वेनाऽन्वयात्, पञ्चम्यन्तस्य विशेषणत्वेन, 'प्रत्ययग्रहणे चाऽपञ्चम्या' इति निषेधेन तदन्तविध्यभावात् । 'पञ्चम्यन्ताऽर्थोत्परत्वेन विशेषित. प्रत्ययो यत्र कार्याऽन्तरविधानाय परिगृह्यते, तत्र तदन्तविधिर्ने'ति तदर्थ । यथा 'रदाभ्य निष्ठे'त्यादौ ।

य[2]त्तु कैयटेन 'धातो'रित्यधिकारात् 'स्यतासी ऌलुटो'रित्यादौ न दोष

---

१ इतोऽग्रे—'एव च 'वृक्षव् हसतो'त्यादौ लोपो भवत्येव । यत्तु 'एषामनभिधानमि'ति हरदत्त । तन्न । मानाऽभावात् । 'न पदान्ता परेऽण सन्ती'-ति भाष्य त्वन्यतात्पर्यकमिति 'कमल्'शब्दे वक्ष्यते'—इति ख ग पाठ ।

२ 'यत्तु कैयटेन' इत्यारभ्य 'व्याख्येय ' इत्यन्त क कुण्डलितो ग पाठ । ख नास्ति ।

इत्युक्तम् । तन्न । 'धातो'रित्यस्य स्यतामिविशेषणत्वेन, ललुडविशेषण-त्वात् । तस्मादस्मदुक्तरीत्यैव वारणम् । कैयटोऽपि वा तथैव व्याख्येय ।

'डथाऽभ्य' इत्यादौ तु न दोष । तत्र 'कस्मादि'तिनियताऽवध्या-काङ्क्षाया अभावेन, पञ्चम्यन्तस्य प्रत्ययविशेषणत्वाऽभावात् । अत एव 'सुप्तिङन्तमि'त्यन्तग्रहण संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तविध्यभावे ज्ञापक-मि'त्याकरोक्त सङ्गच्छते इत्याहु । न च 'र' इति सामान्येन रत्व विधाय, सुपि 'अहन्सुपी'ति तदपवादरुत्वेनैव सिद्धौ,'असुपी'ति व्यर्थमिति वाच्यम् । क्वचित्सुबभावेऽपि रुत्वप्रवृत्तिबोधनाऽर्थं तथोक्तत्वात् । एतेन 'रूपरात्रिरथ-न्तरेषु रुत्वं वाच्यमि'ति नाऽपूर्वमित्याहु ।

अहरह इति । 'नित्यवीप्सयोरि'ति द्वित्वम् । 'न लुमते'ति निषेधा-त्सुप्परत्वाऽभाव । अनन्यत्वादिति । रात्रिशब्दान्ततत्पुरुषादचि समासाऽन्ते, 'यस्येति चे'तीकारलोपेऽपि, रात्रिशब्दत्वाऽक्षतेरिति भाव ।

अहोरात्र इति । 'रात्राऽह्नाऽहा' इति पुंस्त्वम् । अहरादीनामिति । उभयत्राऽप्यादिशब्द प्रकारे । तेन 'स्वर्चक्षा ' 'स्वर्चना' इत्यादि सिद्धम् ।

अनुवादे रेफविशिष्टस्योपादानाद्रेफस्य रेफविधान व्यर्थमत आह— विसर्गाऽपवाद इति । 'प्रचेतसो राजनि वा रेफो, भाषाच्छन्दसो ' । 'प्रचेतो राजन्' । 'प्रचेता राजन्' । स्पष्ट चेदम् 'अम्नरूधरे'ति सूत्रे भाष्ये ।

ढ्रलोपे । नाऽय तत्पुरुष । अनीयरि, 'चचारे'त्यादौ च दोषाऽऽपत्ते । नाऽपि बहुव्रीहि । व्यधिकरणत्वात् । अतो णिजन्तात्कर्मण्यण्युपपदसमास इति दर्शयति—ढरेफौ लोपयतीति । न चाऽजर्घा इत्यादौ 'सिपि धातो'रिति रुत्वस्य[1], 'पितू राज्य'मित्यादौ सयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाद्रेफ-परत्वाऽभावेन कथ दीर्घ[2] । ढग्रहणेन, लणसूत्रेऽजर्घा इतिभाष्यो-

१ 'सिपि धातोरिति रुत्वस्याऽसिद्धत्वाद्रेफपरत्वाऽभावेन' क ख पाठ ।

२ इतोऽग्रे—'ढसाहचर्येण रेफांशेऽप्यसिद्धत्वबाधात् । लणसूत्रे'ऽजर्घा'इति-भाष्योदाहरणाच्च' इति ख ग पाठः ।

दाहरणेन च 'पूर्वत्राऽसिद्ध'मिति पूर्वग्रहणेनैतत्सूत्राऽग्रहणबोधनात् ।

[न च[1] 'गुडलिड्ढौकनमि'त्यादौ बाध विनाऽपि सम्भवोऽस्तीति वाच्यम् । 'ढो ढे लोप' इत्यस्याऽसिद्धत्वेन 'झला जशोऽन्ते' इति जश्त्व-प्रवृत्ते· । अत एव 'झला जशोऽन्ते', 'झशी'तिन्यास 'खरि चे'त्यत· पूर्वं न कृत । न चैवमपि 'झला जशोन्ते' इत्यतोऽग्रे एव द्वितीयचरणे 'झशी'ति कुतो न सूत्रितम् । 'ढो ढे लोप' इत्यस्याऽसङ्गतताऽऽपत्ते । सामर्थ्या-ज्जश्त्वबाधे तु पदान्ते जश्त्वस्याऽपि बाधाऽऽपत्ति· ।

यदि तु 'येन[2] नाऽप्राप्ति'न्यायेन (अनन्तरस्ये[3]'ति न्यायेन च) झशि जश्त्वस्यैव बाध इत्युच्यते, तथाऽपि 'अभ्यासे चर्चे'त्यत्र 'झला जश्' इत्यस्याऽऽवश्यकत्वेन लाघवाऽभाव । 'खरि चे'त्यादीनामपि पूर्वपाठे तु बहूपप्लव । न च 'लीढ' इत्यादावपि ष्टुत्वस्याऽसिद्धत्वेन ढपरत्वा-ऽभावाल्लोपवैयर्थ्याऽऽपत्त्या, 'पूर्वत्राऽसिद्धमि'त्यस्यैतद्विषये बाधाऽऽवश्य-कत्वेन, 'गुडलिड्ढौकन'मित्यत्राऽपि लोपाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । जश्त्वा[4]ऽपेक्षया ढलोपस्य बहिरङ्गतयाऽप्यसिद्धत्वेन, तद्बाधे मानाऽभावात् । किञ्च स्वैकवाक्यताऽऽपन्न पूर्वत्राऽसिद्ध'बाधाऽपेक्षया, पश्चादुपस्थित-पराऽङ्गतद्बाधस्यैव न्याय्यत्वादित्याहु[5]] ।

अण किमिति । एक्षु विशेषाऽभावेन, 'परिवृढ'इत्यादिनिर्देशा-द्दकारेऽप्रवृत्तेर्लकारस्याऽसभवेन, दीर्घश्रुत्युपस्थापिताऽच्परिभाषयैव सिद्धे[6]-

---

१ क कुण्डलित ख ग पाठ ।

२ 'येन नाऽप्राप्तिन्यायेन'इति ग पुस्तके नास्ति ।

३ ख पाठ ।

४ 'जश्त्वापेक्षया' इत्यारभ्य 'मानाभावात् । किञ्च' इत्यन्त क ग पाठ । ख नास्ति ।

५ 'इत्याहु'रिति क नास्ति ।

६ 'सिद्धिरिति' इति ख पाठ ।

रिति प्रश्न । ज्ञापकसिद्धवचनकल्पने लाघवाऽभाव इत्युत्तराऽऽशय ।

अत्र अण् पूर्वेणैव[1] । व्याख्यानात् ।

तृढो वृढ इति । ऊदित्वेन वेट्कत्वात् 'यस्य विभाषे'ति निष्ठाया नेट् । ढत्व धत्व-ष्टुत्व ढलोपा । 'ढो ढे लोप'इत्येतद्दृष्ट्या ष्टुत्वन्तु नाऽसिद्धम् । सामर्थ्यात्[2] ।

तृंहू इति । 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु'इति वृद्धोक्तेरनिदितामिति नलोपे 'तृढ' इति रूपम् । कचित्तु 'तृहू हिंसायामि'त्येव पाठ ।

(यत्तु[3] प्राचा-'दृढ' इति प्रत्युदाहृतम् । तन्न । 'दृढ'निपातनं दृहेर्नकारहकारलोपाऽर्थं, परस्य ढत्वाऽर्थं च, अन्यथा धत्व प्रसज्येते'-ति 'दृढ स्थूलबलयोरि'तिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तत्र ढलोपस्यैवाऽभावात् । न चेडभावो, ढत्व च निपात्यताम् , धत्वष्टुत्वढलोपास्तु भविष्यन्त्येवेति वाच्यम् । 'परिद्रढय्ये'त्यत्र 'ल्यपि लघुपूर्वा'दिति णेरयादेशो न स्यात् । तथा 'पारिद्दढी कन्ये'त्यत्र ष्यङ् च स्यात् । ढलोपस्याऽसिद्धत्वेन गुरूपोत्तमत्वा'दित्यनेन भाष्ये एव दूषितत्वात् । अनिदितो दृहेस्तु 'दृहितमि'-त्येवेष्यत इति कैयट ।

यत्तु वामनो 'दृहेरप्येतन्निपातनं, नलोपवर्जमि'त्याह । तन्न । 'दृहेर्नकार-हकारलोपाऽर्थ'मितिभाष्यविरोधात् । यत्तु प्रसादकृता—'दृहेर्निष्ठाया-मागमशास्त्रस्याऽनित्यत्वादिडभावे, 'वा द्रुहे'त्यत्र 'वे'तियोगविभागात्पक्षे घत्वाऽभावे, ढत्वे, ढलोपे चेद प्रत्युदाहरणम् । अस्य ष्यङि णेरयभावे चेष्टाऽऽपत्ति'रित्युक्तम् । तदेतेन परास्तम् । त्वदुक्तरीत्या दृंहेरपीडभाव-

---

१ 'अत्राऽण् पूर्वेणैव । अचाऽणो विशेषणेन सामर्थ्यात्' इति ख ग पाठ ।

२ 'ढो ढे लोप इत्येतद्दृष्ट्या ष्टुत्वन्तु नासिद्धम् । सामर्थ्यात्' इति पाठ ख ग नास्ति । केवलं क दृश्यते ।

३ क कुण्डलितं', ख पाठ ।

ढत्वयो सिद्धाविण्निषेधप्रकरणे 'दृढ' इतिनिपातनस्य व्यर्थत्वाऽऽपत्ते-रित्यलम्।

नन्वेव 'ढ्रलोपे'इतिसप्तमीनिर्देशेनैव पूर्वत्वलाभे 'पूर्वस्ये'ति व्यर्थमत आह—पूर्वग्रहणमिति । न चोत्तरपदाऽधिकारस्य विच्छिन्नत्वात्, ढसाहचर्येण च सर्वत्र प्रवृत्तिसिद्धौ पूर्वग्रहण व्यर्थमिति वाच्यम्। तत्सा-मर्थ्येन रोरसिद्धत्वस्य बाधात्। तेन 'अजर्घा' इत्यादिसिद्धिरित्याहु)।

'अजर्घा' इत्यादौ यद्वक्तव्य तत्प्रागेवोक्तम्।

विप्रतिषेधे । 'वि'-'प्रति'पूर्वात्कर्मव्यतिहारे वर्त्तमानात्सेधतेर्घञि विविध=प्रतिकूलं गमनमित्यर्थकतया परस्परविरोधार्थो[2] 'विप्रतिषेध'-शब्द । तत्र नित्यस्याऽऽवश्यकतया, अन्तरङ्गस्य ज्ञापकादिना, अपवा-दस्य वचनप्रामाण्याद्बाधकत्वे स्थिते, तद्भिन्नोऽस्य विषय इत्याशयेनाऽऽह—तुल्यबलेति। द्वयो शास्त्रयो[3] क्वचिल्लब्धाऽवकाशयोरेकत्र[4] प्रयोगे युग-पदसम्भवि स्वस्वकार्यसमर्पण[5] च स । एतच्च[6] प्रकृतसूत्रे भाष्ये स्पष्टम्।

तत्र प्रायेण एकस्य कार्यद्वययोगकृतेऽसम्भवे एवैतस्य प्रवृत्ति । यथा 'वृक्षेभ्य' इत्यादौ। तत्र हि दीर्घैत्वयोर्युगपत्स्वस्वनिमित्तेनाऽऽनन्तर्यस्या-ऽसम्भव । इदमिको गुणेत्यत्र कैयटे। क्वचित्केवलाऽसम्भवेऽपि। यथा-'शिष्टादि'त्यादौ। अत्र हि तातङ्—शाभावयोर्युगपत्प्रवृत्तौ स्वस्वनिमित्तेना-ऽऽनन्तर्याऽसम्भव । यद्यपि तातङादे स्थानिवत्त्वेनाऽस्त्येव तत्, तथा-

---

१ मनोरमाशब्दरत्नस्थोऽय ग्रन्थोऽतोऽत्र क कुण्डलित.।

२ 'विरोधार्थक' इति ख पाठ ।

३ 'शास्त्रयोरिति' क पाठ ।

४ 'रेकस्मिन् विषये' इति ख. पाठ ।

५ 'विषये कार्यद्वयसमर्पण च स' इति क ग पाठ.।

६ 'एतच्च'इत्यारभ्य 'कैयटाद्युक्तं चिन्त्यम्' इत्यन्त क पाठ.।

प्यतिदेशप्रवृत्त्युत्तरमेव, न तु तत्प्रवृत्तिकाले इति, युगपदसम्भवोऽस्त्येवेति, परत्वात्तातङि सकृद्गतिन्यायेन न शाभाव । युगपदसम्भवाऽभावे तु नास्य प्रवृत्ति'रिती'को गुणवृद्धी' 'अदसो मात्' 'पुंवत्कर्मधारये'त्यादौ भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्चाऽऽदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धी परत्वाद्बाधते इति कैयटाद्युक्तं चिन्त्यम् ।

तत्र व्यक्तौ[1] पदार्थे प्रतिलक्ष्य लक्ष्णोपप्लवादुभयोरपि शास्त्रयोस्तत्त-ल्लक्ष्यविषययोश्चारितार्थ्येन, पर्यायेण द्वयोरपि प्राप्तौ, 'परमेवे'ति नियमा-ऽर्थमिदम् । तेन 'तिसृणामि'त्यत्र यौगपद्याऽसम्भवेन[2] ([3]त्रयादेशात्पर-त्वात्) तिस्रादेशे, पुन स्थानिवत्त्वेन त्रयादेशो न । तदेतत्पठ्यते 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधित तद्बाधितमेवे'ति ।

(अत्र[4] पक्षे तद्विधेयजातीयकार्ययोरवकाशेनैव द्वयो सावकाशत्वं बोध्यम्)। अत्र[5] पक्षे एतन्नियमसामर्थ्या[6]देतल्लक्ष्यविषयकपूर्वशास्त्रा-ऽनुपप्लव एवेति बोध्यम्[7] ।

जातिपक्षे तु-उद्देश्यतावच्छेदकजात्याक्रान्ते क्वचिच्चरिताऽर्थयोर्द्वयो[8] शास्त्रयो सत्प्रतिपक्षन्यायेन युगपदुभयाऽसम्भवरूपविरोधस्थले उभ-योरप्यप्राप्तौ 'परं भवती'ति विध्यर्थमिदम् । तस्मिन्[9] कृते यदि पूर्वस्याऽपि

---

१ 'व्यक्तिपदार्थे' ग पाठः ।

२ 'यौगपद्याऽसम्भवेन' इति क पाठ. । ख ग नास्ति ।

३ ख ग पाठ ।

४ ख ग पाठ ।

५ 'अत्र पक्षे' इति ख. ग नास्ति ।

६ 'सामर्थ्याच्च' ख ग पाठ ।

७ 'इति तत्त्वम्' ख पाठ ।

८ 'द्वयो सत्प्रतिपक्षन्यायेन विरोधस्थले' इति ख ग पाठ ।

९ 'परस्मिन्कृते' ख ग पाठ ।

निमित्तमस्ति, तदपि भवत्येव। यथा'भिन्धी'त्यत्र धे परत्वात्तातङि पुनर्धिर्भवति। अत्र[1] हि तातङ्‌धिभावयोर्न युगपदेकस्थानिसम्बन्धस्य, अङ्गरूपनिमित्तानन्तर्यस्य वा सम्भव इत्यसम्भवोऽस्तीति दिक्। (तदेतत्पठ्यते[2]- 'पुन प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्ध'मिति । अत्र पक्षे लब्धाऽवकाशयोर्द्वयोरेकत्र विषये सत्प्रतिपक्षन्यायेन कार्यद्वयाऽप्राप्तिरेव विरोध)।

केचित्तु[3] 'व्यक्तिपक्षे सर्वं लक्ष्य शास्त्र व्याप्नोति, न जातिपक्षे' इत्यत्र मानाऽभाव । जात्याश्रयसकलव्यक्तिबोधनार्थमेव जातिपक्षाश्रयणस्य भाष्ये दर्शनात्। तस्मादेकस्मिन्युगपदुभयो कार्ययो सम्भवाऽसम्भवात्पर्यायेण तृजादिवच्छास्त्रद्वयप्रसङ्गे, नियमार्थमिदमिति सकृद्गतिन्यायसिद्धि । 'अय न्यायो नहि व्यक्तिपक्षे एव सर्वविषयो न जातिपक्षे इत्यत्र मानमस्ती'तिशास्त्रीयदृष्टान्तमूलकोऽय न्यायो भाष्ये उक्त ।

यद्वा 'यथा तुल्यबलयोरेक प्रेष्यो भवति, स तयो पर्यायेण कार्यं करोति, यदा तमुभौ युगयत्प्रेषयतो, नानादिक्षु च कार्ये, तदोभयोर्न करोति, यौगपद्याऽसम्भवात्, तथा शास्त्रयोर्लक्ष्यार्थयो क्वचिल्लक्ष्ये यौगपद्येन प्रवृत्त्यसम्भवादप्रतिपत्तौ प्राप्तायामिद विध्यर्थमिति पुन प्रसङ्गविज्ञानसिद्धि ।

किञ्च व्यक्तिपक्षेऽप्यन्यव्यक्तिविषयलाभेन चरितार्थयोरिय व्यक्तिविरोधात्स्वविषयकत्व न कल्पयतीति वक्तु शक्यत्वात्। जातिपक्षेऽपि तज्जात्याश्रयतद्व्यक्तिविषयकत्वमेव, नैतद्विषयकत्वमित्यत्र विनिगमनाऽभावाच्च । तत्र लक्ष्यानुसारात्क्वचिच्छास्त्रीयदृष्टान्ताश्रयण, क्वचिल्लौकिकदृष्टान्तस्याऽऽश्रयणमिति भाष्यसमत पन्था इत्याहु । तदाह—परं कार्यमिति। कार्ये परत्व च परशास्त्रविहितत्वम्।

---

१ 'अत्र हि' इत्यारभ्य 'इति दिक्' इत्यन्त क पाठः।

२ ख ग पाठ ।

३ 'केचित्त' इत्यारभ्य 'इत्याहु ' इत्यन्त क, पाठ । ख ग. नास्ति ।

इति लोप इति । न च 'रो री'त्यपेक्षया[1] नित्यमुत्वम्, कृतेऽपि[2] तत्र स्थानिवत्त्वेनोत्त्वप्राप्तेरिति वाच्यम् । 'भोभगो'[3]इतिसूत्रभाष्योक्तरीत्याऽल्विधित्वात् । किञ्च लोपोत्तर दीर्घप्रवृत्त्या उत्त्वाऽप्राप्ते:[4] (कृताऽकृतप्रसङ्गित्वाऽभावात्[5]), स्थानिवत्त्वेन[6] तद्धर्माऽतिदेशेऽप्युच्चारणप्रसङ्गरूपस्थानषष्ठ्यर्थाऽभावेन, स्थान्यादेशभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वाच्च ।

अत एव 'नखनिर्भिन्न' इत्यादावैसादिक न । न च निरनुबन्धकपरिभाषया नाऽत्र 'रो री'त्यस्य प्राप्ति । वर्णग्रहणे तदप्रवृत्ते । स्पष्ट चेदम् 'औङ आप' इत्यत्र भाष्ये । न च विप्रतिषेधसूत्र प्रत्यपि त्रिपाद्या असिद्धत्वम् । अस्या. परिभाषात्वेन कार्यकालपक्षेऽदोषात् । अन्यथा 'ङमो ह्रस्वात् (अचि ङमुण् नित्य' 'ङ सि धुट्') इत्यादौ कार्यकालपक्षे 'तस्मिन्निति-निर्दिष्टे पूर्वस्य' 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यनयोर्द्वयोरपि त्रिपादीस्थत्वेन विप्रतिषेधसूत्राऽप्रवृत्तौ, 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलवान्परत्वादि'ति 'तस्मिन्नि'तिसूत्रस्थाऽऽकरग्रन्थानामसङ्गति. स्पष्टैव । न च तत्र यथोद्देशपक्ष एवाऽऽश्रीयते । एव हि 'ङम' इत्यादीनामसिद्धत्वात्तत्र[10] तयो परिभाषयो-

---

१ 'रो रीतिलोपापेक्षया' इति ख. ग पाठः ।

२ 'कृतेऽपि लोपे स्थानिवत्त्वेन' ख ग. पाठ ।

३ 'भोभगोइतिसूत्रभाष्योक्तरीत्याऽल्विधित्वात् । किञ्च' इति क पाठः । ख ग नास्ति ।

४ 'उत्वाप्रवृत्ते' ख ग पाठः ।　　५ क नास्ति । ख. ग पाठ ।

६ 'स्थानिवद्भावेन' ख ग पाठ ।　　७ ख ग पाठ ।

८ 'सूत्राऽप्रवृत्तौ तस्मिन्नितिसूत्रस्थोभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलवानित्याकरग्रन्थानाम्' इति ख ग पाठ. ।

९ 'एव हि ङ' सि धुडित्यादीनाम्' इति ख ग पाठ ।

१० 'तत्र परिभाषाऽप्रवृत्त्यापत्ते' ख. ग पाठ. ।

रप्रवृत्त्यापत्ते । कार्यकालपक्षे तु (पार्थक्येन तयोरप्रत्यायकत्वात्) कार्येण स्वसंस्काराय स्ववृत्तिलिङ्गचिह्नितपरिभाषा-सञ्ज्ञानामाक्षेप इति–अत्रो-पस्थितिरिति स्पष्टम् 'पूर्वत्राऽसिद्धमि'ति सूत्रे भाष्ये ।

'कार्यकाल'शब्दस्य चाऽयमर्थः–'कार्येण काल्यते = स्वसंस्काराय स्व-सन्निधिं प्राप्यते'[3] इति । 'यथोद्देशमि'त्यस्य च उद्देशं = स्वदेशमनतिक्रम्य वर्त्तते इत्यर्थः । दीपवदेकदेशस्थितमेव सर्वस्य[4] संस्कारं करोतीति तात्पर्यम् । प्रधानानि संस्काराय स्वदेशं प्रापयतीति वा ।

अय भाव —यथाश्रुतग्राही 'तस्मिन्नि'त्यादे'र्यत्र सप्तम्यन्त शब्दस्तत्र पूर्वस्य कार्यमि'त्यर्थं प्रतिपद्यते । 'सप्तमीनिर्देश के'ति तु तदा न पर्यालो-चयति । पश्चा'दिको यणची'त्यादौ दृष्टे, तद्विहित कार्यं स्वदेशस्थयैव परिभाषया पूर्वस्य प्रतिपद्यते, तद्वाऽत्राऽपकृष्य वाक्यैकवाक्यतया विशिष्टाऽर्थं प्रतिपद्यते ।

व्युत्पन्नस्तु 'तस्मिन्नि'त्यादेः (केवलस्य) अत्यन्तपारार्थ्यमवगत्य, यथा-श्रुतमपि तदर्थमविचार्यैव, कार्यप्रदेशे सप्तम्यन्त दृष्ट्वा[6], तेनैतत्तत्राऽऽक्षिप्य एकवाक्यतया वाक्याऽर्थं प्रतिपद्यते इति तं प्रति कार्यकालपक्ष इति[7] ।

तदुक्त 'पूर्वत्राऽसिद्धमि'ति सूत्रे भाष्ये–'त्रिपाद्या असिद्धत्वात्तत्र सञ्ज्ञापरिभाषाणा कथमुपस्थिति'रित्याशङ्क्य, सिद्धस्य परिभाषादेस्तद्-

---

१ ख ग पाठ । क नास्ति ।

२ 'भाष्यकैयटयो ' इति ग. पाठ ।

३ 'प्राप्यते तदित्यर्थः ' ख ग पाठ ।

४ 'सर्वस्यापि' ख ग पाठः । ५ ख ग पाठः ।

६ 'दृष्ट्वा तदाक्षिप्तमिदं तत्राऽऽनीय पदैकवाक्यतया वाक्यार्थम्' इति ख ग पाठ ।

७ इति· क, नास्ति ।

८ 'सिद्धस्य' इत्यारभ्य 'इत्याशयेन' इत्यन्तोऽय क पाठः । ख ग नास्ति ।

दृष्टयाऽसिद्धेनाऽपि कार्येणाऽऽकर्षसम्भव इत्याशयेन 'यद्यपीद तत्राऽसिद्धं, तत्त्विह सिद्धमि'त्युक्त्वा, यथोद्देशाऽभिप्रायेण 'कथमि'ति प्रश्ने, 'कार्यकाल सञ्ज्ञापरिभाष, यत्र कार्यं तत्रोपस्थित द्रष्टव्यमि'ति । (एतेच्च भाष्यप्रदीपोद्द्योते तत्रैव विस्तरेण प्रतिपादितम्)।

न च कार्यकालपक्षे कथं परत्वम्. एकदेशस्थत्वादुभयो, स्पष्ट चेदम् 'इको गुणवृद्धी'इत्यत्र कैयटे इति वाच्यम् । अत्राऽष्टाध्यायीपाठकृतपरत्वस्याऽऽश्रयणेनाऽदोषात् । न हि 'कार्यकालपक्ष'इत्येतावता तद्-पैति । ध्वनित चेद 'तस्मिन्नि'तिसूत्रे भाष्ये । कैयटस्तु प्रौढिवाद एव । अन्यथा सर्वेषा शास्त्राणा प्रयोगाऽर्थत्वेन एकप्रयोगरूपैकदेशस्थत्वात् क्वाऽपि परत्व न स्यात् । पाठकृतपरत्वाऽऽश्रयणे तु प्रकृतेऽपि न दोष' ।

न चाऽस्य परिभाषात्वे विध्यङ्गत्वेन, कथ परिभाषानियामकत्वमिति वाच्यम् । 'कार्य'ग्रहणेन कार्यमात्रे प्रवृत्तिबोधनात् । अत एव 'कार्य'ग्रहण चरितार्थमित्याहु । कार्यकालपक्षेऽपि नैषा इक्परिभाषादिवद्विध्येकवाक्यताऽङ्गत्वात् स्वकार्यनिष्पादिका, किन्तु वाक्यभेदेनैव कार्यं व्यवस्थापयति । यथा'वृक्षेभ्य' इत्यादावेत्त्वदीर्घयो प्राप्तयो परमेत्त्व प्रवर्त्तयति । एव'मसिद्ध बहिरङ्गमि'त्यादयोऽपीति 'खरवसानयो'रित्यत्र कैयटे स्पष्टम् ।

त्रिपाद्यान्तु नाऽस्या. प्रवृत्ति । सिद्धाऽसिद्धयोर्विप्रतिषेधाऽभावात् । तदाह—असिद्धत्वादिति ।

न चैवमाभाऽधिकारीयशास्त्रविषये इयङ् णिलोपयोर्विप्रतिषेधा-

---

१ 'इत्युक्त्वा तावताऽप्यसिद्धिरित्यभिप्रायके कथमिति' इति ख पाठ ।

२ ख ग पाठ । क नास्ति ।   ३ 'आहु'रिति क नास्ति ।

४ 'कार्यकालपक्षे' इत्यारभ्य 'तदाह' इत्यन्त क पाठ । ख. ग नास्ति ।

५ 'विध्येकवाक्यता गत्वा स्वकार्यं' इति क्वचित् पाठ. ।

६ इतोऽग्रे–'न च तुल्यन्यायादा भाधिकारीयशास्त्रविषये विप्रतिषेधानुपपत्ति । एवञ्चेयङ्णिलोपयोर्विप्रतिषेधाऽसङ्गति । एकस्यासिद्धत्वे' इति ग. पाठ ।

ऽसङ्गति, एकस्याऽसिद्धत्वे तदभावे, द्वयोरसिद्धत्वे तदभावस्य कैमुतिक-न्यायेन सिद्धत्वादिति वाच्यम्। वैषम्यात्। एकस्याऽसिद्धत्वे हि सिद्धेन सह तुल्यबलत्वाऽभाव इति तदप्राप्ति। द्वयोरप्यसिद्धत्वे तु तदक्षते। ([1]परस्परस्मात्परस्परस्याऽसिद्धत्वेन पर्यायप्रसङ्गे, नियमार्थं शास्त्रप्रवृत्ते-र्दुर्वारत्वाच्च)।

न च कार्यकालपक्षेऽस्या अप्याभीयत्वेन विप्रतिषेधेन प्रवर्त्स्यमान-सूत्रस्याऽसिद्धत्वात्कथ विप्रतिषेधः ?। कार्यकालपक्षे तदुपस्थितिसामर्थ्येन तद्विषयेऽसिद्धत्वबाधात्। ध्वनित चेदं 'जनसनखनामि'तिसूत्रे भाष्ये।

न[2] चैव 'लेखाभ्रू'शब्दात् शुभ्रादिढकि, उवङ परत्वाद् 'ढे लोपोऽक-द्रा'इति उलोपे, तस्याऽसिद्धत्वादुवङापत्ति। सकृद्गतिन्यायाऽऽश्रयणात्)।

उत्वमेवेति। सिद्धाऽसिद्धयोरतुल्यबलत्वेन विप्रतिषेधसूत्राऽप्रवृत्तौ, निष्प्रतिपक्षत्वादुत्वमेवेत्यर्थ। (तदु[3]क्त–'पूर्वत्राऽसिद्धे नाऽस्ति विप्रतिषेधो-ऽभावादुत्तरस्ये'ति। अभावादि'त्यस्याऽऽहार्याऽभावारोपादित्यर्थ। एतेन 'विभक्तिकार्यं प्राक्, पश्चादुत्वमत्वे' इत्यादि व्याख्यातम्)।

एतत्तदो। 'प्रकृतिवदनुकरणमि' त्यतिदेशस्य वैकल्पिकत्वादत्वैक-शेषयोरभाव। किञ्चा[4]ऽनुकार्यस्वरूपभङ्गभिया कोशे इवैकशेषाऽभाव।

य सुरिति। सूत्रे 'सु'इति लुप्तषष्ठीक पृथक्पदमिति भाव। 'एत-त्तदोरनन्तर' इत्यर्थ। तेन'परमस ददाती'त्यादौ न दोष। न च गौणे-ऽतिप्रसङ्ग। तत्र त्यदाद्यत्वाऽभावेन हल्ङ्याब्भ्यादिलोपस्य दुर्वारत्वात्।

---

१ ग पाठ। क ख नास्ति।

२ ख ग. पाठ। क नास्ति।

३ 'तदुक्त पूर्वत्रासिद्धे' इत्यारभ्य 'व्याख्यातम्' इत्यन्त. क कुण्डलित. ख ग पाठ.।

४ 'किञ्चानुकार्यस्वरूपभङ्गभिया कोशे इवैकशेषाभाव.' इत्यय क पाठ, ख ग नास्ति।

'सु' इति तु प्रथमैकवचनमेव गृह्यते, उत्तरसूत्रे तस्यैव सम्भवात्[1]।

[2]अन्ये तु-'एतत्तदर्थगतसङ्ख्याऽभिधायी य सु'रित्यर्थं । अर्थद्वारक-सम्बन्धाऽऽश्रये लिङ्गन्तु 'अनञ्समासे' इति । विहितविशेषणे तु तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेत्याहु ।

एष विष्णुरिति । न चाऽत्र 'भोभगो'इति यत्वे, 'हलि सर्वेषामि'ति लोपेन[3] सिद्धिरिति वाच्यम् । खरि फलस्य सत्त्वात् । तदेतदाह—**स शम्भुरिति** । **अको किमिति** । साऽकच्कस्य शब्दाऽन्तरत्वादप्राप्ति-रिति प्रश्न । **एषक इति** । अयमेव निषेधस्तन्मध्यपतितन्यायज्ञापक इति बोध्यम् । स्पष्ट चेद 'येन विधि'रितिसूत्रे भाष्ये ।

अनञ्समासे किमिति । नञ्तत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वेन तच्छब्दाद्यर्थस्योपसर्जनत्वात्त्यदाद्यत्वाऽभावे, हल्ङ्यादिलोपो दुर्वार इति प्रश्न· । इदमेव ज्ञापकं-नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यस्य, गौणत्वेऽपि नञ्समासे उत्तरपदार्थप्राधान्यप्रयुक्तकार्यस्य वेत्युत्तराऽभिप्राय ।

हलि किमिति । तच्छब्दस्य लोपे पादपूर्तौ सत्यामेवाऽचि लोप-विधानादन्यत्र हल्येव लोपेन, तत्साहचर्यादेतच्छब्दस्याऽपि हल्येव भविष्यतीति प्रश्नः । 'साहचर्यमनित्यमि'त्युत्तराऽभिप्राय ।

सोऽचि । 'सस्' इति प्रथमान्तस्य लुप्तषष्ठीकमनुकरणमित्याह—**स इत्यस्येति** । **सेमामविड्ढीति** । द्वादशाऽक्षरपादा 'जगती'च्छन्द· । **स एवमुक्त्वेति** । लोपेऽत्र पादाऽपूर्त्तेर्न लोप इति भाव । [4]अवधा-रणन्त्विति । वृद्धैर्व्याख्यातमवधारण त्वित्यर्थ· । बहुलग्रहणानुवृत्त्या

---

१ 'तस्यैव सम्भवेनाऽनुनासिकोकारविशिष्टत्वानुमानात्' ग पाठ ।

२ 'अन्ये तु' इत्यारभ्य 'स्पष्टमेवेत्याहुः' इत्यन्त क कुण्डलित·, ख ग पाठ· ।

३ 'यलोपेन' ख पाठ ।

४ 'अवधारणन्त्विति' इत्यारभ्य 'सूचितमित्यलम्' इत्यन्त क पाठ । ख ग नास्ति ।

लभ्यत इति । गमकाऽन्तराऽभावादिति भाव । एवञ्च तदनुवृत्त्यैव क्वचिदप्रवृत्तौ सिद्धायामवधारणपरतया व्याख्यानं व्यर्थमिति भाव । सर्वमेतत् 'अवधारणन्त्वि'ति तुना सूचितमित्यलम् ।

[1]बहुलग्रहणादिति । यत्त्ववधारणाऽङ्गीकारे 'सास्मा अरमि'त्यस्याऽसिद्धि । 'स अस्मै अरमि'तिच्छेद । तत्र रुत्वे, उत्वे, आद्गुणे, 'एङ पदान्ता'दिति पूर्वरूपे, लोप विनाऽपि पादपूर्त्ते । न च 'प्रकृत्याऽन्त-पादमि'ति प्रकृतिभाव शङ्क्य । 'सोऽयमागादि'त्यादाविवाऽत्रापि प्रातिशाख्येन निषिद्धत्वात् । यदि तु बहुलग्रहणात्क्वचिल्लोपं विना पादपूरणेऽपि भवतीत्यङ्गी क्रियते, तदा किमवधारणेन ? । बाहुलकात्क्वचिदप्रवृत्तिरेवाऽङ्गी क्रियताम् , तावताऽपि 'सोऽहमाजन्मे'त्यादिसिद्धेरिति । तन्न । छन्दस्यभावदर्शनेन लक्षणानां काचित्कत्वकल्पनाया काऽप्यदृष्टत्वात् । लोके 'लोपे सत्येव पादपूरणे लोपो, नाऽन्यत्रे'त्येव नियतशास्त्राऽर्थोऽर्थं नियमस्याऽऽवश्यकत्वाच्चेति [2]गुरव ।

इति स्वादिसन्धिः ।

(इति बृहच्छब्देन्दुशेखरे पञ्चसन्धिप्रकरणम्) ।

---

१ 'बहुलग्रहणादिति' इत आरभ्य 'गुरव' इत्यन्त क कुण्डलित ख ग पाठ ।

२ श्रीभट्टोजीदीक्षिताना पौत्रा बृहच्छब्दरत्नकृतो हरिदीक्षिता एव श्रीनागेशभट्टाना गुरव । एतेषां नाम्नैव च नागेशभट्टैर्लघुशब्दरत्न निर्मितमिति प्रसिद्धि ।

अथाजन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

स्वादिविधौ 'ङ्याप्प्रातिपदिकादि'त्यधिकारात्तद्घटकप्रातिपदिकत्वं प्रथमतो लक्षयति–अर्थवदधातुरिति । 'आरोपितो धातु'रित्यादिर्वाच्योऽर्थः । 'धातुभिन्नमि'ति तु फलितोऽर्थः । अतो न पुस्त्वाऽनुपपत्तिः । पर्युदासोऽयम्, न प्रसज्यप्रतिषेधः । वाक्यभेदाऽसमर्थसमासाऽऽपत्तेः ।

अधातु किम्? । अहन् । नलोपो मा भूत् । सुबुत्पत्तिस्तु नाऽऽपाद्या । 'भूवादय'इत्यस्य लविधौ, तिबादिविधौ[1] चोपस्थितेर्निरवकाशतयाऽपवादैस्तिबादिभिर्बाधात् ।

ननु प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदास इति चेन्न । प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाऽप्रवृत्तेः[2] 'न ङिसम्बुद्ध्यो'रितिनिषेधेन ज्ञापितत्वात् । कथमन्यथा 'राजे'त्यादौ नलोपः स्यात् । न च 'राजे'त्यादौ कृदन्तत्वात्[3]प्रवृत्तिः ।

---

१ 'तिबादिविधौ' इति ख ग. पाठः । क नास्ति ।

२ इतोऽग्रे–'प्रकृत्यर्थनिष्ठसंख्याद्यभावाच्च । ननु कार्यकालपक्षे प्रत्ययान्तत्वेन पर्युदासः । यथोद्देशेऽपि प्रत्ययान्तत्वस्य भावित्वेन, 'उपजनिष्यमाणोऽप्यपवाद' इति न्यायेन, अकृतव्यूहपरिभाषया च, सञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले फलाऽभावेन च सञ्ज्ञाया अप्रवृत्तेरिति चेन्न । प्रत्ययलक्षणेनोक्तपर्युदासाऽप्रवृत्ते' इति ख ग पाठः ।

३ इतोऽग्रे—'कृत्तद्धितपदेनोपस्थितकृत्तद्धितप्रत्ययनिमित्तकप्रत्ययाऽन्तत्वप्रयुक्तनिषेधबाधेऽपीतरप्रत्ययान्तत्वप्रयुक्तनिषेधबाधे मानाऽभावात् । येन नाप्राप्ति-

अत्राऽप्यप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धात्[1] । अत एव 'दाक्षी' 'दिदक्षू' इत्यादौ न दोषः ।

न च सुब्लोपविषयमेव ज्ञापकमित्यधातुग्रहणं व्यर्थम् । 'असति बाधके प्रमाणानां सामान्ये पक्षपात' इत्यर्थस्याऽपि ज्ञापनात् । अन्यथा सूत्रोपस्थितविशेषमादाय ङि सम्बुद्धिमात्रविषयकमेव तत्स्यादिति राजपुरुषाऽसिद्धिः स्यादिति सूत्राऽऽशयः । स्पष्टा चेयं रीतिः 'सार्वधातुकमपिद्'इत्यत्र भाष्ये[2] ।

एतेन[3] 'लोपविषयमेव तज्ज्ञापकमि'त्यपास्तम् । अत एवे'त्थम्भूतलक्षणे' इति सूत्रे 'कमण्डलुपाणिमि'ति समासे 'कमण्डलु'शब्दात्तृतीयाऽऽपादनं भाष्यकैयटोक्तं सङ्गच्छते इति दिक् ।

यत्तु 'अर्थवदधातुरतिप्प्रातिपदिकम्' इत्येव सूत्रं कार्यम्[4] । 'तिप्तसि'त्या-

---

न्यायात् । अस्य प्रतिप्रसवविधित्वात् । न च परत्वात्तस्याऽपि बाधः । 'निषेधाश्च बलीयांसो भवन्ती'ति न्यायविरोधात् । पर्युदासेऽपि गम्यं प्रतिषेधमादाय न्यायप्रवृत्तिः सूपपादैव । अत एव दाक्षी दिदक्षू'–इति क कुण्डलितः ख ग पाठः ।

१ 'अत्राऽप्यप्रत्यय इत्यस्य सम्बन्धात्' इति क पाठः । ख ग नास्ति ।

२ इतोऽग्रे–'नाऽसूया कर्त्तव्या यत्राऽनुगमः क्रियते'इति भाष्येणेदृशप्रत्याख्यानानामयुक्तताध्वननाच्च । अनिर्णीतस्वरूपकभाविफलोद्देशेनापि पूर्वं सञ्ज्ञाप्रवृत्तिरित्येव यथोद्देशपक्षस्वरूपस्य प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे कैयटेनोक्तत्वाच्चेति दिक्' इति–ख ग पाठः ।

३ 'एतेन' इत्यारभ्य 'सगच्छते इति दिक्' इत्यन्तः पाठो ग नास्ति ।

४ इतोऽग्रे–'कृत्समासश्चेत्येव सूत्र्यताम्' इति क कुण्डलितः पाठः । ख नास्ति । ग तु 'अर्थवदधातुरतिप्प्रातिपदिकं, कृत्समासश्च' इत्येव सूत्र्यताम् । तिप्तसीत्यारभ्य' इति पाठः ।

रभ्य सुप पकारेण प्रत्याहार इति 'तिपं, तिबन्त च वर्जयित्वे'त्यर्थ । 'तद्धित'ग्रहण चोत्तरत्र न कार्यम् ।

यद्वा 'अविभक्तिरधातु प्रातिपदिकमि'त्यस्त्विति । तन्न । 'पञ्चनाव-प्रिय' इत्यादौ 'पञ्चनावे'त्यस्य प्रातिपदिकत्वाऽऽपत्तौ ङीबाद्यापत्ति । तद्धिताऽन्तत्वनिमित्ता त्वस्य न प्रातिपदिकसञ्ज्ञा, वक्ष्यमाणप्रशस्ता-ऽर्थवत्त्वाऽभावादित्युत्तरत्र स्फुट निरूपयिष्याम[1] ।

यदि त्वर्थाऽधिकाराऽनुरोधादत्र सूत्रेऽपि तादृशार्थवत्त्वमेव गृह्यते, तदा सुकर एव तथा न्यास[2] । ध्वनित चेद् प्रकृतसूत्रे भाष्ये ।

प्रत्ययं प्रत्ययान्तमिति । सूत्रे तन्त्राऽऽदिनोभय विवक्षितम् । आव र्त्तिते प्रत्ययपदे प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणात्तदन्तपर्युदास । न च 'संज्ञाविधा'विति निषेध । प्रत्ययस्य यत्र सञ्ज्ञा तत्रैव तन्निषेधा-ऽङ्गीकारात् । अत एव तद्धितान्तस्य सञ्ज्ञाविधान चरितार्थम् । केवल-प्रत्ययपर्युदासे हि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

न चाऽस्याऽपत्यम्-'इ' 'इया'नित्यादौ प्रत्ययत्वप्रयुक्तनिषेधबाधाय तच्चरितार्थम् । 'अ अस् इ'इत्यवस्थाया सुब्लोपाय प्रवृत्तसंज्ञाया एकदेश-विकृतन्यायेन सुलभत्वात् । वक्ष्यमाणप्रशस्ताऽर्थवत्त्वस्य केवलतद्धिते-ऽभावेन, 'तेन केवलतद्धितस्यैव सञ्ज्ञाविधानमि'ति वक्तुमशक्यम्[3] ।

---

१ एतदुत्तर 'वस्तुतष्टजन्तस्य विभक्तीतराऽनपेक्षयाऽर्थबोधकत्वाऽभावान्न प्राति-पदिकत्वम् । अप्रातिपादिकत्वान्न ङीप् । सुबपि न । सङ्ख्याया अभावात् । उक्तत्वाच्चेति, ध्वनित प्रकृतसूत्रे भाष्ये'—इति क कुण्डलितः पाठ. ।

ग तु—'निरूपयिष्याम' इत्यतोऽग्रे 'तदेतद्ध्वनयन्नाह—प्रत्ययान्तमिति' इति पाठ' ।

२ 'यदि तु' इत्यारभ्य 'प्रकृतसूत्रे भाष्ये' इत्यन्त ख पाठ ।

३ इतोऽग्रे—'न च 'इरियानि'त्यादौ सम्भव । यथोद्देशे फलाऽभावात्'

नन्वावृत्त्या केवलप्रत्ययपर्युदासे मानाऽभाव, फलाऽभावश्चेति चेन्न। 'सात्पदाद्यो'रिति 'साति'ग्रहणस्यैव मानत्वात्। 'हरिषित्र'त्यादौ प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वे तत्सामर्थ्यादौत्सर्गिकैकवचने, तस्य लिङ्गसर्वनामनपुसक-त्वाऽऽश्रयेण लुक्यपि 'सात्पदाद्योरि'तिषत्वनिषेध स्यादिति तद्व्यावृत्ति. फल प्रत्ययनिषेधस्य। अत एव बहुचश्चित्त्व चरिताऽर्थम्। अन्यथा प्रकृति-प्रत्यययो समासे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव।

केचित्तु एषामर्थाना नपुसकत्व दुर्लभम्, स्वरूपाऽयोग्यत्वात्। 'विभक्त्यर्थप्रधान-क्रियाप्रधानयोर्न लिङ्ग-सङ्ख्याभ्या योगोऽस्ती'ति-'ह्रस्वो नपुसके' इति सूत्रे भाष्योक्ते ।

तत्र¹ विभक्त्यर्थप्रधानम्-उच्चैर्नीचैरिति। क्रियाप्रधान-हिरुक्, पृथगिति। एषां क्रियाप्रधानत्व क्रियामात्रविशेषणत्वरूपम्। स्वरादीनां तु 'स्व पति'-रित्यादौ नामार्थेऽप्यन्वयान्न क्रियाप्रधानत्वम्। न तु मुख्य क्रियात्व तदर्थस्य, क्रियान्तराकाङ्क्षादर्शनात्। अत एव नैतदर्थे कारकाणामन्वय। क्रियामात्राऽविशेषणत्वाच्च न लिङ्गसङ्ख्यादिसम्बन्धस्तुमुनन्तादिवत्। स्पष्टं चेदं 'तद्धितश्चे'तिसूत्रे कैयटे। 'क्रियाया न सङ्ख्यायोग' इत्येतद् द्वित्वादि-सङ्ख्याऽभावपरम्। 'एका क्रिये'ति तत्र भाष्योक्ते। वस्तुतो हिरुगादयो वर्ज-नाद्यर्थो। तेषा क्रियान्तराकाङ्क्षत्वेऽपि न लिङ्गादिसम्बन्ध। शब्दशक्ति-स्वभावात्। 'न चैतयोरर्थयोर्लिङ्गादियोगोऽस्ती'तिभाष्यस्यापि 'घञाद्य-न्ताऽवाच्ययो'रिति शेषो बोध्य। कल्पाऽऽद्यन्तस्य तु तथात्वेऽप्यस्त्येव। विचित्रत्वात्पदार्थशक्तीनाम्। एव'शयितव्यमि'त्यादीनामपि। अत एव अव्ययाऽर्थस्य नामाऽर्थत्वेऽपि विशेषवचनाऽभावेन न केनाऽपि लिङ्गेन

—इति ख ग पाठ। क कुण्डलित। 'यथोद्देशे फलाऽभावात्। कृत्साहचर्येण तद्धितान्तमात्रे प्रवृत्तेश्च' इति तु ग पाठ।

१ 'तत्रे'त्यारभ्य 'इति शेषो बोध्यः' इत्यन्त क पाठ। ख ग. नास्ति।

योग । अत एव 'अव्ययीभावश्चे'ति नपुंसकत्वविधायकं चरितार्थम्[1]। एवं च तच्छ्रवणाऽऽपत्तिरपि दोष इत्याहुः ।

समुदाये तन्निषेधस्तु प्रत्ययाऽन्तपर्युदासस्य फलम्[2]। तस्य प्रातिपदिकत्वे त्वौत्सर्गिकमेकवचनं स्यात्[3]। किञ्च[4] 'सुपो धात्वि'ति लुक् स्यात्[5]।

किञ्च 'पचेरन्नि'त्यादौ 'न'लोपः स्यात्। केवलप्रत्ययस्य व्यपदेशिवद्भावेन तु न सिद्धिः । यस्माद्विहितस्तदादित्वस्य दुर्लभत्वात्।

यदि त्वशास्त्रीयधर्मस्याऽपि व्यपदेशिवद्भावेन लाभः, अत एव 'भवती'त्यादौ 'भू' इत्यादेरङ्गत्वसिद्धिः, तदा व्यर्थैवाऽऽवृत्तिः[7]। ध्वनितं चेदं भाष्ये इति पदसंज्ञासूत्रे निरूपितम्।

अत एव 'इः' 'इयानि'त्यादौ कार्यकालपक्षे तद्धिताऽन्तत्वप्रयुक्तसंज्ञासिद्धिः[8]। न चैवमपि 'प्रत्ययान्तस्य चेत्तद्धितान्तस्यैवे'तिनियमेनैव सिद्धौ, प्रत्ययान्तपर्युदासो व्यर्थ इति वाच्यम्[9]।

---

१ 'चरितार्थमित्याहुः । समुदाये तन्निषेधस्तु' ग पाठः ।

२ 'फलं बोध्यम्' ख ग पाठः । ३ 'कैकवचनं' ख पाठः ।

४ इतोऽग्रे—'किञ्च 'फिषोन्त उदात्तः' इत्युदात्तः स्यात्। 'करोषी'त्यादौ पित्त्वन्तु ङित्त्ववारणाय स्यात्। न च 'समासस्ये'त्यन्तोदात्तविधानात्सखण्डेषु तदप्रवृत्तिः। पदपूर्वभागकसमुदायेऽप्रवृत्तिज्ञापनेनापि तस्य चारितार्थ्यात्'— इति ग च पाठः । ५ किञ्च सुबन्ते सुपो धात्विति' ग पाठः ।

६ 'सुपो लुक् स्यात्' ख पाठः ।

७ 'यदि तु 'पूर्वे पञ्चाला' इत्यादौ समुदायधर्मस्यावयवे आरोपवदस्यापि समुदायधर्मस्यावयवे आरोपः सुलभः, अयमपि व्यपदेशिवद्भावपदार्थ इत्युच्यते, तदा व्यर्थैवाऽऽवृत्तिः' ग पाठः ।

८ 'अत एव' इत्यारभ्य 'सिद्धिः' इत्यन्तः क पाठः । ख ग नास्ति ।

९ एतदुत्तरम्—'विधिमुखेन प्रवृत्तौ सङ्कोचकवाक्यकल्पनाऽपेक्षया, निषेधमुखेन प्रवृत्तौ स्वार्थहानि-परार्थकल्पना-प्राप्तबाधरूप-दोषत्रयसहनाऽपेक्षया चा-

भाष्ये-'अप्रत्यय इति किमर्थम् । काण्डे, कुड्ये । तद्धितनियमादिद व्यर्थ'मित्युपक्रमे उक्त्वा, सूत्राऽन्ते 'अप्रत्ययपदे पर्युदासे 'काण्डे' इत्यादौ पूर्वान्तवद्भावेन प्रातिपदिकत्व प्राप्नोति'इत्याशङ्क्य, न दोष । ह्रस्वविधौ 'नपुसके यत्तस्ये'ति वक्तव्यम् । नपुसके च किम् ? । यस्य तद्गुण । कस्य च तद्गुण ? । 'प्रातिपदिकस्येती'त्युक्तम् । तत्र 'प्रातिपदिकस्ये'त्यस्य-सत्त्व-प्रधानस्येत्यर्थ । अन्यथाऽन्तवत्त्वेन प्रातिपदिकत्वस्य सत्त्वात्तदसङ्गति

ऽप्रत्ययपदस्यैव लघुत्वात् । ([1]ध्वनित चेद 'यस्य हल' इति सूत्रे भाष्ये) ।

किञ्च नियमस्य प्रातिपदिकविहितप्रत्ययाऽन्तत्वेन सजातीयविषयत्वे, धातुप्रकृतिकप्रत्ययाऽन्तवारणाऽनापत्ते । प्रत्ययत्वेन साजात्यग्रहणे-'पाचक' इत्यादावपि सज्ञाऽनापत्ति । कृद्ग्रहणन्तु 'लिडि'त्यादौ मध्येऽपवादन्यायेना-ऽधातुरिति निषेधबाधनेन चरिताऽर्थमित्याहु: ।

कृदशे बाध्यसामान्यचिन्ताऽऽश्रयणेन तु नियममाश्रित्याऽप्रत्ययग्रहण भाष्ये प्रत्याख्यातम् । सा च तवाऽप्यावश्यकी । अन्यथाऽनन्तरत्वाद्येन ना-प्राप्तिन्यायेन च प्रत्ययाऽन्तनिषेधस्यैवाऽय प्रतिप्रसव स्यान्न त्वधातुरित्यस्य । परत्वन्तु 'निषेधाश्च बलीयास' इत्यनेन तिरस्कृतम् । 'अधातु'रिति-पर्युदासेनैव धातुभिन्नस्याऽप्रत्ययस्यैव ग्रहणम् । धातोरप्रत्ययत्वात् । प्रत्यया-ऽन्तपर्युदासस्य तु नाऽनेन गताऽर्थता । पुत्रीयादे प्रत्ययान्तस्याऽपि धातुत्वात् । एव चाऽऽवृत्तिर्व्यर्था । किञ्च भाष्ये 'अप्रत्यय इति किमर्थम् । काण्डे कुड्ये' इत्यन्त ख ग पाठ ।

१ 'काण्डे इत्यत्र स्वत' प्रत्ययान्तभिन्नत्वात्, पूर्वान्तत्वेन वा प्रातिपदिकत्व प्राप्नोति । प्रसज्यप्रतिषेधे 'ब्रह्मबन्धूरि'त्यसिद्धिरित्याङ्क्य, प्रसज्यप्रतिषेधे 'नोड्धात्वोरि'तिज्ञापकादिना दोषमुद्धृत्य, पर्युदासेऽपि न दोष । ह्रस्वविधौ' इति ख ग पाठ ।

1 ग पाठ । ख नास्ति ।

स्पष्टैव । एवं चाऽप्रत्ययग्रहणं व्यर्थमेव । प्रातिपदिकत्वेऽपि ह्रस्वाऽप्राप्ते । फलाऽन्तरन्तु नाऽस्त्येव प्रत्ययाऽन्ते संज्ञाया इति तद्भाष्याशय[1] ।

तथा हि—कृत्तद्धितव्यतिरिक्तप्रत्ययाऽन्ताऽर्थे सङ्ख्याकर्माद्ययोगात्सुपोऽप्राप्तिरेव । 'औत्सर्गिकमेकवचनमि'त्यपि न । तथा सति सर्वत सोरुत्पत्त्या, 'स्वन्त पदमि'त्येव सिद्धे, तत्र 'तिङ्'ग्रहणस्य, 'सुबि'ति-प्रत्याहारग्रहणस्य च वैयर्थ्याऽऽपत्त्या, तत्सामर्थ्येन सुबन्त-तिङन्तेभ्यो निरर्थकौत्सर्गिकैकवचनाऽनुत्पत्त्याऽदोषात् ।

प्रातिपदिकाऽवयवत्वात्सुपो[2] लुगापत्तिरपि न । धातुसाहचर्यात्, 'स्वमो'-रित्यारम्भाच्च विभक्तीतरसमभिव्याहृतप्रातिपदिकाऽवयवस्यैव तेन लुग्विधानात् । फिट्स्वरोऽपि विशेषविहिततत्तत्स्वरैर्बाधान्न भवति । 'समासस्ये'त्यन्तोदात्तविधानेन सखण्डेषु तदप्राप्तेश्च । 'पचेरन्नि'त्यादौ रन्तादेशोऽपि वक्तु शक्य । एव स्मिनादेशेऽपि नकारोच्चारणसामर्थ्येन तयोर्नलोपस्य वारयितु शक्यत्वाच्च । ह्रस्वविधायकसूत्रस्थ प्रातिपदिकग्रहण च सत्त्वप्रधानोपलक्षकम् ।

एव च प्रत्ययपर्युदासेऽपि फलाऽभाव । न च 'करोषी'त्यादौ सिप पित्त्वस्य ङित्वनिषेधे चरिताऽर्थतया फिट्स्वराऽऽपत्ति । 'अनुदात्तौ सुप्पिता'वित्यस्य यत्तत्रोपस्थान तद्वैयर्थ्येन फिट्स्वरस्य तत्राऽप्रवृत्तेरिति सुधियो विभावयन्त्वित्याहु ।

'सप्तम्यधिकरणे चे'त्यादिनिर्देशैर्विभक्त्येकाऽऽदेशस्याऽन्तवत्त्वाऽभावज्ञापनात् 'काण्डे' इत्यादावन्तवत्त्वप्रयुक्तो न दोष' इति कश्चित् ।

'अधातु-प्रत्ययावि'त्येव सिद्धे नञ्द्वयोपादान स्पष्टार्थम् ।

---

१ 'इति तद्भाष्याशय.' इति ख ग नास्ति ।

२ 'सुपो लुगित्यपि न । सुब्विधिवैयर्थ्यापत्ते । अर्थसन्देहापत्तेश्च । तस्माद्धातुसाहचर्याद्विभक्तीतरसमभिव्याहृतप्रातिपदिकाऽवयवस्यैव तेन लुक् । फिट्स्वरोऽपि' इति ख पाठ ।

महासञ्ज्ञाकरण-'को धातुः, किं प्रातिपदिकं, कः प्रत्ययः' इत्याथर्वणश्रुत्य-नुरोधात्। डित्थादीन्यव्युत्पन्नानीहोदाहरणम्[१]। 'अव्युत्पत्तिपक्षस्य चेदमेव ज्ञापकमि'ति प्राञ्चः। तन्न। 'बहुपटव' इत्याद्यर्थं सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वात्।

वृत्तौ—वर्जयित्वेति। अर्थवच्छब्दस्वरूपस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञकत्व-विशिष्टभवने कर्तृत्वात्तस्यैव वर्जने कर्तृत्वान्न क्त्वाऽनुपपत्तिः। 'बहुच्पूर्व'[२] इत्येव तु सूत्रयितुमशक्यम्। 'बहुपटस्तिष्ठन्ती'तिवाक्यस्यापि सञ्ज्ञापत्ते-रित्यादि वक्ष्यते। अर्थवत्सूत्रं विना समासग्रहणस्य नियमार्थताया वक्तु-मशक्यत्वेन 'मूलकेनोपदंशमि'त्यादावतिप्रसङ्गाच्चेति दिक्।

पूर्वसूत्रेणेति। 'प्रत्ययग्रहणे यस्मादि'तिपरिभाषया प्रत्ययाऽन्तत्वा-ऽभावादिति भावः।

नियमस्य सजातीय[३]विषयत्वात्साजात्यं दर्शयितुमाह—पूर्वो भाग इति। एतेन 'यत्तच्छब्दाऽर्थयोरननुगतत्वेन, शब्दाऽनुगमस्याऽप्रयोज-कत्वेन, व्यवच्छेद्याऽननुगमेऽपि क्षत्यभावेन च, 'यत्र सङ्घाते' इत्यादि व्यर्थमेवे'त्यपास्तम्।

'पद'शब्देनाऽत्र स्वातन्त्र्येणाऽपि प्रयोगाऽर्हमर्थवद्गृह्यते। सरूपसूत्रे भाष्ये 'सुबन्तानामि'त्यनेनेदमेवोपलक्ष्यते। अत एव[४] कृत्तद्धितेतिसूत्रे-'ऽर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमि'त्युक्तं भाष्ये। तेन 'गवित्य-यमाहे'त्यादौ 'गो'इत्यादीनां सुबन्तत्वाऽभावेन पदत्वाऽभा[५]वेपि न समुदायस्य प्रातिपदिकत्वम्। अनुकरणस्याऽनितिपरस्याऽपि प्रयोगसत्त्वेन

---

१ 'उदाहरणानि' ख पाठः।

२ 'बहुच्पूर्वे' इत्यारभ्य 'अतिप्रसङ्गाच्चेति दिक्' इत्यन्तो ग पाठः। क कुण्डलितः।

३ 'सजातीयाऽपेक्षत्वात्' ग पाठः।

४ 'अत एव' इत्यारभ्य 'इत्युक्तं भाष्ये' इत्यन्तः क. पाठः ख ग नास्ति।

५ एतत्स्थाने-'स्वातन्त्र्यं च विभक्तीतराऽपारतन्त्र्यरूपं विवक्षितमिति न दोषः। बहुपटव इत्यादौ' इति ग पाठः।

तावन्मात्रस्याऽपि पृथक्प्रयोगार्हऽत्वात् । 'बहुपटव' इत्यादौ प्रातिपदिकत्वसिद्धये—स्वातन्त्र्येणेति । तत्र 'पूर्व' इत्यस्य कस्मादित्याकाङ्क्षाया योग्यतयोपस्थितपरेषामपि स्वातन्त्र्येण प्रयोगाऽर्हाऽर्थवतामेव ग्रहणात् 'पुत्रकाम्ये'त्यादौ न दोष. ।

तदेतद्ध्वनयन्नाह—तेन वाक्यस्य नेति । प्रातिपदिकत्वे हि वाक्ये सुप श्रवणाऽनापत्ति । न चाऽङ्गाधिकारविहितसुप्प्रत्ययनिमित्तकार्याणा वैयर्थ्याऽपत्ते, सुबादेशविधायकवैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च, न लुक्, वाक्यस्यैव प्रयोगादिति वाच्यम् । अलुक्समासविषये तेषा चारितार्थ्येन, तद्विषय-

---

१ 'अर्थवतामेव ग्रहणात् 'जन्मवान्' 'राजा' 'इयानि'त्यादौ न दोष । अत एव 'नास्तिक'इत्यादौ 'न'इत्यस्य पूर्वखण्डत्वेऽपि न दोष । 'अस्तिक' इत्युत्तरखण्डस्य पृथक्प्रयोगाऽनर्हत्वात्[1] ।

केचित्तु 'पूर्वो भाग पदमि'त्यत्र पद तत्सञ्ज्ञकमेव । 'पूर्वो भाग पदमि'त्युपलक्षणम्—'उत्तरभाग पूर्वभागप्रकृतिकप्रत्ययभिन्न' इत्यस्य । तेन 'जन्मवान्, 'राजा' 'इयानि'त्यादौ न दोष । 'तद्धित'ग्रहणम्-औपगवादौ कृतार्थम् । यद्वा—प्रकृतिप्रत्ययभावाऽनापन्नसङ्घातविषयको नियम इत्याहु । तन्न । आद्यपक्षे 'गविरत्ययमाहे'त्यादौ दोषात् । किञ्च 'वृषण्वसु'-रित्यादिसमासे पूर्वभागस्य भत्वेन, तत्साजात्येन 'पूर्वो भाग. पद-मि'त्यर्थलाभाऽसम्भवात्' इति क कुण्डलित ख ग पाठ. ।

एतदग्रे च—'न च राजपुरुषावित्यन्तर्गतपुरुषावित्यस्य सञ्ज्ञा स्यात् । तत्पुरुषभागस्य पुरुषेत्यस्योत्तरपदत्वे चेतिनिषधेनाऽपदत्वात्, अर्थवत्त्वाऽभावाच्चेति वाच्यम् । अर्थवत्त्वेनैव वारणात् । प्रत्ययार्थो हि विशिष्ट एवाऽन्वेति, न तूत्तरपदार्थमात्रे, येन पुरुषावित्यादेरर्थवत्त्वं स्यात्'—इति ग पाठ ।

---

1 इत उत्तर 'समासस्येदृशत्व तु भूतपूर्वगत्या बोध्यम्' इति ग. पाठ ।

वाक्ये लुगापत्तेर्दुर्वारत्वात्। किञ्च[1] 'पिण्डीं प्रवेशये'त्यादौ केवलपदस्याऽपि प्रयोगेण, तत्र चारितार्थ्यात्[2]। न च वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वे विकल्पेन समासविधान व्यर्थम्। स्वराऽऽद्यर्थत्वात्।

न चैवं[3]मप्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधेन 'घटोऽस्ति हे युवते'इत्यस्य तद्धितान्तत्वेन प्रातिपदिकसञ्ज्ञा स्यादिति वाच्यम्[4]। समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्बाधात्[5]। स्त्रीप्रत्ययविशेषग्रहणे, स्त्रीप्रत्ययत्वसामान्येन चाऽग्रहणे[6] एव तत्प्रवृत्त्याऽत्राऽप्रवृत्तेश्च।

ननु निरर्थकशशशृङ्गादिसमासे विध्यर्थं समासग्रहण स्यादिति चेन्न। अत्राऽप्य'र्थवदि'त्यनुवृत्ते.। अत एव 'पञ्चनावप्रिय'इति समासे, 'पञ्चनाव' इत्यशस्य तद्धितान्तत्वेऽपि, समासत्वेऽपि च, न प्रातिपदिकत्वम्। तेन न ङीप्। अर्थवत्त्व हि एतत्सञ्ज्ञासाध्यविभक्तीतरसमभिव्याहार[7] विनाऽपि लौकिके प्रयोगे स्वाऽर्थविषयकबोधजनकत्वम्[8]। प्राशस्त्याऽर्थक मतुपो बलात्। अर्थवत्पदसामर्थ्याच्चर्च।

---

१ 'किञ्च पदार्थोऽध्याहारेण बोधस्तदा केवलस्यापि प्रयोगेण' ख पाठ।

२ एतदग्रे 'न चाऽर्थवत्त्व वृत्त्याऽर्थबोधकत्वम्। न च वाक्ये वृत्तिर्मानाऽभावादिति वाच्यम्। वाक्येऽपि वैयाकरणनये ससर्गांशे वृत्तिस्वीकारादिति स्पष्टमस्मत्कृते स्फोटवादे, अर्थवत्सूत्रे भाष्यकैयटयोश्च' इति ग पाठ।

३ 'एतेनानुपसर्जन' ग पाठ।

४ 'इति परास्तम्' ग पाठ।

५ एतदग्रे—'अत्र सूत्रे निषेधमुखेनैव प्रवृत्ते स्वीकार इति 'नलोप सुप्स्वरे'तिसूत्रे निरूपयिष्याम' इति क कुण्डलित, ख ग पाठ।

६ 'वाऽग्रहणे' ग पाठ।

७ 'विभक्तीतरानपेक्षतया लौकिके प्रयोगे स्वार्थमात्रविशेष्यकबोधजनकत्वम्' इति ग च पाठ।

८ एतदुत्तरम्—'एकार्थीभावेन लौकिके प्रयोगे प्रयुज्यमानत्वमि'त्यादि मनोरमाया अप्यत्रैव तात्पर्यम्। यथाश्रुते हि क्विबन्ते 'श्रिष्यमाणं लुप्यमाना-

शशशृङ्गादिपदाना चाऽऽरोपितशशसम्बन्धवच्छृङ्गादौ शक्तिर्बौद्धे-वाऽतस्मिन्निति पूर्वेणैव प्रातिपदिकसञ्ज्ञा सिद्धा । स्वप्नाऽऽद्यनुरोधेन च बौद्धपदाऽर्थस्याऽऽवश्यकत्वम् ।

न चाऽक्षौहिणीरथन्तरादिपदघटकाऽक्षरथादिपदाना सर्वथाऽर्थाऽप्रति-पादकत्वेन तत्र प्रातिपदिकत्वाऽभावात्सुबनुत्पत्तौ, समासादिशास्त्राणां तत्राऽप्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । तद्घटकपदानामन्यत्र दृष्टाऽर्थाऽऽरोपेण यथाकथञ्चित्साधुत्वाऽन्वाख्यानेनाऽदोषात् ।

प्रशस्ताऽर्थवत्त्वग्रहणादेव च कृत्तद्धिताभ्या संज्ञाविधावपि तदन्त-ग्रहणम् । अत एव 'अर्थवदिति वर्त्तते । कृत्तद्धिताऽन्तं चैवाऽर्थवत् ।

ऽर्थाऽभिधायी'ति न्यायेन धातोरेव विशिष्टाऽर्थोपस्थापकत्वेनाऽर्थद्वितया-ऽभावेन, पृथगर्थानामेकोपस्थितिजनकत्वरूपैकार्थीभावाऽभावादसङ्गति स्पष्टैव । किञ्च शशशृङ्गादौ गवादिष्वनुभूतशृङ्गस्य शशवर्त्तितयाऽऽरोपेण बोधनाद् बुद्धिमात्रविषयीकृतस्याऽत्यन्ताऽसतोपि बुद्धिसत्ताविशिष्टस्याऽर्थस्य शब्देन बोधनाच्चार्थवत्त्वस्याऽक्षते पूर्वेणैव प्रातिपदिकसञ्ज्ञा सिद्धा । शशशृङ्गा-दिपदाना च' इति ख ग. पाठ ।

१ 'एतदुत्तरम्—न च वास्तवसम्बन्धेन बहिःसत्ताविशिष्टपदार्थस्य वाच्यत्वम् । 'घटोऽस्ती'तिप्रयोगानापत्ते । 'घट' इत्यत एव च सत्तावगमेनाऽस्तीत्यस्य गतार्थत्वादप्रयोगापत्ते. । 'घटो नास्ती'त्यस्याऽनापत्तेश्च । सत्तया विरोधात् । अत एवास्य सूत्रस्य शाटक वयेत्यादि प्रयुज्यते । न च बाह्या वर्त्तमानादि-कालविशिष्टां सत्ता बोधयतुमस्तीत्यादिप्रयोग , तादृश्या अभावबोधनार्थं च नास्तीत्यप्युपपन्नम्, वाच्यतानियामक च सत्तामात्रं, तद्यत्किञ्चित्कालिकम-स्तु इति शशशृङ्गस्य न वाच्यत्वम्, तस्य त्रैकालिकसत्ताऽभावादिति वाच्यम् । एवञ्च एतद्व्यवहारानुपपत्त्यैव तथाङ्गीकार इति बोध्यम् । शाब्दबोधे च न बाधज्ञान प्रतिबन्धकम् । नाप्ययोग्यतानिश्चय प्रतिबन्धक । नापि योग्यता-ज्ञान कारणम् । बोधकतैव, तादात्म्यमेव वा शक्तिरिति स्पष्ट निरूपित वृत्ति-

न केवला कृतस्तद्धिता वे'ति 'कृत्तद्धिते'ति सूत्रे, 'अन्तग्रहणं न कार्यमि'ति 'सुप्तिङन्त'सूत्रे च भाष्ये उक्तम् । अर्थवद्ग्रहणसामर्थ्यादेव चेदृशाऽर्थलाभ इति कैयट । पूर्वसूत्रे तु पर्युदासेनैव तत्त्वलाभ । तत्र व्याख्यानादर्थवत्त्वेनैव सादृश्यग्रहणम् ।

न चाऽर्थवद्ग्रहण तत्र 'समुदायस्यैव यत्राऽर्थवत्त्वमि'त्यर्थकतया वाक्यव्यावृत्त्यर्थम् । अजहत्स्वार्थाया 'बहुपट व'इत्यत्र सञ्ज्ञाऽनापत्ते. । उक्ताऽर्थस्य शब्दमर्यादयाऽलाभाच्च ।

यत्त्व'र्थवद्ग्रहणपरिभाषया पूर्वसूत्रे न दोष' इति । तन्न । तस्या विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् ।

न[2] चाऽनर्थकयोरपि धातुप्रत्यययोर्दर्शनेन पर्युदासेन तदलाभ', 'अधीते' 'यावक'इति यथा । तत्र ह्यधिपूर्वस्येङ प्रयोगाद्विशिष्ट एवाऽर्थवान् । 'इङ् अध्ययने'इत्यादि तु क्रियावाचित्वनिबन्धनधातुत्वसिद्धये आरोपिताऽर्थबोधकम् । एवं कनप्यनर्थक, यावशब्दादेव तदर्थप्रतीतेरिति वाच्यम् ।

प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य, तत्त[3]दर्थविभागस्य च सर्वस्य कल्पितत्वेनाऽऽरोपिताऽर्थनैवेष्टसिद्धे[4]। परमाऽर्थतस्तु वाँक्यरूपस्फोट एवाऽर्थवानिति सिद्धा[5]न्तस्याऽऽकरसमतिपूर्वकमन्यत्रोपपादितत्वात् । 'तस्य तस्ये'ति कृतद्विर्वचनेन

वादेऽस्माभि । न चाऽक्षौहिणीरथन्तरादिपदघटकाऽक्षरथादिपदानाम्'— इति ग च पाठ ।

१ 'पूर्वसूत्रे तु न फलम् । पर्युदासेनैव तत्त्वलाभादिति वदन्ति' ग. पाठ ।

२ 'न चानर्थकयो 'इत्यारभ्य 'औत्सर्गिकप्रवृत्त्यङ्गीकारात्'इत्यन्तोऽथ ख ग. च पाठ । मनोरमाशब्दरत्नयोरप्युपलभ्यते इति क कुण्डलित ।

३ 'अर्थविभागस्य च' इति क. पाठः ।

४ 'एतद्व्यङ्गोऽतिदेशस्फोट एव' क. पाठ ।

५ 'सिद्धान्तस्याऽन्यत्रोपपादितत्वात् । आकरसमतत्वाच्च' ख ग. च पाठ ।

षष्ठीसमासे, विभक्तिलुकि, 'तत्तदर्थविभाग' इति साधु । 'स स अर्थविभाग' इति कर्मधारयो वा प्राग्वत् । अत एवेङो ऽधिजगेऽध्यगीष्टे'त्यादौ द्विर्वचनाऽडादिसिद्धि । प्रत्याहाराऽऽह्निके चा'ऽर्थवन्तो वर्णा'इति प्रघट्टके 'अधीते' इत्यादा'विकारोऽर्थवानि'ति स्पष्टमेवोक्तम् । स्वार्थिकानामपि प्रकृत्यर्थेनाऽऽरोपिताऽर्थवत्त्व 'प्रत्यय' इतिमहासञ्ज्ञया सूत्रकृत्समतमेव । अत एव पूरणात्स्वार्थेऽन्प्रत्ययस्य पूरणाऽर्थता 'द्वितीयतृतीये'ति सूत्रे भाष्यकृतोक्ता । न चा'ऽकर्त्तरि च कारके' इत्यनेन 'नञिवयुक्त'न्यायस्याऽनित्यत्वान्नेह प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । न्यायस्य निर्विषयत्वाऽऽपत्तेरिष्टस्थले औत्सर्गिकप्रवृत्त्यङ्गीकारात् । ([3]केचित्तूत्तराऽर्थमावश्यकमप्यर्थवत्पदमिहकरणसामर्थ्यात्तन्न्यायाऽनित्यत्वस्याऽपि ज्ञापकम् । उत्तरत्र प्रशस्ताऽर्थवत्त्वलाभस्तु स्वरितत्वप्रतिज्ञासामर्थ्याद्भविष्यति । 'कारक'ग्रहणं न कार्यम् 'अकर्त्तरी'ति सूत्रे । एकस्याऽप्यर्थस्याऽनेकधा[4] बोधनाय वा, प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समासस्य साधुत्वबोधनाय वा[5] तदिति वदन्ति[6]) ।

---

१ 'तदिति विभक्तिप्रतिरूपकाऽव्ययेन वा प्राग्वत्' ग. च पाठः ।

२ 'नचाऽनर्थकयो ' इत्यारभ्य 'प्रवृत्त्यङ्गीकारात्'इत्यन्त क कुण्डलित पाठ. ।

३ ख पाठ । क ग च. नास्ति ।

४ 'अनेकधा बोधनाय वा तदिति केचित्' इति ग. पाठ' ।

५ 'वा तदित्यन्ये' ग पाठ । 'वा तदिति केचित्' इति च पाठ ।

६ एतदुत्तर—'न चार्थवत्पदेनेदृशप्रशस्ताऽर्थवत्त्वग्रहे पूर्वसूत्रे धातुप्रत्यययो पर्युदासो व्यर्थ. । न हि तयो [1]स्वार्थविषयकबोधजनने इतराऽनपेक्षा, प्रकृतिप्रत्ययसापेक्षत्वादिति वाच्यम् । 'अहन्' 'व्यतिसे'इत्यादौ धातुप्रत्यययोरपि तादृशार्थवत्त्वस्य सत्त्वेन तत्पर्युदासावश्यकत्वात् । किञ्च मानाऽभावेन पूर्वसूत्रे ईदृशाऽर्थाऽग्रहणम् । अत एव प्रादीना द्योतकाना स्वेतरधात्वादिसापेक्षतयैव बोधकाना प्रातिपदिकसञ्ज्ञासिद्धि । प्रकृते तु कृदादीनामर्थवत्त्वा-

---

1 'स्वार्थमात्रविशेष्यकबोधजनने इतराऽनपेक्षा' इति च पाठ ।

वस्तुत[1] सूत्रद्वयेऽप्युक्तप्रशस्ताऽर्थवत्त्वग्रहणे न क्षति । शब्दाऽधिकारश्च न । एवं च प्रत्ययस्य प्राप्तिरेव नेति प्रत्ययपर्युदासो न कार्य एवेति दिक् । 'असूर्ये'त्याद्यसमर्थसमासे तु धर्मिग्राहकमानादेव प्रातिपदिकत्वम् । असूर्यशब्दप्रकृतिकसुबन्ते उपपदे हि दृशे' खश् विधीयते । 'सुपी'त्यधिकारात्, 'उपपदमि'तिमहासंज्ञाकरणाच्च[2] । अत एव[3] तत्र समाससिद्धि । अन्यथा हि परस्परमसम्बन्धेनैकार्थीभावाऽभावात्स दुर्लभ स्यात् ।

(न[5] चैकक्रियाऽन्वयित्वमेव सामर्थ्यम् । तावताऽप्येकार्थीभावाऽनुपपादनात् । सर्वत्र परस्पराऽन्वयपूर्वकस्यैव[6] तस्य दर्शनात् । 'कृत सर्वो मृत्तिकये'त्यादौ 'कृत. सर्वमृत्तिक' इति समासाऽऽपत्तेश्च[7]) ।

पूर्वसूत्रेऽर्थवद्ग्रहणफलन्तु 'धन' 'वन'मित्यादौ प्रतिवर्णं सञ्ज्ञाऽभाव. । एकाज्द्विर्वचनन्यायस्य तु नाऽय विषय । समुदायकार्येणाऽवयवानामननु-

---

ऽव्यभिचारात्तदनुवृत्तिसामर्थ्येनैवेदृशार्थवत्त्वम् । 'असूर्ये'त्याद्यसमर्थसमासे तु धार्मिकग्राहकमानादेव प्रातिपदिकत्वम्'—इति ग च पाठ ।

१ 'वस्तुत ' इत्यारभ्य 'एवेति दिक्' इत्यन्त क ख पाठ । ग नास्ति ।

२ इतोऽग्रे—'सुप् च द्वितीयैव । प्रकृत्यर्थैकदेशस्य कर्मत्वेनाऽन्याऽपेक्षाया युक्तत्वात् । ललाटसाहचर्याच्च । अत एव तत्र'इति ग पाठ ।

३ 'अत एव च तत्र' ख पाठ ।

४ 'परस्परमनन्वयेन' ग पाठ ।

५ 'न च' इत्यारभ्य 'समासापत्तेश्च' इत्यन्त ख ग च. पाठः । क नास्ति ।

६ 'परस्परसम्बन्धपूर्वक' ख. पाठ. ।

७ इतोऽग्रे—'अत एवाऽसूर्यमित्यत्र प्रकृत्येकदेशे विभक्त्यर्थान्वय । अत एव दृश्यन्तप्रत्ययेनाऽभावाश्रयबोध । नञो द्योतकत्वाद्वा तदंशे न दोष । तस्मात्पूर्वसूत्रे केवलार्थवत्त्वमेव गृह्यते । तत्फलन्तु धनं वनमित्यादौ प्रतिवर्णं सञ्ज्ञाऽभाव.'—इति ग. च. पाठ. ।

ग्रहात् । तत्फलन्तु 'हु फडादि'निरर्थकेभ्य इव एभ्योऽपि सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यादौत्सर्गिकैकवचने, तस्य हलूङ्यादिलोपेऽपि[1] नलोपाऽभाव । उच्चारणन्तु धनाऽऽदिभ्यो ल्यपि तुगभावाऽर्थं स्यात् । अतो[2] लोपाऽभावाऽर्थं च[3] ।

नन्वेवमप्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमनिषेधात्प्रत्ययाऽन्तत्वेन 'राजकुमारी'त्यादौ विध्यर्थमेव समासग्रहणम् । न चाऽत्र प्रातिपदिकत्वस्य न फलम्, लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव तत्कार्यसिद्धेरिति वाच्यम् । वक्ष्यमाणरीत्या तया परिभाषया प्रातिपदिकत्व तद्व्याप्यधर्माणा लिङ्गप्रत्ययरहिते दृष्टाना तद्विशिष्टेऽतिदेशेन तस्या अत्राऽप्रवृत्ते । न ह्यत्र ङीब्रहिते

---

१ 'अपि' इति ख ग नास्ति ।　　२ अत = अकारस्येत्यर्थ ।

३ इतोऽग्रे—'अजुत्तर सुप श्रवण तु न । अवयवसञ्ज्ञोत्तर स्वाद्युत्पत्त्या सुबुत्पत्तौ कृदन्तत्वेन, समुदायस्यापि सञ्ज्ञाया, प्रातिपदिकाऽवयवत्वाल्लुक्प्राप्ते । तिङन्ते तु सुप श्रवणमपि दोष । तत्र धातुत्वेन, प्रत्ययान्तत्वेन च समुदायप्रातिपदिकत्वस्य दुर्लभत्वात् । एतेन 'पर्युदासेनैवार्थवत्त्वे लब्धे पुनरर्थवद्ग्रहण समुदायस्यैव यत्रार्थवत्त्व तत्रैव यथा स्यात्, अतो वाक्यस्य ने'त्यपास्तम् । 'बहुपटव' इत्यत्र संज्ञाऽनापत्ते । त्वदुक्तस्याऽशब्दार्थत्वाच्च ।

यत्तु असत्त्वाऽर्थकत्वेनापि साद्दश्यसभवाद्घटादौ प्रातिपदिकत्वं न स्यादिति । तन्न । पूर्वोक्तभाष्यविरोधात् । अनेकार्थसभवेऽभियुक्तोक्तेरेव प्रमाणत्वात् । बहुलक्ष्यसस्काराऽनुरोधेन तथैव युक्तत्वात् । न च 'दाक्षी' इत्यत्र पूर्वान्तवत्त्वेन तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वापत्ति । विभक्तिप्रयोजकतद्धितान्तत्वनिमित्तप्रातिपदिकत्वस्य सकृत्प्रवृत्त्या, लक्ष्ये लक्षणस्येतिन्यायेन पुनरप्रवृत्ते । 'सप्तम्यधिकरणे च'त्यादिनिर्देशैर्विभक्त्येकादेशस्यान्तवत्त्वाऽभावज्ञापनाच्च । एतेनान्तवद्भावेन 'काण्डे' इत्यादौ प्रातिपदिकत्वे ह्रस्वत्वं स्यादिति परास्तम् । कार्यकालपक्षे परादिवत्त्वेन 'ए' इत्यस्य प्रत्ययत्वे, प्रत्ययान्तत्वस्याऽऽर्थसमाजग्रस्ततया निषेधाच्च, लिङ्गाऽभावाच्चेति 'ह्रस्वो नपुसके' इत्यत्र निरूपयिष्याम:' इति ग च पाठ ।

'राजकुमारे'त्यादौ तदस्ति। अत सुबुत्पत्तये प्रातिपदिकत्वमेष्टव्यम्। ङ्याब्ग्रहणन्त्वन्याऽर्थमिति वक्ष्यते।

न चाऽस्य निषेधस्य स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे, विशेषग्रहणे वा प्रवृत्ति, न चाऽत्र तथेति वाच्यम्। वचनसंकोचकल्पने मानाऽभावात्।[1] 'कृद्ग्रहणे' इति परिभाषायामिवाऽत्र 'ग्रहण'पदाऽभावाच्चेति चेन्न। अस्य प्रत्ययग्रहण-परिभाषाशेषत्वेन, सा यथा न प्रत्ययाऽप्रत्ययग्रहणे इति 'उगितश्चे'त्यत्र भाष्ये उक्त, तथाऽस्यापि स्त्रीप्रत्ययाऽप्रत्ययग्रहणेऽप्रवृत्तेरदोषात्। तत्रत्य-ग्रहणपदस्याऽत्राऽपि सम्बन्धात्। अन्यत्र प्रवृत्तौ फलाऽभावाच्च।

(केचित्तु[2] अन्तरङ्गस्याऽपि हल्ङ्यादिलोपस्य लुग्विषयेऽप्रवृत्त्या, श्रूय-माण एव सुपि समासे जाते, तत्राऽप्रत्ययान्तत्वेन प्रवृत्तसञ्ज्ञाया एकदेश-विकृतन्यायेन विभक्तिलुक्यपि सुलभत्वम्[3]। लक्ष्याऽनुरोधेन यथोद्देशपक्ष-स्यैवाऽङ्गीकारात्। अत एव 'गोमत्प्रिय'इत्यादौ नुमादयो न। लुक प्रागन्तरङ्गप्रवृत्तौ तु स्युरेव। न[4] चैवमपि क्विबन्तकुमारीशब्देन 'प्र'शब्दस्य 'गतिकारकोपपदे'ति वचनात्सुबुत्पत्तेः प्राक्समासे, प्रत्ययान्तत्वात्पूर्वसूत्रा-ऽप्रवृत्तौ, समासग्रहण विध्यर्थमेवेति वाच्यम्। उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादि-नियमसत्त्वेन प्रत्ययान्तत्वाऽभावादि[5]त्याहु.)।

न च 'समासग्रहणं न नियमार्थम्, किन्तु विध्यर्थमेव। अर्थवत्त्व वृत्त्याऽर्थबोधकत्वम्। वृत्तिश्च शक्तिर्लक्षणा वा। न च सा समासे, वाक्ये

---

१ इतोऽग्रे—'नियमपरभाष्यप्रामाण्येन सङ्कोचकल्पनात्। अस्य प्रत्ययग्रहण-परिभाषाशेषत्वेन तत्रत्यप्रत्ययग्रहणपदस्याऽत्राऽपि सम्बन्धाच्च। अन्यत्र प्रवृत्तौ फलाऽभावाच्च' इति ख ग च पाठ।

२ 'केचित्तु' इत्यारभ्य 'अन्तरङ्गप्रवृत्तौ तु स्युरेव' इत्यन्त क कुण्डलित, ख ग च पाठ।

३ 'सुलभत्वात्' ग च पाठ।

४ 'न चैवमपी'त्यारभ्य 'प्रत्ययान्तत्वाऽभावात्' इत्यन्त क कुण्डलितो ग च पाठ। ख नास्ति।

५ 'इत्याहु' इति क. नास्ति।

वाऽस्ती'ति नैयायिकोक्त युक्तम् । वाक्य-समासयोरपि शक्तेरन्यत्रोपपादितत्वात् । 'सर्वत्रैव हि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितमि'तिमीमासकमते लक्षणासत्त्वात्[1]। वैयाकरणनये विशेष्यत्वाद्यशे[2] वाक्यस्य[3] शक्तिरित्यर्थस्याऽर्थवत्सूत्रभाष्यकैयटयो स्पष्टमुक्तत्वाच्च । 'बहुपटव' इत्याद्यसिद्धेश्च । तद्रीत्या समासवत्त[4]द्धितेऽपि शक्तिलक्षणयोरभावात् । तंत्र[5] हि प्रातिपदिकत्वाऽभावे, पूर्वोत्पन्नजसो लुगभावे, 'चित सप्रकृते'रितिवचनाज्जसकारस्योदात्तत्वापत्ति ।

तद्धितग्रहण तद्विशिष्टपरमिति चेन्न । 'पचतकी'त्यादावतिव्याप्ते । न च 'बहुच्पूर्व' इति सूत्रणीयम् । गौरवाऽऽपत्ते. । किञ्चैव 'बहुपटवस्तिष्ठन्ती'-ति वाक्यस्याऽपि सज्ञा स्यात् । समुदायस्याऽपि बहुच्पूर्वत्वात् । न हि प्रत्ययान्तत्वाऽऽदिव्यवहाराऽतिप्रसङ्गवारणाऽर्थं 'प्रत्ययग्रहणे यस्मादि'ति-वचनवदत्र तादृश वचनमस्ति ।

एतेन 'पूर्ववर्त्तित्वोत्तरवर्त्तित्वाभ्यामेव वैशिष्ट्य निवेशनीयमिति 'पचतकी'त्यादौ न दोष' इत्यपास्तम् । विनिगमनाविरहेण मध्यवर्त्तित्व-सम्बन्धस्याऽपि ग्रहणाऽऽपत्तेश्च ।

किञ्चैव कृद्ग्रहणपरिभाषया 'मूलकेनोपदश भुङ्क्ते'इत्यादावतिव्याप्ति-दुर्वारैव स्यात् । उपदशे[6] मूलकस्य कर्मत्वेनाऽप्यन्वयो, विभक्तिस्तु

१ 'लक्षणासत्त्वाच्च' ख ग च. पाठ ।

२ 'वैयाकरणनये ससर्गांऽशे' ख ग च पाठ ।

३ 'वाक्यस्याऽपि' ख पाठ ।

४ अत्र 'तद्धितेऽपि' इत्यंश सर्वत्र खण्डित , अस्माभिर्लघुशब्दरत्नात्पूरित ।

५ 'तत्र हि' इत्यारभ्य 'उदात्तत्वापत्ति.' इत्यन्त' क पाठ ।

६ 'उपदश्यमानस्यापि मूलकस्य 'रोटिका मूलकेनोपदशमि'त्यादौ 'पयसा ओदन भुङ्क्ते' इतिवत्करणतृतीयासत्त्वेनोपदशननिरूपितकारकत्वादित्यादि कृदन्ते वक्ष्यते' ग च पाठ. ।

प्रधानाऽनुरोधिकरणत्वक्त्या तृतीयैवेत्युपदशननिरूपितमपि कारकत्वमस्त्येवेति कृदन्ते वक्ष्यते इति, मूलकस्य भुजौ करणत्वात्प्रत्यासत्तिन्यायेन न दोष इति न शङ्क्यम्। न चाऽर्थवत्त्वाऽभावाद्वारणम्। 'पाचक' 'औपगव' इत्यादावपि सञ्ज्ञाऽनापत्त्या नैयायिकैरुत्तरसूत्रेऽर्थवत्सम्बन्धस्य वक्तुमशक्यत्वात्।

न चैव 'तृतीयाप्रभृतीनी'ति विकल्पविधान व्यर्थम्, 'अमैवे'त्यनेनैव सिद्धेरिति वाच्यम्। स्वरे विशेषात्। 'दधिउपदंशमि'त्यादौ पक्षे प्रकृतिभावप्रवृत्तेरपि फलस्य वक्तु शक्यत्वाच्च। मम तु समासग्रहणकृतनियमेन परत्वाद्बाध इति न दोष।

एव च 'कृत्तद्धिते'ति सूत्रे कृद्ग्रहणपरिभाषा नोपतिष्ठते एव, निष्फलत्वादिति तत्त्वम्। ध्वनित चेद 'पुयोगादि'तिसूत्रे भाष्यकैयटयोरिति दिक्।

नन्वर्थ[1]वत्त्व वृत्त्याऽर्थबोधकत्व चेन्निपाताना प्रातिपदिकत्वाऽनापत्ति, तेषा शक्तिलक्षणाऽन्यतराऽभावादिति चेन्न। तेषा[2]मपि परम्परया वृत्तिमत्त्वात। तेषा परवृत्त्युद्बोधकत्वरूपतात्पर्यग्राहकत्वात्।

'वृत्त्या[3], वृत्त्युद्बोधकत्वेन वाऽर्थबोधकत्वमत्राऽर्थवत्त्वमि'त्यन्ये। 'धन[4]'मित्यादौ प्रत्येकवर्णाना समुदायसम्पादनेन चरितार्थाना वृत्त्युद्बोधकत्वाऽभावान्न दोष। पादपूरणार्थानान्तु 'निपातस्याऽनर्थकस्य प्रातिपदिकसंज्ञा वक्तव्ये'ति वचनात्सा[5]। अनुक्तसमुच्चयाऽर्थकचकारेण वा[6]।

---

१ 'नन्वर्थवत्सूत्रेऽर्थवत्त्वम्' ख ग च पाठ।

२ 'परवृत्त्या तेषामप्यर्थबोधकत्वेन परम्परया वृत्तिमत्त्वस्य तत्रापि सत्त्वात्' इति ग. च पाठ। ३ 'एवञ्च वृत्त्या' ख पाठ।

४ 'न च धनमित्यादौ समुदायवृत्त्या प्रत्येकवर्णानामप्यर्थवत्त्वापत्ति। समुदायसम्पादनेन चरितार्थेषु वृत्त्युद्बोधकत्वरूपतात्पर्यग्राहकत्वाऽभावात्' ग च पाठ।

५ 'सा बोध्या' ख ग च पाठ.।

६ 'चकारेण वेति दिक्' ख ग च पाठ।

साध्वनुशासनाद्धातुपर्युदासाच्च न भाषाशब्देषु प्रातिपदिकत्वम्[1]। अनुकरणविषये त्वग्रे निरूपयिष्याम ।

अधिकारोऽयमिति । [2]सञ्ज्ञाऽधिकार इत्यर्थं । सञ्ज्ञा-सञ्ज्ञिभावाऽवगमस्तु विधेयसामानाधिकरण्याद्विध्येकवाक्यतयैव ।

नन्वेव 'हरतेर्दृतिनाथयो कर्मणोरुपपदयो, पशौ कर्त्तरीन्प्रत्ययो भवती'ति वाक्याऽर्थे यद्यपि प्रकृत्युपपदोपाधीना न सञ्ज्ञाऽतिप्रसक्ति, विरुद्धविभक्त्यवरुद्धाना प्रथमाऽन्तेन 'प्रत्यय' इत्यनेन सामानाधिकरण्याऽसम्भवात्, वाक्यभेदे मानाऽभावाच्च, अप्रधानत्वाच्च, तथापि—विकाराऽऽगमाना 'हनस्त च''त्रपुजतुनो षुगि'त्यादीना प्राप्नोतीति[3] चेन्न[4]।

---

१ 'न चैव भाषाशब्देष्वपि बोधकतारूपशक्तेः सत्त्वात्प्रातिपदिकत्व स्यादिति वाच्यम् । तन्निमित्तकार्ये कृते वर्णाना न्यूनाधिकभावेन भाषात्वभङ्गापत्ते । साध्वनुशासनाच्चेत्याहु ' इति ग च पाठ ।

२ 'सञ्ज्ञात्वेनाऽधिकार इत्यर्थं ' ख ग च पाठ ।

३ 'प्राप्नोतीति चेन्न । फलाऽभावात् । प्रत्यय इति महासञ्ज्ञया' ख पाठ । क. तु-'फलाऽभावात्' इत्ययमशो मसीक्षेपेण दूरीकृत ।

४ 'इति चेन्न । प्रतियन्त्यनेनाऽर्थमित्यन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानात्, विकारागमयोश्चाऽनर्थकत्वाददोष । स्वार्थिकानामपि प्रकृत्यर्थेनाऽर्थवत्त्वमस्त्येव । विकरणानामपि द्योत्याऽर्थेन तत्त्वम् । न चैवमपि 'हनश्च वध ' 'नाभि नभ च' 'विरागविरङ्ग चे' त्यादावादेशाना सञ्ज्ञा स्यात् । अर्थवत्त्वाद्योग्यविभक्तिकत्वाद्विधेय-[1]त्वाच्चेति वाच्यम् । फलाऽभावात् । स्थानषष्ठीनिर्देशाद् देशाशे निराकाक्ष-

---

1 'विधेयत्वाच्च । प्रयोजनन्तु स्थानिन आदेशेन निर्वर्त्तितत्वेऽपि शब्दाऽन्तराऽपेक्षया परत्वमस्त्विवति वाच्यम् । पूर्वोत्तरसाहचर्येण स्थानार्थकविभक्त्यन्तवाच्यार्थभिन्नोद्देश्यकविधेयसम्बन्धस्य क्लृप्तत्वेन एष्वसम्बन्धात् । स्थानषष्ठीनिर्देशाद् देशाऽशे निराकाङ्क्षत्वेन 'परश्चे'त्यस्याऽनुपस्थितौ तत्सह-

'प्रत्यय' इति, महासंज्ञया स्वीयाऽर्थप्रत्यायकस्यैव संज्ञाकरणात्। न च विकाराऽऽगमास्तथा।

न चैवमत्यन्तस्वार्थिकाना संज्ञा न स्यात्, तेषां प्रकृत्यर्थेनाऽर्थवत्त्वेऽपि लोके तत्प्रत्यायकत्वाऽभावादिति वाच्यम्। 'यस्याऽर्थ प्रकृत्या प्रत्याय्यते स प्रत्यय' इत्यर्थस्याऽपि तन्त्रेणाऽङ्गीकारात्। तत्र यथासम्भव व्यवस्थेति स्पष्टं भाष्ये। द्वितीयपक्षे निपातनादचि णिलुग्बोध्य। अन्तर्भावित-ण्यर्थाद्वा कर्मणि एरच्। 'वध''नभ''विरङ्ग'द्यादेशानामपि न स्वीया-ऽर्थप्रत्यायकत्वम्। तेषा हि स्थान्यर्थेनैवाऽर्थवत्त्व, न तु स्वीयोऽर्थोऽस्ति। अत एव कोशेषु तदर्थाऽनिर्देश। अत एव नाभिशब्दप्रकारक एव तत-स्तदर्थबोधो 'नाभिहित' इति, न तु कदाचिदपि 'नभहित' इति।

येऽप्यवैयाकरणास्तेऽपि वृद्धव्यवहारात्तथैव प्रतियन्ति। एतदर्थमेव भाष्ये 'स्वीयमर्थं प्रत्याययन्ती'ति विग्रहे 'स्वीय'पदोपादानम्। भाष्य-प्रामाण्याच्च तदर्थाऽन्तर्भावेण प्रत्ययशब्दस्य वृत्ति। स्वीयत्व च स्वप्रकारकप्रतीतिविषयत्वम्। तच्च प्रक्रियाकालिकमिति न दोष।

तथा 'परश्चे'त्यस्याऽनुपस्थितौ, तत्साहचरितप्रत्यय इत्यस्याऽप्यनुपस्थितेश्च। पूर्वोत्तरसाहचर्येण स्थानार्थकविभक्त्यन्तवाच्याऽर्थभिन्नोद्देश्यकविधेय-सम्बन्धस्य क्लृप्तत्वेनैष्वसम्बन्धात् (च)। योगविभागस्तु क्वचित्परस्येत्य-स्यानुपस्थितावपि तदुपस्थित्यर्थ.। अत एवाऽकजादीनां प्रत्ययत्वम्। अत एव 'न यासयो'रिति 'प्रत्ययस्थादि'तीत्त्वस्य निषेध सार्थक इति दिक्' इति ग. च. पाठ।

चरित प्रत्यय' इत्यस्याऽप्यनुपस्थितेश्च। अत एव 'परश्चे'ति सूत्रे चकार सार्थकः। क्षमादीना तु 'तृणह' इत्यादिनिर्देशात्प्रत्ययत्वम्। अन्यथा 'तृक्षह' इति निर्दिशेत्। अत एव योगविभाग सार्थक। स हि क्वचित्तस्य (= परस्येत्यस्य) अनुपस्थितावपि तदुपस्थित्यर्थ। अत एवाऽकजादीनां प्रत्ययत्वम्' इति च पाठ।

अन्ये तु विकाराऽऽगमानां स्थानषष्ठीनिर्देशेन देशांऽशे निराकाङ्क्षत्वा'त्परश्चे'त्यस्याऽनुपस्थितौ, तत्सन्नियोगशिष्टप्रत्ययसंज्ञाया अप्रवृत्तिः । क्वचित्तु 'तृणह इम्' 'न यासयो'रिति ज्ञापकात्तदनुपस्थितावपि प्रत्ययसंज्ञाप्रवृत्तिः । यथा श्नम्-अकच्-बहुष्विति बोध्यमित्याहुः ।

परश्च । 'गुप्तिज्किद्भ्य' इत्यादावपादानत्वाऽसम्भवाद्दिग्योगलक्षणा पञ्चमी । तत्र 'परः, पूर्वो वे'त्यनियमेनाऽध्याहारे प्रसक्ते, 'पर एवे'ति नियमाऽर्थमिदम् । 'गापोष्टगि'त्यादावपि षष्ठ्यर्थोऽऽनन्तर्यस्य पूर्वं परसाधारणत्वादनियमोऽस्त्येव । अत्र 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषा उत्तराऽङ्गविकला प्रवर्त्तत इत्युक्तं प्राक् ।

ननु 'गुप्तिज्किद्भ्य' इत्यादौ भ्यसादीनां परत्वदर्शनेनाऽङ्गसंज्ञासूत्रे 'प्रत्यये' इति सप्तमीबलेन च, 'सुपि च' 'नस्तद्धिते' 'यस्येति च' 'आर्धधातुके' 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके' इत्यादिसप्तमीबलेन च प्रत्ययविधिपरायामष्टाध्याय्यां न पूर्वपदाऽध्याहारो न्याय्यः । किञ्च यथा सूत्रसत्त्वेऽव्यवधानाऽंशलाभाय उत्तराऽङ्गविकला 'तस्मादि'ति परिभाषा प्रवर्त्तते, तथा तदभावेऽपि प्रागुक्तनिर्देशादिभिः प्रथमान्तैः प्रत्ययैः सामानाधिकरण्यात्त्यक्तषष्ठीकमङ्गीकृतप्रथममुत्तरपदमुपतिष्ठतामिति व्यर्थं 'परश्चे'ति सूत्रमिति चेत् । अत्राऽऽहुः—यद्यपि प्रकृतिविशेषोद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानात् प्रत्ययाऽर्थमात्रविवक्षायां 'किमस्य द्वयसमि'ति प्रयोग आपादयितुं न शक्यते,तथाऽपि प्रकृत्यर्थमात्रविवक्षायां केवलप्रकृतेः 'पच्' 'पत्' इत्यादेः प्रयोगः स्यात्, अतः 'प्रत्ययः परो भवत्येवे'तिनियमाऽर्थमिदम् । तेन 'न केवला प्रकृतिः प्रयोक्तव्या, नाऽपि केवलः प्रत्ययः' इति सिद्धम् ।

न च 'गवित्ययमाहे'त्यादिप्रयोगाणामनुपपत्तिः । अनुकार्याऽनुकरणयोरभेदविवक्षयाऽथवत्त्वाऽभावात्प्रातिपदिकत्वाऽभावेन, 'स्वौजसि'ति-

---

१ 'अप्रवृत्तेश्च' ख पाठः ।

२ लघुशब्देन्दुशेखरे तु 'तन्ने'त्यादिना खण्डितोऽयं ग्रन्थः ।

सूत्राऽप्रवृत्त्या प्रकृतित्वाऽभावात्। प्रकृतित्वं च प्रत्ययविधावुद्देश्यतावच्छेदकाऽऽक्रान्तत्वम्।

अयं च न्यायः शास्त्राऽबोधिताऽन्यतरप्रयोगविषये। अत एव 'लिट्' 'व्यतिसे' इत्यादौ न दोषः। एतदर्थ एव पठ्यते 'अपदं न प्रयुञ्जीते'ति। 'अपरिनिष्ठितमि'त्यर्थः। परिनिष्ठितत्वं चाऽप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकाऽनाक्रान्तत्वम्। निहते तिङन्तादावव्याप्तिवारणाय 'अप्रवृत्ते'ति। वैकल्पिकेडागमोद्देश्यताऽवच्छेदकाऽऽक्रान्ते 'सेद्धे'त्यादावव्याप्तिवारणाय 'नित्ये'ति। अत एव 'पच्-लट्' इत्यादीनामलौकिकतेति सिद्धान्त इति दिक्।

ङ्याप्प्रा। समाहारद्वन्द्वे एकवचनम्। स्यादेतत्—'परश्चे'त्यनेन प्रकृतेराक्षेपात्प्रातिपदिकाऽधिकारो व्यर्थः। न च 'पचति पश्ये'त्यादौ क्रियाया कर्माऽऽदित्वेन, तद्वाचकतिङन्ताद् द्वितीयाद्यापत्तिरिति वाच्यम्। सङ्ख्याऽभावात्। सर्वत्रौत्सर्गिकैकवचनाऽऽपत्तौ तु सुबन्तत्वेनैव पदत्वे सिद्धे 'सुप्तिङन्तमि'ति सूत्रे तिङ्ग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तेः[1]।

न च धातुभ्यः सुप्व्यावृत्त्यर्थम्। तिङामपवादत्वात्। 'भू सत्तायामि'त्यादिनिर्देशैः स्वादिविधेरनित्यत्वज्ञापनाच्च। अतो 'गवित्ययमाहे'त्यादौ न दोषः। 'तस्ये'त्यादिसमर्थविभक्तिनिर्देशात्, तमप्विधौ 'तिङश्चे'तिज्ञापकाच्च न तेभ्यस्तद्धितव्यावृत्त्यर्थः। ज्ञापकसिद्धाऽत्यन्तस्वार्थिकतरबादेः काचित्कत्वाच्च। अन्येषां प्रकृतिविशेषादेव विधानाच्च।

एतेन 'वाक्यादत्यन्तस्वार्थिकनिरासाऽर्थं तदि'त्यपास्तम्।[3] न च सुबुत्पत्तेः प्राक्केवलप्रातिपदिकादेव तद्धितोत्पत्त्यर्थं तत्[2]। स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकप्रयुक्तकार्यैः संस्कृतस्य बहिर्भूताऽपत्याऽऽदियोग इति केवलप्राति-

---

1 'तिङ्ग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च। औत्सर्गिकैकवचनस्य काचित्कताया अव्ययप्रकरणे वक्ष्यमाणत्वाच्च' इति ग. च. पाठः।

2 'एतेन सुबुत्पत्ते' ग. च. पाठः।

3 'तदित्यपास्तम्' ग. च. पाठः।

पदिकात्तद्धिताना विधातुमशक्त्यवोदिति चेन्न । प्रातिपदिकाऽधिकारा-ऽभावे'ऽत इञि'त्यत्रत्या'ऽत' इत्येतदुक्तयुक्त्या सार्थकतद्धिताना सुबन्ता-दुत्पत्ते., 'तस्याऽपत्यमि'त्यादे तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्याद्यर्थे 'सूत्रे प्रथमोच्चा-रितबोध्यात्प्रत्यय' इत्यर्थस्य सत्त्वेन चोपस्थितस्य सुबन्तस्यैव विशेषण स्यात् । ततश्च दक्षस्याऽपत्यमित्यत्रैव स्यात्, 'दक्षाणाम्' 'दक्षयो'-रित्यत्र न स्यात् ।

किञ्च 'अनुदात्ताऽऽदे'रित्यस्य सुबन्तविशेषणत्वाऽऽपत्तौ,सर्वस्य त्रिकार 'सार्वे'इत्यत्राऽञ्न स्यात् । 'सर्वस्य सुपी'त्याद्युदात्तत्वात् । प्रातिपदिका-ऽधिकारे तु तत्सामर्थ्यात्तस्यैव विशेषणान्न दोष । सर्वशब्दस्योञ्छादि-पाठाद्गणे निपातनाद्वाऽन्तोदात्तत्वात् । न चाऽस्याऽन्तोदात्तत्वे मानाऽभाव । अत्रत्यभाष्यस्य, 'सार्व' इत्यञन्तप्रयोगस्य च मानत्वात् । 'सर्वस्य सुपी'-त्यारम्भाच्च ।

न चा'ऽन्तरङ्गानपी'तिन्यायेन लुक्स्थानिभूतप्रत्ययनिमित्तकार्या-ऽपेक्षया लुक', तन्निमित्तप्रत्यय समासादीनां च प्राबल्यबोधनेन, पूर्वं सुब्-निमित्ताऽऽद्युदात्ताऽप्रा[3]प्ता'वनुदात्ताऽऽदेरि'त्यस्य सुबन्तविशेषणत्वेऽपि न दोष इति वाच्यम् । तेनाऽपि न्यायेनाऽन्तरङ्गनिमित्तविनाशकलु[4]क प्राबल्य-

---

१ 'विधातुमशक्यत्वाच्च । केचित्तु 'तिङश्चे'ति ज्ञापक न तिङन्तात्स्वादयो भवन्ती-त्यर्थे सामान्यापेक्ष वर्णयन्ति । ननु प्रातिपदिकाधिकाराऽभावे' ग च पाठ ।

२ 'अत इत्येतद्विभक्तिमन्तरेण सामर्थ्यानवगमात्सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेश्च 'तस्या-ऽपत्यमि'त्यादेस्तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्याद्यर्थसत्त्वात्सूत्रे प्रथमोच्चारितबोध्यात् प्रत्यय इत्यर्थस्य सत्त्वेन च' ख. ग पाठ ।

३ 'अप्राप्तिरिति वाच्यम् । अस्याऽकृतव्यूहपरिभाषाऽनतिरिक्तत्वस्याऽच परस्मि-न्निति सूत्रे कौस्तुभे उक्तत्वेन तस्य चाऽप्राप्त्या आद्युदात्तप्राप्ते साम्राज्यात् । 'सर्वस्य सुपी'त्यादौ सौवर्य. सप्तम्य.' इति ग. च. पाठ ।

४ 'लुगादीनाम्' ख ग पाठ ।

बोधनमित्यस्य परिभाषाप्रकरणे उपपादितत्वेन दोषसत्त्वात्। 'सर्वस्य सुपी'त्यादौ 'सौवर्यं सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्य' इति सिद्धान्तात्प्रत्यये परत पूर्वकार्यत्वाऽभावेन 'न लुमते'त्यस्याऽप्राप्तौ, प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वसत्त्वात्तस्य नाऽन्तरङ्गनिमित्तविनाशकता।

अत एव'सर्वस्तोम''अतिरात्र'इत्यादिबहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाऽऽद्युदात्तसिद्धि। अन्यथा बहुव्रीहिकालेऽन्तोदात्तत्वाद्बहुव्रीहिस्वरेण तस्यैव प्रकृतिभाव स्यान्न त्वाद्युदात्तस्य। सुप्ग्रहणन्त्वत्यन्तस्वार्थिके तरपि तस्य प्रातिपदिकादेवोत्पत्तेर्ङ्याप्सूत्र-पुयोगसूत्र-भाष्यादावुक्तत्वेन तत्राऽन्तोदात्तार्थं भविष्यति। (अत[1] एव 'उपमान संज्ञायामि'ति सूत्रे 'सर्वस्य सुप इति वक्ष्यामी'ति भाष्य सङ्गच्छते)। किञ्च सर्वस्य स्त्री'सर्वी'त्यत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषयाऽऽद्युदात्तत्ववारणाय तत्। सुप्ग्रहणे तु विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणान्न दोष। विभक्तिसम्बन्धिकार्यमात्रे तत्प्रवृत्ते'र्युवोरनाकावि'तिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात्[2]। न[3] च 'गर्गादिभ्य' इत्यादौ गर्गादिपदाना लक्षणया गर्गादि-

---

१ क नास्ति। ख च ग पाठः।

२ 'स्पष्टमुक्तत्वादिति चेन्न। 'गर्गादिभ्यो यञि'त्यादौ सुबन्तात्तद्धितोत्पत्ते. सर्वत्र समासतद्धितविधौ तत्प्रकृतिके लक्षणाया सत्त्वेना'ऽनुदात्तादेश्चे'त्यत्रापि 'अनुदात्तादिप्रकृतिकसुबन्तादि'त्यर्थे दोषाऽभावात्। अत एवात इञित्यादावपि न दोष। लक्षणाऽनङ्गीकारे विभक्त्यन्तस्याऽकारान्तप्रातिपदिकत्वाऽभावेन, अकारान्तप्रातिपदिकस्य च सुबन्तत्वाऽभावेन, 'सर्वस्ये'त्यादावाद्युदात्तत्वे कृतेऽनुदात्तादिप्रातिपदिकाऽभावाच्च प्रातिपदिकाधिकारेऽपि दोषस्तदवस्थ एव। न च प्रातिपदिकाधिकाराऽभावे लक्षणाया तात्पर्यग्राहकाऽभाव। पूर्वोत्तरसाहचर्यस्यैव तत्त्वादिति चेदत्राहु,–सर्वत्र लक्षणाया आवश्यकत्वेऽपि समर्थानामित्येतत्सुबन्तस्यैव विशेषण स्यात्' इति ग च पाठ।

३ न च 'गर्गादिभ्य'इत्यादौ सुबाक्षिप्तप्रकृतिविशेषणतया गर्गादिरूपप्रकृते' परो य सुस्तदन्तादितिवदनुदात्तादिरूपप्रकृते परो य सुप् षष्ठ्यादिरूपस्तदन्तादित्यर्थेनाऽदोष इति वाच्यम्। तत्र सुबन्तेन'–इति ख. पाठ।

प्रकृतिकसुबन्तादितिवदनुदात्तादिप्रकृतिकषष्ठ्याद्यन्तादित्यर्थेनाऽदोष इति वाच्यम्। तत्र सुबन्तेन गर्गादीनां विशेषणत्वाऽसम्भवादगत्या लक्षणा-स्वीकारेऽपि[1], प्रकृतेऽसम्भवाऽभावेन लक्षणाया मानाऽभावात्[2][3] ।

किञ्च 'समर्थानामि'त्येतत्सुबन्तस्यैव विशेषण स्यात्, तस्यैवोपस्थि-तत्वात्[4]। एव च सुबन्तादेव कृतवर्णाऽनुपूर्वीनिबन्धकार्यादुत्पत्त्यापत्तौ 'भानोरपत्यं भानव' इत्यसिद्ध्यापत्ते । लुका ओकारसहितस्य निवर्त्त-नात् । प्रातिपदिकाऽधिकारे तु तत्सामर्थ्यात्तस्यैव तद्विशेषणम्। अत एव 'ङ्याप्प्रातिपदिकांशे एव परिनिष्ठितत्वमपेक्षितमि'ति प्राचामुद्घोष । एव चाऽन्तरङ्गानपीति न्यायेन पररूपगुणाऽऽदि बाधित्वा पूर्वमेव लुकीष्टसिद्धिरिति दिक् ।

प्रातिपदिकग्रहणे इति । अस्याश्च ज्ञापक 'युवा खलती'ति सूत्रे 'जरती'ति स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति वक्ष्यते । लिङ्गविशिष्टस्येति । लिङ्गबोधक-प्रत्ययविशिष्टस्याऽपीत्यर्थ । फलन्तु-अयस्कुम्भी । 'अत. कृकमी'ति सत्वम्। तद्धि कसादिषूत्तरपदेषु विधीयते । ('समासे'[5] इत्यनुवृत्त्या

---

१ 'तथाऽन्वयस्वीकारेपि' ख पाठ ।

२ 'तथाऽन्वये मानाऽभावात्' ख पाठ' ।

३ इतोऽग्रे—'गर्गादिशब्दानां तत्प्रकृतिके लक्षणे'ति तु न युक्तम् । माना-ऽभावात् । उक्तरीत्योपपत्तेश्च । किञ्च प्रातिपदिकाऽधिकाराऽभावे, तत्सत्त्वे लक्षणाऽभावे, यत्र प्रातिपदिकस्य टे प्रागकच् 'सर्वकाभ्यामि'त्यादौ, तत्र चित्वाज्जायमानमन्तोदात्तत्व विभक्त्यन्तस्यैव स्यात्, 'चित. सप्रकृते'रिति-वचनात् । तदधिकारे तु प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्व, तत परत्व च । तस्मात् सुप्व्यवहितमिति न दोष '—इति ख पाठ ।

४ 'तस्यैवोपस्थितत्वादर्थाऽभिधाने समर्थत्वाच्च' ख ग च पाठ ।

५ 'समासे' इत्यारभ्य 'ग्रहणात्' इत्यन्तो ग च पाठ क. कुण्डलित ।

विसर्गान्तस्य पूर्वपदत्वबोधनात् । उत्तरपदस्याऽऽक्षेपेण प्रत्यासत्त्या कसादिरूपस्यैव ग्रहणात्) ।

किञ्च कुमारीमाचष्टे 'कुमारयती'त्यत्र 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इति णिच्, टिलोप, पुंवद्भावश्च । न च ज्ञापकस्य विशेषाऽपेक्षत्वाद्विशिष्य प्रातिपदिकग्रहणे एवाऽयं न्याय इति वाच्यम् । 'एतस्या च सत्यां नाऽर्थो ङयाब्ग्रहणेने'ति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधात् ।

'श्वश्रू'रित्यादौ सुबुत्पत्तिरप्यस्याः फल बोध्यम् ।

[1]केचित्त्वनया परिभाषया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्यधर्माणा विशिष्टेऽपि पर्याप्तत्वमतिदिश्यते । अत एव 'बहुव्रीहेरूधस' इति सूत्रस्थभाष्य[2]सङ्गच्छेते । तत्र हि 'कुण्डोध्नी'त्यत्र 'नद्यृतश्चे'ति कबापादितो, 'नद्यन्तबहुव्रीहे'रित्यर्थात् । ङ्यन्तस्य च बहुव्रीहित्वाऽभावात्तदसङ्गतिः स्पष्टैव । 'नद्यन्ताना य· समास' इत्यर्थेन च परिहृत । 'नद्यन्तप्रकृतिकसुबन्तोत्तरपदक समास' इति तदर्थ इत्याहु· ।

सिद्धे इति । ननु 'दृष्टा माला' 'दृष्टा गौरी'त्यादौ वाक्यात्सुबुत्पत्त्यर्थं तदस्तु । न चाऽत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धि· । आप्रहितस्य 'दृष्टा माल' इति समुदायस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावेन, तस्य तया प्रकृतेऽतिदेशाऽभावात् । 'लिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकस्ये'त्यर्थाच्च । अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तद्वादिविध्यभावेन ङ्याबन्तत्वस्य सुलभत्वादिति चेन्न । प्रकृतसूत्रस्थैतद्भाष्यप्रामाण्येन, प्रातिपदिकसाहचर्येण च पृथगर्थोपस्थापकविभक्त्यन्ताऽनवयवकङ्याबन्तस्यैव ग्रहणेनाऽदोषात् । न च 'स्त्रीप्रत्ययान्ताच्चेन्ङ्याबन्तादेवे'ति नियमार्थं तदिति वाच्यम्[3] । 'युवति' 'श्वश्रू'रित्यादौ त्यूङन्ते दोषाऽऽपत्ते ।

---

१ 'वस्तुतस्तु अनया' ग पाठः । २ 'सूत्रस्थ भाष्य' ग पाठ ।

३ इतोऽग्रे—'श्वशुर· श्वश्वे'त्यादिनिर्देशविरोधापत्ते' इति क. कुण्डलितो ग ख. पाठ ।

ङ्याबन्तादिति । तत्फलं तु आर्याशब्दात्[1]कुत्साऽऽदिविवक्षायां के 'आर्यिका' 'आर्यिके'त्यादिसिद्धिः । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं कप्रत्यये,[2] एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेव टापि, आतः स्थानिकत्वाऽभावात् 'उदीचामात' इतिविकल्पाऽप्रवृत्तिः स्पष्टैव। समुदायोत्तरटापैवोभयोर्लिङ्ग-सम्बन्धबोधनसम्भवात्[3]। तथा लोहितिका, लोहिनिकेति सिद्धिः[4]। अन्यथा स्वार्थिकत्वेनाऽन्तरङ्गः, परश्च 'लोहितान्मणौ' इति कन् ङीपं बाधेत। ततश्च लोहितिकेत्येव स्यात्। ङीग्रहणे[5] तु सामर्थ्यान्ङ्यन्तात्कनि रूपद्वयसिद्धम्, 'वर्णादनुदात्तादि'त्यस्य वैकल्पिकत्वात्। एवं च 'लोहितात्लिङ्गबाधनं वे'ति[6] न कार्यम्। न चैवं 'बहुगोमत्के'त्यत्राऽन्यपदार्थस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन (द्योतका-[7]ऽपेक्षणेन च) कपः प्राक् ङीप्स्यादिति वाच्यम्। 'अकृत एव समासे-ऽलौकिकप्रक्रियावाक्ये एव समुदायस्याऽवयवीभूय[8] समासान्तः प्रवर्त्तते' इति 'समासान्ता' इति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात्[9]।

---

१ 'आर्यशब्दात्' इति क पाठः ।

२ इतोग्रे—'कुत्साद्येकार्थीभावाऽऽपन्नस्याऽऽर्यशब्दस्य निष्कृष्य स्त्रीत्वेन सम्ब-न्धस्य वक्तुमशक्यत्वान्मध्ये टाबभावे, आतः स्थानिकत्वाऽभावात्' ख. पाठः ।

३ 'समुदायोत्तरटापैव' इत्यादि 'सम्भवात्' इत्यन्तं क पाठः । ख. ग च नास्ति ।

४ 'लोहितिका, लोहिनिका च सिद्ध्यति' इति ख ग च पाठः ।

५ 'ङीप्ग्रहणे तु' ख. पाठः ।

६ 'लिङ्गबाधनं च' इति पाठान्तरम् ।

७ ख ग. पाठः । क नास्ति ।

८ 'उत्तरपदस्य, समुदायस्य चाऽवयवीभूय' ख पाठः ।

९ इतोग्रे—'स च विभक्तेः परस्तात्पुरस्ताद्वेति । 'परस्तादि'ति पक्षेऽपि तद्धितान्त-त्वात्प्रातिपदिकत्वे, सुपोर्लुकि, पुनः सुपि, ततः प्रागेव वा समाससञ्ज्ञेति च तत्रैव विचारयिष्यते' इति क, कुण्डलित, ख पाठः ।

एतेन[1] 'स्वाऽर्थे परिपूर्णस्य बहिर्भूतकुत्साऽऽदियोग'। परिपूर्णोऽर्थत्वं हि लिङ्गसङ्ख्याकारकाऽऽदिविषयकनिवृत्ताऽऽकाङ्क्षत्वम्। एवं च सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव कुत्साऽऽद्यर्थकतद्धितोत्पत्ति'। तदुक्त 'कुत्सिते' इति सूत्रे भाष्ये—'प्रियकुत्सनाऽऽदिषु तत प्रवर्त्ततेऽसौ विभक्त्यन्त' इति। तथा च बहिर्भूतपदार्थोऽपेक्षसङ्ख्याकारककार्यसुबपेक्षया लिङ्गकार्यस्याऽन्तरङ्गत्वेन पूर्वं प्रवृत्तेङ्यांब्ग्रहणाऽभावेऽपि न क्षति। अत एव 'स्वार्थद्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकाणा क्रमिको[2] बोध' इत्यभियुक्ता।

युक्त चैतत्। विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वात्पूर्वं जात्यादिज्ञानम्। ततो धर्मित्वेन प्रधानत्वाल्लिङ्गादिभिरप्याकाङ्क्षितत्वात्तदवच्छिन्नद्रव्यज्ञानम्। तत सङ्ख्याकारकयोर्भिन्नपदार्थोऽपेक्षत्वात्, स्वमात्राऽपेक्षत्वाच्च लिङ्गस्य पूर्वमाकाङ्क्षितत्वेन तस्य ज्ञानम्। ततो विजातीयक्रियारूपपदाऽर्थोऽपेक्षकारकाऽपेक्षया, सजातीयपदार्थोऽपेक्षसङ्ख्याया प्रथममुपस्थितत्वेन तज्ज्ञानम्। तत[3] कारकरूपविभक्त्यर्थोऽऽकाङ्क्षा। एव परिपूर्णोऽर्थस्य कुत्साऽऽदिभिर्योग। एव च ज्ञानक्रमाऽनुरोधेनैव तत्तत्प्रयुक्तकार्यप्रवृत्तेरुचितत्वेनाऽन्तरङ्गत्व स्पष्टमेव।

यद्यपि बोधो न क्रमेण, तथा[4]ऽपि शास्त्रप्रक्रियाया शास्त्रकल्पितोऽय क्रम। अर्थवदुद्देशेन प्रातिपदिकत्वविधानात्, प्रातिपदिकोद्देशेन ङीबादिविधानात्, ङ्यन्ताद्युद्देशेन च स्वादिविधानादिति बोध्यम्। स्पष्ट चेद'मच परस्मिन्नि'त्यत्र भाष्यकैयटयो।

'तस्याऽपत्य'मित्यादे स्तत्सम्बन्ध्यपत्यमित्यर्थे प्रत्यय' इत्यर्थेन,

---

१ अस्य ३५६ पृष्ठस्थेन 'परास्तम्' इत्यनेनान्वय.। न च स्वार्थे' इति ख च पाठ। 'ननु स्वार्थे' इति ग पाठ.।

२ क्रमिको बोध' क ख पाठ।

३ 'तत इतरान्वयार्थं विभक्त्यर्थाकाङ्क्षा' ग पाठ।

४ 'तथाप्युपायतया प्रत्यक्षज्ञाने दृष्ट क्रमं शब्दजन्ये बोधे आरोप्य, लक्ष्यं साध्यते। स्पष्ट चेदमच परस्मिन्नित्यत्र भाष्यकैयटयोः' इति ग पाठः।

तादृशेषु सम्बन्धाऽऽदिबोधाय विभक्तेरावश्यकत्वाच्च । सुबुत्पत्त्यनन्तरं जायमानश्च तद्धितः सुपः परस्तादेव । अत एव 'घकालतनेष्वि'त्यलुग्विधानं चरितार्थम् । प्रातिपदिकात्परत्वन्तु सामर्थ्याद्व्यवधानेऽपि सुलभम् । तदतिरिक्तव्यवधानन्तु न सह्यते, मानाऽभावात् ।

एवं च 'तद्धितविधौ गर्गादिपदानां तत्प्रकृतिके लक्षणे'ति प्राचां ग्रन्था प्रामादिका एव । लक्षणाया फलाऽभावान्मानाऽभावाच्च । ध्वनितं चेदं मतुप्सूत्रे भाष्ये । कैयटेन च स्पष्टमुक्तम् ।

तत्र हि भाष्ये 'चित्रा गावोऽस्ये'ति समुदायान्मतुप् कस्मान्न भवती'तिशङ्कायाम् 'अप्रातिपदिकत्वादि'त्युक्तम् । लक्षणावादिना त्वसुबन्तत्वादिति वक्तव्यं स्यात् । 'सुबन्तादुत्पत्तावपि समर्थात्प्रत्ययः । प्रातिपदिकात्तु परं श्रूयते इत्यर्थोऽभिप्रायेणेदम्' इति च कैयटेन व्याख्यातमिति

---

१ 'भाष्ये, कैयटे च स्पष्टमुक्तम्' इति ख पाठः ।

२ 'इति च कैयटेन व्याख्यातमिति परास्तम् । न च 'न सामिवचने' इति निषेधेन ज्ञापयिष्यमाणेऽस्यस्वार्थिके कनि 'आर्यके'त्यस्य सिद्ध्यर्थं तदावश्यकम्, तस्य(हि)सर्वतोऽप्यन्तरङ्गत्वादिति[1] वाच्यम् । अत्यन्तस्वार्थिकत्वेनाऽतिरिक्ताऽर्थाऽभावेन, एकाऽर्थीभावकल्पने मानाऽभावेन, केवलप्रकृतेरपि स्त्रीत्वाऽऽदिसम्बन्धसत्त्वेन, मध्येऽपि स्त्रीप्रत्ययोत्पत्तेस्तत्र वक्तुं शक्यत्वेन, क्षत्यभावादिति चेन्न । समुदायोत्तरटापा स्त्रीत्वस्योक्तत्वेन मध्ये तदुत्पत्तौ मानाऽभावात् । 'एकाज्द्विर्वचन'न्यायेन तस्यैव युक्तत्वाच्च । तेन हि प्रकृतिप्रत्ययाऽर्थयोरुभयोरपि लिङ्गसम्बन्धो बोधयितुं शक्यते, उभयोरपि तत्प्रकृत्यर्थत्वात् । पूर्वोत्पन्नेन तु प्रत्ययाऽर्थो न बोधयितुं शक्यः । [2]अपृथगुपस्थापकत्वरूपैकाऽर्थीभावस्य तत्राऽपि वक्तुं शक्यत्वाच्च ।

---

1 'सर्वतोऽप्यन्तरङ्गत्वात् । यद्वा न्यायसिद्धाया अप्युक्तयुक्तेरेव तज्ज्ञापकमुक्तं स्पष्टत्वाय । ङ्याप्ग्रहणं स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणम्' इति क कुण्डलितः पाठः । 2 'मिलित्वैवार्थबोध इत्येवरूपैकार्थीभावस्य' ग पाठः ।

परास्तम्[1]।

ङयाब्ग्रहणं च स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणम्। तेन[2] 'ब्रह्मबन्धूतरा' 'युवतितरे'त्यादेः सिद्धिः। 'जातेश्चेति' निषेधान्न पुंवद्भावः। युवत्वादेरपि वैकल्पिकजातिकार्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। तद्धित[3] इति। न चैवं 'यूनीति'रिति स्यात्। किञ्च 'युवन्'शब्दात्प्रकृतिविशेषाऽपेक्ष'ति'प्रत्ययाऽपेक्षयाऽन्तर-

---

न चा'ऽत्यन्तस्वार्थिकप्रत्ययो निरर्थक' इति भ्रमितव्यम्। 'स्वार्थिक' इति व्यवहाराऽनुपपत्ते। 'प्रत्यय' इति महासंज्ञाऽनुपपत्तेश्च। प्रकृत्यर्थाऽपेक्षयाऽतिरिक्तः परं वाच्यो, द्योत्यो वा नास्तीत्यन्यदेतत्। 'द्वा'वित्यादिवच्च नाऽन्यतरवैयर्थ्यम्। अत एव 'आर्यकस्य स्त्री' ति पुंयोगविवक्षाया[1] न ङीब्द्वयम्। न चैवमपि 'विभाषा पूर्वाह्णाऽपराह्णाभ्यामि'ति सूत्रे भाष्ये 'घकालतनेष्वि'तिसूत्रेण सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तेर्ज्ञापितत्वाद् व्यर्थमेव तदिति वाच्यम्। पूर्वोक्तरीत्या साऽर्थकतरबादिविषये तस्य चारितार्थ्येन ज्ञापकस्यैवाऽसम्भवादिति सूत्राऽऽशय। ङ्याब्ग्रहणं च स्त्रीप्रत्ययमात्रोपलक्षणम्' इति ख ग च पाठ।

१ 'इति परास्तम्' इति ख नास्ति।

२ 'तेन 'ब्रह्मबन्धूतरा' 'युवतिके'त्यादेः सिद्धिः। न च 'पुंवद्भावाद्ध्रस्वत्वं विप्रतिषेधेने'तिवार्त्तिके 'दारदक' इत्यत्र पुंवद्भावावकाशदर्शनपरभाष्यप्रामाण्येन 'क'प्रत्ययस्यापि तसिलादिषु पाठावश्यकत्वेन 'युवतिके'त्यत्र पुंवद्भावस्य दुर्वारत्वान्न कश्चिद्विशेष इति वाच्यम्। 'केऽण' इति ह्रस्वत्वेन परत्वाद्बाधात्' इति ग च पाठ।

३ 'तद्धित इति। अत्र च तद्धितशब्देन समासान्ता न गृह्यन्ते। 'समासान्ता' इति बहुवचनेन तेषामाभ्यामपि पूर्वं प्रवृत्तेरिति वक्ष्यते। स च तक्रकौण्डिन्यन्यायेन स्त्रीप्रत्ययत्वाऽनाक्रान्त एव। एतेन युवतिरित्यसिद्धिरित्यपास्तम्। न चैवमपि युवन्शब्दात्प्रकृतिविशेषाऽपेक्षतिप्रत्ययाऽपेक्षया' ग पाठ।

---

1 'विवक्षाया ङाब्द्वयं स्यादिति परास्तम्' ग पाठ.।

मुत्तरम्, अत्यन्तस्वार्थिकानारभ्य सूत्रमतेऽपि तन्निवृत्तिरित्याशयेन वा ?। कथं कालिकेति। 'कालाच्चे'ति स्वार्थे कन्। 'प्रत्ययस्थादि'तीत्त्वं भविष्यति। कथ 'हरिणिके'ति ?। हरिणशब्द प्रकृत्यन्तरमस्ति। कथं 'लोहिनिके'ति ?। वक्ष्यत्येतल्लोहिताल्लिङ्गबाधन वा' इत्युक्तम्।

एव च 'एनिका' 'आर्यके'त्यादेरत्यन्तस्वार्थिके कनि अभाव स्पष्ट एव। वचनाऽभावात्। 'एन'शब्दस्य प्रकृत्यन्तरस्याऽभावाच्च। ङ्याप्ग्रहणस्याऽत्यन्तस्वार्थिकेष्वसम्बन्धाच्च। अन्यथा 'कथ कालिके'त्यादिग्रन्थाऽनुत्थानमेव स्यात्। एकदेशयुक्तिपरतयाऽपि व्याख्यान तदा स्याद्यदि तादृशप्रयोगसाधक भाष्याऽन्तरमुपलभ्येत। 'लोहिताल्लिङ्गबाधन वे'ति वचनमेवाऽत्यन्तस्वार्थिकेषु तदसम्बन्धे ज्ञापकम्। अत्यन्तस्वार्थिकतरबादेरपि ङ्याबाद्यन्तादनभिधानमेवेति बोध्यमित्याहु। (एवञ्च[3] ङ्याब्ग्रहण व्यर्थमेवेत्याहु)। विवृत चैतद्भाष्यप्रदीपोद्द्योते इति दिक्।

स्वौज। सूत्रे समाहारद्वन्द्व। टङपाश्चेत इति। न च सञ्ज्ञाया कार्याऽर्थत्वेन प्रकृते चेत्संज्ञाप्रयुक्तकार्याऽभावेन कथ सेति वाच्यम्। लोपस्यैव कार्यत्वात्। न च लोपमात्रफलिकेत्संज्ञा नाऽस्ति, अन्यथा काम्यच कस्याऽपि तत्त्वाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। यत्र लोपे सति वर्णोच्चारणवैयर्थ्यं, तत्र तन्मात्रफलकेत्सञ्ज्ञाऽनङ्गीकारेऽपि, तत्र तत्रेतरव्यावृत्तिसम्पादने चरितार्थोच्चारणानामेषां वर्णाना तत्स्वीकारे बाधकाऽभावात्। अत एव 'शी'प्रभृतीनामनेकाल्त्वात्सर्वाऽऽदेशत्वेऽपि, तदवयवशादीनामित्संज्ञोक्ताऽऽकरे। सोरुकारो'ऽर्वणस्त्रसा'वित्यादौ विशेषणार्थ[4]। 'असी'त्युक्तेऽस-

---

१ 'हरिणीका' इति क्वचित्पाठ।

२ 'ज्ञापक बोध्यम्' ख, पाठ॰।

३ ग च, पाठ।

४ इतोऽग्रे—'अर्वण'इत्यत्राऽप्यनुनासिकविशिष्टो बोध्य' इति, ग, च, पाठ। क कुण्डलित.।

कारादावित्यर्थाऽऽपत्तौ 'वाजमर्वत्सु' इत्यादि न सिद्ध्येत्। ङसेरिकारो 'टाङसी'त्यत्र विशेषणाऽर्थ । तत्रेकाराऽनुच्चारणे एकशेषापत्तौ इष्टयथासङ्ख्याऽनापत्ते । यदि तु सौत्रत्वादेकशेषो न करिष्यते, तदा चिन्त्यप्रयोजनम् ।

जसो जकाराऽभावे 'औ' इत्यस्याऽऽव् स्यात् । ततश्च तस्य वकारान्तताऽपि सम्भाव्येत । एव शस शकाराऽभावे औटो ङित्त्व सम्भाव्येत । एव च ङाऽऽदेशे इवाऽभत्वेऽपि टिलोप स्यात्[3] ।

औटष्टकार 'सुडि'ति प्रत्याहाराऽर्थ । 'टा'टकारस्तु 'टाङसी'तिविशेषणाऽर्थ । तत्फलन्तु 'सुपा सुलुगि'ति सूत्रेणाऽऽकाराऽऽदेशे इनाऽऽदेशाऽभाव ।

'ङे' प्रभृतीना ङकारो 'घेर्ङिती'त्याद्यर्थ । न च 'घे'रित्येव सूत्रमस्तु । 'सुपी'त्येवाऽनुवर्त्त्यताम् । 'जसि चे'ति नियमाच्च नाऽङिति प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । तत एव 'आण्नद्या' इत्यादौ 'ङिती'त्यनुवृत्ते । 'पतय' इत्यर्थं 'जसि चे'त्यस्याऽऽवश्यकत्वाच्चेत्याहु । सुप पकार प्रत्याहाराऽर्थः ।

'न विभक्तौ'विति निषेधोपयोगिनीं विभक्तिसञ्ज्ञामाह— **विभक्तिश्च** । चकारः पुरुषवचनसंज्ञाभ्या समावेशाऽर्थ । अन्यथा एकसञ्ज्ञाऽधिकाराद्वचनप्रामाण्येन पर्याय स्यात् । 'सुप' इति सूत्रं, 'तिङस्त्रीणि त्रीणी'ति-

---

१ 'ङसेरिकारो 'ङसोऽशि'त्यत्राऽस्य ग्रहणं मा भूत् । यदि 'एकवचनस्ये'त्यत्र तृतीयाव्यावृत्तये 'पञ्चम्या' इत्यनुवृत्तेरावश्यकतया परिशेषादन्यस्य ङसो ग्रहणमित्युच्यते, तर्हि'टाङसी'त्यत्र विशेषणाऽर्थ.' इति ख ग च पाठ । क कुण्डलित. ।

२ 'यदि तु' इत्यारभ्य 'चिन्त्यप्रयोजनम्' इत्यन्त. क कुण्डलित, ख ग च पाठ ।

३ इतोऽग्रे—'जस शी' 'तस्माच्छसो न' इत्यनयोर्विषयविभागस्त्वन्यतरस्य निरनुबन्धकत्वेनाऽपि सुवच । औटष्टकार''—इति ख ग च पाठ' । क. कुण्डलित. ।

सूत्रा'त्तिङ'इति चाऽनुवर्त्तते । तदाह—सुप्तिङाविति 'त्रीणि त्रीणी'-त्यप्यनुवर्त्तते इति 'तद्धितश्चाऽसर्वे'तिसूत्रस्थभाष्यस्वरस. । 'अष्टन आ विभक्तौ' इत्यादौ सामर्थ्यात्तदवयववचनग्रहणम् । अननुवृत्तिपक्षे 'प्रथमयो'रित्यत्राऽचीत्यनुवर्त्तनात्, 'तस्माच्छस' इति लिङ्गाच्च, औस्वो स्वरूपग्रहणेनैव सिद्धे 'प्रथमयो'रित्युक्तेश्च, त्रिकयो प्राचा वैयाकरणाना प्रथमाद्वितीयापदवाच्ययोर्ग्रहणम् । 'न विभक्तौ तुस्मा' इत्यादि प्रयोजनम् ।

न च विभक्तिप्रदेशेषु सुप्तिङ्पदाभ्यामेव व्यवहारोऽस्तु, किं विभक्तिसंज्ञयेति वाच्यम् । 'तत्र' 'यत्रे'त्यादौ त्यदाद्यत्वाऽनापत्ते । न च तेषामपि सुप्सञ्ज्ञाऽस्तु । 'एतर्ही'त्यत्र 'सुपि चे'ति दीर्घाऽऽपत्ते ।

सप्तम्यन्ता इति । स्त्रीलिङ्गा इति बोध्यम् । **प्राचां** = वैयाकरणाऽन्तराणाम् । **इहापि** । अस्मिन्व्याकरणेऽपि ।

सुप । 'सुबि'ति प्रत्याहारो, न सप्तमीबहुवचनमेव । एकस्याऽनेकसञ्ज्ञाविधानवैयर्थ्याऽऽपत्ते । 'सुप'इति च षष्ठी । 'तानी'तिपदरहितं 'तान्येकवचने'ति सूत्रमनुवर्त्तते । 'तिङस्त्रीणि त्रीणी'ति सूत्रा'त्त्रीणि त्रीणी'-ति वर्त्तते । तदाह—**सुप इत्यादि** । **एकश इति** । एकैकमित्यर्थ । 'सङ्ख्यैकवचनादि'ति शसो 'येन नाऽप्राप्ति'न्यायेन वीप्साद्विर्वचनाऽपवादत्वान्न द्विर्वचनम् । न चैवम् 'ऋषिसहस्रमेका कपिलामेकैकश. सहस्रकृत्वो दत्त्वा तया सर्वे ते सहस्रदक्षिणा सम्पन्ना' इत्यइउण्सूत्रस्थभाष्ये 'एकैकश' इति प्रयोगाऽनुपपत्तिरिति वाच्यम् । एकशब्दस्य प्रधानाऽर्थकस्य 'एके'तिसम्बोधनमित्यदोषात् । 'एकश'इत्यस्य तु प्रत्येकमित्यर्थं ।

---

१ इतोऽग्रे—'सम्पूर्णमेव वाऽनुवर्त्तते । तच्छब्दस्य बुद्धिस्थपरामर्शकतया व्याकरणाऽन्तरोक्तसञ्ज्ञानामपि परामर्श.' इति क कुण्डलित ग च. पाठ । अत्र 'परामर्श ' इत्यस्य स्थाने 'परामर्शात्'इति ग च पाठ ।

२ इतोऽग्रे—'किञ्चैतद्भाष्यप्रामाण्यात्स्वार्थे शस्कल्पने,स्वार्थिकस्य तस्याऽऽन्तरङ्गत्वेन पूर्वं प्रवृत्तौ, शसन्तस्य द्वित्वाऽऽपत्तौ, भाष्याऽसङ्गतेस्तदवस्थत्वात् ।

किञ्चैतद्भाष्यैतत्सूत्रप्रामाण्यात्स्वार्थे वैकल्पिकद्विर्वचनकल्पनाऽपेक्षयाऽस्मदुक्तप्रकारस्यैवोचितत्वात् । केचित्तु नाऽयं भाष्यप्रयोग, किन्तु गौण्यप्युत्तरासङ्ख्या पूर्वसङ्ख्याव्यवहारबाधिकेत्यर्थे श्रौतोऽयं व्यवहारो दृष्टान्तत्वेनोक्तो भगवतेति तत्र च्छान्दसत्वान्न दोष इत्याहु[1] । अत एव[2] 'सर्वस्य द्वे' इतिसूत्रस्थैकैकश इति भाष्यप्रयोगो'ऽल्पार्थकैकशब्दमादाय शस. कारकाद्विधानेन, मङ्गलाऽमङ्गलादिरूपाऽर्थाऽपेक्षणेन च शसोऽपि बहिरङ्गतया परत्वाद् द्विर्वचने, तत शसि'ति साधित. कैयटेन । यद्यप्युक्ताऽर्थानामपि क्वचित्प्रयोगो दृश्यते, तथाऽपि 'यत्र तद्धितेनाऽनुक्ता वीप्सा, तत्र द्विर्वचनमि'ति भाष्योक्त्या, प्रकृते तद्वक्तुमशक्यम्[3] ।

द्व्येकयो.। नियमाऽर्थे इमे। इह द्व्येकशब्दौ सङ्ख्यापरौ, न सङ्ख्येयपरौ, बहुवचनाऽऽपत्तेरित्यभिप्रेत्याऽऽह—द्वित्वैकत्वयोरिति । 'सङ्ख्यायाऽव्यये'तिसूत्रस्थभाष्यसमतम् 'आदशत सङ्ख्या सङ्ख्येये इति[4] तु 'बहुष्वि'तिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याद्द्वेकद्विबहुशब्दातिरिक्तविषयमिति भाव[5] ।

न च स्वार्थिक द्विर्वचनमेव कल्प्यते शसूविषये, तच्च 'एकश इति सूत्रनिर्देशाद्वैकल्पिकमिति वाच्यम् । ईदृशक्लिष्टकल्पनाऽपेक्षयाऽस्मदुक्तप्रकारस्यैवोचितत्वात्'—इति ख ग च पाठ ।

१ 'किञ्चैतद्भाष्यैतत्सूत्रप्रामाण्यात्' इत्यारभ्य 'न दोष इत्याहु.' इत्यन्त क पाठ । 'केचित्तु नायम्' इत्यादिनाऽग्रे ख पुस्तकेऽपि अय पाठो वर्त्तते ।

२ 'अत एव'इत्यारभ्य 'तद्वक्तुमशक्यम्'इत्यन्त क कुण्डलित ख ग च पाठः ।

३ इतोऽग्रे—'केचित्तु पूर्वोक्तभाष्यप्रयोगे'आबाधे चे'ति द्विर्वचनमित्याहु 'च पाठः । 'केचित्तु नाऽय भाष्यप्रयोगः, किन्तु गौण्यप्युत्तरा सङ्ख्या पूर्वसङ्ख्याव्यवहारबाधिकेत्यर्थे श्रौतोऽय व्यवहारो दृष्टान्तत्वेनोक्तो भगवतेति तत्र च्छान्दसत्वान्न दोष इत्याहु '—इति ख. पाठ ।

४ 'इति तु प्रायोवादमात्रमिति भाव ' ख पाठः ।

५ इतोऽग्रे—'सूत्रे लक्षणया प्रयोग इत्यन्ये' इति क कुण्डलित, च पाठ । ख. ग तु नास्ति ।

अत एव 'सुपां कर्मादयोऽप्यर्था सङ्ख्या चैव तथा तिङामि'तिवार्त्तिकं सङ्गच्छते । अत एव ज्ञापकात्पूर्वनिपातप्रकरणस्याऽनित्यत्वान्न एकशब्दस्य पूर्वनिपात.। 'सङ्ख्याया अल्पीयस्या' इत्यस्याऽनित्यत्वात्[1]। एकशब्दस्तु द्विसाहचर्यात्सङ्ख्यावाच्येव, न केवलाऽऽदिवाचीत्याहु ।

केचित्तु[2] एकशब्दो द्वित्वबहुत्वाऽभावपर । अत एवाऽव्ययेभ्योप्येकवचनमात्रोत्पत्ति सङ्गच्छते[3]। न च 'घट'इत्युक्ते एकत्वनिश्चयो न स्यादिति वाच्यम । द्विवचनबहुवचनाऽभावेन द्वित्वबहुत्वयोरबोधे, तन्निश्चयात्। 'घट' इति जातावेकवचनम्, व्यक्त्यभिप्रायेण वेत्यर्थनिश्चयवत् प्रकरणादिना तस्याऽपि निर्णयसम्भवाच्च । अत एव 'पचतिकल्पमि'त्यादौ व्यर्थनियतप्रथमैकवचनप्रयोगसिद्धि । तत्र व्यर्थं क्वाचित्कम्, 'एकवचनमि'ति महासंज्ञाकरणात्। ध्वनित चेदं 'तद्धितश्चाऽसर्वे'ति सूत्रे भाष्ये इति वदन्ति।

बहुषु। अयमपि सङ्ख्यापर एव, 'द्व्येकयो'रिति साहचर्यात्। बहुवचनन्तु आश्रयगत बहुत्व धर्मं आरोप्य कृतम्। तत्फलन्तु 'बहु पर्वत' इति वैपुल्यवाचिनोऽत्राऽग्रहणमिति सूचनम्। न च तत्र परत्वादेकवचनम्। 'स्वौजसि'तिवाक्ये बहुवचनस्यैव परत्वात्। एषां च नियमशास्त्रत्वेन तदेकवाक्यत्वादिति सूत्रहृदयम्। 'दारा' इत्यादौ त्ववयवगतबहुत्वस्याऽवयविन्यारोपो बोध्य । ([4]अवयवाऽवयविनोरभेदविवक्षा वा)। स च कोशवृद्धव्यवहाद्यनुसारेणैव। तेनैकस्मिन्वृक्षे बहुवचन न शङ्क्यम्[5]।

---

१ 'इत्यस्याऽनित्यत्वादित्याहु.' च पाठ.।

२ 'वस्तुतस्तु एकशब्दो द्वित्वबहुत्वाऽभावपर. इति' च पाठ ।

३ इतोऽग्रे—'एतेन महासञ्ज्ञयैव सिद्धे सूत्रत्रय व्यर्थमित्यपास्तम्' इति च पाठ ।

४ क कुण्डलित ख. च पाठ.।

५ इतोऽग्रे—'द्रव्यपक्षेऽभिधेयगतबहुत्वस्यैवाऽऽश्रयणात्। जातिपक्षेऽपि प्रत्यासत्त्या तदाधारद्रव्यगतस्यैव ग्रहणात् । जात्याधारश्चाऽवयव्येव, नाऽव-

बहुत्वं च त्रित्वादिपरार्द्धान्ताऽन्यतमसङ्ख्याव्यापको धर्मविशेषः। एतावतैव बहुत्वे सङ्ख्यात्वव्यवहारः।

एतेन 'बहवः' इत्युक्ते 'कती'ति सङ्ख्याविशेषाऽऽकाङ्क्षाया जायमानत्वेन बहुत्वस्य नियतपरिच्छेदकत्वाऽभावान्न सङ्ख्यात्वम्, अत एव बह्वादीनुद्दिश्य 'असङ्ख्या सङ्ख्येत्याहे'ति 'बहुगणे'ति सूत्रे भाष्यम्, अत एव 'बहुगणे'ति तस्य सङ्ख्यासंज्ञाविधानं चरितार्थमित्ययमपि सङ्ख्यापर एवेत्यपास्तम्।

'भर्त्तृदारयो'रित्यादौ तु द्विवचनमेव। आरोपे मानाऽभावात्। एतदेवाऽभिप्रेत्य 'अस्मेजसो'रिति शङ्करभगवत्पादैः प्रयुक्तम्। एवं सङ्ख्यापरद्विबहुशब्दयोः सङ्ख्येयगतद्वित्वाद्यारोपेण द्विवचनाद्यन्तत्वमेव।

अत एव 'कस्य द्वित्वे' इत्याद्यर्थे 'कस्य द्वयोः' 'कस्य बहुष्वि'ति भाष्ये प्रयुक्तम्। समासे तु 'द्व्येकयो'रित्यादौ द्विवचनमेव। तत्राऽऽरोपे मानाऽभावात्।

एतेन एकस्मिन्नपि 'गुरवः समागताः' 'आचार्याः कथयन्ती'त्यादिप्रयोगाः समर्थिताः। न चाऽन्वर्थसञ्ज्ञयैव सिद्धे इदं सूत्रम्, आद्यसूत्रे 'द्वयोर्द्विवचने'ति च व्यर्थम्। स्पष्टाऽर्थत्वादिति दिक्।

राम इति। अव्युत्पत्तिपक्षेऽर्थवत्सूत्रेण, 'रमन्ते योगिनोऽस्मिन्नि'त्यधिकरणे'हलश्चे'ति घञा व्युत्पन्नत्वे तु 'कृत्तद्धित'सूत्रेणैव प्रातिपदिकत्वमिति बोध्यम्।

सरूपाणाम्। 'वृद्धो यूने'ति सूत्रादेवकारोऽत्राऽपकृष्यते इत्यभिप्रेत्या-

---

यवाः। वृक्षशब्दवाच्योऽपि स एवेति बोध्यम्'—इति क. कुण्डलितः, च पाठः।

१ 'तेनैकस्मिन्वृक्षे, बहुवचनं न शक्यम्। तेन एकस्मिन्नपि 'गुरवः समागताः' इति ख. पाठः।

ऽऽह—सरूपाण्येवेति । न तु विरूपाणीत्यर्थः । (एवञ्चाऽन्वयितावच्छेदकावच्छेदेनान्वये एवकारस्तात्पर्यग्राहक इति विभक्तित्वाऽवच्छेदेन सारूप्यान्वयो लभ्यते । अन्यथा सामानाधिकरण्येन स्यात् । एकशब्दस्वारस्यात्) । अतो जननीवाचिपरिच्छेत्तृवाचिनोर्मातृशब्दयोर्भ्यामि[2] नैकशेष । औजसादौ वैरूप्यात्[3] । स्त्रीपुंसयोर्भ्यामि 'ताभ्या'मित्यनुप्रयोगस्य समत्वान्नाऽनुप्रयोगविरोध । 'पुमान् स्त्रिये'त्येकशेषोऽपि न । तत्राऽप्येकविभक्तौ सरूपाण्येवे'त्यनुवृत्तेरित्यादि वक्ष्यते ।

न चैकविभक्ताविति व्यर्थम्, 'यानि सरूपाण्येवे'त्युक्त्या पूर्वोक्तदोषवारणसम्भवादिति वाच्यम् । हरिणस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य, हरितवर्णविशिष्टस्त्रीवाचकहरिणीशब्दस्य चैकशेषाऽनापत्ते । पुंवद्भावेन तद्धितादौ वैरूप्यात् ।

दृष्टानीति । 'लौकिके प्रयोगे' इति शेषः । एकशेषस्त्वन्तरङ्गत्वाद् विभक्त्युत्पत्ते. प्रागेव, तत्र विभक्तेर्निमित्तत्वाऽनाश्रयणात्, सारूप्ये तस्या उपलक्षणमात्रत्वात् । एवं चैकशेषविषये द्वन्द्वाऽप्राप्तिरेव । 'द्वन्द्वाऽपवादक एकशेष ' इति तु 'यद्येतन्न स्यात्तर्हि विभक्ति प्रत्येक स्यात्, तथा च

---

१ क कुण्डलित पाठ । ख ग च नास्ति ।

२ 'भ्यामादावपि' ख च पाठ ।

३ इतोऽग्रे–'यत्तु 'तै'रित्युक्ते स्त्र्यर्थस्याऽनवगमात्, 'ताभि'रित्युक्ते पुमर्थस्याऽनवगमादनुप्रयोगविरोधेन नैकशेष' इति । तन्न । 'त्यदादित. शेषे पुनपुंसकत' इत्यस्य सत्त्वेन 'तै'रित्युक्तेऽपि स्त्र्यर्थावगमात्, प्रकरणाऽऽदिगृहीततात्पर्यवशेन तथाऽवगमाच्च' इति क कुण्डलित. ख पाठ. ।

४ 'अनुवृत्ते, इतोऽग्रे—'विभक्तौ तदितरकृतविशेषविरहाऽभावाच्च' इति क. कुण्डलित , च पाठ ।

५ इतोऽग्रे—'एतेनाऽङ्गकार्यत्वेन दीर्घादीनामसिद्धत्वादेवकारापकर्षेऽपि मातृशब्दयोरेकशेषो दुर्वार' इत्यपास्तम्' इति च. पाठ , क. कुण्डलितः ।

द्वन्द्वोऽपि स्यात्, कृते त्वप्राप्तिरेवे'त्येतावतैवं ।

स्यादेतत् । इदं सूत्रं व्यर्थम्, तन्त्रेणैव सिद्धे । यथा—'अक्षा भज्यन्तां, भक्ष्यन्तां, दीव्यन्तामि'त्यत्र 'अक्षा' इति कारकस्य सकृदुपादानेऽपि सर्वत्राऽन्वय[2] । तन्त्रकारणन्तु शब्दाना तुल्यरूपता । तदुक्तम्—

'अक्षादिषु यथा भिन्ना भक्षि-भञ्जि दिविक्रिया ।
प्रयोगकालाऽभेदेऽपि प्रतिभेदं पृथक् स्थिता ।
अक्षाणां तन्त्रिणां तन्त्रे उपायस्तुल्यरूपता ॥' इति ।

एवम् 'अक्षो भज्यतां, भुज्यतां, दीव्यतामि'त्यपि भवति ।

तत्र तन्त्रं द्विविध–शब्दतन्त्रम्, अर्थतन्त्र च । शब्दस्य पर्यायपरिवृत्त्यसहत्वे शब्दतन्त्रम् । तस्य तत्सहत्वेऽर्थतन्त्रम् । आद्यम्—'अक्षा' इत्यादौ । अन्त्य—'पटा' इत्यादौ । प्रकाराऽन्तरेणैतत्पक्ष[3]निरूपण, तद्दूषणं चैकशेषवादे मञ्जूषायां द्रष्टव्यम् ।

तत्र[4] 'अक्षा भज्यन्तामि'त्यादौ समभिव्याहृताऽनेकपदप्रयोगरूप-

---

१ इतोऽग्रे—'वैरूप्याऽभावश्च प्रातिपदिकाऽशे एव । अत एव सञ्ज्ञाभूतप्रथमशब्दस्य, सर्वनामसञ्ज्ञकप्रथमशब्दस्य चैकशेषो भवत्येव । अन्यतरस्य जसि 'प्रथमे' इत्यस्यापि सत्त्वेऽपि, प्रातिपदिकाऽशे वैरूप्याऽभावस्यैव सत्त्वादित्याहु । 'विभक्त्यन्तानामेकशेष' इति पक्षेपि प्रयोगे सरूपप्रकृतिकविभक्त्यन्तानामित्यर्थान्न फलभेद इति दिक्' इति च पाठ, क कुण्डलितः ।

२ 'सकृदुपादानेऽपि शब्दप्रतिपत्तिभेदसमाश्रयणेन प्रत्येकमन्वय' इति च पाठ, क कुण्डलित ।

३ 'पक्षद्वयनिरूपणम्' ख पाठ ।

४ 'तत्र 'अक्षा भज्यन्ता'मित्यादौ विभक्त्यन्तानामेव तन्त्रम् । 'अनेकानि शब्दज्ञानानि, अनेकाश्च तदर्थोपस्थितयो युगपत् इति प्रत्येकाऽन्वयविषय समूहालम्बनाऽऽत्मको बोध' । ज्ञानयौगपद्यस्याऽपि पातञ्जलैरङ्गीकारात् । 'पटान्पश्य' 'अक्षान्पश्ये'त्यादौ त्वेकमेव शब्दज्ञानम्, अर्थोपस्थितिश्चैकैव

तात्पर्यग्राहकात्साहित्याऽनवच्छिन्नतयोपस्थिति । तथाभूतैकपदप्रयोगे तु साहित्याऽवच्छिन्नतयोपस्थितिरिति बोध्यम्[1] ।

'अनेकाऽर्थतात्पर्यग्राहकप्रकरणादीनां क्रमेण ज्ञानात् क्रमेणोपस्थितौ, बोधे चाऽऽवृत्ति । 'अक्षा भज्यन्तामि'त्यादावप्यावृत्तिरेव । उच्चारणैक्यमात्रेण तन्त्रव्यवहार' इति कश्चिदिति चेत्। सत्यम् । 'सरूपाणामेकशेष एवे'ति नियमाऽर्थत्वात् । तत्फलन्तु 'अक्षा दीव्यन्ताम्' 'अक्षा भज्यन्ता'-मित्यादौ प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्याऽपि दर्शनेन, कदाचित्तादृशप्रयोगे प्राप्तद्वन्द्वस्य निवृत्ति । सहविवक्षाविषयप्राप्तस्यैव बाधबोधनाय 'तन्त्र'पदं त्यक्त्वा, 'एकशेष'पदप्रयोग सूत्रे ।

समूहालम्बनाऽऽत्मिकेति प्रातिपदिकानामेव तन्त्रम् । क्वचिद्विभक्त्यन्ताना तन्त्रमनेकज्ञानयौगपद्य, क्वचित्प्रातिपदिकतन्त्र, समूहाऽऽलम्बनाऽऽत्मकमेव तदर्थज्ञानमित्यत्राऽन्वय्यनेकपदसमभिव्यवहार ,तादृशैकपदसमभिव्याहारश्च नियामक इति बोध्यम्' इति ख. पाठ । क कुण्डलित ।

१ 'समभिव्याहृत' इत्यारभ्य 'इति बोध्यम्' इत्यन्त क ग पाठ ।

२ 'इत्यपि कश्चित्। न चाऽत्रापि शास्त्रीयैकशेषेण निर्वाह ' इति ख च. पाठ ।

३ इतोऽग्रे–'न चाऽक्षा भज्यन्तामित्यत्राऽपि शास्त्रीयैकशेषेण निर्वाहः । 'एकशेष'शब्दमर्यादया इतरनिवृत्तिपूर्वकाऽवस्थितेरेव प्रतीत्या, लोपाऽऽदिविषय इव, शिष्यमाणस्यैव लुप्यमानाऽर्थाभिधायकताया आवश्यकत्वेनैकपदजन्यैकोपस्थितिविषयाणा च 'पुष्पवन्ता'ऽऽदिपदवदेकत्रान्वयस्यैवौचित्येन, विभक्त्यर्थव्यासज्यवृत्तिसङ्ख्या या अन्वये व्यासज्यवृत्त्यन्वयिताऽवच्छेदकधर्माऽवश्यकत्वेन साहित्यभानाऽऽवश्यकतया चाऽनेकत्रान्वयस्य दुरुपपादत्वादिति चेत् । सत्यम्' इति क कुण्डलित , ख च पाठ ।

४ 'तत्फलन्तु प्रत्यर्थशब्दनिवेशस्यापि' ख च पाठ ।

५ इतोऽग्रे 'सरूपाणामेकशेष एवेत्यर्थात्' । ध्वनित' चेदं पृथक् सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष' इति ख च. पाठः ।

अर्थावर्थौ प्रति यत्, अर्थानर्थान्प्रति च यत्, तदपि प्रत्यर्थमेवेत्याश्रित्य भाष्ये सूत्रं प्रत्याख्यातम् । वाक्ये त्वसहविवक्षैव । कदा चिच्चेत साहित्य-प्रतीतावपि घटादिपदाना तदर्थत्वाऽभाव. स्पष्ट एव । घटादिपदानामनेकेषा साहित्ये वृत्तिरेव नास्ति । अनभिधानात् । एकस्यैव त्वनेकार्थस्य साहित्ये वृत्ति, अभिधानस्वाभाव्यादिति तदाशय । असहविवक्षायामेकशेषा-ऽभावश्च 'पृथक् सर्वेषां विभक्तिपराणामेकशेष' इति पक्षे, 'विभक्त्यन्ता-नामेकशेष' इतिपक्षे च 'द्वन्द्वप्रतिषेधो वक्तव्य' इत्याशङ्क्य, 'अनवकाश एकशेषो द्वन्द्व बाधिष्यते' इति ग्रन्थेन ध्वनित । अत एव[3] ज्ञायते 'सहविवक्षायामेव एकशेष' इति । द्वन्द्वविषये[4] इति यावत् । यत्र ह्यनेकाऽर्थस्य मिलितस्यैकरूपेणैकस्मिन्नितरत्राऽन्वय स तथाभूतो-(ऽस्य[6])विषय । 'अत एव 'इदितो नुम् धातो'रितिनिर्देश सङ्गच्छते । अत्र[8] हिअन्यपदार्थे उपसङ्क्रमादभेदेन परस्पराऽन्वयाच्च भेदघटितसाहित्य-निमित्तकैकशेषाऽप्रवृत्ति. । पुष्पवन्तादिपदन्यायोऽपि प्रागुक्त एव ।

यद्वा–पूर्वसूत्राद् 'द्वन्द्वे' इत्यनुवर्त्य 'द्वन्द्वे प्रसक्ते सती'ति व्याख्येयम् । 'द्वन्द्वे कृते' इति तु नाऽर्थ । समासाऽन्ताऽऽपत्त्या 'पन्थाना'वित्याद्य-

---

१ 'अर्थावर्थौ' इत्यारभ्य 'एकशेषाऽभावश्च' इत्यन्त. क. ग पाठ । ख. च. नास्ति । २ 'वाक्ये त्वसहविवक्षयैव कदाचिच्चेत्साहित्य' इति क पाठ ।

३ 'अत एव च' इति ख च पाठ ।

४ 'इतरेतरयोगद्वन्द्वविषये' इति ख च पाठ ।

५ 'मिलितस्येतरान्वय ' इति ख. च पाठ. ।

६ औचित्यादस्माभिर्योजितोऽयमंश' ।

७ इतोऽग्र–'साहित्यस्य भेदघटितत्वेनाऽभेदेनाऽत्र परस्पराऽन्वयात्साहित्य-निमित्तैकशेषाऽभावस्तत्र । 'य शिष्यते स लुप्यमानार्थाऽभिधायी'ति-'पुष्पवन्ता'दिपदन्यायोऽपि प्रागुक्त एव' इति ख च पाठः ।

८ 'अत्र हि' इत्यारभ्य 'एकशेषाऽप्रवृत्तिः' इत्यन्त. क ग पाठ , ख.च नास्ति ।

सिद्ध्यापत्ते । 'करा'वित्यादावेकवत्त्वाऽऽपत्तेश्च । 'सर्वे' 'सर्वेषामि'त्यादौ 'द्वन्द्वे च' 'विभाषा जसी'त्यनयोरापत्तेश्च । 'जस शी'त्यत्र 'वे'ति वक्तव्ये 'विभाषा जसी'ति तु उद्भूताऽवयवभेदविवक्षया बहुवचने एकशेषाऽभावात्तत्र विकल्पवारणाय, उत्तरार्थं चेति बोध्यम् । असह-विवक्षाविषयेण विभक्त्यन्ततन्त्रेण 'ब्राह्मणाभ्या[1] कृत, देहि', '(पयः[2]) पयो जरयती'त्यादि 'नीलोत्पलस्पर्द्धिनी नेत्रे, तनुर्वा हरे'रितिवत्, 'विद्वन्मानस-हसे'तिवच्च इष्टमेवेति बोध्यम् ।

किञ्चाऽसहविवक्षायामपि सूत्रप्रवृत्तौ, सहविवक्षाया द्वन्द्वस्येवाऽन्यत्र कर्मधारयस्याऽपि बाधाऽऽपत्तौ, 'साऽऽरवसारवोर्मिज'[3] इत्यादिप्रयोग-विरोधाऽऽपत्ति[4] । यथा च सहविवक्षायामेवैकशेषे विरूपाऽनेकशेषा-ऽऽरम्भपरभाष्यविरोधो न भवति, तथा भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् ।

'एकशेष एवे'त्यय नियमो 'विभक्तौ यानि सरूपाण्येव तद्विषय' इत्यु-क्तम् । एव च 'प्रातिपदिकैकशेषे मातृमात्रो प्रतिषेधो वक्तव्य' इति-पूर्वपक्षवार्त्तिके, प्रातिपदिकैकशेषस्य 'एकविभक्ता'वितिपदाऽभावे एवोप-पत्ति मत्वा कृते, 'मातृ'ग्रहण विभक्तौ विरूपाणामुपलक्षणम् । न च[5] प्रागुक्त-विशिष्टनियमेन व्यावृत्तिसिद्धौ वार्त्तिक व्यर्थम् । विभक्तिपदाऽभावे[6] 'यानि सरूपाणि तेषामेकशेष एवे'त्यर्थस्यैव प्राप्ते । प्रयोगमात्राऽवच्छेदेन

---

१ ब्राह्मणाभ्या कृतं, ब्राह्मणाभ्यां च धन देहीत्यर्थे तृतीयाचतुर्थीद्विवचनान्तयो-र्ब्राह्मणाभ्यामित्यनयोस्तन्त्रेण निर्देशोऽयम् ।

२ पय. = दुग्ध कर्तृ, पय. = जल कर्म, जरयतीत्यर्थे '(पय) पयो जरयती'ति प्रथमान्तद्वितीयान्तयोस्तन्त्रमिदमित्याशय ।

३ आरवेण = कलकलेन सहिता या. सारवा = सरयूनद्या ऊर्मयस्तत्र जात इत्यर्थ । ४ 'विरोधापत्तिरिति ध्येयम्' ख च. पाठ. ।

५ 'न च प्रागुक्तद्विविधनियमेन व्यावृत्तिसिद्धौ' ग च पाठ ।

६ 'विभक्तिपदाऽभावेन सरूपाणामेवैकशेष एवेति' इति ग च पाठ. ।

सारूप्यस्य हरिणीशब्दादावसम्भवेन, एवंकाराऽपकर्षाऽसम्भवात्[1] प्रयोग-सामानाधिकरण्येनैव सारूप्यस्य ग्राह्यतया, तस्याऽत्राऽपि सत्त्वात् । प्रतिषेधेन च सहविवक्षाविषयैकशेषस्य निषेधे,[2] तद्विषये द्वन्द्व, पक्षे वाक्य च सिद्ध्[3]यति ।

ननु वार्त्तिके 'प्रातिपदिकानामेकशेषे' इत्यसङ्गतं, विभक्त्यन्ताना-मेकशेषेऽपि 'जननीभ्यां देहि, धान्यमातृभ्या चे'त्यर्थे[4] एकशेषे 'मातृभ्य' इति स्यादिति प्रतिषेध आवश्यक । न च तत्पक्षे इष्टाऽऽपत्ति, अत एव 'किमुच्यते प्रातिपदिकानामेकशेषे इति, न पुनर्यस्याऽपि विभक्त्यन्ताना-मेकशेषस्तेनाऽपि प्रतिषेधो वक्तव्य, तस्याऽपि ह्येतानि क्वचिद्विभक्त्य-न्तानि सरूपाणि, मातृभ्या च, मातृभ्यां चेति । अथ मतमेतद्विभक्त्य-न्तानां सारूप्ये भवितव्यमेकशेषेणे'ति भाष्ये उक्तमिति वाच्यम् । सूत्र[5]व्याख्यानपक्षभेदेन एकलक्ष्यस्य साधुत्वाऽसाधुत्वयोरनुचितत्वा[6]त् । अत एवा'ऽथ मतमेतदि'ति प्रतीकमुपादाय 'अभ्युपगम्यवादेन त्वेतदुच्यते' इति हरिकैयटादिभिर्व्याख्यातमिति चेन्न । ईदृशविरुद्धमभ्युपेत्यैव वा[7]र्त्तिके तदुक्ते । अत एव 'भवितव्यमेवैकशेषेणे'त्युत्तरम्–'एव च कृत्वा चोद्यते' इत्युक्तं भाष्ये । अस्य 'प्रातिपदिकानामेकशेषे इत्यादी'ति-शेष । अनेनैव चाऽस्य पूर्वपक्षवार्त्तिकत्व सूचितम् ।

---

१ 'एवकाराऽपकर्षाऽसम्भवात्' इति क ग पाठः । ख नास्ति ।

२ 'निषेधेऽपि' ख पाठ ।

३ इतोऽग्रे—'असहविवक्षाविषयं तन्त्रन्तु भवत्येव मातृभ्यां कृत, देहीति च, अक्षा भज्यन्तां, भुज्यन्तामित्यादिवत्' इति ग च पाठ ।

४ 'चेत्यर्थेऽपि' ग च. पाठ ।

५ 'सूत्रव्याख्यानपक्षभेदेन लक्ष्यभेदस्याऽनुचितत्वात्' ख ग च पाठ ।

६ इतोऽग्रे–'विरूपाणामनेकशेष इत्यादिभाष्यविरुद्धत्वाच्च' इति ग. च पाठ' ।

७ 'वार्त्तिकेपि' ग. च पाठ ।

अत एव तत्खण्डनाय विभक्तिग्रहणसत्त्वेऽपि तदुपलक्षणं सारूप्ये आश्रित्य प्रातिपदिकैकशेष उत्तरत्र स्थापितं[1] । एवं च सूत्रकृतं[2] नियमेनैव सिद्धे, वार्त्तिकं व्यर्थमिति तदाशय ।

एतेनैकविभक्तावित्यावर्त्त्य 'एकविभक्तौ सरूपाणामेकविभक्तौ विवक्षितायामेकशेष' इत्यर्थे, 'यस्या विभक्तावेकशेषस्तस्यां विभक्तौ सरूपाणामि'त्यर्थस्य प्रत्यासत्त्या लाभेन, भ्यामादावेकशेषो, न औजसादौ । एव च वार्त्तिक व्यर्थमिति तद्भाष्याशय इत्यपास्तम् । आवृत्तेर्भाष्याऽनारूढत्वाच्च । वार्त्तिकमते[3]ऽपि प्रातिपदिकैकशेषे 'मातृभ्यामि'त्यादावपि तदभावस्य प्राप्तत्वाच्च । सहविवक्षाऽभावविषये 'द्विर्वचनेऽचि' 'अक्षा भज्यन्तामि'त्यादौ भाष्ये 'एकशेष'शब्दस्तु समानफलकत्वात्तन्त्र[4]लक्षक' ।

'एकविभक्ता'वित्यत्रैकप[5]दन्तु स्पष्टार्थम्, 'एकस्यामपि विभक्तौ यानि विरूपाणि ने'त्यर्थं बोधयितुम् । ध्वनितं चेद 'विभक्ति सारूप्ये उपलक्षणमि'तिभाष्ये 'एक'पदाऽनुच्चारणेन । 'तन्त्राऽऽवृत्त्येकशेषाणामन्यतममि'त्यादौ गोबलीवर्दन्यायेन तन्त्रैकशेषयो सहप्रयोग । [6]क्रमेण बोधे आवृत्तिः ।

(न[7]नु 'विभक्त्यन्तानामेकशेष' इति पक्षस्याऽपि भाष्याऽऽरूढत्वे स एव किमिति नोपन्यस्त ? । न च 'वृक्षश्च वृक्षश्चे'त्येकशेषे, 'सु'सहितस्यैव

---

१ 'स्थापिते मात्रादिविषये प्रतिषेधारम्भादि भगवता नोक्तम् । सूत्रकृतनियमेनैव सिद्धेरिति तदाशय ' इति ग च पाठ' ।

२ 'सूत्रकृताऽनियमेनैव सिद्धे वार्त्तिकमिति तदाशय'' क पाठ' ।

३ अपि. ख ग च नास्ति ।

४ 'तन्त्रादिलक्षक ' ख ग च पाठ ।

५ 'एकपदन्तु व्यर्थमेव । ध्वनित चेदम्' इति ख ग. च पाठ ।

६ 'क्रमेण बोधे आवृत्ति ' इति क. ग. पाठ । ख. च नास्ति ।

७ 'ननु' इत्यारभ्य 'द्वन्द्वविधानं सङ्गच्छते' (३७६ पृष्ठे) इत्यन्तोऽय क. कुण्डलित, ख ग च पाठ. ।

शेषे, द्विवचनाद्यनुपपत्ति । इत्थमुपपत्तिसम्भवात्,–'युगपदधिकरण-वचनताया द्वन्द्व' इति पक्षे एकैकमनेकाऽर्थाऽभिधायि, परस्परसमभि-व्याहारसत्त्वात्। एवं[1] चाऽलौकिके द्वन्द्वाऽऽदिप्रवृत्तेस्तत्राऽपि तत्कल्पनेन द्विवं[2]चनाऽऽदीनामेव प्रवेश ।

न चैव 'रामकृष्णा'वित्यादौ 'विरूपाणामपी'त्येकशेषाऽऽपत्ति.। द्वन्द्व-विधानसामर्थ्येन सहविवक्षाप्राक्कालिकस्यैव समानाऽर्थत्वस्य तत्र निमित्त-त्वात्। तत्रैकस्य विभक्त्यन्तस्य निवृत्तावपरस्य तद्विशिष्टस्य श्रवणं भवि-ष्यतीति चेन्न । अलौकिके तत्कल्पनेऽपि, प्रत्येक सुबुत्पत्त्यनन्तरमेव तत्कल्पना, तदनन्तरमेव तत्कल्पकद्वन्द्वैकशेषयो प्रवृत्ते । ततः प्राक् परस्परसमभिव्याहाराऽभावेनाऽन्तरङ्गत्वादुत्पन्नैकवचनत्यागेन द्विवचना-द्युत्पत्तौ मानाऽभावात् । अत एव व्यपेक्षावादे षष्ठीतत्पुरुषाऽऽदय सङ्गच्छन्ते । अन्यथा तन्नये पूर्वपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणाया भेदनिबन्धनषष्ठ्याद्यनापत्तौ, तदुच्छेद स्पष्ट एव।

किञ्च वृद्धव्यवहाराद्धि शब्दार्थाऽध्यवसाय । नं[3] च 'प्लक्षशब्दस्य न्यग्रोधाऽभिधायित्वं लोके दृश्यते । न चे[4] लक्षणा । न्यग्रोधशब्देन तल्लाभात्[5]। अपि चाऽस्या प्रमाणाऽभाव.। समुच्चयाऽन्वचययो. समा-सस्याऽसामर्थ्येनैव वारयिष्यमाणत्वात्[6]। न चाऽन्यत्रोपपादयितुमशक्य-

---

१ 'एवञ्चाऽलौकिकेऽपि तत्सत्त्वात् । द्वन्द्वादिप्रवृत्तेस्तत्रैव सत्त्वाच्च । तत्रापि तत्कल्पनेन' ग च पाठ ।

२ इत आरभ्य 'सर्वत्राऽपत्यादिषूपसङ्ख्यानम्' (३७५ पृष्ठे) इत्यन्त ख ग च. पाठ'। क तु त्रुटित ।

३ न च = नहि ।

४ न चेत्यस्य नहीत्यर्थ ।

५ इतोऽग्रे—'चार्थे द्वन्द्व' इति सूत्रविरुद्धा च सा' इति ग. च. पाठ ।

६ इतोऽग्रे—'जहत्स्वार्थायां वृत्तौ तस्योक्तिसम्भवाऽभावाच्च'इति ग च पाठ ।

त्वेऽपि, एकशेषे 'कस्य शेष' इत्यत्र विनिगमकाऽभावात्सर्वेषां सर्वाऽर्थत्वमावश्यकमिति वाच्यम्। शिष्टस्य लक्षणयोपपत्तेरिति दिक्।

ननु मिलितेनाऽर्थप्रतीते समुदायस्य प्रातिपदिकत्वे समुदायादेकविभक्तौ परत एकशेष । न च समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्कथ समुदायस्य प्रातिपदिकत्वम्। 'यत्र सङ्घाते पूर्वो भाग पदमि'त्येव सजातीयविषयत्वान्नियमस्याऽदोष । एतत्पूर्वभागस्य स्वातन्त्र्येण प्रयोगाऽनर्हत्वात्। अत एव 'बहुपटव' इत्यादे प्रातिपदिकत्वम्। एवं च एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायादेव विभक्तिर्न प्रत्येकम्। समुदायादुत्पन्नयाऽप्यवयवानां सङ्ख्याऽन्वयरूपाऽनुग्रहसम्भवात्। 'रामकृष्णा'वित्यादौ तु न द्वन्द्व विना समुदायाद्विभक्ति । द्वन्द्वविधा'वनेक सुबन्त'मित्यस्यानुवृत्त्या एकाज्द्विर्वचनन्यायस्य बाधात्। अत एव नलोपाऽऽदिसिद्धि । सा च समुदायस्यैकसङ्ख्याकारकाऽऽवेश एव भवतीति 'पयः पयो जरयती'त्यादौ न तत्प्राप्ति.। 'एकविभक्ता'वित्युक्ते 'पय पयो नयती'त्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषो न।[1]

न चाऽत्रैकशेषे तदुत्पन्नद्वितीयया विरुद्धयोर्गौणमुख्यकर्मणोः कथं प्रतीति.?। तन्त्रेणोपपत्ते । किञ्चाऽसहविवक्षायामप्येकशेषे तत्पुरुषाऽऽदिविषयेऽपि 'देवदेव इत्यादौ[2] तदापत्ति ।

न च 'राम राम औ' इत्यादौ परत्वान्नित्यत्वाच्च 'वृद्धिरेची'त्ये-

---

१ अस्याऽग्रे—'प्रत्यासत्त्या सरूपसमुदायार्थान्वयिन्या एकविभक्तेरेव ग्रहणात्। अत्र पक्षे एकविभक्ताविस्येवाऽस्य सहविवक्षाया प्रवृत्तिरित्यर्थे तात्पर्यग्राहकम्। अत एव 'पय पयो नयती'त्यत्र गौणमुख्यकर्मणोरेकशेषो न' इति ग. च पाठ ।

२ 'इत्यादौ तुगापत्तिवारणपरकृदतिकृसूत्रस्थभाष्यरीत्या तदापत्ति.' इति ग. च पाठ ।

कादेशे[1], उभयत आश्रयणेऽन्तवद्भावविरहादेकशेषो[2] न स्यादिति[3] वाच्यम् । पराऽऽदिवद्भावेन 'औ'इत्यस्य प्रत्ययत्वेन, मान्तसमुदायस्य चैकदेशविकृत-न्यायेन तत्प्रकृतितयाऽक्षते । स च न्यायोऽशास्त्रीयस्याऽप्यतिदेशक इत्यर्थस्य, स्थानषष्ठ्यबोधितविकारस्याऽपि तत्र ग्रहणमित्यर्थस्य च प्रागुपपादितत्वात् ।

किञ्च वृद्धयादिप्रवृत्तावेकशेषशास्त्राऽप्रवृत्त्या नित्यविध्युद्देश्यताऽवच्छे-दकाऽनाक्रान्तत्वेन तावदेव परिनिष्ठित स्यात् । तच्च न लोके प्रयुज्यते । 'प्रयुक्तानां चेदमन्वाख्यानमि'ति, न तत्प्रक्रियावाक्ये वृद्धयादिप्राप्ति.। एतेन

१　'इत्येकादेशादौ' च पाठ ।　　२　'अन्तवद्भावादिविरहात्' च पाठ. ।

३　'एकशेषो न स्यात्—('चिकीर्षती'त्यादावपि स्थानिभूतादच पूर्वत्वेन दृष्टस्य कीर्षशब्देन ?)। 'अच परस्मि'न्निति स्थानिवद्भावेऽपि न सिद्धि । 'विभक्त्यव्यव-हितस्यैव स्थिति'रित्यर्थे मानाऽभावेन तस्यापि कदाचिन्निवृत्तौ विभक्तिसाहि-त्येनैव निवृत्त्यापत्तौ,द्विवचने'राम' इत्यस्याऽप्यापत्तेरिति वाच्यम्। अवशिष्ट-रामशब्दस्यापि प्रातिपदिकत्वेन ततोऽप्यनुवादकविभक्तौ रामावित्यादिसिद्धे । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायस्य तु न विषय. । लक्ष्यभेदात् । किञ्चैकशेषपदे(न) उपस्थितैकस्य प्रत्यासत्त्या विभक्त्यव्यवहितस्यैव ग्रहणे(न) विभक्तिव्यवहि-तस्य कदापि शेषाऽभावात् । इतरनिवृत्तेस्त्वार्थं विधेयत्व, न तु शाब्दम्' इति ग पाठ । एतत्पाठस्थाने—

'अच परस्मिन्निति स्थानिवद्भावोऽपि न । एकशेषशब्दार्थस्य स्थितिनिवृत्त्यु-भयघटितत्वेन स्थानिभूतरामसम्बन्ध्यजपेक्षया पूर्वस्यैव विध्यभावात् । विभक्त्यव्यवहितस्यैव स्थितिरित्यर्थे मानाऽभावेन तस्यापि कदाचिन्निवृत्तौ विभक्तिसाहित्येनैव निवृत्त्यापत्तौ 'द्विवचने राम' इत्यस्याऽप्यापत्तेश्चेति वाच्यम् । 'तौ सदि'त्यादिनिर्देशैरेकशेषस्य विभक्तिनिमित्तकार्याऽपवाद-कत्वनिर्णयात् । अत एव च कदाचिद् विभक्तिव्यवहितस्य शेषेऽपि न क्षति । किञ्च वृद्धयादिप्रवृत्तावेकशेषशास्त्राऽप्रवृत्त्या नित्यविध्युद्देश्यता वच्छेदकानाक्रान्तत्वेन'—इति तु च. पाठ ।

'प्रयुक्तानेव ह्यन्वाख्यातुमलौकिकमुत्प्रेक्ष्यते, शास्त्रीय च कार्यं सर्वमलौकिके एव प्रवर्त्तते, न परिनिष्ठिते' इत्यपास्तम् । यच्छास्त्रीयकार्यप्रवृत्त्या परिनिष्ठितं सल्लोके प्रयोगाऽर्हं, तदीयाऽलौकिके कल्पिते शास्त्रप्रवृत्तावप्यत्र ततो वैषम्यात् । एतेन 'परत्वान्नित्यत्वाच्चाऽऽवादौ 'नौवौ' 'अनड्वाहा'-वित्याद्यसिद्धि, वैरूप्यादिति निरस्तमि'ति चेन्न[2]। मातृमात्रोरेकशेषाऽभावाय वचनस्य, 'एकविभक्तावि'त्यस्याऽऽवृत्तेर्वा करणे गौरवात् ।

किञ्चाऽऽवृत्तौ प्रत्यासत्तिन्यायप्रवृत्तौ 'मातृभ्यामि'त्यादावेकशेषाऽऽपत्ति । सहविवक्षायामित्यर्थस्य प्रागुक्तरीत्या[3] लाभेनैकविभक्तावित्यस्यैकशेषविशेषणत्वे फलाऽभावाच्च ।

किञ्चाँ[4]ऽनेकबोधकैकभिक्षाशब्दादणि 'भैक्षमि'तिसिद्धावपि, 'भिक्षा भिक्षा भिक्षा आम् अ'इति स्थिते'ऽन्तरङ्गानपी'ति न्यायेन, अकृतव्यूहपरिभाषया[5] वा पूर्वं लुकि, विभक्तिपरत्वाऽभावात्परत्वान्नित्यत्वाच्चाऽऽदिवृद्धौ, सारूप्याऽभावाच्च एकशेषाऽभावे, 'भैक्षभिक्षाभिक्षमि'ति स्यात् । 'अव्यविक'न्यायेन समाधानन्तु लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयत्वादुपेक्ष्यम् ।

न च समर्थग्रहणेन परिनिष्ठितप्रातिपदिकात्तद्धितोत्पत्ते, पूर्वमेकशेषे

---

१ 'नावावित्यसिद्धि' च पाठ ।

२ 'इति चेन्न । 'सरूपाणामि'त्येकशेषाऽनापत्ते । अत्र सरूपौ च सरूपाश्चेत्यर्थे एकशेषः । अन्यथा द्वयोरेकशेषो न स्यात् । 'तौ सदि'त्यादिनिर्देशै प्रातिपदिकैकशेषपरतया व्याख्यानस्यैवाश्रयितुमुचितत्वाच्च । किञ्चाऽत्र एकविभक्तावित्येकशेषस्यैव विशेषणम्, उत आवृत्त्योभयविशेषणम् ? । नाद्य । मातृमात्रोरेकशेषाऽऽपत्तेः । नाऽन्त्य । गौरवात् । आवृत्तौ मानाऽभावाच्च । किञ्चाऽऽवृत्तौ' इति च पाठ ।

३ 'प्रागुक्तरीत्या एकशेषशब्दबलेनैव लाभेन' ग च पाठ. ।

४ 'किञ्चैवमपि अनेक' ग च पाठ ।

५ 'अकृतव्यूहपरिभाषया वा' इति ग च. पाठ ।

कृते, पश्चात्तद्धित इति वाच्यम्। प्रातिपदिकोऽधिकारात्,[1] 'किं तत्समर्थं, कृतवर्णाऽनुपूर्वीक'मिति भाष्याच्च प्रातिपदिकसम्बन्धिवर्णमात्राऽऽश्रय-तत्सम्बन्धिवर्णनिमित्तकार्येण परिनिष्ठितत्वस्यैवाऽऽश्रयणात्। अत एव 'अश्विमानणि'त्यादिनिर्देशा सङ्गच्छन्ते। अन्यथा प्रकृत्यंशे दीर्घश्रवणं स्यात्[2]। अय दोष 'प्रत्येक द्विवचनाद्यन्तानामेकशेष' इति पक्षेऽपि बोध्य। 'भिक्षा आम्, भिक्षा आम्, भिक्षा आमि'त्यत समुदायात् यद्यपि 'प्रातिपदिकादि'त्येकत्वविवक्षणादेकप्रातिपदिकप्रकृतिकसुबन्ताऽभावेन न प्रत्यय प्राप्नोति, तथाऽपि तदवयवादेकस्मात्तस्य दुर्वारत्वेन, तत्र कृते, परत्वादादिवृद्धौ, वैरूप्यादेकशेषो न प्राप्नोति।

न च विनिगमनाविरहेण प्रत्येकमुत्पत्तावणूत्रयाऽऽपत्ति[3]। तथाऽपि भैक्षाऽसिद्धे.। अणूत्रयस्य श्रवणाऽऽपातात्। प्रत्ययोत्पत्ते पूर्वं तु नैकशेष। अकृतव्यूहपरिभाषयाऽप्राप्ते। प्रत्येकमणुत्पत्तावपि एकपदार्थे त्रयाणामन्वयाऽभावेन सहविवक्षाया व्याहते। प्रातिपदिकैकशेषपक्षे तु नाऽकृतव्यूहपरिभाषाप्राप्ति। विभक्तौ[4] सारूप्यस्योपलक्षणत्वेनाऽऽश्रयणात्। अत एव 'सर्वत्राऽपत्याऽऽदिषूपसङ्ख्यानम्'। भिक्षाणा समूहो भैक्षम्। 'सर्वत्रे'त्युच्यते, प्रातिपदिकाना चैकशेषे सिद्धमि'ति भाष्ये उक्तम्।

---

१ 'प्रातिपदिकादित्यधिकारात्' ग च पाठ।

२ इतोऽग्रे—'अत एव विश्वौह इद 'विश्ववाड्रूप्यमि'त्यादि'विभाषा पूर्वाह्णे'-तिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगा सङ्गच्छन्ते'—इति ग च पाठ।

३ इतोऽग्रे—'अन्त्यादेकस्मादुत्पन्नेन सर्वेषां प्रत्ययार्थाऽन्वयानुग्रहस्य सिद्धया तत एवोत्पत्ते। उत्सर्गत परभूतप्रत्ययार्थान्वयस्यैव व्युत्पन्नत्वात्। न च विनिगमनाविरहेण प्रत्येकमणूत्रयापत्ति। तथापि भैक्षाऽसिद्धेश्च'—इति ग च पुस्तकपाठ।

४ 'विभक्तौ परत' ग च पाठ।

किञ्च[1] विभक्तिसहितप्रयोगरूपाऽनुग्रहाय प्रत्येक विभक्तेर्दुर्वारत्वम्। अत एव द्वन्द्वविधानं सङ्गच्छते।

समाहारद्वन्द्वविषये[2][3] तु नैकशेष। 'एकवच्चाऽस्यान्यतरस्या'मित्यनेन एकशेषविषयपदाना समाहारे वृत्त्यभावस्य कल्पनात्।

'न[4] ब्राह्मण हन्या'दित्यादौ जातिपदार्थाश्रयणेनैव निर्वाहो भाष्ये उक्त। व्यक्तिपक्षे 'य कश्चिद्ब्राह्मणमहत्वा कृती स्या'दिति दूषणमेवोक्तम्। एकशेषस्य तु नाय विषय। सकलब्राह्मणव्यक्तिबोधकतावच्छब्दज्ञानस्याऽतिदुर्घटतया तत्रैकशेषेण साधुत्वाऽन्वाख्यानस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्।

न चाऽसहविवक्षायामपि तन्त्रसत्त्वे 'इदितो नुमि'त्यादौ गुरुभूतनिर्देशो व्यर्थ। अन्यपदार्थाऽनवगमस्य दुरुद्धरत्वात्।(अन्यपदार्थवृत्त्यनेकसुबन्तनिमित्तकसमासे कृते तन्त्रे त्वकृतव्यूहपरिभाषया समासस्यैवा-

---

१ 'किञ्च' इत्यारभ्य' 'सङ्गच्छते' इत्यन्त क कुण्डलितो ग च पाठ।

२ 'कल्पनात्' इत्यन्तोऽय क पाठ। ख ग च, तु एतद्भिन्न पाठ। स च अत्रैव ३ चिह्नितटिप्पण्या द्रष्टव्य।

३ 'एव समाहारद्वन्द्वविषयेऽप्येकशेषो बोध्य। लौकिकन्यायसिद्धतन्त्रस्य दुर्वारत्वाच्च। न च नपुसकताऽऽपत्ति। समाहारद्वन्द्व एव तदनुशासनात्। अत एव 'घटघटमि'ति प्रयोगो न। एवं च प्रत्यर्थं शब्दनिवेशपक्षेऽपि 'न ब्राह्मण हन्यादि'त्यादौ सकलव्यक्तिसङ्ग्रहस्यैकशेषेणैव सिद्धे प्रतिव्यक्ति लक्षण नाऽऽवश्यं भवतीत्यपरमनुकूलम्। एकवचनन्तु समुदायस्यैकत्वाऽभिप्रायेण बोध्यम्। हननक्रियाऽन्वयस्तु तत्र बाधितत्वाद्व्यक्तिष्वेव भवति, 'ब्राह्मणाना शत भोज्यमि'तिवत्। 'एकवच्चास्याऽन्यतरस्या'मित्यस्य सार्थक्यन्तु विशेषसूत्राणां समाहारविषयेऽप्रवृत्तिज्ञापनेनेति, तत्रैव वक्ष्यते'—इति ख ग च पाठ।

४ 'न ब्राह्मणम्'इत्यारभ्य 'कर्त्तुमशक्यत्वात्'इत्यन्त क. पाठ। ख ग. च नास्ति।

५ क कुण्डलितो ग च पाठ।

ऽनापत्तिः । 'इद्यस्य धातो'रिति सूत्रप्रणयने तु लाघवाऽभाव । असन्देहाय यथान्यासमेव युक्तत्वाच्च ।

एकशेषशब्दार्थश्चेतरनिवृत्तिपूर्वकमवस्थानम् । तदाह—एक एवेति । अत्र 'एके'ति लुप्तविभक्त्यन्त पृथक् पदम् । अत एव 'सरूपाणामि'त्यस्य तत्राऽन्वय । तत्र चाऽवस्थानस्य स्वत सिद्धत्वेनाऽविधेयत्वान्निवृत्तिरेव विधेया । तत्र च 'शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाऽभिधायी'ति सिद्धान्तात् श्रूयमाणपदवृत्त्या[1] बोध ।

यत्तु 'घटाऽऽदिशब्दस्मरणाद्बोध' इति । तन्न । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थाऽन्वितस्वार्थबोधकत्वभङ्गाऽऽपत्ते । इतरनिवृत्तिशास्त्रमजानतो बोधाऽनापत्तेश्च ।

धातुविषये तु नाऽस्य प्रवृत्ति । एकनिष्ठाऽनेकव्यापाराणामेकधातुना बोधवत्, अनेकनिष्ठानामपि तत्फलाऽनुकूलत्वेनैकधातुत एव बोधसम्भवेनाऽनेकधातुप्रयोगस्याऽप्रसक्तेः । शब्दशक्तिस्वभावेन धातुवाच्यक्रियाया कर्त्रादिभेदेऽपि निवृत्तभेदाया एव प्रत्ययात् ।

न चैवमपि कर्तृद्वयादौ लद्वयादि स्यादिति वाच्यम् । 'वर्त्तमाने ल'डित्यादावेकत्वस्य विवक्षणादेकस्यैव विधानात् । (*[2] किञ्च लत्वजाते परत्वमाश्रित्याऽनेकस्य परदेशे विधानेऽपि, 'लस्ये'त्यत्राऽपि तद्विवक्षया लद्वयादेस्तसादयो भविष्यन्तीत्यदोष) । ध्वनित चेद 'प्रातिपदिकानामेकशेष' इति पक्षोपन्यासभाष्येण ।

'गर्गा' इत्यादावपि पितुरेकत्वात्प्रकृतिरेका, यञस्तु बहव प्राप्नुवन्ति यद्यपि[3], तथापि 'यञ्' इत्यत्र व्यक्त्यैक्यविवक्षया वारणीया[4] इति दिक् ।

---

१ 'पदलक्षणया बोध' ख ग. च पाठ ।

२ क. कुण्डलित. ख. ग च. पाठः ।

३ 'यद्यपि' इति, 'तथापि' इति च ग च नास्ति ।

४ इतोऽग्रे—'सन्तु वा बहवो यञ' । तेषा 'विरूपाणामपि समानार्थाना'मित्येक-

सरूपाणामिति किम् ? । 'घटपटौ'। 'शेष' इत्येतावन्मात्रोक्तौ द्विबह्वो-रपि शेष प्रसज्येत। 'एक' इत्येतावदुक्तौ त्वेक आदेश इत्यर्थ स्यात्। तथा चाऽश्वश्चाऽश्वश्चेत्यादौ कदाचिद् द्व्युदात्तवत्त्व-त्र्यनुदात्तवत्त्वरूपसाम्य-मादायोभयस्वरितकादेश प्रसज्येत[2]। न च 'अक्षस्याऽदेवनस्ये'ति फिट्-सूत्रेण शकटाऽक्षे आद्युदात्तस्याऽक्षशब्दस्य, देवनाऽक्षे 'फिष' इत्यन्तो-दात्तस्य चैकशेषे, कदाचिदाद्युदात्तस्य, कदाचिदन्तोदात्तस्य च शेष स्यादिति वाच्यम्। 'स्वरभिन्नानां यस्योत्तर स्वरविधि'रिति वचनेनैव निर्वाहात्[3]।

'द्वौ च द्वौ' च 'एकश्च एकश्चे'त्यादावेकशेषद्वन्द्वावनभिधानान्न भवत । 'विंशती' इत्यादौ त्वेकशेष इष्ट एव[4] ।

शेष । वैरूप्य चैषां केवलेभ्यो विभक्त्यभावेन विभक्तौ सारूप्याऽभावात्' इति क कुण्डलितो ग च पाठः ।

१ 'त्र्यनुदात्तवत्त्वादिसाम्य' ग. च पाठ ।

२ इतोऽग्रे-'के चित्त्वश्वशब्दे श्रूयमाणोदात्ताऽनुदात्तयोरुभयोरनुग्रहायाऽन्तरतम-परिभाषयोभयस्वरक एवादेशो भविष्यति । किञ्च द्व्युदात्तत्र्यनुदात्तयोरुभयो-पर्यायेऽष्टदोषदुष्टविकल्पापत्ति । त्रयाणामेकशेषे त्र्युदात्तादीनामसम्भवाच्च । अत -इश्च इश्चेत्येकशेषे, एक आदेशोऽलूरूपत्वादन्त्यस्यैव स्यात् । सूत्रन्त्व-नेकाल्सु चरितार्थम् । तत सवर्णदीर्घे, 'दीर्घाज्जसि चे'तिपूर्वसवर्णदीर्घनिषेधा-च्छणि 'या'विति स्यादित्याहु ' इति ग च पाठ ।

३ 'भिन्नस्वरकाणां तन्त्राऽप्राप्ते 'स्वरभिन्नानामि'त्यपूर्वमेवेति तत्त्वम्' इति ग पाठ । 'भिन्नस्वरकाणां तन्त्राऽप्राप्तेश्च । 'स्वरभिन्नानामि'ति त्वपूर्वमेवेति तत्त्वम्' इति तु च पाठ ।

४ 'इतोऽग्रे—'व्यक्तिः पदार्थ इति पक्षे प्रत्यर्थं शब्दनिवेशाद् यावद्व्यक्ति शब्दप्रयोगे प्राप्ते इदं सूत्रमावश्यकम् । यद्यपि—केवला जातिः पदार्थः, व्यक्तिद्वारा च लिङ्गसङ्ख्यादीनां जातावेवाऽन्वय । 'आक्षिप्तव्यक्तौ वाऽन्वय'

यद्यपि जातिपक्षे एकाऽऽकृतियुक्ताऽऽकृत्यविनाभूताऽनेकव्यक्तिप्रतीतेरेकस्माच्छब्दादपि सम्भवान्नाऽर्थोऽनेन, तथापि 'अक्षाः पादा क्षमयोरि'त्यादौ नानाऽऽकृतियुक्ताऽनेकव्यक्तिबोधाऽर्थं तत्रापि सूत्रमावश्यकम् ।

तन्त्रेण निर्वाहेऽपि 'सर्वं तन्त्रेणैव बोधनीय'मिति नियामकाऽभावा-'द्घटोऽय'घटोऽयमि'ति नानाशब्दप्रयोगदर्शनाच्च पाक्षिको द्वन्द्व सूत्र विना

इति पक्षे तु एकाकृतियुक्ताऽऽकृत्यविनाभूताऽनेकव्यक्तिप्रतीतेरेकस्माच्छब्दादपि सम्भवान्नाऽर्थोऽनेन इति प्राञ्च, तथापि 'अक्षा पादा क्षमयो'-रित्यादौ नानाऽऽकृतियुक्ताऽनेकव्यक्तिबोधार्थं (तत्रापि) सूत्रमावश्यकम् ।
तन्त्रादिनाऽनेकार्थप्रतीतिसम्भवाद्व्यर्थमिति चेत् । व्यक्तिपक्षेऽपि तुल्यम् । अत एव 'न ब्राह्मण हन्या'दित्यादावेकेनापि ब्राह्मणशब्देन तन्त्रेणाऽनेकार्थ-बोधः । तस्मात्पक्षद्वयेऽपि तन्त्रेण निर्वाहेऽपि 'सर्व तन्त्रेणैव बोधनीयमि'ति-नियामकाऽभावात् 'घटोऽय' घटोऽय'मिति नानाशब्दप्रयोगदर्शनाच्च पाक्षिको द्वन्द्व सूत्र विना दुर्वार स्यादिति पक्षद्वयेपि सूत्रमावश्यकम् । 'घटकलशा'-वित्यादिद्वन्द्ववारणाय 'विरूपाणामपि समानार्थाना'मिति वचनमेव कृतम् । रूप्यते-बोध्यते इतिव्युत्पत्त्या रूपशब्दस्याऽर्थपरत्वमाश्रित्य वार्त्तिकार्थस्य क्रोडीकाराच्चेत्याहुर्नव्या । न च द्वन्द्वोऽनभिधानाद्वारणीय' । तथा प्रत्याख्यानस्याऽचमत्कारित्वात् । किञ्चैव सर्वत्रानेनैव द्वन्द्ववारणे सम्भवति, 'त्यदादीनि सर्वै'रितिसूत्रे द्वन्द्वनिवृत्त्यर्थत्वमाशङ्क्य, सामान्यविशेषवाचिनो द्वन्द्वो नेति वचनेन त वारयता, अन्यत्र तद्वारणोपायमकथयता च भाष्यकृता तद्वारणार्थत्वस्याऽन्यत्र ध्वनितत्वादिति दिक् ।

मातृमात्रो सह विवक्षायां तन्त्रवारणाय सर्वपक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति तत्त्वम्' इति ख ग. च पाठ । क पुस्तके त्वय पाठो मसीक्षेपेण प्रायोऽपसारित ।

१ 'यद्यपि' इत्यारभ्य 'सर्वपक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति तत्त्वम्' इत्यन्त क. पाठ । ख ग च पाठस्त्वत्रत्यटिप्पण्या द्रष्टव्य ।

दुर्वार स्यादिति सूत्रमावश्यकम् । 'घटकलशा'वित्यादिद्वन्द्ववारणाय 'विरूपाणामपि समानार्थाना'मिति वचनमेव कृतम् । न च द्वन्द्वोऽनभिधानाद्वारणीय । तथा प्रत्याख्यानस्याऽचमत्कारित्वात् । मातृमात्रो. सहविवक्षायां तन्त्रवारणाय सर्वपक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति तत्त्वम् ।

चुट्टू । 'आदिर्ञिटुडव' इत्यत 'आदि'रिति, 'ष प्रत्ययस्ये'त्यत. 'प्रत्ययस्ये'ति चाऽनुवर्त्तते । तदाह प्रत्ययाद्याविति । तेन 'वाचाट'इत्यत्र नेत्त्वम् । प्रत्ययेति किम् ? । डा-णलादीना डादे पूर्वमेवेत्त्वे, लोपे च सर्वाऽऽदेशत्वाऽनापत्ते । न च णल प्रत्ययाऽधिकारे पाठेनोपदेशेऽपि प्रत्ययाऽऽदित्वात्सर्वाऽऽदेशत्वाऽनापत्ति । वाक्याऽर्थबोधोत्तरमेव प्रत्ययत्वज्ञानेनोपदेशे तदप्राप्ते । 'चुटुष प्रत्ययस्ये'ति सूत्रयितव्ये योगविभागादनित्यमिदम् । तेन चुञ्चुप्-चणपोश्चस्य नेत्त्वम् । भाष्ये तु 'यकारादी चुञ्चुप्-चणपा'विति समाहितम् । तस्याऽय भाव —'उपदेशे' इत्यनुवर्त्तते । 'उपदेशकाले विद्यमानौ प्रत्ययादी चुट्टू' इतिवाक्याऽर्थ । यद्वा सनैमित्तिक'लोपो व्यो'रितियलोपस्य बहिरङ्गत्वाद्यकारोच्चारणसामर्थ्याच्चाऽसिद्धत्वात्प्रत्ययाऽऽदित्वाऽभाव' इति ।

न विभक्तौ । 'हलन्त्य'मिति प्राप्तस्य निषेधोऽयम् । अनित्यमिदम् । थमो मकारपरित्राणाऽर्थादुदित्करणाल्लिङ्गात् । तेन 'किमोऽत्' केति सिद्धम् । अन्यथा प्राग्दिशीयत्वेन विभक्तित्वादित्संज्ञा न स्यात् । अत एव 'तदानी'मित्यादौ 'तदो दा चे'ति चकारेण दानीमि, तदीय-मस्येत्त्वनिषेधो भवत्येवेति दिक् । विभक्तौ किम् ? । 'अचो यत्' ।

अतो गुणे । 'उस्यपदान्ता'दित्यतोऽपदान्तादिति, 'एङि पररूप'मित्यत'

---

१ इतोऽग्रे—'आदेशानामधिकारेण प्रत्ययत्वे मानाऽभावात्फलाऽभावाच्च' इति ग च. पाठ ।

२ इत पर 'यत्तूपदेश इत्यनुवर्त्तते इति । तन्न । डाणलादीनां डकारादावित्त्वाऽनापत्ते' इति ग च पाठ ।

'पररूप'मिति चाऽनुवर्त्तते । पुरस्तादिति । अत एव 'नादिची'तीज्ग्रहण चरितार्थम् । तद्धि 'रामा' 'रामा'नित्यादौ निषेधाऽभावाय । पररूपेण पूर्वसवर्णदीर्घबाधे हि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

नोत्तरानिति । अनन्तराऽपेक्षयोत्तरान् = व्यवहितानित्यर्थः ।

एकवचनं सम् । ननु 'सु सम्बुद्धि'रित्येव सूत्र्यताम् । सप्तमीबहुवचने तु 'सम्बोधने चे'त्यत 'सम्बोधने' इत्यनुवृत्तेर्न[1] [2] दोषः[3] । 'सम्बुद्धौ गुण' इति व्यवहाराच्च न तदन्तस्य सञ्ज्ञेति चेन्न । भाष्यकृदविचारितप्रयोजनानां सौत्रपदाना पारायणादावदृष्टार्थत्वेनाऽक्षते[4] ।

सम्बुद्ध्याक्षिप्तेति । आक्षेपोऽत्राऽनुमानम् । स्पष्ट चेदम् 'अङ्गस्ये'तिसूत्रे कैयटे । तत्र हि 'परस्पर प्रत्यङ्गप्रत्ययसञ्ज्ञाऽभावादि'ति भाष्यमुपादाय 'प्रकृतिमन्तरेण प्रत्ययस्याऽभावात्, तद्विधौ[5] निमित्तत्वेनाऽऽश्रयणाच्च प्रकृति प्रत्ययनिमित्तम् । प्रत्यये परतोऽङ्गसञ्ज्ञाविधानादङ्गं प्रत्ययाऽपेक्षम् । तत्राऽन्यतरस्मिन्नुपादीयमानेऽव्यभिचारादितराऽऽक्षेप'इत्युक्तम् ।

---

१ 'अनुवृत्तेर्महासञ्ज्ञाकरणाच्च न दोष' ग च पाठ. ।

२ 'न दोष इति चेन्न । 'सामन्त्रित'मितिवन्महासञ्ज्ञाबलात्साहचर्याच्च सुप्रत्ययाऽन्तस्य सञ्ज्ञाभ्रमव्यावृत्त्यर्थमेकवचनग्रहणम् । तदन्तस्य सञ्ज्ञित्वे हि 'एङ्ह्रस्वा'दित्यत्राऽङ्गाऽऽक्षेपाऽभावेन 'हे कतर' दित्यसिद्धि ' इति ख पाठ ।

३ 'न दोष इति चेन्न । 'सुपां सुलुगि'तिस्वादेशस्यापि ग्रहणापत्तौ छान्दसाऽन्यसूत्राणामिवाऽस्याऽप्यावश्यकत्वाच्च । 'सामन्त्रित'मितिवन्महासञ्ज्ञाकरणन्तु 'सम्यग्बुद्धिर्लोके यस्ये'त्यर्थबोधनद्वारा क्वचिच्छिष्टप्रयोगानुरोधेन सम्बोधनविभक्तेरभावबोधनाय । तेन 'त्यदादीनां सम्बोधन नास्ती'ति सिद्धमित्याहु ' इति ग च पाठ ।

४ 'सम्बुद्धौ गुण'इत्यारभ्य 'अक्षते ' इत्यन्तोऽय क पाठ ।

५ इत पर—'परन्त्विद प्रकृते नोपयुक्तम् । वृत्त्यनुपस्थिततया शाब्देऽन्वयाऽसम्भवात् । तस्मात्कार्यकालपक्षे' इति ख. ग च पाठः ।

यद्वा—कार्यकालपक्षे 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादी'त्यस्योपस्थितस्योद्देश्यसमर्पकत्वेन, तस्यैव चाऽङ्गपदार्थत्वेन, तद्विशेषणत्वमेङा-दीनाम्। अयमेव चाऽऽक्षेपपदार्थ। तदन्ताऽशस्तु न[1]। 'प्रत्ययविधौ चाऽपञ्चम्या' इत्यनेनेदृशे विषये तदन्तविधिनिषेधात्। इदमेव सूचयितु-मङ्गसञ्ज्ञासूत्राऽनुपन्यास।

हे कतरदिति। प्रकृत्यकारस्य टिलोपेनाऽपहारादिति भाव।

ननु 'अङ्गात्परस्या सम्बुद्धेरवयवस्य हलो लोप'इत्येव व्याख्यातु-मुचितम्, न तु 'अङ्गात्पर हल्लुप्यते, सम्बुद्धेश्चे'दिति, सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्य सम्बुद्ध्यैवाऽन्वयस्योचितत्वादत आह—कुलेतीति[2]। अत्र परत्वादन्तरङ्ग[3]-त्वाच्च पूर्वरूपे कृते, उभयत आश्रयेऽन्तादिवद्भावविरहात्ताद्रूप्याऽनति-देशाच्च[4] ह्रस्वान्ताङ्गात्परसम्बुद्धेरभावान्मलोपो न स्यादिति भाव[5]।

न च सम्बुद्धिसञ्ज्ञाया सकारमात्रनिष्ठतयाऽल्विधित्वेनाऽम सम्बुद्धि-त्वाऽभावे कथ मस्य सम्बुद्ध्यवयवत्वमिति वाच्यम्। सुप्सञ्ज्ञाया उकार-विशिष्टे सत्त्वेन, तदुपस्थाप्यस्य जायमानैकवचनसञ्ज्ञाया विशिष्टे

---

१ 'तदन्ताऽशस्तु न। 'एङ्ह्रस्वा'दितिपञ्चम्यन्तात्परत्वेन प्रत्ययस्य विशेष-णात्, 'प्रत्ययविधौ चाऽपञ्चम्या'इत्यनेनेदृशे विषये तदन्तविधिनिषेधात्। प्रकृत्याक्षेपेणापि सिद्धिं सूचयितुमङ्गसञ्ज्ञासूत्राऽनुपन्यास। अर्थाऽध्याहार वादे क्वचिद्वृत्त्याऽनुपस्थितस्यापि शाब्दबोधविषयत्वाङ्गीकारादित्याहु' इति च पाठ।

२ इत परम्—'सम्बुद्धेर्हल्विशेषणत्वेऽपि, अङ्गविशेषणत्वाऽभावात्' इति ग च पाठः।

३ 'अन्तरङ्गत्वाच्च' इति क ग, पाठ। ख नास्ति।

४ 'ताद्रूप्याऽनतिदेशाच्च' इति क पाठ।

५ इतोऽग्रे—'एवञ्चाऽत्र हल्ग्रहणाऽभावे 'आदे' परस्ये' त्यमकारलोपे 'सुपि चे'-तिदीर्घे 'कुण्डाम्' इति स्यादिति भाष्य प्रौढयेति बोध्यम'

सत्त्वेन, सम्बुद्धिसंज्ञाया अप्युकारविशिष्ट एव सत्त्वात्[1] । एतेनाऽदृडा-देशेनैव नपुंसकत्वाऽभिव्यक्तौ 'कुलेती'ति व्यर्थमिति परास्तम् । एव च लक्ष्याऽनुरोधादन्याऽऽक्षिप्तस्याऽप्यन्यत्राऽन्वय इति भाव ।

एङ्ग्रहणं किमिति । 'हरे[2]' 'विष्णो' इत्यादौ गुणात्पूर्वं ह्रस्वान्तत्वा-देव सिद्धि । न च इना सहित से, अस्य स्त्री ई = लक्ष्मीस्तया सहितो वा से, तस्य सम्बोधने लोपाऽनापत्ति. । 'ए'ग्रहणेनैव सिद्धे प्रत्या-हारग्रहणस्य तथाऽपि व्यर्थत्वादिति प्रश्न' । इदमेव ध्वनयितुं प्रत्यु-दाहरणान्तरमाह—विष्णो इति[3] ।

न[4] च गुणे कृते सन्निपातपरिभाषया लोपो न[5] स्यादिति वाच्यम्[6] । प्रत्याहारग्रहणस्य वैयर्थ्याऽऽपत्ते । 'गुणात्सम्बुद्धे'रिति वक्तव्ये एङ्ह्रस्व-ग्रहणसामर्थ्याच्चाऽत्र तत्परिभाषाया अप्रवृत्ते । अत एव 'हे लक्ष्मि' इत्यादौ लोपसिद्धिरिति दिक् ।

[7]अम्यचीति । तत्राऽवयविन आधारत्वविवक्षायां 'वृक्षे शाखे'ति-

---

१ एतदुत्तरम् 'अन्यादृशस्यापि सम्बुद्धिसम्बन्धस्य ग्रहणे बाधकाऽभावाच्च' इति ग पाठ. ।

२ 'हरे विष्णो इत्यादौ तु 'लोपो व्योर्वली'ति सूत्रे लोपपदस्य पूर्वनिर्देशेन कार्या-ऽन्तराऽपेक्षया पूर्वं लोपप्रवृत्तेर्बोधितत्वेनाऽर्थाऽधिकारात्साहचर्याच्चाऽस्याऽपि कार्याऽन्तरात्पूर्वमेव प्रवृत्तेर्गुणात्पूर्वम्' इति ख. ग पाठः ।

३ 'विष्णो इति । नित्यत्वादिति । एव चाऽकृतव्यूहपरिभाषया गुणात्पूर्वमपि न स्यादिति भावः' इति ख च पाठ ।

४ 'एतेन' ख ग पाठ ।

५ 'लोपो न स्यात् । प्रत्ययलक्षणेन तु न सन्निपात. । अशास्त्रीयत्वादिति परास्तम्' इति ग. च पाठ । ६ 'परास्तम्' ख. ग. पाठ. ।

७ 'अम्यचीति । अजादावमीत्यर्थः । उत्तराऽर्थमनुवृत्तस्याऽज्ग्रहणस्योपरञ्ज-कतयाऽप्यन्वयसम्भवे सर्वथा त्यागे मानाऽभावादिति भाव । आदेश-

वद्मीति सप्तमी । [1]अमोऽवयवेऽचीत्यर्थ । 'एक पूर्वपरयो'रित्यधिकृत-परशब्देन विशेष्यत्वादजेव गृह्यते इति बोध्यम् । अत[2] एव 'गव्यती' त्यत्र 'औतोऽमि'त्यात्वं प्रत्ययलक्षणेन न । वर्णप्राधान्ये तदभावात् । एवञ्च तत्रेदृशार्थस्यौचित्येन, ऐकरूप्याय सर्वत्र तथैवोचितम् । स्पष्ट चेद प्रत्ययलक्षणसूत्रे भाष्ये ।

ननु 'पूर्वसवर्ण'इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे, पूर्वग्रहण व्यर्थमिति चेन्न । 'रामम्' 'कुमारी'मित्यादावान्तरतम्याद् द्विमात्राद्यापत्ते । नन्वेवमप्येकाऽऽदेशस्य पूर्वाऽन्तत्वेन ग्रहणान्मकारे सुपि परत 'सुपि चे'ति दीर्घो दुर्वार इति चेन्न । मस्य सुप्त्वाऽभावात् । अर्धाऽधिकस्याऽदर्शनेन एकदेशविकृत-न्यायाऽभावात् । स्थानिवद्भावोऽपि न । स्थानषष्ठीनिर्देशेन मकार-रूपविकारस्याऽविधानादित्याहु. ।

लशकु । समाहारद्वन्द्व । अतद्धिते किम् ? । 'कर्णललाटात्कन-लङ्कारे' । 'कर्णिका' । कित्त्वफलन्तु वृद्धि स्यात् । प्रत्ययाद्या इति किम् ? । वराक । वृङ. षाकन कित्त्वे गुणो न स्यात् ।

तस्मा(च्छ) । 'पुंसी'ति प्रकृतिविशेषणम्, सामर्थ्यात् । सा च प्रत्ययाऽऽक्षिप्ता । 'त'च्छब्देन सन्निहित' पूर्वसवर्णदीर्घ परामृश्यते । 'शस' इत्यवयवाऽवयविभावसम्बन्धे[3] षष्ठी ।

('अवयवषष्ठी'[4]त्याकरोक्तावपि भावप्रधानो निर्देश. । अवयवनिष्ठ-

---

स्वादे परस्येत्यनेनाऽऽदेरेवेति बोध्यम् । 'पदाऽस्वैरी'तिनिर्देशा-देतादृशेऽच्चो विशेष्यत्वमेवे'ति मते यथाश्रुतमेव मूल सम्यक्' इति क कुण्डलितः ख. ग. पाठ ।

१ 'अमोऽवयवेऽचीत्यर्थ.' इति क मात्रपाठ. ।

२ 'अत एव' इत्यारभ्य 'तथैवोचितम्' इत्यन्त क पाठ ।

३ 'अवयवत्वसम्बन्धे' ख. पाठ. । ४ क कुण्डलितः ख. ग. च. पाठ' ।

५ 'इति वार्थ.' इत्यन्तोऽय पाठः च नास्ति ।

सम्बन्धबोधिका षष्ठी'ति वाऽर्थं । यद्वा 'शसि'त्यवयवे लाक्षणिकम्[1] । स चाऽवयव परत्वेन विशेष्यते—)पूर्वसवर्णदीर्घात्परस्य शसोऽवयवस्येति । तदाह–परो य शस इति । 'परो य शस्' इति तु नोक्तम् । असम्भवात् । न हि पूर्वसवर्णदीर्घे, तत पर शस् अस्ति । तस्मादिति किम् ? । 'एतान् गा' पश्य' । पुंसि किम् ? । मती. ।

अट्कु । 'रषाभ्यामि'तिपञ्चमीनिर्देशाव्यवहितेऽप्राप्तौ वचनम् । यथा 'वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमि'त्युक्ते प्रत्येकं, सहताना च प्रवेशो न भवति, एवमेतैर्व्यवाये णत्वमित्युक्ते विशेषाऽनुपादानादेकेन, द्वाभ्यां, त्रिभिरपि व्यवाये भविष्यति । अत एव क्षुभ्नाऽऽदिषु 'क्षुभ्न'शब्दपाठ , 'सरूपाणामि'त्यादिनिर्देशाश्च सङ्गच्छन्ते । अत एव नुम्ग्रहण चरितार्थम् । 'एकैकमात्रव्यवाये' इत्यर्थे तु तदसङ्गति स्पष्टैव । सर्वैर्व्यवायस्त्वसम्भवीत्याशयेनाऽऽह—व्यस्तैरित्यादि[2] । तत्र 'रषाभ्यामि'तिपञ्चम्योपस्थितनिर्दिष्टपदस्याऽड्डाद्यतिरिक्ताऽव्यवहितपरतया 'व्यवाये' इत्यनेन विरोधाऽभावेन 'आदर्शेन', 'आर्त्नी'त्यादौ न णत्वप्रसङ्ग. ।

'नृणामि'त्यादावुत्तराऽज्भागेन व्यवधानेऽपि 'ऋवर्णान्नस्ये'ति वचनेन 'प्रशास्तृणामि'त्यादिनिर्देशसिद्धेन णत्वम् ।

(न[3] चाऽट्कुप्वाडित्यस्य विधायकत्वे व्यवायपदश्रुत्या विरोधान्निर्दिष्टाऽशाऽप्रवृत्ति । तदुपस्थितावपि[4] निदिष्टपदस्याऽड्डाद्यतिरिक्ताऽव्यवहित-

---

१ 'लाक्षणिक बोध्यम्' च पाठ ।

२ इत पर क पाठस्थाने–'तत्र 'रषाभ्यामि'ति पञ्चम्या लब्धस्याऽव्यवहितपरत्वस्य वचनादड्डाद्यशे बाधेऽप्यन्याशे बाधे मानाऽभावेनाऽऽदर्शेनेत्यादौ न णत्वप्रसङ्ग ' इति ख. पाठ । ३ 'औचित्यात्' इत्यन्तोऽयं ख ग पाठः ।

४ 'निर्दिष्टाऽशोपस्थितावपि तस्याट्कुप्वाङ्नुमतिरिक्तव्यवायपरत्वेनाऽविसेषादिति केचित् । लक्षणायां तात्पर्यग्राहकाऽभावेन तदनुपस्थितिरेवाऽत्रेत्यन्ये' इति ग च पाठ ।

परतया विरोधाऽभावात् । कार्यकालपक्षे स्वलिङ्गोपस्थितपरिभाषाया पश्चाद्विरोधोपस्थितावुपसञ्जातविरोधन्यायेन लक्षणया व्याख्यानस्यौचित्यात्)।

(यद्वा[1] 'व्यवाये' इति योग विभज्य, तस्य व्यवाये विधायकत्वं कृत्वा उत्तरांऽशस्य नियमार्थत्वादादर्शेनेत्यादौ न दोष । एवं चाट्कुप्वित्यादिना सजातीयाऽऽक्षरसमाम्नायिकविषयकनियमा 'नृणामि'त्यादावुत्तरभागेन व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धौ, वचनाऽन्तरं न कल्प्यमिति लाघवम्)। स्पष्टं चेदं सर्वं प्रकृतसूत्रस्थभाष्यादौ[2] ।

बाधितुमिति । तेन 'पर्योणद्धमि'त्यत्रो'पसर्गादसमासेऽपी'ति णत्वं सिद्ध्यतीति भाव । नुम्ग्रहणमिति । नुम्स्थानिकस्य, तद्भिन्नस्थानिकस्य चाऽनुस्वारस्योपलक्षणमिति भाव (स्वाभा[3]विकोऽनुस्वारस्तु दुर्लभ । 'नकारजावनुस्वारे'तिवृद्धोक्ते) । अत एव 'तृहू' इत्यस्य नलोपे 'तृढ' इत्यादिसिद्धिः ।

तच्चाऽकर्त्तुमिति । न च 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपी'तिवन्नुम्स्थानिकाऽनुस्वारस्योपलक्षणाऽर्थं तदस्तु, तत्र हि 'सुहिन्सु' 'पुंसु' इत्यादौ षत्ववारणाय तादृशोऽर्थं आवश्यक इति वाच्यम् । 'तृंहू हिंसायामि'त्यस्य 'तृंहणमि'त्यत्र णत्वाऽनापत्ते । स्पष्टं चेद भाष्यादौ । अत एव ('[4]इवि प्रीणने' इत्यस्य भ्वादौ स्वतन्त्रपठितस्य) 'हिवि-दिवि-धिवी'ति द[5]ण्डकपठितस्य (वा[6]) इवे 'प्रेन्वनमि'त्यादौ 'कृत्यच' 'इजादेः सनुम' इति णत्व न । उपलक्षणोयस्याऽनुस्वारस्याऽभावात् । नुमो नस्य तु क्षुभ्ना-

1 क कुण्डलित' ख ग. पाठ ।

२ 'प्रत्याहाराह्निक प्रकृतसूत्रस्थभाष्यादौ' ख ग. पाठः ।

३ क. कुण्डलित ख ग पाठ. ।

४ क. नास्ति । ख. ग पाठ ।

५ भ्वादौ तु सम्प्रति 'इवि व्याप्तौ' इत्यस्यैव पाठ. । दण्डके तु इवे. पाठो नोपलभ्यते ।

६ 'वा'इति क नास्ति । ख ग पाठ ।

दित्वान्न णत्वम्। अयोगवाहानामिति। न विद्यते योगो वर्णसमाम्नाये येषां तेऽयोगाः। अनुपदिष्टत्वादुपदिष्टैरगृहीतत्वाच्चेत्यर्थः। ते च ते वाहयन्ति-प्रयोग निर्वाहयन्ति ते वाहाः। यद्वा वहन्ति = प्रयोग प्राप्नुवन्ति ते वाहा। बाहुलकात्कर्त्तरि घञ्। ते चाऽनुस्वार-विसर्ग-जिह्वामूलीयोपध्मानीययमा। अत एव 'उर केणे'त्यादौ विसर्ग-व्यवधानेऽपि णत्वसिद्धिः।

ननु 'व्यूढोरस्केने'त्यादौ स्थानिवद्भावेन विसर्गतयाऽट्त्वाण्णत्वा-ऽऽपत्ति। (न च नियमशास्त्राणां निषेधमुखेन प्रवृत्तावेतद्भिन्नव्यवाये नेत्यर्थ, एव च स्वाश्रयमड्भिन्नत्वमस्त्येवेति न दोष इति वाच्यम्। विधिमुखेन प्रवृत्तौ दोषस्य सत्त्वात्। विरुद्धधर्मप्रयुक्तस्वाश्रयस्याऽभाव-कथनाच्च। अट्त्वाऽन्यत्वयोर्विरोधात्) इति चेन्न। 'अनल्विधा'विति-निषेधात्। णत्वे प्राप्त इति। णशब्दे इत्यर्थः। 'स्व रूपमि'तिशास्त्रबला-ण्णादीनां सञ्ज्ञाशब्दत्वेन, सञ्ज्ञाशब्दे च शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन, शब्दस्वरूपस्यैव भावप्रत्ययवाच्यत्वात्।

पदान्तस्य। 'न भाभूपू' इति सूत्रान्नेति वर्त्तते। अत्र सूत्रेऽनन्तरस्ये-त्यादिव्यवस्थापकन्यायानामप्रवृत्तिर्बोध्या, 'अपदान्तस्ये'त्यनुवर्त्त्यैतस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात्।

यस्मात्प्रत्यय। यस्मादिति—'तदादी'ति 'त'च्छब्देन संज्ञिघटक-प्रतिनिर्देशाय। तदादीति। तत् = प्रकृतिरूपम्,आदिर्यस्येत्यर्थ। प्रत्या-सत्तिन्यायलब्धाऽर्थमाह—तस्मिन्प्रत्यये इति। अत्र च 'गुण. कृतात्म-संस्कार प्रधानोपकाराय महते प्रभवती'ति न्यायेन गुणभूताया अपि 'तस्मिन्नि'तिपरिभाषाया अन्योपकारकतया गुणभूतेऽप्यस्मिन्सूत्रे प्रवृत्ति। एतदाश्रयणे च भाष्यादिकमेव मानमित्याहुः। अत्र च प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण न, 'प्रत्ययविधौ चाऽपञ्चम्या' इति तन्निषेधादिति 'रोऽसुपी'-

---

१ क कुण्डलित ख ग पाठः। २ 'घटक' इति ग नास्ति।

त्यत्राऽवोचाम । इत्यादाविति । आदिना 'चिनोती'त्यादिसङ्ग्रहः ।

तदादिग्रहणमिति । प्रकृतिमात्रस्य तु व्यपदेशिवद्भावेन तदादित्वं बोध्यम् । (न च विकरणविशिष्टस्याऽङ्गत्वाऽभावेऽपि 'अतो दीर्घो यञी'त्यारम्भसामर्थ्याद्दीर्घ इति वाच्यम् । 'पय वय गतौ' आभ्यां यङ्लुकि 'पापामि' 'वावामी'त्यादौ चारितार्थ्यात्) ।

स्त्री इयतीति । यत्त्विदम्शब्दाद्वतुपि, वस्य 'किमिदम्भ्यां वो घः' इति घादेशे, तस्य इयादेशे, 'इदंकिमो'रितीशि, 'यस्येति चे'ति लोपे, ङीपि, 'इयती'ति रूपम् । तत्र परत्वात् स्त्रीशब्दस्य इयङाद्यापत्तिरूपो दोषो वक्तुमशक्यः । 'यस्ये'तिलोपस्याऽऽभीयत्वादसिद्धत्वेनाऽत्र तदप्राप्ति-रिति । तन्न । व्याश्रयत्वेनाऽऽभीयाऽसिद्धत्वाऽप्राप्तेः[2][3] । तत्र हि समाना-श्रयत्वम्[4]–'असिद्धत्वाश्रयशास्त्रीयनिमित्तसमुदायाऽन्यूनाऽनतिरिक्ताऽऽश्रय-कत्वमि'त्यसिद्धवत्सूत्रे उपपादयिष्यते । अस्ति चाऽत्र 'यस्ये'तिलोपा-ऽपेक्षया 'स्त्रियाः' इति सूत्रेऽधिक'स्त्री'शब्दस्याऽपेक्षा । न च स्त्रीशब्दा-त्तस्याऽविधानेऽपि, सोर्विधानेन विधिग्रहणे कृतेऽपि दोषः । 'यस्माद्य प्रत्ययो विधीयते, तदादि तस्मिन्नङ्गं भवती'त्यर्थेन प्रत्यासत्तिन्यायेनाऽजादि-प्रत्ययनिरूपिताऽङ्गे एवेयङ्प्रवृत्तिस्वीकारात् । विधिग्रहणादेव च 'भन-क्ती'त्यादौ 'अतो दीर्घो यञी'ति दीर्घो न । ध्वनितं चेद भाष्ये श्नम्विधायके ।

प्रत्ययविशिष्टस्येति । तथा[5] सति तस्याः प्रत्ययनिमित्तत्वाऽभावेना-

---

१ क कुण्डलित पाठः ।

२ 'व्याश्रयाऽऽभीयत्वात्, 'पूर्वं पूर्वमन्तरङ्ग'मिति पक्षे बहिरङ्गत्वाद्वाऽसि-द्धत्वेन' इति ग. पाठः ।

३ इतोऽग्रे–'यथा चास्य व्याश्रयत्व तथाऽसिद्धवत्सूत्रे उपपादयिष्यते । 'पूर्वं पूर्व-मि'त्यस्य क्वाचित्कत्वाच्च । बह्वपेक्षत्वेनेयङो बहिरङ्गत्वाच्च' इति ग पाठः ।

४ 'समानाश्रयत्वं तत्प्रयोगग्राह्याऽसिद्धत्वाश्रयशास्त्रीय' ख पाठः ।

५ 'तथा सती'त्यादेः स्थाने—'यस्मात्प्रत्ययविधि'रित्यशस्य 'तदादी'त्यंशार्थं-

ऽङ्गेन प्रत्ययाऽऽक्षेपाऽनापत्तौ 'वव्रश्चे'त्याद्यसिद्धयापत्ति'। किञ्च 'राजपुरुष' इत्यादौ 'न लुमताङ्गस्ये'ति निषेधात्पूर्वपदे पदत्वाऽभावेन, नलोपाद्यनापत्तिरिति भाव ।

ततोऽधिकस्य वेति । 'देवदत्त ओदनमपाक्षीदि'त्यादौ देवदत्ताऽऽदिशब्दोत्तरसुप निमित्तीकृत्य लुङ्पूर्वभागस्याऽप्यङ्गत्वात्तस्य च लुङ्परत्वेन, देवदत्तशब्दापूर्वमप्यडापत्तिरिति भाव. । न च प्रत्यासत्त्या लुङादिनिमित्ताऽङ्गस्य ग्रहणमिति वाच्यम् । अङ्गसञ्ज्ञाया प्रत्ययनिमित्तत्वाऽभावेन¹ 'तन्निरूपिताऽङ्गे'त्यर्थस्य दुर्लभत्वात्² ।

(यत्तु³ 'यस्माद्धातो., प्रातिपदिकाद्वे'ति। तन्न। 'याथाकथाचमि'त्यादौ 'यथाकथाचहस्ताभ्या णयता'वित्यनेन वचनसामर्थ्यात्पदसमुदायात्प्रत्ययेऽङ्गत्वाऽनापत्तौ वृद्ध्यनापत्ते⁴ । सकोचस्य निर्मूलत्वाच्च । तरबादौ तिङन्तानामङ्गत्वाऽनापत्ते⁵ । न चेष्टाऽऽपत्ति. । 'अपाचितरामि'त्यादौ चिणो लुगापादनाऽऽदिपरभाष्यविरोधाऽऽपत्ते । अन्यथा 'चिण. परस्याऽङ्गसञ्ज्ञा निमित्तस्य प्रत्ययस्य लुगि'त्यर्थेनैव तद्वारणे, तत्रत्यपूर्वपक्षसिद्धान्तयोरुभयोरपि निर्दलत्वाऽऽपत्ते) इति दिक् ।

निर्णये उपक्षयात्प्रत्ययविशिष्टेऽप्यङ्गसञ्ज्ञायाः प्रवृत्तेस्तस्या. प्रत्ययनिमित्तत्वाऽभावेन' इति ग पाठ ।

१ 'प्रत्ययनिमित्तत्वाऽभावेन सामर्थ्यात्' ग पाठ. ।

२ 'दुर्लभत्वादिति दिक्' क पाठ. ।

३ ख ग पाठ । क कुण्डलितः ।

४ इतोऽग्रे—'किञ्चौपगव इत्यादौ समर्थपरिभाषोपस्थितये पूर्वोक्तन्यायात्, 'वकालतनेष्वि'तिज्ञापकाच्च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्तावङ्गत्वाऽनापत्ते' । अत एवाऽऽमुष्यायणे'तिनिर्देश' सङ्गच्छते' इति ग. पाठ' । क कुण्डलितः ।

५ 'अङ्गत्वानापत्तेश्च' ख ग पाठ. ।

टाङसि । 'अङ्गस्ये'ति षष्ठ्या 'अतो भिस' इत्यतोऽनुवृत्तेनाऽत इत्यनेन पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्याऽनुरोधात्पञ्चम्या विपरिणाम इत्याशयेनाऽऽह—अकारान्तादित्यादि ।

सुपि च । 'अतो दीर्घो यञी'त्यतो 'यञी'त्यनुवर्त्तते । अल्त्वाच्च तेन तदादिविधिरित्याह—यञादाविति ।

अतो भि । अकारान्तादङ्गादिति । यद्यप्य'ङ्गनिमित्तस्य भिस' इत्यादिरीत्या भाष्ये व्याख्यातं, तथाऽपि विशेष्याऽसन्निधानात्तदन्तविधिर्न स्यादिति विभक्तिविपरिणामेनैव व्याख्यातम् । अन्यथा हि प्रत्यासत्त्या यत्राऽकारोऽङ्गसञ्ज्ञकस्तत्रैव स्यात् । न च तपरकरणवैयर्थ्यम् । 'अकारो वासुदेव स्यादाकारस्तु पितामह' इत्यादिकोशसिद्धाऽशब्दव्यावृत्त्यर्थत्वात् । 'नेदमदसो'रिति ज्ञापकेन[1] तदन्तग्रहणे तु प्रतिपत्तिगौरवमिति भावः ।

(नेतु[2] 'एसि'त्येवास्तु । 'अतो गुणे' इति तु न । एकारोच्चारणात् । अन्यथा इसमेव विदध्यादिति चेन्न । द्विमात्रत्वाऽविशेषेण लाघवाऽभावात् । एवं च पररूपशङ्कैव नास्तीति महल्लाघवम् । 'नद्यै'रित्यादिसिद्धये उत्तरार्थं तदि'त्यन्ये । 'निर्जरसैरि'त्यर्थन्तु न । सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाऽप्रवृत्त्या 'निर्जरैरि'त्यस्यैव भाष्यसंमतत्वात्) ।

ङेर्यः[3] । 'ङेरि'ति चतुर्थ्येकवचनस्यैव ग्रहणम्, व्याख्यानादित्यभिप्रेत्याह—ङे इत्यस्येति । सन्निपातेति । उपजीव्यविरोधन्यायमूलिकैषा ।

---

१ 'ज्ञापकादिना तदन्त' ग. पाठः ।

२ क कुण्डलित ख ग पाठः ।

३ 'ङेर्यः । 'सर्वनाम्नः स्मै' इत्यत्र चतुर्थ्येकवचनस्यैव ग्रहणम् । सप्तम्येकवचनस्य स्मिन्नादेशविधानात् । न च विकल्पोऽस्तु । 'सर्वनाम्न स्मैस्मिनावि'त्येव सिद्धे 'ङसिङ्योरि'तिसूत्रे ङिग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्ते । एवञ्चाऽर्थाऽधिकारानुरोधादिहापि तस्यैव ग्रहण, व्याख्यानाच्चेत्यभिप्रेत्याह ङे इत्यस्येति' इति क कुण्डलितो, ग पाठः ।

ज्ञापकमपि–'वाऽचि ह्रस्वश्चे'त्येव सिद्धौ 'ङिति ह्रस्वश्च' 'वाऽऽमी'ति सूत्रद्वयम्। तद्धि 'भ्रूणामि'त्यादौ नुट् स्यादित्येवमर्थम्। नुटि अजादित्वस्य विनाशात्। 'सन्निपात.=संश्लेष, तन्निमित्तो यो विधि, स त सन्निपात यो विहन्ति स तद्विघात, तस्याऽनिमित्तमि'त्यर्थ.। (उपजीव्यविरोधस्याऽन्याय्यत्वमप्येतद्बीजम्)।[3]असिद्धस्याऽपि तद्विघातकविधेरनेन निवृत्ति.। आरोपिताऽसिद्धत्वेऽपि वस्तुतस्तद्विघातस्य जायमानत्वेनोपजीव्यविरोधस्य दुर्वारत्वात्। ध्वनित चेद 'क्रन्मेजन्त' इति सूत्रे भाष्ये इत्यष्टन्शब्दे निरूपयिष्याम।

[4]सन्निपातलक्षणविधित्वमस्या लिङ्गम्। '[5]ययो. सनिपातो निमित्तं कार्यस्य तयो सूत्रे उपादानमपेक्षितमि'ति तु नाऽऽग्रह। अत एव 'दाक्षि'-रित्यत्राऽकारान्तप्रकृतीञ्सनिपातनिमित्तकाऽङ्गसञ्ज्ञा एतत्परिभाषयाऽल्लोपस्य निमित्तं न स्यादित्याशङ्क्याऽनित्यत्वेन समाहित क्रन्मेजन्तसूत्रे भाष्ये। न ह्यङ्गसंज्ञायामदन्तस्याऽङ्गसञ्ज्ञेत्युक्तमस्तीति दिक्।

निर्देशेनेति। न चाऽस्य निर्देशस्या'ऽकृत्सार्वे'तिदीर्घेणोपपत्ते कथमनित्यत्वे ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्। तस्याऽपि सन्निपातपरिभाषयाऽप्रवृत्ते। न च परत्वा'दकृत्सार्वे'त्यस्यैवोचितत्वेन, 'सुपि चे'ति दीर्घ' इत्यसङ्गतमिति वाच्यम्। कार्यैक्ये विप्रतिषेधाऽभा[6]वेन दोषाऽभावात्। फले विशेषाऽभावेनाऽत्राऽसाधारणप्रयोजनाऽभावाच्च न तदुपन्यास इति तत्त्वम्। 'तस्या'ऽकृदि'त्यादिपर्युदासेनाऽसुप्येव प्रवृत्ति'रिति केचित्।

---

१ 'अत्र ज्ञापकं वाचि' ख ग पाठ।

२ ख. ग पाठोऽयम्। 'त्वमेतद्बीजम्' इत्येव तु ग पाठ।

३ 'अत एव असिद्धस्यापि' ख. पाठ।

४ 'सनिपातलक्षणविधित्वमस्या लिङ्गम्' इति ग. नास्ति।

५ 'ययो' इत्यारभ्य 'दिक्' इत्यन्तोऽय क पाठ.। ख. ग च. नास्ति।

६ 'विप्रतिषेधाभाववादिनां मते दोषाऽभावात्' ख ग पाठ।

झलि किं, रामाणामिति । यत्तु 'झलीत्यस्याऽभावे 'यञी'त्यस्याऽनुवृत्तौ, 'उतो वृद्धो'त्यतो 'हली'त्यनुवृत्तौ वा, सन्निपातपरिभाषया एत्वाऽप्राप्तेश्चिन्त्यमिदमि'ति । तन्न । 'यञी'त्यस्याऽनुवृत्तौ 'रामेष्वि'-त्यादावनापत्ते । 'हली'त्यनुवृत्तौ तु झल्ग्रहण सन्निपातपरिभाषाया एत्त्वेऽप्रवृत्तिज्ञापनार्थम् । अत एव 'सर्वेषामि'त्यादावेत्त्वसिद्धि. । एतेन 'बहुवचने किम् ?, रामो रामस्ये'त्यपि व्याख्यातम् । अन्यथा सन्निपात-परिभाषया एत्त्वाऽप्रवृत्तौ, 'रामस्ये'[1]ति प्रत्युदाहरणमसङ्गत स्यात् । 'रामाभ्यामि'त्यपि प्रत्युदाहरणम् । न च 'बहुवचने झलीगि'त्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम् । 'ज्ञानयो'रित्यादौ नुमापत्ते[2] ।

जश्त्वं, वावसाने इति । न चाऽवसाने चर्त्वस्य पदान्तजश्त्वाऽपवादतया, जश्त्वोत्तर चर्त्वोपन्यासो न युक्त इति वाच्यम् । 'जश्त्वमि'त्यस्य 'बाधित्वे'ति शेषेणाऽक्षते[3] । द्वित्वे इति । 'पूर्वत्राऽसिद्धमद्वित्वे' इति न्यायाच्चर्त्वोत्तर द्वित्व बोध्यम्[4] । तादेश इति । अन्यथा 'खरि चे'ति चर्त्वेनैव सिद्धाविद व्यर्थं स्यादिति भाव ।

ह्रस्वनद्या । 'ह्रस्वनद्याप' इति पञ्चमी । 'नामी'ति लिङ्गात् । 'आमि सर्वनाम्न' इत्यत 'आमी'ति वर्त्तते । तच्च सप्तमीनिर्देशस्य 'त्रेस्त्रय'इत्यादौ कृताऽर्थत्वादनवकाशत्वेन[5] पञ्चमोनिर्देशस्य बलवत्त्वात्[6] षष्ठ्या विपरिण-

---

१ 'रामस्येति प्रत्युदाहरणम्' इत्ययं पाठो ग नास्ति ।

२ इतोऽग्रे—'सनिपातपरिभाषयाऽऽद्गुणाऽनापत्तेश्च' ग पाठ ।

३ इत उत्तर—'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तेरित्याहु ' ग पाठ. ।

४ इत उत्तर—'न च सवर्णत्व द्वित्वे सिद्ध वक्तव्यम्', 'सय्यन्ते'त्यादिवार्त्तिकबलादस्य वर्णद्वित्वेऽप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । 'वाक् वाक्' इतिभाष्योदाहरणेन तस्य तत्प्रपञ्चत्वबोधनादित्यन्यत्र विस्तर ' इति ग पाठ ।

५ 'अनवकाशत्वेन परत्वाच्च पञ्चमीनिर्देशस्य' ग पाठ ।

६ 'बलीयस्त्वात्, 'षट्चतुर्भ्य' इतिसाहचर्येण, 'नामी'तिज्ञापकेन च पञ्चमीनिर्णयाच्च षष्ठ्या' इति ख ग पाठ ।

म्यते । 'अङ्गस्ये'ति, 'ह्रस्वे'त्यादिसामानाधिकरण्याऽनुरोधात्पञ्चम्या । इत्याशयेनाऽऽह—ह्रस्वान्तादित्यादि । आम् चाऽत्र षष्ठीबहुवचनमेव, न तु ङेरामादीति स्पष्टं भाष्ये ।

यत्तु 'नुडि'ति योग विभज्य, नुड् विधेय । 'नद्याप' इत्यनेन 'दीर्घान्ताच्चेन्नद्याप एवे'ति नियमाऽर्थकेन दीर्घेषु न दोष । 'हलन्ताच्चेत्षट्चतुर्भ्य एवे'त्यर्थकेन 'षट्चतुर्भ्यश्चे'त्यनेन हलन्तेषु न दोष । एव च 'ह्रस्व'ग्रहण न कार्यमि'ति । तन्न । 'नद्याप' इत्यस्य 'स्त्रीलिङ्गाना चेन्नद्याप एवे'तिनियमपरतयाऽपि व्याख्यातु शक्यत्वेन, नदीत्वाऽऽप्त्वयोर्ह्रस्वेऽपि दृष्टतया त्वदुक्तनियमे दृढतरमानाऽभावेन च 'मतीनामि'त्यादौ नुडनापत्ते ।

नामि । 'ढ्लोप' इत्यतो 'दीर्घ' इत्यनुवर्त्तते ।

(अङ्गस्येति किम् ? । चर्मणाम्)।

नन्वामीत्येव सूत्र्यतां, किं सनुम्कनिर्देशेन ? । न च नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घे, ह्रस्वाऽऽश्रयो नुट् न स्यादिति वाच्यम् । 'ह्रस्वाऽन्तान्नुडि'त्येतत्सामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्या ह्रस्वाऽन्तत्वमादाय तत्प्रवृत्तिस्वीकारात् । यद्यपि 'नृणामि'त्यत्र ह्रस्वप्रयुक्तो नुट् चरितार्थः, 'नृ चे'ति दीर्घविकल्पात् , तथाऽपि 'नृनद्याप' इत्येव सिद्धेर्ह्रस्वग्रहणसामर्थ्यं सूपपादमेव । न च 'चतसृणामि'त्यवकाश । 'षट्चतुर्भ्य' इत्येव तत्र सिद्धे. । न च 'तिसृणामि'त्यवकाशः । 'त्रे'रित्यस्य 'षडि'त्यत्राऽनुवृत्त्या तत्सिद्धे । न च 'प्रियचतसृणा'मित्यवकाश , गौणे 'षट्चतुर्भ्य' इत्यस्याऽप्राप्तेरिति वाच्यम् । गौणे तदप्रवृत्तौ

---

१ इत उत्तर—'किञ्च नियमस्य सजातीयाऽऽपेक्षत्वेन 'षडि'त्यनेन प्रधानविषयकनियमस्यैवापत्तौ गौणहलन्तेषु नुडापत्तिर्दुर्वारा । निर्देशादीनां ज्ञापकत्वाश्रयणे तु विपरीत गौरवम् । 'प्रधीणामि'त्यादौ सन्निपातपरिभाषया आत्वाऽभाव'इत्याकरोक्तस्याऽसङ्गततापत्तिश्चेति यत्किञ्चिदेतत्' इति ग पाठ । क. कुण्डलित । २ क कुण्डलित' ख ग पाठ ।

मानाऽभावात् । बहुवचनन्तु लाघवार्थं स्यात्। द्विवचने हि 'चतुर्भ्या-मि'ति गुरुनिर्देश स्यात्। न चा'ऽङ्गाऽधिकारे यदुच्यते गृह्यमाण-विभक्तेस्तद्भवती'त्युक्तं सर्वादिसूत्रे भाष्ये, 'गृह्यमाणविभक्ते'रित्यस्य 'गृह्यमाणाऽर्थगतसङ्ख्याबोधकविभक्ते'रित्यर्थ' इति कैयट, अतोऽस्य नुटस्तत्राऽप्रवृत्तिरिति वाच्यम्। तस्य 'युष्मदस्मद्भ्या ङसोऽशि'त्यादा'वस्थि-दधी'त्यादौ च व्यभिचारात्। अत एव तत्र 'षड्भ्यो लुगि'त्येव तदु-दाहरणत्वेनोपन्यस्तम्। तत्र हि 'षष' इत्येव सिद्धे गुरुभूतबहुवचननिर्देशा-त्तस्याऽर्थप्राधान्ये एव प्रवृत्ते. । न चोदाहृतसूत्रद्वये 'मपर्यन्तस्य' 'सर्वा-दीनी'त्यादिसूत्रभाष्यप्रामाण्यात्तन्न्यायानङ्गीकारेऽप्यत्राऽनङ्गीकारे माना-ऽभाव इति वाच्यम्। 'नामी'तिसूत्रस्थेन 'नृणामि'त्यत्राऽवकाशमाशङ्क्य 'नैकमुदाहरणमि'त्यादिभाष्येणाऽत्राऽप्यनङ्गीकारस्यैवौचित्यात्।

न च 'ऋन्नद्याप'इति सूत्रं कार्यमिति तदाशय । तथा सति त्रिशब्दा-ऽनुवृत्तिपरभाष्याऽसङ्गते । 'नैकमुदाहरण योगाऽऽरम्भ प्रयोजयतो'त्यस्या-ऽसङ्गतेश्च। न चात्राऽपि समाहारद्वन्द्वेनैकवचननिर्देशे कर्त्तव्ये, बहुवचन तदर्थम्। बहुषु सूत्रेषु व्यभिचारात्। गौणे नुटोऽप्रवृत्तिसाधकभाष्या-ऽन्तराऽभावाच्च । ये[2]ऽपि 'गृह्यमाणविभक्ते'रितिभाष्यस्य 'गृह्यमाणा-द्विहितविभक्ते'रित्यर्थ । 'त्यदादीनाम' इत्यादेरपि 'त्यदादीनामो भवति, प्रत्यासत्त्या 'त्यदादिविहितविभक्ता'वित्येवाऽर्थ' । 'षड्भ्य' इत्यत्रापि विहितविशेषणमेव । न चैव 'परमपञ्चे'त्यादौ समुदायस्य गणनाया लोके सङ्ख्यात्वेन प्रसिद्ध्यभावेन, तस्य षट्त्वाऽभावात्ततो विहितविभक्ते-र्लुक् न स्यादिति वाच्यम्। तस्य समासस्य षट्प्रधानत्वेन सङ्ख्याप्रकारक-सङ्ख्येयविशेष्यकबोधजनकतया षट्त्वाऽव्याघातादिति तद्भाष्य व्याच-क्षते, तेषामप्यत्र विहितविशेषणत्वे मानाऽभाव.। किन्तु परविशेषणत्वमेव।

---

१ 'गृह्यमाण' इत्यारभ्य 'कैयट' इत्यन्त क पाठ । ख ग च नास्ति ।

२ 'येऽपि' इत्यारभ्य 'तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्द्योते' (३९५ पृष्ठे) इत्यन्त क पाठ । ख. ग च. नास्ति ।

'तस्मादित्युत्तरस्ये'तिपरिभाषाबाधे मानाऽभावात् । लुग्विधायके तदाश्रयणे तु सर्वादिसूत्रस्थ भाष्यमेव मानमिति निरूपित तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्द्योते ।

न[1] च 'पदाम्' 'दताम्'इत्यादावतिप्रसङ्ग.। ह्रस्वत्व नाम मात्राकालिकाऽच्त्वम् । तत्र सामर्थ्याद्विशेषणभूतमात्राकालिकत्वाऽशे एव भूतपूर्वगत्याश्रयणं, न तु विशेष्यभूताऽच्त्वांशेऽपीत्यदोषादिति चेन्न । 'नोपधाया' इत्युत्तरार्थत्वात् । तेन 'चर्मणाम्'इति दीर्घाऽभाव. सिद्ध इति दिक् ।

[2]यद्यपि पर इति । 'नामी'ति कृते 'सुपि चे'त्यस्याऽप्राप्त्या, उभयाऽसम्भवरूपो विरोधोऽस्तीति भाव ।

परिभाषाविरोधादिति । यद्यप्यस्या 'सुपि चे'त्येतद्विषयेऽनित्यत्व कृप्त, 'कष्टाये'त्यादिनिर्देशात्, तथाऽपि सर्वविषयेऽनित्यत्वाश्रयणे मानाऽभाव., 'नामी'त्यनेन दीर्घसिद्धे फलाऽभाव[3]श्चेति तात्पर्यम् । कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणाऽपि नित्यताऽभ्युपगमे[4] 'नामी'ति नित्यमित्यपि बोध्यम् । इदं च 'रुधादिभ्य. श्नम्' 'श्नान्नलोप' इति सूत्रयोर्भाष्ये ध्वनितम् । मूलकृता तु परिहाराऽन्तरसम्भवान्न निपुणमीक्षितम् ।

आरम्भेति । यत्तु 'कतीनामि'त्यत्र परत्वा'त्षट्चतुर्भ्यश्चे'ति नुटि, सन्निपातपरिभाषाया अप्राप्ते, सावकाशत्वमस्ये'ति । तन्न । 'न ह्येक प्रयोजन योगारम्भं प्रयोजयती'ति न्यायेन 'कतेर्नामी'त्येव सिद्धे सामान्यसूत्रप्रणयनवैयर्थ्यात् । एव च 'न तिसृचतसृ' इति न कर्त्तव्यमिति महल्लाघवम् । तस्मात्सामान्यसूत्रस्य निषेधसहितस्य प्रणयन सर्वत्र प्रवृत्त्यर्थम् । तस्य च परिभाषाबाध विनाऽनुपपन्नत्वेन दोषाऽभावात् । 'सुपि चे'त्यस्य तु न सामर्थ्यम् । 'रामाभ्यामि'त्यादौ सावकाशत्वादिति भाव ।

---

१ 'न चैवम्' ग ख पाठ ।

२ 'यद्यपि' इत्यारभ्य 'इति भाव.' इत्यन्तोऽय क पाठ । ख ग घ. नास्ति ।

३ 'फलाऽभावाच्चेति' ख पाठ ।

४ 'नित्यताभ्युपगमेन' ख पाठ ।

ननु 'नुटी'त्येव सूत्रमस्तु । न च 'भृञो नुट् चे'तिनिष्पन्न'भृङ्ग'शब्दे दीर्घाऽऽपत्ति । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात् । न चा'ऽनश्व' इत्यादौ दीर्घ स्यादिति वाच्यम् । अनङ्गत्वात् । प्रत्यासत्तिन्यायेन नुडवयवकनिरूपिताऽङ्गस्यैव ग्रहणाच्च । न चा'ऽक्षण्वन्त' इत्यत्रा'ऽन्नन्तात्परस्य मतुपो नुडि'त्यर्थकेन 'अनो नुडि'ति सूत्रेण नुटि दीर्घ स्यात् । नुटस्त्रिपादीस्थत्वेनाऽसिद्धत्वात् । न च तस्याऽपि सन्निपातपरिभाषाबाधवद्बाध । उभयबाधकल्पनस्याऽन्याय्यत्वादिति चेन्न । 'पूर्वत्राऽसिद्धमि'त्यस्याऽनित्यत्वज्ञापनार्थत्वादिति स्पष्टं 'न पदान्त'सूत्रे कौस्तुभे ।

अपदान्तस्य । 'ष' इत्येव सिद्धे 'मूर्द्धन्य'ग्रहण'मिण षीध्वमि'त्यादौ ढविधानार्थम् । न च तत्र ढकार. कर्त्तव्यः । उत्तरत्र पुन. षग्रहणस्य कर्त्तव्यताऽऽपत्ते । 'रषाभ्यामि'त्यत्राऽनुवृत्त्यर्थं च । एव च तत्र 'ण'ग्रहणं, 'पदान्तस्य ने'ति च न कर्त्तव्य भवतीति लाघवमिति भाष्ये स्पष्टम् ।

इण्को. । 'वर्ग'ग्रहण 'गवाङ्क्षु' इत्यादौ, चर्त्त्वस्याऽसिद्धत्वेन 'सक्षु' इत्यादौ च षत्वार्थम् ।

आदेश । 'प्रत्यय'शब्दस्तदवयवे लाक्षणिक[1] । 'सात्पदाद्यो'रिति-सातिग्रहणाल्लिङ्गा[2]त् । अत एव 'रामेष्वि'त्यादौ षत्वम् । आदेशपदे तु न लक्षणा, मानाऽभावात् । 'तिसृणामि'त्यादौ षत्वाऽऽपत्तेश्च ।

([3]अन्ये तु जघन्यवृत्तिकल्पनाऽपेक्षया द्वन्द्वसाधुत्वाय 'आदेशप्रत्ययसम्बन्धिसस्थाने ष' इति प्राथमिकबोधे सम्बन्ध[4]त्वेनैव षष्ठ्या जनिते, पश्चात्तत्तल्लक्ष्यविषयकलक्षणकल्पनाया, तत्तदुत्तर भिन्ना भिन्ना षष्ठी तेन तेन[5] रूपेण सम्बन्ध—'सकाररूपाऽऽदेशस्य स्थाने, प्रत्ययाऽवयवसस्य

---

१ इतोऽग्रे 'अत एव प्रत्ययशब्दस्य परनिपात । अन्यथा प्रत्ययस्य स्वातन्त्र्येण बोधकत्वादादेशाऽपेक्षयाऽभ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपात स्यात्' इति ग. पाठ ।

२ 'लिङ्गाच्च' ग. पाठ । ३ 'तात्पर्यग्राहकमित्याहु.' इत्यन्तोऽय क कुण्डलित ख. ग. पाठ ।

४ 'सम्बन्धित्वेनैव' ख पाठ । ५ 'भिन्नभिन्नरूपेण' ग. पाठः ।

स्थाने च षो भवती'त्येवं बोधयति । अत एवोक्तम् 'एकाऽपि षष्ठी विषय-भेदाद्भिद्यते' इति । अत्रैवाऽर्थे 'सात्पदाद्यो'रिति तात्पर्यग्राहकमित्याहुः । 'सहविवक्षाविरहेऽपि सौत्रत्वाद् द्वन्द्व' इत्यन्ये । वस्तुतस्तु 'सात्पदाद्यो'-रिति लिङ्गादवयवेऽपि प्रत्ययत्वप्रयुक्त कार्यं 'समुदाये दृष्टा शब्दा' इति-न्यायेनेति ज्ञाप्यते)[1]।

केचित्तु 'तिस्रादेशे सकारोच्चारणसामर्थ्यादादेशपदे न लक्षणा, नाऽपि तदंशेऽवयवत्वं सम्बन्ध' इत्याहु । तन्न । 'तिस्र' इत्यादौ 'न रपरसृपी'ति षत्वनिषेधेन तत्र सकारोच्चारणसार्थक्यात् । न च रादेशो बहिरङ्गतयाऽसिद्धः । यथोद्देशे तदप्राप्ते. । विधिविषयस्य[2] इण. परत्वा-ऽऽक्षेपेण 'नाऽजानन्तर्ये' इति निषेधाच्च । तदाह—आदेशप्रत्यययावय-वसस्येति । विवृताघोषस्येति । विवृतत्वमात्राऽभ्यन्तरप्रयत्नवत ,अघोष-रूपबाह्यप्रयत्नवतश्चेत्यर्थ[3] ।ठकारवारणायाऽऽद्यम्[4] । ऋकारवारणाय द्वितीयम् ।

(यत्तु[4]'सोष्मणोऽघोषस्य सस्य तादृश एव ष' इति । तन्न्यूनम् । ठकारेऽतिप्रसङ्गात् । 'सोष्मण[5] सोष्माण इति द्वितीया' इति स्थानेऽन्तरतम-सूत्रस्थभाष्येण तस्याऽपि सोष्मत्वबोधनात् । 'सोष्मण' इत्यस्योष्मत्व-सहितस्येत्यर्थ । तथा च शिक्षा[6]ऽपि,–'शादय ऊष्माण', सस्थानेन द्वितीया, हकारेण चतुर्था' इति । 'सस्थानेने'ति भावप्रधानो निर्देश । हेतौ तृतीया । 'यत शादिसस्थानत्व द्वितीयानामतो द्वितीया अपि ऊष्माण ,

---

१ 'ज्ञाप्यते' इत्यन्तोऽयं ख. ग पाठ , क नास्ति ।

२ 'विधिविषये इण ' ग ख पाठ ।

३ इत उत्तर 'तस्य प्राङ्निरूपितमतान्तररीत्या विवृतत्वेऽपि, स्पृष्टत्वस्यापि सत्त्वान्न दोष.' इति ग पाठ ।

४ क कुण्डलित ख ग पाठ ।

५ 'सोष्मण ' इत्यारभ्य 'ऊष्मत्वसहितस्येत्यर्थं ' इत्यन्त पाठ· क पुस्तके केनापि पश्चाद्वर्द्धित ।

६ अपि.–ग नास्ति ।

हकारेण सह तत्सस्थानो द्वितीय-खश्चोष्मा, वर्गचतुर्थश्चेति तदर्थं' इति तद्व्याख्यातार.। फकारस्य यद्यपि सस्थान ऊष्मा नास्ति, तथाऽपि विशिष्यैवोष्मत्व बोध्यम्। तथा च प्रातिशाख्यम्-'वर्गे वर्गे च प्रथमावघोषौ युग्मौ सोष्माणावनुनासिकोऽन्त्य' इति।

रामेष्विति। 'पदादादि'रिति पक्षेऽपि 'सात्पदाद्यो'रिति सूत्रेण यथाऽत्र न षत्वनिषेधस्तथा हलन्तनपुसके उपपादयिष्यते। 'पदस्याऽऽदि'रिति पक्षे च यथा 'व्यतिसे' इत्यादौ षत्वनिषेधप्रवृत्तिस्तथा 'सुप्तिङन्तमि'त्यत्रोपपादितम्[1])।

रामस्येति। यत्तु 'टाङसी'ति सूत्रे षकारे एवोच्चारणीये, सकारोच्चारणसामर्थ्यान्न षत्वमि'ति। तन्न। तस्य 'इण्को'रित्यनुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकत्वकल्पनात्। किञ्च सकारोच्चारणसामर्थ्यात्षत्वाऽभावकल्पने'ऽमुष्ये'त्यादावप्यनापत्ति·। 'आमुष्यायणे'त्यादिवार्त्तिकनिर्देशाऽऽदिभिस्तत्कल्पने तु विपरीतं गौरवमिति दिक्।

सर्वादीनि। तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः (क्वचित्तथा, क्वचिन्नेत्यत्र शब्दशक्तिस्वभावो बीजमित्याहुः[2])। प्राय. संयोग-समवायाऽन्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धी यत्राऽन्यपदार्थस्तत्र तद्गुणत्वम्। तदतिरिक्तस्वस्वामिभावादिसम्बन्धेन सम्बन्धिनस्तत्त्वेऽतद्गुणत्वम्। 'तस्य = अन्यपदार्थस्य, गुणा = विशेषणानि, संविज्ञायन्ते-कार्यित्वेन, कार्यसन्निहितत्वेन वा यस्मिन्नि'त्यर्थ। अत्राऽपि सर्वाद्यवयवकसमुदायेनाऽवयवाना संयोग, समवायो वाऽस्त्येव[3]। 'नागयज्ञोपवीती भोज्यतामि'त्यादौ यज्ञोपवीतस्य कार्यित्वाऽभावेऽपि, तत्सन्निहितत्वमस्त्येवेति बोध्यम्[4]।

---

१ 'यत्तु' इत्यारभ्य 'प्रतिपादितम्' इत्यन्त क. कुण्डलित ख ग. पाठः।

२ ख ग पाठ।

३ 'अस्त्येवेति प्राञ्च.' इति ख ग च पाठ·। क नास्ति।

४ इतोऽग्रे—'तस्य = अन्यपदार्थस्य, गुणत्वन = तद्विशेषणत्वेन संविज्ञानमत्रे त्यर्थ' इति ख. च पाठ.।

आदिशब्दोऽवयववाची। तेन सर्वशब्दघटित उद्भूतावयवभेद समुदाय समासाऽर्थ इति बहुवचनम्। तत्र वैयर्थ्यादप्रवृत्तावप्यवयवानां प्रवर्त्तमाना अविशेषात्सर्वशब्दस्याऽपि संज्ञा भवति। अत एवा'ऽद. सर्वेषामि'त्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छन्ते।

'सर्वनामानी'त्यत्र 'पूर्वपदात्संज्ञायामि'ति णत्वमत एव निपातनान्न। नाऽप्राप्ते णत्वे निपातनस्य तद्बाधकत्वाल्लोकेऽपि णत्वसहितप्रयोगोऽसाधु.। 'बाधकान्येव च निपातनानी'त्यत्रैव भाष्ये स्पष्टम्।

तदन्तस्यापीति। न च विशेष्याऽसन्निधानात्कथं तदन्तग्रहणमिति वाच्यम्। विशेष्याऽन्तराऽभावेऽपि शब्दशास्त्रोपस्थिताऽव्यभिचारिशब्दरूपविशेष्यमादायाऽपि क्वचित्तदन्तविधिस्वीकारात्। तत्र मानमाह—द्वन्द्वे चेतीति। एव च ज्ञापक विना न शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिरिति बोध्यम्।

अयं भाव.—'तदन्तसंज्ञाऽभावे हि 'द्वन्द्वे' इत्यस्य प्रधाननिषेध्य'भवति'क्रियाऽन्वयो न स्यात्। 'विद्यमानानी'त्याद्यध्याहारश्चाऽऽपद्येत। न हि तदन्तविधिं विना समुदाये संज्ञाप्रवृत्तिरस्ति या निषिध्येते'ति।

किञ्च 'द्वन्द्वे चे'त्यवयवमात्रनिषेधे 'येन विधिस्तदन्तस्ये'तिसूत्रस्थ'तदन्तविधे. प्रयोजन सर्वनामाऽव्ययसंज्ञायामि'तिभाष्यस्य प्रामाण्यात्तदन्तस्य संज्ञाया, 'वर्णाश्रमेतराणामि'तिभाष्यप्रयोगाऽनुपपत्ति.। न ह्यत्र 'सर्वाऽर्थवाचकत्व नास्ती'ति वक्तु शक्यम्। मानाऽभावात्। न ह्यनेन लोकव्युत्पत्तिसिद्धं सर्वार्थवाचकत्वं निषेद्धु शक्यम्। न च निषेधवैयर्थ्यम्। अवयवनिष्ठकुत्साबोधकाऽकच्व्यावृत्त्या चारितार्थ्यात्।

(न[2] चैकशेषेण बाधितत्वात्त्यदादीनां द्वन्द्वाऽभावेन, ततः प्राचीनानामदन्तत्वेन, तेषु काऽकंचोर्न विशेष । न च 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणामि'त्यत्रे-

---

१ 'सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्तदन्तस्य संज्ञायाम्' ग. च. पाठ.।

२ 'स्पष्टत्वाच्च' इत्यन्त क कुण्डलित ख. ग. च. पाठः।

ष्टमपि पुंवत्त्वं निषेद्धुमिदं स्यात्। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इत्यत्र मात्रग्रहणस्य क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रति संज्ञाभावेऽपि प्रवृत्त्यर्थतया, तस्य वारयितुमशक्यत्वात्। अत एव 'दक्षिणपूर्वायै' इत्यत्र पुवद्भाव इति वाच्यम्। 'दक्षिणोत्तरपूर्वकाणामि'त्यादौ 'क'प्रत्यये समुदायसंज्ञाऽसिद्धर्विशेषस्य स्पष्टत्वात्। 'त्वच्छब्दस्तान्त' इति पक्षे तेन द्वन्द्वे काऽकचोर्विशेषस्य स्पष्टत्वाच्च)। मम तु 'द्वन्द्वे सर्वनामता न स्यादि'त्यर्थः। संज्ञिनोऽपि द्वन्द्वस्याऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी।

ननु बहुलक्ष्यसंस्काराऽनुरोधादत्र विद्यतिक्रियाऽध्याहार। तत्फलं चाऽवयवसर्वनामत्वप्रयुक्तोऽपि नाऽकच्। (न चेतरकशब्देन समासे तच्छ्रवणं दुर्वारम्। अकृतव्यूहपरिभाषया द्वन्द्वाऽलौकिके तदप्रवेशात्)। न चैकार्थीभूतस्याऽवयवस्य निष्कृष्य कुत्सादिभि सम्बन्धाऽभावादवयवप्रयुक्ताऽकच प्राप्तिरेव नास्तीति वाच्यम्। निष्कृष्यैकार्थीभावस्य तन्निमित्तत्वे मानाऽभाव इत्यग्रे निरूपयिष्यमाणत्वात्। एवं च तेन समुदायस्याऽवयवस्य च निषेध इति कथमस्य ज्ञापकत्वम्?। अत एव 'विभाषाजसी'ति सूत्रं चरितार्थम्। अवयवमात्रनिषेधकत्वे हि समुदायनिष्ठसर्वनामत्वमादाय नित्यमेव शीभावस्य प्राप्तेस्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। न च सर्वादिसूत्रे तदन्तविध्यभाव एव ज्ञाप्यताम्। 'येन विधि'रिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तदन्तविधौ फलस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च। अत एव 'जस'

---

१ 'ननु गुण कृतात्मसस्कार· प्रधानोपकाराय महते प्रभवति, तत्रात्मनोऽपि सस्कारमनुभूय प्रधानेन सम्बध्यते' इति न्यायात्' ग च पाठः।

२ क कुण्डलित। ग च पाठ.।

३ 'एतेनैकार्थीभूतस्यावयवस्य' इति ख ग च. पाठः।

४ 'प्राप्तिरेव नास्तीति परास्तम्। समासोत्तरमप्राप्तावपीतरकशब्देन प्राप्तसमासस्याऽकृतव्यूहपरिभाषया वारणार्थमावश्यकत्वात्। एवञ्च तेन समुदायस्य' इति ग पाठ।

कार्यं प्रति विभाषाऽकज्झि न भवती'ति भाष्य यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते ।

सर्वनामसञ्ज्ञायां तदन्तविधिस्तु—'प्रयोजन सर्वनामाऽव्ययविधा'-विति तदन्तविधिसूत्रस्थवार्त्तिकेन वाचनिक एव। एव 'तृतीयासमासे'-इत्यादीनामप्युभयत्र निषेधकत्वम् । अत एव 'द्वन्द्वे चे'ति गुरुभूतसप्तमी-निर्देश सङ्गच्छते। अन्यथा हि प्रधानक्रियाऽन्वयविवक्षाया 'द्वन्द्वश्चे'-त्येव वदेत्। 'द्वन्द्व'शब्दस्य द्विशब्दप्रकृतिकत्वेऽपि स्मिन्नादिरूपसर्वनाम-कार्यं न। सञ्ज्ञात्वात्। समुदायस्य द्वन्द्वाऽऽदौ विद्यमानत्वन्तु व्यपदेशि-वद्भावेन। आधाराऽऽधेयभावस्थलेऽपि व्यपदेशिवद्भावस्या'ऽनद्यतने लङ्' 'तुल्यास्यप्रयत्नम्' 'प्रत्ययस्थादि'त्यादिसूत्रस्थभाष्याऽऽदौ स्पष्टमेवोक्तत्वा-दिति चेन्न।

इतरकशब्देन समासे तच्छ्रवणस्य दुर्वारत्वेनाऽवयवनिषेधे फला-ऽभावात्। अकृतव्यूहपरिभाषा तु समासे न, 'न बहुव्रीहा'विति ज्ञापका-दिति वक्ष्यते। तस्या अभावाच्च। किञ्च 'विभाषा जसी'त्यनेन फला-ऽभावादवयवनिषेधाऽभावे, तत्साहचर्येणाऽर्थाधिकाराऽनुरोधेन च 'द्वन्द्वे-चे'त्यादेरप्यवयवनिषेधकत्वाऽभावात्। 'अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्ग मुक्तसंशया'विति प्रकरणविषयस्मृत्यन्तरेण, तद्विषय-'न बहुव्रीहा'विति-सूत्रसाहचर्येण वा एतत्प्रकरणस्थसप्तमीनिर्देशाना प्रथमार्थकत्वस्यैवौचि-त्याच्च। 'विभाषा दिक्समासे' इतिसूत्रस्थबहुव्रीहिपदवत् 'न बहुव्रीहा'विति-सूत्रवच्चाऽत्रत्यसप्तमीनिर्देशानामपि सम्भावितत्वेन, विद्यत्यध्याहारे दृढ-तरमानाऽभावाच्च। 'विभाषा जसी'तिसूत्रस्थ 'जस कार्यं प्रति विभाषा-ऽकज्झि न भवती'ति भाष्यन्तु समुदायनिष्ठकुत्साबोधकोऽकज्न भवती-त्यर्थपरम्। एवं च समुदायनिष्ठकुत्साविवक्षाया 'वर्णाश्रमेतरका' इत्येव। अवयवमात्रनिष्ठतद्विवक्षायां 'वर्णाश्रमेतरके' 'वर्णाश्रमेतरका' इत्युभयम्।

ननु तदन्तसञ्ज्ञायां फलाऽभावः। न च 'परमसर्वस्मै' इत्यादौ स्माया-

१ 'इतरकशब्देन' इत्यारभ्य 'अभावाच्च। किञ्च' इत्यन्तः क पाठ। ख ग. च. नास्ति।

दि फलम् । अङ्गाधिकारे तदन्तविधे सत्त्वेन तदन्तात्परत्वेनाऽपि सिद्धेः। न च सर्वनाम्नो विहितत्वाऽभाव । तदन्तसंज्ञाऽभावे हि 'द्वन्द्वे चे'त्यादिनिषेधाना सामर्थ्येनाऽवयवसञ्ज्ञानिषेधकत्वाद्विहितविशेषणे फलाऽभावादत आह-तेनेति । न चाऽवयवसर्वनामत्वेन निर्वाह । सर्वनामप्रकृतिक[1]-सप्तम्याद्यन्तत्वाऽभावात् 'सप्तम्या[2]' 'पञ्चम्या' इत्यनेन प्रकृत्याक्षेपात् । अकज्विधावपि 'कुत्सिते' इति सूत्रोक्तेन 'परिपूर्णाऽर्थस्येतराऽर्थयोग' इतिन्यायेन सुबन्तादेव तद्धितोत्पत्ते । प्रत्यासत्त्या 'सर्वनामप्रकृतिकसुबन्तात्तदर्थगतकुत्साविवक्षाया सर्वनामाऽवयवटे प्रागकजि'त्यर्थात् । न च त्रलादिविधौ तदन्तविधि । समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधात् ।

ननु तदन्तस्याऽपि सर्वनामत्वे 'सर्वनाम्न. स्मै' इत्यादिषु 'सर्वनाम्न' इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमाश्रित्य 'सर्वनामाऽर्थगतसङ्ख्याऽभिधायिनोऽङ्गात्परस्य ङे स्मै' इत्यर्थाऽऽश्रयणेनाऽतिसर्वादौ दोषाऽभावादुपसर्जनप्रतिषेधो न कार्य इति भाष्योक्त विरुध्येत । सर्वनामाऽर्थगतत्व[3] च पर्याप्तिसम्बन्धेन । तेन 'वर्णाश्रमेतराणामि'त्यादौ न दोष । तदन्तस्य सर्वनामत्वेनाऽर्थद्वारकविशेषणाऽऽश्रयणेऽपि दोषस्योद्भटत्वादिति चेन्न । 'प्रयोजन सर्वनामाऽव्ययसञ्ज्ञायामि'ति तदन्तविधिसूत्रस्थभाष्य[4]विरोधेन तद्भाष्य[5]स्यैकदेश्युक्तित्वेनाऽक्षते । (अत एवाऽरुचेर्भाष्ये पक्षाऽन्तरोपन्यास[6].) ।

---

१ 'प्रकृतिकसुबन्ताऽभावात्' ख ग च. पाठ. ।

२ 'सप्तम्या.' इति ग. च नास्ति ।

३ 'सर्वनामार्थगतत्वम्' इत्यारभ्य 'न दोष'' इत्यन्त' पाठो ग. च नास्ति ।

४ 'भाष्यविरोधात्, 'आ सर्वनाम्न' 'त्यदादीनि च' 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमि'त्यादावुपायान्तरस्याऽभावाच्चोपसर्जनप्रतिषेधस्यावश्यकत्वेन तद्भाष्यस्य तवाप्यसङ्गते ' ग च पाठ ।

५ 'तद्भाष्यस्य प्रौढ्या प्रवृत्तेः' ख पाठ ।

६ ख पाठ ।

७ इतोऽग्रे-'ननु त्रलादिविधौ 'सर्वनाम्न' इत्यस्यार्थद्वारकवि[illegible]त्व-

न चाऽवयवनिष्ठसर्वनामत्वेनैवाऽकच्सिध्यतीति वाच्यम्[१] । उक्तरीत्याऽसम्भवात् ।

अत्र[२] केचित्–भवकच्छब्देन समासे (समुदायनिष्ठकुत्साबोधनाय[३]) अल्पत्वादिबोधनाय (वा[४]) द्वितीयाऽकच् तु नाऽऽपाद्य. । 'अव्ययसर्वनाम्नामि'त्यस्य वाक्याऽर्थबोधसमये तादृशसुबन्तानामकज्रहितानामेवोपस्थिते , न त्वेतन्निष्पाद्याऽकच्सहितानाम् । तेषामेतद्वाक्यार्थबोधात्पूर्वं मानाऽन्तरेणाऽसिद्धे[५] । पुन प्रवृत्तौ तु मानाऽभाव । न चैव 'शैषिकान्मतुबर्थीयाच्छैषिको मतुबर्थिक'इत्यादेर्वैयर्थ्यम् ,'शाला''शालीय'शब्दयो , 'पठति''पिपठिषत्यो'रेककालिकोपस्थित्यभावादिति वाच्यम् । 'छान्तस्य प्रातिपदिकत्व भवति' 'सन्नन्तस्य धातुत्व भवती'त्यादे सुप्तिङ्विधाविव कार्यकालपक्षे छ सन्विधावप्युपस्थितत्वेन ('अक्षान्दीव्यती'त्यादौ[६] 'दिव. कर्म

माश्रित्य 'सर्वनामार्थगतसङ्ख्याभिधायिनी या (पञ्चमी) सप्तमी, तदन्त यच्छब्दरूपमि'त्याद्यर्थाङ्गीकारेण समुदायस्याऽसर्वनामत्वेपि त्रतसिलादिसिद्धि । यद्वा 'सर्वनाम्न परा या पञ्चमी (सप्तमी')त्येवाश्रीयताम् । तावतापि तसिलादिसिद्धिरित्यत आह–अकच्चेति । अकचि 'सर्वनाम्नामि'-त्यस्य षष्ठ्यन्तत्वेन, समर्थविभक्तेरनिर्देशाच्च, त्वदुक्तार्थो वक्तुमशक्य इति भावः'–इति ग च पाठ ।

१ इतोऽग्रे–'भवच्छब्देन समासे समुदायनिष्ठकुत्साबोधकाऽकचोऽनापत्ते । अग्रकृत्यर्थकुत्साबोधने त्वतिप्रसङ्ग । एकार्थीभूतस्य निष्कृष्य कुत्सादिना ऽन्वयाऽयोगाच्च । अत एव 'कौम्भकारेय' इत्यत्र 'केवलकारीशब्दाद् ढक् ने'त्याकरोक्त सङ्गच्छते' इति ग च पाठः ।

२ 'अत्र केचित्' इति क. पाठ । ख पुस्तके तु 'अत्र केचित्–न चाऽवयवनिष्ठ' इतिरीत्या पूर्वत्रैव 'केचिदि'ति पठ्यते ।   ३ क्वाचित्क पाठ ।

४ क्वाचित्क पाठ ।   ५ 'मानान्तरेण सिद्धे ' ख. ग. च पाठ ।

६ ख पाठ ।

चे'त्यादेः 'कर्मणि द्वितीये'त्यादावुपस्थितिसामर्थ्याद् द्वितीयेव) छ-सनाद्याप्त्त्या, तन्निषेधेन चारितार्थ्यात्। तस्मिन्हि सति कार्यकालपक्षेऽप्युक्तवाक्यानामनुपस्थितिरेव कल्प्यते, तत्सामर्थ्यात्।

(ईदृशे विषये यथोद्देशपक्षाश्रयणमेव वा)। अत एव 'घटत्वत्वमि'त्यादौ त्वप्रत्ययान्तात्त्वप्रत्ययसिद्धिः। न ह्येवमत्रा'ऽकज्विशिष्टस्य प्रातिपदिक सञ्ज्ञा भवती'ति वाक्यमस्ति। (मानाऽभावात्)।

न चैव 'यूनि लुगि'तिसूत्रस्थ-'ग्लौचुकायन'इति प्रयोगोऽसङ्गत स्यात्। ग्लुचुकशब्दात्फिनि यून्यणि रूपमेतत्। त्वद्रीत्या फिन्नन्तात्पुन. फिन एवाऽऽपत्तेरिति वाच्यम्। फिनो वैकल्पिकत्वेनाऽक्षते। 'लक्ष्याऽनुरोधेन तद्विषये यथोद्देशपक्षस्यैव वाऽऽश्रयणमि'त्याहु[3]।

परे तु[4] प्रातिपदिकत्वधातुत्वादिनैवोपस्थितात्प्रत्ययविधान, न तु तत्तद्रूपेण[5] तेषामुपस्थिति. कस्याऽपि। असम्भवात्। कार्यकालपक्षेऽपि 'छान्तस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञा' 'सनन्तादेर्धातुसंज्ञे'त्यादिवाक्यार्थज्ञानं छादिविध्यनन्तरमेवेति, पूर्वं तदुपस्थितिर्दुर्लभैव। तस्मात् यद्यकच्सहितादकज्नेष्यते, तर्ह्यनभिधानेनैव वारणीय.। 'शैषिकादि'त्याद्यप्यनभिधानसिद्धार्थानुवाद एव। फिनन्तात्फिनपि तत एव नेत्याहु[6]।

जस. शी। दीर्घोच्चारणमुत्तरार्थं—'वारिणी' इति। अदन्तादिति—'परस्ये'त्यनेनाऽन्वेति। 'अत' इत्यस्याऽङ्गविशेषणतया तदन्तविधि.।

---

१ ग. च पाठः। क. ख नास्ति। २ ग. च पाठ। क. कुण्डलित.।

३ 'स्यैवाश्रयणमित्यन्ये' ख ग. च पाठ.।

४ 'परे तु' इत्यारभ्य 'इत्याहु.' इत्यन्त क पाठ'।

५ 'तत्तद्रूपेणैव' क्वचित् पाठ।

६ इतोऽग्रे-'यदि तु 'सर्वादयस्तन्मध्यपतितविशिष्टाश्च सर्वनामसञ्ज्ञका' इत्यस्योपस्थितिसामर्थ्योत्प्राप्नोत्येव (अकच्) इत्युच्यते, तदाऽस्तु लक्ष्यानुरोधायथोद्देशपक्षाश्रयणमेवेति दिक्' इति ग च. पाठ.।

'अदन्तादङ्गात्परस्ये'त्यर्थ. । 'सर्वनाम्न' इति तु विहितविशेषणमेव । तस्य तु नाऽङ्ग विशेष्यम् । आवृत्तौ मानाऽभावात् । तेन 'वर्णाश्रमेतरा' इत्यत्र न। (अत[1] एव 'विभाषा जसी'ति सूत्र चरितार्थम्[2])। न चाऽङ्गसंज्ञकादुन्तात्सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थोऽस्तु । 'ये' 'ते' इत्याद्यसिद्ध्यापत्ते: । न चाऽत्वादिविधौ विषयसप्तम्याश्रयणात्तेषां पूर्वं प्रवृत्त्या[3] न दोष । 'तस्मिन्नि'तिपरिभाषाबाधे मानाऽभावात् ।

अनेकाल्त्वादिति । न तु शित्त्वादिति भाव. । नाऽनुबन्धकृतमिति । (उ[4]पदेश एव ऋकारस्येत्सञ्ज्ञकत्वादिति भाव)। अत्र चाऽनेकाल्सूत्रस्थ शिद्ग्रहण ज्ञापकमित्युक्त प्राक् ।

सर्वादेशत्वादिति । प्रत्ययाऽऽदित्वाऽभावादिति भाव. ।

अत सर्वनाम्न इति । 'अ[5]दन्तादङ्गात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्ये'-

---

१ क. नास्ति ।

२ इतोऽग्रे–'न च 'सर्वनाम्न' इत्यस्याऽङ्गविशेषणत्वेन 'सर्वनामान्ताद्विहितस्ये'-त्यर्थस्यापत्तिरिति वाच्यम्[1] । 'विहितविशेषणमि'त्यस्याऽधिकृतमङ्गस्येति-विशेषणमित्यत्राऽन्वयात्' इति ग. पाठ ।

३ 'पूर्वं प्रवृत्त्या न दोष । 'असका'वित्यादौ 'प्रत्ययस्थादि'तीत्त्वाऽऽपत्ते. । तेषु विषयसप्तम्या वक्तुमशक्यत्वादिति हलन्तशेषे निरूपयिष्याम ' इति क कुण्डलित , ख ग. च पाठ ।

४ क कुण्डलित: ख. ग च पाठ ।

५ 'अत. सर्वनाम्नो विहितस्येत्यर्थः । तेन [2]मासपूर्वायेत्यत्र स्मै न' इति च पाठ ।

---

1 'इत्यर्थस्यापत्तिरिति वाच्यम् । विधानात्पूर्वमङ्गसंज्ञाया अभावेन विहितविशेषणपक्षे तदसम्भवात् । 'सर्वनाम्न' इत्यस्य जस्विशेषणतया कृतार्थत्वेन, पुनरङ्गविशेषणत्वे मानाऽभावाच्च । न चाऽदन्तादित्यपि तथैवाऽस्तु । ये ते इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः' इति च. पाठः ।

2 'अतिपूर्वायेत्यत्र' इति ग पाठ ।

त्यर्थः। स्पष्टं चेदं कौस्तुभे।

आमि सर्वनाम्न । 'आज्जसेरसुगि'त्यत 'आदि'त्यनुवर्त्तते। अवर्णान्तादिति। तदन्तादङ्गात्परस्येत्यर्थ। तेन 'तेषामि'त्यादौ नाऽव्याप्ति। विहितस्येति। 'परस्ये'ति तु नोक्तम्। 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणामि'त्यत्र सुडापत्ते.। 'द्वन्द्वे चे'ति समुदायस्य निषेधो, न त्ववयवानाम्। न च तस्मादाम्विहित, किन्तु समुदायादिति न सुट्। विहितविशेषणे प्रमाणन्तु 'दक्षिणोत्तरपूर्वाणामि'ति भाष्यप्रयोग एव।

([1]सर्वेषामिति। न च परत्वान्नुडापत्ति। सुटोऽपवादत्वात्[2]। अत एव 'हलि सर्वेषामि'तिनिर्देश सङ्गच्छते)।

ननु के सर्वादय ?। न च 'सर्वेषां नामानी'त्यन्वर्थत्वाद्विश्वादय एव संज्ञिन, 'आदि'शब्दश्च प्रकारे इति वाच्यम्। कृत्स्नादिष्वतिव्याप्तेरित्यत आह—पञ्चत्रिंशदिति। तेन सर्वार्थप्रतिपादकत्वेऽपि कृत्स्नसकलादिशब्दाना नेति भाव। पञ्च च, त्रिंशच्चेति द्वन्द्व। 'पञ्चाऽधिका त्रिंशदि'ति तत्पुरुषो वा। समासभेदेन स्वरभेदश्चेष्ट एव। अत एव 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये' इति सूत्रे 'एकाऽधिका विंशतिरेकविंशतिरि'त्याद्युक्त भाष्ये।

नन्वेव सर्वादीनां बुद्धिस्थाऽनेकाऽर्थवाचकत्वेन बहुवचनमेव स्यान्न त्वेकवचनादीति चेन्न। 'बुद्धिस्थाऽनेकसङ्ख्याकाऽवयवाऽऽरब्धसमुदाये सर्वादय. शक्ता' इत्यावश्यकम्, प्रत्यवयवं[3] सर्वशब्दाऽप्रयोगात्। तत्र यदाऽनुद्भूताऽवयव समुदायस्तदैकवचनम्। यथा 'सर्वो लोक'इति। तादृक्समुदायद्वयाऽऽदिविवक्षायां द्विवचनाऽऽदि—'सर्वौ व्यूहा'विति। यदा चोद्भू-

---

१ अय पाठ क नास्ति।

२ इतोऽग्रे—'न च तत्र कृतेऽस्य चारितार्थ्यम्। निर्दिश्यमानपरिभाषयाऽप्राप्ते। निर्दिश्यमानस्य व्यवहितत्वाच्च। स्पष्टा चेय रीति 'पाद पत्' 'हुझल्भ्यो· हेर्धिरित्यत्र भाष्यकैयटयो' इति च. पाठ।

३ 'प्रत्यवयवे' इति पाठान्तरम्।

ताऽवयवभेदसमुदायविवक्षा, तदा च बहुवचन 'सर्वे घटा'इतीति दिक्।

पूर्वपराऽवर। व्यवस्थाऽसञ्ज्ञावत्तिन एवेमे सर्वादय इत्यर्थ । एव-मुत्तरसूत्रद्वयेऽपि। नित्यं द्विवचनान्त इति। द्विवचनान्त एवेत्यर्थ । सजातीयवचनान्तरस्यैव व्यवच्छेदाट्टाबादिक भवत्येव। अर्थस्य द्विरूपत्वा-न्न्यायसिद्धोऽयमर्थ । अत एव शब्दपरत्वे 'उभादि'त्यादि भवत्येव।

ननूभशब्दस्य द्विवचनाऽन्तत्वे सर्वादिषु पाठो व्यर्थ, स्मायादेर्द्वि-वचनेऽभावात्। न च 'स्वाङ्गशिटामदन्तानामि'त्याद्युदात्तार्थ पाठ इति वाच्यम्। गणे एवाऽन्तोदात्तत्वनिपातनात्। 'उभे भद्रे' इत्यादौ तथैव पाठात्। 'वृषादीना चे'त्यत्राऽऽदिशब्दस्य प्रकारार्थत्वेनाऽऽद्युदात्तत्वसिद्धे-श्चेत्यत आह—अकजर्थ इति।

ननु काऽकचो को विशेष ?। प्रात्ययस्वरेण, चित्स्वरेण वाऽन्तोदात्त-त्वेन विशेषाऽभावात्। न च सुबन्तात्तद्धितोत्पत्ते सत्त्वेनाऽकचि चित्त्वा-ज्जायमानमन्तोदात्तत्व'मुभकाभ्यामि'त्यादौ सुबन्तस्य स्यात्, कप्रत्यये तु प्रकृतेरिति विशेषोऽस्त्येवेति वाच्यम्। तद्धितविधौ 'प्रातिपदिकादि'त्यधिका-रेण प्रातिपदिकस्यैव प्रकृतित्वात्। स च जायमानो ज्ञापकान्न्यायाद्वा सुब-न्तात्पर इत्यन्यत्। युष्मदस्मद्विषये तु 'विभाषा सुप' इत्यनुवृत्ते· सुबन्त-स्यैव प्रकृतित्व, तस्यैव टे· प्रागकजिति बोध्यम्।

न चो'भाभ्या हेतुभ्यामि'त्यादौ 'सर्वनाम्नस्तृतीया चे'ति तृतीयाषष्ठ्यौ तत्फलम्। 'निमित्तकारणहेतुषु सर्वासा प्रायदर्शनमि'ति 'हेता'विति सूत्र-पठितेन गताऽर्थत्वात्। न च 'प्रायग्रहणादसर्वनाम्न· प्रथमाद्वितीये न स्त' इति कैयटाद्युक्तेरसर्वनामत्वे दोष स्फुट एवेति वाच्यम्। 'प्राय'ग्रहणेन

---

१ इतोऽग्रे—'अकज्विधौ युष्मदस्मदतिरिक्तसर्वनामविषये प्रातिपदिकादेवाऽक-ज्विधानात्। तत्प्रकृतिके लक्षणाया मानाऽभावाच्च। एवञ्च 'चित सप्रकृते'-रितिवार्त्तिके प्रकृतिग्रहणेन तस्यैव ग्रहणम्। अत्र च प्रकृतभाष्यमपि मानम्। न चोभाभ्या हेतुभ्याम्'—इति ग. च. पाठ ।

लक्ष्याऽनुरोधात्तस्यैवोभ[1]शब्दाऽतिरिक्तो[2]ऽसर्वनाम्न इत्यर्थस्याऽपि कल्पयितु शक्यत्वात् । न चाऽकचि तन्मध्यपतितन्यायेन तस्योभग्रहणेन ग्रहणे, 'उभकाववयवौ यस्ये'त्यर्थे 'उभक'शब्दादयचि 'उभकय' इति प्रयोग. सिध्यति, के तु नेति विशेष[3] इति वाच्यम् । उभग्रहणेन तद्ग्रहणेऽपि, तस्य सङ्ख्यामात्राऽर्थकत्वाऽभावेन, लोके तथाऽप्रसिद्धत्वेन चाऽकज्विशिष्टे 'उभादुदात्त' इत्यस्याऽप्राप्ते । 'कश्चेदानीं काऽकचोर्विशेष' इतिभाष्यप्रामाण्येनाऽनभिधानाद्वा ।

अत एव हरिणा 'उभयोऽन्यत्रे'तिवार्त्तिकमूलभूतम् 'उभयस्य द्विवचन, टाप् च, लोपश्च यस्ये'ति व्याकरणान्तरसूत्रमुदाहृतम् । तन्मते चैषा प्रयोगाणामभाव स्पष्ट एवेति शङ्कते–न चेति ।

समाधत्ते–द्विवचनपरत्वाऽभावेनेति । अकच्प्रत्ययस्य टे. प्राग् जायमानत्वेन, तन्मध्यपतितपरिभाषया न उभ[4]शब्दस्य द्विवचनपरत्वव्याघात । कप्रत्यये तु तस्य प्रातिपदिकात्परत्र जायमानत्वाद् द्विवचनपरत्वविघातोऽस्त्येवेत्यर्थ ।

अय भाव –'उभादुदात्त' इति सूत्रे 'नित्यमि'ति योगो विभज्यते । 'उभशब्दान्नित्यमयचस्यात्स्वार्थे' इति हि तदर्थ । न चैव पूर्वसूत्रे 'नित्यमि'त्यस्याऽसम्बन्धे 'द्वित्रिभ्यां तयस्याऽयज्वे'त्यतो विभाषाऽनुवृत्ति. स्यादिति वाच्यम् । अस्वरितत्वात् । महाविभाषायास्तु फलाऽभावादसम्बन्ध । तस्याऽयचस्तयप्स्थानिकत्वेन तद्विकल्पेनैव वाक्यसिद्धे. । अत एव च ङीब्विधायकसूत्रे मात्रशब्दादारभ्याऽयचश्चकारेण 'मात्रजि'तिप्रत्याहारमाश्रित्याऽयच प्रत्ययाऽन्तरत्वं स्वीकृत्य 'उभये' इत्यत्र सर्वनामसंज्ञाविकल्पवारणं 'नवे'तिसूत्रस्थभाष्योक्तं सङ्गच्छते । तद्रीत्या हि वाक्यसिद्धये विभाषा-

---

१ 'उभय' ख ग पाठ. । २ 'तिरिक्तसर्वनाम्न ' च पाठः ।

३ 'विशेषस्य सत्त्वात्कथं केनेष्टसिद्धि.' ग. च पाठः ।

४ 'उभय' ख ग पाठः ।

सम्बन्धस्याऽऽवश्यकत्वेन 'नित्य'ग्रहणवैयर्थ्यं स्पष्टमेव[1]। उभावतिक्रान्ता-ऽत्युभयेत्यादौ तु न ङीप्। उभशब्दात्स्वार्थे विहितत्वेन तस्योपसर्जनत्वात्[2]। 'नित्यमि'ति सूत्रे तु प्रत्ययान्तरमेव। स्वाऽर्थे तयपोऽविधानात्।

अयमयच् तद्विषये सुबुत्पत्तेः पूर्वमेव। अत्यन्तस्वार्थिकत्वेनाऽन्तरङ्ग-त्वात्[3]। अत्र नित्यशब्दस्य वाच्याऽर्थविरोधाद्विकल्पाऽननुवृत्ति। अयम-प्याद्युदात्त एव। प्रत्ययसम्बद्धोदात्तग्रहणस्याऽनुवृत्ते। इद च सूत्र'मुभौ साभ्यासस्ये'ति निर्देशेन, योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वेन च, यत्रोभशब्दस्य, उभयशब्दस्य वा (सुप्[4])द्विवचनविषयत्वाऽभावसम्भावना तत्रैव प्रवर्त्तते।

(उभावित्यत्रैकादेशेऽपि भान्तस्यैकदेशविकृतन्यायेनोभशब्दत्वात्ततो-ऽव्यवहितद्विवचनमस्त्येव। 'सुप्द्विवचने'त्युक्तेराचारक्विबन्तात्तिङ्-द्विवचनेऽयज्भवत्येव। एव च 'उभशब्दादुत्पन्न द्विवचन लुका नाऽपहृतं यत्र, ततोऽन्यत्राऽयजि'ति **मनोरमायां** प्रयास किमर्थ इति चिन्त्यम्[5])।

तदुक्त वार्त्तिककृता—'अन्याऽभावो, द्विवचनटाब्विषयत्वात्'। 'उभयोऽन्यत्रे'ति। (अन्येषां—सर्वनामकार्याणाम्, अभाव इत्यर्थ.)[6]। अन्यत्रे-

---

१ इतोऽग्रे—'तत्र हि तयप्साहचर्यादवयवाऽर्थोऽयच एव ग्रहणम्। अत एव उभावतिक्रान्ता अत्युभयेत्यादौ न ङीप्। उभशब्दात्स्वार्थ विहितत्वेन तस्योपसर्जनत्वाच्च' इति क कुण्डलितो, ग च पाठ.।

२ 'उपसर्जनत्वाच्च' ग. च पाठ।

३ 'अत्यन्तस्वार्थिकत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात्' इति क पाठ।

४ 'सुप्'इति क नास्ति। 'अव्यवहितद्विवचनपरत्वविषयाऽभाव' ग. च. पाठः।

५ 'यत्र उभशब्दादव्यवहितद्विवचनपरत्वविषयाऽभावसभावना तत्रैव प्रवर्त्तते। 'उभशब्दादुत्पन्न द्विवचन लुका नापहृत यत्र, ततोऽन्यत्राऽयजि'ति मनोर-माया अप्यत्रैव तात्पर्यम्। उभावित्यत्रैकादेशेऽपि तत. पूर्वं तादृशविषय-सत्त्वात्। लुका तु विषयस्यैवापहारान्न दोषः। तदुक्त वार्त्तिककृता' ग. पाठ। ६ प्रायः क कुण्डलितः ख पाठ।

७ क. नास्ति।

त्यस्य द्विवचनविषयत्वाऽभावे इत्यर्थः। टाब्विषयत्वमपि द्विवचने एव बोद्धव्यमिति कैयटः । न चोभस्य पाठाऽभावेऽसर्वनामत्वेन, ततस्त्रला-दिविवक्षाया कर्त्तुमशक्यत्वाद् द्विवचनपरत्वस्यैव सत्त्वेन, ततोऽयजुत्प-त्त्यनापत्तौ 'उभयत्रे'त्याद्यसिद्धिरिति वाच्यम्। 'यद्ययच्स्यात्तदा त्रलादि स्यात्, तस्मिंश्च लुगपि स्यादि'ति सम्भावनया तद्विषयाऽभावसम्भा-वनासत्त्वादक्षतेः। उक्तज्ञापकेन वृत्तिविषयेऽयजिति तु न युक्तम्। (अकच्यप्ययजापत्तेः)। 'उभयोर्वास' इत्यादौ 'शयवासे'त्यादिना विभक्त्य-लुक्यप्ययजापत्तेश्च । न चेष्टाऽऽपत्तिः । 'द्विवचने उभशब्द एव साधुः, अन्यत्रोभयशब्द' इत्यर्थपरभाष्यवार्त्तिकविरोधाऽऽपत्तेः ।

स चाऽयमयजन्तरङ्गत्वात्समासतद्धिताद्युत्पत्तेः पूर्वं, सुबुत्पत्तेश्च पूर्वं प्रवर्त्तते । अत एवाऽयज्विशिष्टस्योभयस्य सर्वनामत्वात्सर्वनामप्रकृतिक-सप्तम्याद्यन्तत्वेन त्रलाद्युत्पत्तिः । न चैवमुभयो मणिरित्यादावपि स्वार्थि-काऽयजापत्तिः, 'लिट्यभ्यासस्योभयेषामि'त्यादिनिर्देशात्। तदेतदाह— अयच्प्रसङ्गादिति ।

न चाऽयचि सर्वनामत्वेनाऽपवादत्वादकच्प्राप्तौ, द्विवचनस्य श्रूयमाण-त्वसत्त्वेन कथमयचः प्रसङ्ग इति वाच्यम्। उपजीव्यत्वेनाऽन्तरङ्गत्वेन च

---

१ इतोऽग्रे–'टाब्ग्रहणन्तु टाबादीनां स्त्रीत्व वाच्यमिति पक्षाऽभिप्रायेण। अत एव टाब्विषयत्वमपि' इति च पाठः ।

२ 'कर्त्तुमशक्यत्वेन, ततोऽव्यवहितद्विवचनपरत्वविषयस्यैव सत्त्वेन, ततोऽयजुत्प-त्त्यनापत्तौ' ग च पाठः ।

३ 'विषयाऽभावसम्भावनासत्त्वादक्षतेः' क ग. च पाठः ।
'तत्परत्वाऽभावसम्भावनासत्त्वादक्षतेः' इति तु ख पाठः ।

४ क. कुण्डलितो ग पाठः ।

५ 'भाष्यप्रामाण्यात्सुबुत्पत्तेश्च' इति ग च पाठः ।

६ 'उभयस्य' ग. च पाठः ।

कप्रत्ययस्यैव प्राप्तेः । अपवादस्त्वन्यत्र चरितार्थः । न च कप्रत्ययेऽवान्तर-पदत्वसत्त्वादवग्रहोऽप्यापादयितु युक्त इति वाच्यम् । 'ईयिवास मतिस्त्रिध' इत्यादौ पदत्वाऽभावेऽपोयिवांसमित्यादौ तत्करणेन, 'राजका इदन्यके' इत्यादौ पदत्वसत्त्वेऽपि तस्याऽकरणेन च तत्र सम्प्रदायस्यैव शरणत्वादिति स्पष्टं सयोगसञ्ज्ञासूत्रे कौस्तुभे ।

अत्रेद चिन्त्यम्—'अकज्विधावेवोभग्रहणेन सिद्धे, तन्मात्राऽर्थं संज्ञाप्रणयनं किमर्थमि'ति ? । अनभिव्यक्तपदार्थकत्वाच्च[2] सञ्ज्ञाव्यावृत्ति, सर्वनामसाहचर्याच्च । एतेनोपसर्जनस्याऽपि व्यावृत्ति ।

भाष्यानुसारिणस्तु–कप्रत्ययस्य स्वार्थिकत्वेन व्यर्थोऽभिधानसमर्थ-त्वात्, 'अन्याऽभावो द्विवचने'तिवार्त्तिके द्विवचनशब्देन च यौगिकस्यैव ग्रहणात्सांङ्केतिकद्विवचनस्याऽग्रहणात्[3]केऽप्ययजभाव सिद्ध । न च 'उभयतः' 'उभयत्रे'त्यादावप्ययजनापत्ति, तेषामपि स्वार्थिकत्वेन द्विवचनत्वादिति वाच्यम् । त्र-तसिलो. सप्तम्यन्तात्पञ्चम्यन्ताच्च स्वार्थे विधानेनाऽव्ययत्वात् । सप्तम्यन्तार्थघटकधर्म एव तद्विधानेन च[4] द्विवचनत्वमक्षतमेव ।

न चैव तरबादावप्ययजनापत्ति । तरबादीनां प्रवृत्तिनिमित्तगतप्रकर्षाऽऽदौ, तत्समानाधिकरणगुणगतप्रकर्षाऽऽदौ वोत्पत्त्या, तयोरत्राऽसम्भवे-

---

१ इतोऽग्रे–'वस्तुतस्तु कप्रत्यये चिकीर्षितेऽयच्प्रसङ्गेनापवादविषयसम्भावनया काऽप्राप्तौ, अकचि तु अयचोऽप्राप्त्या, सर्वनामत्वाऽभावेन तदप्राप्तौ च, उभकावित्यस्याऽसिद्धिरिति मूलतात्पर्यमिति प्राहु ' इति च पाठ. ।

२ 'अनभिव्यक्तपदार्थत्वाच्च' ख पाठः ।

३ 'साङ्केतिकद्विवचनस्याऽग्रहणात्' इति क कुण्डलित ख. पाठ ।

४ 'विधानेन च द्विवचनत्वाऽभावात् । उभशब्दार्थे तयोरविधानात् । यौगिक-द्विवचनत्व द्वित्वसङ्ख्याप्रकारसङ्ख्येयविशेष्यकबोधविषयाऽर्थोऽनुवादकत्व-

नोभशब्दात्तदनुत्पत्तेः । यद्यप्येकस्यैवोभयसमबलत्वादिप्रतिपादनाय[1] कल्पप्[2] प्राप्नोति, तथापि तत्रा[3]ऽयच् नैव, सत्यभिधाने इत्याहु ।

द्विवचनपरत्वाऽभावे इति[4]। अत्र वार्त्तिके तयप्समानार्थकोऽप्ययच्

मिति । [1]कस्य त्वज्ञाताद्यर्थविशिष्टोभार्थे विधानेन द्विवचनत्वमक्षतमेव । अत एव ईषदसमाप्त्यादिविवक्षायामुभकल्पौ उभतरावित्यादौ नाऽयच् । तदुक्तं भाष्ये–'केऽप्यन्तरेण वचन द्विवचनपरो भविष्यति । कथम् ?। स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितोऽविशिष्टा भवन्तीति प्रकृतिग्रहणेन स्वार्थिकानामपि ग्रहण भवती'ति । इति = हेतोः, प्रकृते. = कादिप्रकृतेरुभशब्दस्य ग्राहकेण द्विवचनशब्देन स्वार्थिकस्यापि ग्रहणमिति तदर्थः । टाप्साहचर्याच्च द्विवचनपदेन प्रत्ययस्यैव ग्रहणम् । एतदर्थमेव टाब्ग्रहणम् । अत एवोभयोरुभावुभाभावित्यादौ नाऽयच् ।

यत्तु–'इत्यन्तेन ग्रन्थेन उभशब्दपाठो व्यर्थ इति पूर्वपक्षे, प्रकृतिग्रहणे नेत्यादिना समाधानम् । अपिर्भिन्नक्रमः । प्रकृतिग्रहणेन तन्मध्यपतितत्वात्प्रत्ययानां ग्रहणमपि भवति अकजादीना, तत्तव न सिध्येदतः पाठ कर्त्तव्य । तेन प्रागुक्तोभकयादिसिद्धे'रिति । तन्न । अत्रत्यवार्त्तिकमूलभूतहरिप्रदर्शितव्याकरणान्तरस्मृतिविरोधादित्याहुः' ख ग च. पाठ. ।

१ 'बलवत्त्वादि' ख पाठ ।

२ 'कल्पप् प्राप्नोति, तथापि तेन तत्सम पुरुषाऽन्तरस्यैव विशेष्यतया प्रतिपादनेनोक्तद्विवचनत्वाऽभावदयजभवत्येवेत्याहु । केचित्तु योगविभागस्येष्टसिध्यर्थत्वादयमयच् अव्यवहितद्विवचनपरत्व इवोभयो मणिरित्याद्ययजन्त इव च कप्रत्ययव्यवहितद्विवचनपरत्वेऽप्यसाधुरिति पाठ प्रत्याचख्युः' इति ख. पाठः । क ग च नास्ति ।

३ 'तत्रायच् नैव, सत्यभिधाने इत्याहु ' इति क पाठ ।

४ इतोऽग्रे 'वस्तुतस्तु द्विवचनविषयाऽभावे इत्यर्थः । पूर्ववार्त्तिके 'द्विवचनटाब्विषयत्वादि'त्यत्र विषयशब्दस्यैव प्रयोगात् । एतेनोभावित्यादौ द्विवचन-

1 'कादेस्त्वज्ञाताद्यर्थे' ग. च पाठः ।

गृह्यते । अत एवोभयो मणिरुभये देवमनुष्या इति तदुदाहरणपरभाष्य सङ्गच्छते । स्वार्थिकस्य तु तदुपक्रमेण[1] वार्त्तिकस्य प्रवृत्तेर्ग्रहणम्[2] । एव चाऽवयवद्वयाऽऽरब्धमणिद्वयविवक्षयोद्भूतावयवभेदैकमणिविवक्षया वा द्विवचनमसाध्वेवे[2] । अत्र चाऽनभिधानमेव शरणम्[3] । अत एवोभयशब्दस्य द्विवचनाऽभावादसर्वविभक्तिकत्वेनाऽव्ययत्वे प्राप्ते, 'तद्धितश्चे'ति सूत्रस्थं परिगणनपरं 'कृत्तद्धितानां[4] ग्रहणं च पाठे' इति भाष्य कैयटेनाऽवतारितम् । यद्यपि तद्भाष्यं 'पचतिकल्पमि'त्यादिवारणायेत्यपि व्याख्यातुं शक्यम्, तथाप्युक्तमेव भाष्य तत्र प्रमाणम् । तदाह[5]–द्विवचन नास्तीति ।

हरदत्त इति । अत्राऽरुचिबीज[6] प्रागुक्तभाष्यविरोध । तस्मादिति । उभशब्दादित्यर्थ[7] । जसीति । अवयवद्वयाऽऽरब्धसमुदायबहुत्वविवक्षायामित्यर्थ ।

अन्तरङ्गत्वादिति[8] । 'निषेधाश्च बलीयास' इत्यस्य तु नाऽत्र विषय । प्रथमाऽऽदिसाहचर्येणैतत्सूत्रविषये निषेधाऽसम्बन्धात् । एवं[9] च तयांऽशे-

---

परत्वं दुरुपपादम्, उभयत आश्रयणेऽन्तादिवत्त्वविरहादित्यपास्तम् । अत्र वार्त्तिकम्' इति ग च पाठ ।

१ 'तदुपक्रमेणैवाऽस्य वार्त्तिकस्य प्रवृत्तत्वाद् ग्रहणम्' ग च पाठ ।

२ इतोऽग्रे–'अत एव भाष्ये एकवचनबहुवचने एवोदाहृते' ग च पाठ ।

३ 'शरणम् । परिगणनमिति' (?) ख पाठ ।

४ 'सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रहण च पाठे' ख ग च पाठ ।

५ 'तदेतदाह' ख पाठ । ६ 'बीजन्तु' ख. पाठ' ।

७ 'तस्मात् = उभयशब्दादित्यर्थ ' इति क. ग पाठ ।

८ इतोऽग्रे–'न च प्रथमचरमेत्यस्य निषेधविकल्पतया 'निषेधाश्च बलीयांसो भवन्ती'तिन्यायेन 'न लुमते'तिसूत्रादिभाष्यपठितेन तसिलादिषु जातीयदेशीयपाठज्ञापयिष्यमाणेन विकल्प एव स्यादिति वाच्यम्' ग पाठ ।

९ 'अप्राप्तविभाषैवेति भाव'' इत्यन्तोऽयं पाठो ग नास्ति ।

ऽप्येषाऽप्राप्तविभाषैवेति भाव । न च सर्वाऽर्थवाचकत्वरूपाऽर्थस्य पूर्वसूत्रे निमित्तकोटौ प्रवेशेन समत्वमिति वाच्यम् । महासंज्ञया तादृशार्थबोधकानामेव गणेऽनुकरणमित्यर्थबोधनेऽपि, तस्य संज्ञानिमित्तत्वे मानाऽभावात् । आधुनिकसञ्ज्ञोपसर्जनप्रथमादिवारणायेहाऽपि तदावश्यकत्वाच्च । न चोभादुदात्त इतिविहितोऽयच् प्रत्ययान्तरमेवेति वाच्यम् । 'उभयी'त्यत्र ङीबनापत्ते'। 'टिड्ढाणञ्'ति सूत्रे मात्रशब्दादारभ्याऽयचअकारात् प्रत्याहाराश्रयणे तु तयबादिग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्तेरिति भाव ।

केचित्तु न 'अन्तरङ्ग बलीय' इत्यस्या अत्र विषय । युगपत्प्राप्तेरभावात् । 'असिद्ध बहिरङ्गमि'त्यपि न । अन्तरङ्गोत्तर बहिरङ्गप्राप्तेः । अन्तरङ्ग प्रति बहिरङ्गाऽसिद्धत्वेऽपि, स्व प्रत्यसिद्धत्वाऽभावेन, तत्प्रवृत्त्युत्तर बहिरङ्गप्रवृत्तेरनया वारयितुमशक्यत्वात् । बहुशस्तथा दृष्टत्वात् । तदुत्तरमप्येतत्प्रवृत्त्या पक्षे तदभावविशिष्टस्य साधुत्वबोधन पूर्वादिष्विव ।

न च कार्यकालपक्षे एतयोर्विषय । तत्पक्षे द्वयोरपि 'जस शी'त्यत्रोपस्थित्या बहिरङ्गत्वस्य दुरुपपादत्वात् । तत्पक्षे हि 'विभाषा जसी'त्यादौ 'जसी'-

---

१ 'सञ्ज्ञाप्रथमादिशब्दवारणाय' ग च पाठ ।

२ 'वारणायोत्तरत्रापि तस्यावश्यकत्वात्' ग ख पाठः ।

३ इतोऽग्रे—'विभक्त्यर्थापेक्षया स्वार्थद्रव्यलिङ्गादेरन्तर्भूततया विभक्तिनिमित्तकस्येदृशार्थापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । न च प्रथमादिसाहचर्यात्सर्वाद्यपठित एव तयप्प्रत्ययान्तो ग्राह्य इति वाच्यम् । सर्वार्थवाचकनेमशब्दस्यापि ग्रहणाऽनापत्ते' । भाष्यविरोधाच्च'—इति ग. च. पाठ' ।

४ 'तयबादिग्रहणवैयर्थ्यापत्ति । स्वरूपस्य शास्त्रे प्रसिद्धत्वेन निराकाङ्क्षत्वेन प्रत्याहारग्रहणे मानाऽभावश्चेति सूत्रमतेनेदम् । 'अतिदिष्टादुपदिष्ट बलीय' इति न्यायेनाऽप्यत्र नित्या सञ्ज्ञा सुलभा । विकल्पो ह्यतिदेश प्राप्त इत्यपि केचित्' ग च पाठ ।

५ 'वैयर्थ्यापत्तेरिति भाव ' ख. पाठ ।

६ 'अन्तरङ्गं प्रति' इत्यारभ्य 'पूर्वादिष्विव' इत्यन्त' क पाठः । ख ग च. नास्ति ।

त्येतत् 'जस. शीत्यत्रैवोपस्थितिरि'त्येतदर्थमात्रबोधकम् । किञ्चैवमद्धोऽर्थ-कसर्वाऽऽदिपठित'नेम'शब्देऽपि नित्यसञ्ज्ञाया आपत्ति । 'नेम'ग्रहणन्तु 'नेमः कीलेऽवधौ, गर्त्ते, प्राकारे, कैतवेऽपि चे'त्यर्थान्तरे सावकाशम् । एव च नेमाऽशे उभयत्र विभाषैवेयम् । अत एव 'नवे'ति सूत्रभाष्ये-ऽयच. प्रत्ययान्तरत्वेनैवोभये इत्यत्र नित्यसञ्ज्ञोक्ता । प्रत्याहाराऽऽश्रयणेन च ङीप्साध्य, तयबादिग्रहण च न कार्यमिति लाघवमेवेति तदाशय' । सूत्रमते तु पूर्वविप्रतिषेधोऽङ्गीकार्य इत्याहु ।

केचित्तु[1] गणव्याख्याने 'नेम इत्यर्द्धे' इति तदर्थमात्रोपलक्षणमिति तदशे प्राप्तविभाषैवेत्याहु ।

नित्यैवेति । 'परेऽवरे, उभया अमित्रा' इति तु च्छान्दस बोध्यम्[2] । तदन्तग्रहणमिति । 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमि'ति,'प्रयोजन सर्वनामा-ऽव्ययसञ्ज्ञायामि'ति च तदन्तविधिद्वयेन'डतरान्तान्ते'त्याद्यर्थे परमकतरस्य, व्यपदेशिवद्भावेन कतरस्य च सञ्ज्ञा सिद्धेति भाव. ।

तत्र मानमाह—केवलयोरिति । प्रयुज्यतेऽनेनेति [3]प्रयोजनं = सञ्ज्ञा-

---

१ 'केचित्' इत्यारभ्य 'आहुरि'त्यन्त. पाठो ग नास्ति ।

२ एतदग्रे—'डतरडतमाविति । ननूक्तरीत्या शब्दविशेष्यमादाय डतरादेर्विशे-षणात्तदन्तविधिना प्रत्ययान्तस्य सञ्ज्ञा, उत प्रत्ययाक्षिप्तस्वप्रकृतिघटित-समुदायविशेषणात्तदन्तविधिना ? । नाद्य । परमकतरशब्दादीना सर्वनाम-सञ्ज्ञाऽनापत्ते । 'प्रत्ययग्रहणे यस्मादि'तितदादिविधिप्राप्तडतरान्तत्वा-ऽभावान्न द्वितीय इत्याह—यद्यपीति । तदन्तग्रहणमिति । प्रत्ययाक्षिप्त-स्वप्रकृतिघटितसमुदायविशेषणतया लब्धतदन्तविधिप्राप्तडतरान्तस्य, शब्द-रूपविशेष्येणाऽन्वयात्पुनस्तदन्तविधौ—परमकतरस्य, व्यपदेशिवद्भावेन च कतरस्य सञ्ज्ञा सिद्धेति भाव ' इति ग पाठ' ।

३ 'प्रयुज्यतेऽनेनेति प्रयोजनम्, तदभावादित्यर्थं । तद्धि सर्वार्थवाचकत्वम् । महासञ्ज्ञाकरणेनार्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वाङ्गीकारात् । प्रत्ययमात्रस्य सर्वादि-

प्रवृत्तिप्रयोजकसर्वाऽर्थवाचकत्वम् , तदभावादित्यर्थः । (सञ्ज्ञीकरणेनाऽर्थस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वम्)। प्रत्ययमात्रस्य सर्वाऽऽदिगणपठितत्वेऽपि, तावन्मात्रस्य लोकेऽप्रयोगेण, तस्य सर्वाऽर्थवाचकत्वाऽभावात्। सर्वनामशब्दो हि योगरूढ्या सर्वाऽर्थबोधकत्वसमानाधिकरणसर्वनामपदवत्सर्वाऽऽदिप्रतिपादकः। एतद्विषये सर्वनामपदस्य केवलरूढत्वमेव प्रत्ययस्य संज्ञाविधानसामर्थ्यात्कल्प्यमिति चेत्तर्हि 'अतिकतराये'त्याद्यसिद्धिरिति दिक्। फलाऽभावादिति वाऽर्थः ।

नन्वन्यतरशब्दपाठो गणे व्यर्थः, डतरग्रहणेनैव सिद्धेरत आह— अन्यतरेति । कियत्तद्भ्य एव तयोर्विधानेनाऽन्यशब्दात्तयोरभावादिति भावः। एतच्च पस्पशाया कैयटे स्पष्टम्।

एके इति। वृत्तिकाराः। 'एत त्वं मन्ये' इत्याद्युदात्तस्य, 'उत त्वः पश्यन्' 'उतो त्वस्मै तन्वमि'त्यनुदात्तस्य च दर्शनादिति भावः ।

एकस्तान्त इति। एकश्रुत्या पाठेनैव निर्वाहे, वारद्वयोच्चारणादेकस्तान्तश्छेत्तव्यः। एकः । प्रथमः । 'त्वरीरुत्वदि'ति प्रयोगोऽत्र मानम्। अस्य सर्वनामत्वफलन्तु 'अन्यत' इत्यर्थक-'त्वत्त'इत्यादिसिद्धिः ।

अत एव 'त्वदधरमधुरमधूनि पिबन्तमि'ति जयदेवः प्रायुङ्क्त। तत्र हि अन्यस्या इत्यर्थः, न तु 'तवाऽधर'इति। 'पश्यति दिशि दिशि रहसि भवन्तमि'तिवाक्यशेषेण कृष्णस्याऽसम्बोध्यत्वाऽवगत्या, सम्बोध्यस्य (च) युष्मदर्थत्वेनाऽनन्वयाऽऽपत्तेः। अत्र पक्षे 'त्व' इत्येकश्रुत्योदात्ताऽनुदात्तयो-

---

गणपठितत्वेपि सर्वार्थवाचकत्वाऽभावात् । प्रत्ययान्तस्यैव लोके प्रयोगेण तत्रैव सर्वार्थवाचकत्वकल्पनात्। सर्वनामशब्दो हि' ग. पाठः।

१ क नास्ति। ख. ग पाठः ।

२ 'न च सञ्ज्ञाविधानसामर्थ्यादेतद्विषये सर्वनामपदस्य केवलरूढत्वमेवाऽङ्गीकार्यम्। तथा सत्यतिकतरा इत्याद्यसिद्धया इष्टानुरोधेन तदन्तविधिनिषेधबाधस्यैव कल्पनादिति भावः।' ग. पाठः ।

निर्देश इति भाव । स्विम कृत्स्ने च, शक्ते च, स्यान्मर्यादाऽवबद्धयो ' ।

गणसूत्रे इति । इदं च सप्तम्यन्तोदाहरणपरभाष्याल्लभ्यते । अपुरीति । 'पू शब्दार्थस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थ । स च स्त्रियामेव । तेन स्त्रीत्वविशिष्टस्यैव बोधनेन तत्त्यागे मानाऽभावात् । अत एव भाष्ये'ऽन्तरायामि'ति स्त्रियामेवोदाहृतम् । अत एव जसि विभाषाविधायके नाऽस्योपयोग', अदन्तादेव जस शीविधानेन, टाबन्तात्प्राप्त्यभावात् ।

अन्तरायामिति । प्राकाराद्बाह्याया, तदन्तर्वर्त्तिन्या वेत्यर्थ' । एकाऽऽदेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणात्प्राप्तिः । 'त्यद्' 'तद्' एतावुक्तपरामर्शकौ । (यत्तु 'आद्यश्छान्दस' इति । तन्न । 'स्यश्छन्दसी'ति सूत्रे छन्दोग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्ते) ।

'एकोऽन्यार्थे, प्रधाने च, प्रथमे, केवले तथा ।

साधारणे, समानेऽल्पे, सङ्ख्यायां च प्रयुज्यते' ।

केवले । असहाये इत्यर्थ । 'एकाकिभि' क्षुद्रकैर्जितमि'त्यादौ तथा प्रयोगात् । स्पष्टं चेदं 'बहुष्वि'ति सूत्रे भाष्ये ।

स्वाभिधेयाऽपेक्ष इति । स्वस्य = पूर्वाऽऽदिशब्दस्य, अभिधेयेनाऽपेक्ष्यत इति स्वाभिधेयापेक्ष । कर्मणि घञ् । स्वाऽभिधेयेनाऽपेक्ष्यमाण इत्यर्थ । नियमे चैतद्विशेषणमवधिद्वारा बोध्यम् । अवधिशब्दस्य नित्यसापेक्षत्वाद्वा न समासाऽनुपपत्ति. । 'स्वाभिधेयाऽपेक्षाऽवधी'ति समस्तमेव क्वचित्पठ्यते । एवं[2] च 'व्यवस्थायामि'त्यस्य 'नियमेनाऽवधिसापेक्षाऽर्थे वर्त्तमानपूर्वादीनामि'त्यर्थ. ।

उत्तरा कुरव इति । स्यादेतत् । व्यङ्गविकलमेतत् । प्रयोगस्य निरूढत्वात्प्रयोक्तृभिरवधेर्नियमेनाऽन[3]पेक्षणाद्व्यवस्थाया अप्यभावात्[4] ।

---

१ क कुण्डलितः ख पाठ ।

२ 'एवञ्च' इत्यारभ्य 'इत्यर्थं' इत्यन्त' पाठो ग नास्ति ।

३ 'अनपेक्षणाच्च' ख ग पाठ' ।

४ इतोऽग्रे—'किञ्च महासञ्ज्ञालब्धस्यैकरूपेण सर्वार्थप्रकाशनयोग्यत्वरूप-

किञ्च दिग्वाचकपूर्वाऽऽदिशब्दानामपि संज्ञाऽनापत्तिः। तेषामपि तासु सङ्केतितत्वात्। अपि च 'दिङ्नामान्यन्तराले' इतिसूत्रे 'दक्षिणपूर्वे'त्यत्र पुंवद्भावो न प्राप्नोति। समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाऽभावात्। आकृत्यन्तरे चैतौ भाषितपुंस्कौ, 'दक्षिणा, पूर्वे'ति दिक्शब्दौ, 'दक्षिण., 'पूर्व' इति व्यवस्थाशब्दौ। एव तर्हि 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुंवद्भाव' इति. भाष्यसन्दर्भेण, 'व्यवस्थानिमित्तो यो न भवति, स्वभावत एव यो दिशि वर्त्तते, स्वरूपव्यतिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षो यो दिशो वाचकः पूर्वादिशब्द, स दिक्शब्द आश्रीयते। दिशि वर्त्तमानाः पूर्वादयो निमित्ता-ऽन्तरनिरपेक्षाः। देशकालयोस्तु व्यवस्थाऽपेक्षप्रवृत्तिनिमित्ताः। दिशि वर्त्तमानाना व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे हि 'दिक्शब्देभ्य सप्तमीपञ्चमी'-त्यादौ दिक्शब्दत्वेन व्यवहाराऽनुपपत्ति।

'दिग्वाचकशब्दप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं हि दिक्शब्दत्वम्' इत्याद्यस्ताति-प्रकरणस्थकैयटहरदत्तादिग्रन्थबलेन च, दिग्वाचिपूर्वादिशब्देषु व्यव-स्थाऽभावस्य स्पष्टमभिधानात्कथ तत्र सज्ञा ?। अपि च 'दक्षिणा गाथका' इत्यत्राऽप्युत्कर्षस्याऽवधिसापेक्षत्वेन व्यवस्थाया सत्त्वात्कथं न तत्र सर्वनामसज्ञा ?।

न च 'यावद्द्रव्यमनपायो व्यवस्थे'त्येव लक्षणमत्राऽऽश्रीयते। 'द्रव्यो-त्पत्तिक्षणमारभ्य नाशक्षणपर्यन्त यत्र पूर्वादिव्यवहाराऽनपाय' इति हि तदर्थः। एव च दिक्ष्वस्त्येव व्यवस्था। 'उत्तराः कुरव' इत्यादौ च। 'दक्षिणा गाथका' इत्यादौ तु न। दक्षिणत्वस्य तेषु यावद्द्रव्यमसत्त्वात्।

सर्वार्थवाचकत्वस्य कुरुवाचकोत्तरशब्देऽभावात्तेनैव व्यावृत्तिसिद्धौ, पुन-रसज्ञायामिति व्यर्थम्' इति क कुण्डलितो ग पाठ।

१ इतोऽग्रे—'न च विशेष्यतया दिग्बोधकत्वमेव तत्त्वम्। तथा सति 'रमणीया दिगि'त्यादावप्यस्तात्यापत्ति। 'दिग्भ्य' इत्येव सिद्धे शब्दग्रहणवैयर्थ्यापत्तेश्च' इति क. कुण्डलितो ग. पाठ.।

पूर्वोत्तरवयसोस्तदभावात्। 'पूर्वस्मिन्गुरावि'त्यादौ 'परेषा युधी'त्यादाविव लक्षणयैवोपपत्तिरिति वाच्यम् । 'अधरे ताम्बूलराग' इत्यादावपि सञ्ज्ञाऽऽपत्तेः । देशकालयो पुरुषभेदेनाऽवधिभेदेन चाऽनियतपूर्वादिव्यवहारदर्शनेनाऽव्याप्तिग्रस्तं चैतदिति चेन्न । यद्यपि सञ्ज्ञाशब्दत्वं रूढ्या बोधकशब्दत्वम्, अत एव 'सञ्ज्ञाया समजनिषदे'त्यादिना समूहार्थक'समज्या'शब्दस्य साधुत्वमुक्तं सूत्रकृता, अत एवाऽऽकडारसूत्रे इन्द्रादीना, कुशूलादीनां च सञ्ज्ञात्वमुक्त भाष्ये, अत एव पञ्चमे पशुनामत्वेन गवादयो व्यवहृता 'गोगोष्ठमि'त्यादिसिद्धये, न ह्येतेषु पदप्रवृत्तिनिमित्तक[1]त्वरूप तत्, इन्द्रशक्रादीनां पर्यायत्वाऽनापत्ते, भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्, तथाऽपि 'सञ्ज्ञोपसर्जनीभूतास्तु न सर्वादय'इत्यत्राऽऽधुनिकसङ्केतविषये सञ्ज्ञाशब्दो वर्त्तते, सामर्थ्यात्। अन्यथा सर्वा[2]ऽऽदीनां केवलरूढत्वेन तस्यां[3]ऽसङ्गत्यापत्तेः । 'दिक्षु त्वैश्वर एव सङ्केतो, नाऽऽधुनिक., कुरुषु त्वाधुनिक एवे'त्यत्र व्याख्यातृवचनमेव प्रमाणं, लक्ष्यदर्शनं च । एवं देवगणविशेषे विश्वशब्दस्याऽप्यैश्वर एव सङ्केत इति 'विश्वेषा देवानामि'ति सिद्धम्[4] ।

---

१ 'पदप्रवृत्तिनिमित्तकत्वरूपम् , आधुनिकसङ्केतरूपं वा तत्' ग पाठः ।

२ 'पूर्वादीना' ग पाठः ।   ३ 'तस्य' इति क. नास्ति । ख. ग पाठ ।

४ इतोऽग्रे—'स्वस्वविषयापेक्षसर्वार्थवाचकत्वस्यापि सत्त्वाच्च । अन्यथा द्व्यादीनामपि सर्वार्थवाचकत्वाऽनापत्ति । अत्र सूत्रेऽसंज्ञायामिति स्पष्टार्थम्, महासञ्ज्ञयैव सिद्धे' । न च दिशि व्यवस्थाया अप्यभाव' । दिक्षु शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यवस्थाप्रवृत्तिनिमित्तत्वाऽभावेऽपि, विशेष्याया दिशः सुमेरुरूपाऽवध्यपेक्षा नियमतोऽस्त्येव । शब्दशक्तिस्वभावात् । प्रसिद्ध्या तु नाऽवधिवाची शब्द. प्रयुज्यते । अत एव तदवधेरुदयाचलसन्निहिता पूर्वा, अस्ताचलसनिहिता परशब्दवाच्येत्यादिव्यवहार । अत एव 'स्वाभिधेयापेक्षे'त्येवोक्तम्, न तु 'स्वप्रवृत्तिनिमित्ते'ति । अत एव न बहुव्रीहाविति निषेधे प्राप्ते

अत्र सूत्रे'ऽसज्ञायामि'ति तु स्पष्टार्थम् । महासंज्ञयैव सिद्धे.। न च दिशि व्यवस्थाया अप्यभाव, दिक्षु शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वादिति वाच्यम् । [1]पूर्वाऽऽदय शब्दा आकाशवदेकस्या दिश उपाधिकृतं भेदं प्रतिपादयन्ति । उपाधिश्च तत्र पृथ्वीमध्यं, तत्प्रान्तवर्त्तिनश्चत्वार' पर्वताश्च । [2]रामायणे किष्किन्धाकाण्डे सुग्रीवेण मध्यदेशावधिकस्यैव दिग्विभागस्योक्तत्वात् । एव च 'तन्मध्यभागाऽवधिकोदयाऽचलाऽऽदिपर्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि पूर्वाऽऽदीना तत्तच्छब्द प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य प्रवृत्ति'रित्युपाध्यन्तर्गततया मर्यादाया अपि भानेन, व्यवस्थाविषयत्वाऽक्षते.। उदयाऽचलपर्यन्तरूपोपाधेस्तदभिधेयस्य तदाकाङ्क्षत्वेन मूलोक्तलक्षणाऽनुपपत्तिरपि न। 'व्यवस्थायामि'ति च विषयसप्तमी । स्पष्टं चेदं 'दक्षिणोत्तराभ्यामि'तिसूत्रे भाष्यकैयटयोरिति तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् ।

देशवृत्तीनान्तु तत्तदवधिकोदयाचलसन्निहित[3]त्वाऽऽदि प्रवृत्तिनिमित्तमित्यादि बोध्यम् । 'उत्तरा कुरव' इत्यत्राऽपि सुमेर्वंवधिकपरदेशत्वरूपोपाधिविशिष्टकुरुषूत्तरशब्द शब्दं प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य वर्त्तते इति व्यवस्थाविषयत्वमस्त्येव । 'उत्तरा कुर[4]व' इत्यस्य उत्तरनामान. कुरव इत्यर्थ' इति केचित् । 'ये के चन हिमवन्तं परेण जनपदा 'उत्तरकुरव' 'उत्तरमद्रा' इति तु ब्राह्मणे[5] श्रूयते । कपिञ्जलाधिकरणे शाबरभाष्ये तु

'विभाषा दिक्समासे' इतिसूत्रमि'ति भाष्योक्त सङ्गच्छते इत्याहु.। 'उत्तरा. कुरव' इत्यत्रापि विशेष्यस्य शब्दशक्तिस्वभावेनैव सुमेरुरूपाऽवध्यपेक्षत्वेन व्यवस्थाविषयत्वमस्त्येव । ये के चन हिमवन्तम्' इति ग च. पाठः ।

१ 'पूर्वादिशब्दैराकाशवदेकस्या एव दिश उपाधिकृतभेदप्रतिपादनात्' इति क पाठ.। २ 'रामायणे' इत्यारभ्य 'दिग्विभागस्योक्तत्वात्' इत्यन्तोऽय क. पाठः। ३ 'सन्निहितत्वं प्रवृत्तिनिमित्तम्' ख. पाठ.। ४ 'कुरव' इति क. नास्ति । ५ 'तैत्तिरीये श्रूयते' ख ग. पाठः ।

'उत्तराः कुरवो दक्षिणान्कुरूनपेक्ष्योत्तरा इत्युच्यन्ते' इत्युक्तम् । ('दक्षिणा गाथका' इत्यत्रोत्कर्षविवक्षायामाकाङ्क्षासत्त्वेऽपि, तदविवक्षायामसत्त्वेन नियमाऽभावान्न दोष)।[1] एवम्[2] 'उत्तरे प्रत्युत्तरे च शक्त' इत्यपि 'व्यवस्थायामि'त्यस्य प्रत्युदाहरण बोध्यम ।

'अधरे ताम्बूलराग' इत्यादौ तु सञ्ज्ञात्वात्तत्प्रयुक्तव्यवस्थाऽभावाद्वा न प्रवृत्ति । 'परेषा युधी'त्यादौ तु परदेशनिष्ठत्वाऽऽदिभिरेव बोधाद्व्यवस्थाऽस्त्येव । शत्रुत्वादिक त्वार्थिकोऽर्थः ।

(केचित्तु[3] देशबोधकतया, तत्स्थबोधकतया वा व्यवस्थाविषययोरेव पराऽपरशब्दयोरुपचाराच्छत्रौ, प्रतिवादिनि च प्रयोग. । न चैवमुपसर्जनत्वम् । लाक्षणिकत्वेऽपि, तत्त्वाऽभावात् । स्वार्थविशिष्टपदान्तराऽर्थोपस्थापकत्वे[4] एवोपसर्जनत्वाऽङ्गीकारात् । ध्वनित चेद 'ञितश्च तत्प्रत्यया'-दि'ति सूत्रे भाष्ये । अत एव भूवादिसूत्रे 'एतान्यपी'त्यस्यैतत्प्रतिपाद्यानि वस्तूनीत्यर्थ इति कैयट इति वदन्ति। तन्न दृष्टान्तोऽसिद्ध । एतच्छब्देन शक्त्यैव तस्य बोधयितु शक्यत्वात् । बुद्धिस्थत्वन्तु शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकम् । बोधश्च प्रातिस्विकरूपेणैव । बुद्धिस्थत्वस्यापि शक्यतावच्छेदकतावच्छेदकाक्रान्तत्वादप्रकरणज्ञस्य क्वचिद् बुद्धिस्थत्वेन बोधेऽपि न क्षति. । 'तदादिभिस्तत्तद्रूपेणैव[5] बोधजननादि'त्यन्ये । यत्तु 'पूर्वादीनां परस्परसाहचर्येण दिग्देशकालवृत्तीनामेव ग्रहणा'द्दक्षिणा गाथका' इत्यादौ दोषो ने'ति । तन्न । दक्षिणसाहचर्यात्कालवाचकानामपि ग्रहणाऽनापत्तेस्तस्याऽत्राऽनाश्रयादित्याहु)।

---

१ 'न दोष ' इत्यन्त' क कुण्डलित ख ग पाठः ।

२ 'एवम्' इति ख पाठः ।

३ 'केचित्तु' इत्यारभ्य 'अनाश्रयादित्याहु ' इत्यन्त क. कुण्डलित' ख. ग पाठः।

४ 'स्वार्थविशिष्टाऽर्थान्तरोपसङ्क्रमे एवोपसर्जनत्वा' ग पाठ ।

५ 'तदादिभि ' इत्यारभ्य 'इत्यन्ये' इत्यन्तोऽयं पाठ क. नास्ति ।

स्वमज्ञा । 'आख्या'ग्रहणमात्मीयत्वेन ज्ञात्यादिविवक्षायामपि सञ्ज्ञा यथा स्यादित्यर्थं, धनत्वेनाऽऽत्मीयस्य बोधे मा भूदित्यर्थं चेत्याहुः। न चा'ऽऽत्माऽऽत्मीयाऽऽख्याया'मित्येव वाच्यम् । लाघवाऽभावात् ।

आत्माऽऽत्मीयज्ञातिधनवाची स्वशब्द । तत्र ज्ञातिधनयो पर्युदासा-दात्माऽऽत्मीयौ परिशिष्टौ । तत्राऽऽत्मनि '[1]स्वो ज्ञातावात्मनि स्वमि'त्य-मरान्नपुंसकत्वेऽपि, 'स्व स्यात्पुंस्यात्मनी'ति मेदिनीकोशात्पुँल्लिङ्गोऽपि[2] स्वशब्द[3] इत्यभिप्रेत्याऽऽह—आत्मान इति वेति । ('[4]स्वो ज्ञातावात्मनि स्वं त्रिष्वात्मीये, स्वो धनेऽस्त्रियामि'त्यमरान्नपुसकोऽपीत्येके ।

अन्ये तु 'कोशयोरविरोधे संभवति भिन्नार्थकल्पनस्याऽन्याय्यत्वादमरे 'आत्मनी'ति पूर्वान्वयि, 'स्वमि'ति चोत्तरान्वयीत्याहु[5] । एवं हि 'स्वोज्ञातावात्मनि, धने त्वस्त्री आत्मीयके त्रिषु' इति पाठेनैव सिद्धे, त्रि.स्वग्रहणस्य वैयर्थ्याऽऽपत्ते । अत एव—

'बन्धूकबन्धूभवदेतदस्या मुखेन्दुनाऽनेन सहोज्जिहाना ।
रागश्रिया शैशवयौवनीयां स्वमाह सन्ध्यामधरोष्ठरेखा' ॥

इत्यत्राऽऽत्मानमित्यर्थक'स्व'मित्यस्य 'बन्धूभव'दिति नपुंसक विशेषणमुपात्त श्रीहर्षेणेत्यन्ये[6]) ।

---

१ स्वो ज्ञातावात्मनिस्वमित्यमरान्नपुसकत्वेऽपि' इति ख ग च नास्ति, क. पाठ । २ अपिर्नास्ति ख पुस्तके ।

३ इतोऽग्रे—'अत एव 'विभाषा जसी'तिप्रकरणे 'स्वमात्मात्मीयाख्यायामि'त्येव नोक्तम् । केशनखादौ तु न । पूर्वोत्तरसाहचर्येण प्राप्तविभाषात्वस्यैव न्याय्य-त्वात्' इति ग पाठ ।

४ 'स्वो ज्ञातावात्मनि' इत्यारभ्य 'श्रीहर्षेणेत्यन्ये' इत्यन्त क. कुण्डलितः ख पाठ ।

५ 'इत्याहुः, एव हि' इति क. नास्ति । ख ग. च पाठः ।

६ 'त्यपरे' ग. पाठ. ।

'अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्द्धिभेदतादर्थ्ये। छिद्राऽऽत्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मनि चे'ति कोशोक्तार्थोऽन्तरव्युदासार्थमाह—अन्तरं बहिर्योगेति। बहि शब्देनाऽनावृतो देश, तद्देशस्थं वस्तु चोच्यते। तत्राऽऽद्यमर्थं गृहीत्वाऽऽह—बाह्या इति। द्वितीये त्वाभ्यन्तरा इत्यर्थ। बाह्येन ह्याभ्यन्तरस्य योगोऽस्ति। अर्थद्वयमप्याकरे स्थितम्। 'उपसंव्यान'शब्दोऽपि कर्म-करणव्युत्पत्तिभ्यामन्तरीयोत्तरीयपर।

नन्वेवमुपसव्यानग्रहण व्यर्थम्, बहिर्योगेनैव गताऽर्थत्वादिति चेत्। उपसव्यानत्वप्रकारकशाब्दबोधार्थं तद्ग्रहादिति सूत्रहृदयम्।

अय च त्रिसूत्र्या क्रियमाणो विकल्पो जसाधारे कार्ये एव, न त्वकजादाविति बोध्यम्। वक्ष्यमाणयुक्ते। तेनैषामकजाद्युदात्तत्वादिकं च नित्यमेव। अत एव 'प्रथमचरमे'ति सूत्रे 'प्रथमके' इति रूपं न भवती'ति कौस्तुभकृत। नेमशब्दस्य तु 'नेमके' नेमका' इति भवत्येवेति दिक्।

ननु 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वे'तिसूत्रवदत्रापि 'पूर्वादीनि नव वे'त्येवोऽस्त्विति[1] चेन्न। भावतात्पर्यकतालोभेन अर्थान्तरेऽप्राप्तविभाषाऽऽपत्ते[2]। ([3]प्राप्तविभाषायामुक्ताऽनुवाददोषादप्राप्तविभाषायामपूर्वविधानात्सैव स्यात्। भावतात्पर्यकतालोभेन चाऽप्राप्तविभाषैव स्यात्। यदि[4] तु तत्र 'व्यवस्थायामि'त्यादि पाठविशेषण, तदा चिन्त्यो न्यास इति वदन्ति। अन्ये तु 'पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वे'ति 'जस' शी'त्यत्राऽनुवर्त्त्य, वाक्यभेदेन व्याख्येयम्। एव चाऽष्टाध्याया त्रिसूत्री न कार्या। 'व्यवस्थायामि'त्यादि तु पाठविशेषणमेवेत्याहु)।

न बहु(व्रीहौ)। अय हि न समासे कृते निषेध, अन्वर्थसंज्ञयैव

---

१ 'तथैवास्त्विति' ख ग पाठ।

२ 'भावतात्पर्यं' इत्यारभ्य 'आपत्ते' इत्यन्तोऽय क पाठ।

३ क कुण्डलित ख ग पाठ।

४ 'यदि तु' इत्यारभ्य 'वदन्ति' इत्यन्तोऽयं क ग. पाठः।

सिद्धे । न च 'एकद्वा' इति बहुव्रीहावुभयपदार्थप्रधाने 'सङ्ख्ययाऽव्यये'ति-सूत्रकृते उपसर्जनत्वाऽभावेन, तत्र सर्वनामत्वनिषेधार्थं सूत्रम् । समासाऽवयवसमासान्ते कृते विशिष्टस्य सर्वाद्यन्तत्वाऽभावात् । समासान्तानामुत्तरपदावयवत्वन्तु नेति[1] वक्ष्यते । 'अतो बहुव्रीहिशब्दस्य तदर्थे विग्रहवाक्ये लक्षणा, चिकीर्षितपदाध्याहारो वे'ति वृत्तिकृत । अत एव 'बहुव्रीहा'विति गुरुभूतसप्तमीनिर्देश । अन्यथा 'न बहुव्रीहि'रित्येव वदेदित्याशयेन व्याचष्टे—**चिकीर्षित इति** ।

प्रक्रियावाक्ये इति । अलौकिके इत्यर्थ । न चाऽलौकिकवाक्ये समासाऽऽदिप्रवृत्त्यैकार्थीभावस्यापि तत्रैव कल्पनादुपसर्जनत्वादेव निषेधसिद्धिरिति वाच्यम् । तत्रैकार्थीभावस्याऽऽहार्योऽऽरोपेऽपि, स्वार्थविशिष्टाऽर्थाऽन्तरबोधकत्वरूपोपसर्जनत्वाऽभावादतिभवकानित्यत्रैव[2] प्राप्तस्याऽकचोऽभावार्थं सञ्ज्ञानिषेध इत्यत्र तात्पर्यात् । एतेन 'त्व पिता यस्ये'ति विग्रहवाक्ये प्राप्ता सञ्ज्ञा निषिध्यते' इत्यपास्तम् । तस्य लौकिकत्वात् । 'प्रक्रियावाक्येऽस्य निषेधो, न तु लौकिके' इति कैयटोक्तेः[3] ।

नन्वस्तु तत्राऽकच्, अत आह—**स चेति** । **अतिक्रान्त**[4] **इति** । पूर्वोक्तस्य लौकिकवाक्यस्य, समासस्य च दृष्टान्तद्वयमनेनोच्यते (इति न दोष)[5] ।

अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्यत्वान्न प्रवर्त्तते । तत्र चेदमेव सूत्रं ज्ञापकम् । फलन्त्वतिभवकानिति ।

---

१ 'न सार्वत्रिकमिति वक्ष्यते' ख पाठ ।

२ 'अलौकिकविग्रहवाक्ये एकार्थीभावकल्पनात्पूर्वमतिभावकानित्यत्रैव' ग पाठ ।

३ 'इति कैयटविरोधात् । 'एतदर्थके प्रक्रियावाक्ये' इति व्याख्यानन्तु क्लिष्टम्' इति ख ग पाठः ।

४ इतोऽग्रे—'इद च समासार्थकथनम् । अकच्प्राप्तिविषयीभूतन्त्वेतन्मूलकमलौकिक बोध्यम् । तस्य प्रयोगानर्हत्वात्परमस्य प्रयोग. । यद्वा पूर्वोक्तस्य लौकिकवाक्यस्य' इति ग. पाठ' । ५ ग. पाठ ।

तस्या[1] अभावाच्च । ('अन्तरङ्गा[2]नपि विधी'निति न्यायोऽप्यकृतव्यूहपरिभाषाऽन्तर्गत एवेति सोऽपि न प्रवर्त्तते । लुकृस्थानिभूतप्रत्ययनिमित्तकार्यस्यैव तेन बाधाच्च) इत्याहु ।

भाष्यकारास्त्विवति । 'अकच्स्वरौ तु कर्त्तव्यौ प्रत्यङ्ग मुक्तसशया'विति-भाष्योक्तेरिति भाव । न चैव स्मृतिद्वयप्रामाण्याद्विकल्पोऽस्तु, कथ 'न[3] बहुव्रीहा'वित्यस्य प्रत्याख्यानमत आह—यथोत्तरमिति । न[4] चेद् नोदासीनाया श्रुते, स्मृतेर्वा वाक्यं, येन प्रमाणं[5]मिति वाच्यम् । सूत्रकारेण[6] खण्डितप्राचीनऋषिवाक्यानामप्रामाण्यं[7]वत्सूत्रकारवच.खण्डनप्रवृत्तभाष्यवार्त्तिकबचनप्रामाण्यात्तदशे सूत्रकारवचसोऽप्यप्रामाण्यकल्पनौचित्यात्[8] ।

एत[9]देवाऽभिप्रेत्य 'धिन्विकृण्व्यो'रिति सूत्रे 'किमर्थमत्व विधीयते, वलोप एवास्त्वि'त्याशङ्कयाऽत्वेऽल्लोपे तस्य स्थानिवत्त्वेन गुणाऽभावाय तत् । न च वलोपेऽपि 'न धात्वि'ति गुणनिषेध सिद्ध इति वाच्यम् । तत्प्रत्याख्याने गुणप्राप्ते'रित्युक्तम् । एतेन सूत्रमतात्प्रत्याख्यानवादिमतं

---

१ 'तस्या अभावाच्चेत्याहु ' क पाठ ।

२ क कुण्डलित ख ग पाठ ।

३ 'न बहुव्रीहा'वित्यस्य प्रत्याख्यानमिति वाच्यम् । भाष्यस्याऽसन्दिग्धत्वेन, सन्दिग्धार्थस्य सूत्रस्याऽन्यथा व्याख्याया उचित्वात् । इतिहासपुराणाद्यैर्वेदाऽर्थवद्वार्त्तिकभाष्याऽऽदिग्रन्थै सूत्राऽर्थस्य वर्णयितुं युक्तत्वाच्च । तदेतद् ध्वनयन्नाह—यथोत्तरमिति' इति क कुण्डलितः पाठ ।

४ 'एतेन नेदमुदासीनाया·' ख ग पाठ ।

५ 'प्रमाण स्यादित्यपास्तम्' ख ग पाठ· ।

६ 'किञ्च यथा सूत्रकारेण' ख ग पाठ ।

७ 'अप्रामाण्य कल्प्यते, तथा सूत्रकारवच खण्डन' ख. ग पाठः ।

८ 'कल्पनमेवोचितम्' ख ग. पाठः ।

९ 'एतदेव' इत्यारभ्य 'विपरीतमिति च ध्वनितम्' इत्यन्तोऽय क पाठ· ।

प्रबलमिति ध्वनितम्। एवञ्च तद्भाष्यमूलकमेवेद 'यथोत्तरमि'ति। किञ्च प्रत्याख्यानवादिसमतलक्ष्यमेव यथाकथञ्चित्सूत्रमतेऽपि साध्य, न तु विपरीतमिति च ध्वनितम्।

[वस्तुतस्तु[1] महासञ्ज्ञयैव सिद्धे सूत्रे बहुव्रीहिपदमुपसर्जनोपलक्षणम्, तेनोपसर्जनत्वे जात एव निषेधो, न तु तत प्रागप्यकृतव्यूहपरिभाषया तदभाव इत्येतद्बोधनद्वारा'ऽतिभवकानि'तिरूपसिद्ध्यर्थम्। प्रत्याचख्यावित्यस्य च वृत्तिकाराद्युक्तार्थकतया प्रत्याचख्यावित्यर्थ इति न कश्चिद्दोष'।

अन्ये तु 'च्छ्वो शूडि'तिसूत्रे सतुक्ग्रहणादकृतव्यूहपरिभाषाऽनित्या, तदभावो[2] वा। तद्धि 'प्रष्टे'त्यादावन्तरङ्गत्वाज्जातस्य तुक श्रवणं मा भूदिति क्रियते। न च सतुक्निर्देशोऽप्यन्त्यस्य स्यात्। अनर्थकेऽलोन्त्यस्य निषेधात्। सतुक्निर्देशसामर्थ्याच्च। न च वाञ्छादे क्विपि तुग्रहिते शादेशनिवृत्त्यर्थं सतुक् निर्देश इति वाच्यम्। तत्र शादेशयोग्यप्रत्ययपरत्वस्यैवाऽभावात्। अत एव तत्सूत्रे सतुक्निर्देशमुक्त्वाऽलोन्त्यस्येत्याशङ्क्य 'सन्निपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यती'त्युक्त्वा, 'यद्येव वाञ्छतेरप्रत्यय 'वान्' 'वांशौ' 'वांश' इति न सिद्ध्यति। यथालक्षणमप्रयुक्ते'इति भाष्यं सङ्गच्छते। 'अप्रयुक्तत्वेन लक्षणस्याऽयमविषय' इति तदर्थः। 'राल्लोप'इति[3]सूत्रे तु 'न ध्याख्ये'तिनत्वनिषेधाल्लिङ्गात्, 'मूर्त्तौ घन'इत्यादिनिर्देशाच्च केवलस्यैव छस्यानुवृत्तिः। एतेन 'छकारान्तरं प्रश्लिष्य, समाहारद्वन्द्वगर्भं द्वन्द्वञ्चाऽऽश्रित्याऽऽदेशेऽपि शद्वयं प्रश्लिष्य, यथासङ्ख्यमाश्रित्य, वाञ्छते. क्विपि शादेशो भवत्येवे'ति हरदत्तोक्तमपास्तम्, भाष्यविरोधादि'ति वदन्ति। तन्मते एकस्याऽर्थस्याऽनेकधा बोधनायेद सूत्रमिति बोध्यम्।

परे तु 'कंसं घातयती'त्यादौ कृल्लुकि, तन्निमित्तकादेशनिवृत्तये क्रिय-

---

१ क कुण्डलितोऽय 'दिक्' (४२९ पृष्ठे) इत्यन्तो ख ग पाठ। 'एवञ्च महासञ्ज्ञयैव' ग पाठ। २ 'तदभावो वा' इति क ग. पाठः।

३ इत आरभ्य 'मञ्जूषायां विस्तरेण प्रतिपादितम्' (४२८ पृष्ठे) इत्यन्तोऽयं ख. ग पाठ।

माणं 'प्रकृतिप्रत्यापत्ति'वचन तदनित्यत्वे ज्ञापकमिति वदन्ति । तच्चिन्त्यम् । तत्र सन्नियोगशिष्टपरिभाषाप्राप्त्या, तदनित्यत्वज्ञापनस्य तेनौचित्येऽप्ये-तदनित्यत्वज्ञापने मानाऽभावात् । न च सन्नियोगशिष्टपरिभाषा एतदन्त-भूतैव । मानाऽभावात् । किञ्च 'पञ्चेन्द्र'इत्यादौ, प्रकृते च प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययसत्त्वादकृतव्यूहा इत्यस्याऽप्रवृत्ते । 'न लुमते'ति निषेधस्तु न । प्रत्यये परतो जायमानपूर्वकार्य एव तत्प्रवृत्ते' ।

वस्तुतस्तु 'पुष्ययोग जानाति, पुष्येण योजयती'त्येतत्साधक'पुष्य-योगे ङी'ति वचने भाष्यकृत्कृतप्रकृतिप्रत्यापत्त्यनुवृत्तिस्तदनित्यत्वज्ञापिका बोध्या । [1]यत्तु 'बहुव्रीहौ सर्वनामता न । प्रियविश्वाय । सूत्रमते बहुव्रीहौ न सर्वनामता । भाष्यमते गौणत्वमात्रे । 'त्वत्कपितृको' 'मत्कपितृक' इत्यत्र समासावयवयोर्युष्मदस्मदो. सर्वनामत्वादनङ्गकार्यत्वेनाऽकच्स्यात्, स मा भूत् । क एव यथा स्यादि'त्यर्थं सूत्रमि'ति न्यासकृन्मतमि'ति । [2]तन्न । बहुव्रीह्यवयवानामुपसर्जनतया ([3]सर्वादिबहिर्भावे) तदन्तस्य, तदवयवस्य चाऽप्राप्त्या, 'सूत्रमते' इत्यादेरसङ्गतत्वात् । तस्य हि बहुव्रीहे-स्तदवयवाना वेति द्वेधा व्याख्यानसम्भव । अन्वर्थसञ्ज्ञया गौणप्रति-षेधस्य सूत्रसमततया, वचनाऽऽरम्भेण वार्त्तिकसमततया च, विशिष्य 'भाष्यमते' इत्यस्याऽसङ्गतत्वाच्च ।

एतेन 'समासाऽवयवयो' सर्वनामत्वादि'त्याद्यपास्तम् । स्वाऽर्थ-विशिष्टाऽन्यपदार्थवृत्तित्वेन गौणत्वात् । एतेन 'समुदायो हि विशेषेऽवति-ष्ठते, पूर्वपदन्तु सर्वार्थत्वादनपेतमेव, समुदाये एकार्थीभावाऽङ्गीकारेण समुदायस्य क्रान्ताद्यर्थोपसर्जनत्वेऽप्यवयवस्य तत्त्वे मानाऽभावादि'त्यपा-स्तम् । (स[4]मुदायस्य प्रत्येकाऽनतिरिक्तत्वात् । अत एवाऽनेकसुबन्तस्या-ऽन्यपदार्थवृत्तित्वाद्बहुव्रीहि सङ्गच्छते) । अवयवाऽर्थस्याऽप्यन्यपदार्थ-

---

१ 'एतेन' ग पाठ ।
२ 'इत्यपास्तम्' ग पाठ ।
३ ग पाठ ।
४ 'सङ्गच्छते' इत्यन्तोऽयं ग पाठ ।

विशेषणतयैवोपस्थित्योपसर्जनत्वाऽक्षते[1] । इतराऽर्थविशेषणत्वेनोपस्थिति-विषयत्वस्यैवोपसर्जनपदार्थत्वात् । अन्यपदार्थोपसर्जनीभूते निष्कृष्या-ऽज्ञाताद्यर्थविवक्षाया कर्त्तुमशक्यत्वेन, समासे कृतेऽकच' प्राप्त्यभा-वाच्च) । किञ्चैव तुल्यरीत्योत्तरपदस्याऽपि सर्वाऽर्थत्वाऽनपायेन सर्वनाम-त्वा'दतिसर्वाये'त्यत्र स्मायादेशो दुर्वार । सर्वनामसंज्ञायां तदन्तग्रहणात् ।

न चो'त्तरपदे एव लक्षणा, पूर्वपद तात्पर्यग्राहकमि'तिमते पूर्वपदे सर्वाऽर्थवाचकत्वमस्ति, नोत्तरपदे इति, नाऽत्र दोष इति वाच्यम् । तत्र मते पूर्वपद निरर्थकं, स्वाऽर्थप्रतिपादक वा ? । नाऽऽद्य. । नैरर्थक्येन सर्वाऽर्थवाचकत्वाऽभावादेवाऽप्राप्ते. । नाऽन्त्य । पूर्वपदे विशेषणाऽन्वया-ऽऽपत्ते । ('पूर्वपद[3] तात्पर्यग्राहकमि'त्युक्तेरसङ्गताऽऽपत्तेश्च । जहत्स्वा-र्थाया वृत्तौ तदसम्भवेनेष्टापत्ति. कर्त्तुमशक्या) । विनिगमनाविरहेण पदद्वयेऽपि लक्षणाया युक्तत्वाच्चेति **समासवादे मञ्जूषायां** विस्तरेण प्रतिपादितम् । एकार्थीभाववादिभिस्तथा वक्तुमयोग्यत्वाच्च । एवं च तद्घटकाऽवयवानामपि सर्वनामत्वाऽभाव एवोचितः । अनयैव दिशा-ऽन्येऽपि तदीयानां व्याख्यानाऽऽभासा निराकार्या' ।

ए[4]तेनाऽवयवाना समुदायार्थं प्रत्युपसर्जनत्वेन समुदायनिष्ठसञ्ज्ञाया-मनिमित्तत्वेऽप्यवयवानां स्वार्थमात्रप्रधानत्वेन स्वार्थं प्रत्यनुपसर्जनतया, तन्मात्रनिष्ठा सञ्ज्ञा भवत्येव । 'अतिसर्वाये'त्यत्र तु सर्वनाम्नोऽङ्गात् परस्य स्मायादिविधानेनाऽवयवस्य सत्यपि सर्वनामत्वे दोषाऽभाव. । ङेर्निरूपिताङ्गस्याऽसर्वनामत्वात् । इदमेव ध्वनयितुमनङ्गकार्यत्वादित्युक्त-

---

१ 'अक्षतेश्च' ग. पाठ ।

२ 'इतरार्थ' इत्यारभ्य 'प्राप्त्यभावाच्च' इत्यन्तोऽय ग. नास्ति ।

३ 'कर्त्तुमशक्या' इत्यन्तोऽयं ग पाठ ।

४ 'एतेन' इत्यारभ्य 'इत्यपास्तम्' इत्यन्तः क. ग पाठ ।

मित्यपास्तम् । ईदृशाऽर्थस्य सञ्ज्ञाप्रवृत्तावनिमित्तत्वात्[1] । न चाऽर्थान्तर-सङ्क्रमात्प्राक् प्रवृत्ता संज्ञाऽर्थान्तरोपक्रमे सति गताऽतो न 'अतिसर्वाये'-त्यादौ दोष । अतिसर्वशब्दे स्मायाद्यर्थं पुन संज्ञा तु दुर्लभा । सञ्ज्ञो-पसर्जनानां तन्निषेधात् । पाठात्पर्युदासेन तदन्तग्रहणेनाऽपि न संज्ञा । अर्थाऽन्तरसंक्रमात्पूर्वं तु स्मैभावस्य नैव प्रवृत्ति । अकच्प्रवृत्तिस्तु तत. प्रागस्त्येवेति तन्निवृत्तयेऽकृतव्यूहपरिभाषाऽनित्यत्वबोधनद्वारा इदं सूत्रं सार्थकमित्याशय इति वाच्यम् । 'अनङ्गकार्यत्वेने'ति हेतूपन्यासवैयर्थ्या-ऽऽपत्तेः । तस्य हि पूर्वाऽपरन्यासग्रन्थपर्यालोचनयाऽङ्गसञ्ज्ञाऽनपेक्षत्वेने-त्येवाऽर्थो लभ्यते । 'स्मैप्रभृतीनामङ्गकार्यत्वाद्विश्वादिशब्दानामनङ्गत्वा-दि'त्यादिर्हि न्यासग्रन्थो मनोरमायां द्रष्टव्य. ।एतेना'ऽङ्गमप्रधान बाध्यं, तद्विरुद्धमनङ्गं बाधकम् । एवं च कप्रत्ययाऽपवादत्वादकजिति 'अनङ्ग-कार्यत्वेने'त्यस्याऽर्थ' इत्यपास्तमिति दिक्[2]] ।

तदनुगुणानामिति । प्राधान्येन[3] स्वविषय-प्रसिद्ध-सर्वाऽर्थवाचकत्व-समानाऽधिकरण-सर्वनामपदवत्त्वेन बोधकमहासञ्ज्ञया सर्वाऽर्थोपस्थापक-सर्वादीनामनुकरणाऽऽवश्यकत्वेनेतरेषामनुकरणे मानाऽभाव । (तत्र[4] संज्ञायास्तत्त्वाऽभावः स्पष्ट एव । उपसर्जनस्याऽपि न तद्वाचकत्वम्) । नाम-पदस्वारस्येन प्राधान्येन तदुपस्थापकत्वस्य[5] लाभात् । उपसर्जन हीतर-

---

१ 'ईदृशार्थस्य सञ्ज्ञाप्रवृत्तावनिमित्तत्वाच्च' इति ग. पाठ. ।

२ 'वस्तुतस्तु' (४२६ पृष्ठे) इत्यारभ्य 'दिक्' इत्यन्तोऽय क कुण्डलित ख. ग पाठ ।

३ एतत्स्थाने—'विशेषणतयोपस्थितस्याऽप्यर्थस्य महासञ्ज्ञाकरणद्वारा पृथगु-पादानादितराऽनुपसर्जनीभूतप्रसिद्धप्रवृत्तिनिमित्त(क)कार्थबोधकानामनुकरणा-वश्यकत्वेनेतरेषामनुकरणे मानाऽभावेन, तेषामेव गणेऽनुकरणादित्यर्थ । अत्र च प्रमाणम्' (४३० पृष्ठे) इति ग. पाठः ।

४ अय पाठ. क नास्ति ।　　　　५ 'तदुपस्थापकस्यैव' ख. पाठ ।

विशेषणतयैव स्वाऽर्थोपस्थापकमिति भाव.। पूर्वादिसङ्ग्रहाय 'स्वविषये'ति। 'अभिव्यक्ते'ति न्यायेन 'प्रसिद्धे'त्यस्य लाभ। तेन संज्ञाव्यावृत्तिः।[1] अत्र च प्रमाण 'पाठात्पर्युदास, संज्ञोपसर्जने च विशेषेऽवतिष्ठेते' इत्यादि भाष्यमेव। 'वि[2]शेषे' इत्यस्योपसर्जनांऽशे विशेषणे, अप्रधाने इत्यर्थ'। अत एव 'भूतपूर्व आढ्य आढ्यपूर्व'इत्यत्राऽपि न। पूर्वत्वस्याऽऽढ्यविशेषणत्वेनोपसर्जनत्वात्। स्पष्टं चेद 'न बहुव्रीहा'विति सूत्रे भाष्यकैयटयो।

सर्वादिसूत्रस्याऽयमर्थ –'सर्वाऽऽदीनि, तदन्तानि च प्राधान्येन प्रसिद्धसर्वाऽर्थवाचकत्वसमा[3]नाऽधिकरणसर्वनामपदवन्ती'ति। तत्र 'प्राप्ताऽप्राप्तविवेक'न्यायेन सर्वनामपदवत्त्वाऽऽशे एव विधिः। सर्वाऽर्थवाचकत्वस्य लोकत. सिद्धत्वा[4]त्। (सर्वार्थवाचकत्व च प्राधान्येन बुद्धिस्थत्वाद्यनुगतीकृताऽनेकधर्मवद्बोधकत्वम्। दिग्देशकालाद्यनेकबोधकत्वात्पूर्वादिष्वपीदमक्षतमेव। सर्वाद्यन्ते त्ववयवनिष्ठसर्वाऽर्थवाचकत्वस्य समुदाये आरोपेण तत्सिद्धि.। तत्फलन्तु 'परमभवकानि'त्यादिसिद्धि। 'अतिसर्वाये'त्यादौ त्ववयवस्योक्तसर्वार्थवाचकत्वाऽभावान्न समुदाये तदारोप इति न दोष। येषान्तूक्तसर्वाऽर्थवाचकत्वाऽसम्भवस्तेषामपि तादृशसर्वाऽऽदिसाहचर्यात्संज्ञोपसर्जनभिन्नानामेवाऽनुकरणमिति न दोष)। एतेना-

---

१ 'सज्ञाव्यावृत्तिः' इत्यन्त क पाठ। २ 'इत्यर्थ' इत्यन्तो ग नास्ति।

३ 'सर्वार्थवाचकत्वविशिष्टसर्वनामपदवन्तीति। वैशिष्ट्यञ्च-सर्वाद्यशे सामानाधिकरण्येन। तदन्तांशे स्वाश्रयघटितवृत्तितासम्बन्धेन। न तूभयत्रापि सामानाधिकरण्येन'—इति ग. पाठ।

४ इतोऽग्रे—'यद्यपि सर्वनामपदेन योगरूढ्या सर्वादेस्तदन्तस्य च बोधनं, तथापि तदन्तांशे उपस्थितस्य सर्वार्थवाचकत्वरूपयोगार्थो विशेषणीभूतसर्वाद्यंशे एवाऽन्वेति। अत एव 'द्वन्द्वे चे'ति सार्थकम्। एतेन सर्वाद्यन्तस्य 'वर्णाश्रमेतराणामि'त्यादौ सर्वार्थवाचकत्वाऽभावादेवाऽप्राप्तौ 'द्वन्द्वे चे'त्यादीना वैयर्थ्यमित्यपास्तम्'—इति ग च. पाठः।

५ क. नास्ति।

ऽन्वर्थसंज्ञाक्षिप्तसर्वाऽर्थवाचकस्य विशेष्यतया, 'सर्वादीनी'त्यस्य तद्विशेषणत्वात्तदन्तविधिरि'त्यपास्तम् । एकपदोपस्थाप्ययोरर्थयो परस्परमुद्देश्यविधेयभावेनाऽन्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वात् ।

सन्निवेशादिति । तदनुमानादित्यर्थः । अत्र हेतु—महासञ्ज्ञाकरणेनेति । महासञ्ज्ञया तेषां तदर्थवत्त्वाऽनुमानेऽतिरिक्ताऽर्थाऽनुकरणे मानाऽभावादिति भावः । अत्रोपसर्जनपदेन कृत्रिमम्, अकृत्रिमं च गृह्यते । महासंज्ञामाश्रित्य भाष्ये वार्त्तिकप्रत्याख्यानात् । अत एव 'नञ्'-सूत्रे नञ्समासस्य पूर्वपदाऽर्थप्राधान्ये'ऽस'इत्यादावत्वसत्वयोरनापत्तिराकरोक्ता सङ्गच्छते । एतेन 'तदो. स. सावि'ति सूत्रे'ऽनन्त्ययोरि'ति न वक्तव्यम् । एवं वक्ष्यामि 'तदो स सौ' । (ततः) 'अदस' । 'अदसश्च दकारस्य सो भवती'ति । इदमिदानीं किमर्थम् ? । नियमाऽर्थम्—'अदस एव दकारस्य, नान्यस्य दकारस्ये'ति । यदि नियम क्रियते द्वीयतेरप्रत्यय, 'द्व' इति प्राप्नोति । 'स्व' इति चेष्यते । 'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इति भाष्यात्-कृत्रिमोपसर्जने एव निषेध । अन्यथा सिद्धान्तेऽप्युपसर्जनत्वादत्वसत्वयोरप्राप्तौ 'इष्यते' इत्युक्तिरसङ्गतैव स्यादि'ति परास्तम् । न्याययुक्ताऽनेकभाष्यविरोधेन चाऽस्यैकदेश्युक्तित्वात् ।

संज्ञाकार्यमिति । सर्वनामत्वप्रयुक्तं स्मायादिकमित्यर्थः । अन्तर्गणेति । 'अदड् डतरादिभ्य.' 'त्यदादीनाम.' 'तदो. सः सावि'त्यादिकमित्यर्थः ।

---

१ 'अत एव' इत्यारभ्य 'सङ्गच्छते' इत्यन्त क ख पाठ ।

२ एतत्स्थाने—'सूत्रार्थप्रतिपिपादयिषाप्रवृत्तेन पूर्वभाष्येणाऽस्यैकदेश्युक्तित्वबोधनात् । सर्वनामसञ्ज्ञासूत्रादा'वतिसर्वाय''अतित'दित्याद्युदाहरणपरभाष्याच्च' इति ग पाठ. ।

३ चकार. क्वचिन्नास्ति ।

४ इतोऽग्रे—'अतिसर्वायेति । न च सर्वनामसंज्ञाविषयेऽकृतव्यूहपरिभाषाया

तृतीयासमासे । अयमपि सर्वाद्यन्ततृतीयासमासस्यैव निषेधो, नाऽवयवानाम् । सर्वाऽऽदिसूत्रोक्तयुक्ते । ननु 'तृतीयये'त्येव सूत्रमस्तु । (पूर्वोत्तरसाहचर्यात्समास एव ग्रहीष्यते)। एकदेशाऽनुवृत्त्या 'दिक्-समासे' इत्यत्रत्यं 'समास'ग्रहणमनुवर्त्त्यं वा । एव च 'समासे' इति व्यर्थमिति चेत्। सत्यम्। 'समासे' इति योगविभागार्थं तत् । तत्र च सामर्थ्यात्समासाऽर्थकं वाक्य गृह्यते । तच्च नाऽलौकिकम् । अदन्ते काऽकचोरविशेषात् । समासस्वरेण शिट्स्वरस्य बाधाच्च । हलन्ते तु नैतत्सूत्रप्रवृत्तिरित्यनुपपद-मेव वक्ष्यते । इत्यभिप्रेत्याह—तृतीयासमासार्थेति । 'यत्र क्वापि स्थितस्य सर्वादे' सञ्ज्ञा ने'त्यर्थ । तृतीयासमासश्चाऽत्र 'पूर्वसदृशे'ति पूर्वघटित-वाक्यविहित एव गृह्यते । यदन्तत्वमादाय स[3]र्वनामसञ्ज्ञाप्राप्तिस्तमुच्चार्य विहितत्वेन, तृतीयापदमुच्चार्य च विहितत्वेन प्रतिपदोक्तत्वात् । वाक्यमपि तत्सम्बन्ध्येव । प्रत्यासत्तिन्यायात् । ध्वनित चेदमत्रैव भाष्ये ।

तेन 'करोति'द्वारा सामर्थ्ये 'मासेन कृत पूर्वो मासपूर्वस्तस्मै 'मास-पूर्वस्मै' इति समासे, तत्सम्बन्धिनि 'मासकृताय पूर्वस्मै' इति वाक्ये च निषेधो न । 'पूर्वसदृशे'ति सूत्रन्तु हेत्वादितृतीयायां परस्पराऽन्वये चारि-तार्थ्येन 'करोति'द्वारके सामर्थ्ये न प्रवर्त्तते । 'तृतीया तत्कृते'ति तु 'कृत'-ग्रहणसामर्थ्या'त्करोति'द्वारा सामर्थ्ये प्रवर्त्तते'इति समासे निरूपयिष्याम ।

अप्रवृत्तेः पूर्वमुक्तत्वादत्रापि पूर्वं सर्वशब्दे सर्वनामसञ्ज्ञाया प्रवृत्तेस्तदन्त-विधिना स्मायादिक दुर्वारमिति वाच्यम् । 'सर्वनाम्नो विहितस्ये'ति विहित-विशेषणाश्रयणात् । समुदायस्य तु न सर्वनामत्वम् । अनुपसर्जनसर्वार्थ-वाचकान्तत्वाऽभावात्। एवञ्च कार्याऽभावादपि न पूर्वं सञ्ज्ञाया प्रवृत्तिरित्याहु" इति ग पाठ । क कुण्डलित ।

१ क कुण्डलितो ग पाठ । २ 'नेत्यर्थं' इत्यन्तोऽथ क. पाठ. ।

३ 'यस्य सर्वनामसंज्ञाप्राप्ति' ग. पाठ ।

('सर्वकेण सदृश'इत्यत्राऽपि न। यस्य सर्वनामसंज्ञा तमुच्चार्योऽविहितत्वात्। समासस्यैवाऽनेन निषेधेनाऽस्य च समासस्य सर्वाद्यन्तत्वाऽभावेन तत्प्राप्त्यभावाच्च। तदर्थवाक्येऽपि न। प्रत्यासत्त्या यत्र समासे निषेधस्तदर्थवाक्ये एव प्रवृत्त्यङ्गीकारात् ।

एतेन 'कर्तृकरणे' इति समासे 'त्वयका कृतमि'त्यत्र नेति प्रतिपदोक्तसमासग्रहणफल वदन्त परास्ता)। एव 'मासाऽवराये'त्यप्युदाहरणं बोध्यम्। तत्राऽपि 'अवरस्योपसङ्ख्यानमि'ति प्रतिपदोक्त' समास इति दिक्।

(द्वन्द्वे च। अय निषेध इतरेतरयोगे एव, न समाहारे। तत्र समाहारस्य विशेष्यत्वेन उपसर्जनत्वादेवाऽप्राप्ते'। अत एव वृक्षश्च इतरश्चेतिविग्रहे 'वृक्षेतरमि'त्यादावदड् नेत्याहु.)।

समुदायस्येति। अत्र यद्वक्तव्य तत्सर्वादिसूत्रे एवोक्तम् ।

सुट्प्रसङ्ग इति । 'वर्णाश्रमेतराणामि'त्यादाविति भाव । न च निषेधसामर्थ्यम्। अनाङ्ग त्र-तसिलादिव्यावृत्त्या चारितार्थ्यात्।

जसाधारमिति। जस इ'–जसिस्तस्मिन्नित्यर्थे सौत्र सप्तम्या लुगित्यर्थ इति भाव'। यद्वा 'जसी'त्याधारसप्तमी। यद्यपि शीभावेन जस् अपहृतस्तथाऽपि औपचारिकमाधारत्वमिति भाव । नाऽकजिति । समुदायनिष्ठकुत्साबोधकाऽकज्नेत्यर्थ ।(अवयवस्य तु सर्वनामत्वेऽप्येकार्थीभूतस्य कुत्साऽऽदिभिर्निष्कृष्य सम्बन्धो वक्तुमशक्य इति भाव ।

---

१ क कुण्डलित प्राय. ख ग च पाठ ।

२ 'अविहितत्वात्' इत्यन्त क. नास्ति। ख ग च पाठ ।

३ चकार क. नास्ति।

४ इतोऽग्रे—'न च 'पूर्व समासे' इत्येव सूत्रमस्त्विति वाच्यम्। 'मासावराये'त्यादौ निषेधाऽनापत्ते । तत्र हि–'अवरस्योपसख्यानमि'ति प्रतिपदोक्त. समास इति दिक्'—इति ग. च. पाठः।

५ ग पाठ'।　　　　६ ख. ग च. पाठः, क नास्ति।

यदा तु वर्णश्चाऽऽश्रमश्चेतरकश्चेति द्वन्द्व क्रियते, तदा 'वर्णाश्रमेतरके' 'वर्णाश्रमेतरका' इति भवत्येव)।

प्रथम । अत्र सूत्रे 'ने'ति न सम्बध्यते । प्रथमादिषु प्राप्त्यभावात्[1] ।

'जसी'त्यर्थोऽधिकाराज्जसाधारे शीभावे एवाऽयं विकल्प इत्याशयेनाह—जसः कार्यं प्रतीति । [2]तय. प्रत्यय इति । 'सङ्ख्याया अवयवे तयबि'ति । तदन्ता इति । अत्र हेतु प्रागुक्त एव । द्वितीय-तृतीयशब्दौ 'द्वेस्तीय.' 'त्रे संप्रसारण चे'ति साधू । इद च वार्त्तिकम् अन्प्रत्ययान्ते न प्रवर्त्तते । तीयशब्दस्य लाक्षणिकत्वात् । तेन 'द्वितीयाय भागाये'त्येवाद्युदात्तस्य । अनभावे तु 'स्मै' भवत्येव । अय च विकल्पो 'विभाषा जसो'-तिसाहचर्यात्तत्रैवोपसङ्ख्यातत्वाच्च ङित्प्रत्ययकार्ये एव, न त्वकचीत्याहुः ।

जराया(ज) । 'अष्टन आ' इत्यतो 'विभक्ता'वित्यनुवृत्तस्य 'अचि रऋत' इत्यतोऽनुवृत्तेनाऽचीत्यनेन विशेषणात्तदादिविधिरित्याशयेनाऽऽह—अजादाविति । तेन 'जराभ्याम्' 'जराया इद जारमि'त्यादौ न । न च 'जरसा'वित्यादौ जरसादेशाऽप्रसङ्ग । विभक्तेरजूपत्वेनाऽजादित्वाऽभावादिति वाच्यम्[3] । व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धे । एवं चाऽऽद्यन्तवत्सूत्र न कार्यम् । इदमेव ध्वनयितुमिह तदनुपन्यास. । न च जराया असुङेवाऽस्तु, किमनेन जरसादेशविधानेनेति वाच्यम् । प्रतिपत्तिलाघवाऽनुरोधेनाऽर्द्धमात्रालाघवेऽनभिनिवेशात्[4] । (जरां शब्दात्तत्करोतीतिण्यन्ताट्टिलोपे, क्विपि,

---

१ इतोऽग्रे—'नेमशब्दे नित्यं प्राप्ते, इतरेष्वप्राप्ते उभयत्रविभाषेयम्'— इति ग पाठ । २ 'तयप्' ख. पाठ. ।

३ इतोऽग्रे—'येन विधिरि'त्यत्र हि स्वमिति वर्त्तते । तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते । एवञ्च तदपवादभूताया 'यस्मिन्विधिरि'त्यस्यां तत्सूत्रपठिताया तदनुवृत्त्यैव सिद्धे. । व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धेश्च' इति ग पाठ ।

४ 'लाघवेऽनभिनिविष्ट सूत्रकृतेत्यन्ये' ग. पाठ ।

५ ग च पाठ । क. कुण्डलित. ।

णिलोपे, एकदेशविकृतन्यायेन जराशब्दत्वाद्दोषापत्ते' । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु न । 'क्वौ लुप्तमि'ति निषेधात् । अत्र चाऽस्याश्रयणे, 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इत्यस्याऽनाश्रयणे च जरसादेशकरणमेव प्रमाणमित्याहु)।

पदाङ्गाधिकारे इति । पदमङ्ग च विशेष्यम् । विशेषणेन च तदन्तविधिरिति भावः । (अत्र च 'युजेरसमासे' इत्यसमासग्रहण ज्ञापकम्) । 'येन विधिरि'त्यस्याऽय प्रपञ्च' इति 'येन विधिरि'त्यत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ।

अत एव 'तदुत्तरपदस्ये'ति पाठेऽपि उत्तरपदशब्दो न रूढ, किन्तु यौगिक । तेन 'परमाऽतिमहान्' 'बहुजरसा'वित्यादिसिद्धिरित्याहु ।

'अत्र 'पद'शब्देनोत्तरपदाऽधिकारो गृह्यते । तत्रैव भाष्ये उदाहरणादि'ति कैयट' । 'केवलपदाऽधिकारोऽपी'त्यन्ये । इदमपि तत्सूत्रशेषे भाष्ये ध्वनित, कैयटेन च स्पष्टमुक्तम् ।

नन्वनेकाल्त्वादुपसर्गविशिष्टस्य जरसादेश. स्यादत आह–निर्दिश्यमानस्येति । 'षष्ठी स्थानेयोगे'ति सूत्रमावर्त्तते । द्वितीयस्याऽयमर्थ — 'षष्ठ्यन्तमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते, न प्रतीयमानमि'ति । तेनेद सिद्धमिति भाव. ।

नन्वयं 'जर'शब्दो, न 'जरा'शब्दोऽत आह—एकदेशेति । अनन्यत्वादिति । छिन्नपुच्छे शुनि श्वत्ववच्छिन्नैकदेशे पुच्छे पुच्छत्ववच्चाऽत्राऽपि

---

१ ग च. पाठ ।

२ इतोऽग्रे–'न च 'येन विधिरि'तिशास्त्रबलात्तदन्तस्य वृत्त्योपस्थितत्वेपि 'जरारूपाऽङ्गस्य स्थाने' इत्यर्थमुपजीव्यैव तस्य प्रवृत्त्या, तदविरोधेनावयवद्वारा निर्जरादीनां स्थानित्वकल्पनेनापि तदुपपत्त्याऽधिकस्य स्थानित्वे मानाऽभाव इति न्यायसिद्धमिदमिति वाच्यम् । 'णच स्त्रियामञि'त्यादौ 'णजन्तात्प्रातिपादिकादि'त्यर्थमुपजीव्यैव 'णजन्तान्तादि'त्यर्थस्य प्रवृत्त्या, तत्राप्यवयवद्वारैव णजन्तान्तस्य प्रकृतित्वापत्तौ, णजन्तस्यापि प्रकृतित्वात् 'व्यवक्रोशी'त्यस्याऽप्यापत्ते ' इति ग च. पाठ ।

जराशब्दत्वमिति भाव । 'स्थानिवत्सूत्रन्तु यत्राऽर्द्धं विकृतं, ततोऽप्यधिकं, सम्पूर्णं वा, तत्र जातिव्यञ्जकभूयोऽवयवदर्शनाऽभावेन तत्त्वाऽप्रतीतावारोपेण कार्यसिद्ध्यर्थम्, विकृताऽवयवत्वप्रतीत्यर्थं च। प्रकृते त्विदं स्थानिवत्त्वोपलक्षणम्[1] । (इदमेव ध्वनयितुमनन्यवत्त्वादिति वतिघटित नोक्तम्[2] । वतिघटितपाठेऽपि अन्यवन्नेत्यर्थ. । तत्सादृश्यनिषेधे तत्त्वनिषेधस्त्वर्थात्सिद्ध इति बोध्यम्) । नन्वेकदेशविकृतन्यायेन जराशब्दत्वेऽपि, जरशब्दस्य निर्दिश्यमानत्वाऽभावात्कथमादेश इति चेन्न । स्थानिबुद्ध्यैव कार्यप्रवृत्त्या निर्दिश्यमानस्येतिपरिभाषाबाधाऽभावात्। 'येन विधिस्तदन्तस्ये'त्यस्य तु संज्ञासूत्रत्वात्सूत्रस्थजराशब्दो जराशब्दाऽन्तपर[3]' इत्यर्थपरत्वम् । एव च तदन्ते आदेशप्रवृत्तौ परिभाषाविरोध स्पष्ट एव[4] ।

एवं यदागमा' इति बोधितस्याऽप्यादेशेन निवृत्त्यभावः । एतन्न्यायबलात् । अत एव 'हुझल्भ्य'इति घे 'रुदिही'त्यादौ 'निर्दिश्यमानस्ये'ति परिभाषया भाष्यकारैर्निवारणं कृतम्। न चा'ऽस्य च्वा'वित्यादौ दीर्घादीनामादेशाऽनापत्ति., तेषा निर्दिश्यमानत्वाऽभावादिति वाच्यम् । जातिपक्षे

---

१ 'प्रकृते त्विद स्थानिवत्त्वोपलक्षणम्' इति क पाठ, ख ग च नास्ति ।

२ ग पाठः ।

३ 'परोऽपीत्यर्थपरत्वम्' ख ग च. पाठ ।

४ इतोऽग्रे—'श्रूयमाणवर्णातिरिक्तवर्णस्थानित्वबोधकशास्त्रसहकृतलक्ष्यसंस्कारकवाक्ये स्थानित्वेन बोधितस्य श्रूयमाणातिरिक्तवर्णस्यादेशेन निवृत्त्यभाव' इत्यर्थस्य तेन बोधनात् । अत एव 'यदागमा' इतिबोधितवर्णस्याप्यादेशेन निवृत्त्यभावः । अत एव 'पचेयुरि'त्यादौ न पररूपम्' इति ग. पाठः ।

५ इतोऽग्रे—'न च 'स्वाङ्गमव्यवधायकमि'तिन्यायेन इकाररहितहेरादेशो दुर्वारः। तन्न्याये मानाऽभावात् । आगमविशिष्टस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणस्यैव तद्बीजत्वाच्च' इति ग. च. पाठ' ।

दोषाऽभावात्। किञ्च 'न भूसुधियोरि'तिनिषेधेन ग्रहणकशास्त्रगृहीताना निर्दिश्यमानकार्यबोधनान्न दोष ।

अनया च सह स्वस्वनिमित्तसन्निधापितानाम् 'अलोन्त्यस्ये'त्यादीना समावेश एव, न बाध्यबाधकभाव , विरोधाऽभावात्। नाऽप्यङ्गाऽङ्गिभावः, उभयोरपि परार्थत्वेन, तदयोगात् । यत्तु 'आदे परस्याऽलोन्त्यस्येत्येता-वेतद्बाधकाव'ति। तन्न। 'उदस्था'त्सूत्रे भाष्यकारैरस्या सञ्चारितत्वात्। बाधकत्वे मानाऽभावाच्च। नाऽप्येतयोरिय बाधिका। एतयोर्निर्विष-यत्वप्रसङ्गादिति 'विंशती'तिसूत्रे कैयट.।

इयं चाऽवयवषष्ठीविषयेऽपि प्रवर्त्तते। अत एव 'तदो सः सा'विति-सत्वम् 'अतिस्य' इत्यत्रोपसर्गतकारस्य नेति स्पष्ट 'पाद पदि'ति सूत्रे भाष्ये। अनेकाल्सूत्रे सर्वश्चैतत्परिभाषाबोधित एव गृह्यते इति दिक्।

'निर्जरसे'त्यादौ 'स्वादिष्वि'ति पदत्वे रुत्व न, भत्वेन पदत्वस्य

---

१ इतोऽग्रे—'किञ्च रीङृत'इत्यादौ रीङादीना ङित्करणेनाऽस्या अनित्यतया क्वचि-द्वर्णग्रहणेऽप्रवृत्ते। अत एव 'गम्लृ'शब्दात्क्यचि 'गम्रीयते' इत्यादौ रीङादेश-सिद्धि.। एतेनेगागमेन यणा रूपसिद्धौ रीङादेशविधान व्यर्थमि'त्यपास्तम्। अत एव 'एरनेकाच' इति यण् दीर्घान्ते प्रध्यावुन्न्यावित्यादावपि सिध्यति। यण् तु जिज्यतुर्विव्यतुरित्यादौ चरितार्थं। अत एव हयवरट्सूत्रे'ऽयोगवाहानामुप-देशेऽलोऽन्त्यविधि प्रयोजनं, वृक्षस्तत्र, नैतदस्ति प्रयोजनम्। निर्दिश्यमान-स्येत्येव सिद्धमि'त्युक्त सङ्गच्छते' इति ग च पाठ। 'रिङ्यगित्यादौ'। 'रिङादीना'। 'गम्रियात्'। 'रिङादेश' इति तु च पाठभेदः।

२ 'किञ्च' इत्यारभ्य 'न दोष.' इत्यन्तोऽय पाठो ग च नास्ति।

३ इतोऽग्रे—'निर्दिष्टस्य, तदवयवस्य वा, निर्दिष्टावयवोऽनिर्दिष्टाऽवयवो वे-त्याकाङ्क्षासत्त्वेन समावेशस्यैवोचितत्वाच्च' इति ग. च. पाठ ।

४ 'नापि'इत्यारभ्य 'कैयट ' इत्यन्तोऽय पाठो ग च नास्ति।

५ 'गृह्यते' इत्यतोऽग्रे—'अविरोधे सम्भवति विरोधस्याऽन्याय्यत्वात्'— इति ग च पाठ ।

६ 'निर्जरसा' इत्यारभ्य 'इति बोध्यम्' इत्यन्त. क. पाठ। ख. ग च. नास्ति।

बाधात्। किञ्च यस्मात्स्वादिविधिस्तस्य स्वादौ पदत्वम्। न चाऽस्मात् स्वादिविधि। स्थानिवत्त्वन्तु न। निर्जरस्यादेशाऽभावात्। जर-शब्दस्यैवाऽयमादेश। तस्याऽप्यर्थवत्त्वेनाऽर्थवत आदेश इत्येतत्परेण 'सर्वे सर्वपदादेशा' इत्यनेन न तस्यादेश प्रत्याशा। 'एकदेशविकृत-मि'त्यादि तु 'स्थानिवदि'त्येतत्समानार्थमित्यभिमानेन तयोरत्राऽलेख इति बोध्यम्।

पक्षे इति। जरसादेशाऽभावपक्षे इत्यर्थ। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। 'विप्रतिषेधे परमि'त्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वादिति भाव।

तथा भिसीति। एसि वक्तव्ये ऐस्करण सन्निपातपरिभाषाऽनि-त्यत्वे मूलमिति तद्भाव.। एवमिनाऽतोरिकारदीर्घोच्चारणमपि बोध्यम्। तदनुसारिभिरिति। एतत्सूत्रोपात्तत्वात्पूर्वविप्रतिषेधवाक्ये स्यादेशोऽपि ग्रहीतुमुचित इति तद्भाव।

निर्जरस्येत्येवेति। पूर्वविप्रतिषेधेन स्यादेशेऽनजादित्वाज्जरसादेशा-ऽभाव इति भाव।

भाष्येति। तथा च प्रकृतसूत्रे एव भगवान् भाष्यकारो'ऽतिजरै'रिति भवितव्य, सन्निपातपरिभाषये'ति। पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वाच्च। एसैसोरुच्चारणे लाघवाऽभावात्। 'नद्यैरि'त्याद्यर्थं 'बहुल छन्दसी'त्यत्रैस आवश्यकत्वाच्च।

नन्विनादेशे इकारोच्चारणमेव मूलम्। अन्यथा नादेशं विधाय 'आङि चाप' इत्यत्र 'आङि चे'ति योगविभागेनाऽत इत्यनुवृत्त्यैत्त्वविधाने-नैव सिद्धौ किं तेन ?। 'अनेने'त्यादि तु 'अ नाप्यक' इति नकारप्रश्लेषेण नकारे परतोऽप्यन्विधाना'द्धलि लोप' इत्यस्य बाधेन सिद्धम्। सूत्रे च 'अ' इति नान्तस्य नपुसकनिर्देश इति चेन्न। परत्वान्नाऽऽदेशात्पूर्वमेत्त्वाऽऽपत्तौ, नाऽऽदेशविधायकस्य वैयर्थ्यापत्ते.। तत्सामर्थ्यात्पूर्वविप्रतिषेधाऽऽश्रणे विपरीत गौरवम्। भाष्ये इकारस्य प्रत्याख्यानाच्च। प्रत्याख्यानेन चेदमेव

---

१ 'आदेशप्रत्याशा' इति क ख पाठ।

ध्वन्यते—'इकारस्य फलाऽन्तरकल्पने नाऽभिनिवेष्टव्यम्, किन्त्वेतत्क्लेश-परिहारार्थं एव 'इकार' इति । आदर्शे तु 'अदि'तिच्छेद एव सूत्रतात्पर्यम् । भाष्याऽनुरोधात् । वृत्तिकारास्तु पररूपवारणाय सामर्थ्याऽनुसरणक्लेश-मसहमाना 'आदि'तिच्छेदमाहुः । एतेनाऽप्यैस् व्याख्यात इति दिक् ।

परे[1] तु 'विभक्त्यादेशेभ्य परत्वाज्जरसि'त्यसङ्गतम्[2] । विभक्त्यादेशा-नामन्तरङ्गत्वात्[3] । अधिकविभक्तित्वज्ञानसाऽपेक्षत्वेन जरसादेशस्य बहिरङ्गत्वात् । इनादीना प्रत्ययविशेषाऽपेक्षत्वमित्यप्यस्य प्रकृतिविशेषा-ऽपेक्षत्वेन समम् । 'पूर्वस्थानिकत्वेन जरसोऽन्तरङ्गत्वमि'त्यपि न । पूर्वनि-मित्तकत्वेन विभक्त्यादेशानामपि[4] तत्त्वात् । 'स्थान्यपेक्षया[5] पूर्वनिमित्तमन्त-

1 'अपरे तु' ख ग पाठ ।

2 इतोऽग्रे—'जरसादेशस्य विभक्तिज्ञानसापेक्षत्वेन बहिरङ्गतया, इनादीना च तन्निरपेक्षत्वेनान्तरङ्गत्वात् । न चेनादीना प्रत्ययविशेषापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वम् । 'विशेषाऽपेक्षं बहिरङ्गमि'ति न वचन, किन्तु विशेषधर्मापेक्षया सामान्य-धर्मस्य प्रथमोपस्थितत्वेन तन्निमित्तकस्य पूर्वं प्रवृत्तिरिति हि तद्बीजम्, तन्नि-मित्तसमुदायापेक्षयाऽधिकविशेषधर्मनिमित्तकत्व वा । एवञ्च यद्विशेषधर्मस्य सामान्यधर्मज्ञान विना न ज्ञान, तादृशविशेषापेक्षस्याऽस्तु बहिरङ्गत्वम् । यथा 'रुदश्च पञ्चभ्य' इतीटाऽपेक्षितसार्वधातुकत्वज्ञान धातुविहितप्रत्ययत्वज्ञानसापे-क्षमिति, पूर्वं तज्ज्ञानमावश्यकमिति, यासुटः सार्वधातुकत्वज्ञाननिरपेक्ष-प्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्व युक्तम् । नचैवं प्रकृते । विभक्तित्वज्ञानोत्तरप्रवृत्तिकजरस प्रागेव 'टा' इत्याद्याकारकस्वरूपज्ञानमात्रापेक्षेनादीनां प्रवृत्तेस्तेषामेवान्त-रङ्गत्वात् । एतेन 'पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमि'ति सर्वतो जरसादेशोऽन्तरङ्ग' इत्य-पास्तम् । युगपत्प्राप्तावेव तदन्तरङ्गत्वप्रवृत्ते । अत एव 'जराया' इति सूत्रे-अजरासीत्यत्र'—इति ग पाठ ।

3 'आदेशानामन्तरङ्गत्वात्' इत्येव ख पाठ. ।

4 'निमित्तकत्वेन आदेशानाम्' ख पाठ. । 5 'केचित्' इत्यन्तोऽयं क. पाठ ।

रङ्ग, परनिमित्तकञ्च बहिरङ्गमि'त्यपि केचित्। अत एव 'जराया'इतिसूत्रे 'अजरासी'त्यत्र नुम्जरसो प्राप्तयोर्विप्रतिषेधेन जरसि'ति भाष्योक्त सङ्गच्छते। अन्यथा त्वद्रीत्या शिभावात्पूर्वमेव जरस प्रवृत्तौ, तदा च सर्वनामस्थानत्वाऽभावान्नुमो विप्रतिषेधविचाराऽसङ्गति. स्पष्टैव। मम त्वन्तरङ्गत्वाज्जरस पूर्वं शिभावे प्रवृत्ते, तत्सङ्गति. स्पष्टैव । अत एव 'टाङसी'ति सूत्रे कैयटेनोक्त–'भाष्यकारस्तु सन्निपातपरिभाषया जरसादेशमनभ्युपयन्नतिजरेणाऽतिजरादिति भाव्य, न त्वतिजरसिनाऽतिजरसादितीति मत्वा गौरवमुद्भावितवानि'ति। भवद्रीत्या पूर्वं जरसादेशे, इनाद्यप्राप्त्या, तदभावपक्षे च तस्याऽप्राप्त्या, 'सन्निपातपरिभाषयाऽनभ्युपयन्नि'त्यसङ्गति. स्पष्टैव। [3]असिद्धविषयेऽपि तत्परिभाषाप्रवृत्ति प्रागुपपादिता, उपपाद-

---

१ 'नुमा विप्रतिषेधविचारस्य नाऽसङ्गति ' ग पाठ ।

२ इतोऽग्रे—'न च 'शि सर्वनामस्थानमि'त्यत्र शिपदस्य लक्षणया शिस्थानिपरत्वेन जश्शसोरेव सर्वनामस्थानत्वमिति तद्भाष्याशय. । लक्षणाया मानाऽभावात् । मुख्यार्थे बाधाऽभावाच्च'—इति ग पाठ ।

३ 'असिद्धविषयेऽपी'त्यादिमूलस्थ–क पाठस्थाने—'न च जरसादेशस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन तद्विषये कथ सनिपातपरिभाषाप्रवृत्ति ? । 'असिद्धस्यापि तद्विघातकस्याऽनया निवृत्तिरि'त्यर्थस्य कृन्मेजन्तसूत्रभाष्यसमतिपूर्वकमष्टशब्दे उपपादयिष्यमाणत्वात् । एवञ्च टा-भिस्-ङे-ङसि-ङस्-आम्सु विभक्तिनिमित्तककार्ये कृते जरस् न भवत्येव । क्वचित्सनिपातपरिभाषाविरोधात्, क्वचिदजादित्वविघातात् । एव जराशब्दे स्त्रीलिङ्गे औ ङे-ङस्-आम्-ङिषु न । 'औङ आप ' 'याडाप.' 'ह्रस्वनद्याप' इत्येतेषु कृतेषु क्वचित्सनिपातपरिभाषाविरोधात्, क्वचिदजादित्वविघातात्। टौसोस्तु 'आङि चाप' इत्येत्वे कृतेऽपि स्थानिवद्भावेन भवत्येव जरस्। नपुसकनिर्जरशब्दे औ-जस्-शस्-ओस्-ङिष्वेव जरस्, नान्यत्र । यद्यपि टा-ङे-ङसि-ङस्-आम्सु पुंलिङ्गवत्, सोरमि च सनिपातपरिभाषया तदभावेऽपि द्वितायैकवचने तदभावे न मानं, तथापि तस्याऽप्यन्तरङ्गत्वादतोऽमित्यमि, संनिपात-

यिष्यते च । नपुसकद्वितीयैकवचनेऽप्यन्तरङ्गत्वाद्तोऽमित्यमि, सनिपात-परिभाषया जरसभाव. । न च तत्र नाऽकारान्तसन्निपातकृतमेवाऽजादित्व, किन्तु तद्भावेऽपि । एषा तु सन्निपातलक्षणविधिं विना न यस्य प्रवृत्ति-योग्यता, तत्रैवेति भवत्येवाऽत्र जरसि'ति युक्तम् । मानाऽभावात् । 'टाङसी'तिसूत्रस्थेनाऽतिजरेणेत्येतद्विषयकैयटेन विरोधाच्च ।

(एतेन 'परत्वान्नित्यत्वाद्वाऽम्भाव बाधित्वा जरसि'ति परास्तम् । अत एव 'जराया' इति सूत्रे 'इष्टमेवैतत्सगृहीतम् 'अतिजरम्' अतिजरै'-रिति प्रथमा द्वितीयासाधारण्येनैवोक्तम्) । एव च स्त्रिया जरसादेशे 'याडाप' इत्यादीनामाकारप्रश्लेषेण वारण विफलमेव । (तेषा परत्वात्) । अतिखट्वशब्दे–'अतिखट्वौ','अतिखट्वेन', 'अतिखट्वाय', 'अतिखट्वे' इत्यादौ 'औङ आप' 'आङि चाप' 'याडाप' 'ङेराम्नद्याम्नी'त्येतेषां वारणाय तु प्रश्लेष आवश्यक एव ।

यद्यप्यनया रीत्या तिस्रादेशाऽपेक्षया त्रयाऽऽदेशस्याऽन्तरङ्गत्वं, तथाऽपि 'न तिसृचतसृ' इति ज्ञापकादन्तरङ्गत्वस्य क्वचिदनाश्रयणा-त्परत्वेनैव व्यवस्था । एवमेव नुमनुटोर्विप्रतिषेधस्याऽप्युपपत्तिरित्याहु ।

परिभाषया तद्प्राप्ति.'–इति क पाठस्यैव प्रपञ्चस्वरूपो ग पाठ ।

१ 'सनिपातपरिभाषा तु' ग पाठ ।

२ 'सूत्रस्थाऽतिजरेणेत्येव रूपमिति प्रागुक्तकैयटविरोधाच्च' ग पाठः ।

३ क कुण्डलित , ख. ग पाठ. ।

४ 'एव च' इत्यारभ्य 'विफलमेव' इत्यन्तोऽय पाठो ग नास्ति ।

५ लघुशब्देन्दुशेखरस्थोऽय पाठ ।

६ एतत्स्थाने—'अनङ्कार्य-नसादीनां तेभ्योऽन्तरङ्गत्वेन, नसादिषु कृतेषु, 'याडाप' इत्यादीनां वारणाय तु प्रश्लेष आवश्यक एव । 'नसादयस्त्वङ्ग-सज्ञानपेक्षत्वेनौङ आप इत्यादिप्रवृत्ते प्रागेव भवन्ति । तेषु कृतेषु स्थानिवद्भावेनाऽऽबन्तत्वमादाय प्राप्ता अपि ते विषय आकारप्रश्लेषाच्च

पद्दन्नो। अत्र शसूप्रभृतयो निमित्ततयोपात्तास्ते स्वप्रकृतिभूतान् पदादयश्च स्वाऽर्थबोधनसमर्थान्, स्वसदृशवर्णवतश्च, स्थानिन आक्षिपन्तीत्याह—पाद-दन्तेति। (एवञ्चाऽऽक्षिप्तस्थानिनामेव 'शस्प्रभृतिष्वि'ति-विशेषणमिति भाव)। 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्ये'त्यतोऽन्यतरस्यामित्यनुवर्त्तत इत्याशयेनाऽऽह–शसादौ वेति। यद्यपि 'वा'ग्रहणं नाऽनुवर्त्तते, लोके शसादौ पादादीनां प्रयोगोऽसाधुरेव, अत एव 'ये च तद्धिते' इति-सूत्रस्थ–'वा केशेष्वि'ति वार्त्तिके 'वा'ग्रहणं चरितार्थम्। (मण्डूकानुवृत्तौ मानाऽभावाच्च। भाष्याऽनुक्तत्वाच्च)। छन्दसि सर्वविधीनां वैकल्पिकत्वेन वेदे पादादीन् साधयता कैयटेन, हरिणा च तदनुवृत्त्यभावस्यैव ध्वनितत्वादिति बहव, तथाऽपि 'तुल्याऽऽस्य'सूत्राऽऽदिभाष्ये 'आस्ये'-'पादेनोपहतं''मासेन पूर्वाये'त्यादिप्रयोगदर्शनेन, 'हृदयस्य प्रिय' इत्यादिसौत्रप्रयोगेण चाऽस्य वैकल्पिकत्वमावश्यकम्। कैयटादयश्चिन्त्या एव। वार्त्तिके 'वा'ग्रहणं त्वस्य नित्यत्वबोधकमिति भाव।

नन्वत्र 'च्छन्दसी'त्यनुवर्त्तते' इति प्राञ्च', तत्कथमस्याऽत्रोपन्यास इति चेत्। अत्राऽऽहु—'छन्दसी'ति नाऽनुवर्त्तते। भाष्येऽनुक्तेः।

भवन्तीति कौमुद्यामेव स्त्रीलिङ्गे स्पष्टम्। न चैव 'तिसृणामि'त्यादावन्तरङ्गत्वात्त्रयादेशापत्ति., तिस्रादेशस्य विभक्तिनिमित्तकत्वेन बहिरङ्गत्वादिति वाच्यम्। नुमूनुटो पूर्वविप्रतिषेधपरवार्त्तिकेनेदृशान्तरङ्गत्वस्य क्वचिदनाश्रयणपूर्वक 'विप्रतिषेधे परमि'त्यस्य प्रवृत्तेर्ज्ञापनेनाऽदोषादिति मात्सर्यमुत्सार्य सुधियो विभावयन्त्विति प्राहु।' इति क कुण्डलित ख ग च पाठ।

१ ग च पाठ। २ ग च. पाठ।

३ 'व्यवस्थितविभाषात्वबोधकम्' इति क कुण्डलित. ख. ग पाठ'।

४ एतत्स्थाने–'ये च तद्धिते' इति सूत्रे 'छन्दस्यतद्धितेऽजादौ शीर्षभावो वक्तव्य' इत्यत्र च्छन्दोग्रहणेन 'शीर्षश्छन्दसी'त्यत्र 'छन्दसी'त्यस्य स्वरितत्वाऽभावबोधनात्' इति ख ग. पाठः।

अत एव 'मासश्छन्दसी'त्यत्र 'च्छन्दो'ग्रहणं चरितार्थम् । दृश्यन्ते च लोकेऽपि बहुशः प्रयोगा इति दिक् ।

निशाशब्दस्य निश्प्रकृतिकत्वेनाऽऽपो वैकल्पिकत्वेन च 'वाक्''वाचे'त्युभयवन्निश्निशयोरुभयोर्यद्यपि सूत्रं विनापि सिद्धिस्तथाऽपि सुटि हलन्तस्याऽसाधुत्वबोधनायाऽत्र ग्रहणम् । प्रामादिकमेवेति । 'आस्नो वृकस्य चिद्वर्त्तिकामभीके' 'हव्या जुह्वान आसनी'त्यादौ मुखादित्याद्यर्थस्य वेदभाष्ये उक्तत्वादिति भावः । प्रत्याहार इति । औटष्टकारेणेति भावः । 'टा'टकारेण तु न । व्याख्यानात् । औटष्टस्याऽनन्यार्थत्वाच्च । 'टा'टकारस्तु 'टाङसी'त्यादौ विशेषणाऽर्थः । सुडागमस्य तु न ग्रहणम् । प्रत्ययाऽप्रत्यययोः प्रत्ययस्यैव ग्रहणात् । 'सर्वनामस्थाने चे'त्यत्राऽसम्बुद्धाविति पर्युदासाच्चेत्यभिप्रत्याह—स्वादिपञ्चेति ।

अक्लीबस्येति । एतेन पर्युदासत्वं ध्वनयति । वाक्यभेदाऽसमर्थसमासाऽऽपत्त्या प्रसज्यप्रतिषेधस्य गुरुत्वात् । यत्तु 'सुट् स्त्रीपुंसयोरि'ति वक्तव्ये, 'नपुंसकस्ये'त्युक्तिः प्रसज्यप्रतिषेधम्, असामर्थ्ये समासं च ज्ञापयती'ति कैयटः । तन्न । विपरीतं तवैवाऽर्द्धमात्रागौरवादित्याहुः । ध्वनितं चेदं भाष्ये ।

यत्तु 'व्रते' इति सूत्रे 'अनपुंसकस्ये'त्यसमर्थसमासे उदाहरणं भाष्ये दत्तं, तदप्येतत्सूत्रे प्रसज्यप्रतिषेधव्याख्यातृमताऽभिप्रायेणेति न तद्विरोधः ।

स्वादिषु । 'सु'रत्र प्रथमैकवचनं, न तु सप्तमीबहुवचनम् । प्रथमोपस्थितत्वात् । 'असर्वनामस्थाने' इति पर्युदासाच्च । 'आदि'ग्रहणसामर्थ्याच्च सुप्व्यतिरिक्तानामपि ग्रहणम् । अन्यथा 'सुपी'त्येव वदेत् । ते चाऽविशेषात्सर्वेऽपि कबन्ता इत्याशयेनाऽऽह—कप्प्रत्ययावधीति ।

यचि भम् । 'य् च, अच्चे'ति समाहारद्वन्द्वः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न टच् । 'यची'त्यनेन स्वादेर्विशेषणात् 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति-

---

१ एतत्स्थाने–'प्रत्यासत्तिन्यायात्' इति ख. ग. च पाठः ।

तदादिविधि । असर्वनामेति । तेन 'सुपादावि'त्यादौ 'पाद पदि'त्यादि-पदादेशादयो न । अयं च पर्युदासो, लाघवात् । (यत्तु 'प्रसज्यप्रतिषेधे 'राजे'त्यादौ 'सुप्तिङन्तमि'ति पदत्वस्याऽपि निषेधाऽऽपत्तौ, नलोपा-ऽसिद्धिरि'ति । तन्न । 'अनन्तरस्ये'ति न्यायविरोधात्) ।

एषा च पदत्वकार्यप्रतिबन्धरूपाऽशास्त्रीयेऽपि कार्ये भवति । 'न पदान्त'-सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात् ।

आ कडा । 'प्राक्कडारात्समास' इति तु नाऽवधि । व्याप्तिन्यायात् । 'तत्पुरुषो', द्विगुश्चे'ति लिङ्गाच्च । समावेशाऽर्थं हि तत् । इत्यभिप्रेत्याह—**कडारा· कर्मधारय इति** ।

'आ चाऽर्थादि'ति वक्तु युक्तम् । न हि 'चाऽर्थे द्वन्द्व' इत्यत. परमप्य-स्योपयोगोऽस्ति । [3]केचित्तु एका संज्ञे'त्यधिकारादेव सिद्धाववध्युपादानं निरर्थकमेव, अन्यत्रेवाऽत्राऽपि तदुपादानं विनैव तन्निवृत्तिसिद्धे. । 'राजदन्तादिषु परमि'त्यादावनन्वयादुत्तरत्राऽननुवृत्तिसिद्धेश्च । इदमेव ध्वनयन्वक्ष्यति—एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धे शेषग्रहण [4]स्पष्टार्थमिति 'शेषो घी'ति सूत्रे इति । तन्न । प्रतिसूत्र तस्याऽसम्बन्धात् । अनन्वयाच्च ।

तस्मात् पारार्थ्यसाम्यात्परिभाषायामधिकारशब्दो बोध्य· । ध्वनितं चेदं 'षष्ठी स्थाने' इति सूत्रे भाष्यकैयटयो । एवमेकेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्, प्रकरणाच्च सञ्ज्ञालाभे, सञ्ज्ञाग्रहणमपि चिन्त्यप्रयोजनमिति दिक् ।

एकैवेति । सङ्ख्यावाच्येकशब्दोपादानादवधारण सपद्यते इति भाव । यद्यपि परत्वाऽनवकाशत्वाभ्यां बाधकत्वेनाऽपीदं सिद्ध्यति,

---

१ क. कुण्डलितो ग पाठ· ।

२ 'एषा च' इत्यारभ्य 'भाष्यप्रामाण्यात्' इत्यन्तोऽय क ख पाठो, ग नास्ति ।

३ 'वस्तुत एका सञ्ज्ञेति' ख. ग पाठ ।

४ 'स्पष्टार्थमिति 'शेषो घी'ति सूत्रे । यथान्यासे तु पारार्थ्यसाम्यात्' इति ख ग पाठ ।

५ 'इति तन्न' इत्यारभ्य 'तस्मात्' इत्यन्त क पाठ· ।

तथाऽपि सञ्ज्ञानां विरोधाऽभावाद्विप्रतिषेधाऽप्रवृत्ति. । भिन्नफलत्वेन सामान्यविशेषभावाऽभावान्नाऽपवादत्वम् । (एव चैकसञ्ज्ञाधिकारादन्यत्र[1] संज्ञानां परस्पर बाध्यबाधकभावाऽभाव) । अत एव[2] तव्यदादीना कृत् कृत्य-प्रत्यय-सञ्ज्ञाऽऽदय सिद्ध्यन्तीति बोध्यम् ।

या परेति । द्वयो सावकाशयो परा, निरवकाशत्वे तु सैवेति विवेक । तेनेति । अनवकाशत्वेनेत्यर्थ । परोदाहरणन्तु 'अपादानमुत्तराणि कारकाणि बाधन्ते' इत्याद्याकरे स्पष्टम् । न[3] चैवमौपगव इत्यादौ 'सुप्तिङन्तमि'ति पदसंज्ञाया अन्तरङ्गत्वात्परत्वेन बाधोऽनया न स्यात् । उत्तरकालप्रवृत्तिकेऽङ्गानन्तर्येण 'नाङ्गानन्तर्ये' इति निषेधात् । 'राजन्य' इत्यादौ सामर्थ्यादेवाऽन्तरङ्गबाध[4] ।

न चाऽङ्गसञ्ज्ञाऽपि भ-पदसञ्ज्ञाभ्या परत्वाद्बाध्येतेति वाच्यम् । पदसंज्ञादिविधावङ्गमित्यनुवर्त्तनात् 'अङ्ग सत्पद भवति, भ भवती'त्याद्यर्थाऽङ्गीकारेण समावेशस्वीकारात् । न च पर्याय स्यात्, एव चाऽनुवृत्तिरपि चरितार्था, नियमबाधश्च नेति वाच्यम् । अङ्गप्रकरणे[5] 'भस्ये'त्यस्य पाठेन, 'सुपि[6] च' 'तद्धितेष्वचामादेरि'त्याद्यङ्गकार्यविधानेन समावेशज्ञापनात् । पुरुषसञ्ज्ञा-

---

१ क नास्ति । ख. ग. पाठ. ।

२ 'अत एव' इत्यस्य स्थाने 'तेन' इति ख ग पाठ. ।

३ 'न चैवम्' इत्यारभ्य 'अन्तरङ्गबाध' इत्यन्त क पाठः ।

४ एतदुत्तरम्—'औपगव' इत्यादौ 'सुप्तिङन्तमि'तिपदसञ्ज्ञाया भसञ्ज्ञया बाधश्च परत्वेन बोध्य । तेन 'राजन्य'इत्यादौ न नलोप इति बोध्यम् । न च तस्या अन्तरङ्गत्वात्परत्वेन बाधोऽनया नोचित । एवं तर्हि बाध्यसामान्यचिन्तया तस्या अप्येषा अपवाद इत्यदोषात् । अत्राऽपि 'सुप्तिङन्तमि'त्यनुवृत्तेर्वा । न चाऽङ्गसञ्ज्ञापि भपदसञ्ज्ञाभ्याम्' इति ख. ग. पाठ. ।

५ 'अङ्गप्रकरणे भस्येत्यस्य पाठाच्च' ग. पाठ· ।

६ 'सुपि च' इत्यारभ्य 'अङ्गकार्यविधानेन' इत्यन्त क ग. पाठ ।

परस्मैपदसंज्ञयोरपि 'णलुत्तमो वे'तिज्ञापकात्समावेश'। अन्यत्र इष्ट-समावेशस्थाने च. पाणिनिना कृत एवेति ध्येयम्।

गुरु-लघुसञ्ज्ञे वर्णस्य, नदी-घिसंज्ञे तदन्तस्ये'ति विभिन्नाऽवधिकत्वा-त्समाविशत। 'तयोरपि वर्णसंज्ञात्वमि'तिपक्षे[1] 'ह्रस्वं लघ्वि'त्यत्र 'असखि'पदसहितं 'घि'पदमनुवर्त्त्य, गुरुसंज्ञाविधायके 'स्त्र्याख्य'पद-'यू'पदसहित 'नदी'पदं चाऽनुवर्त्त्य, वाक्यभेदेन 'तत्संज्ञकयोस्ते सञ्ज्ञे विधी-येते' इति समावेश। पर्यायस्तु घिपदं[2] नदीपदरहिताऽनुवृत्त्याऽपि सिद्ध इति दिक्। (न[3] चैतानि सूत्राणि 'निर्जर'शब्द एव वक्तुं युक्तानि। न च फलाऽभावः। पदान्तत्वप्रयुक्तरुत्ववारणेन भसंज्ञाफलसत्त्वादिति वाच्यम्। पदसञ्ज्ञाया अकरणेनाऽपि तस्य सुलभत्वात्। इह तु 'दद्भ्या-मि'त्यादौ जश्त्वाद्यर्थं पदत्वस्याऽऽवश्यकत्वे, 'दत' इत्यादौ तद्वारणाय भत्वमप्यावश्यकम्[4]) इति दिक्।

यलोप इति। 'हलि सर्वेषामि'तीत्यर्थ[5]। अङ्गाऽऽक्षिप्तस्य, भसंज्ञा-क्षिप्तस्य च एकत्वे एव एतत्सूत्रप्रवृत्ति, प्रत्यासत्तिन्यायादित्याशयेना-ऽऽह—यजादिस्वादिपर इति।

एतेन 'भत्वस्य 'वृषण्वस्वश्वयो'रित्यादावप्रत्ययेऽपि विधानाद्भत्वेन न प्रत्ययाऽऽक्षेप' इति परास्तम्। अङ्गसान्निध्येन सम्भवात्। नन्विदम्

---

१ 'इति पक्षेऽपि' ख. ग पाठ।

२ 'यूपद-शेषपदानुवृत्त्यापि' ग पाठः।

३ क कुण्डलित ख. ग पाठ।

४ 'भत्वमप्यावश्यकम्। न च 'दत' इत्यादौ 'स्वादिष्वि'ति पदत्वाज्जश्त्वं दुर्वारम्। न च भत्वेन बाध। कार्याऽभावेन तदप्रवृत्तेरिति वाच्यम्। पदत्व-प्रतिबन्धस्यैव कार्यस्य सत्त्वात्। न चेदमशास्त्रीयम्। 'न पदान्ते'तिसूत्रस्थ-भाष्यप्रामाण्येनाऽशास्त्रीयेऽप्येतत्प्रवृत्त्यङ्गीकारादित्याहु' इति ग. पाठः।

५ 'हलि सर्वेषामिति, लोप' शाकल्यस्येति वेत्यर्थ.' इति ग, च, पाठः।

असङ्गतम् । भत्वेनाऽङ्गनिष्ठयजादिस्वादिपरत्वाऽऽक्षेपेऽप्यवयवनिष्ठस्य तस्याऽऽक्षेपे मानाऽभावात् । 'यचि भमि'त्यत्र 'यस्मात्प्रत्यविधिरि'त्यनुवृत्तेरङ्गस्यैव तद्विधानात् । (संज्ञा[1]विधिभिरस्यैकवाक्यत्वेऽपि, प्रत्ययस्याऽङ्गांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तत्रैवाऽन्वयस्यौचितत्वात्) ।

किञ्चाऽनो विशेषणेऽपि 'अनस्तक्ष्णे'त्यादौ दोषो दुर्वारः । विधौ परिभाषोपतिष्ठते नाऽनुवादे' इति परिभाषया निर्दिष्टपरिभाषाऽनुप[2]स्थिते' । ('अ[3]नन्त्यविकारे' इति परिभाषा तु नाऽस्त्येव । सत्त्वे तु यजादिस्वादिप्रत्ययस्याऽन्विशेषणत्वे फलाऽभाव । 'अनस्तक्ष्णे'त्येतदेव हि तत्फलमाहु) इ[4]ति चेत् । अत्राऽऽहु' 'ष्यङ. सम्प्रसारणमि'ति सूत्रे भाष्यकारा –

---

१ क. कुण्डलितो ग. पाठ. ।

२ 'अनुपस्थितेरिति चेदत्राहु' क पाठ ।

३ क नास्ति । ख. ग. पाठ ।

४ 'इति चेदत्राहु.—कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यतायाः सर्वसमतत्वेनोपस्थितपदानां यथेष्टमभिसम्बन्धाङ्गाकारात् । अय भाव.—तत्पक्षे 'यचि भमि'त्यादेरयमर्थ.—'यत्र भशब्दस्तत्र यचीत्युपस्थित भः , 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादी' त्यनुवर्त्तमान च । तत्र 'यस्मात्प्रत्ययविधि.....दादी' त्युपस्थाप्याशस्योपस्थापक समानविभक्तिकत्वम् । 'यचि' 'प्रत्यये' इत्यादीना सञ्ज्ञासूत्रे उपात्तविभक्त्यन्ततैव । सप्तम्यन्तादिपाठस्य वैयर्थ्यापत्ते. । प्रथमायास्तु साधुत्वार्थत्वेनाप्युपपत्तेः । तत्रोपस्थितप्रथमान्तपदोपस्थाप्यार्थस्योपस्थापकाऽर्थ एवान्वय । सप्तम्यन्तस्य त्वन्येनापि । अत एव प्रकृतसूत्रे 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादी'त्यंशस्य 'भस्ये'त्यत्रान्वयमभिप्रेत्याऽङ्गावयव इति व्याख्यातम् । 'यची'त्यशस्तु 'यजादिस्वादिपरो योऽनि'त्यन्विशेषणतया व्याख्यात. । 'यचि भमि'त्यादिक तु 'इको गुणवृद्धी'इतिवदुपस्थापकमेव । उपस्थाप्यस्योपस्थापकेन प्रदेशेषु वृत्त्या बोधनात्परं सञ्ज्ञासूत्रव्यवहार । वृत्त्या बोधकत्वमपि सामानाधिकरण्यादवसीयते । 'इको गुणवृद्धी'त्यादौ तु

'एवं तर्हि कार्यकालं संज्ञापरिभाषं, यत्र कार्यं तत्रोपस्थितमिदं द्रष्टव्यम् । 'भस्ये'त्युपस्थितमिदं भवति-'यचि भमि'ति । तत्र यजादिपरतयाऽन्कारं विशेषयिष्याम, अनाऽकारम्–'यजादिस्वादिपरस्याऽनो यो अकार' इति । तस्याऽयं भाव –कार्यकालपक्षे 'भस्ये'ति श्रुते, भपदार्थजिज्ञासाया 'यचि भमि'त्युपस्थितेन शक्तिग्रहे वृत्ते, एतद्वाक्याऽर्थबोधकाले लक्ष्या-ऽनुरोधेन तन्त्राऽऽदिन्यायाऽऽश्रयणाद्[2]चीत्यस्याऽन्विशेषणताऽपीति ।'विधौ परिभाषे'ति न्यायस्तु नाऽस्त्येव । तज्ज्ञापकभूतेन'उदीचामात' इति सूत्रस्थ-'स्थाने'ग्रहणेन परिभाषाणामनित्यत्वमात्रकल्पनात् । अत एवोदात्त-स्वरितयोर्यण इत्यादौ 'उदात्तस्वरितस्थानिकस्य यण' इति वृत्त्याद्युक्तं सङ्गच्छते । (स[3]त्त्वेऽप्यनित्यत्वाच्च)। 'षष्ठी स्थाने' इति सूत्रं 'निर्दिश्य-मानस्ये'ति परिभाषापरम् । स्थानसम्बन्धलाभस्त्वन्तरङ्गत्वादिना, 'स्थानि-वदादेश' इति ज्ञापकेन वेति । भाष्यमते स्थानसम्बन्धस्य परिभाषालभ्य-

---

नैवमिति स्पष्टमेव । न च यथोद्देशपक्षेऽपि भत्वाऽङ्गत्वयो प्रत्ययनिमित्तत्वा-दव्यभिचारिहेतुना यजादिप्रत्ययपरत्वानुमान भविष्यत्येवेति किं विशिष्य कार्यकालपक्षोपादानेनेति वाच्यम् । तथा सत्याक्षेपकविशेषणत्वस्यैव न्याय्य-त्वेनाऽनो विशेषणताऽनापत्ते' । अनुमित्युपस्थितस्य वृत्त्याऽनुपस्थितत्वेन शाब्देऽन्वयाऽनापत्तेश्च । 'धूमोऽय ज्वलती'तिवत् । अत्र प्रमाणम्—एवं तर्हि कार्यकाल सज्ञापरिभाषम्'–इति ग च पाठ ।

१ इतोऽग्रे–'तेनाऽनस्नक्षणेत्यादावनोऽकारादेर्न लोप इति 'ष्यङ' सम्प्रसारण-मि'ति सूत्रस्थ भाष्यमेव । 'आगन्तूनामन्ते निवेश' इतिन्यायेन 'अन' इत्यस्योत्तर 'यची'त्यस्योपस्थितौ सनिधानेन तद्विशेषणत्वस्यैव न्याय्य-त्वाच्च । एवञ्च भाऽऽक्षिप्तः प्रत्ययविशेषोऽङ्ग चेति द्वयमनो विशेषणम् । अन् त्वकारस्येति नोक्तदोषः । विधौ परिभाषेति न्यायस्तु' इति ग च. पाठ' ।

२ 'अचीत्यस्य' ख. पाठ ।

३ ग च पाठः ।

त्वाऽभावेन ज्ञापकस्यैवाऽसम्भवाच्चेति दिक् । [1]केचित्त्वनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येत्यनयेद सिद्धम् । न चैषा 'ष्यङ संप्रसारणमि'तिसूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यातेति भ्रमितव्यम् । वार्त्तिकोक्तफलानामन्यथा सिद्धि प्रदर्श्योऽपि, 'यान्येतस्या परिभाषाया प्रयोजनानि तदर्थं परिभाषा कर्त्तव्ये'त्युपसंहारात् । अदमुयङ्, मिमार्जिषतीत्यर्थं च, परिभाषावश्यकत्वम् । यत्तु 'न सम्प्रसारणे' इतिसूत्रे 'नैतस्या परिभाषाया' सन्ति प्रयोजनानी'त्युक्त,तत्तु 'न सम्प्रसारणे' इत्यादेरेव ज्ञापकात्प्रयोजनाऽत्यल्पत्वसूचकम् । 'अल्लोपोऽन' 'सान्तमहत' इत्येतयोरन्याय्याऽनेककल्पनाऽपेक्षया परिभाषाया एव ज्यायस्त्वादित्याहु ।

तपरकरण किम् ? । अनिते क्विपि 'आन' इत्यादौ लोपो मा भूदिति । अन्त्व त्वत्रैकदेशविकृतन्यायेन बोध्यम् । (न च[2] लोपस्य सम्भावितत्वेनाऽकृतव्यूहपरिभाषया'अनुनासिकस्य क्वी ति दीर्घाऽप्राप्तौ, लोपे इष्टाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । तस्या अनित्यत्वात् । इदमप्यनित्यत्वे ज्ञापकमित्यन्यदेतत्) ।

रषाभ्याम् । निमित्त-निमित्तिनोरपदस्थयोरसम्भवा'त्पदे' इत्यनेन सामर्थ्यादेकपदत्वे लब्धे, समानग्रहणमखण्डत्वलाभार्थम् । तेन समासे न-'रामनामे'ति । अखण्डत्व चाऽत्र निमित्ताऽनधिकरणनिमित्तिमत्पदाऽघटितत्वम् । तेन 'मातृभोगीण' इत्यादौ णत्वसिद्धि । केवल'भोगीने'त्यस्य, प्रत्ययमात्रस्य वा पदत्वाऽभावात् । लोकेऽर्थबोधकत्वाऽभावाच्च । अत एव 'आचार्यादणत्व चे'ति सार्थक्म् । '[3]सुपर्वणे'त्यादिसिद्धये 'निमित्तानधिकरणे'ति ।

'पद'शब्देन चाऽत्र लोकेऽर्थप्रतीतिकृदुच्यते,-पद्यते बोध्यते इति

---

१ 'केचित्तु' इत्यारभ्य 'ज्यायस्त्वादित्याहु ' इत्यन्त क पाठ ।

२ क कुण्डलित. ख ग. पाठ ।

३ 'निमित्तानधिकरणेति' इत्यन्तोऽयं पाठो ग. नास्ति ।

व्युत्पत्तेर्लक्षणया वा । एव च 'गन्धर्वगानमि'त्यादौ 'गतिकारकोपपदा-नामि'ति सुबुत्पत्ते पूर्वं समासेऽपि, णत्व न भवत्येव । (अत एव 'ब्रह्माणमानयती'ति विग्रहे 'ब्रह्माणी'त्यादौ 'पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामि'ति-णत्वमुक्त मनोरमायाम्) ।

न चैव क्षुभ्नादिषु 'नृनमन'शब्दपाठो व्यर्थ । सञ्ज्ञाभूताऽखण्डार्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात् । न च तत्र 'च्छन्दस्यवग्रहादि'त्यनेन प्राप्ति' । ईदृशे विषयेऽवग्रहाऽभावात् । अत एव 'वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाऽग्रहणमि'ति-पक्षे 'नृनमन'शब्दपाठो ऋवर्णात्परस्य णत्वे ज्ञापक उक्त 'एओङ्'-'ऐऔच्'सूत्रयोर्भाष्ये । यूषो—मण्डविशेष । ('मुद्गाऽमलकयूषस्तु भेदी दीपनपाचन ' इति दर्शनात्) । न च ष्टुत्वेनैव सिद्धेरस्येहोपन्यासो व्यर्थ । अत एव 'षग्रहणमुत्तरार्थमि'त्याकर इति वाच्यम् । 'पुष्ट' इत्यादौ चरिताऽर्थस्य ष्टुत्वस्याऽसिद्धतयाऽस्यैव प्रवृत्त्यौचित्यात् । आकरेऽपि-'इह षग्रहण विनाऽपि लक्ष्यसिद्धिरस्तो'त्येतावति तात्पर्यमिति दिक् ।

पूर्वस्मादिति । पूर्वस्मान्निमित्तत्वेनाऽऽश्रितादित्यर्थ । अत एव 'हे गौ ' इत्यत्र गकारात्परस्य 'एङ्ह्रस्वादि'ति सम्बुद्धिलोपरूपे विधौ वृद्धे स्थानिवद्भावो न । 'अच परस्मिन्नि'तिसूत्रे 'पूर्वविधा'वित्यत्र आवृत्त्या पञ्चमीसमासस्याऽप्याश्रयणादयमर्थो लभ्यते इति भाव ।

पक्षे त्विति । तुनाऽरुचिर्बोधिता । तद्बीजन्तु (षष्ठ्या सम्बन्धसामा-न्यार्थकत्वेऽपि, निमित्तनिमित्तिभावसम्बन्धार्थकतया) तदाश्रयणे फला-

१ क कुण्डलित. ख. ग पाठ । २ क कुण्डलित ख ग. पाठ' ।

३ 'आवृत्त्या पञ्चमीसमासस्याश्रयणात्' इति क ख पाठ ।

४ इतोऽग्रे–'अच परस्मिन्निति सूत्रे पूर्वस्येति सम्बन्धसामान्यार्थकषष्ठ्यन्तेन वा कर्मकिप्रत्ययान्तविधिशब्दस्य समासाश्रयणादयमर्थो लभ्यते इति भाव ' इति क कुण्डलितो ग पाठ । ५ क कुण्डलितो ग. पाठः ।

६ 'सम्बन्धार्थकत्वाश्रयणे फलाऽभाव ' इति ग. पाठ ।

ऽभाव । न च बेभिद्यतेर्यङन्तात्तचि 'उपजनिष्यमाणोऽप्यपवाद' इति न्यायेन (निषेधविषयाऽभावस्यापि निमित्तत्वेन, अकृतव्यूहपरिभाषया वा) पूर्वमिडभावेऽल्लोपे, यलोपे, 'एकाच उपदेशे' इति निषेधादिण्न स्यात् । पञ्चमीसमासे त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाऽप्रवृत्ताविट् सुलभ इति वाच्यम् । 'एकाच उपदेशे' इत्यत्र विहितविशेषणाऽऽश्रयणादल्लोपेऽपि निषेधाऽप्रवृत्तेः । स्पष्ट चेदमेकाचो द्वे इति सूत्रे भाष्ये ।

तत्र हि 'यङ्लोपे बेभिदिते'त्यत्र यङन्तात्तृचि, इट्प्रतिषेधमाशङ्क्य, 'एकाचोऽङ्गादि'ति व्याख्यानेन परिहृतम् । 'प्रत्ययविधानाऽवधेरेकाच परस्ये'ति व्याख्येयमित्यर्थ । प्रत्ययविधानाऽवधेरेव प्रायेणाऽङ्गत्वात् । एव च विहितविशेषणत्व फलितम् । उपदेशग्रहण च एकाजशेन सम्बध्यते एव । विहितविशेषणेनैव 'बिभित्सती'त्यादावदोषात् । किञ्च तद्भाष्यस्य यथाश्रुतत्वे 'बिभित्सती'त्यादौ दोषवारणाय उपदेशग्रहणस्य एकाजशेऽपि सम्बन्धे, 'बेभिदिते'त्यादावपि परिहाराऽसम्भवेन, तद्भाष्यस्य विहितविशेषणत्वे तात्पर्यमावश्यकमिति । अधिक भाष्यप्रदीपोद्द्योते द्रष्टव्यम् ।

(वसत्यादीनामनुदात्तपाठसामर्थ्यात्सूत्राऽऽरम्भसामर्थ्याच्च धातुस्वरेणोदात्तत्वेऽप्यस्य प्रवृत्तौ सिद्धायामुपदेशग्रहण न कार्यमित्यपरं लाघवमत्र पक्षे बोध्यम्)[1] । एतेन 'गोधुक्शब्दादाचारक्विबन्तात्तृजादौ विहितविशेषणत्वे इण्निषेधो न स्यादि'त्यपास्तम् । परविशेषणेऽपि 'दुहि'त्यस्याऽङ्गत्वाऽभावेनाऽप्राप्ते । हलन्तेभ्य आचारक्विबभावाच्चेत्यलम् ।

न चैवमपि 'मथितं पण्यमस्ये'ति विग्रहे ठकि, इकादेशे 'यस्ये'त्यल्लोपे, 'इसुसुक्तान्तादि'ति कादेशे 'माथितिक' इत्यसिद्धि, पञ्चमीसमासे त्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न दोष इति वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषया वारणात् । 'ठस्येक' इत्यत्र स्थानिन्यकारस्योच्चारणार्थत्वेन ठस्याऽभावाच्च ।

---

१ क. कुण्डलितो ग पाठः । २ क कुण्डलित. ख. ग पाठः ।

स्थानिवत्त्वन्त्वल्विधित्वान्न। आदेशे तु अकारो विवक्षित'। प्रत्ययेषु च सर्वत्राऽविवक्षित। एवं हि लाघव भवति। अठचि च नाऽतिप्रसङ्ग। ठस्याऽङ्गसंज्ञानिमित्तत्वाऽभावात्।

एतेनाऽऽदेशे त्यकारोऽविवक्षित इत्यपास्तम्। बहुषु प्रत्ययेषु विवक्षितत्वकल्पनाऽपेक्ष्यैकत्राऽऽदेशे एव विवक्षितत्वकल्पने लाघवात्। किञ्चैव 'निषादकर्षू'शब्दात् 'ओर्देशे' इति ठञि, व्यञ्जनमात्रस्य व्यञ्जनरूप का'ऽऽदेशे, 'क'शब्दस्य लाक्षणिकत्वात्'केऽण' इति ह्रस्वाऽनापत्ति'। स्पष्टं चेदमव्ययात्त्यप्सूत्रे भाष्यकैयटयो।

('स्थान्यादेशयोरि'ति मनोरमायां 'स्थानि'पदेनइकादेशस्थानिभूताष्ठगादय, आदेशपदेन च तद्विधायकं सूत्रमिति न दोष.)। ध्वनित चैतत्समाधानद्वयस्य मुख्यत्वं 'ठक्छसोश्चे'ति वार्त्तिके भाष्ये। नन्वेवमपि 'अपीपचन्नि'त्यत्र णिलोपस्य, चङन्त्यकारयोरेकादेशस्य च स्थानिवद्भावाऽनापत्तौ, अन्ते. 'सिजभ्यस्ते'ति जुसापत्तिरिति चेन्न। 'यस्य विभाषा'-'वित्तो भोगप्रत्यययोरि'तिसूत्रस्थकैयटोक्तरीत्या परसाहचर्यस्य बलवत्त्वेन विदिसाहचर्यादभ्यस्तादपि लङ एव झेर्जुस्विधानात्।

परन्त्विद चिन्त्यम्। विप्रतिषेधसूत्रे कार्यशब्देन शास्त्रीयस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वेन तदप्राप्ते.।

'नित्यः परयणादेश, परश्चाऽसौ व्यवस्थया।
युगपत्सम्भवो नास्ति, बहिरङ्गेण सिद्ध्यति॥'

—इत्य'च. परस्मिन्नि'तिसूत्रभाष्योक्तरीत्या पूर्वसाहचर्यस्याऽन्तरङ्गत्वेन, तस्यैव ग्रहीतुमुचितत्वाच्च[2]।

अत्यैषिषन्नित्यादावेवमपि दोषाच्च[3]। ('विभा[4]षा गमहनविदविशामि'-

---

१ क कुण्डलितः ख. ग. पाठ.। २ चकार ख नास्ति।
३ 'दोषाच्च' इत्यन्तः क पाठ'। ४ क. कुण्डलितो ग. पाठ।

त्यत्र लुग्विकरणपरिभाषाऽनुग्रहाय परसाहचर्यस्यैवाश्रयणमिति बोध्यम् । 'नुदविदोन्दत्रे'त्यत्रापि 'विद्लृ लाभे'इत्यस्य तौदादिकस्यैव भोगप्रत्यययोर्वृत्तिसम्भवेन तस्य 'वित्तो भोगे'तिसूत्रे ग्रहणेन तक्रकौण्डिन्यन्यायेनाऽत्र तस्याऽग्रहणे, परसाहचर्येण रौधादिकस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम्) ।

वस्तुतस्तु पूर्वोत्तरसाहचर्येणाऽभ्यस्तादपि परस्याऽनादिष्टझेरेव ग्रहणेन दोषाऽभावात् । 'सुट् तिथारि'तिव'ज्झेर्जुसि'त्यत्रेकारस्योच्चारणाऽर्थत्वेन 'झ'मात्रस्य स्थानित्वेनाऽल्विधौ स्थानिवत्त्वनिषेधादन्तेर्झत्वाऽभावेनाऽदोष इत्यन्ये । 'तन्वन्ती'त्यत्रेडागमस्तु न । बहिरङ्गतया यणोऽसिद्धत्वादिति बोध्यम् ।

'न[2] च तदाश्रयणे विधिग्रहण किमर्थम् ? । पूर्वस्माद्विधिरित्यर्थलाभार्थमि'त्यादिना सप्रपञ्च तत्प्रयोजनानि व्याख्याय, 'पूर्वस्येति सम्बन्धसामान्याऽर्थकषष्ठ्यैव सिद्धे पुनर्विधिग्रहण व्यर्थमि'त्याशङ्क्य, 'विधिमात्रे = शास्त्रीयेऽशास्त्रीये च स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । वाय्वो' । 'लोपो व्योर्वली'ति लोपो मा भूदि'त्युक्त्वा 'अस्ति प्रयोजनमेतत् ? । किं तर्हीति । 'अपरविधाविति तु वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? । स्वविधावपि स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । कानि पुन स्वविधौ स्थानिवद्भावस्य प्रयोजनानि[3] ? । आयन्नासन्नि'ति भाष्याऽसङ्गति. । 'बेभिदिते'त्यादीनामस्मिन् न्यासेऽसिद्धेरिति वाच्यम् । तत्रापि पञ्चमीसमासे बाधकाऽभावात् ।

---

१ 'अभ्यस्तस्यापि भावरूपादेशाऽनपहृतविकरणकाऽभ्यस्तग्रहणमि'त्यप्यतिक्लिष्टम् । तस्मात्पञ्चमीसमास एवोचित. । (परे त्वीदृशसाहचर्याश्रयणाऽपेक्षया पञ्चमीसमासाश्रयणे गौरवाऽभाव । ईदृशसाहचर्यस्य दुर्ज्ञेयत्व च') इति क पाठ ।

२ 'अत एव विधिग्रहण किमर्थम्' ख. ग पाठ ।

३ इत पर—'आयन्' 'आसन्नि'ति भाष्योक्त सङ्गच्छते । अन्यथा 'बेभिदिते' त्यादीनामस्मिन्न्यासेऽसिद्धत्वेनाऽसङ्गतिः स्पष्टैव' इति ख ग. पाठः ।

न्यासान्तर तु स्वविधेरपि संग्रहायेति स्पष्टमेव । अत्रत्यकैयटस्य तु प्रमाद इति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् ।

'तन्वन्ती'त्यादाविट् तु न । उकारवृत्त्यार्द्धधातुकत्वस्याऽल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाऽभावात् । स्पष्टा चेयं रीति'र्भोभगो' इति सूत्रे भाष्ये इति तत्रैव सूत्रे निरूपितम् । अधिक भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् ।

([1]अस्मदुक्तरीत्या साधने तु पञ्चमीसमासाऽऽश्रयण व्यर्थमेव । न च निमित्ताऽपेक्षया परत्वविज्ञानात्तत्सिद्धि., अकारलोपाऽऽदेर्निमित्त ह्यार्धधातुकादि, न च तस्मात्परस्य विधि , किन्तु तस्यैवे'ति कैयटोक्तरीत्या निर्वाह इति वाच्यम् । 'तत्तर्हि वक्तव्यम् ? । न वक्तव्यम् । 'पूर्वविधावि'-त्येव सिद्धम् । कथम् ? । पूर्वग्रहणेन नाऽऽदेशोऽभिसम्बध्यते– कुत' पूर्वस्मात् ? । आदेशादिति । कि तर्हि ? । निमित्तमभिसम्बध्यते' इत्युत्तरभाष्येऽणावधित्वेनाऽऽदेशस्यैव सम्बन्ध इत्यभिप्रायेणैव न्यासा-ऽन्तरप्रवृत्तिरित्यर्थस्य स्पष्टतयाऽभिधानात् ।

निमि[2]त्तस्याऽवधित्वेनाश्रयणे यणाद्यादेशनिमित्ताऽन्त्यादेः पूर्वस्य धात्वादेराडादिरूपे कार्ये कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावस्य पूर्वविधावितिन्यासेऽपि सिद्धत्वेन, न्यासाऽन्तरेऽप्रवृत्त्यापत्तेश्च । किञ्चाऽपरविधावितिन्यासे निमित्ताऽपेक्षया परत्वविज्ञाने, 'बाभ्रवीय' इत्यादौ 'हलस्तद्धितस्ये'ति यलोपेऽवादेशस्य स्थानिवत्त्वापत्ति । न च 'न पदान्ते'ति निषेध । स्वर-दीर्घयलोपेषु लोपाऽजादेशस्यैव स्थानिवत्त्वनिषेधात् । अभावाऽतिदेश-स्याऽनुपदमेव विधिग्रहणेन सिद्धान्तितत्वात्, 'स्थानिनि सति यन्न, तदा-देशेऽपि ने'त्यभावाऽतिदेशाऽऽकारात् , 'यो[3]ऽत्राऽश्रीयते नाऽसावादेशो, यश्चादेशो, नाऽसावाश्रीयते' इतिभाष्योक्तरीत्या न निर्वाह । अत एव

१ इत आरभ्य 'असङ्गततापत्ति' (४५५ पृष्ठे) इत्यन्त क. कुण्डलित ख ग पाठ ।

२ 'निमित्तस्य' इत्यारभ्य 'अप्रवृत्त्यापत्तेश्च' इत्यन्त' क ग पाठ ।

३ 'योऽत्र' इत्यारभ्य 'न निर्वाह.' इत्यन्तः क. ग पाठ ।

'पटयती'त्यादौ वृद्ध्यभावसिद्धि. । न च 'अपरविधा'विति न्यासे, आदेशाऽपेक्षया परत्वविज्ञाने 'नैधेय' इत्यसिद्धि, अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन 'द्व्यच' इति ढगनापत्ते, न ह्ययमादेशाऽपेक्षया परस्य कस्य चिद्विधिरिति वाच्यम् । निमित्ताऽपेक्षया परत्वविज्ञानेऽपि, दोषस्य तदवस्थत्वात् । 'परदेशे जायमानत्वेन परसम्बन्धिविधित्वमि'ति तूभयो समम् । एतेन 'मथितमाचष्टे मथित्, ततष्ठकि, काऽऽदेशाऽभावाऽर्थं पञ्चमीसमास आवश्यक' इति निरस्तम् । 'अपरविधा'विति न्यासे आदेशस्य, निमित्तस्य वाऽवधित्वेऽपि, लोपात्, तन्निमित्तभूतणिच एव वाऽपरस्य विधिसत्त्वेन स्थानिवद्भावाऽनापत्त्या, कादेशसहितरूपस्यैव भाष्यकृत इष्टत्वाऽनुमानात् ।

किञ्च[1] 'पूर्वस्ये'ति सम्बन्धसामान्यषष्ठ्या स्थानित्व निमित्तत्व-सम्बन्धवत्कर्मत्वस्याऽपि ग्रहणे, 'पूर्वकर्मकविधा'वित्यर्थेन 'आयन्नि'त्यादीना सिद्धौ, वार्त्तिकाऽऽरम्भस्यैवाऽसङ्गतताऽऽपत्ति.) ।

ननु पञ्चमीसमासाऽङ्गीकारे 'प्रविगणय्ये'त्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादयादेशो न स्यात् । 'वचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृतव्यवधाने प्रवृत्ति'[2]रि'ति तु न । 'प्रशमय्ये'त्यादौ चारितार्थ्यादिति चेन्न[3] । 'निष्ठायां सेटी'ति[4]-सेड्ग्रहणेन तदनित्यत्वेनाऽदोषात् । तथाहि—तत्र 'सेटी'तिपद नाऽनिड्व्यावृत्त्यर्थम् । णिजन्तात्तदभावात्[5] । न च ज्ञपे. 'सनीवन्तर्धे'-तीड्विकल्पात् 'संज्ञपित' इत्यादौ 'यस्य विभाषे'तीण्निषेधे[6] सम्भवतीति वाच्यम् । 'यस्य विभाषे'त्यत्रैकाच इत्यनुवृत्ते । अन्यथा 'तनिपतिदरिद्राती'ति सनि विकल्पितेट्त्वेन 'दरिद्रित' इतीण्न स्यात् । 'वा दान्त'-

---

१ 'किञ्च' इति ख. ग पाठ ।

२ 'प्रवृत्तिरिति चेन्न' ग. पाठ । ३ अत्र 'इति चेन्न' इति ग नास्ति ।

४ 'ननु निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणात्तदनित्यम् । तथाहि' ख ग पाठ ।

५ 'णिजन्तात्तदसम्भवात्' ख ग. पाठः । ६ 'निषेध' ख. ग पाठः ।

सूत्रे 'ज्ञप्ता' इति निपातनेनेडभावस्यैव, णिलोपस्याऽपि निपातनाच्च । तस्मात्तद्योगविभागेन कालाऽवधारणार्थम्—'इटि कृते एव णिलोपो, न तु तत प्रागि'ति । अन्यथा 'कारितमि'त्यादौ [1]परमपीट बाधित्वा नित्यत्वाण्णिलोपे, 'एकाच उपदेशे' इतीण्निषेध. स्यात् । पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वे त्वप्राप्त एव निषेध । णिचा व्यवधानात् । तस्मात्सेट्ग्रहणमनित्यतां ज्ञापयति । ([2]इति चेन्न । सेट्ग्रहणेन लाघवात्तद्भावस्यैव ज्ञापयितुमुचितत्वात् । अपि च सूत्रे पूर्वग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्ति । षष्ठीसमासेन पूर्वस्य, पञ्चमीसमासेन स्वस्य, परस्य च विधौ स्थानिवद्भावस्य प्राप्तत्वेन, 'विधावि'त्येव सिद्धे । पूर्वशब्दश्च व्यवहिताऽव्यवहितसाधारणस्तवाऽपि । अतिप्रसङ्गस्त्वनित्यत्वेन त्वयेव, मयाऽपि सुपरिहर इति दिक्) ।

वस्तुत 'एकाच उपदेशे' इत्यत्र विहितविशेषणपक्षे-'सेटी'ति चिन्त्यप्रयोजनमेवेति बोध्यम् । [3]तदा तु 'प्रविगणय्य'ति भाष्योदाहरणादेव तदनित्यत्व बोध्यम् ।

([4]पूर्वत्रासिद्धे नेति । अतिदेशदृष्ट्या त्रिपाद्या असिद्धत्वेन न्यायसिद्धमिदम् । तस्य दोष इति । 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगविभागेन एतदपि तथेति भाव) ।

संयोगादिलोपेति । तक्षिरक्षिभ्या ण्यन्ताभ्या क्विपि लोपाऽभावार्थम् । लत्वे—'निगाल्यते' । न चाऽत्र णिलोपात्पूर्वम् ([5]अन्तरङ्गत्वात्) लत्वम् । सपादसप्ताध्यायीस्थकार्यप्रवृत्तियोग्यतयाऽ[6]प्रवृत्ते । न च स्थानिवद्भा-

---

१ 'परमपीट बाधित्वा नित्यत्वात्' इति ग नास्ति ।

२ 'इति चेन्न' इत्यारभ्य 'इति दिक्' इत्यन्त क. कुण्डलित ख. ग पाठ. ।

३ 'तदा तु' इत्यारभ्य 'बोध्यम्' इत्यन्त क पाठ ।

४ क ख नास्ति । ग पाठ । ५ क नास्ति ।

६ 'अकृतव्यूहपरिभाषयाऽप्रवृत्ते.' ग पाठ ।

देश.। अल्विधित्वात्। प्रत्ययलक्षणन्तु नियमाऽर्थम्। एवं 'प्लायते' इत्यपि 'अयतावि'त्यस्योपसर्गविशेषणत्वे[1] फल बोध्यम्।

णत्वे—'माषवपनी'[2]। ङीबुत्पत्ते· प्राक् समासे समासरूपप्रातिपदिकान्तत्वाण्णत्व प्राप्तम्, 'यस्ये'ति लोपस्य स्थानिवत्त्वेन नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाऽभावान्न।

केचित्तु[3] 'णत्वग्रहण व्यर्थम्, बहिरङ्गतयाऽल्लोपस्याऽसिद्धत्वादि[4]'ति। तन्न। पूर्वपदाऽऽक्षिप्तसमासरूपप्रातिपदिकान्तस्य तेन णत्वविधानेन, तस्याऽपि पूर्वपरोभयसाऽपेक्षत्वेन, समासत्वज्ञानसापेक्षत्वेन च समत्वादिति वार्त्तिकाऽऽशय। 'निगाल्यते' इत्यत्राऽपि नाऽसिद्धत्वम्। 'नाऽजानन्तर्ये' इति निषेधा'दित्यन्ये (—इति दिक्[5])।

नलोपः।

'विशेष्यमन्तस्येत्यस्य 'ने'त्येतदविभक्तिकम्।
तथैव प्रातिपदिकेत्येतत्पदविशेषणम्॥'

—इत्याशयेनाऽऽह—नेतीत्यादि[6]। सौत्रत्वात्तल्लोप., न तु षष्ठी-

---

१ 'उपसर्गस्यायतिविशेषणत्वे' ग पाठ।

२ 'माषवपनी। ङीबुत्पत्ते. प्राक् समासोऽत्र कर्त्तव्य। अन्यथा समासरूपप्रातिपदिकान्तत्वाऽभावाण्णत्व न प्राप्नुयात्। इह 'यस्ये'ति लोपस्य स्थानिवत्त्वेन, नकारस्य प्रातिपदिकान्तत्वाऽभावाण्णत्वं न' इति ख ग पाठ।

३ 'वस्तुतो णत्वग्रहणम्' इति ग पाठ.।

४ 'अल्लोपऽस्यासिद्धत्वात्। इद च 'प्रतिरन्त' इत्यत्र भाष्ये ध्वनितमिति शब्दकौस्तुभे स्पष्टमिति दिक्' ग. पाठ।

५ 'इति दिक्' इति क ग नास्ति।

६ 'प्रातिपदिकेत्यादि' ग पाठ।

तत्पुरुषयोः पूर्वपदे । असामर्थ्येन समासाऽसम्भवात् । 'तदन्तस्ये'ति षष्ठीतत्पुरुषः । यदि तु 'ने'त्यनेन पदं विशेष्यते, तदा विशेषणेन[1] तदन्तविधौ लब्धेऽन्तग्रहणं[2] 'पदस्ये'त्यस्य वैयधिकरण्येनाऽन्वये तात्पर्यग्राहकमिति भाष्यकृत इति हलन्ते निरूपयिष्यामः ।

विभाषा ङि । 'नपुंसकाच्चे'ति विहितः शी इह गृह्यते, न तु 'जश्शसोः शिः' । तस्य सर्वनामस्थानत्वेन तस्मिन् भत्वाऽसम्भवात् ।

प्रकारार्थमिति । प्रकारः—सादृश्यम् । तच्च सुप्त्वेन[3] । 'मांस्पचनी'त्यादावपि 'न लुमते'ति निषेधाऽनित्यत्वाच्छसादिपरत्वं बोध्यम् ।

अत्र 'सुप्रभृतिष्वि'ति वाच्ये, 'शस्प्रभृतिष्वि'त्युक्त्याऽन्यत्र[4] क्वचिदेव प्रवृत्तिर्बोध्यते । अत एव पत्, हृत्-निशां ग्रहणं चरितार्थम् । तेषां द्विविधानामपि कोशसिद्धत्वेन, तत्र व्यवस्थाऽर्थताया एव वक्तव्यतया, प्रत्ययमात्रे प्रवृत्तौ तस्या असम्भवेन,[5] तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव[6] ।

प्रकाराऽर्थत्वे प्रमाणमाह—भाष्ये इति । तत्र हि 'शस्प्रभृतिष्वि'त्युच्यते, अशस्प्रभृतिष्वपि दृश्यते, 'शलादोषणी' 'ककुदोषणी याचते महादेव' इत्युक्तम् । आद्यस्याऽध्रिगुप्रैषे पठ्यमानस्य शलाकाऽऽकारे दोषणी इत्यर्थः । छान्दसः कादिलोपः । एतेन 'दोषेत्यकारान्तस्य दूषणवाचिनो दोषन्नादेश' इत्यपास्तम् ।

तेन पद्भिरिति । एतेन[7] कोशस्थपदादीनां पादाद्यादेशत्वे, पादादिभ्यः पृथक् पदादिवचनं तत्र व्यर्थम् । न हि स्थान्यादेशयोः पृथगुपा-

---

१ 'विशेषणत्वेन' क पाठः ।

२ 'अन्तग्रहणं स्पष्टार्थम्' ख. पाठः ।

३ 'प्रत्ययत्वेन' ख पाठः । ४ 'अन्यत्र प्रत्यये क्वचिदेव' ख. पाठः ।

५ 'प्रत्ययमात्रे एवावश्यकतया' ख पाठः ।

६ 'स्पष्टमेवेति दिक्' ख ग. पाठः । ७ 'न च' ख ग पाठः ।

दाने प्रयोजनमस्ति। स्थान्युपादानेनैव तदर्थाऽभिधानसमर्थाऽऽदेशस्याऽप्यर्थबोधनात्[1]। अत एव नसाद्यादेशाना कोशेऽनुपन्यास' इति[2] परास्तम्। भिन्नत्वेऽपि[3] 'तृज्वत् क्रोष्टु'रितिवद्व्यवस्थाऽर्थमस्याऽऽवश्यकत्वेन, सौ परतो हृदादीनां प्रयोगार्थं प्रकारार्थत्वस्याऽऽवश्यकत्वात्। स्पष्ट चेद समासकौमुद्यां 'वा शोकष्यञ्रोगेष्वि'ति सूत्रे।

ननु कोशे पदादय शब्दपरा। वाच्यवाचकयोरभेदोपचाराच्च[4] प्रसिद्धार्थपदोपस्थितोऽर्थेनाऽभेदाऽन्वय[5]। अर्थपरत्व तु न सम्भवति। इत पूर्वं शक्तिग्रहाऽभावात्। एव चैकशेषप्राप्तिरेव न। अभेदश्च वाच्यवाचकभावमादाय पर्यवस्यतीति कोशादे शक्तिग्राहकताऽपि सङ्गच्छते[6]। एवं च नाऽत्र क्षति प्रकारार्थत्वाऽभावेऽपीति चेन्न। कोशे तेषामर्थपरत्वात्। शक्तिग्रहस्तु पदत्वहेतुकानुमानेन सामान्यत एव पदप्रकारक.। एवञ्च[7] 'विष्णुपदार्थाऽभिन्न कृष्णपदार्थ' इति क्रमेण बोध। 'विनायको विघ्नराज' इत्यादौ द्वन्द्वविषये 'एते विनायकपदार्थाऽभिन्ना' इति बोध। सर्वपर्यायद्वन्द्ववति कोशे 'एते पदार्था अभिन्ना' इत्यध्याहारेण बोध.। 'एतत्

---

१ 'प्यर्थंबोधनेन तदनुपादानेऽपि क्षत्यभावात्' ग पाठ'।

२ 'इति वाच्यम्' ख. पाठ।

३ 'भिन्नत्वेऽपि' इति क नास्ति।

४ 'अभेदोपचाराच्चाऽभेदान्वय' ग पाठ'। ५ 'पदोपस्थापितार्थेन' ख. पाठ।

६ 'ग्राहकतापि सङ्गच्छते। यद्वा पदादय तत्तत्पदमात्रप्रकारकार्थबोधका। सूत्रञ्चाऽभिव्यक्तेतिन्यायेन हृदयस्वादिना हृदयाद्यर्थकानामेव व्यवस्थापकम्। तथा च प्रकारार्थत्वस्य कथमेतत्प्रयोजनमिति। तन्न। तस्य न्यायस्य विशिष्टरूपोपादानविषयत्वेन, पदकार्यविषयत्वेन चाऽत्राऽप्राप्तेरित्याहु.।' इति ग पाठ।

७ 'एवञ्च', इत्यारभ्य 'इत्याहुरिति दिक्' (४६१ पृष्ठे) इत्यन्तः क. पाठः।

पदममुकवाचकमि'ति शक्तिग्रहस्तु स्वस्वप्रसिद्धपदार्थमादाय तत्तत्पुरुषस्याऽनियत.। पश्चान्मनसैव। आदावेव वा। अत एव तृतीयाध्यायतृतीयपादे शङ्करभगवत्पादैरुद्गीथाधिकरणे 'सामानाधिकरण्य चतुर्द्धा, अध्यासाऽपवादैकत्वविशेषणत्वैरि'त्युक्त्वा, एकत्वे—'द्विजोत्तमो ब्राह्मणो भूदेव' इत्युदाहृत । नेद लौकिकवाक्यम्। तत्रैकेनैव विवक्षिताऽर्थसमर्पणाच्छब्दद्वयोच्चारणवैयर्थ्यस्याऽग्रे तैरेवोक्तत्वात्। तस्मात्कोशवाक्यमेवैतत्। तच्च तस्याऽर्थपरत्वे एव सङ्गच्छते। (अत एव 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे' इति सूत्रे 'सामान्यवचनमि'त्यस्य प्रत्युदाहरणं भाष्ये—'अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये विहव्ये, एतानि तेऽघ्न्ये नामानी'ति दत्तम्। अन्यथैकार्थबोधकत्वरूपसामानाधिकरण्यस्याऽप्यत्राऽभावात्तदसङ्गति स्पष्टैव)।

एकशेषस्तु न। तथा सति तत्तच्छब्दस्वरूपस्य सम्यग्बोधाऽनापत्तेः। कोशस्य चाऽनेकशब्दाना स्वरूपबोधनपूर्वक तेषामेकार्थबोधने तात्पर्यात्। एतदेवाऽभिप्रेत्योक्त-'भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो, नैकशेषो, न सङ्कर' इति।

'उक्तलिङ्गभेदाख्यानाय 'ख नभ श्रावणो नभा' इत्यस्य स्थाने 'खश्रावणौ तु नभसी' इति न कृतम्। 'विष्णुर्नारायण कृष्ण' इत्यादौ स्वरूपभेदाऽऽख्यानायैकशेषो न कृत' इति तदर्थ'। अत एव 'यत्तदेतेभ्य' इत्यादौ पाणिनिनैकशेषो नाऽकारि। 'कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्ताना क्रमाद्दते' इत्यस्य 'अनुक्ताना—स्थानान्तरेऽनिर्दिष्टाना भिन्नलिङ्गाना द्वन्द्व, एकशेषश्च न कृतोऽन्येषान्तु कृत एव, यथा'ऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नरा' इति। तथा 'मातापितरा'विति, 'पितरौ' इति चैकशेष। भिन्नलिङ्गानां, भिन्नस्वरूपाणामपि। 'विरूपाणामि'ति च तत्र प्राप्ति.। एव भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूप सङ्करोऽपि न कृत। पूर्वपरत एकलिङ्गानां मध्ये भिन्नलिङ्ग इति न कृतमिति यावत्। यथा 'स्तव. स्तोत्रं नुति स्तुतिरि'त्येव

१ क कुण्डलित. पाठ।

२ 'स्थानान्तरनिर्दिष्टानाम्' इति क. पाठ.। स त्वशुद्ध।

कृतं, न तु 'स्तुति स्तोत्र स्तवो नुतिरि'ति। 'क्रमाहृते' इत्यस्य 'वर्गो पृथ्वी-पुरक्ष्माभृद्वनौषधी'त्याद्युदाहरणम् । तत्र द्वन्द्वसङ्करौ कृतावेवेति स्वामी' त्याहुरिति दिक् ।

([1]शास्त्रस्य च न पदपरेषु प्रवृत्ति । 'उभादि'त्यादिनिर्देशात् । न चाऽत्र संज्ञात्वम् । आधुनिकसङ्केताऽभावात् । 'अभिव्यक्ते'ति न्यायोऽप्यत्र नास्ति । अपदकार्यत्वात् । अत एव सर्वनामसञ्ज्ञायां सञ्ज्ञाप्रतिषेधो वार्त्तिककृताऽऽरब्धः । एव च नाऽत्र क्षति प्रकाराऽर्थत्वाऽभावेऽपीत्यरुचे-राह—आसन्यमिति) ।

भाष्यादिति । 'ककुद्दोषणी' इति पूर्वोक्तादेवेत्यर्थ । न चाऽत्र प्राण्यङ्गत्वादितरेतरयोगाऽभावेन, समाहारद्वन्द्वे, एकशेषे च कृते भाष्य सुयोजमेव, एतस्य केवलस्य नपुंसकत्वाऽभावेऽपीति वाच्यम् । अल्पा-ऽच्तरत्वेन दोःशब्दस्य पूर्वनिपाताऽऽपत्ते ।

[2]किञ्च तदन्ते आदेशो दुर्लभ , विशेष्याऽसन्निधानात्। सत्यपि तस्मिन् सम्पूर्णस्याऽऽदेशाऽऽपत्ति.। निर्दिश्यमानस्य कस्याऽप्यभावात्। स्थानिना-माक्षेपेणेव लाभात् । न चाऽवयवाऽनन्यत्वात्सिद्धि । 'शस्प्रभृतिष्वि'-त्युक्त्या तत्प्रकृतिभूतानामेवाऽऽदेशौचित्यात् । तस्मात् 'ककुदि'ति पृथक्-पदम् । ध्वनितं चैतत्कैयटेन 'ककुदि'त्येतद्रहित 'दोषणी याचते'इति प्रतीक गृह्णता । 'शला दोषणी'त्यत्राऽपि भिन्ने पदे । दक्षिणं दोरिति— 'तमुपाद्रवदुद्यम्ये'ति पूर्वपादघटकोद्यम्येत्यनेन कर्मतयाऽन्वेति ।

दोषं तस्येति । दोष=हस्त, दूषण च, भजत इति तदर्थ. । 'दो-र्दोषा च भुजो बाहुरि'तिनिघण्टौ दर्शनात्[3]स्त्रिया भागुरिमते टाबित्याहु. ।

---

१ क ग. नास्ति ।

२ 'किञ्च' इत्यारभ्य 'औचित्यात्' इत्यन्त पाठो ग. नास्ति ।

३ 'स्त्रियामपि' ख ग. पाठ ।

द्व्योरह्नोरिति। 'तद्धितार्थे'ति समास । 'कालाट्ठञ्'। 'द्विगोर्लुगि'ति लुक्। 'राजाह' इति टच्। अह्नादेश ।

सङ्ख्यावि। 'सायेभ्य' इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणमुत्तरपद इत्यस्याऽधिकृतस्य षष्ठ्यन्तत्वलाभाय। (पूर्वशब्दो हि 'भीमो' 'भीमसेन' इतिवत्पूर्वपदार्थक.)। तदेतद् ध्वनयन्नुदाहरति—द्व्यह्नीति। एतेनोत्तरपदाऽधिकारबाधे मानाऽभावात्, 'न लुमते'त्यनित्यत्वस्य कृतत्वाच्च, 'व्यह्नस्थित' इत्येवैतदुदाहरणमिति ('व्यह्नी'त्युदाहरण चिन्त्यमिति) परास्तम्।

अह्न साय इति। स्यतेर्घञि अवसानवचन 'साय'शब्द'। 'सङ्ख्याविसाये'ति ज्ञापकादेकदेशिसमास'।

विश्वपा इति। 'विश्व पाती'ति विग्रहे 'आतोऽनुपसर्गे' इति के प्राप्ते, वाऽसरूपन्यायेन क्विप्।

दीर्घाज्जसि च। चकाराद्चीत्यनुवृत्ति। यत्तु 'दीर्घाच्छसी'त्येव सूत्र्यताम्। 'दीर्घाच्छस्येवे'ति च नियम। एवं च चकारो न कार्य[3]। 'ने'ति च नाऽनुवर्त्तनीयमिति महल्लाघवमि'ति। तन्न। 'दीर्घादेव शसी'ति विपरीतनियमाऽऽपत्ते।

न्याय्यत्वादिति। जसि पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः।

[ननु अक्पदोपस्थापिताऽऽकारादीनामण्त्वेन (अण्पदोच्चारणेन तेषामप्युच्चरितत्वेन च) तैरणुदित्सूत्रबलाद्दीर्घादीनामुपस्थानेऽपि, तेषामक्

१ ग पाठः।

२ क कुण्डलित ख ग पाठ।

३ 'न कर्त्तव्य' ख पाठ।

४ 'इत्यर्थ' इत्यन्तोऽय क. पाठ।

५ क पुस्तके मसीलेपेन निस्सारितोऽयम् 'विरोध इति मतेनेदम्' (४६३ पृष्ठे) इत्यन्तो ग्रन्थ'। ख ग तु वर्त्तते।

६ ग. नास्ति। ख पाठ।

पदोत्तरषष्ठ्या स्थानित्वबोधे मानाऽभाव । प्रत्ययाना प्रकृतिवृत्त्युपस्थाप्ये एवाऽन्वयात् । सवर्णिना प्रकृतवाक्यघटकपदजन्यपदार्थोपस्थितिविषयत्वाऽभावेन शाब्दबोधविषयत्वस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च । तथा चाऽणुदित्सूत्रे भाष्यम्-'ऋगि'त्युक्ते संपाठमात्र गम्यते' इति । अस्य भाव — 'ऋचं वद' 'ऋक्पठ्यतामि'त्यादौ शब्दानुपूर्वीरूपाया 'अग्निमीळे' इत्यादिकाया ऋच एव कर्मत्व प्रतीयते, न तु तदर्थस्येति । न च 'द्विरेफमानये'-त्यादौ द्विरेफपदोपस्थितभ्रमरपदेनोस्थितषट्पदस्य द्विरेफपदोत्तरद्वितीयया कर्मत्वबोधवदत्राऽपि भविष्यतीति वाच्यम् । अनयैवाऽनुपपत्त्या तत्र 'द्विरेफ'पदेन स्वशक्य-वाच्यत्वसम्बन्धेन षट्पदस्यैवोपस्थितेर्नव्यैरङ्गीकारात् । तथा च दीर्घेषु प्राप्तेरभावाद्व्यर्थो निषेध इति चेन्न । अस्मादेव ज्ञापकात्प्रत्याहारपदानां तद्वाच्यवाच्ये लक्षणाऽङ्गीकारात् । न चैव ह्रस्वादीना शक्त्या, दीर्घादीना लक्षणयोपस्थितौ, युगपद्वृत्तिद्वयविरोध इति वाच्यम् । तस्याऽदोषत्वात् । अत एव 'गङ्गाया मीनघाषावि'त्यादितोऽपि बोध । ह्रस्वानामपि तद्वाच्यवाच्यत्वेन लक्ष्यतावच्छेदकाऽऽक्रान्तत्वाच्च । न च ह्रस्वस्य ह्रस्ववाच्यता कथम्, अभेदे तदयोगादिति वाच्यम् । पुरुषभेदादिना भेदमादाय सवर्णत्ववत्तस्याऽप्युपपत्ते. । यत्तु 'स्ववाच्यसवर्णित्व लक्ष्यतावच्छेदकमि'ति । तन्न । 'पुगानमि'त्यादौ 'पुम. खय्यम्परे' इत्याद्यापत्ते. । [1]अन्ये त्वस्मादेव ज्ञापकात्सति तात्पर्यग्राहके क्वचित्प्रकृतिवृत्तिप्रयोज्योपस्थितविषयेऽपि प्रत्ययाऽन्वयस्य, समभिव्याहृतपदप्रयोज्योपस्थितिविषयस्य च शाब्दबोधविषयत्व ज्ञाप्यते । एव च द्विरेफपदेऽपि न लक्षणा । वार्त्तिककृता तूक्ताऽनुपपत्त्यैव जातिग्रहणमाश्रित्याऽणुदित्सूत्रेऽण्ग्रहणं प्रत्याख्यातमिति दिक् । न्याय्यत्वादिति । परत्वेनेत्यर्थ । 'परस्परलब्धाऽवकाशयोरेकत्र प्रवृत्तिमात्र विरोध' इति मतेनेदम्] ।

---

१ 'अन्ये तु' इत्यारभ्य 'न लक्षणा' इत्यन्तोऽय पाठो ग नास्ति ।

धातो. किं, हाहानिति । गन्धर्वविशेषवाच्यव्युत्पन्नं प्रातिपदिकम् । यदि तु 'हा' इति शोकव्यञ्जकशब्दं जहातीति 'हाहा' इत्ययमपि क्विबन्तो[1], विजन्तो वा क्रियाशब्द , तदा–अकारेण सह वर्त्तते इति साः, तान् 'सानि'ति प्रत्युदाहरण बोध्यम् ।

अपरे तु 'क्त्व ' 'श्र ' इत्यादिसिद्ध्यर्थम् 'आतोऽनाप इति वक्तव्यमि'ति वार्त्तिककृतोक्तम् । भाष्यकृता च[2] 'हलः श्र' इत्यादिनिपातनेन, योगविभागेन वा तत्सिद्धिमाश्रित्य प्रत्याख्यातम् । एवं च 'सा'शब्दादेर्यद्यभिधानं, तदा योगविभागेन लोप' सूत्रकृत इष्ट एवेत्येव युक्तम् ।

सूत्रे धातुग्रहण 'खट्वा' इत्याद्याबन्तनिवृत्त्यर्थमेव । भाष्यवार्त्तिककृतोरज्ञानकल्पनाऽपेक्षया ईदृशाऽर्थकल्पनस्यैवौचित्यात् । अत एव 'हाहा'-शब्दस्याऽव्युत्पन्नत्वेऽपि योगविभागेनाऽऽतो लोप इत्युक्त मुकुटेन ।

([3]आबन्तप्रकृतिकाऽऽचारक्विबन्तेभ्य कर्त्तृक्विप्तु अनभिधानान्न भवतीति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम्) । अत एव 'प्रथमयोरि'तिसूत्रस्थभाष्यं सङ्गच्छते । तत्र हि 'पररूपं बाध्यसामान्यचिन्तया दीर्घमात्रस्य बाधकमि'ति पक्षे 'रामानि'त्यादिसिद्ध्यर्थम् , 'अतो दीर्घ' इति 'सुपि चे'ति चा[4]ऽनुवर्त्तमाने, 'बहुवचने झल्येदि'ति सूत्रे 'बहुवचने' इति योगविभागेन पररूपबाधकं दीर्घं विधाय, 'रामाणामि'त्यादावनेन दीर्घे परत्वात्कृते'ऽग्नीनामि'त्यादौ सावकाशस्य नुटोऽप्राप्तिमाशङ्क्य, 'ह्रस्वनद्याप' इति सूत्रे 'आज्जसेरि'त्यत आद्ग्रहणाऽनुवृत्त्या समाधाय, 'कीलालपामि'त्यादौ नुड्विधायके 'आतो धातोरि'त्यनुवर्त्त्य, लोपेन नुड्बाधकेन[5] समाहितम् ।

---

१ 'क्विबन्त ' इति क पाठ ।

२ 'भाष्यकृता च तत् 'हल श्र ' इति ख पाठ ।

३ क कुण्डलित ख पाठ ।

४ 'बाऽनुवर्त्तमाने' ख पाठ ।

५ 'नुड्बाधनेन' ग पाठ ।

तुड्विधायके आब्ग्रहणं च न कार्यमिति तदाशय । अधात्ववयवा- ऽऽकारान्तहाहादीनां लोपाऽभावे तु तदसङ्गतिः स्पष्टैवेत्याहु ।

क्त्वः श्न इति । 'क्त्व इट्' 'श्नः शस्येत्त्वमि'त्यादिप्रयोगस्थान्युदा- हरणान्यत्र । एतेन'आचारक्विबन्तात्कर्त्तरि क्विपा प्रयोगाणामुपपत्तौ, योगविभागो व्यर्थ' इति परास्तम् । 'क्त्वाप्रत्ययस्येडि'त्यर्थे साधुत्वाऽन्वा- ख्यानाय तदावश्यकत्वात् । आचारक्विबन्तस्य[1] भाष्ये क्वाऽप्यनुपन्यासेन, तेभ्य· कर्त्तृक्विपोऽनभिधानस्यैव लाभाच्च ।

शेषो घि । 'यू स्त्र्याख्या'वित्यतो 'यू' इति, 'ङिति ह्रस्वश्चे'त्यतो 'ह्रस्व' इति चाऽनुवर्त्तते । वचनविपरिणामेनाऽन्वय[2] । 'शेष' इत्यस्याऽर्थमाह— अनदीत्यादि । तदन्तमिति । अनुवृत्तयुभ्यामसखीतिपर्युदासलभ्यस्य[3], शेषपदोपस्थाप्यस्य वा विशेषणात्तदन्तलाभ इति भाव. ।

सखिवर्जमिति । 'सखिभिन्नावयवावि'ति वर्णसंज्ञापक्षेऽर्थो, न तु 'सख्यवयवभिन्नावि'ति । तेना'ऽतिसखिने'त्यादिसिद्धि । 'सखिभिन्ना'- विति तदन्तपक्षे । न चाऽऽद्ये 'कृत सख्ये'ति वाक्ये सञ्ज्ञाऽऽपत्ति· । पर्यु- दासेन तद्भिन्नप्रातिपदिकान्त्येवर्णस्यैव ग्रहणादिति भाव । पर्युदस्यमान- समर्पक'सखि'शब्देन तदन्तविधिस्तु दुर्लभ. । विशेष्याऽसन्निधानात् । शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तविधिस्तु न, नियामकाऽभावात् । तस्याऽति- प्रसक्तत्वाच्च । कार्यकालपक्षेऽङ्गरूपविशेष्यसन्निधानेऽपि, नन्वैकार्थीभावा- ऽऽपन्नस्य[4] तदन्वयो वक्तुमशक्य ।([5]अत एव 'सुसखेरि'त्यादि सिद्ध्यति) इति ध्येयम् ।

---

१ 'आचारक्विबन्तस्य भाष्ये' क पाठ । 'आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्त्तृक्विबन्तस्य' ख पाठ । 'क्विबन्तप्रकृतिककर्त्तृक्विबन्तस्य' ग. पाठ· ।

२ 'विभक्तिविपरिणामेन' ख ग. पाठ ।

३ 'युभ्या शेषस्य विशेषणात्' ग. पाठ ।

४ 'आपन्नस्य निष्कृष्य तदन्वयो' ख. ग पाठ· । ५ क. कुण्डलितो ग पाठः।

ननु 'यस्येति चे'ति सूत्रे भाष्ये[1]'इवर्णस्य ईति किमुदाहरणमि'त्युक्त्वा, 'दाक्षी' इत्यादीना सवर्णदीर्घेणाऽन्यथासिद्धि निरूप्य, इद तर्हि 'अतिसखेरागच्छति' । 'अत्र यदि लोपो न स्यात्तदोपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽपि, दीर्घस्य पूर्वाऽन्तवद्भावेन सखिशब्दत्वात् 'असखी'ति घिसज्ञाप्रतिषेध प्रसज्येत । लोपे तु लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया न दोष' इत्युक्तम्[2] । तत्कथं पर्युदासो व्याख्यायते ? । तस्मिन्हि विशिष्टस्य[3] सखिभिन्नत्वेन घिसज्ञा निर्बाधैवेति भाष्यमसङ्गत स्यात् । यद्वा पर्युदासेऽपि 'अत्[4]वसन्तस्ये'ति सूत्रेऽधातोरित्येतद्धटकधातुपदस्य 'पिण्डग्र' इत्यादिसिद्ध्यर्थं धात्ववयवे इव, सखिशब्दस्य तदवयवे लक्षणामाश्रित्य, 'सख्यवयवभिन्नावि'त्यर्थो वाच्य । घिसज्ञाया वर्णसज्ञापक्ष एव युक्तः । अत एव 'ड्यन्तादजाद्यदन्त विप्रतिषेधेने'ति वार्त्तिकव्यवहार । एव च 'शोभनस्य सख्यु. सुसखेरि'ति वक्ष्यमाणमयुक्तम् । न चेकारलोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोष । कार्यकालपक्षे 'घेर्ङिती'त्यादिभिरेकवाक्यतया विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणात्' । तस्या[5] अनित्यत्वाच्च । 'ख्यत्यादि'तिसूत्रे 'किमर्थं विकृतनिर्देश ? । न 'सखिपतिभ्यामि'त्येवोच्येत ? । गरीयांश्चैव निर्देश. स्यात्, इह च स्यात्-'अतिसखेरागच्छती'ति । अत्र ङ्यन्तप्रकृतिक एवाऽयम् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषामनाश्रित्येदं, विहितविशेषणाऽनाश्रयणवत् । तदाश्रये तु वक्ष्यमाणे 'सख्यु''र्लून्युरि'त्यादावव्याप्तिरेव दोष., 'भूपतेरि'त्यादावतिव्याप्तिरपीति न तद्विरोधोऽस्य भाष्यस्य ।

(य[6]त्तु 'विहितविशेषणाऽऽश्रयणा'द्भूपतेरि'त्यादौ न दोष' इति कैयटः ।

---

१ 'भाष्ये' इति ग नास्ति ।

२ 'इत्युक्त भाष्ये' ग पाठ । ३ 'शिष्टस्य' ख पाठ ।

४ 'अत्वसन्तस्येति' इत्यारभ्य 'धात्ववयवे इव' इत्यन्त पाठो ग नास्ति ।

५ 'तस्या अनित्यत्वाच्च' इति ग नास्ति । ६ क नास्ति ।

तन्न । सिद्धान्ते फलाऽभावात् । तदन्तसञ्ज्ञापक्षेऽपि 'असखी'ति घ्योरेव विशेषणम् । अवाऽन्तरवाक्याऽर्थबोधोत्तरमेव तदन्तविधिप्रवृत्ते) । तदन्तसञ्ज्ञापक्षे ततस्तदन्तविधि., 'उतश्च प्रत्ययादि'तिवत् । तच्च सख्यवयवभिन्नत्वेनैव । तदन्तविधिस्तु शेषपदार्थविशेषणतया बोध्य । तत्प्रत्याख्यानेऽपि शब्दरूप विशेष्यमादाय पूर्वसाहचर्यादिति चेत् ।

सत्यम् । प्रकृतसूत्रस्थहरदत्तग्रन्थाऽनुरोधेन मूलस्य सत्त्वात् । अत्र तत्त्वं महद्भिर्निर्णेयम् ।

मत्यै इति । न चाऽनवकाशत्वान्नदीसंज्ञैव भविष्यतीति वाच्यम् । 'आ कडारात्पर कार्यमि'ति पाठे समावेशसम्भवात् । तद्धि पूर्वयाऽनवकाशया बाधे प्राप्ते परस्या विधानार्थम् , न तु पूर्वाबाधनाऽर्थम् । एव च यत्र पराऽनवकाशासमावेश इष्टस्तत्र विपरीतपाठेन निर्वाह कार्य एतत्पक्षे । कार्यं चाऽत्र प्रकरणात्सञ्ज्ञैव । 'परा सञ्ज्ञे'ति वक्तव्ये 'पर कार्यमि'त्युक्तिस्तु 'विप्रतिषेधे' इत्युत्तरसूत्राऽर्था । अत एव 'वर्णयोर्नदीसञ्ज्ञे'ति पक्षे 'हे प्रियवात्सी३के'त्यत्र कप्,'गुरोरनृत' इति प्लुतश्च सिद्ध्यति । अत एव विश्च ना च विनरौ । तावाचष्टे विनयति । 'प्रविनय्य गत'इत्यादौ 'ल्यपि लघुपूर्वात्' 'द्वन्द्वे घी'तिसूत्राभ्यामयादेश-पूर्वनिपातसिद्धि । इदमेव चाऽस्मिन्प्रकरणे संज्ञाना बाध्यबाधकभावस्य ज्ञापकम् । तेनाऽनवकाशया सावकाशा बाध्यते । द्वयोस्तु सावकाशयोर्विप्रतिषेधे परया पूर्वेति बोध्यम् । तथा च नदीत्वादाडागमे, घित्वाच्च गुणे, 'मतयै' इति स्यादिति भाव' ।

---

१ 'तदन्तसञ्ज्ञापक्षेऽप्येतद्भाष्यप्रामाण्यात् घिशब्दस्य तदन्तविधिप्रवृत्ते । तच्च सख्यवयवभिन्नत्वमेवेति चेत्सत्यम् । प्रकृतसूत्रस्थहरदत्तग्रन्थानुरोधेन' इति ग च पाठ ।

२ 'तदन्तसञ्ज्ञापक्षे ततस्तदन्तविधि ' इति ख नास्ति ।

३ 'ननु यस्येति चेति'(४६६ पृष्ठे) इति शङ्काग्रन्थस्य इदमुत्तरम् ।

ननु 'एका संज्ञे'त्येव पाठो युक्त । पूर्वपाठे 'पार्श्वमि'त्यस्याऽसिद्ध्यापत्ते । पर्श्वा णसि, भत्वाऽपवादतया 'सिति चे'ति पदत्वे प्राप्तेऽनेनं[1] भत्वापत्तावोर्गुणाऽऽपत्ते । पदत्वन्तु 'लोप शाकल्यस्ये'तिलोपप्रवृत्त्या चरितार्थमित्यभिप्रेत्याऽऽह—एकसंज्ञेति । तथा चाऽनवकाशत्वात्स्त्रिया ङिति नदीसञ्ज्ञैव भविष्यतीति भावः ।

यत्तु 'पर कार्यमि'ति पाठेऽपि शेषग्रहणं व्यर्थमेव, नदीसंज्ञावचनसामर्थ्येन घिसञ्ज्ञाबाधात् । ह्रस्वलक्षणनदीसञ्ज्ञाया प्रत्ययाऽपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादन्तरङ्गाया घिसञ्ज्ञाया सत्यां 'घेर्ङिती'ति गुणे, ह्रस्वाऽभावात्, नदीसंज्ञा निर्विषया स्यादि'ति । तन्न । भूतपूर्वगत्याश्रयणेन चारितार्थ्यसम्भवात्।('एका सञ्ज्ञे'ति पाठेन फलैक्याय बाधकल्पनमेवोचितमि'त्यन्ये)।

अधिकारादिति । अत्र यद्वक्तव्य तदुक्तमा कडारसूत्रे । स्पष्टार्थमिति[3] । 'तदन्तसंज्ञे'ति भाष्यनये स्पष्टतया तदन्तविधिलाभाऽर्थमित्यर्थ. ।

मात्रे इति । न च 'ऋतो ङी'ति नियमाद्गुणाऽभावे न दोष इति वाच्यम् । 'पित्रे'त्यादौ 'ना'भावस्य दुर्वारत्वात् । 'यू'ग्रहणाऽनुवृत्तावेव तात्पर्यग्राहकत्वस्योचितत्वाच्च ।

आङो ना । ('ऊरुया'[4] 'धृष्णुये'त्यादौ प्रकृतिविशेष-सुब्विशेषसापेक्षनाभावापेक्षयाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं 'सुपा सुलुगि'ति यादेशे कृते, नादेशो न, भ्रष्टावसरत्वादित्याहु.[5]) ।

---

१ 'प्राप्ते पुनरनेन' ग पाठ ।

२ क नास्ति। ख ग. पाठ ।

३ इतोऽग्रे–'अत्र सूत्रे करण स्पष्टार्थम्' इति ख पाठ । 'पतिः समासे' इत्येतदर्थमावश्यकमिति तत्रैव निरूपयिष्याम ' इति ख ग पाठ. ।

४ क कुण्डलितो ग पाठ । ५ 'इत्याहुः' इति क नास्ति ।

पूर्वं विभक्तिनिमित्तकार्याऽप्रवृत्तौ, मुत्वे, तस्य नकारविषये कमपि प्रत्यसिद्धत्वाऽभावेन, विभक्त्यादेश प्रत्यसिद्धत्वेऽपि वा, स्मैभावात् परत्वेन नुमापत्ते । अन्त्ययोरप्येतवस्याऽप्रवृत्तौ, मुत्वे, नुमि चाऽनिष्टं स्पष्टमेव । किञ्च[1] गौणेऽपि 'षट्त्रिचतुर्भ्य' इत्यस्य प्रवृत्तिरि'ति मते 'प्रियत्रिणा कुलेने'त्यत्र तत्स्वरसिद्धये नपुंसकेऽपि परत्वान्नाभाव आवश्यक इति दिक् ।

आङितीति । ङकार[2]विशिष्टा सञ्ज्ञा, न त्वस्य ङस्येत्त्वम् । अत एव 'हरिणे'त्यादौ न गुण । एवमौङ आप इत्यत्रापि बोध्यम् ।

घेर्ङिति । अत्र 'सुपि चे'त्यत' 'सुपी'ति वर्त्तते । 'पट्वी'ति तेन सिद्धम् । अत्रेत्सञ्ज्ञकङकारादावित्यर्थ इति 'औङ आप'इति सूत्रस्थभाष्ये स्पष्टम् । 'सुपां सुलुगि'ति सूत्रभाष्ये तु 'आङ्याजयारामुपसङ्ख्यानमि'ति विभक्तेराङादेशे, 'प्रवाहवे'त्यत्र गुण उपन्यस्त इति बोध्यम् ।

ननु 'घेर्ङी'त्येव सूत्रमस्तु । 'ङकारादा'वित्यर्थेनाऽदोषात् । आङादेशस्तु 'ङा' इत्येव वक्तुं शक्य. । न च 'आण्नद्या' इत्यादौ षष्ठ्यर्थतया विपरिणामेन 'यस्मिन्विधिरि'त्यस्याऽप्रवृत्तावर्थाऽसङ्गत्यापत्ति, तत्प्रवृत्तौ स्वरूपत सप्तम्या एव निमित्तत्वमित्यर्थस्य 'औङ आप' इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वादिति चेन्न । 'बहुश्रेयस्यामि'त्यादावामि 'आण्नद्या' इत्यस्याऽनापत्ते । ङकारादित्वस्याऽल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाऽयोगात् । तथा च नुडापत्ति । इद्ग्रहणे त्वनुबन्धकार्यत्वात्स्थानिवत्त्व स्पष्टमेवेति दिक् ।

ङसि । इह एङो द्वित्वेऽपि यथासङ्ख्य न । अस्वरितत्वात् । 'ङसोरि'त्येव सिद्धे 'ङसि'ग्रहण चिन्त्यप्रयोजनम् ।

अच्च घे । 'इदुद्भ्यामि'ति, 'ङेरि'ति, 'औदि'ति च पदत्रयमनुवर्त्तते

---

१ 'किञ्च गौणेऽपि' इत्यारभ्य 'नाभाव आवश्यक' इत्यन्त क. पाठ', ख ग. नास्ति ।

२ 'ङकारविशिष्टा' इत्यारभ्य 'इत्यत्रापि बोध्यम्' इत्यन्त क ग पाठः ।

इत्याशयेनाऽऽह—इदुद्भ्यामित्यादि । 'घेरुत्तरस्ये'ति तु नोक्तम् । आवृत्तौ मानाऽभावेन, तस्य षष्ठ्यन्तत्वेन च तथाऽन्वयाऽसम्भवात् ।

इदुद्भ्यामिति किम् ?। घे परस्य[1] ङेरौदेचेति[2], ङिप्रकृतेर्घेरौदचेति[3] वाऽर्थो मा भूदिति ।

औतस्तकार उच्चारणार्थो, न स्वरितत्वाऽर्थ, '[4]स्तीर्णे बर्हिषि समिधानेऽग्ना'वित्यादौ स्वरितत्वाऽदर्शनात् ।

नन्वौत स्वरितत्वेऽपि नाऽग्नावित्यत्र स्वरितश्रवणम्, अग्निशब्दस्याऽन्तोदात्तत्वेन 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्यनेनोदात्तत्वादिति चेन्न ।

वृत्तौ 'अनुदात्तस्ये'त्यस्य तत्राऽनुवर्त्तितत्वात् । 'अनुदात्त पदमेकवर्जमि'ति परिभाषया औकारस्वरितत्वमादायाऽग्निशब्दस्य सर्वाऽनुदात्तत्वाच्च । अत एव 'औपगवत्वमि'त्यादौ त्वप्रत्ययोदात्तत्व निमित्तीकृत्याऽणन्तस्य निघात इति स्पष्ट भाष्यादौ । न च 'तस्य लोप' इति सूत्रस्थभाष्यरीत्या, 'दिव औत्'सूत्रे उपपादयिष्यमाणाऽस्मद्रीत्या चोच्चारणाऽर्थानामपीत्सञ्ज्ञकत्वेन दोष । न च 'न विभक्तावि'तीत्त्वनिषेधाऽऽपत्ति, इत्सञ्ज्ञाप्रवृत्तिकाले विभक्तित्वाऽभावादिति वाच्यम् । 'प्रत्यया-

---

१ 'घे परस्य' इत्यारभ्य 'अर्थो मा भूदिति' इत्यन्त क. पाठ । 'इदुद्भ्यामिति किम् ?। ङेरेवाऽकारो मा भूदिति । यत्तु 'ङित् घेरि'त्येव सूत्र कार्यम् । ङितीति टिलोपेन रूपसिद्धेरिति । तन्न । विंशतौ तिलोपापत्ते' इति तु ग पाठ ।

२ 'ङेरेवाऽकारो, घेरेवौकारो वा मा भूदिति' ख पाठ. । ३ ग नास्ति ।

४ 'स्तीर्णे' इत्यारभ्य 'इत्याहु' (४७३ पृष्ठे) इत्यन्त' क कुण्डलित पाठ ।

५ इत परम्—'औदित्यादेस्तपरसूत्रबलेन सञ्ज्ञात्वात्सञ्ज्ञाया तित्त्वम्, न च तत्र तत्प्रयुक्त कार्यम्, यत्र च सञ्ज्ञिनि कार्यं, न तत्र तित्त्वम् । एवञ्च 'तित्स्वरित'मित्यस्य साक्षात्तिति चारितार्थ्येनाऽऽदेशेऽप्रवृत्तेरदोषात् । 'तिति

ऽप्रत्यययोरि'त्येव सिद्धे पुन 'तिति प्रत्ययग्रहण कर्त्तव्यमि'ति वार्त्तिकेन औपदेशिकप्रत्ययत्ववत्येव तत्प्रवृत्त्या, नाऽत्र स्वरितत्वप्रवृत्तिरितीत्संज्ञकत्वेऽपि न दोष ।

किञ्चाऽऽदेशेषु तकारस्य दकारस्थाने चर्त्वनिष्पन्नतया, दित्त्वस्यैव सत्त्वेन, न स्वरप्राप्तिरित्याहु । 'अदि'ति वा तपरत्वमप्येवम् । न च 'बुद्धावि'त्यादौ टाब्निवृत्त्यर्थम् । सन्निपातपरिभाषया तद्वारणस्य 'कृन्मेजन्त'सूत्रे भाष्यादौ कृतत्वात् । किञ्च भिन्नकालव्यावृत्त्यर्थेन तपरत्वेन भाविदीर्घव्यावृत्तेरिव, टाबभावस्य वाच्यवृत्त्योपपादनमशक्यम् । एवं च तपरकरणाट्टापा सह दीर्घो मा भूत्, टाप्तु स्यादेव ।

न च 'ज्ञोऽविदर्थस्ये'ति प्रकरणेन समासबाध इवाऽनेन टापोऽपि बाध इति वाच्यम् । 'प्रतिपदविधाना षष्ठी न समस्यते' इतिवार्त्तिकाऽनुरोधेन तत्र तथा कल्पनेऽपीह तथा कल्पने मानाऽभावादित्यग्रे निरूपयिष्याम. । अत एव भाष्ये औकार डितमाश्रित्याऽदिति प्रत्याख्यातम्— 'अथ वा डिदौकार' करिष्यते, 'औ ङिञ्च घेरि'ति ग्रन्थेन । अत एव न्यासप्रदर्शनभाष्ये 'औदि'ति तकाराऽनुच्चारणम् । न च डित्त्वे विशतौ

प्रत्ययग्रहण कर्त्तव्यम् । इह मा भूत् द्युभि'रिति'तित्स्वरित'मितिसूत्रस्थभाष्यन्तु प्रत्ययग्रहणाऽभावे इत्सञ्ज्ञायां परम्परया स्वरेण फलवत्त्व स्यादिति 'कृत्वा चिन्ता' न्यायेन नेयम् । प्रत्ययाऽप्रत्ययपरिभाषाऽनाश्रयणेनैवैतदनाश्रयणेनापि तत्प्रवृत्तिरिति वा बोध्यम् । किञ्च सञ्ज्ञापि तकारानन्तरिकैव । न तु तित॰ । सञ्ज्ञाया इव, तस्यापि प्रयोगाऽसमवायित्वेनेत्सञ्ज्ञाया मानाऽभावात् । फलाऽभावाच्च । 'तस्य लोप' इति सूत्रस्थ भाष्यन्तु प्रौढ्येत्याहु । यदि त्वौदित्यादौ फलाऽभावात्तपरसूत्राऽप्रवृत्त्या नास्य सञ्ज्ञात्वमित्युच्यते, तदा प्रत्ययाऽप्रत्यययोरित्येव सिद्धे' इति ग पाठ ।

१ 'डित् औ करिष्यते' इति पाठान्तरम् ।

तिलोपाऽऽपत्ति.। 'टेर्डिति' 'ति विंशतेस्तद्धिते न.' 'अह्नष्टखोरेवे'ति न्यासे दोषाऽभावादित्याहुः ।

अनङ् सौ। 'सोर्डे'त्येव सिद्धेऽनङ्विधानफलम् (हलन्तशेषे) उशनस्शब्दे निरूपयिष्यामः । 'सावि'ति न सप्तमीबहुवचनम् । 'असम्बुद्धावि'ति पर्युदासात् । ङकारोऽन्त्यादेशार्थः । नकाराऽकारस्तूच्चारणार्थं ।

अलोऽन्त्यात् । अवध्यवधिमतो साजात्यमभिप्रेत्याह—पूर्वो वर्ण इति । अत एव 'शिष्ट' इत्यादौ 'शा' इति समुदायस्य 'शास इदि' तीत्त्व न । पञ्चम्यन्ताऽल्ग्रहणाच्च शस्य न ।

सर्वनामस्थाने । 'नोपधाया' इत्यस्य, 'ढ्रलोपे' इत्यतो दीर्घपदस्य चाऽनुवृत्तिमभिप्रेत्याह—नान्तस्येत्यादि ।

अपृक्त । 'एक'शब्दोऽसहायवाची, सङ्ख्यावाची वा । 'अभैत्सीदि'त्यत्र सिचो लोपस्तु न । 'सुती'तिसाहचर्याद्विभक्तेरेव तत्र ग्रहणात्।

'अलि'त्येव सिद्धे 'एक'ग्रहण वर्णग्रहणे जातिग्रहणज्ञापनार्थम् । तेन 'धिप्सती'त्यादिसिद्धिरिति मूले एव स्फुटी भविष्यति । न च ज्ञापितेऽपि कथमेकग्रहण चरितार्थम् । यावताऽल्ग्रहणसामर्थ्यात्संज्ञाविधानसामर्थ्याच्चैकग्रहणाऽभावेऽप्यल्रूपस्यैव भविष्यतीति वाच्यम् । 'सामर्थ्येन समुदायस्यैव सञ्ज्ञा, नाऽल्रूपस्ये'त्यर्थस्याऽपि कल्पयितु शक्यत्वात् । क्विबादौ च सञ्ज्ञाव्यावृत्ति फलम् । हल्ङ्याप्सूत्रे सो. 'अपृक्तमि'ति विशेषण न सम्बध्येतैव, सामर्थ्यात् । तिस्योर्हल्मात्रस्याऽपृक्तत्वन्तु स्थानिवत्त्वेन भविष्यति । 'वेरपृक्तस्ये'ति सूत्रं तु 'दर्विरि'त्यादावेव

१ 'स्तीर्णे बर्हिषि' (४७१ पृष्ठे) इत्यारभ्य 'इत्याहु' इत्यन्तो ग्रन्थो लघुशब्दरत्ने स्थापितो नागेशेनेति क पुस्तके तेन कुण्डलनया निःसारितः ।

२ ग पाठ ।

३ 'अलित्येकत्वविवक्षयैव सिद्धे' ख ग पाठः ।

भविष्यतीति शङ्कावारणाऽर्थत्वेन चारितार्थ्यादित्याहु । 'निपात एके'त्यनेनैतदर्थज्ञापने, तत्प्रयुक्तजातिग्रहणवारणायेदमावश्यकमेव । अस्य ज्ञापकत्वे त्वनयैव रीत्या तदावश्यकमिति बोध्यम् ।

'अपृक्त' इत्यत्र पुस्त्वमविवक्षितम् । अत एवा'ऽपृक्त ह'लिति नपुसकनिर्देश. सङ्गच्छते । अपृक्तप्रदेशेषु हल्ग्रहणेनैव सिद्धे, सज्ञाविधान विस्पष्टाऽर्थमित्याहु ।

हल्ङ्याप् । 'दीर्घादि'ति ङ्यापोरेव विशेषणम्, न तु हल., असम्भवात् । 'सुतिसी'ति पृथक्पदम् । [1]परमिति । 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति जाग्रति विहितविशेषणाऽसम्भवादिति भाव ।

केचित्तु विशेष्याऽसन्निधानाद्धलंशे तदन्तग्रहणाऽसम्भवेन, तत्साहचर्यात् ङ्या्बशेऽपि तदन्ताऽग्रहणेन, '[2]हलो, ङ्यापश्च परमि'ति वृत्तिरुचितेत्याहु ।

हलिति । तस्य सुतिसिरूपत्व स्थानिवद्भावेन बोध्यम् । लुप्यते इति । अनुवर्त्तमान'लोप'शब्दस्य भावसाधनत्वेऽपि, 'हलि'ति प्रथमान्तसामाना-

---

१ 'परमिति । 'विहितविशेषणत्वे तु 'बहुश्रेयसी'ति न सिद्ध्येत् । तत्र स्त्रीप्रत्ययस्योपसर्जनत्वेन तदादिनियमप्रवृत्ते', समुदायस्य ङ्यन्तत्वाऽसम्भवात् । अवयवस्य ङ्यन्तत्वेऽपि, तत सोर्विहितत्वाऽभावात् । परत्व त्ववयवङ्यन्तादस्त्येव । 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति जाग्रति विहितविशेषणाऽसम्भवाच्चेति भाव । अत एव 'ईयसश्चे'ति सूत्रे, 'गोस्त्रियोरि'ति सूत्रे च भाष्येऽविभक्तिक-'बहुश्रेयसी' इति प्रयोग. सगच्छते । तत्रत्यकैयटस्तु प्रामादिक इत्यवधेयम् । 'या' 'सा' 'के'त्यादावव्याप्तेश्च । न च हलन्ताद्विहितत्वेन निर्वाह. । 'य.' 'स ' कर्त्ते'त्यादावतिव्याप्त्यव्याप्तेरिति[1] दिक् ।' इति ख ग पाठ' ।

२ 'हल पर, ङ्यापश्च परम्' ख पाठ ।

---

1 अत्र कर्त्तेत्यत्राऽव्याप्ति , 'य , स ' इत्यादावतिव्याप्तिरिति योज्यम् ।

धिकरण्यात्कर्मसाधनत्वमिति भाव । यद्यपि 'तस्मादित्युत्तरस्ये'ति परिभाषणात्षष्ठ्यन्तताऽपि सम्भवति, तथाऽपि बहुषु पदेषु विभक्तिविपरिणामकल्पनाऽपेक्षयागन्तुक'लोप'शब्दे एवाऽर्थाऽन्तरकल्पनमुचितमिति भाव ।

हल्ङ्याब्भ्य किमिति । 'राम' इत्यादौ दीर्घान्तत्वाऽभावाददोष इति प्रश्नः ।

दीर्घात्किमिति । ङ्यापोर्दीर्घत्वाद्विशेषण व्यर्थमिति प्रश्न । निष्कौशाम्बिरिति। न च 'सु-ति-सीतिप्रत्ययैरङ्गाऽऽक्षेपात्, उपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमसत्त्वाच्चाऽङ्गस्य ङ्याबन्तत्वाऽभावेन नाऽत्र दोष इति वाच्यम् । आक्षेपे, आक्षिप्तस्य विशेष्यतया शाब्दाऽन्वयित्वे वा, मानाऽभावात् ।

किञ्चैवमपि 'बहुश्रेयसी'त्यादिसिद्ध्यर्थं प्रत्ययग्रहणपरिभाषयोऽङ्ग[2] विशेष्यमादाय, 'येन विधिरि'ति परिभाषया च 'टिड्ढाणञि'तिसूत्रे-'ऽणन्तान्तादि'तिवत्, 'ङ्याबन्तान्तादि'त्यर्थस्याऽऽवश्यकत्वेन, दीर्घग्रहणाऽभावे दोषस्य सत्त्वात् । 'माले'त्यादौ तु व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धिः[3] । श्रविष्ठासु जात 'श्रविष्ठ' इत्यादौ तद्धितलुकि, स्त्रीप्रत्ययलुकि च, प्रत्ययलक्षणेनाऽऽबन्तत्वात्, आप परत्वाच्चाऽतिव्याप्तिवारणार्थं दीर्घग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वाच्च । (न च[4] गङ्गीयते क्विपि 'गङ्गी'रित्यत्र ईकारस्य स्थानिवद्भावेन

---

१ इतोऽग्रे—'सखेति । नान्तलक्षण उपधादीर्घ । यद्यपि 'सख्युरसम्बुद्धावि'ति सोर्णित्त्वेन परत्वेन'अत उपधाया' इति वृद्धिरुचिता, एव चाऽत्रेव तल्लख उचितस्तथापि फले विशेषाऽभावात्कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेन दीर्घस्य नित्यत्वाच्च, 'सख्युरसम्बुद्धावि'ति णिद्वद्भावमुपजीव्य प्रवृत्तत्वेन वृद्धेर्बहिरङ्गत्वाच्च न दोष इत्याहु.'—इति ग. पाठ' ।

२ 'अङ्गस्य विशेष्यत्वेन येन विधि' ख पाठ. ।

३ इतोऽग्रे—'अप्रातिपदिकेने'ति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय ' इति क कुण्डलितो ग पाठः ।

४ 'न च गङ्गीयते. इत्यारभ्य 'ग्रहणाच्च' इत्यन्त क कुण्डलित ख ग पाठ । मनोरमाशब्दरत्नस्थोऽय ग्रन्थ. ।

आप्त्वाद्दीर्घत्वाच्चाऽतिव्याप्ति, तथा अस्य स्त्री 'ई'। देवदत्तस्य ई-'देव-दत्तेरि'त्यादावतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। 'ङी-ई' 'आ-आ'विति प्रश्लिष्य दीर्घग्रहणस्य प्रत्याख्यानेनाऽदोषात्। [1]दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकारा-ऽऽकाररूपस्यैव दीर्घस्य ग्रहणाच्च)।

'अपृक्त किम्?। बिभर्त्ती'ति काचित्कोऽपपाठ। विशिष्टस्याऽहल्त्वात्। 'सु-ति सिरूप हलि'ति सामानाधिकरण्येनैन मूले व्याख्यानात्। एवं चाऽपृक्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनमेव। स्पष्ट चेद भाष्ये।

([2]ननु सुरा सुनोतीति सुरासुत्, तमाचष्टे इति ण्यन्तात्क्विपि 'सुराः' 'सुरासावि'त्यादौ सुनोत्यवयवसुलोपवारणाऽर्थं तत्। न च 'णौ चङ्य'ति-सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनगुप[3]धेभ्यो णिज् नास्तीति कैयटादिभि· सिद्धान्तित-त्वेन कथमत्र णिजिति वाच्यम्। तद्भाष्यस्य तेषां लुङि प्रयोगाऽभाव-मात्रकल्पनेनोपपत्तौ, सर्वथा णिजभावकल्पनस्य कैयटाद्युक्तस्याऽप्रामाणि-कत्वादिति चेन्न। 'प्रत्ययाऽप्रत्यययोरि'ति परिभाषया, परस्परसाहचर्येणा-ऽनुनासिकोकारपाठेन च विभक्तेरेव सोर्ग्रहणेनाऽदोषात्।

वस्तुतो 'गङ्गीरि'त्यादीनामभिधाने दृढतरमान चिन्त्यम्।

[4]अत्र वदन्ति,-'ङ्यापोरि'ति सोरेव विशेषणम्, न तु तिस्योः, व्याख्यानात्। तेन 'गङ्गा'शब्दादाचारक्विबन्ताल्लङि, तिप्सिपो, शपि, 'अगङ्गादि'त्यादौ, कस्य स्त्री की, तत, ज्ञाशब्दाच्चाऽऽचारक्विबन्तात् यङ्लुकि, लङि, 'अचेकेत्' 'अजाज्ञादि'त्यादौ च लोपो न। न च 'अगङ्गा'दित्यादौ शपा व्यवधानम्। एकाऽऽदेशे कृते तस्य पूर्वाऽन्त[5]वत्त्वेन

---

१ 'दीर्घ' इत्यारभ्य 'ग्रहणाच्च' इत्यन्तोऽय ग नास्ति। क तु कुण्डलित·।

२ क कुण्डलित ख ग पाठ·।

३ 'इकारोकारापधेभ्यो' इति ख पाठ। 'इदुदुपधेभ्यो' इति ग पाठ।

४ 'अत्रेद चिन्त्यम्' ग पाठ।

५ 'पूर्वान्तत्वेन' इति क ग पाठ·।

ग्रहणात्। न च स्थानिवद्भाव । अपूर्वविधित्वात्। न चैवं 'बुद्धावि'त्यादौ सन्निपातपरिभाषया टाब्ने'ति भाष्योक्त विरुध्यते इति वाच्यम्। दीर्घ-प्रवृत्त्युत्तरमन्तादिवद्भावप्रवृत्तावपि, टाबुत्पत्तिकालिकाऽऽनन्तर्यविघातस्य तेन वारयितुमशक्यत्वात्। यद्वा[1] 'अचेने दि'त्यादावीकाररूपत्वाऽऽभावात् भाष्यमते न प्राप्ति । सूत्रमतेऽपि दीर्घग्रहणेनोपस्थितत्वादीकाराऽऽकार-रूपस्यैव दीर्घस्यैव ग्रहणान्न दोष । (एवञ्च[2] गङ्गामिच्छति गङ्गीयति। गङ्गीयतीति गङ्गीरित्यादौ न सुलोप)। एव चेकाररूपङ्यन्तात्तिस्योर-सम्भवेन, तत्साहचर्यादापोऽपि सोरेव लुक्[3]। अत एव 'यदि पुनरयम-पृक्तलोप सयोगाऽन्तलोपो विज्ञायेत, द्विहल्पृक्तग्रहणं, तिस्योश्च ग्रहणं न कर्त्तव्य भवती'त्येतत्सूत्रे उपक्रमस्थ भाष्य सङ्गच्छते। यदि ङ्याब्ग्रहणं तिस्योरपि विशेषण स्यात्कथ तिस्योर्ग्रहणस्याऽकर्त्तव्यता ब्रूयादित्याहु ।

तदेतत्सर्वमीदृशानामभिधानसत्त्वे युक्तम्। न च हल्ग्रहणाऽभावे 'राजे'त्यादौ सो सयोगान्तलोपे, तस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न स्यादिति वाच्यम्। 'न ङिसम्बुद्ध्योरि'तिसम्बुद्धिग्रहणेन विभक्तिसयोगाऽन्तलोपस्या-ऽसिद्धत्वाऽभावज्ञापनात्।

'गोमानि'[4]त्यादौ तु नलोपो न । तलोपस्याऽसिद्धत्वबाधे माना-ऽभावात्। लक्ष्यभेदाच्च तत्र वारं वारं सयोगान्तलोप । न च 'सावपि

---

१ 'यद्वा' स्थाने 'केचित्तु' इति ग पाठ ।

२ 'एवञ्च' इत्यारभ्य 'न सुलोप ' इत्यन्तोऽय ग पाठ ।

३ एतदुत्तर—'न च कीशब्दात्क्यजन्तात् क्विपि, आचारक्विपि, यङ्लुकि 'की लुस'मित्यस्याऽसार्वत्रिकत्वात्स्थानिवत्त्वेन गुणाऽप्रवृत्तौ, ईकाररूपङ्यन्ता-त्तिस्यो. सम्भव इति वाच्यम्। यणो दुर्वारत्वात्। आचारक्विबन्ताद्यङ्लुक्-सत्त्वे मानाऽभावाच्चेत्याहु ' इति ग पाठ ।

४ 'अत एव गोमानित्यादौ नलोपो न' इति ग. पाठ. ।

पदमि'ति पक्षे तच्चारितार्थ्यम्[1]। तत्पक्षाऽऽश्रयणे प्रकृतेऽपि नलोपसिद्धे.। न च तत्पक्षाऽऽश्रयणे 'राजे'त्यादौ सयोगाऽन्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपे, सो रुत्वविसर्गौ स्यातामिति वाच्यम्। उक्ताऽर्थज्ञापकेनाऽदोषात्[2]।

तथा हि-'न ङो'तिसूत्रे 'ङिसम्बुद्धयोरि'ति षष्ठी। अत एव ङौ नलोपनिषेध· सार्थक। अन्यथा ङेर्लुका लुप्ततया तत्परत्व दुरुपपाद स्यात्। न च 'न लुमते'ति निषेधाऽनित्यत्वान्न दोष.। तदपेक्षया षष्ठ्यन्ततया व्याख्यानस्यैव लघुत्वात्। एव च सम्बुद्ध्यन्तप्रातिपदिकाऽन्तस्य नलोपनिषेधोऽनेन। न हि प्रथम सयोगान्तलोप विना सम्बुद्ध्यन्त प्रातिपदिक नान्त लभ्यते। असिद्धत्वाऽभावं विना च प्रथम संयोगाऽन्तलोपो दुर्लभः। न च 'हे ब्रह्मन्नि'ति नपुंसके नलोपनिषेधाय तदावश्यकम्, तत्र हि'स्वमोरि'ति लुगिति वाच्यम्। 'सबुद्धौ वा नपुसकानां नलोपो वाच्य' इति वार्त्तिकसत्त्वेन फलाऽभावात्। तच्च 'ङिसम्बुद्ध्यो'रित्यस्य षष्ठ्यन्तत्वपक्षे विकल्पाऽर्थमावश्यकम्। न च 'वा नपुंसकानामि'त्येव भाष्ये पठितम्, सम्बुद्धिग्रहण च सूत्रादेव सम्बध्यते इति, तदर्थं सम्बुद्धिग्रहणस्य चारितार्थ्यात्कथ ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्। अत्र पाठेनोक्ताऽर्थज्ञापकत्वस्याऽपि सम्भवात्।

न[3] च सम्बुद्धिग्रहणस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वेन ज्ञापकता न युक्ता[4]। सूत्रस्थङिग्रहणस्य, 'ङिसम्बुद्ध्योरनुत्तरे'ति वार्त्तिकस्थसम्बुद्धिग्रहणस्य च प्रत्याख्यानेऽपि, सूत्रस्थस्य तस्याऽप्रत्याख्यानादित्यग्रे निरूपयिष्याम·। एवं च ज्ञापक सुस्थम्[5]।

---

१ एतदुत्तर 'ङिसम्बुद्धयोरिति षष्ठ्याश्रयणात्' इति ग पाठ।

२ 'नलोपात्प्राक् सयोगान्तलोप' इत्यर्थज्ञापकेन 'न ङिसम्बुद्धयोरि'त्यनेनेत्यर्थ। अत्र 'ज्ञापनेन' इति पाठ स्यात्।

३ 'एतेन' ग पाठ.। ४ 'न युक्तेति परास्तम्' ग पाठ।

५ इतोऽग्रे—'एतेन 'राजे'त्यादौ सावपि पदत्वान्नलोपे कृते, सो रुत्वविसर्गौ स्यातामित्यपास्तम्। विभक्तिसयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाऽभावज्ञापनेन

एतेन 'राजैधते' 'चक्रथत्र' 'राजाच्छत्र'मित्यादौ वृद्धि-यण्-तुगादिकं न स्यात्। संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वादि'ति परास्तम्। विभक्तिसंयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वाऽभावज्ञापनात्।

एतेन 'अभिनोऽत्रे'त्यत्रोत्त्वं न स्यादित्यपास्तम्। 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे'इति सिद्धकाण्डे पाठाच्च। अत एव 'हरि'शब्दान्मतुपि 'छन्दसीर' इति वत्वे, नुमि, संयोगाऽन्तलोपे, 'मतुवसोरि'ति रुत्वे, उत्वे, गुणे, 'हरि वो मेदिन त्वे'ति सिद्धम्। 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे' इत्यस्य विनिगमनाविरहात् 'नमुने' इतिवदुत्वे कर्त्तव्ये, कृते चेति व्याख्यानेन, 'एङः पदान्तादि'ति पूर्वरूपेऽपि, संयोगान्तलोपो नाऽसिद्धः। न चैवमपि 'रात्सस्ये'तिनियमेन 'अबिभर्भवानि'त्यत्र लोपाऽनापत्तिः। तत्र तकारस्याऽपि प्रश्लेषान्न दोष इत्यस्य भाष्य एवोक्तत्वात्।

कीर्त्तयतेर्यदि क्विब्विचौ स्तस्तदा 'कीरि'त्येव रूपम्। एवं वृतेर्यङ्लुकि 'अवर्वरि'त्येव। कीर्त्तयते क्विब्विचावेव न स्तः। वृत्धातोर्यङ्लुकि ईडभावे तिप्सिपोः प्रयोग एव नास्तीति तत्त्वम्। तदुक्तं भाष्ये—'यथाऽलक्षणमप्रयुक्ते' इति। 'अप्रयुक्ते लक्षणप्रवृत्त्यभावस्य योग्यते'ति तदर्थः।

परत्वात् पूर्वं संयोगान्तलोपस्यैव प्राप्तेः। न हि प्रथमं संयोगान्तलोपं विना सम्बुद्ध्यन्तप्रातिपदिकं नान्तं लभ्यते। 'ङिसम्बुद्ध्योरि'ति षष्ठीत्युक्तमेव' इति ग पाठः।

१ 'राजैधते, अचका राज्य, चक्रथत्र, राजाच्छत्रमित्यादौ वृद्धि-ढूलोप दीर्घ-यणतुगादिकं न स्यात्' इति ख पाठः।

२ 'एतेन 'अचका राज्यमि'त्यादौ 'ढूलोप' इति दीर्घो न स्यात्। 'अभिनोऽत्रे'त्यत्रोत्त्वं न स्यादित्यपास्तम्' ग पाठः।

३ 'नास्तीत्यप्याहुः' ग पाठः।

४ 'तदुक्तम्' इत्यारभ्य 'तदर्थः' इत्यन्तोऽयं पाठो ग नास्ति।

नन्वेवं 'काष्ठशगेव नास्ती'ति 'परेश्च घाऽङ्कयोरि'तिसूत्रस्थभाष्य-प्रामाण्येन संयोगादिलोपप्राप्तियोग्य-काऽन्त-शब्दाऽभावेऽपि 'सुपीरि'-त्यादौ सयोगाऽऽदिलोप स्यात्। पदान्तसंयोगाऽऽदिलोपस्य संयोगाऽन्त-लोपाऽपवादत्वात्। तथा च 'र्वोरुपधाया' इति दीर्घो न स्यादिति चेन्न।

'तिप्यनस्ते' 'सिपि धातो रुर्वे'ति सूत्राभ्या धातुसम्बन्धिपदाऽन्तसस्य दत्व-रुत्वविधायकाभ्यां,'क'साहचर्येण च, प्रकृतिप्रत्ययसम्बन्धिवर्णसयोग-माश्रित्य पदाऽन्ते सयोगाऽऽदिलोपाऽप्राप्तेर्ज्ञापनेन, 'सुपीरि'त्यादौ दोषा-ऽभावात्। एतेन 'उखास्रदि'त्यादौ दत्वस्याऽसिद्धत्वात्संयोगाऽऽदिलोप स्यादित्यपास्तम्। सिद्धकाण्डे 'वस्वादिषु दत्वमि'ति पाठाद्दत्वे कृते, तदप्राप्तेश्च।

नन्वपदान्तत्वाद्दत्वं न स्यादिति चेन्न। 'सावपि पदमि'ति पक्षा-ऽऽश्रयणात्। एष पक्षश्च हलन्तनपुंसके उपपादयिष्यते। न च काष्ठं

---

१ 'दीर्घो न स्यात्। तथा इर्योदिधातुभ्यो यङ्लुकि तिप्सिपो सयोगान्त-लोपस्याऽसिद्धत्वेन 'लोपो व्योरि'ति लोपापत्ति। यथान्यासेऽकृतव्यूह-परिभाषया परत्वान्नित्यत्वाच्च हल्ङ्यादिलोपप्रवृत्तौ, वलपरत्वाऽभावेना-ऽप्रवृत्ति। प्रत्ययलक्षणन्तु न। वर्णाश्रयत्वादिति चेन्न' इति ग. पाठः।

२ 'पदान्तसंयोगादि' ख पाठ'।

३ इतोऽग्रे–'न च चकासादे पचाद्यजन्तादाख्यानणिचि, ततः कर्त्तरि क्विपि, तत आचारक्विपि, लङि, अल्लोपणिलोपयो. स्थानिवत्त्वात्सयोगादिलोपा-ऽभावे, सयोगान्तलोपे, प्रागुक्तसूत्रद्वय चरितार्थमिति वाच्यम्। शपा व्यव-धानेन सयोगाऽभावात्। लुक् तु दुर्लभ। लाक्षणिकत्वेन 'अदिप्रभृतिभ्य' इत्यत्र तेषामग्रहणात्। धातुग्रहणसामर्थ्येन 'सिपि धातोरि'त्यस्य नामधाता-वप्रवृत्तेश्च' इति ग पाठ'।

४ इतोऽग्रे—'यङ्लुकश्छान्दसत्वाद्धर्यादौ न दोष। किञ्च विभक्तिसयोगान्त-लोपस्याऽसिद्धत्वाऽभावज्ञापनान्न दोषः'—इति ग पाठः।

तक्षतीति 'काष्ठतडि'त्यादौ 'स्कोरि'ति कलोपे कृते, सुलोपो न स्यात्, अपवादविषये उत्सर्गाऽप्रवृत्तेरिति वाच्यम्। अपवादस्याऽचारितार्थ्ये एव तदप्रवृत्तेः। अपवादप्रवृत्त्युत्तरं तत्प्रवृत्तौ बाधकाऽभावाच्चेत्याहु ।

एव च 'दीर्घाञ्ङ्याप सोरि'ति सूत्रयितुमुचितम्। आकारेकारप्रश्लेषेण दीर्घग्रहणप्रत्याख्याने तु 'ङ्याप सोरि'त्येवाऽस्तु।

वस्तुतस्तु ज्ञापकसिद्धतत्तदानुमानिकवचनकल्पनाऽपेक्षया यथान्यासमेव लघु। किञ्च 'न ङिसम्बुद्ध्योरि'ति सप्तम्येव युक्ता। ङिग्रहणसामर्थ्याच्च 'न लुमते'त्यस्यैतद्विषयेऽनित्यत्वम्। एव चैतदनित्यत्वमूलकमेव 'वा नपुसकानामि'ति वार्त्तिकम्। एव च ब्रह्मन्नाद्यर्थं सम्बुद्धिग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वेन ज्ञापकाऽसम्भव। अन्याऽपूर्ववचनकरणेन सिद्धप्रत्याख्यानन्तु न रमणीयम्। किञ्चैव 'वस्वादिषु दत्वमि'ति न कार्यमित्यपरं लाघवम्। अधातुग्रहणेनैव दीर्घाऽभावसिद्धेः। इदमेवाऽभिप्रेत्य सूत्रशेषे भाष्ये 'तस्मादशक्यो हल्पृक्तलोप' संयोगाऽन्तलोपो विज्ञातुम्। न चेद्विज्ञायते, द्विहल्पृक्तग्रहण, तिस्योश्च ग्रहण कर्त्तव्यमि'त्युक्तम्[2])।

सखेति। यद्यप्यत्रैव 'सख्युरसम्बुद्धावि'त्यादिलेख उचितस्तथाऽपि नान्तलक्षणदीर्घेणैव सिद्धे, 'अत उपधाया' इत्यपेक्षया नित्यत्वेन तस्यैवौचित्याच्चाऽत्र नोक्तम्।

सख्यु'। 'इतोऽदि'त्यतोऽनुवृत्तं 'सर्वनामस्थाने' इति, 'असम्बुद्धा'विति च 'गोतो णिदि'त्यतोऽनुवृत्त'णिदि'त्यनेन सामानाधिकरण्यायप्रथमया विपरिणम्यते इत्याह–सम्बुद्धिवर्जमिति। (यद्यपि[3] 'असम्बुद्धिरि'ति वक्तुमुचितम्। 'अनङ् सावि'त्यत्रैव सप्तम्या विपरिणाम शक्यः कर्त्तुं, तथापि भिन्नविभक्तिकत्वात् 'सर्वनामस्थाने' इत्यस्य निवृत्तिराशङ्क्येतेति

१ 'एवञ्च' इत्यारभ्य 'वार्त्तिकम्' इत्यन्तोऽय पाठो ग नास्ति।

२ 'ननु सुस सुनोतीति' (४७६ पृष्ठे) इत्यारभ्य 'इत्युक्तम्' इत्यन्त कुण्डलित ख ग पाठ ।

३ क. कुण्डलित ख ग पाठ.।

यथान्यासमेवोचितम्)। 'मृजेर्वृद्धि'रित्यतो 'वृद्धि'रित्यनुवर्त्तते ।'अङ्गस्ये'ति चाऽधिकृतम्। तदाह—अङ्गस्य वृद्धिरिति।

ख्यत्यात्। यणा निर्देशेन सन्दिग्धत्वादविशेषे गोभयोर्ग्रहणमित्याह– खितीत्यादि। अकारस्तूच्चारणाऽर्थो, न तु मुख्याऽपत्याऽदिशब्दैकदेशा- ऽनुकरणम्। 'सख्युर्य.' 'पत्युर्न' सङ्ख्याया सवत्सरसङ्ख्यस्य च' 'आप- त्यस्य च तद्धितेऽनाती'त्यादिनिर्देशादिति भाव।

'एक पूर्वपरयोरि'त्येतदधिकारनिवृत्त्यर्थम्—[2]परस्येति। उकारा- ऽनुवृत्तिरिति। नदी-घिसञ्ज्ञारहितस्य तस्याऽभावात्, तत्र च 'इदुद्भ्याम्' 'अच्च घेरि'त्याभ्या बाधादिति भाव[3]। सुसखेति। 'न पूजनादि'ति निषे- धात् 'राजाऽह सखिभ्य' इति टच् न। समुदायस्येति। पर्युदासे समुदायस्य सखिभिन्नत्वात्, प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि समुदायनिष्ठघित्वस्याऽवयवनिषेधेना- ऽव्यावर्त्तनादिति भाव[4]। अत्र यद्वक्तव्य तत् घिसञ्ज्ञासूत्रे एवोक्तम्।

गौणत्वेऽपीति। अस्थ्याद्यनङ्वदिति भाव[5]।

---

१ 'अधिकृतमचो विशेष्यमित्यभिप्रेत्याह—अजन्तेति। वृद्धिरिति च।' इति ग पाठ।

२ इतोऽग्रे–'अत्राऽप्यतीत्यनुवृत्त ङसिङसोर्विशेषणम्—'अकाराद्योर्ङसिङसो'- रिति। 'आदे परस्ये'त्यकारस्य। 'ङसिङसोरत' इति फलितार्थकथनम्। यद्वा वैयधिकरण्येनैवाऽन्वय' इति क कुण्डलितो, ग पाठ।

३ इतोऽग्रे–'न च नदीसञ्ज्ञकेषु परत्वादिद शङ्क्यम्। पूर्वसूत्रे उकारोच्चारण- वैयर्थ्यापत्ते'—इति क कुण्डलितो ग पाठ।

४ इतोऽग्रे–'न च पर्युदस्यमानसमर्पके सखिशब्दे तदन्तग्रहण शङ्क्यम्। विशेष्याऽसंनिधानादिति भाव'–इति ग पाठ.।

५ इतोऽग्रे–'अत एव 'येन विधिरि'त्यत्र 'परमसखायावि'ति बहुव्रीहि। तत्पुरुषे हि टचा भाव्यमि'ति कैयट। [1]असमस्तन्तु न। तदन्तविधे. प्रक्रमात्' इति क कुण्डलित ख ग पाठ।

---

1 'असमस्तन्तु न, तदन्तविधे प्रक्रमात्' इत्यय ख ग पाठ.। क. नास्ति।

अत एव 'तृज्वत्क्रोष्टुरि'ति सूत्रे 'अतिसखीनी'त्युदाहृत्य 'णिद्वद्भाव. प्राप्तो 'वृद्ध्यौत्वे'ति पूर्वविप्रतिषेधान्न भवती'त्युक्त भाष्ये। तद्धि न समानाधिकरणतत्पुरुषे। 'मित्र क्लीबे, सखा द्वयोरि'ति कोशेन सखिशब्दस्याऽनपुंसकत्वबोधान्नपुसकत्वाऽनापत्ते । अत एव भाष्येऽसमस्तमेव 'सखीनी'ति नोदाहृतम्। 'ब्राह्मणकुलानी'ति विशेष्य चोदाहृतम्। 'अत्यादय' इति तत्पुरुषे, बहुव्रीहौ वा गौणत्व स्पष्टमेव। (अत एव च 'द्वितीया श्रिते'तिसूत्रे 'तत्पुरुषविषये बहुव्रीहिर्ने'त्युपक्रम्य, उभय खल्वपीष्यते, 'सोमसखा' 'गवासख' इति भाष्यं सङ्गच्छते। पूर्वत्र बहुव्रीहित्वान्न टच्। उत्तरत्र 'षष्ठ्या आक्रोशे' इति षष्ठ्या अलुगिति दिक्)।

पति समासे। 'एव'कार इष्टतोऽवधारणाऽर्थ । (अन्यथा 'समासे पतिरेवे'त्यपि सम्भाव्येत। 'धात्वादेरि'तिज्ञापकाऽऽश्रयणे तु प्रतिपत्तिगौरव स्यात्)। पतिशब्दोऽत्र स्वामिपर्यायो गृह्यते। कथ 'सीताया पतये' 'सखिना वानरेन्द्रेणे'ति चेत्। अत्राहु –असाधव एवैते। त्रिशङ्क्वाद्ययाज्ययाजनादिवत्तपोमाहात्म्यशालिना मुनीनामसाधुप्रयोगोऽपि नाऽतीव बाधक । अस्मदादीन्प्रति तु स्मृतिपुराणाऽध्ययनविधिबलात्तेषां तपोमाहात्म्यबलाच्च तदन्तर्गततत्पाठो न बाधक । स्वातन्त्र्येणेदृश प्रयुञ्जाना अस्मदादय प्रत्यवयन्त्येव। नदीसञ्ज्ञासूत्रस्थभाष्यकैयटस्वरसोऽप्येवम्।

१　'अलुगिति दिक्' इत्यन्त क कुण्डलित ख ग पाठ ।

२　'गौरव स्यात्' इत्यन्त क कुण्डलित ख. ग. पाठ। मनोरमायां च दृश्यते।

३　इतोऽग्रे–'प्रसिद्धत्वात्। न त्विक्प्रत्ययान्त. पतधातु ।तेन 'पतिना धातुने'ति सिद्धम्। [1]नापि पतिरित्याख्यात. पति , णौ टिलोपे–'अच इरि'त्यौणादिके- प्रत्ययान्त.[2] । लाक्षणिकत्वात् । अत एव 'सीताया· पतये' इत्यादि सिद्धम्। एतेन 'सखिना वानरेन्द्रेणे'ति व्याख्यातम्' इति ख पाठ'।

1　'न तु' ख ग पाठ·।

2　'इप्रत्ययान्तग्रहणम्, लाक्षणिकत्वात्' ख. ग पाठः।

तत्र हि 'छन्दोवत्कवय. कुर्वन्ती'त्युक्त्वा, 'न ह्येषा इष्टिरस्ती'त्युक्तम्[1] ।

'समासे'[2] इत्युक्तेर्बहुच्पूर्वे 'बहुपत्ये'त्यादौ घित्वं न। अत एव 'पतिर्वृत्ता-वेवे'ति नाऽसूत्रि। वर्णसञ्ज्ञापक्षे 'पत्यवयवेकार समासे एवे'त्यर्थ[3] । तदन्तसञ्ज्ञापक्षेऽपि 'पत्यवयवेकारान्त' इत्यर्थे[4] । सूत्रे पतिशब्दश्च तद्वयवेकारलाक्षणिकः ।

न च 'शेषो घ्यसखिपती' इत्येव सूत्र्यताम्[5], 'सुसखिने'त्यादिव'त्सुपति-ने'त्यादिसिद्धेरिति वाच्यम् । 'बहुपत्ये'त्यस्याऽनापत्ते । किञ्च 'पतिगृहे' 'पतिसखायावि'त्यादौ पूर्वनिपातनियमाऽनापत्ते. । केवलपतिशब्दस्य घित्वाऽभावात्। यथान्यासे तु केवलस्य पतिशब्दस्यैव घित्वमिति स्पष्टमेव ।

अत एव 'पतिसखी समास एवे'ति न सूत्रितम् । 'गृहसखायौ' 'सखिगृहे' इत्यत्र पूर्वनिपातनियमाऽऽपत्ते । अत्र[6] न्यासे समासे विद्यमानस्य केवलसखिशब्दस्याऽपि घित्वात् । यथान्यासे तु नेति स्पष्टमेवेत्याहु ।

---

१ 'इत्युक्तमित्यन्ये' ख ग पाठ ।

२ एतत्स्थाने–'अत्र शेष' इति वर्त्तते । तस्य च 'पतिरि'ति विशेषणम् । तेन 'पतिस्तदन्तश्च शेष समासे एव घिरि'त्यर्थ. । अत एव बहुच्पूर्वे बहुपत्ये-त्यादौ घित्व न' इति ग. पाठ ।

३ 'एवेत्यर्थात्' ख ग पाठ ।

४ इतोऽग्रे—'भूपत्यादे समासे विद्यमानत्वन्तु व्यपदेशिवद्भावेन'–इति ख ग. पाठ ।

५ एतत्स्थाने–'पतिरि'ति प्रथमा तदन्तसञ्ज्ञापक्षे युक्तैव । वर्णसञ्ज्ञापक्षे 'पत्यवय-वेकार समासे एवे'त्यर्थ । न च शेषो घ्यसखिपती इत्येव सूत्र्यताम्' इति ग. पाठः ।

६ 'त्वदुक्तन्यासे केवलस्यापि सखिशब्दस्य घित्वात्' ख ग. पाठ ।

वस्तुतस्तु 'यस्येति चे'ति सूत्रस्थभाष्यरीत्या 'सुपतिना' 'सुसखा' इत्यादीष्टा[1]ऽसिद्ध्या तथा न्यास· कर्त्तुमशक्य एवेति बोध्यम् ।

नित्यं बहुवचनान्त इति। 'किम. सङ्ख्यापरिमाणे' इत्यनेन 'किम्'-शब्दात्सङ्ख्यापरिमाणे वर्त्तमानाद्बहुत्वसङ्ख्यावच्छिन्ने सङ्ख्येये वाच्ये एव डतिर्विधीयते, न तु द्वित्वाद्यवच्छिन्ने। अनभिधानात् । अत एव 'किमि'-त्येतत्परिप्रश्ने वर्त्तते। परिप्रश्नश्चाऽनिर्ज्ञाते। अनिर्ज्ञातं च बहुषु। द्व्येकयो पुनर्निर्ज्ञातमेवे'ति डतिसूत्रस्थ भाष्य सङ्गच्छत इति भाव.।

बहुगण । सङ्ख्याप्रदेशेष्वेतत्संज्ञाकरणज्ञानरूपप्रकरणसत्त्वेऽपि, तन्मूलकृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायो न प्रवर्त्तते। 'सङ्ख्याया अतिशदन्ताया' इति-सूत्रे शदन्तपर्युदासात्। न हि शदन्ता कृत्रिमोऽस्ति। अत एव 'पञ्चकृत्व' इत्यादिसिद्धि । एतन्न्यायोपयोगस्त्वभ्यासाऽऽम्रेडितादिसञ्ज्ञाविषये द्रष्टव्य । लक्ष्याऽनुसारात्कर्माऽऽदिगोत्राऽऽदिसंज्ञास्विवाऽत्राऽपि प्रकरणा-ऽनादर इति तत्त्वम्।[2]

नन्वेवं बहुगणग्रहणं व्यर्थम्, द्वित्र्यादीनामिव लोके सङ्ख्यावाचकत्वा-देव प्रदेशेषु ग्रहणसिद्धेरिति चेन्न। नियत[3]विषयपरिच्छेदहेतुत्वाऽभावेन तस्याऽसङ्ख्यात्वात् । बहुत्वं हि त्र्यादिसङ्ख्याव्यापको धर्मविशेषः। अत एव भाष्ये 'एतत्सूत्रमतिदेशार्थं, यदयमसङ्ख्यां सङ्ख्येत्याहे'त्युक्तम्।

ए[4]तेन 'अर्थाऽन्तरवाचित्वे सति, बहुत्ववाचिनश्चेत्सङ्ख्याकार्यं, तर्हि

---

१ 'सुसख्येत्यादीष्टाऽसिद्ध्या' ख पाठ । 'इष्टसिद्ध्या' इति केनापि क पुस्तके हरिताललेपेन शोधित ।

२ इतोऽग्रे—'तेन च त्वदुक्तन्यायमूलस्य सञ्ज्ञिविशेषे क्रियमाणस्य संज्ञानियम-निष्ठस्य सामान्यापेक्षत्वस्याऽनाश्रयणम्, कृत्रिमान्तरव्यावृत्तिरूपविशेषा-पेक्षत्वस्य चाऽऽश्रयणमिति बोध्यम्'—इति क कुण्डलित पाठ.।

३ 'नियतविषय' इत्यारभ्य 'सङ्ख्येत्याहेत्युक्तम्' इत्यन्तोऽय क. ग. पाठः, ख. नास्ति ।

४ 'एतेन' इति क. पाठ । ख ग नास्ति ।

बहुगणयोरेवे'ति नियमार्थं तत्। तेन भूर्यादीनां न। तेषा वैपुल्याद्यर्था-ऽन्तरवाचित्वात्। वैपुल्य विशालता। विशेषणविशेष्यदलाभ्यामबहुत्व-वाचिन एकशब्दस्य, बहुत्वमात्रवाचिनां त्र्यादीना च न व्यावृत्ति। (त्र्यादीनामर्थान्तरवाचित्वाऽभावात्)। न च 'अनियतसङ्ख्यावाचिनां चे-द्बहुगणयोरेवे'ति नियमोऽस्तु। अनन्तवाचिशतशब्दस्याऽनियतसङ्ख्या-वाचिन सङ्ख्याऽकार्योऽनापत्ते.। मम तु न दोष। सङ्ख्याऽतिरिक्ताऽर्था-न्तराऽभावादित्यपास्तम्। अनन्तशब्दवत्तद्वाचिशतशब्देऽपि सङ्ख्याकार्या-ऽभावस्यैवोचितत्वाच्च।

'वतु' इति साऽनुबन्धनिर्देशो 'ब्राह्मणवदि'त्यादिव्यावृत्त्यर्थ इति दिक्।

सङ्घ-वैपुल्यवाचकयोस्तु गण-बह्वोर्नेह ग्रहणम्। परस्परसाहचर्येण त्र्यादिसङ्ख्याव्यापकधर्मवाचिनोरेव ग्रहणात्।

अत्र डतिस्तद्धित एव, न तु पातेर्डति, उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्। अतिकृप्रत्ययेनाऽपि पत्यु सिद्धेश्च। साहचर्याच्चेत्याहु।

'ष्णान्ता षडि'त्यत. 'षडि'ति वर्त्तते। 'सङ्ख्ये'ति च प्रकृत, 'डती'त्य-नेन विशेष्यत इत्याह—डत्यन्तेति।

ननु संज्ञाविधौ तदन्तग्रहणाऽभावात्, डतेरेव सङ्ख्यासंज्ञात्वा'दुत्यन्ता

---

१ 'वैपुल्य विशालता। विशेषणविशेष्यदलाभ्याम्' इत्यय क पाठ।

२ ख ग पाठ।

३ 'इत्यपास्तम्' इत्यारभ्य 'उचितत्वाच्च' इत्यन्तोऽय क पाठ., ख ग नास्ति।

४ इतोऽग्रे–'सङ्ख्यायतेऽनये'त्यन्वर्थसञ्ज्ञाविज्ञानादिति कैयटाद्युक्तम्। तन्न। असङ्ख्या सङ्ख्येत्याहेति भाष्यविरोधात्'–इति क कुण्डलित ख पाठ।

५ 'ग्रहणात्' इत्यन्तो लघुशब्देन्दुशेखरपाठोऽयम्। अत्र तु त्रुटित.।

६ 'अत एव डति' ख पाठ।

७ 'न तु पाते.' इत्यारभ्य 'सिद्धेश्च' इत्यन्त क पाठ।

८ 'सङ्ख्यासञ्ज्ञत्वात्' ख पाठ।

सङ्ख्ये'त्यनुपपन्नम् । न च केवलस्य संज्ञाया प्रयोजनाऽभावः । अङ्गाऽधिकारे तदन्तविधे सत्त्वेन, षड्भ्यो लुक एव प्रयोजनस्य सत्त्वादिति चेन्न[1]। ('षट्कतिभ्यो लुगि'त्येव सिद्धे)[2] 'षट्कती'ति डडनुवादेन लुको विधानेन[3] (च) तदन्तस्यैव सङ्ख्यासङ्ज्ञाप्रवृत्तेः । सङ्ख्येति किम् ? । पतयः ।

प्रत्ययस्य । अनेकसङ्ज्ञाकरणसामर्थ्यात्तन्त्राद्याश्रयणेन तद्भावितसङ्ज्ञाऽऽश्रयणम्, अतो न सङ्करः । तस्मिन्हि 'हन्ती'त्यादौ 'श्लौ'विति द्वित्वादि स्यात् । तदाह—लुक्श्लुलुप्शब्दैरिति ।

'अदर्शनं लोपः' इत्यतो'ऽदर्शनमि'त्यनुवर्त्तते । प्रदेशेषु तु भाविसङ्ज्ञाविज्ञानान्नाऽन्योन्याऽऽश्रयः । विशेषविहिता अप्येता लोपसङ्ज्ञां न बाधन्ते । एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र सङ्ज्ञासमावेशस्योक्तत्वात् । तेन प्रत्ययलक्षणसिद्धिः । एते च विधीयमानाः सर्वाऽऽदेशा एव । 'क्सस्याऽची'ति लोपे प्रकृते 'लुग्वा दुहदिहे'ति लुग्ग्रहणात् । प्रत्ययग्रहण—'प्रत्ययाऽदर्शनस्यैवैता संज्ञा स्युरि'ति । अत एव 'आगस्त्यकौण्डिन्ययोरि'त्यादौ प्रत्ययविशेषाऽनुपादानेऽपि प्रत्ययस्यैव लुक् सिद्ध इति सूत्राऽऽशयः ।

षड्भ्यो लुक् । 'जश्शसोः शिरि'त्यतो 'जश्शसोरि'त्यनुवर्त्तते । 'षषो लुगि'त्येव सिद्धे बहुवचननिर्देशोऽर्थप्राधान्यसूचनार्थः । 'षट्शब्देन षट्सङ्ज्ञकः शब्दः, तदर्थसङ्ख्याश्रयाश्चे[4]त्युभयमपि विवक्षितम् । तेषां बहुत्वाच्चेदं बहुवचनम् । तत्राऽर्थपरत्वं स्वगतसङ्ख्याऽनुवादकत्वरूपम् । एवं च 'षडर्थगतसङ्ख्याऽभिधायिनोरि'ति फलितोऽर्थः । तेन गौणे न ।

---

१ 'सत्त्वादिति चेन्न । 'सङ्ख्ये'त्यन्वर्थसङ्ज्ञाविज्ञानात्सङ्ख्याप्रश्नविषयाऽर्थवाचिन एव डतेर्ग्रहणात् । तादृशाऽर्थवाचकत्वं च न केवलप्रत्ययस्येत्यवश्याऽऽश्रयणीयः सख्यासङ्ज्ञाया तदन्तविधिः । अत एव 'कतिभिरि'त्यत्र 'षट्त्रिचतुर्भ्यः' इति विहितत्वनिबन्धनविभक्त्युदात्तत्वं भवतीति न किञ्चिदनुपपन्नम्'—इति ख ग पाठः । २ ग पाठः । क. ख नास्ति ।

३ ख पाठः । ४ 'सङ्ख्याश्रयश्च' ग पाठः ।

तत्रोक्तार्थस्य[1] परशब्दवाच्यत्व चिन्त्यम् । तस्मादत्र 'षड्भ्य' इति विहित-विशेषणम् । परमपञ्चादौ तु विशिष्टस्यापि सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्य-कबोध(जन)कत्वेन सङ्ख्यावाचितया षट्त्वमस्त्येवेति न दोष । षट्सञ्ज्ञा-विषये 'लोके गणनाया प्रसिद्धसङ्ख्याशब्दानामेव ग्रहणमि'त्यत्र न मानम् । स्पष्ट चेद सर्वादिसूत्रभाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् ।

प्रत्ययलोपे । इद सूत्र यत्र प्रत्यय॰ प्राधान्येनाऽऽश्रीयते, तत्राऽल्विधौ विध्यर्थम् । तेना'ऽतृणेडि'त्यत्र हलादौ पिति सार्वधातुके विधीयमाने[2] इम्, 'मित्रशीरि'त्यादौ हलादौ क्विति विधीयमानमित्त्व च सिद्ध्यति ।

'प्रत्ययस्ये'त्यनुवृत्त्या सिद्धे पुनराद्यप्रत्ययग्रहण (मुख्ये[3]प्रत्ययलोपे एव यथा स्यात्,) अवयवलोपे मा भूत् । तेना'ऽऽघ्नीये'त्यादौ नाऽनुनासिक-लोप इति भाष्ये स्पष्टम् ।

इदमेव प्रत्ययग्रहण ज्ञापकम् 'अवयवेऽपि प्रत्ययत्वप्रयुक्तकार्यस्ये'ति । एवं च 'आदेशप्रत्यययो ' 'इदुदुपधस्य चे'त्यनयार्लक्षणादि नाऽऽश्रयणीय भवति, 'सात्पदाद्योरि'ति च चरितार्थं भवति ।

'स्थानिवदि'त्यनुवृत्त्यैव सिद्धे 'प्रत्ययलक्षण'ग्रहणन्तु 'प्रत्ययस्य यत्र वर्णाऽविशेषणत्वरूप प्राधान्य, त[4]देव यथा स्यादि'त्यर्थम् । तेन 'टिड्ढाणञि'त्यादौ प्राधान्येन यत्राऽलाश्रयण, तत्राऽपि विध्यर्थं किं न स्यादि'ति न शङ्क्यमिति **वार्त्तिकमतम्** ।

भाष्ये तु 'शास इत्' । 'अङि' । 'अजादौ क्ङिति चेदङ्थेवे'ति नियमादजादिव्यावृत्तौ, 'शास इदि'त्यत्र हल्ग्रहणाऽकरणेन, स्थानिवद्भा-वादेव 'मित्रशीरि'त्यादि सि[5]द्धम् । 'तृणह' इति सूत्रे'ऽचि ने'त्यनुवर्त्त्य,

---

१ 'तत्रोक्तार्थस्य' इत्यारभ्य 'न मानम्' इत्यन्तोऽय क ग पाठ ।

२ 'विधीयमानमिम्' ख पाठ । ३ क नास्ति । ख ग पाठ ।

४ 'तत्रैव' ख पाठ । 'तत्र' ग पाठ । ५ 'सिद्धिः' ख. ग पाठ ।

'तृणहानी'त्यादिव्यावृत्तौ 'हलो'त्यननुवृत्त्या 'अतृणेडि'त्यादि सिद्धमित्यादिरीत्या विधिफलानामन्यथासिद्धिं निरूप्य, स्थानिवत्सूत्रेणैव सिद्धे, नियमाऽर्थत्वमुक्तम्। नियमश्च द्वितीयप्रत्ययग्रहणात्–'प्रत्ययस्याऽसाधारण रूप यत्राऽऽश्रीयते, तदेव कार्यं प्रत्ययलोपे सति भवति, न तु प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणमि'ति। तेन 'सुदृषत्प्रासाद' इत्यत्राऽसो लुक स्थानि[1]वत्त्वेनाऽस्त्वादसन्तत्वस्याऽऽर्थसमाजग्रस्तत्वेऽपि 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घो न।

न चाऽतुसाहचर्याच्छ्रूयमाणाऽसन्त एव दीर्घप्रवृत्ति । 'सोर्मनसी' इति सूत्रेऽपि 'अलोमोषसी' इति पर्युदासेन श्रूयमाणाऽसन्तस्यैव ग्रहणमिति नियमो[2]ऽपि व्यर्थ इति वाच्यम्। साह[3]चर्याद्यनित्यत्वस्यापि ज्ञापनादिति भाष्याशय । विध्यर्थत्वे तु 'सुदृषदि'त्यादौ स्वरो दुर्वार । स्थानिवद्भावस्याऽनिवृत्ते ।

नन्वेव 'दाधर्त्ती'ति सूत्रस्थभाष्यमसङ्गत स्यात्। तत्र हि 'तेतिक्ते' इति किं निपात्यते ? । आत्मनेपदम्। नैतदस्ति, 'अनुदात्तङित'इत्येव सिद्धम्। नियमाऽर्थं तर्हि भविष्यति—'अत्रैव यङ्लुगन्तस्य, नाऽन्यत्र—बेभिदीती'त्युक्तम्। त्वद्रीत्या यङो लु[4]कि अनेन नियमेनाऽऽत्मनेपदं दुर्लभम्।

---

१ 'स्थानिवत्त्वेनाऽसन्तत्वेऽपि अत्वसन्तस्येति' इति क पाठ ।
'स्थानिवत्त्वेप्यत्वसन्तस्येति' इति ग पाठ ।

२ 'नियमोपि व्यर्थ इति वाच्यम्। 'अतु'साहचर्येण प्रत्ययाऽवयवस्यैवाऽसो ग्रहणापत्तौ 'अधातो'रित्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्त्या, तत्र साहचर्यस्याऽऽश्रयितुमशक्यत्वात्। किञ्चैव सति 'सुस्रोता'इत्यादौ तुडागमेन प्रत्ययाऽवयवो यत्राऽस्, तत्रैव स्यात्, न तु 'सुपया' इत्यादौ। प्रत्ययोऽत्राऽस्। एव 'सोर्मनसी'-इत्यत्र पर्युदासे प्रत्ययावयवाऽसन्तस्यैव ग्रहणाऽऽपत्तौ, 'सुव' इत्यादौ स्वराऽनापत्तेरिति भाष्याशय '–इति ख ग. पाठ ।

३ 'साहचर्यात्' इत्यत आरभ्य 'अनिवृत्ते' इत्यन्त क. ग पाठ ।

४ 'लुकि प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदम्' ख पाठ ।

ङित्त्वस्य प्रत्ययाऽप्रत्ययसाधारणत्वादिति चेन्न[1]। 'आत्मनेपदमि'[2]त्यस्यैव सिद्धान्त्युक्तत्वात्। ततो वार्त्तिकाऽनुसारिणैकदेशिना'अनुदात्तङित' इत्येवेद सिद्धमि'[3]ति शङ्कितेे, तदनुसार्येकदेशिन एव तत्समाधानमित्यदोषात्।

न च 'यत्र प्रत्ययस्य विशेष्यत्वं, तत्रैवे'ति नियमशरीरमस्तु। एव चेदं भाष्य[4] सिद्धान्त्युक्तिरेवाऽस्त्विति वाच्यम्। 'राजे'त्यादौ पदत्वाऽनापत्ते.। वार्त्तिककृन्मते 'वर्णाऽऽश्रये न प्रत्ययलक्षणमि'ति वर्णप्राधान्यविषयकम्। वर्णप्राधान्य चेतराऽविशेषणत्वरूप, प्रत्ययनिरूपितविशेष्यत्वरूप चेति न दोष.[5]। तेन गवे हित 'गोहितमि'त्यत्राऽव्, 'सुयशा' इत्यत्र विसर्जनीयस्य सत्व, 'सुवृडसी'त्यत्र 'खरि चे'ति चर्त्वं, 'चित्राया जाता चित्रे'त्यादौ 'अण्योऽकारस्तदन्तात्प्रातिपदिकान्ङीबि'ति ङीप् च न।

न च 'गोहितमि'त्यत्र 'न लुमताऽङ्गस्ये'ति निषेधान्नाऽव प्राप्तिरिति वाच्यम्। लुप्तप्रत्ययनिमित्ताऽङ्गोद्देश्यककार्ये एव तन्निषेधात्। अत एव 'उत्क्रामे'त्यादौ 'क्रम परस्मैपदेष्वि'ति दीर्घसिद्धि। परस्मैपदपरशिन्निरूपिताऽङ्गस्य तेन दीर्घविधानात्। प्रकृते[6] चाऽवादेशो वर्णमात्रोद्देश्यको, नाऽङ्गोद्देश्यक इति न कश्चिद्दोष। 'तस्मिन्नि'तिन्यासेऽपि उपस्थितप्रत्ययाऽऽक्षिप्तप्रकृत्युद्देश्यककार्ये एव प्रवृत्तिरिति दिक्।

---

१ 'इति चेन्न। 'नियमार्थं तर्हि भविष्यती'ति वदता भाष्यकारेण समाधानेऽनास्था बोधयता तस्य प्रौढिवादत्वबोधनात्। तदुक्त यङ्लुगन्तमनोरमायां 'दाधर्तीति सूत्रभाष्यन्तु विधिपक्षाऽभिप्रायेणेति'—इति ख ग पाठ।

२ 'आत्मनेपदम्' इत्यारभ्य 'इत्यदोषात्' इत्यन्त क ग पाठ।

३ 'इत्येव सिद्धम्' इति क पाठ।

४ 'भाष्य मुख्यपक्षाभिप्रायकमेवाऽस्त्विति' ख ग पाठ।

५ 'इति न दोषः' इति क नास्ति।

६ 'एव च प्रकृतेऽवादेशो वर्णं' इति ख पाठ।

न च 'प्रत्ययज प्रत्ययवदि'ति[1] सिद्धे 'लक्षण'ग्रहणं व्यर्थम् । 'प्रत्ययनिमित्तकमेव, न तु प्रत्ययस्थानिकमि'त्यर्थलाभार्थं तत् । तेन नखैर्भिन्नो 'नखभिन्न' इत्यादावैसादिक न । 'अतिदेशेनाऽऽहार्यतद्बुद्धिसम्पादनेऽप्युच्चारणप्रसङ्ग(रूप[2])षष्ठ्यर्थाऽभावान्नैसादीति[3] व्यर्थमेव लक्षणग्रहणमि'त्यन्ये । ध्वनितं चेद 'सुप्तिङन्तमि'ति सूत्रे भाष्ये । स्पष्ट च कैयटे ।

कार्यमिति । कार्याऽतिदेशोऽयमिति भाव । नन्वेव 'परिवीरि'त्यत्र तुग्दीर्घौ पर्यायेण स्याताम्, कार्याऽतिदेशेऽनेनैवोभयोरपि विधानात्, 'विप्रतिषेधे परमि'त्यस्याऽप्रवृत्तेरिति चेन्न । 'सति प्रत्यये यत्कार्यं भवितुमर्हति, तदेवाऽतिदिश्यते' इति 'परिवीये'त्यादाविव, 'परिवीरि'त्यत्राऽपि दीर्घ एव, न तु तुगिति न दोष । कार्याऽतिदेशेऽप्यतिदिश्यमानकार्याणामुत्पत्तिदेशस्यैव देशत्वाऽङ्गीकाराद्वा न दोषः[4] ।

न लुमताङ्ग । 'लु'शब्दो वर्त्तते येषु ते लुमन्त । 'ते के' इत्याकाङ्क्षायामाह—**लुक्श्लुलुप इति** । **अङ्गकार्यमिति** । 'लुप्तप्रत्यये परत पूर्वस्य यत्कार्यम्, आङ्गमनाङ्ग चे'त्यर्थ[5] । तेन 'पञ्चे'त्यादौ 'सुबन्तमि'ति पदसंज्ञा भवति। 'राजपुरुष' इत्यादौ भसंज्ञा च न। अङ्गाऽधिकारनिर्देशे हि सा स्यादेव । न च 'संजिगमिषे'त्यत्र 'अतो हेरि'ति लुकि, 'गमेरिट् परस्मैपदेष्वि'तीण्न स्यादिति वाच्यम् । तत्र तृचि 'सजिगमिषिते त्यादिसिद्ध्यर्थं 'परस्मैपद'शब्दस्य तङानयोरभावोपलक्षणत्वेन दोषाऽभावात् ।

---

१ 'इति वा सिद्धे' ख. ग पाठ ।   २ 'रूप' इति क नास्ति ।

३ 'षष्ठ्यर्थाऽभावाच्च । ध्वनितं चेदम्' इति ख पाठ ।

४ इतोऽग्रे–'न च प्रत्यये सत्यप्यङ्गाऽधिकारस्थदीर्घाऽपेक्षया तुकोऽन्तरङ्गत्वेन स एव प्राप्नोतीति वाच्यम् । वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वादित्याहु । 'लक्ष्याऽनुरोधादीदृशेषु शास्त्राऽतिदेश एवे'त्यन्ये । तद् ध्वनयन्नाह—इति जसि चेति'–इति ख ग पाठ ।

५ 'आङ्गमनाङ्ग चेत्यर्थ ' ख ग, पाठ ।

किञ्च परस्मैपदनिमित्ताऽङ्गसञ्ज्ञकस्य कार्याऽभावान्न दोष । अङ्गसंज्ञा तु लुक्यपि भवति। अनित्यत्वात् 'न लुमते'तिनिषेधस्याऽङ्गसञ्ज्ञायामप्रवृत्ते । अत एव 'गुणो यङ्लुकोरि'त्यादीनामङ्गाऽधिकारे पाठ सङ्गच्छते। अत एव 'पञ्चभि क्रोष्ट्रीभि क्रीत कुलमि'ति 'तद्धितार्थे'तिसमासे, ठको'ऽध्यर्धे'ति लुकि, 'लुक्तद्धितलुकी'ति स्त्रीप्रत्ययलुकि, 'पञ्चक्रोष्टृ' इत्यङ्गसञ्ज्ञानिमित्ततृज्वद्भावसिद्धि. । इदमेवाऽभिप्रेत्य 'न चाऽपर निमित्तमाश्रीयते—'अस्मिन्परत क्रोष्टुस्तृज्वदि'ति । किं तर्हि ? । 'अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वदि'ति । अङ्गसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेने'ति भाष्य 'तृज्वत्क्रोष्टुरि'त्यत्र[1] । कार्यकालपक्षेऽपि 'क्रोष्टुशब्द. प्रत्ययेऽङ्गसञ्ज्ञो भवति, अङ्गसंज्ञकस्य च तस्य तृज्वद्भाव' इत्यर्थात् तृज्वत्त्वमनैमित्तिकमेव । लक्ष्याऽनुरोधाच्चोरदित्यादौ यथाऽत्त्व प्रत्यपि निमित्तता आवृत्त्या, न तथा प्रकृते, लक्ष्याऽनुरोधादेवेति तदाशय· ।

'चर्करीति' 'अजर्घा' इत्यादौ तु 'न लुमते' ति निषेधाऽनित्यत्वादत्त्वप्रवृत्ति । 'वव्रश्चे'ति सिद्धये च तस्य प्रत्ययनिमित्तताऽऽवश्यकीति दिक्[2] ।

केचित्त्वङ्गाऽऽक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तक कार्यं लुकि भवत्येव। प्रकाराऽन्तरेणाऽपि लब्धप्रत्ययस्य निमित्तत्वे तु निषेधो भवत्येव। यथा 'अवं' 'गव' इत्यादौ त्रादेशो न, 'असार्वि'ति पर्युदासेनाऽपि प्रत्ययस्य निमित्तत्वादिति वदन्ति । अत्र पक्षे भ्रुवे हित 'भ्रूहितमि'त्यादावुवङभावश्चिन्त्य ।

त्रिषु सरूपा इति। 'ङे प्रथमयोरि'तिसूत्रस्थेन 'युष्मानि'त्यादौ

---

१ इतोऽग्रे—'यथोद्देशे इदम् । कार्यकाले तु प्रत्ययनिमित्तत्व स्यात् । यथा वव्रश्चाऽऽदौ । एव च 'स्त्रिया चे'ति सूत्रे 'यथोद्देशपक्ष एवाऽऽश्रीयते' इति कैयटादय. । अत्र पक्षे 'चर्करीती'त्यादावुरदत्त्व कथमिति चेन्न । 'अजर्घा' इति भाष्योदाहरणेन प्रत्ययत्वेन प्रत्ययनिमित्तकाऽभ्यासकार्ये 'न लुमते'तिनिषेधस्याऽनित्यत्वेनाऽप्रवृत्त्यङ्गीकारादिति बोध्यम्'—इति ख पाठ ।

२ 'कार्यकालपक्षेऽपि' इत्यारभ्य 'इति दिक्' इत्यन्त क ग पाठ ।

'तस्माच्छसो न' इत्युपन्यासपरभाष्येण, 'स्वमोर्नपुंसकादि'ति सूत्रे शिशीनुमादिभिर्युष्मदस्मदादेशानां विप्रतिषेधपरवार्त्तिकेन, तद्भाष्येण च, 'न षडि'ति निषेधेन च लिङ्गसत्ताबोधनेऽपि, लिङ्गबोधकप्रत्ययाऽनुत्पत्त्या रूपे न विशेष इत्यर्थः । 'साम आकमि'ति सूत्रस्थस्य 'अलिङ्गे युष्मदस्मदी' इति भाष्यस्य तु 'पदाऽन्तरसन्निधानं विना लिङ्गविशेषो युष्मदस्मच्छब्दमात्रान्न प्रतीयते' इत्यर्थ इति दिक् ।

त्रेस्त्रयः । त्रयाऽऽदेशो न सान्त । 'निजा त्रयाणामि'ति निर्देशात् । न च त्रेरयङेव कुतो न कृत इति वाच्यम् । 'अयङ् यि क्ङिति' 'अनङि'-त्यादाविवाऽकारस्योच्चारणाऽर्थत्वशङ्कावारणाऽर्थं तथोक्ते । केचिदिति । 'आमि सर्वनाम्न' इति साहचर्यादिति भाव । [4]वस्तुतस्त्विति । साहचर्यस्याऽसार्वत्रिकत्वात्सूत्राऽन्तरस्थतदाश्रयणे दृढतरप्रमाणाऽभावाच्चेति भाव । न च गौणमुख्यन्यायेनाऽत्र नभवतीति वाच्यम् । अप्रसिद्धत्वस्य, गौणलाक्षणिकत्वस्य वा तत्र गौणपदार्थत्वात् । स्पष्ट चेद सर्वनामसज्ञासूत्रे कैयटे । (अत्र ह्यङ्गाऽधिकारात्त्रिशब्दाऽन्तत्वेन प्राप्ति) । प्रकृते च त्रि-

---

१ 'उपन्यासपरतद्भाष्येण' ख पाठ ।

२ इतोऽग्रे—'अत एवाऽव्ययानामत्राऽग्रहणम् । तेषा लिङ्गाऽभावात् । अव्ययीभावस्य क्लीबत्वेऽपि लिङ्गाऽन्तराऽभावाच्च । विभक्तिप्रतिरूपकाणा लिङ्गयोगेऽपि, त्रिषु सारूप्याऽभावात् । इदमेव ध्वनयितु मनोरमायाम् 'अव्ययाना प्रायेण निर्लिङ्गत्वादि'त्युक्तम्'—इति क कुण्डलित , ख ग पाठ ।

३ 'सूत्रस्थाऽलिङ्गे' इति ख ग पाठ ।

४ 'वस्त्विति । बहुवचनादेरर्थप्राधान्यद्योतकस्याऽभावादिति भाव । साहचर्यस्याऽसार्वत्रिकत्वात्' इति ख ग पाठ ।

५ 'प्रमाणाभावाच्चेति बोध्यम्' ख. ग पाठ. ।

६ 'भविष्यतीति वाच्यम्' इति ख. पाठ. ।

७ 'अप्रसिद्धत्व, गौणलाक्षणिकत्व वा तत्र गौणत्वम्' ख ग पाठ ।

८ क नास्ति ।

शब्दे[1]स्त्रित्वसङ्ख्यारूपमुख्याऽर्थप्रतिपादक एव। इतरविशेषणीभूत इत्यन्य-देतत्। न हीतरविशेषणतामात्रेणाऽप्रसिद्धत्वं,गौणलाक्षणिकत्व वा भवति। अत एव 'प्रियतिसे'त्यादौ तिस्राद्य आदेशा भाष्याद्युदाहृता सङ्गच्छते।

किञ्च गौणमुख्यन्यायो न प्रातिपदिककार्ये, किन्तू[2]पात्त विशिष्याऽर्थो-पस्थाप[3]क विशिष्टरूप यत्र तादृशपदकार्ये एव। परिनिष्ठितस्य[4] पदा-ऽन्तरसम्बन्धे हि 'गौर्वाहीक'इत्यादौ गौणत्वप्रतीतिर्न तु प्रातिपदिकसस्कार-वेलायामित्यन्तरङ्गत्वाज्जातसंस्कारबाधाऽयोग प्रातिपदिककार्ये प्रवृत्त्य भावे बीजम्। 'श्वशुरसदृशस्याऽपत्यमि'त्यर्थे 'श्वाशुरिरि'त्यादावत इञ्‌ सिद्धये 'उपात्ते'त्यादि। न च प्रातिपदिकपदं तादृशम्। तेन हि प्रा[5]तिपदिकशब्दवदर्थवच्छब्दत्वेनोपस्थितिरिति तस्य विशिष्या[6]ऽर्थो-पस्थापकत्वाऽभावात्।

निपातपद तु निपा[7]तपदवच्चादित्वेनैव चादीनामुपस्थापकमिति तदुद्देश्यककार्येऽर्थोपस्थापकचादिनिमित्तत्वात्तत्र न दोष.।

(प[8]दशब्देन च कार्यप्रवृत्तिवेलाया गौणाऽर्थोपस्थापक पदमुच्यते। अत एव) 'अग्नीषोमौ माणवका'वित्यत्र प्रसिद्धदेवताद्वन्द्ववाच्यग्नीषोम-पदस्य तत्सदृशपर[9]त्वे ईत्वषत्वे भवत एव। [10]तत्प्रवृत्तिवेलाया गौणा-

---

१ 'तत्र ह्येतद्घटकीभूतत्रिशब्दस्त्रित्वसख्यारूप' ख पाठ।

२ 'किन्तूपात्तार्थोपस्थापकम्' ख. पाठ।

३ 'पस्थापकविशिष्टरूपकपदकार्ये' इति ख ग पाठ।

४ 'परिनिष्ठितस्य पदस्य पदान्तरसम्बन्धे हि' ख ग पाठः।

५ 'प्रातिपदिकशब्दवत्त्वेन, अर्थवच्छब्दत्वेन वोपस्थितिरिति' ख ग. पाठ।

६ 'विशिष्टार्थोपस्थापकत्वाऽभावात्' ख पाठ।

७ 'निपातपदवत्' इति क ग पाठ।

८ ख ग पाठ.। ९ 'परत्वेऽपि' ख पाठ।

१० 'तत्प्रवृत्ति' इत्यारभ्य 'उपस्थापकत्वाऽभावात्' इत्यन्त पाठ क. नास्ति।

ऽर्थोपस्थापकत्वाऽभावात् । यदा[1] त्वयं माणवकोऽग्निरयं सोम इत्युक्ते, परेण 'अग्निसोमौ भोजये'ति प्रयुक्ते, सदृशपराऽग्निसोमपदयोर्द्वन्द्वस्तदा न षत्व, तन्नामकावित्यर्थके च । अत एव 'अग्नि[2]सोमौ माणवकावि'त्यत्र गौणमुख्यन्यायेन षत्ववा[3]रणपर भाष्यमष्टमे सङ्गच्छते । एव च 'गा पाठये'त्यादौ मुख्यगोपदाऽर्थस्य पाठनकर्मत्वाऽसम्भवेन, विभक्त्युत्पत्तिवेलायां प्रयोक्तृभिर्गौणाऽर्थत्वप्रतीतावपि, अपदस्याऽप्रयोगेण बोद्धृभिः सर्वत्र पदस्यैव गौणाऽर्थकत्वग्रहेण, 'अत्व त्व सम्पद्यते' 'अमहान्महान्भूत' 'त्वद्वती'त्यादिभाष्यप्रयोगे त्वाऽऽद्यादेशदीर्घादीना करणेन चाऽस्य न्यायस्य पदका[4]र्यविषयत्वमेवोचितम् । अन्यथा वाक्यसंस्कारपक्षे तेषु तदनापत्ति ।

किञ्च 'शुक्लामि'त्युक्ते कर्म निर्दिष्टं, कर्त्ता, क्रिया चाऽनिदिष्टे' इत्युक्त्वा, 'इहेदानीं गामभ्याज कृष्णां देवदत्ते'त्यादौ सर्वं निर्दिष्टम्, गामेव कर्म, देवदत्त एव कर्त्ता, अभ्याजैव क्रिया इत्यर्थकभाष्येण, कारकाऽऽदिमात्रप्रयोगे, योग्यसर्वक्रियाऽऽद्यध्याहारे प्रसक्ते, नियमाऽर्थ. क्रियावाचकादिप्रयोग' इत्येतत्तात्पर्यकेण, सामान्यत क्रियाजन्यफलाश्रयत्वमात्रविवक्षायां द्वितीयाया. सत्त्वेन, पाठनक्रियाऽन्वयकाले पदस्यैव गौणा[5]ऽर्थत्वप्रतीति प्रयोक्तुरपि ।

(कि[6]ञ्च 'गामि'त्यादावात्ववृद्ध्यादिक भवत्येव । विशिष्टरूपोपादाना-

---

१ 'यदा त्वयम्' इत्यारभ्य 'अत एव' इत्यन्तः क ग. पाठः । ख नास्ति ।

२ 'अग्नीषोमौ' इत्येव सर्वेषु पुस्तकेषु पाठो दृश्यते । परन्तु भाष्यानुसारेणाऽस्माभि. स शोधित ।

३ 'षत्ववारणपर भाष्यमग्नीषोमनामकावित्यर्थकोदाहरणपरम्' ख पाठ ।

४ 'पदकार्यमात्रविषयत्वमेव' ख पाठ ।

५ 'गौणार्थत्वमिति तत्त्वम्' ख ग पाठ ।

६ 'ओकारोपलक्षणत्वात्' इत्यन्त क. कुण्डलित ख पाठ' । अस्य ख पाठस्य स्थाने—'किञ्चात्ववृद्ध्यादौ विशिष्टरूपोपादानाऽभावेन तन्न्यायाप्रवृत्त्या गामित्यादौ न दोषः' इति ग पाठ । क कुण्डलित ।

ऽभावेन तद्विषये तन्न्यायाऽप्रवृत्ते । 'अर्थाऽऽश्रये एतदेवं भवति, शब्दाऽऽश्रये च वृद्धात्वे' इत्योदादिसूत्रस्थभाष्यस्याऽप्यर्थरहितवर्णरूपशब्दाऽऽश्रय इत्येवाऽर्थ । 'गोत' इत्यस्याऽपि ओकारोपलक्षणत्वात्) ।

'गौणलाक्षणिकत्वमेव गौणत्वमत्रे'तिमते एतदतिरिक्तोऽभिव्यक्तेति-न्यायोऽपि पदकार्यविषयक. । ध्वनित चेद् सर्वादिसूत्रे सज्ञाभूताना प्रतिषेधमारभता वार्त्तिककृता, 'पूर्वाऽपरे'ति सूत्रे'ऽसज्ञायामि'ति वदता सूत्रकृता, अन्वर्थसज्ञाऽऽदिभिस्तत्प्रत्याख्यान कुर्वता भाष्यकृता च ।

(शब्दपरेषु तु शास्त्रीयकार्यप्रवृत्ति-तदभावौ यथालक्ष्य 'यत्तदेतेभ्य' इत्यादिज्ञापकाद्भवत इति बोध्यम्) । एतत्परिभाषाफलन्तु 'महद्भूतश्चन्द्रमा' इत्यादावात्त्वाऽभाव , सज्ञाश्वशुराऽऽदौ यदभावश्चेति [3]बोध्यम् ।

अत एव एषा परिभाषा लौकिकेनाऽर्थेनाऽर्थवद्ग्रहणविषया । सोऽर्थश्च लोके प्रयुज्यमानपदस्यैव । न हि प्रातिपदिक लोके प्रयुज्यते । कल्पिता हि तस्याऽर्थवत्ता । तत्र च न गौणमुख्यत्वमिति पदकार्ये एवाऽय न्याय इत्यष्टमे कैयट इत्यलम् ।

त्यदादीनाम । 'अष्टन आ विभक्तावि'त्यतो 'विभक्तावि'त्यनुवर्त्तते । तत्फलन्तु तत्कुलम् । सोर्लुकि अत्व न ।

इष्टिरिति । 'भाष्यकारस्ये'ति शेष । 'वार्त्तिकमिदमि'त्यन्ये ।

---

१ 'एवमभिव्यक्तेतिन्यायोऽपि पदकार्यविषयक ' इति ख पाठः ।

२ क नास्ति । ३ 'यदभावश्चेति तत्त्वम्' ख पाठ' ।

४ 'यत्त्वेषा' ख ग पाठ ।

५ 'अर्थवद्विषयैव' ख पाठः ।

६ 'प्रयुज्यमानस्य पदस्यैव' ख पाठ' ।

७ 'पदकार्ये एवाऽय न्याय इति । तन्न । कल्पिताऽर्थवत्त्वमादायाऽर्थवत्परिभाषाया इव, कल्पितगौणमुख्यत्वमादायैतन्न्यायस्याऽपि प्रवृत्तेरेवौचित्या दित्यष्टमे कैयट इत्यलम्' इति क. कुण्डलित' ख. ग. पाठः ।

द्विपर्यन्तानां किमिति । युष्मदस्मदोरात्वयत्वलोपैर्विशेषविहितै-रत्वस्य बाधात्, किम काऽऽदेशस्य विधानाच्चेति प्रश्न । ननु व्यक्तिपक्षे 'अत्वसन्तस्ये'ति सूत्रेऽस्याऽप्यतोरुपस्थितिसामर्थ्यात्सौ न 'त्यदादीनाम' इत्यस्य प्राप्तिरित्यपि शङ्का स्यादत आह—भवन्ताविति ।

इञोऽपवाद इति । अनेन बहुवचनमात्रविषयोऽकारान्त इकारान्ता-द्भिन्न एवेति ध्वनयति । यद्यपि हरिशब्दनिरूपणेन इकारान्ताऽन्यकृत्त-द्धितान्तवत् अयमपि उपन्यस्तप्राय, तथाऽप्यत्र निरूपणम् 'इकारान्तस्य बहुत्वेऽकारान्तत्वमि'ति जरदनुसारिणां भ्रमनिवृत्त्यर्थम् ।

यत्तु 'इञ्यपि, तस्य बहुत्वे 'बह्वच इञ प्राच्यभरतेष्वि'ति लुकि, अन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वेन लोपसिद्धेरिद व्यर्थम् । भसञ्ज्ञा तु वर्णाऽऽश्र-यत्वाल्लुका लुप्तत्वाच्च प्रत्ययलक्षणेन ने'ति । तन्न । प्राच्यभरतेभ्योऽन्यत्र लुगभावात् । सुब्विधौ नलोपाऽसिद्धत्वेन 'उडुलोमान्', 'उडुलोमैरि' त्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । इतीदन्ता ।

ङौ तु सवर्णदीर्घ इति । यथा चाऽस्य ङौ प्रयोगेऽपि 'ईदूतौ च सप्तम्यर्थे' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधो न भवति, तथा भाष्यप्रदीपोद्द्योते स्पष्टम् । 'ईदूतौ चे'त्यत्र अत्राऽपि ग्रन्थे ध्वनितम्[1] ।

क्विबन्तवातेति । 'मीङ्[2] माने' इति ईकारान्तात्क्विप् । 'माङ् माने' इत्यस्मात्क्विपि त्वीत्वम् । ईत्वविधौ 'अवकारादावि'त्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् । 'शंस्था' शब्दे तु भाष्यप्रयोगादेव ईत्वाऽभाव इति

१ 'ध्वनित च' ख ग पाठ ।

२ 'यत्तु मीङ् माने' इति ईकारान्तात् क्विप् । 'माङ् माने' इत्यस्मात् क्विपि त्वीत्व दुर्लभम् । तस्य वकारादौ प्रतिषेधात् । अत एव शस्थाशब्दे ईत्वं नेति वक्ष्याम । किञ्च सत्यपि ईत्वे 'एरनेकाच' इति यण् दुर्लभः । ईत्वविधा-वनुवर्त्तमानेन 'असिद्धवदि'त्यनेन यणि तस्याऽसिद्धत्वादिति । तन्न । 'अवकारादावि'त्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यानात् ।' इति ख. ग. पाठ. ।

'स्थः क चे'ति सूत्रे हरदत्तादय इत्यग्रे निरूपयिष्यामः। यणि ईत्वस्याऽसिद्धत्वन्तु न प्राप्नोति। कावीत्व, विभक्तौ यणादेश इति व्याश्रयत्वादिति दिक्[१]।

वातप्रमी'। निःशृङ्गो मृगाऽऽकृतिर्जन्तुविशेषः।

बहुश्रेयसीति। 'ईयसश्चे'ति निषेधान्न कप्। न च समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽभावस्य 'ङ्याप्प्रातिपदिकादि'ति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात्, ईयसन्तोत्तरपदत्वाऽभावाच्च कथं निषेधः?। किञ्च'ईयसश्चे'तिनिषेधो'ऽनन्तरस्ये'ति न्यायेन 'शेषाद्विभाषे'त्यस्यैव बाधकः स्यात्, न तु 'नद्यृतश्चे'त्यस्येति वाच्यम्। 'गोस्त्रियोरि'ति सूत्रे 'बहुश्रेयसी'ति भाष्योदाहरणात्समासान्तविधौ लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्तावपि, तन्निषेधविधौ तत्प्रवृत्ते। अत एवाऽनन्तरस्येति न्यायोऽप्यत्र न प्रवर्त्तत इति बोध्यम्। 'ईयसो बहुव्रीहेर्ने'ति निषेधान्नोपसर्जनह्रस्व।

यू स्त्र्या। 'यू' इति दीर्घयोरेव ग्रहणम्। व्याख्यानात्। 'यू' इत्यत्र 'वा च्छन्दसी'त्यनेन 'दीर्घाज्जसी'ति निषेधस्य पाक्षिकत्वात्पूर्वसवर्णदीर्घः। यू किम्?। मात्रे। मातुः। 'आण्नद्या' इति स्यात्।

स्त्रियमाचक्षाते-'स्त्र्याख्यौ'। मूलविभुजादित्वात्क।

अत्र केचित्—वर्णयोरेव सञ्ज्ञा। 'आच्छीनद्योरि'ति सूत्रस्वरसात्। 'स्त्र्याख्या'विति तु ईदूतोर्विशेषणम्। तयोः स्त्र्याख्यत्वन्तु ङ्यादौ स्वतः। मनोरमायां 'ङ्यादिष्वि'ति बहुवचनन्तु प्रयोगभेदाऽभिप्रायेण। कचित्तु

१ इतोऽग्रे—'अत एव[1] प्रविगणय्ये'त्यादौ 'अतो लोपोऽयादेशे नाऽसिद्ध' इति भाष्यं सङ्गच्छते। एवं च माङोऽपि निर्बाधमिति दिक्' इति क, कुण्डलित ख पाठ।

२ 'हे बहुश्रेयसीति' इति ख पाठः।

1 'अत एव विगणय्येत्यादौ' इति ख पाठः।

स्त्रीवाचकवर्णसमुदाये घटकत्वेन प्रवेशात्, शक्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वस्याऽविवक्षितत्वादिति वदन्ति।

अन्ये तु तदन्तयोरिति वदन्ति। 'स्त्र्याख्या'वित्युपस्थापितस्त्रीवाचकस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधिरित्यभिप्रेत्याऽऽह—ईदूदन्ताविति। 'आच्छीनद्यो-रि'त्यादौ तु नदीशब्दस्य तदवयवे लक्षणा बोध्या। 'आख्या'ग्रहणान्नित्यत्वलाभ.। तदाह—नित्यस्त्रीलिङ्गाविति। तत्फलन्तु ग्रामणीशब्दादिव्यावृत्ति। नित्यस्त्रीत्व च लिङ्गाऽन्तरविशिष्टाऽर्थोऽनभिधायकत्वम्। 'स्त्रीविषयावेव यौ नित्यमि'ति भाष्यस्वरसतस्तथैव लाभात्।

नन्वेवं ङ्यन्तकुमार्यादिशब्दानामपि नदीत्वं न स्यात्। क्यच्-क्विपो-र्निर्वृत्तेन त्रिलिङ्गेन समानाऽऽकारतया, नित्यस्त्रीत्वाऽभावादिति चेन्न। प्रत्यासत्तिन्यायेन, 'स्त्र्याख्या'विति विशेषणसामर्थ्येन च प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये नित्यस्त्रीत्वस्याऽऽश्रयणात्।

नन्वेवं 'बहुश्रेयसी'शब्दस्य नदीत्व न स्यादत आह—प्रथमेति। 'अर्थान्तरसङ्क्रमात्पूर्वं विद्यमाननित्यस्त्रीत्वमादाय नदीत्वमर्थान्तर-सङ्क्रमेऽपि तस्य कर्त्तव्यमि'त्यर्थः। 'प्रकृष्टा धीर्यस्ये'ति विग्रहे 'प्रध्यै ब्राह्मणाये'त्यत्र 'नेयङि'ति निषेधस्तु न। अत्राऽङ्गे इयङुवङो' स्थित्य-भावात्। बहुव्रीहित्वेऽपि 'नद्यृत' इति कप् न। ऋकारसाहचर्येण यस्य वृत्ते. प्राङ् नदीत्व, तदुत्तरपदक एव तत्प्रवृत्ते। प्रतिपदोक्तगतिसमासाऽभावेऽपि यथा यण्, तथाऽग्रे निरूपयिष्याम.।

इद च 'यूस्त्र्ये'ति सूत्रविषयमेव, न तु 'ङिति ह्रस्वश्चे'त्येतद्विषयम्। अत एव 'अतिश्रिये ब्राह्मणाये'त्यत्र विकल्पो न। महासञ्ज्ञाबललब्ध-स्त्रीत्वेन तत्राऽङ्गस्याऽपि विशेषणात्। यथोद्देशपक्षे त्वन्तरङ्गत्वात्पूर्वप्रवृत्त-नदीसञ्ज्ञयैव नद्यन्तत्वात्समुदाये कार्यसिद्ध्या इद न कार्यम्।

(नदीसञ्ज्ञाया च लक्ष्याऽनुरोधाद्यथोद्देश एवाऽऽश्रयणीय)।

---

१ क नास्ति, ख ग पाठ।

कार्यकालेऽपि अजहत्स्वार्थायामवयवस्य नित्यस्त्रीत्वविशिष्टाऽर्थबोधकत्वेन तस्यैव सञ्ज्ञया, नद्यन्तत्वात्समुदाये कार्यसिद्धिः। इदमेवाऽभिप्रेत्य भगवता भाष्यकारेण प्रत्याख्यातम्—'अवयवस्त्रीविषयत्वात्सिद्धमि'ति। 'अवयवशब्देन चाऽत्र वृत्तिप्रकृतिभूतशब्दग्रहणम्। अत एव क्यजाद्यन्ते न दोषः। तत्रापि कुमारीशब्दस्येच्छाविशेषणतया स्त्र्याख्याऽर्थबोधकत्वात् कार्यकालपक्षे न दोषः।

हे बहुश्रेयसीति। ह्रस्वे कृते गुणस्तु न। प्रक्रियालाघवाय 'अम्बाऽर्थानां ह्रस्वः' 'ह्रस्वनद्योर्गुणः' इत्येव वक्तव्ये, ह्रस्वविधानसामर्थ्यात्। 'जसि चे'त्यत्र तु ह्रस्वग्रहणमेवाऽनुवर्त्तते, न 'नदी'ग्रहणम्, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानादिति भाष्यकृतः।

'अम्बाऽर्थनद्योर्गुणः' इति वक्तव्ये ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्न गुण' इति न युक्तम्। 'अनः क्लीब जले, शोके, मातृस्यन्दनयोरपी'ति रभस-रुद्र-विश्वादिकोशेषूक्तस्य मातृपर्यायस्याऽनशब्दस्याऽम्बार्थकत्वेन गुणाऽऽपत्तेः। ह्रस्वग्रहणे तु 'अचश्चे'त्युपस्थितावजन्तस्याऽम्बार्थकस्य ग्रहणान्न दोषः। मातरि तस्य नपुंसकत्वेऽपि 'हे वारे' इतिवत्पक्षे गुणाऽऽपत्तिरिति बोध्यम्। अत एव 'अम्बाऽर्थनद्योरणि'त्येव सूत्रयितुमुचितमि'त्यपास्तम्। ह्रस्वश्चाऽयमनन्तरस्येति न्यायात् 'ह्रस्वस्य गुणः' इत्यस्यैव बाधकः। तेन 'मातः' इत्यत्र 'ऋतो ङी'ति गुणो भवत्येवेत्याहुः।

आण्नद्याः। 'अ'डेव वक्तुं युक्तं, 'अजादीनामटा सिद्धमि'तिवत्। पररूपन्तु न। 'अटश्चे'ति पुनर्विधानाऽर्थेन चेन पररूपबाधादित्याहुः। तन्न। तत्पक्षे 'अटश्चे'त्यत्र 'धाता'वित्यपकर्षेण वृद्ध्यनापत्तेः। अत एव तत्पक्षे 'अस्वपो हसती'त्यत्र न दोषः।

आटश्च। यद्यपि 'वृद्धिरेची'ति सिद्धम्, अत एव 'न माङ्योगे'

---

१ 'कार्यकालेऽपि' इत्यारभ्य 'कार्यसिद्धिः' इत्यन्तः क पाठः, ख. ग. नास्ति।

२ 'तत्रापि' इत्यारभ्य 'न दोषः' इत्यन्तः क ग पाठः।

इति सूत्रस्थषाष्ठभाष्योक्ते 'अटश्चे'ति न्यासे न दोष', तथाऽपि परत्वेन न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिदम् ।

ङेराम् । 'ङेरि'ति सप्तम्येकवचनम् । 'स्त्रियामि'त्यादिनिर्देशात् । इह परत्वादिति । सकृद्गतिन्यायाऽऽश्रयणादिति भाव । अत एव 'स्त्रियामि'त्यादिनिर्देशा सङ्गच्छन्ते । स्पष्ट चेद 'ह्रस्वनद्याप' इत्यत्र भाष्ये ।

([1]एतेन नित्यत्वात्पूर्वमाटि, 'रमायामि'त्यादौ याटि च, तेन व्यवधानादाम् दुर्लभ' इत्यपास्तम् । शब्दाऽन्तरप्राप्त्योभयोरप्यनित्यत्वेन, परत्वादाम एव प्रवृत्ते) ।

नच नपुसक'ग्रामणि'शब्दान्ङावेकदेशविकृतन्यायेन 'नी'शब्दत्वादामि नुडापत्तिरिति वाच्यम् । परस्यौत्त्वस्य प्राप्त्या, आमो दुर्लभत्वात् । औत्त्वमपि नुमा पूर्वविप्रतिषेधेन बाधितमित्यन्यदेतत् । तस्मात् 'ग्रामणिनी'त्येवेति बोध्यम् । पुवत्त्वपक्षे तु ह्रस्वस्याऽप्यभावात् 'ग्रामण्यामि'त्येवेत्याहुः । न च येन नाप्राप्तिन्यायेन नद्याम आडपवादत्वात्कथ तद्विषये आट प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । क्वचिदपवादप्रवृत्तिविषयेऽपि तत्प्रवृत्त्यनन्तरमुत्सर्गप्रवृत्त्यङ्गीकाराददोष । अत्र च 'स्त्रियामि'त्यादिनिर्देशा लिङ्गम् । स्पष्ट चेद 'पाद पदि'ति सूत्रे कैयटे ।

[2]यत्त्वागमादेशयोर्न बाध्य-बाधकभावो, भिन्नफलत्वात् । अत एव 'ब्राह्मणे दधि दीयता, कम्बल कौण्डिन्याये'त्यादौ कम्बलेन न दधिदानबाध । बाधितस्य हि न प्रवृत्तिः । एवञ्च पूर्वमाडादौ व्यवधनादाम्शास्त्रस्य वैयर्थ्येन पूर्वं तत्र प्रवृत्ते, पुनराडादि भवत्येव । स्पष्टा चेयं रीतिः 'च्छ्वो' शूडि'ति सूत्रे कैयटे, इत्याहु. । तन्न । 'अपवादो नुग्दीर्घत्वस्ये'ति 'दीर्घोऽकित' इति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् ।

---

१ 'एतेन' इत्यारभ्य 'एव प्रवृत्ते ' इत्यन्त क कुण्डलित' ख. पाठ ।

२ 'यत्त्वागमादेशयो.' इत्यारभ्य 'भाष्यविरोधात्' इत्यन्त क. ग पाठ. ।

अङ्घ्यन्तत्वादिति। 'लक्षेर्मुट् चे'त्यौणादिके[1]प्रत्ययान्तत्वादिति भावः। अत एवोपसर्[3]जनह्रस्वो न। गोस्त्रियोरि'त्यत्र स्वरितत्वेन ङ्यधिकारोक्तस्यैव ग्रहणात्।

कुमारीति। यद्यपि क्विबर्थं प्रति ङ्यन्तस्योपसर्जनत्वात् ह्रस्वत्व प्राप्तम्, तथापि ह्रस्वविधायके शास्त्रीयोपसर्[2]जनग्रहणादुपसर्जनह्रस्वो न।

अचि श्नु। [3]यद्यपि 'ऊङ् च गमादीनामि'तिवार्त्तिकेन क्विपि, अनुनासिकलोपे, ऊङि च, निष्पन्न 'भ्रू'शब्दस्य धातुत्वादेव सिद्ध, तथाऽपि 'भ्रमेश्च डूरि'त्युणादिनिष्पन्न'भ्रू'शब्दस्य यणभावार्थं ग्रहणमित्याहुः।

इह 'य्वोरि'ति धातोरेव विशेषण, न त्वन्ययो, अव्यभिचारात्। तदपि समानाधिकरणमेव। विभि[4]न्नवचनत्वेऽपि 'वेदाः प्रमाणमि'त्यादौ तथा दर्शनात्।

([5]'श्नुप्रभृत्यन्ताऽङ्गावयवेवर्णोवर्णयो'रिति व्याख्यानं त्वयुक्तमेव। वैयधिकरण्यस्याऽन्याय्यत्वात्। ङित्त्वस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च। श्न्वादीनामङ्गस्य च स्थानषष्ठ्या निर्देशाऽभावात्। 'क्षिपति' 'अद्युतदि'त्यादावियङा-[6]पत्तिश्च। 'दिदिवतुरि'त्यत्र 'एरनेकाच' इति यणापत्तिश्च। यण्शास्त्रे 'इवर्णान्ताङ्गस्ये'त्येवाऽर्थाऽङ्गीकारे तु तत्राऽपीयङापत्तिर्बोध्या। 'अजादौ प्रत्यये' इत्यस्य अङ्गविशेषणताया न्याय्यत्वात्। न चाऽत्र 'लोपो व्योरि'ति

---

१ अत्र 'ई'प्रत्ययान्तत्वात् इति च्छेदो बोध्यः।

२ 'उपसर्जनग्रहणादुपसर्जनह्रस्वो न' ग पाठ'।

३ 'यद्यपि' इत्यारभ्य 'तथापि' इत्यन्त' क, ग पाठ।

४ 'विभिन्न' इत्यारभ्य 'तथा दर्शनात्' इत्यन्त क ग पाठ.।

५ 'श्नु' इत्यारभ्य 'अवल्परे दोषाच्च' इत्यन्त क कुण्डलित ख ग पाठ।

६ 'इयङाद्यापत्तिश्च' ख पाठः।

७ 'न चाऽजादौ प्रत्यये इत्यनेन य्वोर्विशेषणान्न दोष। अङ्गविशेषणताया न्याय्यत्वात्' इति ख पाठ।

लोपेन निर्वाह । प्रत्ययनिमित्तेयङुवङोरसिद्धत्वात्। 'ऊयतुरि'त्यादौ-अवल्परे दोषाच्च)। तदाह—इवर्णोवर्णान्तधातोरिति।

इत्येतस्येति। इत्येतदन्तस्येत्यर्थ । तेन 'सुभ्रुवावि'त्यादिसिद्धि ।

ननु 'धातोरुच्यमान कार्यं धातुप्रत्यये' इति 'मृजेर्वृद्धिरि'तिसूत्र पठितपरिभाषया सुपि इयङादीनामनापत्तिरिति चेन्न । 'सुधी'शब्दे यण्निषेधाऽऽरम्भसामर्थ्येनाऽत्र प्रकरणे परिभाषाया अप्रवृत्तिकल्पनात्। 'क्षियो दीर्घात्' 'भुव. सञ्ज्ञाऽन्तरयोरि'त्यादिनिर्देशाच्च। य्वो[1] षट्त्रिंश-दिति[3], यथासङ्ख्याऽप्राप्तेराह–आन्तरेति । स्थानत इति भाव । य्वोरिति किम् ?। वव्रे। अचि किम् ?। युयात्।

एरने(का)। 'अचि श्नुव'त्यत एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादनुवृत्त-धातुग्रहण चाऽऽवृत्त्या सयोगाऽङ्गयोर्विशेषणम्, व्याख्यानात्, लक्ष्याऽनु-साराच्च, एकदेशाऽन्वयेऽपि सौत्रत्वाद्वृत्ति । न च 'उन्न्यावि'त्यादौ यणभावे इष्टाऽऽपत्तिरेवाऽस्तु । 'स्वरपूर्वो, पदपूर्वो चोपधा यस्येवर्णस्य तस्य यणि'त्यर्थकेन 'स्वरपद-पूर्वोपधस्ये'ति वार्त्तिकेन तत्र यण इष्टत्वा-ऽनुमानात्। उक्तोपायेन प्रत्याख्यात च। ('उन्नी'[4] शब्दादिभ्य[5] क्यजन्तेभ्य[6], आचारक्विबन्तेभ्यो वा[7] कर्तृक्विप्तु न, अनभिधानादिति न तत्र भाष्य-वार्त्तिकयो फलभेद । केचित्तु भाष्याऽनुरोधेन वार्त्तिके 'पद'पदेन 'धात्ववयवत्वाऽनधिकरण पदमेवे'ति नाऽभिधानेऽपि फलभेदः, उभय-मतेऽपि यणभावादित्याहु)। इत्यभिप्रेत्याह—धात्ववयवेत्यादि। अङ्ग-विशेषणफलन्तु 'हरी' इत्यादि। अङ्गस्य, धात्ववयवसयोगपूर्वो न भवति

---

१ इकारोकारयो षट्त्रिंशद्वदसत्त्वादियङुवङ्भ्यो यथासङ्ख्याऽप्राप्तिरित्यर्थ ।

२ 'य्वो. षट्त्रिंशात्' इति ख पाठ. ।　　३ उक्तोपायेन = आवृत्त्या ।

४ क कुण्डलितः ख ग पाठ. ।　　५ 'तन्त्रीशब्दादिभ्य ' इति ग पाठ. ।

६ 'क्यजाद्यन्तेभ्य ' इति ग पाठ ।

७ 'आचारक्विबन्तेभ्यो वा' इति ख पाठ, क ग. नास्ति ।

य इवर्णस्तदन्तत्वात्। (न च धात्ववयवसंयोगपूर्वत्वस्य धात्ववयवेकार एव सम्भवेन, सयोगवद्भिप्रयोगस्याऽपि विशेषाऽवगतिहेतुतया तद्भिन्नस्याऽपि धात्ववयवस्यैव ग्रहणान्न दोष इति वाच्यम्। 'तन्त्रोरि'त्यादौ धात्ववयवसयोगपूर्वस्याऽधात्ववयवस्याऽपि सम्भवात्)। यद्यपि 'इको गुणवृद्धी' इति निर्देशेन प्रत्यासत्त्या धात्ववयवसयोगपूर्वभिन्नस्येवर्णस्य धात्ववयवस्यैव ग्रहणेन 'हरी' इत्यादौ न दोषस्तथाऽपि स्पष्टप्रतिपत्तये'धातोरि'त्यस्याऽऽवृत्तिरेवाऽऽश्रिता।

'उत्सर्गसमानदेशा अपवादा' इति न्यायेन तु न निर्वाह । अङ्गांऽशे तदसम्बन्धे 'हरिमि'त्यादावपि प्राप्त्या, तेन येन नाप्राप्त्यभावेन, तदपवादत्वस्यैवाऽभावादिति दिक्।

ए किम्?। असयोगपूर्वग्रहणम् इवर्णविशेषण यथा स्यात्, अङ्गविशेषण मा भूदिति। तेन 'यवक्रियावि'त्यादौ नाऽतिप्रसङ्ग । न च तदभावे 'लुलुवतुरि'त्यादावतिप्रसङ्ग । 'ओ सुपी'ति नियमाऽऽश्रयणात्। विपरीतनियमस्तु न। 'सुधी'शब्देऽचि सुपि यण्निषेधाऽऽरम्भादित्याहु.।

यत्तु 'अनेकाचोऽसयोगादि'त्येव सूत्र कार्यम्। 'य्वोरि'त्यनुवर्त्य 'धात्ववयवसयोगभिन्नात्परौ यौ यू, तदन्तस्ये'त्यर्थ.। 'ओ सुपी'ति 'उवर्णान्तस्य चेत्सुप्येवे'ति नियमार्थम्। अतो 'लुलुवतुरि'त्यादौ न दोष' इति। तन्न। 'यवक्रियावि'त्यादावपि धात्ववयवसयोगभिन्नरेफात्परत्वेनाऽतिप्रसङ्गात्। सिद्धान्ते तु 'धात्ववयवसयोगपूर्वभिन्नस्ये'त्यर्थान्न दोषः।

यदि तु-'असयोगादि'तिविशेषणसामर्थ्यात् 'धात्ववयवसयोगात्परस्य ने'ति व्याख्यायते, तदा 'उदियावि'त्यादौ दोष । मम तु पूर्वग्रहणसामर्थ्येन, पर्युदासवृत्त्या च तद्भिन्नस्य धात्ववयवपूर्वस्यैव ग्रहणान्न दोष.। (वार्त्तिकेऽपि पदपूर्वोपधासाहचर्यात्स्वरपूर्वोपधाऽपि धात्ववयवभूतैव गृह्यते इति नाऽत्र दोष ।)

---

१ क कुण्डलित ख ग पाठ.। २ 'यदि हि' ख पाठ ।
३ क कुण्डलित ख ग. पाठ.।

कुमार्याविति । 'न क्ये' इति पदत्वनिषेधादन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वमाश्रित्य शाकलं नेति बोध्यम् । **प्रधीरिति** । 'प्रकृष्टं ध्यायती'ति विग्रहः । अत एव न नदीत्वम् । ध्यानकर्त्तृत्वस्य लिङ्गत्रयसाधारण्येन नित्यस्त्रीत्वाऽभावात् । 'प्रकृष्टा धीर्यस्ये'ति विग्रहे तु नदीत्वं भवत्येव ।

संयोगस्य धातुना विशेषणे फलमाह—**उन्न्याविति** । **ग्रामणीरिति** । क्विपि 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेरि'ति णत्वम् ।

'गतिकारकपूर्वस्यैवे'ति भाष्ये पठ्यते । स च नियमः । तेन 'गतिकारकपूर्वभिन्नस्य ने'त्यर्थः । यत्तु—'इदं वचनं यण्विधिनैकवाक्यतयाऽन्वेति, अतो न नियामकत्वमि'ति । तन्न । एवकारस्याऽनन्वयाऽऽपत्तेः । 'निन्यतुरि'त्यसिद्ध्यापत्तेश्च । गतिकारकपूर्वभिन्नं च तत्सदृशं सपूर्वपदमेव गृह्यते । तेन बहुच्पूर्वे[1], निन्यतु'रित्यादौ च[2] यण् । तदेतदाह—**गतिकारकेतरेति** । **शुद्धधियाविति** । 'शुद्धा धीर्यस्ये'ति विग्रहः । 'शुद्धं ध्यायती'ति विग्रहे यण् भवत्येव । न चाऽऽद्यविग्रहेऽप्यस्तीत्यध्याहारेण कारकत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । वृत्तौ शुद्धधीपुरुषपरत्वेनाऽकारकत्वात् । (प्रत्यासत्त्या यणस्थान्यवयवकधात्वर्थकारकस्यैव ग्रहणाच्च)[3] ।

कथं तर्हीति । 'दुर्ध्यायती'ति, 'दुष्टा धीर्येषा'मिति, 'वृश्चिकाद्धी'रिति विग्रहाऽभिप्रायेण प्रश्नः । यत्तु 'भाष्यवचने 'गतिकारकपूर्वपदे'त्यत्र प्रतिपदोक्तत्वाद्गतिसमासस्य नित्याऽधिकारस्थस्यैव ग्रहणम्, तत्साहचर्यात्कारकांशेऽपि 'कर्त्तृकरणे'इत्यादेरेव । एवं च प्रागुक्तविग्रहेऽपि न दोषः । 'दुर्ध्यायती'ति विग्रहे तु यण् भवत्येवे'ति श्रीपतिदत्तादयः । तन्न । भाष्ये 'पूर्वपद'ग्रहणाऽभावेन शब्दप्रयोज्यसमासोपस्थितेरभावात् । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाश्च विशिष्टरूपोपादानविषयत्वेन, तत्प्रवृत्तौ माना-

१ 'बहुच्पूर्वे' इति लघुशब्देन्दुशेखरे नास्ति ।

२ चकारः क ग, लघुशब्देन्दुशेखरे च नास्ति ।

३ क कुण्डलितः ख. ग पाठः ।

ऽभावात्। अत एव 'यू स्त्र्याख्यावि'ति सूत्रस्थ 'प्रकृष्टा धीरि'ति विग्रहाऽभिप्रायक 'प्रध्यै ब्राह्मण्यै' इति भाष्यप्रयोग सङ्गच्छते। एवञ्चोक्तप्रयोगयोरुक्तविग्रहे यणेव प्राप्नोतीत्याशयेनाऽऽह—दु स्थितेति।

न च 'प्रकृष्टा धीरि'ति विग्रहेऽपि 'प्रध्यमि'त्यत्र यण् न स्यात्। 'प्र'-शब्दस्य कृषिं प्रति गतित्वेऽपि, धीशब्दं प्रति तत्त्वाऽभावादिति वाच्यम्। प्रशब्दोपात्तप्रकर्षस्य धीशब्दोपात्तधात्वर्थविशेषणत्वेनैव बोधात्[1]। प्रकृते दु शब्दोपात्तदुष्टत्वस्य तु स्थितिक्रियाया[2] विशेषणत्वेन वैषम्यादित्याहु।

यत्क्रियायुक्ता इति। 'या चासौ क्रिये'ति विग्रह। त प्रतीति। तद्वाचकं प्रतीत्यर्थ। यद्वा 'यस्य धातोर्वाच्यया क्रियया युक्ता' इत्यर्थ.। अयं चाऽर्थ 'उपसर्गा. क्रियायोगे' इति सूत्रे 'योग'ग्रहणेन बोधित इत्यवोचाम।

नेहेति। ततश्च सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यैव समास[3]। 'भीत्राऽर्थानामि'ति सूत्रन्तु हेतुत्वप्रकारकबोधे तृतीयाबाधनार्थम्। विभक्तिप्रकरणे तु न कृतम्। कारकत्वप्रयुक्तकार्याऽनापत्ते.[4]। किञ्च[5] हेतुत्वाऽविवक्षाया, सम्बन्धत्वेन विवक्षायां, षष्ठी सूत्रारम्भेऽपीति भाव। ये तु वैतण्डिकतया 'भीत्रार्थानामि'त्यस्य षष्ठीबाधनार्थत्वमिच्छन्ति, तै सूत्रमते षष्ठी दुर्लभा।

भाष्यरीत्या बुद्धिकृताऽपायमाश्रित्य सूत्रप्रत्याख्यानेऽपि, फलभेदे प्रत्याख्यानाऽयोगादनभिधानेन तदभावोऽङ्गीकार्य[6],तन्मतेऽप्याह–वृश्चिक सम्बन्धिनीति।

---

१ 'धात्वर्थ एवान्वयात्' ख पाठः।

२ 'स्थितिक्रियायामन्वयेन वैषम्यात्' ख पाठ।

३ 'समास इति भाव' ख पाठ।

४ 'कार्यानापत्तेरिति तात्पर्यम्। केचित्तु सूत्रमते 'भीत्रार्थानामि'त्यस्य षष्ठीबाधनार्थत्वात्षष्ठी दुर्लभा। भाष्यरीत्या बुद्धिकृताऽपायमाश्रित्य' इति ख पाठ।

५ 'किञ्च' इत्यारभ्य 'षष्ठी दुर्लभा' इत्यन्त क ग पाठ।

६ 'अङ्गीकार्य इति तन्मतेऽप्याह' ख पाठ।

उत्तरपदेति । पूर्वपदाऽन्तर्गतस्येत्यर्थ । शाकपार्थिवाऽऽदित्वादिति भाव । 'परमदोऽर्थावि'त्यादौ तु च्छान्दसत्वाद्यण् ।

न भू । 'अनन्तरस्ये'ति न्यायेन 'एरनेकाच' 'ओ सुपी'तिसूत्रद्वय-प्रापितस्यैवाऽयं निषेध । अङ्गेन च प्रत्ययाऽऽक्षेप । तथा च सुप्येव फलित' । तदाह—सुपीति । सुधियाविति । 'शोभना धीर्यस्ये'ति विग्रहे ऽप्युत्तर-पदत्वे चाऽपदादिविधावि'तिप्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् शाकल न ।

लोपाविति । 'अतो लोप' 'लोपो व्योरि'त्याभ्यामिति भाव. । न चाऽल्लोप' स्थानिवत् । यलोपे तन्निषेधात् । न च परत्वाद्वेरपृक्तलोपे, वल्परत्वाऽभावाद्यलोपो न प्राप्नोतीति वाच्यम् ।

'लोपो व्योर्वलि' । ततो 'वे' । पूर्वसूत्रमनुवर्त्तते । व्यन्तस्य व्योर्लोपो भवति वलि । वल् च प्रत्यासत्तिन्यायेन वेरेवं । तत्सामर्थ्यात्पूर्वं वलि लोप' । ततो'ऽपृक्तस्ये'तियोगविभागेन भाष्यकृता साधितत्वाच्च । अत एव 'क्वौ लोपो वक्तव्य' इति एतत्साधनाय प्रवृत्ते वार्त्तिके ककारो-ऽविवक्षित इत्याहु । 'विचोऽत्यल्पविषयताध्वननाय ककारोक्तिरि'त्यन्ये ।

स्थानिवत्त्वादिति । एव च यणादेशे, यलोपे स्थानिवत्त्वनिषेधाद् यलोपे, 'सख्' इत्येव प्रातिपदिक स्यादिति भाव । न चाऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्या पदत्वात् 'न पदान्ते'ति निषेध । 'न क्ये' इति नियमेनाऽस्याऽपदत्वात् ।

ननु नियमस्य सजातीयाऽपेक्षत्वेन हलन्त एव प्रवृत्तिरिति न दोष. ।

---

१ 'यलोपो न प्राप्नोतीति वाच्यम् । 'लोपो व्यो'रिति सूत्रे विधेयस्य प्रमथ-निर्देशेन 'वेरपृक्तलोपाद्वलि लोपस्य बलवत्त्वज्ञापनात्' ख ग पाठ ।

२ 'वेरेव । तत्र परत्वादपृक्तलोपेऽपि वचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणम्' इति ख ग पाठ. । क कुण्डलित ।

३ 'तत्सामर्थ्यात्पूर्वं वलि लोप'' इति क पाठ । ख. ग नास्ति ।

४ 'एतत्साधनाय प्रवृत्ते' इति क पाठ', ख. ग नास्ति ।

किञ्चाऽन्तर्भूतक्यजकाराऽपेक्षेऽन्तरङ्गे यणि बहिर्भूतक्विबपेक्षक्यच्सम्बन्धियलोपस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वाद्व्यवधानेन यणोऽप्राप्तेरिति चेन्न। बहिरङ्गपरिभाषाया 'नाऽजानन्तर्ये' इति निषेधात्। प्रमाणाना सामान्ये पक्षपातेन सामान्याऽपेक्षनियमस्यैव युक्तत्वाच्च। अत एव 'गव्यती'त्यादौ न 'लोप शाकल्यस्ये'ति वलोप।

क्वौ लुप्तमिति। भावे क्त। लोप इत्यर्थः। प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्दीर्घस्य न निवृत्ति। 'क्विलुगुपधे'ति वार्त्तिके 'क्वौ'त्यंशस्य 'क्वौ लुप्तं न स्थानिवदि'त्यर्थं प्रदर्श्य, लवमाचक्षाणो लौरित्यसिद्धिमाशङ्क्य, एव तर्हि 'क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवदि'ति भाष्ये उक्तत्वेनाऽस्य क्वाचित्कत्वम्। न चाऽभाव एवाऽस्याऽस्तु। गोमत्यतेरप्रत्यये 'गोमानि'त्यादिभाष्यविरोधाऽऽपत्ते। तेन क्येऽस्य[1] प्रवृत्ति। 'ण्यन्तेऽपि पादयते[2] पात्, 'पद्'इति 'येन विधिरि'ति सूत्रभाष्याण्ण्यन्तेऽपि[3]। [4]अस्याऽसार्वत्रिकत्वादेव पिपठिषतेरप्रत्यये नपुसके, शौ, 'पिपठिषी'त्येवेत्युक्त कैयटेन 'दीधीवेवीटामि'ति सूत्रे। ध्वनित च भाष्ये इत्याहु[5]।

अनन्यतयेति। गौणत्वेऽप्यनङ्णित्त्वयो. प्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चेति बोध्यम्। 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायस्तु गौणमुख्यन्यायवत्पदकार्यविषयक एवेत्युक्तम्।

(केचित्तु[6] तत्र पद[7]शब्देन कार्यप्रवृत्तिवेलायामनभिव्यक्ताऽर्थोप-

---

१ 'तेन क्यणिच्सु अस्य' ख. पाठ।

२ 'ण्यन्तपादयते पात्, पद इति' इति ख ग पाठ।

३ 'येन विधिरितिसूत्रभाष्यात्, प्रागुक्तभाष्याच्च' ख पाठ.।

४ 'अत एव पिपठिषतेरप्रत्यये' ख पाठ।

५ 'इत्याहु' इत्यारभ्य' 'इति बोध्यम्' इत्यन्त. ख ग पाठ, क नास्ति।

६ 'केचित्तु' इत्यारभ्य 'प्रयोजनप्रदर्शनपरभाष्यविरोधात्' इत्यन्त क कुण्डलित ख ग पाठः।

७ 'तत्र पदशब्देन' इति क नास्ति।

स्थापकत्वा[1]देवविधानां तेन न्यायेनाऽनङादिविधावग्रहणम् । [2]प्राति-पदिककार्येऽप्रवृत्तौ हि तन्मात्रात्तदर्थाऽनुपस्थितिरेव बीजम्। न च प्रसिद्धाऽर्थस्याऽपि तत्र विशेषणतया भानान्न दोष । न्याये 'पदार्थे'त्यनेन पद-' जन्यप्रतीतिविशेष्यस्यैव ग्रहणात्। अत एव 'ख्यत्या'त्सूत्रे 'सखिपतिभ्या-मि'तिन्यासे 'सखीयतेरप्रत्यये सख्युरि'त्यत्राऽव्याप्तिप्रतिपादनपरभाष्यं विना सङ्कोचमुपपद्यते । 'सह खेन सखस्तमिच्छती'ति [3]कैयटादिकृत सङ्कोचेन व्याख्यान चिन्त्यमेव । तस्मात् 'सखी' 'सख्यावि'त्येवेत्याहु. । तन्न । 'मपर्यन्तस्येति सूत्रे 'परि'ग्रहणस्य युष्मयतेरस्मयतेश्चाऽप्रत्यये प्रयोजनप्रदर्शनपरभाष्यविरोधात्) ।

दीर्घस्यापीति । 'खिते परस्ये'ति वक्तव्ये कृतयणा निर्देशादिति भाव. । ननु 'अतिसखे.' 'भूपतेरि'त्यादिगुणविषये व्यावृत्त्यर्थं यणा निर्देश । न चाऽत्र गुणे कृतेऽपि, खितिशब्दयोर्गुणस्थानित्वे मानाऽभावेन, खितिशब्दाऽभावेन, तदप्राप्ति । एकदेशविकृतन्यायोऽपि न । अर्द्धस्य, तदधिकस्य वा विकारेण प्रत्यभिज्ञाऽभावादिति वाच्यम् । घित्वाऽङ्गत्वसापेक्षगुणाऽपेक्षयाऽस्याऽन्तरङ्गत्वादिति चेन्न । तदर्थं कृतस्याऽन्य-सङ्ग्राहकत्वेपि बाधकाऽभावात् । न च य[4]णा निर्देशस्य दीर्घसङ्ग्राहक-तया चारितार्थ्येन, वाक्याऽर्थान्वयित्वे मानाऽभावेन, यण्विषये उत्वं, न गुणविषये' इत्यर्थाऽसिद्धिरिति वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्येन यकारान्ताऽनुकरणस्य सूत्रेऽङ्गीकारेणाऽदोषात् । अत एवोच्चारणार्थोऽकार इत्याहुर्नतु यणर्थ इति । एवं च गुणविषयेऽप्राप्ति सिद्धैव । दीर्घप्रकृतिकग्रहण च सिद्धम् । ङस्यादिपरस्तादृशः खि-खी-ति-ती-शब्दप्रकृतिक एव सम्भवती-

---

१ 'गौणार्थोपस्थापकोपलक्षणत्वादेवविधानाम्' इति ख ग पाठ ।

२ 'प्रातिपदिककार्ये' इत्यारभ्य 'बीजम्' इत्यन्त क. पाठ. ।

३ 'कैयटादिकृत भङ्क्त्वा व्याख्यानम्' ख ग पाठ ।

४ 'यणादिनिर्देशस्य' ख. पाठ. ।

त्याशयेन मूले 'खिबी'त्याद्युक्तम्। अपत्यादिशब्देभ्य आचक्षाणण्यन्तेभ्य क्विपोऽनभिधानमेवेति बोध्यम्।

शुष्किय इति। न चाऽत्राऽऽभीयेत्वेनाऽतो लोपस्याऽसिद्धत्वम्। व्याश्रयत्वात्। न चाऽत्र यणापत्ति.। सयोगपूर्वत्वात्। इतीदन्ताः।

तृज्वत्। 'क्रुश आह्वाने' इत्यतस्तुनि, 'क्रोष्टु'शब्द.। तृचि 'क्रोष्टृ' शब्द। द्वावपि शृगालाऽर्थौ। तत्राऽविशेषेण द्वयो प्रयोगे प्राप्ते, 'सर्वनामस्थाने, स्त्रियां च तृजन्त एव, तृतीयादावच्युभयम्, अन्यत्र तुन्नन्त एवे'ति फलत प्रयोगनियमाऽर्थो त्रिसूत्री।

'क्रोष्टु'रिति तुन्नन्तात्प्रथमा। 'तृज्वदि'ति तृतीयान्ताद्वति.। 'तृजन्तेन तुल्यमि'ति।

नाऽय 'सुबामन्त्रिते पराऽङ्गवदि'तिवत् तादात्म्याऽतिदेश। तद्वत्-सहप्रयोगाऽभावात्। नाऽपि 'पूर्ववत्सन'इतिवन्निमित्ताऽतिदेश'। तस्याऽशक्याऽतिदेशत्वात्, ब्राह्मणत्ववत्। न हि ब्राह्मणस्य श्राद्धभोजनाऽऽदौ निमित्तभूत ब्राह्मण्यं वचनशतेनाऽप्यतिदेष्टुं शक्यते। यद्यप्याहार्यारोपेणाऽपि शास्त्रप्रवृत्तेर्निमित्ताऽतिदेशोऽपि वक्तु शक्य'। ब्राह्मण्यन्त्वनारोपितमेव श्राद्धभोजने निमित्तमिति लोके न दोष, तथाऽपि तृजन्तत्वरूपनिमित्ताऽतिदेशाऽऽश्रयणे [1]आहत्य तृच्छब्दमुच्चार्य विहितकार्यस्यैवापत्तौ, जसि गुणेऽवादेशे, तृजन्तोद्देश्यका'ऽप्तृन्नि'ति दीर्घ [2]एव स्यात्। सौ, औजसादौ चाऽनङ्गुणौ न स्याताम्।[3]

---

१ 'आहत्य' इत्यारभ्य 'आपत्तौ' इत्यन्त क पाठ। ख ग नास्ति।

२ 'दीर्घ एव स्यात्, न त्वनङ्गुणौ' इति ख ग पाठ।

३ इतोऽग्रे–'ननु तयोरभावे उपधायामचोऽभावाद्दीर्घाऽप्रवृत्तावतिदेशवैयर्थ्यम्। न च 'देवदत्तस्य क्रोष्टे'त्यादौ 'तृजकाभ्यामि'तिषष्ठीसमासनिषेधेन चारितार्थ्यम्। अस्य शृगाले रूढत्वेन कर्मणि षष्ठ्या असम्भवात्। कर्त्तुरुक्तत्वेन कर्तृषष्ठ्या अप्यसम्भवाच्चेति चेन्न। जसि गुणेऽवादेशे चारितार्थ्यात्। किञ्चो-

एतेन 'आद्यन्तवदि'तिवत्तृजन्तत्वरूपव्यपदेशस्याऽतिदेश' इति परास्तम्। यदि तूत्तरसूत्रद्वयस्य सामर्थ्यादप्तृन्नित्यत्र क्रोष्टुग्रहणेनैव सिद्धावस्याऽपि सामर्थ्यात्कार्यमात्रप्रवृत्त्यङ्गीकार इत्युच्यते, तर्हि शास्त्र-कार्ययोरतिदेश एव ज्ञापयितुं युक्त॰ । स्त्रियां चे'ति सामर्थ्याच्चाऽनाङ्गयोरपि स ।

वस्तुनो न तयोरपि स । 'क्रोष्टा' इत्यादौ तुन्नन्तस्याऽऽद्युदात्ततया उदात्तस्थानिकयणोऽभावेन 'उदात्तयणो हल्पूर्वादि'ति स्वराऽनापत्तेः । अर्थाऽतिदेशस्त्वसम्भव्येव। तुन्नन्ततृजन्तयोरर्थैक्यस्य स्वत एव सत्त्वात्, तत्सत्त्वे मानाऽभावाच्चेति 'जात्याख्यायामि'त्यादौ निरूपयिष्यामः।

तस्माद्रूपाऽतिदेशोऽयम्। प्राधान्याच्च। तत्राऽपि न प्रयोगसमवायि-'क्रोष्टार्' इत्यादिरूपग्रहणम्। अनेकत्वात्। उदात्तस्थाने यणोऽभावात्, 'उदात्तयणो हल्पूर्वादि'ति स्वराऽनापत्तेश्च। किन्तु 'क्रोष्टृ' इति। 'तृज्वदि'त्यत्र ऋकारस्योपस्थितत्वेन तद्विशिष्टस्यैवाऽतिदेशात्। तत्र 'तृज्वदि'ति चकारग्रहणसामर्थ्यात्स्वरविशिष्टरूपस्याऽतिदेशेन, ऋकारस्योदात्तत्वात्, 'उदात्तयण' इत्यादिस्वरसिद्धिरित्यभिप्रेत्याह—क्रोष्टुशब्देति। पञ्चादेस्तु नाऽतिदेश । अर्थत आन्तर्याऽभावात्। (न च 'दयते र्दिगी'तिवत्स्थान्यादेशभावबोधकमेवाऽस्त्विति वाच्यम्। तत्करणवैयर्थ्यापत्ते॰। 'दिगि'वदस्य मानान्तरेणाऽसिद्ध्यभावाच्चेति दिक्)।

त्तरसूत्रद्वयवैयर्थ्यापत्ति । 'अप्तृन्नि'तिसूत्रे क्रोष्टुग्रहणेनैव सिद्धावस्यापि वैयर्थ्यापत्तेश्च' इति क कुण्डलित पाठः।

१ इतोऽग्रे—'नाऽपि तयोरपि वक्तु शक्य.' इति ख. पाठ ।

२ 'क्रोष्टा इत्यादौ' इति क. पाठ । ख, नास्ति ।

३ 'किन्तु शास्त्रीय 'क्रोष्टृ' इति । तृजन्तत्वबोधाऽर्थं शास्त्राऽन्वेषणस्याऽऽवश्यकत्वेन तस्यैवोपस्थितत्वात्, प्रत्यासन्नत्वाच्च'—इति क. कुण्डलित, ख ग पाठ ।

४ 'न च' इत्यारभ्य 'दिक्' इत्यन्तः क कुण्डलितः पाठ. ।

ऋतो ङि। 'कृ''तृ' इत्यनयोरनुकरणवारणाय तपरत्वमि[1]ति केचित्।

अप्तृन्। 'तृ' इति वक्तव्ये द्वयोरुपादानं क्वचित्सामान्योपादानेऽपि विशेषग्रहणाऽर्थम्। तेन 'न क्वोपधाया' इति सूत्रे तद्धितवुग्रहणं सिद्ध मित्याहु.। तन्न। विनिगमनाविरहेण विशेषद्वयस्याऽपि ग्रहणाऽऽपत्तौ, ज्ञापितेऽपि चारितार्थ्याऽभावात्।

केचित्त्वर्थवत्परिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनद्वारा 'अर्वणस्तृ'व्यावृत्त्यर्थम्। तेन 'अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवते'ति सिद्धमित्याहु.। तन्न। 'प्रत्ययाऽप्रत्यययो'रिति परिभाषयाऽऽदेशवारणात्। तस्मात् 'तृ' इति वक्तुं शक्यम्। स्पष्ट चेद 'ण्वुल्तृचावि'ति सूत्रे भाष्ये।

ननु 'ण्वुल्तृचावि'तिसूत्रस्थभाष्यबोधितव्युत्पत्तिपक्षे तृन्नन्तत्वात्, तृजन्तत्वाद्वा दीर्घे सिद्धे, नप्त्रादिग्रहणं व्यर्थमत आह—**नियमार्थमिति**। 'अन्येषामुणादिव्युत्पन्नाना सञ्ज्ञाशब्दाना ने'ति। तेन 'धातृ'शब्दे दीर्घो भवत्येव। तस्योणादिव्युत्पन्नत्वाऽभावात्। ने[2]ष्ट्रादयोऽप्युणादय इत्यभिमान। वस्तुतस्तृन्निति सूत्रस्थवार्त्तिकेन तेषां व्युत्पादनात् 'नप्त्रादी'त्यादिग्रहणेन प्रशास्तृशब्दस्यैव ग्रहणम्। अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थमेव बोध्यम्। स च पक्षो'ऽत कृकमी'ति सूत्रे 'कमि'ग्रहणेनैव सिद्धे 'कंस'ग्रहणेन ज्ञाप्यते। न च दन्त्यान्त्यकसेरेवेदं रूपम्। 'प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुप' इतिसूत्रस्थकैयटहरदत्तादिप्रामाण्येन तस्ये[3]दृशे विषये प्रयोगाऽभावाऽनुमानादित्याहुः। 'उणादिषु मात्रादयो निरनुबन्धक'तृ'प्रत्ययान्ताः, वे[4]दे क्वचिद्विपरीतस्वरस्तु व्यत्ययात्साध्य' इति 'ण्वुल्तृचावि'तिसूत्रस्थभाष्य-

---

१ 'इति केचित्' इति ख नास्ति। क ग. पाठः।

२ 'नेष्ट्रादय' इत्यारभ्य 'ग्रहणम्' इत्यन्त क पाठ।

३ 'ईदृशे विशेषविषये' इति ख. पाठः।

४ 'वेदे क्वचित्' इत्यारभ्य 'साध्य.' इत्यन्त क पाठः।

स्वरसः, तदाऽपि विध्यर्थमेव नप्त्रादिग्रहणं बोध्यम् । (शंस्त्रादेराद्युदात्तत्व-सिद्धये 'तृन्तृचौ शंसि क्षदादिभ्यः' इत्युणादिसूत्रेऽनुबन्धोच्चारणमावश्यकम् । व्यत्ययाऽऽदिना तत्साधनस्याऽगतिकगतित्वादिति तु मूलाऽऽशयः)[1] ।

भाष्यप्रयोगादिति । एवं चोणादिष्वस्य व्युत्पादनमप्रामाणिकमिति भावः । पङ्कजपदवत् अष्टाध्यायीव्युत्पन्नत्वेऽपि योगरूढिस्वीकारे बाधकाऽभावादिति तत्त्वम् । **क्रोष्टेति** । अनङ् । हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादुपधादीर्घः । स च 'सर्वनामस्थाने चे'त्यनेन यद्यपि सिद्ध्यति, तथाऽपि कृताऽनङः स्थानिवत्त्वेन तृजन्तत्वेन[2] परत्वाद'तृन्नित्येव न्याय्यः । कार्यैक्येऽपि विप्रतिषेधप्रवृत्ते'र्नपुंसकस्य झलचः' इत्यादिसूत्रस्थभाष्येषु बहुशो-[3]दर्शनात् । तत्र[4] हि भाष्ये 'गोमन्ति' इत्यादावुगिल्लक्षणनुमः परत्वाज्झलक्षण उक्तः । केचित्तु तत्रैकनुमि अन्त्यादचः परे जाते, न द्वितीयस्याऽन्त्यादचः परत्वसम्भव इत्यसम्भवो विप्रतिषेधबीजमस्ति । प्रकृते च नाऽसम्भवः । अतोऽत्र 'सर्वनामस्थाने चे'त्येव दीर्घः । प्रथमोपस्थितत्वात् । तदनन्तरं पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याऽस्याऽपि प्रवृत्तिरित्याशय इत्याहुः ।

विभाषा तृतीयादिषु । अयमपि नियम एव तृतीयादावच्येवोभयमि'ति । तेन भ्यामादौ, शसि च, 'क्रोष्टुपुत्रः' इत्यादौ च न दोषः । सर्वत्र विशिष्टाऽभावस्य सुलभत्वात् । ननु 'तृज्वत्सर्वनामस्थाने एवे'ति नियमं स्वीकृत्याऽस्य विध्यर्थतैवोचिता । न च सर्वनामस्थाने तुन्नन्तप्रयोगस्याऽप्यापत्तिः । 'क्रोष्टृ' इत्येव सूत्रयितव्ये, क्रोष्टुशब्दोद्देशेन तृजन्त-

---

१ 'शंस्त्रादे' इत्यारभ्य 'मूलाशयः' इत्यन्तः ख. पाठः ।

२ 'कृताऽनङः स्थानिवत्त्वेन तृजन्तत्वेन' इति क. ग. पाठः । ख. नास्ति ।

३ 'बहुशो दर्शनात् । कृतेऽप्यनङि एकदेशविकृतन्यायेन, स्थानिवद्भावेन वा तृजन्तत्वादिति भावः'—इति ख. पाठः ।

४ 'तत्र हि' इत्यारभ्य 'इत्याहुः' इत्यन्तः क. ग. पाठः ।

रूपाऽतिदेशबोधकगुरुतरन्यासेन वाच्याऽर्थविरोधान्न तत्प्रयोगाऽऽपत्ति-रिति चेन्न। सर्वनामस्थाने, स्त्रियां च क्रोष्टुशब्दे तृजन्तवद्रूपाऽति-देशेनाऽर्थात्तुन्नन्तस्याऽप्रयोगवत्, अन्यत्र तुन्नन्ते तद्रूपाऽतिदेशका-ऽभावेनोभयो. प्रयोगस्य सिद्धत्वेन, एवमपि विध्यर्थताया दुरुपपादत्वात्। आद्यसूत्रयोर्नियमत्वोक्तिस्तु नियमफलकत्वादिति बोध्यम्। नन्वेवमपि 'क्रोष्टूनि'त्याद्यसङ्गतम्, अन्यत्र तृजन्तस्यैव प्रयोगेणाऽप्युक्तनियमस्य चारितार्थ्यादिति चेन्न। 'तृज्वत् क्रोष्टुरि'ति योगविभागस्य वैयर्थ्या-ऽऽपत्ते। न च 'तद्धितेष्वचामादेरि'तिसूत्रस्थ 'क्रौष्ट्र' इति भाष्य-प्रयोगो, 'वृद्धिरादैच्'सूत्रस्थ 'क्रोष्ट्रीया' इति च भाष्यप्रयोगोऽसङ्गत. स्यादिति वाच्यम्। 'क्रोष्ट्र्या[1] अयमि'ति विग्रहेणाऽदोषात्। 'क्रोष्ट्री'ति कस्याश्चिदृषिमातुर्नाम। 'वा नामधेयस्ये'ति च वा वृद्धत्वम्[2]। शुद्ध-संज्ञात्वेन भाषितपुंस्कत्वाऽभावात् 'भस्याऽढे' इति न पुंवत्त्वम्। ईकारस्यैव 'यस्ये'तिलोपात्परत्वाद्वृद्धिप्राप्त्या, न 'अचामादिवृद्धावन्त्यो-पधावृद्धिप्रतिषेध' इति तत्रत्यवार्त्तिकोदाहरणविरोध[4] इत्याहुः।

'भाष्यप्रयोगादेव साधुत्वमि'त्यन्ये[5]।

ऋत उत्। तपरकरण 'भाव्यमानोऽप्यण् क्वचित्सवर्णग्राहक' इत्यर्थज्ञापनद्वाराऽऽन्तर्यतो द्विमात्रनिवृत्त्यर्थमिति 'ङ्लोरि'ति सूत्रे कैयटः। ज्ञापनफलन्तु 'अमूभ्यामि'त्यादिसिद्धिरिति तत्रैव निरूपयिष्याम।

सस्यैवेति। सयोगान्तलोपेनैव सिद्धे नियमाऽर्थमिति भाव। तेन ऊर्गित्यादौ लोपो न। 'रादेव सस्ये'ति विपरीतनियमस्तु न। 'पुमान् स्त्रिये'ति निर्देशात्। परत्वादिति। न च नुट् नित्य। संनिपातपरिभाषया[6] तदप्राप्तेः। इत्युदन्ता।

---

१ 'न चैवम्' ख पाठः। २ 'क्रोष्ट्र्या अपत्यमिति विग्रहेण' ख पाठ।

३ 'वृद्धत्वमस्य' ख पाठ॰। ४ 'न तत्रत्योदाहरणविरोध' ख. पाठ॰।

५ 'इति केचित्' ख. पाठः।

६ 'तृज्वद्भावे सनिपातपरिभाषया' ख पाठ।

हूहूरिति । अव्युत्पन्ना[1] सञ्ज्ञेयम् । अतिचमूशब्दे त्विति । 'प्रथमलिङ्गग्रहण चे'त्युक्ते ।

ओ सु । 'एरनेकाच' इति सूत्रम् 'एरि'त्येतद्रहित साऽनुवृत्ताऽऽवृत्त-विशेषणमनुवर्त्तते इत्यभिप्रेत्याऽऽह—धात्ववयवेत्यादि । वार्त्तिकानां सूत्रशेषत्वेनाऽनुवृत्तिमभिप्रेत्याऽऽह—गतीति । 'सकृल्ल्वावि'त्यत्र तु क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वाद्यण् भवत्येवेत्याहु ।

'न भूसुधियोरि'ति निषेधे प्राप्ते आह—वर्षाभ्वश्चेति । 'भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुरा' इत्यमरोक्ते, 'भिन्नलिङ्गाना न द्वन्द्व' इति तेन परिभाषणाच्च दर्दुरे पुँल्लिङ्गोऽयमिति भावः । 'वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानि'ति यादवकोशाच्च । 'दर्दुरे षणी'ति पाठान्तरम् । 'षण्' इति तु पुँल्लिङ्गस्य प्राचा सञ्ज्ञा ।

व्युत्पादित इति । 'दृभी ग्रन्थे' इति तुदादेरूप्रत्ययो, नुमागमश्च[2] निपात्यत इत्यर्थः । यद्यप्युज्ज्वलदत्तेन 'दृन्फूरि'ति पवर्गद्वितीय पठित्वा 'दृम्फेर्नलोपाऽभावो निपात्यते' इति व्याख्यातं, तथाऽपि वृत्त्यन्तरा-ऽनुसारेण मूलम् । यत्तु दशपादीवृत्तौ 'दर्भेण दृंभू । दृभेरूप्रत्यये, नुम्[3], अनुस्वारश्च निपात्यते । तन्निपातनसामर्थ्यात्परसवर्णो ने'ति । तन्न । नुड्निपातनवैयर्थ्यात्, नुम्येव[3] निपात्येऽनुस्वारनिपातनसामर्थ्यादेव परसवर्णाऽभावसिद्धेरित्याहु. । दृभूर्ग्रन्थकर्त्ता । 'कथक' इत्यन्ये । अय-मूकारो न धातोरित्युवङोऽप्रसङ्ग. ।

दृम्भूमिति । 'इको यणची'ति यण्[4] पूर्वत्व-पूर्वसवर्णदीर्घाभ्या बाध्यते । एवं चाऽयमूकारो न धातोरित्युवङोऽप्रसङ्गाद्यणा भाव्यमिति दृन्पूर्वक-

---

१ 'अव्युत्पन्ना' इत्यश. ख. पाठ. । ग नास्ति । क तु केनापि पश्चाद्वर्धित ।

२ 'नुमागम ' इति ख. पाठ ।

३ 'नुम्येव' इत्यारभ्य 'इत्याहु ' इत्यन्त. क ग पाठ. ।

४ 'यणपि' ख. पाठ ।

भूप्रभृतिकदृभूशब्देन सह न रूपभेद' इति माधवश्चिन्त्य इति भाव· । 'दृन्करे'ति यणस्तु नाऽत्र प्राप्ति· । अनुस्वारादेरसिद्धत्वेऽपि 'दृनि'त्यस्य, 'भू' इत्यस्य चाऽनर्थकत्वात् । स्पष्टं चेदमत्रैव कैयटे । तद्ध्वनयन्नाह— नान्ते हिंसार्थे इति । एवनिष्पन्नश्चाऽय तरुभेद-सर्पभेदवाची । 'कप्यर्थ' इत्यन्ये । माधवस्तु 'दृढशब्दे उपपदे भुवः 'कू'प्रत्यय· । उपपदस्य दृन्नादेशश्च 'अन्दूदृन्भू' इत्यनेन निपात्यते । एकाऽऽदेशस्य पूर्वान्तत्वेन च भूत्वमि'त्याह । मूलन्तु श्रीपतिदत्तमतेन ।

दृन्करेति । अत्र 'दृनि'ति नान्तपाठ । मान्तपाठोऽपि केषाञ्चित् । 'दृक्कारे'ति पाठस्तु कैयटादिविरुद्ध । इद च वार्त्तिक 'वर्षाभ्वश्चे'ति चेनाऽनुक्तसमुच्चयाऽर्थेन सगृहीतमित्याहु[1] ।

दीर्घपाठे इति । 'दृन्कारे'ति पाठ इत्यर्थ इत्याहु[2] । अयमेव[3] भाष्य-संमत इति तत्त्वम् । अत्राऽऽहु[4]—'अत्र पाठेऽपि ह्रस्ववाचककारशब्द-स्यैव ग्रहणम् । पाठाऽन्तरेणैकार्थ्यलाभात्प्रसिद्धत्वाद्व्याख्यानाच्च । तेन ण्यन्ताद्भिदाद्यङि निष्पन्न कारा'शब्दपूर्वके 'काराभूरि'त्यादौ लिङ्गविशिष्ट-परिभाषया, पूर्वाऽन्तवत्त्वेन वा प्राप्तोऽपि यण्ने'ति । यत्तु 'दृन्कारपुनर्भ्य' इति वक्तव्ये पूर्वग्रहणस्य व्यवहितेऽपि प्रवृत्त्यर्थत्वात् 'वर्षोद्भ्वः' 'पुनरुद्भूरि'-त्यादौ यण् भवत्येवे'ति । तन्न । परिभाषाप्राप्ताऽनुवादकत्वेनैवोपपत्तौ, वाचनिकत्वे मानाऽभावात् । 'वर्षाभ्वश्चे'ति सूत्रकर्त्तु, 'वर्षाभूपुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यमि'ति वार्त्तिककर्त्तुः, 'अत्यल्पमिदमुच्यते, 'वर्षादृन्कारपुनः-पूर्वस्येति वक्तव्यमि'ति वक्तुश्च परस्पर विरोधाऽऽपत्तेश्च । एतेन 'दृन्करे'ति

१ एतत्पाठस्थाने—'न चाऽत्रानुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वात् 'दृन्करे'ति यण् प्राप्नोतीति वाच्यम् । 'दृनि'त्यस्य, 'भू'इत्यस्य चाऽनर्थकत्वेन तत्राऽग्रहणात्' —इति ख पाठ । २ 'इत्याहु' इति क नास्ति ।

३ 'अयमेव' इत्यारभ्य 'तत्त्वम्' इत्यन्त. ख पाठ· ।

४ 'अत्राहु.' इत्यारभ्य 'यण्नेति' इत्यन्तः क. कुण्डलित ख. पाठ· ।

ह्रस्वपाठेऽपि स्वार्थिकाऽणन्तकारशब्दप्रकृतिभागस्यैकदेशविकृतन्यायेन करशब्दत्वात्पूर्वग्रहणेन व्यवहितग्रहणादणा व्यवधानेऽपि यण् भवत्येवे'ति परास्तम्। अणन्ते करशब्दत्वन्तु दुर्लभम्। अणोऽविकारत्वात्। एव च ह्रस्वपाठे कारपूर्वस्योवङेव। दीर्घपाठे तु करपूर्वस्य स एवेति बोध्यम्। पाठनिर्णयं बहुलक्ष्यदर्शिन. कुर्वन्तु। प्रायेण भाष्ये दीर्घपाठ एव दृश्यते।[1]

स्वार्थिक इति। स्वस्या प्रकृतेरर्थ = स्वार्थ.। तत्र भव स्वार्थिक। अध्यात्मादित्वाट्ठञ्। द्वारादित्वप्रयुक्त ऐजागमस्तु न। द्वारादिषु स्वग्राम-स्वाध्याययो पाठेन 'स्वशब्दादेश्चेदेतयोरेवे'ति नियमाऽर्थकेनाऽप्राप्ते। (अन्ये[2] तु 'स्वार्थिका प्रकृतित' इति भाष्यप्रयोगान्नेत्याहु)।

पुनर्भूशब्दस्य रूढस्य नित्यस्त्रीत्वादाह—यौगिक इति। 'रूढेर्योगा-[3]ऽपहारकत्वादिद चिन्त्यमि'ति कश्चित्। 'लक्षणया तथा प्रयोग' इत्यन्ये।

इत्यूवन्ता.।

वर्णैकदेशाना वर्णग्रहणेनाऽग्रहणे रेफाऽभावेन, ग्रहणेऽप्युत्तराऽज्भागेन व्यवधानाण्णत्वाऽप्राप्तावाह—ऋवर्णादिति। न च तस्याऽज्भागस्याऽट्-ग्रहणेन ग्रहणम्। (मानाऽभावात्)। आद्यन्तसदृशानामनेकदेशानामेव मध्यस्थानामडादिप्रत्याहारसञ्ज्ञाविधानात् (च[5])। व्युत्पत्तिपक्षेऽपीति। अव्युत्पत्तिपक्षे त्वबादिष्वपाठाद्दीर्घशङ्कैव नेति भाव।

नॄ च। 'छन्दस्युभयथे'त्यत 'उभयथे'त्यनुवर्त्तते। 'छन्दसी'ति तु नाऽनुवर्त्तते। 'नृणामेको गम्य' इत्यादिप्रयोगविरोधात्। (पूर्वसूत्रेणैव सिद्धौ[7] 'नॄ चे'त्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च। यत्तु 'पूर्वत्र 'न तिसृचतसृ' इत्यनु-

---

१ 'पाठनिर्णयम्' इत्यारभ्य 'दृश्यते' इत्यन्त क ग पाठ'। ख. नास्ति।

२ 'अन्ये तु' इत्यारभ्य 'इत्याहु' इत्यन्त क कुण्डलित. पाठ।

३ 'रूढे' इत्यारभ्य 'इत्यन्ये' इत्यन्त क कुण्डलित ख पाठ.।

४ ख पाठ। ५ चकार क. ग. नास्ति।

६ क. कुण्डलित पाठ.। ७ 'सिद्धे' ग. पाठ।

वर्त्तते' इति। तन्न। अविशेषेण विकल्पदर्शनात्। अत एव 'धाता धातॄणा-मि'ति मन्त्रे तैत्तिरीयैर्ह्रस्वः पठ्यते। बह्वृचैस्तु दीर्घ इति दिक्)।

इत्यृदन्ता।

प्रकृतिवदनुकरणेति। 'यत्तदेतेभ्य' इत्यत्र त्यदाद्यत्वकरणादति-देशस्य, 'क्षियो दीर्घादि'त्यादौ धात्वनुकरणे विभक्तिकरणेन वैकल्पिकत्वस्य च ज्ञापनादिति भावः। इत्वे इति[1]। 'किरश्च पञ्चभ्य' इति निर्देशा-दधातुप्रत्ययेऽपि तस्य प्रवृत्तिरिति भावः।

(न[2] चैवमनुकार्याऽनुकरणयोर्भेदविवक्षायामनुकरणस्याऽर्थवत्त्वे-ऽप्यनेनाऽतिदेशेन धातुत्वात्कथं प्रातिपदिकत्वमिति वाच्यम्। वैकल्पिकत्वात्। यत्त्वतिदेशेन धातुत्वेऽपि स्वनिष्ठाऽधातुत्वमादाय सञ्ज्ञा[3]। 'अधातु'रिति हि पर्युदासः। अत आतिदेशिककार्याऽभावाद-तिदेशाऽप्रवृत्तौ, तद्विरुद्धमपि स्वाश्रयं प्रवर्त्तते' इति 'क्षियो दीर्घादि'त्यत्र कैयटेनोक्तम्। तन्न। एवं हि 'अपचन् तण्डुलानि'त्यादावप्यतिदेशा-ऽप्रवृत्तौ, स्वाश्रयाऽप्रत्ययान्तत्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वाऽऽपत्तेः। यदि तु शास्त्रतात्पर्यविषयस्य प्रत्ययान्तादिषु प्रातिपदिकत्वाऽभावस्य सिद्धये तत्रा-ऽतिदेशप्रवृत्तेर्न तद्विरुद्धप्रातिपदिकत्वमिति विभाव्यते, तर्हि प्रकृतेऽपि समम्। अत एव 'क्षियो दीर्घादि'ति सूत्रे इयङर्थं 'प्रकृतिवदि'त्यतिदेशा-ऽङ्गीकारे स्वाद्यनुत्पत्तिमाशङ्क्य, 'एवं तर्ह्यातिदेशिकानां स्वाश्रयाण्यपि न निवर्त्तन्ते' इति समाधाय, 'अथाऽप्येतन्न, एवमपि न दोषः। निर्देश-

---

१ 'इत्वे इति। न च 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्कथमित्त्वम्, तत्र 'स्वरूपग्रहणे' इत्यस्याऽव्युत्याऽनुवादत्वादिति वाच्यम्। 'किरश्च पञ्चभ्य' इतिनिर्देशात्तस्या अत्राऽप्रवृत्तेः' इति ख ग पाठः। क नास्ति।

२ 'न चैवम्' इत्यारभ्य 'दिक्' इत्यन्तः क कुण्डलित पाठः।

३ 'सञ्ज्ञापत्तिः' इति क शोधित पाठः।

सामर्थ्यादेव तदुत्पत्तेरि'ति समाहितम् ।'तत्र 'अथापी'त्यस्याऽय भावः—विरुद्धनिवृत्तिरावश्यिकेति, इति दिक्) ।

नन्वत्राऽर्थवत्त्वाऽभावान्न प्रातिपदिकत्वम् । तथा हि–अर्थवत्त्वम् वृत्त्याऽर्थबोधकत्वम् । अनुकरणत्व च स्वसदृशशब्दमात्रतात्पर्यकोच्चारण-विषयत्वम् । एवं च कृशब्दाऽऽदि सादृश्याऽऽख्यसम्बन्धेन स्वसदृश-शब्दानुपस्थापयति । तथोपस्थितस्याऽपि शाब्दबोधेऽन्वयप्रतियोगित्वं व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्, तात्पर्यवशाच्च स्वीक्रियते । एव च वृत्त्याऽर्थबोधकत्वा-ऽभाव स्पष्ट एव । तदेतत्तत्र तत्राऽऽकरे उच्यते—'अनुकार्याऽनुकरणयो-रभेदविवक्षायामर्थवत्त्वाऽभावान्न प्रातिपदिकत्वमि'ति । सादृश्यमूलिका चैषाऽभेदविवक्षा । 'स्वरूपेणाऽर्थेनाऽर्थवत्ते'त्यप्ययुक्तम् । तादृशाऽर्थवत्त्व-स्याऽव्यावर्त्तकत्वेनाऽर्थवद्ग्रहणसामर्थ्येन तद्व्यतिरिक्तबाह्याऽर्थस्यैव ग्रहात् । तस्यापि वृत्त्यविषयत्वाच्च, श्रोत्रेणैव तदुपस्थितिर्न वृत्त्या । अत एव 'गवि-त्ययमाहे'त्यादौ न विभक्ति । अत एव 'भू सत्तायामि'त्यादिनिर्देशा सङ्गच्छन्ते । न चैतेषामपदत्वादसाधुत्व स्यात् । अत एव लिङ्गादपदत्वेऽपि साधुत्वाऽङ्गीकारात् । परिनिष्ठितत्वाच्च 'अपरिनिष्ठितं न प्रयुञ्जीते'ति निषेध-स्याऽविषय. । 'अपद न प्रयुञ्जीते'त्यस्याऽप्ययमेवाऽर्थ । सर्वथा प्रकृते प्रातिपदिकत्व न प्राप्नोतीति चेन्न । प्रकृते भेदविवक्षाया अङ्गीकारात् । अर्थवच्छब्दस्याऽपि वृत्तिविषयत्वमेवेति तद्भाव । अत एव 'भुवो वुगि'त्यादिनिर्देशा सङ्गच्छन्ते । स्पष्टश्चाऽयं पक्षो 'मतौ छ सूक्ते'ति सूत्रे, 'ऋलृक्'सूत्रे च भाष्ये । भेदकाऽभेदकपक्षयोश्च लक्ष्याऽनुरोधेन व्यवस्थेति दिक् ।

कीरिति । 'कृ'धातुरित्याद्यर्थ । गुणो नेति । 'ऋत इदि'त्युत्वमप्यत एव न । अत एव 'ग्रो यङी'ति सूत्रनिर्देश सङ्गच्छते । इत्यृदन्ता ।

अनङिति । ऋलृवर्णयो सावर्ण्यादिति भाव । गमनिति । लृवर्णस्य

दीर्घाऽभावाद्दवर्ण एवेति भाव । ननु 'तुल्यास्ये'ति सूत्रे भाष्ये-ईषत्स्पृष्ट-रेफद्वयगर्भ-लकारद्वयगर्भयो 'ऋलृगि'ति सूत्रात्पूर्वं पाठेनाऽच्त्वं, दीर्घत्वं चाऽऽश्रित्य, 'ऋति सवर्णे' इत्यादिवार्त्तिकद्वय प्रत्याख्यातम्। 'अक सवर्णे' इत्येव सिद्धेः। ऋकारद्वयस्थाने रेफद्वयवत्तारूपगुणकृताऽऽन्तर्येण कदा चिद्रेफद्वयगर्भस्य, विवृतत्वाऽऽन्तर्यण कदा चिद्विवृतस्य, ऌकारे ऌकारे च लकारवत्तान्तर्येण कदा चिद् द्विलकारस्य, कदा चिद्विवृतत्वसाम्येन, रेफवत्तासाम्येन वा तादृश ॠकारसिद्ध्या विकल्पस्याऽपि लाभात्। एवं च 'प्रथमयोरि'त्यादिभिरपि 'गम्लृ'शब्दादिविषये द्विलकार ईषत्स्पृष्टो भाष्य-नये दुर्वार इति चेन्न। एकलकारगर्भस्य विवृतप्रयत्नत्वेन, लृद्वयगर्भस्ये-षत्सपृष्टत्वेन, प्रयत्नभेदात्तयो सावर्ण्याऽभावात्। वार्त्तिकाऽनुरोधेन च[3] भाष्यमतेऽयोगवाहपाठस्याऽनित्यत्वाश्रयणेनाऽन्यत्राऽसाधुत्वस्य कल्प-नाच्च। अत एव मुन्यो. फलैक्यम्। एतेनाऽऽमि स्थानत आन्तर्यस्य बलवत्त्वाल्लृद्वयगर्भो भवत्येव-'गम्लॄनामि'ति। तथा 'धातृणा' 'धातॄणा'-मिति रूपद्वयमि'त्यपास्तमित्याहु ।

गम्लेति। यत्तु 'लणि'ति सूत्रे-'उरण् रपर' इत्यत्र 'पूर्वेण प्रत्याहार, परेण वे'ति सन्दिह्य, न तावत्परेण, 'कर्त्रर्थे'मित्यादौ सत्यपि रपरत्वे, 'रो री'तिलोपे, फलाऽभावात्। एव चोर्जिति वक्तव्येऽण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वे-णैवे'त्युक्तम्। 'गम्ले'त्यादौ यणादेशे हि तत्र लपरत्वाऽर्थमेव परेणाऽण्-ग्रहण स्यादिति सामर्थ्योक्तिरसङ्गता स्यात्। तस्मादेतद्भाष्यप्रामाण्येन लृस्थानेऽनभिधानाद्यणादेशाऽभावोऽङ्गीकार्य' इति। तन्न। ऋकारांऽशे हल्रूपाऽणि 'रो री'ति प्रवृत्त्या फलाऽभावेन, तत्साहचर्याल्लृकारांऽशेऽपि

---

१ 'ननु तुल्यास्यमिति सूत्रे भाष्ये' इति त्रिष्वप्यादर्शेषु पाठ ।

२ 'ऌकारे च' इति क पुस्तके केनापि वर्द्धित । ख ग तु नास्ति।

३ चकार क नास्ति ।

हलूरूपाऽण्यप्रवृत्तिरिति भाष्याशयात् । अन्यथा व्याख्याने वृत्त्यादि-महाग्रन्थविरोध इत्याहु । इति लृदन्ता. ।

सेरिति । 'इना सह वर्त्तते' इति, 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहि । 'वोपसर्जनस्ये'ति सत्वम् । अत एव 'से'इत्येकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादव्ययत्वात्सुपो लुगिति परास्तम्[1] । लिङ्गसङ्ख्याद्यन्वयित्वेन अस्याऽनव्ययत्वात् । न चाऽन्तरङ्गत्वादाद्गुणे 'सहे' इति रूप स्यात् । न च तत सादेशः । एवमप्येदन्तरूपाऽसिद्धेरिति[2] वाच्यम् । उत्तरपदाऽधिकारस्थबहिरङ्गेऽन्तरङ्गपरिभाषाऽप्रवृत्ते 'इच एकाचोऽमि'ति सूत्रे भाष्ये उक्तत्वेनाऽक्षते ।

नन्वेषां प्रथमैकवचने प्रयोगसत्त्वे 'नाऽन्त पादमि'तिसूत्रस्थ 'न चैङ पदान्तात्परो रुरस्ती'ति भाष्य विरुध्यते, सावपि पदत्वसत्त्वादिति चेन्न । योगविभागसिद्धस्य सौ पदत्वस्य काचित्कत्वान्न दोष । एव व्युत्पन्नस्याऽपि साधुत्व 'सहे' साड' इत्यत्र भाष्ये उक्तम् ।

स्मृतय इति । ननु 'से''स्मृते'इत्याद्येकारस्याऽन्तर्वर्त्तिविभक्तिमाश्रित्य पदान्तत्वात् 'एङ पदान्तादि'ति पूवरूपमेव स्यादिति चेन्न । भाष्ये 'स्वादिष्वि'ति योग विभज्य, 'स्वादिषु पूर्वं पदमि'त्यर्थ । तत.'अ सर्वनामस्थाने यचि' । 'अ' इति भिन्न पद निषेधार्थकम् । 'सुबन्तमि'त्यनुवर्त्तते । 'यज्ञादौ सर्वनामस्थाने पूर्वं पदं न, मध्ये चेत्सुबन्त यजादिस्वादिपर, तदपि पदं ने'ति व्याख्यातम् । तथा चोत्तरपदस्य पदत्वाऽभावात्परादिवद्भावेन न पदत्वम् । न च पूर्वान्तवद्भावेनाऽस्त्विति वाच्यम् । 'से'शब्दनिष्ठस्य तस्याऽपि प्रागुक्तरीत्या निषेधात् । आतिदेशिकस्यापि तेन निषेध

---

१ 'परास्तम् । उपसर्जनत्वेन सहशब्दस्याऽनव्ययत्वात्' ख पाठ । तत्र–'अनुपसर्जनत्वेन' इति क. शोधित पाठ. ।

२ 'रूपाऽसिद्धिरिति वाच्यम्' ख ग. पाठ. ।

इति स्पष्टमेव। 'उत्तरपदत्वे चाऽपदादिविधावि'ति वार्त्तिकेनाऽपि भाष्यैकवाक्यतया उत्तरपदस्य, तद्घटितस्य वा पदत्वे, सर्वस्याऽपि प्रत्ययलक्षणस्य निषेधान्न दोष'।

'इतोऽदि'त्यतोऽनुवृत्तं सप्तम्यन्त सर्वनामस्थानग्रहण प्रथमया विपरिणम्यते, 'णिदि'त्यनेन सामानाधिकरण्यादित्याह—**सर्वनामस्थानमिति**। प्राधान्यात्कार्योऽतिदेशोऽयमित्याह—**णित्कार्येति**। तत्र णित कार्यस्याऽसम्भवाण्णिति यत्कार्यं तदतिदिश्यते इत्यर्थ'। **शसेति**। 'अची'त्यधिकारात्तद्धितस्य शसोऽग्रहणादिति भाव। स्पष्ट चेदम् 'इच एकाच' इति सूत्रे भाष्ये।

गामिति। न च परत्वाद्वृद्धि. प्राप्नोति। आत्वस्याऽनवकाशत्वेनाऽपवादत्वात्। तदेवोपपादयति—**ओतो णीति**। 'गोत' इति तपरकरणेन ध्वनितोऽयमर्थ। अत एव'चित्रगुरि'त्यादौ न दोषः। अन्यथाऽङ्गाधिकारे तदन्तविधे. सत्त्वेनैकदेशविकृतन्यायेन गोऽन्तत्वेन दोषो दुर्वार एव स्यात्। तपरकरणेन हि गकारस्याऽविवक्षितत्व सूत्रकृत इति लभ्यते। एवं चौकारान्तत्वाऽभावादल्विधौ स्थानिवत्त्वाऽभावाच्च न दोष'। स्पष्ट चेद स्थानिवत्सूत्रशेषे भाष्ये। **विहितेति**। अत एव 'दिव ओदि'ति वक्तव्ये औकारविधानं चरितार्थम्। **सुद्यौरिति**। 'द्यु अभिगमने' इत्यस्माद्विचि गुण। केवलद्योशब्दस्य स्त्रीत्वाद्बहुव्रीहिरुदाहृत'।

व्याख्यानान्नेहेति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु वर्णग्रहणे नेति भाव'। केचित्तु 'वर्णग्रहणेऽपि क्वचित्तत्परिभाषाप्रवृत्त्यङ्गीकारेण विहितविशेषणे न फलमित्याहु।

स्मृतौरिति। यत्तु—'अयवायावादिषु एकादेश उदात्तेनोदात्त' इति स्वरस्य सिद्धत्व वक्तव्यम्, तत्स्थानिकाऽयादीनामस्वरितत्वाये'ति वार्त्तिक-

---

१ 'निषेध इत्यर्थान्न दोष' ख पाठ।

२ 'स्वरितत्वाय' इति ख पाठ। स चाऽशुद्ध।

व्याख्यावसरे 'अवादेशे नास्त्युदाहरण'मिति 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ'-इति सूत्रस्थ भाष्यं विरुध्येत । प्रकृते पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण स्मृतशब्दस्याऽन्तोदात्तत्वे, शेषनिघातेन उशब्दस्याऽनुदात्तत्वात्तदेकादेशे 'एकादेश उदात्तेने'त्युदात्तत्वे, 'स्मृतवे'त्यादौ तदुदाहरणसम्भवादि'ति । तन्न । तृतीयादिष्वनभिधानेऽप्यन्यत्र तत्कल्पने मानाऽभावात् ।

यत्तु 'अच. परस्मिन्नि'ति सूत्रे भाष्ये 'पूर्वविधाविति किमर्थमि'त्याशङ्क्य 'हे गौरि'ति प्रत्युदाहृत्य, 'नैतदस्ति प्रयोजनम्, आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'न सम्बुद्धिलोपे स्थानिवदि'ति, यदयम् 'एङ् ह्रस्वात्सम्बुद्धेरि'त्येङ्ग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । गोऽर्थमेतत्स्यात् । यत्तर्हि प्रत्याहारग्रहण करोति । इतरथा हि 'ओ ह्रस्वादि'ति ब्रूयादि'त्युक्तम् । तत्र हि 'गोऽर्थमि'ति वदता इतरौकारान्ताऽभावो ध्वनित । ज्ञापकेन च 'से' इत्याद्येकारान्ताऽभावोऽपि । अन्यथा 'एङ्ह्रस्वादि'ति सूत्रे एकारस्य तदर्थमावश्यकत्वेन, प्रत्याहारग्रहणस्य ज्ञापकता भज्येते'ति । तन्न । 'पूर्वविधावि'त्यस्याऽभावे स्थानिवद्भावेन ह्रस्वान्तत्व निमित्तीकृत्य एङ्ग्रहणाऽभावेऽपि लोपसम्भवेन, तदभावकल्पने मानाऽभावात् ।

न च न्यादिभ्यो विचि, दीर्घप्रकृतिकैकारान्तार्थं प्रत्याहारग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वेन कथ ज्ञापकत्वम् । 'पूर्वविधावि'त्यस्याऽभावेऽभावातिदेशेन स्थानिवत्त्वादेङ्ग्रहणसत्त्वेऽपि तत्र लोपाऽप्राप्तौ ज्ञापकत्वसम्भवात् । अथ वा 'योऽत्रादेश' इत्यादि भाष्येणैतत्प्रकरणस्य[1] स्थानिप्रयुक्त भवति, आदेशप्रयुक्त नेत्यभावाऽतिदेशाऽऽश्रयेण प्रवृत्तेर्ध्वनितत्वात् । न च भाष्ये 'पूर्वविधौ[3]वि'त्यस्याऽभावे 'गौः'इत्यत्रैङ्ह्रस्वादित्यस्याऽतिव्याप्त्युपन्यासवत्, दीर्घप्रकृतिकैकारौकारान्ते एङ्ह्रस्वादित्यस्याऽप्राप्त्यापत्तिरू[4]पदोषाऽनुपन्यासान्न्यूनता । प्रयोगाऽभावकल्पनाऽपेक्षयोपलक्षणपरतया भाष्य-

---

१ 'ए'ग्रहणाऽभावे' इति ख पाठ । २ 'तत्प्रकरणस्याऽपि' ख पाठ ।

३ 'पूर्वविधौ' इत्यारभ्य 'उपन्यासवत्' इत्यन्त क ग. पाठ ।

४ 'रूपाऽव्याप्त्यनुपन्यासात्' ख पाठ ।

व्याख्याया एवोचितत्वात् । एतेन 'गोऽर्थमिति वदता ओकारान्ताऽभावो ध्वनित' इत्यपास्तम् । एकाक्षरकोशबोधिताऽर्थवत 'ए' इत्यस्याऽभावः सम्बुद्धौ तद्भाष्यप्रामाण्यादावश्यक इति बोध्यम् । न[1] च—'द्योश्च सर्वनामस्थाने वृद्धिर्विधेये'ति वार्त्तिके 'द्यो'शब्दस्यैवोपादानादन्याऽभावोऽनुमीयते इति वाच्यम्[2] । उपलक्षणतया व्याख्यानेनैवोपपत्तावभावकल्पने मानाऽभावात् । एतेन 'औतोऽमि'ति सूत्रे 'अचिनवमि'त्यतिप्रसङ्गमाशङ्क्य, 'आ गोत इति करिष्यते' इत्युक्त्वा 'द्योरुपसङ्ख्यान कर्त्तव्यमि'ति भाष्यं व्याख्यातम् । 'औकारान्तप्रातिपदिकोपसङ्ख्यान कर्त्तव्यमि'ति तदर्थात् । परे त्वनभिधानेऽपि न क्षतिरित्याहुरिति दिक् ।

रायो हलि । 'अष्टन आ' इत्यतो 'विभक्तावि'त्यनुवर्त्तते ।

(यत्तु[3] 'रा यिश्छान्दस'इति 'स्थानेऽन्तरतम' सूत्रस्थभाष्य, तत्क्यजन्त-'रै'शब्दाऽप्रायम् । केवल'रै'शब्दस्याऽपि छन्दस्येव प्रयोगार्हत्वे, भाष्यकर्त्तु 'रायमिच्छती'ति प्रयोगाऽनुपपत्ति । न हि विग्रहोऽपि च्छन्द. ।

अपि च रा = रैशब्दो, यि = यकारादिप्रत्ययान्त., छान्दस इत्यर्थः । भाष्याऽक्षरैस्तथैव लाभात् । यकारेण यकारादि प्रत्ययो लक्ष्यते । इकार उच्चारणार्थ. । 'यो'ति सूत्रे तादृशाऽर्थकत्वेन दृष्टतयोपस्थितत्वाच्च तस्यैवोच्चारणम् । क्वचित्तु विसर्गरहितपाठ एव भाष्ये दृश्यते । अत एवा'ऽचः परस्मिन्नि'त्यत्र 'रायि आशा 'राय्याशामि'त्युदाहृत भाष्ये इत्यलम्) ।

'अर्थरै[4]विभवा अपी'त्यमर. । साहचर्यात्पुस्त्वम् । 'सराया भूयसा सृजे'त्यादिप्रयोगाच्च ।

॥ इत्यजन्ताः पुंल्लिङ्गाः ॥

---

१ 'एतेन द्योश्च' ख ग पाठ ।

२ 'इत्यपास्तम्' ख ग पाठ ।

३ क कुण्डलित. पाठ ।

४ 'अर्थरै' इत्यारभ्य 'प्रयोगाच्च' इत्यन्तोऽयं ख ग पाठ ।

अथाऽजन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

रमेति । रमयतेः पचाद्यचि टाप् । एकाऽऽदेशस्य पूर्वाऽन्तत्त्वेन प्रातिपदिकत्वात्स्वादय, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्य-धर्माणां विशिष्टे बोधनेन प्रातिपदिकत्वात्।[1] 'वाचे'त्यादौ त्वनयैव। 'ङ्याप्प्रातिपदिकादि'ति सूत्रस्थङ्याप्ग्रहण त्वन्याऽर्थमिति मूल एवोक्तं प्राक्। 'आप' इति पञ्चम्यन्तेन सामानाधिकरण्यादङ्गस्येत्यपि पञ्चम्या विपरिणम्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिरित्याह—आबन्तादिति ।

शी स्यादिति । 'जस शी'त्यतोऽनुवृत्तेरिति भाव. । **रमे इति** । 'यस्येति चे'ति लोपस्तु न भवति । अभत्वात् । श्या प्रतिषेधाच्च ।

सम्बुद्धौ च । 'बहुवचने झली'त्यत 'एदि'ति, 'आङि चाऽऽप'इति सूत्रात् आप इति चाऽनुवर्त्तते[2] ।

नन्वनवकाशत्वेन एत्त्वेन हल्ङ्यादिलोपस्य बाधात्तदप्राप्तेराह—**एङ्ह्रस्वादिति** । सन्निपातपरिभाषा तु सम्बुद्धिलोपे न प्रवर्त्तत इत्यसकृदावेदितम् । **ओसि चेति** । चकारेण प्रकृतम् 'ओसि चे'ति परामृश्यत इति भावः । **रमाभिरिति** । अल्विधावन्तादिवद्भावाऽप्रवृत्तेरैस् न कृत ।

'घेर्ङिती'त्यतोऽनुवृत्त 'ङितो'ति 'आप' इति पञ्चम्या षष्ठ्या विपरिणम्यत

---

१ 'कार्यकालपक्षे तु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्रातिपदिकत्वतद्व्याप्य' ख पाठ ।

२ इतोग्रे--'ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन सम्बुद्धिपराऽऽबन्ताङ्गरूपैकविषयत्वाद्धल्ङ्यादिलोप बाधित्वा एत्वे, हल्ङ्यादिसूत्रे आकारप्रश्लेषस्य वक्ष्यमाणत्वेन स्थानिवद्भावेनाऽऽत्वेऽप्याकाररूपत्वाऽभावात्तदप्राप्तेराह—एङ्ह्रस्वादिति' । इति ख पाठ । 'ननु द्वयोर्विषयस्य भेदाद्येननाप्राप्तिन्यायेनैत्त्वस्याऽपवादत्वाऽभावेपि, प्रथमप्रवृत्तौ शीघ्रोपस्थितिकत्वेन प्रतिपदोक्तत्वस्य बीजत्वादेत्त्वे, हल्ङ्यादिलोपो न प्राप्नोति । हल्ङ्यादिसूत्रे आकारप्रश्लेषस्य वक्ष्यमाणत्वेन स्थानिवद्भावेनात्त्वेऽप्याकाररूपत्वाऽभावात्तदप्राप्तेराह—एङ्ह्रस्वादिति ।' इति ग. पाठ. ।

इत्यभिप्रेत्याऽऽह—ङिद्वचनस्येति। 'यडित्येव' वक्तुमुचितम्। अकारोच्चारण सामर्थ्येन पररूपाऽभावोपपत्ते। उच्चारणार्थत्वसम्भावनावारणाय वा तथा नोक्तम्। स्याडप्येवमेव।

[1]वृद्धिरेचीति। यत्तु समुदायाऽवयवयो सन्निधानेऽनुबन्ध उभयोपपकारक, अत परत्वादाटश्चेति वृद्धिर्न्योय्या। किञ्च 'प्रादूहे'त्यत्र मनोरमायां 'व्रश्चे'ति सूत्रे 'राजृ'ग्रहणेन भ्राजेकदेशस्य ग्रहणमुक्त, ततोऽत्र वैषम्य दुर्वचम्। न चाऽस्याऽनर्थकत्वम्। आटोऽर्थवत काऽप्यभावादिति। तन्न। ऋकारोच्चारणसामर्थ्येन विलम्बोपस्थितस्यैकदेशभूतस्य ग्रहणेऽपीह ग्रहणे मानाऽभावात्। सानुबन्धकनिर्देशेषु प्रायोगिकरूपाऽसम्भवादौपदेशिकरूपग्रहणमिति घसञ्ज्ञादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम्। उपदेशे च तेषामित्सञ्ज्ञकत्वादुपस्थिततद्गुणवतामेवाऽत्र भानमिति टकारेत्सञ्ज्ञकाऽऽकारादित्यर्थः। एवञ्च तत्र तत्र पाणिनेर्विशिष्टोपदेशे तात्पर्येण तत्प्रयुक्तेत्सञ्ज्ञकेन तस्यैव टित्त्वादिव्यवहारो, नाऽवयवस्य, तदुपदेशे तात्पर्याऽभावात्। अत एव 'वव्रश्चिमहे' इत्यादौ महिङो ङित्त्वमाश्रित्य न सम्प्रसारणम्। एतेनौपदेशिकस्याऽच्परत्वाऽभावेन न वृद्धे' प्रसङ्ग., प्रयोगे तु नाऽऽडिति 'आटश्चे'त्यसङ्गतमित्यपास्तम्। [2]कार्यैक्ये विप्रतिषेधाऽभाववादिना मतेऽदोषाच्च। 'क्तक्तवतू निष्ठे'ति सूत्रे भाष्ये स्फुटमेतत्।

सर्वनाम्न स्या। 'आबन्तात्परस्य सर्वनाम्नो विहितस्ये'त्यर्थः। तेन 'मासपूर्वायै' इत्यत्र स्याट् न। अत्र ह्रस्वो न स्याट। तस्य विधेयत्वेनोद्देश्यत्वाऽसम्भवात्, षष्ठयन्तत्वाऽभावाच्च। [3]नाऽपि ङिद्वचनस्य। व्याख्या-

---

१ 'वृद्धिरेचीति' इत्यारभ्य 'इत्यपास्तम्' इत्यन्तः (शब्दरत्ने धृतत्वादत्र) क. कुण्डलित., प्राय ख ग पाठः।

२ 'कार्यैक्ये' इत्यारभ्य 'अदोषाच्च' इत्यन्त पाठः क. नास्ति।

३ 'नापि ङिद्विवचनस्य। तथा च 'स्याडिश्च ङेरि'त्येव सूत्रमेत्। 'ङेरि'ति सन्निधानादिकारेणैव सम्बध्यते। न च ह्रस्वविधानसामर्थ्यान्ङसादावपि दीर्घा-

नात् । अत आपो ह्रस्व इत्यभिप्रेत्याह—

आपश्चेति । ('स्याडश्चे'ति तु न सूत्रितम् । तथा हि सति ङिद्वचनस्यैव स्यात् । तथा च ङे-ङ्योरेवाऽकार स्यादिति बोध्यम् ।

न च 'सर्वनाम्नोऽसुङ् चे'त्येवाऽस्तु, अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं याटि, 'सर्वस्यै' इत्यादिसिद्धेरिति वाच्यम् । पूर्वमसुङि, असान्तत्वाऽभावेन 'अमुष्यै' इत्यादौ मुत्वाऽनापत्ते । पूर्वं मुत्वे त्वसिद्धि' स्पष्टैव । एव च'अमुमुयङि'-त्यादौ व्याख्याभेदेन रूपद्वयवदिहाऽपि स्यात् । एव च तत्राऽसान्तस्येत्यप्यर्थं इत्यत्र स्याङ्ग्रहणमपि ज्ञापकम् । न च अस्याङादेशोऽस्तु । स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययतया तदवयवत्वात् 'अमुष्यै' इत्यादौ षत्वसिद्धिः । दीर्घोच्चारणं त्वनङादाविवोच्चारणाऽर्थत्वसम्भावनावारणायेति वाच्यम् । अवङ्-सूत्रभाष्योक्तरीत्या कदा चिदन्तोदात्तत्वाऽऽपत्त्या 'यस्यै' इत्यन्तोदात्तस्याऽप्यापत्ते. । केचित्तु 'सर्वनाम्न. सुडि'त्युत्तर 'याटो ह्रस्वश्चे'ति कार्यम् । याटस्तु न ह्रस्व', दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् । पररूपमकारोच्चारणेनाऽपि वारयितु शक्यमित्याहु । तेषा 'त्रेत्रय' इत्यादौ 'आमी'त्यस्याऽनुवृत्तये मण्डूकप्लुतिराश्रयणीयेति बोध्यम्) । आबन्तस्य गणे पाठाऽभावेन सर्वनामत्वाऽभावादाह—एकादेशस्येति । 'गणे सर्वशब्देने'ति शेषः । एतेन 'पूर्वं

---

*ऽभावोऽस्तु फलम् । 'आप' इत्यस्य षष्ठ्यन्तत्वमात्रकल्पनेनोपपत्तौ शास्त्रबाधे मानाऽभावात् । तस्मात्, ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्व्याख्यानाच्च'आपो ह्रस्व' इत्यभिप्रेत्याह—'आपश्चेति ।' इति ख ग पाठ ।

१ 'अत एव स्याडश्चेति' ख पाठ ।

२ 'ङेङयोरकार. स्यात्' ख पाठः । 'ङेङयोरेव स्यात्' ग पाठ । क तु कुण्डलित', खण्डितश्चाऽयं पाठ ।

३ 'असुङ्'चेति कुतो न सूत्रितम्' ख पाठः ।

४ 'अस्याङ्' इत्यत्र दीर्घोच्चारणन्त्विवत्यर्थं ।

५ 'स्याडश्चेति तु न सूत्रितम्' इत्यारभ्य 'आश्रयणीयेति बोध्यम्' इत्यन्त. ख पाठ । क कुण्डलित. ।

कार्याऽभावात्संज्ञाया अप्रवृत्तौ, पूर्वाऽन्तत्वेन सा दुर्लभे'त्यपास्तम्। सर्व-स्यामिति। इह स्याटि कृते सुट् न। परेण स्याटा बाधात्।

योत्तरेति। 'अनेकमन्यपदार्थे' इति बहुव्रीहि। 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति मात्रग्रहणसामर्थ्यात्सम्प्रति असर्वनामत्वेऽपि पुवद्भाव। प्रतिपदोक्तस्येति। 'दिक्'पदमुच्चार्यविहितत्वात्तत्वम्।

[1]योत्तरेति वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्यामुद्देश्यविधेयत्व प्रतीयते, 'योत्तरात्व-प्रकारज्ञानविशेष्या सा प्रसिद्धपूर्वा यस्या' इत्यर्थात्। समासे तु न तत्प्रतीति। एकप्रसर[2]ताभङ्गात्। तत्रोत्तर[3]पदस्य ज्ञानविशेष्यपर्यन्तलक्ष-कत्वेन गुणवाचकत्वाद्विशेषणत्वेन पूर्वनिपात इति भाव.। न तूत्तरस्यां पूर्वात्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्व विधेयम्। तथा सति 'पूर्वा'पदस्य पूर्वनिपात स्यात्। 'न विधौ पर. शब्दार्थ' इतिन्यायेन विधेयबोधके लक्षणाया अनौ-चित्याच्च। ([4]एतेन 'या पूर्वा सोत्तरा यस्या' इति विग्रह परास्त। पूर्वनिपात-वैपरीत्याऽऽपत्ते। तत्र पूर्वापदस्यैव लाक्षणिकत्वेन गुणवचनत्वादिति दिक्)।

स्पष्टार्थमिति। 'दिङ्नामान्यन्तराले' इत्यस्य बहुव्रीह्यधिकारस्थत्वा-दिति भाव। अन्तरायै नगर्यै इति। 'अपुरी'ति वार्तिकस्य पू शब्दार्थस्य विशेष्यत्वे [5]इत्यर्थो, न तु पू शब्दप्रयोगे इत्यर्थ[6] इति भाव.। तथा हि सति शास्त्रस्याऽल्पविषयता स्यादित्याहु।

त्यक्तु शक्यमिति। 'तीयस्ये त्यस्य पुंनपुंसकाऽर्थमावश्यकत्वादिति भाव। ननु भागार्थकाऽन्प्रत्ययान्ते लाक्षणिकतया 'तीयस्ये'ति वार्तिका-

---

१ 'उत्तरपूर्वायै इति। वाक्ये यत्तच्छब्दाभ्याम्' इति ख. पाठ'।

२ 'एकप्रस(त)ताभङ्गात्' इति क ख ग पाठ।

३ 'उत्तरापदस्य' ख. ग. पाठ। क तु हरिताललेपेन 'उत्तरपदस्य' इत्येवं पाठ शोधित। ४ क कुण्डलित ख ग पाठ.।

५ 'शब्दार्थविशेष्यत्वे' इति क पाठः। 'पू शब्दार्थस्य अविशेष्यत्वे' इति तु लघुशब्देन्दुशेखरे पाठ'।

६ पूःशब्दाथस्य विशेष्यत्वे नेत्यर्थं इति भाव.।

ऽप्रवृत्तौ, भक्तौ विवक्षिताया स्त्रीलिङ्गे विकल्पाऽर्थं सूत्रमावश्यकम् । अत्र सूत्रे तु न प्रतिपदोक्तपरिभाषा प्रवर्त्तते, प्रतिपदोक्तस्याऽभावात् । न च महाविभाषयाऽनभावे वार्त्तिकप्रवृत्त्या रूपद्वय सिद्धमेवेति वाच्यम् । तत्सूत्रे महाविभाषाऽसम्बन्धस्य तद्धिते वक्ष्यमाणत्वात् । आद्युदात्तस्य तथाऽपि रूपद्वयाऽसिद्धेश्चेति चेन्न । भागाऽर्थे विधीयमानस्य स्त्रीत्वाऽभावात् । अत्र च प्रत्याख्यानपरं भाष्यं मानम् । अत एव संज्ञोपसर्जनाऽर्थमपि न । 'सर्वनाम्न स्याडि'ति साहचर्याच्च । (न[1] चाऽनेकमन्यपदार्थे इति सूत्रभाष्योक्तसहायवाचिद्वितीयाशब्दाऽर्थं सूत्रे द्वितीयाग्रहणमिति वाच्यम् । तृतीयाशब्दसाहचर्येण तस्याऽग्रहात् । 'द्वेस्तीय[2]' इति सूत्रेणैवाऽऽवृत्त्या तस्याऽपि व्युत्पादनाच्च) ।

अम्बार्थ । हे अम्बेति । ह्रस्वे कृते 'सम्बुद्धौ चे'त्येत्व न । 'आ–आबि'ति प्रश्लषात् । 'द्व्यक्षरं यदी'ति 'द्व्यच्काऽम्बाऽर्थकस्यैव ह्रस्व' इति नियममाश्रित्य 'डलकवता ह्रस्वो ने'ति वार्त्तिक भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तत्र फलभेदाऽभावाय सामान्यतोऽपि वार्त्तिकमसंयुक्तविषयकमित्यभिप्रेत्याऽऽह—असंयुक्ता इति । 'द्व्यक्षरं यदी'त्यस्याऽङ्गाऽधिकारस्थत्वाद् 'द्व्यक्षराऽम्बार्थकाऽन्तस्यैव ह्रस्व' इतिनियमशरीरात् 'जगदम्बे'त्यादावपि ह्रस्वो भवत्येव । यस्तु 'द्व्यक्षरत्वाऽभावादेवमादौ ह्रस्वो ने'त्याह, स देवानाप्रिय एव ।

अत्र वार्त्तिकम्–'मातुर्मातच्पुत्रार्थमर्हते' । इद च सम्बुद्धिविषयम्, अत्रोपसङ्ख्यानात् । पुत्रायेति पुत्राऽर्थम् । (तु[3]मर्थाच्चे'ति चतुर्थी) । एव चाऽर्हन्तं पुत्रमभिधातु यो मातृशब्द प्रयुज्यते, तस्य 'नद्यृतश्चे'ति कबपवादो मातजादेश', सम्बुद्धावित्यर्थ । साऽपेक्षत्वेऽप्यत एव निपातना-

---

१ क. कुण्डलित. ख. ग पाठ ।

२ 'द्वेस्तीय' इत्यारभ्य 'व्युत्पादनाच्च' इत्यन्त' पाठ' क. नास्ति ।

३ अयं ख. ग. पाठ , क नास्ति ।

त्समास । अर्हत्त्व च पुत्रस्य मातृद्वारकमेव, प्रत्यासत्ते· । 'पुत्रस्याऽत्यन्तश्लाघ्यत्वं प्रतिपादयितुं यो मातृशब्द प्रयुज्यते' इत्यर्थं । इदमेव ध्वनयितुं भाष्ये 'मातृणामि'ति बहुवचनमुपात्त पूज्यताऽर्थम् । पुत्रेण ससम्बन्धिकत्वाच्च जननीवाच्येव मातृशब्दो गृह्यते । यत्र तु श्लाघ्यत्व न द्योत्य, तत्र 'गार्गीमातृके'त्येव ।

यद्यपि जरसादेशस्येति । एव चैत्व-शी-नुड् याड्-आमा नित्यत्वात्पूर्वमेषु कृतेषु, क चिदजादित्वाऽभावात्क चित्सन्निपातपरिभाषया जरसादेशाऽनापत्तिरिति भाव । कृते तु प्रश्लेषे शी-नुड्भ्या परत्वाज्जरसिति भाव । यद्यपि याडामोर्जरसादेशाऽपेक्षया परत्वात्तयो कृतयोराद्येऽजादित्वव्याघातात्, अन्त्ये सन्निपातपरिभाषया न जरसादेशप्राप्तिरिति, तत पूर्वं न जरसादेशसम्भव, एवमत्वेऽपीति, तत्र प्रश्लेषे न फलम्, तथाऽपि तत्र फल दर्शयितुमाह—**एवमिति** । (पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमि'त्यन्तरङ्गत्वाच्छीनुड्याडाम्भ्यो, नित्यत्वाच्चैत्त्वात्पूर्वं जरसि कृते इति भाव·)[1] । अत्र यद्वक्तव्य तन्निर्जरशब्दे उक्तम् ।

स्वाश्रयमिति । स्व–श्रूयमाण आकार । **स्थानिवद्भावेनाऽप्त्वमिति** । ननु 'ङ्याप्स्थानिको दीर्घभिन्न आदेशो न स्थानिवदि'त्यर्थकेन, स्थानिवत्सूत्रस्थेन 'ङ्यापोरदीर्घत्वे' इति वचनेन ह्रस्वे आप्त्वस्य विच्छेदात्पश्चाद्दीर्घे जातेऽपि स्थानिवद्भावेन कथ तल्लाभ । वार्त्तिके[2] 'ह्रस्वत्वे'इति नोक्तम् । चित्रायां जातश्चित्र इत्यादौ जातार्थलुकि, टापो लुकि, प्रत्ययलक्षणेन हल्ङ्यादिलोपाद्यापत्ते । मम तु तस्यापि दीर्घभिन्नत्वात्तत्रापि न स्थानिप्रयुक्तकार्याऽतिदेश । दीर्घशब्देनाऽत्र सवर्णदीर्घ एव । अत एव गङ्गायते· क्विपि 'गङ्गीरि'त्यादौ सुलोपादि न । आकारप्रश्लेषकर्तृभाष्यनये तदप्राप्ते·, तेषामनभिधानमेव वा । न च श्रुतमाकारमादाय, स्मृतमनुबन्धमादाया-

---

१ 'पूर्वम्' इत्यारभ्य 'इति भाव·' इत्यन्त क कुण्डलितो ग पाठ· ।

२ 'वार्त्तिके' इत्यारभ्य 'तेषामनभिधानमेव वा' इत्यन्त· क ग पाठ· ।

ऽऽप्त्वानुसन्धानात्स्यादेव लोप इति वाच्यम् । एवंविधस्य लाक्षणिकत्वेन ग्रहणाऽयोगात् । स्थानिवद्भावे तु वचनसामर्थ्यादुक्तपरिभाषा न प्रवर्त्तेत इति चेन्न । 'याडाप' 'औङ आप' 'आङि चाप.' 'ङेराम्नद्याप्' 'हल्ङ्याब्'इत्येतेष्वाकारप्रश्लेषमाश्रित्य स्थानिवद्भावनिषेधवार्त्तिकस्य भाष्ये प्रत्याख्यानाददोष.। ननु 'अतिखट्वस्य-अ' इतिनिष्पन्ना'ऽतिखट्वा'शब्दे वार्त्तिकमते सुलोपोऽऽदि न प्राप्नोति, सूत्रमते, भाष्यमते च आकारप्रश्लेषेऽपि प्राप्नोतीति कथं तत्प्रत्याख्यानमिति चेन्न । अनभिधानेन एषां प्रयोगाणामभावेनाऽदोषात् । यत्त्वाकाराऽन्तरं प्रश्लिष्य आकाररूप एव यो, न कदाचित् ह्रस्व, रूपाऽन्तरं वा प्राप्त इतिव्याख्यानान्न दोष इति । तन्न । मानाऽभावात् । 'अतिखट्वाये'त्यव वार्त्तिकप्रयोजनं प्रदर्श्य, आकारप्रश्लेषेण हि तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये ।

(यदपि 'दीर्घसम्भावनारहिते एवाऽऽदेशे स्थानिवद्भावे निषेध' इति, वार्त्तिकमतेऽपि सुलोप-याडादिकं भवत्येवे'ति । तदपि न । 'अतिखट्वाये'-त्युदाहरणपरभाष्यविरोधात्) ।

आबन्तं यदङ्गमिति । 'प्रत्ययग्रहणे' इति परिभाषयाऽतिखट्वस्य नाऽऽबन्तत्वं, यच्चाऽऽबन्तं 'खट्वे'ति, न तदङ्गमिति भाव । 'प्रत्ययग्रहण'परिभाषा त्वङ्गसञ्ज्ञासूत्रे 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्यये' इति योगविभागात्सिद्धा । 'प्रत्यये गृह्यमाणे यस्मात्तस्य विधिस्तदादि गृह्यते' इत्यर्थात् ।

नन्वनयाऽऽबन्तग्रहणे, तेन चाऽङ्गविशेषणे 'आबन्ताऽन्तं यदङ्गमि'त्यर्थादतिखट्वायेत्यादौ दोषस्तदवस्थं. । (अत एव 'ङ्यापोरदीर्घत्वे' इत्यस्या-

१ 'सुलोपादिर्न प्राप्नोति' इति ग पाठ ।

२ अय ख ग. पाठ , क नास्ति ।

३ 'स्थानिवद्भावनिषेध.' ख. पाठ ।

४ 'दोषस्तदवस्थ इति चेन्न । अङ्गस्य विशेषणत्वाश्रयणात्' क पाठ' ।

५ क कुण्डलितः पाठ' । ख ग नास्ति ।

ऽतिखट्वायेत्युदाहरण भाष्ये दत्तम् । अन्यथा स्थानिवद्भावेऽपि प्राप्त्यभावा-त्किन्तेन ?)–इति चेन्न । अङ्गस्य विशेषणत्वाऽऽश्रयणात् ।

ननु स्त्रीप्रत्यये वाचनिकस्तदादिविधिनिषेधो भाष्ये पठितस्तत्कथमस्य[1] तत्र प्राप्तिरत आह—उपसर्जनेति । 'स्त्रीप्रत्यये चाऽनुपसर्जने ने'ति वचनस्यैव भाष्ये पाठादिति भाव । 'यः स्त्रीप्रत्यय' स्त्रियं प्राधान्येनाऽऽह, तत्र तदादिनियमो न, यस्तु अप्रधानत्वेनाऽऽह, तत्र तदादिनियमो-ऽस्त्येवे'ति तदर्थ । प्रत्यासत्त्या यस्य समुदायस्य स्त्रीप्रत्ययाऽन्तत्वमानेयं, तदर्थं प्रत्यनुपसर्जनत्वमेवैतत्परिभाषाप्रवृत्तौ निमित्तम्[2] । अत एवाऽत्र न शास्त्रीयोपसर्जनग्रहणम् । स्त्रीप्रत्यये तत्त्वाऽसम्भवात् । इद च 'ष्यङ. सम्प्रसारणमि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

परे तु अस्याऽऽकारस्य लाक्षणिकत्वेन नाऽत्र याट् । वर्णग्रहणेऽपि क चित्प्रतिपदोक्तपरिभाषाऽङ्गीकारात् । न च 'खट्वायै' इत्यत्राऽपि याड-नापत्ति, सूत्रन्तु 'निशायै' इत्यादौ चरिताऽर्थमिति वाच्यम् । यस्य रूपस्य लक्षणप्रवृत्तिं विनाऽसम्भवस्तस्यैव[3] लाक्षणिकस्य परिभाषाविषय-त्वात् । न चेह तथा । एकाऽऽदेशत. प्रागपि तद्रूपसत्त्वात्[4] ।

अत एव 'आबन्ताऽन्तं यदङ्गमि'त्यर्थाऽभिप्रायेण प्रवृत्त 'ङ्यापोरदीर्घत्वे' इति वार्त्तिक व्याख्याय, श्रुताऽऽकारस्मृताऽनुबन्धाभ्यामाप्त्वेनाऽऽशङ्कां

---

१ 'कथमत्र तस्य प्राप्तिरत आह' ख पाठः ।

२ 'निमित्तमिति बोध्यम्' ख पाठ ।

३ 'तत्रैव लाक्षणिकस्य' ख पाठ ।

४ इत उत्तर—'किञ्च आकारप्रश्लेषे कृते, दीर्घोत्तर स्वाश्रयाऽऽकारत्व, स्थानि-वद्भावेनाऽऽप्त्वमि'ति शङ्काऽयुक्तैव, दीर्घात्पूर्वं स्थानिवद्भावस्य फला-ऽभावादप्रवृत्तौ, स्थानिन्याप्त्वबुद्धेरभावात्तदादेशे दीर्घे तदारोहस्य दुर्ल-भत्वात् । परम्परया कार्यमादायाऽऽद्यस्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ मानाऽभावात्'—इति ख ग पाठ. । क तु अग्रेऽयं पाठः ।

कृत्वा, लाक्षणिकत्वेन समाधाय, तत्प्रत्याख्याने एतत्परिहारायोपाया ऽन्तराऽकथन भाष्ये सङ्गच्छते। अङ्गस्य विशेषणत्वाऽऽश्रयणे तु एतद्वार्त्तिकप्रत्याख्यानाय प्रश्लेषो व्यर्थ स्यात्[1]। वार्त्तिकाऽऽरम्भश्च विफल. स्यात्। किञ्च खट्वायां अर्द्धेऽर्द्धखट्वायामित्यादौ[2] याडनापत्ति.। किञ्चाऽऽकारप्रश्लेषे कृते दीर्घोत्तर स्वाश्रयाऽऽकारत्व, स्थानिवद्भावेनाऽऽप्त्वमिति शङ्काऽयुक्तैव। दीर्घात्पूर्वं स्थानिवद्भावस्य फलाऽभावादप्रवृत्तौ स्थानिन्याप्त्वबुद्धेरभावात्तदादेशे दीर्घे तदारोहस्य दुर्लभत्वात्। परम्परया कार्यमादायाऽऽद्यस्थानिवत्त्वप्रवृत्तौ मानाऽभावात्।

एव—'जरसाद्यादेशानां स्थानिवत्त्वेनाऽऽबन्तत्वमि'त्यप्यसङ्गतम्। तस्याऽशास्त्रीयत्वात्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया शास्त्रे प्रत्ययबोधकपदस्य तदन्तबोधकत्वबोधनेऽपि, तस्य समुदायस्य तदन्तत्वाऽबोधनात्। न चैवं वस्त्रसादीना स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययाऽन्तत्वाऽलाभे प्रातिपदिकत्वाऽऽपत्तिः। फलाऽभात्। तदर्थस्य सङ्ख्याकारकाद्यभावेन सुपोऽप्राप्ते'। 'औत्सर्गिकैकवचनन्तु न सर्वत्रे'त्यव्ययप्रकरणे वक्ष्याम। एव च 'ह्रस्वनद्याप' इत्यत्र प्रश्लेषे न फल, नाऽपि मानमित्याहु।

भ्रश्च। अत्र राजिसाहचर्याद्[3]भ्राजि. फणादिरेव[4]। तेनाऽन्यस्य 'विभ्राजि'त्येवेत्याकर। ननु[5] राजे. पृथग्भ्राजिग्रहण व्यर्थम्, तन्मध्येऽपि राज. सत्त्वात्। न च साहचर्यसम्पादनद्वारा फणादिभ्राजेरेव ग्रहणाऽर्थं तदिति

---

१ 'प्रश्लेषकरण व्यर्थं स्यात्' ख, पाठ.।

२ 'खट्वाया अर्द्धायै अर्द्धखट्वायै इत्यादौ' ख. पाठः।

३ 'राजिसाहचर्यात्' ख ग पाठ.।

४ 'फणादिरेव गृह्यते' ख. पाठ।

५ 'ननु' इत्यारभ्य 'इत्याहु' इत्यन्तोऽयं पाठः। 'प्रादूहोढ' इत्यत्रत्यमनोरमाशब्दरत्नस्थत्वादत्र क. कुण्डलितः।

वाच्यम् । 'विभ्राट्' 'विभ्रागि'ति हि रूपद्वयं साध्यम् । तच्च व्रश्चादिसूत्रे 'राज्' इति पठित्वाऽपि सुसाधम्, एकस्य भ्राजतेर्ऋकारस्य प्रागपि दातुं[1] शक्यत्वात् । यद्वा एकस्याऽनुबन्धाऽन्तरमेवाऽस्तु । एव च 'भ्राज-भासे'ति सूत्रे भ्राजिग्रहणमपि न कार्यमित्यपरं लाघवम् । 'राट्' विभ्राडि'-त्यादौ राजत्वन्तु भूतपूर्वगत्या । 'रा जृणाती'ति 'रा'शब्दपूर्वक 'जृ'धातो' क्विपि निष्पन्न'राजृ'शब्दे नपुंसके तु न षत्वम् । लाक्षणिकत्वात् । व्रश्चादिसाहचर्येण, प्रसिद्धत्वेन च धातुपाठपठितस्यैवे[2] ग्रहणाच्च । ([3] ऋकार उच्चारणाऽर्थ एव सन्नितरव्यावर्त्तको, नेत्संज्ञक', अनुनासिकत्वे माना-ऽभावात्)। न चा[4]ऽनुबन्धनिर्देशेन यङ्लुकि 'राराष्टी'त्यादौ षत्वं न स्या[5]त्, यङ्लुकश्छान्दसत्वात्[6], 'श्तिपा शपे'त्यस्याऽनित्यत्वाच्च, भा[7]ष्याऽसमत-त्वाच्चेति चेन्न । अनर्थकत्वात् । व्रश्चादिसाहचर्येण धातुसञ्ज्ञक[8]राज एव ग्रहणाच्च । एव च भ्राजिग्रहणमेव विनिगमनाविरहादर्थवत्परिभाषाया', साहचर्यपरिभाषायाश्च ज्ञापकम् । एतदाशयेनैव सीरदेवोऽर्थवत्परिभाषा-ज्ञापकमिदमुक्तवानित्याहु ।

छ-शौ वर्णौ, ताभ्या शब्दरूपविशेष्यमादाय तदन्तग्रहणमित्याह— छशान्तयोरिति । 'छ-शयोरि'त्युक्तेऽपि का क्षतिरि'ति चिन्त्यम् ।

---

१ तु क ग नास्ति ।

२ 'पठितानामेव' ख पाठ ।

३ 'ऋकार' इत्यारभ्य 'मानाभावात्' इत्यन्त पाठ क ग नास्ति ।

४ 'एतेनाऽनुबन्धनिर्देशेन' ख पाठः ।

५ 'न स्यादित्यपास्तम्' ख पाठ ।

६ 'छान्दसत्वाच्च' ख पाठ ।

७ 'भाष्याऽसमतत्वाच्च' इति ख नास्ति ।

८ 'धातुसञ्ज्ञकस्य राज.' ख पाठ ।

विशेष्याऽसन्निधानाच्च । अन्तादेश इति । 'अलोऽन्त्यस्ये'ति वचनात् । अत्र 'झलो झली'ति सूत्रात् 'झली'त्यनुवर्त्तते, 'पदस्ये'ति, 'स्कोरि'-त्यतोऽन्त इति च । तदाह—झलीत्यादि । 'छ्वो शूडि'त्यत्र 'क्डिती'-त्यनुवृत्ते 'प्रष्टे'त्यादौ शादेशाऽभावात्, शान्तत्वेन षत्वाऽप्राप्तौ 'छ'ग्रहणम् । अत्राऽपि सतुग्निर्देशो बोध्य । येषान्तु तत्र 'क्डितो'ति नाऽनुवर्त्तते, तेषां छ षत्वविधान व्यर्थम्, शान्तत्वादेव सिद्धेरिति 'छ्वो शूडि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

तस्याऽसिद्धत्वादिति । 'चयो द्वितीया' इत्यस्य 'नादिन्याक्रोशे'इति सूत्रे भाष्ये पठितत्वादिति भाव । टतयोरिति । धुडभावे टस्य, धुटि तु तकारस्येति भाव. । न भवतीति । जश्त्वात्प्राक् षस्य नेत्यर्थ । जश्त्वे तु कृते प्राप्तिरेव नेति बोध्यम् । के चित्त्विति । 'एकाच' इत्युत्तर-सूत्रेऽनुवृत्त्या, मध्येऽपि सम्बन्धस्यौचित्यात् । एव च 'छशाऽन्तयोरि'ति प्राचां व्याख्यानमप्याञ्जस्येनोपपद्यते इति भाव । जश्त्वेनेति । यत्तु 'झला जश् झशी'ति निर्देशात् शस्य न जश्त्वमि'ति । तन्न । अविकृत-स्वरूपप्रतिपादने तात्पर्यात्, अयस्मयादित्वेन भत्वाच्च तत्र तदप्राप्तौ न्यायसिद्धाया ज्ञापकत्वाऽयोगात् । 'उपदेशेऽजनुनासिक' इत्यादिनिर्देशे. कुत्वाद्यनापत्तौ, सर्वोपप्लवाऽऽपत्तेश्च ।

निच्छिश्वति । पक्षे 'शश्छोऽटी'ति छत्वे 'निच्छु' इत्यपि बोध्यम् । अन्ये तु निशाप्रकृतिभूतनिश एव तत्स्थाने 'पद्दन्न'इति सूत्रेणाऽदेशत्व-बोधनात्, तस्य च धातुत्वेन भवत्येव 'धातोरि'त्यनुवृत्तिमतेऽपि षत्व-मित्याहु. । 'मासपृतने'त्यस्य 'पद्दन्न'इति सूत्रे उपसङ्ख्यातत्वादाह—शसादौ वेति । (अत्राऽऽदिशब्द प्रकारे । मांसपचन्या' इति भाष्योदाहरणात्)[1] । स्त्रीत्वादिति । पुस्त्वाऽभावादित्यर्थ । नात्वं नेति । 'स्त्रीत्वादि'त्यनुकृष्यते ।

---

१ क कुण्डलित' पाठ । ख. ग नास्ति ।

अत एव 'पुस्त्वाऽभावान्नत्वाऽभाव' इति नोक्तम्। न हि पुस्त्वाऽभावो नाभावे प्रतिबन्धक, नपुसकेऽपि तदङ्गीकारादिति दिक्।

ङिति ह्रस्वश्च। अत्र वाक्यद्वयम्। आद्ये 'यू' इति, 'स्त्र्याख्यावि'ति, 'अस्त्री'ति, 'इयङुवङ्स्थानावि'ति, वे'ति चाऽनुवर्त्तते। द्वितीये 'वे'ति, 'यू' इति, 'स्त्रीवाचकावि'त्येतन्मात्राऽर्थक 'स्त्र्याख्यावि'ति च। तत्र ह्रस्वयो-रप्राप्ते विभाषा। (अत एव 'यूस्त्र्याख्यावि'ति सूत्रे ह्रस्वघटितवाक्ये'न'ति निवृत्तमि'त्युक्त भाष्ये)। दीर्घयोस्तु 'नेयङि'ति निषेधादप्राप्ते विभाषा। भावमात्रतात्पर्यकतालाघवाऽनुरोधेनाऽप्राप्तविभाषात्वमेवोचितम्।

नित्यस्त्रीलिङ्गाविति। यत्तु 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति सूत्रे 'नित्यस्त्रीलिङ्गा-वित्येवंविधो नियमो नाऽऽश्रीयते' इति कैयटोक्ते'र्नित्यस्त्रीलिङ्गावि'ति चिन्त्यमि'ति। तन्न। इष्वादिष्वप्राप्तिमाशङ्क्य तथोक्तत्वेन, तस्य ह्रस्वाऽश-मात्रविषयत्वात्। 'यू स्त्र्याख्यावि'ति सूत्रे 'ङितीयङुवङ्स्थानौ[2] यू स्त्र्याख्यौ अस्त्री वा नदीसञ्ज्ञौ न भवत'इति सूत्राऽऽरम्भे भाष्ये उक्तत्वेनाऽस्य निषेधकत्वेन, निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेन च, तदंशे[3] नित्यस्त्रीलिङ्गा-वित्यस्याऽऽवश्यकत्वात्[4]। तत्फलन्तु 'कटप्रुवे, यवक्रिये ब्राह्मण्यै' इति। लिङ्गाऽन्तराऽभिधायकत्वेन कैयटमते[5] तत्त्वाऽभावात्। कटप्रवणादेरुत्स-र्गतः पुधर्मतया वृत्तिमतेऽपि[6] तत्त्वाऽभावाच्च। 'अतिश्रियै ब्राह्मण्यै' इत्यादौ,

---

१ क, कुण्डलित ख ग पाठ।

२ 'ङिति चेयङुवङ्स्थानौ यू वाऽस्त्री नदीसंज्ञौ न भवत' इति तु मुद्रित-भाष्यपाठ।

३ 'तदंशे' इति ख ग. नास्ति।

४ 'आवश्यकत्वाच्च' ख. ग पाठः।

५ 'कैयटमते' इति क ग नास्ति।

६ 'हरदत्तमते' ख पाठ।

क्यजन्तादिप्रकृतिकक्विबन्तादौ च 'श्रियै ब्राह्मण्यै' इत्यादौ, अवयवस्य नित्यस्त्रीत्वादेव सिद्धिः। 'लिङ्गाऽन्तराऽनभिधायकत्वमि'ति लक्षणे क्यजादिसाऽपेक्षबहिरङ्गलिङ्गाऽन्तरव्यावृत्तौ मानाभाव इत्युक्तम्। न चेयङुवङ्ङित्प्रत्ययैरङ्गाऽऽक्षेपेण, तस्यैव नित्यस्त्रीत्वं युक्तमिति वाच्यम्। 'यू स्त्र्याख्यावि'त्यत्राऽङ्गाऽऽक्षेपकाऽभावेन यूभ्यामेव सम्बन्धस्य क्लृप्तत्वात्।

न च जहत्स्वार्थायामवयवोऽनर्थकः। भूतपूर्वगत्या तत्सत्त्वात्। न चैवम् 'अतिश्रिये ब्राह्मणाय,' 'श्रिये द्विजाये'त्यादावपि विकल्पः स्यात्। 'स्त्र्याख्यावि'त्यनेन 'स्त्रीवचनावि'त्येतन्मात्रार्थकेनाऽऽवृत्त्या ङित्प्रत्ययाऽऽक्षिप्ताऽङ्गस्याऽपि विशेषणात्। ईदूतोस्तु न विशेषणम्, वैयर्थ्यात्। एतच्च सर्वं 'ह्रस्वेयुवस्थानौ प्रवृत्तौ च स्त्रीवचनावेवे'ति वार्त्तिकव्याख्यानपरभाष्ये स्पष्टं सुधियाम्। नन्वेवम् 'अतिश्रिये ब्राह्मणाये'त्यत्राऽवयवनदीत्वान्नित्यनदीकार्याऽऽपत्तिः। न च 'नेयङुवङि'ति निषेधः। तत्राऽप्युक्तरीत्या स्त्रीत्वस्येयङ्याक्षिप्तेऽङ्गेऽप्यन्वयेन तदप्राप्तेरिति चेन्न। भाष्यप्रामाण्येन तत्र तदनङ्गीकारात्। नन्वेवमप्यावृत्तिर्व्यर्था। नित्यस्त्रीत्वघटकस्त्रीत्वस्य विशेष्याऽन्वयिन एव ग्रहणेन, प्रागुक्ताऽतिप्रसङ्गाऽभावादिति चेन्न। लिङ्गाऽन्तराऽनभिधायकत्वसमानाधिकरणविशेष्याऽन्वयिस्त्रीत्ववाचकत्वस्य 'अतिश्रियै ब्राह्मण्यै'इत्यत्र समुदाये, अवयवे चाऽभावेन नदीत्वाऽनापत्तेरिति दिक्।

श्रीशब्दादिभ्य इवाऽर्थे कनि, लुपि च 'श्रिये ब्राह्मणाये'त्यादौ

---

१ 'आचारक्विबन्ते, क्यजन्तादिप्रकृतिकक्विबन्तादौ च' इति क्वचित्पाठः। तत्र 'आचारक्विबन्ते' इति कः कुण्डलितः पाठः।

२ 'ह्रस्वेयुवस्थानप्रवृत्तौ च स्त्रीवचनावेव' इति तु वार्त्तिकपाठः। 'ह्रस्वौ च, इयङुवङ्स्थानौ च, प्रवृत्तौ च, प्राक् च प्रवृत्तेः, स्त्रीवचनावेव' इति च तद्व्याख्याभाष्ये पाठः।

३ 'समुदायस्याऽवयवस्य च तत्त्वाऽभावेन' ख पाठः।

विकल्पो न। 'स्त्र्याख्यावि'त्यस्य 'स्त्रीत्वविशिष्टमेव यावाचक्षाते' इत्यर्थात्। स्त्रीत्वेन रूपेण वस्तुत पुंस्त्वविशिष्टस्याऽभिधानेन, तथात्वाऽभावात्। यद्यपि लिङ्गत्रयमपि केवलाऽन्वयि, तथापि व्यक्ति-वस्तु-पदाऽर्थाऽऽदिपदबोध्यतादशायां तत्तल्लिङ्गोपजनेऽपि, स्त्रीपदाऽऽदिबोध्यत्वदशायां तत्सत्त्वे मानाऽभाव। प्रकृते तु 'ब्राह्मणाये'त्यादिविशेष्यदर्शनेन तत्सत्ताऽनुमानम्। अत एव कैयटोऽपि 'स्त्रियमेव यावाचक्षाते, न लिङ्गाऽन्तरयुक्तमपो'ति व्याख्यत्। 'चञ्चा ब्राह्मणान्पश्ये'त्यादौ नत्व तु न। तत्र 'पुसी'त्यस्य 'पुस्त्वे बोध्ये' इत्यर्थात्। तस्य तत्र सत्त्वेऽपि, चञ्चाशब्दाऽवाच्यत्वान्न दोष। 'लिङ्गान्तराऽनभिधायकत्वमि'त्यत्र 'लिङ्गाऽन्तरे'त्यस्य लिङ्गाऽन्तरयुक्तेत्यर्थो भाष्यप्रामाण्यादिति भाष्यप्रदीपोद्द्योते विस्तर।

'ह्रस्वश्चे'ति वाक्ये तु 'स्त्र्याख्य'पद शब्दाऽधिकारात्स्त्रीबोधकावित्येतन्मात्राऽर्थकं सम्बध्यते। अत इष्वादीनामुभयलिङ्गानां नदीत्वम्। अन्यथा[3] तु तन्न स्यात्। नित्यस्त्रीत्वाऽभावात्[4]। वृत्तिमतेऽपि ह्रस्वाऽशे नित्यग्रहणव्यावर्त्त्याऽलाभाच्च। न च पट्वादय सर्वलिङ्गा, इष्वादयश्च व्यावर्त्त्या। तेषा शब्दाऽर्थं एव स्त्रीत्वमिति पदान्तर विनाऽपि स्त्रियां वर्त्तमानत्वात्। एतदभिप्रेत्यैव कैयटेनोक्त—'ङिति ह्रस्वश्चेत्यत्र एवविधो नियमो नाऽऽश्रीयते' इति। (भाष्ये[5] च 'ह्रस्वौ च यौ यू स्त्र्याख्यौ नदीसंज्ञौ भवत' इत्युक्तम्)।

---

१ 'इत्यर्थान्न दोष' ख पाठ।

२ अत्र 'व्यक्ती'ति लघुशब्देन्दुशेखरात् पूरितमस्माभि।

३ 'आख्याग्रहणसम्बन्धे तु तन्न स्यात्' ख पाठ।

४ 'कैयटरीत्या नित्यस्त्रीत्वाऽभावात्' ख ग पाठ।

५ क नास्ति।

तच्च क्लृप्तत्वाद्यूभ्यां सम्बध्यते । आवृत्त्याऽङ्गस्याऽपि विशेषणम् । अत एव 'अतिशकटये ब्राह्मणाये'त्यत्र विकल्पो न । न चैवमङ्गविशेषणत्वाऽऽवश्यकत्वे पुनर्य्वोर्विशेषणं व्यर्थम् । 'हरिमतिक्रान्तायै अतिहर्ये[1] ब्राह्मण्यै' इत्यत्र विकल्पवारणाऽर्थत्वात् । तत्र स्त्रीत्वस्य वारद्वयमन्वयसामर्थ्येन 'तत्र प्रयोगे स्त्रीवाचकघटकावेव यौ यू' इत्यर्थात् । इदमेवाऽभिप्रेत्य 'ह्रस्वेयुव्स्थानौ च वृत्तौ, वृत्ते प्राक् च स्त्रीवचनावेव नदीसञ्ज्ञावि'ति ग्रन्थे 'एव'कार प्रयुक्त । तस्य हि 'नित्यस्त्रीलिङ्गावि'ति नाऽर्थ । इष्वादीनां नदीत्वाऽनापत्ते । 'अतिश्रियै ब्राह्मण्यै' इत्यादि-तदुदाहरणपरभाष्यविरोधाच्च । तस्मात् 'तत्र प्रयोगे पुमादिवाचकघटकौ ने'त्यर्थ ।

तदन्तसञ्ज्ञापक्षे तु 'तत्र प्रयोगे किमपीवर्णान्त चेत्पुवाचक ने'त्यर्थ. । एवं च 'अतिहर्ये' इत्यादौ नदीत्वाऽभाव स्पष्ट एवेति स्पष्टमस्माभिर्भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् । अत एव च 'कौशाम्बीमतिक्रान्ता स्त्री अतिकौशाम्बि' । तस्मान्ङिति विकल्पो भवत्येव ।

यू किम् ? । मात्रे । तत्र 'यू' इति यद्यपि दीर्घपरं, तस्य च न ह्रस्वत्व विशेषणं, तथाऽपि विभक्तिविपरिणामेन 'य्वोर्ह्रस्वावि'त्यन्वय[2] । ह्रस्ववाक्ये शब्दाऽधिकारो वा । यद्यपि दीर्घाऽशे निषेधविकल्पत्वमस्य, तथाऽपि निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वेन, नञ[3] स्वरितत्वाऽकल्पनलाघवेन च ह्रस्वाऽशे विधिविकल्पस्यैव सत्त्वेन चाऽऽह—वा नदीसंज्ञौ स्त इति । स्पष्ट चेद् 'ह्रस्वेयुव्स्थानौ, प्रवृत्तौ च स्त्रीवचनावेव नदीसञ्ज्ञौ स्त' इति भाष्ये । एतत्सर्वं 'वाऽऽमी'त्यत्रापि बोध्यम् ।

औत्वे इति । ङेरामपेक्षया परत्वादिति भाव' ।

'इदुद्भ्यामौदच्च घेरि'ति सूत्र योगविभागेन व्याचष्टे—

---

१ 'अतिहर्यै' इति क. ख. ग पाठ । 'अतिहर्ये' इति तु उद्योते शुद्ध पाठ ।

२ 'त्यन्वयमाहु ' ख पाठ ।

३ 'नञ ' इत्यारभ्य 'लाघवेन च' इत्यन्त क ग पाठ. ।

इदुद्भयाम् । तपरकरणमौदिति सूत्रस्य 'पपी'शब्दादावप्रवृत्त्यर्थम् । अनदीसंज्ञकेषु 'अच्च घे ' 'औदि'त्यनेन च बाधात् 'ङेराम्मि'तिसूत्रान्नदीग्रहणाऽनुवृत्तेश्चाऽऽह—नदीति । मत्यामिति । न च सन्निपातपरिभाषया यण् न स्यादिति वाच्यम् । 'आण्नद्या' इत्यादिनिर्देशै स्थानिवद्भावेन यकारान्तेऽपि नदीत्वस्वीकारेणाऽदोषात् ।

त्रिचतुरो । 'अष्टन आ' इत्यतो 'विभक्तावि'त्यनुवर्त्तते । विभक्ताविति किम् ? । त्रिभार्य । तत्पुरुष । भार्यो—भरणीय । बहुव्रीहौ तु पुंवत्त्वेन सिद्धम् । 'संज्ञायां कन्युपसङ्ख्यानम्' । तिसृका नाम ग्रामः ।

अचि र । न च 'ऋत' इति व्यर्थम्, अलोन्त्यपरिभाषयैव सिद्धेरिति वाच्यम् । तिसृचतस्रो षष्ठयन्तत्वकल्पने मानाऽभावेन, 'त्रिचतुरोरि'त्यस्यैवाऽनुवर्त्तनाऽऽपत्तावजादौ विभक्तौ रादेशेन तिसृचतस्रोर्बाधाऽऽपत्तेः । तथा च 'ऋत' इति 'तिसृचतसृ' इत्यस्य षष्ठयन्तत्वकल्पनायेति बोध्यम् ।

गुणेत्यादि । 'तिस्रस्तिष्ठन्ती'त्यादौ 'ऋतो ङी'ति गुणस्य, 'तिस्र पश्ये'त्यत्र 'प्रथमयोरि'ति पूर्वसवर्णदीर्घस्य, 'प्रियतिस्र· आगतः' 'प्रियतिस्र स्वमि'त्यत्र 'ऋत उदि'त्युत्त्वस्याऽपवाद इत्यर्थ । अत एव 'प्रियतिस्रौ' 'प्रियचतस्रावि'त्यादिभाष्यप्रयोगा सङ्गच्छन्ते ।

'चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते' इति वार्त्तिके तु स्वरूपपरत्वाद्रादेशाऽभाव । 'तृज्वत्क्रोष्टुरि'तिसूत्रे भाष्ये स्पष्ट बाध्यसामान्यचिन्ताऽऽश्रयणमुक्तम् । बाध्यविशेषचिन्तायान्तु दीर्घोत्त्वयोरेव बाध स्यात् । मध्येऽपवादन्यायात् । 'अनन्तरस्ये'तिन्यायेनोत्त्वमात्रस्यैव वा बाध स्यात् । एवं च प्रकृतसूत्रस्थ 'गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन रभाव' इत्यर्थकं वार्त्तिक बाध्यविशेषचिन्ताऽऽश्रयेण प्रवृत्त प्रौढिवाद एवेति बोध्यम् ।

---

१ 'पुंवत्त्वे सिद्धम्' ख पाठ ।

२ 'तिस्रस्तिष्ठन्तीत्यत्र' ख. पाठ ।

ननु यत्राऽनेकविधिं प्रत्यपवादत्वं प्राप्तं, तत्र व्यवस्थापकौ मध्येऽपवाद-पुरस्तादपवादन्यायौ । (यथा 'नासिकोदरौष्ठे'त्यत्र)। एवमनन्तरस्येति न्यायोऽपि । तथा हि 'येन नाऽप्राप्ते' इतिन्याये 'येने'त्यस्य 'यद्धर्मा-ऽवच्छिन्नेन कार्येणे'त्यर्थो 'येन लक्षणेने'त्यर्थो वा ?। आद्ये 'एत्येधे'त्यादौ पररूपत्वावच्छिन्ने कार्ये,ङीप्निषेधत्वाऽऽद्यवच्छिन्ने च कार्ये प्राप्ते आरभ्य-माणस्य वृद्धिङीबादेस्तद्बाधकत्वे निर्णीते, 'किंशास्त्रविहितस्ये'त्येव तद्विशे-षचिन्तायां, 'पुरस्तादपवादा' इत्यादिभिर्व्यवस्था। पूर्वाऽनन्तरादिबाध-मात्रेणाऽपवादशास्त्रस्य चारितार्थ्ये, विप्रतिषेधशास्त्रबाधे मानाऽभाव इति तन्न्यायबीजम्। द्वितीये तु नैषा विषय, सन्देहाऽभावात्। स्पष्ट चेदम् 'इको झल्' 'एत्येधत्यूठ्स्वि'त्यादौ भाष्यकैयटादौ। प्रकृते तु रभावस्य न केनाऽपि येन नाऽप्राप्तिरिति, कथ मध्येऽपवादन्यायसञ्चार इति चेन्न।

किमिद व्यक्तिपक्षे येन नाऽप्राप्तिन्यायेन 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' इत्येतदप-वादतया प्रथमाद्वितीयामात्रविषयम्, उत 'ऋत उदि'त्यपवादकतया पञ्चमीषष्ठीमात्रविषयम्, उत 'ऋतो ङी'तिगुणाऽपवादकतया सर्वनाम-स्थान-ङिमात्रविषयं चेति सन्देहे, व्यवस्थाया अवश्याऽपेक्षिततत्वेन 'मध्ये ऽपवाद'न्यायप्रवृत्ते' सूपपादत्वात्। एते च सन्देहा बाध्यविशेषचिन्ता-यामेव। या तु 'स्वविषये स्वेतरत् यत्प्राप्नोति तद्बाध्यं, विध्यन्तराऽव्याप्त-विषयाऽभावादि'त्येवं चिन्ता, सा बाध्यसामान्यचिन्ता नाम। अत्र पक्षे 'येने'त्यस्य स्वेतरेणेत्यर्थ । स्पष्ट चेदम्'इको गुणवृद्धी' इति-सूत्रस्थकैयटादौ। यस्योत्सर्गस्याऽवश्यं प्राप्तौ योऽपवाद आरभ्यते, तस्यो-

१ अयं ख पाठ. ।

२ 'एवम् 'इत्यारभ्य 'तथा हि' इत्यन्त क ग पाठ' ।

३ 'बीजमाहु.' ख. पाठः ।

४ 'भाष्यकैयटकौस्तुभादौ' ख. पाठ ।

५ 'सूत्रस्थे कैयटादौ' इति ग पाठ । 'कैयटकौस्तुभादौ' इति ख पाठ. ।

त्सर्गप्राप्त्युत्तर प्रवृत्तिसम्भवेन चारितार्थ्येऽपि तदुत्सर्गबाधकत्वं भवत्येव, तत्कर्तृकाऽवश्यंप्राप्तावारम्भात् । 'सत्यपि सम्भवे बाधनं भवती'ति न्यायात् । निरवकाशत्वमप्येतदेव, यत् तत्प्राप्त्यनाक्रान्तविषयाऽभाव । ध्वनितं चेद् 'द्यतेर्दिगी'ति सूत्रे भाष्ये । (तत्रा'ऽनन्तरस्ये'त्यादि न्याया-ऽपेक्षया 'येन नाऽप्राप्ति'न्याय प्रबल । तेषां लक्ष्यविशेष-पाठोभय-सापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वादित्यलमप्रसक्तविचारेण)।

नुमचिरेति। न च रस्य गुणादीनामिव नुटोऽप्यपवादत्वमेव युक्तं, तत्कथ विप्रतिषेध इति वाच्यम् । 'न तिसृचतसृ' इतिज्ञापकेन तदपवा-दत्वाऽभावकल्पनात् । अत एव ज्ञापकाऽनुसरणस्याऽऽवश्यकत्वात्तमादाय 'अचि र'ग्रहणं वार्त्तिकस्थ प्रत्याख्यात 'तृज्व'त्सूत्रे भाष्ये । न च स्वार्थ-द्रव्यबहिर्भूत-लिङ्गरूपाऽर्थ–विभक्तिसंज्ञा-निमित्ततिस्राद्यादेशाऽपेक्षयाऽन्त-रङ्गत्वान्नुटि सिद्धे, पूर्वविप्रतिषेधोऽयुक्त इति वाच्यम् । 'न तिसृचतसृ' इति सूत्रे 'तिसृ'ग्रहणेनैतत्सूत्रविषये बहिरङ्गपरिभाषाऽनाश्रयणात् । अन्यथाऽन्तरङ्गत्वात्त्रयाऽऽदेशो तदसङ्गति स्पष्टैव ।

अत एव 'त्रयोऽऽदेश बाधित्वा परत्वात्तिसृभावे, 'सकृद्गताव‍ि'ति न्यायेन त्रयाऽऽदेशाऽभाव' इति भाष्यकृत ।

(तिसृणामिति । 'त्रि आमि'ति स्थिते तिस्रादेशः । न च निर्जरशब्दो-क्तरीत्या तिस्रादेशस्य विभक्तिसंज्ञासाऽपेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वात्त्रयाऽऽदेशा-

---

१ अय ख ग पाठ , क. नास्ति ।

२ इतोऽग्रे—'कुत्सिते' इति सूत्रस्थभाष्योक्तन्यायेन सर्वबहिर्भूतसङ्ख्यानिमित्त-कविभक्तिनिमित्तककार्ये ईदृशे बहिरङ्गत्वस्याऽनाश्रयणात्' इति ख ग पाठ. ।

३ 'न तिसृ' इत्यारभ्य' 'स्पष्टैव' इत्यन्त क पाठः ।

४ 'त्रयादेश, नुट च बाधित्वा' ख. पाठः ।

५ क नास्ति । ख ग पाठः ।

ऽऽपत्ति । नुम्नुटो पूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकेन क्वचिदन्तरङ्गत्वाऽनाश्रयणपूर्वकं विप्रतिषेधसूत्रप्रवृत्तेर्ज्ञापनेनाऽदोषात्) ।

त्रिचतुरोर्विशेषणादिति । स्त्रीनिष्ठसङ्ख्याया वर्त्तमानयोरित्यर्थः । न त्वङ्गस्य । अश्रुतत्वादिति भाव । नेहेति । त्रिशब्दस्य पुनपुसकवृत्तित्वेऽपि, समुदायस्य स्त्रिया वृत्तेरङ्गविशेषणत्वे आदेश स्यादिति भाव[2] ।

---

१ 'पूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकेन' इत्येतत्स्थाने 'न तिसृचतसृ इतिनिषेधेन' इति ग पाठ ।

२ इतोऽग्रे—'केचित्तु स्त्रिया वर्त्तमानयोस्त्रिचतुरोरि'त्येवाऽर्थः । 'प्रियत्रिरि'-त्यादौ च न दोष । बहुव्रीहिरूपाऽङ्गस्य स्त्रियां वर्त्तमानत्वेऽपि, त्रिशब्दस्य पुनपुसकयोरेव वृत्ते । न चाऽजहत्स्वार्थायामन्यपदार्थस्य त्रिशब्देनाऽप्यु-क्ततया स्त्रिया वृत्तिस्त्रिशब्दस्याऽस्त्येव । न चेद स्त्रीत्व तात्पर्यग्राहकपदा-ऽन्तरसाऽपेक्षतया बहिरङ्गमित्यस्याऽग्रहणम् । अत एव 'पञ्चाऽजी'त्यादौ न टाप् । त्रिशब्देन सर्वत्र स्त्रीरूपार्थप्रतिपादने तात्पर्यग्राहकस्याऽपेक्षिततयाऽन्त-रङ्गाऽभावादिति वाच्यम् । लक्ष्याऽनुरोधेन जहत्स्वार्थवृत्तेरेवाऽऽश्रयणात् । तेना'ऽङ्गस्य स्त्रीत्वमि ति सम्यगेव । 'प्रियतिसा पुमानि'त्यादौ स्त्रीवृत्तिता त्रिशब्दस्य भूतपूर्वगत्या बोध्या । प्रकृते त्रिशब्दस्य प्रागुक्ता पुनपुसकवृत्ति-ताऽप्येवमेव । 'उत्तरपदाऽर्थप्रधानस्तत्पुरुष' इत्यादेरेवमेवाऽत्र पक्षे निर्वाह्य-त्वात् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'त्येतत्सूत्रगतभाष्यसन्दर्भश्चेह प्रमाणमित्याहु ।

तदुक्तरीत्या पक्षद्वयेऽपि सूत्रसामञ्जस्यात् , रूढेरविरोधित्वे जहत्स्वा-र्थवृत्तेरभावाच्चाऽयुक्तम् । [1]किञ्च जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थाशब्दयोरवयवानां स्वार्थत्याग-तदत्यागमात्रमर्थ । तत्राऽन्त्ये 'स्वार्थपुमादिवृत्ते. कथमन्यपदार्थे स्त्रिया वृत्ति'रिति पूर्वपक्षोऽयुक्त । न चाऽन्यपदार्थस्य समुदायशक्यत्वेऽपि समुदायघटकतयाऽवयवस्याऽपि स शक्य इत्याशय , तर्हि जहत्स्वार्थत्वे-

---

1 'किञ्च' इत्यारभ्य 'अयुक्ततरमेतत्' इत्यन्त क. कुण्डलितो ग. पाठ । ख. नास्ति ।

न चैवम् 'अतिराभ्यामि'त्यत्र नुमा व्यवहितत्वाद्राय आत्वं न स्यादिति वाच्यम् । नुमं बाधित्वा परत्वादात्वप्रवृत्ते । न चाऽऽकारस्य वृद्धितया 'वृद्ध्यौत्वे'ति पूर्वविप्रतिषेधान्नुमेव स्यादिति वाच्यम् । तत्र वृद्धिशब्द-विहितवृद्धिग्रहणस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् । एतेन 'प्रियतिसृभ्यामि'ति व्याख्यातम् । नुम परत्वात्तिस्रादेशप्रवृत्ते. । न चोत्तराऽर्थम् । तत्रैव कर्त्तुं युक्तत्वात् । न च 'शुचीनामि'त्यादौ नुटि, पश्चान्नुमि, 'इन्हन्पूषार्यम्णामि'ति नियमाद्दीर्घो न स्यादिति वाच्यम् । 'नुमचिरे'ति पूर्वविप्रतिषेधेन नुटि, 'सकृद्गतावि'ति न्यायान्नुम एवाऽप्राप्ते । (लाक्षणिकत्वेनेदृशेन्विषये नियमाऽप्राप्तेश्च) । न च 'बहुभि कुलैरि'त्यत्र नुमि, नलोपेऽपि तस्याऽसिद्धत्वान्नान्तसङ्ख्यावाचकत्वेन षट्त्वात् 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरि'ति विभक्ति-स्वर. स्यादिति वाच्यम्[2] । षट्त्वेऽपि[3] 'झल्युपोत्तममि'त्यस्य प्राप्त्या, तदभावेऽपि बहुशब्दस्याऽन्तोदात्ततया, स्वरे विशेषाऽभावात् । तस्मात्सम्बुद्धिवारणाऽर्थं[1] तत् । सम्बुद्धेस्तु लुका लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणप्रवृत्ति विना न नुमः प्राप्ति. । सा च न 'न लुमते'त्यस्याऽनित्यता विनेति ।

न चैवमनङपि स्यात् । 'प्रियतिसृ' इति भाष्योदाहरणप्रामाण्येनाऽनङि 'न लुमते'ति निषेधप्रवृत्तिस्वीकारात् । तिस्रादेशस्तु भवत्येव । एतेन 'सम्बुद्धिगुणमात्रविषयमेतदनित्यत्वमि'त्यपास्तम् ।

प्रियतिसृणी इति । न च 'प्रियत्रिशब्दे नुम. परत्वात्तिस्रादेशे, 'सकृद्गतावि'ति न्यायेन नुम्न स्यादिति वाच्यम् । 'प्रियतिसृणी''प्रियतिसृणि'इति 'प्रत्ययोत्तरे'ति सूत्रस्थभाष्योदाहरणात्पुन प्रसङ्गविज्ञानस्यैवात्रेष्टत्वाऽनुमानात् । एतेन 'राऽऽदेशात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमि'ति निर्मूलमि'त्यपास्तम् ।

---

१ ख पाठोऽयं क ग नास्ति ।

२ इतोऽग्रे—'स्वरविधायके विहितविशेषणाऽऽश्रयणात् । न ह्यय विभक्तिर्नान्ताद्विहिता, किन्तु बहुशब्दात्' इति ख ग. पाठ ।

३ 'षट्त्वेऽपि' इत्यारभ्य 'विशेषाऽभावात्' इत्यन्त. क. पाठ. ।

आमि त्वितोऽपि पूर्वविप्रतिषेधेन नुट् बोध्य । द्वेरत्वे सत्याविति । न चाऽऽपि बहिरङ्गत्वादत्वमसिद्धम् । तस्या अनित्यत्वात् । अत एव 'न यासयोरि'ति चरितार्थम् । एतेन 'सन्निपातपरिभाषया टाप् न स्यादि'त्यपास्तम् । विभक्ताविति । वाचनिकमेवेदम् । 'युवोरनाकावि'त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वमूलक वा बोध्यम् ।

सखीति । 'सख्यशिश्वी'ति ङीष्[1] । 'यस्येति चे'ति लोपेनैकादेशस्य पूर्वाऽन्तवत्त्वेन सखिशब्दत्वमपि नाऽऽशङ्क्यम् । लक्ष्मीरिति । 'कृदिकारादि'ति ङीषि 'लक्ष्मी'त्यपि बोध्यम् ।
हरिप्रिये'ति ।

स्त्यायतोऽस्या शुक्रशोणिते इति 'स्त्री' । स्त्यायतेर्ड्रट् । टिलोप-यलोपौ । टित्त्वान्ङीप् । इयङिति । स्त्रीशब्दस्येकारान्तत्वादियङेवाऽनुवर्त्तते इति भाव· । गुणेति । 'जसि चे'ति गुण , 'आङो नाऽस्त्रियामि'ति 'ना', 'अच्च घेरि'त्यौत्त्वम्[2]. 'ह्रस्वनद्याप' इति नुडित्यर्थ । बाध्यते इति । 'स्त्रीशब्दस्येयङि'त्यनेनाऽन्वय । नुमेति । 'इकोऽचि विभक्तावि'ति नुमेत्यर्थ. ।

पूर्वकारिकोक्तैः परत्वाद्बाधे सति यत्फलितं, तदाह–औस्याविति[3] । इयादेशोऽचीति । 'अजादौ य इयादेशो विहित स उपसर्जने पुसि विद्यमानस्य, स्त्रिया = स्त्रीशब्दस्य, औसादिषु चतुर्ष्वेव, न त्वन्यत्र, गुणनाभावादिभि पूर्वोक्तैर्बाधादिति भाव । वक्ष्यमाणेति । 'तृतीयादिषु भाषितपुस्कमि'त्यनेनेति भाव ।

ननु ह्रस्ववाक्येऽप्यस्त्रीत्यस्य सम्बन्ध स्यात्, तत्र 'स्त्रीशब्दभिन्नह्रस्वेवर्णान्तादि'त्यर्थे फलाऽभावेन, सामर्थ्यात् 'स्त्रीशब्दाऽवयवभिन्नह्रस्वे-

१ 'ङीप्' इति क ग लघुशेखरे च पाठ ।

२ 'इत्यत्त्वम्' इत्येव क ख ग पाठ । एतन्मते च 'गुणनाभावाऽत्त्वलुङ्भिरि'ति मूले कारिकापाठो बोध्य ।

३ 'ओस्येति' इति ख ग. पाठ ।

वर्णान्तादि'त्यर्थो भविष्यतीति, कथम् 'अतिस्त्रि'शब्दे प्राप्तिरत आह— अस्त्रीति । तत्रैव युक्तिमाह—तत्सम्बद्धस्यैवेति । प्रसज्यप्रतिषेधस्तु न, वाक्यभेदाऽसमर्थसमासाऽऽपत्ते ।

श्रीरिति । श्रयन्त्येनामिति श्री । 'क्विब्वची'त्यादिना क्विप्, दीर्घश्च । अङ्यन्तत्वान्न सुलोप ।

नेयङुव । 'ङ'द्वयोच्चारण स्पष्टार्थम् । स्थानशब्दो भावल्युडन्त । 'इयङुवङो स्थान = स्थितिर्ययोरि'ति बहुव्रीहि । तच्च बाधकाऽविषये एव । अन्यथा 'नेयङुवङोः स्त्री'त्येव वदेत् । सम्बन्धश्च योग्यतारूपोऽपीति, फलोपधानलाभाय 'स्थान'ग्रहण कृतम्[3] । तदाह—इयङुवङो स्थिति-रिति । तेन 'प्रकृष्टा धी प्रधीरि'त्यादौ नदीसञ्ज्ञाया निषेधो न । सा चोपलक्षणम्, न तु विशेषणम्, व्याख्यानात् । तेन 'हे श्री' हे भ्रूरि'-त्यादौ निषेधसिद्धि । 'श्रियौ' 'भ्रुवावि'त्यादौ बाधकाऽबाधितेयङु-वङ्स्थितिसत्त्वात् । अत्रेयुवङ्भ्यामङ्गमाक्षिप्यते । तेन 'यत्र नदीकार्या-ऽऽश्रयेऽङ्गे बाधकाऽबाधितेयुवङो स्थिति क्वचित्प्रयोगे दृष्टा, तस्य, तदवयवस्य च निषेध' इति फलितम् । अत एव 'प्रकृष्टा धीर्यस्या, यस्य वा प्रधीरि'त्यत्राऽवयवधीशब्दस्य नदीत्व भवत्येव ।

श्रियै इति । 'ङिति ह्रस्वश्चे'ति विकल्पः ।

वाऽऽमि । 'आमी'तिच्छेदो, न त्वमोति, द्वितीयैकवचने नदीकार्या-ऽभावात् । (ङेराम्[4] इत्यद न प्रवर्त्तते । तस्य नदीसञ्ज्ञोत्तरभावित्वेनोप-

---

१ 'श्रयन्त्येनाम्' ग पाठ ।

२ 'स्थिति' इति ख ग नास्ति ।

३ इतोऽग्रे—'अधिकरणल्युडन्तेन षष्ठीतत्पुरुषस्तु न युक्त' । अविद्यमानस्या-ऽधिकरणत्वाऽदर्शनात् । सम्बन्धस्त्वविद्यमानेनाऽप्यभावस्य प्रतियोगिना दृष्ट । अत्र च स्वप्रसञ्ज्ञोच्चारितत्व सम्बन्ध' । तदाह'—इति ख. पाठ' ।

४. अय ख ग पाठ क. नास्ति ।

जीत्व्यविरोधात्)। प्रधीशब्दस्येति। 'प्रकृष्टं ध्यायती'ति विग्रह ।

वृत्तिकारादीनामिति। तेषामय भाव –भाष्ये 'इयुङ्स्थानप्रतिषेधे यण्स्थानयोरपि प्रतिषेध.। आध्यै, प्रध्यै ब्राह्मण्यै। किं कारणम् ?। अवयवोऽत्रेयङुवङ्स्थान' इत्याशङ्क्योक्तरीत्या समाहितम्। अत्र हि प्रकृष्ट ध्यायतीत्यर्थ । बहुव्रीहौ तु प्रतिपदोक्तगतिसमासाऽभावात् श्रीपतिदत्ताऽऽदिरीत्या यण् दुर्लभ, कबापत्तिश्च। इद च कैयटमतेऽसङ्गतम्। समुदायस्य, अवयवस्य च कैयटोक्तनित्यस्त्रीत्वाऽभावेन नदीत्वाऽप्राप्ते.। तस्मात् 'स्त्रीविषयावेव यौ यू नित्यमि'त्यत्रैवकारो भिन्नक्रम । 'नित्यमेव यौ स्त्रीविषयावि'त्यन्वय । 'नित्यमेवे'त्यस्य पदान्तर विनाऽपीत्यर्थ। खलपू-कटप्रू-ग्रामणीना क्रियाशब्दतया पुसि मुख्या वृत्ति, पुस एव खल्वयमुचितो धर्म, शक्तत्वाद्भयरहितत्वाच्च। आध्यान-प्रध्यानाऽऽदि तु स्त्रीपुससाधारणमिति । अत्राऽरुचिबीजन्तु सूत्रभाष्याद्यक्षरैरीदृशनित्यस्त्रीत्वाऽलाभ । 'आध्यै प्रध्यै इति । चिन्त्यमेतत्, क्रियाशब्दत्वेन नित्यस्त्रीत्वाऽभावादि'ति कैयटस्तु चिन्त्य एव। 'आध्यै प्रध्यै' इति भाष्योदाहरणे बहुव्रीहिसत्त्वात्। यथा च न कप्, तथा 'यू स्त्र्याख्यावि'त्यत्र निरूपितम्। यणपि गतिपूर्वकत्वात्सुलभ एवेति यण्विधायके निरूपितम्[1]।

पुंवद्रूपमिति। 'प्रकृष्ट ध्यायती'ति विग्रहे नित्यस्त्रीत्वाऽभावात्पुसीव, स्त्रियामप्यनदीत्वात्पुवदित्यर्थ.। एव च स्त्रीपुंसोस्तुल्य रूपमिति फलितम्। वृत्तिमते स्त्रिया लक्ष्मीवत्, पुसि तु नदीत्वाऽभाव एवेति विशेष । 'प्रकृष्टा धीर्यस्या' इति विग्रहे तु मतद्वयेऽपि, लिङ्गद्वयेऽपि[2] लक्ष्मीवत्, 'प्रथमलिङ्गग्रहण चे'त्यवयवधीशब्दस्य नदीत्वात्। नेयङि'ति निषेधस्तूक्त-

---

१ इतोऽग्रे–'गमित्यादिना नेयङिति सूत्रे निरूपित ' इति आदौ खण्डित, कुण्डलितश्च क. पाठ• ।

२ 'प्रकृष्टा धीर्यस्या, यस्य वे'ति विग्रहे तु पुंस्त्रियोरपीत्यर्थ ।

रीत्या न । ('अकृतव्यूहपरिभाषया ने'त्यन्ये । भाष्यरीत्याऽङ्गग्येयुत्स्था-नित्वाऽभावाच्च) । तदेवाह—प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे त्विति । ईदृशपद-घटितविग्रहे इत्यर्थ । तेन कर्मधारये, तद्घटितबहुव्रीहौ चेत्यर्थ । प्रागुक्त-रीत्या धीशब्दनिमित्तकनिषेधाऽप्राप्तेर्विकल्पाऽप्रवृत्तेश्चेति भाव ।

विशेष इति । लक्ष्मीशब्दाऽपेक्षयेत्यर्थ । श्रीवदिति । विशिष्टस्या-ऽपीयङ्स्थानत्वेन ङिदामोर्विकल्पस्य, अन्यत्र निषेधस्य च प्राप्तेरिति भावः । पुंसि त्वीदृशबहुव्रीहावपि नदीत्व ऽभाव एव, 'नेयङि'त्यवयवस्य निषेधात्, समुदायस्याऽप्राप्तेश्च । पुंवदिति । 'सुष्ठु ध्यायतीति विग्रहे' इति शेष. । तत्र हि नित्यस्त्रीत्वाऽभावात्पुंसीव स्त्रियामप्यनदीत्वादिति भावः ।

सुष्ठु धीरिति विग्रहे त्विति । ईदृशपदघटितविग्रहके स्त्रीलिङ्ग-बहुव्रीहौ, कर्मधारये चेत्यर्थ ।

स्त्रियां च । अत्र 'असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने' इति न सम्बध्यते, आरम्भसामर्थ्यात् । केचित्तु 'स्त्रियामि'त्यस्य स्त्रीप्रत्यये इत्यर्थ. । ङीषर्थं च गौरादिषु क्रोष्टुशब्द पाठ्य' इत्याहु. । तन्न । पञ्चभि क्रोष्ट्रीभि.[1] क्रीतै रथै 'पञ्चक्रोष्टृभी[2] रथैरि'त्यादौ सुब्लुकि, क्रीताऽर्थठको'ऽध्यर्धे'ति लुकि, 'लुकद्धितलुकी'ति ङीषो लुकि च, ऋकारश्रवणाऽनापत्ते । एतदर्थं चाऽत्र रूपाऽतिदेश एवेति बोध्यम् । एतेन 'अङ्गसञ्ज्ञाऽऽक्षिप्ते प्रत्यये तृज्वद्भाव' इत्यपास्तम् । [3]उक्तेऽर्थे 'पञ्चक्रोष्टृ वास' इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । तदेत-द्ध्वनयन्नाह—स्त्रीवाचीति ।

ऋन्नेभ्य । प्रयोगाऽपेक्षया बहुवचनम् । 'प्रातिपदिकादि'त्यस्य विशेष्यत्वात्तदन्तविधि । 'स्त्रियामि'ति चाऽधिक्रियते । तदाह—ऋद-

---

१ क. कुण्डलित पाठ' ।

२ 'क्रोष्टृभि' ख ग पाठ ।

३ 'उक्तेऽर्थे' इत्यारभ्य 'असिद्ध्यापत्तेश्च' इत्यन्तः क. ग. पाठ , ख नास्ति ।

न्तेभ्य इत्यादि । ([1]क्रोष्ट्रीति । तृतीयादिष्वपि विकल्पं बाधित्वाऽन्तरङ्गत्वा-द्यमेव नित्यो विधिर्भवति) । कथं तर्हीति । 'नेयङि'त्यनेनाऽवयवस्य, समुदायस्य च नदीत्वनिषेधादिति भाव । बहव इति । अत्राऽरुचि-बीजन्तु सामान्ये नपुंसकत्वमादाय प्रयोगाणां सूपपादत्वम् । यद्वा विनाऽर्थ-नञा समासेन 'अनुदात्तं पदमनेकमि'तिवक्तव्ये, 'वर्ज'ग्रहणेन ज्ञापितया 'नञ्घटितमनित्यमि'ति परिभाषया 'नेयङुवङि'त्यस्याऽनित्यत्वान्न दोष इति [2]केचित् । तन्न । अन्त्यस्य भाष्यानुऽक्तत्वेन लक्ष्यसंस्काराऽनुप[3]योगित्वात् । 'सु[4]भ्रु' इत्यस्य 'सीते' इत्यर्थे एव तात्पर्येण निषेधस्याऽप्यनुचितत्वाच्च ।

एकाजुत्तरेति । 'एकोऽच् यस्मिन्, तादृशमुत्तरपद यस्ये'ति सूत्रे बहु-व्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । उत्तरपदाऽऽक्षिप्तसमासश्च विशेष्य इत्याह—तस्मि-न्समासे इति । ननु 'ण'ग्रहण व्यर्थम्, अनुवृत्त्यैव सिद्धे । न च 'ण एवे'त्यर्थबोधनद्वारा नित्यत्वप्रतिपत्ति. फलम् । 'प्रातिपदिकाऽन्तनुम्वि-भक्तिषु चे'त्यनेनैव विकल्पसिद्धावारम्भसामर्थ्यात्तत्सिद्धेरत आह— स्पष्टार्थमिति । यणमिति । 'दृन्करे'ति यणमित्यर्थः । वर्षाभू । भेकजाता-विति । 'शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिरि'त्यमरादस्य बाह्वादित्वेन वा ङीषित्याहु' । "परन्त्वत्र मानं चिन्त्यम् । 'भेक्यां पुनर्न-वायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमा'निति यादवस्य 'सुत पुत्र स्त्रिया त्वमी' । आहु-

---

१ क कुण्डलित पाठ ।

२ 'केचित्' इत्यारभ्य 'अनुचितत्वाच्च' इत्यन्त क ग पाठ ।

३ 'अनुपयुक्तत्वात्' ग. पाठ ।

४ 'पितरित्येतत्साहचर्येण सुभ्रु इत्यस्य' इति क कुण्डलितो ग पाठः ।

५ 'सुभ्रु' इत्यस्य मातरित्यर्थे एव कवितात्पर्यान्नयनेनाद्यस्याप्यनुचितत्वान्न दोष ' इति ग पाठ ।

६ 'दुलि'' इति क पाठः ।

दुहितरमि'ति कोशवन्नित्यङथन्तत्वेऽप्युपपत्ते । कोशयोरेकवाक्यता च । 'नित्यो ङीष् च गौरादिपाठादि'त्यन्ये । [1]'अमरे 'वर्षाभू कमठी डुलि-रि'ति पाठो युक्त इति सुबोधिनीकार' इति माधव । टाप्ङीपौ न स्त इति । 'स्त्रिया यत्प्राप्नोति तन्ने'ति व्याख्यानादिति भाव ।

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्चेति । अत एव 'न तिसृचतसृ' इति निषेधसूत्र चरितार्थमित्याहु । यत्तु 'ङीपि सत्यपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया 'प्रिये-[2]तिसृणां कुलानामि'त्यादौ दीर्घव्यावृत्तये निषेधस्य चारितार्थ्यादि'ति । तन्न । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणात् । सन्निपातपरिभाषयैव तिसृचतस्रोर्ङी-बभावे सिद्धे, तदनित्यत्वज्ञापनाऽर्थं ग्रहणम् । अय च निषेध' परिच्छेत्तृ-वाचकमातृशब्दे स्त्रिया न प्रवर्त्तते । ननान्द्रादि[3]साहचर्येण ससम्बन्धिक-जननीवाचकस्यैव तत्र ग्रहादित्याहु । रा पुंवदिति । रैशब्दस्य 'रात्येन रा । स्त्रीत्येके' इति क्षीरस्वामिना स्त्रीत्वस्योक्तत्वादिति भाव । 'स्त्रिया नौस्तरणिस्तरिरि'त्यमर ।

॥ इत्यजन्ता स्त्रीलिङ्गा. ॥

---

१ 'अमरे' इत्यारभ्य 'इति माधव ' इत्यन्त क पाठ । ख ग नास्ति ।

२ 'प्रियतिस्त्रिणाम्' इति ख ग. पाठ ।

३ 'ननन्द्रादि' इति सर्वत्र पाठ ।

अथाऽजन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम् ।

अतोऽम् । 'अत' इत्येतत् अधिकृतस्याऽङ्गस्य विशेषणम् । 'स्वमोर्न-पुसकादि'ति चाऽनुवर्त्तते । तदाह—अतोऽङ्गादिति । अमोऽम्विधान लुग्बाधनाऽर्थम् । अम् स्यादिति । (अत एव द्वितीयैकवचने 'ज्ञानमि'ति सिद्धम्) । 'म्' इतिच्छेदे तु 'ज्ञानमि'त्यादावमि,'आदे परस्ये'त्यकारस्य मकारे कृतेऽपि मद्वयश्रवणाऽऽपत्ति । संयोगाऽन्तलोपस्तु झलग्रहणाऽपक-र्षान्न प्राप्नोति। अत एव 'मत'इति नाऽसूत्रि । न च 'बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वे'ति तृतीयपक्षे दुर्वार इति वाच्यम् । पक्षभेदेन लक्ष्यभेदाऽङ्गीकारे, तत्पक्ष-वादिन इतरपक्षाऽज्ञानवत्फलाऽज्ञानकल्पनाऽऽपत्तेः । अविरोधे संभवति विरोधस्याऽन्याय्यत्वाच्च । एकस्यैव शब्दस्य साधुत्वाऽसाधुत्वाभ्या पुण्य-पापजनकताऽऽपत्तौ, 'नवे'तिसूत्रस्थभाष्यविरोधाऽऽपत्तेश्च । अत एवा-ऽङ्गस्येत्यादावेकफलाऽर्थं क्लेश आदृतो भाष्यकारै । तस्मात् 'बहिरङ्गे'ति-समाधान 'स्कोरि'ति सूत्रविषयकमेव, 'दध्यत्रे'त्याद्युदाहरणविशेषविषय चेति प्राक् प्रपञ्चितम् ।

एतेन[3] 'काव्यकलत्रशाल्वेभ्य आचक्षाणणिजन्तेभ्य क्विपि, सयोगान्त-लोपे, 'काव्' 'कलत्' 'शाल्' इत्येव रूपमि'ति परास्तम् । किञ्च काव्य-शाल्वाभ्या णिजन्ताभ्या क्विपि, संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वात्कौ स्थानि-वत्त्वनिषेधाच्चाऽऽद्ये'लोपो व्यारि'ति कृते, अन्त्ये च तद्बाधित्वा, ऊठ् दुर्वार । विचि त्वाद्ये 'लोपो व्योरि'त्यस्याऽऽपत्तिः । न च 'पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमि'त्या-

---

१ क कुण्डलित' पाठ. । ख. ग नास्ति ।

२ 'दध्यत्र' इत्यारभ्य 'विषय च' इत्यन्त क ग पाठः ।

३ 'एतेन' इत्यारभ्य 'अपास्तम्' इत्यन्त क कुण्डलित. ख ग पाठः ।

श्रित्याऽल्लोपणिलोपयोरसिद्धत्वान्न तदापत्ति । एव नर्हि तृतीयपक्षे तेनैव संयोगान्तलोपस्याऽप्यनापत्ति । यदि तु[1] प्रातिपदिकादेव णिजुत्पत्ते पूर्वं सिद्धान्तित्वेन, बहिर्भूतसुप्निमित्तकतया बह्वपेक्षत्वात्संयोगान्तलोपस्याऽपि बहिरङ्गत्वम् , 'पूर्वस्थानिकमन्तरङ्गमि'त्यर्थस्य तु न[2] भाष्याऽऽदिसंमतत्वमित्युच्यते, तदा ऊठादि दुर्वारम । एतेन 'बभ्रादिभ्यो यङ्लुकि तिप्सिपोर्हल्ङ्याद्दिलोपे, सयोगाऽन्तलोपे च 'अवावप्' इत्यादिकमेवे'ति माधवोक्तमपास्तम् । सत्यप्यभिधाने[3] 'बहिरङ्गे'ति समाधानस्य 'स्कोरि'ति सूत्रमात्रविषयत्वेन, 'दध्यत्रे'त्याद्युदाहरणविशेषमात्रपरत्वेन च, तेषु संयोगान्तलोपाऽभाव एवोचित इति दिक् ।

अपरे तु झल्ग्रहणाऽपकर्षेऽत्रैव झल्ग्रहणे कर्त्तव्ये, उत्तरत्र तत्करणसामर्थ्यात्पूर्वत्र 'झल' इत्यस्य वाक्यभेदेन सम्बन्ध । अनेन च संयोगान्तलोपसूत्रस्य काचित्कत्वमात्रम् । तेनाऽझलोऽपि लोप । स च यण्व्यतिरिक्तस्यैव । 'यण प्रतिषेध'इति वचनेन फलभेदाऽऽपत्ते' । (एवं[4] च गिरिवेश्मयते'गिरिवेडि'त्येव)। एवं च 'मत' इत्यपि सूत्रं कर्त्तुं[5] शक्यम् । न चैव 'सुपि चे'ति दीर्घाऽऽपत्ति । सन्निपातपरिभाषाविरोधात् । (ध्वनित चेदमत्रैव मनोरमायाम्)। 'दानीं चे'ति सूत्रे 'दानीमो यकारो लुप्तनिर्दिष्ट' इति भाष्यन्तु यस्य 'लोपो व्योरि'तिलोप इत्यभिप्रायकतया

१　'यदि तु' इत्यस्य स्थाने 'न च' इति ख पाठ ।

२　'न भाष्यादिसमतत्वमिति, न तत्र तयोरसिद्धत्वमिति वाच्यम् । एव तर्हि पक्षाणा फलैक्यादीदृशे विषयेऽनभिधानस्यैव स्वीकर्त्तव्यत्वेनैषा प्रयोगाणामेवाऽभावात्'—इति ख ग. पाठ' ।

३　'सत्यभिधाने' इत्यारभ्य 'दिक्'इत्यन्त. ख पाठ., क ग नास्ति ।

४　क कुण्डलित ख ग पाठ. ।

५　क कुण्डलित ख ग. पाठ ।

व्याख्येयम् । संयोगाऽन्तलोपपरतया कैयटकृतव्याख्यायान्तु चिन्त्यमेवे-त्याहु । वस्तुतो मस्य स्वसनिपातविघाताऽनिमित्तत्वे 'ज्ञाने'त्यादौ सम्बुद्धिलोपो न स्यात् । तस्मादत्र तदप्रवृत्तौ दीर्घो दुर्वार इति एव कर्त्तुम-शक्यम् । ध्वनित चैनदेङ्ह्रस्वादिति सूत्रे भाष्ये । ('औत' इति तकार उच्चारणाऽर्थं । नपुंसके ह्रस्वाऽवश्यम्भावात्) । 'जस' शी' 'औङ आप' इत्याभ्यां 'शी' 'औङ' इति चाऽनुवर्त्तते । तदाह—क्लीबा-दित्यादि । भसंज्ञायामिति । 'अनपुसकस्ये'ति पर्युदासेनाऽसर्वनाम-स्थानत्वादिति भाव ।

यस्ये । इश्च अश्च यम् । 'य'शब्दस्य तु न ग्रहणम् । 'सूर्यतिष्ये'ति-सूत्रे पुनर्यग्रहणात् । 'भस्ये'त्यधिकार· । चेन 'नस्तद्धिते' इत्यतस्तद्धितो-ऽनुकृष्यते । तदाह—भस्येवर्णेत्यादि । भस्येति किम् ? । गर्गरूप्यं ।

यत्तु 'सर्वे'इति प्रत्युदाहरन्ति, तत्तु 'श्या ने'ति निषेधेनाऽपि सिद्धम् । ईकारस्येति लोपे प्रयोजनन्तु—'सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिरि'त्यादावेका-देशस्य पूर्वाऽन्तत्वेन ग्रहणात्प्राप्तसमासान्तटजभाव, 'सखी'त्यादाव-नङाद्यभावश्च । लिङ्गविशिष्टपरिभाषा तु समासाऽन्तविधौ, विभक्तौ च न प्रवर्त्तते इति भाष्ये स्पष्टम् ।

औङ श्यामिति । विभक्त्यपेक्षया 'श्यामि'ति स्त्रीलिङ्गनिर्देश । इत एव निर्देशाद्गौरादिपाठाद्वा शीशब्दान्ङी बोध्य । 'विभाषा ङिश्योरि'त्यत. 'शी'त्यनुवर्त्त्य, 'न संयोगादि'त्यतो 'ने'ति चाऽनुवर्त्त्य 'श्या ने'ति

१ 'व्याख्यानन्तु चिन्त्यमेव' ख ग पाठ ।

२ 'वस्तुत ' इत्यारभ्य 'सूत्रे भाष्ये' इत्यन्त क पाठ. ।

३ अयं ख ग पाठ ।

४ 'गर्गरूप्यम्' इति लघुशब्देन्दुशेखरे पाठ ।

५ अत्र 'इकारस्य ईति लोपे' इति पाठ स्यात् ।

६ 'ङी' इत्येव ख. पाठ. । 'ङीप्' इति तु क शोधित· पाठ ।

व्याख्येयमित्यर्थ । (वार्त्तिके–)[1] 'औङ' इति स्वरूपकथनम् । 'सर्वे' इत्यस्य भाऽधिकारेण सिद्धे ।

जश्शसो· । जसा साहचर्याच्छस्सुबेव गृह्यते । तेन 'कुण्डशो ददा-ती'त्यादौ नाऽतिप्रसङ्ग । न च निरनुबन्धकपरिभाषया तद्धितस्य शसो-ऽपि ग्रहण स्यादिति वाच्यम् । धर्मिग्राहकमानेन येनाऽनुबन्धेन सानुबन्ध-कत्व, तदनुच्चारण एव तत्प्रवृत्ते·[2] । 'तस्माच्छस' इत्यादौ सुप्शसोऽति-प्रसिद्धत्वाच्च । अत एव 'तान्येके'ति सूत्रे 'एकश' इति प्रयोग सङ्गच्छते । तत्र हि नपुसकैकशब्दाच्छस् । 'तानी'त्युपक्रमे नपुंसकनिर्देशात् ।

शि स । 'शी'त्यविभक्तिको निर्देश· । महासञ्ज्ञाकरणं पूर्वाऽऽचार्या-ऽनुरोधात् । तेन च स्वशास्त्रस्य प्रामाण्यज्ञापनम् ।

नपुंसकस्य । 'इदितो नुमि'त्यतो 'नुमि'ति, 'उगिदचामि'त्यत 'सर्वनामस्थाने' इति च वर्त्तते । 'अङ्गस्ये'ति च प्रकृतम् । तच्च झल-ज्भ्यां विशेष्यते । 'नपुंसकस्ये'ति च गृह्यमाणस्याऽन्यस्याऽभावादङ्गस्यैव विशेषणम् । (अत[3] एव 'बहुत्रपव'त्यादौ श्यादिक न) । 'अस्थिदधी'त्यादौ तु गृह्यमाणस्यैवं[4], प्रकरणाऽपेक्षया श्रुतेर्बलवत्त्वात् । 'वा शावि'ति वक्तव्ये 'वा नपुंसकस्ये'ति सूत्रकरणेन लिङ्गबोधकपदस्य सति सम्भवे गृह्यमाणे

---

१ 'वार्त्तिके' इति क नास्ति ।

२ इतोऽग्रे–'न चैवमप्यनुबन्धस्मरणसापेक्षज्ञानक-सुप्शसपेक्षया श्रूयमाणवर्ण-कस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन तस्यैव ग्रहणं न्याय्यम् । लोकन्यायसिद्धत्वात्, ज्ञापकसिद्धत्वाच्चैतत्तर्काऽपेक्षया साहचर्यन्यायस्य प्रबलत्वात्'—इति ख. ग. पाठ ।

३ क कुण्डलित· ख. ग पाठ ।

४ 'गृह्यमाणस्यैव, उपस्थितत्वात्' ख पाठ ।

एवाऽन्वयस्य ज्ञापितत्वाच्च । तद्धि 'बह्वो ददतो येषु, तानि कुलानि बहुददती'त्यत्र नुमभावाऽर्थम् । न हि तत्र गृह्यमाणं शत्रन्त नपुसकम् । अत एव 'प्रियसक्थ्ना ब्राह्मणेने'ति भाष्य सङ्गच्छते ।

अत एव 'त्रिचतुरो स्त्रियामि'त्यादौ 'स्त्रियामि'ति त्रिचतुरोरेव विशेषणमित्याकर । तदाह—झलन्तस्येत्यादि । उपधादीर्घ इति । 'सर्वनाम स्थाने चाऽसबुद्धावि'त्यनेनेति भाव । शेषमिति । कर्मणि घञ् । 'हलश्चे'-त्यत्र 'पुसि सञ्ज्ञायामि'त्यनुवृत्ते 'कर्त्तरी'ति विहिते नपुसकत्वस्याऽपि सत्त्वात् । 'घञजपा पुसी'त्यादि तु प्रायोवाद । अत एव 'सम्बद्धमि'-त्यर्थक 'सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते' इति 'इको गुणवृद्धी'इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । 'भावविषयमेवेदमि'त्यन्ये । 'मास भक्षोऽस्ये'ति 'कर्मण्यण्'सूत्रे भाष्य प्रयोगादिद चिन्त्यम् ।

अद्ड्ड । 'पञ्चभ्य' इति किम् ? । डतराऽऽदि सर्वाद्यन्तर्गण , तत्राऽधिकग्रहण मा भूदिति । 'गौणे[2] त्विद न 'अतिकतर कुलमि'त्यादौ । सर्वाद्यन्तर्गणकार्यत्वात् । प्रधाने तु भवत्येव,'पर[3]माऽन्यदि'त्यादावि'ति कैयटादय ।

परे तु सर्वादिसूत्रे उपसर्जनप्रतिषेधप्रत्याख्यानाऽवसरे 'डतरादिभ्य' इति पञ्चम्या विरुद्धाऽर्थकविभक्तित्वादङ्गस्येति विशेषणत्वाऽसम्भवात् 'डतरादिभ्यो यो विहित प्रत्यय' इत्येव प्रत्ययविशेषणं तदि'त्युक्तम् । उपसर्जनप्रतिषेधाऽऽरम्भेऽपि परमा[4]ऽन्यादौ व्यावृत्तयेऽवश्याऽऽश्रयणीयविहितविशेषणाऽऽश्रयणेनैवाऽतिकतरादिव्यावृत्तौ तदर्थं स प्रतिषेधो न वक्तव्य इति तदाशय ।

---

१ 'सूत्रभाष्य' इति ग पाठ ।

२ 'गौणे तु' इत्यारभ्य 'इत्याहु.' (५१७ पृष्ठे) इत्यन्त क ग. पाठ. ।

३ 'परमकतरदित्यादौ' ग पाठ ।

४ 'परमकतरादौ' ग पाठ ।

यत्तु कैयटेन 'अर्थद्वारक विधानमाश्रयितत्व, तेन परमकतरदिति सिद्ध-मि'त्युक्तम् । तस्य यदि 'डतरादिभ्य' इति षष्ठ्यर्थे पञ्चमीं कृत्वा 'डतराद्यर्थ-गतसङ्ख्याभिधायिन' इत्यर्थस्तदा विरुद्धविभक्तित्वाऽभावात् 'अङ्गस्येत्य-नेनाऽन्वयाऽसम्भव' इति भाष्याऽसङ्गति । विधानस्य सर्वथाऽनाश्रयणेन 'अर्थद्वारकं विधानमि'ति तद्ग्रन्थाऽसङ्गतिरपि । प्रकारान्तरन्तु दुर्वचम्[1] । 'डतरा[2]न्तान्तादि'त्यर्थ तु अतिकतरादावपि दोष' इत्याहुः ।

अद्डादेश इति । सूत्रे ष्टुत्वेन दस्य ड इति भाव ।

डित्त्वफलमाह-टेः । 'तिविशते' रित्यतो डिती'त्यनुवर्त्तते । 'भस्ये'ति चाऽधिकृतम् । तदाह—डितीत्यादि ।

पञ्चम इति । डटो मडागमे भत्वाऽभावादिति भावः । न च डित्त्वे मानाऽभाव । 'डतरादिभ्य. पञ्चभ्योऽदि'ति वक्तव्ये सन्दिग्धगुरुनिर्देश-स्यैव मानत्वात् ।

ननु पूर्वसवर्णदीर्घोऽभावाय दादेश एव क्रियतामत आह—एडिति । अन्यतमस्येति । डतरादिष्वपाठादिति भाव । एकतरमिति । 'एकाच्च प्राचामि'ति डतरच् । एकतमस्य तु 'एकतमदि'त्येव । परत्वादिति । 'नुमपेक्षये'ति शेष' । न च कृताऽकृतप्रसङ्गित्वेन नित्यो नुम् । शब्दा-ऽन्तरप्राप्तविधेरनित्यत्वात् । झलन्ता[3]ऽजन्तलक्षण-लक्षण-भेदाच्च ।

केचित्तु शीभावात्परत्वाज्जरसि कृते, ततः शौ, झलन्तत्वान्नुमिति मूलाऽर्थमाहु. । तद्भाष्याऽसमतम् । अत्र यद्वक्तव्य तन्निर्जरशब्दे उक्तम् ।

सान्त महत । 'संयोगस्ये'ति महतोऽप्युत्तरश्रक्तया विशेषणम् । अत एव द्वन्द्व । पृथक्पद वा 'सान्ते'ति लुप्तषष्ठीकम्, 'संयोगस्ये'त्यनेन समाना-धिकरणम् । 'नोपधाया ','सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धावि'ति चाऽनुवर्त्तते ।

---

१ 'दुर्वचमित्याहु'' ग. पाठ' ।

२ 'डतराऽन्ताऽन्ताद्' इत्यारभ्य 'इत्याहु ' इत्यन्त: पाठो ग. नास्ति ।

३ 'झलन्ताऽजन्तलक्षणभेदाच्च' इति ख. ग. पाठः ।

तदाह—सान्तसंयोगस्येत्यादिना। उपधाग्रहणं च पूर्वत्वमात्रोपलक्षणम्, पारिभाषिकाऽर्थस्येहाऽसम्भवात्। 'सर्वनामस्थाने' इति च सान्तसंयोगविशेषणम्। अत एव 'हसशिरांसी'त्यादौ न दोषः। यद्वा 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्ये'ति तत्र न दोषः। न चैव 'न्स्महत' इत्येव सिद्धे 'संयोगस्ये'ति व्यर्थमिति वाच्यम्। अन्ततीति-अन्। त्सरतीति त्सर्। अन् च त्सर् चाऽन्त्सरौ। तावाचष्टेऽन्त्सयति इति अन्त्स्। तत सुपि दीर्घाऽर्थं 'संयोगस्ये'त्यस्य सत्त्वात्। एतदर्थमेव बहूनां समवधाने बहूनामपि संयोगसञ्ज्ञोक्ता भाष्ये। 'कौ लुप्तमि'ति निषेधाण्णिलोपस्य न स्थानिवत्त्वमिति केचित्।[1]

मांस्पचन्येति। 'मांसस्य पचनी'ति विग्रहः। ङसो लुका लुप्तत्वात्प्रत्ययलक्षणं न। न च 'मांसस्य पचि युड्घञोरि'ति पृषोदरादिपठितवचनेन तत्सिद्धिरिति वाच्यम्। तस्योक्तसिद्धार्थाऽनुवादकत्वात्। शब्दत्वेन च सादृश्यमित्यभिमानः। 'न लुमते'ति निषेधाऽनित्यत्वेनाऽपीदं सुसाधम्।

केचित्त्वेवं सादृश्ये 'वा शोकष्यञ्रोगेष्वि'ति सूत्रं व्यर्थं स्यात्। तस्माद्वार्त्तिके 'शसादावि'ति नाऽनुवर्त्तते। भाष्यप्रामाण्यात्, व्यवस्थितविभाषया च नाऽतिप्रसङ्गः। 'पद्दन्न' इति सूत्रेऽपि सुप्त्वेनैव सादृश्यम्। 'आसन्य प्राणमि'ति तु छान्दसमित्याहुः। वृत्ताविति। भाष्यस्वरसस्त्वननुवृत्तावेवेति प्रागेव निरूपितम्। मासश्छन्दसीति। 'मासस्तकारस्याद्भादौ प्रत्यये, छन्दसी'त्यर्थः। 'माद्भिः शरद्भिर्दुरोदरं तवे'त्युदाहरणम्।

ह्रस्वो। ननु 'क्लीबवदर्थे[2] वाचकतासम्बन्धेन वर्त्तमानस्याऽजन्तस्ये'त्युक्ते धातु-तिङन्तादौ तत्त्वाऽसम्भवात्सामर्थ्येनैव प्रातिपदिके लब्धे, पुनः प्रातिपदिकग्रहणं व्यर्थम्। (न च[3] 'वारिणी' इति व्यावृत्त्या चरितार्थम्,

---

१ 'सर्वनामस्थाने' इत्यारभ्य 'तत्र न दोषः' इत्यन्तः क ग पाठः।

२ 'क्लीबवदर्थेषु' ख. पाठः।

३ क नास्ति। ख. ग. पाठः।

प्रथमाया प्रातिपदिकार्थाऽनुवादकत्वेन समुदायस्याऽपि क्लीबे वर्त्तमानत्वादिति वाच्यम् । 'प्रातिपदिकमि'त्यनुवृत्त्या विभक्तिविपरिणामेन सिद्धे)।

न च 'काण्डे' इत्यादावन्तवद्भावेन प्रातिपदिकेऽवयवद्वारा नपुंसके, ह्रस्वाऽभावाय मुख्यप्रातिपदिकग्रहणाऽर्थं तदिति वाच्यम् । 'काण्डे' इत्यादे शक्तिप्रधानतया क्लीबवदर्थकत्वाऽभावात् । तद्वत्त्व च स्वभावाद्द्रव्यस्यैव, न शक्तिक्रियादे । विभक्तीना धर्मिवाचकत्वेऽपि, शक्तिमत्त्वेन प्रत्ययबोध्यस्य न लिङ्गवैशिष्ट्येन भानम्, किन्तु प्रकृत्या काण्डत्वादिना बोध्यस्यैव । 'नपुंसके' इत्यस्य च नपुसकवैशिष्ट्येन वृत्त्याऽर्थबोधकस्याऽजन्तस्येत्यर्थ । न च विभक्त्यन्त तथा । 'स्वमोर्नपुसकादि'त्यादिशास्त्रेणाऽविभक्तिकप्रातिपदिकस्यैव तदर्थकत्वप्रसिद्धे । एतेन 'वारिणी' 'ज्ञाने' इति प्रथमाद्विवचने दोष' इत्यपास्तम् । 'पचतिकल्पमि'त्यादौ तु तद्वाच्य[2]क्रियाया स्वभावादेव नपुंसकत्वयोग । असत्त्व च नपुंसकेतर[3]लिङ्गाऽनन्वयित्वमेव, कर्तृकर्मेतरकारकाऽनन्वयित्वमेव वेति चेन्न । स्पष्टाऽर्थत्वात् । स्पष्ट चेदं भाष्ये । ह्रस्वश्रुत्योपस्थिता ऽच' इत्यस्य प्रातिपदिकेन विशेषणात्, सम्भवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्याऽन्याय्यत्वात्, 'सुवाक्कुलमि'त्यत्राऽतिव्याप्तेश्चाऽऽह—अजन्तस्येति ।

ज्ञानवदिति । दीर्घान्तत्वप्रयुक्तो न कश्चिद्विशेष इति भाव । 'श्रीपाणी'त्यादौ 'एकाजुत्तरपदे'ति णत्वन्तु भवत्येवेति बोध्यम् ।

सन्निपातेति । याऽऽदेशे हि ह्रस्वत्वविशिष्टमत्त्व प्रयोजकम्, 'अत' इत्यनुवृत्ते । तत्र यद्यपि 'घ्ष्टाये'ति निर्देशप्रापितदीर्घेण ह्रस्वत्वाऽशो निवर्त्तितस्तथाप्यत्वमादेशेऽप्यनुवर्त्तत एव । तदपि चेल्लोपेन निवर्त्तेत, तर्हि

---

१ 'वारिणी' इति क ग पाठ । ख. नास्ति ।

२ 'तद्वाच्य' इति क. ग पाठ । ख नास्ति ।

३ 'नपुसकेतरलिङ्गाऽनन्वयित्वमेव विवक्षितमिति चेन्न' ख पाठ ।

परिभाषाविरोध स्पष्ट एवेति भाव इति प्राञ्च । परे तु जातिपक्षे तपरसूत्र व्याप्यजातिनिर्देशस्यैव बोधकमिति यादेशनिमित्तभूतसन्निपातस्य दीर्घेण निवृत्तिर्जातैव, न कस्याऽप्यनुवृत्ति , तस्माद्व्याप्याऽत्वजातियत्रादिसन्निपातनिमित्तो दीर्घो, न स्वसन्निपातविघातकलोपनिमित्तम् । सन्निपातपरिभाषायाश्च 'स्वप्रवृत्ते प्राक् स्वनिमित्तभूतो य. सन्निपातस्तद्विघातकस्य स्वाऽतिरिक्तस्य स्वयमनिमित्तमि'त्यर्थ । एव च जराशब्दादावोसि, आङि चैत्त्वे कृते न जरसादेश इत्याहुः ।

(अत एव 'इको गुणवृद्धी' इत्यत्र 'गाधातोष्टे गुणेन अकारे, आर्द्धधातुकोपदेशेऽदन्तत्वाऽभावादतो लोपाऽभावेऽपि, पररूपेण 'सामग' इति सिद्धौ, गापोष्टक कित्करणाल्लिङ्गादाकारस्य गुणो न भवतीति व्यर्थमिक्ग्रहणमित्युक्तम् । आतो लोपे परिभाषाया अप्रवृत्तौ तु 'सामगाये'त्यत्राऽसति कित्त्वे, एकाऽऽदेशस्य पूर्वाऽन्तत्वेन ग्रहणादाकारस्य धात्ववयवत्वेनाऽऽतो लोप स्यात्, कित्त्वे तु 'आतो लोप इटि चे'त्यालोपे, धात्वनवयवत्वादप्रवृत्तिरिति, तद्व्यावृत्त्या चरिताऽर्थं कित्त्वमिति, भाष्योक्त ज्ञापकमनुपपन्न स्यादिति दिक्)।

स्वमो । 'अन्तरङ्गानपी'ति न्यायाल्लुक पूर्वं न विभक्तिनिमित्तकार्यप्रवृत्तिरिति बोध्यम् । परत्वात्त्यदाद्यत्वे तु अम्भावेन द्वितीयैकवचने 'तं कुलमि'ति स्यात्, प्रथमैकवचने च 'सं कुलमि'ति ।

इकोऽचि । 'सुपी'ति वक्तव्ये 'विभक्तावि'ति चिन्त्यप्रयोजनम् । नामधातौ तिङि क्रियावाचकत्वेन नपुंसकत्वाऽभावादित्याहु । विभक्तौ किम् ?। मधुन इद-'माधवम्' । अत्र नुमि टिलोप स्यात् ।

---

१ 'बोधकमिति मते यत्वसनिपातस्य दीर्घेण' ख पाठ ।

२ अथ दिगन्त. क कुण्डलित' ख. पाठ ।

हे वारे, हे वारीति । अत एव 'इकोऽची'ति सूत्रस्थम् 'इह किंचित्त्रपो इति' इति भाष्यम्, 'एङ्ह्रस्वादि'ति सूत्रस्थ 'हे त्रपु' इति भाष्यञ्च सङ्गच्छते ।

वृद्ध्यौत्त्वेति । 'अतिसखीनी'ति वृद्ध्युदाहरण बोध्यम् । तृज्वद्भावोदाहरण मूले एव वक्ष्यते । औत्त्वोदाहरण-'वारिणि' इति । तत्र वृद्ध्यौत्त्व तृज्वद्भावगुणाना क्रमेण 'गावौ', 'हरौ', 'क्रोष्टा', 'हरये' इत्यत्रकाशौ । नुमस्तु 'वारिणो' इति बोध्यम् । न चैवमप्यौत्त्वस्य वृद्धिग्रहणेनैव ग्रहणे सिद्धे, पृथक् तद्ग्रहण व्यर्थम् । गुणग्रहणेनाऽकारस्याऽपि ग्रहणाऽऽपत्तौ 'तानि' 'द्वे कुले' इत्यत्राऽत्वं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नुमापत्ते. । एवं चौत्त्वग्रहणमेव ज्ञापक-'गुणवृद्धिशब्दाभ्यां विहितगुणवृद्ध्योरेव ग्रहणमि'ति । यत्तु 'दीर्घतृज्वद्भावे'त्येव वक्तु युक्तम्, गुणवृद्ध्यौत्त्वग्रहणं व्यर्थमि'ति । तन्न । 'धातृणो'त्यादावरो ह्रस्वत्वेन, तत पूर्वं नुमोऽनापत्त्या तदसिद्ध्यापत्ते । वार्त्तिकेषु लाघवगौरवविचाराऽभावाच्च । नुम्नुटोर्विशेषमाह—नामीति । नुमि तु तस्याऽङ्गभक्तत्वाद्दीर्घो न स्यादिति भाव. ।

तृतीयादिषु । 'भाषित पुमान्येन शब्देने'त्यर्थे पीलुशब्देऽतिप्रसङ्गः । तस्माद्भाषित पुमान् = पुँल्लिङ्गोऽर्थो यस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याऽऽश्रयस्तत्प्रवृत्तिनिमित्तरूपं-'भाषितपुंस्कम्' । भाष्ये तु प्रवृत्तिनिमित्त-

---

१ 'अवकाश' ख पाठ ।

२ 'गुणवृद्धिसञ्ज्ञाभ्याम्' ग पाठ ।

३. 'गुणवृद्ध्यौत्त्वग्रहण च' ख. पाठ ।

४. 'धातृणी'त्यसिद्ध्यापत्ते.' ख ग पाठ ।

५ 'असिद्ध्यापत्तेर्गुणग्रहणस्यावश्यकत्वात्' ख पाठ ।

६ इतोऽग्रे—'सप्तम्यर्थे बहुव्रीहिवादिनामाधेये आधारत्वविवक्षेति क्लेश' इति ख. पाठ ।

७ 'भाष्ये तु' इत्यारभ्य 'यस्मिन् अर्थे इति' इत्यन्त' क ग पाठ, ख. नास्ति ।

स्याऽऽधारत्वविवक्षया सप्तमी प्रयुक्ता—'भाषित. पुमान्यस्मिन्नर्थे' इति। अतद्गुणसंविज्ञानश्च बहुव्रीहिः। पुंविशिष्टस्य क्लीबवाच्यत्वाऽभावात्। भाषणक्रियया स्वकरणतयाऽऽक्षिप्तशब्दश्च क्लीबेन समानाऽनुपूर्वीक, समानाऽर्थश्च गृह्यते, प्रत्यासत्त। ततोऽर्शआद्यच्। (एवं च तत्प्रकारक-बोधजनकशब्दपरो 'भाषितपुस्क'शब्द। तस्य च क्लीबत्व विशेषणम्)।

एव स्थिते यत्फलित, तदाह—प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये इति। 'इकोऽची'ति, 'नपुसकस्ये'ति चाऽनुवर्त्तते। ते च तत्र षष्ठ्यन्ते, अत्राऽर्थात्प्रथमान्ते भवत। तेन 'श्रीपेणे'त्यादौ न दोष। टादौ किम्। 'अनादिनी' इत्यादि। 'पुंवदि'त्यभावाऽतिदेश। तृतीयादौ पुंसि विहितस्याऽतिदेश्यस्य भावस्याऽभावात्। स च व्याप्तिन्यायाऽऽश्रयणाद्ध्रस्वस्य, नुमश्च। अत एवाऽतिदेशश्चरितार्थ। अन्यथा नुमो निषेधमेव कुर्यात्। 'नब्विषयस्याऽनिसन्तस्ये'ति स्वरस्याऽभावस्तु नाऽनेनाऽतिदिश्यते। भिन्नकर्त्तृकत्वात्। 'विषय'-पदेन नपुंसकत्वाऽभावेऽपि तत्प्रवृत्त्यङ्गीकाराच्च। स्पष्ट चेदम् 'ई च द्विवचने' इत्यत्र कैयटे। तदेतद्ध्वनयन्नुदाहरिष्यति—सुधियेति। ह्रस्वत्वे हि नाभावो दुर्वार· स्यादिति भाव.। भेदादिति। वृक्षे हि वृक्षत्व व्याप्यजाति प्रवृत्तिनिमित्तम्। फले तु फलत्वव्याप्यजाति, वृक्षविशेष-प्रभवत्व वा। उभयथाऽपि पुनपुसकयोर्नैक प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाव।

अस्थिदधि। नुमि प्राप्ते विधिरयम्। नकारादकार उच्चारणाऽर्थ.। नन्वनङ उदात्तस्योच्चारणेनैव सिद्धावुदात्तग्रहण व्यर्थमिति चेन्न। 'स्व-रूपेणोच्चारितो गुणोऽविवक्षित' इति ज्ञापनाऽर्थत्वात्। एतेन 'अस्थ्यादीना 'नब्विषयस्ये'त्याद्युदात्ततयाऽन्त्याऽऽदेशस्याऽनङ स्थान्यनुरूपेऽनुदात्ते एवोच्चारणीये, उदात्तोच्चारण विवक्षाऽर्थं भविष्यतीति, 'यत्न विना नोच्चारित-गुणविवक्षे'त्यर्थो ज्ञाप्यते इति मतेऽपि ज्ञापितेपि व्यर्थमुदात्तग्रहणमि'ति परा-

---

१ अय ख ग पाठ'। क. नास्ति।

२ 'विवक्षेति ज्ञापितेऽपि व्यर्थमुदात्तग्रहणम्' ख पाठ.।

स्तम्। तथा[1] ज्ञापनस्यैवाऽभावात्। 'परमाऽस्थि'शब्दादावन्तोदात्ते उदात्त-गुणकस्याऽपि स्थानि[2]त्वेन, विवक्षाया प्रमाणाऽभावाच्च। 'चतसर्याद्युदात्त-निपातनं करिष्यते' इति भाष्याऽऽदिग्रन्थास्त्वेकश्रुत्याऽष्टाध्यायीपाठमभि-प्रेत्य। उदात्तत्वफलन्तु 'दधनी'त्यादावल्लोपाऽभावपक्षे स्फुटम्। 'दध्ने'-त्यादावकारलोपे, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्वं च फलं बोध्यम्।

तदन्तेति। आङ्गत्वादिति भावः। अतिदध्नेति। दध्यतिक्रान्तेनेत्यर्थः। 'प्रियदध्ने'ति तु चिन्त्यम्। उरःप्रभृतिषु पाठेन नित्यकप्प्रसङ्गात्। भाष्ये-ऽपि 'अतिदध्ने'त्येव पाठो दृश्यते। (य[3]णं बाधित्वा परत्वादाङ्गत्वाच्चा-ऽनङ्)। अत्राऽपि 'नपुंसकस्ये'ति सम्बध्यते। तेन धात्वं 'आदृगमहने'ति 'कि'प्रत्यये, 'द[4]धिने'त्यादौ न। तच्च गृह्यमाणस्यैव विशेषणम्। तेन 'अतिदध्ना ब्राह्मणेन, ब्राह्मण्या वे'ति सिद्धम्। स्त्रिया ङीप्तु न। सन्निपात-परिभाषाविरोधात्। बहिरङ्गतयाऽनङोऽसिद्धत्वाच्च।

सुधिनी इति। इयङं परत्वान्नुम्। सुधियेति। शोभनज्ञान-वत्त्वरूपैकप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात्पुंवत्त्वे, नुमोऽभावाद्ध्रस्वाऽभावेन नाभावा-ऽभावाच्चेयङ्। (न[5] चाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वं ह्रस्वे कृते, पश्चात्पुंवत्त्वेऽपि, जातस्य निवृत्त्ययोगान्नाभाव एवोचित इति वाच्यम्। 'तृतीयादिविषये पुंवत्त्वमि'त्यर्थेनाऽदोषात्। अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वं ह्रस्वाऽप्रवृत्ते)। एवं 'प्रधी'शब्दे प्रकृष्टज्ञानवत्त्वमेकमेव प्रवृत्तिनिमित्तम्। मध्विति।

'मकरन्दस्य, मद्यस्य, माक्षीकस्याऽपि वाचकः।
अर्द्धर्चादिगणे पाठात्पुंनपुंसकयोर्मधु॥'

---

१ 'तथा ज्ञापनस्यैवाऽभावात्' इति क ग पाठः। ख नास्ति।

२ 'स्थानिवत्त्वेन' ख ग पाठः।

३ अयं ख पाठः, क ग. नास्ति।

४ 'दधिरित्यादौ' ख. ग पाठः।

५ क. कुण्डलित ख पाठः।

—इति शाश्वतकोशान्मद्यादिवाचिन. पुंवद्भावो भवत्येव। यस्तु मृद्वीकाविकारवाची मधुशब्दस्तस्य 'माक्षीक मधु न द्वयारि'त्यमरान्नित्यनपुसकत्वेन, न भवत्येव पुवद्भावः। (इदमेव ध्वनयितुं तृतायादौ नोदाहृनम्)।

केचित्तु–'माक्षिकवाच्यपि नित्यनपुसक । 'व्यत्ययो बहुलमि'ति सूत्रे भाष्ये 'मधास्तृप्ता इवाऽऽसते', 'मधुन' इति प्राप्ते' इति लिङ्गव्यत्ययोदाहरणात् शाश्वतस्य प्रमाद' इत्याहु । अन्ये तु 'माध्वीर्गावो भवन्तु न' इति लिङ्गसिद्धक्षीरवाचिनपुंसकमधुशब्दाऽभिप्रायेण भाष्यमि'त्याहु ।

स्नुवैति। 'मांस पृतना सानूनामि'ति वार्त्तिकेनेति भाव.। 'स्नु प्रस्थ सानुरस्त्रियामि'त्युभयलिङ्ग । पूर्वविप्रतिषेधेनेति। अङ्गाऽधिकारे तदन्तविधे सत्त्वेन, तदन्तेऽपि तृज्वद्भावप्राप्तिर्बोध्या। एतेन 'नुम्नित्य, तृज्वद्भावस्तु नुमि कृते, तेन व्यवधानादप्राप्त्याऽनित्य' इत्यपास्तम्। तदन्तग्रहणेन 'यदागमा'इतिन्यायेन नुम्विशिष्टस्य ग्रहणात्। सकृद्गतिन्यायात्, पूर्वविप्रतिषेधसामर्थ्याच्च न पुनस्तृज्वद्भाव.।

नन्वय पूर्वविप्रतिषेध 'तृतीयादिष्वची'त्येतद्विषयक । भाष्ये 'क्रुशक्रोष्टुनेऽरण्याये'त्यस्यैवोदाहरणात् । अन्यथा प्रथमोपस्थितसर्वनामस्थानोदाहरणत्यागे[2] बीजाऽनापत्तिः। (न[3] चाऽस्य तन्मात्रविषयत्वे वार्त्तिके तृज्वद्भावग्रहणवैयर्थ्याऽऽपत्ति, 'क्रुशक्रोष्टुने' इत्यस्य तृज्वत्त्वाऽभावपक्षे सुसाधत्वात्, 'क्रुशक्रोष्ट्रे' इत्यस्य च पुंवत्त्वपक्षे दुर्वारत्वादिति वाच्यम्। 'क्रुशक्रोष्टॄणे' इत्यादिव्यावृत्त्या चारितार्थ्यात्। न च 'क्रुशक्रोष्टु ङे'

---

१ क कुण्डलितोऽय ख पाठ ।

२ 'उदाहरणत्यागे बीजाऽनापत्तिरिति चेन्न' इत्येव क पुस्तकरीत्या पाठोऽत्र बोध्य ।

३ क. कुण्डलित ख ग पाठ ।

इत्यस्यामवस्थायां-नुम्-तृज्वद्भावयो प्राप्तयो, परत्वात्तृज्वद्भावे, सकृद्गति न्यायेन नुम्न भविष्यति । न च 'पुन.प्रसङ्गविज्ञान'पक्षे तत्प्राप्ति । सकृद्गतिन्यायमाश्रित्य वचनाऽनारम्भस्यैव लघुत्वादिति वाच्यम् । एवमपि समाहारद्विगौ 'पञ्चक्रोष्टुने' इत्यादौ पुवत्त्वाऽभावात्तत्र तृज्वद्भावनिवृत्ते. फलस्य सत्त्वात्[1])—इति चेन्न । उदाहरणस्य[2] सङ्कोचकत्वे मानाऽभावात् । तदुक्त-'न चोदाहरणमादरणायम्' इति । तस्य चोदाहृताऽतिरिक्तोदाहरणाऽभाव इत्येवपरतयाऽनादरणीयमित्यर्थ इत्याहु. ।

सुलुनी इति । 'ओ सुपी'ति यण बाधित्वा, परत्वान्नुम् । **सुल्वेति** । अस्य शोभनलवनकर्तृत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं पुङ्क्लीबयोः । तत्र पुवत्त्वपक्षे ह्रस्वाऽभावेन घित्वाऽभावान्नाभावो न । अक्लीबत्वेन नुमभावाद्यण् ।

धातृ इति । अनङ् तु न, 'प्रियतिसृ' इति भाष्योदाहरणेनाऽनङ्विषये 'न लुमते'त्यस्य नित्यत्वाऽङ्गीकारादित्युक्त प्राक् । 'ऋतो ङि'ति गुणस्तु सर्वनामस्थानत्वाऽभावान्न । एतदर्थमेव तत्र 'सर्वनामस्थान'ग्रहणम् । एवं च सर्वनामस्थानग्रहणमपि तदनित्यत्वे ज्ञापक बोध्यम् । **धात्रेति** । 'धारणपोषणकर्तृत्वं पुंनपुंसकयोरेकमेवे'ति, पक्षे पुवदिति भाव ।

---

१ 'सत्त्वादिति चेन्न । भाष्योदाहरणाऽसङ्गते । उपलक्षण तदिति चेत् । 'कृश-क्रोष्टुनी'त्येवोपलक्ष्यतां भाष्योदाहृतप्रातिपदिकांऽशाऽनुग्रहाय । तदुक्त—'न चोदाहरणमादरणीयमिती'ति प्राञ्च । तत्र 'इत्येवे'त्यस्य-इत्यपीत्यर्थ । 'प्रातिपदिकांशे'त्यस्य-तदशस्याऽपीत्यर्थं । केचित्तु—एवं सति 'कृश-क्रोष्टुने' इत्युदाहरतो भाष्यकृतोऽज्ञानमेवोक्त भवति । तच्चाऽयुक्तम् । तस्मात्तादृशोदाहरणपरभाष्यप्रामाण्यात्पुवत्त्वपक्षेऽनभिधानेन तृज्वत्त्वाऽभाव इत्येव कल्पयितु युक्तम् । भाष्यकृता हि सूत्रत्रयस्य, वार्त्तिकस्य च प्रत्या-ख्यानायाऽऽश्रितस्य शब्दाना नियतविषयत्वस्य सूत्राऽऽरम्भेऽप्यावश्यकत्व-द्योतनाय तदुदाहृतम् । 'न चोदाहरणमादरणीयमिति'—इति ख. पाठ. ।

२ 'उदाहरणस्ये'त्यारभ्य 'आदरणीयमि'ति इत्यन्त क ग पाठ' ।

एच इक् । आदिश्यते इति-आदेश । कर्मणि घञ् । ह्रस्वपदेन कर्मधारय । निर्धारणे सप्तमी । जातावेकवचनम् । तदाह—आदिश्येत्यादि । एचा पूर्वभागोऽकारसदृश , उत्तरस्त्विवर्णोवर्णसदृश । तत्रोभयाऽन्तरमह्रस्वाऽभावात्पर्यायेणाऽवर्णेवर्णादय स्यु । तत्र मा कदाऽप्यवर्णं भूदिति नियमाऽर्थमिदमित्याह–इगेवेति । यथाप्राप्तमेव नियम्यते इति न यथासङ्ख्यम् । न च परत्वात्सूत्र विनाऽपीगेव भविष्यतीति वाच्यम् । अन्तरङ्गत्वेनाऽकारस्यैवाऽऽपत्ते । लक्ष्यगतपरत्वमादाय विप्रतिषेधसूत्राऽप्रवृत्ते —

'नित्यः परयणादेश , परश्चाऽसौ व्यवस्थया ।
युगपत्सम्भवो नास्ति, बहिरङ्गेण सिध्यति ।।'

–इति ग्रन्थे न 'अच परस्मिन्नि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टतयोक्तत्वात् ।

अत्र पूर्वोत्तरभागयो समप्रविभागपक्ष एव 'प्लुतावैच' इति सूत्रभाष्यादावुक्त । उत्तरभूयस्त्वपक्षस्तु तत्रैव विनिगमनाविरहेण भाष्ये दूषित इति बोध्यम् ।

ह्रस्व एच् तु नाऽस्त्येव, 'एओङि'त्यादौ दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति स्पष्ट भाष्य एवेति दिक् ।

ननु प्रकृष्टस्वर्गवत्त्वादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तैक्यात्पुवत्त्व स्यादत आह—यदिगन्तमिति । (केचित्तु पुवत्त्वपक्षे 'प्रराय' इत्यादिरूपाणि । पुवत्त्वेन ह्रस्वनिवृत्ते. । भाषितपुस्कत्वमप्येकदेशविकृतन्यायेन सुलभम् । तेन न्यायेनाऽशास्त्रीयधर्माऽतिदेशस्याऽपि 'प्राग्दीव्यत' इति सूत्रस्थभाष्यसमतत्वात् । न च जातस्य निषेधाऽयोगेन कथ ह्रस्वनिवृत्ति , ह्रस्वात्पूर्वन्तु पुवत्त्व दुर्लभम्, इगन्तत्वाऽभावादिति वाच्यम् । लोपाऽऽदिवत्पुवद्भावस्य 'सुन्दरभार्य' इत्यादौ जातनिवर्त्तकताया अपि दृष्टत्वादिति । तन्न । उपजीव्यविरोधेन तदनिवृत्ते । अत एव 'समासस्ये'ति सूत्रे भाष्ये–'नाव्य-

---

१ 'इत्याहु ' (५६७ पृष्ठे) इत्यन्तोय क कुण्डलित ख पाठ. । 'केचित्तु' इति ग नास्ति ।

मि'त्यादावादिर्नकारो न स्वरयोग्यो, यश्चाऽऽकारस्तद्योग्यो, नासावादि-रित्यनाव इति प्रतिषेधोऽनर्थकः[1]। न चाऽऽदिरेव नकार उदात्तगुणविशिष्टा-ऽन्तरतमाऽचूरूपोऽस्तु । सूत्रस्य हि'यदन्तस्य द्व्यचकस्याऽऽदिरुदात्तगुणक-रूपो भवती' त्यर्थ इति वाच्यम्[2]। तथा हि सति निमित्तभूतद्व्यचकत्वस्य विनाशादुपजीव्यविरोधेनाऽऽद्युदात्ताऽप्राप्ते । एवं चाऽयमेव प्रतिषेधो ज्ञापयति 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदि'त्युक्तं सङ्गच्छते इत्याहु[3] । केचित्तूपजीव्यविरोधात् ह्रस्वो मा निवृतत्, नुमो निवृत्तिस्तु केन वार्यतामिति चिन्त्यम् । किञ्च[4] पुंवद्भावेन स्त्रिया पुंवदि'त्यादौ स्त्र्यर्थ-कत्वद्वारा उपजीव्यस्यैव स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्तिदर्शनेनैतद्विषये तस्या ऽप्यङ्गीकार इत्याहु)।

प्रराभ्यामिति । ननु 'आदेच उपदेशेऽशिती'ति सूत्रे भाष्ये 'गोभ्या-मि'त्यादावात्वमाशङ्क्य 'रायो हली'ति ज्ञापकात्प्रातिपदिकस्य नेत्युक्त्वा, नैतदस्ति, नियमाऽर्थमेतत् 'रायो हल्येवे'त्युक्तत्वेनाऽस्याऽप्येजन्त एव प्रवृत्त कथमत्राऽऽत्वमिति चेन्न । 'इकोऽची'ति सूत्रे 'अज्ग्रहणाऽभावे'ऽति-राभ्यामि'त्यादौ नुमि कृते, तस्य समुदायभक्तत्वेन निर्दिष्टस्य रैशब्दस्य तेन व्यवधानादात्वं न प्राप्नोती'त्याशङ्क्य, परत्वमाश्रित्य समाधान रूपन्यायाऽनुगृहीतप्रामाणिकसिद्धान्तभाष्याऽनुरोधेनाऽस्य भाष्यस्य एकदेश्युक्तित्वात्[5]।

प्रीणामिति । यत्तु 'रायो हली'नि विषयसप्तमी, अत प्रागेवा-

---

१ इतोऽग्रे—'न चाऽऽदेरेव नकारस्य स्थाने उदात्तगुणविशिष्टाऽचूप्राप्तिरस्त्वि-ति वाच्यम् । तथा हि सति' इति ख ग पाठ ।

२ 'न चाऽऽदिरेव' इत्यारभ्य 'वाच्यम्' इत्यन्त क पाठ ।

३ 'इत्युक्त सङ्गच्छते इत्याहु ' इति क. ख पाठः । ग नास्ति ।

४ 'किञ्च' इत्यारभ्य 'इत्याहु ' इत्यन्त क. पाठ । ख ग. नास्ति ।

५ 'प्रौढिवादपरत्वात्' ख ग पाठ ।

ऽऽत्वमि'ति। तन्न। अङ्गाऽधिकारे विषयसप्तम्या वक्तुमशक्यत्वात्। अङ्गत्वस्य विधानप्रतिबद्धत्वात्। निर्दिष्टपरिभाषाबाधे मानाऽभावाच्च। आत्वे कृते नुडनापत्त्या, हलादिविषयाऽभावेन पूर्वमात्वाऽप्राप्तेश्च।

केचित्तु नुटो निमित्तस्य सन्निपातस्य दीर्घेण विनाशाऽऽवश्यकत्वेन, तद्विषये सन्निपातपरिभाषाया विषय एव न। 'नामी'ति दीर्घस्तु 'सुपि चे'ति दीर्घं नित्यत्वाद्बाधते' इति माधवाऽऽशयमाहुः।

इतीति। 'बहुश्रेयसी'शब्दे तु नपुंसकह्रस्वो भवत्येव। न च 'ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदि'ति वचनेन पुंवत्त्वमिति वाच्यम्। प्रत्यासत्त्या स्त्री-प्रत्ययत्वनिमित्तक'गोस्त्रियो'रित्यस्यैव तेनाऽभावाऽतिदेशात्। तथा हि-'ईयसः परस्य स्त्रीप्रत्ययस्य बहुव्रीहौ विद्यमानस्य पुंवत्=पुंविषयस्य ईकारस्य यथा न ह्रस्वस्तथाऽस्यापी'ति हि तदर्थः। 'ईयसन्ताद्विहितो यः स्त्रीप्रत्ययस्तदन्ताऽन्ते बहुव्रीहौ पुंवदि'ति तु नाऽर्थः। बहुव्रीहेः पुंवत्त्वेऽप्युपसर्जनस्य 'श्रेयसी'शब्दस्य स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाऽनपायेन उप-सर्जनह्रस्वस्य दुर्वारताऽऽपत्तेः। न च 'ने'त्येव सिद्धे, पुंवद्वचनं व्यर्थम्। वार्त्तिकेषु लाघवगौरवविचाराऽभावस्य तत्र तत्र भाष्ये ध्वनितत्वात्। एतेन 'बहुश्रेयसी कुलमि'ति श्रीपत्याद्युक्तमपास्तमि'ति केचित्।

अपरे तु 'ईयसश्चे'ति सूत्रे भाष्ये-'ईयस उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्य दीर्घत्वं वक्तव्यम्'। 'बहुश्रेयसी'। 'पुंवद्वचनात्सिद्धमि'त्युक्तम्। तेनाऽस्य नपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थत्वमपि लभ्यते। अन्यथा वचनेन वचनप्रत्याख्याना-ऽसङ्गतिः। मम तु मते नपुंसकह्रस्वनिवृत्त्यर्थमावश्यकं तदिति, युज्यते एव तेनाऽस्य प्रत्याख्यानमित्याहुः।

॥ इत्यजन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

---

१ 'इतीति' 'इत्यारभ्य इत्याहुः' इत्यन्तं क. कुण्डलितं ख पाठः।

२ 'पुंवदिति तदर्थात्' ख पाठः।

३ 'इतीति। बहुश्रेयसीशब्दे तु' इत्यारभ्य एतावान्ग्रन्थः क कुण्डलितः।

अथ हलन्तपुँल्लिङ्गप्रकरणम् ।

हो ढ । 'झलो झलि' 'पदस्य' स्को संयोगाद्योरि'त्यतो 'झलि' 'पदस्य' 'अन्ते' इति चाऽनुवर्त्तते । तदाह—झलीत्यादि । 'झलि परे पूर्वस्य, पदान्ते विद्यमानस्य हस्ये'त्यर्थ । डस्तु न विहित । 'ध्रुट्' 'लेढो'त्याद्यसिद्ध्यापत्ते । लिट्त्स्विवति । 'लिह आस्वादने' क्विप् । ढस्य जश्त्वेन ड । 'खरि चे'ति ट । तस्याऽसिद्धत्वात्पक्षे धुट् । चर्त्त्वम् । 'न पदान्तादि'ति ष्टुत्वनिषेध । नन्वत्र धुट् दुर्लभ., 'ड सी'त्यत्र 'पदस्ये'त्यधिकारेण 'सा'त्यस्य तद्विशेषणत्वेन, सप्तमीनिर्दिष्टत्वेन च सकाराऽऽदे पदस्यैव तद्विधानादिति चेन्न । भाष्याऽऽदिप्रामाण्येन विशेषणविशेष्ययोरुभयोरपि सप्तम्यन्तत्वे 'यस्मिन्विधिरि'तिन्यायप्रवृत्तेर्वलादेरित्यत्राऽऽदिग्रहणादौचित्येन च व्यधिकरणाऽन्वयस्यैवाऽङ्गीकारादित्याहु । 'चयो द्वितीया' इति तु न । चर्त्त्वस्याऽसिद्धत्वात् ।

[1]दादे । '[2]दादिग्रहणमौपदेशिकदादित्ववल्लक्षकमि'त्यभिप्रेत्य फलिताऽर्थमाह-उपदेश इति । अत एव भाष्ये 'घत्वस्याऽसिद्धत्वात् धुगित्यत्र ढत्व प्राप्नोती'त्याशङ्क्य, अपवादत्वेन समाधाय, अथवा एव वक्ष्यामि- 'हो ढ.' 'अदादेरि'ति । ततो 'धातोरि'ति । 'दादेरि'ति वर्त्तते । 'न्ने'ति निवृत्तमि'त्युक्तम् । द्रुहेस्तु 'वा द्रुहे'त्यनेन ढत्वस्याऽपि विधानाद्- 'ध्रुडि'त्यादौ न दोष इति तदाशय । तत्र 'धातोरि'ति सूत्रे भाष्यकृत्कृत- 'दादेरि'त्यनुवृत्ते' फलाऽन्तराऽभावेन, वृत्त्याद्येकवाक्यतया तदुपदेशवद्दादिलक्षकम्, सामर्थ्यात् । अर्थाऽधिकाराऽनुरोधाच्च पूर्वत्र निषेध्यसमर्पकेऽप्येवम् । अत एव नामधातुविषये 'दामलिडि'त्यादौ ढत्व-घत्वाऽभावौ

---

१ 'दादे । धातुग्रहणाऽऽवृत्तिमभिप्रेत्याह—उपदेशे इति ।' इति ख पाठः ।

२ 'दादिग्रहणम्' इत्यारभ्य 'फलितमाह' इत्यन्त क ग पाठ ।

सिद्धौ। एव च तदेकवाक्यत्वायाऽपवादत्वपक्षेऽपि दादिपदस्याऽऽवृत्त्या-उपदेशकालिकदादित्ववल्लक्षकतोचितेति भाव.।[1]

धातुग्रहणन्तु[2] 'तद्धाडि'त्यादिव्यावृत्तये[3] उत्तरार्थमावश्यक स्पष्टाऽर्थमिहैवं कृतम्।[4] प्रातिपदिकानामुपदेशाऽभावादेव व्यावृत्त।[5] न च 'औपदेशिकप्रायोगिकयोरौपदेशिकस्यैव ग्रहणमि'ति परिभाषया औपदेशिकदादित्वलाभे, लक्षणा व्यर्थेति वाच्यम्।[6] भाष्येऽव्यवहृतत्वेन, वैयधिकरण्याऽन्वयप्रदर्शकभाष्यविरोधेन, तत्र तत्रोपदेशग्रहण कुर्वत्सूत्रविरोधेन, 'तरप्तमपौ घ' 'अत्वसन्तस्ये'त्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधेन च तस्या अप्रामाणिकत्वात्।

हस्येति। हाऽन्तस्येत्यर्थ। वस्तु अलोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्यैवेति

---

१ 'धातुपदस्योपदेशलक्षकतोचिता' ख पाठ।

२ इतोऽग्रे—'न चोपदेशे इत्येवाऽस्तु, प्रातिपदिके तूपदेशाऽभावादेव नेति वाच्यम्। गौरवाऽऽपत्ते। किञ्च तद्धाडित्यादिव्यावृत्त्योत्तरत्र 'धातु'ग्रहण चरितार्थम्। वस्तुतस्तदेकवाक्यत्वाय 'दादिपदमुपदेशकालिकदादित्ववल्लक्षकमि'त्येव वक्तुयुक्तम्। आवृत्तिलक्षणोभयाऽऽश्रयणे गौरवात्। किञ्च 'दादे'-रित्यस्य[1] षष्ठ्यन्ततया उपदेशकाललक्षणापक्षेऽपि 'उपदेशे' इत्यर्थलाभाय विभक्तिविपरिणामेऽत्यन्तगौरवम्।[2] अत एवाऽऽदिग्रहण चरितार्थम्। अन्यथा 'उपदेशे धात्ववयवदकारात्परहस्य घ' इत्यर्थेनैव सिद्धौ तद्वैयर्थ्य स्पष्टमेव' इति क कुण्डलित ख पाठ।

३ 'तद्धाडित्यादिव्यावृत्तये' इति ख नास्ति।

४ 'स्पष्टाऽर्थमिहैव कृतमिति तत्त्वम्' ख पाठः।

५ 'प्रातिपदिकानामुपदेशाऽभावादेव व्यावृत्ते.' इति क ग पाठः। ख नास्ति।

६ 'आवृत्तिर्लक्षणा च व्यर्थेति वाच्यम्' ख पाठ।

---

1 'धातोरित्यस्य' ख पाठ।

2 'अत एव' इत्यारभ्य 'स्पष्टमेव' इत्यन्त' क ग नास्ति।

बोध्यम् । घ इति । 'ग' इति तु नोक्तम् । 'धुगि'त्यादौ भष्भावाद्यनापत्ते । नन्वधोगित्यस्य 'धातोरवयवो यो दादिरि'त्यर्थेन सिद्धि । वैयधिकरण्य च गर्दभयतेरप्रत्यये 'गर्धप्' इत्यादौ भष्भावायोत्तरसूत्रे आवश्यकम् । 'दोग्धे'त्यादि तु व्यपदेशिवद्भावात्सिद्धम् । स्पष्ट चेदं भाष्ये । अत आह-दामलिहमिति । अत्र घत्वाऽभावे मान भाष्य दर्शितम् । न चैव प्रागुक्त-भाष्योत्तरम् 'अधोक्'सिद्धये वैयधिकरण्याऽन्वयपर्यन्त भाष्यकृतो धावन व्यर्थम् । 'दादेरि'ति' वर्त्तते इत्यस्योक्तमाशयमजानत 'एवमपि घो दादे-रि'त्युच्यते । तत्राऽधोक् न सिद्ध्यती'त्याशङ्कायाम् 'एकाच' इत्युत्तरसूत्रा-ऽर्थमपि प्रसङ्गान्निर्णेतु, दादिपदलक्षणायामधोगित्यस्याऽसाधारणफलत्वा-ऽभाव दर्शयितुं च तथोक्ते । अत एवाऽग्रे वैयधिकरण्यस्योत्तराऽर्थमावश्य-कत्वोक्त्या इहाऽर्थमनावश्यकत्व भाष्यध्वनित सङ्गच्छते इत्यलम् ।

एकाचो । 'झष् झषन्तस्ये'ति वक्तु युक्त, भष्पदाऽशक्तिकल्पनेन लाघवात्[1] । निवृत्तमिति । 'धुग्भ्यामि'त्यादौ तु पदान्तत्वादेव सिद्धि रिति भाव । एतेन[2] 'एकाचो बश' इति सूत्रे 'ह्रस्वादङ्गादि'त्यतोऽङ्गादि'-त्यनुवर्त्तते । अङ्ग च द्विविधम्, धातुरूप, प्रातिपदिकरूप च । तत्र धातो पदान्ते एव, प्रातिपदिकसञ्ज्ञस्य तु झलि, पदान्ते चे'ति परास्तम् । स्वरितत्वकल्पन-विभक्तिविपरिणामाऽऽदीनां निर्मूलत्वात्, निष्फलत्वाच्च । 'तद्वाट्' 'तद्वाड्भ्यामि'त्यादावतिव्याप्तेश्च । सामर्थ्यादिति । 'स्ध्वो'-ग्रहणस्येतरव्यावृत्त्यर्थत्वे तु तदनुवृत्तौ फलाऽभाव इति भाव. । धातोररिति किम् ? । तद्वाट्, तद्वाड्भ्याम् ।

ननु दुहेर्घत्वे धात्ववयवमेकाच्रूप 'दु'इति, 'डघि'ति च । तत्राऽऽद्यो

---

१ 'झष्' इत्यारभ्य 'लाघवात्' इत्यन्त क ग पाठ ।

२ 'एतेन' इत्यारभ्य 'अतिव्याप्तेश्च' इत्यन्त. ख पाठ मनोरमाशब्दरत्नस्थ-त्वात् क कुण्डलित ।

न झषन्तः, अन्त्ये न बश्, 'दुघि'नि तु नाऽवयव इति कथं भष्भावो-ऽत आह—व्यपदेशिवदिति । विशिष्टोऽपदेशो = मुख्यो व्यवहार, सोऽस्याऽस्तीति 'व्यपदेशी' । तेन तुल्यमित्यर्थ । इद चा'ऽऽद्यन्तवदेक-स्मिन्नि'त्यत्र तत्सूत्रप्रत्याख्यानभाष्ये स्पष्टम् । एकाच किम्? । 'दामलिट्' । बश किम्?, 'क्रोत्स्यति' । झषन्तस्य किम्?। 'दास्यति' । स्ध्वो. किम्?। 'दादद्धि' । दधधातोर्यङ्लुकि लोटि हेर्धि ।

धुगिति । ननु धातुत्वस्य 'क्रियावाचकत्वे सति भ्वादिगणपठितत्व'-रूपत्वेन, क्रियाया 'प्रधानाऽप्रधान'न्यायेनाऽनुपसर्जनीभूतप्रधानरूपाया एव ग्रहीतुमौचित्यात्कथमत्र घत्व-भष्भावौ, 'दुहि'त्येतद्बोध्यकर्त्तार प्रति क्रियाया गुणभूतत्वादिति चेन्न । 'अत्वसन्तस्ये'ति सूत्रे 'अधातोरि'ति निषेधेन धातुलक्षणे 'अनुपसर्जनीभूतस्यैव ग्रहणमि'ति नियमाऽनङ्गी-कारात् । एतन्मूलकमेव पठ्यते–'क्विपा धातुत्व न जहती'ति । नन्वेवमपि 'धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमि'ति परिभाषया कथमत्र घत्व-भष्भावौ । अस्या च ज्ञापक 'दाण्डिनायना'ऽऽदिसूत्रे 'भ्रौणहत्ये'ति तत्वनिपातनम् । अन्यथा 'हनस्तोऽचिण्णलोरि'त्यनेनैव तत्वे सिद्धे, किं तेन । अत एव 'वार्त्रघ्नमि'त्यादौ न तत्वम् । 'भ्रौणहत्ये' कुत्व च न । तत्प्रत्यय =धातुसंशब्दनेन विहित प्रत्यय. । स्वरूपग्रहणं च नेह ग्राह्य-ग्राहकयोपादानम । 'घृतस्पृग्भ्यामि'त्यादौ'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्ये'त्यमाग-मापत्ते । किन्तु 'यत्कार्यं धातु न व्यभिचरति, तत्रे'त्यर्थः । तथा च स्वरूप-ग्रहण नाम धातोरेवाऽऽश्रयणम् । तच्च यथा कथञ्चिदिति काम्यच्सूत्रे कौस्तुभे, 'मृजेर्वृद्धिरि'त्यादौ भाष्ये, हरदत्तादिग्रन्थे च स्पष्टमिति चेन्न । 'अप्रशानि'ति निषेधेन तस्या अनित्यत्वात् । यदि'मो नो धातोरि'त्यादौ सा स्यात्तदा निषेधाऽसङ्गति । स हि 'शान तेजने' इति क्विबन्तस्य न, तदनुकरणे हि सूत्रे नलोपाऽऽपत्तेरिति दिक् ।

---

१ 'तदनुकरणे हि तत्र नलोपापत्तिरिति दिक्' ग पाठ. ।

वा द्रुह (मुह) । द्रुहे. प्राप्तेरन्येषामप्राप्तेरुभयत्र विभाषेयम् । 'द्रुहा-दीनामि'ति तु नोक्तम् । 'दोध्रुक्' 'दोध्रुडि'त्यादौ यङ्लुकि दोषाऽऽपत्ते. । भष्भावस्तु 'अजर्घा' इति भाष्योदाहरणेन निषेधाऽनित्यत्वाद्भवत्येवेत्याहु ।

इग्यण. । यण स्थाने इति । 'षष्ठी स्थाने' इति सूत्रात् 'स्थाने'ग्रहण-मपकृष्यते । अतोऽस्य सञ्ज्ञासूत्रत्वेन गुणत्वात् 'गुणाना च परार्थत्वा-दि'ति न्यायेन परिभाषाऽसम्बन्धेऽपि, अनुवादत्वेऽपि च न दोष । (स्पष्ट चेदम् 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रशेषे भाष्ये । 'यण. स्थाने इक् भवति, स सम्प्रसारणसंज्ञक' इति तु नाऽर्थे । वाक्यभेदप्रसङ्गात्) । विधिप्रदे-शेषु सूत्रशाटकवद्भाविसंज्ञाऽऽश्रयण बोध्यम् ।

नन्वेवम् 'अदुहितरामि'त्यादौ लस्योत्तमपुरुषैकवचने इटि, तस्य संप्र-सारणत्वात् 'हल' इति दीर्घाऽऽपत्ति । न चेष्टाऽऽपत्ति । 'वाक्याऽर्थ सञ्ज्ञी'त्यादिभाष्योक्तपक्षाऽन्तरेषु दुर्लभत्वात्[3] । (यथा[4]सङ्ख्यन्त्वनुवादत्वान्न। न चैव 'समूलाऽकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रह' इत्यादावपि यथासङ्ख्याऽनापत्ति । तत्रोपपदसञ्ज्ञाया अपि विधेयत्वेन द्वयोरपि साक्षाद्विधेयसम्बन्धसत्त्वात्, सम्बन्धस्याऽपूर्वस्य बोध्यत्वाच्च । अत्र तु मानान्तरसिद्धसम्बन्धस्याऽप्यनु-वाद एवेति चेन्न । सूत्रप्रवृत्त्यभावेऽपि, लौकिकन्यायसिद्धस्य श्रुतिलिङ्गादौ मीमांसकैः परिगणितस्य, स्थानाख्यप्रमाणस्याऽनुवादेऽपि सुलभत्वात् । 'अनुवादे' इत्यस्याऽभावादनित्यत्वाच्च) । 'व्यक्तिसाम्याऽभावेऽपि धर्म-

---

१ 'द्रुहादीनाम्' इत्यारभ्य 'इत्याहु' इत्यन्तः ख पाठ मनोरमाशब्दरत्न-स्थत्वात् क. कुण्डलित. । २ ख पाठ । क ग नास्ति ।

३ 'दुर्लभत्वादिति चेन्न । यथासङ्ख्येन, (स्थानाख्यप्रमाणेन च) अदोषात्' इति ख. ग पाठ' ।

४ 'यथासङ्ख्यन्तु' इत्यारभ्य 'अनित्यत्वाच्च' इत्यन्तः क कुण्डलितः पाठ । ख नास्ति ।

साम्यमादाय यथासङ्ख्य सुलभमि'ति प्राञ्चः। तन्न। 'ऌकारोपदेश किमर्थ' इत्यादि 'ऋऌक्'सूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तस्मात् 'स्थानेन्तरतम' इत्यपि अत्राऽपकृष्टव्यम्। तेन 'यण स्थाने स्थानत. सदृशो यण् सम्प्रसारणसज्ञक' इत्यर्थान्न दोष।

यद्वा प्रदेशेषु 'यण इगि'त्येतावतैव सिद्धे, सज्ञाविधानसामर्थ्येन तद्भावितपक्षाऽऽश्रयणान्न दोष। (विधिप्रदेशेषु तु सूत्रशाटकवद्भावि· सज्ञाश्रयण तदाऽप्यावश्यकमेव)। 'सम्प्रसारणाच्चे'त्यादौ-'यण इक' इत्युक्तावपि, विधिप्रदेशेषु क्लृप्ततयाऽन्तरङ्गतया च स्थानसम्बन्धलाभ। तद्भावितत्वाऽऽश्रयणादेव च 'अक्षद्यूश्चाऽसावरुणश्च 'अक्षद्यू-अरुण'[2] इत्यादौ पूर्वरूप न। समानाऽङ्गग्रहणन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातम्। तथा च भाष्य–'शकहृर्थमि'त्यादौ पूर्वरूपाऽभावाय समानाऽङ्गग्रहण कर्त्तव्यम्। न कर्त्तव्यम्। सम्प्रसारणत्वात्। अन्योऽय सम्प्रसारणाऽसम्प्रसारणयो स्थाने एक आदिश्यते। यदि तर्हि नेद संप्रसारण 'हूत' इति दीर्घत्वं न प्राप्नोति। वचनप्रामाण्याद्भविष्यती'ति। 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधोऽपि पूर्वरूपोत्तरमेव। न च 'यु उ-अन्-असि'ति स्थितेऽन्तरङ्गत्वाद्दीर्घे, पूर्वरूपं न स्यादिति वाच्यम्। अन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वेनाऽप्रवृत्ते[3]। न चैव तत्र सवर्णदीर्घोत्तर 'न सम्प्रसारणे' इति निषेधो न स्यादिति वाच्यम्। 'अच. परस्मिन्नि'ति स्थानिवद्भावादिति दिक्।

---

१ ख पाठोऽय, क ग नास्ति।

२ 'अक्षद्यू–अरुण इत्यादौ' इति क. ख ग पाठः। लघुशब्देन्दुशेखरे तु 'अक्षद्यरुण' इति पाठ।

३ 'इतोऽग्रे—'लोकन्यायसिद्धपूर्वनिमित्तकत्वरूपाऽन्तरङ्गत्वाऽपेक्षया शास्त्रीयत्वेन शास्त्रपरत्वमूलकस्य विप्रतिषेधस्य बलवत्त्वमि'त्यपि कश्चित्' इति ख पाठः।

वाह ऊठ् । 'भस्ये'त्यधिकार । 'वसो. सम्प्रसारणमि'त्यनुवर्त्तते । तच्चोठो विशेषणम् । तेन 'अलोन्त्यस्ये'ति न । तदाह—भस्येत्यादि । ननु ह्रस्व उठेवाऽस्तु । वृद्धिविधावप्येवम् । 'छ्वो शूडि'त्यत्र च 'शुडि'त्येवाऽस्तु । तस्यैव 'ज्वरत्वरे'त्यत्राऽनुवृत्ते'र्जनौरि'त्यादौ न दोष । 'अक्षद्युरि' त्यत्र च 'हल' इति दीर्घेणेष्टसिद्धि । न चाऽनकारान्ते उपपदे विशेष । सम्प्रसारणाऽनुवृत्त्यैव सिद्धे, ऊठ्ग्रहणस्याऽसिद्धपरिभाषायां ज्ञापकत्व वदता भाष्यकारेण तादृशोपपदाण्वि-विजभावस्य ध्वनितत्वात्, कैयटादिभि. स्पष्टीकृतत्वाच्चेति चेन्न । दीर्घस्य 'अक्षद्यूरि'त्यादौ चरिताऽर्थत्वेनाऽल्विधौ स्थानिवत्त्वाऽभावेन[1] 'शून' इत्यादौ दीर्घाऽभावप्रसङ्गात् । सिद्धान्ते तु 'हल' इति विधानसामर्थ्याद्दीर्घ इति न दोष । 'वाक्याऽर्थ सञ्ज्ञी'-त्यादिपक्षे, तद्भा[2]वितग्रहणपक्षे च 'अक्षद्यूरि'त्यत्र दीर्घाऽप्राप्तेश्च ।

'अमि पूर्व' इत्यत 'पूर्व' इति, 'इको यणची'त्यतो'ऽची'ति, 'एक' पूर्वपरयोरि' ति चाऽनुवर्त्तते । तदाह—सम्प्रसारणादचीत्यादि । ऊठष्टित्त्वे फलमाह—एत्येधेति । अत्रैव विशेषणाऽर्थष्टकार इति भाव । छन्दस्येवेति । 'छन्दसि सह' इत्यतो 'वहश्चे'त्यत्र 'छन्दसी'त्यनुवृत्तेरिति भाव. ।

णिजन्ताद्विजिति । अनेन लोके 'विश्ववाट्'शब्दस्य साधुत्वमात्रमुच्यते, न त्वस्योठ् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् । भसंज्ञाऽऽक्षिप्तप्रत्ययेन वाहो विशेषणादित्याहु । 'विज्'ग्रहण क्विपोऽप्युपलक्षणम् । न च तत्र सम्प्रसारण, णिलोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु 'क्वौ विधि प्रती'ति निषिद्धमिति वाच्यम् । 'वच्यादिभ्यो विहिते किती'ति व्याख्यानस्य 'अच परस्मिन्नि'-त्यत्र काम्यच्सूत्रे च[3] भाष्ये उक्तत्वेन, ण्यन्तात्क्वौ सम्प्रसारणाऽप्राप्ते. ।

---

१ 'स्थानिवत्त्वाऽभावेन च' ख पाठ. ।

२ 'तद्भावितग्रहणपक्षे च' इति ख नास्ति ।

३ चकार ख. नास्ति ।

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया क्विशब्दमुच्चार्य विहितविधेरेव तत्र ग्रहणाच्च[1]। अत एव काम्यच्सूत्रोक्तविहितविशेषणपक्ष-तदितरपक्षयो फलैक्यम्।

([2]ये तु 'गोमत्यतेरप्रत्यये गोमानि'त्यादिभाष्येऽप्रत्ययपदस्य सङ्कोचाऽभावाय 'क्वौ लुप्तमि'त्यत्र क्विपदं विचोऽप्युपलक्षणमाहुस्तन्मते विन्यपि ऊठ् भवत्येवेत्याहु)। वस्तुतस्तु 'विभाषा पूर्वाह्णाऽपराह्णाभ्यामि'ति सूत्रे 'प्रष्ठौह आगत प्रष्ठवाड्रूप्यमि'ति भाष्ये लौकिके विग्रहवाक्ये प्रष्ठौह' 'इति प्रयोगात् 'वहश्च'त्यत्र 'छन्दसी'ति नाऽनुवर्त्तत[3]। ध्वनित चेदम् इति पक्षे' इत्युक्त्या मूलकृता।

चतुरनडुहो । 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इत्यत. 'सर्वनामस्थाने' इति वर्त्तते।

सावन। 'आच्छीनद्योरि'त्यतो नुमनुवर्त्तते, 'आदि'ति च। तदाह—आदित्यधीति। विशेषविहितेनेति। यासुटा सीयुडिवेत्यर्थ । न बाध्यत इति। उपजीव्यत्वादिति भाव । अमा चेति। 'अम् सबुद्धावि'ति विशेष-विहितेनाऽमेत्यर्थ । नुम उपजीवकत्वेन विरोधाऽभावात् तत प्राक् तस्याऽप्राप्तेश्चेति भाव । क्वचित्तु 'आमा च नुम्न बाध्यते' इति पाठ । तत्राऽयमर्थ., 'बह्वनड्वाही'त्यादौ 'नपुसकस्ये'ति नुम् परत्वादामा बाध्येत। पुन प्रसङ्गविज्ञानात्तु न बाध्यते' इति। दत्वं नेति। न चैव नुमोऽविकृत-रूपश्रवणाऽर्थत्वे'अनड्वास्तत्रे'त्यत्र रुत्वमपि न स्यादिति वाच्यम्। तस्मिन् उपदेशवैयर्थ्याऽभावात्। संयोगान्तलोपस्येति। हस्थानिकस्येत्यर्थः। एव च नस्य प्रातिपदिकान्तत्वाऽभाव इति भाव ।

अनड्वानिति। 'अन = शकटं-वहती'ति विग्रह । 'वहेः क्विबनसि, अनसो डश्च'। यजादित्वात् सम्प्रसारणम्।

---

१ 'ग्रहणात्' ख पाठ ।

२ अय पाठ क कुण्डलित। ख ग नास्ति।

३ 'नानुवर्त्तते इत्याहुः' ख पाठ।

वसुस्रंसु । 'ससजुषे'त्यत 'से'ति वर्त्तते । तदाह—सान्तवस्वन्त स्येति । वसु प्रत्यय, तेन तदन्तग्रहणमिति भाव । 'वसु स्तम्भे' इत्यस्य तु न ग्रहणम् । व्याख्यानात् । स्रसु-ध्वस्वोस्तु 'सान्ते'ति न विशेषणम्, अव्यभिचारात् । न च तयोर्विचि, सुपि, सयोगाऽन्तलोपे, व्यभिचारोऽस्त्येवेति वाच्यम् । स्रसुध्वस्वोरनभिधानेन[1] विचोऽभावात् । विचोऽसार्वत्रिकत्वाच्च । अत एव भाष्यकृता 'सस्ये'त्यननुवृत्तौ 'पपिवानि'-त्यत्रैव दत्वशङ्का कृता, अनुवृत्तौ च 'अनडुद्भ्यामि'त्यत्रैव दत्वाऽभावशङ्का कृतेति दिक् ।

सहे सा । 'अपदान्तस्य मूर्द्धन्य' इत्यधिक्रियते । सहेरिति किम् ? । यस्य नाम्नि 'ड'शब्दोऽस्ति, स डेन सह सड, तदपत्ये 'साडौ' मा भूदिति ।

लोके त्विति । एतेन 'तुराषाण्मेघवाहन' इत्यादौ ण्विरेव दुर्लभ., प्रागेव तु षत्वमिति हरदत्त परास्त । 'नहिवृती'तिसूत्रेण क्विबन्तसहावेव दीर्घविधानादाह—अन्येषामपीति ।

निरनुबन्धकपरिभाषालभ्याऽर्थमाह—प्रातिपदिकस्येति । तेन 'अक्ष-द्यूरि'त्यादावन्तरङ्गत्वादूठि[2], स्थानिवत्त्वेन दिव्त्वेऽपि नौत्त्वम्, दिवुधातो[3] साऽनुबन्धकत्वात् । स्पष्ट चेदमत्र भाष्ये ।

अत एव 'अक्षद्यूरि'त्यत्र 'सावपि पदमि'तिपक्षे उत्त्वमपि न । न चैव 'डिवि'प्रत्ययान्तोऽपि साऽनुबन्धक । प्रत्ययस्य तथात्वेऽपि, तदन्तस्याऽतथात्वादिति दिक् ।

औतस्तकार उच्चारणाऽर्थो, न त्वित्सञ्ज्ञक, फलाऽभावात् । न च 'तित्स्वरितमि'ति स्वरितत्व फलम् । 'तिति प्रत्ययग्रहण कर्त्तव्यमि'ति वार्त्तिकेन प्रत्यय एव तत्प्राप्ते । 'प्रत्ययाऽप्रत्यययोरि'ति परिभाषया प्रत्ययस्यैव ग्रहणाच्च ।

---

१ यथा 'मृड' इति । तेन सड = मृड इत्यवधेयम् ।

२ 'दूठि स्थानिवत्त्वेन' इति क ग नास्ति । ३ 'दिवूधातो' ख. पाठ ।

परे तु अनुवादे उच्चारणाऽर्थत्वेऽपि, विधेयविषये तत्त्व प्रमातुमशक्यम्। अपूर्वविधानेन तान्तस्यैव विधानमित्यस्याऽप्यापत्ते । तस्मादित्सञ्ज्ञैवोचिता। किञ्च द्वितीयवर्णोच्चारणे सहायसम्पादनेन चरितार्थेषु तत्र तत्र विशेषणाऽर्थेष्विव प्राप्तहलन्त्यसूत्राऽप्रवृत्तौ मानाऽभावात्। अत एव 'तस्य लोप' इति सूत्रभाष्येऽनुबन्धानामेकान्तत्वपक्षे 'दिव औदि'त्यादीनां सर्वाऽऽदेशत्वाऽऽपादन सङ्गच्छते । एव विधेयविषये उच्चारणाऽर्थाऽच्चामप्यनुनासिकत्वेनेत्सञ्ज्ञा भवत्येव। अत एव 'वेरपृक्तस्ये'तिसूत्रभाष्ये[1] अपृक्तग्रहणाऽभावे 'दर्विरि'त्यादौ लोपमाशङ्क्य 'अनुनासिक. परो यस्य तादृशस्य विशब्दस्य ग्रहणमि'त्युक्त सङ्गच्छते। ल्युडादावुकारस्याऽनाऽऽकादेशैर्निवृत्तिरिति[2] न तस्येत्सञ्ज्ञा। फलाऽभावात्। अत एव तस्याऽननुनासिकताऽपि 'युवोरनाकावि'ति सूत्रे भाष्ये सूचिता। एव नन्द्यादिभ्यो ल्युप्रत्ययेऽपि। अत एव 'गाङ् लिटी'ति सूत्रे भाष्ये 'नन्दने'ति टाबन्तप्रयोग। 'ल्यु कर्त्तरि पुसी'ति त्वमरस्य प्रमाद ।

अनुवादविषये त्वित्संज्ञाशास्त्राऽप्रवृत्तेरुच्चारणाऽर्थवर्णसहितसमुदायस्य तद्रहिते लक्षणेति तत्त्वम्। 'न विधौ पर शब्दार्थ' इति विधेयबोधके लक्षणाऽनुचितैव। न चैव 'णौ गमिरि'त्याद्यादेशाना नुमापत्तिः[3]। स्थानिवद्भावेन भाव्यातिदेशिकधातुत्व गृहीत्वाऽत्र[4] धातुनिर्देशे इक

१ 'सूत्रेऽपृक्तग्रहणाऽभावे' क ग पाठ ।

२ 'ल्युडादौ' इत्यारभ्य 'प्रमाद ' इत्यन्तः क ग पाठ । ख. नास्ति ।

३ एतदुत्तरं-'हुण्डेत्यादिसिद्ध्यर्थमावश्यकत्वात् 'धातूपदेशे (इदितो) नुमि'त्यर्थान्न दोष । येषा हि पदार्थोपस्थितिकाले धातुत्व, तेषामुपदेशो 'धातूपदेश' इत्युच्यते। अत्र तु स्थानिवद्भावेन विधानोत्तर धातुत्वम् । अत एव जग्धौ न दोष.। यद्वा स्थानिवद्भावेन'—इति ख पाठ । क कुण्डलित ।

४ 'गृहीत्वाऽत्रापि धातुनिर्देशे इगेवाऽयम्। स्वराऽप्रवृत्तिस्तु' ख पाठः ।

सत्त्वेनाऽक्षते । 'गमेरिड्' इति वन्नोपधालोप । स्वराऽप्रवृत्तिस्तूक्तयुक्त्यैवेति। ध्वनित चेदमदूडतरादिसूत्रे भाष्येऽपीति वदन्ति । न च 'द्यौष्पित पृथिवी मातरध्रुगि'तिपठ्यमानस्वरितविरोध इति वाच्यम् । 'दिवेर्डिविरि'ति व्युत्पत्तिपक्षे प्रत्ययस्वरेण, अव्युत्पत्तिपक्षे फिट्स्वरेणेकारस्योदात्तत्वे, स्रसनधर्मणो हल॰ स्थाने जायमानत्वेन औकारस्याऽनुदात्तत्वे, यणि, 'उदात्तस्वरितयोर्यण' इत्यनेन स्वरितसिद्धे । न चैवं 'पृथिवी उत द्यौरि'तिपठ्यमानाऽन्तोदात्तत्वविरोधः । 'द्यो'शब्दस्य सत्त्वात् ।

'दिव उदि'ति सूत्रे उकारोऽन्तोदात्तो निपात्यते । तेन 'द्युभिरक्तुभिरि'ति पठ्यमानमन्तोदात्तत्वं सिद्धम् । न च निपातनस्वरसामर्थ्यात् 'ऊडिदमि'त्यादिविभक्तिस्वराऽप्राप्तौ, 'दिवो झलि'ति तन्निषेधो व्यर्थ इति वाच्यम् । 'विमलद्यु' इत्यादौ प्रकृतिस्वरबाधेन दिवउत्सूत्रस्थनिपातनस्वरस्य चारितार्थ्येन, विभक्तिस्वराऽबाधकत्वादित्याहु॰ ।

लोपो नेति । 'अनल्विधा'वित्यत्र पञ्चमीसमासस्याऽप्याश्रयणादिति भाव॰ । पदान्त इति । 'पदान्तादि'त्यनुवृत्तस्य विभक्तिविपरिणाम इति भाव । सुद्युभ्यामिति । ऊठ् तु न । 'क्ङिती'त्यनुवृत्ते॰ । नन्वत्रोकारस्य स्थानिवत्त्वाद्वत्वेन लोप स्यात् । न च वत्व न शास्त्रीयम् । 'स्व रूपम्', 'अणुदिदि'ति च परिभाषणेन तस्य शास्त्रीयत्वात् । न च तथाऽपि तस्य हल्त्वाऽपेक्षया विशेषधर्मत्वात्कथमतिदेश ? । 'स्थानिवदि'तिसङ्ग्राहकवाक्यादुपप्लुतेषु तत्तदादेशस्थानिविषयकेषु 'वकारवदुकार' इत्यादिवाक्येषूपस्थितधर्माऽपेक्षया विशेषधर्मत्वाऽभावात् । स्थानिवत्सूत्रे विशेषाऽतिदेशस्याऽपि सत्त्वाच्चेति चेन्न । अल्विधित्वात् ।

अत्र 'हल' इति दीर्घो न । तद्भावितपक्षाऽऽश्रयणात् । अन्ये तु भाविदीर्घस्य तपरत्वेन वारणान्न दोष॰ । अन्यथा 'उ' इति नपुसकनिर्देशेनैव

---

१ 'तूक्तयुक्त्यैवेति वदन्ति' ख. पाठ ।

२ 'तिस्स्वरबाधेन चारितार्थ्यादित्याहु॰' ख पाठ ।

सिद्धौ, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न चैवं 'द्यूच' इत्यादौ 'चावि'ति दीर्घोऽपि न स्यात् । बहिरङ्गतया 'चावि'त्यस्याऽसिद्धत्वेन वारयितुमशक्यत्वात् । 'द्युकाम' इत्यत्र 'सम्प्रसारणस्ये'त्युत्तरपदनिमित्तदीर्घस्तु बहिरङ्गोऽपि न । प्रत्यासत्तिन्यायेनोत्तरपदनिमित्तसम्प्रसारण एव तत्प्रवृत्ते । स्पष्ट चेदं कैयटादौ । न चाऽत्र विधेयत्वेन तपरसूत्राऽप्रवृत्त्या, वाच्यवृत्त्या तपरत्वेन भाविदीर्घव्यावृत्तिर्दुर्लभेति वाच्यम् । 'अप्रत्यय' इत्यस्याऽसम्बन्धेन विधेय विषयेऽपि प्रवृत्ते । सूत्राऽप्रवृत्तावपि तपरत्वसामर्थ्येन क्लृप्तफलजातीय-फलकल्पनस्यैवौचित्याच्च । अत एव 'तपरत्वसामर्थ्यात् 'कुरुते' इत्यादौ न गुण' इति स्थानिवत्प्रकरणे भाष्ये स्पष्टमित्याहु ।

'तित्स्वरितमि'ति सूत्रेऽस्य तपरत्वस्य भाव्यमाने उकारे सवर्ण-ग्रा[1]हकताज्ञापकताया भाष्ये उक्तत्वेन, 'विमलद्यु' इत्यादौ साऽवकाशोत्वा-ऽपेक्षया परत्वाद् 'द्युभ्यामि'त्यादौ 'क्ङिती'त्यननुवृत्तिपक्षे 'च्व्लोरि'त्यूठि, पुन प्रसङ्गविज्ञानेन ह्रस्वोकारविध्यर्थं च तपरत्वमिति प्रकृतसूत्रभाष्ये उक्तत्वेन चाऽयुक्तमेतत्[2] । '[3]अङ्गसञ्ज्ञादिसापेक्षदीर्घस्य बहिरङ्गत्वादनेन व्यावृत्तिरशक्या चे'ति परे ।

षट्चतुर्भ्यश्च । ननु 'ष्णान्ते'ति सूत्रे रेफप्रक्षेपेण रेफाऽन्तस्याऽपि षट्सञ्ज्ञा विधेया, किमत्र, 'ष[4]ट्त्री'तिसूत्रे च चतुर्ग्रहणेन ? । 'तिस्र' 'चतस्र' इत्यत्र रेफाऽन्तत्वेन षट्त्वेऽपि, सन्निपातपरिभाषया न 'षड्भ्य' इति लुक् । अत एव 'त्रीणी'त्यत्र न दोष इति चेन्न । 'चत्वार' इत्यादौ लुगापत्ते । तत्प्रतिषेधाऽर्थं 'रो ने'त्यादियत्ने तु पदलाघवाऽभाव ।

---

१ 'सवर्णग्रहणज्ञापकताया भाष्ये' ख पाठ ।

२ 'उक्तत्वेन चाऽयुक्तमेतदित्यन्ये । षट्चतुर्भ्यश्च' ख पाठः ।

३ 'अङ्ग' इत्यारभ्य 'इति परे' इत्यन्त क पाठ । ख ग नास्ति ।

४ 'षट्त्रीत्यत्र च' ख पाठः ।

'चतसृर्णामि'त्यादौ कार्यकालपक्षे षट्त्वस्य दौर्लभ्येन, षट्स्वराऽनापत्ति-श्चेति सूत्राऽऽशय. ।

णत्व द्वित्वमिति । न च 'पूर्वत्राऽसिद्धमद्वित्वे' इति णत्वात्पूर्वं द्वित्वमेव युक्तम् । 'द्वित्वे कर्त्तव्येऽन्यस्याऽसिद्धत्व ने'त्येव तदर्थो, न तु 'द्वित्वस्याऽसिद्धत्व ने'ति तदर्थ इत्यदोषात् । यत्तु 'द्वित्वे परसवर्णत्व सिद्धं वक्तव्यमि'ति वचनसामर्थ्येन वर्णद्वित्वे तदप्रवृत्ति । न चेद् व्यर्थमेव । अनुस्वारस्यैव द्वित्वेऽन्त्यस्य 'वा पदान्तस्ये'ति परसवर्णे, आद्यस्य तमेव यय निमित्तीकृत्य 'अनुस्वारस्य ययी ति परसवर्णे, त्रियकारक'सय्य्यॅन्ते'-त्यस्य सिद्धेरिति वाच्यम् । 'वा पदान्तस्ये'त्यस्याऽसिद्धत्वादिति । तन्न । 'द्वित्वे घत्वढत्वाऽऽदीनि सिद्धानी'ति वचनसामर्थ्येन 'सर्वस्य द्वे' इत्यत्राऽपि तदप्रवृत्तौ, तस्य 'द्रोग्धा-द्रोग्ध्वे'त्युदाहरणपरभाष्यविरोधाऽऽपत्ते । तस्मात् घत्व-ढत्व-सिद्धत्ववचनवदिदमप्येतदनाश्रित्यैव । अत एव 'वाक्', 'वाक्क्' इत्यनचि चेत्युदाहरणपरभाष्य सङ्गच्छते । अन्यथा चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात् गस्यैव द्वित्वेऽन्त्यस्य 'वाऽवसाने' इति चर्त्वे, पूर्वत्र गस्यैव श्रवण स्यात् ।

न च तस्याऽपि 'खरि चे'ति चर्त्वम् । 'वाऽवसाने' इत्यस्याऽसिद्धत्वेन खर्परत्वाऽभावात् । न च सिद्धान्तेऽप्यवसाने चर्त्वस्याऽसिद्धत्वाद्गकारे, झशि परे जश्त्वे, उक्तरीत्यैव चर्त्वाऽभावे, गश्रवण दुर्वारमिति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्यात् 'पूर्वत्राऽसिद्धमि'त्यस्य 'कृतेऽपि द्वित्वे, प्रत्यासत्त्या

---

१ 'चतसृणामित्यत्र' ख. पाठ ।

२ 'सिद्धीयमद्विर्वचने' ख पाठः ।

३ 'तदर्थात् । न तु द्वित्वस्याऽसिद्धत्व वार्यते' ख पाठ ।

४ 'सय्य्यॅन्तेत्यसिद्धे ' ख पाठ' ।

५ 'एतदनाश्रित्येत्येव युक्तम्' ख पाठ ।

६ 'उदाहरणपर भाष्य' ख पाठ ।

७ 'झशि च परे' ख. पाठ ।

द्वित्वाऽऽश्रयस्य कार्ये कर्त्तव्येऽसिद्धत्व ने'त्यप्यर्थान्न दोष । ध्वनित चेद् 'सन्यङोरि'त्यत्र कैयटे ।

रो सुपि । सुप् न प्रत्याहार. । 'खरी'त्यनुवृत्ते । न हि सप्तमी-बहुवचनादन्य खरादि सुबस्ति । तेन 'पयोभ्यामि'त्यत्र विध्यर्थत्व न शङ्क्यम् । एवं च 'खरवसानयोरि'त्येव सिद्धे, नियमोऽयमित्याह—रोरेवेति । 'रो सुप्ये'वेति नियमस्तु न । 'हलोऽनन्तरा सयोग' इति निर्देशात्[1][2]। द्वित्वे इति । 'अचो रहाभ्यामि'त्यनेन । 'अचो रहाभ्यामि'-त्यतो द्वे' इति, 'नादिन्याक्रोशे' इत्यतो 'ने'ति चाऽनुवर्त्तते । तदाह—न द्वे स्त इति । न च द्वित्वेऽपि न क्षति , 'झरो झरी'ति लोपादिति वाच्यम् । तस्य वैकल्पिकत्वात् । 'अप्स्सरा' इत्यादौ 'शरोऽची'त्यनेन 'शर खय' इत्यस्य न निषेध , 'नाऽऽदिनी'त्यादिसाहचर्येण वार्त्तिकाऽनिषेधात् ।

प्रियचत्वार इति । आङ्गत्वात्तदन्तस्याऽपि 'चतुरनडुहोरि'त्याम् ।

गौणत्वे त्विति । बहुवचनेनाऽर्थस्य प्राधान्यसूचनात्[3]। यथा चैतत्तथा 'षड्भ्यो लुगि'त्यत्रोपपादितम् । यत्तु 'ष्णान्ता षडि'त्यत्र सङ्ख्यापदाऽनुवृत्ते-स्तस्य[4] च सङ्ख्याबोधकशब्दपरत्वात्प्रधानाऽप्रधानन्यायेन[5] सङ्ख्यारूपस्या-

---

१ 'इत्यादिनिर्देशात्' ख पाठ ।

२ 'निर्देशादित्याहु·' ख. पाठ ।

३ इतोऽग्रे —'तथा हि 'षट्चतु 'शब्दौ सज्ञि तदर्थसङ्ख्याऽऽश्रयोभयबोधकौ । व्याख्यानात् । तेषा बहुत्वाद्बहुवचनम् । तत्राऽर्थात्परत्वमाम शब्दद्वारक बोध्यम् । शेषषष्ठ्यर्थे पञ्चमी । स च स्वगतसङ्ख्याऽनुवादकत्वरूप । एव च षट्सज्ञकचतु शब्दाऽन्ताऽङ्गात्परस्योपात्तषडाद्यर्थगतसङ्ख्याऽनुवादक (स्याऽऽमो नुडित्यर्थ) । लक्ष्यसस्कारकवाक्यान्यपि 'पञ्चभ्यो' 'दशभ्य' इत्यादिबहुवचनयुक्तान्येव'—इति मध्ये खण्डित इव ख पाठ. ।

४ 'तस्य चाऽर्थपरत्वात्' ख पाठ ।

५ 'न्यायेनाऽर्थस्याऽनुपसर्जनस्यैव' ख ग पाठ ।

ऽनुपसर्जनस्यैव ग्रहणेनोपसर्जने षट्त्वमेव नाऽस्ती'ति । तन्न । सङ्ख्यापदेनोपस्थितसङ्ख्याया सङ्ख्येयपर पञ्चाऽऽदौ प्राधान्याऽभावेन षट्सञ्ज्ञाऽनापत्ते । 'षडि'त्यन्वर्था सञ्ज्ञा तु न । तदुपस्थापितषट्त्वस्य पञ्चादावनन्वयात् । न च षट्त्व सङ्ख्यावत्सङ्ख्येयोपलक्षणम् । सङ्ख्यापदाऽनुवृत्तिपरभाष्यविरोधाऽऽपत्ते । 'ष्णान्तशब्दा सङ्ख्यावत्सङ्ख्येयवाचकत्वसमानाधिकरणषट्पदवन्त' इत्यर्थेनैव सङ्ख्यावाचकत्वलाभात् । अत एवाऽऽकडारसूत्रे 'ड्'सञ्ज्ञया[1] व्यवहारो भाष्ये ।

किञ्चैव सति 'प्रियपञ्चा द्रौपदी'त्यत्र टाप्निषेधाऽनापत्ति. । वस्तुतोऽस्य गौणेऽप्रवृत्तौ कस्य भाष्यस्याऽनुग्रह इति चिन्त्यम् । 'नामी'तिसूत्रस्थभाष्यात्तु विपरीतं प्रतीयते[2] इति तत्रैव निरूपितम् । 'न षट्स्वस्रादिभ्य' इत्यादौ शब्दबाहुल्याऽभिप्रायेण बहुवचनवत्, 'तिसृभ्यो जस' इत्यादौ प्रयोगबाहुल्याऽभिप्रायेण तद्वच, इहाऽपि बहुवचन वक्तु शक्यम् । 'षड्भ्यो लुगि'त्यत्र तु सर्वाऽऽदिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्तथा कल्पनमिति दिक् ।

कमला लक्ष्मी , कमलं पद्मम् , 'तदाचष्टे' इति णिचीष्ठवद्भावाट्टिलोपे, कर्त्तरि क्विपि, 'णेरनिटी'ति णिलोपे[3] । न[4] च 'अणोऽप्रगृह्यस्ये'तिसूत्रे न परेणाऽण्ग्रहणम् , 'न हि पदान्ता परेऽण सन्ति । नन्वयमस्तिकर्तृ

---

१ 'आकडारसूत्रे एतत्स्थाने डुसञ्ज्ञया' इति ख पाठ ।

२ 'प्रतीम इति' ख पाठ ।

३ इत उत्तर—'न च 'न हि पदान्ता परेऽण सन्ती'ति लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधात् 'कमलि'त्याद्यसङ्गतमिति वाच्यम् । 'अनुनासिकप्राप्तिविषयीभूता न सन्ती'ति तदर्थात् । अत एवाऽप्रगृह्यस्येतिपर्युदासाश्रयणमूलकम् 'अच एव हि प्रगृह्या भवन्ती'ति तदुत्तरभाष्येण तदुपपादन सङ्गच्छते । अत एव 'कर्तृ' 'हर्तृ' इत्यादि प्रयोगा॰ सङ्गच्छन्ते'—इति ख पाठ ।

४ 'न च' इत्यारभ्य 'द्रष्टव्यम्' इत्यन्तः क पाठ॰, ख ग नास्ति ।

हर्त्त । एवन्तर्हि सामर्थ्यात्पूर्वेणैव। अप्रगृह्यस्येतिपर्युदासेनाऽक्ष्वेव तत्प्रवृत्त्या, परेणाऽण्ग्रहणेऽपि, परेषामणां पदान्ते सत्त्वेऽपि, 'अण' इत्यस्य व्यर्थत्वादिति लण्सूत्रस्थभाष्यविरोधात्कमलित्याद्यसङ्गतमिति वाच्यम् ।

भाष्योक्तपर्युदासेनैव हल्ष्वप्रवृत्त्या तदभावकल्पने मानाऽभावात्। 'न हि पदान्ता' इति पूर्वपक्ष्युक्तिस्तु एजन्तानां, यान्तानां, रान्ताना च तथाप्रयोगाऽदर्शनमात्रेण सर्वाऽप्रयोगभ्रान्त्या । कर्त्तृ हर्त्रिति चैषामप्युपलक्षण द्रष्टव्यम् । अत एव च 'भोभगो' इतिसूत्रस्थ'वृक्षव् करोती'ति भाष्यप्रयोगः सङ्गच्छते। तोय्साचक्षाणस्तोय् इति यान्तास्तु न सम्भवन्ति। क्विपि 'लोपो व्योरि'ति यलोपात्। णिलोपस्य स्थानिवत्त्वन्तु न, यलोपे 'न पदान्ते'ति तन्निषेधात्।

प्रशानिति। 'शमु उपशमे' क्विप्। 'अनुनासिकस्ये'ति दीर्घ । न चाऽस्य स्वराऽऽदिपाठादव्ययत्वमिति 'प्रशामावि'त्याद्यसङ्गतमिति वाच्यम्। अन्वर्थसञ्ज्ञाबलेन, पूर्वोत्तरसाहचर्येण चाऽसत्त्वार्थकस्य साम्यवाचिन एवाऽव्ययत्वात्। अयन्तु शान्तिमद्वाचक । स्वरादीनां तु पाठसामर्थ्यात्सत्त्ववाचकत्वेऽप्यव्ययत्वमिति दिक्।

विभक्ताविति। 'अष्टन आ' इत्यतोऽनुवृत्तेरिति भाव.। नन्वत्र 'इम'[1] इत्येव सूत्र्यताम्। 'त्यदादीनाम' इत्यनुवर्त्तते। 'त्यदादीनामि'त्यनुवृत्तेश्च सिद्धान्ते उपसर्जने न। किम्शब्दश्च द्वेः प्राक् पठिष्यते इति, त्यदादीना द्विपर्यन्तानामेव 'तदो स' इत्यत्रेवाऽर्थाधिकाराऽनुरोधादिह ग्रहणेऽपि न दोष । एव च 'किंसर्वनामबहुभ्य' इत्यत्र 'किम्'ग्रहणं न कार्यम्। स्पष्ट चेदं 'त्यदादीनाम' इत्यत्र भाष्येऽत्र कैयटे च। 'नाऽनर्थके' इति निषेधादारम्भसामर्थ्याच्च सर्वादेशोऽपि सिद्धः । न च 'इमौ' इत्यत्राऽप्यापत्ति.। 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाऽङ्गकार्यमि'ति निषेधात्।

---

१ 'इम अ' इत्येव सूत्र्यताम्। 'त्यदादीनाम्' इत्यनुवृत्तेश्च तिमादिषु क्विबन्तेषु नाऽतिप्रसङ्ग । अत एव सिद्धान्ते उपसर्जने न' ख पाठ'।

न चेमः 'कु तिहो.' 'काऽती'त्यादेशे ककारद्वयश्रवणाऽऽपत्ति' । 'उ तिहो' 'अती'त्येव साम्राज्यात्[1] । 'नाऽनर्थके' इति निषेधान्नाऽन्त्याऽऽदेशत्वम् । अङ्गवृत्तपरिभाषया च 'के'त्यत्र गुणो नेत्याशङ्क्याह—अकच्सहितस्यापीति । त्वन्मते 'कक' इति स्यात् । मम तु तन्मध्यपतितन्यायेन साऽकच्कस्य किम्शब्दत्वात्सिद्धम् । स्पष्ट चेद 'त्यदादीनाम' इत्यत्र भाष्ये ।

अकज्विषये 'निर्दिश्यमानस्ये'ति परिभाषा तु न प्रवर्त्तते, काऽऽदेशविधानसामर्थ्यात् । न च प्रियकुत्सनाऽऽदिषु लिङ्गसङ्ख्याकारकाऽन्वयोत्तर प्रवृत्तेर्विभक्त्युत्पत्त्यनन्तरमकच्, तत्र परत्वात्कादेशेऽकचि 'कक' इत्येव स्यादिति वाच्यम् । 'प्रातिपदिकादि'त्येवाऽनुवृत्ते शब्देन सुपोनिमित्तत्वेनाऽनाश्रयणात्, काऽऽदेशाऽपेक्षयाऽकचोऽन्तरङ्गत्वात् । किञ्च 'उ तिहोरि'ति न्यासे उकारस्याऽन्त्याऽऽदेशत्वाऽऽपत्ति ।एतदर्थं 'नाऽनर्थके' इत्यस्याऽऽरम्भे तु विपरीत गौरवम् । 'कु तिहोरि'ति पाठे तु कद्वयश्रवणाऽऽपत्तिरिति दिक् ।

इदमो म । 'तदो स सावि'त्यतोऽनुवृत्तराह—साविति । (अत्राऽपि 'त्यदादीनामि'त्यनुवर्त्तते ; तेनोपसर्जने नेति बोध्यम्)[2] ।

इदोऽय् । साविति । 'य सावि'त्यतोऽनुवृत्तेरिति भाव ।

दश्च । इह 'अष्टन' इत्यतो 'विभक्तावि'त्येवाऽनुवर्त्तते, न तु 'तदोरि'त्यत 'सावि'ति । उत्तरसूत्रे पुन 'सौ'ग्रहणात् । साविदमो दस्याऽसम्भवाच्च । तदाह—विभक्ताविति । ([3]नास्तीति । अत्र मानन्तु 'सम्बुद्धिरि'ति महासञ्ज्ञाकरणमित्यवोचाम) । उत्सर्ग इति । तेन 'तदोरि'ति सूत्रे

---

१ 'साम्राज्यात्' इत्येव लिखितादर्शेषु त्रिष्वपि पाठ । पर 'सामञ्जस्यात्' इति पाठोऽत्र सम्भाव्यते ।

२ अय ख पाठ । क ग नास्ति ।

३ अय क कुण्डलित पाठ । ख ग नास्ति ।

'अनन्त्ययोरिति किम् हे स' इति भाष्यं न विरुध्यत इति भाव । न च

'इदमस्तु सन्निकृष्ट, समीपतरवर्त्ति चैतदो रूपम् ।
अदसस्तु विप्रकृष्टं, तदिति परोक्षे विजानीयात् ।'

—इत्युक्तेरेवंविधस्याऽर्थस्याऽभिमुखीकरणाऽसम्भव इति वाच्यम्[2] । विप्रकृष्टस्य, परोक्षस्य च 'हा पित क्काऽसि हे सुभ्रु' इत्यादौ बहुशः सम्बोधनदर्शनात्[3] । प्रत्याहार इति । 'विभक्तावि'त्येन विशेषणाट्टापो न ग्रहणमिति भाव । न चेदूशब्दो नाऽऽप्पर , त्यदाद्यत्वेन व्यवधानादिति वाच्यम् । 'येन नाव्यवधानमि'त्याश्रयणात् । आप्परत्वेनेदम एव विशेषणाच्च ।

हलादाविति । 'आपी'ति वर्त्तते । 'हल्यशि'त्येव सूत्रयितुमुचितम् । न चेदमाचष्टे इदयति, तत क्विप्, 'इद्', ततो भ्यामादौ दोष इति वाच्यम् । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन तत्र तदप्रवृत्ते. । 'अक' इति पर्युदासन, 'त्यदादीनामि'त्यनुवृत्त्या च गौणे एतदप्रवृत्तेश्च ।

नन्विदोऽन्त्यस्य लोप प्राप्नोतीत्यत आह—नाऽनर्थके इति । अत्र च मानम् 'इदोऽय् पुंसी'ति सूत्रस्थमिद्ग्रहणम । अन्यथा 'इदमो म' 'इदश्च' 'य सौ' 'अय् पुसी'त्येव सूत्रयेत् । 'अनभ्यासविकारे' इत्यशस्तु 'अर्त्तिपिपर्त्योरि'तिनिर्देशेन ज्ञाप्यत इति बोध्यम् । इय च परिभाषा उपधासंज्ञासूत्रे भाष्ये फलानामन्यथोपपादनेन प्रत्याख्याता । तदन्यथासिद्धि च तत्र तत्र दर्शयिष्याम. ।

प्रत्याख्याने तु 'अनाप्यक' इत्यतो'ऽनि'त्यनुवर्त्त्य, 'हली'ति सप्तम्या षष्ठीं प्रकल्प्य, अन एवाऽलोन्त्यस्येति नलोपे, पररूपे चेष्टसिद्धिर्बोध्या ।

---

१ 'भोऽच्युतेत्यादि च न विरुध्यते इति भाव.' इति ख पाठः ।

२ इतोऽग्रे 'सनिकृष्टादिशब्दानामिव एषामपि सम्बोध्यसमर्पकत्वे बाधकाऽभावात् । विप्रकृष्टस्य 'हा पित क्काऽसि हे सुभ्रु इत्यादौ' इति ख पाठ ।

३ 'दर्शनाच्च' ख पाठ. ।

ननु 'अ-भ्यामि'ति स्थिते 'सुपि चे'ति दीर्घो न प्राप्नोति। स ह्यलोन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्य भवति। न हि स्वस्यैव स्वयमन्त्य। अङ्गस्याऽकाररूपत्वेनाऽदन्तत्वाऽभावाच्चेत्यत आह—आद्यन्तवदिति। 'आदिरन्त्येने'त्यत्रोक्तरीत्याऽऽद्यन्तशब्दयोर्विशिष्टशक्ततया, तत्प्रयुक्तकार्याण्यसहाये न स्युरित्ययमारम्भ। एकस्मिन्निति। असहाये इत्यर्थः। ('तदादितदन्तोद्देश्येन क्रियमाण कार्यमसहायेऽप्यादाविवाऽन्त इवे'त्याद्यन्वय)।

उपमेये सप्तमीदर्शनात्सप्तम्यर्थे वतिरित्याह—आदाविवेत्यादि। (सप्तम्यर्थश्चाऽत्राऽविवक्षितः। तेनाऽऽभ्यामित्यादेः सिद्धि)। एकस्मिन्निति किम्?। दरिद्रातेरिवर्णोऽन्तलक्षणोऽच् मा भूत्। आदिवत्त्वोदाहरणम्—'औपगव'। अत्राऽण आद्युदात्तत्वम्।

'आद्यन्तवदि'ति व्यपदेशाऽतिदेश' इति प्राञ्च। कार्याऽर्थत्वात् सर्वेषां, कार्यस्य प्राथम्याच्च कार्याऽतिदेश एवेति तत्त्वम्। व्यपदेशिवद्भावेन सिद्धे इद सूत्र चिन्त्यप्रयोजनम्। व्यपदेशिवद्भावश्चाऽऽवश्यक। अन्यथा 'कुरुते' 'कुर्व' इत्यादावनेनाऽन्तत्वव्यपदेशेऽपि 'अन्त्योऽच् आदिर्यस्ये'त्येवंरूपस्य बहुव्रीह्यर्थस्याऽभावाट्टित्वाऽभावेन, टेरेत्त्वाऽनापत्ते। 'अवादिष्टामि'त्यादौ सिचो वलाद्यार्द्धधातुकत्वनिबन्धनेडनापत्तेश्च। न च परत्वाद्दीर्घे, ततो हलि लोपे, किमनेनेति वाच्यम्। लोपस्य नित्यत्वात्। कृते त्वस्मिन्परत्वाद्दीर्घ एवेति बोध्यम्।

नन्विद-ए इति स्थिते स्मायादेशात्परत्वादनादेशे 'सकृद्गतावि'तिपक्षे पुन 'स्मै'भावो न स्यादत आह—नित्यत्वादिति। ननु 'स्मै'भावे कृतेऽप्यनादेशप्राप्तेः सोऽपि नित्य। न च हलि लोपेन बाधान्न तथेति वाच्यम्। कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण क चिन्नित्यताऽभ्युपगमादिति चेन्न।

---

१ 'आद्यन्त्यशब्दयो' ख पाठः। २ ख पाठ। क ग नास्ति।
३ ख. पाठ.। क, ग नास्ति। ४ 'आदिवत्किम्?। औपगव' ख ग पाठ।

लक्ष्याऽनुरोधेन बाधकाऽबाधितप्रसङ्गस्यैवाऽत्र ग्रहणादित्याहु[1] । 'अन एव लोप' इति मते तु परत्वादनि, पुन प्रसङ्गविज्ञानात्स्मैभावे, लोपो बोध्यः ।

ननु 'अनापी'त्यत्र, 'नेदमदसोरकोरि'त्यत्र च 'अक' इति व्यर्थमत आह—ककारयोगे त्विति । 'अव्ययसर्वनाम्नामि'त्यकचीति भाव ।

इदमोऽन्वा । नन्विदमोऽनुदात्तत्वमात्रविधावपि, अत्वे, हलि लोपेन 'अस्मै' 'आभ्यामि'त्यादे सिद्धत्वात्किमश्‌वचनेन ? । टौसोस्त्वेना-ऽऽदेशेन बाध एव । न च 'आभ्याम्' 'एभिरि'त्यादौ 'ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रै-द्युभ्य'इत्यनेन, 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिरि'त्यनेन वा विभक्तेरुदात्तत्वे, शेषनिघातेनाऽनुदात्तत्वमपि सिद्धमिति सूत्रमेव व्यर्थमिति वाच्यम् । आद्ये-'अन्तोदात्तादुत्तरपदादि'त्यतोऽन्तोदात्तादित्यनुवर्त्तनेन,अन्त्ये तदपकर्ष-णेनाऽन्वादेशे तदप्रवृत्तये सूत्रस्याऽऽवश्यकत्वात् । एव चाऽऽभ्यामित्यादि सर्वाऽनुदात्त भवति । तथा च श्रूयते 'प्रते बभ्रू'[2] 'माभ्या गा अनु' 'एभिरग्रे' 'ग्रेणा तदेषामि'ति । स्पष्ट चेदमत्रैव कौस्तुभे, इत्यत आह—साकच्का-ऽर्थमिति । शित्त्वात्सर्वाऽऽदश इति भाव । (शित्त्वसामर्थ्यादेव 'निर्दिश्यमानस्ये'ति परिभाषा न प्रवर्त्तते । इदमपि सूत्र संज्ञोपसर्जनी-भूते न प्रवत्तते, 'एतदस्त्रतसोरि'त्युत्तरसूत्रसाहचर्यात् । तत्र संज्ञोपसर्जने-तदस्त्रतसोरसम्भवेन, तादृशस्याऽग्रहणात्) । न चैवमपि त्यदाद्यत्वेनैव सिद्धे विधानसामर्थ्यात्सर्वादेशोऽस्तु, किं शित्त्वेनेति वाच्यम् । 'मो राजी'तिवत् 'एभि.', 'आभ्यामि'त्यादौ विकाराऽभावार्थताऽऽपत्ते ।

द्वितीयाटौ । 'इदमोऽन्वादेशे' इति, 'एतदस्त्रतसोरि'त्यत 'एतद' इति चाऽनुवर्त्तते । तदाह—इदमेतदोरित्यादि । अत्राऽप्यनुदात्त इति वर्त्तते इति बोध्यम् ।

---

१ 'इत्याहु'रिति ख नास्ति ।

२ 'प्र ते बभ्रू विचक्षण शसामि', 'माभ्या गा अनु' 'एभिरग्रे' 'ग्रेणा तदेषा निहितम्' इति शब्दकौस्तुभे पाठः । ३ क कुण्डलित', ख पाठ ।

विधातुमिति । तेनाऽनुवादे न दोष । विधान च 'इदमैवे'ति नाऽऽग्रह । स्पष्टं चेदमत्रैव 'अन्वादेशश्च कथिताऽनुकथनमात्र, न त्विदमा कथितमिदमैव यद्यनुकथ्यते' इत्यनेन भाष्ये । विधान च अज्ञातज्ञापनमेव, न तु प्रवर्त्तनाविषयत्वम् । इदमेव भाष्ये—'कथनम्' । एतेन 'इमकाभ्यां रात्रिरधीता, अथो आभ्यामहरप्यधीतमि'त्युदाहरण कथं, 'विध्यभावादि'ति परास्तम् । 'नक्त भीरुरय त्वमेव तदिम राधे गृह प्रापये'त्यादौ गृहप्रापण प्रति प्रार्थ्यमानया राधया भीरुत्वस्य बुद्धत्वेनाऽनुवाद्यत्वान्नाऽन्वादेश इति नैनाऽऽदेश । अत एव 'ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाऽभिविधौ च यः । एतमात ङित विद्यादि'ति वार्त्तिके एनाऽऽदेशाऽभाव' । ईषदर्थाऽऽदीनामनुवाद्यत्वा[२]दित्याहु ।

सुगणट्स्विति । 'ङ्णोरि'ति टुक् । तस्याऽसिद्धत्वाज्जश्त्व न । क्विप् सुगाणिति । 'अनुनासिकस्य क्वी'ति दीर्घ । न चाऽल्लोपणिलोपयो' स्थानिवत्त्वम् । क्वौ विधिं प्रति तन्निषेधात् ।

न्लोपे[३] इति । नकारलोप इत्यर्थ ।

न ङि । ननु 'राजनी'त्यादौ भत्वान्नलोपाऽप्राप्तेर्ङाविति व्यर्थम् । न च 'राजनीवाऽऽचरती'त्यर्थे 'अधिकरणाच्चे'ति क्यचि नलोपाऽभावार्थमिति वाच्यम् । अयस्मयादित्वाद्भत्वेन नलोपाऽप्रसक्त्या सूत्रस्थङिग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यादीदृशे विषये लोके क्यजनुत्पत्तेरनुमानात् । अत आह—ङौ तु छन्दसीनि । निषेधसामर्थ्यादिति । 'न लुमते'ति निषेधाऽनित्यत्वप्रतिपादनद्वारेत्यर्थ । एतदनित्यत्वबललब्धमेव'वा नपुसकानामि'तीति बोध्यम् । न च 'परमे व्योमनि'त्यादौ घोषत्वाऽल्पप्राणत्व-

---

१ 'विधान च' इत्यारभ्य 'इति परास्तम्' इत्यन्त.' क ग पाठ ।

२ 'अनुवाद्यत्वान्वय इत्याहु ' ख पाठ ।

३ 'न्लोप इति । नकारलोप इत्यर्थ ' इति क ग पाठ , ख. नास्ति ।

निरनुनासिकत्वाऽऽन्तर्येण पूर्वसवर्णे दकारे, सयोगाऽन्तलोपे, 'स्वादिष्वि'-ति पूर्वस्य पदत्वात्प्राप्तनलोपनिषेधेनाऽस्य चरितार्थ इति वाच्यम्।

प्रक्रियालाघवाऽनुरोधेन तत्र लुक एव प्रवृत्तिरित्याशयेन ज्ञापकस्य सत्त्वात्। पूर्वसवर्णे कृतेऽकृते च सयोगाऽन्तलोपस्याऽसिद्धतया, 'अन्तरङ्गा-नपी'ति न्यायेन च लुक एव प्राप्तेश्च। स्पष्ट चेद 'सुपा सुलुगि'त्यत्र कैयटे। अत एव 'ङावुत्तरपदे' इति चरिताऽर्थम्। अन्यथा 'न ङिसम्बु-द्धयोरि'त्यस्य चारिताऽर्थ्याल्लुकि प्राप्त्यभावेन व्यर्थमेव तत्स्यात्। अत एव भाष्येऽप्युक्तम्—'न क्वचिन्ङिर्लोपेन लुप्यते, सर्वत्र लुमतैव, स यथेह भवति—'परमे व्योमन्नि'ति, एवमिहाऽपि स्यात्—'चर्मतिल' इति, तस्मात् 'ङिसम्बुद्धयोरनुत्तरपदे इत्युपसङ्ख्यान कर्त्तव्यमि'ति।

ङावुत्तरपदे इति। वैदिक'चर्मतिल' इत्यादिप्रयोगसाधनाऽर्थमिदम्, छन्दोऽर्थं कृतङिग्रहणस्य लोकेऽपि प्राप्ताऽतिप्रसङ्गवारणार्थं च। भाष्य-कृताऽयस्मयाऽऽदित्वेन भत्वमाश्रित्य, सूत्रस्थङिग्रहणप्रत्याख्यानेनाऽनाव-श्यकत्वादिदमपि प्रत्याख्यातमित्यन्यदेतत्।

न च भाष्ये 'ङिसम्बुद्धयोरनुत्तरपदे' इति पठितत्वेन, सम्बुद्धित्यागा-न्न्यूनतेति वाच्यम्। प्रयोजनाऽभावात्। न च नलोपप्रतिषेध. प्रयो-जनम्। सम्बुद्ध्यन्तानामनभिधानेन समासाऽभावस्य वार्त्तिकस्थसम्बुद्धि-ग्रहणप्रत्याख्यानेनाऽत्रैव भाष्ये ध्वनितत्वात्। न चेति। पञ्चमीसमासा-ऽभिप्रायेण शङ्केयम्। षाष्ठीमिति। 'वाह ऊडि'त्यत्र ज्ञापितत्वेन तद्देशस्थ-त्वादिति भाव.। जञोर्ज्ञ इति। नेदमपूर्वाऽऽदेशविधायकम्। सूत्रभाष्य-वार्त्तिकेष्वपठितत्वात्। 'त्रिषष्टिश्च चतु षष्टिर्वर्णा. सम्भवतो मता' इति शिक्षायामपरिगणितत्वेन तादृशवर्णाऽन्तरसत्त्वे मानाऽभावाच्च। किन्तु जञयोगे लोकवेदसिद्धतादृशध्वनेर्लिपिविशेषस्य चाऽनुवादकमभियुक्त-वचनम्। अत एव 'जज्ञावि'त्यादिसिद्धि। 'तज्ज्ञानमि'त्यादौ श्चुत्वाऽऽदि च।

१ 'त्रिषष्टिश्चतु.षष्टिर्वा वर्णा. शम्भुमते मता' ख. पाठ.।

सुब्विधिरिति—सर्वविभक्त्यन्त समास इति भाष्ये स्पष्टम् । 'कृती'-त्येतत् सामर्थ्यात्तुक एव विशेषणमित्याह—कृति तुगिति । 'पूर्वत्राऽसिद्ध-मि'त्येव सिद्धे नियमोऽयमित्याह—नाऽन्यत्रेति । इदमेवाऽस्य विधेयमिति भाव । 'अन्यत्र'शब्दाऽर्थमाह—राजाऽश्व इति । 'राजाऽश्व' इत्यादौ प्राप्तसवर्णदीर्घाऽऽदावित्यर्थ । सुब्विधावुदाहरति—आत्वमित्यादि ।

स्वरविधौ—'पञ्चाऽर्मम्' । अत्र 'दिक्सङ्ख्ये' इत्यनुवर्त्तमाने 'तद्धिता-ऽर्थे'तिसमासे, नलोपे च कृते, पूर्वपदस्याऽवर्णाऽन्तत्वात् 'अर्मे चाऽवर्णं द्व्यच् त्र्यजि'ति पूर्वपदाऽऽद्युदात्तत्व प्राप्तं, नलोपस्याऽसिद्धत्वान्न । न चाऽत्र 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदि'ति सत्त्वेन स्वरे इष्टाऽऽपत्ति-रिति वाच्यम् । स्वरोद्देश्यकविधावेव तत्प्रवृत्ते । 'नोत्तरपदेऽनुदात्तादाव-पृथिवीरुद्रपूषमन्थिष्वि'तिसूत्रस्थपृथिव्यादिपर्युदासरूपधर्मिग्राहकस्य तथैव सत्त्वात् । अत एव 'शतुरनुमो नद्यजादी' 'अचः कर्त्तृयकी'त्यादौ 'अजादो' 'अच' इत्यादीना चारितार्थ्यम् । अत एव 'राजवती'त्यादौ नलोपस्याऽसिद्धत्वात् 'अन्वती'शब्दत्वात् 'अन्तोऽवत्या' इति स्वरो न । 'उदश्वित्वानि'त्यत्र 'ह्रस्वनुड्भ्यामि'ति मतुबुदात्तत्व च नेत्याकर. । इद 'समासस्ये'तिसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । इदमेवाऽभिसन्धाय 'यतोऽनाव' इत्येतत्प्रतिषेधमूलक 'हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवदि'ति परिभाषा-ऽन्तर भाष्ये तत्रैव पठितम् ।

संज्ञाविध्युदाहरणन्तु—'दण्डिघटौ'[2] । अत्र नलोपे, घित्वे, पूर्वनिपात-नियमः स्यादिति बोध्यम् । कृति तुग्विधौ 'वृत्रहभ्याम्' । 'ह्रस्वस्य पिती'ति

१　'स्वरविधौ' इत्यारभ्य (५९४ पृष्ठस्थ—) 'मञ्जूषायामेव कारकवादे विस्तर.' इत्यन्त ख पाठो मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात् क कुण्डलित , ग नास्ति ।

२　अत्र 'दण्डिदत्तौ, दत्तदण्डिनौ' इति लघुशेखरे पाठ. । तदनुसारेणाऽत्रापि 'दण्डिघटौ', 'घटदण्डिनौ' इति पाठ ऊहनीयः ।

तुग्न । 'कृती'त्युक्त्या 'वृत्रहच्छत्रमि'त्यत्र 'छे चे'ति तुक् स्यादेवेति ।

स्यादेतत् । नेद युक्तम् । सुबादिपदेन स्वव्यतिरिक्तविधेर्लक्षणया, 'भवती'त्यनेन 'न भवती'त्यर्थस्य च लक्षणया, नियमसूत्राणां निषेधे पर्यवसानेनाऽस्याऽसिद्धत्वविधायकत्वाऽभावात् । निषेधश्च नलोपविधावनुवर्त्तमान'पूर्वत्राऽसिद्धमि'त्यस्य । अत एव वार्त्तिकारोऽपि वक्ष्यति- 'उभयप्राप्तौ कर्मणीति प्रतिषेधेऽकादिप्रयोगेऽप्रतिषेध' इति । अत्र शास्त्रे 'नियम'पदेन मीमासकोक्तपरिसङ्ख्यैवोच्यते । अत्र च स्वार्थहानि-प्राप्तबाध-पराऽर्थकल्पनारूपदोषत्रयमगत्या स्वीक्रियते इति चेन्न ।

लक्षणाया गौरवेण विधिरूपेणैव प्रवृत्तेरौचित्यात् । न चैवमस्य वैयर्थ्यम्, नलोपविधावनुवर्त्तमानेन 'पूर्वत्राऽसिद्धमि'त्यनेन सिद्धत्वादिति वाच्यम् । सामर्थ्येन सामान्यशास्त्रसङ्कोचस्याऽपि कल्पनात् । सङ्कोचश्च-नलोपविधौ 'पूर्वत्राऽसिद्धमि'त्यस्याऽनुपस्थितिरूपः, अर्थवत्सूत्रे चाऽर्थवत्पदेनाऽर्थवत्समुदायाऽग्रहणरूप । एव चाऽस्य विधायकत्व स्पष्टमेव । इदमेव च नियमस्य विध्यपेक्षया गुरुत्वम् । निषेधवादिनोऽप्यस्यावश्यकत्वम् । अन्यथा विकल्पाऽऽपत्ते । सामान्यशास्त्रसकोचे चाऽन्यत्र तदभावस्याऽप्यर्थत. सिद्धेरर्थसिद्ध तमादाय नियमशास्त्रेषु प्रतिषेधव्यवहारस्यापि सङ्गति । न चैवं 'मूलकेनोपदशमि'त्यादौ कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वाऽऽपत्ति. । समासग्रहणेन येन नाप्राप्तिन्यायादर्थवत्सूत्रस्यैव सङ्कोच-

---

१ इतोऽग्रे—'सुब्विधावुदाहरति—इत्यसिद्धत्वादिति' इति ख. पाठ ।

२ 'अगत्या स्वीक्रियते । ननु लक्षणाया गौरवाद्विधिरूपेणैव तत्प्रवृत्तिरस्तु । न चैवमस्य वैयर्थ्यम्' ख पाठ ।

३ 'अर्थवत्' इत्यारभ्य 'अग्रहणरूप ' इत्यन्त क कुण्डलित पाठ ।

४ 'निषेधवादिन ' इत्यारभ्य 'सङ्गति ' इत्यन्त क कुण्डलित पाठ ।

५ 'एव च मूल सम्यगेवेति चेन्न । एव हि मूलकेनोपदशमित्यादौ'—इति ख पाठ ।

कल्पनात् । निषेधमुखेन प्रवृत्तौ तु येन नाऽप्राप्तिन्यायादर्थवत्सूत्राऽपवादे-नाऽपि निषेधपरेण समासग्रहणेन परतया कृद्ग्रहणबाधेनेष्टसिद्धिरिति वाच्यम्[1] । लक्ष्यानुसारिबाध्यसामान्यचिन्तया कृद्ग्रहणस्यापि तेन संकोचकल्प-नात् । 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इति शास्त्रेणापि प्रापकप्रमाणरागप्राप्तभक्षणस्य तदितराऽविषयत्वरूपसंकोचकल्पनम् । तेनाऽन्येषां भक्षणाऽभावो गम्यते, तद्भक्षणे प्रायश्चित्तं च गम्यते । 'अनुपराभ्यामि'ति सूत्रे भाष्ये विधिमुखेन प्रवृत्तेरपि स्वीकारात् । इमौ च पक्षौ लक्ष्याऽनुरोधाद्व्यवस्थिताविति प्राहुः ।

परे तु 'पतिः समास एवे'त्यादौ 'एव'कारसमभिव्याहारे 'समास-घटकपतिशब्दाऽन्यतादात्म्याऽभाववत्पतिशब्दसम्बद्धा घिसंज्ञे'त्यन्ययोग-व्यवच्छेदबोधवत्, एवकाराऽसमभिव्याहारेऽपि पतिशब्दस्य तादृशेऽर्थे लक्षणया तथैव बोध उचितः । समासाऽघटकपतिशब्दे[2] घित्वाऽभावबोधस्तु मानसः पश्चादुभयत्राऽपि । अत एव 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इत्यत्र 'भक्ष्य-नियमेऽभक्ष्यप्रतिषेधो गम्यते' इति पस्पशाया भाष्ये उक्तम् । 'पति[3] समास एवे'त्यादावेवकारो घिसञ्ज्ञाशास्त्रस्य समासाऽघटकपतिशब्दाऽविषय-कत्वरूपसंकोचस्य स्फुटं द्योतनाय, पतिघटितसमासाऽन्यसमासाऽविषय-कत्वरूपसंकोचो मा भूदिति । 'अन्ययोगव्यवच्छेद एवकाराऽर्थ' इति तु सामान्यप्रमाणसंकोचफलिताऽर्थमादाय नेयम् । 'अनुपराभ्यामि'ति सूत्रे च भाष्ये विधिमुखेनैव प्रवृत्तिरुक्तेति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् ।

---

१ 'इष्टसिद्धिरिति चेदत्रोच्यते—'अनुपराभ्यां कृञः' इति सूत्रे भाष्ये विधिमुखेन प्रवृत्तेरपि स्वीकारात् । उपपादितं तत्रैव सूत्रे भाष्यप्रदीपोद्द्योतेऽस्माभिः' इति ख पाठः ।

२ 'अन्यपतिशब्दे' ख पाठः ।

३ 'पतिः समास एव' इत्यारभ्य 'भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम्' इत्यन्तः क ग पाठः ।

अत एव च 'त्वन्मुख त्वन्मुखेनैव तुल्य, नाऽन्येन केन चिदि'त्यादौ 'नाऽन्येने'त्यादि न पुनरुक्तम् । ([1]उक्तरीत्या लक्षणायान्तु पौनरुक्त्य स्पष्टमेव) । अत एव च 'इतरनिवृत्तिफला परिसङ्ख्ये'त्यभियुक्ता ।

अत एव 'किंभूषण, सुदृढमत्र यशो, न रत्नमि'त्यत्र प्रकाशीये शाब्दपरिसङ्ख्योदाहरणे 'न रत्नमि'ति न पुनरुक्तम् । तत्र वाच्याऽर्थ-मादाय 'विधीयते' इत्युक्ति, आर्थिकाऽर्थमादाय 'प्रतिषेध' इत्युक्तिश्च समञ्जसो[2] इति । लक्ष्यानुसारिबाध्यसामान्यचिन्तया 'कृदि'त्यस्याऽपि तेन नियमेन सङ्कोच इति, न 'मूलकेनोपदशमि'त्यत्र दोष इति मञ्जूषाया-मेवकारवादे विस्तर इत्याहु[3] ।

'विधि'शब्दोऽत्र भावसाधन , कर्मसाधनश्च । तयोरेकशेष । द्वन्द्वाऽन्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकमभिसम्बन्ध. । सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यन्तसुबादिभि समास । तत्र स्वराऽऽदिविषये भावसाधन । कर्मत्वरूपसम्बन्धश्च षष्ठ्यर्थ । सुप्विषये कर्मसाधन. । तेन सुबाश्रित-सुब्निमित्त[4]विधिमात्र-ग्रहणम् । तदाह–षत्वमैस्त्वं चेति । न च 'दण्डिष्वि'त्यादौ षत्वरूप-सुब्विधावप्राप्ताऽसिद्धत्वविधानाऽर्थमेवाऽस्त्विति वाच्यम् । स्वराऽऽदि-साहचर्येण, षत्वस्यै[5]तत्सूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वेन च नलोपशास्त्रात्पूर्वं पठितेन शास्त्रेण विहितस्य सुप्विधेर्ग्रहणेनाऽतदर्थत्वनिर्णयात् ।

---

१ अय ख पाठ ।

२ एतदग्रे—'आर्थिकप्रतिषेधेन च परत्वात्कृदशस्यापि बाध इति न 'मूलकेनो-पदशमि'त्यत्र दोष इति'—इति ख पाठः ।

३ 'स्वरविधौ—पञ्चार्मम्' (५९१ पृष्ठे) इत्यारभ्य 'इत्याहु ' इत्यन्तोथ क कुण्डलित ख ग पाठ ।

४ 'निमित्तक' ख पाठ ।

५ षत्वादीनामेतत्सूत्रदृष्ट्या' ख. पाठ ।

राजनीति । 'विभाषा ङिश्योरि'त्यल्लोपविकल्प ।

प्रतिदिवेति । कनिनन्तोऽयम् ।

हलि च । 'र्वोरुपधाया दीर्घ इक' इति सूत्र, 'सिपि धातोरि'त्यतो 'धातोरि'ति चाऽनुवर्त्तते । 'र्वोरि'ति च धातोर्विशेषणम् । तदाह—रेफवान्तस्येति । रेफस्य गीर्यतो'त्युदाहरणम् । 'न पदान्त'सूत्रे 'प्रतिदीन्न' इति भाष्योदाहरणादत्र 'पदस्ये'ति न सम्बध्यते, सम्बध्यमान वा इक एव व्यधिकरण विशेषणम् । ध्वनित चेदम् 'उपधाया चे'ति सूत्रे भाष्ये ।

धातो किम् ? । 'दिवेर्डिविरि'तिव्युत्पन्नस्य 'दिव्यती'त्यादौ, 'अग्नि करोती'त्यादौ च मा भूत् । अत एव 'उपधाया चे'ति सूत्र चरिताऽर्थम् ।

प्रतिदीन्न इति । 'न भकुर्छुरामि'त्यत्र 'र्वोरि'त्यनुवर्त्तनाद्रेफाद्यन्तस्यैव भस्य ग्रहणेन नाऽत्र निषेध. । नान्त ह्यत्र भम् ।

न सयोगात् । वमाभ्यां संयोगस्य विशेषणात्तदन्तत्वे लब्धे ऽन्तग्रहण स्पष्टाऽर्थम् ।

इन्हन् । 'सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धावि'ति सिद्धे नियमाऽर्थमिद-मित्याह—शार्वेवेति । उपधाया इति । तेना'ऽनुनासिकस्ये'त्यस्याऽपि नियम इति भाव । नाऽन्यत्रेति । सर्वनामस्थानस्वरूपविशेषमनपेक्ष्य सुप्स्वरूपसामान्याऽपेक्षनियमाऽऽश्रयणात्—'वृत्रघ्न ' 'वृत्रहणी'त्यादौ 'अनु-नासिकस्य क्वी'ति दीर्घोऽपि नेति । तत्र नियमस्य सजातीयाऽपेक्षत्वात् सुबानन्तर्ये एव नियमफलनिषेधप्रवृत्ते 'पथीनती'त्यादौ माधवाद्युदाहृतो दीर्घ सङ्गच्छते । 'उपधादीर्घ' इत्युक्ते'वृत्रहायते' इत्यत्र, तत. कर्त्तरि क्विपि 'वृत्रहामि'त्यादौ च 'अकृत्सार्वे'ति दीर्घो भवत्येव । 'हन क्वावुप-धाया दीर्घत्वप्रतिषेध' इति वार्त्तिके हन्ग्रहणमुपलक्षणम्, प्रत्याख्यान-परभाष्यस्वरसादित्याहु । परे तु वार्त्तिके हन्ग्रहणात्, प्रत्याख्यानपर-भाष्याच्च इनादिभ्य आचारक्विप् नाऽस्त्येव । 'सुबानन्तर्ये एव नियम' इति त्वयुक्तम् । 'वृत्रघ्न स्त्री वृत्रघ्नी'त्याद्यसिद्धेरित्याहु ।

'शिस्वोरि'ति वक्तव्ये 'सौ चे'ति योगविभाग उत्तराऽर्थः ।

हो हन्ते'। ञित् णि-नकाराश्च हस्यैव विशेषणम्। तत्र ञ्णिद्विषये येन नाऽव्यवधानन्यायेन द्वाभ्यां व्यवाये 'घातक' इत्यादावेव भवति, न त्वधिकव्यवधाने। तेन हननीयतेर्ण्वुलि न। न च 'वृत्रहणमाचष्टे वृत्रहयती'त्यादावव्यवधाने चरिताऽर्थत्वेन 'घातक' इत्यत्राऽपि न स्यादिति वाच्यम्। 'धातो स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्'। नकारे तु 'वृत्रघ्न' इत्यादावेव, न तु 'हननमि'त्यादौ, व्यवधानात्। न च 'वृत्रघ्न' इत्यत्राऽपि स्थानिवत्त्वेन व्यवधानम्। स्थानिवत्त्वकृतव्यवधानेऽपि, श्रुतिकृताऽव्यवधाने चरिताऽर्थत्वेन, श्रौतव्यवधानेऽप्रवृत्तेः। स्पष्टं चेदं भाष्ये।

ननु 'वृत्रघ्न' इत्यादौ णत्व दुर्वारम्। अतो 'हन्तेरत्पूर्वस्ये'ति सूत्रं विभज्य व्याचष्टे—हन्तेरिति। 'उपसर्गादसमासेऽपी'त्यत 'उपसर्गादि'ति वर्त्तते, 'रषाभ्यामि'ति च। तत्र 'तात्स्थात्ताच्छब्द्यमि'त्याह—उपसर्गस्थादिति। प्रासङ्गिकस्य 'प्रहण्यादि'त्युदाहृत्य, प्रकृतोपयुक्तमंशमाह—अत्पूर्वस्येति। 'अत'[2] इति सिद्धे 'पूर्व'ग्रहण स्पष्टार्थम्। अत्र 'उपसर्गादि'ति नाऽनुवर्त्तते। तेन णत्वमात्रस्याऽय नियम इत्याह—एकाजुत्तरेति। णत्वमिति। (नन्वल्लोपे[3] एकाऽच्त्वाऽभाव। न च स्थानिवत्त्वम्। अपूर्वविधित्वात्। न च बहिरङ्गाऽसिद्धत्वम्। यथोद्देशे तदप्राप्तेरत आह—अपीति)। अपिना 'प्रातिपदिकाऽन्ते'त्यस्य, 'कुमति चे'त्यस्य च सङ्ग्रह। बाध्यसामान्यचिन्ताऽऽश्रयणात्सर्वबाध इति भाव। सन्निपातपरिभाषयाऽपि 'कुमति चे'ति णत्व वारयितु शक्यम्।

न स्थानिवदिति। 'स्थानिवद्भावकृतव्यवधानेऽपि प्रवृत्तिरि'[4]त्यन्ये।

---

१ 'वात' इति ख पाठः।

२ 'अत इति सिद्धे पूर्वग्रहण स्पष्टार्थम्' इति क. ग पाठ। ख नास्ति।

३ अय ख पाठ क. कुण्डलित।

४ 'प्रवृत्तिरिति तत्त्वम्' ख पाठ।

वृत्रघ्न इति । न चाऽत्र स्थानिवद्भावेनाऽत्पूर्वत्वम् । अपूर्वविधित्वात् । बहिरङ्गत्वेनाऽप्यल्लोपाऽसिद्धत्व न । यथोद्देशे तदप्राप्ते । अत एव 'प्राघानी'त्यादावपि न णत्वम् ।

१ 'अत्पूर्वत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । अपूर्वविधित्वात् । सामर्थ्येन तदप्रवृत्तेश्च । अत एव बहिरङ्गत्वेनाऽप्यल्लोपस्याऽसिद्धत्व न । यथोद्देशपक्षे तदप्राप्तेश्च' इति ख पाठ ।

२ इतोऽग्रे—'नन्वत इति पञ्चम्यन्तमेवाऽस्तु । न च पूर्वग्रहण 'पर्यघ्नि' त्यादौ व्यवहितेऽपि [1]णत्वार्थमस्तु, हाऽऽदेशकवर्गव्यवायेन तत्र तस्याऽनिष्टत्वात् । तर्हि 'पूर्व'ग्रहणेनेति चेत् । न । भूमाऽर्थकबहुव्रीह्याश्रयणेन 'अकार पूर्वो बाहुल्येन यस्माद्धन्तिनकारादि'त्येव बहुव्रीहिलाभद्वारा ([2]णत्वप्राप्तियोग्य) हस्थानिकवर्गोऽभाववद्धन्त्युपलक्षणाऽर्थं तदुपादानात् । हस्थानिककवर्गवति 'प्रघनाघन' इत्यत्रैवाऽत्पूर्वत्व, नाऽन्यत्र । तदभाववति तु क्वचिदेव 'बहुवृत्रहाणी'त्यत्र तदभाव , अन्यत्र तु सर्वत्राऽत्पूर्वत्वमिति।

तेन 'बहुवृत्रहाणी'त्यत्र, 'प्रघनाघन' इत्यादौ च न दोष । 'हस्थानिके'ति विशेषणाद् 'द्रुघण' इत्यादौ 'पूर्वपदादि'ति णत्व भवत्येव । तत्र हि हन्तेरप्प्रत्ययोऽन्तोदात्तघनाऽऽदेशश्च । अत एव 'अगारैकदेशे प्रघण प्रघाणश्चे'ति सूत्रे कृतणत्वयोरुच्चारणम् । न च तत्र निपातनाण्णत्वम् । सूत्ररीत्या 'प्रघण'-शब्दे, वार्त्तिकरीत्योभयत्राऽपि सूत्रेणैव सिद्ध्या, तन्निपातनवैयर्थ्यात् । एव च प्रघाणस्य कृतणत्वस्योच्चारणमपि अत्पूर्वग्रहणस्योक्तार्थोपलक्षणत्वे तात्पर्यग्राहक बोध्यम् । अत एव 'हाऽऽदेशकवर्गव्यवाये प्रतिषेधो वक्तव्य ' 'वृत्रघ्न ' 'स्रुग्घ्न' 'प्राघाणो'ति 'रषाभ्यामि'ति सूत्रे भाष्ये उक्तम् । तत्र 'स्रुग्घ्न' इत्यत्र 'पूर्वपदात्सज्ञायामि'त्यस्य प्राप्ति । अत एव ऋगयने निपातनमाश्रित्य 'अग' इति प्रत्याख्यात भाष्ये । अन्येषान्तु गाऽन्तपूर्वपदाना-

1 'णत्वप्रवृत्त्यर्थमस्तु' ख. पाठ । 2 अय ख. पाठः ।

नन्वेवं योगविभागेऽपि 'प्रघनाघन' इत्यत्र णत्वं स्यात्। 'बहुवृत्रहाणी' त्यत्र च न स्यात्। न चेष्टापत्तिः। 'हादेशकवर्गव्यवाये णत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः। 'वृत्रघ्न' 'स्रुग्घ्न' 'प्राघानी'ति 'अट्कुप्वाङि'ति सूत्रस्थवार्त्तिक-विरोधात्। प्रघणद्रुघणादौ वार्त्तिकमतेऽपि न दोषः। हादेशकोरभावात्। हन्तेर्घनादेशस्य तत्र निपातनादिति चेन्न। भाष्ये त्रयाणामेवोदाहरण-त्वोक्त्या, सूत्रमते 'प्रघनाघन' इत्यत्राऽतिव्याप्तेरनुद्भावनेन च, तेषां णत्व विषयाणामनभिधानात्। नपुंसके 'बहुवृत्रहाणी'त्येतल्लेखस्तु शुद्धवार्त्तिका-ऽनुसारिणा प्राचामनुरोधात्, तदुदाहरणाऽर्थोऽसामञ्जस्याच्चेत्याहुः।

([2]वार्त्तिकोदाहरणान्युक्त्वा 'अत्पूर्वस्येति न कर्त्तव्यं भवती'त्युक्त्याऽत्र योगविभागोऽपि भगवता सूचितः, सकलणत्वबाधश्च सूचितः। ताव-न्मात्रफलकत्वं च तस्य सूचितम्)। एकवाक्यतया 'प्राघानि'इत्येतद्व्यावृत्ति-मात्रफलकं तदिति मत्वा वार्त्तिकाऽऽरम्भः। तत्करण—योगविभागाऽपेक्षया वार्त्तिकमेव ज्यायः। 'प्रघनाघन' इत्यादेरनभिधानमेवे'त्यन्ये।

[3]माधवेनोक्तमिति। 'वृत्रघ्न' 'वृत्रघ्ण' इति रूपद्वयं तेनोक्तम्। तद्भाष्येति। उक्तभाष्येत्यर्थः। अनिनिति। एतच्च 'इण पीध्वमि'ति सूत्रे-

---

मनभिधानमेवेति तदाशयः। अपूर्ववार्त्तिककरणाऽपेक्षया सूत्राऽक्षरैस्तदर्थ-क्रोडीकारो न्याय्य इति मूलाशयः। तद्वार्त्तिके 'वृत्रघ्न' 'स्रुग्घ्न' इति भाष्योदाहरणादेव तदर्थसंग्राहके 'अत्पूर्वस्ये'ति योगविभागे'अन्तर्गतं हननमन्तर्हननमि'त्यादौ णत्ववारणाय 'अन्तरदेशे' इत्यादावुत्तरत्राऽनुवृत्तमपि 'उपसर्गादि'ति न सम्बध्यते इति दिक्'—इति क कुण्डलितः ख पाठः।

१ 'नन्वेवं योगविभागेपि' इत्यारभ्य 'अनभिधानमेवेत्यन्ये' इत्यन्तः क ग पाठः।

२ 'वार्त्तिकोदाहरणानि' इत्यारभ्य 'सूचितम्' इत्यन्तः क कुण्डलितः पाठः।

३ 'माधवेनोक्तमिति' इत्यारभ्य 'उक्तभाष्येत्यर्थः' इत्यन्तः क ग पाठः।

'अङ्ग'ग्रहणेनाऽर्थवत्परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्सिद्धम् । अन्यथा 'परिवेविषीध्वमि'त्यत्र षीध्वशब्दस्याऽनर्थकत्वादेवाऽग्रहणे किं तेन ? ।

अर्थवता चानर्थकेनेति । एवं चाऽन्यत्राऽलैवाऽनर्थकेन तदन्तविधि, न तत्समुदायेनेति 'हन्'ग्रहणे 'प्लीहन्'ग्रहण नेति बोध्यम् । लाक्षणिकस्य तु न ग्रहणम् । स्पष्ट चेदम् 'इकोऽची'ति सूत्रे भाष्ये ।

मघवा ब । 'अवर्णस्सावि'त्यत 'तृ' इति वर्त्तते । तदपेक्षा च 'मघवे'ति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । तदाह—**मघवन्शब्दस्येति** ।

ऋ इदिति । तेनाऽनेकाल्त्वाऽभावान्न सर्वाऽऽदेश इति भाव ।

उगिदचाम् । 'अजि'ति न प्रत्याहार, 'नपुसकस्य झलच' इत्यत्र पुनरज्ग्रहणात् । 'अच अचि इत्येके' इति पठितस्याऽचधातोरपि न ग्रहणम् । 'ऋत्विगि'त्यादिसूत्रेष्वञ्चे पठितत्वेन, तस्यैवाऽष्टाध्यायीप्रसिद्धत्वात् । व्याख्यानाच्च । भाष्यादिस्वरसाच्च । तदाह—**अञ्चतेरिति** ।

ननु उगितो धातोश्चेत्तर्ह्यञ्चतेरेवेत्यञ्चतिग्रहणनियमेनैव सिद्धावधातुग्रहण व्यर्थम् । न च 'अचामि'ति लुप्तनकारनिर्देशेन 'नलोपिन एव यथा स्यान्न तु पूजाऽर्थस्ये'त्येतदर्थमचामित्यस्य चारितार्थ्यात्कथ त्वदुक्तनियम इति वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्येन[2] 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवे'ति नियमस्वीकारात् । अत एव नलोपेन निर्देश सङ्गच्छते ।

न च क्विन्नन्ताऽनुकरणेन स न्यायसिद्ध इति वाच्यम् । अकारलोपस्याऽपि न्यायप्राप्तत्वेन, तदकरणपूर्वकमेतत्करणस्य विवक्षाऽर्थत्वात् । न च 'धातोरुगित प्रतिषेध' 'उखास्रत्' 'अञ्चतेश्चोपसङ्ख्यानम्' इति ङीब्विधायकसूत्रस्थवार्त्तिकविरोध । तस्य 'नलोप्यञ्चतेरि'ति व्याख्यानात् । अत एव

---

१ इतोऽग्रे–'अस्यैकीयमतत्वाच्च'–इति क कुण्डलित. पाठ ।

२ 'भाष्यप्रामाण्येन 'अचामि'त्यस्यावृत्त्या तस्यापि सुलभत्वात् । एवञ्च 'धातोश्चेदुगित्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवे'त्येक नियमशरीम् । 'अञ्चतेश्चेत्तर्हि नलोपिन एवे'त्यपरम् । अत एव नलोपेन निर्देश सङ्गच्छते' इति क कुण्डलित ख पाठ. ।

'उगिद्चामि'तिसामान्याऽपेक्षनियममाश्रित्य तत्प्रत्याख्यात भाष्ये । एव च पूजाऽर्थस्य 'प्राञ्ची'स्याद्यसाध्वेव। एतेन 'प्राञ्ची ब्राह्मणी'त्यौपदेशिकोदाहरण विहाय, 'प्राची' 'प्रतीची'त्यातिदेशिकोदाहरणदान भाष्ये निर्बीजमि'ति मन्दोक्तमपास्तम्। स्पष्टा चेय रीति 'ऋतूक्थाऽऽदिसूत्राऽन्ताट्ठक्' 'अकर्मकधातुभिर्योगे' इत्यादिभाष्यव्याख्यायां कैयटे इति चेत् ।

मैवम् । 'अधातुभूतपूर्वग्रहणाऽर्थं तदि'ति मूल एव वक्ष्यमाणत्वात् ।

नन्वेवमौपदेशिकधातुविषयक एव नियमोऽस्तु, किमनेनेति चेन्न । औपदेशिकत्वाऽनन्तर्भावेण सामान्याऽपेक्षनियमज्ञापनाऽर्थत्वात् । तत्फलन्तु 'पणध्वदि'त्यादाविव 'गोमानि'त्यादिनामधातौ 'उगितश्चे'ति ङीब्भाव इति दिक् ।

अत्राऽच्साहचर्यादुगित् झलन्त एव गृह्यते । तेन 'शमी' 'शमिनावि'-त्यादौ नाऽतिप्रसङ्ग । इदं च 'युवोरनाकावि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

दीर्घ इति । 'सर्वनामस्थाने चाऽसम्बुद्धावि'त्यनेन । न भवतीति । असिद्धत्वे हि 'पचन्नि'त्यादाविव, नान्तत्वाऽभावाद्दीर्घो न स्यादिति भाव । नन्वसिद्धत्वाऽभावकल्पने मानाऽभाव इत्यत आह–तथा चेति । तथा च 'वनो र चे'ति सूत्रे भाष्य—'मघोनी'त्यत्र प्राप्नोति । मघवन्-शब्दोऽव्युत्पन्न प्रातिपदिकमि'ति । 'श्वन्नुक्षन्नि'त्यौणादिकोऽयमि'ति कैयटः । एव चाऽन्तोदात्तोऽयम् ।

निपातनादिति । 'महेर्हस्य घ, अवुगागम, 'कनि'प्रत्ययश्चे'ति त्रयस्य निपातनादित्यर्थ. । मघशब्दादिति । धनवाचकादित्यर्थः ।

भाषायामपीति । अपिना च्छन्दसि । तत्र च्छन्दसि 'मघवानमीमहे' इति मध्योदात्तस्य वनिपा सिद्धिर्बोध्या। न च वनिबन्तस्य सम्प्रसारणे

---

१ श्रीकृष्णभट्टो मौनी तर्कचन्द्रिकादिग्रन्थैर्मनोरमाशेखरशब्दरत्नादिखण्डनकर्त्ताऽत्र 'मन्द'पदेन व्यवह्रियते ।

२ 'कैय्यटे' इति क पाठ ।

'यस्ये'ति लोपे, 'मघोन' इति रूपाऽसिद्धि । न च लोपे बहिरङ्गपरिभाषया सम्प्रसारणाऽसिद्धत्वम् । तस्या 'वाह ऊठ्' सूत्रे निष्पन्नतया आभीयत्वेन, आभीयाऽन्तरङ्गस्य तद्दृष्ट्याऽसिद्धत्वेनाऽत्र तस्या अप्रवृत्ते । अन्तरङ्ग-शास्त्राऽऽश्रय एव हि तदाश्रय इति समानाऽऽश्रयत्वमव्याहतम् । व्याश्रय-त्वाच्च नाऽऽभीयाऽसिद्धत्वम् , 'मघोनामि'तिनिर्देशेन तस्य सम्प्रसारणा-ऽप्राप्तेश्चेति वाच्यम् । अन्तोदात्तस्य निपातितस्य सिद्धे । 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्यस्य प्रवृत्त्याऽन्तोदात्त-मध्योदात्तयो. 'मघोन' इत्यादौ न स्वरे विशेष । यद्वा वनिबन्तेऽपि 'यस्ये'ति लोपो न, छान्दसत्वात्, सौत्रत्वाच्चेति बोध्यम् ।

प्रत्याख्यातमिति । एव च मतुपि 'अत्वमन्तस्ये'ति दीर्घसत्त्वेन, त्रादेशे तदभावे, फलभेदे प्रत्याख्यानाऽसम्भव इति भाव' । आकर इति । 'केशाद्व' इति सूत्रे कैयटादावित्यर्थ. । तत्र हि 'छन्दसीवनिपावि'ति प्रतीके–'मघवा बहुलमि'त्येतन्न कर्त्तव्यम् । 'श्वन्नुक्षन्नि'ति निपातनान्मघ-शब्दान्मतुपा च भाषायामपि रूपद्वयसिद्धेरि'त्युक्तम् । नन्वेवमप्यन्तो-दात्तस्य त्रादेशे वकाराऽकारस्योदात्तत्व, मतुपि तु 'ह्रस्वनुड्भ्यामि'ति प्राप्तस्य मतुबुदात्तत्वस्य 'न गोश्वन्साववर्णे'ति प्रतिषेधेन, पित्त्वादनुदात्त-त्वे, घकाराऽकारस्योदात्तत्वमि'ति फलभेदोऽस्त्येवेति चेन्न । त्रादेशपक्षेऽपि दीर्घवद्बहुलग्रहणेन घकाराऽकारोदात्तत्वस्याऽप्यङ्गीकारात् । तत्रैव माना-ऽन्तरमप्याह—हविरिति । एव 'मघवानृजीषी'त्यादिवैदिकप्रयोगा अपि मानम् । अत्र वार्त्तिकम्—

'अर्वणस्तृ, मघोनश्च, न शिष्यं, छान्दसं हि तत् ।
मतुब्वन्योर्विधानाच्च, छन्दस्युभयदर्शनात्' ॥ इति ।

तस्योऽयमर्थ —अर्वणो, मघोनश्च 'तृ' न शिष्यं, यतस्तच्छान्दसम् ।

---

१ 'घकारोदात्तत्वस्यापि' इति सर्वादर्शेषु पाठः ।

२ 'तस्याऽयमर्थ' इत्यारभ्य 'वार्त्तिकाऽक्षरस्वारस्य महद्भिर्विचार्यम्' (६०२ पृष्ठे) इत्यन्तः ख पाठ , क कुण्डलितः ।

सामान्यतो बोधितानामपि केषाञ्चिच्छब्दाना 'घृ'धात्वादिवन्नियत-विषयत्वादित्यर्थ । एव च 'छन्दसि दृष्टाऽनुविधिरि'ति न तदर्थ शास्त्राऽऽरम्भ इति भाव । छान्दसत्व च 'मघवानृजीषी'त्यादौ पठ्यमान-दीर्घमध्योदात्तत्वाऽर्थं तवाऽप्यावश्यकम् । एव च च्छान्दसवर्ण-व्यत्यये[1]यादिनैव सिद्धमिति तात्पर्यम् । प्रकाराऽन्तरेणाऽपि सिद्धि-माह—मतुब्वन्योरिति । 'ऋ'धातोर्विजन्तान्मघशब्दाच्च मतुवनिभ्या[2] रूपद्वयसिद्धिरिति भाव. । ननु सूत्राऽऽरम्भे नित्यस्तृ आदेशोऽर्वण., त्वदुक्तरीत्या तु पक्षे तदभावोऽपि स्यादत आह–छन्दस्युभयेति । त्रादेश-तदभावेत्यर्थ । तदुदाहरणम्—'इमान्यर्वण पदानी'ति । 'अनर्वाणं वृषभ मन्दजिह्वमि'ति तु दृष्टान्तार्थम्[3] । त्रादेशविशिष्टेऽवन्शब्दे विवादाऽभावा-त्तन्नोदाहृतम् । एव मघोनि रूपद्वयस्य सूत्रसमतत्वात्तदुदाहरणाऽदान भाष्ये । यत्त्वेतद्वार्त्तिकभाष्यबलोदिद सूत्र वनिबन्तमध्योदात्तमघवन्-शब्दविषय छन्दस्येव प्रवर्त्तते इति प्रतीयते । तत्र च एतत्प्रत्याख्यानादपि दीर्घो, घकाराकारोदात्तत्व च लभ्यते इति बोध्यम् । यत्त्वस्य च्छान्दसत्वा-च्छन्दसि त्रादेशे मघवन्नित्येव रूपम् , तच्च मतुबन्तस्य च्छान्दसत्वाद्दी-र्घाऽभावेन साध्यमिति प्रत्याख्यानाऽऽशय । लोके तु मतुबन्ते दीर्घो भवत्येवेति न 'हविर्जक्षिती'ति प्रयोगविरोध' इति । तन्न । भाष्याऽक्षर-स्वारस्येन तथाऽप्रतीते । 'मघवानृजीषी'त्यादौ वेदेऽपि दीर्घस्य पठ्यमा-नत्वाच्च । एतद्वार्त्तिकबलादर्वन्-मघवन्शब्दयोर्लोकेऽसाधुत्वमिति प्रती-यते इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्[4] । यत्तु 'छान्दसा अपि क्वचिद्भाषायामित्या-श्रित्य समर्थनीयमि'ति । तन्न । तज्ज्ञापकस्य 'वयस्यासु मूर्ध्नि' इति सूत्र

---

१ 'व्यत्ययेनैव तस्य तकारोऽपि सिद्ध इति तात्पर्यम्' इति ख पाठ ।

२ 'मतुब्वनिभ्याम्' इति पाठान्तरम् ।

३ 'दृष्टान्तार्थं' क पाठ ।

४ 'इत्यन्यत्र प्रपञ्चितम्' इति क ग पाठ , ख नास्ति ।

प्रयोगस्य 'छन्दोवत्सूत्राणी'ति भाष्यकारेष्टथाऽन्यथासिद्धत्वात् । केचित्तु 'मध्योदात्तवनिबन्तमघवन्शब्दमात्रस्य छान्दसत्वबोधकमिदं वार्त्तिकमि'ति । तेषां मते वार्त्तिकाऽक्षरस्वारस्य महद्भिर्विचार्यम् ।

अन्तोदात्तं त्विति । श्वन्नुक्षन्नि'त्यत्र 'कनि'प्रत्ययस्यैव विधानादिति भाव' । अत एव 'अव्युत्पन्न प्रातिपदिकमि'ति भाष्ये उक्तम् । अत एव 'उक्षा समुद्र' इत्यादावन्तोदात्तपाठ सङ्गच्छते । एतेन 'कनिनन्ता' इत्युज्ज्वलदत्तोक्तमपास्तम् । अन्नन्तानामिति । 'अल्लोपोऽन' इत्यतो'ऽन' इत्यपकृष्यत इति भाव ।

मघवत इति । न च स्थानिवद्भावेनाऽन्नन्तत्वम् । 'अलोऽन्त्यस्ये'त्यस्य सत्त्वेनाऽन' स्थानित्वाऽभावात् । 'सर्वे सर्वपदाऽऽदेशा' इति पक्षेऽपि मघवन्शब्दस्यैव स्थानित्वं, नाऽन । अत एवाऽत्र, 'धीवरी'त्यादौ च नाऽल्लोप । एकदेशविकृतन्यायेन च्छिन्नपुच्छश्वादिदृष्टान्तमूलकेनाऽपि न दोष । 'अन' इत्यत्र नकारप्रश्लेषेण नान्ताऽनन्तानामेव तद्विधानात् । नस्य 'नलोप प्रातिपदिके'ति लोप इति बोध्यम् । स्पष्ट चेदमृलृक्सूत्रे भाष्ये । यदि त्वर्द्धविकारे प्रत्यभिज्ञाऽभावान्नैकदेशविकृतन्यायस्तदा माऽस्तु नकारप्रश्लेष । अन्त्वस्यैवाऽभावात् । ध्वनित चेद् 'श्वयुवे'त्यत्र भाष्ये । एतेन 'सामान्याऽतिदेशेऽपि विशेषाऽनतिदेश' इति कैयट. परास्त । स्थानिवत्त्वस्यैवाऽप्राप्ते. । 'न ल्यपो'ति लिङ्गेन स्थानिवत्सूत्रे विशेषाऽतिदेशाऽङ्गीऽकाराच्च ।

मघवतीति । पुयोगेन स्त्रिया वृत्तौ 'उगितश्चे'ति ङीप् । यत्तु 'पुयोगादि'रति सूत्रेण ङीषि'ति । तन्न । तत्राऽत इत्यधिकारात् । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणाल्लिङ्गविशिष्टपरिभाषया नुम्नेत्याहु ।

---

१ 'तस्याऽयमर्थ' (६०१ पृष्ठे) इत्यारभ्य 'महद्भिर्विचार्यम्' इत्यन्तोऽय ग्रन्थो मनोरमाशब्दरत्नयोरपि वर्त्तते इति क कुण्डलित ।

शुन[1] इति । ननु संप्रसारणे वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वेनाऽन्तरङ्गमपि पूर्वत्वं बाधित्वाऽल्लोपाऽऽपत्तिः ।[2]तत्र लोपे यद्यपि स्थानिवत्त्वेन न यण्प्रसङ्गः, अन्तरङ्गे यणि सम्प्रसारणाऽसिद्धत्वात्, 'नाजान्तर्ये' इति निषेधस्त्वनित्य, 'अते शुन' इत्यादिनिर्देशात्, तथापि 'मघोन' इत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वराऽऽपत्तिः ।

किञ्च पूर्वरूपे वकारस्थानिकोकारस्य स्नसनधर्महल्स्थानिकत्वेनाऽनुदात्ततया, 'श्वन्'शब्दस्याऽन्तोदात्तत्वेनाऽकारस्योदात्ततया, तयोः स्थाने जातस्यैकाऽऽदेशस्योदात्ततयाऽऽ[3]द्युदात्त 'शुने'त्यादि । लोपे तु सर्वाऽनुदात्त स्यात् । न चोदात्तनिवृत्तिस्वराऽऽपत्तिः । तदाँ[4]ऽप्यन्तोदात्तापत्त्याऽऽद्युदात्ताऽसिद्धे । 'श्वन्'शब्दस्य गौराऽऽदिपाठेन तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वराऽप्राप्तेर्भाष्ये एवोक्तत्वाच्च[5] ।

किञ्च 'बहव श्वानोऽस्यामि'ति बहुव्रीहेरुपधालोपित्वेन 'अन उपधालोपिन' इति ङीब्विकल्पप्रसङ्ग । यद्यपि श्वन्शब्दो गौराऽऽदिषु पठ्यते, तथाऽप्यनुपसर्जनाऽधिकारात्तदप्रसङ्ग । 'बहुमघवा' 'बहुयुवे'त्यादावपि

---

१ 'शुन इति । सम्प्रसारणे वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वेनाऽन्तरङ्गमपि पूर्वत्व बाधित्वाऽल्लोपस्तु न । आभीयत्वेन सम्प्रसारणस्याऽसिद्धतया 'न संयोगादि'ति निषेधात् । 'वार्णादाङ्गमि'त्यस्याऽनित्यत्वाच्च । न च लोपे इष्टाऽऽपत्ति । तस्य स्थानिवत्वेन यण्प्रसङ्गात् । नन्वन्तरङ्गे यणि सम्प्रसारणाऽसिद्धत्वम्, 'नाऽजानन्तर्ये' इति निषेधस्त्वनित्य, 'अते शुन' इत्यादिनिर्देशात्, अत एवाऽल्लोप-पूर्वरूपयो 'शुन'इत्यस्याऽसिद्धिर्भाष्येणोक्तेति चेत्सत्यम् । एवमपि 'मघोन' इत्यादावुदात्तनिवृत्तिस्वराऽऽपत्ते.' इति ख पाठ ।

२ 'तत्र' इत्यारभ्य 'स्वरापत्तिः' इत्यन्त क पाठ ।

३ 'मध्योदात्तं शुनेत्यादि' ख पाठ. ।

४ 'तदाप्यन्तोदात्तापत्त्याऽऽद्युदात्ताऽसिद्धे' इति क ग पाठ. । ख नास्ति ।

५ चकार ख. नास्ति ।

ङीब्विकल्पप्रसङ्गाच्चेति चेन्न। 'डाबुभाभ्यामि'ति सूत्रे 'बहुयुवे'त्येव भाव्यमि'ति भाष्याद्वार्णपरिभाषाया अनित्यत्वेन क्वचिदप्रवृत्त्याऽदोषात्। श्वन्शब्दे आभीयाऽसिद्धत्वेन सम्प्रसारणाऽसिद्धया 'न सयोगादि'ति-निषेधाच्चेति भाष्यप्रदीपोद्द्योते विस्तर ।

न सम्प्रसारणे। अनुवृत्त्यैव निषेध्यसमर्पके लब्धे, पुन. सम्प्रसारणग्रहणसामर्थ्यात्सम्प्रसारणमात्रनिषेध इति, दूरस्थस्याऽस्य, 'व्यथो लिटी'त्यस्य च निषेध । न च व्यधि-व्यधि-व्रश्चि-व्येञ्ष्वस्य चारितार्थ्यात् 'यून' इत्यादौ पूर्वं सवर्णदीर्घरूपैकादेशेऽपि, तस्य 'अच परस्मिन्नि'ति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणत्वेऽपि, तेनैव स्थानिवद्भावेन उकारकृतव्यवधानात्कथ निषेध ?, स्पष्ट चेद 'ष्यड सम्प्रसारणम्' 'न सम्प्रसारणे' इति सूत्रयोर्भाष्ये इति वाच्यम्। 'व्यथ' इति सूत्रे 'य'ग्रहणेनैव सिद्धे, सम्प्रसारणग्रहणस्यैतन्निषेधकतयैव चारितार्थ्यस्य वक्तव्यत्वेन, व्यवहितेऽपि प्रवृत्ते । 'यूनस्तिरि'ति निर्देशाच्चेत्याशयेनाऽऽह—इति **यकारस्येति**। ननु सकृत्प्रवृत्त्यैवोभयो सम्प्रसारणे जाते निषेधो व्यर्थो, निमित्तत्वाऽनुपपत्तिश्चेत्यत आह—अत एव ज्ञापका, दिति। स्पष्ट चेदम् 'इहेङ्गितेन, चेष्टितन, निमिषितेन, महता वा सूत्रप्रबन्धेनाऽऽचार्याणामभिप्रायो गम्यते, एतदेव ज्ञापयति—'परस्य पूर्वं भविष्य-

---

१ 'ङीब्विकल्पप्रसङ्गाच । न चैवमल्लोपे 'बहुशुनी'त्यत्रोदात्तनिवृत्तिस्वर प्राप्नोती'त्यसिद्धवत्सूत्र-विप्रतिषेधसूत्रभाष्ये 'बहुशुनी'ति प्रयोगाऽसङ्गत्यापत्ति । उदात्तनिवृत्तिस्वरविचारप्रसङ्गे तस्य सत्त्वेन वैपुल्याऽर्थक-'बहु'शब्देन कर्मधारयसत्त्वात् , गौराऽऽदिपाठस्याऽग्रे वक्ष्यमाणत्वेन, पूर्वपक्षिणस्तदज्ञानाऽऽवश्यकत्वेन तन्मते ङीप सत्त्वेनोदात्तनिवृत्तिस्वरोदाहरणाऽविरोधात् । बहुव्रीहित्वेऽप्यल्लोपाऽङ्गीकर्तृमते तद्भाष्यस्य सत्त्वेन, तन्मते ङीप प्राप्तत्वेन, भाष्यसङ्गतिर्बोध्या । सिद्धान्ते तु 'बहुश्वे'त्येवेति भाष्यप्रदीपोद्द्योते विस्तर '—इति ख. पाठ. ।

ती'ति भाष्यग्रन्थे। न चैवं 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेनैव सिद्धेरचारितार्थ्यं तदवस्थमेवेति वाच्यम्। कार्याऽऽश्रयवर्णभेदेन लक्ष्यभेदसत्त्वात्। ईदृशलक्ष्यभेदाऽऽश्रयणे चेदमेव मानम्। यद्यपि भाष्ये 'सम्प्रसारणस्थानिनि यणि निमित्तवाचकसम्प्रसारणपदस्य लक्षणे'त्यप्युक्तम्, तत्र 'पूर्वं प्राप्तस्याऽनेन निषेधे, परस्य सम्प्रसारणे कृते, पुनराद्यस्य तु न, निषेधसामर्थ्यादि'ति तदाशय., तथाऽपि लघूपायेन सिद्धौ, जघन्यवृत्तिकल्पनाऽयुक्तेति मूलकृता त्यक्त स प्रकार। अत एव 'अङ्गस्ये'ति सूत्रे भाष्ये 'वव्रश्चे'त्यादिसिद्ध्यर्थमङ्गाऽधिकार' इत्युक्तम्। 'अङ्गाऽधिकारे हि उरदत्त्वस्य परनिमित्तकत्वात्स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणपरत्वात्सिद्ध सम्प्रसारणनिषेध' इति तदाशय.।

अर्वण। **न तु साविति**। फलिताऽर्थकथनमिदम्। वाक्यभेदाऽसमर्थसमासाऽऽपत्त्या पर्युदासस्यौचित्यात्[1]। न 'आर्वतमि'त्यादौ तद्धिते न स्यात्। अङ्गाऽऽक्षिप्तप्रत्ययस्य सुभिन्नतया विशेषणेन प्रत्ययत्वेनैव सादृश्यग्रहात्[2]। 'अनञ्' इति तु बहुव्रीहि', 'वाजमर्वत्स्वि'ति प्रयोगात्। तत्पुरुषे[3] हि 'अनञ् परस्याऽर्वण' इत्यर्थेऽत्र न स्यात्। 'सुरि'ति प्रथमैकवचनम्। व्याख्यानादित्याहुः।

अनञ किमिति। 'अनञ्' इत्यस्य क शब्दो व्यावर्त्य इति प्रश्न। उत्तरमाह—**अनर्वेति**। यञ्वशब्दसदृशो'ऽनर्वन्'शब्द इत्यर्थ.। एतेन सुपरत्वाद् व्यङ्गविकलमेतत्प्रत्युदाहरणमित्यपास्तम्। ननु 'अस्थिदधी'त्यत्रोदात्तपाठेनैव सिद्धे 'उदात्त'ग्रहणेन विनायत्नं स्वरूपेणोच्चरितगुणस्याऽविवक्षया अभेदकत्वज्ञापनेनोदात्तत्वाऽऽदिगुणानामिव निरनुनासिकत्वगुणस्याऽप्यभेदकत्वादत्र[4] निरनुनासिकोच्चारणेऽपि नस्याऽनुनासिकस्याऽऽन्तरतम्यादनुनासिक स्यात्। 'उञ ऊँ' इत्यत्र

१ पर्युदासस्यैवौचित्यात्' ख पाठ। २ 'सादृश्यग्रहणात्' ख पाठः।
३ 'तत्पुरुषे हि' इत्यारभ्य 'इत्याहु' इत्यन्त क. ग पाठ ख नास्ति।
४ 'गुणस्याऽप्यविवक्षणादत्र' ख. ग. पाठ।

नासिकाव्यापारेण क्लेशाऽऽधिक्येनोच्चारणादानुनासिक्यं विवक्षितमिति सर्वेषां समानम्। विवक्षया भेदकत्वेऽपि, तपरसूत्रस्याऽनणि विध्यर्थत्वाद्दोषः। न च तत्राऽप्रत्यय इत्यनुवर्त्तते। मानाऽभावादित्यत आह—आ आदिति। एव च शुद्धाऽऽकाररूपस्यैवाऽऽकारस्य विधानान्न दोष इति भावः। विशेष्यविशेषणभावेनाऽन्वयान्नाऽनेकाल्त्वम्। एतेन 'पथिमथ्यृभुक्षामदि'त्येवाऽस्तु, नकारेकारयोरत्वे सवर्णदीर्घेण रूपसिद्धेः। न च 'अतो गुणे' इत्यस्याऽऽपत्तिः। 'पथिमथ्यृभुक्षा लोपः' 'भस्य टेः' 'इतोऽत्सर्वनामस्थाने' इति न्यासेन नकाराऽश्रवणसिद्धावकारविधानसामर्थ्येनैव पररूपबाधादि'त्यपास्तम्। अनुनासिकवारणाय प्रश्लेषे दीर्घोच्चारणेन लाघवाऽभावात्। पररूपन्तु न। समस्तत्वेन पदान्तत्वात्। असमस्तत्वेऽपि लुप्तविभक्तित्वेन तत्त्वमस्त्येव। दीर्घपरतया व्याख्यानन्तु प्रतिपत्तिलाघवाय।

अन्ये तु क्यजन्तात्किपि 'पन्था' इत्यर्थमाद्विधानमित्याहुः। अनुनासिकविधाने हि प्रतिपत्तिलाघवाय तमेवोच्चारयेत्। तदनुच्चारणाच्च शुद्धस्यैव विधानमिति भाष्यारूढः पन्थाः। सूत्रे 'आदि'ति दीर्घोच्चारणं प्रतिपत्तिलाघवायैवेति तत्त्वम्।

इतोऽत्। 'आदि'त्यनुवृत्त्यैव सिद्धेऽद्वचनम् 'ऋभुक्षणमि'त्यादौ 'वा षपूर्वस्ये'ति दीर्घविकल्पे पक्षे ह्रस्वश्रवणाऽर्थम्। 'अत्' इति तकार

---

१ 'विशेषण-विशेष्य' ख ग पाठः।

२ 'असमस्तत्वे त्वनेकाल्त्वात्सर्वादेशत्वाऽऽपत्तिः' ख पाठः।

३ 'दीर्घविधानपरतया' ख पाठः।　　४ 'प्रक्रियालाघवाय' ख पाठः।

५ 'अन्ये तु' इति ख नास्ति।

६ 'अनुनासिकविधाने' इत्यारभ्य 'तत्त्वम्' इत्यन्तः क ग पाठः। ख नास्ति।

७ 'दीर्घविकल्पे सति पक्षे' ख ग पाठः।

च्चारणोऽर्थः। 'इत' इति तकारोऽप्येवमेव (इति हरदत्त.)। 'एरदि'-त्युक्तौ ततो लाघवाऽभावात्। अन्यथा विधेयेऽपि तपकरणात् 'कुरुत' इत्यादौ गुणाऽभावात् 'पन्थानौ' इत्यादौ दीर्घाऽनापत्तिरित्याहु'।

केचित्तु 'इत' इति तपरत्व पथीयते क्विप्यल्लोपयलोपयोरेक-देशविकृतन्यायेन 'पथि'शब्दत्वात् 'पन्थियावि'त्यादावत्त्वाऽभावाय। 'एरनेकाच' इति यणं बाधित्वा नित्यत्वात् न्थे सयोगपूर्वकत्वान्न यण्। नन्वल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नात्राऽत्त्वम्। न च 'न पदान्ते'ति निषेध'। अना-न्ततया 'न' क्ये' इति नियमेन, सञ्ज्ञाविधौ नलोपस्याऽसिद्धत्वेन चेकारान्ते पदत्वाऽभावात्। एतेनोक्तरीत्या पदान्तत्वादिकोऽसवर्ण इति ह्रस्वेऽत्राऽत्त्वं दुर्वारमिति परास्तम्, (तस्य वैकल्पिकत्वाच्च) इति चेन्न। 'क्वौ लुप्तमि'ति निषेधात्। 'सखीयते सख्युरि'ति 'ख्यत्या'त्सूत्रस्थभाष्येण क्यजाद्यकार-लोपे तन्निषेधप्रवृत्तेरावश्यकत्वात्। तत्र हि ङस्निमित्तो यण्। क्यजकार-निमित्तत्वे हि 'लोपो व्योरि'ति 'कि'निमित्तकलोपाऽऽपत्ति। ङस्निमित्त-कस्य तु बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वान्न लोप.। स्थानिवत्त्वे हि व्यवधानात्त-न्निमित्तकस्याऽप्राप्ति। 'अभिव्यक्तपदार्था' इति न्यायस्य पदकार्यविषय-कत्वान्नैतद्विषये प्रवृत्ति। अत एवाऽस्य सौ 'पन्था'इति, शसादौ 'पथ''

---

१ 'तपरत्व मुखसुखार्थमि'ति लघुशेखरे पाठ।

२ क कुण्डलित ख पाठ'।

३ 'केचित्तु' इत्यारभ्य 'इति वदन्ति' इत्यन्त क कुण्डलित' ख पाठ। मनोरमायामपि पाठोऽय वर्त्तते।

४ 'विकृताऽनन्यत्वेन' ख. पाठ।

५ 'परत्वात्' ख पाठ।

६ ख पाठ. क. ग नास्ति।

७ 'न्यायस्य तु पदकार्यमात्रविषयकत्वान्नैतद्विषये प्रवृत्तिः' ख पाठः।

'पथे'त्यादि च सिद्ध्यति । न च 'न केवल 'पथिशब्द[1] स्त्रियामस्ती'ति युवोर-नाकावितिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्यात्क्यजन्तात्क्विपोऽनभिधान[2]मिति तपरकरण चरितार्थम् । स्त्रीप्रत्ययाऽप्रवृत्त्या तदङ्गीकारेऽपि भाष्यसामञ्जस्यात् । 'वि-भक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणमि'त्येतत्प्रयोजनकथनाऽवसरे हि भाष्ये तदुक्तम् ।

न चैवमपि 'पन्थियावि'त्यादावियङ् दुर्लभः, सुब्विधावन्तर्वर्त्तिविभक्त्या-श्रयनलोपस्याऽसिद्धत्वेनेवर्णान्ताऽङ्गाऽभावादिति वाच्यम् । सुप्त्वतद्व्याप्य-धर्मनिमित्तकसुब्विधेरेव ग्रहणात् । अत एव 'दण्डिष्वि'त्यादौ षत्वे नलोपाऽसिद्धत्वविधायकं न 'नलोपः सुबि'ति सूत्रम् । न चैवमपि न्थादेशे-ऽङ्गवृत्तपरिभाषयेयङ् न स्यादिति वाच्यम् । तस्या अनित्यत्वात् । न[3] च इयङि कृतेऽत्व दुर्वारमिति वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषया स्वाऽतिरिक्त तद्विघातकस्य बाधेनाऽदोषादिति वदन्ति[4] । (अन्ये तु प्रकृतिप्रत्ययविशेषा-ऽपेक्षतया पथ्यादिकार्याणां बहिरङ्गत्वेनाऽन्तरङ्गत्वात् 'एरनेकाच' इति यणेवोचित । तपरकरणन्तु स्पष्टार्थमेव[5][6]। 'एरदि'त्युक्तौ ततो लाघवा-ऽभावात् । अन्यथा विधेयेऽपि तपरकरणात् 'कुरुत' इत्यादौ गुणाऽभावव-'त्पन्थानावि'त्यादौ दीर्घाऽनापत्ते[7] । पथ्यादिभ्य[8] आचारक्विप्तु नाऽस्त्ये-

---

१ 'पथिन्शब्द ' ख पाठ ।

२ 'क्विपोऽप्यनभिधानम् । स्त्रीप्रत्ययाऽप्रवृत्त्या तदङ्गीकारेऽपि' ख पाठ. ।

३ 'न चैवमियङि कृते' ख. पाठ ।

४ 'इति वदन्ति' इति ख नास्ति ।

५ 'अन्ये तु' इत्यारभ्य 'स्पष्टार्थमेव' इत्यन्त. ख पाठ । क नास्ति ।

६ 'इति हरदत्त ' इत्यारभ्य 'तपरकरणन्तु स्पष्टार्थमेव' इत्यन्तः ख. पाठ , क कुण्डलित ।

'अन्ये तु' इत्यारभ्य 'स्पष्टार्थमेव' इत्यन्त. पाठस्तु क नास्त्येव ।

७ 'दीर्घाऽनापत्तिरित्याहु । थो न्थ ' इति क ग पाठ. ।

८ 'पथ्यादिभ्य' ' इत्यारभ्य 'शङ्क्यम्' इत्यन्तः ख पाठ', क ग नास्ति ।

वेति 'इन्हनि'त्यत्र निरूपितम् । अतो न तदन्तात्किपि तपरकरण-चारितार्थ्यं शङ्क्यमित्याहु) ।

थो न्थ' । स्थान्यादेशात्रनकौ । 'थेन्थ' इत्येव सिद्धे इतोऽद्वचनम् ऋभुक्षिन्नर्थम् । 'थो नुडि'ति नोक्तम् । इत्संज्ञाऽऽद्यन्तावित्यनुसन्धाने प्रक्रियागौरवात् ।

भस्य टे । भस्य किम् ? । पथिभ्याम् । सुपथीति । अत्र समासान्त-विधेरनित्यत्वात् 'ऋक्पूरि'ति, 'इन स्त्रियामि'ति च न समासान्तः । आद्यो 'न पूजनादि'ति निषेधादपि न । 'अत्र लिङ्गविशिष्टपरिभाषया आत्व-न्थाऽऽदेश-टिलोपास्तदन्तग्रहणात्प्राप्ता विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणान्न भवन्ती'ति 'युवोरनाकावि'त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । न च टिलोपो न विभक्ति-निमित्तकोऽन्यत्राऽपि प्रवृत्तेरिति वाच्यम् । प्रकृतोदाहरणे विभक्ति-निमित्तत्वमात्रेण तत्प्रवृत्ते । अत एव 'युवोरनाकावि'ति सूत्रे 'श्वयुवे'त्यादे' परिभाषाफलत्वेनोपन्यासो भाष्ये ।

सम्बुद्धौ नपुंसकानामिति । यद्यपि 'न ङिसम्बुद्धयोरि'ति सूत्रे 'वा नपुसकानामि'त्येव पठित, तथापि ङिग्रहणस्य तत्र प्रत्याख्यातत्वेन, 'हे चर्मन्' 'हे चर्मे'ति सम्बुद्धावेवोदाहृतत्वेन च, तावन्मात्रविषयता-ऽस्येति भावः । इदं च 'न लुमते'ति निषेधाऽनित्यत्वमूलकमित्युक्तम् ।

[२]सुपन्थानीति । एतदर्थमेव सर्वनामस्थानग्रहणम् । अन्यथा 'सुटी'-

---

१ 'मूलकमिति हल्ङ्यादिसूत्रे निरूपितम्' ग. पाठ ।

२ 'सुपन्थानीति । न च 'न हि कार्यी निमित्तत्वेनाश्रीयते' इति निषेधात्कथ-मिकारे परे इकारस्याऽत्वम् । एतेन 'पथिमथ्यृभुक्षामात्' 'भस्य लोपः' इत , 'अत्सर्वनामस्थाने' इतिकधुन्यासेनान्त्यनलोपेकारलोपाभ्यां सिद्धेटेरिति मुख्यटिग्रहणार्थं, तेन क्यजन्तप्रकृतिकपथीशब्दे शसादौ टिलोपो ने' त्यपा-स्तम् । सप्तम्येकवचने 'पथी'त्यादाविलोपाऽनापत्तेरिति वाच्यम् । एतदर्थ-मेव सर्वनामस्थानग्रहणम्' इति ग. पाठ ।

त्येव वदेत् । (न चे 'सुटी'त्युक्तौ, 'सुपथी' इत्यत्राऽतिव्याप्तिः । परत्वा-ट्टिलोपेन सिद्धे) इति दिक्।[1]

ष्णान्ता । स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्विशेष्यसाकाङ्क्षात्प्रकृत सङ्ख्येत्याकृष्यते । तत्र सङ्ख्याशब्देन[2] लोके सङ्ख्याप्रकारकबोधजनका पञ्चादयो गृह्यन्ते, सामर्थ्यात् । सङ्ख्याशब्दे, बहु-गण-वतु डतिषु च ष्णान्तत्वाऽसम्भवात् । तदेतदाह—सङ्ख्येति । सन्निपातपरिभाषयेति । नुमो बहिरङ्गाऽसिद्ध-त्वन्तु न, सञ्ज्ञाया कार्योऽपेक्षत्वेन समत्वात् । स्पष्ट चेदमत्रेव भाष्ये ।

'षकारसाहचर्येणाऽऽगमाऽजन्यनकारस्यैवाऽत्र ग्रहणमिति न दोष' इति कश्चित् । यत्तूपदेशे[3] यौ षकारनकारौ, तदन्ता या सङ्ख्ये'त्यर्थात् 'शतानी'त्यादौ न षट्सञ्ज्ञे'ति । तन्न । सन्निपातपरिभाषयैव सिद्धे फलाऽभावात् । असमर्थसमासाऽऽपत्तेश्च । 'ष्ण' शब्दस्य नित्यसाकाङ्क्षत्वा-ऽभावेन 'देवदत्तस्य गुरुकुलमि'त्यतो वैषम्यात् । किञ्चोपदेशे इति निर्मूलमपि । 'अन्त'ग्रहणफलन्तु 'सङ्ख्ये'त्यपकर्षे । 'ष्णा षडि'त्युक्तौ हि आपोपस्थापितस्य[4] तदन्तस्त्रीलिङ्गशब्दमात्रस्य ग्रहणाऽऽपत्ति । किञ्चोणादी-नामव्युत्पत्तिपक्षे प्रातिपदिकानामुपदेशाऽभावेन सूत्रस्याऽसम्भवदुक्ति-कत्वाऽऽपत्तिरिति दिक् ।

न लुगिति । एवं च फलाऽभावात्तत्र षट्सञ्ज्ञाऽपि नेति बोध्यम् ।

नोप । नलोपस्याऽसिद्धत्वात् 'नामी'ति दीर्घाऽप्राप्तेरयमारम्भ । न चोपधाग्रहण व्यर्थम् । दीर्घश्रुत्योपस्थिता'ऽच' इत्यस्य नाम्परत्वेन

---

१ 'न चे' त्यारभ्य 'दिक्' इत्यन्त ख. पाठ । क कुण्डलितः ।

२ 'सङ्ख्याशब्देन स्वप्रतिपादका. शब्दा लक्षणयोच्यन्ते' ख पाठ ।

३ 'यत्तु' इत्यारभ्य 'बोध्यम्' इत्यन्त ख पाठो मनोरमास्थत्वात् क कुण्डलित । ग. नास्ति ।

४ टापा उपस्थापितस्य षान्तनान्तस्त्रीलिङ्गशब्दमात्रस्येत्यर्थं ।

विशेषणात्‘येन नाऽव्यवधान’न्यायेन नकारमात्रव्यवहितस्यैव दीर्घसिद्धे-रिति वाच्यम्। उत्तराऽर्थत्वात्। अत एव ‘इन्हन्पूषाऽर्यम्णामिति उपधा-[1]दीर्घस्य नियम’ इत्याकरः। प्रत्ययस्याऽङ्गाऽशे उत्थिताऽऽकाङ्क्षत्वेना-ऽचाऽन्वयाऽसम्भवाच्च। अत्र चोपधाग्रहणस्येह करणमपि मानम्।

‘ने’ति च लुप्तषष्ठीकमङ्गस्य विशेषणम्। नेति किम्?। चतुर्णाम्। [2]नामि किम्?। वर्मणाम्। नलोप इति। ‘न्नुव. पञ्चानामि’ति लिङ्गान्न सन्निपातपरिभाषाविरोध.। गौणत्वे त्विति। एतदभिप्राय उक्त.।

प्रियपञ्चानामिति। अद्वयमध्ये चकार।

अष्टन आ। ‘पथिमथी’तिवदत्राऽपि [3]नाऽनुनासिक। ‘रायो हली’त्यतो ‘हली’त्यपकृष्यते इत्याह—हलादाविति। तथा च भाष्यं-‘हलीत्युभयो· शेष’ इति।

अष्टा[4]भ्य औश्। ‘उडि’ति नोक्तम्। सकारस्योकारे ‘अष्टा अ उ’ इति स्थिते ‘इण्डिशीनामाङ्गुण सवर्णदीर्घत्वादि’तिन्यायेनाऽन्तरङ्गत्वात् सवर्णदीर्घे, तत आङ्गुणेऽष्टावित्यसिद्ध्यापत्ते।

‘हली’त्यपकर्षे ‘कृताऽऽकारादि’त्यनुपपन्नमत आह—कृतात्वनिर्देश इति। कृताऽऽत्वाऽनुकरणमित्यर्थ। लक्षणवशासम्पन्नत्वे हि तस्य वैक-ल्पिकतया लाघवात् ‘अष्टभ्य’ इत्येव वदेदिति भाव।

ज्ञापयतीति। अयं भाव·—‘हली’त्यपकृष्यमाण वाक्यभेदेन पुन-र्विधानाऽर्थम्। तेना‘ऽष्टन’ इत्यस्य क्वचिदत्स्वपि प्रवृत्तिरिति। एतेन ‘हली’ति पूर्वत्रैव कर्त्तुमुचितमि’त्यपास्तम्। ‘हलि राय’ इति तु सूत्र-यितुमुचितम्।

---

१ ‘दीर्घमात्रस्य नियम’ ख पाठ.।

२ ‘नामीति किम्’ ख पाठ।

३ ‘पथिमथीतिवदत्राऽप्याकारप्रश्लेषान्नाऽनुनासिकः’ ख पाठ।

४ ‘अष्टाभ्य औश्’ इत्यारभ्य ‘अत आह’ इत्यन्त· क ग पाठ। ख नास्ति।

आत्वमिति । आत्वमात्रमित्यर्थं । सूत्र इति । 'दीर्घान्तादष्टन' पराऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ते'ति तदर्थं ।

ज्ञापकादिति । तद्धि 'अष्टभिरि'ति ह्रस्वेऽन्तोदात्तत्वव्यावृत्त्यर्थम् । अयं[1] च घृतादित्वादन्तोदात्त इति 'अष्टावि'त्यत्र नाऽष्टन्स्वरोपयोग । 'एकादेश उदात्तेने'त्येव तत्राऽन्तोदात्तसिद्धे । नन्वष्टाभिरित्यत्र साऽवकाशस्य 'अष्टन' इति सूत्रस्याऽष्टभिरित्यत्र परत्वात् 'झल्युपोत्तममि'त्यनेन बाधे, 'सकृद्गतावि'तिन्यायेन पुनरप्रवृत्तौ, व्यर्थमेव तत् । न ह्यष्टाभिरित्यत्र 'झल्युपोत्तममि'ति प्राप्नोति, अनान्तत्वेन षट्त्वाऽभावात् , अल्विधित्वेन स्था[2]निवत्त्वाऽभावाच्चेति चेन्न । यथोद्देशपक्षे आत्वस्य बहिरङ्गत्वेनाऽन्तरङ्गाया षट्सञ्ज्ञायामसिद्धत्वान्नान्तत्वेन षट्त्वे जाते, प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रकरणोक्तरीत्या नान्तसङ्ख्यावाचकत्वसमानाधिकरणधर्मविशेषरूपषट्त्वस्याऽलधर्मत्वाऽभावेन तत्प्रयुक्तस्वरादेरल्विधित्वाऽभावात्स्थानिवद्भावेन, लोकन्यायसिद्धेकदेशविकृतन्यायेन चाऽऽकारान्तेऽपि तस्य सिद्धतया 'अष्टन'इत्यस्य षट्स्वराऽपवादत्वादष्टाभिरित्यत्रेवाऽष्टभिरित्यत्राऽपि प्रवृत्ति स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं दीर्घग्रहण विकल्पज्ञापकमित्याशयात् । य[3]थोद्देशपक्षाऽऽश्रयणे, चेदमेव दीर्घग्रहण मानम् । 'भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमित्य'भिसन्धिमात्रेणैव यथोद्देशपक्षे संज्ञाप्रवृत्ते प्रगृह्यसञ्ज्ञाप्रकरणे कैयटादिभिरुक्तत्वात् ।

एतेन 'यथोद्देशेऽपि पूर्वं फलाऽभावात्संज्ञाप्रवृत्तिर्दुरुपपादे'त्यपास्तम् । स्पष्टं चेद षट्सञ्ज्ञासूत्रे, 'अष्टनो दीर्घादि'ति सूत्रे च भाष्ये, कैयटे च[4] ।

---

१ 'अय च' इत्यारभ्य 'अन्तोदात्तसिद्धे' इत्यन्त क ग पाठ । ख नास्ति ।

२ 'स्थानिवत्त्वाऽभावाच्च । अकृतव्यूहपरिभाषया पूर्वं सञ्ज्ञाया अप्रवृत्तेश्चेति चेन्न । यथोद्देशपक्षे' इति ख पाठः ।

३ 'यथोद्देशपक्षाश्रयणे, आत्वविषये षट्सञ्ज्ञायामकृतव्यूहपरिभाषाऽप्रवृत्तौ वा इदमेव दीर्घग्रहण मानम्' ख पाठः ।

४ 'कैयटे च' इति ख ग नास्ति ।

न चाऽऽकारान्तस्य षट्त्वेऽष्टावित्यत्र लुगापत्तिः । औश्विधिसामर्थ्यात् ।

केचित्तु कार्यकालपक्षेऽपि दीर्घग्रहण सकृद्गतिन्यायाऽनित्यत्वज्ञापनार्थं सत् आत्वविकल्पज्ञापकमाहु[1] ।

नन्वेवमप्यष्टावित्यादावष्टन्स्वरस्य चारिताथ्र्यम् । न हि तत्र षट्स्वर प्राप्नोति । हलादित्वाऽभावात् । एकादेशे कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन टान्तस्याऽष्टन्शब्दत्वादौ इत्यस्य स्थानिवत्त्वेन विभक्तित्वाच्च न दोष । स्वरात्पूर्वं सन्धिकार्योऽप्रवृत्ते' 'एही'त्यत्राऽऽङ्निमित्तनिघातसिद्धये 'यद्धितुपरमि'ति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वाच्चेति चेन्न । अष्टन्शब्दस्य घृताऽऽदिपाठादन्तोदात्तत्वेन 'एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्यनेनैव तत्राऽन्तोदात्तत्वसिद्धेः । घृतादावस्य पाठे चेदमेव भाष्यं मानम् ।

नन्वेवमपि 'षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरि'त्यत्र, 'झल्युपोत्तममि'त्यत्र च विहितविशेषणाऽऽश्रयणेन, समासे षट्स्वराऽप्राप्त्या 'प्रियाष्टाभि' 'प्रियाष्टाभ्यामि'त्यादिरवकाश. । अत एव 'चतुर शसी'ति सूत्रे 'षट्-संज्ञकेषु हलादिग्रहणव्यावर्त्यं नाऽस्ती'त्युक्तम् । समासे प्रवृत्तौ हि जसि 'कदष्टावि'त्यादे सम्भवेन भाष्यमसङ्गतं स्यात् । 'कदष्टन्'शब्दस्याऽव्यय-पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाऽऽद्युदात्तत्वादेकादेशस्वरेणाऽपि नाऽन्तोदात्तत्वम् । 'ष्णान्ते'त्यत्र सङ्ख्याशब्दो लोके गणनायां प्रसिद्ध एव गृह्यते इति, न 'कद-ष्टन्' इति समुदायस्य षट्त्वमिति चेन्न । एतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात् 'अष्टनो दीर्घादि'त्यस्याऽपि विहितविशेषणाऽऽश्रयणेन समासेऽप्रवृत्तेः । गणनायां प्रसिद्धस्यैव ग्रहणे मानाऽभावेन सङ्ख्याप्रकारकसङ्ख्येयविशेष्यक-बोधजनकतया उत्तरपदार्थप्रधानसमासे समुदायेऽपि षट्त्वस्य सत्त्वाच्च । प्रियाऽष्टादीना गौणानामनभिधानस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । वार्त्तिकमते

१ 'केचित्तु' इत्यारभ्य 'वक्ष्यमाणरीत्या एषामभावाच्च' इत्यन्त क कुण्डलित. ख पाठ । लघुशब्दरत्ने त्वय ग्रन्थो वर्त्तते ।

२ 'भाष्यमानात्' क पाठ ।

विहितविशेषणसत्त्वेऽपि, भाष्यमते उपसमस्तव्यावृत्त्यर्थं हलादिग्रहणमिति विहितविशेषणत्वे प्रमाणाऽभावाच्च । निरूपयिष्यते चेदं स्वरप्रक्रियायाम् । आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्तादष्टन्शब्दात् औ च षट्स्वराऽष्टन्स्वरयोरुभयोरप्यप्रवृत्ति । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायात् । न्यायाऽऽश्रयणे चेदं, 'चतुर शसी'ति सूत्रस्थं च भाष्यं मानम् । वक्ष्यमाणरीत्या एषामभावाच्च ।

अष्टानामिति । 'प्रियाष्टानावि'त्यादावात्वव्यावृत्तये 'हली'त्युक्तेरादौ नुट्, तत आत्वम् । ननु सन्निपातपरिभाषया नाऽऽत्वम् । नान्तत्वप्रयुक्तषट्संज्ञकसन्निपातेन जातस्य तद्विघातकत्वात् । किन्तु 'नोपधाया' इति दीर्घे नलोप । अन्तोदात्तत्वन्तु 'षट्त्री'त्येव सिद्धम् । न[1] च नलोपस्याऽपि सन्निपातपरिभाषयाऽप्राप्ति. । नलोपस्याऽसिद्धत्वेनाऽदोषादिति चेन्न ।

'क्नमेजन्त'सूत्रे भाष्ये सन्निपातपरिभाषादोषनिरूपणाऽवसरे 'अदीदपदि'त्यत्र पुक्ह्रस्वत्वस्याऽनिमित्तस्यादि'ति ग्रन्थे'असिद्धस्यापि तद्विघातकविधेरनया निवृत्तिरित्यर्थलाभात्, ह्रस्वस्याऽपि पुगपेक्षया बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धत्वात्, जानातेर्मित्त्वसामर्थ्याद्ध्रस्वे तदप्रवृत्तिरि'ति च कैयटेनोक्तम् । न हि बहिरङ्गाऽसिद्धत्व-पूर्वत्राऽसिद्धत्वयो कश्चिद्विशेषोऽस्ति । अत एव 'गव्यिता' 'नाव्यिते'त्यादौ सन्निपातपरिभाषया यलोपो न । नपुसके 'विश्वपाये'त्यादौ च 'आतो धातोरि'ति न[2] । यलोपस्य बहिर्भूततृज्निमित्तकत्वेन, आतो लोपस्य च धातुसज्ञा-भसंज्ञानिमित्तत्वेन बहिरङ्गत्वेनाऽसिद्धतया निमित्तविघाताऽभाव स्पष्ट एवेति 'मय उञो वे'ति सूत्रे निरूपितम् । तस्मान्नलोपोऽपि परिभाषाऽनित्यत्वेनैव वाच्य. । एव च तस्याऽसिद्धत्वादात्वमेव युक्त तदनित्यत्वेनेति ध्येयम् ।

---

१ 'न च तस्यापि' ख. पाठ. ।

२ 'आतो धातोरिति च न' ख पाठ ।

कार्यकालपक्षे त्वत्र नुडर्थमपि 'ह्ली'ति । तदा हि तत्तद्विध्येकवाक्यताऽऽपन्नषट्त्वस्याऽपि बहिरङ्गत्वेन, नित्यत्वादात्वे कृतेऽनान्तत्वेन षट्त्वाऽभावान्नुट् न स्यात्। (न चाऽत्र यद्यात्व तर्हि 'अकृतव्यूह'-परिभाषया नुट् न स्यादिति वाच्यम् । उक्तरीत्या स्थानिवद्भावेन षट्त्वस्य सत्त्वेन निमित्तविनाशाऽभावात् । आत्वविषये तदप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च)। स्थानिवद्भावादिति । 'पूर्वत्राऽसिद्धे' इति तु 'तस्य दोष' इत्यनेन निषिद्धमिति भाव.। नेनु सयोगाऽऽदिलोपसाहचर्याल्लत्वस्येव णत्वस्यापि 'रषाभ्यामि'ति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहण भविष्यति, न ष्टुत्वविधिविधेयस्येति चेत्। सत्यम्। भाष्यकृता 'मूर्द्धन्य'पदाऽनुवृत्तिमाश्रित्य 'रषाभ्यामि'त्यत्र णग्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वेन, तदेकवाक्यतयाऽनित्यत्वमाश्रित्य, णत्वाऽशे प्रतिपदोक्तपरिभाषा-साहचर्यपरिभाषयोरप्रवृत्त्यङ्गीकारेणाऽक्षते.। न चैव 'पदान्तस्ये'ति णत्वनिषेधो व्यर्थ., 'अपदान्तस्य मूर्द्धन्य' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेरिति वाच्यम्। णग्रहणवत्स्पष्टाऽर्थत्वात्। भगवता प्रत्याख्यानेनाऽयमेव सूत्राऽऽशयो, नत्वन्य कश्चिदिति ध्वनितम्।

ननु पञ्चमीसमास प्रत्याख्यातोऽत आह— बहिरङ्गस्येति । अत एव 'ण'ग्रहण-तत्प्रत्याख्यानयो, पञ्चमीसमास-तत्प्रत्याख्यानयोश्च न फले विशेष इत्याहु । एव च 'प्रियाष्ट्ण इति हरदत्तोदाहृत ष्टुत्व चिन्त्यमिति बोध्यम्। ('कार्यकालपक्षे' इत्यनेन यथोद्देशे णत्व युक्तमेवेत्यपि ध्वनितम्)।

---

१ अय पाठ क कुण्डलित । ख. ग नास्ति ।

२ 'ननु' इत्यारभ्य 'अत आह' इत्यन्त ख. पाठ क कुण्डलित.। मनोरमायामपि च दृश्यते ।

३ 'अत एव' इत्यारभ्य 'इत्याहु' इत्यन्त कुण्डलित' ख. पाठ ।

४ 'कार्यकालपक्षे' इत्यारभ्य 'ध्वनितम्' इत्यन्त' क कुण्डलितः ख. पाठ ।

प्राधान्य एवेति । 'षड्भ्यो लुगि'त्येतत्साहचर्यादस्य गौणेऽप्रवृत्ति· । तस्य यथा प्रधाने एव प्रवृत्तिस्तथा 'ह्रस्वनद्याप' इत्यत्र निरूपितम् । एवञ्च गौणे औशोऽप्रवृत्तौ, तज्ज्ञाप्याऽऽत्वमपि नेति बोध्यम् । अथ[1] भाव.— औश्विधावष्टन्शब्दोऽर्थपर । शब्दस्तु विशेषणम् । अत एव बहुवचनम् । अन्यथा कृताऽऽत्वानुकरणेऽप्येकवचनेनैव निर्दिशेत्—'अष्टा औशि'ति, 'अष्ट' इति वा । षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । जस्शसोरष्टन्शब्दवदर्थात्सम्बन्धस्तु स्वगतसङ्ख्याऽनुवादकत्वेनैव । एतज्ज्ञाप्यवाक्यभेदसिद्धत्वाच्चाऽऽत्वमपि तत्रैव । तथा च भाष्य—'हलीत्यपकर्षे 'प्रियाष्टौ' 'प्रियाष्टा.' इति न सिद्ध्यति, 'प्रियाष्टानौ' 'प्रियाष्टान' इति प्राप्नोति । यथालक्षण-मप्रयुक्ते' इति । 'न भवत्येवाऽत्राऽऽत्वमित्यर्थ' इति कैयट ।

अत्र 'इति प्राप्नोती'त्यस्य 'इत्येव प्राप्नोती'त्यर्थ । अन्यथाऽपकर्षा-ऽभावेऽप्यात्वस्य वैकल्पिकत्वेन 'प्रियाष्टान' इत्यस्य दुर्वारत्वेन, यथाश्रुत-भाष्यस्याऽसङ्गतकतापत्ते· । गौणत्वेऽप्यौश्त्वप्रवृत्तौ हि बहुवचनोल्लेखोऽसङ्गत इति स्पष्टमेव । यत्तु काशिकायाम्—'आत्वाऽभावादौश्त्व गौणताया ने'त्युक्तम् । तत्र विपरीत वक्तु युक्तम् । अनुमीयमानाऽऽत्वाऽभाव-[2]साधकोपायेनैवौशभावस्याऽपि साधयितु शक्यत्वाच्च ।

हाहावदिति । प्रथमैकवचनेऽपि हल्ङ्यादिलोपात्परत्वादात्वे, ततो लोपाऽप्राप्ते 'प्रियाष्टा.' इति रूपमिति भाव. । न[3] च लोपोऽन्तरङ्ग. । प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन, प्रत्ययाऽशे विशेषाऽऽपेक्षत्वेन च समत्वात् । इद सर्वं वृत्ति-हरदत्ताद्यनुरोधेन । के चित्तु—'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इत्यस्य

---

१ 'अथ भावः' इत्यारभ्य 'स्पष्टमेव' इत्यन्त. क कुण्डलित ख पाठ ।

२ 'अनुमीयमाना' इत्यारभ्य 'शक्यत्वाच्च' इत्यन्त ख पाठ. । क ग नास्ति ।

३ 'न च लोपोऽन्तरङ्ग । अनित्यत्वेन तस्या इहाऽप्रवृत्तेः । इदं सर्वं वृत्ति-हरदत्ताद्यनुरोधेन' इति ख पाठ. ।

'अप्रयुक्ते लक्षणाऽभावस्यैव योग्यता, न तु लक्षणप्रवृत्तेरि'त्यर्थः। आद्य-व्याख्यायाम् 'अप्रयुक्ते' इति वाक्यशेषाऽसङ्गति। प्रयुक्तेऽपि लक्षणा-ऽनतिक्रमसत्त्वात्। 'प्रयुक्ताना हीदमन्वाख्यानमि'त्यभियुक्तोक्तिविरो-धाच्च। किञ्च भाष्यकारस्य लक्ष्यैकचक्षुष्कतया इयमेव व्याख्योचिता। एकस्यैव[2] प्रयोगस्य भाष्यफक्किकाव्याख्यानभेदेन साधुत्वाऽसाधुत्वयो-रनुचितत्वाच्च।

अत एव हल्डयादिसूत्रेऽस्य 'अप्रयुक्ते लक्षणाऽभाव' इत्येव व्याख्या-ऽऽहृता कैयटेन। एव चैनेषामनभिधानादसाधुत्वेन सर्वोऽपि विचारो निष्फल.। अत एव विभाषा आत्व, यद्यमात्वभूतस्य ग्रहण करोति- 'अष्टाभ्य' इति, अन्यथा 'अष्टन'इत्येव ब्रूयादि'त्यादि 'अष्टाभ्य औशि'-त्यादिसूत्रस्थ भाष्यं सङ्गच्छते। कैयटरीत्या[3] गौणेऽप्रवृत्त्यर्थत्वाद्बहुवचन-निर्देशस्य, तदसङ्गति. स्पष्टैव। एव भाष्यात्तेषामप्रयोगे सिद्धे, साहचर्येण गौणे औशप्रवृत्तिकल्पनमपि व्यर्थमेवेति वदन्ति।

किञ्चिदिति। ऋतावुपपदे यजे किन्। धृष्णोतेर्द्वित्वम्, अन्तो-दात्तत्व च। सृजे कर्मणि किन्, अमागमश्च। दिशे कर्मणि। उद स्निहे क्विप्, उदोऽन्तलोप, षत्व च। अञ्चे सुपि किन्। क्रुञ्चेर्निरुप-

---

१ इतोऽग्रे—'अपि च 'यस्य प्रयोगो न स्मर्यते, नापि तन्निषेधस्तद्यथालक्षण-मि'ति व्याख्यानमेव,–'भवत्येवाऽत्राऽऽत्वमि'त्यपि व्याख्यातु शक्यत्वेन न तन्निर्णायकम्। न च पक्षाऽन्तरेषु व्यवस्थितविभाषया आत्वाऽभाव-साधकोपायवत् 'हली'त्यपकर्षे आत्वसाधकोपायाऽभाव। 'हली'त्यस्य 'निष्ठायां सेटी'तिवत्कालावधारणार्थत्वमाश्रित्य, वाक्यभेदेन हलादित्वे जाते आत्वम्, अर्थात् 'यत्र हलादित्व भावि, तत्रे'त्यर्थेन पूर्ववाक्येन सर्वत्रा-ऽऽत्वस्य सुलभत्वात्'–इति ख पाठ'। क ग नास्ति।

२ 'एकस्यैव' इत्यारभ्य 'अनुचितत्वाच्च' इति क ग पाठ। ख. नास्ति।

३ 'कैयटरीत्या' इत्यारभ्य 'व्यर्थमेव' इत्यन्त क ग पाठ। ख. नास्ति।

'क्विनो घ' इत्येव वदेदिति भाष्यकैयटादौ स्पष्टम्। 'नशे वे'त्यत्र घकारस्यैवाऽनुवृत्तावपि न दोष इत्याहु ।

चोः कु । 'स्कोरि'त्यतोऽन्त इति, 'झलो झली'त्यन्तो 'झली'ति चाऽनुवर्त्तते । 'पदस्ये'ति चाऽधिकार' । तदाह—झलीत्यादि । 'क्विन्प्रत्ययस्ये'त्यत्र तु 'झली'ति नाऽस्ति, स्कोर्ग्रहणसामर्थ्येन 'एकाचो बश' इत्यतस्तन्निवृत्तेः । निष्ठाऽऽदेशप्रकरणेन विच्छेदाच्च । अत एव 'स्पृष्टमि'त्यादौ न दोष । एतेनाऽत्रैव 'चोरि'ति वक्तव्य, तत्रैव वा 'क्विन्प्रत्ययस्ये'ति वक्तव्यम् , एव च 'कु'ग्रहणं व्यर्थ'मित्यपास्तम् । न्याय्यत्वादाह—असिद्धत्वादिति । अतद्गुणबहुव्रीह्याश्रयणात्प्राप्ति । सुयुगिति । 'सत्सूद्विषे'ति क्विप् । धातुपाठेति । प्रथमोपस्थितत्वात् , व्याख्यानाच्चेति भाव । युगिति । 'क्विप् चे'ति क्विप् । खनिति । 'खजि गतिवैकल्ये' ।

'क्विन्प्रत्यय' इति बहुव्रीह्याश्रयणात्कुत्व स्यादत आह–इहेति । 'सृजिदृशोरि'तिसूत्रस्थ'रज्जुसृड्भ्यामि'ति भाष्यप्रयोगात् , 'काम्यच्'सूत्रे 'उपयट्काम्यती'ति भाष्यप्रयोगाच्च, षत्वस्य कुत्वाऽपवादत्वाच्चेति भाव' ।

परिमृडिति । नन्वत्र मृजेर्वृद्धिर्दुर्वारा, सो प्रत्ययलक्षणेन परत्वात्[1] । ([2] न च प्रत्ययस्य प्रकृत्याकाङ्क्षायामुपस्थितमृजेरेव सम्बन्धेन, मृज्प्रकृतिकप्रत्यये परत एव वृद्धि , न चाऽय तथेति वाच्यम् । मृज्धातोः क्विपि 'मृडि'त्यादौ दोषस्य दुरुद्धरत्वात्) इति चेन्न । 'धातो. स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमि'ति परिभाषणात्[3] । क्विपमाश्रित्य तु न वृद्धिः । 'क्ङिति चे'ति निषेधादित्याहु । ([4] साहचर्यादिति । 'सहचरिताऽसहचरि-

१ 'परत्वादिति चेन्न । धातो. स्वरूपग्रहणे' इतिरीत्या क ग पाठः ।

२ अय ख पाठ । क ग. नास्ति ।

३ 'परिभाषणान्न दोष.' इति ख. पाठ' ।

४ अय ख. पाठः । क ग नास्ति ।

तयो सहचरितस्यैव ग्रहणमि'ति परिभाषणात्, 'रामलक्ष्मणावि'त्यादौ साहचर्यस्याऽभिधानियामकत्वदर्शनाच्चेति भाव)।

परौ व्रजे । 'क्विब्वचिप्रच्छिश्रिस्रुद्रुप्रुज्वा दीर्घोऽसम्प्रसारण चे'-त्युणादिसूत्रात्क्विप्दीर्घावनुवर्त्तेते । ताभ्यां च व्याख्यानात्पदान्ते इत्यस्या ऽसम्बन्ध, किन्तु षेणैव । (तत्र[2] तत्सम्बन्धस्य 'व्रश्चभ्रस्जे'त्यादौ क्लृप्त-त्वाच्च) इत्याह—क्विबित्यादिना । ([3]केचित्तु 'परौ व्रजेरि'ति भिन्न सूत्रम् । तेन सामान्यत. क्विप्दीर्घौ विधाय, परेण पदान्तविषये षत्वमित्याहु)।

विश्वस्य । 'ढ्लोपे' इत्यतो 'दीर्घ' इत्यनुवर्त्तते । ननु षत्वादीना-मसिद्धत्वेन राट्शब्दपरत्वाऽभाव , 'विश्वाराड्भ्यामि'त्यादौ दीर्घोऽना-पत्तिश्च, 'राटि'ति रूपाऽविवक्षणे तु 'विश्वराजावि'त्यादावपि दीर्घा-ऽऽपत्तिरत आह—पदान्तोपलक्षणार्थमिति । ण्यन्तरट्धातो क्विपि निष्पन्न'राट्'शब्दस्य तु न ग्रहणम् । सुप्रसिद्धत्वेन, व[4]सुशब्दसाहचर्येण चैश्वर्यसम्बन्ध्यर्थप्रतिपादकस्य राजतिनिष्पन्नस्यैव ग्रहणात् । आदित्याश्च, विश्वे च, वसवश्चेति विग्रहे 'आदित्यविश्वत्रसव' इत्यादौ न दीर्घ । 'विश्व'शब्दस्य पूर्वपदत्वाऽभावात् । अत्र चोत्तरपदाऽधिकारेण पूर्वपदस्य [5]आक्षेपात् ।

स्को । 'पदान्ते, झलि च यौ सकार-ककारौ सयोगादी, तयोर्लोप' इति न सूत्राऽर्थ । सयोगादित्वस्य, पदान्तत्वस्य चैकस्मिन्नसम्भवात् ।

१ 'किन्तु षेणैवेत्याह—क्विबित्यादिना' इति क ग पाठ. ।

२ ख. पाठोऽय, क, ग नास्ति ।

३ ख पाठोऽय, क ग नास्ति ।

४ 'वसुशब्दसाहचर्यादैश्वर्यसम्बन्ध्यर्थप्रतिपादकस्य, प्रशस्तवाचकस्य वा राजतेरेव ग्रहणात्' ख पाठ ।

५ 'चाऽऽक्षेपात्' ख पाठ. ।

अतः सयोगविशेषण–'पदान्ते, झलि चे'ति । न चोपसर्जनत्वम् । लुप्तषष्ठीकपृथक्पदत्वादित्याशयेनाऽऽह—पदान्ते, झलि च य. संयोग इत्यादि ।

भृडिति । 'भृज्जती'त्यर्थे क्विप् । यत्त्वत्र 'झल' इति पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते । तेन झल परयोरेव स्कोर्लोप । अत एव 'सयोगान्तस्य लोप' इति सूत्रे–'सयोगाऽन्तलोपे यण प्रतिषेधो वाच्य' । दध्यत्र । 'सयोगाऽऽदिलोपे च' । काक्यर्थमि'त्युत्तर—'न वा, झलो लोपादि'ति वचन प्रत्याख्यातम् । तेनाऽत्रापि स्पष्टमेव झल्ग्रहणसम्बन्ध उक्त इति, नाऽत्र सयोगाऽऽदिलोप' इति । तन्न । 'न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् ? । 'झलोलोपात्' । झलो लोप सयोगान्तलोपो वक्तव्य । 'बहिरङ्गलक्षणत्वाद्वा' । अथवा बहिरङ्गो यणादेश , अन्तरङ्गो लोप' इति तदुत्तरभाष्येण संयोगान्तलोपसूत्रे एव 'झल' इत्यस्य सम्बन्धो, न सयोगाऽऽदिलोपे इत्यर्थस्य स्पष्टमेवोक्तत्वात् । अत एव 'झलो लोपः संयोगान्तलोप' इति 'सयोगान्त'पदोल्लेख, 'अन्तरङ्गो लोप' इत्यत्र तदनुल्लेखश्च सङ्गच्छते । 'झल' इत्यस्य विच्छिन्नत्वाच्च । 'अत्र 'झल' इतिसूत्राज्झलीति वर्त्तते । तच्च तत्र झलादिप्रत्ययपरम् । 'उद स्थास्तम्भोरि'त्यारम्भात् । अर्थाऽधिकाराच्चाऽत्रापि तदर्थकस्यैवाऽनुवृत्ति । 'धि चे'त्यत्रोपसङ्ख्यात'सडी'-

---

१ 'लुप्तषष्ठीक' इति ख नास्ति, क ग पाठ' ।

२ एतदग्रे—'अत्र पदस्येत्यधिकृते एकत्वस्य विवक्षितत्वान्निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वे एव स्कोर्लोप इत्यवधेयम् । तेन 'पृथक् स्थाते'त्यादौ न । पदान्तसयोगाऽऽदिलोपस्य संयोगघटकवर्णद्वयेऽभिन्नपदस्थे एव प्रवृत्तेसत्त्वेन, तत्साहचर्याज्झलिनिमित्तलोपस्याऽपि तत्रैव प्रवृत्ति । तेन 'पय.स्थितिरि'त्यादौ नाऽतिप्रसङ्ग इत्याहु ' इति ख पाठः ।

३ 'अत्र' इत्यारभ्य 'इत्याहु ' इत्यन्तः क ग पाठ ।

त्यस्याऽनुवृत्तिर्वा । तेन 'पृथक्स्थाता' पयःस्थितिरि'त्यादौ नाऽति-प्रसङ्ग इत्याहु ।

सस्य श्चुत्वेनेति । जश्त्वस्याऽसिद्धत्वात्पूर्वं श्चुत्वमित्यर्थः । ऋता-वुपपद इति । अत्रैवेत्यर्थः । निपातनसामर्थ्यादिति भाव । 'चो कुरि'-त्येतत्षत्वेनाऽपवादत्वाद्बाध्यते । तद्ध्वनयन्नाह—किन्नन्तत्वादिति । एतेना-ऽस्याऽसिद्धत्वेन, न्याय्यत्वात् 'चो कुरि'त्येवोपन्यसितु युक्तमि'ति परास्तम् । यद्यपि 'षत्व किन्प्रत्ययस्येत्यस्याऽप्यवाद' इति नपुसके वक्ष्यते, तथाऽपि किन्विधानसामर्थ्याद्वाऽपवादस्याऽपि बाध इति भाव । 'ऋतौ यजति', 'ऋतु यजती'ति वा विग्रह । 'वसन्ताय कपिञ्जला नालभेते'त्यादौ तेषामपि देवतात्वदर्शनात् ।

ऊर्गिति । 'ऊर्ज बलप्राणनयोरि'त्यतश्चुरादिण्यन्तात् 'भ्राजभासे'त्यादिना क्विप् । णिलोप । स च चो कुत्वे न स्थानिवत् । पूर्वत्रा[1]ऽसिद्धत्वात् ।

इह[2] जान्तेषु 'अवया' इति नोदाहृतम् । 'अवे यज' इति ण्विन , तदप-वादस्य पदान्तविषये डसश्च च्छान्दसत्वात् । अय च डस् श्वेतवह्-उक्थशस्-पुरोडाश्–अ[3]वयाजिभ्य एव । 'मन्त्रे श्वते'ति—'अवे यज' इति सूत्रयोरेवोप-सङ्ख्यातत्वात् । तत्र 'मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विनि'त्युपपदानां, धातूनां च पृथक्पा[4]ठे कर्त्तव्ये, समुदायोच्चारणेनाऽलाक्षणिकमपि किञ्चित् निपातनाल्लभ्यते । तत्र श्वेतशब्दे कर्त्तृवाचिन्युपपदे वहे कर्मणि प्रत्यय. ।

---

१ 'पूर्वत्राऽसिद्धत्वात्, पदान्तविधित्वाच्च' इति ख. पाठ । मनोरमाया-मप्येवमेव पाठ ।

२ 'इह जान्तेषु' इत्यारभ्य 'विषय एवाऽत्र नेत्याहु.' इत्यन्त ख. पाठो मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात् क कुण्डलित । ग. नास्ति ।

३ 'अवयजिभ्य एव । तत्रैवोपसङ्ख्यातत्वात्' ख पाठ ।

४ 'श्वेतोक्थपुरस्सु वहिशसिदासिभ्य' इतिरीत्यापृथक् पाठे इत्यर्थ ।

सूत्रेऽकार उच्चारणार्थः । 'दाशृ दाने' इत्यस्मात्पुर पूर्वकात्प्रत्यय कर्मणि, दाश आदेर्डत्वं च । उक्थे कर्मणि, करणे वोपपदे शसे प्रत्ययो, नलोपश्च।

अस्य नलोपेऽपि न वृद्धिः। 'उक्थशस्शब्दस्य सामान्येन रु सिद्धो, न तस्य निपातन क्रियते' इति भाष्येण तत्र ह्रस्वस्याऽपि निपातनेन, तत्सामर्थ्यात्तद्प्रवृत्ते । केचित्तु शासेः प्रत्यय, उपधाया ह्रस्व[2], तत्सामर्थ्याद्वृद्ध्यभाव इत्याहु । अत्र च माऽस्तु डस् । दीर्घस्य विचैव सिद्धे । आपाद्यरूपन्तु वेदे नाऽस्त्येव । विच्ण्विनोः स्वरे तु न विशेष, एकाऽच्त्वात् । यदि ण्विनन्तस्य समासस्याऽऽद्युदात्तत्वमिष्ट, ण्विनो नित्त्वसामर्थ्यात्, विशिष्टस्य प्रकृतित्वेन निर्देशाच्चेत्युच्यते, तर्हि वृषाऽऽदित्वाद्विजन्तस्याऽपि समासस्याऽऽद्युदात्तत्वं कल्पम् । अत्र पाठस्तु 'उक्थशोभ्यामि'त्याद्यर्थं[3] ।

यत्तु 'डस्न विधेय', 'अवया' 'श्वेतवा' 'पुरोडाश्चे'ति प[4]दान्तविषये रुत्वे रूपसिद्धेरि'ति । तन्न । ण्विप्रत्ययनिमित्तवृद्धौ, अत परत्वाऽभावेनोत्वाऽनापत्तौ, 'श्वेतवोभ्यामि'त्याद्यसिद्ध्यापत्ते । यत्तु 'पदान्तविषये वाऽसरूपन्यायेन ण्विन्प्रत्ययोऽप्यस्ति। निपातन चेदमुभयो.। इदमेवाऽभिसन्धाय 'अवया' इति प्रतीकमुपादाय 'ण्विन्नि'ति प्राचा व्याख्यातम् ।

---

१ 'नलोपश्च । वृद्धिः-'उक्थशासावि'त्यादि । पदान्ते तु डस् । *उक्थशस्शब्दस्ये'ति भाष्ये 'तत्प्रकृतिकस्येत्यर्थ' इति बहव.। केचित्तु शासेः प्रत्ययः। अस्याऽपि डस् आवश्यक 'उक्थशा' इत्यत्र दीर्घाऽर्थ.। 'उक्थशस्शब्दस्ये'ति भाष्य यथाश्रुतमेव। माऽस्तु वा डस्। दीर्घस्य विचैव सिद्धे' इति ख पाठ ।

२ 'उपधाया ह्रस्व. । तत्सामर्थ्यात् ण्विन्यपि वृद्ध्यभाव ' इति ख. पाठः ।

३ 'उक्थशोभ्यामित्याद्यर्थं इत्याहु । ध्वनित चेद मत मनोरमायाम् । परन्त्विद मत गुरुत्वाच्चिन्त्यम्' इति ख पाठ ।

४ 'पदान्तविषये तु' ख पाठ ।

अत एव रुप्रकरणे 'अवया' इत्यस्य पाठश्चरितार्थः। अन्यथा डसन्ते 'ससजुषो रुरि'ति रुत्वे सिद्धे, दीर्घमात्रस्य निपातनात्तत्प्रकरणे एव कृतं स्यादिति। तन्न।[1] 'डस्[2] वक्तव्य। किं प्रयोजनम्। वर्थं निपातनम्–'अवया श्वेतवा' इति, तन्न वक्तव्यम्। अवश्य तद्वक्तव्य, डसारम्भेऽपि सबुद्धौ दीर्घोऽर्थम्। तर्हि डस् न वक्तव्य। डसपि वक्तव्य., उक्थशोभ्यामित्यर्थमि'ति भाष्यविरोधात्। अन्यथा ण्विन्पक्षे रुत्वार्थमपि तस्यावश्यकत्वेन भाष्यविरोध स्पष्ट एव। तस्मादत्र वार्त्तिकनये वाऽसरूपाऽप्रवृत्तिर्व्यवस्थित-विभाषयाऽङ्गी कार्या। रुप्रकरणे सूत्रन्तु सूत्रकृता डसोऽकरणात्, ण्विनन्ते रुत्वमात्रस्यैव तदिष्टत्वादिति बोध्यम्। 'श्वेतवोभ्यामि'ति प्रयोगन्तु सूत्रकृत् न जानात्येवेति स्पष्ट भाष्यविदाम्।

अन्ये तु ण्विन आदेशो डस्,'श्वेतवहादीनां डस्पदस्ये'ति वार्त्तिकात्। 'एतत्सम्बन्धिन' प्रत्ययस्य ण्विना डस्, तदन्ते पदत्वस्य भावित्वे' इति तदर्थ[3]। अत एव वृत्तिकृता ण्विन प्रक्रम्य 'श्वेतवा' इत्युदाहृतम्। एवञ्च

---

१ 'तत्प्रकरणे एव कृत स्यादिति। तन्न। 'ससजुषो रुरि'ति सूत्रात्सस्याऽनुवर्त्तनेन, सान्त एव तत्प्रवृत्ते। अत एव ज्ञापकात्सान्तत्वम्। एव च डस् उक्तसूत्राऽर्थसिद्ध एव। एवं च सकारस्थानिकरेफान्तत्वमनूद्य दीर्घत्वमात्रमनेन विधीयते। तच्च दीर्घत्वं प्रतिप्रसवविधिलाघवाऽनुरोधात्सम्बुद्धावेव। न च यत्र दीर्घत्वं तत्रैव सान्तत्वं कल्प्येतेति वाच्यम्। बहुलक्ष्यसस्काराऽनुरोधेन, वार्त्तिकाऽनुरोधेन च पदान्तविषयत्वस्यैव कल्पनात्। उपस्थितपदान्तत्वस्याऽपि त्यागे मानाऽभावात्। एतदर्थमेवाऽत्र प्रकरणे पाठ। सन्नियोगशिष्टन्यायस्य तु नाऽय विषय'। एवं च मन्त्रे पदान्तविषये ण्विनोऽनभिधान बोध्यम्'—इति ख 'पाठ।

२ 'डस् वक्तव्य' इत्यारभ्य 'भाष्यविदाम्' इत्यन्त क ग पाठ।

३ 'श्वेतवा इत्युदाहृतमित्याहु। ध्वनितं चेद मन्त्रे श्वेतेतिसूत्रे भाष्ये इत्याहु' ख. पाठ।

वाऽसरूपस्य विषय एवाऽत्र नेत्याहु'।

'त्यदादीनामि'त्यतोऽनुवर्त्तनादाह–त्यदादीति। तेन 'आतप' इत्यादौ न। तदो किम् ?। यः। ननु 'तोरि'त्येव वाच्यम्। न च 'अनेषे'त्यादौ नस्य प्रसङ्ग। नुट पदद्वयाऽऽश्रितत्वेन बहिरङ्गस्याऽसिद्धत्वादिति चेन्न। प्रकृतिप्रत्ययसापेक्षत्वेन सत्वस्याऽपि बहिरङ्गत्वात्। वस्तुत उत्तरपदाऽधिकारस्थकार्यस्य बहिरङ्गत्वेऽप्यसिद्धत्वं न। अत एवाऽऽत्मान श्रियं मन्यते तत्कुल 'श्रिमन्यमि'त्यादौ मन्यते' खशि, 'इच एकाचोऽम् प्रत्ययवच्चे'ति पूर्वपदस्याऽमि, तस्य 'स्वमोरि'ति लुक् सिद्ध्यति। न च श्रीशब्दस्य नपुसकत्वाऽभाव। प्रष्ठादीनां पुंयोगात्स्त्रियामिव, श्रीशब्दस्याऽपि परित्यक्तस्वलिङ्गस्य कुले वृत्ते। अत एव 'ह्रस्वो नपुसके' इति ह्रस्व। स्पष्टं चेदम् 'इच एकाच' इति सूत्रे भाष्ये।

'अनन्त्ययोरि'ति शक्यमकर्त्तुम्। कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणाऽत्वस्य

---

१ इतोऽग्रे–'नन्वनन्त्ययोरिति किमर्थम् ?। तद् स् इत्यत्राऽत्व बाधित्वा परत्वादुभयोरपि सत्वे, सोर्हल्ङ्यादिलोपे, रुत्वे च 'स' इत्यादिसिद्धे। न च 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घाऽऽपत्ति। असो लाक्षणिकत्वेनाऽप्राप्तेरिति चेन्न। स्त्रिया 'से' त्यसिद्ध्यापत्तेः। 'हे स' इत्यस्याऽसिद्ध्यापत्तेश्च। सकृद्गतिन्यायेन पुनरत्वस्य दुर्लभत्वात्। 'वस्तुत पुन प्रसङ्गविज्ञानपक्षे त्यदाद्यत्वसम्भवः। किञ्च नित्यत्वादपि त्यदाद्यत्वसम्भव'। किञ्च ('सकृद्गतावि'तिपक्षेऽपि) 'तदोरि'त्यनन्तरम् 'अदस.' इति योगं विभज्य 'अदस एव दस्य सत्व, नाऽन्यस्ये'ति व्याख्यानेनाऽदोष। न च द्वीयतेः क्विपि 'स्व' इत्यत्र न स्यात्। गौणेऽत्वसत्वयोरभावेन 'द्वौरि'त्यस्यैव न्याय्यत्वात्। तादृशप्रयोगाऽभावाच्च।

अपि च तकारस्याऽन्त्यस्याऽभावात्तत्साहचर्येण दकारस्याऽप्यनन्त्यस्यैव [1]ग्रहणसिद्धेरिति दिक्' इति क कुण्डलित, ख पाठ'।

---

1 'ग्रहणे सिद्धेऽनन्त्ययोरिति चिन्त्यप्रयोजनम्' इति ख पाठ।

नित्यतया पूर्वं प्रवृत्तावन्त्ययोस्तयोरभावात्। शब्दाऽन्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं मत्वा तु भाष्ये प्रकाराऽन्तरेण प्रत्याख्यातम्।

वस्तुतोऽनन्त्ययोरिति व्यर्थम्। पुन.प्रसङ्गविज्ञानपक्षे त्यदाद्यत्वसम्भवात्। सौ किम्?। तौ।

अत्वसत्त्वे नेति। गणकार्यत्वादिति भाव ।

ङे प्रथम। 'युष्मदस्मद्भ्या ङसोऽशि'त्यतो 'युष्मदस्मद्भ्यामि'ति वर्त्तते। 'प्रथमा'शब्दाद्यथा द्वयोर्ग्रहण, तथा 'प्रथमयो पूर्वसवर्ण' इत्यत्रोपपादितम्। 'ङे' इति पृथक् पद लुप्तषष्ठीकम्। यद्वा 'प्रथमा'शब्द. प्रथमाद्वितीययो समुदाये गौण। तस्य चैकत्वान्ङेशब्देन समासे द्विवचनम्। प्रथमयोर्वचनयोस्तु न ग्रहणम्। व्याख्यानात्। 'ङेसुटोरि'ति सुवचम्।

त्वाऽहौ सौ। यद्यपि युष्मदस्त्वादेश 'त्वमावेकवचने' इत्येव सिद्धस्तथापि 'युष्मानतिक्रान्तोऽतित्वमि'त्यादिसिद्ध्यर्थमत्र विधानम्। युष्मद् एकाऽर्थवाचित्वाऽभावेन तत्र तस्याऽप्राप्ते। 'युष्मदस्मदोरनादेशे' इत्यतो 'युष्मदस्मदोरि'त्यनुवर्त्तते। तदाह—युष्मदस्मदोरिति।

आत्व-यत्वयो. प्रागुक्तत्वेन तद्विषयाऽतिरिक्तविभक्तिरिह 'शेष'-पदार्थस्तदाह–आत्वयत्वेत्यादि। स्पष्ट चेद 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽशि'त्यत्र भाष्ये, प्रकृतसूत्रे भाष्ये च। अत एव 'साम आकमि'ति सूत्रे ससुट्कनिर्देश· सङ्गच्छते। शेषस्येति व्याख्याने तदसङ्गति. स्पष्टैव। अत्र[2] पक्षे शेषग्रहण स्पष्टार्थमेव। अन्त्यस्येति। 'अलोऽन्त्य'परिभाषयेति भावः।

अतो गुण इति। तत्राऽन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते, लोप इति क्रमो बोध्य.। 'वार्णादाङ्गमि'ति त्वेकस्थानिकविषयमि'त्युक्तम्। ननु त्वाऽहयोरकारस्योच्चारणाऽर्थत्वादस्योपन्यासो व्यर्थ। अत एव—

1 'यद्वा' इत्यारभ्य 'सुवचम्' इत्यन्तः ख पाठ· क कुण्डलितः। मनोरमास्थत्वात्।

अत्र पक्षे शेषग्रहण स्पष्टार्थमेव' इति क ग. पाठः। ख नास्ति।

'टिलोपष्टाबभावार्थं शेषे लोप इति स्मृतः।
लुप्तशिष्टे हि तस्याऽऽहु कार्यसिद्धि मनीषिण '॥

—इति 'त्यदादीनाम' इति सूत्रस्थ भाष्य, 'लुप्ते य शिष्टस्तस्मिन् कार्यस्य = टाबभावस्य सिद्धि[1], तस्य = 'शेषे' इत्यस्य, फलमाहुरि'त्यर्थकं, 'तवममादिषु चाऽऽदेशेष्वकार उच्चारणाऽर्थो, हलन्ता एवाऽऽदेशा इति न क्वचिदाप्प्रसङ्ग' इति कैयटश्च सङ्गच्छते। अन्यथा वार्णादाङ्गपरिभाषया पररूपात्पूर्वमेव टिलोपे, टाबभावस्योपपादयितुमशक्यत्वेन, भाष्याऽसङ्गति. स्पष्टैव। अकारस्य कार्यद्वयेऽपि स्थानित्वात्[2]। णिजन्तात्क्विपि 'युष्म्' 'अस्म्' इति प्रातिपदिकयोस्त्वाहाद्यादेशविषयेऽन्त्यलोपपक्षाऽनङ्गीकारान्न दोष। तेन[3] तत्र 'तम्' 'त' इत्याद्यापत्ति', 'त्व' 'तवे'-त्याद्यसिद्धिरिति न वाच्यम्। अन्त्यलोप-टिलोपयोर्लक्ष्याऽनुरोधेन व्यवस्थायास्तवावश्यकत्वादिति चेन्न। अहादेशाऽकारेणैवोच्चारणे सहायसम्पादनसिद्धौ, 'त्वाहौ सावि ति गुरुनिर्देशवैयर्थ्याऽऽपत्तेः 'अकारान्ता आदेशा' इति वृत्त्याद्यनुसारेण तथोक्ते[4]।

त्वमहमिति। न च गौणे बहुवचनान्ताऽदिविग्रहेऽस्य चारितार्थ्यादत्र परत्वात्त्वमाभ्यां भाव्यमिति वाच्यम्। 'त्वमावपि प्रबाधन्ते पूर्वविप्रतिषेधत' इत्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्।

अन्तरङ्गत्वादिति। लिङ्गसङ्ख्याकारकसापेक्षविभक्तिनिमित्तकपूर्वरूपाऽपेक्षया टाप स्त्रीत्वमात्राऽपेक्षत्वेनाऽन्तरङ्गत्वादिति भाव। अलिङ्गे इति। तथा च स्त्रियामनयोरवर्त्तनान्न टाबिति भाव। इद च मतं 'साम

---

1 'सिद्धि' इति पाठान्तरम्।

2 'स्थानिवत्त्वादिति' इति क ग पाठः। ख इति नास्ति। 'अकारस्य कार्यद्वयेऽपि स्थानित्वेन समानस्थानिकत्वात्' इति लघुशेखरे पाठ।

3 'तेन' इत्यारभ्य 'तवावश्यकत्वात्' इत्यन्त' क. ग पाठः।

4 'इति। तत्र' ख पाठ।

आकमि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । (यद्वा विशेष्यवाचकपदान्तरसमभिव्याहार विना लिङ्गाऽबोधकत्वमलिङ्गत्वम् । एव चेदृशे विषये टापोऽपि बहिरङ्गत्वेन परत्वादमि-पूर्वत्वमेवेति भाव)। यद्वेति। अय पक्ष. 'त्यदादीनाम' इति, 'साम आकमि'ति च सूत्रे भाष्ये स्पष्ट । अधिकरणत्वविवक्षयेति । अत एव 'शेष'ग्रहण चरिताऽर्थम् । अन्यथा आत्वयत्वाभ्या विशेषविहिताभ्या स्वविषये बाधसम्भवेन तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव ।

मपर्यन्ताच्छेषस्येति । इद चोपलक्षणम् । तेन 'त्वमि'त्यादौ लोपप्रवृत्तिवेलाया मपर्यन्ताच्छेषत्वाऽभावेऽपि न क्षति । अत्रेद बोध्यम्—ससुट्कनिर्देश शेषग्रहणाभ्यामस्य सूत्रस्याऽऽवृत्त्याऽर्थद्वयपरत्वम् । तच्च लक्ष्याऽनुरोधाद्व्यवस्थितम् । एतेन 'भ्यमि टिलोपपक्षे युष्मभ्यमिति स्यादि'ति परास्तम् । ध्वनित चेदं 'भ्यसोभ्यमि'ति सूत्रे 'यदि तावद्भ्यमादेश , शेषे लोपोऽन्त्यलोप' इति, एत्व प्राप्नोति । अथाऽभ्यमादेश , शेषे लोपष्टिलोप इति, उदात्तनिवृत्तिस्वर प्राप्नोति । यथेच्छसि तथाऽस्त्वि'तिवदता भाष्यकारेण । अन्यथा भ्यमादेशे टिलोपमादाय फलभेदाऽनुपन्यासे बीजाऽनापत्ते । अत्र 'यथेच्छसि तथाऽस्त्वि'ति प्रौढोक्त्या तद्भाष्यस्य भगवतैव प्रौढिवादत्वं बोधितम् । 'त्व यथेच्छसि तथैवाऽस्तु, तत्र दोषोद्धारस्य मया सुकरत्वमि'त्येव तात्पर्यम् । सूत्रतात्पर्यन्तु अभ्यमेव तत्र, अत्राऽन्त्यलोप एव । ('शेष'[3]ग्रहणन्तु स्पष्टार्थमेव) इति युष्मदस्मदोरनादेशे' 'शेषे लोप' इति सूत्रभाष्योक्तमेवेति तत्त्वम् । ण्यन्तात्[4]क्विपि'युष्म्' इत्यादौ वक्ष्यमाणाऽन्येतुमतरीत्या त्वाहाद्यादेशाऽभाव[5] इति च तत्त्वम् ।

---

१ अय क. कुण्डलित. ख. पाठः ।

२ 'अय च पक्षः' ख पाठ. ।

३ 'शेषग्रहणन्तु स्पष्टार्थमेव' इति ख पाठ. । क. ग. नास्ति ।

४ 'ण्यन्तात् क्विपि तु' ख. पाठः ।

५ 'त्वाऽहाद्यादेशाऽभाव एवेति च तत्त्वम्' ख. पाठ. ।

अतो गुणे कृत इति। वार्णादाङ्गपरिभाषा, अकृतव्यूहपरिभाषा[1] चाऽनित्यत्वान्न प्रवर्त्तत इति बोध्यम्। यत्तु 'शेषग्रहणसामर्थ्यात्तयोरप्रवृत्ति[2]-रि'ति। तन्न। 'युष्मभ्यम्''युष्मत्''युष्माकमि'त्यादौ टाप्निवृत्त्या चारितार्थ्यात्। [3]अन्ये तु अस्य विभक्तिनिमित्तकत्वादन्त्यलोपेऽपि सन्निपातपरिभाषया टाप् न। अत एव 'बुद्धावि'त्यत्रोक्तपरिभाषया टाप् नेति 'कृन्मेजन्त'सूत्रे भाष्यकृत। एवं च 'शेषस्य लोप' इत्यर्थे फलाऽभावः। शेषग्रहणन्तु भाष्ये प्रत्याख्यातमेव। 'त्यदादीनाम' इतिसूत्रस्थभाष्यं प्रौढ्यैव, 'आहुरि'त्युक्त्या बोधिताऽरुचिकं चेत्याहु।

आङ्गत्वात्तदन्तविधिं मत्वाऽऽह–परमत्वमिति। गौणेऽप्रवृत्तौ बीजाऽभावादाह—अतित्वमिति।

युवावौ। 'द्विवचन'शब्दोऽत्र यौगिको, व्याख्यानात्। 'द्वयोर्वचन बोधन, तत्र समर्थयोर्युष्मदस्मदोरि'ति वाच्योऽर्थ इत्याशयेनाऽऽह—द्वयोरुक्ताविति। एतत्फलन्तु गौणोदाहरणेषु मूल एव स्फुटम्।

नन्वेवमपि 'द्विवचने' इति युष्मदस्मदोरिवाऽङ्गाऽधिकारात्तदन्तस्याऽपि विशेषणं स्यात्, एवं च गौणे समासे दोष एवेति चेन्न। भाष्याऽऽदिप्रामाण्येनाऽस्य गृह्यमाणविशेषणताया एवाऽङ्गीकारेणाऽदोषात्। तत्र 'द्वि'शब्देन प्रत्यासत्त्या[4] सूत्रगृह्यमाणयुष्मदाद्युपस्थितसम्बोध्योच्चारयित्रोरेव ग्रहणम्। अत एवाऽऽख्येयबहुत्वे ण्यन्तात्क्विपि, कर्तृ-द्वित्वविवक्षायां 'शिष्यमाणं लुप्यमानाऽर्थाऽभिधायी'ति न्यायेन युष्मदस्मदोर्द्वित्वसङ्ख्यायुक्तधर्मिवाचित्वेऽपि नाऽऽदेशा इत्याहु। कैयटस्तु

---

१ 'अकृतव्यूहपरिभाषा' इति ख पाठ। क. ग नास्ति।

२ 'तदप्रवृत्ति' इति क. ग पाठ।

३ 'अन्ये तु अस्याऽङ्गाधिकारस्थत्वाद्विभक्तिनिमित्तकत्वाच्चाऽन्त्यलोपेऽपि' ख पाठ।

४ 'प्रत्यासन्नगृह्यमाण' ग पाठ।

स्थानिवद्भावेनाऽनयोरपि गृह्यमाणरूपतयाऽऽख्यानकर्त्तृद्वित्वविशिष्टाऽर्थयोरप्यादेशानिच्छति ।

मपर्यन्तस्य किमिति । अधिकारसूत्रं किमर्थमित्यर्थः । **युवकामिति ।** ननु समुदायाऽऽदेशत्वेऽपि 'ओकार-सकार-भकारादौ सुपि सर्वनामम्नष्टे प्रागकच्, अन्यत्र तु सुबन्तस्य टे प्रागि'ति व्यवस्थाया युष्मदस्मद्विषये 'त्वयके'त्यादिसिद्धये वक्ष्यमाणत्वादत्र न दोष । अन्तरङ्गत्वाद्युवामित्येतत्सिद्ध्युत्तर चाऽकजित्यत आह—त्व्येति । नन्वत्राऽपि 'अच्ये' इति न्यासेन एकाराऽऽदेशेऽयादेशे च सिद्धेराह—युवकाभ्यामिति । नन्वेवमपि 'मान्तस्ये'त्येवोच्यताम्, किं 'परि'ग्रहणेन, अन्तशब्दश्चाऽवयववाचीति चेन्न । एव सति युष्मयत्यादे क्विपि, यत्र युष्मदस्मदोर्मान्तत्व, तत्रैव स्यात्, सामानाधिकरण्येनाऽन्वयस्योचितत्वात्, न तु दान्ते इति 'परि'ग्रहणम् । सति तु तस्मिन् तत्सामर्थ्यात् 'युष्मदस्मदोरवयवौ यौ मपर्यन्तौ' इति व्याख्यानात्सर्वत्रैव सिद्धम् । युष्म यत्यादे क्विप्यपि व्यपदेशिवद्भावेन तदवयवत्वं बोध्यम् । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति तु प्रत्ययविधिविषयमिति 'असमासे निष्कादिभ्य'इत्यादिसूत्रस्थाऽऽकरग्रन्थे स्पष्टम् । स्पष्ट चेदमत्रैव भाष्ये । एव च सर्वत्रैव मान्तेऽमान्ते चाऽऽदेशप्रवृत्तिः । (अत एव त्वाहादावकारोच्चारण चरिताऽर्थम्) । 'अभिव्यक्तपदार्था ये' इति न्यायस्तु पदकार्यविषय एवे'ति निरूपितम् । अत्र चेदमपि भाष्य मानमिति केचित् ।

अन्ये तु 'परि'ग्रहण यत्र मान्ताऽपेक्षया परिशिष्टमस्ति, तत्रैवाऽऽदेशाऽर्थम् । 'कटिपर्यन्त वस्त्रमि'त्युक्ते 'अग्र किञ्चिदस्ती'ति नियमेन प्रतीतेः । एव च युष्मयत्यादे क्विपि सुपि नैत्राऽऽदेशा । अत एव भाष्ये'अवधि-

---

१ 'अन्तरङ्गत्वाद्युवामित्येतत्सिद्ध्युत्तर चाऽकच्' इति क ग पाठ । ख नास्ति ।

२ अथ कुण्डलित ख ग पाठ, क. नास्ति ।

द्योतनाऽर्थं परिग्रहणं कर्त्तव्यम्। 'मान्तस्ये'त्युच्यमाने, यत्रैव मान्ते युष्मदस्मदी, तत्रैवाऽऽदेशा स्युः। क च मान्ते ?। युष्मयतेरस्मयतेश्चाऽप्रत्यये' इत्युक्तम्। 'तत्रैवे'त्यस्याऽनिष्ट एवेत्यर्थः। 'अवधिद्योतनाऽर्थमि'त्यस्याऽन्तशब्दस्याऽवधिवाचकताया द्योतनाऽर्थमित्यर्थ। 'पर्यन्त'शब्दस्य लोके तथैव प्रयोगात्। अग्रे किञ्चित्सत्त्वे देशकालयोरवधित्वव्यवहारो लोके। 'परि'ग्रहणाऽभावे तु 'यत. पूर्वोऽस्ति, परश्च नास्ति सोऽन्त्य' इतिभाष्योक्तेर्मान्तपदस्य मुख्याऽर्थत्वलाभायाऽत्रैव[1] स्यात्। 'कौ लुप्तमि'त्यस्य प्रवृत्तिश्च[2] स्यादिति तदाशय। अत एव भाष्ये प्रयोगदर्शन[3] न कृतम्।

किञ्च पूर्वव्याख्याने 'परि'ग्रहणेन मणिमन्त्राऽऽदिन्यायेन सामानाधिकरण्याऽन्वयबाध, मम त्वसम्भवात्तद्बाध, इतीदमेव युक्तम्। (अत[4] एव 'अङ्गुष्ठमारभ्य मस्तकाऽन्तं कुष्ठ' इत्येव प्रयोगो, न तु 'मस्तकपर्यन्तमि'ति)। 'मपर्यन्तस्ये'ति च तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। 'त्वाहौ सावि'त्यत्राऽकारोच्चारणम्[5] 'श्वेतवहोक्थशासि'तिवन्नाऽर्थेसाधकमित्याहुः। इद चाऽत्रैव कैयटे स्पष्टम्।

अङ्गकार्ये इति। अङ्गाऽधिकारस्थे कार्ये इत्यर्थः। एतेनाऽङ्गवृत्ते[6] पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्ये'ति परिभाषाऽर्थत उपनिबद्धा। अङ्गे=अङ्गाऽधिकारे, वृत्त=वर्त्तनं यस्य तदङ्गवृत्तं–शास्त्र, तस्मिन्कृते सति, पुनरन्यस्मिन्नङ्गवृत्ते प्राप्तेऽविधि रि'ति तदर्थं।

---

१ 'अत्रैव स्यात्' इति क ग. पाठ.। ख नास्ति।

२ चकार ख नास्ति।

३ 'प्रयोगप्रदर्शनम्' ग. पाठ।

४ अय पाठ क. ग नास्ति।

५ 'अकारोच्चारणन्तु' ख पाठ.।

६ 'एतेन' इत्यारभ्य 'तदर्थः' इत्यन्त ख. पाठ। क कुण्डलितः, मनोरमाया स्थितत्वात्।

अत्र च ज्ञापक 'ज्यादादीयस' इति। तत्र हि 'बहोर्लोप' इत्यतो लोपाऽनुवृत्त्या ईकारलोपेऽकृत्सार्वेति दीर्घे च 'ज्यायानि'त्यस्य सिद्धावाद्विधान व्यर्थं सदस्या ज्ञापकमिति स्पष्ट भाष्ये।

अन्ये त्वत्र ज्ञापक 'ज्ञाजनोर्जे'ति दीर्घनिर्देश। अन्यथा 'जायते' 'जानाती'त्यादौ जाऽऽदेशे 'अतो दीर्घो यञी'ति दीर्घेण सिद्धे, किन्तेन ?। नन्वनेन दीर्घे 'पचामि भो' इतिवत् 'अजानाम् भो' इत्यादौ 'अनन्त्यस्याऽपि प्रश्नाऽऽख्यानयोरि'ति प्लुतो न स्यात्। 'अत आदि'त्येव सिद्धे तत्रत्यदीर्घग्रहणस्य प्लुतनिवर्त्तकताया उक्तत्वात्। न चा'ऽनन्त्यस्य पदस्य टेरि'ति तदर्थात्कथ 'पचामी'त्यादौ तत्प्राप्ति, किमर्थं वा दीर्घग्रहणेन तन्निराकरणमिति वाच्यम्। दीर्घग्रहणसामर्थ्यादन्त्यविषये एव तत्सम्बन्धात्। वाक्य-ट्यो क्लृप्तसम्बन्धत्यागे मानाऽभावात्। तेन 'वाक्यस्याऽनन्त्यस्य पदस्य प्लुतः स्यात्, अन्त्यस्य च पदस्य टेरि'त्यर्थः। न च आदिति तपरकरणेनैव प्लुतव्यावृत्ति शक्या कर्त्तुमिति दीर्घग्रहण व्यर्थमेवेति वाच्यम्। प्लुतस्याऽसिद्धतया तद्व्यावृत्तेस्तपरकरणेन कर्त्तुमशक्यत्वात्। अत एव 'गीः' 'पूरि'त्यादौ दीर्घः। अन्यथा तस्याऽपीदुदिति तपरत्वसामर्थ्यादप्रवृत्त्याऽऽपत्ति। दीर्घग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादसिद्धत्वस्याऽपि बाध। आकाराऽन्तरप्रश्लेषेण वारणन्तु क्लिष्टम्। तत्र तात्पर्यग्राहकाऽभावाच्च। अस्तु वा तदुपायाऽन्तर, तथाऽपि यथान्यासे न कश्चिद्दोष इति चेन्न। उक्तज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात्, प्लुतस्य वैकल्पिकत्वाच्चेदृशे विषये प्लुताऽप्रवृत्ते॰ कल्पनात्। दीघर्ग्रहणं 'हलि लोप'

---

१ 'ज्यादादीयस इति' इत्यारभ्य 'स्पष्ट भाष्ये' इत्यन्त क ग पाठ। अय पाठो मनोरमाया, लघुशब्दरत्ने च दृश्यते।

२ 'अन्ये तु' इत्यारभ्य 'लादेशशितोऽग्रहणाच्च' इत्यन्त ख. पाठ। क. कुण्डलितः। मनोरमालघुशब्दरत्नस्थत्वात्।

३ 'एतज्ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्यात्तत्रत्यदीर्घग्रहणम्' ख. पाठः।

इति सूत्रे 'हल्य' इति वक्तव्ये लोपग्रहणवत्सत्त्वेन नाऽर्थसाधकम्[1]।

न[2] च जौहोत्यादिकजनधातो[3] शतरि दीर्घनिर्देशश्चरिताऽर्थः। यदि तु दीर्घादेशे 'श्नाभ्यस्तयोरि'ति लोपप्राप्त्या, ह्रस्वादेशे 'अतो गुणे' इत्यस्य च प्राप्त्या च 'जजदि'ति रूपे न विशेषस्तर्हि 'अनित्य जादौ लसार्वधातुके परेऽभ्यस्तानामादिरुदात्त' इत्यर्थका'ऽभ्यस्तानामादिरि'त्यस्य दीर्घपक्षे प्राप्त्या, ह्रस्वादेशेऽतो गुणे चोभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहेणाऽप्राप्त्या च विशेषादिति वाच्यम्। श्नासाहचर्येण श्रूयमाणविकरणस्यैव ग्रहणात्। पूर्वोत्तरसाहचर्येण लादेशशितोऽग्रहणाच्च।

इयं च परिभाषाऽनित्या, 'द्वयोरेकस्ये'त्यादि निर्देशात्। अन्यथा त्यदाद्यत्वे एत्व न स्यात्। (एतन्मूलकमेव क्वचित्'निष्ठितस्ये'ति पठ्यते)।

(नन्वङ्ग[4]सम्बन्धिन्येव कार्ये सा परिभाषा, न प्रत्ययसम्बन्धिनि, अत एव ससुट्कनिर्देशश्चरितार्थोऽत आह—) मकारान्तरमिति। 'शसो ने'त्यनेन संहितया पाठे' इति शेषः[5]। अत एव टिलोपाऽन्त्यलोपपक्षयो फलैक्यम्। इदमुपलक्षणं[6],-'जस शी'त्यत्र 'जस स्' इति सकारं प्रश्लिष्य 'सान्तस्य जस' इति व्याख्यानात्, 'अतोऽमि'ति सूत्रादम्ग्रहणमनुवर्त्त्य 'अम् अमे वे'ति व्याख्यानाद्वेत्यपि बोध्यम्।

त्वमा। अत्राऽपि 'विभक्तावि'ति सम्बध्यते। अन्यथा 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति व्यर्थं स्यात्। तत्फलन्तु 'त्व सुन्दर. पुत्रो यस्य युष्मत्सुन्दर-

---

१ 'नाऽर्थसाधकमित्यन्ये' ख पाठ ।

२ 'न च' इत्यारभ्य 'अग्रहणाच्च' इत्यन्त क. पाठ. । ख. नास्ति ।

३ अय ख पाठः । क ग नास्ति ।

४ 'ननु' इत्यारभ्य 'अत आह' इत्यन्त ख पाठ । क कुण्डलितः ।

५ इतोग्रे—'तत्र हि जातिपक्षाऽऽश्रयणेन द्वयोरपि मयोरेक एवाऽनुस्वारः' इति ख पाठ । क ग नास्ति ।

६ 'इदम्' इत्यारभ्य 'बोध्यम्' इत्यन्त क. कुण्डलितः ख. पाठ. ।

पुत्र'इति त्रिपदबहुव्रीहौ नाऽऽदेशा इति । अत्राऽप्येकवचनशब्दो यौगिको, व्याख्यानात् । तदाह—एकस्येति ।

अविभक्तिकमिति । तथा च 'ङे प्रथमयोरि'तिप्राप्तस्याऽमः प्रतिषेधोऽयमि'ति भाष्ये शङ्कितम् । न च तथैवाऽस्तु । स्त्रीनपुंसकयोर्नत्वाऽप्राप्ते । अलिङ्गत्वे सर्वत्रैवाऽप्राप्तेश्च ।

योऽचि । 'अनादेशे' इति किम् ? । त्वत् मत् । 'पञ्चम्या अदि'त्यदादेशः । आत्वविधायके च भ्यम् व्यावर्त्यः । वस्तुत 'उत्तराऽर्थमेव तदि'ति भाष्ये स्पष्टम् । 'हलादावि'ति परिशेषलब्धम् । यदि तत्र 'हली'त्यनुवर्त्तते, तदा 'योऽची'त्यज्ग्रहणं माऽस्त्वित्याहु. । ([1]तुभ्यमिति । अन्त्यलोपपक्षे ङे स्मै न, आङ्गत्वान्मकारप्रश्लेषाद्वा । अत एव गौणे यादेशो न) ।

भ्यम्, अभ्यम्वेति । भाष्याऽऽदिप्रामाण्यादादेशद्वये सूत्रकृतस्तात्पर्यमित्यभिमान.[2] । अन्त्यलोपत्व एवेति । 'भ्यसोऽभ्यमि'ति सूत्रभाष्येऽभ्यम्पक्ष एवोदात्तनिवृत्तिस्वरशङ्काया कृतत्वादिति भाव । एत्वं नेति । दीर्घत्वन्तु एत्वेनैव बाधितमिति भाव । तथा तस्याऽपि निवृत्तेश्च ।

पक्षद्वयेऽपीति । वस्तुतो'ऽभ्यमि'त्येवाऽत्र च्छेद इत्युक्तम् । अन्त्यलोपत्वेऽपि न सवर्णदीर्घः । पररूपेण बाधात् । अकारोच्चारणन्त्वङ्गवृत्तपरिभाषाऽनित्यत्वबोधनद्वारा एत्त्वनिवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् ।

युष्मदस्मद्भ्याम् । अश शित्त्व सर्वाऽऽदेशाऽर्थम् । अन्यथा ह्यादे स्यात् । विस्तैर[3]स्त्वन्यत्र द्रष्टव्य । स्यादेतत्[4]—आदेरकारविधाने वैयर्थ्याऽऽपत्तेरन्त्यस्यैवाऽकारेऽतो गुणे च सिद्ध 'तवे'त्यादीति, व्यर्थमेव

---

१ अय पाठ क ग नास्ति ।

२ 'तात्पर्यमिति भाव ' इति ख पाठ ।

३ 'विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्य ' इति क. पाठः ।

४ 'स्यादेतत्' इत्यारभ्य 'इत्यलम्' इत्यन्त ख. पाठ. । क. कुण्डलित', मनोरमाशब्दरत्नधृतत्वात् ।

शिद्ग्रहणम्। नन्वादेर्विधानेऽप्यादेशत्वसम्पादनद्वारा[1] यत्वनिवृत्त्यर्थम्[2], ([3]शेषे लोपाऽर्थं च) तच्चरितार्थम्। न च 'योऽच्यङसी'त्युक्त्यैव यत्व-निरासः सिद्धः। पर्युदासे एकवचनत्वादिना सादृश्यग्रहणाऽऽपत्तेः।

किञ्च[4] 'युष्मदस्मदोरि'त्यात्त्व दुर्वारम्। 'हलादावि'ति हि परिशेष-सिद्धाऽर्थस्तत्रेति[5] चेन्न। 'त्वम्' 'अहमि'त्यादौ सम्पूर्णविभक्त्यादेशे यत्वा-ऽभावसम्पादनेन 'अनादेशे' इत्यस्य चरिताऽर्थतया, प्रकृते यत्वाद्यप्रवृत्तौ मानाऽभावात्। 'अनादेशे'इति तु तत्पुरुषो, लाघवात्। न ह्यत्र विभक्ति-रादेशरूपा, किं तर्हि ?, तदवयव। न च 'सर्वे सर्वपदाऽऽदेशा' इति न्यायेन समुदायस्याऽप्यादेशत्वम्। तत्र मानाऽभावात्। न चैवमपि पररूप-बाधनाऽर्थमेवाऽऽदेरत्वविधानमस्तु। यत्वस्य दुर्वारत्वेन पररूपस्या-ऽप्राप्तेः। विधिबाधाऽपेक्षया 'आद् परस्ये'तिपरिभाषाबाधस्य न्याय्यत्वाच्च।

न चैवमन्त्यस्याऽकाराऽऽदेशेऽपि यत्वप्राप्तिर्दुर्वारा। 'अतो गुणे' इति पररूपे, आदेशरूपविभक्तित्वसत्त्वेन तदप्राप्तेः। न च 'वार्णादाङ्गमि'ति-परिभाषया पररूपात्पूर्वं यत्वप्राप्तिर्दुर्वारा। वार्णाऽङ्गयोरेकस्थानिकत्वे एव तत्प्रवृत्तेर्धर्मिग्राहकमानेनोपपादितत्वादिति[6] चेत्।

अत्राऽऽहु –शित्त्वमेव तर्हि 'सर्वे सर्वपदाऽऽदेशा' इति न्याय ज्ञाप-यति। एव चाऽऽदेरपि अत्वविधाने यत्वव्यावृत्त्या तस्य चारिताऽर्थ्येन

१ 'नन्वादेशत्वसम्पादनद्वारा' क पाठ।

२ अत्र अर्श आद्यजन्तात्त्वप्रत्यय। तेन आदेशित्वसम्पादनद्वारेत्यर्थः।

३ अयं पाठ क ग. नास्ति।

४ इतोऽग्रे—'किञ्चैवं सति ङसोऽपि शेषत्वेन, तत्र परेऽन्त्यलोपे 'तवे'त्यादौ स्याऽऽदेशाऽऽपत्तिरिति चेन्न'—इति ख. पाठ।

५ 'किञ्च' इत्यारभ्य 'सिद्धार्थस्तत्र' इत्यन्त क. ग. पाठः। ख नास्ति।

६ धर्मी = 'वार्णादाङ्गमि'तिपरिभाषारूप., तद्ग्राहकं मानम् = 'अभ्यासस्या-ऽसवर्णे' इतिसूत्रस्थम् 'असवर्णे'ग्रहण, सम्पूर्णसूत्रं चेत्यर्थः।

'आदे' परस्ये'त्येतद्बाधे मानाऽभावेन, सर्वाऽऽदेशार्थं शित्त्व सार्थकम् । 'पदादेशा' इत्यत्र 'पद'शब्देनाऽर्थवत्। अर्थवत्त्व च कल्पितमपि गृह्यते ।

एतेन 'कृत्वा' इत्यस्य स्थाने 'कृये'त्यादेशे प्रकृतिप्रत्ययसमोहात् 'ह्रस्वस्ये'ति तुक् न स्यादि'त्यपास्तमित्यलम् ।

नन्वाकम. पूर्वं लोपाऽभावेनाऽदन्तत्वाऽभावात्सुडागमाऽप्रसक्ते ससुट्कनिर्देशो व्यर्थ , सूत्राऽसङ्गतिश्चेत्यत आह–भाविन इति । आकमि, शेषे लोपे कृते, प्राप्तस्येत्यर्थ । अयं भाव —'साम प्रसङ्गे आकम्' इत्यनेन तयोरत्र विषयेऽत्यन्तमप्रयोगो बोध्यते । स्थान्यादेशभावविषये सर्वत्रैवमेव। यथाऽऽर्द्धधातुकविषयेऽस्तेरप्रयोगो,भूप्रयोगश्चाऽस्तेर्भूरित्यनेन प्रतिपाद्यते, न तु सतो निवृत्ति , शब्दाऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । किन्तु प्रसक्त-बुद्धेरेव निवृत्ति । सकारप्रसक्तेश्च प्रकृते साम्प्रतिक्या असम्भवाद्भाविन्या ग्रहणम्, सकारोच्चारणसामर्थ्यादिति, प्रथमप्रवृत्त्यैव सुटो निवृत्तिर्न तु प्रवृत्त्यन्तरकल्पनयेति भाष्ये स्पष्टम् ।

तन्निवृत्तिश्चाऽऽमोऽभावात् । अत्र साम स्थानित्वोक्त्याऽऽकमि

---

१ इतोऽग्रे—'अय भाव 'साम' इति समाहारद्वन्द्व । 'स'शब्देन च योग्यता-बलात्सकारविशिष्ट आमेव गृह्यते, आम्साहचर्याच्च। साहित्यन्त्वेकत्राऽन्वयि-त्वमात्रेण, 'अतीताऽनागतयोरय द्रष्टे'तिवत्, मातापित्रोर्मृतेऽहनी'त्यादिवच्च। एतेन'सामोर्युगपदुपस्थित्यभावात्सहविवक्षाऽभावेन, द्वन्द्वो न स्या दित्य-पास्तम्। केचित्तु 'साम'इत्यत्र केवलोऽप्याम् तन्त्रेण निर्दिश्यते । तथा हि 'सामि'ति'सपुत्र' इतिवद्बहुव्रीहि । तन्त्रेण च द्वयोर्निर्देश ।तेन केवलस्याऽऽमो व्यपदेशिवद्भावेनाऽऽम्सहितत्वादाकमि, तस्य स्थानिवद्भावेनाम्त्वात्सुटि, पुन-रनेनाऽऽकमिति । अङ्गवृत्तपरिभाषा त्वङ्गसम्बन्धिन्येव कार्ये इति प्रागेवोक्तम् । न च 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्याय , भिन्नलक्षणत्वादित्याहु. ।' इति ख पाठ । क. कुण्डलित.। २ 'अय भाव ' इत्यारभ्य 'व्यर्थेति दिक्' इत्यन्त क ग पाठ ।

३ अस्य 'वस्तुत ' इत्यादिरिति विषमी टीका ।

स्थानिवत्त्वेन साम्त्वमेव, न त्वाम्त्वम् । अत एवाऽतित्वाकमित्यादौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'तिभाष्योदाहृते आकम् नुडभावौ सिद्धौ । आम्येव साम्त्वस्याऽऽहार्यारोपेणाऽऽदेश. । आदेशस्याऽऽम्त्वाऽभावाच्चाऽत्र न नुट् । न च यत्र भावी सुट् तत्रैवाऽयम् । सामो भावित्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वादिति भाष्यविरुद्धकल्पना व्यर्थेति दिक् ।

नन्वा-आकमित्याकारप्रश्लेषेणैव सामर्थ्यादाकारादिरेवाऽऽकमित्यर्थे दोषाऽभावेन सकारनिर्देशो व्यर्थ इति चेन्न । लक्षणैकचक्षुष्कैर्दुर्ज्ञेयत्वात् । 'अ-अ'इत्यकारप्रश्लेषेणाऽशः शकारप्रत्याख्यानवदिष्टाऽऽपत्तेश्च ।

एतेन 'आमि सर्वनाम्न.' इत्यत्राऽऽमृपदे तन्त्राद्याश्रयणादामूरूपस्यैव आमः सुडित्यर्थादाकमि सुटोऽप्राप्ते. स व्यर्थ इत्यपास्तम् ।

ह्रस्वादिरकम् तु न कृत.। अन्त्यलोपेऽप्यकारस्यैत्त्वनिवृत्त्या चारितार्थ्येन, पररूपाऽऽपत्तौ 'युष्माकमि'त्यसिद्ध्यापत्ते. ।

द्विवचनैकवचनशब्दयोरर्थपरतया व्याख्याने फलं दर्शयति—द्व्येकत्ववाचिनी इति । द्वित्वैकत्वविशिष्टवाचिनी इत्यर्थ' । समासार्थः = मुख्यविशेष्यम्, अन्यसङ्ख्य. = युष्मदाद्यर्थगतसङ्ख्येतरसङ्ख्यायुक्तश्चेदि-

---

१ इतोऽग्रे—'न च[1] तत्र शेषे' इत्यत्र विषयसप्तम्यां, पूर्वमेवाऽन्त्यलोपे, ततः सुटि, नुटि वा प्राप्ते, तदपवादतयाऽऽकमि कृते, इष्टसिद्धि । वक्ष्यमाण'युष्म्'शब्दे उभयोरप्यप्राप्त्या चारितार्थ्येन परत्वान्नुट्सुटो यदागमा-' इति न्यायेन विशिष्टस्याऽऽकम्सिद्धे'र्लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुन सुडाद्यभावे सिद्धे, सकारनिर्देशो व्यर्थ इति वाच्यम् । 'तस्मिन्नि'ति शास्त्रबाधेन विषयसप्तमीकल्पनाऽपेक्षया, सकारनिर्देशस्य लघुत्वात्' इति ख पाठ । क ग नास्ति ।

---

1 यद्यपि 'न च' इति ख. पुस्तके नास्ति, तथापि अग्रे 'इति वाच्यम्' इति दृष्ट्वा न चेत्यऽस्माभिर्वर्द्धितम् ।

त्यर्थः । स्त इति । द्विवचनैकवचनशब्दयोरर्थपरत्वाऽऽश्रयणादिति भाव । 'एते' इति–कर्त्तृपदम् । 'युवावावि'ति-कर्मपदम् । एव 'त्वमावि'त्यपि ।

पूर्वविप्रतिषेधत इति । विप्रतिषेधे पूर्वं 'पूर्वविप्रतिषेध' इति 'सुप्सुपे'-ति समास । एव 'परविप्रतिषेध'शब्दोऽपि व्याख्येय । अत एव 'प्रत्ययो-त्तरपदयोश्चे'तिसूत्रभाष्ये 'त्वमावि'तिसूत्रे 'शेषे' इत्यनुवर्त्त्य, 'सुजसूङे-ङस्व्यतिरिक्तविभक्तावेतावि'ति व्याख्यातम् । तत्र[1]पूर्वविप्रतिषेधकल्पना-ऽपेक्षया 'शेषे' इत्यनुवृत्त्या व्याख्यानमेव युक्तम्, लघु चेति बोध्यम् ।

त्वमौ न चेति । अर्थपरत्वाऽऽश्रयणादेवेति भाव । इति विग्रह इति । 'एवं विग्रहे यादृशानि[2] रूपाणि, तानि वक्ष्यन्ते' इति शेष. । अतित्वाक-मिति । नन्वत्राऽऽकमि नुट् स्यात् । न च 'ह्रस्वनद्याप' इत्यत्र विहित-विशेषणान्निस्तार । 'तस्मादित्युत्तरस्ये'त्यस्य सत्त्वेन विना दृढतरप्रमाणं विहितविशेषणस्याऽयुक्तत्वादिति चेन्न[3] । सुट[4] इव नुटोऽपि निवृत्ते पूर्वमुपपादितत्वात् ।

---

१ 'तत्र' इत्यारभ्य 'बोध्यम्' इत्यन्त. क ग पाठ ।

२ 'याद्दग्रूपाणि' ख पाठ. ।

३ 'इति चेन्न । नद्याप्साहचर्येण ह्रस्वान्तादप्यविकृतस्यैवाऽऽमः प्रवृत्तेः । इद-मेवाऽभिप्रेत्य मनोरमायामुक्तम् 'गौणत्वे तु प्रथमप्रवृत्त्यैव पर्यवसानमि'ति । सुड्विधौ तु सूत्राऽन्तरस्थत्वान्नेद साहचर्यं[1] नियामकमित्यभिमान. । किञ्च कृतेऽपि नुटि, तद्विशिष्टस्याऽऽम्सहितत्वेन साम इव, तस्याप्याकमीष्टसिद्धेः । अत एव 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्चे'ति सूत्रे 'अतित्वाकम्' 'अतिमाकमि'ति-भाष्योक्त सङ्गच्छते' इति क. कुण्डलित' ख पाठः ।

४ 'सुट इव नुटोऽपि निवृत्ते. पूर्वमुपपादितत्वात्' इति क ग. पाठ. । ख नास्ति ।

---

1 'नियामकमिति तद्भाव'' ख. पाठः ।

अथ[1] युष्मदस्मदोराख्यानण्यन्तयो कर्त्तरि क्विपि कश्चिद्विशेष उच्यते। तत्र यद्यपि 'सावेकाच'इति सूत्रे 'त्वन्मदो प्रतिषेधो वक्तव्य'। त्वया मया। 'सिद्धन्तु यस्मात्तृतीयाऽऽदिस्तस्याऽभावात्सौ' इति प्रत्याख्यानपरभाष्य-प्रामाण्येनैकवचनाऽन्तप्रकृतिकण्यन्तप्रकृतिकक्विबन्ताऽभावोऽनभिधानात्। अन्यथा'त्वासु मासु' इति सावेकाचूरूपात्परा 'त्वाभ्यामि'त्यादौ तृतीया-ऽऽदिविभक्तिरस्तीति वार्त्तिकप्रत्याख्यानमसङ्गत स्यात्। 'अभिव्यक्ते'ति न्यायस्तु पदोद्देश्यककार्यविषय इत्यसकृदावेदितमिति बहवः।

तथाऽपि द्विवचन-बहुवचनाऽन्तप्रकृतिकण्यन्तप्रकृतिकक्विबन्ते 'युष्म्' 'अस्म्' इति प्रातिपदिके। तत स्वादय। तत्र यथायथ १ 'ङे प्रथमयोरम्', २ 'शसो न', ३ 'भ्यसोभ्यम्', ४ 'पञ्चम्या अत्', ५ 'एकवचनस्य च' ६ 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्', ७ 'साम आकमि'तिसूत्रसप्तकविहिता सुबा-देशा स्युरेव। प्रकृतिभागस्य तु यथायथमात्व-यत्वे स्त एव। शेषे लोपस्तु 'आत्वयत्वनिमित्तेतरविभक्तावि'ति व्याख्याने भवत्येव। 'मान्ताच्छेष-स्य लोप' इति व्याख्याने तु न। तत्र हि शेषे लोपेनाऽपहार्यस्य मान्ता-त्परस्य टिलोपेनैवाऽऽपहारात्। त्वाहौ, यूयवयौ, तुभ्यमह्यौ, तवममा-वपि भवन्त्येव। तत्राऽऽख्येयद्वित्वे—'सुजस्ङेङस्सु परत्वात्त्वाहादि-प्रवृत्तावपि, वचनाऽन्तरेषु विभक्तिपरत्वाद्, द्व्यर्थत्वाच्च युवाऽऽवौ स्त।

(१) सौ—त्वम् अहम्। औ—युवाम् आवाम्। जसि-यूयं वयम्।

(२) अमौटो —युवाम् २, आवाम् २। शसि—युवान् आवान्।

(३) युव्या, आव्या। युवाभ्याम्, आवाभ्याम्। युवाभि, आवाभि.।

(४) तुभ्यम्, मह्यम्। युवाभ्याम्, आवाभ्याम्। युवभ्यम्, आवभ्यम्।

(५) युवत्। आवत्। युवाभ्याम्, आवाभ्याम्। भ्यसि ङसिवत्-(युवत्, आवत्)।

---

१ 'अथ' इत्यारभ्य 'स्पष्टैवेति दिक्' इत्यन्तः क कुण्डलित पाठः। 'हेतुमति च' (३-१-२६) इति सूत्रे शब्दकौस्तुभे (३४९ पृष्ठे) अथ ग्रन्थो दृश्यते।

(६) तव। मम। युव्यो आव्यो । युवाकम् । आवाकम् ।

(७) युव्यि । आव्यि । युव्यो । आव्यो । युवासु । आवासु ।

अथाऽऽख्येयबहुत्वे—(१) सौ द्वित्ववदेव (-त्वम्, अहम्) । औ—युषाम् असाम्। कैयटमते तु युवाम् आवामिति। एवमन्यत्राऽपि द्विवचने सर्वत्र तन्मते युवाऽऽवौ बोध्यौ । जसि प्राग्वत् (-यूय, वयम्) ।

(२) अमि-युषाम् असाम् । (शसि-) युषान् । असान् ।

(३) युष्या। अस्या। युषाभ्याम् । असाभ्याम् । युषाभि.। असाभि ।

(४) ङयि प्राग्वत् (-तुभ्य, मह्यम्) । भ्यसि-युषभ्यम् । असभ्यम् । भ्यम्पक्षे युड्भ्यम् । 'अदूड्डतरादिभ्य' 'अमो मशि'त्यादिसूत्रभाष्य-प्रामाण्येन यणतिरिक्ताऽझलोऽपि लोपाऽङ्गीकारात् । शेषे लोपेऽप्येवम् । अस्मदस्तु शेषे लोपे—ओभ्यम् । सयोगादिलोपे तु-अन्भ्यमिति।

यत्तु[1] अम्भ्यमिति । तन्न । 'मो नो धातोरि'ति नत्वापत्ते । औपदेशिक-धातोरेव तत्र ग्रहणमित्यत्र तु न मानम् । वस्तुतो[2] भ्यम आभ्यामनभिधान-मेव । 'भ्यसोऽभ्यमि'तसूत्रभाष्येण भ्यमभ्यमो फलभेदाऽनिष्टेः ।

(५) ङसिभ्यसो. युषत् । असत् । युष्मत् । अस्मत् ।

(६) ङसि प्राग्वत् (युषत् , असत्)। युष्यो । अस्योः ।युषाकम् । असाकम् । युष्माकम्[3] । अस्माकम् ।

(७) युष्यि[4] अस्यि । (युष्यो , अस्यो) । युषासु असासु ।

अत्र सर्वत्र णिलोपो न स्थानिवत् । 'क्वौ लुप्तमि'ति निषेधात् । न चेद-मसार्वत्रिकम् । 'मपर्यन्तस्ये'तिसूत्रस्थ'परि'ग्रहणेन, भाष्यप्रामाण्येन चाऽत्र

---

१ शब्दकौस्तुभोक्तिं खण्डयति—यत्त्विति ।

२ 'वस्तुत' इत्यारभ्य 'फलभेदाऽनिष्टे' इत्यन्त क पाठ ।

३ टिलोपाऽभावे इद रूपद्वयम् ।

४ 'युष्मि । अस्मि' क. पाठः ।

प्रवृत्ते. । एतेन 'युष्मदस्मद्भ्यां णिचि, टिलोपो दुर्लभ', इष्ठनि दृष्टस्यैवाऽतिदेशात्, न चाऽस्मादिष्ठन् दृष्ट । 'अजादी गुणवचनादेवे'त्युक्तेरि'ति परास्तम् । 'युष्मयतेश्चाऽस्मयतेश्चाऽप्रत्यये' इतिभाष्यप्रामाण्येन यत्र क्वाऽपीष्ठनि दृष्टस्याऽन्यत्राऽप्यतिदेशस्वीकारात् । अत एव 'अत्यरराजदि'ति भाष्यप्रयोग सङ्गच्छते। स्त्रियान्तु सन्निपातपरिभाषया टाप् न। 'न यासयोरि'ति ज्ञापकन्तु विशेषविषयम् । अत एव 'बुद्धावि'त्यत्रोक्तपरिभाषया टाप् ने'ति भाष्यं सङ्गच्छते। अनित्यत्वाऽऽश्रयणेनाऽप्रवृत्तौ दृढतरप्रमाणाऽभावाच्च ।

सम्बुद्धौ हे त्व । हे म । अत एव त्वाहादावकारो विवक्षित. । सति प्रयोजने उच्चारणाऽर्थताया अयुक्तत्वात् । एतत्सर्वं कैयटाऽनुसारेण। प्रागुपपादितकैयटोक्तमताऽन्तरे तु युष्म्, युष्मौ—इत्याद्येव रूपाणि। इदमेव भाष्यसंमतमित्युक्तम्। अत एव 'त्यदादीनाम' इति सूत्रस्थभाष्यकैयटयोर्नाऽसङ्गतिः। अन्यथा तत्र भाष्यसमते कैयटोक्ते 'हलन्ता आदेशा' इति पक्षे 'युं्ये'त्यादीनामसङ्गति स्पष्टैवेति दिक् ।

पदस्य । 'अपदान्तस्य मूर्द्धन्य' इत्यत प्रागयमधिकार. । तत्फलन्तु 'राजानावि'त्यादौ नलोपाद्यभाव । इय चोत्तरत्राऽनुवर्त्तमानाऽङ्गस्येतिवत्क चित्स्थानषष्ठी, क चिदवयवषष्ठी। लक्ष्याऽनुरोधाद्व्याख्यानाच्च । तेन 'मादुपधाया' इत्यादाववयवषष्ठी । स्थानषष्ठीत्वे हि मवर्णाऽवर्णाभ्यां पर., उपधाभूताभ्या च परो यो मतुस्तदन्तस्य पदस्योच्यमान वत्व 'वृक्षवानि'त्यत्रैव स्यात्, 'वृक्षवन्तावि'त्यादौ न स्यात्, मत्वन्तस्य पदत्वाऽभावात्। अत एव 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्ये'ति सूत्रे 'अन्त'ग्रहणं चरिताऽर्थम्। स्पष्टं चेदं भाष्ये। एतेन 'अन्तग्रहणसामर्थ्यान्मुख्याऽन्त एव नलोपप्रवृत्तिः। अत एव 'त्र सङ्ख्याया' इति निर्देश. सङ्गच्छते' इत्यपास्तम्। भाष्यविरोधात्। 'त्र' इत्यत्र नलोपाऽभावस्तु 'झला जश् झशी'तिवत्समाधेयः।

१ 'युवेत्यादीनामसङ्गति ' क. पाठः ।

यद्यपि 'अङ्गस्ये'त्यस्येवाऽस्यापि व्याख्यानात्क्व चिदवयवषष्ठीत्वं वक्तुं शक्यं, तथापि 'नाऽसूया कर्त्तव्या यत्राऽनुगमः क्रियते' इति न्यायेनाऽन्तग्रहणम्। 'हो ढः' इत्यत्र तु[2] स्थानषष्ठीत्याहुः।

पदात्। 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादावि'त्यतः प्रागयमधिकारः। इदं च 'ङमुट्'सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। 'अनुदात्तमि'त्यादि पदत्रयमा पादसमाप्तेः। तत्र 'पाद'शब्देन ऋक्पादः, श्लोकपादश्चाऽविशेषाद्गृह्यते। 'अपादादि'-शब्देन पादान्तपादमध्यस्थवच्छन्दोहीनवाक्यस्थस्याऽपि ग्रहणम्, 'ग्रामे कम्बलो मे स्वमि'ति भाष्योदाहरणात्। [3]षष्ठ्यादीति। न[4]नु 'पदस्ये'त्यधिकारेऽपि विशिष्टयोरि'त्यर्थाऽलाभः। युष्मदस्मद्रूपस्य पदस्य विभक्त्यविशिष्टस्याऽपि भ्यामादौ सम्भवात्। षष्ठीद्वितीययोरसम्भवेन 'पदाऽवयवयोरि'त्यर्थलाभेऽपि, त्वदुक्ताऽर्थे मानाऽभावाच्च। न च पदाऽवयवत्वस्याऽव्यभिचरितत्वेन तदनुवृत्तिसामर्थ्यादुक्ताऽर्थलाभः। तदनुवृत्तेरुत्तरत्राऽऽवश्यकत्वेन सामर्थ्याऽयोगादिति चेन्न[5]। 'सर्व[6]'मित्यस्याऽप्यत्र

---

१ 'यदि तु अङ्गस्येत्यस्येवाऽस्यापि व्याख्यानात् क्व चिदवयवषष्ठीत्वं, तर्हि अन्तग्रहणं शक्यमकर्त्तुमिति मनोरमाकूतः' इति ख पाठः।

२ तु क चिह्नास्ति।

३ 'षष्ठ्यादीति। 'सर्वस्य' 'पदस्ये'त्युभयाधिकारसामर्थ्यादिदं लब्धमित्यन्यत्र प्रपञ्चितम्' इति क पाठः।

४ 'ननु' इत्यारभ्य 'ग्रहणेनाऽऽदोषात्' इत्यन्तः ख पाठः। क कुण्डलितः, मनोरमा-शब्दरत्नधृतत्वात्।

५ इतोऽग्रे—'सर्वस्य द्वे' इत्यतः 'सर्वस्ये'त्यस्याऽप्यनुवृत्त्या, तत्सामर्थ्याद्युष्मदवयवकलक्षणाच्च दोषः। यद्यपि भाष्याऽऽदौ 'सर्वमि'त्यस्येदं प्रयोजनमुक्तं, तथाऽपि विभक्तिविपरिणामाऽकरणलाघवेनेदमेवाऽनुवर्त्तितम्' इति ख पाठः।

६ 'सर्वम्' इत्यारभ्य 'स्पष्टं चेदं भाष्ये' इत्यन्तः क पाठः।

सम्बन्धेन, तस्य षष्ठ्या विपरिणामेन, सर्वस्य पदस्य सामर्थ्याद्युष्मदस्मदवयवकलक्षणान्न दोष । स्पष्ट चेदं भाष्ये । न च 'युवाभ्यामि'त्यादौ प्रकृतिभागस्याऽप्यादेशाऽऽपत्ति, व्यपदेशिवद्भावेन तस्याऽपि तदवयवकत्वादिति वाच्यम् । 'व्यपदेशिवदेकस्मिन्नि'त्युक्त्याऽसहाये एव तत्प्रवृत्ते । 'एकाच्द्विर्वचन'न्यायेन समुदाये एव तत्प्रवृत्तेश्च। न चैवम् 'अतितवे'त्यादीनां 'ते' इत्याद्यादेशाऽऽपत्तिरिति वाच्यम् । षष्ठ्यादे प्रकृत्याकाङ्क्षतया श्रूयमाणयुष्मदादिप्रकृतिकस्यैव ग्रहणेनाऽदोषात् ।

तौ चाऽनुदात्ताविति। [1]नन्वेकस्मिन्वाक्ये वाम्—नावादीनामुद्देश्यत्वविधेयत्वयोर्मानाऽभाव इति चेन्न । भाष्यप्रामाण्येन, लक्ष्यानुसारेण च वाक्यभेदाऽङ्गीकारात् । 'विशिष्टविधिरि'त्यन्ये । ननु 'अनुदात्त सर्वमि'त्यत्र 'सर्व'ग्रहण व्यर्थम् । न च 'तिङ्ङतिङ' इत्यादौ सर्वानुदात्तार्थं तदिति वाच्यम् । विनिगमकाऽभावेन तत्सिद्धे । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जमि'ति तूदात्तस्वरितविधिविषयमेवेति स्पष्टमाकरे । न चाऽतिङन्तात्परं तिङन्तं निहन्यते इत्याद्यर्थक—'तिङ्ङतिङ' इत्यादौ आदे परस्ये'त्येतद्भावार्थं 'सर्व ग्रहणम्, तत्प्रवृत्तौ हि 'देवं[2] करोती'त्यादौ सर्वाऽनुदात्तत्वं न स्यादिति वाच्यम् । स्थानषष्ठ्यभावात् । न च 'पदस्ये'त्यस्त्येवेति वाच्यम् । 'अनुदात्तं' 'तिङि'त्यादिश्रुतप्रथमान्ताऽनुरोधेन तस्याऽपि प्रथमया विपरिणामात् । 'न लुङि'ति प्रतिषेधाच्च । न हि लुङन्तमाद्यु-

---

१ 'नन्वेकस्मिन्वाक्ये 'वानावा'दीनामुद्देश्यत्व-विधेयत्वयोर्मानाऽभाव । वाक्यभेदे, विशिष्टविधौ वा गौरवात् । न चाऽनुदात्तमित्यधिकारसामर्थ्यात्तथेति वाच्यम् । 'आमन्त्रितस्ये'त्यादौ विधेयाऽन्तराऽनुपादाने तस्य चारिताथ्र्यादिति चेन्नैवम् । अत्र 'अनुदात्तमि'ति पदोपस्थितिसामर्थ्येन, भाष्यप्रामाण्येन च गौरवाऽङ्गीकारात्'—इति ख. पाठ ।

२ 'देवः करोतीत्यादौ मध्योदात्ते आदेरनुदात्तत्वेऽपि सर्वानुदात्तत्व न स्यादिति वाच्यम्' ख पाठः ।

दात्तमस्ति, यस्याऽनुदात्तत्वायेद साऽर्थकं स्यात् । 'अलोन्त्यस्ये'त्यस्याऽपि स्थानषष्ठ्यभावादेवाऽप्राप्ति, (स्पष्टं चेदं भाष्यादौ) इति चेन्न स्पष्टाऽर्थत्वात् । (भाष्ये त्विदमेव 'सर्व'ग्रहण विभक्त्यन्तस्याऽऽदेशाऽर्थमित्युक्तम्) ।

उक्तविधयोरिति । पदात्परयोरपादादौ स्थितयोरित्यर्थ. ।

द्वितीयाया त्वाऽमयोरपवादत्वादाह–षष्ठीचतुर्थ्येकेति ।

सूत्रे द्वन्द्वे पूर्वनिपातशास्त्रबलात्षठ्या. पूर्वपाठेऽपि, विभक्तिक्रमक्लृप्तद्वितीयाऽऽदिक्रमेणोदाहरणान्याह–श्रीश इति । दत्तादिति । अनेन चतुर्थ्यन्तत्व स्फुटी कृतम् । सवेद्योऽस्मानिति । नन्वत्र सन्ध्यभावे नवाऽक्षरत्वेनाऽनुष्टुप्पादत्वाऽनापत्ति । सन्धौ तूभयत आश्रयणे ऽन्तवद्भावाऽभावेन कथमादेशप्राप्तिरिति चेन्न । 'सवेद्यो' इत्येकादेशविशिष्टस्य पूर्वोऽन्तवत्त्वेन पदत्वात्, 'स्मानि'त्यस्य चैकदेशविकृतन्यायेन द्वितीयान्ताऽस्मच्छब्दत्वेन, सन्धौ कृते तत्प्राप्तिरित्याशयात् । सन्धिश्चाऽन्तरङ्गत्वादादेशात्पूर्वमेव ।

'आदेशे सति 'न कृष्ण सर्वदाऽवत्वि'ति पादादित्वाऽऽपत्त्योपजीव्यविरोधान्नाऽऽदेश इति भाव' इत्यन्ये ।

नंनु[3] 'सर्वस्य' 'पदस्ये'त्यधिकारात्षठ्याद्यन्तानामेवाऽऽदेशा भविष्यन्ति, किं 'स्थ'ग्रहणेनेत्यत आह–स्थेति । 'समये तिष्ठ सुग्रीवे'तिवत् तिष्ठतिरहानौ वर्त्तते । 'समय मा हासीरि'ति तत्राऽवगमात् । तेन षष्ठ्यादीनविजहतोरेवाऽऽदेशा इत्यर्थ । इति युष्मत्पुत्र इति । 'युवयोर्युष्माकं चे'ति विग्रह' । अत एव त्वमौ न । यद्यपि 'वृत्तविभेदैकत्वसङ्ख्यौत्सर्गिकी'ति वक्ष्यते, तथापि आदेशाऽभावरूपतात्पर्यग्राहकसत्त्वात्

---

१ अय ख पाठः क ग नास्ति ।

२ अय ख पाठ क ग नास्ति ।

३ 'ननूक्तरीत्या षष्ठ्याद्यन्तानामेवादेशा भविष्यन्ति' इति क. पाठ. ।

न क्षति । सूत्रद्वयप्रत्युदाहरणलाभाय 'इति त्वत्पुत्र' इति नोदाहृतम्। पदात्परत्वसम्पादनाय 'इति'शब्द ।

समानवाक्ये इति। 'निमित्त-निमित्तिनोरेकवाक्यस्थत्वे' इत्यर्थक-'समानवाक्ये' इति प्रकृत्य विधेया' इत्यर्थः। ('देवदत्तोऽस्तु' 'यज्ञदत्त हरे'ति निघातोदाहरणम्)। निघातो नामाऽनुदात्त ।

एकतिङिति—बहुव्रीहि। एकतिङ्घटितमित्यर्थ । तेन 'पचती'-त्येतन्मात्रस्य न वाक्यत्वम्। इद च स्वशास्त्रकार्योपयोग्येकवाक्यत्व-लक्षणम् । तेन 'पश्य मृगो धावती'त्यादौ लौकिकैकवाक्यत्ववत्यपि नाऽव्याप्ति । स्पष्ट चेद 'तिङ्ङतिङ' इति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि 'एकतिङ् वाक्यमि'त्याश्रित्याऽतिङ्ग्रहण प्रत्याख्यातम्।

लौकिकैकवाक्यत्वलक्षणं च 'सुप्तिङन्तचयो वाक्यं, क्रिया वा कारका-ऽन्विते'त्यमरेणोक्तम् । अत्र 'वा'शब्दश्चेदर्थे । कारकाऽन्वितक्रिया चेत्। 'बोध्ये'ति शेष । तेन निरर्थकशब्दसमुदायव्यावृत्ति । एवं च कारकाऽन्वितक्रियाबोधकसुप्तिङन्तचय इत्यर्थ। सुप् च, तिङन्त च-सुप्तिङन्ते, सुप्विशिष्टं तिङन्त-सुप्तिङन्तम्। तेषामेकशेष. । तेन सुबन्तचय-तिङन्तचय-सुप्तिङन्तचयाना त्रयाणामपि वाक्यत्वलाभ.।

तत्र सुबन्तचयो-'देवदत्तेन शयितव्यमि'ति । द्वितीय 'पचति-भवती' त्यादि । तृतीय-'चैत्र पचती'त्यादि । यत्तु 'वा'शब्दस्वारस्यादर्थस्याऽपि वाक्यत्वमि'ति । तन्न । अर्थे 'वाक्य'शब्दाऽप्रयोगात्। 'वचोऽशब्दसञ्ज्ञा-

---

१ 'सूत्रद्वयप्रत्युदाहरणलाभाय, उच्चारिततत्पदवत्सूत्रीयप्रत्युदाहरणलाभाय च' इति ख पाठ ।

२ अयं ख पाठ। क ग. नास्ति।

३ 'बहुव्रीहि 'इत्यारभ्य 'न वाक्यत्वम्' इत्यन्त क. ग. पाठ । ख. नास्ति।

४ 'तत्र' इत्यारभ्य 'चैत्र पचती'त्यादि' इत्यन्त क ग पाठ ।

यामि'ति निषेधेन कृत्वाऽनापत्तेश्च[1]।

एतत्समानार्थकमेव[2] 'तिङ्ङतिङ' इति सूत्रेऽतिङ इतिवदत्सूत्रकाराऽभिप्रेत वाक्यलक्षणम्—'आख्यात सविशेषण वाक्यमि'ति समर्थसूत्रे भाष्ये उक्तम्। तत्राऽऽख्यातपदेन क्रियाप्रधान लक्ष्यते। तेन 'त्वया शयितव्यमि'त्यादे सग्रह।

सविशेषणत्वेन विभागे साकाङ्क्षत्व लब्धम्। 'सविशेषणमि'त्यस्य साक्षात्परम्परया वा यद्विशेषण, तत्सहितमित्यर्थ। तेन 'नद्यास्तिष्ठति कूले' इत्यादौ 'नद्या' इत्यादे समानवाक्यस्थत्वसिद्धि। एतदेव एकोद्देश्यकैकविधेयकत्वगर्भमेकवाक्यत्वलक्षण बोध्यम्। तदुक्त हरिणा—

'साकाङ्क्षाऽवयवं भेदे, पराऽनाकङ्क्षशब्दकम्।
क्रियाप्रधानं गुणवदेकाऽर्थं वाक्यमुच्यते ॥' इति।

'वाक्य'मित्यस्यैक वाक्यमित्यर्थ, 'अर्थैक्यादेक वाक्य, साकाङ्क्ष चेद्विभागे स्यादि'ति जैमिनिसूत्रात्। अत एवोद्देश्याऽनेकत्वे, विधेयाऽनेकत्वे च वाक्यभेद इति मीमासकोद्घोष। यत्तु कैयटेनाऽस्य पारिभाषिकत्वमुक्तं, तत्प्रमादात्। यदपि 'आख्यातमि'त्यत्रैकत्वविवक्षां कृत्वा, 'पचति-भवती'त्यत्र वाक्यत्ववारण तेन कृतम्। तदपि न। 'अतिङ' इत्यस्योक्तिसम्भवाऽनापत्ते। सूत्रसमतवाक्यलक्षणाऽकथनेन भाष्ये न्यूनताऽऽपत्तेश्च। यदि वाक्यलक्षणमेकार्थत्वगर्भं स्यात्तदा 'समानवाक्ये' इत्यत्र समानपदोपादानमनर्थक स्यात्। किञ्च व्यक्तिपक्षे 'न ब्राह्मण हन्यादि'त्यादावेकं ब्राह्मणमहत्वा कृती स्यादितिभाष्योक्तन्यायेन लक्षणवाक्ये एकत्वविवक्षायामेकस्यैवाऽऽख्यातस्य वाक्यत्व स्यादित्याख्याताऽन्तरस्य वाक्यसज्ञा न स्यात्। अतो लक्षणवाक्ये जातिनिर्देशस्याऽऽवश्यकत्वम्।

---

१ 'कृत्वानापत्तेश्चे'ति दिक्। ओदन पचेत्यादि'। इति ख पाठः।

२ 'एतत्समानार्थकमेव' इत्यारभ्य 'तथेति दिक्' (पृष्ठ ६४८) इत्यन्तः क ग पाठ। ख नास्ति।

किञ्चाऽन्यैकत्वविवक्षया 'पचति करोति चे'त्यादौ समक्षाऽऽख्यात-द्वित्वे तद्वारणेऽपि, विशेषणमादायाऽऽख्यातद्वित्वे तद्वारणस्याऽशक्यत्वात्। अनेन च 'ब्रूहि ब्रूही'त्यस्याऽसङ्ग्रह । विशेषणाऽनुपादानेन सविशेषणत्वा-ऽभावात्। वाक्यत्वफलन्त्वत्र प्रश्नोत्तरे 'अनन्त्यस्यापि प्रश्ने'त्यनेन वाक्यस्य टे प्लुतसिद्धि । अत स्वशास्त्रपरिभाषितलक्षणम् 'एकतिङ् वाक्यमि'त्युक्तम्। अत एव तदुदाहरण 'ब्रूहि-ब्रूही'त्येव भाष्ये दत्तम्।

यत्तु कैयटेन'ब्रूहि-ब्रूहि देवदत्ते'तिशेषपूरणेन तद्व्याख्यातम्। तन्न। पूर्वलक्षणेनैव सिद्धे । द्विवचनप्रयोगस्य भाष्ये व्यर्थत्वाऽऽपत्तेश्च ।

यद्यपि 'अ[१]ग्रेऽग्रे' इत्यादौ पूर्वरूपाय द्वित्वेऽवान्तरपदत्वमप्यस्ति। एवञ्च कथमत्रकतिङ्त्वं, तथाऽप्येकानुपूर्वीकतिङन्तवत्त्वविवक्षणेनाऽदोषः। एतल्लक्षणाऽनुसारेणवाऽतिङ इति प्रत्याख्यातमित्यन्यत्।

अत एव भाष्ये'एकतिङि'तिलक्षणे 'च'शब्दो, 'वा'शब्दो वा नोक्त । भिन्नविषयत्वात्। एकविषयत्वे हि सोऽवश्यवक्तव्य. स्यात्। दृश्यते हि भाष्यकारस्य शैली तथेति दिक्।

[२]ओदनं पचेत्यादि । न चाऽत्र सामर्थ्याऽभावान्न प्राप्ति. ।

---

१ 'अग्रे अग्रे' इति क पाठ' । अस्य 'अग्रे-अग्रे ' इति स्थिते इत्यर्थ. ।

२ 'आदन पचेत्यादि । न चाऽत्र सामर्थ्याऽभावान्न प्राप्ति । 'एकार्थीभाव-सामर्थ्ये एव परिभाषाप्रवृत्तिरि'ति भाष्याऽऽदिसिद्धान्तात् । तस्य चाऽत्रा-ऽसम्भव । साक्षात्तद्विध्युद्देश्ययोस्तद्विध्युद्देश्यविधेययोरेवैकार्थीभावकल्पनेन प्रकृते मानाऽभावादिति समर्थसूत्रे निरूपयिष्याम । नन्वेवमपि 'अय मे दण्ड' इत्यादावन्यनिवृत्तितात्पर्यकेऽस्तिक्रियाया प्रयोजनाऽभावेनाऽनध्याहारात्, एकवाक्यत्वाऽभावे, आदेशादयो न स्युरिति चेन्न।'अस्तिर्भवन्तीपरोऽप्रयुज्य-मानोऽप्यस्ती'त्यादिभाष्यप्रामाण्येन तत्राऽपि तत्सत्त्वात् । अस्य नियमा-ऽर्थत्वेनाऽनेकतिङ्घटितस्य वाक्यत्व नेत्यर्थोच्च । अत एव 'मृगो मम धावति, पश्ये'त्यादौ नाऽऽदेशा ।आष्टमिकद्वित्वस्य स्थानेद्विर्वचनत्वात्

'नद्यास्तिष्ठति कूले' 'शालीना ते ओदन ददामी' त्याद्यसिद्ध्यापत्ते । 'नद्या ' 'शालीनामि'त्यादेस्तिष्ठत्यादिनाऽनन्वयेनाऽसामर्थ्यात् । एकार्थीभावविषये एव तत्परिभाषाप्रवृत्तेश्च । 'अय मे दण्ड' इत्यादावस्ते सत्त्वेनाऽदोष ।

एते वान्नावादय इति । तथा च 'सपूर्वाया' इति सूत्रे भाष्य ('युष्मदस्मदोर्विभाषाऽन्वादेशे' । अपर आह–) 'सर्वं एते वा नावादयो ऽनन्वादेशे विभाषे'ति । न तर्हीदानीमिद वक्तव्य- सपूर्वाया' इति ? । वक्तव्यम्, अन्वादेशाऽर्थमि'ति । परिशेषसिद्धाऽर्थमाह—**अन्वादेशे त्विति** । तदुदाहरति—**तस्मै ते इति** ।

न चवा । पञ्चकेति । समुच्चय-विकल्पा-ऽद्भुत-खेदा-ऽवधारणा-र्थकाना च-वा-ह-अह एवानां पञ्चानां मध्येऽन्यतमेन यागे इत्यर्थ. । **युक्ते इति** । भावे क्त । ननु 'तुल्यार्थैरि'तिवत्तृतीयानिर्देशेनैव सिद्धे 'युक्त'ग्रहणं व्यर्थमत आह–**युक्तग्रहणादिति** । **साक्षादिति** । युष्मदस्मदर्थगतसमु-च्चयाऽऽदिद्योतकत्वे इत्यर्थ । **परम्परेति** । स्वाऽर्थाऽऽश्रयाऽन्वय्यन्व-यित्वादिरूपेत्यर्थ ।

पश्यार्थै । अत एव निपातनाद्भावे श । दर्शन पश्य । तच्च 'अना-लोचने' इति निषेधात्, 'अदर्शनमि'त्यादौ दृशेश्चाक्षुषाऽतिरिक्तज्ञानाऽर्थ-कत्वस्य दृष्टत्वाच्च ज्ञानमात्रम् । तदाह—**अचाक्षुषेत्यादि** । **चेतसा त्वा-मिति** । ननु 'अचाक्षुषे'ति पर्युदासेन बहिरिन्द्रियजन्यज्ञानाऽर्थयोग एव

'देवदत्तो मे पचति पचती'त्यादावादेशा भवन्त्येव । 'एकशब्दः समान-पर्याय'इति-अत्र न क्षतिरि'ति समथसूत्रे कैयट ' इति ख पाठ ।

१ 'नद्या ' इत्यारभ्य 'अदोष ' इत्यन्त. क. ग पाठ ।

२ अय पाठ क ग नास्ति ।

३ स्व-चाद्यर्थ-समुच्चया-श्रय-हरिहरा-ऽन्वयि-स्वामित्वा-ऽन्वयित्व 'मे'पदार्थे इति समन्वयो बोध्य । 'स्वार्थाऽऽश्रयाऽन्वयित्वादीत्यर्थ ' इति तु ख पाठ । 'स्वार्थाश्रयान्वयित्वादि ' इति च क ग पाठ ।

स्यादिति 'चेतसे'त्ययुक्तमिति चेन्न । 'अनालोचनाऽर्थैरि'त्येव सिद्धे 'पश्याऽर्थैरि'त्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्ते । परम्परेति । स्वोऽन्विताऽन्वयित्वाऽऽदि[1] । अत एव पूर्वसूत्रे 'युक्त'ग्रहणं चरितार्थम् । भक्तस्तवेति । इह 'तवे'त्यस्य रूपेण सम्बन्धो, न तु साक्षाद्ध्यायतिनेति भाव ।

सपूर्वाया । 'सह'शब्दो विद्यमानवचन । अवधेरपि सम्बन्धित्वेन[2] विवक्षायाम् 'अनेकमन्यपदार्थे' इति षष्ठ्यर्थे[3] समास । 'वोपसर्जनस्ये'ति सभाव । तदाह–विद्यमानपूर्वादिति । 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणमि'त्याह—प्रथमान्तादिति । ननु 'एते वान्नावादय आदेशा' इत्यनेनैव विकल्पसिद्धे किमनेनेत्यत आह—अन्वादेशेऽपीति । अप्राप्तो निषेधोऽनेन विकल्प्यते । निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वादाह–आदेशा वेति । 'यो हरिस्त्वां त्रायते, स मा चे'त्यादौ चाऽऽदियोगे 'सपूर्वाया' इति बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यनिषेध एवेति 'नवेति विभाषे'ति सूत्रस्थभाष्यस्वरस ।

तेनेति । भक्तत्वेनेत्यर्थ । अत प्रक्रान्ताऽर्थत्वान्न यच्छब्दोपादानाऽपेक्षा । अत एव सप्तमे काव्यप्रकाशे 'प्रक्रान्त-प्रसिद्धाऽनुभूताऽर्थकतच्छब्दो यच्छब्दोपादान नाऽपेक्षते' इत्युक्तम् । अनुपादानेऽपि यत्प्रक्रान्त, यत्प्रसिद्ध, यदनुभूतमित्येतदर्थस्य सामर्थ्यादेवाऽऽक्षेपसम्भवादिति तद्व्याख्यातार । इदमेवाऽभिप्रेत्य[4] ('हरेस्त्व भक्त'इति,–[5]

---

१ स्वं-धात्वर्थो ध्यान, तदन्वित रूप, तदन्वयित्व त्वत्पदार्थे इति ध्येयम् ।

२ 'अवधेरपि सम्बन्धित्वेन विवक्षायाम्' इति क ग पाठ । ख नास्ति ।

३ 'पञ्चम्यर्थे' इति ख पाठ ।

४ 'इदमेवाऽभिप्रेत्य' इत्यारभ्य 'इति परास्तम्' इत्यन्त ख पाठो मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वादत्र क कुण्डलितः ।

५ 'हरेस्त्व भक्त इति' इत्यारभ्य 'इत्यर्थके' इत्यन्त ख पाठ क ग नास्ति ।

येन कारणेन भक्तत्वेन त्वा त्रायते, तेनैव कारणेन भक्तत्वेनाऽहमपि भक्त इति मा त्रायते' इत्यर्थके) 'येन कारणेन हरेस्त्व भक्तस्तेनैव कारणेनाऽहमपि भक्त' इति प्राचा विवरणे, 'येन त्व भक्त' इति यच्छब्दाऽध्याहारक्लेशो व्यर्थ । किन्तु 'तेन त्रायते' इत्येव सम्बन्ध । प्रक्रान्ताऽर्थत्वाच्च न यच्छब्दाऽपेक्षे'ति मनोरमायामुक्तम् ।

यत्तु 'येन कारणेने'त्यस्य भक्तत्वेऽन्वय । अतो 'भक्तत्वात्त्वा त्रायते' इति सम्बन्ध' इति । तत्तु भक्तत्वे हेत्वाकाङ्क्षाया अभावात्, त्राणे आकाङ्क्षितहेतत्वर्थकस्याऽध्याहाराच्चाऽयुक्तम्[२] । 'तेने'त्यस्य शब्दमर्यादया त्राणे एवाऽन्वयप्रतीतेश्च ।

न च भवत्पक्षेऽपि साऽपेक्षविधानादन्वादेशो न स्यादिति वाच्यम् । किञ्चिद्विधाय पश्चादितरविधिरन्वादेशो, न तु निरपेक्षत्वगर्भ, अशब्दाऽर्थत्वात्, शास्त्रे तथाऽपरिभाषितत्वाच्च । अत्र 'तेन हरिस्त्वामि'त्येकमुदाहरणं, 'स मामि'त्यपरम् । 'त्रायते' इत्यस्य च मध्यमणिन्यायेन तन्त्रेणोभयत्राऽन्वय' । तेन 'स[३]' इत्यस्यापि समानवाक्यस्थत्वेन विद्यमानपूर्वत्व बोध्यम् । एतेन 'त्रायते' इत्यनेन 'हरिस्त्वामि'त्यनेनैव शाब्दोऽन्वय । 'स मामि'त्यत्र त्वध्याहार । न च वैपरीत्यमस्तु । अध्याहारस्याऽनुपपत्तिमूलकत्वेनोत्तरत्रैव युक्तत्वात् । अध्याहृतस्य 'आगन्तूनामन्ते निवेश' इतिन्यायेनाऽन्ते एव निवेशेन, श्रूयमाणस्य समानवाक्यस्थत्वाऽभावेन च 'स' इति प्रथमाऽन्तस्य विद्यमानपूर्वत्वाऽभावात्कथ द्वितीयमुदाहरणमि'ति परास्तम् ।

सामन्त्रितम् । 'सम्बोधने चे'त्यत 'सम्बोधने' इति वर्त्तते । 'से'-

---

१ 'त्राणे आकाक्षितहेत्वर्थकस्याऽध्याहारे सापेक्षत्व तवाऽपि दुर्निवार च' इति लघुशब्दरत्ने पाठ ।

२ अत्र अयुक्तत्व सापेक्षत्वादेवेति बोध्यम् ।

३ 'तेन स' इत्यारभ्य 'बोध्यम्' इत्यन्तः क पाठ । ख नास्ति ।

त्यनेन प्रथमा परामृश्यते। सञ्ज्ञाविधावपि 'आमन्त्रणम्–आमन्त्रितमि'ति[1] महासंज्ञाया बलात्तदन्तविधिः। भावे क्त। उपचारात्तत्साधने वृत्तिः[2]। विभक्त्यन्तेन चाऽऽमन्त्र्यते, न तु केवलया विभक्त्येत्याह—सम्बोधन- इत्यादि[3]। ननु 'सम्बोधने' 'प्रथमे'त्यनयोरनुवृत्त्यैव सञ्ज्ञिलाभे, 'से'ति व्यर्थमिति[4] चेन्न। 'है' हे' 'भो' इत्यादीना कोशे विशिष्य सम्बोधने शक्ते- रुक्तत्वेन तत्र प्रातिपदिकाऽर्थसूत्रेणैव प्रथमोत्पत्तेस्तषा सञ्ज्ञाऽर्थं तदावश्य- कत्वात्[5]। अन्यथा[6]ऽनन्तरस्येति न्यायात्सम्बोधने चेतिविहितप्रथमान्ते एव स्यात्। एषा सञ्ज्ञासिद्ध्यर्थमेव 'प्रथमान्तमि'ति व्याख्यातम्। अन्यथा 'अन्तरङ्गानपी'ति पूर्वं विभक्तिलुकि, प्रथमाया अभावेन 'नखनिर्भिन्न'

---

१ 'आमन्त्रणम्–आमन्त्र। करणस्य शेषत्वविवक्षया स जातोऽस्य तदि- त्यर्थिकाया आमन्त्रितमिति महासञ्ज्ञाया बलात्' इति ख पाठ।

२ 'तत्साधने वृत्तिरिति तु जघन्यवृत्तिकल्पनापत्त्याऽयुक्तम्' ख पाठ।

३ इतोऽग्रे—'विभक्तिमात्रस्य सञ्ज्ञित्वे 'आमन्त्रितस्य चे'ति षाष्ठे आद्युदात्त- विधायके तदन्ताऽलाभ इत्यभिमान। 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहण- मि'त्यनेन सिद्धे तदन्तसञ्ज्ञाया फल चिन्त्यमित्यन्ये'–इति ख. पाठः।

४ 'सेति व्यर्थम्। न च 'हे पचमान!' इत्यादौ सम्बोधने शानज्विधानेन, सम्बोधनस्य प्रातिपदिकाऽर्थत्वात्प्रातिपदिकाऽर्थसूत्रेण प्रथमायामपि सञ्ज्ञाऽर्थं 'से'ति पदम्, अन्यथाऽनन्तरस्येति न्यायात् 'सम्बोधने चे'ति विहित- प्रथमाऽन्त एव स्यादिति वाच्यम्। विभक्तिरहितानां शानजादीना द्विर्वचन- रहितलोट इव कर्त्राद्यभिधानमात्रे सामर्थ्येन, तत्राऽपि 'सम्बोधने चे'त्येव प्रथमासत्त्वात्। 'सम्बोधने चे'ति शतृविधायक प्रथमासामानाधिकरण्याऽर्थं, लक्षणहेत्वोरि'तिवदिति चेन्न'–इति ख. पाठ।

५ 'तदावश्यकत्वादित्याहु' इति ख पाठ।

६ 'अन्यथा' इत्यारभ्य 'प्रथमेत्यर्थः' इत्यन्तः क. ग. पाठः। ख. नास्ति।

इत्यत्रैसभाववदत्र सञ्ज्ञा न स्यात्। 'सम्बोधने या प्रथमे'त्यस्य सम्बोधन-विषयप्रथमेत्यर्थ ।

अविद्यमानवदिति। ननु 'गोतो णिदि'त्यत्रेव वतिं विनाऽपि तदर्थ-लाभे वत्करणं व्यर्थम्। न च तदभावे निवृत्ति, परप्रयोगो वाऽर्थं स्यादिति वाच्यम्। 'लोप' इत्येव, 'पर'[1] इत्येव वा सिद्धे 'अविद्यमान'पद-वैयर्थ्याऽऽपत्तेरिति चेन्न। वत्करणसामर्थ्येन क्वचिदतिदिश्यमानविरुद्ध-स्वाऽऽश्रयस्याऽपि कल्पनात्। तेन 'आम् भो देवदत्ते'त्यादौ 'आम एका-न्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इत्येकान्तरत्वप्रयुक्ताऽऽमन्त्रितनिघातनिषेध-सिद्धिरिति स्पष्ट भाष्ये। सम्बोधनमात्रद्योतकत्वेनाऽस्य विशेष्यवचनत्वा-न्नाऽत्र 'नामन्त्रिते' इति निषेध[2] ।

इहेति। 'अग्ने तव' 'देवाऽस्मानि'त्यत्राऽऽदेशा, 'अग्ने नये'त्यत्र 'तिङ्ङतिङ' इति निघात, 'अग्ने इन्द्रे'त्यादौ आमन्त्रितस्य चे'ति निघात इति विवेक । प्राचीनमिति। ननु पर प्रत्यविद्यमानवद्भावेऽपि पूर्वं प्रति तदभावात्कथं 'रक्षे त्यादित परत्वमस्मच्छब्दादीनामिति चेन्न। पूर्वशब्देन परस्याऽऽक्षेपात्परस्य कार्ये स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते वा, पूर्वं, परं प्रति वाऽविद्यमानवत्त्वाऽतिदेशाऽङ्गीकारात्। स्पष्ट चेद कैयटे। परस्य कार्ये इति किम्?। देव करोषि। आमन्त्रिताऽऽद्युदात्तत्वे कार्ये तस्याऽविद्य-मानता मा भूत्। न चाऽऽद्युदात्तत्वविधान व्यर्थम्। अपूर्वत्वे, 'अग्ने तेजस्विन्नि'त्यादौ निषेधविषये च तस्य चारितार्थ्यात् ।

पूर्वं किम्?। पाहि देव। आमन्त्रितनिघातो भवत्येव।

'अख्यातिरन्यथाख्यातिरसत्ख्यातिस्तु ते द्विषाम्।
नृसिंहाऽऽश्रम! ते ख्यातिर्यात्यनिर्वचनीयताम्।'

---

१ 'परमित्येव वा' ग पाठ ।

२ 'सम्बोधनमात्र' इत्यारभ्य 'इति निषेध' इत्यन्त क ग पाठ ।

—इत्यादौ 'नृसिंहाश्रमे'त्यस्याऽऽमन्त्रितत्वेनाऽविद्यमानवत्त्वेऽपि पूर्वार्द्धस्थपदात्परत्वेनाऽऽदेशो भवत्येव। वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयेन समानवाक्यस्थत्वाऽनपायात्।

अत एव 'लक्ष्मीपते तेऽङ्घ्रियुगम्', दयिते ते करिशावकुम्भलक्ष्म्या' इत्यादिसिद्धिः। यदि तु तत्र पूर्वार्द्धेऽस्तीत्यध्याहारान्न पारिभाषिकैकवाक्यत्व, तदा 'नृसिंह, आश्रमे'ति पदद्वयम्। 'आश्रमे'ति विशेषणम्। एव च पूर्वस्य 'नामन्त्रिते'इति अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधान्न दोष इत्याहु।

सर्वेषां निघात इति। अस्य 'प्राप्त' इति शेष। तत्र 'यमुने सरस्वती'-त्यनयोर्बाधकाऽभाव द्भवत्येव। 'शुतुद्री'त्यस्य तु न भवति, पादाऽऽदिस्थत्वादिति भाव। एतेन 'आदिभ्य' 'सर्वेषामि'ति च बहुवचनमसङ्गतमि'त्यपास्तम्।

([3]नामन्त्रिते। ननु 'सामान्यवचन विभाषित विशेषवचने' इत्युत्तरसूत्रादपकृष्टेन 'सामान्यवचनमि'त्यनेन विशेष्यवचनमित्यर्थकेन सम्बन्धिशब्दत्वामन्त्रिते इति सप्तम्यन्ताऽर्थे विशेषवचनत्वाऽऽक्षेपे सामानाधिकरण्यस्याऽर्थलब्धत्वेन 'समानाधिकरणे' इति व्यर्थमिति चेन्न। अत्यन्तसमानाधिकरणग्रहणाऽर्थत्वात्। तेन 'भो देवदत्ते'त्यादौ 'भो'शब्दस्याऽविद्यमानवत्त्वमेव, न निषेध। तस्य सामान्यवचनत्वेऽपि निपातत्वात् लिङ्गाऽऽदिवाचित्वाऽभावेन, सत्त्वाऽर्थकदेवदत्तपदेनाऽत्यन्तसामानाधिकरण्याऽभावात्। अत एव 'आम् भो देवदत्ते'त्यत्रैकाऽन्तरत्वाऽर्थं वत्करणमि'ति 'अविद्यमानवत्'सूत्रस्थ भाष्य सङ्गच्छते इत्याहु)।

अग्ने तेजस्विन्निति। न च 'अनुदात्तं सर्वमपादादावि'त्यस्य आपाद-

---

१ 'अविद्यमानवत्त्वेपि वाक्यैकवाक्यतयाऽन्वयात्पूर्वार्द्धस्थपदात्परत्वेन' इति ग. पाठ।

२ 'भवति' इति ख. नास्ति।

३ अयं ख. पाठः क. कुण्डलित'। ग. नास्ति।

परिसमाप्तेरधिकारेण 'अग्ने' इत्यस्य च पादाऽऽदिस्थत्वात्कथमविद्यमानवद्भाव इति वाच्यम् । 'अनुदात्त' 'सर्वमि'त्यनयो सम्बन्धाऽनर्हत्वेन निवृत्तावावश्यिकायां, तत्साहचर्यादपादादावित्यस्याऽपि निवृत्तेः । न चैवमपि 'हरे दयालो न' इत्यत्र 'विभाषित विशेषवचने' इत्युत्तरसूत्रेण विकल्प किं न स्यादिति वाच्यम् । भाष्यकृता 'बहुवचनमि'त्यस्य तत्र पूरितत्वात् । आमन्त्रिते किम् ? । देव करोषि । सामान्यवचन किम् ? । 'अघ्न्ये देवि सरस्वति इडे काव्ये' इत्यत्राऽघ्न्यापर्यायेष्वपि परेषु निषेधो मा भूत् । सामानाधिकरण्य च एकाऽर्थविशेष्यकबोधजनकत्वमेव, न तु प्रवृत्तिनिमित्तभेदगर्भमिति दिक् । अघ्न्यागौ ।

सुपादिति । 'शोभनौ पादावस्ये'ति बहुव्रीहि । 'सख्यासुपूर्वस्ये'त्यकारलोप समासान्त । सुपदेण्यन्तात्क्विप् वा । न च द्वितीयपक्षे पदादेशे कार्ये णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन स दुर्लभ । 'क्वौ लुप्तमि'ति निषेधात् । अत्र च 'येन विधिरि'ति सूत्रस्थ भाष्य मानम् ।

'निर्दिश्यमानस्ये'ति परिभाषालब्धाऽर्थमाह—तदवयवस्येति । अञ्चे सुपीति । न च सकर्मकत्वात् 'कर्मणी'त्यधिकारबाधे मानाऽभाव । निपातनसामर्थ्येन तद्बाधात् । न च तत्सामर्थ्यात्केवलादेवाऽस्तु । भाष्यविरोधात् । 'सुपी'ति प्रकरणबाधे मानाऽभावाच्च ।

अनिदिताम् । इत्=इकार, इत्सञ्ज्ञको येषा, तद्भिन्नानामित्यर्थ । इदम् 'अङ्गस्ये'त्यनुवृत्तस्य विशेषणम् । हल. किम् ? । नीयते । उपधाया. किम् ? । हन्यते । ङकार इति । आन्तरतम्यादिति भाव ।

अञ्चतेर्भस्येति । 'अङ्गाऽवयवस्य, यजादिस्वादिपरस्याऽञ्चतेरकारस्ये'त्यर्थ । तेन प्रत्यञ्चमञ्चतीति प्रत्यगङ् । तेन 'प्रत्यकूचे'त्यादौ पूर्वाऽकारस्य न लोप । अत्र 'अच' इति न प्रत्याहारग्रहणम् । 'आतो

१ 'सामानाधिकरण्य च' इत्यारभ्य 'भेदगर्भम्' इत्यन्तः क ग. पाठ । ख. नास्ति ।

धातोरि'त्यारम्भात्। 'प्रतीचो यदि'त्यादिनिर्देशाच्च। अत एव पचाद्यचो न ग्रहणम्। भस्येति किम् ?। प्रत्यञ्चौ। नुमि जातेऽपि प्रथमनस्य लोपाल्लुप्तनकारत्वम्। लुप्तनस्येति किम् ?। पूजाया 'प्रत्यञ्चे'ति।

चौ। नेद् वर्गग्रहणं, व्याख्यानात्। तदाह—लुप्तेत्यादि। अण इति। नन्वेवं 'कर्तृचो' 'हर्तृच' इत्यादौ दीर्घाऽनापत्तिरिति चेत्। अत्राहु'र्हल' इति सूत्रे भाष्यकारा –'यथालक्षणमप्रयुक्ते' इति। 'मा भूदत्र दीर्घत्वमि'ति कैयट'। 'नास्त्येवेदृश प्रयोग'इति वाऽर्थ'। प्रयोगं सम्भाव्य तत्रैव भाष्ये पक्षाऽन्तरमप्युक्तम्—'अथ वाऽण्ग्रहण निवृत्तमि'ति। 'अत्र पक्षे भवत्येव दीर्घ' इति कैयट। '[1]तत्प्रयोगाऽभावेन व्यावर्त्याऽभावान्निवृत्तमित्यर्थ' इत्यन्ये। अकृतेति। न च स्थानिवद्भावेन निमित्ताऽविनाश। पदचरमाऽवयवे कर्त्तव्ये तन्निषेधात्। [2]तत्परिभाषाऽभावे तु 'चौ प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधो वक्तव्य' इति वचनमेव भाष्योक्त कर्त्तव्यम्। ([3]न यणित्युपलक्षण प्राक्शब्दादौ सवर्णदीर्घस्याऽपि)।

विष्वग्दे। चात् 'आ सर्वनाम्न' इत्यत' 'सर्वनाम्न' इत्याकृष्यते। अत एव 'अदसोऽद्रे पृथङ् मुत्वमि'ति वार्त्तिक सङ्गच्छते। सामर्थ्यादेव चोपसर्जनेऽपि प्रवृत्ति.। अप्रत्यये इति–पाठेऽविद्यमानः प्रत्यय., क्विबादिरित्यर्थ। वप्रत्यये इति–पाठेऽप्यकारस्याऽविवक्षितत्वात्स एवाऽर्थ.। अद्र्यादेश, सहस्य सध्र्यादेशश्चाऽन्तोदात्तो निपात्यते इति स्पष्टमाकरे।

अदसो। 'असेरि'तीकार उच्चारणाऽर्थ। असान्तस्येति। सान्तभिन्नस्येत्यर्थ। [4]'अदस' इन्यवयवषष्ठी। अदसो दात्परस्य तदवयवस्य

१ 'तत्प्रयोगाऽभावेन' इत्यारभ्य 'इत्यन्ये' इत्यन्त क ग पाठ।

२ 'तत्परिभाषाऽभावे तु' इत्यारभ्य 'कर्त्तव्यम्' इत्यन्त' क ग. पाठः। ख नास्ति।

३ ख पाठोऽयम्। क ग नास्ति।

४ 'अदस' इत्यारभ्य 'मश्चेत्यर्थ' इत्यन्त क ग पाठ।

उकारो, दस्य मश्चेत्यर्थ । असे किम् ?। अदस्यति । सान्तग्रहणं च 'अदोऽनुपदेशे' इति निर्देशेन ओकाररेफयोरप्युपलक्षणम् । तेन 'अद ' 'अदोऽत्रे'त्यादौ न दोष । दादिति किम् ? । 'अमुयोरि'त्यत्राऽन्त्यस्य मा भूदिति । अत्र 'उं' इति समाहारद्वन्द्व इति चिन्त्यम् । उस् ऊम् इति द्वन्द्वे सुलोपे घ्यन्तत्वाद्ध्रस्वस्य पूर्वनिपाते नपुंसकह्रस्वसवर्णदीर्घयो प्राप्तयोर्दीर्घस्य शब्दाऽन्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वेन, नित्यत्वात्, अर्थधर्म-नपुंसकाऽऽश्रितत्वेऽपि अपरनिमित्तकत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्वा, ह्रस्वत्वे, तत सवर्णदीर्घे, 'उ' इति रूपाऽसिद्धे' । अत एव 'ऊकाल' इत्यत्र 'उकाल' इति न कृतम् । तस्मात् दिव उदि'तितपरत्वेन भाव्यमानोकारस्याऽपि सवर्णग्राहकत्वात् सिद्धमिति बोध्यम् ।

व्यञ्जनयोरिति । व्यञ्जनस्य ह्रस्व ईषत्सदृशो, दीर्घस्तु विसदृश इति भाव । 'ष्यङ सम्प्रसारणमि'ति सूत्रे भाष्ये 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्ये'ति परिभाषा पठिता । 'अन्त्यसदेशाऽनन्त्यसदेशयोरेकप्रयोगे युगपत्प्राप्तावन्त्यसदेशस्यैवे'ति तदर्थ । 'अनन्त्यविकारे' इति च लिङ्गम्। ('लिङ्गवती परिभाषे'ति सिद्धान्तात्) । तामर्थंत उपनिबध्नाति—अन्त्यबाध इति । अन्त्यस्य बाधे = कार्याऽप्राप्तौ, अर्थादनेकाऽनन्त्यस्य प्राप्तावित्यर्थ' । 'मिमार्जिषती'त्यादौ वृद्धे पूर्वमन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वे परत्वा-

१ 'इति सूत्रेण ओकाररेफयोरप्युपलक्षणम्' इति ख पाठः ।

२ 'उरिति' क पाठः ।

३ 'नपुसकह्रस्वत्वसवर्णदीर्घत्वयोः प्राप्तयोरन्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वत्वे, ततः सवर्णदीर्घे' इति ख. पाठ ।

४ 'व्यञ्जनस्य हि' ख पाठ ।

५ अय ख पाठ क ग नास्ति ।

६ 'मिमाजिषतीत्यादौ' इत्यारभ्य 'इति तेषा भाव ' इत्यन्त क ग पाठः । ख. नास्ति ।

दभ्यासकार्ये, ततोऽभ्यासेकारस्य वृद्धिवारणाय साऽऽवश्यकी। न च वृद्धौ पुनरभ्यासह्रस्वेन सिद्धि। 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः। 'अल्लोपोऽन' 'सान्तमहत' इत्यत्र च साऽऽवश्यकी। अनेकक्लिष्टकल्पनाऽपेक्षया तस्या एव न्याय्यत्वादिति तेषा भाव.।

अन्त्यसदेशस्येति। अन्त्येन समानो देशो यस्येत्यर्थ। तत्त्व चाऽन्त्यवर्ण-तद्वर्णयोरितराऽव्यवधाने भवतीति बोध्यम्। परस्यैवेति। 'द्र'शब्दस्यैवेत्यर्थ। अ सेरिति। अत्राऽकारेणाऽऽकारस्याऽपि ग्रहणम्। तेन 'अमूदृगि'त्यादिसिद्धि। तत्र हि 'आ सर्वनाम्न' इति पूर्वपदान्तस्याऽऽत्वम्। त्यदाद्यत्वेति। त्यदादीनामत्वविषये इत्यर्थ.। पक्षे इति। अत्र तन्त्रेणाऽर्थद्वयेऽपि सूत्रतात्पर्यम्। तत्र लक्ष्याऽनुरोधात्क्वचिल्लक्ष्ये आद्य एव, क्वचिदन्त्य एव, क्वचिदुभयमिति बोध्यम्। अत्र च प्रमाण वार्त्तिकमिति, तदुपन्यस्यति—उक्त चेति। अदसोऽद्रेरिति। अत्र केचित् 'अदसोऽद्रे. पृथङ्मुत्वमि'ति पृथग्वाक्यम्। तेन कदा चित्पूर्वस्य। तेनाऽमुद्र्यङित्यपीत्याहु। तन्न। भाष्याऽऽद्यनुक्तत्वात्। 'केचिदन्त्यसदेशस्ये'त्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च। लत्ववदिति। 'चलीक्लृप्यते' इत्यत्र यथा लत्व रीगृकारयोर्भवति, तथेत्यर्थ। ('अनन्त्यविकारे' इत्यस्या प्रयोजनाऽभावेन भाष्ये प्रत्याख्यानात्। 'मिमार्जिषती'त्यादौ वृद्धे पूर्वमन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वे, परत्वादभ्यासकार्ये, ततोऽभ्यासकारस्यापि वृद्धौ, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायाऽनित्यत्वेन पुनरभ्यासह्रस्वप्रवृत्त्या न दोष इति भाव।

केचिदिति। एकप्रयोजनाऽर्थमेव परिभाषास्वीकारस्तेषामिति भाव.। 'नैतस्या सन्ति प्रयोजनानी'ति 'न संप्रसारणे' इति सूत्रभाष्य त्वनेकप्रयोजनाऽभावपरं, सर्वसंमतप्रयोजनाऽभावपरं वेति बोध्यम्)।

विष्वग्देवयो. किमिति। चस्याऽप्युपलक्षणमिदम्। तद्ध्वनयन्नाह—अश्वाचीति। ननूत्तरपदाऽधिकारात् 'अञ्चूरूपे उत्तरपद' इत्यर्थात्

---

१ अय ख पाठः। क ग नास्ति। २ 'अभावपर चेति बोध्यम्' पा०।

'विष्वगञ्चनमि'त्यादेर्व्यावृत्तौ, व्यर्थमप्रत्ययग्रहणमत आह—अप्रत्ययेति।[1]

तेनेति । अन्यथा 'अत कृ'इत्यत्र 'नित्य समासे' इत्यतोऽनुवृत्ताऽसमासग्रहणेनोत्तरपदाक्षेपेऽपि 'कृधातुरूपे उत्तरपदे' इत्यर्थाऽऽपत्तावयस्कृदित्यादावेव स्यादिति भाव । न च 'वे' इत्येव वक्तव्ये अप्रत्ययग्रहण व्यर्थम्[2] । स्पष्टाऽर्थत्वात् ।

उद ईत् । 'अच' इत्यस्याऽपवादः । तस्याऽत्राऽनुवृत्ते ।

सम. समि । ननु 'समो मिङि'त्येव सूत्र्यता, 'सम इगि'ति वेति[3] चेत् । परिभाषाज्ञानगौरवपरिहाराय तथोक्ते[4] ।

तिरस । 'अलोपे' इत्यत्र व्याख्यानात्[5] शकन्ध्वादिपररूपेणाऽकार प्रश्लिष्यते। 'अ'स्य-अलोपो = लोपाऽभावो यस्मिन्नञ्चताविति बहुव्रीहि । तदाह—अलुप्ताऽकारेति । तिरश्चेति । श्चुत्वेऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्व तु न । 'पूर्वत्राऽसिद्धोये' इति निषेधात्। पूजार्थस्येति । 'पूजारूपाऽर्थस्य गम्यत्वे'

---

१ 'इतोऽग्रे—'न च 'क्वौ' इत्येव वक्तव्येऽप्रत्ययग्रहण व्यर्थम् । न च विच्सङ्ग्रहाऽर्थम्। अन्वे क्विना बाधेन विचोऽनुत्पत्तेरिति चेन्न । सुप्युपपदे क्विना बाधेऽपि केवलाद्विचि विष्वगादिभि षष्ठीसमासे आदेशार्थं तत्सत्त्वात् । इदमेवाऽप्रत्ययग्रहण ज्ञापयति-'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इत्यत्र विचोऽपि सम्बन्ध इतीत्याहु । तन्न । 'सम समी'ति सूत्रे 'किमर्थमञ्चति-नञ्चादिषु क्विग्रहण क्रियते' इति भाष्यदर्शनेन विचि अस्याऽप्रवृत्तेरित्याहुः । 'तत्रैव प्रकरणे अन्तरेणाऽपि क्विग्रहण क्विबन्त एव भविष्यती'ति भाष्ये क्विब्ग्रहणस्य क्विनुपलक्षणताया आवश्यकत्वेन, विजुपलक्षणत्वेऽपि बाधकाऽभाव इति परे'—इति ख पाठः ।

२ 'न च' इत्यारभ्य 'स्पष्टार्थत्वात्' इत्यन्तः क ग पाठः । ख नास्ति ।

३ 'इति चेत् । चिन्त्यमेवैतत्' ख. पाठ ।

४ 'तथोक्तमित्यन्ये' ख पाठ ।

५ 'व्याख्यानात्' इति ख. नास्ति ।

इति शेष । अत एव 'अञ्चोऽनपादाने' इति सूत्रे 'अव्याकुलं गच्छती'-त्यर्थके 'अञ्चितं गच्छती'ति प्रयोगे नलोपाऽकरणं सङ्गच्छते । 'अव्याकुल-त्वेन च पूजा गम्यते, न त्वञ्चतेरेव सोऽर्थ' इति कैयट । एवं चाऽञ्चते पूजाऽर्थत्वे, पूजाप्रयोजकाऽर्थकत्वे च नलोपो न । एवं 'प्रकृष्ट गच्छती'-त्यर्थक 'प्राञ्च्'शब्दे उपसर्गाणा द्योतकत्वेनाऽञ्चते पूजाप्रयोजकप्रकर्षा-ऽर्थत्वान्न भवत्येव नलोपः । यस्तु चिरन्तनेषु रूढ 'प्राञ्च्'शब्दस्तस्य भवत्येव । अत एव 'अञ्चेर्गतावि'ति नियामकसूत्रेणैवेष्टसिद्धौ 'नाऽञ्चे' पूजायामि'ति व्यर्थमिति परास्तम् ।

निषेधफलमाह—नलोपेति । 'प्राञ्च' इति शसादौ नकारश्रवणमपि फलं बोध्यम् । नलोपाऽभाव इति । 'क्रुञ्च'धातुविषये 'अनिदितामि'ति-सूत्राऽप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते इति भाव । अत एव 'क्रुञ्च्यादि'त्यादावाशी-र्लिङ्यपि नलोपो न । [1]परे तु 'परेश्च घाङ्कयोरि'तिसूत्रे भाष्ये 'क्रुञ्चे'त्यत्र 'चो कुर्झली'ति कुत्वं प्राप्नोति । सङीति वचनान्न भवति । सन सकार-मारभ्य महिङो ङकारेण 'सङि'ति प्रत्याहार । एतदपि नाऽस्ति प्रयो-जनम्, ऋत्विगादिसूत्रे 'क्रुञ्चामि'ति निपातनात्सिद्धमि'[2]त्युक्तम् । तेन ह्यौपदेशिको ञकार इति लभ्यते । अन्यथा नकारस्याऽनुस्वारे, परसवर्णे जाते, तयोरसिद्धत्वात् 'चो. कुरि'त्यस्य प्राप्तेरभावेन, भाष्याऽसङ्गतिः स्पष्टैव । ([3]एवं च नलोपाऽभाव स्पष्ट एव लभ्यते) । न च ञकारस्यौप-देशिकत्वे ङकारोच्चारणे एव कर्त्तव्ये, ञकारोच्चारणसामर्थ्यादेव कुत्वस्य वारयितु शक्यत्वेन, तवाऽपि भाष्याऽसङ्गतिरिति वाच्यम् । 'क्रुङि'त्यादा-वपि कुत्वाऽनापत्ते । मम तु निर्देशेन 'च'योगे कुत्वाऽभावनिपातनात्

---

१ 'अत एव परेश्च' ख पाठ ।

२ 'इत्युक्त सङ्गच्छते' इति ख पाठ । पूर्वं 'परे तु' इत्यस्य स्थाने तत्र ख पुस्तके 'अत एव' इति पाठात् ।

३ अयं ख. पाठः । क ग नास्ति ।

न दोष इत्याहु । (न[2] च मूलकृताऽपि तथैव कुतो नोक्तमिति वाच्यम् । कुत्वनिवृत्तये निपातनस्याऽऽवश्याऽऽश्रयणीयत्वेन, 'नाऽञ्चे पूजायामि'-त्यादिमूलक'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि धातुषु'इतिवृद्धोक्तत्यागे माना-ऽभावेन चेयमेव सरणिरादृतेति दिक्) । 'क्रुञ्चनिरुपपदादेव किनि'त्यपि निपातनबललभ्यम्, युजिसाहचर्यादित्याहु ।

षत्वं, स्कोरितीति । पाठक्रमादार्थक्रमस्य बलवत्त्वात्सलोपे कृते षत्व-मिति बोध्यम् । सलोप प्रति षत्वस्याऽसिद्धत्वात् । अत एव 'षत्वे' इति सप्तम्यन्त न कृतम् । सुवृट्स्त्विति । व्रश्चे क्विपि, 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्र-सारणे, पूर्वत्वे, श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वात्सलोप । चर्त्वस्याऽसिद्धत्वात् 'ङः सी'ति वा धुट् ।

निपात्यन्त इति । 'अतिप्रत्ययेऽनुवर्त्तमाने'इति शेषः । तत्र पृषद्-बृहतोर्गुणाऽभाव, गमेर्जगादेश, महे कर्मणि प्रत्ययो, निपातनात् ।

शतृवच्चैषामिति । 'शतृ' पदेन शतृप्रत्ययाऽन्त गृह्यते, प्रत्ययग्रहण-परिभाषयेति भाव । अत्र तृतीयान्ताद्वति. । तेन[3] 'महतीतरे'त्यादौ तत. परस्य ङीप 'उगितश्चे'ति ह्रस्वविकल्प. । न चैव 'शतुरनुम' इति सूत्रे 'बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानमि'ति वार्त्तिकवैयर्थ्याऽऽपत्तिः । पृषदादिव्यावृत्त्यर्थं नियमाऽर्थत्वेन चारितार्थ्यात् । (यत्तु[4] 'षष्ठ्यन्ताद्वति. । तेन शतृप्रत्यया-ऽन्तस्य यत्कार्यं तद्वतिदिश्यते, न तत. परस्य । तेन 'महतीतरे'त्यादौ 'उगि-तश्चे'ति ह्रस्वविकल्पो ने'ति । तन्न । वचने उपमेये षष्ठ्यदर्शनादित्याहुः) ।

अत्वसन्त । चस्त्वर्थे । 'अतु' इति लुप्तषष्ठीक पृथक् पदम् । एव च 'अधातोरि'ति असन्तस्यैव विशेषणम् । व्याख्यानाच्च । तदाह—धातु-

---

१ 'इत्याहु' इति ख नास्ति ।

२ अय ख पाठ । क ग नास्ति ।

३ 'तेन' इत्यारभ्य 'ह्रस्वविकल्पः' इत्यन्त. क. ग. पाठ । ख. नास्ति ।

४ अयं ख पाठ । क ग. नास्ति ।

भिन्नेति। ईदृशेऽर्थे तात्पर्यग्राहकन्तु 'उगिदचामि'तिसूत्रस्थ 'गोमत्यते-रप्रत्यय, गोमानि'ति भाष्यम्। अङ्गविशेषणतयाऽर्थसिद्धतदन्तविधेरेवा-ऽनुवादकमन्तग्रहणम्। **परमिति**। न च निरवकाशत्वेन कथं परत्वोक्तिरिति वाच्यम्। वचनसामर्थ्यादुपधापदाऽसम्बन्धेन चारितार्थ्यादिति भावः।

नित्यमिति। कृताऽकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणेत्यर्थ। **सामर्थ्यादिति**। नुमि हि अन्नपाऽत्वन्तोपधाया अप्रसिद्धेरसञ्जातविरोधन्यायेन नुम पूर्वं प्रवृत्तेरेव कल्पनादिति भावः।

धीमानिति। न चैकाऽनुबन्धकपरिभाषया मतुपोऽत्राऽग्रहणम्। न चाऽसम्भव। अव्युत्पत्तिपक्षे 'भवतु'शब्दस्य सम्भवात्। सर्वादिगणे ह्यनुनासिकोकारविशिष्टमेव पठ्यते इति वाच्यम्। पकारादे. समुदाया-ऽनुबन्धत्वेऽप्येतो ह्यनुबन्धकत्वाऽभावात्। 'अवयवाना नाऽन्तरीयकतया समुदायोपदेश एव ऋषितात्पर्यमि'त्यर्थस्य'आदेच उपदेशे' इतिसूत्रस्थ-भाष्यसंमतत्वेन, यदुपदेशप्रयुक्ता यस्येत्सञ्ज्ञा, तस्य तदनुबन्धताया एव स्वीकारात्। नन्वत्र धातुत्वात्कथं नुमत आह—**अधातोरिति त्विति**। अत्र यद्वक्तव्यं तदुगिदचामिति सूत्रे एवोक्तम्। क्यच्पक्षेऽल्लोपो न स्थानिवत्। क्वौ लुप्तत्वात्।

ननु 'द्वे' इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धे 'उभे'ग्रहण व्यर्थम्। न च 'द्वे' इत्यस्य विधेयसमर्पकस्य कथमनुवाद्यत्वम्। 'पूर्वोऽभ्यास' इत्यत्र पूर्वशब्दस्य साकाङ्क्षितत्वेन 'द्वे' इत्यस्य तत्राऽनुवाद्यताया. क्लृप्तत्वात्। 'पूर्व' इति तु नाऽनुवर्त्तते, अस्वरितत्वात्। योगविभागस्य, सञ्ज्ञान्तरकरणस्य च वैयर्थ्याऽऽपत्तेरिति चेन्न। 'सहितयोः सञ्ज्ञे'त्यर्थलाभाऽर्थं तत्सत्त्वात्। अन्यथा'ब्राह्मणा' शतं भोज्यन्तामि'तिवत्प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्त्या, प्रत्येक सञ्ज्ञाऽऽपत्ते। तथा हि सति 'नेनिजती'त्यत्र 'अभ्यस्तानामनिटि अजादौ

---

१ 'समुदायानुबन्धकत्वेपि, अतोह्यर्थनुबन्धकत्वाऽभावात्' इति ख. ग. पाठ.।

२ 'अस्वरितत्वात्' इति क ग. पाठः। ख. नास्ति।

लसार्वधातुके परे आदिरुदात्त' इत्यर्थका'ऽऽभ्यस्तानामादिरि'त्यस्य प्रत्येकं पर्यायेण[1] प्रवृत्ति स्यात्। 'उभे'ग्रहणात्त्वत्र समुदाये एव वाक्य-परिसमाप्तिस्तदाह—उभे समुदिते इति। 'समुदायस्य[2] च द्वयो श्रूय-माणत्वे एव[3] सम्भवात्, द्व्यादिशब्दानामेकाऽपायेऽप्रवृत्तेश्च 'ऐत्सेन्नि'-त्यादौ 'अत्र लोप' इत्यभ्यासलोपे ईत्से अ झि—इति स्थिते, एका-देशे जुसोऽपवादस्य सम्भावनया पूर्वमन्तिभावाऽप्रवृत्तावेकादेशे कृते, न जुस्। न च यथोद्देशपक्षे पूर्वं समुदाये प्रवृत्तसञ्ज्ञायाः स्थानि-वद्भावेनाऽभ्यासलोपेऽपि सुलभतेति वाच्यम्। लक्ष्याऽनुसारेणाऽत्र कार्यकालपक्षस्यैवाऽङ्गीकारात्। 'पूर्वविधा'[4]वित्यत्र पञ्चमीसमासस्याऽप्या-श्रयणेनैकादेशस्य स्थानिवत्त्वेन जुसोऽप्रवृत्तेश्च। यत्तु 'अभ्यस्तमि'ति-महासञ्ज्ञाबलात्समुदाये वाक्यपरिसमाप्त्या 'श्रूयमाणयो. सहितयोरेव संज्ञे'त्यर्थसिद्धौ 'उभे'ग्रहण व्यर्थमिति। तन्न। अक्षरमर्यादया तदर्था ऽलाभात्। अनेकोच्चारणनाशेऽपि तद्विषये 'अभ्यस्तोऽनुवाक' इत्यादि प्रयागदर्शना[5]दिति दिक्।

नाऽभ्यस्ता। बहुयोगव्यवच्छिन्नोऽपि नुमिहाऽनुवर्त्तते, सामर्थ्यात् तदाह–नुम्नेति। दाञ्. शतरि, शप श्लौ 'श्लावि'ति द्वित्वेऽभ्यास ह्रस्वत्वम्। 'श्नाभ्यस्तयोरि'त्यालोपे–ददिति।

---

१ 'पर्यायेण वा प्रवृत्ति स्यात्' इति ख. पाठ ।

२ 'समुदायश्च' ख पाठः ।

३ 'एव भवतीति' ख पाठ ।

४ 'पूर्वविधौ' इत्यारभ्य 'अप्रवृत्तेश्च' इत्यन्त क ग पाठ । ख. नास्ति ।

५ 'प्रयोगदर्शनात्। न च पञ्चमीसमासाऽऽश्रयणादेकादेशस्य स्थानिवद्भावे व्यवधानान्न जुसिति वाच्यम्। पञ्चमीसमासस्य 'अच परस्मिन्नि'ति सूत्रे भाष्ये प्रत्याख्यानात्। किञ्च तदङ्गीकारे 'प्रत्यैषिषुरि'त्यादौ जुसोऽप्रसङ्ग.। अत्र भाष्यन्तु प्रौढ्येति दिक्' इति ख पाठः ।

जक्षिति। 'जक्ष्' इति पृथक्पदम् । इति आदिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहि । इतिना जक्षि' परामृश्यते। आदिशब्द पूर्ववृत्तिवाची। तदाह—षड्धातवोऽन्ये इति । परस्मैपदमिति । स्पष्ट चेदं 'दीधीवेवीटामि'ति सूत्रे भाष्ये। गुपिति। क्विप्यार्द्धधातुके विवक्षिते वैकल्पिकत्वादायाऽभाव । 'गोपायती'ति विग्रह ।

त्यदादिषु। आलोचनमिह ज्ञानमात्रम्। तदाह—अज्ञानार्थादिति। कञि 'तादृश' इत्यादि रामवत्।

आ स। 'दृग्दृशवतुष्वि'ति सूत्रमनुवर्त्तते। अकारादेशे सति हि 'अतो गुणे' इति स्यात्। तादृगिति। 'स इवाऽय = पश्यति = ज्ञानविषयो भवती'त्यर्थे कर्मकर्त्तर्ययं प्रत्यय । फलमात्राऽर्थकत्वेऽपि तदनुकूलव्यापाराऽर्थकत्वाऽभावादज्ञानाऽर्थत्वम्। अत्र पक्षे 'कर्मण्युपपदे' इत्यधिकारबाध आपद्यते। भाष्ये तु–तद्बाधाय[1] 'तमिवात्मानं पश्यति = दर्शयती'-त्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे व्युत्पत्तिर्दर्शिता। तत्राऽधिकाऽर्थत्वादज्ञानाऽर्थत्व बोध्यम्। अनालोचने किम्?। 'तमिवेम पश्यती'त्यर्थे कर्मण्यण्। 'अज्ञानाऽर्थादि'त्यस्य च विषयीकरणाऽनुकूलव्यापाराऽर्थकभिन्नादित्यर्थः ।

अन्ये तु तादृशादीना रूढिशब्दत्वादसताऽप्यवयवाऽर्थेन व्युत्पादनमित्यज्ञानाऽर्थादित्यस्य सङ्गतिमाहु ।

षत्वापवादत्वादिति । षत्व जश्त्वस्याऽप्युपलक्षणम् । अत एव कैयटे 'षत्वाद्यपवादत्वादि'त्युक्तम्। तादृशादिक्विन्नन्तविषय लक्षणमचरिताऽर्थमिति तद्भाव । खकार इति । अघोषमहाप्राण'श'तुल्यत्वादिति भाव'। कैयटेति। 'क्विन्प्रत्ययस्य कुरि'ति[2] सूत्रस्थे'त्यादि । नगिति। षडगकाः प्राग्वत्। नडिति। कुत्वाऽभावे षत्वे, जश्त्वे च पाक्षिकं चर्त्वम्। नड्भ्यामिति। 'मस्जिनशोरि'ति नुम् तु न। धातुप्रत्यये तद्विधानात्।

---

१ 'तदबाधाय' इति क. ग पाठः। ख नास्ति।

२ 'सूत्रे इति शेष.' ख इति पाठः।

स्पृशोऽनु । अनुदके किम् ? । 'उदकस्पर्श' । निषेधसामर्थ्यादिह क्विन्नपि न । बहुव्रीह्याश्रयणेन क्विप्यपि कुत्वस्य सत्त्वेन 'अनुदके' इत्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्ते । धातोरेकाच्त्वात्स्वरे न विशेष ।

अन्तोदात्तत्वमिति । नित्त्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते इति बोध्यम् । कुत्वात्पूर्वमिति । कुत्वस्य जश्त्व प्रत्यसिद्धत्वादिति भाव ।

र्वोरुप । 'सिपि धातोरि'त्यतो 'धातोरि'त्यनुवर्त्तते । तच्च र्वोभ्या विशेष्यते । पिपठिषते. क्विपि, अतो लोपे, तत प्रातिपदिकत्वात्सौ, सोर्हल्ङ्यादिलोपे, प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाद्रु । रुत्वेऽल्लोपो न स्थानिवत्। पूर्वत्राऽसिद्धे तन्निषेधात् ।

नुम्विस । इह 'इण्कोरि'ति वर्त्तते । तत्र व्यवधानेऽप्राप्तावस्या-ऽऽरम्भ । 'व्यवाय'शब्दस्य प्रत्येक सम्बन्धात्, 'निसे प्रतिषेधो वक्तव्य' इति वार्त्तिकप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्याच्चाऽऽह—प्रत्येकमिति[1] ।

व्यवधानेऽपीति । अपिना 'अव्यवधाने' इत्यर्थ । ष्टुत्वेनेति । 'वा शरी'तिकृतस्य विसर्गस्थानिकसस्येत्यर्थ. । 'आदेशप्रत्यययोरि ति तु न । 'अपदान्तस्ये'ति निषेधात् । निंस्वेति । धातो सस्य त्वनेन न षत्वम् । 'नुम्विसर्जनीये'त्यस्याऽधिकारत्वेनाऽऽदेशप्रत्ययत्वाऽभावात् ।

नुम्स्थानिकेति । उपलक्षणत्वे प्रमाण च 'निसेः प्रतिषेधो वक्तव्य' इति वार्त्तिक, व्यवधानाऽऽश्रयेण तत्प्रत्याख्यानपर भाष्य च । नुम्स्थानि-कत्वांऽशे 'हयवरट्'सूत्रस्थ भाष्यमिति दिक् । व्याख्यानादिति । 'असम्भवादि'ति हरदत्तोक्तिर्नाऽऽदर्त्तव्या । 'सुहिन्सु' इत्यादौ सम्भवादि-तिभाव । अत्र सग्रहणेनैव सिद्धे शर्'ति प्रत्याहारग्रहणे फल चिन्त्यम् ।

संयोगान्तलोप इति । 'षत्वस्याऽसिद्धत्वादि'ति क्वाचित्कोऽपपाठ. । अफलत्वात् । न च 'पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमि'ति पक्षेऽल्लोपस्याऽसिद्धत्वात्कथ

---

[1] इतोऽग्रे–'अत एव शर्वोदेव सिद्धे विसर्जनीयग्रहण सार्थकम् । तद्धि प्रत्येक वाक्यत्रयबोधनायेत्याहुः' इति क कुण्डलित पाठः ।

सयोगाऽन्तलोपः । बहिर्भूतसुप्निमित्तकपदसञ्ज्ञाऽपेक्षत्वेन बह्वपेक्षतया-ऽस्याऽपि बहिरङ्गत्वात् । 'पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गमि'त्यस्य पूर्वंपूर्वनिमित्तकमन्तरङ्ग-मित्यर्थस्यैव पूर्वमुक्तत्वाच्च । सयोगाऽऽदिलोपस्य तु न प्रसक्ति , कत्वस्या-ऽसिद्धत्वात् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च । संयोगान्तलोपविषयेऽकृतव्यूह-परिभाषया पूर्वं सन्निमित्तकषत्वाऽप्राप्तिरित्यभिमानेनाह–व्रश्चेति । कलोप इति । पदान्तसयोगाऽऽदिलोपस्य सयोगाऽन्तलोपाऽपवादत्वादिति भाव ।

तडिति । तक्ष्णोते. क्विप् । ण्यन्ताभ्यामिति । न च 'परेश्च घाङ्कयोरि'ति-सूत्रे 'काष्ठशगेव नाऽस्ति, कुत काष्ठशक्स्थाते'ति भाष्यप्रामाण्यादेता-दृशेभ्य क्विबेव दुर्लभ इति वाच्यम् । 'काष्ठशक्स्थाते'त्यत्र झलपरसयोगा-ऽऽदित्वेन लोपमाशङ्क्य तद्भाष्यस्य प्रवृत्तत्वेनाऽणिजन्तविषये एव तदभावाऽङ्गीकारात् । न हि णिजन्ते तत्प्राप्तिरस्ति, णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात् ।

तस्य दोष इति । यत्तु 'क्वौ लुप्तमि'ति स्थानिवत्त्वनिषेधो दुर्वारः । अत एव 'मधुश्च्युतमाचष्टे 'मधुगि'तीष्यते' इति 'स्वरितो वे'ति सूत्रस्थ-कैयट. सङ्गच्छते । अन्यथा णिलोपस्य स्थानिवत्त्वात्सयोगाऽऽदिलोपो दुर्लभ । न च सकारोपदेशसामर्थ्यात्स इति कैयटाऽऽशय । संयोगा-ऽन्तलोपेऽपि सस्य रुत्वे 'र्वोरुपधाया' इति दीर्घे, 'मधूरि'ति रूपसिद्ध्यर्थं, '[2]सन् श्च्योतती'त्यादौ तुगभावार्थं च तस्याऽऽवश्यकत्वा'दिति । तन्न । तस्याऽत्राऽऽश्रयणे दृढतरप्रमाणाऽभावेन, 'न पदान्त'सूत्रे 'तक्षयतेस्तगि'ति-कैयटविरोधेन च, तस्य कैयटस्य प्रौढिवादपरत्वात् ।

संयोगान्तलोप एवेति । यत्तु 'अच. परस्मिन्नि'ति सूत्रे 'अपरविधा-विति तु वक्तव्यम् । स्वविधौ स्थानिवद्भावो यथा स्यात् । तेन 'दध्यत्रे'त्यत्र न सयोगान्तलोप' इतिभाष्यमुपादाय 'पूर्वत्राऽसिद्धे' इत्येतदत्र नाऽस्ति,

---

१. 'षत्वाऽप्राप्तेराह' इति ख. पाठ ।

२ 'सन् श्च्योततीत्यादौ तुगभावाऽर्थं च' इति क. ग पाठः । ख नास्ति ।

'तस्य दोष' इत्यत्र संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणाऽर्थत्वात्'संयोगादि'ग्रहण-स्ये'त्युक्त कैय्यटेन । एवं च सयोगाऽन्तलोपोऽपि दुर्लभ' इति । तन्न । पूर्वपक्ष्याशयवर्णनमात्रपरत्वेन कैय्यटस्य प्रौढिवादपरत्वात् । अत एव 'हल्ङ्या'दिसूत्रे 'रात्सस्ये'त्यत्र तकारप्रश्लेषपक्षे कीर्त्तयते कीर्त् इत्यत्र संयोगाऽन्तलोपाऽऽपादनपरं भाष्य सङ्गच्छते ।

संयोगान्तलोपः । पिपगिति । 'कुत्वस्याऽसिद्धत्वादि'ति काचित्कोऽपपाठ । सनोऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाऽपि 'स्कोरि'ति लोपवारण-सम्भवात् । दिधगिति । 'दादेरि'ति घ । 'एकाच' इति भष्भाव ।

विद्वानिति । विदे शतुर्वसात्वदादित्वाच्छपो लुकि शतुर्ङित्त्व द्गुणाऽभावे, उगित्वान्नुमि, 'सान्ते'ति दीर्घे, संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्नलोपो न ।

वसो । प्रत्ययग्रहणेन[1] तदन्तग्रहणम् । 'भस्ये'त्यधिकृतम् । तदाह—वस्वन्तस्येत्यादि । न चैकानुबन्धकपरिभाषया 'विदे शतुर्वसुरि'त्यस्यैव ग्रहण स्यान्न क्वसोरिति वाच्यम् । वसोरुकाराऽनुबन्धकरणस्य सामान्यग्रहणाऽर्थत्वाददोष । उगित्त्वं तु स्थानिवद्भावेनाऽपि सिद्धम् । ङित्त्ववत् । न च तदनुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्त्यर्थमेव तत्स्यात् । निरनुबन्धकत्वेनाऽपि तत्फलसिद्धे । एतेन 'विदे शतुर्वसुरि'ति सूत्रे उकार उच्चारणाऽर्थ' इत्यपास्तम् । निरनुबन्धकपरिभाषया क्वसुग्रहणाऽनापत्तेरिति सूत्राऽऽशय' ।

विदुष इति । न च षत्वे सम्प्रसारणपूर्वत्वस्य 'षत्वतुकोरि'त्यसिद्धत्वात्कथं षत्वमिति वाच्यम् । पदान्तपदाद्योरेकाऽऽदेशस्यैवाऽसिद्धत्वात् ।

सेदिवानिति । 'षद्लृ' इतिधातो 'भाषाया सदवसे'ति लिट. क्वसौ, द्वित्वे 'अत एकहल्मध्ये' इत्येत्वाऽभ्यासलोपयो'र्वस्वेकाजाद्घसामि'तीट् ।

न[2] प्रवर्त्तत इति । यत्तु 'इट्प्रवृत्तावपि न क्षति । वसो सम्प्रसारणे,

---

1 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणम्' ख. पाठ' ।

2 'न प्रवर्त्तते' इत्यारभ्य इत्याहु' इत्यन्तोऽय ख. पाठ. क. कुण्डलित. । अकृतव्यूहपरिभाषाया नागेशैरस्वीकारात् ।

'नाऽजानन्तर्ये' इति निषेधाद्यणि सम्प्रसारणाऽसिद्धत्वाऽभावेन पूर्वस्य यणि, सम्प्रसारणस्य बहिरङ्गत्वादसिद्धत्वेन, वलि लोपे, 'सेदुष' इत्यस्य सिद्धत्वादि'ति । तन्न । परिभाषाया अन्याऽर्थमावश्यकत्वे प्रक्रियागौरव-कल्पनस्याऽन्याय्यत्वात् । अकृतेति । ज्ञापकन्त्वस्या. प्रगुक्तमेवेति दिक् ।

साहचर्यादिति । अन्ये[1] तु महत्यते. क्विपि महतोऽपि धातुत्व-सम्भव । तस्मात्तत्साहचर्यात्सान्तसयोगोपधाया अकाररूपाया एव दीर्घ-इति, अत्र न दोष इत्याहु ।

सुहिनिति । 'नान्ते'ति दीर्घस्तु संयोगान्तलोपस्याऽसिद्धत्वान्न । 'हिसी त्यस्येदित्त्वात् 'अनिदितामि'ति नलोपो न । ध्वदिति । 'स्रंसु ध्वंसु अवस्रसने' । क्विप् । अनिदित्त्वान्नलोप' । 'वसिव'ति दत्वम् ।

विवक्षिते इति[2] । तेन 'परमपुमानि'त्यत्र परत्वादसुङि, समासाऽन्तो-दात्तत्व भवदसुङ एवाऽकारस्य भवति । परसप्तम्यान्तु अन्तरङ्गत्वा-द्विभक्त्युत्पत्त पूर्वमेव 'पुम्'शब्दोकारस्योदात्तत्वे, स्वसनधर्मणो हल. स्थाने तद्धर्मा अनुदात्त एवाऽसुङ् स्यात् । अत्र च 'उपदेशिवद्वचनं कर्त्तव्य-मि'ति भाष्य मानम्[3] ।

---

१ 'अन्ये त्वि'त्यरुचिस्तु 'भनूषी'त्यादौ दीर्घोऽसिद्धया तथा साहचर्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्' ।—इति प्राचीनटिप्पणी ।

२ इतोऽग्रे—'न चाङ्गऽसञ्ज्ञाया विधानप्रतिबद्धतयाऽङ्गाधिकारे विवक्षितसप्तमी वक्तुमशक्येति वाच्यम् । 'अङ्गस्ये'त्यस्याऽङ्गत्वयोग्यस्ये'त्यर्थेनाऽक्षते ' इति ख पाठ' ।

३ 'भाष्य मानम् । 'यदि त्वसुङि[1] उकारस्याऽन्त्यत्वविघातादकृतव्यूह-परिभाषया पूर्वं स्वराऽप्रवृत्ति , पश्चाच्च जायमानोऽसुङ एव भविष्यति , न च बहिरङ्गतयाऽसुङोऽसिद्धत्वान्नाऽन्त्यत्वविघातः , अकृतव्यूहपरिभाषा-विषये तदप्रवृत्तेरुक्तत्वादि'त्युच्यते, तदा परसप्तमीपक्षोऽपि सूपपाद' ।

---

1 'यदि त्वग्रेऽसुङि' इति ख. पाठ. ।

अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति तद्भाव । उणादीनामव्युत्पन्नत्वेन पूर्वमन्तरङ्गत्वात्फिट्स्वरे, ततो जायमानोऽसुङनुदात्त एवेति 'पुमास मि'त्यादावुकारोदात्तत्वसिद्धि । व्युत्पन्नत्वेऽप्यन्तरङ्गत्वात्प्रत्ययस्वरे इत्यादि बोध्यम्।

म्सुनो नित्त्व तु स्पष्टार्थमेव । पुम फिट्स्वरस्तु न । तस्याऽखण्ड एव प्रवृत्तेः । सखण्डे तत्प्रवृत्तौ फलाऽभावात् ।

उच्चारणार्थ इति । न त्वित्सञ्ज्ञाप्रयुक्तलोपाऽतिरिक्तकार्याऽर्थ इत्यर्थः । बहुपुसीति । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाऽग्रहणान्नाऽसुङ् । ननु 'सर्वनाम-स्थाने' इत्यस्य विवक्षितसप्तमीत्वेन, परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च ङीप बाधित्वा-ऽसुङि, ङीपि, 'बहुपुमसी'ति रूपाऽऽपत्तिरिति चेन्न । सङ्ख्याकारकप्रति-पादनेच्छायां सर्वनामस्थानविवक्षा । सा च न ङीबुत्पत्ते पूर्वम् । स्वार्थ-द्रव्यलिङ्गसङ्ख्याकारकाणा क्रमिकबोधस्यैव भाष्यादौ प्रतिपादनात् । एव च न कश्चिद्दोष ।

'उपदेशिवद्वचनमि'ति भाष्यन्तु तत्परिभाषाऽभावमाश्रित्य प्रवृत्तमिति बोध्यम् । न चैव 'पुमानि'त्यादावपि पूर्वमसुङि, प्रातिपदिकस्वरेण सति-शिष्टेन प्रत्ययस्वरस्य बाधादसुङ उदात्तत्व स्यात् , इष्यते तूकारस्य, 'पुमासं परिपात्वि'त्यादौ तथा दर्शनादिति वाच्यम् । प्रकृतिप्रत्ययविभाग-शून्येष्वेव तत्प्रवृत्ते. । अत एव चतेरुरनो नित्करण [1]चरितार्थम् । अन्यथा 'न्त्र. सख्याया' इत्याद्युदात्तत्वे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अस्तु वा सखण्डे-ष्वपि प्रवृत्तिस्तथापि 'पुमानि'त्यादौ नित्त्वसामर्थ्यादेवाऽप्रवृत्तिरित्याहु' । वस्तुतस्तु विवक्षितसप्तम्येवोचिता, अकृतव्यूहपरिभाषाया असत्त्वादिति दिक्' इति क कुण्डलित ख पाठ ।

१ 'अकृतव्यूहपरिभाषा तु' इत्यारभ्य 'फलाऽभावात्' इत्यन्तः क ग पाठ ।

---

1 'चरितार्थम् । यद्यपि म्सुनो नित्त्वसामर्थ्येन क्वचित्सखण्डेष्वपि प्रवृत्तिर्ज्ञाप्यते तथापि' इति ख पाठ ।

पूत्र इति। क्वचित्तु 'पातेर्डुम्सुन्नि'ति पाठः। 'स्त्रियामि'ति सूत्रे भाष्यकैयटयोस्तु 'सूते सस्य पः, म्सुन्प्रत्ययो, बाहुलकाद्ध्रस्व' इत्युक्तम्।

पुमानिति। 'सान्ते'ति दीर्घ। हे पुमान्निति। 'असम्बुद्धावि'त्युक्तेर्न दीर्घ। पुम्स्विति। सयोगाऽन्तलोपेऽनुस्वार। उशनेति। वशो कनसि। 'ग्रहिज्ये'ति सम्प्रसारणम्। अस्य सम्बुद्धाविति। एतच्च वृत्तौ वाचनिकं पठितम्। वश्धातौ[2] माधवस्तु 'सम्बोधने तूशनसस्त्रिरूपं, सान्तं, तथा नान्तमथाऽप्यदन्तम्' इति श्लोकवार्त्तिक'-मित्याह। भाष्याऽनुक्तत्वादिदमप्रमाणमेव। 'हे उशन' इत्येव रूपं साध्वि'ति प्रामाणिका। उशना=शुक्रः। अनेहा=काल। 'नञि हन एह चे'ति, असुनिति (—अधिकारे[3]) हन एहादेशः, असुन् च।

सुव इति। ननु विशिष्टस्याऽसन्तत्वाद्धातुभिन्नत्वाच्च 'अत्वसन्तस्ये'ति दीर्घः प्राप्नोति। न च 'धातो र्ने'ति प्रसज्यप्रतिषेधः। वाक्यभेदाऽसमर्थ-समासाऽऽपत्तेरिति चेन्न। 'धातु'शब्देन तदवयवलक्षणया, 'धात्ववयव-भिन्नाऽसन्तस्ये'त्यर्थात्। सौत्रत्वाद्वृत्ति। अत एव 'पिण्डग्र' इत्यादि भाष्योदाहृत सङ्गच्छते।

---

१ इतोऽग्रे—-अन्ये तु 'अनङ् सावि'ति सूत्रे 'सोर्डे'त्येव सिद्धेऽनङ्विधानं 'क्वचिदनङ[1] श्रवणमि'ति ज्ञापनार्थम्, तेनेदं सिद्धम्। विकल्पाऽशस्तु वाचनिक एवेति। तन्न। लाघवाऽभावात्। ङित्त्वसामर्थ्यादिलोपकल्पने[2] गौरवाच्च। 'ऋदुशने'त्यत्राऽप्यस्यैवाऽनुवृत्त्यापत्तौ 'उशने'त्यत्र दीर्घा-ऽऽपत्तेश्च। 'अङ्गवृत्त'परिभाषया समाधान त्वगतिकगतिः'—इति क. कुण्डलित ख पाठ।

२ 'वश्धातौ' इत्यारभ्य 'इत्याह' इत्यन्त क ग पाठ। ख नास्ति।

३ 'अधिकारे' इति अस्माभिर्योजित, तत्त्वबोधिन्या तथा दर्शनात्।

---

1 'क्वचिदनङ एव' इति ख. पाठः। 2 'प्रक्रियागौरवाच्च' इति ख पाठः।

अदस इति—षष्ठी। सुलोपसन्नियोगशिष्टत्वादयं सावेव। 'तदो' स सावि'त्यतः 'सावि'त्यनुवृत्तेश्च। औत्वं[1] त्यदाद्यत्वाऽपवाद।

ननु[2] सोरेवौत्वं विधीयताम्, त्यदाद्यत्वेनाऽसाविति रूपसिद्धे, किं सुलोपेनेति चेन्न। 'असकौ स्त्री'त्यत्र त्यदाद्यत्वे, टापि, 'प्रत्ययस्थादि'ती-त्त्वप्रसङ्गात्। न च 'आ-आबि'त्याकारप्रश्लेषान्नेत्त्वम्। वार्णादाङ्गस्य बलीय-स्त्वेन वृद्धे पूर्वं दुर्वारत्वात्। न च वृद्धावाकाररूपत्वस्य विनाशोन्मुखत्वाद-कृतव्यूहपरिभाषयेत्त्वं नेति वाच्यम्। अकृतव्यूहपरिभाषाया अभावात्। अत एव 'प्राप्तजीविक' इत्यादिसिद्धि। 'कारिके' 'हारिके' इत्यादावपीत्त्वा-ऽनापत्तेश्च। एवं च तत्राऽऽकारप्रश्लेषो विफलो, दुष्टश्चेति बोध्यम्। एतेन 'त्यदादीनाम' इत्यादौ 'विभक्तावि'ति विषयसप्तमीति मन्दोक्तमपास्तम्। तथा हि सति विभक्त्युत्पत्ते पूर्वं त्यदाद्यत्वे, टापि, सौ, 'अदस' इति अन्त्यस्यौत्वे, स्थानिवत्त्वेनाऽऽप्त्वादित्त्वं दुर्वारमेव स्यात्। न चेष्टापत्ति। प्रकृतसूत्रस्थभाष्यादिविरोधात्। विना प्रमाणं निर्दिष्टपरिभाषाबाधा-ऽभावेन विषयसप्तम्या वक्तुमशक्यत्वाच्च। यत्तु 'सुलोपाऽभावे 'असौ स्त्री' त्यत्र 'औङ आप' इति शी स्यादि'ति। तन्न। द्विवचनौकारयोरेव 'औङि'ति सञ्ज्ञाया पूर्वाऽऽचार्यैं कृतत्वात्।

न चैवमपि 'सोडौ' इत्येव सूत्रमस्त्विति चेन्न। 'असावि'त्यत्र टिलोपे कृते, नित्यत्वात्सत्वं बाधित्वा, त्यदाद्यत्वे 'असावि'त्यसिद्धेरिति दिक्।

[3]असुक इति। 'अमुक' 'अमुकी' 'अमुकशर्मे' त्यादावव्युत्पन्नो-ऽदःशब्दपर्यायोऽमुकशब्द इत्याहु।

---

१ 'औत्व त्यदाद्यत्वाऽपवाद' इति क ग. पाठ.।

२ 'ननु' इत्यारभ्य 'कृतत्वात्' इत्यन्तः ख. पाठ. क कुण्डलित, मनोरमा-शब्दरत्नस्थत्वात्।

३ 'असुक इति। 'अमुक' 'अमुकी' 'अमुकशर्मे'त्याद्यसाध्वेव। 'असुक' 'असुका' 'अदक शर्मे'त्याद्येवोचितम्। क्व चित्सान्तत्वेन रुत्वाऽप्राप्ते,

एत ईत्। परिभाषिकबहुवचनग्रहणे'अमी' इति न सिद्ध्येत्, एकारस्य बहुवचनपरत्वाऽभावादत आह–बह्वर्थोक्ताविति। पश्चादुत्वेति। इदं च मध्यमणिन्यायेन पूर्वपराऽन्वयि। 'इत्वे'त्युपलक्षणम्— ईत्वस्याऽपि।

ननु मुत्वस्याऽसिद्धत्वात्कथं 'ना'भाव। किञ्चेनादेश गुणयोरापत्तिरत आह–नमुने इति। कर्त्तव्ये कृते चेति। एव च ने' इति विषयसप्तमीति भाव.। 'मु' इति समाहारद्वन्द्वः। 'कृते चे'त्युक्तेर्मुत्वे कृते 'सुपि चे'ति दीर्घो न। केचित्तु–'अधुने'तिवत् 'अमुने'ति वक्तव्ये 'न मु ने' इत्युक्ति'र्ने'ति योगविभागाऽर्था। तेन 'राम' इत्यादिसिद्धि। अन्यथा रोरसिद्धतया उकारस्येत्संज्ञालोपौ न स्याताम्। न चाऽनुनासिकनिर्देशसामर्थ्यम्। 'देव रुही'त्यादौ 'हशि चे'त्यस्य व्यावृत्तये 'अतो रोरि'त्यत्राऽप्यनुनासिकस्यैव निर्देशेन, तत्र चारितार्थ्यात्। सामर्थ्याच्चोत्व सर्वाऽऽदेशो भविष्यति। एव च 'स्थानिवत्'सूत्रस्याऽपि प्रवृत्तौ पदत्वाद्विसर्गो लभ्यते। अत एव 'प्रत्यय' इत्यादिनिर्देशाः सङ्गच्छते इत्याहु.[2]।

अमीभिरिति। 'नेदमदसोरि'त्यैस् न।

इह कान्ता नोक्ता। 'परेश्च घाङ्कयोरि'तिसूत्रस्थ'काष्ठशगेव नास्ती'ति भाष्येण कान्तेभ्य क्विब्विचोरनुत्पत्ते.। 'उख''उखी'त्येवमादिभ्य' क्विपि खान्तादय ऊह्या यथाऽभिधानमित्याहु[3]।

इति हलन्ता पुँल्लिङ्गा'।

क्वचित्सत्वेन बाधादिति प्राञ्च।

'अमुक'' 'अमुकी' 'अमुकशर्मे'त्यादावव्युत्पन्नोऽद शब्दपर्यायोऽमुकशब्द'इत्यन्ये' इति क कुण्डलितः ख पाठः।

१ 'केचित्तु' इति ख. नास्ति।

२ 'इत्याहु' इति ख नास्ति। क, ग, पाठ।

३ 'यथाऽभिधानम्' इति क ग पाठ। ख. नास्ति।

अथ हलन्तस्त्रीलिङ्गप्रकरणम् ।

'अलोऽन्त्यस्ये'त्यनेन लब्धाऽर्थमाह—हस्येति । 'झलो झली'त्यतो 'झली'ति,'पदस्ये'ति, 'स्कोरि'त्यतोऽन्त इति चाऽनुवर्त्तते । तदाह—झलीत्यादि । 'झलि परे, पदान्ते च विद्यमानस्ये'त्यर्थ । (ननु 'नहो ध' इत्यत्र 'द' एव कुतो न कृत । न चेद ढादिवद्धूभावाऽर्थम् । तस्य नहौ विषयाऽभावादिति चेन्न । 'नद्धमि'त्यत्र 'रदाभ्यामि'ति नत्वाऽऽपत्ते, 'झषस्तथोरि'ति धत्वाऽनापत्तेश्च । एतेन 'सन्निपातपरिभाषया नत्ववारणं सुशकमि'त्यपास्तम् । न च 'झषस्तथोरि'ति धत्वे, सन्निपातपरिभाषया जश्त्वाऽनापत्ति । तस्या अनित्यत्वात् । अत एव 'पारपद्धी'त्यादौ जश्त्वं माधवादिभिरुक्तम्) ।

उपपूर्वात् 'णह बन्धने' इत्यस्मात्सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् । 'नहिवृती'ति पूर्वपदस्य दीर्घ । सोर्हल्ङ्यादिलोपे, धत्व-जश्त्व-चर्त्वानि[2] । दलोपषत्वे इति । पूर्वपदान्तस्य लोप', धातो सस्य षत्वम् । 'आदेशप्रत्यययोरि'ति तु न । 'सात्पदाद्योरि'ति निषेधात् । 'पदादादिरि तिपक्षस्याऽपि भाष्ये स्थितत्वात् । हस्य घ इति । इद च कैयटादिमतेनोक्तम् । तन्मते षत्वस्येव ढत्वस्याऽपि कुत्वेन बाधात् । स्वमते तु ढ-ड-ग-का इति बोध्यम् ।

द्यौरिति । 'दिव औ'दित्यौत्त्वम् । यण् । 'नाऽजानन्तर्ये' इति निषेधान्नौत्त्वमसिद्धम् । गीरित्यादि । 'गॄ' 'पॄ'-आभ्या क्विप् । 'ॠत इद्'ति, 'उदोष्ठ्ये'ति चेत्त्वोत्त्वे । 'र्वोरुपधाया' इति दीर्घ. । चतस्र इति । परत्वाद्रामं बाधित्वा, चतस्रादेशे, 'सकृद्गतावि'ति न्यायात्पुनराम्न । स्पष्ट चेद स्थानिवत्सूत्रे भाष्ये । चतसृणामिति । 'न तिसृ'ति दीर्घनिषेध ।

---

१ अथ ख. पाठ. क कुण्डलित ।

२ 'अत्र चर्त्वादीति पाठ उचित' इति चिदस्थिमाला ।

सर्वावदिति। सर्वाशब्दवदित्यर्थ । यत्तु 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे'इति-पुवद्भावोऽत्राऽपेक्षित' इति। तन्न। अस्य शब्दपरत्वेन कदाऽपि सर्वनामत्वाऽभावेन, पुवद्भावाऽप्राप्ते । 'मात्र'ग्रहणेन हि 'यद्वृत्तिघटकस्य सर्वनाम्न पुंवद्भावस्तस्य वृत्ते पूर्वं सर्वनामत्वे सति, वृत्तौ तत्त्वाऽभावेऽपि, पुंवद्भाव' इत्येतावन्मात्र बोध्यते। अत एव 'सर्वा नाम का चित्तत्पुत्रः 'सर्वापुत्र' इत्यादौ न पुवद्भाव' इति स्पष्टमाकरे।

य सौ। पुसि अया बाधात्, क्लीबे सोर्लुप्तत्वात्, स्त्रियामिदम्। वागिति। वचे 'क्विब्वची'त्यादिना क्विप्, दीर्घोऽसप्रसारण च।

अपो भि। 'ॠदोरि'त्यप्प्रत्ययस्तु न गृह्यते, 'अद्भि सस्कृतमि'ति लिङ्गात्। 'अच उपसर्गात्त' इत्यत 'त' इत्यनुवर्त्तते। दिगिति। 'दिश अतिसर्जने'। 'ऋत्विगा'दिना [1]क्विन्। ष ड-ग-का प्राग्वत्। त्विडिति। 'त्विष दीप्तावि'त्यस्मात्क्विप्। जश्त्वचर्त्वे। जुषते इति। 'जुषी प्रीतिसेवनयो'। क्विप्। सहस्य सभाव । सजू -मित्रम्। आशिषाविति। 'आशास कावि'त्युपधाया इत्वम्, 'शासिवसी'ति षत्वम्। अमूभिरिति। अदन्तत्वाऽभावादेत्त्वाऽभावेन 'एत इदि'त्यस्याऽभावे, मूत्वमेवेत्यलम्।

अत्रेद बोध्यम्—'सुष्ठु अनड्वाहो यस्यामि'ति विग्रहे 'स्वनड्वानि'-त्येव। गौराऽऽदिङीष् तु न, अनुपसर्जनाऽधिकारादिति।

॥ इति हलन्ता स्त्रीलिङ्गाः ॥

---

१ 'क्विप्' इत्येव सर्वशेखरपुस्तकेषु पाठ । स चाऽपपाठ । ऋत्विगादिना क्विन एव विधानात्। 'क्विन्' इत्युचित पाठ इति च विषमी टीका।

अथ हलन्तनपुंसकलिङ्गप्रकरणम्

दत्वमिति । 'वसुस्रंस्वि'त्यस्य पदाऽधिकारस्थत्वेन तदन्तत्वेऽपि दत्वम् । एवमङ्गाऽधिकारस्थत्वात् आमपीति ध्येयम् । पूर्वपदस्येवेति । प्रत्ययलक्षणेनेति भाव । अत एव राजपुरुषादौ नलोपाऽऽदिकम् ।

उत्तरेति । तथा च 'विमलदिवी' इत्यादावुत्त्व स्यादिति भाव' ।

उत्तरपदत्वे चेति । 'उत्तर'शब्देनोत्तरपदं लक्ष्यते । 'उत्तरपदशब्दश्च समासचरमाऽवयवे रूढ । तेन'समासोत्तराऽवयवस्य पदत्वे = पदत्वप्रयुक्ते कार्ये कर्त्तव्ये, लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न । पदाऽऽदिविधौ त्वय निषेधो ने'त्यर्थ । तेन 'परमवाचे'त्यादौ न कुत्वाऽऽदिकम् । 'दधिसेचावि'त्यादौ च 'सात्पदाद्योरि'ति षत्वनिषेधः । पदाऽऽदिविधिश्च प्रतिपदोक्तत्वात 'सात्पदाद्योरि'त्येव गृह्यते । तेन 'परमबुधावि'त्यादौ भष्भावो न ।

'उत्तरपदादि.' 'कर्णो वर्णलक्षणादि'त्यादौ तु न दोष । 'उत्तरपद'शब्दस्य समासचरमाऽवयवमात्रे रूढे । न चैव 'बहुवाचावि'त्यादौ कुत्वाऽऽदिक स्यादिति वाच्यम् । 'बहुच्पूर्वस्य ने'तिवचनाऽन्तरेणैव समाधानात् ।

अत्राऽपि 'अपदादिविधावि'त्यनुवर्त्तते । तेन 'बहुसेचावि'त्यादौ षत्व-निषेधसिद्धिः । अय निषेध. 'अपदादिविधावि'तिपर्युदासात्पदान्तत्व-निमित्तके विधावेव । तेन ङमुडादिविषये नाऽस्य प्रवृत्ति' । पदान्तत्व-निमित्तकत्व च पदान्तोद्देश्यकत्वरूपम् ।

उत्तरपदस्य कार्यित्व एव च प्रवृत्ति. । तेन 'माषकुम्भवापेने'त्यादौ 'पदव्यवायेऽपी'ति णत्वनिषेधसिद्धि । (न[1] चैवमपि 'अधोगलेटावि'-त्यादौ'आख्यातमाख्यातेने'ति समासे, ढत्वाऽऽदिक न स्यादिति वाच्यम् । तिङो लुका लुप्तत्वाऽभावात् । लुका लुप्ते एवाऽऽस्य प्रवृत्तिरिति स्पष्टं भाष्ये 'न लुमते'ति सूत्रे) ।

---

1 अय पाठ. क ग नास्ति ।

नन्वेवमपि 'पूर्वदण्डिप्रिय' इत्यादाववान्तरतत्पुरुषे,दण्डि शब्दस्योत्तरपदत्वेन, प्रत्ययलक्षणनिषेधात्पदत्वाऽभावे, नलोपो न स्यादिति चेन्न । 'उत्तरपद'शब्देन मध्यमपदत्वाऽनाक्रान्तोत्तरपदस्यैव ग्रहणम्, प्रत्याख्यानभाष्यप्रामाण्यादित्याहुः ।

नन्वेवमपि 'काश्यपेन प्रोक्तमधीते' इत्यस्मिन्नर्थे 'काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिरि'ति प्रोक्ताऽर्थणिन्यन्तसुबन्तादुत्पन्नस्याऽणो लुकि, 'काश्यपिनावि'त्यादौ उत्तरपदत्वाऽभावात्पदत्वनिषेधाऽनापत्तौ, नलोपाऽऽपत्तिरिति चेन्न । प्रोक्ताऽर्थकणिन्यन्तेभ्यस्तद्विषयताबलात्सुबुत्पत्ते पूर्वमेवाऽध्येतृप्रत्ययोत्पत्तेरदोषादिति तत्त्वम् ।[1]

भाष्ये त्विद प्रत्याख्यातम् । तथा हि-भसंज्ञासूत्रे 'सुप्तिङन्तमि'त्यत 'सुबन्तमि'त्यनुवर्त्त्य, 'यजादावसर्वनामस्थाने परे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तथाभूत पूर्वः समुदायो भसञ्ज्ञो भवति, सुबन्त यजाद्यसर्वनामस्थानपर यद्यस्ति, तर्हि तदपि भसञ्ज भवती'त्यर्थो'त्सुवाचे'त्यादौ न कुत्वम् ।

अत्र समुदायस्य संज्ञा प्रधानशिष्टा, अवयवस्य त्वन्वाचयशिष्टा । तेन 'राज्ञ' इत्यादौ सुबन्ताऽभावेऽपि भवति ।[2]

एवं 'स्वादिष्वि'ति योगं विभज्य, तेन सामान्यत 'स्वादिषु पूर्वं पदमि'ति पदसञ्ज्ञां विधाय, 'अ सर्वनामस्थाने' इत्यत्राऽपि 'सुबन्तमि' त्यनुवर्त्त्य, 'यची'त्यपकृष्य' असर्वनामस्थाने'इति प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्य, 'यजादौ सर्वनामस्थाने परत. पूर्वं पद न, तत्परं सुबन्त च पदं ने'त्यर्थ. । सुबन्तञ्च यजादिप्रत्ययाऽव्यवहितमेव गृह्यते । तेन 'राजपुरुषावि'त्यादौ पूर्वपदे नलोपाऽऽदिसिद्धि ।(तत्र[3] प्रसज्यप्रतिषेधसामर्थ्यात्'अनन्तरस्ये'ति-

---

१ 'इति तत्त्वम्' इति ख नास्ति ।

२ 'अवयवसुबन्ताऽभावेऽपि भवति' ख. पाठ ।

३ ख पाठोऽय, क ग नास्ति ।

न्याय बाधित्वा पदत्वद्वयस्याऽपि निषेध)। तत्र समुदायस्य 'स्वादिष्वि'ति प्राप्ता। अवयवस्य 'सुबन्तमि'ति प्राप्ता। तेन 'सुवाचावि'त्यादौ न कुत्वम्। नन्वेव श्रूयमाणे सौ पूर्वस्य पदसज्ञा स्यादिति चेत्। इष्टाऽऽपत्ते[1]।

'दधिसेचावि'त्यादौ तु 'पदात् आदि पदादिरि'ति व्याख्यानात्षत्व-निषेधसिद्धिः। अत एव सोपपदात्सिच्धातोर्विचि, 'गतिकारकोपपदाना-मि'ति सुबुत्पत्ते पूर्वं समासेऽपि, 'दधिसेगि'त्यादौ षत्वनिषेधसिद्धि.। 'पदस्याऽऽदेरि'ति व्याख्याने तु निषेधाऽप्राप्तेः षत्व दुर्वारं स्यात्।

कैयटस्तु 'सोपपदात्सिचेर्विजेव नाऽस्त्यनभिधानादि'त्याह। ([2]अन्ये तु प्रकृते सुबुत्पत्ते पूर्वं समास एव न। 'गतिकारकोपपदानामि'त्यस्या-ऽनित्यत्वात्। अत एव 'अम्बाम्बे'ति सूत्रे गवाऽऽदिग्रहण चरिताऽर्थम्[3]। अन्यथा 'गोष्ठ' इत्यादौ 'सुपि स्थ' इति के, 'गतिकारकोपपदानामि'ति सुबुत्पत्ते पूर्वं समासे, 'सात्पदाद्योरि'ति निषेधाऽप्राप्तौ 'आदेशप्रत्यय-योरि'त्यनेन सिद्धौ, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। तत्र हि 'स्थ' इति 'सुपि स्थ' इति-विहितकप्रत्ययान्ताऽनुकरणम्।

'बहुसेचावि'त्याद्यर्थं 'बहुच्पूर्वस्य षत्व ने'ति वचनमेव कर्त्तव्यम्। वार्त्तिकमतेऽपि 'बहुच्पूर्वस्य चाऽपदादिविधौ ने'त्यस्याऽऽवश्यकत्वादिति। (वस्तुतस्तु 'पदादि'ति पञ्चमीनिर्देशेनैव सिद्धे 'आदि'ग्रहणेन बहुज्ग्रहण भाष्यनये निभातव्यम्) ।

[4]अयमपि प्रकारो यत्रोत्तरपदस्य कार्यित्व, तद्विषय एव, पदान्तत्व-प्रयुक्तकार्ये एव च। योगविभागस्येष्टसिद्ध्यर्थत्वात्। अत एव 'सुगण्णी-

---

१ 'इष्टापत्ति' ख पाठ ।

२ अय क. कुण्डलित. ख पाठ. ।

३ अय ख पाठ. क ग नास्ति ।

४ 'अयमपि प्रकारो यस्य पदत्वप्रयुक्तकार्यप्राप्तिस्तद्विषय एव' इति ख पाठः ।

शावि'त्यादौ समासे ईशस्य पदत्वादजादे पदस्य विधीयमानो ङमुट् भवत्येव । तस्य[1] पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यत्वाऽभावात् । 'परमदण्डिने'त्यादौ तु विभक्ते पदत्वाऽभावान्नेति बोध्यम् ।

न चैव 'रामेष्वि'त्यादौ षत्वाऽनापत्ति, 'स्वादिष्वि'त्यनेन पूर्वस्य पदसंज्ञकत्वादिति वाच्यम् । 'साति'ग्रहणेन 'स्वादिष्वि'ति यस्य पदसञ्ज्ञा, तदुत्तरस्य षत्वनिषेधो ने'ति ज्ञापनात् । अत एव 'राजपुरुषेष्वि'त्यादौ उत्तरपदमाश्रित्याऽपि षत्वनिषेधो न । भाष्योक्तै[2]रीत्या तस्याऽपि 'स्वादिष्वि'ति पदत्वाच्च । स्पष्ट चेद 'न लुमताङ्गस्ये'ति सूत्रे भाष्ये ।

कादेशो नेति । अत एव इदम्शब्दे 'य सावि'ति न ।

वक्तव्य इति । अयं च सामर्थ्याल्लुका लुप्तेऽपि भवति ।

एवं चो[3]ऽस्त्येवाऽयम् । औशसादिष्वेनेनैव सिद्धे । न च तत्राऽपि परत्वात्त्यदाद्यत्वे, तत एनदादेशे, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरत्वा-ऽप्रवृत्तौ विशेषोऽस्त्येवेति वाच्यम्[4] । अत्वस्याऽङ्गसञ्ज्ञासापेक्षत्वेन बहिरङ्गतयाऽन्तरङ्गत्वादेनदादेशस्यैव पूर्वं प्रवृत्त । अत एव सूत्रे एनतं विधाय तकारोच्चारणसामर्थ्येन च क्लृप्तबाधाऽप्रधानाऽतिदेशनिषेधस्य 'न लुमते'त्यस्य बाधेन नपुंसके लुक्यपि प्रवृत्ति स्वीकृत्य, वार्त्तिकप्रत्या-ख्यान भाष्योक्त सङ्गच्छते । न चैवम् 'एतच्छ्रित' इत्यत्राऽपि तदापत्ति., तादृशप्रयोगाऽनभिधानात् । यत्तु 'अन्वादेशस्य विधानगर्भत्वेन, 'कार्या-ऽन्तरविध्युद्देश्यसमर्पकयो पुनरुपात्तेदमेतदोरि'त्यर्थेनाऽत्राऽन्वादेशस्यैवा-

---

१ 'तस्य पदान्तत्वप्रयुक्तकार्यत्वाऽभावात्' इति क. ग. पाठ । ख. नास्ति ।

२ 'उक्तरीत्या' ख. पाठ' ।

३ 'एवञ्च' इत्यारभ्य 'विधान पदार्थत्वात्' इत्यन्तः क. कुण्डलित ख पाठ. । ग नास्ति ।

४ 'इति वाच्यम् । अपवादत्वादेनदादेशस्यैव पूर्वं प्रवृत्ते.' इति ख. पाठ. ।

ऽभाव', समासे उद्देश्यविधेयभावेनाऽनन्वयादि'ति । तन्न । अत्रैनाऽऽदेशा[1]-ऽऽपादनपरभाष्यप्रामाण्येन तत्राऽज्ञातज्ञापनस्यैव विधानपदार्थत्वात् ।

ब्रह्मणी इति । 'न सयोगादि'ति निषेधादल्लोपो न । प्राचीनकृतस्य 'अह्नि'त्युपन्यासस्याऽशुद्धता द्योतयितुमाह—**अहर्भातीति** । तस्मिन्हि 'अहो भाती'ति स्यादिति भाव । **नलोपे प्राप्ते इति** । न च नलोपे[2]ऽकारस्य रौ, रे वा विशेषाऽभावेनान्यतरेणैवोपपत्तावुभयविधानसामर्थ्यादेव लोपो नेति वाच्यम् । सम्बुद्धौ नलोपनिषेधेन 'अहर्गच्छे'त्यादावुत्त्वाऽभावेन, 'दीर्घाहो निदाघ' इत्यादावुत्वसम्पादनेन, 'दीर्घाहा निदाघ' इत्यादौ यत्व-सम्पादनेन[3] च चारितार्थ्यात्[4] । न चाऽहन्नित्यत्र लोपेन नकाराऽन्तरं प्रश्लिष्य, 'नाऽन्तस्याऽहन्शब्दस्ये'ति व्याख्यानसामर्थ्येन नलोपो नेति वाच्यम् । 'दीर्घाहो निदाघे'त्यादौ सम्बुद्धौ प्रवृत्त्या, भ्यामादौ व्यावृत्त्या च नकारप्रश्लेषस्य चारितार्थ्ये, तेन नलोपबाधे मानाऽभावादिति भाव ।

१　'अत्रैनादेशापादनपरभाष्यविरोधात् किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य पुनरु-पादानमेवाऽन्वादेशो, न तु कार्याऽन्तरविधानाय पुनरुपादानपर्यन्तम् । अत एव 'अनेन छन्दोऽधीतमेन पश्यति देवदत्त' इत्यादावप्यादेशो भव-त्येव । आद्यकोटौ 'विधातुमि'ति तु 'एतमात ङितं विद्यादि'ति भाष्या-ऽऽदिप्रयोगादवसीयत इति दिक्' इति ख पाठ ।

२　'न च लोपे' क ख. पाठ । 'न च नलोपे' इति च लघुशब्देन्दुशेखरे पाठ ।

३　'दीर्घाहा निदाघ इत्यादौ यत्वसम्पादनेन च' इति ख नास्ति, क ग पाठः ।

४　इतोऽग्रे—'न चैव 'रोऽसावि'त्येव सिद्धे गुरुभूतन्यासो व्यर्थ इति तत्सामर्थ्या-ल्लोपो नेति वाच्यम् । सप्तमीबहुवचने परे रेफाऽऽदेशापत्तौ, 'रो सुपी'ति'-नियमेन विसर्गाऽनापत्त्या दोषस्य सत्त्वात् । 'रोऽसी'ति न्यासे विशिष्टस्य सकारभिन्नत्वेन दोषो दुर्वार एव । सुपि विशेष्याऽसन्निधानेन तदादिविध्य-भावात्, 'सकारे'त्यर्थे स्वल्विधित्वेन सोर्लोपे रुत्वाऽऽपत्ति । 'अह. सङ्कत-मि'त्यादौ रुत्वाऽनापत्तिश्च' इति ख पाठ' ।

आवर्त्यैति। आवृत्तौ मान च 'रूपरात्री'ति वार्त्तिकमेव। अन्यथा[1] नलोपे रेफाऽऽदेशेनैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। भाष्यप्रामाण्याच्च तस्य सम्बुद्धावप्रवृत्ति । तज्ज्ञापकसिद्धवचनकल्पनाऽपेक्षयाऽऽवृत्तिर्लघीयसीति भाव । आवृत्तस्य 'पदान्तेऽहन्निति निपात्यते' इत्यर्थ.[2] ।

तदन्तस्याऽपीति। पदाऽधिकारस्थत्वात्। 'ग्रहणवते'ति निषेधस्तु प्रत्ययविधिविषय । अत एव 'येन विधि'रिति सूत्रे भाष्ये-प्रत्ययविधिभिन्ने 'अप्तृन्नि'त्यादौ गृह्यमाणप्रातिपदिकेनाऽपि तदन्तविधिप्रतिपादन, 'स्वसा' 'परमस्वसे'त्याद्युदाहरण च सङ्गच्छते। 'समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध' इति निषेधाऽनुवादकत्वस्य युक्तत्वाच्च।

यत्तु तज्ज्ञापकं 'सपूर्वाच्चे'ति सूत्रम्। अन्यथा 'पूर्वादिनिरि'त्यत्र तदन्तविधिनैव सिद्धे किं तेन। तत् 'प्रत्ययविधौ प्रतिषेध' इत्यस्यैव ज्ञापकं सुवचम्। अत एव तदन्तविधिसूत्रभाष्ये 'समासे'त्यादिनिषेधकथनवदस्य न कथनम्[3]।

तत्रैव 'पूर्वात्सपूर्वादिनिरि'त्येकयोग एव कर्त्तव्ये पृथक्करणं च 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'त्यस्या मानम्। न चेष्टादिभ्य इति सूत्रेऽनुवृत्त्यर्थं

---

१ 'अन्यथा नलोपे अकारस्य रेफादेशेनैव' इति क पाठो, लघुशब्देन्दुशेखरे च।

२ इतोऽग्रे—'एव च सन्नियोगशिष्टन्यायेन यत्राऽनेन नलोपप्रतिबन्धस्तत्र रुत्वरत्वयो. प्रवृत्ति । तेन समासान्तानामुत्तरपदाऽवयवत्वे 'पुण्याहाभ्यामि'त्यादौ न दोष इति दिक्' इति ख पाठ । क ग. नास्ति।

३ इतोऽग्रे—'एतेन 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेने'ति निषेधात्केवले न स्यादि'ति परास्तम्। तस्यापि प्रत्ययविधिविषयत्वात्। एतेन 'सर्वादेसादेश्च लुग्वक्तव्य' इति केवलसर्वशब्दे न स्या'दित्यपास्तम्। तस्य लुग्विधित्वेन प्रत्ययविधित्वाऽभावात्। ननु 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपतिकेने'ति न्यायो नास्त्येव, फलाऽभावात्। 'सूत्रान्ताट्ठक्' 'दशान्ताड्ड' इत्यादावन्तग्रहणसामर्थ्येनैव व्यपदेशिवद्भावाऽप्रवृत्ते.।' इति क कुण्डलित खण्डितश्च पाठो दृश्यते।

तथा पाठः, अत एव 'अनिष्टी'त्यादिसिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्य-प्रामाण्येन 'अनिष्टी'त्यादिप्रयोगाणामनिष्टत्वात् । एकयोगेऽपि तावत उत्तरत्राऽनुवृत्तौ बाधकाऽभावाच्च । अत एव 'नान्तादसङ्ख्यादेरि'ति चरितार्थम् । अन्यथा 'पञ्चम' इत्यादावपि व्यपदेशिवद्भावेन सङ्ख्यादि-त्वात्तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । तत्फलन्तु 'सूत्रान्ताट्ठक्' 'दशान्ताड्डः' 'एकगो पूर्वादि'त्यादेः केवलसूत्रशब्द-दशन्शब्दै-कशब्दादिष्वप्रवृत्तिः । आद्य-योरन्तग्रहणन्तु प्रत्ययविधौ तदन्तग्रहणनिषेधात्कृतम् । ज्ञापकस्य सजा-तीयाऽपेक्षत्वाच्च सूत्रोपात्ताऽन्ताऽऽदिशब्दविषयतैवाऽस्य स्पष्टं 'येन विधिरि'त्यत्र कैयटेनोक्ता । स्पष्टं चाऽनयोः प्रत्ययविधिविषयत्वम् 'असमास निष्कादिभ्य' इति सूत्रे भाष्यकैयटग्रन्थे । (अत एव 'सर्वादेः सादेश्चे'ति लुक् प्रत्ययविधित्वाऽभावात्केवलसर्वशब्दे न) । एतेन 'अनया व्यपदेशिवद्भावनिषेधात्केवलेऽहन्शब्दे रुत्वरत्वे न स्याता-मि'त्यपास्तमिति भावः ।

तस्याऽसिद्धत्वादिति । 'अकृतव्यूहपरिभाषया दीर्घाऽप्रवृत्तिः स्यादि'[3]-त्यभिमानेनेदम् । दीर्घस्तु परत्वाद्धल्ङ्याादिलोपात्पूर्वमेव बोध्यः ।

सम्बुद्धौ त्विति । सुपोऽत्र हल्ङ्यादिलोपाद्रुत्वे, 'असम्बुद्धावि'-त्युक्तेर्दीऽर्घाभावे,'हशि चे'त्युत्त्वे 'आद्गुण' ।

इन्ग्रहणेऽनर्थकस्याऽपि ग्रहणमुक्त, तत्फलमाह–स्रग्वीणीत्यादि ।

पदान्ते कुत्वमिति । 'क्विन्प्रत्ययस्ये'त्यस्याऽसिद्धत्वाद् 'व्रश्चे'ति षत्वे, कुत्वमित्यर्थः । षत्वन्तु 'सृष्टमि'त्यादौ झलि साऽवकाशमिति भाव ।

---

१ इतोऽग्रे—'अत एव 'सपूर्वाच्चे'तिसूत्रस्य 'ग्रहणवते'ति निषेधज्ञापकता भाष्ये उक्ता । अन्यथा केवले, तदन्ते च सिद्ध्यर्थं सूत्रद्वयस्याऽऽवश्यकत्वेन तदसङ्गतिः' इति ख पाठः ।

२ ख पाठोऽयम् । क. ग नास्ति ।

३ 'दीर्घाऽप्रवृत्तिशङ्काऽनेन वार्यते' ख पाठः ।

भाष्यप्रयोगादिति। 'रज्जुसृड्भ्यामि'ति भाष्यप्रयोगेणाऽनव्ययपूर्व-पदे कुत्वाऽभावो बोध्यते। तेनाऽसृगित्यत्र न दोष इत्याहु।

कुत्वाऽपवाद इति। सृजियज्यो पूर्वोत्तरसाहचर्येण पदान्तेऽपि विशिष्य षत्वबोधनेन, तत्सामर्थ्यात्कुत्वबाध इति भाव। अत एव 'उपयट्काम्यती'ति 'काम्यच्'सूत्रभाष्यप्रयोग स्वरसत सङ्गच्छते।

निपातनादेवेति। निपातनेन ह्येतयो शब्दयोरपवादाऽप्रवृत्ति-बोधनमात्रम्। कुत्व तु स्वशास्त्रेणैव। एतेन 'निपातनादपदान्तेऽपि कुत्वा-ऽऽपत्तिरि'ति निरस्तम्। ऊर्गिति। ऊर्ज्शब्द पुँल्लिङ्गोऽपि,'नपुंसकस्ये'ति सूत्रे 'बहव ऊर्ज' इति कैयटस्वरसात्। नरजानां संयोग इति। 'बहूर्जि नुम्प्रतिषेध' इति वार्त्तिकमताऽभिप्रायेणेदम्।

[[2]बहूर्जि नुम्प्रतिषेध इति]। भाष्ये तु 'नपुंसकस्ये'ति सूत्रेऽज्ग्रहण-सामर्थ्येनाऽऽवृत्त्या 'अच' इत्यस्य झल्विशेषणत्वाऽऽश्रयणेन 'अच परो यो झल् तदन्तस्य नुमि'त्यर्थान्नाऽत्र नुमिति प्रत्याख्यातमेतत्। अन्यथा इगन्तानाम् 'इकोऽची'त्यनेन सिद्धत्वेन, एजन्तेषु नपुंसकह्रस्वत्वेन चा-ऽकारग्रहणमेव कुर्यात्। आवृत्तौ मान च 'दाण्डिनायने'ति सूत्रे 'हिरणमया-नी'ति निर्देश एव। 'काष्ठतक्षी'त्यादौ तु झल्त्वजातेरच परत्वसत्त्वाद्भवत्येव नुम्। ऊर्क्शब्दादौ तु न भवत्येवेति तदाशय। एतेन 'युज्शब्दान्नपुसके शौ 'नपुंसकस्ये'ति 'युजेरि'ति च नुम्द्वयमि'त्यपास्तम्। 'युजेरि'त्यस्याऽन्त-रङ्गत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्वं प्रवृत्तावच परझलोऽभावेन 'नपुंसकस्ये'त्यस्या-

---

1 इतोऽग्रे—'यद्वा निपातनादि'त्यस्य क्विन्निपातनसामर्थ्यादित्यर्थ.। अन्यथा क्विप्सनियोगेन 'सत्सूद्विषे'त्यादावमादिक निपात्येतेति भाव'' इति क कुण्डलित पाठ।

२ 'बहूर्जि' इत्यारभ्य 'इत्यस्याऽप्राप्ते' इत्यन्त ख. पाठो मनोरमाशब्दरत्न-च्युत इति क कुण्डलितः।

ऽप्राप्ते । अन्त्यादिति । इदं वाचनिकमेव बहूर्ज्शब्दमात्रविषयकम् । बहूर्ञ्जीति । श्चुत्वस्याऽसिद्धत्वादनुस्वारे, परसवर्णोऽत्रेत्याहुः ।

स्थानिवत्त्वादिति । 'कौ लुप्तं ने'त्यस्याऽसार्वत्रिकत्वादिति भावः । स्पष्टं चेदं 'दीधीवेवीटामि'ति भाष्यकैयटयोः ।

'जायन्ते नव सौ, [1]तथाऽमि च नव, भ्या-भिस्-भ्यसां सङ्गमे
षट्सङ्ख्यानि, नवैव सुप्यथ जसि त्रीण्येव, तद्वच्छसि ।
चत्वार्यन्यवचःसु, कस्य विबुधाः ! शब्दस्य रूपाणि, तज्-
जानन्तु प्रतिभाऽस्ति चेन्निगदितुं [2]षाण्मासिकोऽत्रावधिः' ॥

—इति प्राचीनाऽऽक्षेपे श्लोकद्वयेनोत्तरमाह—गवाक्शब्दस्येत्यादि । शब्दपरत्वेन पूजाऽर्थकत्वाऽभावान्नस्य लोपः । भेदत इति । आद्यादित्वात्तसि । भेदेनेत्यर्थः । नवेति । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात्प्रत्येकं नवेत्यर्थः । एतत्साहचर्यादग्रेऽपि प्रत्येकमेव सङ्ख्याऽन्वय इति बोध्यम् । गवागिति । सोर्लुका लुप्तत्वान्न नुम् ।

षण्णामिति । कुक्पक्षे त्रयाणां, गतौ त्रयाणामित्यर्थः ।

चर्त्वस्येति । तथा च शास्त्रदृष्ट्या गस्यैव सत्त्वेन, गतौ त्रयाणामाधिक्यं नेत्यर्थः । नन्वेवमपि पूजायां, कुक्पक्षे 'चयो द्वितीया' इत्यस्य प्रवृत्तेस्त्रयाणामाधिक्यं दुर्वारमिति चेत् । इष्टाऽऽपत्तिरित्याह—वर्द्धन्त इति । एवं च सुपि द्वादश १२ । सङ्कलनया द्वादशाऽधिकं शतानीत्यर्थः ।

अश्वाक्षीति । सप्तविंशत्यधिका पञ्चशतीत्यर्थः ५२७ । तथा हि-सौ नवानामन्त्यद्वित्वे १८ । औङि चतुर्णां मध्ये पूजाऽर्थानां त्रयाणां ब्द्वित्वे ७ । अनुनासिकत्वस्य नाऽस्ति, प्रगृह्यत्वात् । जसि ब्द्वित्वस्याऽनुनासिकस्य च विकल्पात् १२ । सङ्कलनया ३७ ।

---

1 'तथा भिसि नव' इति सर्वत्र पाठः । 'तथाऽम्यपि नव' इति पाठः स्यात् ।

2 'षाण्मासिक' इत्यपपाठः । 'अवयसि ठंश्चे'ति ठनि 'षण्मासिक' इत्युचित'-मिति सदाशिवभट्टीयम् ।

एव द्वितीयायामपि ३७ । सङ्कलनया ७४ ।

ननु जश्शसो पूजायां नुमागमे, तस्याऽनुस्वारे, परसवर्णे च, पाक्षिके द्वित्वे ञकारत्रयसहितषण्णा वृद्ध्या उक्तसङ्ख्याऽयुक्तेति चेन्न । वर्णग्रहणे जातिग्रहणेन द्वयोरपि नकारयोरेकस्मिन्ननुस्वारे, तस्य परसवर्णे, द्वित्वेऽपि ञद्वयस्यैव सिद्धे. । किञ्च 'अच. परो यो झलि'ति व्याख्यातत्वेन नुमोऽप्राप्ते । न च वर्णग्रहणे जातिग्रहणात्प्राप्ति । नकारे झल्त्वाऽभावादित्याहु ।

टायाम् १४ । पूजाऽर्थाना त्रयाणा ञद्वित्वात्, सप्तानामनुनासिक-विकल्पाच्च । भ्यामि ४८ । 'भ'प्राग्वर्णस्य, य-मयोश्च द्वित्वात् । भिसि २४ । 'भ'प्राग्वर्त्तिवर्णविसर्गद्वित्वात् । विसर्गे तु नाऽनुनासिक, 'अप्रगृह्यस्ये'ति पर्युदासेनाऽऽक्षरसमाम्नायिकेष्वेव तत्प्रवृत्ते' । सङ्कलनया तृतीयायाम् ८६ ।

ङयि ७ । एकारस्याऽनण्त्वेनाऽननुनासिकत्वात् । भ्याम्भ्यसो प्रत्येकम् ४८ । सङ्कलनया चतुर्थ्याम् १०३ ।

ङसौ १४ । भ्याम्भ्यसो प्रत्येकम् ४८ । सङ्कलनया पञ्चम्याम् ११० । सङ्कलनया तृतीयादित्रिके २९९ । प्रथमाभ्या सह ३७३ ।

षष्ठ्या वचनत्रये प्रत्येकम् १४ । सङ्कलनया ४२ । ङौ, ओसि च १४ । सुपि गत्यर्थकत्रयाणा ककारषकारयोर्द्वित्वे, उकारस्याऽनुनासिकत्वे चतुर्विंशति. २४ । षस्य 'शर खय' इति द्वित्वम् । एव कुकूपक्षे षण्णा ङषयोर्द्वित्वेऽनुनासिके च ४८ । कुगभावे 'ङ'द्वित्वे, अनुनासिकत्वे च १२ । सङ्कलनया सप्तम्याम् ११२ । षष्ठ्या सङ्कलने १५४ । पूर्वोक्तपञ्चम्यन्तै. (३७३) सङ्कलने ५२७ । इति दिक् ।

तिरश्ची इति । भत्वादच इत्यल्लोपः । 'अल्लोपे' इत्युक्तेस्तिर्यादेशाऽभाव । य. शत्रेति । शतृप्रत्यय इत्यर्थ. । ननु 'वा शावि'त्येव सूत्रयितुमुचितम्, नपुंसके तस्यैव सर्वनामस्थानस्य सम्भवादिति चेन्न । गृह्यमाणस्य शत्रन्तस्यैव नपुसकत्वे यथा स्यात्, बहवो ददतो येषु तानि कुलानि 'बहुददती'त्यत्र मा भूत्, 'बहूनि ददति येषु ते, 'बहुददन्त'

इत्यत्र च यथा स्यादित्येवमर्थं तत् । स्पष्ट चेदं 'स्वमोर्नपुंसकादि'ति सूत्रे भाष्ये । तत्र हि 'नपुंसक'पदं गृह्यमाणस्यैव विशेषणम् । गृह्यमाणाऽभावे प्रकृतस्याऽङ्गस्ये'त्युक्तमित्याहु ।

आच्छी । यत्तु 'नुम्ग्रहण प्रतिषेधसम्बन्धाऽनुवृत्तिर्माभूदि'ति । न च न क्षति., 'उत्तरसूत्रेणाऽपि निषेधस्यैव नित्यतापत्तेरि'ति । तन्न । निषेधस्य प्राप्तिपूर्वकत्वेनाऽत्र च प्राप्त्यभावेन, सामर्थ्यादेव निषेधनिवृत्तिसिद्धे ।

एवं च नुम्ग्रहण व्यर्थम् । स्पष्टं चेद 'नाऽभ्यस्ताच्छतुरि'ति सूत्रे भाष्ये ।

'वे'ति तु सम्बन्ध्यत एव । उत्तरसूत्रे नित्यग्रहणात् । न चाऽनेनैव नुमि सिद्धे 'शपूश्यनोरि'त्यारम्भसामर्थ्यादेवाऽस्य वैकल्पिकत्व, तस्य च नित्यत्व सिद्धमिति व्यर्थं नित्यग्रहणमिति वाच्यम् । वैपरीत्याऽऽपत्ते । तदेतद्भाष्ये उक्त 'तिष्ठतु तावत्सान्यासिक नित्यग्रहणमि'ति ।

शतुरवयव इति । 'परो य शते'ति तु नोक्तम् । 'तुदन्ती'त्यादावेकादेशे कृते, उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावविरहेण नुमभावापत्ते । भूतपूर्वगत्याश्रयणे तु 'अदती'त्यादावपि स्यात् । अवर्णश्च शतृभिन्नाऽवयव एव गृह्यते, शत्रकारेणाऽव्यभिचारादित्याहु ।

श्यपूश्यनो । आदिति किम् ? । 'भान्ती', 'भाती'त्यादौ नित्यं नुम् मा भूत् । अन्यथा प्रत्ययलक्षणेन स्यात् । 'आदि'त्युक्तौ वर्णप्राधान्यान्न प्रत्ययलक्षणम् । 'न लुमते'ति निषेधस्तु प्रत्यासत्त्या लुप्तप्रत्ययनिमित्ताऽङ्गसञ्ज्ञकस्य कार्ये एव प्रवर्त्तत इति स्पष्ट षाष्ठाऽऽर्द्धधातुके इति सूत्रे कैयटे । पचन्तीत्यादिबहुवचने तु 'नपुंसकस्य झलच' इति नुम् ।

स्वप्-इति । शोभना आपोऽस्मिन्सरसी'ति बहुव्रीहि । 'न पूजनादि'तिसमासान्तनिषेध । 'द्व्यन्तरि'तीत्त्वमपि न । 'अप' इति कृतसमासा-

---

१ 'प्रतिषेधसम्बद्धानुवृत्तिर्माभूदिति' ख पाठ. ।

२ 'नित्यत्वसिद्धिरिति' ख पाठ. ।

न्ताऽनुकरणात्। निरवकाशत्वमिति। इदं च 'छदिरुपधिबलेर्ढञि'ति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि 'छादिषेय चर्मे त्यत्र 'चर्मणोऽञि'ति बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाड्ढञि'त्युक्तम्। अन्यथा प्रतिपदोक्तत्वेनैव ढञाऽञो बाधसिद्धौ, किं तेन?। छदिश्चर्मविकारोऽपि। 'चर्मणोऽञि'त्यस्य च चर्मविकारवाचकादञित्यर्थः। 'शेषाद्विभाषे'ति सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम्।

तत्र हि 'शेष'ग्रहणमनर्थकं, ये प्रतिपदं विधीयन्ते, ते बाधका भविष्यन्ती'त्याशङ्क्य, 'अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, समासान्ताश्च कबभावे सावकाशा' इत्युक्तम्। नुमेवेति[2]। अन्ये तु[3] असम्भवे एव विप्रतिषेधशास्त्रस्य प्रवृत्तिः। न चाऽत्राऽसम्भवः। दीर्घनुमोः क्रमेण प्रवृत्तौ द्वयोरपि सम्भवात्। 'अकृतव्यूह' परिभाषा तु नास्त्येव। तत्र अनवकाशत्वाऽभावेनाऽबाधकत्वेऽपि प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रोपस्थितिकत्वात्पूर्वं दीर्घे 'स्वाम्पी'त्येव युक्तमित्याहुः।

धनुरिति। 'र्वोरि'ति दीर्घो न, रेफाऽन्तस्याऽधातुत्वात्।

॥ इति हलन्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

---

१ 'शेषाद्विभाषा' इत्यारभ्य 'इत्युक्तम्' इत्यन्तः क ग पाठः। ख नास्ति।

२ 'नुमेवेति। 'एव'कारेण पूर्वमतेऽपि नुमि, अकारनिष्ठोपधात्वस्य विनाशोन्मुखत्वादकृतव्यूहपरिभाषया नुमः पूर्वं दीर्घो दुर्लभ इति सूचितम्' इति ख पाठः।

३ 'अन्ये तु' इत्यारभ्य 'इत्याहुः' इत्यन्तः क ग. पाठः। ख. नास्ति।

अथाऽव्ययप्रकरणम् ।

स्वरादिनिपात । ननु 'प्राग्रीश्वरान्निपाताः', ततः 'स्वरादीनी'त्यादि 'अव्ययीभावश्चे'त्यन्तं पाठ्यम् । ततः 'चाऽऽदयोऽसत्त्वे' इत्यादि 'अधिरीश्वरे' इत्यन्तं पाठ्यम् । तत्राऽसत्त्वे इत्यस्य 'इह शास्त्रे ये चादयस्तेऽसत्त्वे ज्ञेया' इत्यर्थः । 'निपात एकाजि'ति सूत्रे 'चादिरेकाजि'ति पाठ्यम् । तेन आचि- दक्षिणाऽस्ति', अति 'काऽस्ती'त्यादौ, 'हे अ अवे'त्यादौ च न दोषः, एवञ्च सञ्ज्ञाद्वयं व्यर्थमिति[1] चेन्न । स्वरादावपि 'निपाता आद्युदात्ता' इत्यापत्तेः । न हि तत्र 'चादयः' इति पठितुं शक्यम् । ऊर्यादीनामसङ्ग्रहाऽऽपत्तेः । सग्रहे वा कृत्वादियोगाऽभावेऽप्याद्युदात्तत्वाऽऽपत्तिः । एतेन 'आकडारस्थेनाऽव्ययसञ्ज्ञामात्रेण निर्वाह' इत्यपास्तम् ।

स्वरित्यादि । प्रयोगस्थानामनुकरणान्येतानि । तत्राऽनुकार्याऽनुकरणयोरभेदविवक्षया प्रातिपदिकत्वाऽभावेन सुबनुत्पत्तिः, 'भू सत्तायामि'तिवत् । तेन विसर्गादिकं न । स्वरादीनामनेकशक्तिप्रधानता,[2] 'स्वः आगतः' 'स्वः स्थितः' 'स्वः पश्ये'त्यादिप्रयोगदर्शनात् । 'उच्चैरि'त्यादि तु अधिकरणशक्तिप्रधानम्, शब्दशक्तिस्वभावात् । एवं हिरुगादीनां क्रियाप्रधानत्वम्, वृज्यादौ धात्वर्थत्वेन दृष्टस्याऽत्राऽपि प्रतीतेः । असत्त्वभूतत्वाच्च[3] । क्रियान्तराऽऽकाङ्क्षा त्वस्त्येवैषामित्याहुः ।

सायंचिरमिति मान्ताऽव्यये । 'सायंचिरंप्राह्णेप्रगे' इति सूत्रे त्वनव्ययभूताऽकारान्तयोः प्रत्ययसन्नियोगेन मान्तत्वं निपात्यते इति स्पष्टं

---

१ 'व्यर्थमिति चेन्न । 'अव्ययमि'तिमहासञ्ज्ञाबललभ्य गौणव्यावृत्तिरूपफलाऽसिद्ध्यापत्तेः । स्वरादावपि 'निपाता आद्युदात्ता' इत्यापत्तेश्च' इति ख पाठः ।

२ 'स्वरादीनां शक्तिमत्प्रधानता' ख पाठः ।

३ 'असत्त्वभूतत्वाच्चेत्याहुः' ख पाठः ।

तत्रैव भाष्ये । नन्वेवमपि मान्ताऽव्ययात्प्रत्यये 'चिरन्तनमि'त्यस्य सिद्धत्वेन, चिरशब्दाट्ट्युप्रत्ययस्य च 'त्न'प्रत्ययेनैव बाधसिद्धे, सूत्रे 'चिरम्'-ग्रहण व्यर्थमिति चेन्न । अव्ययत्वप्रयुक्तट्युट्युलोरनित्यत्वज्ञापनेन चारितार्थ्यात् । तेन 'सायम्प्रातिक' इत्यादि सिद्धमित्याहुः ।

केचित्तु 'तद्भाष्य प्रामाण्यात् 'चिरमि'त्यव्ययम् प्रामाणिकमि'त्याहु ।

[1]वदिति । तेन[2] तुल्यम्' 'तत्र तस्येव' 'तदर्हमि'ति विहितः । '[3]उपसर्गाच्छन्दसी'ति विहितस्य तु च्छान्दसत्वादेव न सञ्ज्ञेति बोध्यम् । स्तोकादीना क्रियाविशेषणत्वेऽपि सत्त्ववाचकत्ववत् 'तत्र तस्येवे'ति विहितस्य 'मथुरावत्पाटलिपुत्रे प्राकार' इत्यादौ सत्त्ववाचकविशेषणत्वेऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्न लिङ्गसङ्ख्याद्यन्वयित्वमित्यसत्त्ववाचित्वं बोध्यम् ।

---

१ 'वदिति । 'तेन तुल्यमि'त्यधिकारे 'तत्र तस्येवे'ति विहित । तस्य च नामाऽर्थयोरभेदाऽन्वयाऽनुरोधाद्धर्मिशक्तताया आवश्यकत्वेन, लिङ्गसङ्ख्याऽन्वयिविशेष्यसमानाधिकरणत्वेन च सत्त्ववाचकत्वान्महासञ्ज्ञया 'तद्धितश्चे'-त्यप्राप्ताविह पाठसामर्थ्यात्तत्वेऽपि सज्ञा सिद्ध्यति । एव च-वादीनामपि पाठसामर्थ्यादेव स्वरादिवदव्ययसञ्ज्ञेति बोध्यम् । 'तेन तुल्यमि'ति विहितस्य तु सदृशवाचकत्वेऽप्यसत्त्वभूतक्रियासमानाधिकरणत्वेनाऽसत्त्वभूतत्वात्तेनैव सिद्धा सज्ञा । 'उपसर्गाच्छन्दसी'ति विहितस्य तु च्छान्दसत्वादेव न सञ्ज्ञेति बोध्यम् । यदि तु स्तोकाऽऽदीना क्रियाविशेषणत्वेऽपि सत्त्ववाचकत्ववत्, इवादीना सत्त्ववाचकविशेषणत्वेऽपि शब्दशक्तिस्वाभाव्यान्न साक्षाल्लिङ्गसङ्ख्याद्यन्वयित्वमित्यसत्त्ववाचित्वमेवेति विभाव्यते, तदा 'वद्'ग्रहणं व्यर्थमेव । 'तद्धितश्चे'ति सूत्राऽनित्यत्वज्ञापक वा । तेन परिगणन सिद्धमित्याहु ' इति ख. पाठ ।

२ 'तेन तुल्यम्' इत्यारभ्य 'विहित.' इत्यन्तो लघुशब्देन्दुशेखरपाठः । स च योग्यत्वादत्र स्थापितः ।

३ 'उपसर्गाच्छन्दसि' इत्यारभ्य 'इत्यप्येवम्' इत्यन्तः क. ख. पाठ ।

वस्तुत 'तद्धितश्चे'त्येव सिद्धेर्वद्ग्रहणं व्यर्थम् । विना नानेत्यप्येवम् ।[1]

अन्तरा । अन्तरेणेति । 'अन्तराऽन्तरेणयुक्ते' इति सूत्रभाष्येऽनयोर्निपातत्वोक्ते स्वरादिष्वनयो पाठ. प्रक्षिप्त' इति केचित् ।

(विनानानेति । अनयो'स्तद्धितश्चे'त्येव सिद्धेऽखण्डयोरर्थोऽन्तरेऽव्ययत्वार्थं, 'नाने'त्यस्याऽन्तोदात्तत्वाऽर्थमत्र पाठ इत्याहु ।[2]अस्तीति । विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव सिद्धे धनवाचिनः सत्त्ववचनस्याऽव्ययत्वाऽर्थ' पाठ इत्याहुः । यथा—'अस्तिमानि'तीति । विभक्तिप्रतिरूपकत्व विनिगमनाविरहाच्छब्दतोऽर्थतश्चेति, न धनवाचिन प्राप्तिरि'त्यपरे) । नमसिति । 'महसा नमसामि'ति प्रयोगस्तु सत्त्ववाचकत्वे बोध्य ।[3]'अव्ययात्त्यबि'तिसूत्रे भाष्ये ग्रामविशेषवाचिन आराच्छब्दस्याऽव्ययत्व स्वीकृतम् ।' अम् आमिति–शैघ्र्याऽङ्गीकाराऽर्थौ प्रत्ययभिन्नावेव । प्रताम् प्रशामिति । 'प्रतानि'तिनान्ताऽव्ययस्य पृथक्पाठसामर्थ्यात् 'प्रतामि'त्यव्ययस्य प्रयोगे नत्वाऽभाव इत्याहु । 'अव्ययमि'त्यन्वर्थसञ्ज्ञाबलाद्सत्त्वार्थकस्य धर्मवाचकस्याऽव्ययत्व, न धर्मिवाचकस्य । अत एव 'प्रशामौ' 'प्रतामावि'ति भाष्याद्युदाहृत सङ्गच्छते । न च 'प्रशानि'ति शाम्यते क्विबन्तस्य रूपमि'ति'कृन्मेजन्त'सूत्रभाष्यकैयटाऽऽदौ स्पष्टम्, एवं च 'प्रशानि'तिनान्तगणपाठोऽयुक्त, 'स्वरि'त्यादिवद्गणे विभक्त्यनुत्पत्तेरिति वाच्यम् । 'प्रशामि'ति मान्तपाठस्यैव साम्प्रदायिकत्वात् । 'कृन्मेजन्त'सूत्रस्थभाष्यस्वरसोऽप्येवमेव ।

१　अय ख पाठ क ग. नास्ति । 'विना नानेत्यप्येवम्' इति तत्र पूर्वमुक्ते ।

२　'अस्तीति । विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव सिद्धे, विभक्तिप्रतिरूपकत्वं विनिगमनाविरहात् शब्दतोऽर्थतश्चेति, धनवाचिन. सत्त्ववचनस्याऽव्ययत्वार्थं पाठः । यथाऽस्तिमानितीति केचित्' इति क कुण्डलित पाठ. ।

३　'अव्ययात्त्यप्' इत्यारभ्य 'स्वीकृतम्' इत्यन्त इह क ग पाठ. । ख. तु 'सङ्गच्छते' इत्यस्याऽग्रेऽय पाठ ।

नञश्चाऽऽदिष्वप्रामाणिक. पाठ'। अत एव 'अव्यये नञ्कुनिपाता-नामि'त्यत्र भाष्ये निपातात्पृथक् नञ् पठित इत्याहु । तन्न। नञ्सूत्रे भाष्येऽस्य द्योतकताया उक्तत्वात् । अत एव तत्र 'नञ्ग्रहणं स्पष्टार्थमि'ति कैयटो व्याख्यत् । 'अक्रर्णिरि'त्यादौ परस्याऽपि कृत्स्वरस्य बाधनाऽर्थं तस्य सत्त्वाच्च। स्वरादिपाठस्तु चिन्त्यप्रयोजन । एव माङोऽपि । (यत्तु [1] 'सत्त्ववचनानामव्ययत्वाऽर्थं स्वरादिपाठ' इति । तन्न । सत्त्व-वाचकस्य माङ्त्वाऽभावात् । न च ङकारोऽविवक्षित । 'मा' इत्यस्य पृथक्पाठवैयर्थ्याऽऽपत्ते)। यावत्तावच्छब्दावव्युत्पन्नौ ।

उपसर्गविभक्ति। अत्र प्रतिरूपकत्वं विनिगमनाविरहादर्थत., शब्द-तश्च गृह्यते। 'गेये केन [3] विनीतौ वामि'त्यत्राऽपि 'वामि'त्यस्य कर्मत्वेन समानाऽर्थत्वमस्त्येव । (तत्र [4] हि तत्प्रथमान्तम्) । स्वराऽशे तु नाऽर्थत. । अत एवाऽल्पाच्तरस्याऽपि परनिपात. । एतेन 'युगं पतती'त्यादिव्युत्पत्त्या-श्रयणेन 'युगपदि'त्यादीनां विभक्तिप्रतिरूपकत्वादेव सिद्धे, तेषा गणपाठो व्यर्थ इति परास्तम् । (ध्वनित चेदं 'मतुप्'सूत्रे भाष्यकैयटयो:) ।

एव 'तदि'त्यपि लुप्तषष्ठ्यन्तादिविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । अत एव 'अविद्यातच्चितोर्योग' 'तत्तदर्थविभाग' इत्यादौ 'त्यदादीनि सर्वैरि'ति

---

१ अय ख पाठ. क. ग. नास्ति ।

२ 'यदप्याहु —सत्त्ववचनानामप्यव्ययसञ्ज्ञाऽर्थं स्वरादिपाठ इति । तदपि चिन्त्यम् । लक्ष्मीवाचकस्याऽपि माशब्दस्याऽव्ययत्वापत्ते । तस्मादुभयत्र पाठे फल चिन्त्यम्' इति मनोरमायां पाठ. ।

३ 'गेये केन' इति क्वचिन्नास्ति । लघुशेखरे त्वस्त्येव ।

४ ख. पाठोऽयम् । क ग नास्ति ।

५ तत् = वामितिपदमित्यर्थ ।

६ अय ख. पाठ । क कुण्डलितः ।

नैकशेष, नाऽपि विभक्तिश्रवणम्, त्यदादिषु साहचर्येणाऽनव्ययस्यैव ग्रहणादित्याहु. ।

अवदत्तमिति । ननु क्रियायोगादत्रोपसर्गत्वमेवाऽस्ति । न चैवम् 'उपसर्गात्त' इत्यस्याऽऽपत्तिः ।

'अवदत्त, विदत्त च, प्रदत्त चाऽऽदिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्त च, निदत्तमिति चेष्यते' ॥

—इति भाष्योक्ते पक्षे तदप्रवृत्तेरिति चेन्न । साक्षात्प्रधान-तत्वविधि-बाधाऽपेक्षया, गुणभूतोपसर्गसञ्ज्ञाबाध एव 'अवदत्तमि'त्यादि भाष्य-वचनेन बोध्यत इत्याशयात् । निपातत्वाऽव्ययत्वयो. फलन्तु 'अव्यये नञ्कुनिपातानामि'त्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेवेति बोध्यम् ।

'प्रादय' इति योगविभागसिद्धाऽर्थकथनमेवेदम् ।

आकृतीति । 'अह' इति अहनीत्यर्थे । एवम् 'ओम्' इति स्वरादिषु । 'अवतेष्टिलोपश्चे'ति वचनाद्ब्रह्मणि, अङ्गीकारे च 'ओमि'ति सिद्धम् । अश्च, उश्च,म् चेति व्युत्पत्त्या शिवाऽऽदिवाचक वा । स्वरादित्वमु-भयोरपि, लाक्षणिकत्वाद्यविशेषात्[1] । न चाऽऽद्यस्य 'कृन्मेजन्त' इत्येव सिद्धम् । 'च्विरव्ययमि'त्युणादिपठितेन नियमादप्राप्ते. । 'उणादि-व्युत्पन्नानां चेच्चादिस्वराद्यपठितानां भवति, तदा च्व्यन्तानामेवे'ति तदर्थात् । अन्यथा च्व्यन्ताना निपातत्वादेव सिद्धे, तत्पाठो व्यर्थ एव स्यात्[2] । 'स्वरादिनिपातमि'[3]त्यत्र निपातपदे गौणमुख्यन्यायाऽप्रवृत्ति, अनित्यत्वात् । अन्यथा 'ओदि'ति प्रगृह्यत्वमिवेदमपि न स्यादिति दिक् ।

एवमतिशयेन साधु इत्यर्थ 'साधीय' इत्यपि । अत एव 'कश्च साधीय' इत्यादि तत्र-तत्र भाष्यप्रयाग ।

---

१ 'उभयोरपि, अविशेषात्' ख. पाठः ।

२ 'व्यर्थ एव स्यादिति दिक्' ख. पाठ. ।

३ 'स्वरादिनिपातम्' इत्यारभ्य 'न स्यात्' इत्यन्तः क ग. पाठ. ।

अत्रेदं बोध्यम्—उभयोराकृतिगणत्वेऽपि, येषां निपातस्वर इष्टस्ते चादिषु, अन्ये स्वरादिषु, स्वरद्वयभाजस्तूभयत्रेति ।

'सर्व'शब्दोऽस्ति प्रकारकात्स्न्ये । यथा-'सर्वान्नीनो भिक्षु' । सर्वप्रकाराऽन्नभक्षक इत्यर्थः । अस्ति चाऽवयवकात्स्न्ये । यथा-'सर्वः पटो दग्ध' इति । तत्राऽऽद्यो न गृह्यते । 'अव्ययेभ्य' सर्वासामेकवचनानि उत्पद्यन्ते' इति पक्षेऽपि[1] सूत्रस्याऽसम्भवदुक्तिकत्वाऽऽपत्तेः । अतो द्वितीयस्यैव ग्रहणमित्याशयेनाऽऽह—यस्मात्सर्वेति । वचनत्रयाऽऽत्मिकेत्यर्थः । (त्रिके[2] एव प्राचा विभक्तिव्यवहारात्) ।

नेति । किन्त्वेकवचनमेवोत्पद्यते इति भाव' ।

ननु 'कर्मणि द्वितीया' 'द्व्येकयोरि'त्यादीना स्वादिवाक्येनैकवाक्यत्वाद्व्ययेभ्य स्वादीनां प्राप्तिरेव नाऽस्ति । 'अव्ययादाप्सुप' इति ज्ञापकाऽऽश्रयणे च सर्वाऽपीति, किमुच्यते-'सर्वा नोत्पद्यते' इति ?[3] । अयं पक्ष-'अव्ययादाप्सुप' 'बहुषु बहुवचनमि'त्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्ट ।

किञ्च[4] 'विहिताना नियम' इतिपक्षेऽप्यस्य नोपपत्ति । तथा हि—अत्र पक्षे सर्वेष्वर्थेषु प्रातिपदिकात्सर्वविभक्त्युत्पत्तौ लोपेनेव जातस्य निवृत्ति' । एकप्रकृते कथं सर्वेषा परत्वमिति चेन्न । विधेयतया प्रधान-

---

१ अपि ख नास्ति ।

२ अय ख. पाठः क. ग नास्ति ।

३ 'सर्वा नोत्पद्यते (इति) । इति चेत्सत्यम् । सामर्थ्यात् 'सर्वे'त्यस्य 'सर्वधर्मविशिष्टा विभक्तिरि'त्यर्थः । एवं च ज्ञापकादुत्पन्नाना निरर्थकत्वेन, विशिष्टविभक्त्यनुत्पत्तिरस्त्येव । कर्माद्यर्थकत्वस्याऽपि विभक्तिधर्मत्वादिति'—इति ख. पाठः ।

४ 'यद्वा भिन्नवाक्यतया नियमः । अत्र पक्षे च सर्वेष्वर्थेषु' इति ख. पाठ ।

प्रत्ययाऽनुरोधेन गुणभूतप्रकृतिभेदकल्पनात् । नियमेन प्रत्ययनिवृत्तौ च कल्पितगुणस्वरूपं स्वत एव निवर्त्तते । स च द्विविध.—अर्थनियम, प्रत्ययनियमो वा । अन्त्योऽपि द्विविध –प्रकृताऽर्थाऽपेक्ष, सामान्याऽपेक्षो वा । इद पक्षत्रयमपि 'सार्वधातुके यक्' 'बहुष्वि'त्यादिसूत्रेषु भाष्ये स्पष्टम् । तत्र 'कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत्कर्माणि विभक्तिस्तदा द्वितीयैव' 'कर्मादिरहिततद्योग्यप्रातिपदिकाऽर्थे तादृशप्रातिपदिकात्प्रथमैवे'त्यादिरर्थनियम । अत्र पक्षे सर्वा सप्ताऽपि विभक्तयोऽव्ययेभ्य, विभक्तीनामनियतत्वादिति 'बहुष्वि'त्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ।

'कर्माद्यर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीया तदा कर्मण्येव, न करणाऽऽदौ', 'सङ्ख्यावदर्थयोग्यप्रातिपदिकाच्चेत् एकत्वादावेव एकवचनाऽऽदि, न द्वित्वादावि'त्यादि प्रकृताऽर्थाऽपेक्ष प्रत्ययनियम । तत्र 'न करणादा'वित्यादिशब्देन कर्मादियोग्यतद्रहितप्रातिपदिकाऽर्थस्याऽपि ग्रहणम् । 'तादृशप्रातिपदिकाच्चेत्तदर्थे एव प्रथमा, न कर्मादा'विति च प्रथमानियमः । अत्राऽपि पक्षेऽव्ययेभ्य सप्ताऽपि विभक्तयः सम्पूर्णा इत्यपि तत्रैव भाष्ये स्पष्टम् ।

अथ 'प्रातिपदिकाच्चेद् द्वितीया तदा कर्मण्येव, नाऽन्यत्रे'त्यादि सामान्याऽपेक्ष प्रत्ययनियम, तदाऽव्ययेभ्यो विभक्तिर्न प्राप्नोतीति ज्ञापकादेव सत्यपि 'बहुष्वि'ति सूत्र एव भाष्ये स्पष्टम् । तथा हि—द्वितीयादीनामभावस्तावत्स्पष्ट एव । प्रथमाऽपि न । प्रातिपदिकाऽर्थसूत्रे 'मात्र'-

---

१ 'प्रत्ययनिवृत्तौ च गुणः स्वत एव' ख पाठ ।

२ 'प्रत्ययनियमश्च' इति ख पाठ. ।

३ 'तत्रैव भाष्ये । अत्र पक्षद्वयेऽपि सर्वा विभक्तिर्नोत्पद्यते' इत्यस्योक्त एवाऽर्थो भाष्ये स्पष्ट' इति ख पाठ, क ग नास्ति ।

४ 'स्पष्टम्' इति ख नास्ति ।

५ 'सेति' इति ख पाठ ।

६ 'स्पष्टम्' इति ख नास्ति ।

एवञ्चैकत्ववत्यपि भविष्यति, अलिङ्गाऽसङ्ख्येभ्योऽव्ययेभ्यश्च । द्विवचन-बहुवचनविधायकयोर्द्वि - बहुग्रहणसामर्थ्यान्महासञ्ज्ञाबोध्यैकत्वाऽभावेऽपि-सोरेवं प्रवृत्ते । द्वित्वबहुत्वयोर्द्विवचनबहुवचनोक्तावर्थादेकवचनस्यैत-द्वचनं विनाऽपि तदभावे कर्मादौ सिद्धत्वेन, सामर्थ्यादप्राप्तप्रापणार्थ-मेतदिति,कर्माद्यभावेऽप्येतत्प्रवर्त्तत इति विनिगमनाविरहात्सर्वविभक्तीना मेकवचनमनेन। प्रथमाऽपि मात्रग्रहणाद्यत्प्रातिपदिकार्थस्य कर्मत्वाद्या-धिक्यसम्भावना तत्रैवेति, तस्या अप्यप्राप्तिरव्ययेभ्य । अत एव 'सर्वा विभक्तय' इति बहुवचनान्तविग्रह त्यक्त्वा, एकवचनान्तविग्रहो दर्शितो भाष्ये । एवञ्चैतत्पक्षे सङ्ख्याप्रकरण विध्यर्थमेव । ध्वनितं चेदमेकवचन-स्यौत्सर्गिकत्वमितरयोस्तद्बाधकत्व च वदता भाष्यकृता ।

यत्त्वेतत्पक्षेऽपि 'द्व्येकयोरि'त्यादेर्नियमत्वमि'ति, तत्तु न्यायविरुद्धं, भाष्यविरुद्ध च । द्वित्वाद्यभावे द्विवचनादिप्रवृत्तिस्तु महासञ्ज्ञाबलादेव वारयितु शक्येति बोध्यम् ।

अत्रैव सूत्रे कैयटस्तु प्रथमातिक्रमे कारणाऽभावादनेकनियमबाधे गौर-वाच्च प्रथमैकवचनसु-तयोरेवाऽनेनोत्सर्गत्व बोध्यते । सुप्तिङ्विधिभ्यामस्य वाक्यैकवाक्यत्वाच्च न तिङन्तादिभ्य प्रसङ्ग । यद्वा महासंज्ञाकरणादस्य काचित्कत्वम् , तेन नाऽतिप्रसङ्ग (इति) । स्पष्टं चेद रूपप्सूत्रे कैयटेऽपि ।

तत्र भाष्योक्तमेव ज्याय । स्वादिसूत्रे प्रथमाया प्राथम्येऽपि, नियम-शास्त्रपर्यालोचनया द्वितीयाया अपि तत्त्वात्तन्न विनिगमकम् । नाऽप्येक-वचनपदार्थज्ञानायाऽत्र स्वादिसूत्र तिबादिसूत्रयोरुपस्थितिरावश्यकी, येन

यत्तु ङ्याप्सूत्रात्परमिद कार्यमिति । तन्न । 'भूयते' इत्यादौ भावे एक-वचनाऽनापत्ते' । महासञ्ज्ञयोपादानाच्चाऽस्य काचित्कत्वम् । तेन नाऽतिप्रसङ्ग' । एतेन 'सु-तावि'त्येव वाच्यमि'त्यपास्तम् । स्पष्टं चेद 'रूपप्'सूत्रे कैयटेऽपि' इति ख. पाठ ।

१ 'तत्प्रवृत्तेः' इति क पाठ' । 'सोरेव' इति च इति च तट्टिप्पणी ।

तत्रत्यं प्राथम्य विनिगमक स्यात्। यदुपस्थितौ यदुपस्थितिर्नियता, यथा चतुर्णामुपस्थितिकाले त्रयाणा, तत्प्राथम्य हि विनिगमकम्। 'निजां त्रयाणामि'त्यत्र 'त्रयाणा'ग्रहणेन, आद्युदात्तश्चे'तिसूत्रे आदिग्रहणेन च पाणिनिना स्वशास्त्रे एतन्न्यायाऽनाश्रयणज्ञापनाच्च। एव च 'तद्धितश्चे'ति सूत्रमेव 'द्व्येकयोरि'ति सूत्रे एकग्रहणमदृष्टार्थमेव, न तु वाक्यार्थोऽन्वयी'-त्यर्थज्ञापकम्।

यत्तु 'एकवचनमि'त्येव सूत्र कार्यम्। 'कर्मणि द्वितीये' त्यादि'द्विबह्वो'-रित्यादिश्च प्रकृतार्थापेक्ष प्रत्ययनियम। ततश्चाऽव्ययेभ्य. सर्वविभक्ति-प्राप्तौ 'एकवचनमि'ति नियमार्थम्-'एकवचन तद्भिन्नयो प्राप्तावेकवचन-मेवे'ति। तन्न। सङ्ख्याबोधकानामपि प्रकृतार्थोऽपेक्षप्रत्ययनियमत्वे, द्वित्वेऽप्येकवचनप्राप्त्या, त्वदुक्तनियमेन तत्राऽप्येकवचनाऽऽपत्ते। एवञ्च 'द्वित्वबहुत्वयोरेवे'ति नियमो, द्विवचनादिविधिश्च व्यर्थ इति, तेन भव-दुक्ताऽर्थोऽभावस्यैव ज्ञापनम्। अत एव भाष्ये 'एकवचनमुत्सर्ग' इत्युक्त-मिति दिक्।

यदपि 'कर्मणि द्वितीये'त्यादौ सामान्याऽपेक्ष. प्रत्ययनियम। प्रथमा तु प्रातिपदिकार्थमात्रे एवेति, नियमेन कर्माद्याधिक्यस्थले एव वार्यते। 'द्व्येकयोरि'त्यत्र तु सजातीयापेक्ष प्रत्ययनियम इति, तदा-ऽव्ययेभ्य सम्पूर्णा प्रथमेति पक्ष' इति। तन्न। वैषम्ये मानाऽभावात्। भाष्याऽनुक्तत्वाच्च।

यदपि सम्पूर्णसप्तविभक्त्युत्पत्तावपि 'सर्वे'त्यस्य सर्वधर्मविशिष्टेत्यर्थ.। एवञ्च तासा निरर्थकत्वेन विशिष्टविभक्त्यनुत्पत्तिरस्त्येव, कर्त्राद्यर्थकत्व-स्याऽपि विभक्तिधर्मत्वादि'ति। तदपि न। प्रकारकात्स्न्योऽवयवकात्स्न्यं-योरिव धर्मकात्स्न्यस्य सर्वशब्दार्थताया: क्वाऽप्यदृष्टत्वात्। ईदृशलक्षणया सर्वशब्दप्रयोगाऽसाधुत्वस्यैव भाष्यबलेन लाभाच्चेति दिक्।

---

१ ख पाठेऽय 'यदपि' इत्यारभ्य दिगन्तो ग्रन्थ ६९७ पृष्ठे २ टिप्पण्यां प्रायो वर्त्तते।

'घट' इत्युक्ते एकत्वनिश्चयस्तु प्रकरणाऽऽदितो भविष्यति, तव 'जातावेकवचनं, व्यक्तौ वे'त्यर्थनिर्णयवत्। येषां तु स्वरादीना कर्मत्वाऽऽदिशक्तियोगस्तत्र द्वितीयादिक भवत्येव । तस्याऽप्येकवचनमेव । तस्याऽनियतत्वात्। अव्ययीभावात्तु 'नाऽव्ययीभावादि'त्युक्त्या सर्वकारकसम्बन्धात्सर्वविभक्त्येकवचनम्[1]। नेतरे[2]। सङ्ख्यासम्बन्धे मानाऽभावेनोक्तयुक्ते । अत एव 'असर्वविभक्त्यव्ययमि'ति न्यासमाश्रित्य 'स्वरादी'ति पञ्चसूत्र्या भाष्ये प्रत्याख्यान सङ्गच्छते। एवञ्च 'अव्ययेभ्य सम्पूर्णा सर्वा विभक्तय' इति 'बहुष्वि'त्यादिसूत्रभाष्योक्तपक्षस्त्वेकदेशिनो, न सिद्धान्तिन इति तत्त्वम् ।

'असर्वविभक्तिरि'ति पर्युदासलभ्यो, बहुव्रीहिलभ्यो वा विशेष्य इत्यभिप्रेत्याह–तद्धितान्त इति । केवलस्य तद्धितस्य प्रयोगाऽभावात्फलाऽभावाच्च सञ्ज्ञाविधावपि तदन्तविधिरिति[3] भाव । तद्धित किम् ? । एक, द्वौ । असर्वविभक्ति किम् ? । औपगव । नन्वेवमपि 'पचतिकल्पमि'त्यादावतिव्याप्ति, प्रागुक्तरीत्या तेभ्य एकवचनस्यैव प्राप्ते[4] । एवमुभयशब्देऽतिव्याप्ति । ततो द्विवचनाऽनुत्पादात्। अत आह—परिगणनमिति ।

---

१ 'दित्यादिज्ञापकात्सर्वकारकसम्बन्धात्' ख पाठ ।

२ 'नेतरे । उक्तयुक्ते । अत एव 'असर्वविभक्तिरि'ति न्यासमाश्रित्य 'स्वरादी'ति पञ्चसूत्र्या भाष्ये प्रत्याख्यानं सङ्गच्छते । यत्तु 'द्वितीया कर्मणी'त्यादौ सामान्याऽपेक्षः प्रत्ययनियम । 'प्रथमा प्रातिपदिकाऽर्थे एवे'त्यनेन कर्माद्याधिक्यस्थल एव सा निवार्यते । सङ्ख्यावाक्ये तु सजातीयाऽपेक्ष. प्रत्ययनियम.—'एकत्वे एवैकवचन, न सङ्ख्यान्तरे' इति, तदाऽव्ययेभ्य प्रथमाया एव वचनत्रयमि'ति पक्षलाभ' इति। तन्न । वैषम्ये प्रमाणाऽभावादिति दिक्'—इति ख. पाठ ।

३ 'तदन्तविधिरित्याहु ' ख पाठः ।

४ 'एवम्' इत्यारभ्य 'अनुत्पादात्' इत्यन्त क. ग पाठः ख. नास्ति ।

तसिलादय इति। 'पञ्चम्यास्तसिलि'त्यारभ्य 'द्वित्र्योश्च धमुञि'त्यन्ता इत्यर्थः। शस्प्रभृतय इति। 'बह्वल्पार्थाच्छसि'त्यारभ्य 'अव्यक्ताऽनुकरणादि'ति डाजन्ता। यस्तु 'इवे प्रतिकृताविव'त्यधिकारे 'प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसी'ति थाल्, तस्य स्वरादिगणे 'आस्थालाविव'ति पाठेनाऽव्ययत्वम्। तत्र 'इण आसिरि'त्युणादिसूत्रविहित 'आसि'। 'अया' इत्युदाहरणम्। 'आसि'विधायके 'छन्दसी'ति नाऽनुवर्त्तते। एवं च लोके विभक्तिरहितप्रयोगायाऽव्ययत्वमावश्यकम्। अत्र च स्वरादावासिपाठ एव लिङ्गम्[2]। 'अयासा वयसे'ति तु वेदे च्छान्दसमित्याहु[1]।

अम् आम्–'अमु च च्छन्दसि' 'किमेत्तिङव्ययघादाम्वि'ति विहितौ। कृत्वोऽर्था इति। कृत्वसुच्-सुच्-धा। तसिवतीति। 'तनैकदिक्', 'तसिश्च', 'तेन तुल्यमि'त्यादिना विहितौ।

नानाञाविति। 'विनञ्भ्यां ना–नाञौ नसहे'तिविहितौ।

कृन्मेजन्त। कृद्यो मान्त इति। यत्तु 'कृदन्तस्यैतद्विशेषणमि'ति। तन्न। कृत एव श्रुतत्वात्, स्वरादौ प्रशान्शब्दपाठाच्च। अन्यथा श्रुत्या मान्तत्वेन, प्रत्ययलक्षणात्कृदन्तत्वेन चाऽनेनैव सिद्धे, तत्पाठो व्यर्थ एव स्यात्। न च 'शान तेजने' इत्यस्यैव क्विपि तद्रूपं, न तु शाम्यतेरिति वाच्यम्। एतत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन तस्मात्क्विब्विचोरनुत्पत्ते.। प्रयोगे नलोपाऽऽपत्तेश्च। गणेऽविभक्तिकानामेव पाठात्[3] 'नान्ताऽनुकरणेन तदभाव'

---

१ 'अया' इत्युदाहरणमित्याहु। अपरे त्विद न क्षमन्ते। 'अयासा वयसे'त्यपि वेदे दर्शनात्, 'आसेश्च छन्दसी'ति प्रत्ययविधानादासे पाठो व्यर्थः। यदि तु विभक्तिरहितोऽपि क्वचित्प्रयोगो दृश्यते, स एव च्छान्दसत्वाद्बाध्य इति। वस्तुत आसिविधायके'—इति ख. पाठ.।

२ 'लिङ्गमित्याहु.' ख पाठ।

३ 'गणे त्वविभक्तिकानामेव स्वरादिवत्पाठस्य सत्त्वेन तत्र नान्तानुकरणेन तदभाव इति वक्तुमयुक्तम्' ख. पाठ.।

इति वक्तुमयुक्तम् । मान्तपाठे शङ्काया एवाऽभावाच्च । अत एव 'प्रतामौ' लवमाचक्षाणो 'लौरि'त्यादौ नाऽतिप्रसङ्ग । लिङ्गसङ्ख्याकारकोऽन्वयित्वाच्च[1] । न[2] च 'औधये'[3] 'हे आधे' 'कुम्भकारेभ्य' इत्यादौ गुणे, एत्वे च कृते एजन्तत्वेन सञ्ज्ञाऽऽपत्ति. । न च बहिरङ्गत्वेन गुणादेरसिद्धत्वम् । कार्यकालपक्षे लुग्विध्येकवाक्यतापन्नसञ्ज्ञाया समत्वात् । न च सङ्ख्यालिङ्गाद्यन्वयित्वेन सत्त्ववाचकत्वान्नाऽत्र तत्प्राप्ति । महासञ्ज्ञाविरोधात् । तद्विरोधेऽप्यव्ययीभावादाविवाऽत्राप्यापत्तेरिति[4] वाच्यम् । सन्निपातपरिभाषया बाधात् । न च तया सन्निपातविघातकलुको बाधेऽपि, संज्ञाबाधे मानाऽभाव । 'उपादास्ते'त्यत्र किन्त्वाऽऽपत्ते[4] । एज्विषयसन्निपातनिमित्तकाऽऽत्त्वस्य सन्निपातविघातको हि 'क्ङिति चे'ति निषेध' स परमनया न स्यात् । किन्त्वफल तु तत्सन्नियोगशिष्टेत्त्वसिद्धिरेव । एवं च 'उपादेस्ते'[5]ति रूपं स्यात् । किन्त्वाऽप्रवृत्तौ[6] तत्सन्नियोगशिष्टत्वादित्त्वस्याऽप्यप्रवृत्ति' । तत्र हि 'किदि'तिव्यपदेशाऽतिदेश एव । इत्त्वप्रवृत्तिकाले कित्कार्यस्याऽतिदेश्यस्याऽभावात् । तस्मादनया सन्निपातविघातकशास्त्रस्येव, तच्छास्त्रप्रवृत्तिनिमित्ता-ऽतिदेश-सञ्ज्ञानामपि निवृत्तिरवश्यवाच्या । 'साक्षात्परम्परया वा स्वनिमित्तसन्निपातविघातकस्य स्वयमनिमित्तमि'ति परिभाषाऽर्थ । एतेनाऽत्राऽकजादि स्यादिति परास्तम् ।

---

१ 'अन्वयित्वात्' इत्येव ख पाठ' । चकारस्तत्र नास्ति ।

२ 'न च' इति क ग पाठः, ख नास्ति ।

३ 'आधये, हे आधे, कुम्भकारेभ्य इत्यादौ गुणे एत्वे च कृते एजन्तत्वेऽपि न सञ्ज्ञा, सन्निपातपरिभाषाविरोधात्' ख. पाठ. ।

४ 'कित्त्वापत्ते । 'क्ङिति चे'ति निषेध परमनया न स्यात्' ख पाठ ।

५ 'उपादेस्तेति रूप स्यात्' इति लघुशब्देन्दुशेखरे पाठ । 'उपादास्तेति रूप स्यात्' इति च क ख. ग. पाठः ।

६ 'कित्वाऽप्रवृत्तौ तु' ख. पाठः ।

न च कार्यकालपक्षे लुगेकवाक्यतापन्नसंज्ञाबाधेऽप्यकजाद्येकवाक्यतापन्ना स्यादिति वाच्यम्[1]। अन्तरङ्गाया[2] तदेकवाक्यताऽऽपन्नाऽव्ययसंज्ञाया बहिरङ्गगुणादेरसिद्धत्वात्[3]। लुगेकवाक्यताऽऽपन्ना तु गुणादितो बहिरङ्गा। उभयोरपि शब्दत॰ सुबाश्रयत्वाच्चेति दिक्।

'मेज्भ्यां[4] कृतो विशेषणान्मेजन्तेति लब्धेऽन्तग्रहणस्यौपदेशिकत्वाऽर्थत्वेन, 'आधये' इत्यादौ न दोष' इति केचित्। तन्न। समुदायोपदेशाऽभावेन 'उपदेशे मेजन्त कृदन्तमि'त्यर्थेऽसम्भवाऽऽपत्ते॰। 'कृद्यो मान्त, एजन्तश्चोपदेशे, तदन्तस्ये'त्यर्थे शध्यैनाद्यन्तस्याऽव्ययत्वाऽऽपत्ते॰। प्रतिपदोक्तपरिभाषयां[5] 'आधये' इत्यादौ न दोष इत्यप्याहु।

न चैवं 'कारयामि'त्यामन्तस्याऽव्ययत्वं न स्यात्, मान्तस्याऽऽम कृत्त्वाऽभावात्। एवञ्च[6] लकारस्य कृत्त्वेन कृदन्तत्वात्तस्य प्रातिपदिकत्वेन, तत उत्पन्नसुपो लुगनापत्तिरिति वाच्यम्। इष्टाऽऽपत्ते। 'आम' इत्यनेन 'लेरि'त्यननुवर्त्त्य लुक्सिद्धे। अकच् तु न भवत्येव। अपरिसमाप्ताऽर्थत्वेन कुत्साद्ययोगात्। अपरिसमाप्ताऽर्थत्व च सङ्ख्याकर्त्रादि-

---

१ 'स्यादिति वाच्यम्। लक्ष्याऽनुसारेण यथोद्देशपक्षस्यैवाऽत्राङ्गीकारात्' इति ख पाठ।

२ 'अन्तरङ्गायामव्ययसञ्ज्ञायाम्' ख पाठः।

३ 'गुणादेरसिद्धत्वाच्चेति दिक्' ख पाठ.।

४ 'मेज्भ्याम्' इत्यारभ्य 'इत्यप्याहु' इत्यन्त क कुण्डलित ख. पाठ॰। अय पाठो मनोरमादावपि दृश्यते।

५ 'परिभाषया च' ख. पाठ.।

६ 'एवञ्च' इत्यारभ्य 'लुगनापत्ति.' इत्यन्त क ग. पाठ। ख नास्ति। 'कृत्त्वाभावादिति वाच्यम्' इत्येव तु ख पाठ.।

७ इतोऽग्रे—'प्रथमैकवचनस्येवाऽलिङ्गाऽसङ्ख्येभ्य उत्पत्त्या हल्ङ्यादिलोपेनैव सिद्धत्वाच्च'—इति ख. पाठ.।

विषयकोत्थिताऽऽकाङ्क्षत्वम् । अत एवाऽनुप्रयोगः प्रार्थ्यते । एवं च परिसमाप्ताऽर्थकाऽनुप्रयुज्यमानतिङन्तोत्पन्नाऽकजादिभिरर्थस्य द्योतितत्वेन आमन्ते तद्प्राप्तिरिति दिक् ।

जीवसे इति । 'तुमर्थे सेसेनि'ति 'असे'प्रत्यय । **पिबध्यै इति** । 'तुमर्थे सेसेनि'ति भावे 'शध्यै'प्रत्यय । यत्तु न, व्यत्ययेन शप. प्रवृत्ते' । यत्तु 'कर्त्तरि शबि'ति । तत्र 'कर्त्तरी'त्यसङ्गतम् । अव्ययकृता भाव एवोत्पत्तेः । (व्यत्ययेन यगभावमात्रमित्यन्ये) । **उदेतोरिति** । उत्पूर्वादिणो 'भावलक्षणे स्थेणि'ति'तोसुन्' । **विसृप इति** । 'सृपितृदो' कसुन्' ।

अव्ययादाप् । 'ण्यक्षत्रिये'ति सूत्राल्लुगनुवर्त्तते । [2]विहितेति । न च 'अनन्यप्रकृतिरि'ति वक्तव्यम् । 'कुम्भकारेभ्य.। 'न वा, सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्त तद्विघातस्ये'ति कृन्मेजन्तसूत्रस्थ भाष्य विरुध्येत । [3]त्वद्रीत्या प्रकृते लुक प्राप्त्यभावादिति वाच्यम् । [4]आप्सुप्भ्यामाक्षिप्ताऽङ्गस्याऽव्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणेन भाष्यसामञ्जस्यात् । मूलस्याऽप्यत्रैव

---

१ अय ख पाठ. । क. ग नास्ति ।

२ 'विहितेति । अत्र प्रमाणन्त्वाब्ग्रहणप्रत्याख्यानपर भाष्यमेव । अन्यथा 'उच्चैराभ्यां ब्राह्मणीभ्या कृतमि'त्यादौ लोपायाऽऽब्ग्रहणस्याऽव्ययानामलिङ्गत्वेऽप्यावश्यकत्वेन, तदसङ्गति स्पष्टैव । विहितविशेषणपक्षे तु नाऽय टाबुच्चैः शब्दाद्विहित , किन्तु इदम्शब्दादिति न दोष ' इति ख पाठ. ।

३ 'त्वद्रीत्या प्रकृते लुक' प्राप्त्यभावादिति वाच्यम् । गुणस्य बहिरङ्गतयाऽसिद्धत्वेन, सत्त्वाऽर्थकत्वेन चाऽव्ययसञ्ज्ञाया एवाऽप्राप्त्या, भाष्यस्य प्रौढिवादपरतया आवश्यकत्वात् । यदि त्वाप्सुप्भ्यामाक्षिप्ताऽङ्गस्याव्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या ग्रहणादाब्ग्रहणप्रत्याख्यानमपि सङ्गत, 'कृन्मेजन्त'सूत्रभाष्याऽविरोधश्चेत्युच्यते, तदाऽस्तु मूलस्याऽप्यत्रैव तात्पर्यम्' इति ख पाठ ।

४ 'आप्सुप्भ्याम्' इत्यारभ्य 'भाष्यसामञ्जस्यात्' इत्यन्त' क ग पाठ ।

तात्पर्यम् । अङ्गसञ्ज्ञाकोटौ विहितत्वां ऽशप्रवेशेन[1] तेनाऽङ्गोपलक्षणा-दित्याहु ।

अत्युच्चैस्-औ इति । 'इति स्थिते' इति शेषः । 'अत्युच्चैरित्युत्तर-पदार्थप्रधानस्तत्पुरुष । 'औ' इति 'अ'शब्दस्य द्विवचनम् । तत्रैकाऽऽदे-शस्य पराऽऽदिवद्भावात्सुप्त्वम् । नन्वत्युच्चैसावित्यत्राऽधिकरणशक्ति-प्रधानस्याप्युच्चैस्शब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वाद् द्वितीयान्त-तया 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे' इति समासेऽपि विभक्तिश्रवणाऽनापत्ति-रित्याशङ्क्य समाधत्ते—यद्यपीति ।[2]

तदन्तेति । शब्दस्य विशेष्यत्वात् 'प्रयोजन सर्वनामाऽव्ययसंज्ञा-यामि'तिवाचनिकस्तदन्तविधिरिति भावः ।

न गौणे इति । अयं भाव —'सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन लिङ्गाऽऽद्य-नन्वय्यर्थबोधकत्वविशिष्टाऽव्ययपदवत्त्वेन हि 'अव्यय'पदं बोधकमि'ति तस्य रूढ्ञात्वकरणात्तादृशाऽर्थाना गणेऽनुकरणाऽऽवश्यकत्वे, इतरेषा-मनुकरणे मानाऽभावः । तत्राऽर्थस्य प्रधानाऽप्रधानन्यायेन, सर्वनामसंज्ञा-साहचर्येण च प्रसिद्धाऽन्तरङ्ग-पदाऽन्तराऽनपेक्षाऽनुपसर्जनीभूतस्यैव ग्रह-णेन न समुदायस्य, नाऽप्यवयवस्य सञ्ज्ञेति भावः । अत[3] एव भाष्ये सर्वनामसंज्ञासूत्रस्थोपसर्जनप्रतिषेधाऽनुवृत्त्याऽत्युच्चैसावित्यादावव्ययत्वा

---

१ 'विहितत्वाऽशप्रवेशादित्याहु.' ख. पाठ ।

२ 'यत्त्वत्युच्चैसावित्यत्राऽधिकरणशक्तिप्रधानस्याऽप्युच्चैस्शब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधानत्वाद् द्वितीयान्ततया 'अत्यादय क्रान्ताद्यर्थे' इति समासेऽपि' द्विवचनमि ति व्याचख्युस्तन्न । एव सति सत्त्ववचनत्वादुच्चैस्शब्दस्याऽव्य-नव्ययत्वेन परविशेषणत्वेऽपि क्षत्यभावात् । गौणत्वेन सञ्ज्ञाया अभावाच्च । तदेवाऽऽह—यद्यपीति' इति ख. पाठ' ।

३ 'अत एव' इत्यारभ्य 'एतन्नोक्तम्' इत्यन्तः क ग. पाठ, ख नास्ति ।

---

1 अपिः ख नास्ति ।

ऽभावमुक्त्वा, तत्प्रत्याख्यानरीत्यैवाऽत्रापि एतत्प्रत्याख्यानमुक्तम्। अत एवोच्चैसावित्येव नोदाहृतम्। गौणे सञ्ज्ञाऽभावस्य फलदर्शनार्थं तन्त्रेण गौणप्रधानसाधारणस्याऽत्युच्चैसावित्यस्योक्तेरिति बोध्यम्।

वस्तुतो विहितविशेषणमञ्ज्ञाऽऽक्षेपो वा व्यर्थ एव। 'अत्युच्चैरौ' 'अत्युच्चैराभ्यामि'त्यादेरभिधाने मानाऽभावात्। अत एव भाष्ये एतन्नोक्तम्।

व्यर्थमिति। न च 'स्त्रीसमानाधिकरणादि'ति पक्षे टापो दुर्वारत्वमिति वाच्यम्। 'भूतमियं ब्राह्मणी' 'ब्राह्मणीभिर्दारैरि'त्यत्राऽतिप्रसङ्गेन, तत्पक्षस्याऽऽकरे दूषितत्वात्। 'भूत'शब्दः पौतन्यवृत्तिर्नित्यनपुसक। तत्र पर्ज्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्याऽन्तरङ्गत्वाद्ध्रस्वे जाते, टापि, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न पुनर्ह्रस्वप्रवृत्तिरिति बोध्यम्।

नन्विद 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेष्वि'तिश्रुतिविरुद्धमित्यत आह—लिङ्गेत्यादि। अय भावः—यथोपक्रमोपसहाराभ्या ब्रह्मपराया अप्यस्या. श्रुतेर्भाष्यप्रामाण्यादत्रोपसंहारस्तथा तत्प्रामाण्यादेव लिङ्गाद्यभावपरताऽपि। श्रुतौ 'विभक्ति' 'वचन'शब्दौ कारक-सङ्ख्यापराविति। प्रत्ययपरत्वेऽन्यतरवैयर्थ्याऽऽपत्तेः। 'लिङ्गेष्वि'त्यादिर्विषयसप्तमी। तत्तद्विषये सादृश्य च लिङ्गाद्यभावाऽऽश्रयत्वेन। तत्र 'सर्वासु विभक्तिषु सदृशमि'त्यसत्त्वभूताऽव्ययपरम्। सत्त्ववाचकस्वरादीनां कर्मत्वादिकारकयोगस्य सत्त्वात्।

लिङ्गसादृश्यमव्ययीभावाऽतिरिक्तविषयम्। तस्य लिङ्गयोगसत्त्वात्। सङ्ख्याऽभाव एव तु सर्वसाधारण इति बोध्यम्।

प्रसङ्गादाह—वष्टीति। वशेश्छान्दसत्वेनेह प्रयोगश्चिन्त्य। भागुरिश्च आचार्य। 'अपि'साहचर्यादवेऽपि आदेरकारस्यैव लोप.।

यथेति—'परिगणनमि'त्येके। 'उदाहरणमात्रमि'ति बहवः॥

इत्यव्ययानि।

[इति श्रीनागेशभट्टविरचिते बृहच्छब्देन्दुशेखरेऽव्ययप्रकरणम्]।

---

१ 'अत एवाऽत्युच्चैसौ' इति ग पाठः।

अथ स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

स्त्रियामिति । नन्वचेतनखट्वादिषु कथ 'स्तनकेशवती स्त्री'त्यादि-लक्षणलक्षिताऽवयवसस्थानविशेषरूपलिङ्गमि'ति चेत् । अत्राऽऽहुः—न प्रागुक्त लिङ्गं वैयाकरणैराश्रयितुं शक्यम् । 'दारानि'त्यादौ नत्वाऽभाव-प्रसङ्गात् । किन्तु सत्त्वादीनामुपचया-ऽपचय स्थितिरूपं क्रमेण पुंस्त्व-स्त्रीत्व-नपुंसकत्वरूप पारिभाषिकमेव । ईदृशाऽवस्थामात्रस्य पदाऽर्थमात्रे सत्त्वादिद् केवलाऽन्वयि । 'इय व्यक्ति' 'इदं वस्तु' 'अय पदार्थ' इति व्यवहाराणा सर्वत्राऽप्रतिबद्धप्रसरत्वात् । इद चाऽर्थनिष्ठम् । अत एव 'स्वमोरि'तिसूत्रे 'नपुंसका'दित्यनेनाऽसन्दिग्धेनाऽर्थग्रहणेन भवितव्यं, न हि नपुंसक नाम शब्दोऽस्ती'ति भाष्ये उक्तम् । 'पुँल्लिङ्ग शब्द' इत्यादि तु वाच्यवाचकयोरभेदोपचाराद्बोध्यम् । अर्शआद्यजन्तं वा ।

न चैवमविकारिणि ब्रह्मण्येतदभावेन ब्रह्मबोधकशब्दे नपुसकता-द्यनापत्तिरिति वाच्यम् । साक्षादसत्त्वेऽप्यात्मनि सर्वस्याऽध्यस्तत्वेन, परम्परया तत्राऽपि तत्सत्त्वात् ।

तत्र कश्चिच्छब्द एकलिङ्गविशिष्टाऽर्थे एव शक्तः, कश्चिल्लिङ्गद्वय-विशिष्टे, कश्चित्त्रितयविशिष्टे इति लिङ्गाऽनुशासनादिभ्यो निर्णयम् ।

एव 'मधुशब्देनोपचय-स्थित्युभयविशिष्टं मकरन्दाऽऽदिकमेवोच्यते, उपचयमात्रविशिष्टन्तु चैत्रादिकमि'त्यपि तत एव निर्णेयम् । एषु च पुसादिशब्दानां वृद्ध्यादिवच्छास्त्रीय सङ्केत. । तत्र टि-घु-भादिवल्लघु-भूतसंज्ञाकरणस्य युक्तत्वेन, गुरुभूतसञ्ज्ञाकरणसामर्थ्यान्नत्वाऽऽदिशास्त्र-प्रवृत्तौ लौकिकमपि लिङ्ग निमित्तत्वेनाऽऽश्रीयते । 'कृत्रिमाऽकृत्रिम'न्याय-स्त्वनित्य. । तत्र लौकिकेऽसम्भवे शास्त्रीये एव । तत्सम्भवे तु सामा-नाधिकरण्यसम्बन्धेन शास्त्रीयविशिष्टे लौकिके । न तु केवललौकिके । नाऽपि केवलशास्त्रीये । एव च स्त्रिया 'पशुने'त्यादिप्रयुक्ते शास्त्रीयलिङ्गे एव नाभावाऽऽदिकम् । पुंपशौ प्रयुक्ते तु शास्त्रीयविशिष्टे लौकिके ।

अत एव 'पशुना यजेते'त्यादौ पुंस्त्वस्य विवक्षितत्वान्न स्त्रिया याग' इति मीमांसकोद्घोष । शास्त्रीयमपि लिङ्ग लौकिकलिङ्गवच्छाब्दबोधे भासते । तथाऽनुभवात्, कोशाऽऽदिप्रामाण्याच्च । इपचयाऽपचययो स्थितेरपि सत्त्वेन तन्मात्रविवक्षाया नपुंसकत्वमेव । इदमेवाऽभिसन्धाय 'सामान्ये नपुंसकमि'त्युद्घोष ।

[1]अजाद्य । 'अत' इत्यत्र वर्णग्रहणात्तदन्तविधि । तदाह–अजादीनामकारान्तस्य चेति । वाच्यं यत्स्त्रीत्वमिति । प्रत्ययाऽर्थत्वे हि स्त्रीत्वस्य प्राधान्याऽऽपत्ति । [2]द्योतकार्थस्य तु विशेषणत्वमेव । किञ्च 'वागा'दिशब्देषु विनाऽपि टाप स्त्रीत्वस्य बोधात्प्रातिपदिकस्य शक्तत्वाऽऽवश्यकत्वेन, टापोऽपि शक्त्यन्तरकल्पने गौरवात् । अत एव 'कृदिकारादक्तिन' इति वार्त्तिके 'अक्तिन' इति चरिताऽर्थम्, अन्यथा क्तिना स्त्रीत्वस्योक्तत्वान्ङीपोऽप्राप्तौ, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव 'व्यावक्रोशी'त्यादौ 'कर्मव्यतिहारे णच्स्त्रियामि'ति णचि,'णच स्त्रियामञि'त्यञि च स्त्रिया विहितेऽपि, स्त्रीप्रत्ययसिद्धि ।

द्योतकत्वपक्षे तु 'व्यतिलुनीते'इतिवद् 'द्विर्बद्ध सुबद्धं भवती'ति न्यायेनाऽनेकद्योतकसमुच्चयेऽपि न क्षतिरिति भाव ।

टाप्स्यादिति । स च 'प्रातिपदिकादि'त्यधिकारात्प्रातिपदिकादेव । प्रातिपदिकञ्च सन्निधानादजादिरूपमेव ।

नन्वजादिष्वकारान्तपाठो व्यर्थ, 'अत' इत्यनेनैव सिद्धे । तत्राह— अजाद्युक्तिरिति । टाप पकार स्वराऽर्थ । टकारस्तु 'औङ आप'इत्यादौ सामान्यग्रहणाऽविघाताऽर्थ । अन्यथा एकाऽनुबन्धकपरिभाषया तत्राऽस्यैव ग्रहण स्यात्, न डाप्चापोरिति बोध्यम् । नन्वजादीनामिति व्याख्यानमयुक्तम्, प्रत्ययविधौ पञ्चम्या युक्तत्वेन 'अजादिभ्यष्टाप्भवति, स्त्रीत्वे

---

१ 'अजाद्य । अत्राऽच्प्रत्याहाराऽऽदेर्न ग्रहणम्, 'ऋची'त्यादिनिर्देशात्, गणपाठसामर्थ्याच्च' इति ख पाठ ।

२ 'द्योतकार्थस्य तु विशेषणत्वमेव' इति क ग. पाठ, ख. नास्ति ।

द्योत्ये' इत्यर्थस्यैव युक्तत्वात्। स्त्रीत्वं च प्रत्यासत्त्या प्रकृत्यर्थनिष्ठमेवेत्यत आह—[1]अजादिभिरिति। [2]व्याख्यानादिति भाव। अन्यत्र तु 'स्त्रियामि'ति तदन्तस्या[3]ऽपि विशेषणम्। एव च पञ्च सुत्वानो यस्या सा 'पञ्चसुत्वरी'-त्येव भवतीत्याहु.। पञ्चाजीति। पञ्चानामजाना समाहार इति 'तद्धि-तार्थे'त्यादिना द्विगौ 'अकारान्तोत्तरपद' इति स्त्रीत्वे, 'द्विगोरि'ति ङीप्।

ननु'अजादिभ्य' इतिव्याख्यानेऽपि, प्रत्ययविधौ तदन्तविधिनिषेधा-न्नाऽत्र टाप्प्राप्तिरिति चेन्न। 'अमहत्पूर्व'ग्रहणेन[5] ज्ञापकेन 'वनो र चे'ति सूत्रे इवाऽत्रापि तदन्तविधिसम्भवात्। अत एव 'अतिधीवरी'त्यादि सिद्ध्यति।

एतेन 'तदन्तविधावपि 'स्त्रियामि'ति श्रुतत्वादजादीनामेव विशेषणं स्या[6]दि'ति परास्तम्। अनुपसर्जनाऽधिकारेण तदन्तग्रहणस्येव, तत्सत्त्वे 'स्त्रिया'मित्यस्य तदन्तविशेषणत्वमित्यर्थस्याऽपि बोधनात्।

ननु 'पञ्चाऽज' इतिसमासे 'अज'शब्दोऽस्त्येवेत्यत्राह—अत्र हीति।

---

१ 'अजादिभिरिति। 'अजाद्यतष्टाप्,' 'ऋचि पाद,' 'अन्यतरस्या ङीप्,' 'ऋन्नेभ्य' इति न्यासेनैव सिद्धे, ङीप्प्रकरणमध्ये पुनष्टाप्करणात् 'अजाद्यत' इत्यस्य प्रत्ययविधित्वेऽपि षष्ठ्यन्तत्वरूपवैलक्षण्यबोधनेन, तत्सामर्थ्यादत्र 'स्त्रियामि'त्यस्योपात्त एव सम्बन्धबोधनादिति भाव.' इति ख. पाठः।

२ 'व्याख्यानादिति भाव ' इति क. ग. पाठ। ख नास्ति।

३ 'तदन्तस्याऽपि विशेषणम्, तत एव। एवञ्च पञ्च सुत्वानो यस्याम्' इति ग पाठ। तत एव = व्याख्यानादेवेत्यर्थ।

४ 'तदन्तस्यापि विशेषणम्। 'उपात्ते एव सम्बन्ध' इत्यर्थे मानाऽभावात्' इति ख पाठ।

५ 'अहमत्पूर्वग्रहणेन,' पादोऽन्यतरस्यामि'ति ज्ञापकेन च तदन्तविधिज्ञापनात्। न हि केवलः पाच्छब्द. स्त्रियाम्, ऋचि वा सम्भवति' इति ख. पाठ.।

६ 'स्यादिति परास्तम्। प्रधानत्वेन तदन्तविशेषणताया न्याय्यत्वात्। अनुपसर्जनाऽधिकारेण तदन्तविशेषणत्वबोधनाच्च' इति ख. पाठः।

समाहारनिष्ठस्त्रीत्वस्य समुदायवाच्यत्वेऽपि, नाऽजशब्दवाच्यत्वमिति भाव'। न च[1] समुदायस्याऽवयवाऽनतिरेकेण समाहारस्याऽजशब्दार्थ-त्वमप्यस्त्येवेति वाच्यम्[2]। सामर्थ्येनाऽजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्यैव ग्रहात्।

चटकेति। क्षिपकादित्वात् 'प्रत्ययस्थादि'तीत्त्व न। मूषिकेति। 'वृश्चिकृषो किकनि'त्यनुवर्त्तमाने 'मुषेर्दीर्घश्चे'तीकारमध्यो 'मूषिक'शब्द। 'मूष स्तेये' इति दीर्घोपधात्सञ्ज्ञाया कुनि 'मूषक'शब्द.। ततोऽप्यय टाप्। 'प्रत्ययस्थे'[3]तीत्त्व विशेष। 'व्याघ्री'त्यादिवत्सञ्ज्ञात्वेऽपि जातित्वा-ऽनपायात्। भस्त्रफलेति। भस्त्रेव फलानि यस्या इति विग्रह.।

ह्रस्व इति। असञ्ज्ञायान्तु 'भस्त्राफले'त्येव।

सभस्त्रेत्यादि-'पाककर्णे'तिप्राप्तङीषो बाधनाऽर्थम्। एव 'सदजि'ति, 'मूलान्नञ' इति च वार्त्तिक बोध्यम्। 'सत्प्राकाण्डे'ति पाठो भाष्यविरुद्ध इति ध्वनयन्नुदाहरति–प्रत्यक्पुष्पेति। एव 'श्वतफला' 'त्रिफले'त्यप्यत्र बोध्यम्। इद च 'पाककर्णे'ति सूत्रे भाष्ये[4] स्पष्टम्।

---

१ 'न चाऽजहत्स्वार्थाया वृत्तौ समाहारस्य' ख पाठ।

२ 'इति वाच्यम्। तत्पक्षेऽपि पञ्चत्वविशिष्टस्य पञ्चजपदात्समुदायवृत्तिमात्रेणो पस्थितिवत्समाहारस्य समुदायवृत्तिमात्रोपस्थाप्यत्वाऽङ्गीकारेणाऽदोषात्। प्रकृते च सामर्थ्येनाऽजादिमात्रवाच्यस्त्रीत्वस्यैव ग्रहात्। 'परमाजे'त्यादौ तु पूर्वोत्पन्नस्यैव टाप. श्रवणम्। 'अत्यजे'त्यादौ त्वदन्तत्वप्रयुक्त. पुनष्टाप्। 'पञ्चाजी'त्यत्र तु 'द्विगोरि'ति ङीपा परत्वात्स बाध्यते। 'अजादिभ्य' इति व्याख्याने तु तदन्ताऽशोऽचरितार्थत्वाद् 'द्विगोरि'ति ङीपो बाधक स्यादिति भाव। षष्ठ्यन्तत्वे तु फलाऽभावान्नाऽजाद्यशे तदन्तविधिरिति बोध्यम्' इति ख पाठ।

३ 'प्रत्ययस्थेतीत्व विशेष। यत्तु सञ्ज्ञाया अजातित्वात् क्वुनन्तेऽदन्तत्वा-ट्टाबिति। तन्न। 'व्याघ्री'त्यादिवत् सञ्ज्ञात्वेऽपि जातित्वाऽनपायात्' ख पाठः।

४ 'भाष्ये बोध्यम्' ख पाठ।

शूद्रा चेति । जातिलक्षणङीषो बाधकोऽयम् । इदमपि वार्त्तिकमिहैव सूत्रे भाष्ये पठितम् । अजादिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणेऽपि, न शूद्रशब्देन स्त्रीत्वं विशेष्यते, किन्तु 'शूद्रशब्दाट्टाप् भवति, स्त्रीत्वे, जातिश्चेद्वाच्ये'-त्येव वाक्यार्थ इति तदन्तस्याऽपि प्रकृतित्वम् । 'पञ्चशूद्री'ति समाहारे जातिवाचकत्वाऽभावान्न दोषः । अत एव 'अमहत्पूर्वग्रहणं तदन्तविधौ ज्ञापकमि'त्याकरः सङ्गच्छते । अन्यथा महत्पूर्वके डित्थादिवदवयवाऽर्थाऽसम्बद्धजातिविशिष्टवाचके, शूद्रशब्दवाच्यगतस्त्रीत्वाऽभावाट्टापोऽप्राप्ता-वमहत्पूर्वग्रहणं व्यर्थमेव स्यादिति कैयटः[1] ।

महत्पूर्वान्न । 'जातिश्चेदि'तीहाऽपि सम्बध्यते । तेन या हि[2] महती शूद्रा 'महाशूद्रे'त्येव सा[2] भवती'ति भाष्यकृत् ।

अत्र[3] केचित्-'महाशूद्रे'त्यत्र समासात्पूर्वमन्तरङ्गत्वात् टाबुत्पत्ते[4], निष्पन्नस्य निवारणाऽसम्भवेन च, निषेधे जातिपदाऽन्वयो व्यर्थ[5] इति । तन्न । पूर्वं जातिमात्रविवक्षया कुक्कुटाण्डवत्कृतपूर्वी कटमितिवच्च शूद्रशब्देन समासं कृत्वा ततः स्त्रीत्वविवक्षायां टाप् यथा स्यादित्यर्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात् । या हि महत्त्वगुणविशिष्टा शूद्रा तस्यां विवक्षितायां, जातिमात्रविवक्षया टाबुत्पत्तेः पूर्वं समासे, ततः स्त्रीत्वविवक्षायां महाशूद्रैव सा भवतीति भाष्याऽक्षरार्थः । अन्यथा कदाचित्तस्या 'महाशूद्री'-त्यपि स्यादित्याशयात् । अनुपसर्जनाऽधिकारेण प्रधानेन तदन्तविधि-

---

१ 'व्यर्थमेव स्यात् । स्पष्टं चेदं कैयटे' ख पाठः ।

२ 'या हि' इति, 'सा' इति च ख नास्ति ।

३ 'अत्र हरदत्तः' इति ख पाठः ।

४ 'समासात्पूर्वं टाबुत्पत्तेरावश्यकत्वेन, निष्पन्नस्य' ख. पाठः ।

५ 'जाति'पदान्वयो व्यर्थ इति । तन्न । 'उपजनिष्यमाणनिमित्तोऽप्यपवाद उपसञ्जातनिमित्तमप्युत्सर्गं बाधते' इति न्यायेन पूर्वमपि टापोऽप्राप्ते'-इति ख पाठः ।

सत्त्वात् 'जातेरि'ति ङीषोऽत्र प्राप्ति । (अत एव महाशूद्राया अपत्य-मित्यर्थे माहाशूद्रेयस्यापि सिद्धि । शूद्राशब्देन तु महाशौद्रेय एव स्यात्) । एवं रीत्या समासे 'परमाजे' त्यादौ टाप्सिद्ध्यर्थमजाद्यत इत्यत्राऽपि तदन्तग्रहणमावश्यकमिति दिक् ।

विधिवाक्ये जातिविशेषणस्य कृत्यमाह—पुंयोगे त्विति । पुंयोगश्च जन्यजनकभावोऽपि। तेन 'वैश्याशूद्र्योस्तु राजन्यान्माहिष्योग्रौ सुतौ स्मृता-वि'ति सिद्धम्[2] ।

---

१ अय पाठ क. कुण्डलित । ख ग नास्ति ।

२ 'इति सिद्धम् । अपरे तु 'शूद्रे'त्येव गणे पाठ्यम् । गौणमुख्यन्यायाज्जाति-लक्षणङीषेव बाधिष्यते । पुयोगे हि गौणी वृत्ति । 'महाशूद्री'त्यत्र तु न शूद्रशब्दाऽर्थसमवेत स्त्रीत्वम्, अवयवस्याऽऽनर्थक्यात्, डित्थादिवत् । न त्वय पङ्कजादिवद्योगरूढ । तत्र शूद्रत्वजात्यङ्गीकारस्य सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात् । 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुयोगयो समे'त्यमर । 'ब्राह्मणादुग्रकन्याया-माभीर । नृपाच्छूद्रायामुत्पन्ना चोग्रकन्ये'ति स्मृतिः । एकरूपेणैवाऽर्थस्य न्याय्यत्वात्तदन्तविधौ फलाऽभावाच्चाऽत्राऽपि शूद्रशब्देनैव स्त्रीत्व विशेष्यते इत्याहु । अत्र वदन्ति—इदमेव जातिग्रहण ज्ञापकम्-अत्र सूत्रे गौणमुख्यन्याया-ऽप्रवृत्ते । तेन-'अजस्य स्त्री','अश्वस्य स्त्री'त्यर्थेपि 'अजा' 'अश्वे'त्येवेति ।

यद्वा 'पदकार्यविषया से'त्यर्थे इद ज्ञापक बोध्यम् । किञ्चाऽनुलोमसङ्कराणा-मपि मातृजातीयत्वाच्छूद्रत्वमपि तत्राऽस्ति । तद्व्याप्या एव तास्ता जातय. । अत एव मातृजातिवृत्तिरेव तेषामुक्ता स्मृतिषु । एवं च शूद्रशब्दार्थसमवेत-स्त्रीत्वस्य तत्र सत्वादस्त्येव टाप प्रसङ्ग इत्यमहत्पूर्वस्यावश्यकमेव ।

'जाति'रित्यप्यावश्यकमेव । अन्यथा 'महती शूद्रे'त्यर्थेऽकृतव्यूहपरि-भाषया पूर्वमपि टाप् न स्यात् । एव चाऽत्र शूद्रशब्दो नाऽत्यन्तमनर्थक. । जातिप्रत्ययश्च शूद्रशब्देन समास एव, न तु शूद्राशब्देन समास इति

परे तु 'शूद्रा जातिरि'त्येव गणे पाठ्यम् । 'शूद्रशब्दाऽर्थस्य स्त्रीत्वे' इत्येवाऽर्थ । न च गौणमुख्यन्यायाज्जातिलक्षणङीषेव बाधिष्यते, प्रयोगे हि गौणी वृत्तिरिति जातिग्रहणमनर्थकमिति वाच्यम् । तस्य न्यायस्य पदकार्यविषयत्वात् । एव चाऽजस्य स्त्रीत्यर्थे-अजा इत्येव । सदृशलाक्षणिकत्वेन गौणत्वं, न तु लाक्षणिकत्वमात्रेणेति, अस्य न्यायस्याऽत्र विषयाऽभावाच्च । 'महाशूद्री'त्यत्र न शूद्राऽर्थसमवेत स्त्रीत्वम्, अवयवस्याऽऽनर्थक्यात् । तत्र शूद्रत्वजात्यङ्गीकारस्य सर्वतन्त्रविरुद्धत्वात् । 'आभीरी तु महाशूद्री जातिपुयोगयो समे'त्यमर । 'ब्राह्मणादुग्रकन्यायामाभीरः । नृपाच्छूद्रायामुत्पन्ना चोग्रकन्ये'ति स्मृति । उक्तरीत्या महत्यां शूद्रायां निष्पन्ने महाशूद्राशब्दे शूद्रशब्दाऽर्थसमवेतस्त्रीत्वसत्त्वान्न दोष इत्याहु ।

अत्र भाष्यानुसारिण.—अनुलोमसङ्कराणा मातृजातीयत्वाच्छूद्रत्वमपि तत्राऽस्ति । तद्व्याप्या एव तास्ता जातय । अत एव मातृजातिवृत्तिरेव तेषामुक्ता स्मृतिषु । यद्वा तज्जातिवृत्तिमत्त्वेन ता जाति तत्राऽऽरोप्य शूद्रशब्दप्रयोग इति शूद्रशब्दाऽर्थसमवेतस्त्रीत्वस्य तत्र सत्त्वादस्त्येव टाप प्रसङ्ग इत्यमहत्पूर्वेत्यावश्यकमेव । शूद्रशब्दार्थसमवेतस्त्रीत्वेऽपि प्रत्यासत्त्या शूद्रशब्दादेव टाप्स्यान्न तदन्तादिति तदन्तविधिज्ञापकताऽप्यस्य भाष्योक्ता नाऽसङ्गता । अत एव शङ्खेनाऽनुलोमेषु मातृजात्यारोपेणैव 'ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यै. क्षत्रियावैश्याशूद्रासूत्पन्ना. क्षत्रियवैश्यशूद्रा एव भवन्ती'त्युक्तम् । एवञ्चाऽत्र शूद्रशब्दोऽर्थवानेव । जातिप्रत्ययश्च शूद्रशब्देन समासे एव, न तु शूद्राशब्देन समासे इति न कश्चिद्दोष. । 'जाति'रित्यप्यावश्यकम्, उक्तफलाऽर्थम् । अत एव भाष्येऽमहत्पूर्वग्रहणस्य तदन्तविधिज्ञापकत्वमुक्त्वा, यद्येतज्ज्ञाप्यते-'पञ्चाजी'त्यत्रापि प्राप्नोति । नैष दोषः।

न कश्चिद्दोष इति' इति ख पाठ । प्रायः क ग पाठतुल्यार्थ एव चाय पाठ । आनुपूर्वीमात्रेण तु केवल भिन्न ।

१ 'परे तु' इत्यारभ्य 'दिक्' इत्यन्तः क. ग पाठः । ख. नास्ति ।

अजादिभि स्त्रिय विशेषयिष्याम'-'अजादीनां या स्त्री'ति। न ह्येतस्या-ऽमहत्पूर्वेतिप्रतिषेधप्रत्याख्याने तात्पर्यम्। तदन्तविधौ ज्ञापकान्तरा-ऽनुक्तेरिति दिक्।

क्रुञ्चेत्यादि—त्रयो हलन्ता.। 'क्रुञ्चानालभेत उष्णिहककुभावि'-त्यादिप्रयोगदर्शनाददन्ता अपि भाष्ये उक्ता ।

पुंयोगेऽपीति। यदा ज्येष्ठादय' प्रथमजाताऽऽदौ, तदाऽदन्तत्वादेव टाप्। पुंयोगे त्वनेन ङीष् बाध्यत इति सूचयितुम् 'अपि'शब्द ।

मूलान्नञ.। नञ किम्?। शतमूली। अमूलेति। औषधजाति । अजादिराकृतिगण । तेन 'निष्फले'त्यादि सिद्धम्। अत एव 'न मु ने' इति सूत्रे 'टायामादेश' इति भाष्यप्रयोग सङ्गच्छते। 'प्रथमाध्यायचतुर्थपादे 'चमसवदविशेषादि'तिसूत्रे भाष्यवाचस्पत्योरजायां छागे'तिटाबन्त-च्छागशब्दप्रयोगो दृश्यते, तस्माच्छागशब्दोऽप्यजादिष्वि'ति केचित्।[1]

उगितश्च। उगिच्छब्देन प्रातिपदिकस्य विशेषणात्तदन्तविधि । न च 'प्रत्ययविधावि'ति, 'ग्रहणवते'ति वा प्रतिषेधः। 'उगिद्वर्णग्रहणवर्ज-मि'त्युक्तेः। तदाह—उगिदन्तादिति। न च 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्राति-पदिकेने'ति निषेधात्कथं 'भवती'त्यत्र प्राप्ति । ज्ञापकस्य विशेषाऽपेक्ष-त्वेन सूत्रोपात्ताऽन्ताऽऽदिशब्द एव तत्प्रवृत्ते.। प्रातिपदिकमात्रग्रहणे तत्प्र-वृत्त्यङ्गीकाराच्च। इह च प्रातिपदिकाऽप्रातिपदिकयोर्ग्रहणम्। उगित प्रत्ययस्याऽपि सद्भावात्। तदाह—भवतीति। 'भवतु' इति सर्वादिषूदित् पठित.। 'भातेर्डवतुरि'ति व्युत्पादनन्त्वप्रामाणिकम्। अत्रत्यभाष्या-ऽसम्मते'। गणे उदित्पाठाच्च। शत्रन्तात्तु ङीपि, 'शप्श्यनोरि'ति नित्यं नुम्। तदन्तोदाहरणम् 'अतिभवती'त्यादि।

प्रत्ययमुगितमुदाहरति—पचन्तीति। 'प्रत्ययग्रहणे' इति परिभाषा तु नेह प्रवर्त्तते, प्रत्ययमात्रग्रहणाऽभावात्, उगित प्रातिपदिकस्याऽपि

---

१ 'प्रथमाध्याय' इत्यारभ्य 'इति केचित्' इत्यन्त क. ग पाठः।

सत्त्वात् । अत एव 'निर्यवमती'त्यादौ न दोष इत्याहुः ।

अञ्चतेरेवेति । अत्र यद्वक्तव्य तत् 'उगिदचामि'त्यत्रैवोक्तम् ।

अञ्चतेस्त्विति । नलोपिनोऽञ्चतेरित्यर्थः ।

व्यपदेशिवद्भावलब्धाऽर्थं स्पष्टप्रतिपत्तये आह—वन्नन्तादिति । ननु 'वन' इति प्रत्ययग्रहणम् । तत्र 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहित'इति परिभाषया 'बहुधीवरी'त्यादौ कथमस्य प्राप्तिरित्यत आह–तदन्ताच्चेति । प्रत्ययग्रहण-परिभाषालब्धवन्नन्तेन प्रातिपदिकविशेषणादिति भावः ।

सामान्येति । सूत्रे'वन' इत्यनुबन्धरहितग्रहणान्न तदनुबन्धकपरिभाषेति भावः । इदं च 'मतुवसोरि'ति सूत्रे 'वन उपसङ्ख्यानमि'ति वार्त्तिकव्याख्या-ऽवसरे, 'जाग्र' इति सूत्रे, 'चा'विति सूत्रे च भाष्यकैयटयो स्पष्टम् ।

नन्वेकानुबन्धग्रहणे सम्भवति, न द्व्यनुबन्धकस्य ग्रहणमित्येव परिभाषाऽर्थ । अत एव 'दीर्घोऽकित'इति सूत्रस्थाऽक्द्ग्रिहणस्य 'ययम्यते' इत्यादौ नुकि दीर्घव्यावर्त्तकस्याऽपवादत्वादेव नुका दीर्घबाधे सिद्धेऽभ्यास-विकारेषु बाध्यबाधकभावाऽभावज्ञापकते'ति भाष्ये उक्तम् । अन्यथा ह्वाकः कित्त्वसामर्थ्यादभ्यासस्याऽपि कित्त्वमाश्रित्य तत्राऽभ्यासे दीर्घव्यावृत्त्या चारितार्थ्यं स्पष्टमेव । मन्मते तु ह्वाक कित्त्वस्य 'हृश्च व्रीहिकालयोरि'त्यत्र सामान्यग्रहणसम्पादकत्वेन चारितार्थ्यादभ्यासस्याऽर्थवत्त्ववत् कित्त्वे मानाऽभावाज्ज्ञापकता युक्तैवेति चेन्न ।

अर्थवत्त्वस्य बोधाऽऽवृत्त्यादिदोषभियाऽभ्यासेऽनङ्गीकारेऽपि, कित्त्वाऽनङ्गीकारे मानाऽभावात् । 'किञ्च न विद्यते किद्यस्मिन्नि'ति बहुव्रीहिगर्भबहुव्रीह्याश्रयणात्तत्सामर्थ्येनैव व्यपदेशिवद्भावाऽनाश्रयणेन ज्ञापकं सुस्थम् । अत एव भाष्ये 'तदनुबन्धकग्रहणे नाऽतदनुबन्धकस्ये'-त्येव परिभाषा पठिता 'टिड्ढे'ति सूत्रे । 'उपात्ताऽनुबन्धव्यतिरिक्ताऽनुब-न्धकस्तुअतदनुबन्धक' इति च कैयटेन व्याख्यातमिति दिक् ।

इदं च सूत्रं न ङीप्विधायकम्। किन्तु 'ऋन्नेभ्य' इति प्राप्तङीप-मनूद्य तत्सन्नियोगेन रभावमात्रविधायकम्। उभयविधौ गौरवात्।

(किञ्चोभयविधाने'अनो बहुव्रीहेरि'ति सूत्रमनन्तरस्येति न्यायेन 'वनो र चे'त्यस्य निषेधकम्, उत 'येन नाप्राप्ति'न्यायेन 'ऋन्नेभ्य' इत्यस्य ? । नाऽऽद्य ।'बहुश्वे'त्यत्र 'ऋन्नेभ्य' इति ङीबापत्ते [3] ।'वनो र चे'ति सूत्रे 'बहु-व्रीहौ वे'त्युपसङ्ख्यानस्य सत्त्वेन 'अनो बहुव्रीहेरि'त्यस्य वैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च । किञ्चाऽस्य वार्त्तिकस्याऽप्यपूर्वङीप्विधायकताऽऽपत्त्या सुपर्वन्शब्दे ङीन्नयो-रापत्ति । सिद्धान्ते तु 'अन उपधालोपिन' इत्येतद्विहितङीबनुवादेन रभावस्य तेन विधानान्नाऽत्र दोष. । एतेनाऽन्त्यपक्षो, 'बाध्यसामान्य-चिन्तया उभयबाधकमि'ति पक्षश्च परास्तः । सुपर्वन्शब्दे ङीन्नयोरापत्ते) ।

अतिधीवरीति । ध्यायते 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति भाषाया क्वनिपि 'ध्याप्यो सम्प्रसारणमि'ति सम्प्रसारणम् ।

के चित्तु [4] दधाते: क्वनिप् । ईत्व च 'घुमास्थे'त्यनेन । न च 'ईत्वमव-कारादावि'त्युक्तत्वेन नेह तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । तत्रैव सूत्रे 'पावान' इति प्रयोगस्य वनिपा सिद्धिमाश्रित्य भाष्ये तत्प्रत्याख्यानात् । न च 'शस्था' 'सव्येष्ठा' इत्यत्र क्विपि ईत्वापत्ति. । 'स्थ क चे'ति सूत्रे भाष्ये आद्यस्य, 'अम्बाम्बे'ति सूत्रे द्वितीयस्य च प्रयोगेण, भाष्यप्रयोगादेव तत्र तदभावात् ।

'घुमास्थेति'सूत्रस्थ , 'शंस्था' इतिप्रयोगबलेन वार्त्तिकस्य कर्त्तव्यत्वा-ऽऽवश्यकत्वपर' कैयटस्तु चिन्त्य एव । अत एव 'ध्यायते सम्प्रसारण-

---

१　'नाऽपूर्वङीप्विधायकम्' ख. पाठ ।

२　अय ख पाठ क कुण्डलित. ।

३　इतोऽग्रे—'बहुव्रीहौ वेत्यस्याऽप्यपूर्वङीप्विधायकताऽऽपत्त्या सुपर्वन्शब्दे ङीप्रयोरापत्ति ' इति ख पाठ ।

४　'केचित्तु' इत्यारभ्य 'इत्याहु.' इत्यन्त. क. कुण्डलितोऽय ख पाठो, मनोरमा-शब्दरत्नस्थत्वात् ।

के चित्तु = मनोरमाकृतो दीक्षिता इत्यर्थः ।

मि'ति वार्त्तिके 'धीर्ध्यायतेर्दधातेर्वे'ति भाष्य सङ्गच्छते। 'घुमास्थे'ति-सूत्रे 'हली'त्यस्याऽनजादावित्यर्थात्प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमाऽर्थत्वरूप-भाष्यमतेऽपि प्रत्ययलक्षणं सुलभमित्याहु ।

शर्वरीति। शधातो 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वनिप्। हशन्ताद्विहित इति। तेन 'शर्वरी'त्यत्र न निषेधः। अर्थवतो वनो ग्रहणान्नेह—'नि शुनी','मघोनी'। यत्तु न्यासेऽस्य निषेधस्य प्रायिकत्वात् 'अवावरी'-त्युक्त, तद्भाष्याऽनुक्तत्वादप्रमाणम्।

बहुव्रीहौ वेति। 'अनो बहुव्रीहे'रि'ति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम्। यद्यपि भाष्ये 'बहुव्रीहेरुपसङ्ख्यानमि'त्येव पठितं, न तु 'वा'शब्द, तथाऽपि नाऽनेन वार्त्तिकेनाऽपूर्वो ङीब्विधीयते, किन्तु 'अन उपधे'त्यनेन सिद्ध वैकल्पिकं[1] ङीपमनूद्य तत्सन्नियोगेन राऽऽदेशमात्रं विधीयते। लाघवात्।

अत एवेदमनुपधालोपिनि 'सुपर्वे'त्यादौ न। एव च विकल्प फलित इति भावः। न च 'वनो र चे'त्यनेन सिद्धि। तस्याऽनन्तरस्येति न्यायेन, प्रत्यासत्त्या च 'ऋन्नेभ्य' इति ङीप्सन्नियोगशिष्टतया, प्रकरणाऽन्तरस्थेन ङीप्यप्राप्ते.। स्पष्टं चेदं भाष्ये। अस्य प्रत्याख्यानप्रकार 'अन उपधे'ति-सूत्रे वक्ष्यते। पक्षे डाबिति। तेन द्विवचने रूपत्रयमिति भाव ।

कृतसमासान्त इति। उत्तरसूत्रे ऋच्यभिधेयायां तस्यैव सम्भवा-दर्थोऽधिकाराऽनुरोधेनेति भाव। तेन पाद्यतेः क्विबन्तस्य ग्रहणं न।

द्विपदीति। 'द्वौ पादावस्या' इति बहुव्रीहौ 'सङ्ख्यासुपूर्वस्ये'ति 'पाद'शब्दाऽन्तलोप' समासाऽन्त। ततो ङीपि भत्वात् 'पादः पत्'।

टाबृचि। 'पूर्वसूत्रप्राप्तङीपोऽपवाद' इति प्राञ्च[2]। तच्चिन्त्यम्। 'शेषाद्विभाषे'तिसूत्रस्थभाष्यविरोधात्। तत्र हि—प्रतिपदविहितसमासा-न्तानां कबभावे सावकाशत्वं भाष्ये उक्तं, तद्रीत्याऽस्यापि[3],-पूर्वसूत्रस्य

---

१ 'वैकल्पिकम्' इति क ग. पाठ। ख नास्ति।

२ 'इति प्राञ्च' इत्यारभ्य 'सावकाशत्वात्' इत्यन्त' क ग. पाठः।

३ 'तया रीत्या' क पाठ ।

वैकल्पिकत्वेन तदभावे,–सावकाशत्वात् । यद्यपि 'पाद'समानाऽर्थक- 'पद'शब्दमादाय 'एकपदे'त्यादि सिद्ध्यति, तथाऽपि ऋचि वाच्यायाम् 'एकपादि'त्यादि[1]निवृत्तये सूत्रमिदम् । अत्र[2] केवलपाच्छब्दस्य स्त्रियामृचि वाऽसम्भवेनाऽत्र तदन्तविधिर्बोध्यः । 'अजाद्यतष्टाप्', 'ऋचि पाद', 'अन्यतरस्यां ङीप्', 'ऋन्नेभ्य.' इति तु न सूत्रितम् ।

असिद्धत्वादिति । आपस्तु परिगणितेष्वभावात्तत्राऽसिद्धत्वाऽभावेन आप' प्राप्ति । इदं च कार्यकालपक्षे । यथोद्देशे तु एकदेशविकृतन्यायेनैव षट्त्वरूपो धर्म सुलभ इत्युक्त प्राक् । अथ निषेधस्तदन्तेऽपि भवति । तेन 'प्रियपञ्चा द्रौपदी', 'अतिपञ्चभ्या कुलटाभ्यामि'त्यादौ न टाप्ङीपौ । बहुवचनस्य शब्दबाहुल्येनैवोपपत्ते. प्राधान्ये एव प्रवृत्तौ मानाऽभावात् । तदन्तविधिस्त्वत्र प्रकरणेऽस्त्येव । 'स्त्रियां यत्प्राप्नोति तन्ने'ति व्याख्या- नात् 'अन उपधालोपिन' इति ङीबपि नेति बोध्यम् । ध्वनित चेद प्रकृतसूत्रे भाष्ये इति भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितम् ।

अनो(बहु) । न ङीबिति । केचित्तु अयमपि बाध्यसामान्यचिन्तया, अर्थाऽधिकाराच्च टा-ङीपोरुभयोरपि निषेध । अत एव 'बहुधीवभ्या- मि'त्यत्र डाप्ङीपोरभावे, नलोपे, तस्याऽदन्तत्वाट्टाप् दुर्वार' इत्यपास्तम् । ध्वनितं चेदं 'न षडि'त्यत्र भाष्ये इत्याहु. ।

डाबुभाभ्याम् । 'उभाभ्या'ग्रहणाऽभावे सन्निहितस्याऽन एवाऽनुवृत्ति सम्भाव्येत । वचनसामर्थ्यादेव डाप्-निषेधयो पर्याये सिद्धे, अन्यतरस्या- ङ्ग्रहण स्पष्टाऽर्थम् ।

अन उपधा । 'बहुव्रीहेरूधस'[3] इत्यतो 'बहुव्रीहेरि'ति, 'सङ्ख्याव्य-

---

१ आदिपदेन 'एकपदी, द्विपदी, द्विपात्' इत्येषा ग्रहण बोध्यम् ।

२ 'अत्र' इत्यारभ्य 'न सूत्रितम्' इत्यन्त. क, ग. पाठ ।

३ 'बहुव्रीहेरूधस' इत्यारभ्य 'अनुवर्त्तते' इत्यन्तोऽयमिह क ग पाठः । ख तु अयमनुपदमग्रे पठ्यमानस्य 'तदाह–अन्नन्तादित्यादि' इत्यत. पूर्वं पठ्यते ।

यादेरि'त्यतो ङीबिति चाऽनुवर्त्तते। अनुपसर्जनाऽधिकारे एतत्पाठफलन्तु बहूनि दामानि सन्ति येषु पुरेषु तानि बहुदामानि, तान्यतिक्रान्ता नगरीत्यत्र ङीप् न, 'अनुपसर्जन योऽनन्तो बहुव्रीहिरि'त्यर्थात्। तदाह—अन्नन्तादित्यादि। विध्यर्थमिदम्। न चाऽत्राऽन्यतरस्याङ्ग्रहण व्यर्थम्। विधानसामर्थ्येनैव डाप् ङीप्-प्रतिषेधानां पर्यायसिद्धेरिति वाच्यम्। अनुपधालोपि-सुपर्वेत्यादौ साऽवकाशयोर्डाप्प्रतिषेधयोरुपधालोपिनि अनवकाशेनाऽनेन ङीपा बाधाऽऽपत्ते। वस्तुनस्तु 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' 'अनुपसर्जनात्' 'उपधालोपिनोऽन्यतरस्यामि'त्यष्टाध्यायी पाठ्यौ। डाप्सूत्रे उक्तरीत्या व्यर्थमन्यतरस्याङ्ग्रहण योगविभागार्थम्। तत्र'अनो बहुव्रीहेरि'ति वर्त्तते। अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्डाप् वेत्यर्थ.। 'ऋन्नेभ्य' इति ङीपा सह विकल्पलाभाऽर्थमिदम्। तत 'उपधालोपिन'' इति, नियमार्थम्—'योऽसौ-वन्यतरस्यामिति विकल्प. स उपधालोपिनोऽनुपसर्जनस्यैव बहुव्रीहेरि'ति। तेन 'सुपर्वे'त्यादि सिद्धम्। न च पूर्वेणव विकल्पसिद्धावन्यतरस्याङ्ग्रहण व्यर्थम्। असति हि तस्मिन् नित्याऽर्थो विधिरेव स्यात्, न नियम। 'बहुराज्ञी'त्यादौ 'ऋन्नेभ्य' इत्येव ङीप्। तेन बहुधीवरी सिद्धा। अन्यथाऽनन्तरत्वात् 'ऋन्नेभ्य' इति ङीपमनूद्य, तत्सन्नियोगेन विधीयमानो रेफोऽनन्तरेण 'अन उपधे'त्यनेन ङीपि न सिद्धयेत्।

---

१ 'पर्यायेण समावेशसिद्धे' ख. पाठ।

२ 'डाप्निषेधयो.' ख पाठ।

३ 'डाबुभाभ्याम्', 'अनुपसर्जनात्', 'उपधालोपिनोऽन्यरस्याम्' इत्येवाऽष्टाध्यायी पाठ्या' ख. पाठ।

४ 'अनो बहुव्रीहे', 'डाबुभाभ्याम्' 'अनुपसर्जनात्' 'उपधालोपिनो वा' इति पाठ्यम्' इति तु मनोरमाशब्दरत्नपाठ।

५ 'अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्डाप् वेत्यर्थ' इति क, ग पाठ.। ख. नास्ति।

६ 'योऽसौ विकल्पः' इति ख. पाठ.।

७ 'रेफ प्रकरणान्तरस्थेनाऽन उपधेत्यनेन' ख. पाठः।

एव च 'बहुव्रीहौ वे'ति न वक्तव्य भवति । ध्वनितं चेद् 'वनो र चे'ति सूत्रे भाष्ये इत्याहु ।

प्रत्ययस्थात् । 'कादि'त्यकार उच्चारणाऽर्थ[1] । तदाह—ककारादिति । विवक्षितत्वे हि 'सर्विके'त्यादौ न स्यात् । तत्राऽकारविशिष्टस्य प्रत्ययस्थत्वाऽभावात्, 'पचतकी'त्यादिसिद्धयेऽकचोऽकारस्य प्रयोगेऽसमवायित्वादिति भाव. । अत एव 'न यासयोरि'ति निषेधश्चरिताऽर्थ. ।

'आपी'ति चाऽऽकारस्य विशेषणम् । सन्निहितत्वात्, साक्षाद्विध्युद्देश्यत्वेन प्राधान्याच्च ।

सर्विकेति । 'अव्ययसर्वनाम्नामि'त्यकच् । अत्र सामर्थ्यात्टाबकारयो श्रौताऽव्यवधानमाश्रित्य[2] शास्त्रप्रवृत्ति । तच्चैकादेशे कृतेऽस्त्येव । ककारव्यवधानन्तु 'कात्पूर्वस्ये'ति शास्त्रबलादेव सोढम् । अत एव 'न यासयोरि'ति प्रतिषेधस्य, 'आशिषि वुनश्च ने'त्यादीना चारितार्थ्यम् । 'रथकट्ये'त्यादौ[3] श्रौतव्यवाये प्रवृत्तौ तु न मानम् । न[4] चाऽऽपीति ककारविशेषणमेवाऽस्त्विति वाच्यम् । अनूद्यमानविशेषण-ककार-विशेषणतया निर्दिष्टपरिभाषाया अप्रवृत्त्या रथकट्यादावतिप्रसङ्गात् । अकारविशेषणत्वेनैवोपपत्तावौत्सर्गिकन्यायबाधे मानाऽभावात् । एतेन 'आपीत्यङ्गविशेषणमि'त्यपि परास्तम् । रथकट्यादावतिप्रसङ्गात्[5] । येषा 'कात्पूर्वस्ये'त्यशेऽनूद्यमानाऽकारविशेषण-पूर्वत्व-विशेषणत्वान्नाऽव्यवधानाऽशप्रवृत्तिस्तेषां मते 'सर्विके'त्यादावाद्याऽकारस्य व्यावृत्तयेऽप्यापीत्यकारविशेषणमित्याहु ।

---

१ 'उच्चारणार्थत्वादिति भावः' ख पाठ ।

२ 'व्यवधानमात्रमाश्रित्य' ख. पाठ ।

३ 'इत्यादौ व्यवाये तु प्रवृत्तौ मानाऽभावात्' ख. पाठ. ।

४ 'न च' इत्यारभ्य 'इत्याहु' इत्यन्तः ख पाठो मनोरमाशब्दरत्नधृतत्वात् क. कुण्डलित । ५ 'अतिप्रसङ्गादित्याहु.' क पाठ ।

कारिकेति । करोतेर्ण्वुल् । नौकेति । 'नौ'शब्दात्स्वार्थे कः ।

शकेति । पचाद्यच् । अत्र ककारो न प्रत्ययस्थ ।

ननु 'प्रत्ययात्कादि'त्येवाऽस्तु । प्रत्ययमात्रस्य ककारस्याऽभावादेव तात्स्थ्यलाभात् । न च कान्तात्प्रत्ययादित्यर्थ. स्यात्, तथा चाऽकच्येव स्यादिति वाच्यम् । 'क्षिपकादीनामि'ति निषेधवैयर्थ्याऽऽपत्तेः ।

वस्तुत 'प्रत्यये की'त्येव पाठ्यम् । पूर्वग्रहण च माऽस्तु । 'न यासयो-रि'तिनिषेधसामर्थ्याच्च 'कादौ प्रत्यये' इति नाऽर्थ. । एवं च 'आप्परस्य, ककारपरस्य चाऽत इद्'त्यर्थः । तत्र सामर्थ्यादाप्परत्वांऽशेऽव्यवधानां-ऽशबाधो, 'णौ चङी'त्यत्र णिपरत्वाऽश इवेति चेन्न । ज्ञापकेन सूत्रा-ऽक्षरप्रत्याख्यानस्याऽचमत्कारित्वादित्याहु ।

'सुप. परो ने'ति प्रसज्यप्रतिषेधेन व्याख्याने फलमाह—बहुपरिव्रा-जकेति । पर्युदासे हि समुदायस्य सुब्भिन्नत्वेन, सुबन्तभिन्नत्वेन, च, ततः परत्वादित्वं दुर्वारमिति भावः । परिपूर्वाद्व्रजेर्ण्वुणि, बहु-शब्देन बहुव्रीहौ, सुपो लुक्यपि, प्रत्ययलक्षणेनाऽऽप. सुबन्तात्परत्वं बोध्यम् । 'बहुचर्मिके'त्यत्र यथेत्त्वं तथा 'समासान्ता' इति सूत्रे निरूप-यिष्याम' । 'सुन्दरपाचिक' इत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तेत्त्वस्य निवृत्तौ न मानम् । अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येव । अत एव 'परवल्लिङ्गमि'त्यादि-सूत्रस्था. 'प्राप्तजीविक' इत्यादयो भाष्यप्रयोगा सङ्गच्छन्ते ।

कट्वकेति । आपा सह सवर्णदीर्घात्पूर्वं वार्णादाङ्गस्य बलीयस्त्वात्,

---

१ 'ननु' इत्यारभ्य 'इत्याहु.' इत्यन्तः पाठो मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात् क कुण्डलित ।

२ 'सुन्दरपाचिक' इत्यादाविर्त्वं भवत्येव । न च 'ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घ' इति स्थानिवद्भावनिषेधादाप्परत्व नाऽस्तीति वाच्यम् । ङ्यापो कार्ये, तत परस्य कार्ये वा तत्प्रवृत्ते , न तु ङ्यापि पूर्वस्य कार्ये । अन्तरङ्गत्वाऽत्पूर्वमित्त्वे स्थानिवत्त्वाऽनुपयोगाच्च । अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्यत्वान्नाऽत्र प्रवर्त्तते । अत एव 'परवल्लिङ्गमि'त्यादिसूत्रस्था '—इति ख पाठः ।

अपवादत्वाच्चाऽन्त्यककारादुत्तरस्याऽकारस्येत्त्व स्यादित्यर्थ[1] ।

राकेति । 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः क' ।

मामकेति । कस्य प्रत्ययस्थत्वाऽभावादप्राप्ते वचनम् । मामिकेति । 'ममेयमि'ति विग्रहे 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यामि'त्यणि, 'तवकममकावेक-वचने' इति ममकाऽऽदेशे, आदिवृद्धि । सञ्ज्ञाच्छन्दसोरभावात् 'केवल-मामके'ति ङीप् न । नरानिति । 'कै शब्दे' । 'आदेच उपदेशे' इत्यात्वे 'आतोऽनुपसर्गे' इति कप्रत्यये, 'आतो लोप इटि चे'त्यालोपः ।

त्यक्त्यपोरिति । 'उदीचामात' इत्यस्याऽपवाद । दाक्षिणात्यिकेति । दक्षिणस्यामदूरे इत्यर्थे 'दक्षिणा' आजन्त । 'दक्षिणा भवे'त्यर्थे 'दक्षिणा-पश्चादि'ति त्यक् । 'दक्षिणस्या दिशि भवे'ति तु नाऽर्थ[2] । त्र्यग्वधौ साह-चर्येणाऽव्ययदक्षिणाशब्दस्याऽऽजन्तस्यैव ग्रहात् । अन्यथा 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे' इति पुवत्त्वाऽऽपत्तिः । कित्त्वादादि वृद्धौ, टापि, अज्ञातादौ क. । 'केऽण' इति ह्रस्व । टाप् । इहत्यिकेति । 'अव्ययात्त्यप्' ।

न या(सयो) । 'प्रत्ययस्थादि'ति प्राप्ते निषेधोऽयम् । यकेति । यत्तदो-रकच् । त्यदाद्यत्वे टाप् । तकामिति । 'यासयोरि'ति यत्तदोरुपलक्षणम्, न तु स्वरूप विवक्षितमिति भाव । न च विभक्तिसन्निपातेन कृतमत्वं कथ टाप प्रवर्त्तयेत्, सन्निपातपरिभाषाविरोधादिति वाच्यम् । अनेनैव निषेधेन, निर्देशेन च तस्या[3] अनित्यत्वकल्पनात् । अन्यथाऽकारस्याऽऽप्प-रत्वाऽभावेनाऽप्राप्तौ वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । उपत्यकेति । 'उपाधिभ्यामि'ति त्यकन् । 'उपत्यकाऽद्रेरासन्ना भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमर. । तत्र पर्वत-समीपभूवाचकोपत्यकाशब्दस्य क्वचित्समीपमात्रे लक्षणया प्रयोग ।

१　'अपवादत्वाच्चैकादेश बाधित्वाऽन्त्यककाराऽकारादुत्तरस्येत्त्व स्यात्'ख पाठ ।

२　'दक्षिणस्या दिशि भवा' इत्यारभ्य 'पुवत्त्वापत्तिः' इत्यन्त. ख पाठो मनोरमास्थ इति क कुण्डलित॰ ।

३　'तस्या अप्यनित्यत्वकल्पनात्' ख. पाठः ।

यथा[1] 'समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताऽधित्यका पुरी'ति भट्टिकाव्ये ।

(एतेन[2] 'समुद्रोपत्यका हैमी पर्वताऽधित्यकापुरी'ति महाकविप्रयोगविरोधादमरश्चिन्त्य', 'उपत्यका भूरासन्ना, भूमिरूर्ध्वमधित्यके'ति वाऽमरे पाठ' इति मन्दोक्ति' परास्ता) ।

यत्तु 'त्यकन्नन्तस्य नित्यस्त्रीत्वेन प्रक्रियालाघवाय 'त्यिकन्नि'ति वक्तव्येऽकारोच्चारणसामर्थ्यादित्त्वाऽभावे सिद्धे, व्यर्थं प्रतिषेधवचनमि'ति । तन्न । पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीत 'पञ्चोपत्यक' इत्यादौ चारितार्थ्यात् । अत्र हि क्रीतार्थस्य ठको'ऽध्यर्द्धे'ति लुकि, 'लुक्तद्धितलुकी'ति टापोलुकि, आप्परत्वाऽभावादित्त्वाऽप्राप्तेः । 'अन्तरङ्गानपी'तिन्यायेन[3] च न पूर्वमित्त्वम् । न च टापो लुक. स्थानिवद्भावेनेत्त्वमत्राऽपि दुर्वारमिति[4] वाच्यम् । 'सुडनपुसकस्ये'ति सूत्रभाष्योक्तरीत्या प्रतिषेधे युक्ताऽयुक्तत्वेनोभयाऽसम्भवरूपविरोधस्य सत्त्वेन, परत्वेन प्रत्ययलक्षणेन तस्य बाधात् । तस्य च 'न लुमताङ्गस्ये'ति प्रतिषेधात् । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमाऽर्थत्वे स्थानिवत्त्वस्यैव तेन निषेधाच्च । 'अच. परस्मिन्नि'ति स्थानिवत्त्वन्तु न । लुकि तन्निषेधात् । बहिर्भूततद्धितलुङ्निमित्तत्वेन टाप्लुको बहिरङ्गाऽसिद्धत्वन्तु न । 'नाऽजानन्तर्ये'इति निषेधात् । आप्त्वेनाऽच एव निमित्तत्वात्[5] । 'अन्तरङ्गानपी'तिपरिभाषाविषये तदप्रवृत्तेश्च । अत एव 'मृदस्तिकन्नि'त्यत्रेकारोच्चारणं चरिताऽर्थम् । एतद्धि[6] 'पञ्चमृत्तिकः पट ' इत्यादाविकार-

---

१ 'यथा' इत्यारभ्य' 'भट्टिकाव्ये' इत्यन्त क ग. पाठ । ख नास्ति ।

२ 'एतेन' इत्यारभ्य 'परास्ता' इत्यन्तः ख. पाठ , क ग नास्ति ।

३ 'अन्तरङ्गानपोति न्यायेन च न पूर्वमित्त्वम्' इति क ग पाठ' । ख. नास्ति ।

४ 'दुर्वारमिति वाच्यम् । तत्राऽकारप्रश्लेषेणाऽल्विधित्वेन स्थानिवत्त्वाऽप्राप्तेः । प्रत्ययलक्षणस्य च 'न लुमताङ्गस्ये'ति प्रतिषेधात्' इति ख पाठ' ।

५ इतोऽग्रे–'अकृतव्यूह'परिभाषा'ऽन्तरङ्गानपी'तिपरिभाषयोर्विषये तदप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्च । 'अन्तरङ्गानपी'ति परिभाषया च पूर्वमित्त्व न'–इति ख पाठ ।

६ 'तद्धि' ख. पाठ ।

श्रवणाऽर्थमि'ति कैयटहरदत्ताऽऽदय. । भाष्ये तु 'त्यकन उपसङ्ख्यान न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति 'नैव जातीयकानामित्त्वमि'ति, यदयं 'मृदस्तिकन्नि'तीत्त्वभूतनिर्देश करोती'त्युक्तम् । एतद्भाष्यप्रामाण्यादनित्य-त्वादन्तरङ्गानपीत्यस्या एतद्विषयेऽप्रवृत्ति । तेन पञ्चमृत्तिके इकाराऽनु-च्चारणेऽपि न दोष । एवं च[1] 'पञ्चभि कार्रिकाभि क्रीत' इत्यर्थे 'पञ्चकारिक' इत्येवेति प्रतीयते इति बहुश्रुतैर्निर्णेयम्[2] ।

आशिषि वुनश्चेति । 'आशिषि विहितस्य वुनोऽस्येत्त्व ने'त्यर्थ' । (जीवका)। 'जीवतादि'त्याद्यर्थे 'आशिषि चे'ति वुन् । एव मनुतात्–मेनका। मने 'आशिषि चे'ति वुन् । पृषोदरादित्वादकारस्यैकार इति 'अत एके'ति सूत्रे कैयट । (देवका)। देवदत्तशब्दादनुकम्पायां कनि, 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्य' इति 'दत्त'शब्दस्य लोप' ।

देवदत्तिकेति । अस्योपन्यासस्तु 'दत्त'लोपमभिव्यङ्क्तुम् ।

क्षिपकादीनां च । 'ने'त्यनुषज्यते । (क्षिपका)। क्षिपेरिगुपधलक्षण क । ततोऽज्ञातादौ क । ध्रुवकेति । 'ध्रु स्थैर्ये' । पचाद्यचि, कुटादित्वा-द्गुणाऽभावे उवङ् । ततष्टाप्यज्ञाताद्यर्थे कः । 'केऽण' इति ह्रस्व । पुनष्टाप्[3] ।

(चटका)। 'चट भेदने' पचाद्यचि, टाप्यज्ञातादौ के, 'केऽण' इति ह्रस्वे, पुनष्टाप् । 'चटे संज्ञाया कुनि'त्यन्ये । वार्त्तिकोक्तगणा आकृतिगणा । एतेन 'कन्यकाशब्दस्य भाष्येऽदर्शनादनुचित पाठः' इत्यपास्तम् । एव 'धुवका''अलका''इष्टका''करका'ऽऽदयो बोध्या । तारकेति । तरतेर्ण्वुल् । ज्योतिर्नक्षत्र, नेत्रकनीनिका च । वर्णकेति । वर्णयति महत्त्वादिकं गुण-

---

१ 'एतद्भाष्यप्रामाण्यात् 'प्रासजीविक' इत्यादावनित्यत्वादकृतव्यूहपरिभाषाया इव 'अन्तरङ्गानपी'त्यस्या अप्येतद्विषयेऽप्रवृत्ति ' इति ख पाठ ।

२ इतोऽग्रे–'एवञ्च प्रत्ययस्थादिति सूत्रे यद्याकारप्रश्लेषे न फल, तदा स मास्त्विति दिक्' इति ख पाठ. ।

३ 'पुनष्टाप्' इति क ग पाठ । ख नास्ति ।

विशेषमिति, आच्छादयतीति वा वर्णका-प्रावरणविशेष । तन्तुविकार तान्तवम् । वर्णिकेति । ग्रन्थविशेषव्याख्यात्री, स्तोत्रकर्त्री च । उदीचां त्विति । 'शकुनावि'ति अत्राऽपि सम्बध्यते । तेनाऽन्यत्र नित्यमेवेत्त्वम् ।

पितृदेवत्य—पितृरूपदेवताऽर्थं कर्म । 'देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्' ।

अशेस्तकनि-अष्टका । अष्टिकेति । अष्टौ परिमाणमस्या. । 'सङ्ख्याया अतिशदन्ताया' कन्' ।

सूतकापुत्रि । यत्तु भाष्ये क्वचित्पुस्तके 'सूतकापुत्रकावृन्दारकाणामि'-ति सर्वत्राऽकारसहित एव वार्त्तिकपाठो दृश्यते सोऽपपाठ, कैयटाद्यसमतत्वादिति बोध्यम् । 'सूत'शब्दात्स्वार्थे कन् । वृन्दशब्दात् 'श्रृङ्ग-वृन्दाभ्यामारकन्वाच्य' इति मत्वर्थीय आरकन् । देवतावाचि'वृन्दारक'-शब्दस्य 'वृन्दारका दैवतानी' त्यमरात्पुस्त्वेऽपि, 'त्रिषूत्तरे' इत्युपक्रम्य 'वृन्दारकौ रूपिमुख्यावि'त्यमरोक्तेर्मुख्याद्यर्थकस्य स्त्रीलिङ्गत्वमस्त्येव[1] । अत एव 'वृन्दारका' 'वृन्दारिके'ति भाष्ये उदाहृतम् ।

ङीन इति । शार्ङ्गरवादित्वादिति भाव[2] । ननु सूतकादावकारस्याऽकारविधान व्यर्थं स्यादत आह—अन्यत्रेति ।

उदीचामा । ('यकौ पूर्वौ यस्या' इति विग्रहे सौत्रत्वात्पूर्वशब्दस्य परनिपात.)[3] । अर्थगत स्त्रीत्वमाकारे[4] आरोप्य 'यकपूर्वाया' इति स्त्री-लिङ्गनिर्देशः । तेन स्त्रीप्रत्ययलाभ । पूर्वत्व चाऽव्यवहितमेव । 'उदात्त-स्वरितयोरि'त्यादाविवाऽनुवादेऽपि निर्दिष्टपरिभाषोपस्थिते. । अत एव 'कुशरा'शब्दात्के, ह्रस्वे, इत्त्वविकल्पो नेत्याहु । यद्यपि 'ने'त्यनुवर्त्तते, तथाऽपि निषेधविकल्पे विधिविकल्पस्य फलितत्वादाह—इद्वेति ।

---

१ 'मस्त्येवेति बोध्यम् । ङीन इति ।' इति ख पाठः ।

२ 'शार्ङ्गरवादित्वाज्जातस्येति भाव.' इति लघुशब्देन्दुशेखरे पाठः ।

३ ख पाठोऽय क. ग. नास्ति ।

४ 'स्त्रीत्व शब्दे आरोप्य' ख. पाठः ।

नन्विह[1] 'स्थाने'ग्रहणं व्यर्थम्, 'षष्ठी स्थाने' इतिपरिभाषयैव लब्धत्वात्। न च तदभावे 'अकारस्थानिक आकार' इत्यर्थे स्यादिति वाच्यम्। अस्य निषेधविकल्पत्वेन, प्राप्तेरावश्यकत्वेन, पूर्वसूत्रे च ह्रस्वस्यैव स्थानित्वादाकारस्य केनाऽप्यप्राप्त्या, तदसम्भवात्। एतेन 'तदभावे 'अत' इत्यस्य निवृत्तिरेव स्यादि'ति निरस्तमिति चेन्न। 'अनूद्यमानविशेषणेषु परिभाषाणामप्रवृत्तिरि'त्यर्थज्ञापनाऽर्थं तत्सत्त्वात्। अत एव वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषाऽनुपस्थानाच्छालीयाऽऽदिसिद्धि' ।

(वस्तुतो[2]ऽन्तरङ्गत्वेन स्थानसम्बन्धस्य लाभसम्भवेन, स्थानेग्रहण व्यर्थमेव । वृद्धसंज्ञायामिक्परिभाषाऽनुपस्थितिस्तु 'मालादीनां चे'ति ज्ञापकाद्बोध्या । तद्धि 'प्रस्थेऽवृद्धमि'ति पर्युदासे प्राप्ते आरभ्यते । 'अनुवादे न परिभाषे'ति च निर्मूलम्। स्थानसम्बन्धस्य परिभाषालभ्यत्वाऽभावेन ज्ञापकाऽसम्भवादिति दिक्)।

आत· किमिति। 'उदीचां यकपूर्वाया'इत्येव सूत्रं कार्यम्। यकपूर्वकस्त्रीबोधकाऽकारस्येत्यर्थः । साङ्काश्यके च नाऽतिप्रसङ्ग । अकारस्य स्त्रीबोधकत्वाऽभावात्, प्रत्ययाऽवयवत्वादिति प्रश्न' ।

साङ्काश्यिकेति । बहुलक्ष्यसंस्काराऽनुरोधादवयवषष्ठ्येव स्यादित्युत्तरम्। 'सङ्काशादिभ्यो ण्य'। तदन्ताद्भवार्थे योपधत्वाद्वुञ्। स च साङ्काश्यभवां स्त्रियमाहेति भाव । न च[3] प्रतिपदोक्तस्त्रीप्रत्ययस्यैवाऽत्र ग्रहणम्। विशिष्य तदनुपादानात्।

---

१ 'नन्विह' इत्यारभ्य 'दिक्' इत्यन्तः ख पाठ प्रत्ययस्थात्सूत्रमनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात् क कुण्डलित.। २ 'दिक्' इत्यन्तोऽय पाठः क. कुण्डलित' ।

३ 'न च प्रतिपदोक्तस्त्रीप्रत्ययस्यैवाऽत्र ग्रहणम्। तदनित्यत्वज्ञापनाऽर्थत्वात्। विशिष्य तदनुपादानाच्च । अत्राहु –'यकपूर्वाया. स्थाने' इति सूत्र कार्यम्। स्थानेशब्दस्य सत्त्वाच्च नाऽवयवषष्ठीसम्भव' । न च वुञः स्थानेऽयम्' इति ख. पाठ. ।

अत्राहु —अन्तरङ्गत्वात्स्थानषष्ठ्येव व्याख्यास्यते इति नावयवषष्ठी-सम्भव । 'यकपूर्वकस्त्रीबोधकस्थानिकाऽकारस्ये'त्यर्थ. । न च वुञ स्थानेऽयम् । 'अके'ति समुदायस्य तथात्वेऽप्यकाररूपाऽवयवस्याऽतथात्वात् । वुञो यकपूर्वत्वाऽभावाच्च । न हि तस्यामवस्थायां 'यस्ये'ति लोपो लभ्यते । तस्मादात इति स्पष्टाऽर्थमेव, उत्तरार्थं चेति । स्त्रीप्रत्ययस्य किमिति । 'यकपूर्वाया' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः किमर्थ इति प्रश्न । शुभं यातीति 'शुभया' । विच् । ततः क । 'केऽण' । 'शुभमि'ति मान्तो निपात' ।

धात्वन्तयकोस्त्विति । 'धात्वन्तयकारककारपूर्वयोरकारयोरि'त्यर्थः । नित्यमिति । 'इत्त्वमिति'शेष । सुष्ठु नयो यस्या 'सुनया' । तत. क ।

भस्त्रैषा । अयमपि निषेधविकल्प एव । तदाह–अत इति । अत्राऽप्यात' स्थाने इति वर्त्तते । अत एव स्त्रीलिङ्गा एव निर्दिष्टा इति बोध्यम् ।

स्पष्टार्थमिति । यत्त्वित एव ज्ञापकादिह तदन्तविध्यभाव इति । तन्न । अपिना नञ्भिन्नपूर्वाणामपूर्वाणा च सङ्ग्रहस्य विनिगमनाविरहेण तवाऽपि सत्त्वेन फलाऽभावात् । 'येन विधिरि'तिसूत्रे 'त्यदादिविधिभस्त्रादिस्त्री-ग्रहण च प्रयोजनमि'ति भाष्यवार्त्तिकविरोधाच्च । अत एव 'निर्भस्त्रिका'-इत्यादिभाष्योदाहृतं सङ्गच्छते । उपसर्जनार्थमिति । एतेनाऽनुपसर्जनेऽपि 'आदाचार्याणामि'त्यात्त्वबाधनार्थं 'भस्त्रा'ग्रहणमिति मन्दोक्त-मपास्तम् । उपसर्जने चारितार्थ्येन बाधे मानाऽभावादिति दिक् ।

अन्यस्य = अनुपसर्जनस्य । उत्तरसूत्रेण । 'अभाषितपुंस्काच्चे'त्यनेन ।

अन्तर्वर्त्तिनीमिति । न एतद् स् इति स्थितेऽकचि कृतेऽकृते वा नञ्तत्पुरुषे, 'अन्तरङ्गानपी'ति त्यदाद्यत्वप्रवृत्ते पूर्वं सुपो लुकि,

---

१ 'अत्राहुः' इत्यारभ्य 'उत्तरार्थं चेति' इति ख पाठः क कुण्डलित. । मनोरमादिस्थत्वात् ।

२ 'इति अत्र स्पष्टार्थमेव । उत्तरार्थं चेति' इति ख. पाठः ।

३ 'मित्यपास्तम्' क ग पाठः ।

ततोऽकचि वा, पुनर्विशिष्टात्सुपि, त्यदाद्यत्वे, टापि, प्रत्ययलक्षणेन समासात्पूर्वोत्पन्नसुप पर एव टाबिति भाव । बहुव्रीहौ तु 'प्रियैतत्का' 'प्रियैतकत्का' वा, कबभावे 'प्रियैतकदि'त्येव वा, सर्वथाऽपि नेत्त्वप्राप्ति' ।

अनेषकेति । 'अज्ञाता एषा—एषका, न एषकेति विग्रह । पूर्वं नञ्समासेऽज्ञाताऽनेषाऽनेषकेति । असम्भवादिति । 'एषाद्वे'तिनिर्देशा-त्सञ्ज्ञोपसर्जनयोरप्राप्तेरिति भाव । अकजर्हे इति । एव च तद्कारस्य आतः स्थानिकत्वाऽभाव इति भाव. ।

अर्थान्तरे त्विति । आत्म-ज्ञाति-धनेष्वित्यर्थ. । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्व, त्रिष्वात्मीये, स्वो धनेऽस्त्रियामि'तिकोशादिति भावः । कप्रत्यया-न्तेति । अत एव 'प्रियस्विके'त्यादौ नाऽन्तर्वर्त्तिविभक्त्या सुप. परत्वम्, केन व्यवधानादिति बोध्यम् । अत एव 'बहुचर्मिके'त्यादाविस्त्वसिद्धि. ।

ननु सञ्ज्ञाभूतो नेहोदाहरणम्, तस्य 'अभाषितपुस्काच्चे'त्यनेनैव सिद्धेरिति चेन्न । 'सञ्ज्ञापूरण्योश्चे'त्यनेन पुवद्भावनिषेधेन सञ्ज्ञाया अपि भाषितपुस्कत्वबोधनात् । आत्मीयत्वपुरस्कारेणैव सञ्ज्ञाकरणात् । अत एव निषेधात्तसिलादिषु कप्रत्ययपाठेऽपि 'तसिलादिष्वि'ति पुंवद्भावो न । 'केऽण' इति ह्रस्वेन परत्वाद्बाधाच्चेति स्पष्ट भाष्ये ।

नित्यमेवेति । तत्र ह्यकचि कृते आत स्थानिकत्वाऽभाव इति भाव । [1]यत्तु वृत्तौ 'ज्ञातिधनयो. 'स्वका' 'स्विके'त्युक्तम् । तच्चिन्त्यम् । तयो. स्त्रीलिङ्गत्वाऽभावात् । न च 'स्वार्थिका क चित्प्रकृतितो लिङ्गवचना-न्यतिवर्त्तन्ते' इति न दोष. । उक्तरीत्या कप्रत्ययान्ताट्टाप्सम्भवेऽपि, प्रकृतेरस्त्रीत्वादात स्थाने इत्यशस्य दुरुपपादत्वात् ।

वस्तुतस्तु 'नित्यमेवे'त्यस्य 'अकज्विषये' इति शेष' ।

'संज्ञोपसर्जनीभूत' इत्यपि अकजभाववदुपलक्षणम् । अत एव 'स्वा'-

---

१ 'यत्तु' इत्यारभ्य 'दुरुपपादत्वात्' इत्यन्तोऽय ख. पाठो मनोरमास्थत्वात् क. कुण्डलितः ।

शब्दादत्यन्तस्वार्थिके के, इत्त्वविकल्पो भवत्येव। न ह्यकच् अत्यन्तस्वार्थिकस्याऽप्यपवाद । एतेन[1] 'मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायामि'ति व्याख्यातम् । ये त्वकचमत्रोदाहरणे उक्त्वा 'भस्रैषे'तीत्त्वविकल्पमुदाहरन्ति, ते देवानांप्रिया एवेति दिक् ।

कृतषत्वेति। भस्त्राशब्दसाहचर्येण, व्याख्यानेन च श्रुताऽनुपूर्वीकस्यैव 'एषा'शब्दस्य ग्रहणादिति भाव । अत एव 'एषाद्वे नञ्पूर्वे अनुदाहरणे' इति भाष्येऽपि 'एषे'त्येवोक्तम्। सूत्रे रूपस्याऽविवक्षितत्वे तु 'एतद्द्वी'त्येव वदेदिति दिक् । नि स्वकेति। 'स्वस्या निष्क्रान्ते'तिविग्रह । उपसर्जनह्रस्व । टाप् । ततोऽज्ञातादौ क ।

अभाषितपुस्काच्च । 'स्त्रीविषयाच्चे'ति तु नोक्तम्। स्त्री नपुसकलिङ्ग'दाम'शब्दाड्डापि-अज्ञाता दामा'दामिका' 'दामाका''दामके'त्याद्यसिद्ध्यापत्ते । विहितस्येति। अत एव 'पूर्वसूत्रे 'भस्त्रा'ग्रहणमुपसर्जनाऽर्थम्। अनुपसर्जने त्वनेनैव सिद्धमि'ति भाष्ये उक्तम्। परविशेषणे हि अभाषितपुंस्कभस्त्राशब्दात्परत्वस्य सत्त्वेनोपसर्जनेऽप्यनेनैव सिद्धेस्तदसङ्गति स्पष्टैव ।

विहितविशेषणे फलमाह—बहुव्रीहेरिति। 'अविद्यमाना खट्वा यस्या' इति बहुव्रीहौ, वैकल्पिकत्वात्समासान्तकबभावे, 'गोस्त्रियोरि'त्युपसर्जनह्रस्वत्वेऽखट्वशब्दाट्टापि, सुपि, अज्ञातादौ के, सुब्लुकि, 'केऽण' इति ह्रस्वे, पुनष्टापि, अभाषितपुंस्काद्विहिताऽऽकारस्थानिकाऽकाराऽभावेनैतद्विकल्पाऽप्राप्तावुत्सर्गेण[2] नित्यमेव । परविशेषणत्वे तु तादृशखट्वशब्दात्परत्वसत्त्वेन दोष स्यादेवेति भावः । 'बहुव्रीहेरि'त्युपसर्जनोपलक्षणम्। तेन 'निःखट्विके'त्यादावपि नित्यमेवेत्त्वम्।

शैषिके कपीति। अय भाव—बहु जस् खट्वा जसित्यस्यामवस्थायां

---

1 'एतेन' इत्यारभ्य 'दिक्' इत्यन्तः ख पाठः क. कुण्डलितः ।
2 'उत्सर्गेण नित्यमेवेति भावः' इति ख. पाठः ।

'शेषादि'ति कपि, सुब्लुकि, प्रत्ययलक्षणेन भागद्वयस्याऽपि सुबन्तत्वात् समासे, 'समासान्ता' इतिशास्त्रबलात्कबन्तस्यैव समासत्वेन, उपसर्जन-स्त्रीप्रत्ययाऽन्ताऽन्तसमासरूपप्रातिपदिकाऽभावात् 'गोस्त्रियोरि'तिह्रस्वत्वाऽभावे, 'केऽण' इति ह्रस्वत्वे च 'न कपी'ति निषिद्धे, 'आपोऽन्यतरस्यामि'ति ह्रस्वपक्षे कप प्राग्वर्त्तिनः खट्वशब्दात्परस्याऽऽपोऽभाषितपुंस्काद्विहितत्वेन, तत्स्थानिकाऽकारस्याय विकल्प इति। ह्रस्वाऽभावे 'बहुखट्वाके'त्यपि बोध्यम्। गङ्गाकेति। एव 'मेना'शब्दात्के 'मेनका' 'मेनिका' 'मेनाके'ति बोध्यम्। अत एव ततोऽणि 'मैनाक' इति सिद्ध्यति।

'नशिमन्योरलिट्येत्वमि'ति 'अत एकहलि'तिसूत्रस्थवचनेन मनेरस्यैत्वम्। यद्यपीद छान्दसमिति कैयटेनोक्त, तथाऽपि भाष्याऽनुक्तेश्चिन्त्यमेव तत्। अत एव 'चेष्टा व्यनेशन्निखिलास्तदाऽस्या' इति श्रीहर्ष प्रांयुङ्क्त। 'वा जृ'इत्यतोऽत्र 'वा'ग्रहणाऽपकर्षणाद्व्यवस्थितविभाषाऽऽश्रयणाच्च नाऽतिप्रसङ्ग। 'अनशन्नि'त्यादिसिद्धिश्च। अत एव 'नष्ट' 'मन्यते' इत्यादिभाष्यादिप्रयोगा सङ्गच्छन्ते।

अभिव्याप्येति। अत एव 'बहुयुवा शाले'त्यत्र यूनस्तिरुपसर्जनत्वान्नेत्याहुः। अयमेवेति। न च 'काशकृत्स्निना प्रोक्ता मीमांसा काश-

---

१ 'समासान्ता इति शास्त्रबलात्' इति क ग पाठः, ख नास्ति।

२ 'नशिमन्योरलिट्येत्वम्', 'छन्दस्यमिपचोरपि'। 'अनेशम्, मेनकेत्येतद्, व्येमान, लिङ्कि पेचिरन्।' इति श्लोकवार्त्तिकेनेत्यर्थ।

३ 'छन्दसीति पूर्वेणाऽपि सम्बन्धाद्भाषायामेत्त्वाऽभावः। एव तु मेनकेत्यपि भाषायां न प्राप्नोति। यदि त्विष्यते, पृषोदरादित्वाद्भविष्यति। मने 'आशिषि चे'ति वुन्प्रत्ययः। 'न यासयोरि'त्यत्र 'आशिषि चोपसङ्ख्यानमि'तीत्त्वाऽभाव' इति हि तत्र कैयट।

४ 'एव त्विति'। छन्दसीत्यस्य सम्बन्धे इत्यर्थः। 'चेष्टा व्यनेशन्निखिलास्तदाऽस्याः' इति श्रीहर्षस्य तु प्रमाद' इति च तत्र भाष्यप्रदीपोद्द्योत.।

कृत्स्नी, तामधीते 'काशकृत्स्ना ब्राह्मणी'त्यत्र ङीप्व्यावृत्त्यर्थमनुपसर्जनाऽधिकार आवश्यकः। अत्र योऽध्येत्र्यामण् स लुप्त। प्रोक्ताऽर्थकस्तूपसर्जनम्। न च ङीपा व्यवधानात्प्रोक्ताऽर्थकात्परत्वाऽभावेन कथमत्र लुक्? । अणि 'भस्याऽढे' इति पुंवत्त्वे तत्प्राप्तेः। 'उपसर्जन'पदेन चाऽप्रधानमपि गृह्यते, कृत्रिमाऽकृत्रिमन्यायाऽनित्यत्वात्। अनुपसर्जनत्वं च सूत्रे गृह्यमाणटिड्ढाणादीनामेव विशेषणम्[1]। सामर्थ्यात्।

एतेन 'शिष्यमाण लुप्यमानाऽर्थाऽभिधायी'तिन्यायेनाऽणन्तमनुपसर्जनमस्त्येवे'त्यपास्तम्[2]। अन्यथा[3] तदन्त इव तदन्तान्तेऽपि विशेषणाऽऽपत्तावनुपसर्जनाऽधिकारो व्यर्थ एव स्यादिति वाच्यम्। प्रोक्ताऽर्थगतस्त्रीत्वमादाय प्रोक्ताऽर्थाऽण्निमित्तकस्य ङीप एकवारं कृतत्वेन, 'लक्ष्ये लक्षणस्ये'ति न्यायेन पुनरप्रवृत्तेः। अध्येत्रर्थगतस्त्रीत्वमादाय तु तदण्निमित्तकस्याऽप्राप्तिरेव। लक्ष्याऽनुरोधात्[4] 'स्त्रियामि'त्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वेन, तस्याऽण[5] एतत्स्त्रीत्वेऽवर्त्तनात्। एतेन 'आपिशलिना प्रोक्तमधीते 'आपिशला ब्राह्मणी'त्यत्र ङीप्व्यावृत्त्यर्थं स' इति परास्तम्।

न चैवमपि पञ्चसु राजसु भवा 'पञ्चराजे'त्यादौ तद्वारणाय स आवश्यक। टित स्त्रियामवृत्ते। भवस्यैव स्त्रीत्वात्। पञ्च स्त्रीगोव्यक्तयो धनं यस्य 'पञ्चगवधन'[6] इत्यत्र तु टजन्तस्य प्रातिपदिकत्वाऽभावान्न दोष इत्यर्थवत्सूत्रे उक्तम्। ङीप्यपि न क्षति। पुंवत्त्वप्राप्ते। आचारक्विबन्तप्रकृतिककर्तृक्विबन्ताना स्त्रियामनभिधानमेव, एतद्भाष्यप्रामाण्यात्। तस्माद् 'बहु-

---

१ 'टिड्ढाऽणादीनामेव' इति ख. पाठ।

२ 'इति परास्तम्' ख पाठ।

३ 'अन्यथा तदन्तवत्तदन्ताऽन्ताऽशेपि' ख पाठ।

४ 'लक्ष्याऽनुरोधेन' ख पाठ.।

५ 'तदण एतत्स्त्रीत्वे' ख. पाठ।

६ 'पञ्चगवधन इत्यत्र ङीप्यपि न क्षतिः, पुंवत्त्वप्राप्ते' इति ख पाठः।

कुरुचरे'त्याद्येवैतद्व्यावर्त्यम्। तत्र च तदन्तविधि विना प्राप्तिरेव न।

न च 'स्त्रियामि'त्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्वान्नेद व्यावर्त्यम्। प्राधान्येन 'स्त्रियामि'त्यस्य ङीप्प्रकृतिविशेषणताया एव न्याय्यत्वात्। अत एव 'धीवानमतिक्रान्ता अतिधीवरी सिद्ध्यति। अयमधिकारोऽप्यत्रार्थे ज्ञापको बोध्य'।

एवञ्च 'काशकृत्स्ना' 'आपिशले'त्याद्यप्यस्यैव व्यावर्त्यं बोध्यम्। 'अनुपसर्जनादि'ति तु सामर्थ्याद् गृह्यमाणविशेषणमेवेति भाव'।

तदन्तविधिमिति। अणन्तस्य प्रातिपदिकविशेषणत्वेन 'अणन्तान्त' इत्येव रूप इत्यर्थ। अन्यथा समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधात्स दुर्लभ स्यात्। प्रत्ययग्रहणपरिभाषालभ्यस्य तु नाऽय निषेधः। 'प्रातिपदिकादि'-त्यनेन सहाऽनन्वयाऽऽपत्तेरिति भावः।

तदन्तविधिफलन्तु 'कौम्भकारेय'सिद्धि.। अन्यथा प्रत्ययग्रहणपरिभाषया कुम्भकारस्याऽणन्तत्वाऽभावात्ततो ङीबभावे, विशिष्टाङ्गगनापत्तिः।

न च केवल'कार'शब्दस्याऽणन्तत्वेऽपि, कुम्भेनैकार्थीभूततया निष्कृष्य स्त्रीत्वेनाऽन्वयस्य वक्तुमशक्यतया, 'कुम्भकारी'ति सिद्धिरेव तदन्तग्रहणफल कुतो नोच्यते इति वाच्यम्। कारशब्दस्याऽपि प्रातिपदिकत्वेन, लिङ्गस्य तदर्थधर्मतया च, तस्याऽपि स्त्रीत्वेन योगात्तद्गतस्त्रीत्वे द्योत्ये प्रत्ययोत्पत्तेर्वक्तुं शक्यतया, निष्कृष्याऽन्वयाऽभावेऽपि क्षत्यभावात्। एव च 'कारी'शब्दस्यैव स्त्रीप्रत्ययाऽन्ततया, तत एव ढकि, 'कुम्भकारी'त्यस्य तन्निरूपिताऽङ्गत्वाऽभावे 'कुम्भ'शब्दोकारस्य वृद्ध्यनापत्ति.। 'कृद्ग्रहणपरिभाषा तु कृन्मात्रग्रहणे, न तु कृदकृद्ग्रहणे' इतीहैव

१ इतोऽग्रे–'एवञ्च ज्ञापकत्व सुस्थमेव' इति ख पाठ।

२ 'अतिधीवरीति सिद्ध्यति' ख. पाठ।

३ 'मेवेति दिक्' ख पाठ.।

४ 'स्यादिति भाव' ख पाठः।

भाष्योक्तेन तया विशिष्टान्ङीबुत्पत्तिप्रत्याशा[1]। न च कुम्भेनैकार्थीभूतस्य निष्कृष्याऽपत्येनैकाऽर्थीभावाऽयोगाद्विशिष्टस्य चाऽस्त्रीप्रत्ययाऽन्तत्वाङ्ङगनुपपत्तिरेवेति वाच्यम्। निष्कृष्यैकाऽर्थीभावस्यैव प्रत्ययनिमित्तत्वे मानाऽभावात्। समुदायेनैकार्थीभावेऽवयवेनाऽप्येकार्थीभावस्यैव सत्त्वात्।

इदमेवाऽभिप्रेत्य भाष्ये उक्त—'समासे च कृतेऽवयवादुत्पत्तिः प्राप्नोति। तत्र को दोष ?। अवयवस्य वृद्धिस्वरौ स्यातामि'ति[2]।

यदा[3] कुम्भकरणे नियुक्ता कुम्भकारी, तदा 'अणि नियुक्ते' इत्यनेन नियुक्तवाचित्वात्समासस्याऽणन्तस्योत्तरपदत्वाच्च पूर्वपदाद्युदात्तत्वे, कारीशब्दान्ङकि, कित्त्वप्रयुक्ताऽन्तोदात्तत्वनिमित्तकशेषनिघातेन 'कारे' इत्येतावत एव निघाते, पदे द्व्युदात्तश्रवणापत्तिरिति स्वरे दोषो बोध्य ।

अत एव 'येन विधिरि'तिसूत्रे 'प्रत्ययग्रहणे तदन्तविधे प्रयोजनं 'गार्ग्यायण, परमगार्ग्यायण' इत्युक्त भाष्ये।

तत्र कैयट –यद्यपि 'गार्ग्यायण'इत्येवोदाहरणम्, परमगार्ग्यशब्दस्तु 'यस्मात्प्रत्ययविधिरि'तिनियमान्न यञन्तस्तथापि तन्नियमावश्यकत्वप्रदर्शनायैतदुपन्यस्तमि'ति। यदि त्वेकदेशान्नैव प्रत्ययस्तदा 'परमश्चासौ गार्ग्यायण' इतिभाष्योदाहरणाऽर्थो वाच्य । तथा सति नैव परमगार्ग्यात्प्रसक्तिरिति कथं तन्न्यायावश्यकत्वं प्रदर्शितं भवेत्। मम तु 'परमगार्ग्यस्याऽपत्यमि'त्यर्थेऽप्युक्तन्यायाद्गार्ग्यशब्दादेव प्रत्ययो, न तु परमगार्ग्यात्। तथा सति 'पारमगार्ग्यायण' इति स्यादिति तन्न्यायाऽऽवश्यकत्वव्युत्पादनमाञ्जस्येन सङ्गच्छते।

---

१ 'उत्पत्ति प्रत्याशा' इति तु लघुशेखरे पाठ ।

२ इतोऽग्रे–'एव च 'परमगार्ग्यस्यापत्य'मित्यर्थे 'परमगार्ग्यायण' इतीष्टं भगवत इति ज्ञायते। न च कारशब्दाङीष्यपि' इति ख पाठ ।

३ 'यदा' इत्यारभ्य 'एतदर्थज्ञापकमपि बोध्यम्' (७३१ पृ०) इत्यन्तः क. ग पाठः, ख नास्ति ।

इतोऽपि 'यञिञोश्चे'त्यादेर्यञाद्यन्तप्रकृतिकसुबन्तादित्यर्थकथनम् अप्रामाणिकमिति बोध्यम्। 'समर्थः पदविधिरि'तिसूत्रशेषे भाष्येऽपि ध्वनितमेतदिति तत्सूत्रशेषे भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपित, तत एवा ऽवधार्यम्। 'तद्धितार्थे'त्युत्तरपदे समासविधानमेतदर्थज्ञापकमपि बोध्यम्।

न च 'कार'शब्दान्ङीप्यप्यनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावेन समुदायाड्ढक् सुलभ इति वाच्यम्। कदा चित्कारीशब्दादप्यापत्तौ पक्षे 'कुम्भकारेय' इत्यस्योऽऽपत्ते। एकाज्द्विर्वचनन्यायेन तु न निस्तार। समुदायकार्येणाऽवयवाऽननुग्रहात्।

ननु तदन्तग्रहणेऽपि कारशब्दस्याऽपि व्यपदेशिवद्भावेनाऽणन्ता ऽन्तत्वात्ततोऽपि कदा चिन्ङीपि, 'कुम्भकारेयो' दुर्वार। तथा समुदाया-न्ङीप्यपि, स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावेन, केवलादपि कदाचित्तदापत्तौ, स दुर्वार इति चेन्न। असहाये एव व्यपदेशिवद्भावप्रवृत्ते.। तथा तदादि-नियमाऽभावेनाऽधिकस्य कार्यं बोध्यते, न तु न्यूनस्येत्यदोषाच्च।

एतदर्थद्वयेऽप्यनुपसर्जनाऽधिकार एव ज्ञापक। स हि तदन्त-ग्रहणज्ञापनद्वारा 'बहुकुरुचरे'त्यादौ ङीबभावार्थ। उक्तरीत्या तदन्त-ग्रहणफलाऽभावे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति दिक्।

---

१ 'इत्यस्याऽप्यापत्तेः' ख पाठ.।

२ इतोऽग्रे—'वार्त्तिककारास्तु प्रत्ययविधौ तदन्तविधिप्रतिषेधात् 'स्त्रियामि'-ति गृह्यमाणविशेषणमेव। 'असहस्पूर्वे'त्यादि क्वचिदेव तदन्तविधिज्ञाप-कम्—'वनो र च'त्यादौ। 'कुम्भकारी'त्यादौ कारशब्दादेव ङीप्। उक्त युक्ते। केवल'कारी'शब्दाड्ढक् न। अनभिधानात्। अनुपसर्जनस्त्री-प्रत्यये तदादिनियमाऽभावाच्च समुदायाड्ढगिति, इद सूत्र प्रत्याचख्युः।

तद्रीत्यैव च सर्वनामसज्ञाया तत्कृतोपसर्जनप्रतिषेधवचनस्याऽनेन गतार्थता दर्शयितुम् 'अनुपसर्जनादित्येष योग. प्रत्याख्यायते' इति सर्वा-ऽऽदिसूत्रे भाष्ये उक्तम्। एतत्सूत्रभाष्ये त्वनभिधानेन प्रत्याख्यानमयुक्त-

यत्तु 'अनुपसर्जनादि'त्येष योगः प्रत्याख्यायते' इति सर्वादिसूत्रे भाष्ये उक्तम्, तदाशयस्तत्रैव भाष्यप्रदीपोद्द्योते निरूपितस्तत एवाऽवधेय इति दिक्।

टिड्ढा(णञ्)। 'ठे'त्येव सिद्धे सूत्रे ठक्-ठञोरुभयोरुपादानम् 'अत इनि-ठनौ' 'काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठावि'ति ठन्-ञिठयोर्व्यावृत्त्यर्थम्। यदद्न्तमिति। अकारश्च प्रत्यासत्त्योपस्थितटिदाद्यवयव एव। टिदाद्यवयवाकारान्तमित्यर्थ। अत एव 'पञ्चाश्वे'त्यादौ ठञ्निमित्तोऽपि न ङीप्।

(न च 'अपरिमाणे'तिनिषेधसामर्थ्यादेवाऽत्र न ङीबिति वाच्यम्। 'द्वयोर्वातयोर्निमित्तमुत्पातो विद्युत्—'द्विवाते'त्यादौ 'गोद्व्यच' इति यतो ऽध्यर्धपूर्वे'ति लुकि साऽवकाशत्वात्)।

कुरुचरीति। 'कुरुषु चरती'त्यधिकरणे उपपदे चरेष्टः। ननु नाऽय टित्, नाऽपि तदन्त इति चेन्न। 'टिदि'ति प्रत्ययाऽप्रत्यययोर्ग्रहणमिति प्रत्ययग्रहणपरिभाषाऽप्रवृत्त्या टिदन्तत्वसत्त्वात्। अवयवेऽचरिताऽर्थस्य टित्त्वस्य समुदायोपकारकत्वेन 'कुरुचर'शब्दस्यैव टित्त्वाच्च। 'बहुकुरुचर'-शब्दस्य तु न टित्त्वं, 'य समुदायं योऽवयवो न व्यभिचरती'ति न्यायात्। अत एव 'स्तनन्धयी'त्यादौ ङीप्। धातोष्टित्त्वस्य तत्राऽचरिताऽर्थत्वात्। षेटो ण्वुलादौ तु न ङीप्, अनभिधानादिति 'नासिकास्तनयोरि'ति सूत्रे हरदत्ताऽऽदय'। 'पठिता विद्ये'त्यत्र त्विटष्टित्त्वस्य देशविधौ चारिताऽर्थ्या-

---

मिति 'कौम्भकारेय'सिद्धये सूत्रमि'त्युक्तमिति न कश्चिद्विरोध इति दिक्' इति ख पाठ। क ग. नास्ति।

१ 'यत्तु' इत्यारभ्य 'इति दिक्' इत्यन्तः क ग. पाठ। ख. नास्ति।

२ 'टिदाद्यवयवाऽकारान्तमित्यर्थ.' इति क. ग पाठः। ख. नास्ति।

३ ख. पाठोऽय, क. ग. नास्ति।

४ टित्वस्याऽवयवेऽचारिताऽर्थ्यात्' ख. पाठ.।

५ टित्वेनाद्यवयवत्वसम्पादनेन आद्यवयवत्वरूपदेशविधावित्यर्थः।

त्समुदायोपकारकत्वे मानाऽभावेन न ङीप् । अत एव ट्यु ट्युलोष्टित्त्व सार्थकम्। तुटष्टित्त्वस्य समुदायोपकारकत्वे मानाऽभावात्।

अत एव 'पुराणी'त्यत्र 'पुराणप्रोक्तेष्वि'ति निर्देशात्तुडभावेऽपि ङीप्। न चेद् बह्वादिपाठेन ङीषा सिद्धम्। अन्तोदात्तो हि 'पुराणी'शब्द', 'पुन पुनर्जायमाना पुराणी'ति यथेति वाच्यम्। तस्य वैकल्पिकत्वेन, तदभावे ङीपः प्राप्ते । 'पुराण'शब्दो मध्योदात्त इति ङीप्-ङीषो स्वरे विशेषः। 'अय पन्था अनुवित्त पुराण' इत्यादावन्तोदात्तत्वन्तु च्छान्दसत्वादिति केचित्।

अन्ये तु 'अयं पन्था' इत्यादावन्तोदात्तदर्शनेन, पुराणशब्दस्य घृतादिपाठेनान्तोदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप्ङीषोः स्वरे विशेषाऽभावेन, बह्वादिपाठेन विकल्पसामर्थ्यात्पक्षे टाबेवेति वदन्ति।

वक्ष्यमाणेति। वचेर्लृट शानच्। **टित्त्वादिति**। स्थानिवत्त्वेनेत्यर्थः। 'न ल्यपी'ति लिङ्गाच्च टित्त्वादेरनुबन्धवैशिष्ट्यरूपस्याऽशास्त्रीयत्वेऽप्यतिदेश। अनुबन्धानामुच्चरितप्रध्वसित्वेन टित्त्वादीनां स्थान्यल्त्वाऽभावात्, 'न ल्यपी'तिनिषेधाच्चाऽनुबन्धकार्येऽनल्विधाविति निषेधाऽप्रवृत्तिरिति भावः। यत्तु 'सेर्ह्यपिच्चे'ति अपिद्ग्रहणमत्राऽर्थे ज्ञापकमि'ति। तन्न। अनुदात्तस्य सेः स्थाने आन्तरतम्यात्प्राप्तस्याऽनुदात्तहेर्वारणाऽर्थं तत्सार्थक्यात्। एनेन 'सेर्हिङ् चे'ति सुवचमि'त्यपास्तम्।

ङित्त्वेनेति। लिडादेशानां स्थानिवत्त्वेनैव ङित्त्वे सिद्धे पुनर्यासुटो ङित्त्वविधानस्य वैयर्थ्यादित्यर्थ। यासुटो ङित्त्वस्य चाऽवयवेऽचरितार्थस्य समुदायोपकारकत्वात्। न चेद् ङित्त्व 'स्तुयादि'त्यादावनिग्लक्षणवृद्धिप्रतिषेधेन चरिताऽर्थमिति वाच्यम्। 'उत औदि'ति वक्तव्ये वृद्धिग्रहणेन निर्दिष्टस्थानिकत्वेऽपीक्परिभाषोपस्थितेर्बोधितत्वेन, तस्या अपीग्लक्षण-

---

१ 'अनुबन्धवैशिष्ट्यरूपस्य' इति ख नास्ति।

त्वात् । (संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाच्च)। न च 'चिनुयुरि'त्यादौ प्रतिषेध-विषय'जुसि चे'ति गुणनिषेधाऽर्थं पुनङित्त्वं चरिताऽर्थम् । 'क्सस्याऽची'-त्यतो'ऽची'त्यनुवर्त्त्य 'अजादौ जुसी'ति व्याख्यानेनाऽदोषादिति वक्ष्याम । अत एव 'भू प्राप्ता'वित्यस्याशिषि 'भविषीष्टे'त्यत्र ङित्त्वं न ।

ननु 'पिच्च ङिन्न, ङिच्च पिन्ने'ति भाष्यकारोक्तकल्पनायां 'मृज्यात्' 'रुद्यादि'त्यादौ औपदेशिकपित्त्वेनाऽऽतिदेशिकङित्त्वस्य बाधान्ङित्त्व-विधानेन, यासुटो ङित्त्वं चरितार्थम् । स्पष्ट चेदं 'यासुट्'सूत्रे भाष्ये ।

अत्र 'ङिच्च पिन्ने'तिवचनस्य व्यवस्थाऽऽकाङ्क्षायामौपदेशिकत्वादिक नियामकं, न त्विदमेवैतत्कल्पनाबीजमिति भ्रमितव्यम् । ल्यपि कित्त्व-स्याऽनापत्त्या 'निपीये'त्यादौ गुणाऽऽपत्ते । न चाऽत्र पित्त्वस्याऽपि कृते-कारलोपे तकारे स्थानिवद्भावलभ्यत्वेनोभयोरप्यातिदेशिकत्वाद्बाधे विनि-गमनाविरह इति वाच्यम् । ङित्त्वे स्थानिवद्भावद्वयाऽऽश्रयणम् , पित्त्वे त्वेक एवे'ति ङित्त्वस्य पित्त्वाऽपेक्षया दुर्बलत्वात् ।

किञ्च[1] 'ङिच्च पिन्ने'त्यस्याऽभावे ब्रूतादि'त्यत्र 'ब्रुव ई'डिति ईडागम. प्राप्नोति । लाश्रयाऽनुबन्धकार्यस्य तदादेशेष्वभावज्ञापनेऽपि, तिपः पित्त्वस्य तदादेशे तातङ्यभावकल्पने मानाऽभावात् । (भाष्यमते[3] त्वत्र न दोष) इत्यत आह—(हल)श्च इत्यादि । इदं[4] च 'ङिच्च पिन्ने'त्यस्य सत्त्वेऽप्यावश्यकम् । अत एव 'भविषीष्टे'त्यत्र लाश्रयं ङित्त्व न ।

(एवं[5] [6] च'ङिच्च पिन्ने'त्यादिकमप्येतज्ज्ञापकसिद्धाऽर्थकथनमेव) ।

---

१ अय ख पाठ क ग. नास्ति ।

२ 'किञ्चैवं सति ब्रूतादित्यत्र' ख पाठः ।

३ अय ख. पाठ । क. ग नास्ति ।

४ 'इद च भाष्यमतेऽप्यावश्यकम्' ख. पाठः ।

५ 'भविषीष्टेत्यत्र तन्मते लाश्रय' ख. पाठः ।

६ ख. पाठोऽय, क ग नास्ति ।

क चिदिति । लक्ष्याऽनुरोधेन च व्यवस्थेति बोध्यम् । निरनुबन्धकस्य ढस्य स्त्रिया वृत्तेरसम्भवात्सानुबन्धकस्यापि ढको ग्रहणमित्याह—सौपर्णेयीति । 'शिलाया ढ' इति ढाऽन्तन्तु स्वभावान्नपुसकमेव । 'सभाया ढश्छन्दसी'त्यस्य स्त्रियां वेदे प्रयोगाऽभावादिति भाव । स्पष्ट चेदमत्रैव भाष्ये । 'सुपर्णी'शब्दादपत्ये 'स्त्रीभ्यो ढगि'ति ढक् । ऐन्द्रीति । 'साऽस्य देवते'त्यण् । औत्सीति । भवाऽर्थे. 'उत्सादिभ्योऽञ्' । अञन्तस्याऽऽद्युदात्तत्वेन 'शार्ङ्गरवाद्यञ' इति ङीनैव सिद्धे इहाऽञ्ग्रहणमजात्यर्थम् । तत्र हि 'जातेरि'ति वर्त्तते । अन्यथा पुंयोगेऽपि परत्वान्ङीनेव स्यात् । इष्यते तु ङीष् । अनेनैव सिद्धे तत्राऽञ्ग्रहणमुत्सस्याऽपत्यं स्त्रीत्यत्राऽञन्तलक्षणङीप बाधित्वा परत्वात्प्राप्तजातिलक्षणङीष्बाधनाऽर्थम् ।

ऊरुद्घ्नीत्यादि । 'प्रमाणे द्वयसच्दघ्नच्मात्रच.' । 'सङ्ख्याया अवयवे तयप्' । आक्षिकीति । 'तेन दीव्यती'ति ठक् । लावणिकीति । 'तदस्य पण्यमि'त्यधिकारे 'लवणाट्ठञ्' । यादृशीति । 'त्यदादिषु दृश' इति कञ् ।

ननु 'त्यदादिषु दृशोऽनालोचनेऽञ्, किच्चे'त्येव सूत्रयित्वाऽञेव विधेय', इह च कञ्ग्रहणं माऽस्तु, अञन्तत्वादेव ङीप्सिद्धेरिति चेन्न । 'तादृशस्य स्त्री'त्यर्थे पुयोगविवक्षायां परत्वेन प्राप्तङीषो बाधनाऽर्थं तद्ग्रहात् । न च पुनरञ्ग्रहणेन सिद्धि । लाघवाऽभावात् । अञन्तमात्रे तद्बाधाऽऽपत्तेश्च । गौणमुख्यन्यायस्य तु नेह प्रवृत्ति । तस्य पदकार्ये एव प्रवृत्ते[1] ।

न च 'ऋन्नेभ्यो ङीप्'ति सूत्र प्रक्रियालाघवेऽपि 'उष्कञि'ति न सूत्रितम्, तद्धि 'पैतृकी विद्ये'त्यत्र ङीबर्थमि'त्याकरग्रन्थाऽसङ्गति , कञ्ग्रहणात्सिद्धेरिति वाच्यम् । इष्टाऽऽपत्तेः । एकाऽनुबन्धकपरिभाषायास्तु न विषय.[2] ।

---

१ 'नेह प्रवृत्ति. । तस्य विशिष्टरूपोपादानविषयत्वात् । तस्य पदकार्ये एव प्रवृत्तेश्च' इति ख. पाठ ।

२ 'इतोऽग्रे—'तथा हि सत्यनुबन्धद्वयस्मरणसापेक्षाऽपेक्षया एकाऽनुबन्धस्मरणमात्रसापेक्षतया शीघ्रोपस्थितिकस्याऽस्यैव ग्रहणाऽऽपत्तौ 'तादृशी' स्याद्-

येनाऽनुबन्धेन साऽनुबन्धकत्वं तदनुच्चारणे एव तत्प्रवृत्ते.। एतेन 'तया परिभाषया तादृशीत्याद्यसिद्धिरि'ति परास्तम्। अत एव 'तदनुबन्धकग्रहणे नाऽतदनुबन्धकस्ये'त्येव भाष्ये पठितम्। अत एव क्वन्विधायकसूत्रे नित्त्वेनैव स्वरसिद्धौ, ञित्त्वमत्र सूत्रे विशेषणाऽर्थम्। अन्यथा 'क्वनि'त्युक्तौ 'याविके'त्यत्राऽपि प्रसज्येतेति अविगर्भं भाष्य सङ्गच्छते। 'ञित्त्व केवलस्वराऽर्थमेव, उताऽन्यार्थमपी'ति तद्विचारतात्पर्यम्।

इत्वरीति। 'इणूनशजिसर्त्तिभ्य क्वरप्'। अन्यतराऽनुबन्धोपादानेनैव वरचो व्यावृत्तिसिद्धावुभयोपादान स्पष्टाऽर्थम्। तेन 'ईश्वरे'-त्यत्र न ङीप्। 'ईश्वरी'ति तु पुयोगलक्षणे ङीषि, वन्नन्तेश्धातो र्वनोर चेति ङीप्-रयोश्च साधु।

ननूष्ट्रस्याऽवयवो, विकारो वा औष्ट्रकं चर्माऽऽदि। 'उष्ट्राद्वुञि'ति वुञ्। कंसीयस्य विकार—कांस्यम्। 'कसीयपरशव्ययोरि'ति यञ्। तयोर्विकारे 'ञितश्च तत्प्रत्ययादि'त्यञि—'औष्ट्रिका उपानत्' 'कास्या स्थाली'त्यादौ ङीप्प्राप्नोति। न चेष्टाऽऽपत्ति.। 'पूर्वे पञ्चाला'' 'पटो दग्ध' इत्यादौ समुदायवाचकानामवयवे दर्शनेन, 'शालीन् भुङ्क्ते मुद्गैरि'त्यादौ प्रकृतिवाचकानां विकारे दर्शनेन च, 'उष्ट्र''कंसीय'शब्दयोरेव 'औष्ट्रक''कांस्या'ऽर्थे वृत्तिमाश्रित्य, ततो वुञादावौष्ट्रक-कांस्यादीनां सिद्धिमाश्रित्य, मुख्याऽर्थकौष्ट्रकादेश्च मयडादीनामनभिधानमाश्रित्य, 'ञितश्च तत्प्रत्ययादि'त्येतत्प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात्। न हि भाष्यमते ङीप् प्राप्नोतीति चेन्न। अजादिषु पाठेन दोषाऽभावात्।

न च 'शामील'शब्दादञि ङीपि आद्युदात्त पदम्। अभेदविवक्षायान्तु

सिद्ध्यापत्ति। न च क्वरप्साहचर्यात्तस्यापि ग्रहणम्। साहचर्यस्याऽत्र सूत्रे आश्रयितुमशक्यत्वात्। अन्यथा कृदणो ग्रहण न स्यात्। वस्तुत 'उक्वञि'ति वक्तुमुचितम्। अस्य न्यायस्य ह्यनुबन्धकपरिभाषारूपत्वात्। तस्याश्चाऽत्र न प्रवृत्ति.' इति क कुण्डलित ख पाठ'।

शमीशब्दादेव तदर्थे ष्लच्, षित्त्वान्ङीष्यन्तोदात्तं स्यादिति वाच्यम्। भाष्यप्रामाण्यात् टूलच् टिदेव प्रत्यय इति दोषाऽभावादित्याहु ।

ताच्छीलिके इति। 'शील' 'छत्रादिभ्यो ण' इति णे इत्यर्थ । 'अनि'-त्यणि विहितप्रकृतिभावबाधनार्थेन 'कार्मस्ताच्छील्ये' इति टिलोपनिपातनेन ताच्छीलिके णेऽण्कार्यस्य ज्ञापनादिति भाव । न च 'कार्मस्ताच्छील्ये' इति सूत्रं न कारम्, 'ताच्छीलिके णेऽण्कार्यं भवती'ति च न ज्ञाप्यम्, लाघवेन ङीबर्थं वचनाऽऽरम्भस्यैव युक्तत्वादिति वाच्यम्। 'अणो द्व्यच' इति फिञः फलाऽन्तरस्याऽपि सत्त्वात्। अत एव भाष्ये 'अण्कृतानि भवन्ती'त्युक्तम्।

ज्ञापकसिद्धस्याऽसार्वत्रिकत्वात् 'चछात्री'त्येव। एतेन 'छत्रादिभ्योऽणेव कार्य., किमनया कुसृष्ट्ये'ति परास्तम्। ज्ञापकस्य ताच्छीलिकविषयकत्वात् 'तदस्यां प्रहरणमि'ति णे 'दाण्डा''मौष्टे'त्येव। अत एव 'शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो ण' इति वार्त्तिके 'मांसभक्षे'त्येवोदाहृतं भाष्ये इति दिक।

चौरीति। चुरा शीलमस्या इत्यर्थ ।

नञ्स्न। यद्यपि तरुण तलुनयो. 'वयस्यचरमे' इति ङीप् सिद्ध, तथाऽप्यनयोर्गौरादिषु पाठात्परत्वेन ङीषा बाधः स्यादिति, ङीबपि भवत्वित्येतदर्थमत्र पुनर्ग्रहणम्। ङीप्ङीषो. स्वरे विशेषः। एतौ हि 'त्रो रश्च लो वे'त्युनन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तौ।

स्त्रैणीत्यादि । 'स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ' । 'प्रहरणमि'त्यधिकारे 'शक्तियष्ट्योरीकक्'। अनाढ्य आढ्यः क्रियते। 'आढ्यसुभगे'त्यादिना ख्युन्। 'अरुर्द्विषदि'ति मुम्। एव च वृत्तिकृत. ख्युन्घटितसूत्रपाठ. प्रामादिक इति भाव.।

यञश्च। योगविभाग' 'प्राचांष्फ' इत्यत्र यञ एवाऽनुवृत्तिर्यथा स्यादिति।

हलस्तद्धित। 'हल' इति पञ्चमी। 'यस्ये ति सूत्रादीतीत्येवाऽनुवर्त्तते, न तु तद्धित इति। चाऽनुकृष्टत्वात्। 'सूर्यतिष्ये'त्यतो 'य उपधाया' इत्यनुवर्त्तते। तदाह—हल इत्यादि। यलोपेऽल्लोपस्याऽऽभीयाऽसिद्धत्वात्

यकारस्य ईकारपरत्वाऽभावाद्वचनसार्थक्यायोपधाग्रहणाऽनुवृत्तिः ।

ईतीति । 'सौम्यस्येदमि'त्यर्थे सौमीयमि'त्यादावपि लोपो भवत्येव । 'प्रत्ययाऽप्रत्यययोरि'ति परिभाषाया, 'अर्थवद्ग्रहण'परिभाषायाश्च वर्णग्रहणेऽप्रवृत्ते' । ध्वनित चेदम् 'अच. परस्मिन्नि'ति सूत्रशेषे भाष्ये ।

अनपत्याऽधिकारस्थादिति । अपत्याऽधिकारस्थभिन्नादित्यर्थः । 'आपत्यग्रहण कर्त्तव्यमि'ति वार्त्तिक 'कञ्कर गोऽयञश्चे'त्यत्र 'गर्गादिभ्यो-ऽयञ्' इत्यत्र, यस्कादिभ्यो गोत्रेऽयञञोश्चे'त्यत्र चाऽकारप्रश्लेषेण तत्प्र-त्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यादपत्याधिकारस्थप्रत्ययपरमित्याशयः। न चैवम् 'अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञि'ति यञन्ता-दपि ङीबनापत्ति' । 'आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यट्' 'वृकाट्टेण्यणि'त्यादिभि-र्विच्छिन्नस्याऽपि 'व्रातच्फञोरि'तिसूत्रस्था'ऽस्त्रियामि'त्यस्य मण्डूकप्लुत्ये-हाऽनुवृत्त्या ङीपोऽप्राप्ते' । अत एवाऽभिजित्सूत्रे 'गोत्रमिति वक्तव्यम् । अस्य गोत्रत्वप्रयुक्त कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । 'आभि-जितकः' । 'गोत्रचरणादि'ति वुञ् यथा स्यात् । तच्चाऽकर्त्तु शक्यम् । गोत्रादयं स्वार्थिको, गोत्रमेव भवती'ति भाष्ये वुञेव प्रयोजनत्वेनोक्तो, न ङीप् ।

अत्र 'गोत्र'पदेनाऽपत्यमात्रम् । ननु गर्गादिसूत्रेऽयञितिच्छेदे 'सङ्घाङ्क-लक्षणेष्वि'ति सूत्रेऽस्य ग्रहण न स्यात् । 'गार्ग्य' इत्यादिसिद्धये तदकार-स्याऽनुनासिकत्वेनेत्सञ्ज्ञकत्वाल्लुप्तत्वेन 'एकाऽनुबन्धकग्रहणे द्व्यनुबन्धक-स्याऽग्रहणा'दिति चेत् । अत्राऽऽहु —लक्ष्याऽनुरोधेन[1], 'गार्ग्यो घोषः' 'गार्ग्योऽङ्कः' इत्याद्युदाहरणरूप'सङ्घाऽङ्के'तिसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन च[2] तत्परिभाषाया अत्राऽप्रवृत्त्या गर्गादियञ एव तत्र ग्रहणाच्च[3] ।

---

१ 'लक्ष्यानुरोधेन, 'स्त्रीपुसाभ्यामि'ति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्च तत्र सूत्रे प्रवरा-ऽध्यायप्रसिद्धगोत्रग्रहणेन गार्ग्यो घोष.' इति ख पाठ. ।

२ 'भाष्यप्रामाण्येन च तत्परिभाषाया अत्राऽप्रवृत्त्या' इति क. ग. पाठः । ख. नाऽस्ति ।

३ चकार. ख नाऽस्ति ।

अधिकारग्रहणादिति । प्राग्दीव्यतीयेषु सर्वेष्वर्थेषु विधानेन अपत्याऽर्थकत्वसत्त्वादिति भाव· ।

प्राचा ष्फ । 'यञ' इति वर्त्तते । तदाह—यञन्तादिति । 'अत' इति वर्त्तते । 'यञो योऽकार' इति चाऽर्थं । तेन 'वतण्डी'त्यत्रोदीचा मते साऽवकाश शार्ङ्गरवादिङीन बाधित्वा 'आवट्यायनी'त्यादाविव 'सर्वत्र'-ग्रहणात्प्राचा मते प्राप्तोऽपि ष्फो न । अत्र हि 'वतण्डाच्चे'ति यञो 'लुक् स्त्रियामि'ति लुक् । वर्णाऽऽश्रयत्वाच्च न प्रत्ययलक्षणम् । स्पष्टं चेदं 'प्रत्ययलोपे' इति सूत्रे भाष्ये ।

ष· प्र । 'आदिर्ञिटुडव' इति सूत्रादादिरित्यनुवर्त्तते । तदाह—प्रत्ययस्याऽऽदिरिति । प्रत्ययस्येति किम् ? । षोडश । 'षष उत्त्वमि'त्यत्रोपदेशस्थोऽय षकारः । 'षष्'शब्दस्याऽत्रैव निपातनादुपदेशत्वमित्याहुः ।

किञ्च 'ष्ठिवु ष्वष्क' अनयो षस्येत्त्वे 'षिद्भिदादिभ्य' इत्यङापत्ति । आदि· किम् ? । महिष । 'अविमह्योष्टिषच्' । न चाऽत्र षस्येत्सञ्ज्ञायां फलाऽभाव , टित्त्वान्ङीपि 'महिषी'त्यस्य सिद्धे , चित्त्वान्महिषशब्दस्याऽन्तोदात्तत्वेनोदात्तनिवृत्तिस्वरेणोदात्तत्वस्याऽपि सिद्धेरिति वाच्यम् । विनिगमकाऽभावेन पक्षे टकारस्य[1] श्रवणाऽऽपत्ते । उत्तरार्थं[2] चावश्यकं तत् ।

आयने । आयनीनोर्नस्य नेत्त्वम् । असञ्जातविरोधित्वन्यायसहकृतात् फिनो नित्करणात् । फादिष्वकार उच्चारणाऽर्थः । तेन ढ्कं[3] आदेशसिद्धि· ।

आदिग्रहण किम् ? । ऊरुदघ्नम् । प्रत्ययेति किम् ? । 'फक्कति''खनती'-त्यादि । खच्-घञादौ 'चजो· कु घिण्ण्यतो ' 'खित्यनव्ययस्ये' त्यादिप्रामाण्यादित्सञ्ज्ञैव, नाऽऽदेशा । 'शमेर्ढ' इत्यादीनामुणादीनां बहुलवचनान्नाऽऽदेशा । 'ऋतेश्छङि'ति वक्तव्ये ईयङ्करणेन धातुप्रत्ययेष्वादेशा-

---

१ 'टकारस्याऽपि' ख पाठः ।

२ 'उत्तरार्थं चावश्यक तत्' इति क ग· पाठः । ख· नास्ति ।

३ 'ढ्गादीनामादेशसिद्धि·' ख पाठः । अत्र·आदिशब्देन फिनादेर्ग्रहणम् ।

ऽभावस्य भाष्यकृता ज्ञापितत्वाच्च । न च 'छ-सुनावि'ति वक्तव्ये ईय-सुन्करण प्रातिपदिकप्रत्ययानामप्यादेशाऽभावं ज्ञापयेदिति वाच्यम् । आयन्नादीनां निर्विषयताऽऽपत्ते । न च विनिगमनाविरह. । च्फञ्-घचोश्चित्त्वस्य, 'ण्यक्षत्रिये'त्यादिनिर्देशानां च विनिगमकत्वात् ।

तस्मादीयसुन्करण प्रक्रियालाघवाऽर्थमेव । घचश्चित्त्वसामर्थ्यादेवैते प्रत्ययसम्बन्ध्यादेशा उपदेशसन्नियोगशिष्टकार्यादपि पूर्वमेव भवन्ति । तेनाऽन्तोदात्तत्वसिद्धये चित्त्व सफलम् । अन्यथा आद्युदात्तत्वेनैव तत्सिद्धौ, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । न चाऽऽदेशेषु आदित्वस्य विना शोन्मुखत्वात्पूर्वमाद्युदात्ताऽप्राप्तौ चित्त्वस्य चारितार्थ्येन कथं ज्ञापकत्वमिति वाच्यम्[1] । 'अकृतव्यूह'परिभाषाया अभावात् । सत्त्वेऽप्यनित्यत्वाच्च ।

एतेन 'आयन्नादिषूपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्ध्यर्थमि'ति व्याख्यातम् । तत्राऽऽदिशब्देनाऽन्तोऽपि । स्पष्टं चेद 'धातो.' 'उभे अभ्यस्तमि'त्यादौ भाष्य-कैयट-पदमञ्जर्यादौ ।

ननु स्त्रियामेव ष्फविधानादुक्तार्थानामप्रयोग इति ङीष् न स्यादित्यत आह—षित्त्वसामर्थ्यादिति । ष्फेणोक्तेऽपीति । इद च 'टाबादीनां स्त्रीत्व वाच्यमि'ति पक्षाऽभिप्रायेण । द्योत्यत्वपक्षे तु ष्फाऽन्तस्य ङीषं प्रति प्रकृतित्वेन तेनाऽभिधाने बाधकाऽभावः । प्रकृत्यभिहितत्वस्याऽपि बाधकत्वे हि टाबादिविधीना वैयर्थ्याऽऽपत्तिः । षित्त्वेनाऽपि द्योतकत्व-पक्ष एव ज्ञाप्यते इति तत्त्वम् ।

---

१ 'कथ ज्ञापकत्वमिति वाच्यम् । यदैव तासे प्रवृत्तिस्तदैवोदात्तत्वमित्यर्थक-'प्रत्ययस्वरश्च तासेर्वृत्तिसन्नियोगशिष्ट' इति डारौरस्सूत्रभाष्यप्रामाण्येन, 'आद्युदात्तश्चे'त्यस्याऽधिकारसूत्रत्वेन च 'प्रत्ययसञ्ज्ञक' पर आद्युदात्त' प्रत्ययो भवती'त्यादिक्रमेण सूत्राऽर्थात्स्वररहितस्य विधानाऽभावेन, तद्विषयेऽकृतव्यूहपरिभाषाया अप्रवृत्ते । अत एव 'करिष्यती'त्यादौ स्यस्योदात्तत्वसिद्धि. । ध्वनितं चेदम् 'आद्युदात्तश्चे'ति सूत्रे भाष्ये' इति ख. पाठः ।

सर्वत्र लो। सर्वत्र। सर्वेषा मते इत्यर्थ । तदाह–नित्यमिति । ननु 'प्राचा'मित्यस्याऽस्वरितत्वादारम्भसामर्थ्याच्च नित्यत्वसिद्धेर्व्यर्थमिदमिति चेन्न। 'प्राचा ष्फ' इत्यस्य बाधकविषयेऽपि प्रवृत्त्यर्थं 'सर्वत्र' ग्रहणम्। तद्धि पूर्वसूत्रेऽपकृष्यते । तेन 'आवट्यायनी'त्यत्र 'आवट्याच्चे'ति चापं बाधित्वा, प्राचा मते ष्फ एव। 'अवट'शब्दो गर्गाऽऽदि. । एतेन 'चाप्-विषये प्राचा मते ष्फ प्राप्त । उदीचा मते ङीप्। तत्राऽविशेषाच्चाबु-भयोरपि बाधक. स्यात्। 'अनन्तरस्ये'त्यादिन्यायाऽऽश्रयणे तु ष्फस्यैव स्या-दि'त्यपास्तम् । 'सर्वत्र'ग्रहणसामर्थ्येनोदीचा मतप्राप्तङीप्बाधकत्वस्यैव कल्पनात्। 'सर्वत्र'ग्रहणस्येह करणन्तु वैचित्र्योऽर्थम्[1] । स्पष्ट चेदम् 'आवट्याच्चे'ति सूत्रे भाष्ये। ननु चापि कृतेऽप्येकादेशस्य पूर्वाऽन्तत्वेन ग्रहणात्ष्फस्य सिद्धत्वात् 'सर्वत्र'ग्रहण व्यर्थमेवेति चेन्न । 'अत' इत्यधिकारात्।

लोहितादिर्गर्गाद्यन्तर्गण । तत्र हि–'कपि-कत-कुरुकत-अनडुत्[2]-कण्व-शकले'ति पठ्यते। तत्र कुरुकताऽनडुच्छब्दावस्मात्स्थानादपकृष्याऽन्यत्र पाठ्यौ । 'शकल'शब्दस्तु कत कण्वयोर्मध्ये । 'कत'शब्देन चाऽत्र 'कुरुकतै'कदेशो न गृह्यते। अनर्थकत्वात्। किन्तु 'कपि'शब्दोत्तर एव सः । न चैव 'शकल'शब्दस्य लोहिताऽऽदि-कण्वाऽऽदिबहिर्भूतत्वेन, तत. ष्फो न स्यात्, 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् च न स्यादिति वाच्यम् । 'कतन्तेभ्य' 'कण्वादिभ्य' इत्युभयत्राऽपि षष्ठीतत्पुरुष-बहुव्रीह्योरेकशेषा-ऽभ्युपगमात्। 'कतन्त'शब्दे शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। 'थस्योत्तरस्वर-विधिरि'ति बहुव्रीहे' शेषः । तेन शाकल्यस्य च्छात्रा' 'शाकला'-इत्यत्राऽण् सिद्ध[3] ।

टाप्ङीषोरिति। 'कौरव्य'शब्दे योपधप्रतिषेधाट्टाप्, 'माण्डूक'शब्दे जातित्वान्ङीषिति भाव । 'टाप्ङीपोरपवाद' इति पाठस्तु प्रामादिक' ।

---

१ 'स्पष्टार्थम्' ख पाठ ।

२ 'अनडुह्' इति ख पाठः ।   ३ 'अण्सिद्धिः' ख पाठः ।

'कौरव्य'[1]साहचर्यात् माण्डूकस्याऽपत्यप्रत्ययान्तस्य ग्रहणम् । तेन 'यद्यसौ कूपमाण्डूकि ! तवैतावतिक. स्मय' इति भट्टि. समर्थितः । तत्र 'मण्डूकस्येयं भार्ये'ति 'तस्येदमि'त्यण् ।

आसुरेरिति । 'प्राचां ष्फ' इति सूत्रे 'तद्धित'ग्रहणेन ज्ञापितमेनत् । तद्धितत्वं हि 'यस्येति चे'ति लोपाऽर्थम् । ननु प्रातिपदिकत्वेन ङीषप्रवृत्त्या[2] चरिताऽर्थं तत् । अन्यथाऽप्रातिपदिकत्वान्न स्यात् । न च लिङ्गविशिष्ट-परिभाषया निस्तार इति वाच्यम् । प्रातिपदिकसंज्ञस्य षित. समुदायस्य लिङ्ग[3]प्रत्ययवैशिष्ट्याऽभावादिति चेन्न । षित्त्वसामर्थ्यनैव तत्सिद्धेरित्याहुः ।

---

१ 'कौरव्य' इत्यारभ्य 'तस्येदमित्यण्' इत्यन्त ख. पाठ', क. कुण्डलितो मनोरमास्थत्वात् ।

२ 'ङीषूप्रवृत्त्यर्थम्' ख. पाठ' ।

३ 'लिङ्गवैशिष्ट्याऽभावात् । किञ्चैवम् 'एकपदा ऋगि'त्यत्र टापि लिङ्गविशिष्ट-परिभाषया 'पादोऽन्यतरस्यामि'ति [1]ङीबापत्तिः । येन नाऽप्राप्ति-न्यायेन पादन्तत्वनिमित्तकङीपोऽनेन बाधेऽपि, लिङ्गविशिष्टात्तस्मात्[2]-अस्याऽबाधात् । अत एव 'अजाद्युक्तिर्ङीपो ङीषश्च बाधनाये'त्याकरः सङ्गच्छते । अन्यथा ङीषाद्युत्तरं लिङ्गविशिष्टपरिभाषया[3] तच्चारितार्थ्यं स्पष्टमेव । तस्मादनित्यत्वेन तस्या परिभाषाया अत्राऽप्रवृत्तिरेवोचिता ।

किञ्चैव[4] 'गार्गी'ति ङ्यन्तादपि ष्फाऽऽपत्ति । एवं च 'गार्गायणी'-त्यस्याऽप्यापत्ति । न च ष्फो ङीपोऽपवाद. । उभयोरपि परस्पर येन ना-प्राप्तिसत्त्वेनैकस्याऽप्यपवादत्वाऽनिर्णयात् । न च ष्फाऽभावे ङीप् चरितार्थः ।

---

1 'पाक्षिकङीबापत्ति.' ख. पाठः ।

2 'तस्मादित्यस्या' क· ख. पाठ' ।

3 'लिङ्गविशिष्टपरिभाषया टाबर्थं तच्चारितार्थ्यम्' ख पाठः ।

4 किञ्चैव सति' ख. पाठः ।

वयसि। प्राणिनां कालकृताऽवस्थाविशेषो वय । य' शब्द, प्रकरणाऽऽदिकमनपेक्ष्य वय प्रतिपादयति, स वयोवचन , अन्तरङ्गत्वात्। वय -प्रवृत्तिनिमित्तक इति यावत्। तेन 'उत्तानशये'त्यादौ न, प्रकरणाऽऽदिना वयसः प्रतीतावपि, शब्दात्तथाऽप्रतीते । याऽपि हि व्याध्यादिवशादुत्ताना शेते साऽपि प्रतीयते। 'द्विवर्षे'त्यादावपि वयो न वाच्यम्। शालादावपि प्रयोगात्। कुमारीति। प्रथमवयोवाच्येष । 'वृद्धकुमारी'ति तु पुंसाऽसंप्रयोगरूपसादृश्येन गौण प्रयोग इति बोध्यम्।

वयस्यचरम इति। 'कौमार-यौवन-वृद्धत्वभेदाद्वयांसि त्रीणीत्येके।

'आद्ये वयसि नाऽधीतं, द्वितीये नाऽर्जितं धनम्।
तृतीये न तपस्तप्तं, चतुर्थे किं करिष्यति' ॥

—इति दर्शनाच्चत्वारी'त्यन्ये। अत्र मतद्वयेऽपि वार्त्तिकमावश्यकम्। यौवनस्याऽप्रथमत्वात्। 'उपचयाऽपचयलक्षणे द्वे एव वयसी' इत्येके। अत्र मते नाऽऽवश्यकमित्याहुः।

अजादित्वादिति। तस्याऽऽकृतिगणत्वादिति भाव । यद्यपि 'पाककर्णे'ति सूत्रे 'संभस्त्राऽजिने'त्युत्तर 'त्रेश्चे'ति पठ्यते, तथाऽपि तत्सर्वमाकृतिगणत्वे एव तात्पर्यग्राहकम्। तदेव ध्वनयन्नाह—त्र्यनीकेति। समाहारे 'तद्धितार्थे'ति द्विगु । अकारान्तोत्तरपदत्वात् स्त्रीत्वम्।

अपरिमाण। अत्र 'परिमाण'शब्देनाऽऽरोहत', परिणाहतश्च येन मीयते काष्ठादिनिर्मितेन प्रस्थादिना, तद्गृह्यते। 'परिमाणन्तु सर्वत' इत्य-

---

'टाबृचो'त्यस्य 'पादोऽन्यतरस्यामि'त्यपवादत्वाऽनापत्ते । न च 'भस्याऽढे' इति पुंवद्भावाऽतिदेशेन रूपे न विशेष । [1]एवमपि तदप्रवृत्त्यर्थमेव सञ्ज्ञाविधानस्य चारितार्थ्येनोक्तज्ञापकाऽसङ्गतिरेवेति चेन्न । षित्त्वसामर्थ्येनैव तत्सिद्धे । किञ्चैतावन्मात्रफलत्वे कृत्सञ्ज्ञामेव लाघवात्कुर्यादित्याहु' इति क. कुण्डलित ख. पाठ.।

---

1 'एवं हि' ख पाठः।

नेन तत्राऽर्थे शक्तिग्रहात्। न चैवमुन्माने 'द्विनिष्की'ति न सिद्ध्येत्। 'सुवर्णबिस्तौ हेम्नोऽक्षे', 'कम्बल्यमूर्णापलशतमि'ति कोशबलेन उन्मानभूतबिस्त कम्बल्यग्रहणस्य नियमार्थत्वेनाऽदोषात्। 'उन्मानस्य चेत् निषेधो, बिस्तकम्बल्ययोरेवे'त्यर्थात्। अत एव 'द्वे वर्षे भूता' 'द्वाभ्या शताभ्या क्रीते'त्यर्थे 'द्विवर्षा' 'द्विशते'त्यादौ, तिर्यङ्[1]माने 'द्विहस्ता भित्तिरि'त्यादौ च निषेधसिद्धिः। 'द्विवर्षे'ति प्रयोगश्च 'वयसि प्रथमे' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्ट। 'काण्डान्तादि'ति सूत्रन्तु 'क्षेत्रे' इति नियमार्थम्। तेन 'द्विकाण्डी रज्जुरि'त्यत्र नेति स्पष्टमाकरे। अत एव 'द्वौ शमौ प्रमाणमस्या' इति तिर्यगवस्थितवस्तुपरिच्छेदे मात्रचः 'प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमि'ति लुकि, 'द्विशमा' 'त्रिशमे'त्येवेति प्राञ्च। 'पाणिः शम शयो हस्त' इति कोश। 'ऊर्ध्वाऽवस्थितवस्तुपरिच्छेदे तु 'द्विशमी'ति ङीबेवे'त्येके। वस्तुनस्तदा 'प्रमाणे ल' इति लुगभावात् 'द्विशमद्वयसी'त्येव। ध्वनितं चेदम् 'आयामविवक्षाया प्रमाणमित्येतद्भवती'ति ग्रन्थेन भाष्यकृता 'आर्हादगोपुच्छे'ति सूत्रे।

द्वौ बिस्तौ पचतीति। 'बिस्त'शब्देन सुवर्णा[2]ऽक्षः। पचधातोर्द्रवीभावाऽनुकूलव्या[3]पारेऽपि शक्ते। अत्रोन्मानत्वाट्ठको लुक्, न ठञः। 'टिड्ढाणञि'त्यनेन ठगन्तत्वप्रयुक्तोऽप्यत्र न ङीबि'ति 'टिड्ढे'ति सूत्रे उक्तम्। 'आ[4]चित शाकटो भार' इत्युक्ते परिमाणमेवेदम्।

कम्बल्यम्—ऊर्णापलशतम्। 'कम्बलाच्च संज्ञायामि'ति यत्। 'द्वाभ्यां

---

१ 'तिर्यङ्माने' इति क ग पाठ। ख नास्ति।

२ 'सुवर्णाक्ष। प्रकृते तु तत्तुलिततण्डुलाऽऽदि गृह्यते इत्येके' इति ख पाठः।

३ 'व्यापारेऽपि शक्ते.। स्वर्णमेवेत्यपरे' इति ख पाठ।

४ 'आचित. शाकटो भार.' इत्युक्ते. परिमाणमेवेदम्' इति क ग. पाठः। ख नास्ति।

कम्बल्याभ्यां क्रीते'ति ठको लुक्।

द्व्याढकीति। 'द्वावाढकौ पचती'ति'आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम्' 'द्विगोष्ठंश्चे'ति ख-ठन्भ्यां मुक्ते, प्राग्वतीयष्ठञ्। तस्य लुक्। एतेन 'द्व्याचिता' व्याख्याता। ('आचितो दश भारा स्यु')।

'अन्त'ग्रहणसामर्थ्यात् 'क्षेत्रे' इति काण्डाऽन्तस्य विशेषणम्। अन्यथा हि अवान्तरवाक्याऽर्थबोधोत्तर 'येन विधिरि'त्यस्य प्रवृत्तेस्तत्काले श्रुतत्वात्काण्डस्यैव विशेषण स्यात्। पश्चात्तदन्तविधावपि पुनर्व्यापारे मानाऽभाव इत्याशयेनाऽऽह—क्षेत्रे इति। तेन 'द्वाभ्या काण्डाभ्या = तत्परिमिताभ्यां क्षेत्राभ्या क्रीता वडवा 'द्विकाण्डी'त्यत्र निषेधो न। 'द्विकाण्डा क्षेत्रभक्ति'रित्यादौ च सिद्ध.। षोडशहस्तप्रमाणदण्डाऽर्थवाचक'काण्ड'-शब्दस्याऽऽयामपरिच्छेदकत्वेन प्रमाणवाचित्वादाह—प्रमाण इति। द्वयसच् त्वत्र न प्राप्नोति। काण्डस्य प्रकृते तिर्यङ्मानत्वेनोर्ध्वमानत्वाऽभावात्। 'प्रथमश्च द्वितीयेश्च[2] ऊर्ध्वमाने मतौ ममे'ति सिद्धान्तात्।

पुरुषात्प्रमाणे। अपरिमाणाऽन्तत्वान्निषेधे प्राप्ते विकल्पाऽर्थं वचनम्। 'पुरुष'शब्दस्योर्ध्वाऽधरदिगवस्थितवस्तुमात्रपरिच्छेदकत्वेनोन्मानत्वात्। तदुक्तम्—'ऊर्ध्वमान किलोन्मानमि'ति। वस्तुतस्तु 'उन्मानस्य चेद्विस्तकम्बल्ययोरेवे'तिनियमान्निषेधाऽप्राप्तथा, ङीपि नित्य प्राप्ते, विकल्पाऽर्थमिदम्। न चैव पुरुषस्य[3] कदापि तिर्यगवस्थितवस्त्वपरिच्छेदकत्वेनाऽप्रमाणत्वात् 'प्रमाणे' इतिविशेषणमनुपपन्नमिति वाच्यम्। सामर्थ्येनाऽत्र 'प्रमाण'शब्दस्य परिच्छेदकमात्रपरत्वात्। यद्यपि 'पुरुष'शब्दो जाति-

---

१ इतोऽग्रे–'केचित्तु बिस्ताऽऽदय' परिमाणविशेषा एवेत्याहु। तन्मते ठञो लुक्। ध्वनित चेद मत मनोरमायाम्। परन्त्विद चिन्त्यम्। कोशविरोधात्' इति ख. पाठ।

२ 'द्वितीयश्चोर्ध्वमाने' इति क. ख. ग पाठ.।

३ 'पुरुषस्य च तिर्यगवस्थित' ख पाठ।

वचनस्तथाऽपि 'पञ्चाऽरत्निः पुरुष' इति शुल्बसूत्रादत्र 'प्रमाणे' इति विशेषणाल्लोकव्यवहाराच्च परिच्छेदकवाच्यपि ।

यत्तु 'प्रमाणलक्षणे–आयामो दैर्घ्यम् । तच्च द्विविधं,-तिर्यक्, ऊर्ध्वं च । उन्मानं च तुलादावारोप्य येन मीयते तत्, इदं च । विनिगमनाविरहात् । एवं चाऽस्य द्विरूपता । अत एव 'द्विपुरुषी'त्यत्र 'प्रमाणे लो द्विगो र्नित्यमि'ति द्वयसचो लुगि'ति न्यासकार इति । तन्न । 'पुरुषद्वयसमि'त्यत्र ('शमं' इत्यादाविव) 'प्रमाणे ल' इति लुगापत्ते । न च 'प्रमाणे ल' इत्यत्र 'समर्थानां प्रथमाद्वे'त्यतो 'वे'त्यनुवृत्तेरुक्तप्रयोगसिद्धिरिति वाच्यम् । आद्यपदयोरननुवर्त्तनेन, 'वे'त्यस्याऽप्यननुवृत्ते । न च तस्य प्रमाणत्वेन न प्रसिद्धिः । त्वद्रीत्या एतत्सूत्रे एव प्रसिद्धे । (ऊर्ध्वाऽधरदिगवस्थिते 'उच्चत्व'व्यवहारेऽपि 'दैर्घ्य'व्यवहाराऽभावाच्च) । 'आर्हादि'तिसूत्रस्थमनोरमा तु प्राचामनुरोधेनेति न तद्विरोध । द्वयसच् तु 'ऊर्ध्वमाने मतौ ममे'ति वचनाद्भवत्येव । शमादीनामूर्ध्वाऽधरदिगवस्थितवस्तुपरिच्छेदकत्वेऽपि तिर्यगवस्थितवस्तुनोऽपि परिच्छेदकत्वात्प्रमाणत्वमक्षतमेव । अत एव 'वितस्तिर्द्वादशाऽङ्गुल' इति प्रयोगसिद्धि । 'द्वादशाऽङ्गुलय प्रमाणमस्ये'ति तद्धिताऽर्थे द्विगु । 'तत्पुरुषस्याऽङ्गुलेरि'ति टच् ।

*द्विपुरुषीति । द्वौ पुरुषौ-प्रमाणमस्या इत्यर्थे 'तदस्य परिमाणमि'ति

---

१ 'यत्तु' इत्यारभ्य 'इति टच्' इत्यन्तः ख पाठो मनोरमाग्रन्थरूपत्वात् क. कुण्डलित. ।

२ अयं ख. पाठ. क ग. नास्ति ।

३ अयं ख पाठः क. ग नास्ति ।

४ 'द्विपुरुषीति । द्वयसचोऽत्रैव सूत्रे 'तद्धितलुकी'त्यनुवृत्तिसामर्थ्याल्लुक् , न तु 'द्विगोर्नित्यमि'ति । तत्राऽपि 'प्रमाणे'इत्यनुवृत्तेः । स च वृत्तिप्रामाण्यान्क्लीबभावेऽपि क्वचित् । अत एव च 'पुरुषहस्तिभ्यामि'ति सूत्रे काशिकायाँ

ठकष्ठञो वा 'अध्यर्द्धपूर्वे'ति लुकि उदाहरणम्। तत्र हि परिमाणशब्देन उत्तरसूत्राऽनुरोधात्परिच्छेदकमात्रस्य ग्रहणमिति सिद्धान्त इति तत्त्वम्।

तद्धितलुकीति किम् ? 'पञ्चपुरुषी'। समाहारे द्विगु। नित्य ङीप्। प्रमाणे किम् ?। द्वाभ्यां पुरुषाभ्या क्रीता-'द्विपुरुषा गौ.'।

ऊधसो। समासान्तोऽयम्, कपोऽपवादः। अत एव न कप्। तत्र 'स्त्रियामि'त्युपसङ्ख्यानादाह–स्त्रियामिति। अत्र 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णो-रि'ति सूत्रात् 'बहुव्रीहावि'ति वर्त्तते। अस्य ङित्त्वादादेशत्वम्।

डाप्-ङीप्-निषेधेष्विति। समासान्तानामलौकिके एव प्रवृत्ते र्वक्ष्यमाणत्वेन, पूर्वमनडथेषा प्राप्तिरिति भावः। ननु मध्येऽपवादन्यायेन 'बहुव्रीहेरूधस' इति सूत्र डाप्-निषेधयोरेव बाधकं स्यान्न तु 'अन उपधालोपिन' इति ङीप, तस्य परत्वादिति चेन्न। 'अन उपधालोपिन' इति सूत्रे 'बहुव्रीहेरूधस'इत्यस्याऽनुवृत्त्या, तस्याऽपि बाधकल्पनात्। स्पष्ट चेदम् 'आवट्याच्चे'ति सूत्रे भाष्ये।

ङीष् स्यादिति। ङीपि तु कुण्डोधन्शब्दे बहुव्रीहिपूर्वपदप्रकृति-स्वरेण धकाराऽकारस्याऽनुदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वराऽप्राप्त्याऽन्तोदात्तत्व न सिद्ध्येदिति भाव.।

'द्विपुरुषमुदकमि'त्युदाहृतम्। 'द्विहस्ति' इति तु चिन्त्यमेव वृत्त्युदाहृतम्। (इति वृत्त्यनुसारिण.। वस्तुतस्तु–) 'यत्त्वप्राप्त एवाऽत्र लुग्विधीयते' इति। तन्न। मुनित्रयाऽनुक्तत्वात्। न च 'द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्या' इत्यर्थे 'तदस्य परिमाणमि'ति ठकष्ठञो वा'अर्ध्यर्धपूर्वे'ति लुकि ब्राम्लस्य चारितार्थ्येन कथ तत्सामर्थ्याल्लुक्कल्पनम्। तत्र हि परिमाणशब्देनोत्तरसूत्राऽनुरोधात्परि-च्छेदकमात्रस्य ग्रहणमिति सिद्धान्त इति वाच्यम्। 'तद्धितस्य प्रमाणपद-मुच्चार्यं विहितस्यैव ग्रहण, प्रत्यासत्तेरि'ति वृत्त्यनुसारिज्ञापकवादिना-माशयात्'–इति क कुण्डलितः ख पाठ।

१ 'द्विपुरुषा गौः। अत्रैव स्यात् लुक्कल्पनाऽभावायेत्याहु। 'अत्राऽपि स्यादि'ति तु तत्त्वम्'—इति ख पाठ।

कुण्डोध्नीति। 'कुण्डमिव ऊधो यस्या' इति बहुव्रीहि । बहुव्रीहे. किम् ?। ऊध. प्राप्ता प्राप्तोधा । 'प्राप्ताऽऽपन्ने चे'ति समास.। उपसङ्ख्यानादिति । न चाऽत्र प्रकरणे एवं[1] 'बहुव्रीहेरूधसोऽनङ्, ङीष् चे'ति पाठ्यम् । अस्य[2] समासान्तत्वाऽभावे पाक्षिककपो दुर्वारताऽऽपत्त. । किञ्च 'धनुषश्च' इत्याद्यर्थं समासान्तप्रकरणे पुनरनङुच्चारणे लाघवाऽभाव. । एतेन 'ऊधसो नश्चे'ति नाऽऽदेशेनैव सिद्धेऽनङ्करण चिन्त्यप्रयोजनमि'त्यपास्तम् । यत्तु 'नादेशेऽनो लाक्षणिकत्वात् 'अल्लोपोऽन' इत्यस्याऽप्रवृत्त्यापत्ति'रिति । तन्न । एतत्सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येनाऽर्थवत्परिभाषावत्, अन्ग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अपि अप्रवृत्ते । 'अध्यूध्नीं होत्रेऽनुहरती'त्यादौ पुरुषलिङ्गवाची 'अध्यूध्नी'शब्दस्तु अव्युत्पन्नो बोध्यः ।

सङ्ख्याऽव्य । 'सङ्ख्याऽव्ययाभ्यामि'ति तु नोक्तम् । मात्राऽऽधिक्याऽऽपत्ते । अव्ययग्रहणाऽननुवृत्तेरिति । अस्वरितत्वादिति भाव. । स्पष्टं चेद भाष्ये । डाप् निषेधावपीति । अपिना 'अन उपधे'ति ङीप् । अन्ग्रहणेऽनथकस्याऽपि ग्रहणात् । बहुव्रीहिविशेषणत्वादेव सिद्धेऽन्तग्रहणं स्पष्टाऽर्थम् । द्विहायनी बालेति । गौरित्यर्थ । अत एव 'द्विहायनी, द्विवर्षा गौरि'त्यादिकोश सङ्गच्छते ।

अन्ये तु 'कोशे 'गौरि'ति प्रायोवाद' इत्याहु ।

नित्यं संज्ञा । ननु संज्ञाशब्दा अनादिप्रयुक्ता नियताऽनुपूर्वीकाः । छन्दस्यपि दृष्टमेवाऽनुविधीयते । तत्र च ङीबेव दृश्यते । क इदानीं तदभाव प्रयोक्तुमर्हति । एव च 'अन उपधे'त्येव सिद्धे व्यर्थमेतत् । न चोत्तरार्थम् । योगविभागस्यैवमपि व्यर्थत्वादिति चेत् । इष्टाऽऽपत्ते । इदमेव ध्वनयितुं लक्षणाऽन्तरसिद्धमुदाहरति—वेदे[3] पञ्चदाम्नीति । क्वचित्तु

---

१ 'अत्र प्रकरणे एव च' ख पाठ ।

२ 'अस्य समासान्तत्वाऽभावेन' इति ख. पाठः ।

३ 'वेदे' इति ख. नास्ति ।

'वेदे शतमूर्द्धी'ति पाठः। नित्यग्रहणन्तु स्पष्टाऽर्थमेव।

केवलमामक। अस्मच्छब्दादणि 'तवक-ममकावेकवचने' इति ममकाऽऽदेश'। 'भाग'शब्दात्पुल्लिङ्गात्स्वार्थे 'धेय'प्रत्यय'। 'स्वार्थिका क चिल्लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्ते' इति स्त्रीत्वम्। अभेदोपचारात्, अंशे[1]-आद्यचा वा तद्वति वर्त्तमान 'पाप'शब्द स्त्रियामपि। 'अपर'शब्द पवर्ग[2]-मध्यो, न दन्त्योष्ठ्यमध्य'। स च घृताऽऽदिपाठादन्तोदात्त.। 'उताऽपर यक्षि देवान् सुवीर्या' इत्यादौ तथैव पाठात्। तत्र ङीप्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणा-ऽन्तोदात्तत्वमेव। अत एव 'उताऽपरीभ्यो मघवा विजिग्ये' इत्यादावन्तो-दात्तपाठ सङ्गच्छते। अन्यथा 'स्वाङ्गशिटामि'त्याद्युदात्तत्वे, ङीपि, तद्-सङ्गति' स्पष्टैव। 'पूर्वमनयन्नापर पुनरि'त्यादौ पठ्यमानमाद्युदात्त्वमपि-वृषाऽऽदित्वाद्बोध्यम्। अस्याऽजादिपाठाट्टावपि । अपरा पूर्वामभ्येती' त्यादिप्रयोगादित्याहुः।

आर्यकृतीति। 'आर्येण कृते'ति प्राक्सुबुत्पत्ते समासेऽकारान्तत्वम्। 'भेषज'शब्दे 'भिय षुक् ह्रस्वश्चे'त्युणादिसूत्रेणाऽजिप्रत्ययान्ताद्भिषज्-शब्दाद्भिषज इयमित्यणि, आदिवृद्धेरपवादोऽत एव निपातनादेकारः।

'अणन्तत्वात्सिद्धेऽप्येतदर्थमेव 'भेषज'ग्रहणमि'त्येके। 'भेषज'-शब्दोऽप्युणादिव्युत्पन्न औषधे रूढ.। 'भिषज इदमि'त्यणि तु 'भैषजमि'-त्येव। 'स्त्रियामणन्तत्वान्ङीपि 'भैषजी'त्येवे'त्यपरे।

'सुमङ्गलीरिय वधूरि'ति तु मत्वर्थीये ईप्रत्यये बोध्यम्।

प्रकृतिभागाविति। नुक्सनियोगेनेति भाव। मतुबिति। 'मादुपधाया' इति वत्व सिद्धमिति भाव'। प्रत्युदाहरण त्विति। स्पष्ट चेद भाष्ये।

यज्ञेन सम्बन्ध इति। संयोगपद सबन्धोपलक्षणम्। सम्बन्धश्च यज्ञफलप्रतियोगिकैश्वर्यवाचकत्वम्। तदाह—तत्कर्त्तृकयज्ञस्येति। उत्तर-

---

१ 'अंशे आद्यचा वा' इति क ग पाठः। ख नास्ति।

२ 'अपरा' इति तु क ख. ग पाठ।

सूत्रे तु 'यज्ञसंयोगे' इति न सम्बध्यते। अत एव 'आशाया पतिराशा-पत्नी'ति तदुदाहरणं भाष्ये। आशापूरकत्वाच्च तत्पतित्वं बोध्यम्।

विभाषा। 'सह'शब्दो विद्यमानवाची। पूर्वशब्दोऽवयववाची। तुल्ययोगवाची सहशब्दस्तु न। पूर्वस्य नकाराऽऽदेशप्रसङ्गात्। पूर्वशब्दो व्यवस्थावाची न। वाक्येऽतिप्रसङ्गात्। एवं च 'सह = विद्यमानः पूर्वोऽवयवो यस्मिन् प्रातिपदिके, तस्ये'ति विग्रहः। तत्र केवलपतिशब्दस्य विद्यमानपूर्वाऽवयवकत्वाऽभावात्पतिशब्देन तदन्तं गृह्यते। स्पष्टं चेदं भाष्ये। यदि तु पकाररूप एवाऽऽवयवः पूर्वशब्देन गृह्येत, तर्हि 'सपूर्व'-विशेषणं व्यर्थं स्यात्। तदाह—पतिशब्दान्तस्येत्यादि।

न पत्युरिति। 'सपूर्वस्ये'त्यनेन पत्यन्तस्य गृह्यमाणत्वादिति भावः। स्पष्टं चेदमत्रैव भाष्ये। बहुव्रीहावपीति। 'बहुव्रीहि'पदमुपसर्जनो-पलक्षणम्। तेन 'पतिमतिक्रान्ताऽतिपत्नी'त्यपि सिद्ध्यति।

व्यस्ते इति। ननु 'वृषलपत्नी'ति षष्ठीतत्पुरुषेऽपि अनुपपत्तिसत्त्वात्, 'व्यस्ते' इति विशिष्योपादानं व्यर्थमिति चेन्न। 'विभाषा सपूर्वस्ये'-त्येव सिद्धेरित्याशयात्। कथमिति। सपूर्वत्वाऽभावात्, वृषलत्वेन यज्ञ-संयोगाऽभावाच्च। उपचारादिति। पाणिग्रहणाऽऽश्रयादिति भावः।

---

१ 'अत एव 'गृहस्य पतिर्गृहपत्नी'त्यादि तदुदाहरणमिति केचित्। अन्ये तु अनुवर्तत एव। अत एव 'गवां पतिः स्त्री'त्यर्थे 'गोपत्नी'ति न प्रयोगः। एवञ्चोक्तप्रयोगोऽसाधुरेव। उत्तरसूत्रे 'सपूर्व'ग्रहणं पूर्वसूत्रस्य, अस्य च विषयविभागाऽर्थमेव। यत्तु भाष्ये 'आशापतिः' 'आशापत्नी'ति 'विभाषे'त्यस्योदाहरणं, तदाङ्पूर्वकात् 'श्यते' क्विपि निष्पन्नाऽऽशाशब्दनामकस्य द्विजस्य पतिः स्त्रीत्यर्थकम्। 'आशायाः पतिरिति'कयटोक्ताऽर्थस्त्वसङ्गत इति स्पष्टमेव। तृष्णारूपाऽऽशास्वामित्वस्य क्वाऽप्यसम्भवादित्याहु' इति क. कुण्डलित ख पाठः। अस्य खण्डनं च मूलस्थे क. पाठे एव स्पष्टम्।

२ 'अग्निसाक्षिकपाणिग्रहणाश्रयादिति भावः' ख. पाठः।

[1]'यद्वा आचारक्विबन्तादि'त्यादि तु चिन्त्यम्। न चैवं पूर्वसूत्रे[2] 'यज्ञसंयोग'-ग्रहण व्यर्थम्। 'वृषलस्य पतिः स्त्री'ति प्रयोगसाधनाऽर्थं चारितार्थ्यात्। स्पष्ट चेदं 'पत्युर्नो' इति सूत्रे भाष्ये। सपूर्वस्य किमिति। अवयववाची पूर्वशब्दः किमर्थ इति प्रश्नः। गवां पतिरिति। गवा स्वामिनीत्यर्थ।

नित्यं स। आरम्भसामर्थ्यान्नित्यत्वे सिद्धे, 'नित्य'ग्रहणं स्पष्टा-ऽर्थम्। निपात्यत इति। समानादिगणस्यैव पाठेऽपि, विशिष्टोच्चारणात् 'समानस्य च्छन्दसी'ति सूत्रे 'समानस्ये'ति योगविभागबोधनद्वारा बोध्यत इत्यर्थः। अत एव 'सपक्ष' इत्यादिसिद्धिः। 'सपतिर्दास' इत्यस्य च सिद्धि। 'सहस्य स' इत्यत उदात्तगुणविशिष्टसाऽऽदेशस्यैव तत्रा-ऽनुवृत्तेः 'सपत्नी'शब्दस्याऽऽद्युदात्तत्वमेव सति सिद्ध्यति। अन्यथा तद-प्यत्र निपात्य स्यादिति गौरवम्। एतेन[4] 'विशिष्टपाठसामर्थ्यात् 'सपत्नी-पाचिके'त्यादौ पुवद्भावो ने'ति परास्तम्। 'स'भावार्थं समुदायोच्चारणस्य सार्थक्यात्। समानस्वामिकस्त्रीविशेषस्यैव रूढ्या बोधनाऽर्थत्वाच्च[3]।

अत एव समानस्वामिकभूम्यादौ 'सपतिर्भूमिरि'त्येव। समानत्वं चैकस्यैव तत्तत्पत्नीसम्बन्धेन भेदमारोप्य बोध्यम्। मुख्यसादृश्यव-त्पतिकासु तु न तथा प्रयोगः। इदमपि रूढिफलम्। एतेन'सपत्न्यादिष्व'-त्येव सिद्धे सूत्रे नकारङीपोरुच्चारण व्यर्थमित्यपास्तम्[5]। समान, एक, वीर, पिण्ड, पुत्र, भ्रातृ। 'दासश्छन्दसि'। इति समानादयः।

---

१ 'यद्वा' इत्यारभ्य 'चिन्त्यम्' इत्यन्तः क. ग पाठः। ख. नास्ति।

२ 'पूर्वसूत्रे' इति लघुशब्देन्दुशेखरे पाठः। क. ख ग तु नास्ति।

३ इतोऽग्रे—'समानशब्दोऽत्राऽभिन्नवाची। समानस्वामिकत्व प्रवृत्तिनिमित्ती-कृत्य स्त्रीविशेषस्य रूढ्या बोधनाऽर्थत्वाच्च'—इति ख पाठः।

४ 'एतेन' इत्यारभ्य 'बोधनार्थत्वाच्च' इत्यन्तः क. ग पाठ। ख नास्ति।

५ इतोऽग्रे—'अत्राऽपि 'यज्ञसयोगे' इत्यनुवर्त्तते'इतिवादिना दासपूर्वं 'दासश्छन्दसी'ति गणोक्तेर्भवति। अत एवेद चरिताऽर्थम्। अन्यथा 'विभाषे'-

त्रिसूत्रीति । 'पूतक्रत्वादीनां पुयोगप्रकरणे वचनमि'ति वार्त्तिके बहुवचनं व्याख्यानात्त्रिपरमिति भाव ।

ऐ आदेश इति । अत एवाऽत्रोदात्तग्रहण चरिताऽर्थम् । प्रत्ययत्वे हि तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । अर्थाऽधिकाराऽनुरोधाच्च पूर्वसूत्रेऽप्यादेशत्वम् ।

न त्विति । अन्यथा 'वृषाकपि'शब्दो 'लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरु-रि'ति मध्योदात्त उदात्तत्व प्रयोजयति । अग्न्यादिषु तु त्रिषु 'स्थानेन्तरतम' इत्येव सिद्धमि'ति प्राचां ग्रन्था विरुध्येरन्निति भाव । उदात्तैकार इति । सम्बन्धाऽनुवृत्ते. । औकारस्त्वान्तरतम्यादनुदात्त एवेति भाव. ।

सन्नियोगशिष्ट इति । एवं च तदभावे ङीबपि न । 'सन्नियोगशिष्टानां सह वा प्रवृत्ति, सह वा निवृत्तिरि'ति न्यायादिति भावः । 'मनु'शब्द आद्युदात्त । 'नितन्तानामि'ति पाठः ।

आद्युदात्त इति । एवं च[2] शेषनिघातेनाऽनुदात्ताऽन्त इति भाव ।

श्रीण्येतानीति । ('चित्रं[3] किर्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' इति कोशादेतशब्दस्य चित्रवाचकत्वेऽप्येतद्गृह्यप्रामाण्यादेवैतशब्द. शुक्ल-पर्यायोऽपीत्याहु)[4] । अत्रैतशब्दस्योपसर्जनत्वेऽपि तदन्तस्याऽनुपसर्जनत्व-मस्त्येवेति भाव. । संज्ञात्वाण्णत्वम् । छान्दसत्वाद्वा । ननूपसर्जनादित्यस्य तदन्तविशेषणत्वमयुक्तम् । 'टिड्ढाणञि'त्यादौ गृह्यमाणविशेषणताया-

---

त्यनेनैव सिद्धे, एतद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । छन्दस्यापाद्यरूपाऽभावात् । अनुवृत्ति-वादिनान्तु तदप्रवृत्त्या चारितार्थ्यं स्पष्टमेव । अत एव आत्रादिदास्या 'आतृपत्नी'त्यादिर्न व्यवहार इति दिक्' इति क. कुण्डलितः ख पाठः ।

१ 'बहुवचनं कपिञ्जलाऽधिकरणन्यायेन त्रित्वे पर्यवसन्नमिति भाव.' ख. पाठः ।

२ 'एवञ्चाद्युदात्त पदमेकवर्जमिति शेषनिघातेन' ख. पाठ. ।

३ अय ख पाठ. क कुण्डलित. ।

४ 'प्रामाण्यादेव शुक्लपर्यायत्वमित्याहुः' इति क, पाठः ।

एव क्लृप्तत्वात् । 'उपमानानी'तिसूत्रस्थभाष्यस्वरसोऽप्येवमिति चेन्न । 'गृह्यवृत्त्यादिप्रामाण्येन लक्ष्याऽनुसारादत्र तदन्तविशेषणत्वमि'ति-मते मूलसत्त्वात् । अत एव नारायणवृत्तौ 'त्र्येण्ये'ति बहुव्रीहिं कृत्वा 'वर्णादनुदात्तादि'ति ङीबुक्त[1] । 'अनुपसर्जनादित्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्व-मि'ति सिद्धान्ते तु '[2]त्र्येण्येति–त्रिषु स्थानेषु एनी–त्र्येणी, तयेत्यर्थकम् । अस्यैवाऽर्थस्य नारायणवृत्तौ बहुव्रीहिमुखेन दर्शनमिति बोध्यम् ।

अन्तोदात्तोऽयमिति । अत एव 'श्वेतो वाजी जायतेऽग्रेऽह्नामि'त्यन्तो-दात्तपाठः सङ्गच्छते । वर्णात्किम् ? । 'प्रकृता' । 'गतिरनन्तर' इत्याद्युदात्त ।

पिशङ्गादिति । 'लघावन्ते' इति मध्योदात्तपिशङ्गशब्दादुत्तरसूत्रेण ङीषि प्राप्ते वचनम् । स्वरे विशेष ।

छन्दसि क्नमिति । नाऽऽदेशस्याऽपवाद. क्नाऽऽदेश. । तेन ङीप्सन्नि-योगशिष्टत्व, तत्स्थानिकत्व चाऽस्य बोध्यम् । एके छन्दसीति । अन्ये भाषायामपीत्यर्थ । अत एवैकग्रहण चरितार्थम् । तेन लोकेऽपि साधु– 'गतो गणस्तूर्णमसिक्निकानामि'तीति केचित् । 'छान्दससूत्रेषु वाग्रहणादि-वदिदम् 'एके' इत्यपि । उक्तरीत्या व्याख्याने च न मानम् । भाष्या-ऽनुक्ते । तस्मादुक्तप्रयोगोऽसाधुरेवे'त्यन्ये । [3]विशुद्धिवाचीति । प्रवृत्ति-निमित्ततया तद्वाचीत्यर्थ[4] । 'त्रीणि यस्याऽवदातानि विद्या, योनिश्च, कर्म चे'त्यादौ तथैव प्रतीते । 'दैप् शोधने' इतिस्मरणाच्च । 'अवदातः

१ इतोऽग्रे—'प्रकृतेऽपि गृह्यमाणविशेषणत्वमेव न्याय्यम्' इति ख. पाठ ।

२ इतोऽग्रे—'अनुपसर्जनादि'त्यस्य गृह्यमाणविशेषणत्व'मिति सिद्धान्ते तु 'त्र्येण्ये'ति च्छान्दस बोध्यम् । तिस्र एन्यः = एतवर्णविशिष्टा व्यक्तयो-ऽवयवभूता यस्यामि'ति वा समासः । समासान्तविधेरनित्यत्वात् 'नद्यृतश्चे'ति कप् न'–इति ख पाठः ।

३ 'विशुद्धवाचीति । त्रीणि यस्याऽवदातानि' इति ख पाठ' ।

४ विशुद्धवाचीति ख पाठे तु नाऽस्याऽर्थस्याऽवश्यकतेति बोध्यम् ।

सितो गौर' इति कोशे तु विशुद्धत्वसाधर्म्यादुपनिबद्ध इति भावः।

अन्यतो ङीष्। अन्यत्वे सन्निधानात्तोपधस्यैव प्रतियोगित्वेनाऽन्वय इत्याशयेनाह—तोपधभिन्नादिति। अत एव 'उपमानानी'ति सूत्रे 'तित्तिरिकल्माषी'ति ङीषुक्तो भाष्ये। लघावन्त इति। 'अन्ते एकस्मिन लघौ, द्वयोश्च लघ्वोः परतो, बह्वष.=बह्वच्कस्य गुरुरुदात्त' इत्यर्थः। 'अष्' इत्यच. संज्ञा प्राचाम्। कृष्णेति। 'कृषेर्वर्णे' इति 'नक्'प्रत्ययाऽन्तः। कपिलेति। 'कमे' पश्चे'ति इलच्प्रत्ययाऽन्त.। द्वावप्यन्तोदात्तौ।

द[1]शपाद्यां तु 'न'प्रत्ययप्रकरणे 'तृषिशुषिरसिकृषेश्च किद्'ति पठितम्, इलच्प्रकरणे 'कपेश्च'ति। वर्णात्किम्?। खट्वा। आद्युदात्तः।

नर्त्तकीति। शिल्पिनि ष्वुन षित्त्वस्याऽवयवेऽचरिताऽर्थत्वात्प्रातिपदिके तत्कार्यम्। धातूनां षित्त्वमङ्विधौ चरितार्थमिति 'त्रपे'त्यादौ न ङीष्। गौरीति। गौरशब्दस्य वर्णवाचित्वेऽप्यन्तोदात्तत्वादिह पाठ। मत्स्यादीनां जातिवाचिनां योपधानाम् 'अयोपधादि'ति निषेधे प्राप्ते। 'योपधप्रतिषेधे' इति वार्त्तिक नाऽपूर्वम्, गणे पाठो वा प्रक्षिप्त। अन्येषा जातिशब्दाना स्त्रीविषयाऽर्थ पाठ।

अत्र गणे 'एषण. करणे' इति पठ्यते[2]। करणल्युडन्तादस्मान्ङीष्। अधिकरणल्युटि तु ङीबेवेति भाव। ऋष्यणन्तो 'गौतम'शब्दोऽत्र, शार्ङ्गरवादौ च। स्वरे विशेष। भौरिक्यादय इञन्ता, अनृष्यणन्ता आयस्थूणाऽऽदयश्च, ष्यङ्बाधनाऽर्थं पठ्यन्ते। 'आग्रहायणी'शब्दोऽत्र पठ्यते। 'अग्रे हायनमस्या'इति विग्रहेऽस्मादेव निपातनाण्णत्वम्। प्रज्ञादित्वादण्। विशिष्टपाठस्तु 'आग्रहायणीजातीय' इत्यादौ पुंवद्भावाऽभावाय। एतदर्थमेव हि पाठ.। अणन्ते ङीप्ङीषो. स्वरे विशेषाऽभावादिति प्राञ्च। के चित्त्वस्य भाषितपुंस्कत्वाऽभावान्न पुंवत्त्वप्राप्तिः।

---

१ 'दशपाद्यान्तु' इत्यारभ्य 'कपेश्चेति' इत्यन्तः ख. पाठ, क. कुण्डलितः।

२ अत्र 'पठ्यते' इति एकवचनान्त एव सर्वत्र पाठ.।

पञ्चस्वाग्रहायणीषु विदित 'पञ्चाग्रहायणिरि'त्यत्र लुगभाव प्रयोजनम् । सौधर्मादिवद्वाऽय पाठ इत्याहु ।

'सुमङ्गलात्सज्ञायामि'ति पठ्यते । येन नाऽप्राप्तिन्यायेन ङीपोऽपवादोऽयम् । ङीप्तु छन्दसि चरिताऽर्थ । 'सुमङ्गल'शब्दोऽव्युत्पन्नो 'लघावन्ते' इति मध्योदात्त. । अन्तोदात्ते ङीप्ङीषोर्विशेषाऽभावादित्याहु ।

'अनडुही, अनड्वाही'ति—आम्विशिष्टङीषन्तपाठ आम्विकल्पाऽर्थ', पुंवद्भावविकल्पाऽर्थश्चेत्याहु । वस्तुतस्तु 'अनडुहि'त्येव पाठ । आम्विशिष्टपाठस्त्वप्रामाणिक इति 'आमनडुह स्त्रिया वे'ति वचनारम्भेण 'चतुरनडुहो'रिति सूत्रे भाष्यकैयटयो स्पष्टमित्याहु । 'सौधर्म''बृहत्' महदि'ति शब्दत्रयस्याऽत्र पाठश्चिन्त्यप्रयोजन । अण्णन्तत्वादुगित्त्वाच्च ङीपि, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण, 'शतुरनुम' इति सूत्रे बृहन्महतोरुपसङ्ख्यानेन च 'अतिमहती'तिवदन्तोदात्तत्वसिद्धेरित्याहु । स्पष्ट चेद 'येन विधिरि'त्यत्र कैयटे । 'पुवद्भावबाधनाऽर्थ पाठ' इति तु न युक्तम् । 'महानवमी'त्यादिप्रयोगविरोधात् ।

'रोहिणी रेवती नक्षत्रे' । अन्यत्र-रोहिणा । 'दूत''तदन्ताच्चे'ति पठ्यते । तेन । 'दूती''शिवदूती'त्यादि सिद्धि । एव पुत्रहती''पुत्रजग्धी'-शब्दावप्यत्र बोध्यौ, 'वा हतजग्धयो'रितिवार्त्तिकस्थभाष्यप्रामाण्यादित्याहु ।

तरुण तलुनावत्र पठ्येते । तेन ङीप् ङीषाविकल्प ।

आकृतिगणोऽयमिति । पिप्पल्यादिरित्यर्थ[2] । एव च गौरादिरप्याकृतिगण एवेति भाव । अत एव 'श्वनशब्दोऽन्ते'त्यसिद्धवत्सूत्रस्थभाष्यं, 'शातन-पातनशब्दौ चे'ति 'युवोरनाकावि'तिसूत्रस्थकैयटश्च सङ्गच्छते ।

तत्र श्वन्शब्देऽनुपसर्जने एवेदम् । उपसर्जने तु ङीबेव । श्वन्[3]-

---

१ 'अप्रामाणिक एवेति चतुरनडुहोरिति सूत्रे' ख पाठ. ।

२ 'पिप्पलादिरित्यर्थ ' इति क पाठ ।

३ 'श्वन्शब्दात्' इत्यारभ्य 'उक्तत्वाच्चेत्याहु ' इत्यन्त. ख पाठः क. कुण्डलित', शब्दरत्नधृतत्वात् ।

शब्दादाचक्षाणणिचि, 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे, उपसर्जनत्वान्नाऽनेन ङीप् । नान्तत्वाऽभावाच्च न ङीप् । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो नेष्ठवद्भावेन, 'टेरि'ति तु 'प्रकृत्यैकाजि'ति निषिद्धमि'ति मतन्तु नामधातौ दूषयिष्यते ।

'नस्तद्धिते' इत्यस्याऽपि 'प्रकृतिभाव' इति 'षपूर्वे'ति 'प्रकृत्यैका'जिति-सूत्रभाष्यध्वनितपक्षे, पूर्वं टिलोपाऽभावेऽपि, वृद्धावेकदेशविकृतन्यायेनाऽन्त्वात्सम्प्रसारणे, ततष्टिलोपो भवत्येव । भ्रष्टाऽवसरन्यायस्तु नाऽस्त्येव । क्विबन्तात्क्वौ तु नान्तलक्षणे ङीपि, 'शुनी'ति भवत्येव । न च 'अनुनासिकस्ये'ति दीर्घे सम्प्रसारणाऽप्राप्तिः, 'अनि'त्यनुवर्त्त्योऽन्नन्ताना सम्प्रसारणविधानात् । अन्त्वं तु दुर्लभम् । तमुद्दिश्यविकारस्याऽविहितत्वादितिवाच्यम् । एकदेशविकृतन्यायेनाऽन्त्वस्य सुलभत्वादिति प्राञ्च[1] ।

परे त्वेव सति अनुपसर्जनाऽधिकारस्य तदन्तविधिज्ञापकता भज्येतेत्येषामनभिधानमेवोचितम् । किञ्चाऽऽचक्षाणकर्त्रादिरूपाऽर्थस्याऽपि श्वन्शब्दाऽर्थत्वेन, तस्याऽनुपसर्जनत्वान्ङीष प्राप्तिरस्त्येव । 'अभिव्यक्तपदार्थो ये' इति न्यायस्तु 'पदकार्यविषय एवे'त्यसकृदुक्तम् । हलन्तादाचारक्विबभावस्य 'ह्रस्वनद्याप' इति सूत्रे उक्तत्वाच्चेत्याहु ।

'आभात्'सूत्रे हरदत्तस्तु-'शातनपातनौ ङीबन्तावि'त्याह । वस्तुतो 'ण्यासश्रन्थो युजि'ति युजन्ताऽर्थं 'शातनपातने'ति गौरादिपाठ आवश्यक इति ल्युडन्तत्वेऽपि ङीषेवोचित इत्याहु. ।

तुन्नन्तशब्दपाठो[2] गौरादिष्वप्रामाणिक इति 'तृज्वत्क्रोष्टुरि'तिसूत्रस्थभाष्यस्वरस. ।

सूर्यतिष्या । स चेद्य इति । 'सूर्यादीनामङ्गानामुपधाया' इति-

---

१ इतोऽग्रे—'यदीह दीर्घो न स्यात्तर्हि सम्प्रसारण स्यादि'ति सम्भावनासत्वेनाऽकृतव्यूहपरिभाषया दीर्घाऽप्रवृत्तेः । एकदेशविकृतन्यायेनाऽन्त्वस्य सुलभत्वाच्चे'ति प्राञ्च ' इति ख पाठ ।

२ तुन्नन्तक्रोष्टुशब्दपाठ इत्यर्थ ।

व्याख्याने तु 'सौरी बलाके'ति न सिद्ध्येत् । सूर्येणैकदिगित्यणन्तात् ङीप् । अत्र 'ङी'निरूपिताऽङ्गसञ्ज्ञा अणन्तस्य, न सूर्यशब्दस्य । न च अणोऽल्लोपे, एकदेशविकृतन्यायेन सूर्यशब्दस्याऽङ्गत्वमस्त्येवेति वाच्यम् । आभीयत्वेन ङीप्निमित्तकाऽणल्लोपस्याऽसिद्धत्वात् । अत एवोपधात्वम् । वचनन्तु 'सूरी कुन्ती'त्यत्र चरितार्थम् । न चाऽण्निमित्तकाऽल्लोपस्याऽसिद्धत्वेन, 'सौरी'त्यत्र यस्योपधात्वाऽभाव इति वाच्यम् । तस्य व्याश्रयत्वात् । स्थानिवत्त्वन्तु न । यलोपे तन्निषेधात् । एव 'भस्ये'त्यनुवृत्तमपि उपधाया एव व्यधिकरण विशेषण, न सूर्याऽऽदीनामिति बोध्यम् ।

एतदेवोपधाग्रहण ज्ञापयति-'भाऽधिकारमभिव्याप्याऽऽभीयाऽसिद्धत्वमि'ति । अन्यथा 'यान्तानां सूर्यादीनां लोपो ङ्यादावि'त्यर्थेनैवैकदेशविकृतन्यायेन 'सौरी'त्यादिसिद्धौ, 'सूर्यचरी'त्यादिव्यावृत्तौ च, तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव । 'य'ग्रहण तूत्तराऽर्थमिति दिक् ।

'ङ्यामिति' निर्देशादेव न सप्तम्येकवचनग्रहणम् । ([2]छे चेति । सूरीय)।

नक्षत्राऽणीति । 'नक्षत्रवाचकाद्योऽण्, तस्मिन्नि'त्यर्थ । तेन 'तिष्ये भवस्तैष', 'तिष्येण युक्त कालस्तैष' इति च सिद्धम् । 'सन्धिवेले'ति, 'नक्षत्रेण युक्त' इति चाऽण् । प्रत्युदाहरणन्तु तिष्यसञ्ज्ञकस्येद 'तैष्यमि'त्यादीत्याहु. । केचित्तु 'नक्षत्रशब्दमुच्चार्य विहितेऽणी'त्यर्थ. । तेन 'तिष्यो देवताऽस्ये'त्यर्थेऽपि 'तैष्यमि'त्येवेत्याहु ।

मातरि षिच्चेति । 'पितृव्यमातुलमातामहे'ति सूत्रे वार्त्तिकमिद 'पितामही'सिद्ध्यर्थमावश्यकम् । गौरादिषु 'पितामही'शब्दपाठोऽनार्ष' ।

दंष्ट्रेति । दशे'र्दाम्नीशसयुयुजे'त्यादिना करणे ष्ट्रन् ।

जानपदीति । 'जनपदे भवे'त्यर्थे उत्सादित्वादञ् । ङीप्याद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्ताऽर्थं वचनम् । वृत्तिरिति । जीविकेत्यर्थ. । अप्रत्यय इति ।

---

१ इतोऽग्रे 'सूर्यशब्दस्य ङीप्निरूपिताऽङ्गत्वाऽभावादेव सूर्यचरीत्यादि' इति ख. पाठः । २ क कुण्डलितोऽय ख पाठ ।

तथा च क्रियाशब्दोऽयमिति भाव. । अमत्रे हीति । कमण्डलुरूपे इत्यर्थ । 'अस्त्री कमण्डलु कुण्डी'ति कोशात्, 'कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नी सुते पुमानि'ति मेदिनीकोशाच्च कमण्डलौ तस्य नित्यस्त्रीत्वादिति भाव । यदि तु[2] 'पिठरे तु न ना कुण्डमि'ति विश्वकोशे, 'पिठर स्थाल्युखा-कुण्डमि'त्यमरे च तस्य नपुंसकत्वमप्युक्तम् । पिठराऽमत्रशब्दौ च पर्यायौ । अमरे नपुसकत्वमात्रोक्तिस्त्ववयुत्याऽनुवाद इत्युच्यते, तदा-ऽनेकविधसंस्थानेष्वमत्रेषु कुण्डव्यवहारेण तस्य जातित्वाऽभावादप्राप्त इति बोध्यम्। मूले 'स्त्रीविषयत्वादि'त्युपलक्षणम् ।

[3]गोणीति । आवपने नित्यस्त्रीविषयत्वादप्राप्तो ङीष् विधीयत इति बोध्यम् । आवपनं चेदिति । धान्याऽऽदि प्रक्षिप्य नीयते यस्यामित्यर्थ । 'सामान्ये नपुसकम्' । गोणाऽन्येति । यस्या यादृच्छिकं नाम । 'अभि-व्यक्तपदार्था ये' इति न्यायस्य तु न विषय । पदकार्य एव तत्प्रवृत्ते ।

अकृत्रिमेति । यथा 'सैषा स्थली यत्र विचिन्वता त्वामि'ति । स्थला-

---

१ इतोऽग्रे—'एवं च 'पिठरे तु न ना कुण्डमि'ति विश्वकोशे 'पिठर'शब्देन स्थाल्युखापदवाच्य कमण्डलुभिन्नमेव गृह्यते । एतेन 'विश्वकोशाऽऽदि प्रामाण्यादमत्रेऽप्यस्त्रीविषयत्वेन जातिलक्षणङीषैव सिद्धमि'ति परास्तम् । अमरस्तु पिठरवाचिनः 'पिठर स्थाल्युखा कुण्डमि'ति नित्यनपुसकत्वमाह ।

ननु कमण्डलुवाचकस्याऽपि 'कुण्डमग्न्यालये मानभेदे देवजलाऽऽशये' इति मेदिन्यां नपुंसकत्वस्याऽप्युक्तत्वेनाऽस्त्रीविषयत्व, कमण्डलोरपि जलाऽऽश्रयत्वादिति वाच्यम् । 'देवस्य जलाऽऽशये' इति षष्ठीतत्पुरुषा-ऽऽश्रयणात् । अत एवाऽग्न्यालये इति पृथगुक्तम् । अत एव 'सूर्यकुण्ड-मि'त्यादयो व्यवहाराः पुराणेषु सङ्गच्छन्त इति दिक्'—इति क. कुण्डलितः ख पाठ. ।

२ 'यदि तु' इत्यारभ्य 'इत्युपलक्षणम्' इत्यन्त क ग पाठ ।

३ गोणी = 'गोन' 'बोरी' 'बोरा' इति लोके प्रसिद्धा ।

ऽन्येति । कृत्रिमा, पुरुषेण संस्कृता । यथा 'स्थलयोदक परिगृह्णन्ती'ति । आणा—पक्वा । स्थौल्यगुणयोगादिति । यद्यप्येव सति गौणी वृत्तिस्तथापि अपदकार्यत्वात्प्रवृत्तिरिति भाव. । वर्णश्चेदिति । वर्णविशिष्टश्चेदित्यर्थ. । अन्यथा 'गुणे शुक्लादय पुंसी'त्युक्तत्वेनाऽसङ्गतमिद स्यादिति बोध्यम् ।

ननु 'अन्यतो ङीषि'त्युत्तरमेव 'कालादि'ति वाच्यम् । 'वर्णादि'ति चाऽनुवर्त्तते, तेन नाऽतिप्रसङ्ग । एव चेह 'वर्ण'ग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । 'नित्य छन्दसी'त्यादिवत्स्पष्टाऽर्थमेवेत्याहु ।

([1]कालाऽन्येति । यस्या यादृच्छिक नाम) ।

नील्या अनिति । नन्वस्य लाक्षणिकत्वान्न सूत्रे ग्रहणम्, अन्प्रकृनिङी-षन्तप्रविष्टप्रथमोपस्थितनीलशब्दमादाय शास्त्रस्य चारितार्थ्यादिति चेन्न । वृत्त्यादिप्रामाण्येन तस्येहाऽनाश्रयणात् । तेन 'नील्या रक्ता नीली गौरि'-त्यादि सिद्ध्यति । परे तु 'नीलवर्णवती शाटी'त्यर्थे 'नीली'ति वारणाय 'अनाच्छादने' इति । 'नील्या रक्ता गौरि'त्यर्थे 'नीले'त्येव । परिभाषा-ऽनाश्रयणे मानाऽभावादित्याहु ।

अयोविकार इति । 'फाल' इति प्रसिद्ध । कुशाऽन्येति । छन्दोगा' स्तोत्रीयागणनाऽर्थानौदुम्बरान् शङ्कून 'कुशा'इति व्यवहरन्ति । 'मैथुनेच्छा चेदि'ति बहुव्रीहि' । 'सूत्रनिर्देशादेव व्यधिकरणोऽपि साधुरि'ति हरदत्त । अन्येति । मैथुनादन्यत् या इच्छति । कमे'र्लषपते'त्युकञ् ।

शोणात्प्राचाम् । शोणशब्दस्य वर्णवाचिनो 'वर्णानां तणे'त्याद्युदात्त-स्य 'अन्यतो ङीषि'ति सिद्धे, विकल्पाऽर्थं वचनम् । 'शोण कोकनद-च्छविरि'त्यमर ।

वोतो । ननु गुणो नेहाऽदेङ्रूप । 'उत' इति विशेषणात्, वचन-ग्रहणाच्च । न[2] च—

---

१ शब्दकौस्तुभानुसारी चाऽयं ख पाठः ।

२ 'नापि' ख पाठ' ।

'संसर्गिभेदकं यद्यत्सव्यापारं प्रतीयते।
गुणत्वं परतन्त्रत्वात्तस्य शास्त्रे उदाहृतम्।'

—इत्युक्त्या विशेषणमात्रम्। तत्र 'सव्यापारमि'त्यस्य इतरव्यापारा-ऽधीनव्यापारकमि'त्यर्थः। तच्च कुठारादीतिवाच्यम्। 'आखुर्द्रव्यमि'त्यादौ, क्रियायां चाऽतिप्रसङ्गात्। नाऽपि नैयायिकाऽभिमतो गुणः। 'मृद्वी बुद्धि-रि'त्यादेरसिद्ध्यापत्तेरिति चेन्न। सङ्ख्या-जाति-क्रिया-व्यतिरिक्तधर्ममात्रस्यैव 'गुण'पदार्थत्वान्न दोषः। 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरि'ति भाष्यपर्यालोचनया तथैव लाभा'दिति प्राञ्चः। तत्त्वन्तूत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणमेव। 'वचन'ग्रहणाच्च गुणोपसर्जनगुणिवाचकानामिह ग्रहणम्। केवलगुणवाचिनां स्त्रीत्वा-ऽसम्भवाच्च।

शुचिरिति। शुच्धातोः 'सर्वधातुभ्य इन्'। 'उतः' इत्यस्याऽभावेऽपि 'खरुसयोगोपधादि' त्येतत्सामर्थ्येन 'अतः' इत्यस्याऽसम्बन्धादिति भावः।

नन्वत्र 'कृदिकारादि'ति दुर्वारमिति चेन्न। उणादीनामव्युत्पन्नत्वपक्षे तदप्राप्तेः। ध्वनितं चेदं वृत्तिग्रन्थे। 'शुक्ले'त्याद्यपि प्रत्युदाहरणम्।

'उतः' इति तपरः किम्?। 'वधूः' 'कासूः'। तत्र 'वधूः स्नुषा नवोढा स्त्री', 'कासूर्विकलवाचि स्या'दितिकोशबलेन नवोढात्वस्य, विकल-वाक्त्वस्य च प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन 'खरु'शब्दवत् गुणवचनत्वात्।

पतिवरेति। पतिलाभोत्कण्ठावचनत्वाद् गुणवचनोऽयम्। वस्तुतस्तु 'मनो रौ वे'त्यस्याऽनन्तरमेव 'गुणवचनादुतः'इति पाठ्यम्। आद्युदात्तेषु प्रशस्तवाचि-वसु-तन्वादिषु ङीप एवेष्टत्वात्। अन्तोदात्तेषु तु ङीपङीषो-र्न विशेषः। 'उदात्तयण' इति ङीपोऽप्युदात्तविधानात्। 'बह्वादिभ्यश्चे'ति सूत्रन्त्वत्रैव 'वा'शब्दसहितं पाठ्यम्। ध्वनितं चेदं भाष्ये।

बह्वादि। 'अत्र 'बहु'शब्दस्य पूर्वेणैव सिद्धेश्चिन्त्यप्रयोजनः पाठः' इति प्राञ्चः। न च सङ्ख्यावाचकस्य गुणवाचकत्वेऽपि, वैपुल्य[1]वाचक-

---

१ 'वैपुल्यादिवाचक' ख पाठः।

ग्रहणाऽर्थमत्र पाठ इति वाच्यम् । जाति-सञ्ज्ञा क्रिया व्यतिरिक्तत्वेन तस्याऽपि गुणवाचकत्वात् । 'बहूनिच्छति बहूयति', तत क्विप्, 'बहूरि'ति दीर्घान्तान्ङीबर्थं ग्रहणमिति केचित्[1]। तत्सर्वं चिन्त्यम् । 'ओकडार'सूत्रे[2] भाष्ये समस्त-कृदन्त-तद्धितान्त-सर्वनाम-जाति-सङ्ख्या-सञ्ज्ञाशब्दाऽतिरिक्तशब्दमात्रस्याऽत्र शास्त्रे 'गुणवचन'शब्दबोध्यत्वकथनात् ।

'ऐक्य' 'राजपौरुष्यमि'त्यादौ तु ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्[3] । तत्र हि प्रातिपदिकमात्रस्य गुणवचनसञ्ज्ञामुक्त्वाऽग्रे तद्बाधकत्वेनैता क्रमेण पठिता. ।

न च शुक्लादीना मतुप्लोपेन गुणिपराणा गुणवचनत्व न स्यात्, तद्धिताऽन्तत्वादिति वाच्यम् । गुणगुणिनोरभेदविवक्षया प्रयोगे गुणवचनत्वप्रयुक्तकार्यसम्भवात् । तेभ्यो मतुप्लोपविधायकन्तु भेदविवक्षायां 'शुक्लवानि'त्यादिप्रयोगव्यावृत्तये । तत्राऽनभिधानेन मतुबनुत्पत्त्या तु तत्प्रत्याख्यात भाष्ये । 'गुणवचने'त्यन्वर्थसञ्ज्ञाकरणेन न रूपादीना तत्त्वम् । न च तेषा जातित्वेन निरास । आकृतिग्रहणाया द्रव्यवृत्तिजातेरेव वाचकानां तत्र तथा सञ्ज्ञाकरणात् ।

कठादिशाखा-तदध्येतॄणा च तद्धिताऽन्तत्वादेव व्यावृत्तिः । क्वचित्समस्तत्वात् । यथा बह्वृचादे । एतत्सूत्रभाष्योक्तगुणलक्षणमप्येतत्परमेव । तथा हि—

'[4]सत्त्वे निविशतेऽपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाऽक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण. ॥' इति ।

तत्र 'सत्त्वे निविशतेऽपैती'त्याद्यपादेन सञ्ज्ञा-जात्योर्निरासः । न हि संज्ञा-जातिशब्दा द्रव्ये विद्यमाने एव रक्ताऽऽदिशब्दवत्कदाचिद्वाचकत्वेन

१ 'बहुग्रहणमिति केचित्' इति ख. पाठ ।

२ 'आकडारात्सूत्रे' ख पाठ. ।

३ 'ष्यञ् बोध्य.' ख. पाठ ।

४ 'सत्त्वे' इत्यारभ्य 'तत्र' इत्यन्तः क. ग पाठ ।

प्रवर्त्तन्ते, कदा चिन्नेति भवति। 'जातिषु पृथक् दृश्यते = भिन्ना[1] शब्दा-दृश्यन्ते' इत्यर्थकेन 'पृथग्जातिषु दृश्यते' इत्यनेन सर्वनामनिरास[2]। यथा शुक्लादय शब्दा समाने शुक्ले गुणे,–गवि शुक्लशब्द, अश्वे 'कर्क'-शब्दो, नैव सर्वनाम[3]शब्दा नियनविषया। चार्वादयोऽपि–क्वचित् 'चारु-तर' इति, क्वचित् 'चारुरि'ति, नैव 'सर्वतर' इति क्वचिदपि।

सङ्ख्यावारणाय—'आधेयश्चे'[4]ति। यत्नाऽऽधेयाऽर्थक इत्यर्थ। न हि सा रक्तादिगुणवद्द्रव्ये विद्यमाने यत्नाऽऽधेया। सर्वनामाऽर्थप्रत्यक्षत्वा-देर्यत्नाऽऽधेयतया नाऽनेन सर्वनामनिरास इति बोध्यम्। शब्दा इत्यर्थ ?।

'अक्रियाजश्चे'त्यनेन कृदन्तनिरास। 'क्रियाबोधकधात्वजन्य' इत्य-र्थात्। 'सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुण' इत्यनेन 'सत्त्ववाचकप्रकृतिकभिन्न' इत्यर्थ-केन समस्त-तद्धिताऽन्तयोर्निरास।

'को गुणो नामे'ति भाष्यस्य–'गुणवचन. शब्द क' इत्यर्थ। शब्दा-ऽर्थयोरभेदात्। अत[5] एव—

> 'उपैत्यन्यज्जहात्यन्यद्, दृष्टो द्रव्याऽन्तरेष्वपि।
> वाचक सर्वलिङ्गानां, द्रव्यादन्यो गुण स्मृत'॥

–इति लक्षणाऽन्तरे 'वाचक सर्वलिङ्गानामिति'[6] यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते।

---

१ 'भिन्ना. शब्दा दृश्यन्ते' इति ख नास्ति।

२ 'सख्या-सर्वनाम्नोर्निरास.' क, ख. पाठः।

३ 'सर्वनाम-सङ्ख्या-शब्दाः' ख. पाठ.।

४ 'नैव सर्वतरो, द्वितर इति क्वचिदपि दृश्यते। तद्वारणाय—आधेयश्चेति। यत्नाऽऽधेयाऽर्थक इत्यर्थः। सङ्ख्या तु नित्या। यद्यपि मीमासकमते गुणोऽपि नित्यस्तथाऽपि तत्सम्बन्धोऽनित्यः। सङ्ख्याया नैवमित्याशय' इति ख पाठः।

५ 'अत एव' इत्यारभ्य 'लक्षणाऽन्तरे' इत्यन्त. क ग पाठ। ख. नास्ति।

६ 'सर्वलिङ्गानामि'त्युत्तरं यथाश्रुतमेव' इति ख पाठः।

अत्र आद्याद्यपादेन[2] सङ्ख्याजात्योर्निरासः । अत्र हेतुभूतस्तृतीयः पादः । 'दृष्ट' इत्यस्य 'पृथगि'ति शेषः । तेन सर्वनाम-सङ्ख्ययोर्निरासः । 'द्रव्यादन्य' इत्यस्य-'द्रव्यवाचकप्रातिपदिकप्रकृतिकादन्य' इत्यर्थः । तेन समस्ततद्धितान्तनिरासः । द्वितीयपादस्थाऽपिनाऽधातुजत्वसङ्ग्रहः । तेन कृदन्तसङ्ग्रहः । अत एवाऽत्र 'बहु'ग्रहणं चरिताऽर्थम् । सङ्ख्याशब्दस्याऽगुणवचनत्वात् ।

यत्तु कैयटेन—'सत्त्वे = द्रव्ये, निविशते, तत एव च द्रव्यान्निवर्त्तते, पाकादिवशाद्गुणाऽन्तरोत्पत्तावित्यर्थः । भिन्नजातीयेषु द्रव्येषु = घटपटादिषु दृश्यते, य स गुणः । तेन जातेर्गुणत्वनिरासः । आधेयत्वम् = उत्पाद्यत्वम् । यथा पाकजरूपाऽऽदेः । अक्रियाजत्वम्—अनुत्पाद्यत्वम् । यथाऽऽकाशमहत्त्वादेः । एवञ्च नित्याऽनित्यवृत्तिजातिमत्त्वं लब्धम् । तेन क्रियानिरासः । सा हि अनित्यैव ।

ननु द्रव्यमप्यवयवद्रव्ये निविशते, असमवायिकारणनाशात्ततोऽपैति च, भिन्नजातीयेषु हस्तपादादिषु दृश्यते, नित्याऽनित्यवृत्तिजातिमच्च, निरवयवस्याऽऽत्मपरमाण्वादेर्नित्यत्वात्, अवयविद्रव्यस्याऽनित्यत्वात् । अत उक्तम्—असत्त्वेति । अद्रव्यस्वभाव इत्यर्थः' इति ।

तन्न । 'पृथग्जातिषु दृश्यते' इत्यनेन, 'सत्त्वे निविशते' इत्यादिनावा जातेर्वारणे सिद्धेऽन्यतरवैयर्थ्याऽऽपत्तेः । किञ्च क्रियावारणेनैव जातिवारणे सिद्धे, उभयोर्वैयर्थ्याऽऽपत्तेः । एकस्यैव पदार्थस्यैककालमेव प्रतिपत्तृभेदेन चारुत्वाऽचारुत्वाऽङ्गीकारेण[3] निवेशाऽपाययोर्दुरुपपादत्वाच्चेति दिक्[1] ।

---

१ इतःपूर्वम् अस्य श्लोकस्य कैयटोक्तव्याख्याने त्वनेकपदवैयर्थ्यम्, 'आकडार'-सूत्रभाष्यविरोधश्चेति निरूपितं भाष्यप्रदीपोद्द्योते इति दिक्' इति ख पाठः ।

२ 'अत्राऽऽद्याद्यपादेन' इत्यारभ्य 'दिक्' इत्यन्तः क ग पाठः । ख नास्ति ।

३ 'चारुत्वाऽचारुत्वाङ्गीकारेण' इति ख. पाठः । 'मसीलेपेन स 'चारुत्वाङ्गीकारेणे'ति शोधितः क पुस्तके ।

कृदिकारादिति । गणसूत्रमिदम् । सर्वत इति । अक्तोऽपीत्यर्थ । 'प्राचामि'ति वर्त्तमाने पुन'र्वा'ग्रहणेन व्यवस्थितविभाषात्वादादेशे, उतावन्यत्राऽपि क्वचिल्लक्ष्याऽनुसारान्न—'सुगन्धि' 'प्रियकतिर्वेश्ये'त्यादि ।

तथा च परिशिष्टम्—'इतोऽक्त्यर्थादनादेशादकतेरि'ति। शकटिशब्दोऽल्पशकटवाची पृषोदरादित्वात्साधुरित्याहु. ।

अजननिरिति । 'आक्रोशे नञ्यनिरि'ति जनेरनि । बहु, पद्धति, यष्टि, विकट, विशाल, कल्याण, पुराण, कृपाण, चण्ड । 'शक्ति शस्त्रे' । 'शक्ति, शस्त्री' इति पाठे शब्दद्वयम् ।

'इत प्राण्यङ्गात्' । धमनी । 'चन्द्रभागान्नद्याम्' । अहन् । सामर्थ्यादुपसजनाऽधिकारबाध । 'दीर्घाह्नी' । बहुव्रीहि । एव च ङीष्यन्तोदात्तत्व बोध्यम् । उपसर्जनतत्पुरुषे तु नेद प्रवर्त्तते इति समासे 'अह्नोऽह्न' सूत्रे निरूपयिष्याम । इति बह्वादि । 'अयमाकृतिगण' इति गणरत्नकार. ।[1]

पुयोगादा । हेतौ पञ्चमी । 'आख्यायामि'ति पञ्चम्यर्थे सप्तमी । 'आख्या'शब्दो बोधकपरः । सा च पुस एव, उपस्थितत्वात्, अन्यस्याऽसम्भवात्, स्त्रिया वर्त्तमानस्य स्त्र्याख्यत्वाऽव्यभिचाराच्च । पुयोगाद्धेतो प्रवृत्तिनिमित्ताऽऽरोपेण स्त्रिया वर्तमानात्पुंबोधकाच्छब्दात् ङीषित्यर्थ. । तदाह—येति । योगः—सम्बन्ध । स च दाम्पत्य-जन्यजनकभावादि. । अत एव 'केकयी' 'देवकी'त्यादि सिद्धम् । तयो. केकयदेवकाऽपत्यत्वात् । न च केकयात् 'जनपदशब्दादि'त्यञ्‌ 'अतश्चे'ति लुकि, जातिलक्षणे ङीषि, 'केकयी' सिद्धा । भर्गादित्वेन 'न प्राच्यभर्गे'तिनिषेधेन लुगभावे, 'कैकेयी'त्येवाऽऽपत्तेः । यदा तु 'तस्येदमि'त्यण्, तदा 'गौपी'ति ङीबेव । पुयोगात्किम् ? । 'देवदत्ता' । अय हि सज्ञाशब्दत्वात् स्वभावत एव स्त्रियाम् । आख्यायां किम् ? । 'प्रसूता' । तदभावे हि 'स्त्रियां वर्त्तमानं यत्प्रातिपदिकं पुंयोगहेतुकप्रवृत्तिनिमित्तकमि'त्यर्थोऽपि

---

1 'इति गणरत्नकार.' इति ख नास्ति ।

सम्भाव्येत। अस्ति हि 'प्रसूता'शब्दप्रवृत्तिनिमित्ते प्रसवे, पुंयोगहेतुकत्वम्, पर त्वेषा पुमाख्या नेति न दोष ।

'गोपालिकादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य' इति वार्त्तिकम्। तत्र 'सिद्धये' इति शेष । तेषामेव सिद्धये इत्यर्थ । 'गां' पालयती'ति विग्रहे 'गोपालिका' सिद्ध्यत्येवेत्यवधारणगर्भं व्याख्यातम्। तदेतदर्थत आह—पालकान्तान्नेति। न च 'गवा पालक' इति विग्रहे कारकषष्ठ्या समासस्य निषिद्धत्वात्, शेषषष्ठ्या समासे, अपि सुप परत्वादित्त्व दुर्लभमिति वाच्यम्। षष्ठीसमासनिषेधस्याऽनित्यत्वेन, कारकषष्ठ्या च सुबुत्पत्ते पूर्वमेव समासेनाऽदोषादित्याहु ।

चाब्वक्तव्य इति। ङीषो निषेधेन टापैव सिद्धे चाप् विधान चित्त्वादन्तोदात्ताऽर्थम्। 'सूर्य'शब्दश्च सृधातो क्यप्याद्युदात्त ।

उभयमिति। यवनादपि मुख्याऽर्थादेव लिप्यर्थको ङीष, न तु लिपौ वर्त्तमानाद्यवनशब्दान्ङीषिति भाव । एव च यवनाल्लिप्यर्थे 'तस्येदमि'त्यण्बाधको ङीषिति बोध्यम्। स्पष्टं चेदं कैयट-हरदत्तयो ।

हिमानीति। महत्त्वादियोगे एवैषा स्त्रीत्वमित्यर्थ । दुष्टो यवो यवानीति। जात्यन्तरमेवाऽनेनाऽभिधीयते। अयमेव चाऽस्य दोषो, यदुत यवत्वजातेरभावेऽपि, तदाकाराऽनुवृत्तिः।

यवनाल्लिप्यामिति। लिपि —अक्षरविन्यास। स्त्रीत्व तत्र स्वभावात्। मातुलेति। मातुलान्नित्य प्राप्ते, उपाध्यायादप्राप्ते, विभाषेयम्।

---

१ 'गा' इत्यारभ्य 'व्याख्यातम्' इत्यन्त. क ग पाठः। ख नास्ति।

२ 'इत्व दुर्लभम्'। किञ्च कारकविषये सुबुत्पत्ते प्राक् समासस्य 'कर्त्तृकरणे' 'साधन कृते'त्यादिमात्रविषयकत्वमिति, षष्ठीसमासनिषेधाऽनित्यत्वेनाऽपि न निस्तार इति वाच्यम्। वार्त्तिकेप्रयोगादेवेत्त्वस्वीकारात्'—इति ख पाठ ।

३ 'इति वाच्यम्' इत्यारभ्य 'इत्याहु' इत्यन्त क. ग पाठ.।

४ 'त्यणो बाधको ङीष्' इति ख पाठः।

या तु स्वयमेवेति । 'अपादाने स्त्रियां घञ उपसङ्ख्यानम् । तदन्ताच्च वा ङीषि'ति तृतीये 'इङश्चे'ति सूत्रे वार्त्तिकादिति भाव.। उपेत्य अधीयते यस्या इति विग्रह ।

अर्यक्षत्रीति । 'अर्ये'ति ह्रस्वादि पाठ' । तदेव ध्वनयन्नाह–स्वामिनीत्यादि । 'अर्यं स्वामिवैश्ययोरि'ति सूत्रादिति भाव । क चित्तु भाष्यपुस्तके 'आर्ये'ति पाठो दृश्यते, सोऽपपाठ.। कैयटविरोधात्। यद्यपि भाष्ये 'स्वार्थे' इति न पठितं, तथाऽपि वृत्त्यनुसारादुक्तम् ।

'अर्याणी स्वयमर्या स्यात्क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।
उपाध्यायान्युपाध्यायी, स्यादाचार्योऽपि च स्वतः ।
आचार्याणी तु पुयोगे, स्यादर्यी क्षत्रियी तथा ।'

—इत्यमरस्वारस्याच्च । कैयटे तु 'पुंयोगप्रकरणात्पुयोग एव केचिदिच्छन्ती'ति मताऽन्तरमप्युक्तम् ।

[1]कथमिति । ननु दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् 'आ-अनुगि'ति पदच्छेदः । तत्र नकारोच्चारणसामर्थ्यात्, श्रुतक्रमाऽनुरोधेन च, पूर्वमाकार , ततोऽनुक्। तत्रेन्द्रादीनामनुकैव सिद्धे, आकाराऽऽदेशविधानमन्यतोऽपि विधानाऽर्थम्, तेन 'ब्रह्माणी' सिद्ध्यति। न चेन्द्रशब्देऽनुगागमे पररूपाऽऽपत्तिः । अत एव त्वया ह्रस्वाऽकारादेशो नोक्त' । ब्रह्मन्शब्दे नकारनिवृत्त्या अकाराऽऽदेशस्य चारितार्थ्यात्पररूपे, ब्रह्माण्यसिद्धेरिति वाच्यम् । नुगागमेनैव सिद्धेऽकारोच्चारणसामर्थ्येन पररूपं बाधित्वा दीर्घसिद्धेः । एवं च ह्रस्वाऽकारादेशोऽपि वक्तु शक्य ।

न चैव नुगागमे, लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया 'अल्लोपोऽन' इत्यत्राऽप्रवृत्तेरकाराऽभावेऽवश्यप्राप्तस्य 'अल्लोपोऽन' इत्यस्य 'येन नाप्राप्ति'-न्यायेन बाधार्थमेवाऽकारोच्चारणमिति वाच्यम् । 'पत्युर्न' इतिवदादेशो

---

१ 'कथमिति' इत्यारभ्य 'पराक्तम्' इत्यन्तोऽयं पाठो मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात् क कुण्डलित ।

कर्त्तव्ये, आगमलिङ्गककारोच्चारणसामर्थ्यादेवाऽल्लोपो न भविष्यतीति, न तद्बाधाऽर्थमकारोच्चारणम्। अत स्वाऽभावेऽप्राप्तस्याऽपि पररूपस्य तेन बाध इति चेन्न। 'शर्व'शब्दे 'न संयोगादि'तिनिषेधेनाऽल्लोपाऽप्राप्तौ, ककारस्य चारितार्थ्यात्। एव चाऽल्लापबाधनेन चरितार्थस्य पररूपबाधकत्वे मानाऽभावेन, 'इन्द्र'शब्दे पररूपनिवारणायाऽऽकारोच्चारणस्याऽऽवश्यकत्वेन, त्वदुक्तकल्पनाऽनवकाशात्। एतेन 'आकारोच्चारणम् अदन्तत्वाऽभावेऽपीन्द्रादिशब्देभ्य आचक्षाणणिचि, टिलोपे, आनुगर्थमि'ति परास्तम्।

कर्मण्यणिति। 'इन्द्रवरुणे'ति सूत्रन्तु 'इन्द्री'त्यादिव्यावृत्त्यर्थम्। 'पूर्वपदादि' ति णत्वम्। के चित्तु 'अण शब्दे' इतिटवर्गीयान्तादणि'त्याहु.। अणन्तत्वान्ङीप्। उदात्तनिवृत्तिस्वरेण स्वरेऽपि न विशेष.।

क्रीतात्। 'करणादि'ति वक्तव्ये 'पूर्व'ग्रहणसामर्थ्येनाऽनुवृत्तप्रातिपदिकरूपाऽन्यपदार्थेऽवयववाचिपूर्वशब्देन बहुव्रीहि॰। 'अत' इति चाऽनुवर्त्तते। तदेवाऽऽह—क्रीतान्तादन्दतात्कारणादेरिति। तेन 'वस्त्रेण क्रीते'ति वाक्ये ने'ति हरदत्त। **वस्त्रक्रीतीति**। सुबुत्पत्ते पूर्वं समासेऽदन्तत्वादनेन ङीष्। अन्तरङ्गत्वाट्टाबुत्पत्ते पूर्वमेव समासात्।

क्वचिन्नेति। 'कर्त्तृकरणे कृते'तिसूत्रस्थ'बहुल'ग्रहणसिद्ध'गतिकारकोपपदानामि'त्यस्याऽनित्यत्वेन, सुबन्तेन समासे, सुबुत्पत्ते पूर्वमन्तरङ्गत्वेन टापि, अदन्तत्वाऽभावान्न ङीषिति भाव॰।

करणेति किम्?। 'सुक्रीता'।

अभ्रलिप्तीति।'कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्याऽपी'तिविशिष्टस्यक्तान्तत्वम्। वृत्तौ 'क्त'पद क्तान्तपर वा। तेन क्ताऽन्ताऽन्तादित्यर्थः। 'अल्पाख्यायामि'ति समुदायोपाधि.। ङीषेव चाऽस्य द्योतक। अल्पत्वं च करणगत, क्रियागत वेत्याहु। **तेनेति**। 'बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि' 'नञ्सुभ्या' 'जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात् क्तोऽकृतमितप्रतिपन्ना.' इत्यन्तोदात्तविधा-

यकानि । सुखादयश्च-'सुखादिभ्य कर्त्तृवेदनायामि'त्यत्र पठिता. सुखदु ख-कृच्छ्रादय. ।

अस्वाङ्गपूर्वपदाद्विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वेनेह स्वाङ्गपूर्वपद एवोदाहरणमित्याशयेनाऽऽह—ऊरुभिन्नीति । 'भिन्नावूरू यस्या' इति बहुव्रीहौ 'जातिकालसुखाऽऽदिभ्य परा निष्ठा वाच्ये'ति भिन्नशब्दस्य परनिपात' ।

अत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषया लब्धक्तान्तेन प्रातिपदिकस्य विशेषणे 'क्ताऽन्ताऽन्तादि'त्यर्थ । वृत्तौ 'क्त'पद क्ताऽन्तपरम् ।

जातान्तान्नेति । 'वर्णादनुदात्त'दि'तिवत् 'बहुव्रीहेरुदात्तादि'त्येव सिद्धेऽन्तग्रहणस्य 'नित्याऽन्तोदात्तादि'त्यर्थकतयेदं सिद्धम् । 'वा जाते' इति तु वैकल्पिक उदात्तो, न तु नित्य इति भाव. ।

पाणिगृहीतीति । अग्निसाक्षिकगृहीतपाणिकेत्यर्थं ।

अस्वाङ्गपू । न स्वाङ्गम् अस्वाङ्गम् । पूर्वं च तत्पदञ्च पूर्वपदम् । पुन कर्मधारय' । तेनाऽस्वाङ्गभूतात्पूर्वपदात्परं यत् क्तान्त, तदन्तबहुव्रीहेरित्यर्थः । स्पष्टं चेद 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादि'त्यत्र भाष्ये । फलमप्यस्य तत्रैव । अर्थाऽधिकारौचित्याच्चाऽत्राऽपि तथैव व्याख्यानं युक्तम् ।

'जातिपूर्वादि'तीहाऽपि सम्बध्यते । अन्यथा बहु-नञादीनाम् अस्वाङ्गत्वेन विकल्पस्य तत्र दुर्वारत्वात् । तद्ध्वनयन्नाह-नित्ये प्राप्त इति ।

एतेन 'पुत्रहती'त्यादावनेन ङीषि'ति कैयट. परास्त. । न च पुत्रशब्दो जातिवचन । आकृतिग्रहणत्वाद्यभावात् । अत एव 'पुत्रादिनी'त्यादौ 'सुप्यजाताविति' णिनिः । 'जातिकालसुखादिभ्य' इति सूत्रे 'जातेः किम् ?, पुत्रजात' इति वृत्तिग्रन्थश्च सङ्गच्छते । 'पुत्रहत'शब्दस्याऽन्तोदात्तत्वाऽभावाच्च । केचित्तु इह 'जातेरि'ति, 'अन्तोदात्तादि'ति च न सम्बध्यते । 'वा'ग्रहणं च व्यवस्थितविभाषाऽर्थम् । तेन नाऽतिप्रसङ्ग । अयमेव कैयटा-

---

१ 'इहापि सम्बध्यते । बहुनञादीनामस्वाङ्गत्वेन परत्वात् विकल्पस्यैव प्राप्तत्वेन; पूर्वसूत्रे तस्य फलाऽभावाद' इति ख पाठ' ।

'कल्याणपाणिपादे'त्यादौ तु न ङीष्। 'अस्वाङ्गपूर्वपदादि'त्यनुवर्त्त्य, कर्मधारयश्चाऽऽश्रित्य 'अस्वाङ्गपूर्वपदात्पर यत्स्वाङ्ग, तदन्तादि'त्यर्थेनाऽदोषात्।

अत्र हि यदुपसर्जनं 'पाणिपादमि'ति समुदाय, न स स्वाङ्गम्। समुदायश्च न स्वाङ्गशब्देन गृह्यते। यच्च स्वाङ्गं 'पादे'ति, न तत्पूर्वपदात्परमिति स्पष्ट भाष्ये। अत एव 'करमुखे'त्यादौ न। एवं च 'करमुखी'त्यादयोऽपप्रयोगा एव। (अत्र पूर्वपदशब्दो यौगिक उक्त एव)।

'प्यायः पी'तिसूत्रे भाष्ये-'श्लक्ष्णपीनमुखी कन्ये'ति दृश्यते। तत्र कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिर्बोध्य[2]। पुरस्तादिति। स हि अनन्तरस्यैव बाधक[1]।

मध्ये इति। स हि पूर्वस्यैव बाधक[1]। प्रामाणिका इति। एवं च 'सुगात्री'त्यादयोऽपप्रयोगा एव। नित्यमित्येवेति। अत एव भाष्ये रूपद्वय नोदाहृतम्। 'कबरमणी'त्युत्तरं पठितं चेत्याहु।

न क्रोडा। अश्वानामुर इति। टाबन्तक्रोडाशब्दस्य स्वभावतो विशेषविषयत्वमिति भाव। तेन समासे उपसर्जनह्रस्वत्वेऽदन्तत्वात्प्राप्ति[1]। 'न ना क्रोडं भुजाऽन्तरमि'त्यमर.। क्रोडमुत्सङ्गे पुमानपि, शूकरे च। गणे च टाबन्तमेव पठ्यते। तेनाऽन्येन समासे ङीष् भवत्येवेति माधवः। हरदत्तस्वरसोऽप्येवम्। गणे 'क्रोड' इति प्रातिपदिकमात्र पठ्यते, न तु टाबन्तम्। एव चाऽविशेषाल्लिङ्गत्रयेऽपि उदाहरण बोध्यमि'ति गणरत्नकृत्।

सहनञ्। अत्र 'सहनञ्विद्यमानेभ्य' इति वक्तव्ये 'पूर्व'ग्रहणं 'विद्यमानकल्याणमुखे'त्यादौ व्यवहितेऽपि निषेधाऽर्थमि[3]ति कश्चित्।

---

१ अय ख. पाठः क. ग. नास्ति।

२ 'बहुव्रीहिरित्यन्ये' ख ग पाठ।

३ 'मिति बोध्यम्' ख. पाठ[1]।

शूर्पणखेति । 'पूर्वपदात्संज्ञायामि'ति णत्वम् । यदा तु केवलयौगिक', तदा न ङीष्निषेधो, न वा णत्वम् । 'शूर्पनखी'त्येवेत्याहु । 'नान्दीमुख्यो मातर' इत्यत्र भवत्येव ङीष् । नान्दी—कर्मसमृद्धि , तन्मुखत्वेन = तद्दातृत्वेन योगेन तत्र तच्छब्दप्रवृत्ते संज्ञात्वाऽभावात् । किञ्च सर्वत्र शास्त्रे सञ्ज्ञापदेन पौरुषेयसङ्केतितस्य, केवलरूढस्य वा ग्रहणेन, अत्र च तस्येश्वर-सङ्केतसत्त्वेन, योगरूढत्वेन वा न सञ्ज्ञात्वम् । अत एव दिक्षु, 'विश्वषां देवानामि'त्यादौ च सर्वनामत्वमित्याहु ।

ङीबादेश इति । स्वतन्त्रतया विधायकत्वे तु प्राग्गुल्फादावपि प्रसज्येत । 'असयोगोपधादि'त्याद्यनुवृत्त्या स्वतन्त्रप्रत्ययविधाने तु प्रतिपत्तिगौरवम् । 'दिक्पूर्वपदादि'ति पञ्चम्या च 'ङीषि'ति प्रथमाया षष्ठीकल्पनमिति भाव । न ङीबिति । अस्वरितत्वादित्याहु. ।

सख्यशि । इतिशब्द इति । 'भाषायामि'ति चिन्त्यप्रयोजनम् । 'छन्दसी'त्यस्य तु न स्वरितत्वम् । 'दिक्पूर्वपदादि'त्यादौ वृत्तिकृद्धि-रसम्बन्धात् । केचित्तु 'दिगि'ति सूत्रे, 'वाह' इत्यत्र च 'च्छन्दसी'ति वर्त्तते । लोके त्वन्तोदात्तमेव-'प्राङ्मुखी'ति । एव च तन्निवृत्तिबोधनाय 'भाषा'ग्रहणम् । इतिशब्दश्चाऽर्थे । तेन च्छन्दस्यपि । 'ङेराम्ि'ति सूत्रे 'सख्यशिश्वी च भाषायामि'ति 'च'घटितसूत्रपाठः क्व चित्कैयटपुस्तके इत्याहु. । क्व चिदिति । सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वादिति भाव. । तेन 'सखा सप्तपदी भवे'त्यादि सिद्धमित्याहु ।

अशिश्वीति । न विद्यते शिशुरस्या इति 'अशिश्वी'। 'आधेनवो धुनयन्तामशिश्वी'त्यत्राऽऽद्युदात्तत्व त्वशिश्वीशब्दस्य च्छान्दसत्वात् ।

'जाति'शब्देन स्ववाचकशब्दो लक्ष्यते । अर्थे कार्यस्याऽसम्भवात् । स्वरूपन्तु न गृह्यते, 'अस्त्रीविषयादि'त्यादेर्वैयर्थ्याऽऽपत्तेरित्याह—जाति-

---

१ 'नान्दीमुख्य' इत्यारभ्य 'इत्याहुः' इत्यन्तः क. ग पाठ. । ख. नास्ति ।

२ 'छान्दसत्वादिति बोध्यम्' इति ख पाठ' ।

वाचीति। अनन्यभावे 'विषय'शब्द इत्याह्—न च स्त्रियां नियतमिति।

ननु 'नित्यत्वे सति, अनेकसमवेतत्वे सति, एका जातिरि'ति वक्तु-मशक्यम्। शुक्लादिगुणस्यैकत्व-नित्यत्वपक्षे 'शुक्ले'त्यसिद्धेरित्यत आह्—आकृतीति। 'ग्रहणमि'ति करणे ल्युट्। 'सामान्ये नपुंसकम्'। आकृति = संस्थानम्। 'संस्थानमाकृतौ, मृत्यौ' इति कोशात्। संस्थानम्—अवयव संनिवेशः। आकृतिर्ग्रहणं यस्या इति बहुव्रीहिः। तदाह्—अनुगतेति 'ईदृशाऽऽकारो गौरि'त्याकृत्युपदेशेनाऽऽकृतिदर्शनेन च व्यङ्ग्येत्यर्थः।

नन्वेवमपि वृषलत्वादीनां जातित्वं न स्यात्, अवयवसंस्थानस्य ब्राह्मणाऽऽदिसाधारण्येन, तस्या आकृत्युपदेशादिव्यङ्ग्यत्वाऽभावात्। किन्तु साक्षादुपदेशगम्या सा। अतो लक्षणाऽन्तरमाह्—लिङ्गानामिति। कर्मणि षष्ठी। सर्वाणि लिङ्गानि न भजतीति 'सर्व'शब्दस्य लिङ्गाऽपेक्षत्वे-ऽपि 'किमोदनः शालीनामि'तिवद्भाष्यप्रामाण्यात् 'भजो ण्विः', समा-सश्च। आख्यातम्—आख्यानम् = उपदेशः। अनेन चाऽनेकसमवेतत्व-मुपलक्षितम्। तदाह्—असर्वलिङ्गत्वे सतीत्यादि।

कथनात्। उपदेशादित्यर्थः।

व्यक्त्यन्तरे इति। तच्च समानकालिकत्वेन विशेषणीयम्। तेन इन्द्रत्वादिकं न जातिः। पूर्वलक्षणेनाऽपि इन्द्रत्वाऽऽदीनां न जातित्वम्।

---

१ 'वक्तुमशक्यम्। 'देवदत्ते' त्यत्राऽपि ङीषापत्ते। देवदत्तत्वादेर्बालाद्यवस्था-भेदभिन्नाऽनेकदेहवृत्तित्वात्।' इति क कुण्डलितः ख पाठः।

२ 'शुक्लेत्यसिद्धेश्चेत्यतस्तादृशानां कतिपयानामेवाऽत्र शास्त्रे तत्त्वेन ग्रहण-मित्याह—आकृतीति' इति ख पाठः। क कुण्डलितः।

'विशेषणीयम्। तेन 'अपर्णा' 'दुर्गा' 'शिवे'त्यादौ न ङीष्। अन्यथा कल्प-भेदेन दुर्गाशरीराणां भिन्नत्वादनेककल्पस्थायिमार्कण्डेयाऽऽदिभिः सकृदा-ख्यानग्राह्यत्वाच्च तत्त्वाऽऽपत्तिः। एवमिन्द्रत्वाऽऽदिकमपि न जातिः'—इति कः कुण्डलितः ख पाठः।

'समानकालिकाऽनेकव्यक्तिवृत्तित्वे सती'त्यनेन तत्राऽपि विशेषणात् ।

[1]दुर्गादौ स्त्रीविषयत्वादपि न ङीष प्राप्ति । नन्वेवमपि ब्राह्मणत्वादेर्जातित्व न स्यात्, तस्योपदेशगम्यत्वेऽपि, एकत्र कथितेऽन्यत्र सुग्रहत्वाऽभावात् । एव च 'ब्राह्मणीभार्य' इत्यत्र 'जातेश्चे'ति पुवद्भावनिषेधाऽनापत्तिरिति चेन्न । तत्पित्रादिषु सुग्रहत्वेनाऽक्षते । वृषलत्वस्य तदपत्यतत्सहोदरा[2]ऽऽदौ सुग्रहत्वाच्च । अस्य सर्वलिङ्ग'तटी'त्यादावसम्भवादाद्यमुक्तम् । जलसमीपदेशविशेषस्यैव तद्वाच्यत्वेन, तटत्वादानामनुगतसस्थानव्यङ्ग्यत्वात् ।

युवत्वादिकं तु आकृतिग्रहणमपि न जाति. । नित्यत्वाऽभावात् । अत एव 'वृद्धे'त्यादौ न ङीष् । 'युवजानिरि'त्यादौ च पुंवद्भाव । 'युवतितरे'त्यत्र तु ङ्यापसूत्रभाष्योदाहरणप्रामाण्यान्न पुवद्भाव. । तान्त्रिकोक्तनित्यत्वादीनामत्राऽप्यपेक्षणादित्याहु ।

अपरे तु यथाभाष्य तथा 'आकृतिग्रहणा जातिरि'ति लक्षण नित्याऽनित्यसाधारणम् । अत एव 'यावद्द्रव्यभावित्वे सति, गुणसमानाधिकरणत्वमि'ति अनित्यव्यावृ[3]त्त लक्षणाऽन्तरम् 'अपर आहे'त्यादिना दर्शितम् । एव च भिन्नऋषिकर्तृकलक्षणद्वयप्रामाण्येन कुमाराऽऽदिशब्दे जातिकार्यविकल्प फलति । 'वृद्धे'त्यादौ त्वजादिपाठाट्टाप् । अत एव 'युवजानिरि'त्यत्र पुवत्त्व, 'युवतितरे'त्यत्र पुंवत्त्वाऽभावश्च भाष्ये उदाहृत' इति वदन्ति । अत्र पक्षे गौरादिषु तरुणतलुनपाठे फल चिन्त्यम्, स प्र[4]मादिको वेति बोध्यम् ।

---

१ 'दुर्गादौ स्त्रीविषयत्वादपि न ङीषः प्राप्तिः' इति क. ग पाठ. । 'दुर्गा' 'अपर्णे'त्यादौ' इति तु लघुशेखरे पाठः ।

२ 'तत्सहोदरादौ च' ख पाठः ।

३ 'व्यावर्त्तकम्' ख पाठ. ।

४ 'अप्रामाणिको वेति बोध्यम्' इति ख. पाठ ।

शुक्लेति। मीमासकमते तेषा नित्यत्वैकत्वाऽनेकसमवेतत्वसत्त्वा दिति भाव । देवदत्तेति। परिमाणभेदेन द्रव्यभेदे मानाऽभावात् भेदेऽपि तस्य व्यक्त्यन्तरसमानकालिकत्वाऽभावादिति भावः।

नन्वेताभ्यामपि 'औपगवी'त्यादेरसग्रह, अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्यत्वाऽभावात्। 'कठ' 'कठी' 'कठमिदं कुल' 'नाडायन कुलमि'ति दर्शनेनाऽसर्वलिङ्गत्वाऽभावाच्चाऽत आह-गोत्रं चेति। अपत्येति। गोत्रमिह न शास्त्रीय युवाऽतिरिक्तपौत्रप्रभृत्यपत्यरूपम, 'अपत्याऽधिकारादन्यत्र लौकिक गोत्रमि'ति 'यूनि लुक्'सूत्रभाष्योक्ते। यद्यपि लौकिक गोत्र प्रवराऽध्यायप्रसिद्धऋष्यपत्यरूप, 'यूनि लुक्'सूत्रभाष्यस्वरसात, 'गोत्रावयवादि'तिसूत्रस्थभाष्याच्च लभ्यते, तथाऽप्यत्र वक्ष्यमाणभाष्यादपत्यमात्र गृह्यते। अत्रोपगवपत्यत्वादे, शाखाऽध्येतृत्वादेश्च नित्यत्वादिविरहेऽपि, अनेन जातिसंज्ञेति 'जात्याख्यायामि'ति सूत्रे कैयटे, भाष्ये च ध्वनितम्।

उक्तलौकिकगोत्रग्रहणादेवाऽनन्तराऽपत्ये 'अवन्ती' 'कुन्ती'त्यादौ 'इत' इति जातिप्रयुक्तो ङीष् सङ्गच्छते। स्पष्टं चेदम् 'अनुपसर्जनादि'ति सूत्रे भाष्ये। न च 'जातेरि'त्यनुवर्त्तमाने, पुन' 'इतो मनुष्यजातेरि'त्यत्र जातिग्रहणसामर्थ्यादपत्यप्रत्ययान्तमात्रग्रहणमिति वाच्यम्। शब्दमर्यादयाऽलाभात्। 'जातिग्रहणमयोपधादित्यस्य निवृत्त्यर्थमि'ति भाष्य विरोधाऽऽपत्तेश्च।

---

१ 'समानकालिकत्वाऽभावाच्चेति भाव' ख पाठः।

२ 'अणिञोरितिसूत्रस्थभाष्याच्च' इति ख पाठ।

३ 'अपत्यमात्रमिति बोध्यम्' ख पाठ।

४ 'इति भाष्यविरोधाऽऽपत्तेश्च। न चैवमपि 'गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति। तत 'स्त्रियां लु'गिति न्यासे 'औपगवी माणविके'त्यत्राऽण्योऽनुपसर्जनमि'त्यनुपसर्जनलक्षण ईकारो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्। अणन्तादनुपसर्जनादित्येवं भविष्यति। इह तर्हि 'औपगवीभार्यः', जातिलक्षण- पुवद्भावप्रतिषेधो

किञ्च[1] प्रवराऽध्यायप्रसिद्धगोत्रग्रहणमत्र वक्तुमशक्यम्, स्त्रीणां प्रवराऽध्यायप्रसिद्धत्वाऽभावात्। यद्यपि 'लौकिकवैदिकेष्वि'त्यादौ भाष्ये लोकशब्दस्य स्मार्त्तव्यवहारे प्रसिद्धिः, तथापि तन्मध्ये प्रवराऽध्यायप्रसिद्धऋष्यंशत्यागस्योक्तयुक्तिभिरावश्यकत्वादपत्यमात्रमपि लौकिकमेवेति बोध्यम्।

'पुत्रशब्दस्याऽपत्यवाचकत्वेऽपि जातिकार्यं न। अपत्यप्रत्ययान्तवाच्यस्यैव जातित्वाऽङ्गीकारादि'ति केचित्।

न प्राप्नोति। मा भूदेवम्, 'वृद्धिनिमित्तस्ये'त्येव भविष्यति। एव तर्हि 'ग्लुचुकायनीभार्ये' दोष' इति 'एको गोत्रे' इतिसूत्रस्थभाष्य विरुध्येत। परत्वाज्जातिलक्षणङीष एव वक्तु युक्तत्वात्, पुवद्भावप्रतिषेधसिद्धेश्चेति वाच्यम्। 'स्त्रिया लुगि'ति न्यासेऽस्यौपगवशब्दस्य युवाऽपत्यत्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते पुंसोऽनुत्तयाऽस्त्रीविषयत्वाऽभावेन, जातिलक्षणङीष प्राप्त्यभाव इत्याशयात्। तत्तच्छब्देभ्यश्च गोत्रत्व युवत्वादिनैव बोध'। एकदेशी समाधत्ते-'मा भूदेवमि'ति। तदन्तविशेषणत्वे तदन्ताऽन्तस्याऽपि विशेषणाऽऽपत्तावनुपसर्जनाऽधिकारवैयर्थ्याऽऽपत्त्या तदन्तविशेषणत्वस्य सिद्धान्त्यसंमतत्वात्। परैकदेश्याह—'इह तर्ही'त्यादीति-भाष्याऽर्थस्य सत्त्वान्न कश्चित्तद्विरोध इत्याहु।

परे त्वत्र शास्त्रीयमेव गोत्रम्, 'अपत्याऽधिकारात्पर लौकिक गोत्रमि'ति 'यूनि लुक्' सूत्रभाष्योक्तेः। 'परम् = उत्तरमि'ति कैयटेन व्याख्यानाच्च। अस्य च तत पूर्वत्वात्। प्रवराऽध्यायप्रसिद्धस्यैव लौकिकगोत्रत्वाच्च। 'अपत्यमात्र लौकिक गोत्रमि'त्यस्य भाष्ये क्वाऽप्यदर्शनाच्च। लोकेऽपि तथाऽव्यवहाराच्च। 'लौकिकवैदिकेष्वि'त्यादौ भाष्ये लोकशब्दस्य स्मार्त्तव्यवहारे प्रसिद्धेश्च। 'अवन्ती'त्यादि तु 'द्रौणायनि'वदुपचारेण गोत्रत्वान्निर्वाह्यम्। 'गोत्रसञ्ज्ञासूत्रपर्यन्त 'गोत्रे' इत्यधिकार' इतिभाष्यसमते पक्षे गाङ्गेयवच्च।

एव चाऽनन्तराऽपत्यत्वादिना बोधे 'औपगवी'त्यादावणन्तत्वात् ङीबेवेत्याहु.'—इति ख पाठः।

1 'किञ्च' इत्यारभ्य 'इत्याहु.' इत्यन्त. क. ग. पाठ।

'परे त्वत्र शास्त्रीयमेव गोत्रम्। अत एव गोत्राद्यूनि प्रत्ययो भवति। तत 'स्त्रियां लुगिति'न्यासे 'औपगवी माणविके'त्यत्राऽण्योऽनुपसर्जनमित्यनुपसर्जनत्वलक्षण ईकारो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्, अणन्तादनुपसर्जनादित्येव भविष्यति। इह तर्ह्यौपगवीभार्यः, जातिलक्षण पुंवत्त्वप्रतिषेधो न प्राप्नोति। मा भूदेवम्, 'वृद्धिनिमित्तस्ये'त्येवं भविष्यति। एवं तर्हि ग्लुचुकायनीभार्ये दोष.'—इत्येको गोत्रे इतिसूत्रस्थभाष्ये युवाऽपत्यस्य जातित्वाऽभावकथनम्। अन्यथा परत्वाज्जातिलक्षणङीष एव वक्तुं युक्तत्वम्। 'पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोती'त्यसङ्गतिश्च। यद्यपि तदन्तविशेषणत्वे, तदन्ताऽन्तस्याऽपि विशेषणाऽऽपत्तावनुपसर्जनाऽधिकारवैयर्थ्यमित्यणन्तादनुपसर्जनादित्युक्तिर्भाष्ये पूर्वपक्षिणोऽसङ्गता, तथापि तामङ्गीकृत्याऽपि दोष उक्त 'इह तर्हीं'त्यादिना। ग्लुचुकायनीभार्ये दोषस्तु ङीष्-पुंवत्त्वयोरुभयोरप्यसिद्धिरूप.। 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादि'ति ङीषि तु पुंवत्त्वाऽसिद्धिरेव दोष।

अश्वत्थाम्नि द्रौणायनिवत् 'अवन्ती'त्यादि गोत्रत्वाऽऽरोपात्साधु। यूनि तु न शास्त्रीयगोत्रत्वाऽऽरोपः। तत्र तत्सञ्ज्ञानिषेधात्।

अत एव 'फाण्टाहृती'तिसूत्रे 'फाण्टाहृताभार्य' इति, 'गोत्रस्त्रिया' इतिसूत्रे 'गार्गीभार्य' इति च भाष्यप्रयोग. सगच्छते। स्त्रिया युवसंज्ञाया अभावात्। 'एको गोत्रे' इतिनियमाच्चाऽत्र णो दुर्लभ इति नाऽस्ति 'गार्गे'त्युक्तमि'त्यन्यदित्याहु.।

शाखाध्येत्रिति-द्वन्द्व। चरणशब्दः-कठाऽऽदिषु शाखाभेदेषु[1], तदध्यायिपुरुषेषु[2] च। प्रकृते चोभयोरपि ग्रहणमिति स्पष्टम् 'अनुवादे चरणानामि'ति सूत्रे कौस्तुभ-पदमञ्जर्यो। ([3]एतदन्यतमत्व चाऽनुगतं जातिलक्षणमिति दिक्)।

---

१ 'शाखाभेदेषु मुख्यः' ख पाठः।

२ 'तदध्यायिषु पुरुषेषु गौण' ख पाठ।

३ अयं ख. पाठः क. ग. नास्ति।

कठीति। 'कठेन प्रोक्तमधीते' इति विग्रह । वैशम्पायनाऽन्तेवासित्वात्प्रोक्ताऽर्थगिते 'कठचरकादि'ति लुक्। अध्येत्रणस्तु 'प्रोक्ताल्लुक्'।

(बह्वृची)। बह्वयो ऋचोऽध्येतव्या यस्या इति विग्रह । 'ऋक्पूरि'-त्यप्प्रत्यय समासान्तः । स्त्रिया अध्ययनाऽभावेऽपि तद्वश्यत्वात् ताच्छब्द्यम्। यथाऽनधीयानेमाणवके।

अन्ये तु शाखाया 'पुंयोगादि'ति ङीष् सिद्ध इति, शाखावाचिनोऽत्र ग्रहणे फलाऽभाव । कैयटस्वरसोऽप्येवमेव। शाखायामस्त्रीविषयत्वा-ऽभावाच्च। पुवद्भावोऽपि भाषितपुस्कत्वाऽभावादेव न प्राप्नोतीत्याहु ।

ब्राह्मणीत्यत्रेति। अपत्येऽणि 'ब्राह्मोऽजातावि'त्यत्र 'अजातावि'त्युक्ते-ष्टिलोपाऽभाव । बलाकेति। बकत्वव्याप्यजातिवचनो नित्यस्त्रीलिङ्गः। या 'बिसकण्टिका'पदेनोच्यते। अस्त्रीविषयादि'त्यस्य हि 'प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये लिङ्गाऽन्तररहितभिन्नादि'त्यर्थ । एतेन 'बला कायती'ति यौगिकस्य सर्व-लिङ्गत्वात्, 'बलाका बकपङ्क्ति. स्याद्बलाका बिसकण्टिका। बलाका कामुकी प्रोक्ता, बलाकश्च बको मत' इति शाश्वतकोशे पुँल्लिङ्गस्याऽप्यभिधाना-च्चेदमयुक्तमि'त्यपास्तम्। अत एव 'पाककर्णे'ति सूत्र चरितार्थम्। तद्धि स्त्रीविषयाऽर्थम्। अन्यथा तेषामपि यौगिकेऽर्थे लिङ्गाऽन्तरसम्भवेनाऽस्त्री-विषयत्वात्पूर्वेणैव सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। 'द्रोणी' 'कुटी'त्यादयो गौरादिषु बोध्या.। 'द्रोण'शब्द. परिमाणे पुमान्, गवादन्यां स्त्री। 'कुट'शब्दो घटे पुमान्, गेहे स्त्री। 'पात्र'शब्दो भाजनसामान्येऽर्धर्चादि । भाजनविशेषे स्त्री। 'अत्र औणादिके ष्ट्रनि षित्त्वान्ङीषि'त्यप्याहु ।

भाष्ये तु प्रौढ्या 'क चिद्यदस्त्रीविषयमि'त्यर्थरूप पक्षाऽन्तरमाश्रित्य 'द्रोणी'त्यादय. साधिता.। 'माला-बलाकयोस्त्वजादिपाठात्सिद्धमि'त्युक्तम्।

---

१ अय पाठ क. ख ग नास्ति।

२ 'बिसकण्ठिका' क ग पाठः

३ 'कण्ठिका' क ग. पाठ ।

एवं च 'पाककर्णे'ति सूत्रं न कार्यमिति तद्भाव.। अत्र पक्षे 'अस्त्रीविषया-दि'त्यस्य प्रत्युदाहरणमन्वेषणीयम्। 'कुलीने'त्यत्राऽजादित्वाट्टाप् बोध्य ।

पाककर्ण। जातिवाचिन. किम्?। 'बहुपुष्पा शाखा'। पूर्वसूत्रेण सिद्धे स्त्रीविषयाऽर्थमिदमित्याह—स्त्रीविषयादिति । न चाऽजात्यर्थमेव किं न स्यादिति वाच्यम्। अनन्तरत्वेन 'अस्त्रीविषयादि'त्यस्यैव बाधात्। त्रिफला-काण्डपुष्पादिषु नित्यस्त्रीलिङ्गेषु 'सदच्काण्डे'त्यादिप्रतिषेधा-ऽऽरम्भाच्च। योपधादपीति। पुनर्जातिग्रहणादिति भाव ।

'अस्त्रीविषयादि'ति नाऽनुवर्त्तते, पूर्वसूत्रेण विच्छेदात्।

तित्तिरिरिति। ननु 'तित्तिरि ककुभो लाव' इति साहचर्यात्पुंस्त्वेना-ऽस्य स्त्रीत्वाऽभाव इति चेन्न। 'स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता द्विचतु षट्पदोरगा' इत्यमरेण स्त्रीत्वस्याऽपि बोधनात्। अत्र 'इञ उपसङ्ख्यानम्, अजा-त्यर्थम्'। सौतङ्गमी। सुतङ्गमशब्दाद् वुञ्छणादिना इञ्। 'गौरादिपाठ कार्य' इत्यन्ये। इत किम्?। दरत्। 'वृद्धेत्कोसलाजादञ्य'ङ् ... 'व्यङ्मगधे'त्यणो'ऽतश्चे'ति लुक्।

ऊङुत। ऊकारो 'नोङ्धात्वोरि'तिविशेषणाऽर्थः। अन्यथा 'यवाग्वे'-त्यादावपि निषेध स्यात्। 'ऊङ्धात्वोर्यण परा ऽसर्वनामस्थानविभक्ति-रुदात्ता ने'ति तदर्थं। दीर्घोच्चारणन्तु 'श्वश्रू'शब्दाऽर्थम्। अन्यत्र सवर्ण-दीर्घेणाऽपि सिद्धे.।

इह ऊकाराऽन्तरं प्रश्लिष्य पुनर्विधानसामर्थ्यात् 'ब्रह्मबन्धूरि'त्यत्रा-ऽन्तरङ्गोऽपि शैषिकः कप् न।• नद्युत्तरपदत्वाऽभावात् 'नद्यृतश्चे'त्यस्य प्राप्तिरेव नाऽस्ति।

'ब्रह्म=वेदो बन्धुषु यस्य, न तु स्वस्मिन्नि'ति बहुव्रीहि•। अयं मनुष्यजातिविशेषे रूढः। स्पष्टं चेदं भाष्यकैयटयो•।

---

१ 'जातिवचनेषु नित्यस्त्रीलिङ्गेषु 'सदक्काण्डे'त्यादिप्रतिषेधारम्भाच्च' ख. पाठः।
२ 'ब्रह्मा बन्धुर्यस्येति' ख. पाठः।

कुरूरिति। एकाऽऽदेशस्य पूर्वान्तवत्त्वात्स्वादय । लिङ्गविशिष्ट-परिभाषया वा। यत्तु 'नाऽत्र परिभाषाप्रवृत्ति.। लिङ्गबोधकप्रत्ययाऽन्तत्व-रूपलिङ्गवैशिष्ट्यस्य, प्रातिपदिकत्वस्य च लाभाय पूर्वान्तत्व-परादित्वयो-रावश्यकत्वेन उभयत आश्रयणेऽन्तादिवद्भावाऽभावादि'ति । तन्न । प्रातिपदिकत्वस्योपयोगाऽभावात् । न हि 'लिङ्गविशिष्टप्रातिपदिकस्ये'-त्युक्तमस्ति। तादृशाऽर्थत्वे हि 'इन्द्राणी'त्याद्यसिद्धि । न हि ङ्यन्त प्रातिपदिकं भवतीति यत्किञ्चिदेतत् ।[1]

अध्वर्युरिति। अध्वर्युशाखाऽध्यायिवशोद्भवेत्यर्थ । रज्ज्वादीति। 'उत' इति तु नेह सम्बध्यते। 'अलाबूरि'ति भाष्योदाहरणादिति भाव ।

कृकवाकुरिति । मनुष्यजातित्वाऽभावात्पूर्वेणाऽपि [2]नेति ध्येयम् ।

पङ्गोश्च। पङ्गुशब्दस्य गुणवाचित्वात्पूर्वेणाऽप्राप्ति । 'श्वशुर श्वश्र्वे'ति-निर्देशसिद्धाऽर्थमाह—श्वशुरस्येति। अत एवाऽन्त्याऽकारस्यैव लोप ।

ऊरूत्त । 'उपमीयतेऽनये'ति उपमा-उपमानम् । तद्भाव –औपम्यम् । तच्च सादृश्यम्। एव च 'सादृश्यबोधकोरूत्तरपदादि'त्यर्थः। समासस्य तत्र शक्त्यभ्युपगमात्समासस्य तत्त्व सूपपादम्। उत्तरपदेन च पूर्वपदमा-क्षिप्यते। तच्च प्रत्यासत्तिन्यायादुपमानवाच्येव। अत एवोत्तरपदग्रहण चरिताऽर्थम्। अन्यथा 'ऊर्वन्तादि'त्येव वदेत्। अत एव 'करभोपमोरू-रि'त्यत्र न । पूर्वपदस्योपमानवाचित्वाऽभावादित्याशयेनाऽऽह—उपमानवाचीति । करभोरूरिति। मणिबन्धादाकनिष्ठ करबहिर्भाग करभ.। तद्वदूरू यस्या इत्यर्थ । उत्तरपदग्रहणेन समासस्य गृह्यमाण-त्वात्, 'अनुपसर्जनादि'ति तस्यैव विशेषणं बोध्यम्। शफाविति। 'शफ खुरे गवादीनामि'ति हेमचन्द्रकोशाच्छफशब्दस्य पुंस्त्वमपीति भाव ।

---

१ 'लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा' इत्यारभ्य 'यत्किञ्चिदेतत्' इत्यन्त' ख पाठो मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात् क कुण्डलित' ।

२ 'नेत्यपि बोध्यम्' ख पाठः ।

'शफ क्लीबे खुरः पुमानि'त्यमरान्नपुंसकत्वमपि। अत एव 'शफाविव जर्भुराणे'ति श्रुतिप्रयोग' सङ्गच्छते।

उपचारादिति। शफशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य खुरत्वस्योरुपदार्थे आरोपादित्यर्थ[1]। एव च समासस्य सादृश्यबोधाऽजनकत्वेन[2] पूर्वसूत्र-प्राप्तिर्नास्तीत्यर्थं। तदारोपे सादृश्य निमित्तमित्यन्यदेतत्। इदमेवाऽभि-प्रेत्य 'पुयोगादाख्यायामि'ति सूत्रे भाष्ये भगवतोक्तं-'भिन्नानामभेदा-ऽभावात्कथमतस्मिन्स इति। चतुर्भि प्रकारैरतस्मिन्स इत्येतवद्भति। तात्स्थ्यात्, ताद्धर्म्यात्, तत्सामीप्यात्, तत्साहचर्यादि'ति। एतेन 'उपचारेऽपि पूर्वपदस्योपमावाचित्वमव्याहतमेवे'ति मन्दोक्ति. परास्ता।

एवं च 'करभोरु'शब्देऽपि आरोपविवक्षायामूङ् न भवत्येव। एतेन 'विचकरे च करेण करोरुभिरि'ति माघो व्याख्यातः। 'पीवरोरु'[3] इति तु चिन्त्यमेव। सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वन्तु भाष्ये न क्वापि दृष्टमिति, अप्रामाणिकमिति न तस्य साधुत्वनियामकता।

हितेन सहेति। 'समो वा हिततयोरि'तिव्युत्पादितस्य तु एकदेश-विकृतन्यायेन संहितग्रहणादेव सिद्धिरिति भाव।

ननु 'सह'शब्दग्रहणं व्यर्थम्। सर्वस्योरुमत्त्वेन 'सह'शब्दप्रयोगस्य तत्समभिव्याहारे व्यर्थत्वेन 'सहोरूरि'ति प्रयोगस्यैवाऽभावादत आह—सहेते इति।[4] कद्रूरिति। नागमातु संज्ञेयम्। अच्छन्दोऽर्थमिति। छन्दसि तु 'कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसी'त्यनेनैव सिद्धेरिति भाव'।

अञो योऽकार इति। 'शार्ङ्गरवादी'ति लुप्तपञ्चम्यन्तम्। 'अञ'

---

१ 'आरोपादिति भाव·' ख. पाठ.।

२ 'सादृश्यप्रकारकबोधाऽजनकत्वेन' इति ख. पाठः।

३ 'पीवरोरु' इति सञ्ज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्गुणाऽभावे बोध्यम् इति ख. पाठः।

४ 'इतोऽग्रे–'कद्रुरिति। कुत्सितो वृक्ष इत्यर्थः। 'कमण्डलु'शब्दश्चतुष्पाज्जाति-वचनः। पात्रवाची तु न स्त्रीलिङ्ग इति न प्रत्युदाहरणम्' इति ख. पाठः।

इति च षष्ठीति भावः। 'अनुपसर्जनादि'ति च विभक्तिविपरिणामेनाऽस्य समानाधिकरण विशेषणम्। एव 'टिड्ढे'त्यत्राऽपि सुवचम्। 'तद्वदत्र पञ्चम्यन्तत्वमपि सुवचमि'त्यपि बोध्यम्। एकत्रोक्ताऽर्थस्याऽपरत्राऽपि ग्रहणादिति दिक्। 'अञ्योऽकार' इत्यपि क्वचिन्मूले पाठः। अञाऽकार-विशेषण किम्?। 'शूरसेनी'। 'जनपदशब्दादि'त्यञ् 'अतश्चे'ति लुक्। ततोऽत्र जातिलक्षणो ङीषेव। अत एव 'न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्य' इति सूत्रे यौधेयाऽऽदिग्रहणं सार्थकम्। तद्धि 'पर्श्वादियौधेयादिभ्या-मणञावि'तिविहितस्वार्थिकाऽञ 'अतश्चे'ति प्राप्तलुको निषेधाऽर्थम्। तत्फलं चाऽञन्तत्वान्ङीन् यथा स्यात्, ढगन्तत्वान्ङीप् मा भूदिति।

शार्ङ्गरवीति। 'शृङ्गरु'शब्दादपत्येऽण्। आदिवृद्धि। 'ओर्गुणः'। तत्र जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनम्। जातेरित्यनुवृत्तेरिति। स्पष्टं चेद 'टिड्ढे'ति सूत्रे भाष्ये। गौतमो ऋष्यणन्तो गौरादिष्वपि।

कामण्डलेय चतुष्पाड्ढञन्त। अस्य ञित्त्वेनाऽऽद्युदात्तत्वात्, ङीपि, ङीनि च विशेषाऽभावेन, योपधत्वान्ङीषोऽप्राप्त्या चैतत्पाठफल चिन्त्यमित्याहु। 'पुवत्त्वाऽभाव फलमि'त्यपि केचित्।

'वात्स्यायन'। एतत्पाठसामर्थ्यादेव स्त्रियां युवसञ्ज्ञा। गोत्रे वा प्रत्ययद्वयम्। गर्गादियञन्तात् 'यञिञोश्चे'ति फगत्र। 'यञन्तप्रकृतिक-ष्फप्रत्ययाऽन्त' इत्यपि केचित्। 'आश्मरथ्य' गर्गादियञन्त। अपवाद-ष्फप्रत्ययस्य पूर्वं वर्णितत्वेन, ष्फ ङीनौ पर्यायेण बोध्यौ। 'भोगवद्गौरिमतो संज्ञायाम्'। 'भोग'शब्दो घञन्त। 'गौरि'शब्दोऽत इञन्त। ताभ्या मतुप्। पित्त्वादनुदात्त। न च 'ह्रस्वनुड्भ्या मतुबि'ति तस्योदात्तत्वम्। तत्र 'अन्तोदात्तादि'त्यनुवृत्तेः। नन्वेवम् 'उगितश्चेति' ङीपा सिद्धि। ङीप् ङीनोः स्वरे विशेषाऽभावात्। न च घादिषु 'उगितश्चे'ति ह्रस्व विकल्पाऽऽपत्ति। ङीन्यपि दुर्वारत्वात्। 'उगितो विहिता या नदी'त्यर्थस्यैव 'युवोरनाकावि'तिसूत्रे भाष्ये सिद्धान्तितत्वात्, न तु 'उगित्

विहितेती'ति चेन्न । 'सञ्ज्ञायामेवे'ति नियमाऽर्थत्वात् । नियमसामर्थ्याच्च असञ्ज्ञाया ङीबपि नेत्याहु ।

पुत्र । अस्य पाठसामर्थ्याज्जातित्वाऽभावेऽपि ङीन् । न च 'पुत्रशब्द स्त्रिया नास्ती'ति भ्रमितव्यम् । 'सुत पुत्र' स्त्रियां त्वमी । आहुर्दुहितर 'सर्वे' इत्यमरात् । तत्र स्त्रीत्वबोधे ईकारसमभिव्याहारस्तन्त्रम् । केवला-ऽकारान्तपुत्रशब्दस्तु पुंस्त्वविशिष्टस्यैव बोधक' । अत एव 'सपुत्र' इत्यतो न सन्देह इति काव्यप्रदीपोद्द्योते[1] विस्तर' । 'पुमासं पुत्रमाधेही'-त्यादौ पुस्त्वेन विशेषणन्तु अतिशयितपुंस्त्वबोधनाय[2] ।

[3]एवं च 'सूतोग्रराजभोजकुलमेरुभ्यो दुहितु पुत्रड्'ति 'कारे सत्या-गदस्ये'ति सूत्रस्थ वार्तिक किमर्थमि'ति चिन्त्यम् । न च दुहितु' पुत्र-डादेशे, निरनुबन्धकन्यायेन 'नादिन्याक्रोशे पुत्रस्ये'त्यादोनामप्रवृत्ति फलमिति वाच्यम् । 'पुत्री'शब्दघटिततादृशाऽऽक्रोशस्य लोकेऽप्रसिद्धेः । एतत्सम्बन्ध्यच'पर—[4]'आदिनी'शब्दपरत्वाऽभावाच्च । न च पुत्रटि, ङीपि, उदात्तनिवृत्तिस्वरेणाऽन्तोदात्तत्वं, ङीनि त्वाद्युदात्तत्वमिति स्वरे विशेषः । न च पुत्रडादेशे स्थानिवद्भावेन दुहितृशब्दत्वात् 'न षट्स्वस्रादिभ्य' इतिनिषेधान्ङीपोऽप्राप्तिः । 'मध्येपवाद' इति न्यायेन तस्य निषेधस्य 'ऋन्नेभ्य' इतिङीप्मात्रबाधकत्वात् । 'अनन्तरस्ये'ति-न्यायाच्च, टित्त्वसामर्थ्याच्चेति वाच्यम् । ङीनन्तेन तत्पुरुषे समासस्वरेण अन्तोदात्तत्वात् । टित्त्वान्ङीप्यप्युदात्तनिवृत्तिस्वरेणाऽन्तोदात्तत्वस्यैव सत्त्वात् । न च 'उग्री, उग्रा वा दुहिता यस्या' इति बहुव्रीहौ 'उग्रपुत्री'-

---

१ 'इत्यस्मत्कृतकाव्यप्रदीपोद्द्योते' ख. पाठः ।

२ 'अतिशयिततद्बोधनाय' ख. पाठः ।

३ 'एवं च' इत्यारभ्य 'चिन्ताबीजमित्याहुरिति दिक्' इत्यन्तः ख. पाठो मनोरमाशब्दरत्नस्थत्वात् क. कुण्डकित ।

४ 'सम्बन्ध्यच.परपर आदिनी' इति क पाठः ।

त्यादिसिद्ध्यर्थं तदावश्यकमिति वाच्यम् । अस्य टित उपसर्जनत्वेन, बहुव्रीहौ ङीपोऽप्राप्तेः ।

किञ्चाऽस्य वार्त्तिकस्य,-कुम्भेरुभ्या बहुव्रीह्यसम्भवात्तत्साहचर्येण तत्पुरुष एव प्रवृत्तेः । 'कारे सत्यागदस्ये'ति सूत्रे उपसङ्ख्यातत्वेन, तस्य तत्पुरुष एव प्रवृत्त्याऽस्याऽपि तत्रैव प्रवृत्ते[1] । तथाऽन्याऽसम्भवात्, पूर्वोत्तरसाहचर्येण च तत्पुरुष एव प्रवर्त्तते । ('राजपुत्रा'त्यादौ तत्पुरुषाऽर्थस्यैव[2] प्रतीतेश्च) ।

यदपि 'शार्ङ्गरवादौ पुत्रशब्द आधुनिकप्रक्षिप्त' इति । तदपि न । 'प्रत्ययस्थादि'तिसूत्रे 'वा सूतकापुत्रिके'त्यादिवार्त्तिक-तद्भाष्यादेरसङ्गत्यापत्तेः । 'शैलपुत्री' 'पुत्री'[3]त्यादिप्रयोगाऽसङ्गत्यापत्तेश्चे'ति केचित् ।

अपरे तु 'सूताऽऽदिपुंशब्देभ्य. परे ङीनन्ते पुत्रशब्दे तत्पुरुषे 'पुत्र पुम्भ्य' इत्यनेन 'पुंशब्दात्परपुत्रशब्दान्ततत्पुरुषे पुत्रस्याऽऽदिरुदात्त' इत्यर्थकेन लिङ्गविशिष्टपरिभाषया पुंशब्दोकारोदात्तत्व, पुत्रङादेशे तु न तत्प्रवृत्ति , सानुबन्धकत्वात् , अतस्तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तत्वम् । कुलशब्दाऽन्तबहुव्रीहौ पुस्त्वे तत्पूर्वके[4]ऽपि स्वरे विशेषो बोध्य । इष्टकादि-सूत्र इवाऽत्राऽप्याक्षिप्तपूर्वपदस्य विशेष्यतया तदन्तविधि. सुलभः । इदमेव च मनोरमायां चिन्ताबीजमित्याहुरि'ति दिक् ।

नृनरयोरिति । नृशब्दे 'ऋन्नेभ्य' इति ङीपि, 'नर'शब्दाज्जातिलक्षणे ङीषि प्राप्ते वचनम् । 'नृनरयोरि'त्यावर्त्तते । एकत्र पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'अन-योर्वृद्धिराभ्या ङीन् चे'त्यर्थ । ननु 'नारी'ति प्रयोगस्य 'नृ'शब्देन सिद्ध-

---

१ 'प्रवृत्तेश्च' ख पाठ' ।

२ अय ख पाठ., क ग. नास्ति ।

३ 'पुत्री' इति ख नास्ति ।

४ 'तत्पूर्वपदेपि' ख पाठः ।

त्वात्, 'नरी'ति प्रयोगस्य पुयोगलक्षणङीषा दुर्वारत्वाच्च 'नर'ग्रहणं व्यर्थम्। पुयोगलक्षणस्तु ङीष् नाऽनेन बाध्यते, किन्त्वत्र जातिग्रहणाऽनुवृत्तेर्जातिलक्षण एवेति सर्वसमतम्, अनन्तरस्येति न्यायसिद्धं च। स्पष्टं च टिड्ढाणञ्सूत्रे भाष्ये। अत एव 'किन्नरीणां नरीणामि'ति प्रयोगः सङ्गच्छते इति चेन्न। नरत्वजातिमात्रप्रतिपिपादयिषाया 'नरी'ति प्रयोगव्यावृत्त्यर्थं तस्याऽऽवश्यकत्वात्। अत्राऽऽद्याऽकारस्यैव वृद्धिः। व्याख्यानात्।[1]

यद्वा[2] 'नरस्य अ'इति शकन्ध्वादित्वात्पररूपम्। तत्सामर्थ्याच्चाऽऽद्यस्य। यद्वा 'नरि'ति रेफान्तमनुकृत्य, तस्य अ इति व्याख्यानसामर्थ्यादाद्याऽकारस्यैव वृद्धिः। 'वानर'शब्देऽतिप्रसङ्गस्तु 'नृ'साहचर्येण मनुष्यजातिवाचकघटकस्यैव ग्रहणेनाऽपि सुशकवारणः। अत्र पक्षे ङीनोऽकारान्तप्रकृतिलाभः कथमिति चिन्त्यम्। यत्तु 'प्रत्ययसन्नियोगशिष्टामन्तरङ्गामपि वृद्धिं बाधित्वाऽकृतव्यूहपरिभाषया 'यस्ये'ति लोपेऽनन्त्यस्य वृद्धि'रिति। तन्न। स्थानेन्तरतमाऽनन्तरतमाऽऽदेशप्रसक्तौ नियमाऽर्थत्वात् 'स्थानेन्तरतम'परिभाषाया प्रकृतेऽप्रवृत्तौ, रेफस्यैव वृद्ध्यापत्तेः।

यङश्चाप्। पकारो 'याडाप' इत्यत्र सामान्यग्रहणाऽर्थं। चकारस्य ह्यनुबन्धकत्वसम्पादनद्वारा सामान्यग्रहणाऽविघातमात्राऽर्थत्वेन चारिताऽर्थ्येऽपि, 'आम्बष्ठ्या' 'आवट्ये'त्यादौ परत्वाच्चित्स्वरः पित्स्वरं बाधते।

किञ्च सामान्यग्रहणाऽविघातमात्राऽर्थत्वे टाप्प्रकरणे एव 'यङ' इति वक्तव्ये प्रत्ययाऽन्तरकरणेन चित्त्वसामर्थ्याच्च। एतन्मूलकमेव परिभाषासु कचित्पठ्यते 'पित्स्वराच्चित्स्वरो बलीयानि'ति।

आम्बष्ठ्येति। 'आम्बष्ठ्य'शब्दादपत्ये 'वृद्धेत्कोसले'ति ञ्यङ्। कारीषगन्ध्येति। करीषस्येव गन्धो यस्य-'करीषगन्धि.'। 'उपमानाच्चे'ति

---

१ इतोऽग्रे—'अन्त्यस्य लोपेनाऽपहारात्। न च तत्सामर्थ्याल्लोपबाधः। गुणभूतपरिभाषाबाधस्यैव न्याय्यत्वात्, व्याख्यानाच्च' इति ख. पाठ।

२ * 'यद्वा' इत्यारभ्य 'वृद्ध्यापत्तेः'इत्यन्त. क. कुण्डलित- ख पाठ। ग. नास्ति।

गन्धस्य इत् अन्तादेश । तस्य गोत्राऽपत्य स्त्रीत्यर्थे 'अणिञोरि'ति ष्यङ्। तस्य स्त्रियां विधानेऽपि ङकारोच्चारणसामर्थ्यात्, द्योतकत्वाच्च तदन्तादप्यय चाप्। षाद्यन्न इति। 'पूतिमाषो'—गर्गादिः। एव च 'गौकक्ष्य'-शब्दस्य गर्गादिय्ञन्तस्योदीचां मतेऽनेनैव चाप॰ सिद्धत्वात्, क्रौड्यादिषु पाठो न कार्य इति भाव । न च 'गौकक्षीपुत्र' इत्यत्र 'ष्यङ सम्प्रसारण-मि'ति न स्यादिति वाच्यम्। इष्टाऽऽपत्तेरिति स्पष्ट भाष्ये[1]।

एतच्च 'आवट्याच्चे'ति चकारस्याऽनुक्तसमुच्चयाऽर्थत्वात्सिद्धमित्याहुः।

तद्धिता । बहुवचनमनुक्ताना सङ्ग्रहाऽर्थम्। अत एवाऽल्पाऽर्थे ग्रामटिकादय. साधव इत्याहु । महासञ्ज्ञाकरण 'तेभ्यो हिता' इत्यन्वर्थत्वाय। तेन यथाऽभिधानमेव साधव । ननु[2] ष्फविधौ तद्धितग्रहणाऽकरणलाघवाऽनुरोधाट्टाप प्रागेवाऽयमधिकारोऽस्तु । न च ङीबादीना ङस्येत्त्वाऽनापत्ति । 'चुटुङ' इति सूत्रकरणेन तत्सम्भवात्। टीप्-टीन्-टीषित्येव वा प्रत्यया. सन्तु । न च तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वे 'फिषोऽन्त उदात्त' इत्यस्याऽऽपत्ति॰। प्रकृति-प्रत्ययविभागशून्ये एव तत्प्रवृत्ते । पकार-षकार-नकाररूपभिन्नाऽनुबन्धकरणवैयर्थ्याऽऽपत्तेश्च । अत एव सिद्धान्ते लिङ्गविशिष्टपरिभाषया[3] नाऽत्र फिट्स्वरः। डाप्प्रत्यये विजातीयडकाराऽनुबन्धकरण च न कार्यमित्यपर लाघवम्। टिलोपस्य 'नस्तद्धिते' इत्यनेनैव सिद्धे.। 'यस्ये'ति सूत्रे ईद्ग्रहणम्, 'औङ श्यामि'ति वार्त्तिक च न कार्यम्।

न च ईद्ग्रहण ङीबादिषु[4] तद्धितकार्याऽभावज्ञापनाऽर्थं, तेन 'पट्वी'त्यादौ न ओर्गुणाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्। 'कुरूरि'त्यादिसिद्ध्यर्थं स्त्रीप्रत्ययेषु तद्-

---

१ 'इति स्पष्टं भाष्ये' इति क ग पाठ । ख नास्ति।

२ 'ननु' इत्यारभ्य 'इति दिक्' (७८६ पृ०) इत्यन्त॰ ख पाठ, मनोरमाशब्दरत्नधृतत्वात् क. कुण्डलितः।

३ 'परिभाषया न दोष' ख पाठ ।

४ 'ङीषादिषु' इति ख पाठ.।

भावज्ञापने 'आसुरायणी'त्यादौ ष्फेऽपि 'यस्ये'[1]तिलोपाऽनापत्तेरिति चेन्न। 'कुरू.' 'पद्वी'त्यादावोर्गुणाऽऽपत्ते । अत एव 'दण्डिनी'त्यादौ टिलोपो नेति दिक् ।

यूनस्ति । 'ऋन्नेभ्य' इति ङीपोऽपवादः। शत्रन्तादिति। तेन 'युवतीना समूहो यौवतमि'ति सिद्ध्यति । (अन्यथा[2] 'यौवनमि'ति स्यात्)। यत्तु 'भिक्षाऽऽदिपाठसामर्थ्यान्न पुंवदि'ति। तन्न। भाष्ये तत्पाठस्य प्रत्याख्यानात्। पाठस्य विकाराऽभावमात्रतात्पर्यकत्वे वृद्ध्यादीनामप्यभावाऽऽपत्तिश्च। अत एव च 'युवतीकरनिर्मथित दधी'त्यादिप्रयोगसिद्धिः। युवतिशब्दे लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव प्रातिपदिककार्ये सिद्धेऽत्र 'तद्धिता' इत्यधिकारो लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनाऽर्थः, घटघटीग्रहणवदिति दिक्।

यत्तु[3] तद्धिताऽधिकारः 'कु(ल)युवतिरि'त्यादौ समासत्वात्प्रातिपदिकत्वे सिद्धेऽपि पुनस्तद्धितान्तत्वप्रयुक्तप्रातिपदिकसञ्ज्ञाऽर्थः। न च समुदायो न तद्धितान्त.। अनुपसर्जनस्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाऽभावेन तत्सौलभ्यात्। तेन 'फिषोऽन्त' इत्यस्य पुन' प्रवृत्त्या पूर्वपदप्रकृतिस्वराऽभाव इत्याहुः। तन्न। अधिकारस्योत्तरत्र चारितार्थ्यात्। अर्थवत्सूत्रभाष्यप्रामाण्येन तस्या स्त्रीप्रत्ययसामान्यग्रहणे,विशेषग्रहणे वा प्रवृत्तावप्यत्र प्रवृत्तौ मानाऽभावाच्च। नचाऽत्र करणं व्यर्थम्। लिङ्गविशिष्टपरिभाषाऽनित्यत्वज्ञापनेन चारितार्थ्यात्। न च घटघटीग्रहणेनैव तज्ज्ञापन सिद्धमेवेतिवाच्यम्। विनिगमनाविरहात्। वार्त्तिककृता ज्ञापनेऽपि,सूत्रकृताऽपि तज्ज्ञापनस्यावश्यकत्वाच्च। अङ्गभूतपरिभाषाऽनित्यत्वस्य क्लृप्तस्यैव ज्ञापनेनोपपत्तौ, शास्त्रबाधकल्पने मानाऽभावाच्चेति दिक्।

॥ इति स्त्रीप्रत्यया' ॥

[इति श्रीनागेशभट्टविरचिते बृहच्छब्देन्दुशेखरे स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम्] ।

---

१ 'आयानापत्ते.' क पाठ ।

२ अय ख पाठ. । क ग. नास्ति ।

३ 'यत्तु' इत्यारभ्य 'इति दिक्' इत्यन्त क ग. पाठ । ख. नास्ति ।